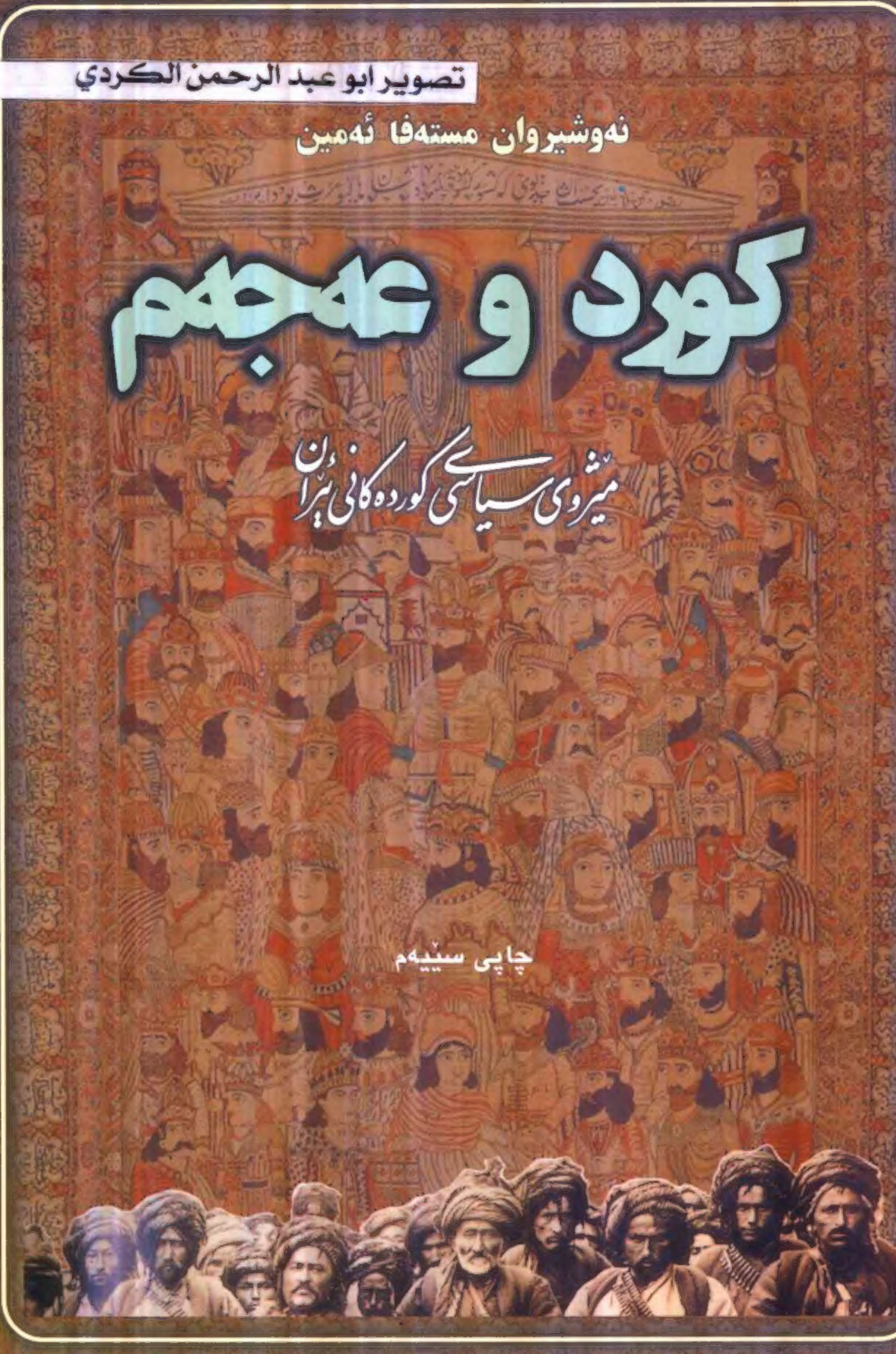
نەوشیروان مستەفا ئەمین

کورد و عەجەم

مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێران

چاپی سێیەم

نەوشیروان مستەفا ئەمین

کوردو عەجەم

مێژووی سیاسیی کوردەکانی ئێران

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان
سلێمانی ٢٠٠٥

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان

دەزگایەکی کەلتورییە لەساڵی ١٩٩٢دا دامەزراوە، ئامانجەکەی لێکۆڵینەوەی زانستییە لەبوارەکانی ئاسایشی نەتەوەییو سیاسەتی نێو دەوڵەتانو ئابوریو مەسەلە ستراتیجییەکانو هەوڵی بەدەست هێنانی قازانجی ماددی نادا.

هەمو ئەو لێکۆڵینەوانەی کەسەنتەر دەریاندەکا، گوزارشت لەراو بۆچونی خاوەنەکانیان دەکەنو بەپێی پێویست گوزارشت لەراو بۆچونی سەنتەر ناکەن.

- نەوشیروان مستەفا ئەمین
- کوردو عەجەم مێژوی سیاسیی کوردەکانی ئێران
- چاپی سێیەم
- تیراژ: ٢٠٠٠ دانە
- سلێمانی ٢٠٠٧
- مۆنتاجی کۆمپیوتەر: ئاسۆ سەعید
- تایپ: گزنا عەبدوڵلا
- بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان
- ژمارەی سپاردن: (٤١٣)ی ساڵی ٢٠٠٥
- ژمارەی سپاردن بەکتێبخانەی سەنتەر: ٤/٣٠/٥
- چاپ: چاپخانەی ڕوون

پێشەکی

ساڵی ١٩٧٩ حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران کۆبونەوەیەکی جەماوەریی گەورەی لەنەغەدە ساز کرد.

کۆبونەوەکە بو بەشەڕی کوردو ئازەری.

ڕێکخراوە کوردییەکانو لقەکانی ڕێکخراوە ئێرانییەکان لەکوردستاندا هەر یەکەیان بەجۆری لەسەر ئەو شەڕە دوان. حکومەتی ئەوسای ئێرانیش بەجۆرێکی جیاواز لەوان لەدەزگاکانی ڕاگەیاندنی خۆیەوە لێکی دایەوە.

پێشتر بیست بومو خوێندبومەوە. برادۆستو موکریو بلباسو مەنگوڕو مامەشو زەرزاو شوکاکو جەلالی... چۆن سەرکوت کرابونو، ڕاپەڕینی ١٨٨٠ چۆن پێش ئەوەی هێزەکانی دەوڵەت بێنە سەری توشی بەرەنگاری سەختی دانیشتوانی عەجەم بوبو. سمکۆش دوچاری هەمان گیروگرفت بو بو. لەسەردەمی جمهوریەتی مەهابادیشدا، کێشەی دیاری کردنی سنورو جۆری ڕەفتار لەگەڵ کەمایەتی کوردو ئازەری ناو هەردو حکومەت بوبو بەهۆی گرژی پێوەندیەکانیانو گلەیی ڕوس لەسەرکردەکانی کورد.

ڕوداوەکەی نەغەدە سەرلەنوێ ئەوانەی لا زیندوکردمەوە.

بۆ من هۆی لەخۆپرسین بۆ، بۆچی هەرچەند تەکانێکی کوردی لەسەروی ڕۆژئاوی ئێراندا دەس پێ دەکا، بەرلەوەی دەوڵەت هێزی سەرکوت کردنو دامرکاندنەوەی بنێرێتە سەر لەگەڵ ئازەرییەکان توشی شەڕی خوێناوی ئەبێ؟

لەوساوە کەوتمە پیاوچونەوەی مێژوی سەر لەبەری ئێران. سەرچاوەی زۆرم پەیدا کردو کەرەستەی زۆرم خڕکردەوە. لەبەرئەوەی ئەمجارەیان بۆ دۆزینەوەی وەڵامی پرسیارێکی دیاری کراو ئەگەڕام، گەلێ بابەتی نوێم بۆ هاتە پێشەوە، نەمتوانی هۆی ناکۆکی عەجەم لەگەڵ کورد بدۆزمەوە، بەڵام بەپێی تێگەیشتنی خۆم گێڕانەوەی مێژوی چەند قەرنی ڕابوردوی پێوەندی ئەم دو نەتەوەیە ئەتوانی یارمەتیدەر بێ بۆ جۆرێ لەلێکدانەوەی هۆکانی ئەو ناکۆکیە.

ناوی خوام لێ هێنا، کەوتمە کۆکردنەوەو خوێندنەوەی سەرچاوە، چۆن ئەڵێن قسە ڕائەکێشێ، سەرچاوەش سەرچاوەی ڕائەکێشا. کەرەستەی زۆرم لا کۆبووەوە. کەوتمە سەر بیری نوسینی بابەتێکی لێکۆڵینەوەیی. بابەتەکەم لەلا گەڵاڵە بو. چوارچێوەی لێکۆڵینەوەکەم دیاری کرد. دەستم کرد بەنوسین. ڕەشنوسی هەموو باسەکانم تەواو کرد. هەندێکیانم پاکنوس کرد. فریا نەکەوتم پاکنوسی

هەمویان تەواو بکەم، لەیەکێ لەو کارەساتانەی رۆژانە لەکورد ئەقەومێن، زۆری کەرەستەکانم تیاچون. ئەوەی دەریاز بو سەرلەنوێ ساڵو نیوێ مەشغوڵی بـوم تـا ئەمەی لێ پەیدابو.

ئەم باسە وەکو بەتەما بوم ئەبو ۹ بەش بێ. ٦بەشی ئەوانەن کەئێستا هەن. ۳ یان فەوتان. لەنێوانی بەشی دوهەمو سێهەمدا ئەبو دو بەشی تر هەبن، بەشی سێهەم، دەربارەی لوڕ. لەوێدا جگەلەوەی مێژوی لوڕ تاووتوێ کـرا بـو، باسەکە بەهۆی جیابونەوەی لوڕی لەنەتەوەی کورد ئەکۆڵیەوە. بەشی چـوارەم، گێڕانـەوەی مێژوی دامەزرانو جێگیربونو لەناوچونی ئەمارەتی ئەردەلان بـو. دوایـین بەشـی واتە ئەو بەشەی ئەبو بکەوێتە دوای باسەکەی سمکۆوە، باسی حکومەتی مەهاباد بو، جگە لەسەرچاوەکانی بێگانە، پشت ئەسـتور بـو بەبەڵگـەو بـاری سـەرنجی کوردی لەوانە بەرۆژنامەی کوردستانو بڵاوکراوەکانی ئەو سەردەمەی مەهاباد.

جگە لەم ناتەواوییە خۆشم ئەزانم هەندێ کـەموکوڕی دیـاری تـری تێدایـە، ویسـتم سـاڵە جیاوازەکـانی مـیلادی، هیجـری قەمـەری، هیجـری شەمسـیو شاهنشاهی، کە لەئێران بەکارئـەهێنرێن هـەمویان وەك یـەك لێ بکـەم، لەبـەر ئـەوەی سەرچـاوەیەکی بـاوەڕپێکراوم دەس نەکـەوت کـەڵکی لێ وەربگـرم بـۆ گۆڕینیـان، بەناچـاری وەك خـۆی وازم لێ هێنـان. لەپاشـکۆی کتێبەکـەدا ئـەبو بیبلۆگرافی هەموو سەرچاوەکانی تێدا بێ بەڵام نەم پـەرژا تـەواوی بکـەم. هـەر کەسێ بتوانی یارمەتییەکم بدا بۆ راست کردنەوەی هەڵەیەکی تێی کەوتوم یا بۆ پڕکردنەوەی کەموکوڕییەکانی، زۆرم پێ خۆش ئەبێو لەپێشەوە سوپاسی ئەکەم.

خوا یار بێو عومر باقی بێو هەلێکی لەبارم بۆ هەڵ بکەوێ هـەوڵێکی تـر ئەدەم باسەکەم وەکو بەتەما بوم تـەواو بکـەمو، ئەوەنـدەی لـەتوانای منـدا بـێ کەموکوڕییەکانی نەهێڵم.

بۆ نوسینی ئەم باسە کەڵکم لەزۆر سەرچـاوەی فارسـی، عـەرەبی، کـوردی، ئینگلیـزیو، لەیارمـەتیو کارناسـان کـردنو ئامۆژگـاریو بیروبۆچـونی زۆر لەهاوڕێکانم وەرگرتوە. جارێ ناکرێ ناویان بێنم. بەڵام هەمیشە چاکەو پیاوەتییانم لەبیرە.

هیوادارم رەنجەکەم بەفیڕۆ نەچو بێ.

توانی بێـتم گۆشـەیەکی مێـژوی گەلەکـەمم رون کردبێتـەوەو، خزمـەتێکی میللەتەکەمم کردبێ.

نەوشیروان مستەفا ئەمین

١ جیۆپۆلەتیك و چارەنوسی کورد

١-عەجەم لەکوردستاندا

١/١ هەڵکەوتی جوگرافی کوردستان

ئەگەر فاکتەری جیۆپۆلەتیك دەورێکی کاریگەر یا کەمی لەبڕیاردانی چارەنوسی گەلاندا نەبێ، ئەوا لێکۆڵینەوەی مێژوی کۆن و نوێی نەتەوەی کورد، بەئاشکرا دەری ئەخا کەهەڵکەوتی جوگرافی شوێنی ژیانی کورد لەسەر ئەرز، دەوری بڕیاردەری هەبوە لەدیاری کردنی چارەنوسی رابردو و، ئێستایدا.

رۆژهەڵاتی ناوەڕاست" کە لەلای خوارویەوە خەلیج و ئۆقیانوسی هیندو، لەلای رۆژئاوایەوە دەریای سپی ناوەڕاستو، لەلای سەرویەوە دەریای رەشە، ٣ قارە گەورە دێرینە ئاوەدانەکەی دنیا: ئەوروپا، ئاسیاو ئەفریقا بەیەکەوە ئەبەستێ. شارێگە جەنگیو بازرگانییەکانی ئەم ٣ ناوەندەی پێدا تێ ئەپەڕی.

شوێنی ژیانی کورد، واتە کوردستان کەوتبوە ناوجەرگەی ئەم ناوچەیەوە کە بەدرێژایی مێژوی مرۆڤایەتی، لەهەر قۆناغێکدا بەجۆرێ گرنگییەکی دنیایی هەبوە.

لەو سەردەمەدا کەئیمپراتۆریی ئێران لەرۆژهەڵات و ئیمپراتۆرییەکانی یۆنان و رۆمان لەرۆژئاوا، دو ناوەندی زلهێزەکانی دنیا، لەململانێی فراوانخوازیو پەلهاویشتندا بون، هەندێ لە لەشکرکێشییە گەورەکانیان بەناو شوێنی ژیانی ئێلەکانی کوردا رائەبوردو، هەندێ لەشەڕە قورسە خوێناوییەکانیشیان لەسەر ئەرزی کوردستان ئەقەوما.

تێکهەڵچونی گوگامل(٣٣١ پ.ز) کە بەسەرکەوتنی ئەسکەندەری یۆنانیو تێشکانی یەکجاریی داریوشی ئێرانی تەواو بو، کۆتایی بەدەسەڵاتی ئیمپراتۆری هەخامەنشی- ئێرانی هێناو، بو بەسەرەتای دامەزرانی دەسەڵاتی چەن قەرنی یۆنانییەکان لەناوچەکەدا، لەدەشتی هەولێر قەوما.

دوایی تر، کەسەرلەنوێ ئیمپراتۆریەتی ساسانی دامەزرا، پایتەختەکەی خۆی لەتەیسفونی نزیك شاری بەغداد بینا کرد. ئەوێی کردە بنکەی هەمو لەشکرکێشییەکانی بەهەرچوار لای خۆیدا، بۆ سەر ئەرمەنستان، یۆنان، رۆمان، سەروی ئەفریقا. لەشکرکێشییەکانی بەناو ئەرزی کوردا رائەبورد. ساسانییەکان بەپێڕەوی لەنەریتی دێرینەی حوکمڕانی هەخامەنشییەکان، لەهەر لایەکی سنورەکانی‌دا، جۆرێك لەسەربەخۆیی بۆ گەلە خۆجێییەکانی ئەو ناوچانە سەلماند بو. گەورەکانیان نازناوی شایان ئەدرایە، هەریەکێ لەو شاهانەیش لەمەڵبەندەکەی خۆیدا بەهێزەکانی گەلەکەی خۆی، ئەبو سنورەکانی ئیمپراتۆریی لەهێرشی بێگانە بپارێزێ. ئیمپراتۆر خۆیشی: شاهانشا، شاهی شاهەکان بو[1]. ئەم جۆرە رێکخستنە، ئەگەرچی چاکەی زۆری هەبو، بەڵام تۆوی لاوازکردنی دەوڵەتەکەشی تێدا بو، بگرە یەکێ بو لەهۆکانی روخانی‌و بەرگە نەگرتنی لەبەرامبەر هێرشی بەپڕتاوی عەرەبدا.

سەرهەڵدانی دەعوەتی دینی ئیسلامی لەنیوە جەزیرەی عەرەبییەوە، هەوڵدانی بۆ پەرەپێدان‌و بڵاوکردنەوەی لەدەرەوەی سەرزەمینی خۆیان، ئەبو بەهۆی پێکادان لەگەڵ دو هێزە گەورەکەی ئەو سەردەمە" یەکێکیان، ئیمپراتۆریی ساسانی‌و، ئەوی تریان ئیمپراتۆریی بیزەنتی. لەپاش تێکهەڵچونی سەختی هەردو سوپای گەورەی عەرەبی- ئێرانی لەقادسیە(٦٣٥ز/١٥ك)لەسەر روباری فورات، هەمو شەڕە سەختەکانی تری ئەم دو هێزە لەجەلەولا(٦٣٦ز/١٦ك)، حەلەوان (٦٤٠ز/٢٠ك)، و دوایین تێکهەڵچونی بڕیاردەریش لەنەهاوەند(٦٤٢ز/٢٢ك) کەناوی فتح الفتوحی لێ نراو، ئیتر بەیەکجاری کۆتایی بەدەسەڵاتی دەوڵەتی ساسانی ئێران هێنا‌و، بو بەسەرەتای دامەزرانی ئیمپراتۆریی فراوانی عەرەبی- ئیسلامی لەسەرانسەری ناوچەکانی خواروی رۆژئاوای ئاسیادا، هەمووی لەسەر ئەرزی کوردستان قەومان. ئێران ئیتر ناوەندێکی سیاسی‌و جەنگیی خورت‌و یەکگرتوی تێدا نەما لەهێرشی هێزەکانی بێگانە بیپارێزێ، لەئەنجامی ئەو شەڕو روداوانەش‌دا چەندین ئێلی گەورەی کورد لەژێر گوشاری هێرشی عەرەبدا پەرەوازەی شوێنە دورەکانی ناوەوەی ئێران بون.

پایتەختی دەوڵەتی تازە- دامەزراوی عەرەبی ئیسلام لەمەککە بو، مەککەش بەهۆی هەڵکەوتی جوگرافییەوە لەناوڕاستی بیابانی جزیرەی عەرەبی‌دا نەیئەتوانی ببێتە ناوەندی بەڕێوەبردن‌و سەرپەرشتیی هەمو ئەو سەرزەمینە فراوانەی، هێزەکانی عەرەب لەماوەیەکی کورت‌دا بەشەڕ هێنا بویانە ژێر باری فەرمانبەرییەوە. هەر لەسەرەتاوە بۆ سەرکردایەتی درێژەپێدانی

لەشکرکێشییەکانی سوپای عەرەب بۆ سەر کوردستانو ئێرانو ئەرمەنستانو، چەسپاندنی دەسەڵاتی ئیسلام لەخواروی میزوپۆتامیا((ئەرزی درچۆمان: ارض الرافدين))دا، چەن شارێکیان دامەزران وەکو" بەسرە(٦٣٨ز)،کوفە(٦٣٩ز)، واسیت(٧٠٢ز). ئەم شارە نوێیانە بونە شوێنی جێگیربونی هەندێ لەقەبیلە عەرەبە هاتوەکانو، بارەگای سازدانو رێکخستنو سەرکردایەتی هێزەکانی عەرەبی ئیسلام بۆ فراوان کردنی قەڵەمرەوی دەوڵەتی نوێو، چەسپاندنی تەواوی دەسەڵاتی دینی، سیاسی، جەنگیی خۆیان لەوڵاتە فەتح کراوەکاندا. کوردستان لەلای خوارویەوە لەوساوە ئیتر کەوتە ژێر گوشاری بەردەوامی عەرەبەوە، قەبیلەکانی عەرەب پاڵیان بەئێلەکانی کوردەوە ئەنا بەرەو ژور بۆ ناو شوێنە سەختە شاخاوییەکان هەڵ بکشێن. خۆیان لەشوێنەکانی ئەواندا جێگیر ئەبون.

پایتەختی ئیسلام ماوەیەکی درێژ لەمەککە نەمایەوە. لەپاش شەڕێکی ناوخۆ، ئەمەوییەکان کۆتاییان بەدەسەڵاتی خەلیفەکانی سەدری ئیسلام هێنا(٦١٢-٦٦١ز/؟-٤٠ك). زنجیرەی ئیمپراتۆریی- خەلافەتی عەرەبی ئەمەوییان لەشام دامەزراند(٦٦١--٧٥٠ز/ ٤٠-١٣٢ك). دەسەڵاتی ئەوانیش زۆری نەخایاند لەلایەن بنەماڵەی عەبباسییەوە بەهاوکاری گەلانی نەعەرەبی ئێرانی، لەشەڕێکی سەختدا لەسەر تاوی زێی بادینان(٧٥٠ز / ١٣٢ك)لەخواروی موسڵدا لەناوبران، ئیمپراتۆریی- خەلافەتی عەبباسی دامەزرا(٧٥٠-١٢٥٨ز). پایتەختی دەوڵەتەکەی لەشامەوە گوێزایەوە بەغداد، بۆ نزیك کەلاوەکانی تەیسفونی پایتەختی ساسانی(٧٦٢ز)، کەباووباپیرانی خۆیان سەدەیەك لەوەوبەر روخاند بویان. هێنانی پایتەختی خەلافەتی عەرەبی-ئیسلامی بۆ بەغداد، واتە راستەوخۆ بۆ لای خواروی شوێنی دێرینەی ژیانی کورد، بەکردەوە کوردی خستە ژێر تینی گوشاری روبەڕو و بەردەوامی عەرەبو تەعریبەوە، چونکە هیچ نەتەوەو دەوڵەتێکی تریان لەبەینا نەبو. هەم خۆیو هەم نیشتمانەکەی بونە لەمپەرێکی مرۆیيو ئەرزیی لەنێوان قەبیلەکانی عەرەب لەلایەك، وە گەلانی فارسو ئەرمەنيو بیزەنتی لەلایەکی ترەوە. لافاوی بەخوڕی تەعریب، کە لەماوەیەکی کورتدا خواروی ئەرزی میزۆپۆتامیا، رۆژئاوای روبارەکانی فوراتو دیجلە، هەمو سەرزەمینی شام، سەروی ئەفریقا، تەنانەت گەیشتە ئەندەلوس لەئیسپانیا، کەچی لەبناری چیاکانی زاگرۆسدا، واتە لەسەر سنوری شوێنی ژیانی کورد، نەی توانی زیاتر تەشەنە بکاتو بتەنێتەوە، بگرە ئیتر لەوێدا راوەستا.

٢/١هوروژمی تورك بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست

زاناكان مرۆڤایەتی دابەش دەكەن بەسەر چەند رەسەنی سەرەكیدا، هەر رەسەنەش بەسەر چەن رەگەزو لقوپۆپی گەورەو پچوك دا. یەكێ لەم رەسەنانە بە((ئۆرالو ئالتایی)) ناوئەبرێ، چونكە لەناوچەكانی ئوراڵەوە تا مەڵبەندەكانی ئالتایان گرتۆتەوە، توركو مەغۆل ئەبێ دو رەگەزی گەورەی ئەم رەسەنە بن، كە لەناوچەكانی ئاسیای ژورودا ئەژیان.

سەبارەت بەهاتنی تورك بۆ مەڵبەندەكانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست چەندین تیۆریی جیاواز هەیە، بەڵام هەمویان لەوەدا یەك ئەگرنەوە، كەی هاتونەتە ناوچەكەوە. زانای ئێرانی، سەعیدی نفیسی، لەیەكێ لەتوێژینەوەكانی خۆیدا نوسیویەتی:

((... لەدەوروبەری سەرەتای قەرنی ٥ هەمی زایینیدا ئێران لەدولاوە لەگەڵ دو رەگەزی بێگانە روبەڕو بوەوە. ئەوانەیان كە لەسنورەكانی سەروی رۆژهەڵاتی ئێرانەوە دەركەوتون، ئێرانییەكان پێیان وتون: هفتالو، عەرەبیش پێیان وتون: هیتلو هیاتلەو لەباری سەرنجی مێژونوسانی ئەمڕۆ وە بێگومان لەرەگەزی تورك بون. ئەوانەشیان كە لەسنورەكانی سەروی رۆژئاواوە لەپشتی كێوەكانی قافقاسەوە دەركەوتون، ئێرانییەكان هەمیشە بەوانەیان وتوە: خەزەر، ئەوانەش بەپێی لێكۆڵینەوەكانی ئەم سەردەمە بێگومان لەتوركەكانی ئەمڕۆ بون.

((لەو زەمانەدا تورك لە٣ لای دەریای خەزەردا" لەلاكانی رۆژهەڵاتو ژورو و رۆژئاوایدا ژیاونو، بەسەر چەندین ئێلو هۆزدا دابەش ئەبون. ئەوی لەمێژو و ئەدەبیاتی ئێمەدا(مەبەستی هی ئێرانە)لەهەمویان زیاتر ناوی براوە بریتی بون لە:

توركی یەغما، خەلخ یا خرلخ، غوز، خەرخیز((قەرقیز)) باشقورد، قەزاق، قەراقالباق، سەلجوق، توركمان، كلموك، فارغلی، تەغزغوز، برتاس، قرلغ لەژوروی رۆژهەڵاتی ئێرانو" قەراپاپاخ، كیماك، یجناك، سالور، بایەندور، ئەفشار، بیكدلی، برسخان، بەیات، خەزەر لەژوروی رۆژئاوای ئێران. هەروەها ٣ ئێلی گەورەی تریش هەبون بەناوی بولغار، قەپچاقو تاتار كە لەسەردەمێكا لەگشت كەنارەكانی دەریای خەزەردا نیشتەجێ بون، بەڵام هەندێ ئێلی تر لەرۆژهەڵاتەوە بەشێنەیی تەنگیان پێ هەڵچنینو، تەنیا لای رۆژئاوای دەریاكەیان بۆ هێشتنەوە.

((مەغۆل لەكۆتایی قەرنی ٦ هەمی كۆچیو قەرنی ١٣ هەمی زایینیدا، واتە نزیكەی نۆ سەد ساڵ لەدوای تورك، لەمێژودا دەركەوتن، بەڵام لەبەرئەوەی

خزمایەتی نزیکیان لەگەڵ تورك هەبو، لەو زەمانەوە بەزۆری وایان زانیوە تورك‌و مەغۆل لەیەك رەگەزن[٢].

نفیسی لەدرێژەپێدانی لێکۆڵینەوەکانی خۆیدا سەبارەت بەهاتنی ئێلەکانی تورك بۆ ئێران، نوسیویەتی:

((لەقەرنی ٤ هەمی کۆچیدا یەکێ لەئێلە گەورەکانی تورك کە لەلێوارەکانی جەیحوندا ئەژیا، بەشێنەیی بەرەو خوار بوەوە، سەرەتا خوارەزم‌و دوایی تر مەڵبەندی گورگانیشی گرت، کەم کەم دانیشتوانی خۆجێیی کونی ئەوێی دەرکرد. ئەم ئێلە گەورەیە ئەبو بەدو هۆزی پچوك ترەوە((غوز)و((تەغزغوز)). ئەوانەیان کەهاتنە ئێرانەوە ناویان تورکمان بو، لەناو ئەوانیشدا تیرەیەکیان لەنەوەکانی سەلجوق، بەناوی سەلجوقییانەوە لەئێران‌و سەرزەمینێکی فراوانی وڵاتانی ئیسلامیدا پادشاییان دامەزراند.

((تورکمانەکان هەر لەو دەمەوە کەهاتنە ئەو ناوچانە لەوێ مانەوە، ئەوەتا بەشێکیان لەجمهوریەتی تورکمانستانی سۆڤێتی دان‌و بەشەکەی تریشیان تورکمانەکانی مەڵبەندی گورگانن.

((لەو زەمانەوە کەتورك لەرۆژهەڵات‌و رۆژئاوای دەریای خەزەرەوە سەریان هەڵدا، ئێلەکانی تورك بون بەدو لقی سەرەکی" ((تورکی رۆژهەڵاتی))و((تورکی رۆژئاوایی)) زمانەکانی تورکی ئەم سەردەمەش بەتورکی رۆژهەڵاتی‌و تورکی رۆژئاوایی دابەش ئەبن.

((تورکانی رۆژهەڵاتی، وەکو پێشتر وترا، چەندین سەدە بو لەسەروی کێوەکانی قافقاسدا ئەژیان‌و، زنجیرە چیا بەرزو سەختەکانی ئەو سەرزەمینە، رێی لێ گرتبون پەلاماری ئێران بدەن، تەنانەت پادشایانی ساسانی بەم کۆسپە گەورەو سروشتییەیش دانەکەوت بون، دیوارێکی زۆر ئەستوری وەکو دیواری چینیان لەبەرامبەر ئەوانەدا دروست کرد بو، هەروەکو دیوارێکیشیان لەبەرامبەر تورکانی رۆژهەڵاتیدا بینا کردبو.

((ناسراو ترینی ئێلەکانی تورکی رۆژئاوایی، ئێلەکانی خەزەر، بولغار، قەبچاق بون، هەندێ لەهۆزەکانی ئەمانە کەدوایی تر هاتنە ئێران، بەیات‌و ئەفشارو بایەندور و سالور بون بەگوێرەی هەندێ بەڵگە ئەبێ ئێلی قاجاریش هەر لەریزی ئەمانەدا بژمێردرێ))[٣].

تاسەردەمی عەبباسییەکان، هەواڵ‌و دەنگوباسی تورك یاهیچ گەلێکی تر کەبەرەچەڵەك بچێتەوە سەر رەگەزی ئۆرال- ئالتایی، وەکو گەلێکی دانیشتوی

ناوچەکە، یاهێزێکی کاریگەر لەرووداوەکانی ناوچـەکەدا، بەتایبـەتی ناوچـەکانی ژیانی کوردا، نیە.

نوسەرێکی ئێرانی تر لەزمانی زولالیان، مێژونوسی سۆڤێتییەوە ئەنوسی:

((ئێلە رەوەندەکانی تورك کەناویان غوز یا ئوغـوز بـو، لـەرۆژگاری کۆنـەوە لەلێوارەکانی سەیحونو بەینی ئەوێو گـۆمی ئـارالو دەریـای خـەزەردا ئـەژیان. لەنیوەی دوەمی سەدەی ١٠هەمی زاینیدا، غوزەکان لەگـەڵ ئێلـە کۆچـەرەکانی تری ئاسیای ناوەڕاستدا یەکیان گرتو، دەوڵەتێکیان دامەزراند. لەم یەکگرتنەدا غوزانی سەلجوقی لەهەمویان گرنگ تر بون، ناوی سەلجوق یان لەهۆزی((کـینین ئوغوز))ەوە لەخۆیان نا. لەنیوەی دوەمی سەدەی ١٠هەمی زاینیدا، غوز ئیسلام بون. لەبەرئەوەی غوزەکان لەوەڕگای تەواویان نەبو، بۆیە کەوتنـە دەسـدرێژی بـۆ سەرزەمینی دراوسێکانیان، بەتایبەتی ئەو شوێنانەی لەوەڕگایان هەبو))[٤]

پاش لەناوچونی سـامانییەکان، تورکـانی غـوز بـون بـەهێزی دەسـەڵاتداری ناوچەکەو، شەپۆل لەدوای شەپۆل رویان کردە مەڵبەندەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەتایبەتی خۆراسـان، ئازەربایجـان، ئەرمەنسـتان، کوردسـتان، خـاکی عـەرەبو ئاسیای بچوك.

عەبباسـییەکان، خۆیـان بەیارمـەتی گـەلانی نەعـەرەب، ئەمەوییـەکانیان شکانو، خەلافەتی عەبباسییان دامەزراند. بۆ پارێزگـاری پایتـەختو دەسـەڵاتی خۆیانو سەرزەمینی فراوانی قەڵـەمڕەوی دەوڵەتەکەشیان ئـەبو پشـت بـەهێزی بەکرێگیراوی گەلانی نەعەرەب ببەستن. خەلیفەکانی عەبباسی هـەر لەسـەرەتای دامەزرانی دەوڵەتەکەیانەوە، لەشکرەکانی خۆیـان بـەزۆری لەخـەڵکی گـەیلانو دەیلەم پێـك ئـەهێنا، لـەقۆناغێکی ژیـانی خەلافـەتی عەبباسـیدا دەسـەڵاتی دەیلەمییەکان گەیشتبوە رادەیەك، خەلیفە دەسەڵاتی دنیایی- سیاسیو جـەنگیی لەدەس دابوو، بەتەنیا پایەی دینی مابو. سەرکردەکانی سوپا، کە نە لەبنەماڵەی عەبباسیو نە لەڕەسەنی عەرەب بـون، نازنـاوی شاهنشـاه وئـەمیر الامـراء یـان بەخۆیان ئەدا. دەیلەمییەکان بوو بونە مەترسییەکی راستەقینە بۆ سەر دەزگـای خەلافەت. لەوانە بو ئەوان لەجێگەی خەلیفەکانی عەبباسی دەوڵـەتی تایبـەتی خۆیان دابمەزرێنن، نەخوازە گەلەکانی دەیلەمو گەیلانو مازندەرانیان لەپشت بـو، کەسەرچـاوەیەکی دەوڵەمـەنی هێـزی مرۆیـی سـوپاکانیان بـون. خەلیفـەکانی عەبباسی نەیان ئەتوانی ئەو بۆشـاییە سـوپاییە هـەروەکو سـەردەمی سـەدری ئیسلام و بەنی ئومەییە، بەجەنگاوەرانی خاوەن باوەڕو ئازای قەبیلەکانی عـەرەب پڕ بکەنەوە، ئەبو پەنا هەر بۆ جەنگاوەرانی بەکرێگیراوی نەعەرەب ببەن.

٨ هەمین خەلیفەی عەبباسی موعتەسەم بیللا(٢١٨-٢٢٧ك)ی کوڕی هارون ئەلڕەشید کەدایکی کەنیزەکێکی تورك بو، ٨ هەزارو، بەگوتەیەکی تر، ١٨ هەزار تورکی کڕی. سوپایەکی پۆشتەو پڕچەکی، بۆ بەهێز کردنی پایەکانی دەسەلاتی خۆی لەبەرامبەر هێزەکانی دەیلەمو نەیارەکانی تریدا لێ پێك هێنان. هەر لەبەر ئەوان پایتەختی خۆی لەبەغدادەوە گوێزایەوە شارێکی نوێ بەناوی سامەڕا[٥]. بەمەش ڕێ بەفراوانی لەبەردەمی هورووژمی ئێلەکانی تورکدا کرایەوە بۆ ناوچەی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست. تورك لەوساوە ئیتر بون بەیەکێ لەهێزە گرنگە بڕیاردەرەکانی ناوچەکە.

نفیسی لەلێکۆلینەوەکەیدا ئەنوسێ:

((... لەو دیو کێوەکانی قافقاسەوە، لەسنورەکانی سەروی خۆراوای ئێراندا، ئێلی جیاجیا لەڕەگەزی تورك، دانیشت بون. لەسالی ٦١٩ی کۆچیدا مەغۆلەکان لەهەمان ڕێگەی قافقاسەوە هێرشیان کردە سەر روسیای ئەمڕۆو خاکی سلاڤەکانو تا سالی ٧٠٢ز هەمو روسیایان لەژێر دەسدا بو. دوایی تریش تا ٨٦٦ز هێشتا بەشێکی ئەم ولاتەیان هەر لەژێر دەس دابو. لەسەرەتای قەرنی ٨ هەمی کۆچییەوە کەسلاڤەکان کەم کەم کەوتنە دەرکردنی مەغۆلەکان بەهەر چوارلای خۆیاندا، واتە بەلای سەرو و ڕۆژهەلاتو خوارو و ڕۆژئاوا، بەلام زۆرتر لای خواروی قەلەمڕەوەکەی خۆیان فراوان ئەکردو ئەو شوێنانەی دراوسێیان بونو بەدەس گەلانی ترەوە بو لەدەستیان دەرئەهێنانو ئەوانیان بۆ ئەولاتر دەرئەکرد. لەو گەلانەی کەسلاڤەکان لەشوێنەکانی خۆیان دەریان کردنو ئەرزەکەیان داگیر کردن هەمان تورکی ڕۆژئاوایی بون. کەدو ڕێ زیاتریان لەبەردەما نەبو، یا ئەبو لەچیاکانی قافقاس بپەڕنەوە بەرەو خوار بڕۆن، واتە پەنا ببەن بۆ سەروی ڕۆژئاوای ئێرانی ئەو سەردەمە، یان ئەبو لەلێوارەکانی دەریای ڕەشدا بلاو ببنەوە. وەهاشیان کرد. بەو هۆیەوەیە لەو زەمانەوە تورك لەتورکیای ئەمڕۆو لەنیوە جزیرەی بالکانو لەنیوە جزیرەی کریمەو لەسەرو و خواروی روباری ئاراسدا دەرکەوتن.

((ئەو بنەمالانەی تورك لەم مەلبەندانەدا پادشاییان دامەزراند، هەمویان لەدوای ئەو ڕۆژەوە پەیدا بون:

((بنەمالەی کرمیان لەکوتاهیە لە٦٩٩دا، بنەمالەی حەمید ئۆغلو لەئەناتۆلی لە٧٠٠دا، بنەمالەی تکەئوغلو ئەنتالیە دوای ٧٠٠، بنەمالەی منتشا ئۆغوللری لەناوچەیەکی تری ئەناتۆلیدا دوای ٧٠٠، بنەمالەی ذوالقدر ئوغوللری لەئەلبوستانو مەرعەش لە٧٤٠دا، بنەمالەی ئالی عوسمان لە٦٩٩دا،

بنەماڵەی گرای لەکریمە لە۸۲۳دا، خانەکانی غازان لە۸٤۹دا، خانەکانی قاسموف لە۸٥٦دا، جەلایەرییان لەئێرانو عیراق لە۷۳٦دا، چوپانیان لەئازەربایجان لە۷۱۸دا، تغا تیمورییان لەمازندەران لە۷۳۷دا، قەراقوینلو لەئازەربایجان لە۷۸۰دا، ئاق قوینلو لەئازەربایجان لە۷۸۰دا.))[٦].

مێژونوسی کورد ئەمین زەکی، لەژێر سەرناوی ((کورد لەدەوری فتوحاتی تورکدا))نوسیویەتی:((ئۆغوزەکان کەپێشڕەوی سەلجوقییەکان بون کە لە ڕەی هەڵسانو ڕویان کردە ولاتانی غەرب(٤٢٠ی هیجریو ۱۰۲۹ی میلادی)، یەکێ لەقوماندانەکانی غەزنەوی کەناوی ((تاش فراش))بو لەگەڵ ۳ هەزار سوارێك کەبەشێکی کورد بوون ڕێگەی پێ گرتنو شەڕیان بو. تەصادوف گەورەی کوردەکان کەوتە دەس ئوغوز بەزۆر کاغەزێکیان بۆ کوردەکان پێ نوسی تا دەست لەشەڕ هەڵگرن. بەم تەرحە غەلەبەیان سەندو پێش کەوتن.

((لەساڵی ٤٢٩دا ئوغوزەکان گەیشتنە دەوری مەراغا، شاری مەراغایان وێرانو تالاَن کردو زۆریان لەخەڵکەکەی کوشتو لەدواییدا هەڵیان کوتایە سەر عەشیرەتی((هازبەنی))و کوشتارێکی زۆریان لێ کردن، لەدواییدا عێلەکانی کوردی ئەو ناوە لەگەڵ حاکمی ئازەربایجاندا ئیتیفاقیان کردو موقابەلەیەکی بەشیددەتیان نواندو بەهەر حاڵێك بو ئوغوزەکانیان گەڕاندەوە.

((تاقمێکی تریان تا ئەرمینیە چو بون لەوێدا قەتڵو تالاَنێکی زۆریان کردو گەڕانەوە دواوەو هاتنە دەوری ورمێو سەرخێلاتی عێلی ئەبو ئەلهیجای هازبەنی، ئەم کوردانە بەتەبیعەت شەڕێکی قورسیان لەگەڵ کردن بەلاَم زۆریی ئۆغوزەکان لەنەتیجەدا شپرزەی کردنو بلاَوبونەوە.

((لەساڵی ٤٢٠ی هیجریدا حکومەتی ڕوادیی کوردی لەتەورێزدا تەشەکولی کرد مونەسیسی ئەم حکومەتە((واهـ سودانی کوڕی مامەلان))ە تا ساڵی ٤٢٦ دەوامی کرد. حکومەتی((دیسم))پێشڕەوی ئەم حکومەتەیە.

((لەساڵی ٤٢١ی هیجریدا، حکومەتی شوانکارەی کورد لەوڵاتی فارس دامەزراو بەهەر نەوعێ بو تا۷٥٦ دەوامی کرد.

((لە٤٣٢ی هیجریدا، موزەفەری واهـ سوزانی کوڕی مامەلان، لەدوای ئەمە کەهەمو ڕوئەسای ئۆغوزی بەفێڵ گرد کردەوە هەمویانی قۆڵ بەست کردو هجومی کردە سەر لەشکرەکەیانو زۆری لێ کوشتن. بەلاَم قۆڵی ورمێ یان لەمە رزگاری بو، ڕوی کردە وڵاتی حەکاری کە لەتەوابیعی موسڵ بو، تالاَنێکی زۆریان کردو لەوەقتێکا کەلەبەینی چیاکاندا گیرۆدە مابون، کوردی ئەو ناوە لەهەمو لایەکەوە دەوریان دانو ۱٥۰۰ کەسێکیان لێ کوشتو دیلێکی زۆریشیان لێ

گرتن‌و تالآنێکی باشیان دەس کەوت. لەناو دیلەکانا حەوت ئەمیری تۆغوزیش هەبو.

((لەنزیك بونەوەی ئوردوی تۆغرۆل بەگدا توغوزەکان لەترسا بەتالوکە پێش کەوتن. قۆڵێکی کە لەژێر قوماندەی مەنسور ناو ئەمیرێکدا بو بەسەر زۆزاندا روی کردە جزیرەی ئیبن عومەر، هێشتا لەشەرقی ئەم ولآتە بون کەقۆڵێکی تریان لەقوماندەی بوقا((بوغا))دا روی کرد بوە دیاربەکرو، دەستی کردبوو بەتالآنی ناوچەی کاردو((کاردی))ی بازابداو حسینیەو پیشخابور((فیشخابور)).

((حاکمی جزیرە سلێمانی کوڕی ناسڕ ئەلدەولەی مەروانی، کەلێکی دایەوە زانیی کەئەم ئوغوزانە لەپێش بەهارا لەولآتی جزیرە ناتوانن تێ پەڕن لەبەرئەوە فکری لێ کردەوە، بەفێڵێك مەنسوری قوماندانی توغوزەکانی گرت‌و بەیارمەتی کوردەکانی باشناوی ((فێنك))هەڵی کوتایە سەریان، تادەوری نسیبین بردنی‌و زۆری لێ کوشتن، بەلآم ئەم حەرەکەتەش دیسان نەبو بەمانیعی زەرەریان‌و نیهایەت خۆیان گەیاندە دیاربەکرو هەمو لایەکیان وێران‌و تالآن کرد. حاکمی مەروانیی دیاربەکر ماڵێکی زۆری بەئوغوزەکان دا، لەدیاربەکر دوری خستنەوە. لەدواییدا رویان کردە تەرەفی موصل و نەفسی شارەکەیان دوجار زەوت کردو قەتڵ‌و تالآنێکی بێ غایەتیان کرد. قەرەواشی ئەمیری موسڵ بۆ مودافەعەی موسڵ تەڵەبی موعاوەنەتی لەئومەرای عەرەب‌و کورد کرد.

((لەساڵی ٤٦٣ی هیجریدا(١٠٧١م)کەئیمپراتۆری رۆم، رومانوس((ئارمانوس))ی چوارەم لەدەشتی مەلازگرد مەغلوب‌و ئەسیر بو، هەمو ئەرمینیەو کوردستان بەرە بەرە کەوتە دەس حکومەتی سەلجوقیی ئەلپ ئەرسەلان، ئەو حکومەتان‌و ئامارەتانی کوردە کەهەبو یەك لەدوای یەك لەناو چو، ولآتەکانیان کەوتە دەس سەلجوقییەکان.

((لە٤٩٣ی هیجریدا، ئاخر حوکمداری مەروانی کە لەئەخلات دا مابوەوە، بەسەبەبی سوئی ئیدارەی خۆی‌و بوغزی ئەهالی ئەویش مەحو بوەوە، ولآتەکەی کەوتە دەس سوکمان قوتبی غولآمی ئەتابیکی ئەورێز.

((خولاسە لەئیستیلای تورکدا ولآتانی کورد کە لەسەرەڕێگەدا بون زۆر زۆر زەرەریان دی. ئەو نیفاق‌و تەفرەقەی کە لەبەینیانا بو نەی هێشت کە بەکۆمەڵی‌و برایەتی بەرامبەر ئەو لافاوە بەقووەتە بوەستن، کەلەبەر ئەمە موقابەلەی مونفەریدەیان بێ فائیدە بو، بەسەرو ماڵ زۆر زەرەریان دی‌و هیچ قەومێکی تر بەقەد کورد لەژێر دەست‌و پێدا نەچو، زاتەن لەئیبتیدای تاریخەوە تا ئیمڕۆ ئەگەر بەدیققەت تێ بفکرین ئەبینین کەپەشۆکی‌و ماڵ وێرانی ئەم

قەومە، هەمو نەتیجەی نیفاق‌و تەفرەقـەیان بـوەو تـا ئـەم حالـەیان دەوام بکـا دائیمەن لەژێر دەستوپێ‌دا ئەچن))[٧]

بەجۆرە تورك، یاخود وردتر، ئێل‌و گەل‌و نەتەوەی جیاجیا کـە بـەناوی تـورك، غـوز، تورکمان، مەغۆل، ئازەری.. هتد گەیشتنە کوردستان، لەهەندێ شـوێنی‌دا بەژمارەی زۆر نیشتەجێ بون. چەندین دەوڵەتیان دامەزران. شـەپۆلە گـەورەکانی تـورك بەکوردسـتان‌دا تـێ پـەڕی. هەنـدێ لەبنەماڵـە گـەورەکانی سـەلجوقی، ئەتابیکی، جەلایـەری، قـەرەقوینلو، ئـاق قوینلـو.. ناوەنـدی دەسـەڵاتی خۆیـان لەناوجەرگـەی کوردسـتان‌دا، دامـەزران. هـەروەها هێرشـی مەغۆلـەکانیش، بەتایبـەتی لەشکرکێشـیی گـەورەی هۆلاکـۆ بـۆ سـەر بەغـدادو، دوایی‌تـر دامەزراندنی پایتەختی خۆی لەمەراغەی نزیك کوردستان‌و، هێرشەکانی تەیموری لەنگ، هەر بەناو کوردستان دا تێ پەڕین.

هەڵکەوتی نالەباری جوگرافی کوردستان لەجێگیر بون‌و تەنینـەوەی تـورك‌دا دەورێکی کاریگەری هەبو. تەنانەت تێکهەڵچـونی گـەورەی تورکـانی سـەلجوقی لەگەڵ بیزەنتییـەکان کـە کۆتـایی هێنـا بەدەسـەڵاتی یۆنانییـەکان لەئاسیای بچـوك‌داو، بـو بەسـەرەتای جـێگیر بـونی یـەکجاری‌و پەلهاویشـتنی تـورك لەسەرانسەری ناوچەکەداو، دوایی تـر دامـەزرانی دەوڵـەتی عوسمـانی، ئـەویش لەمەلازگرد(١٠٧١ز)، هەر لەسەر تەرزی کوردستان رویدا.

کورد ئەگەر لەدوای فەتحی ئیسلامییەوە تا ئەو کاتە لەلای خوارووییەوە لەژێر گوشاری پەرەسەندنی عەرەبدا بـو، ئـیتر لـەلای ژووری‌و لـەلای رۆژهەڵاتیشـیەوە کەوتە ژێر گوشارێکی بەهێز ترەوە، کەئەویش گوشاری جێگیر بونی لافاوی یـەك لەسەر یەکی گەلانی تازە هاتوی تورك- رەگـەزو، دوایی‌تـر لێشـاوی کاولکـەری مـەغۆل بو.

١/٣ دامەزرانی دەوڵەتی ئێران

شێخ سفی ئەلدین ئیسحاق(٦٥٠-٧٣٥ك)لەئەردەبیلەوە کەوتە بڵاوکردنەوەی تەریقەتێکی سۆفی، کە مریدەکانی بەناوی سـەفەوییەوە ناسـرا بـون. تەریقـەتی سەفەوی لەناو ئێلە تورکمان‌و ئازەرییەکانی ئازەربایجان‌و ئەنەدۆڵ دا پەرەی سەند. کوڕو نەوەکانی لەدوای خۆی تا ئەهات دەسەڵاتی دینی‌و دنیاییان بەهێزتر ئـەبو. مریـدەکانی سـەفەوی بـۆ جیاکردنـەوەی خۆیـان لەخـەڵك لـەزەمانی سـوڵتان حەیدەرەوە هەر یەکەیان کڵاوێکی سوری لەسەر ئەنا. خۆیان پێیان ئەگوت تـاجی حەیدەری، بەڵام خەڵك پێیـان ئـەوتن قزلبـاش. ئـوزون حەسـەن(٨٧٣-٨٨٢ك)، پادشای ئاق قوینلو لەگـەڵ ئـەم بنەماڵەیـە خزمایـەتی دامەزرانـد، خەدیجـەی

خوشکی خۆی دابو بەسوڵتان جنیدی نەوەی شێخ سفی الدین. دوایی تریش مارتای کچی خۆی‌دا بەسوڵتان حەیدری کوڕی شێخ جنید.

لەدوای مردنی ئۆزون حەسەن نێوانی ئەم دو بنەماڵەیە تێك چو. شێخ جنید لەململانێی بەدەستهێنانی دەسەڵاتدا کوژرا. حەیدەری کوڕی لەشێخایەتی‌دا جێگەی گرتەوە. سوڵتان حەیدەریش هەر لەململانێی بەدەستهێنانی دەسەڵاتدا لەشەڕدا لەگەڵ فەرمانڕەوایانی شیروان‌و ئاق قوینلودا کوژرا(٨٩٣ك)حەیدەر لەدوای کوژرانی چەند کوڕێکی لەپاش بەجێ مابو، لەوانە عەلی، ئیسماعیل، ئیبراهیم.. سوڵتان یعقوبی ئاق قوینلو لەدەسەڵاتیان ئەترسا. هەموویانی لەقەڵای ئیستەخر لەشیراز زیندانی کرد، بەڵام مریدەکانی سەفەوی عەلی یان لەجێگەی باوکی به((مرشد))و((سوڵتان))ی خۆیان دانا بو.

ئەمیرەکانی ئاق قوینلو لەناو خۆیاندا لەململانێ‌دا بون، ئەم ململانێیە لەدوای مردنی سوڵتان یعقوب(٨٩٦ك) زیاتر توندو تیژ بو. ڕۆستەم بەگ بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی خۆی، هەوڵی‌دا کەڵك لەمریدەکانی سەفەوی وەربگرێ. بەو مەبەستە پورو پورزاکانی بەڕێزەوە لەقەڵای ئیستەخرەوە هێنایە تەورێز. سوڵتان عەلی‌و مریدەکانی کرد بەگژ بای سونقوری ئامۆزای‌دا. لەم شەڕەدا بای سونقور کوژرا(٨٩٨ك). بەمەش سوڵتان عەلی لەجاران بەهێزتر بو. ڕۆستەم لێی کەوتە ترسەوە. ویستی بەفێڵێك لەناوی ببات. سوڵتان عەلی بەوەی زانی، خۆی‌و مردیدەکانی بەکۆمەڵ ڕێگەی هەڵاتنیان گرت. هێزەکانی ڕۆستەم بەگ دوایان کەوتن. لەم ڕاونانەدا سوڵتان عەلی کوژرا(٩٠٠ك). سوڵتان عەلی دیارە پێشبینی کوژرانی خۆی کردوە. چونکە وەکو ئەڵێن لەپێش کوژرانی‌دا بەدەستی خۆی کڵاوی سوڵتانی قزلباشی لەسەری خۆی هەڵگرتوە، کردویەتییە سەری ئیسماعیلی برای، کەئەوسا تەمەنی هێشتا ٨ ساڵ بو.

تەریقەتی سەفەوی بوبوە بزوتنەوەیەکی دینی-سیاسی ئەوەندە بەهێز، کوژرانی یەك لەدوای یەکی سەرۆکەکانی نەك هەڵی نەوەشاند، بەڵکو زەمینەی خۆش کرد دەسەڵاتی سیاسی بگرێتە دەست. مریدەکانی سەفەوی لەدوای کوژرانی عەلی، ئیسماعیلی برایان بەمرشدی کامل‌و سوڵتانی خۆیان دانا بو. ماوەیەك لەئەردەبیل شاردیانەوە. بەڵام بۆ پاراستنی گیانی لەمەترسی ئەمیرەکانی ئاق قوینلو بەنهێنی بردیانە گەیلان. ماوەیەك لەڕەشت‌و، چەن ساڵێك بەنهێنی لەلاهیجان ژیا. ساڵی ٩٠٥ك لەکاتێکا ئەمیرەکانی ئاق قۆینلو بەربو بونە گیانی یەکتری، ئیسماعیل کەتازە ئەبو بە١٣ساڵ، بەپێی ڕێوشوێنێك کەخەلیفەکانی تەریقەت بۆیان دانا بو، لەلاهیجانەوە کەوتە خۆ ئاشکرا کردن‌و بەرەو ئەردەبیل

کەوتــە ڕێ. بەدرێــژایی ڕێگــا مریــدەکانی بــاوكو بــاپیرانی ئەهاتنــە ریــزی لەشکرەکەیەوە، تا ئەهات ژمارەیان زیادی ئەکرد.

لەزنجیرەیەك تێکهەڵچونی خوێناویدا، فـەرمانڕەوایانی شـیروانو ئـەمیرەکانی ئاق قوینلوی تێك شکاندو شـاری تـەورێزی گـرت. لەجێگـەی پادشـاکانی ئـاق قوینلو لەتەورێز لەسەر تەختی شـاهێتی دانیشـت(٩٠٧ك ١٥٠١). ئیسـماعیل پایەکانی شاهێتی خۆی لەسەر ٤ بناغە دامەزران:

١-سیادەت، ئیسماعیل بەگوێرەی شەجەرەیەك کەیەکێك لەباپیرەکانی سـازی کردبو خۆی بە نەوەی ئیمامی عەلی دائەنا[٨].

٢-تەریقەت، ئیسماعیل خۆی بە((مرشـدی کامـل))ی تەریقـەتی سـەفەوی دائەناو، لەڕاستیشدا نەوەی شێخ سفی ئەلـدینی ئـەردەبیلی دامەزرێنـەری ئـەم تریقەتە بو.

٣-تەشـەییوع، ئیسـماعیل لەیەکـەم ڕۆژی ڕاگەیانـدنی شـاهێتی خۆیـەوە، شیعەی کرد بە مەزەبی ڕەسمـی دەوڵـەت، فـەرمانی دا لەمزگەوتـەکاندا بـانگ بەشێوەی شیعە بدرێ، لەخوتبەی نوێژی هەینیدا ناوی دوانزە ئیمامـەکان بـبرێ، لەعنەتی ٣ خەلیفەکانی ڕاشدین بکرێ"

٤-ئێرانی بون، ئیسماعیل هەوڵیدا سەرزەمینی دێرینی ئێران لەدەوڵـەتێکی یەکگرتودا یەك بخاتو، فەرهەنگی ئێرانی زیندو بکاتەوە.

ئێران بەدەوڵەتی فارس ناسراوە، بەڵام شا ئیسماعیل خۆی فارس نەبوە، ئازەری بوە. تەنانەت شیعری بەزمانی تورکی- ئـازەری هۆنیوەتـەوەو(ختـابی)) کردۆتـە نازنـاوی شـیعری خـۆی. زمـانی گفتوگـۆی دەربـارو، زمـانی گفتوگـۆو لەیـەك گەیشـتنی نـاو خێزانەکـەی خۆیشـی ئـازەری بـوە. ئەوانـەیش کەبونـە هێـزی دامەزرێنەری دەوڵەتەکەی، هێـزی پاراسـتنو لەشکرکێشـیەکانی، کاربەدەسـتی دەربارو، حوکمڕانی ناوچەکان سەرانی ٧ ئێلی تورکی ئـازەری: شـاملو، روملـو، تکـەلو، ئیسـتاجلو، قاجـار، ئەفشـار، زولقـەدر بـون، کـەخاوەنی ڕێکخـراوی خێڵەکیو، خاوەنی تەجروبەی زۆری شەڕوشۆڕ بون.

نوسـەری ئێرانـی، نەسـروڵڵا فەلسـەفی، لەیـەکێ لەلێکۆڵینـەوەکانیدا نوسیویەتی:

((لـەدوای گرتنـی ئازەربایجـان، شـا ئیسـماعیل سەرانسـەری ئێرانـی، لەولایەتەکانی عیراقی عەجەمو ئەسـفەهانو فـارسو کرمـان، تـا خوزستانو بەشێکی عیراقـی عـەرەبی، لەسـوڵتانەکانی ئـاق قوینلـو گـرت، بەشـکاندنو کوشتنی شیبك خانی ئوزبەك خوراسانیشی گرتو، سەرانی قزلباش کەئەو هەمو وڵات گرتنو سەرکەوتنانە ئەنجامی گیانبازیو دلێریو فیداکاری ئەوان بو لەڕێی

((مورشــیدی کامیــل))دا، لەهــەر ولایــەتێکا بــە ئــەلقاب وعــەناوینی ئەمیرولئومەراو بیگلەربیگی و خان و سولتان و بــیگ، بونــە خــاوەنی حکومــەتی سەربەخۆو زەویوزارو ئەرزی فراوان.

((شا ئیسماعیل لەدوای فەتحی هەر ولایەتێ دەســکەوت و دیــل و ئــەرزەکانی ئەوێی لەناو سەردارەکانی قزلباشدا دابەش ئەکرد. بەم شــێوەیە لەسەرانســەری ئێراندا ئێلەکانی تورک نەژادو تورک زمان، بونە فەرمانڕەوای ئێرانییانی رەسەنی پارسی زمان و، چینێکی مومتازی خاوەن دەسەلات لەئێراندا پەیدا بو کە هــەمو کارو پایە سوپایی و دەولەتییەکانیان بەدەس بو، بەو پەڕی ئیســتیبداو قودرەتــەوە حوکمڕانییان ئەکرد. هەر لەسۆنگەی ئەوەوە لەسەردەمی ســەفەویدا، ئەگەرچــی بەشــایان ئــەگوت شاهنشــاهی ئێــران، بــەلام بەدەولــەتی ئێرانیــان ئــەگوت مەملەکەتی قزلباش. لەدەرباری ئێراندا بەتورکی قسە ئەکراو، شــا ئیســماعیل خۆی بەتورکی شیعری دائەنا. قزلباشــەکانی تــورک خۆیــان لەخــەلکی رەســەنی ئێرانی بەنەجیب ترو گەورەتر ئەژماردو، ئەوانیان بۆ سوکایەتی بــەتات و تاجیــک ناو ئەبرد)) [9].

شــا ئیســماعیل لــە لەشکرکێشــییەکانیدا ئەوپــەڕی دلڕەقــی و دڕندایــەتی بەرامبەر دوژمن و نەیارەکانی بەکار ئەهێنا.

لەشەڕی شیرواندا دوای کوشتنی فرخ یسار، ئیسك و پروسکی خەلیل ئەللای باوکی فرخی لەگۆڕ دەرهێناو سوتاندی، دوای گرتنی تەوریزیش بەهــەمان شــێوە ئێسقانی نەیارەکانی باوك و باپیری لەگۆڕ دەرهێنا، ئاگری تێ بــەردا. لەبەغــداش ئێسقانی ئەبو حەنیفەی لەگۆڕ دەرهێناو سەگێکی لەجێگەکەی ناشــت. محەمــەد کرهی لەپاش بەدیل گیرانــی لەگــەلّ ٧ کەســی تــرا خســت بــوە نــاو قەفــەزەوە، لەمەیــدانێکی گشــتی ئەســفەهاندا، بەزینــدویێتی ســوتاندنی. لــەدوای گرتنــی بەتلیس لاشەی شێخ ئەمیری بلباسی و کوژراوەکانی تریان لــەگوك مەیــدان ئــاگر تێ بەردا.

بەفەرمانی شا ئیسماعیل خۆی، مریدەکانی گۆشتی مــراد بــەگی شــاهلویان کردە کەباب و، گۆشتی شیبك خانی ئۆزبەکیان بەکالّی خواردو، پێســتی ســەریان لەکا پڕ کردو بەدیاری بۆ سولتان بایەزیدی عوسمانی و، هەر پەلێکیان بۆ یــەکێ لەحوکمڕانی ناوچەکان ناردو، کاسەی سەریشیان لــەزێڕ گــرت، شــا ئیســماعیل لەبەزمی بادە نۆشیدا خۆی شەرابی تیا ئەخواردەوە.

لەسۆنگەی ئەوەی سولتان حسێن بایقرا لەنامەیەکدا کــەبۆ شــا ئیســماعیلی نوسی بو، وەکو پێویست بەرێزەوە ناوی نەبرد بو، شا ئیســماعیل هــەلّی کوتایــە

سەریان‌و ٧هەزار کەسی لێ کوشتن. لەسەر ئەوەی دایکی، یان وەکو هەندێ سەرچاوەی تری ئێرانی ئەڵێن باوەژنی، شوی بە یەکێ لەناحەزەکانی باوکی کرد بو، لەناوەڕاستی بازاڕی تەورێزدا بەشمشێر دونیمەی کرد[10].

ئەمیرەکانی ئاق قوینلو ڕەفتاریان لەگەڵ کورد ڕەق بو. لەزۆر جێگە ئەمیرە خۆجێییەکانی کوردیان لێ خست بو، خۆیان‌و هۆزەکانیان لەجێگەی ئەوان حوکمڕانییان ئەکرد. کاتێ کەئەمیرەکانی ئاق قوینلو لەناو خۆیاندا تێك چون‌و بەربونە گیانی یەکتری‌و، دەنگوباسی ڕاپەڕینی شا ئیسماعیل گەیشتە کوردستان. ئەمیرەکانی کوردیش لەمەڵبەندەکانی خۆیان هەر یەکەیان لەلای خۆیەوە کەوتە هەوڵ دانی دەرکردنی ئاق قوینلو. میر شەرەف کوڕی میر بەدر خانی جزیرو بۆتان‌و، مەلیك خلیلی ئەیوبی سیرت‌و حەسەنکیف‌و، شێخ حەسەنی چەمشگەزەك‌و، میر سەیفەدین موکریانی لەدەسەڵاتی ئاق قوینلو پاك کردەوە[11].

میرەکانی کورد بەهیوا بون مەڵبەندو میرایەتی خۆیان بەخۆیان بسپێردرێنەوە، بەڵام شا ئیسماعیل ئەیویست دەسەڵاتێکی ناوەندی دابمەزرێنێ. ئەویش پێڕەوی هەمان سیاسەتی تورکمانەکانی ئاق قوینلوی ئەکرد، ئەمیرەکانی کوردی لا ئەبرد، ئەمیرەکانی قزلباشی لەکوردستان لەجێگەدا ئەنان.

شا ئیسماعیل لەهەمو لەشکرکێشییەکانی‌دا لەهەرچوار لای قەڵەمڕەوەکەی‌دا، لەماوەی چەندساڵێکی کەم‌دا ئیمپراتۆرییەکی فراوانی دامەزران، سنورەکەی ئەگەیشتە سنوری کۆنی ئیمپراتۆریی ساسانی، بو بوە هەڕەشەیەکی ڕاستەقینە لەسەر ئیمپراتۆریی عوسمانی. یاوز سەلیم لەو هێرشە گەورەیەدا کەبەناو کوردستان‌دا بۆ سەر قەڵەمڕەوی دەوڵەتی سەفەوی کرد، بۆ یەکەمین جار لەدەشتی چاڵدێران شکستێکی سەختی بەشا ئیسماعیل‌دا(٩٢٠ك/١٥١٤ز). بەڵام ئەم شەڕە دەوڵەتی تازە دامەزراوی ئێرانی لەنا نەبرد. بەڵکو ئەم دەوڵەتە هەرما. چەن قەرن لەملململانێ‌دا بو لەلایەکەوە لەگەڵ شۆڕش‌و هەڵگەڕانەوەی گەلە نائازەرییەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆی‌و، لەلایەکی ترەوە لەگەڵ دەوڵەت‌و گەلە دراوسێکانی.

شا ئیسماعیل لەداخی تێکشکانی چاڵدێران خوی دایە بادەنوشی‌و گۆشەگیری، نەی توانی تۆڵەی تێکشکانی چاڵدێران بکاتەوە، هەروەها نەشیی توانی لەگەڵ سوڵتانی عوسمانی بگاتە هیچ جۆرە پەیماننامەیەکی ئاشتی، بەداخی ئەم شەڕەوە لەتەمەنی گەنجی‌دا سەری نایەوە(٩٣٠ك/١٥٢٤ز). بەڵام دوژمنایەتییەکی قوڵی بەمیرات بۆ جێنشینەکانی لەدوای خۆی بەجێ هێشت.

٢-سەفەوی و گۆڕینی هەلومەرجی دیمۆگرافی رۆژهەلاتی کوردستان

تاسەردەمی سەفەوییەکان لەداوێنی چیاکانی قافقاس بەرەو خوار بۆ سەر روباری ئاراس و لەوێشەوە بەناو مەلبەندەکانی ماکۆو، خوی بەرەو خوار تاسەر دەریاچەی ورمێ بەرەو خوارتر شوێنی ژیانی ئێلاتی کورد بو. روداوەکانی سەردەمی فەتحی ئیسلامی و، خەلافەتی عەبباسی و، کۆچورەوی تورکانی غوزو، هێرشەکانی مەغۆل و کێشەو بەرەی نێوان ئێلە تورکمانەکانی قەرەقۆینلو ئاق قوینلو نەیتوانی بو بەجۆرێکی بنەڕەتی هەلومەرجی دیمۆگرافی ئەو شوێنانە بگۆڕێ. ئەگەرچی هەندێ لەپاشماوەی ئێل و هۆزەکانی تورك، تورکمان، مەغۆل و تازەری لەو ناوچەیەدا جێگیر بون، بەلام هەمیشە زۆرایەتی دانیشتوانی و دەسەلاتدارەکانی کورد بون، تەنانەت لەسەردەمی پەیدابونی سەفەوییەکاندا ئەمارەتە بەهێزەکانی چەمشگەزەك، دونبولی، مەحمودی، برادۆست، هەکاری، موکری.. لەناوچەکانی سەروو، رۆژئاواو، خواروی دەریاچەی ورمێدا هەبون[١٢].

شا ئیسماعیلی سەفەوی(٩٠٧-٩٣٠)دامەزرێنەری دەولەتی ئێران، لەسیاسەتی دینی‌دا تعصبێکی بێ ئەندازەی بۆ مەزەبی شیعە هەبو دژی سوننەو[١٣]، لەسیاسەتی نەتەوەیی‌دا تعصبێکی زۆری بۆ ئەو ٧ ئێلە تازەرییەی قزلباش: شاملۆ، روملو، ئیستاجلو، تکەلو، قاجار، ئەفشار، زولقەدر هەبو، کەبون بەهێزی سەرەکی دامەزراندنی دەولەتەکەی و لەشکرکێشییەکانی لەناوچەکەدا[١٤].

سیاسەتی کوردیی شا ئیسماعیل لەسەر ٣ کوچکە دامەزرا بو:

١-نەهێشتنی دەسەلاتی سەرداره خوجێییەکانی کوردو، دانانی سەرانی قزلباش بەخۆیان و هۆزەکانیانەوە لەجێگەی ئەوان"

٢-ناچارکردنی خەلکی ناوچە داگیرکراوەکانی کوردستان بۆ دەس هەلگرتن لەمەزەبی سوننی و چونە سەر مەزەبی جەعفەری"

٣-بەکارهێنانی ئەوپەڕی توندوتیژی بۆ چاوترساندنی خەلك و، سەرکوتکردنی بێ بەزەییانەی هەمو جۆرە بەرهەلستی و ملنەدانێ.

شا ئیسماعیل لەو لەشکرکێشییەدا کە بەناو کوردستان دا لەئەرزنجانەوە بۆ دیاربەکرو لەوێوە بۆ موسل و بەغدادو لوڕستانی کرد، دەستی لەهیچ جۆرە زەبروزەنگێ نەپاراست. نورعەلی خلیفەی روملوی بۆ سەرکوتکردنی ئێلە کوردەکانی ئەرزنجان، بەتایبەتی ئێلی چەمشگەزەك و، خان محەمەد خانی ئیستاجلوی بۆ سەرکوتکردنی ئێلە کوردەکانی دیاربەکر دانا. ئەوانیش بەو پەڕی

توندوتیژییەوە کەوتنە هەوڵدانی سەرپێ دانەواندنی میرو مەزنەکانی کوردو، جێگیر کردنی سەرانی قزلباش‌و هۆزەکانیان لەقەلاّو شارەکانی کوردستاندا. لەزستانی ٩١٢دا شا ئیسماعیل بەلەشکرێکی زۆرەوە خۆی چو بۆ ناوچەی خوی. لەوێ بارگەی خست. لەکاتێکدا ئەمیرەکانی کوردستان بەکۆمەڵ بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی‌و دڵسۆزی چوبونە لای، بێ هیچ بەهانەیەك هەموویانی گرت‌و، هەر یەکەیانی دایە دەست یەکێك لەمەزنەکانی قزلباش‌و، هێزەکانی قزلباشی ناردە سەر کوردستان بۆ داگیرکردنی" چاپان سوڵتانی ئیستاجلو بۆ سەر بتلیس‌و، دیو سوڵتانی روملو بۆ سەر هەکاری‌و ، یکان بەگی تکەلو بۆ سەر جزیرەی بۆتان‌و[١٥] ، عەبدی خان‌و سارو عەلی مهرداری شاملو بۆ سەر ئێلەکانی موکری‌و مەحمودی لەخۆرئاوای دەریاچەی ورمێ[١٦] .هێزەکانی قزلباش شەڕی سەختیان لەگەڵ ئێلەکانی کورد کردو بەکۆمەڵ لێیان کوشتن.

سیاسەتی دینی‌و نەتەوەیی شا ئیسماعیل لەناوچە داگیرکراوەکانی کوردستان‌و عەرەبستاندا مەلاو گەورەکانی کوردو عەرەبی رەنجاند، تۆوی ناکۆکییەکی قوڵی مەزەبیی شیعی- سوننی‌و، ناکۆکییەکی قوڵی نەتەوەیی کورد-عەجەمی چاند. هەمو ئەوانە چەند جار نامەو نێردراویان ناردە لای سوڵتان بایەزیدی عوسمانی(٨٨٦-٩١٨ك)و سوڵتان سلیم(٩١٨-٩٢٦ك)بۆ هاندان‌و بانگکردنی دەوڵەتی رۆم بۆ پەلاماردانی دەوڵەتی تازە دامەزراوی شیعەی ئێرانی‌و لەناو بردنی[١٧] ئیمپراتۆریی عوسمانی تا ئەو سەردەمە روی پەلهاوێشتنی فتوحاتی لەئەوروپا بو. دروست بونی دەوڵەتی شیعەی ئێرانی لەسنوری رۆژهەلاّتی داو، هەوڵدانی بۆ فراوان بونی قەڵەمڕەوی دەسەلاّتی لەکوردستان‌و قافقازو ئەرمەنستان‌و عەرەبستاندا، مەترسییەکی راستەقینەی بۆ سەر دەوڵەتی عوسمانی دروست کرد. بابیعالی بۆ لەناوبردنی ئەو مەترسییەی هەڕەشەی لەسنوری رۆژهەلاّتی ئەکرد. روی سەرنجی بۆ رۆژهەلاّتی ناوەڕاست وەرگێڕا. کەوتە لەشکرکێشی‌و داگیرکردنی نیشتمانی کوردو ئەرمەن‌و عەرەب.

سوڵتان سلیم بەهێزێکی گەورەوە، کەبەشێکی کورد بو، بەناو کوردستاندا هێرشی کردە سەر ئازەربایجان کەناوەندی دەسەلاّتی سەفەوی بو. خان محەمەد خانی ئیستاجلو لەدیاربەکرەوەو نورعەلی خلیفەی روملو لەئەرزنجانەوە، بۆ بەشدار بون لەبەرگیری هێرشی عوسمانی، کشانەوە ئازەربایجان. بەدەم رێگاوە هەمو ئەو ناوچانەیان وێران کردو ئاگر تێ بەردا. بۆ ئەوەی ئوردوی عوسمانی نەتوانێ خۆراکی خۆی‌و ئالیکی باربەرەکانی لێ دابین بکا[١٨] . لەشکری رۆم بەسەرکردایەتی سوڵتان سەلیم‌و لەشکری عەجەم بەسەرکردایەتی شا ئیسماعیل لەدەشتی

چالدێران لەسەرووی ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ لێکیاندا(٩٢٠ك). لەشکری عەجەم تێکشکا، تەنانەت شاری تەورێزی پایتەختی سەفەوی کەوتە دەس هێزەکانی عوسمانی[١٩].

بەڵام بەهۆی درێژە نەکێشانی هێرشی ڕۆمەوە ئەم سەرکەوتنە نەیتوانی کۆتایی بەدەوڵەتی سەفەوی بهێنێ، هەروەها نەبو بەهۆی هیچ جۆرە ڕێککەوتنێ، تەنانەت ڕێکەوتنی ڕاگرتنی جەنگ، بەڵکو بو بەسەرەتای دەسپێکردنی ململانێیەکی خوێناوی درێژخایان لەنێوانی ئەم دو هێزە زلەی ناوچەکەدا.

لەئەنجامی جەنگی چالدێراندا بەشێکی فراوانی کوردستان کەوتە ژێردەستی سوڵتانی ڕۆم و ئەویش بەپێچەوانەی شای عەجەمەوە بەڕێوەبەرایەتی میرنشینە میراتییەکانی کوردی بەمیرەکانی کورد سپاردەوە.

هەڵکەوتی جیۆپۆلەتیکی کوردستان لەنێوان هەردو دەوڵەت داو، بەلادا نەکەوتنی ململانێی سیاسی- چەکداری ئەم دو هێزەو، درێژە کێشانی شەڕو تێکهەڵچون، کوردی لەچەند سەرەوە تێوەگلاند:

١-هەر دو دەوڵەت بەهەمو شێوەیەك هەوڵیان ئەدا دەس بەسەر کوردستاندا بگرن و بیخەنە سەر قەڵەمڕەوی خۆیان، بۆ ئەمەش لەشکریان ئەکردە سەرو، بەزۆرو بەخۆشی مەزنەکانی کوردیان ئەهێنایە بەر فەرمانی خۆیان و، ئەیان کردن بەگژ یەکتری داو، ئەندامانی یەك خێزانیان لەیەکتری هان ئەدا.

٢-لەهەمو پێکادانەکاندا بەشێکی گرنگی هێزەکانی هەردولا لەئێلەکانی کورد پێك ئەهێنرا، هێزی مرۆیی کورد توشی لەناوچون و ڕاگوێزان و هێنان و بردن ئەبو.

٣-کوردستان خۆی بو بەیەکێك لەمەیدانەکانی پێکادانی هێزە چەکدارەکانی هەردولا، هەندێ لەشەڕە گەورەکانی لەسەر ئەرزی کوردستان قەوما. هەروەها کوردستان چونکە کەوت بوە نێوان هەردو دەوڵەتەوە، بو بەیەکێ لەڕێگە سەرەکییەکانی لەشکرکێشییە گەورەکانی هەردولا بۆ پەلاماردانی شارو مەڵبەندە ستراتیجی و گرنگەکانی یەکتری، لەئەنجامی ئەمەشدا ئاواییەکانی کوردستان وێران ئەبون، سامانی بەتاڵانی لەشکری داگیرکەر ئەبرا، بەروبومی کشتوکاڵ و ئاژەڵی ئەفەوتا، زەرەری گیانیی زۆری لێ ئەکەوت.

دەوڵەتی ئێران لەسەرەتای دامەزرانییەوە لەدولاوە ڕوبەڕوی مەترسی هێرشی دەوڵەتانی سونی بو، لەلای ڕۆژئاوایەوە هەمیشە لەبەر مەترسی هێرشی عوسمانی دابو، لەلای ڕۆژهەڵاتیشیەوە لەبەر مەترسی هێرشی ئۆزبەك دابو. شاکانی ئێران بۆ بەربەستی ئەو مەترسییانە" لەناوەوە ئاڵوگۆڕی دیموگرافییان

ئەکرد، جێگۆڕکێیان بەئێلەکانی کوردو، لوڕو تورکمانو، ئازەری.. هتد، ئەکرد، بۆ پارێزگاری هەردولای سنور لەگەڵ رۆمو ئۆزبەك لەدەرەوەش هەوڵی پەیدا کردنی هاوپەیمانی ئەوروپاییو مەسیحییان ئەدا، بۆ هاوکاری دژی ئیمپراتۆریی عوسمانی، کەماوەی چەند قەرن بو، بوبوە مەترسییەکی گەورە بۆ سەر دنیای مەسیحی.

شا ئیسماعیل بۆ بەهێزکردنی سنوری خۆراسان لەبەرامبەر هێرشی ئۆزبەکدا ئێلی کوردی قەرامانلوی لەکوردستانەوە بۆ خوراسان گوێزایەوە[20]. دوای ئەویش شا تهماسبی کوڕی بەشێکی گەورەی ئێلە کوردەکانی زەنگنە، چگنی، زیك، کەلهوری لەکوردستانەوە گوێزایەوە بۆ خۆراسان[21].

جەنگی ٢٠ ساڵەی نێوان شا تهماسب(٩٣٠-٩٨٤)و سوڵتان سلێمانی قانونی(٩٢٦-٩٧٤)، زنجیرەیەکی گرنگی شەڕەکانی لەسەر ئەرزی کوردستان قەوماو، بەشێکی گەورەی قوربانییەکانیشی مەزنو کوڕی ئێلە کوردەکانی ژێردەستی هەردو دەوڵەت بو، ئەو شەڕانە کارەساتو ماڵوێرانییەکی گەورەیان بەسەر کورد هێنا، کۆتاییەکەشی بەپێکهاتنی ئاشتی ئاماسیە (٩٦٣ك:١٥٥٥ز)هات.

جەنگی ٢٠ ساڵەی ئێرانی- عوسمانی(٩٤٠-٩٦٠ك)کارەساتێکی گەورەی بەسەر کوردستان هێنا. ئولامە سوڵتانی تکەلو حاکمی ئازەربایجان، کەیەکێ لەگەورەی گەورەکانی قزلباش بو، لە شا تهماسب یاخی بو، پەنای بۆ سوڵتان سلێمانی قانونی برد، ئولامە بوو بەمایەی تێکدانی نێوانی هەندێ لەئەمیرانی کوردو عوسمانی. هەروەها توانی هانی ئیبراهیم پاشای صدری ئەعزەمو سوڵتانی عوسمانی بدا بۆ پەلاماردانی ئێران. لەشکری عوسمانی، کەبەشێکی پێك هات بو لەهێزی ئێلەکانی کورد، بەسەرکردایەتی ئیبراهیم پاشاو بەچاوساغی ئولامە بەناو کوردستاندا هێرشی کردە سەر ئازەربایجانو پایتەختی دەوڵەتی صەفەوی داگیر کرد(٩٤٠ك). بۆ جێگیر کردنی ئەم سەرکەوتنە سوڵتان سلێمان خۆیشی بەهێزێکی گەورەوە بەناو کوردستان دا روی کردە تەورێزو بۆ بەسەربردنی زستانی سەختی ئەو ساڵە لەهەمەدانەوە دیسانەوە بەناو کوردستاندا روی کردە گەرمیانی بەغداو بەغدادی لەدەس قزلباش دەرهێنا(٩٤١). سوڵتان هەر بەناو کوردستاندا گەڕایەوە بۆ ئەستەمبوڵ. شا تهماسب، تەورێزی گرتەوەو تا شاری وان پێشڕەوی کرد[22].

دوای ئەم شەڕانە، هەردو دەوڵەت لەبەر گیروگرفتی ناوەوەی خۆیان و بەهۆی خەریکی هێزەکانی عوسمانی بەلەشکرکێشییەوە لەئەوروپاو، خەریکی هێزەکانی

ئێرانی بە بەربەستی هێرشی ئۆزبەکەوە، هیچیان نەیتەپەرژایە سەر سازدانی پەلاماری گەورە بۆ سەر ئەوی تریان، تا ئەلقاس میرزای برای شا تهماسب هەڵات و پەنای بۆ سوڵتان سلێمان بردو هانی دایەوە بۆ هێرش بردنە سەر ئێران(٩٥٣ ك). عوسمانییەکان هێزێکی گەورەیان بۆ پەلامار دانی ئێران سازدا. شا هەر کەهەواڵی بزوتنی لەشکری دوژمنی بیست، خۆی تەوریزی بەجێ هێشت و شنب غازانی کردە بارەگای خۆی و فەرمانی دا بەنێردراوەکانی کەهەمو شوێنەکانی سەر ڕێی لەشکرکێشیی تورك ئاگر بدەن و دانەوێڵەو گیای تێدا نەهێڵن و جۆگەکانی پڕ بکەنەوە. فەرمانەکانی شا لەو بارەیەوە، ئەوەندە بەخێرایی و وردی جێبەجێ کران، بەقسەی مێژونوسانی ئێران" سوپای هێرشهێنی تورك نە دڵۆپی ئاوو نەگەڵایەکی سەوزی لەسەر ڕێگەی خۆیدا نەدی[٢٣]. سوڵتان سلێمان ئەمجارەش چوەوە ناو تەوریز(٩٥٥)، بەڵام ئەمجارەش لەبەرکەمی خۆراك و ئالیك، بە ناچاری چۆڵی کردو بەناو کوردستاندا لەرێگەی وانەوە گەڕایەوە پایتەختەکەی خۆی. دوا بەدوای ئەو تهماسب هاتەوە ناوچەکەو هێزێکی نارد بۆ سوتاندن و وێران کردنی ئاواییەکانی ئەخلات، گزل درە، عادل جواز[٢٤].

لەدوایین قۆناغی جەنگی ٢٠ ساڵەدا، تهماسب لە٤ قۆڵەوە هێزەکانی خۆی ناردە سەر ئاوایی و قەڵاکانی ئەرجیش، بارگیری، پاسین، وان، موش، بەندماهی، عادلجواز..(٩٦٠)و سەرانسەری ئەو ناوچانەیان لە((ئاگرو خوێندا نقوم کرد))[٢٥] شا خۆی چوە سەر قەڵای ئەخلات و گرتی و تەختی کرد. پاش ٣ مانگ گەمارۆدان قەڵای ئەرجیشی گرت و لەتۆڵەی ئەو لاسارییەی قەڵادارەکان نواند بویان، شا فەرمانی دا((کەوڵی سەری ئەو کوردانەی قەڵاکەیان پاراست بو بەزیندویەتی بگرون))[٢٦] بۆ دوەمین ساڵ لەسەر یەك هەمو ناوچەکانی وان، وستان، ئاموك، کواش، ئەلباق، خوشاب.. یان تاڵان کردو، ئاگریان لەدانەوێڵەو پوش و پاوانیان بەردا[٢٧].

لەدوای ئەم هێرشانە، سوڵتان سلێمان هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی سازدا، کەبۆ جاری چوارەم لەشکر بۆ سەر ئێران ببات. پاش چەند تێکهەڵچونێکی بچوك، بەرلەوەی هێزەکانی هەردو دەوڵەت روبەڕوی یەکتری ببنەوە، هەردولا لەئەنجامی گیروگرفتی ناوەوەی خۆیان و، مەترسی هێرشی دەرەکیدا، کەوتنە گۆڕینەوەی نامەو نێردراو. سەرەنجام گەیشتنە پەیمانی ئاشتی ئاماسیە، کەبە حسابی ئەبجەد بە((الصلح خیر))ئەکاتە ٩٦٩ی کۆچی[٢٨].

لەسەردەمی شا ئیسماعیل و سوڵتان سەلیمەوە هیچ جۆرە رێککەوتن و ئاشتییەك لەنێوان ئەم دو ئیمپراتۆرییەدا نەبو بو، بەڵام پێکهاتنی ئاماسیە بو

بەهۆی ناسینی ڕەسمی دەوڵەتی شیعەی ئێرانی لەلایەن عوسمانییەوە، هەروەها بەلاداخستنی وەختیی هەندێ لەکێشە ئەرزی، مەزهەبی، سیاسییەکانی هەردولا.

لەم ڕێککەوتنەدا، بەپێی تەرازوی هێزەکانی هەردولا، ئەرمەنستان، گورجستان، کوردستان، بەشێکی عەرەبستان بەسەر هەردو دەوڵەتدا دابەش کران، ئەبو ناوچەی قارس بەبێلایەن‌و قەڵاکەی بەکاولی بهێڵرێتەوە، هەردولاش بەڵێنیان بەیەکتریدا کار بەدەستانی سنورەکان کێشەو بەرە دروست نەکەن‌و، داڵدەی ڕاکردوانی یەکتری نەدەن[29].

بەندە سەرەکییەکانی پێکهاتنی ئاماسیە، لەقۆناغەکانی داهاتودا، دوای هەڵگیرسانەوەی هەمو جەنگێکی خوێناوی‌و دەسپێکردەوەی هەمو گفتوگۆیەکی ئاشتی، ئەبونە بنچینەی گفتوگۆ بۆ ڕێکخستنی پەیماننامەی نوێ.

لەماوەی جەنگی ۲۰ ساڵەدا هەندێ ئاڵوگۆڕی دیمۆگرافی لەکوردستاندا رویدا، شاتهماسب چەند ئێلێکی کوردی گوێزایەوە بۆ خوراسان. سلێمانی قانونییش هەر بۆ هەمان مەبەست هەندێ لەئێلە کوردەکانی گوێزایەوە بۆ سەر سنورەکان، مەلا محمودی بایەزیدی لەم بارەیەوە نوسیویەتی:

((کەسوڵتان سلێمانی داد پەروەر گەڕایەوە ئەستەمول دایکی روی تێ کردو پێی گوت: کوڕم وا تۆ گەڕایتەوە، بەڵام ئاخۆ لەمەودوا گورج‌و قزلباشەکان هێرش ناهێننە سەر مەڵبەندەکانت؟

سوڵتان لەوەڵام دا گوتی: دایکە دیوارێکی پتەوم لەنێوان ئیمپراتۆریەتی عوسمانی‌و دەوڵەتانی گورج‌و عەجەم دا دروست کرد، دوژمن ئیتر پێی ناکرێ هیچ زیانێکمان پێ بگەیەنێ.

دایکی پرسی: چۆن توانیت لەو مەودا درێژەدا دیوار دروست بکەیت؟

سوڵتان لەوەڵامدا پێی گوت: دایکە من ئەو دیوارەم لەگۆشت‌و خوێن دروست کردوە. بەڕێوەبردنی ئەو ناوچانەم بەرەو روی هۆزە کوردەکان کردۆتەوە... دوژمن ناتوانێ زەفەریان پێ بەرێ‌و بگاتە ناو دەوڵەتی ئیسلام))[30].

لەدوای مردنی تهماسب، ئیسماعیلی کوڕی کەنزیکەی ۲۰ ساڵ بو لەقەڵای قەهقەهەدا زیندانی بو لەسەر تەختی شاهێتی دانیشت. ئەو هەر لەکۆنەوە ناسرا بو بەوەی دژی پێکهاتنی ئاماسیە بوە. کەهاتە سەرکار ڕێزی پەیمانی ئاماسیەی نەگرت‌و کاربەدەستانی سنور هەندێ کار شکێنییان کرد. هەروەها بەر بوە گیانی براو برازاو هەندێ لەگەورەکانی قزلباش، زۆری کوشتن. پەریخانی خوشکی شا ئیسماعیلی دوەم کەخۆی بەهاوکاری هەندێ لەسەرانی قزلباش ئەویان کردبو بە شا، هەر خۆیان پیلانێکیان لەئیسماعیل گێڕاو کوشتیان. محەمەدی خودابەندە،

تەنیا برای زیندویان کردە شای ئێران شا محمد کابرایەکی بودەڵەی کوێرەموشە بور خۆی نەیئەتوانی بەکاروباری دەوڵەت رابگا هاوسەرەکەی کەژنێکی هەڵکەوتوی لێوەشاوە بو دەستی بەسەر کاروباری دەرباری ئێران‌و هەمو کاروبارەکانی تری دەوڵەتی ئێران‌دا گرت بو. لاوازی پشێوی‌و بێ سەروبەری ئێرانی داگرت بو. بابیعالی پشێوی ناوخۆی ئێرانی بەهەل زانی کەوتە پەلاماردانی سنورەکانی. لەپێشەوە کوردەکان کە لەعەجەم داخ لەدڵ بون ئەوان هێرشیان هێنایە سەر هەندێ لەناوچە کوردنشینەکانی ئازەربایجان، خوی‌و سەلماس‌و ورمێ‌و شنۆیان گرت[31].کوردەکانی ناو سنوری دەوڵەتی عوسمانی زۆر بەچالاکی لەهەمو لەشکرکێشییەکانی تری عوسمانی‌دا بۆ سەر ئازەربایجان‌و گورجستان‌و ئەرمەنستان لەدژی هێزەکانی ئێران، بەشدار بون.

د. نواتی لەیەکێ لەلێکۆڵینەوەکانی‌دا نوسیویەتی:

((رێککەوتنێکی کە لەنێوان شا تهماسب‌و سوڵتان سلێمان قانونی‌دا کرا بو، سوڵتانی عوسمانی بەخەتی خۆی نوسی بوی‌و پشتیوانی لێ کرد بو، ئارامییەکی تەواوی بەسنورەکانی رۆژئاوای ئێران بەخشی، بەلام دوای ئەوەی شا محمد هاتە سەرکار، کوردەکانی دانیشتوی ناوچەکانی نێوان وان‌و ئازەربایجان دەستی فەسادیان کردەوە، خەسرەو پاشای حاکمی وانیان هان دا بۆ پەلاماردانی سنورەکانی ئێران. پاشای گۆرین لەخۆیەوە- یا بەئاگاداری دەرباری عوسمانی- لەشکری ناردە سەر خوی‌و سەلماس، قزلباشەکان کەپشت ئەستور بە رێککەوتنی ئاشتی بێ ئاگا پاڵیان لێ دابوەوە، تێ شکان، کوردەکانی ورمێ(رەزائیەی ئەمرۆ)یان داگیر کرد، هەرچەند ئەمیرخانی تورکمانی بەگلەربەگی ئازەربایجان توانی جارێك کوردەکان بشکێنی، بەلام لەبەرئەوەی نەیتوانی دەسەلاتی دەوڵەت‌و ئاسایش لەناوچەکەدا بچەسپێنێ جارێکی تر کوردەکان ئەو شوێنانەیان گرتەوە، خەڵکی ئەو شوێنانەش بەناچاری یا وڵاتی خۆیان بەجێ هێشت‌و رۆیشتن یا چونە ژێر ئاڵای دوژمنەوە))[32].

هەمو شاهەکانی عەجەم، بەگوێرەی توانای خۆیان، درێژەیان بەهەمان سیاسەتی شا ئیسماعیلی یەکەم ئەدا بەرامبەر بەکورد، ئەم سیاسەتە لەسەردەمی شا عەباسی یەکەم‌دا(٩٩٦-١٠٣٨)چوە قۆناغێکی نوێی جێبەجێ کردنەوە کە لەسەر ٣ پایەی سەرەکی دامەزرا بو:

١-گۆڕینی بنەڕەتیی هەلومەرجی دیمۆگرافی سەروی رۆژهەلاتی کوردستان‌و، راگوێزانی ئێلە گەورەکانی کورد بۆ ناوچە دورەکانی سەروی رۆژهەلاتی ئێران بەتایبەتی بۆ خۆراسان‌و، هێنان‌و جێگیرکردنی ئێلە ئازەرییەکان بۆ کوردستان"

٢-هەوڵدانی گۆڕینی زۆرەملێی مەزەبی خەڵکی کوردستان لەسوننیەوە بۆ شیعە"

٣-سەرکوتکردنی بێ بەزەییو توندوتیژی هەمو سەرکێشییەکی کورد.

شا عەباس، کەمێژونوسانی ئێران بە((کبیر))ناوی ئەبەن، لەسەرەتای سەدەی ١١هەمی کۆچییەوە کەوتە دانانی رێوشوێنی گۆڕینی هەلومەجی دیمۆگرافی کوردستان بەتایبەتی ئەو ناوچانەی کەوت بونە نێوان روباری ئاراسو دەریاچەی ورمێ، کەهەمیشە یەکێ لەشارێکانی هێرشی رۆم بو بۆ سەر ئێران، بەتایبەتی بۆ سەر ئازەربایجانو پایتەختەکەی، تەورێز، کەئەوسا یەکێ لەگەورەترین شارەکانی بو. ئێرانییەکان لەترسی هێرشی یەك لەسەر یەکی رۆم، پایتەختەکەی خۆیان لەتەورێزەوە گوێزابوەوە بۆ قەزوین، دوایی تریش بۆ مەڵبەندێکی دورتر لەمەترسی رۆم لەناوجەرگەی ئێراندا، واتە بۆ ئەسفەهان.

لێکۆڵەرەوەی ئێرانی، نصراللە فلسفی، دەربارەی سیاسەتی خێڵەکیی شا عەباس، نوسیوێتی:

((شاە عەباش هەر وەکو لەماوەیەکی کورتدا سەرانی خودسەر و خاوەن نفوزی قزلباشی بە هێزی تەگبیر یا بەشمشێر لەناوا نەهێشت ئاوەهاش سەرانسەری ئێرانی هێنایە ژێر باری فەرمانی حکومەتی مەرکەزیی، واتە ئیرادەی شەخسی خۆیەوە، کەوتە ململانێ لەگەڵ سەرانی ئەو ئێلو هۆزانەدا کەئەیانویست لەقەڵەمڕەوی ئێلو عەشیرەتەکانی خۆیاندا سەربەخۆو فەرمانڕەوا بن، هەر کەسێکیان کەسەرپێچی لەفەرمانەکانی کرد بێ سڵ کردنەوە بەزوییی سەرکوتی کردن، بەتایبەتی لەگەڵ ئەو ئێلە کوردانەی، کە لەسنورەکانی رۆژئاوای ئازربایجانو کوردستان بونو، لەجەنگەکانی ئێرانو عوسمانیدا لەسەردەمی شاهێتی بارکیدا سوڵتان محمد خودابەندە، بەهۆی هاومەزەبییەوە رویان لەئێران وەرگێڕابوو داوبویانە پاڵ سوڵتانی عوسمانی، بەوپەڕی دڵڕەقییەوە بێ بەزەییانە رەفتاری لەگەڵ کردن.

((دوای ئەوەی شا ئێلە یاخییەکەی ئەهێنایەوە ژێربار، بۆ ئەوەی توانا و دەسەلاتی ئەو ئێلە لەقەڵەمڕەوی دێرینەی خۆیدا کەم بکاتەوە زۆرجار چەندین بنەماڵەی ئەو ئێلەی ئەنارده ولایەتێکی دورەدەستو، جێگەکەی ئەوانی ئەدا بەدەستەیەك لەخەڵکی ولایەتەکانی تر. لەهەمان کاتدا کەسانی ئێلەکەی بەتاوانی یاخی بون جەریمە ئەکردو، پارەیەکی زۆری لێ ئەسەندن))[٣٣].

شا عەباس لەدوای ساڵی ١٠١١ەوە ٥٠ هەزار خێزانی لەئێلی گەورەی چەمشگەزەكو هەندێ لەئێلە کوردەکانی تری کوردستانی بۆ دەشتەکانی خواروی

تاران راگویزاو، لەویشەوە بەخۆیانو ماڵو رانو رەوەوە بۆ خوراسانی ناردنو، پارێزگاری سنوری سەروی رۆژهەلاتی قەڵەمرەوی عەجەمی لەبەرامبەر هەرەشەی ئۆزبەکدا پێ سپاردن[٣٤]. بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەش رێوشوێنی هێنانو جێگیر کردنی هەندێ لەئێلە گەورە شەڕکەرەکانی قزلباشی بۆ کوردستان دانا.

ئەمیر خانی برادۆست، کەبە((ئەمیرخانی یەکدەست))و((خانی لەپزێرین))ناو ئەبرێ، خۆی بە کردەوە گەورەترین دەسەڵاتداری ناوچەکانی خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ بو، لەلایەن شا عەباسەوە بەحاکمی ورمێ دانرابو. مەزنایەتی ئێلە کوردەکانی تەرگەوەڕ، مەرگەوەڕ، سۆما، برادۆست، موکریانی ئەکرد، قەڵای دمدمی لەنزیك ورمێ ئاوەدان کردەوەو، تا ئەهات قەڵاکەی خۆی قایم ئەکردو، هێزەکانی خۆی زۆرترو زیاتر پڕچەك ئەکرد. شا عەباس لەئەمیر خان کەوتە گومانەوە، کە لەو خۆسازدانە ئامانجی سەربەخۆیی بێ، لەبەرئەوە کەوتە بەهانە پێ گرتنی. هێزێکی گەورەی ناردەسەری، پاش شەڕێکی سەختو تابڵوقەدانێکی درێژ قەڵاکەی گرتو هەزاران کەسی لێ کوشتن (١٠١٨ك)[٣٥]. بەیتبێژەکانی کورد ئەم رووداوەیان کردۆتە داستانێکی قارەمانانەی تێکۆشەرانی موسڵمانی کورد لەبەرامبەر هێرشی کافرانی داگیرکەری عەجەمدا[٣٦]. شا عەباس لەدوای داگیر کردنی دمدمو نەهێشتنی دەسەڵاتی ئەمیرەکانی کورد لەورمێو سپاردنی دەسەڵات لەناوچەکەدا بەکاربەدەستانی عەجەم، راستەوخۆ هێرشێکی گەورەی کردە سەر موکریانو، لەوێش کوشتارێکی زۆری لەکوردەکانی ئەوێ کردو، ژنو منداڵی بەدیل بردن(١٠١٩ك)[٣٧].

نوسەرێکی تر دەربارەی قەتڵوعامی ئێلی موکری نوسیویەتی، شا عەباس فەرمانیدا بەسوپاییەکانی خۆی، کە٦٠ هەزار سوار بون، بکەونە کوشتنی ئێلی موکری کە لەناوچەیەکدا ئەژیان دوانزە فرسەنگ بو. ئەم هێزە ٤ شەو ٤ رۆژ خەریکی قەتڵوعام بون[٣٨].

شا عەباس لەکورد داخ لەدڵ بو، هەم داخی ئەوەی لەدڵ دابو، لەشەڕەکانی عوسمانی- ئێراندا هاوکارییان لەگەڵ عوسمانی کرد بوو دژی قزلباش، هەم خۆی لەکاتی شەڕەکانی ١٠١٤دا لەلایەن کوردێکی موکری دیلەوە، خەریك بو بەخەنجەر بکوژرێ[٣٩].

شێخ حەیدەری موکری لەکاتی پەلاماردانی قەڵای ئەریواندا(١٠١٢)لەریزی سوپای قزلباش دا کوژرا. قوبادی کوڕی لەجێگەی شێخ حەیدەر لەلایەن شا عەباسەوە کرابوە مەزنی ئێلی موکریو فەرمانڕەوای مەراغە. بەڵام شا قینی

کۆنی لەباوكو باپیری قوباد خان بو، لەو سەفەرەدا کە بۆ موکریانی کرد، داخی دڵی خۆی پێ رشتنو تۆڵەی رابردوشی لێ کردنەوە.

شا عەباس خوشکەکەی قوباد خانی، کە بەقسەی مەلا جەلال لەناو کوردا بەقەشەنگی بەناوبانگ بو، زەوت کرد. کەچی دوای ئەوە بە٤ رۆژ قوباد خانو هاوڕێکانی کوشتو فەرمانی کوشتنی بەکۆمەڵی ئێلی موکری دەرکرد، مەلا جەلالی منجم نوسەری هاوزەمانو هاودەمی شا عەباس، کوشتاری بەکۆمەڵی موکری بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە.

((... بەپێی الامور مرهونه باوقاتها سزای کردەوەکانی ئەو کوردانە لەپەردەی شاردنەوەدا مابوەوە، بەڵام لەرۆژی ١٨ی ربیع الثانیدا کاتێ کە هەتاو بە١٤ درجه لەسەرەتان دا بو قوباد خانی لەگەڵ ٩٤ کەس لەگەورەکانی کورد لەکۆڕی بەهەشتئاییندا کوشتو هەر ئەو کاتەش حوکمی قەتلوعامی جەماعەتی موکری عیززی صدور کرد، غازییان وەکو ئەو مەلەی کەدان لەزەوی دابچنێتەوە، کوردەکانیان لەکێو دەشتەکانی ئەو مەڵبەندەدا چنییەوەو کوشت. نوابی سەگی بەردەرگای عەلی(ئەمە ناوی شا عەباس بوە-و)خۆی چو بۆ سەر قەڵای عەلی کەندی لەناوچەی گاودولی مەراغەو، بە ئوردوەکەیەوە لەو مەنزلە دابەزی. عەلی خانی شاملۆی بەخۆی و لەشکرەکەیەوە ناردە سەر قەڵاکەی حسین سوڵتانی برای قوباد خان لەناوچەی لەیلانی مەراغە. لەبەرئەوەی ئەو قەڵایە زۆر قایم بوو، کەسانێکی سوپایی کارزان پارێزگارییان ئەکرد، شەڕی بەچاك نەزانی. بۆیە کەوتە بەکارهێنانی لطائف الحیل، دوکەس لەخەڵکی ئەو قەڵایە لەوێ بون کەوت بونە دەس غازییانی شێرگر، بەدەستی بەستراوەوە هێنایانە بەردەمی خانی ناوبراو، خان فەرمانی بەردانی هەردوکیانی فەرمو، وتی: ((بڕونو بەئەهلی قەڵاکە بڵێن لەبەرئەوەی خیانەتێك لەقوباد خان روی دابو، ئەوی لەگەڵ تاقمی خائین کوشت. ئێمەشی بۆ ئێرە ناردوە، بەو مەرجەی هەر کەس شاهیسون بێو بەشەرەفی سوجدەی ئەشرەف موشەرەف بێ،ماڵو ئەسبابو ژنو زارۆکی ئازاد ئەبێ، هەر کەسێکیش نەیەت ئەوا لەسەرکوتکردنو کوشتنو تاڵانکردن پارێزراو نابێ.

((هەر کەئەم دو کەسە گەیشتنەوە ناو قەڵا، ریش سپییەکیان بەناوی سلێمانەوە لەقەڵا هاتەدەرێ، چوە لای خان، بەدڵنەوایی کراوی گەڕایەوە. پاش ماوەیەك کوردێکی زۆر لەقەڵاکە هاتنە دەرێ، لەبەرئەوەی خەریك بو ئەبو بەشەو پێی گوتن: ((قەڵا هی شایە. ئوسوڵ وایە کە ٣٠کەس لەئێمە لەگەڵ خۆتان ببەنە ناو قەڵاوە، چەند کەسێکیان لەبورجو بارو چەند کەسێکیشیان لەسەر

دەرگاکە دابنێن‌و، خۆتان روبکەنە خزمەتی ئەشرەف. ئەو هەرچی فەرمانێکی‌دا بەجێی بهێنن.

((دانیشتوانی قەلاکە لەکەمیی هاتوەکان‌و زۆریی خۆیان بایی بون. ئەوانەیان بردە ناو قەلاکەوە و، یەك یەك‌و دو دو زیادیان کردو بەو جۆرە پتر لە ۱۰۰ کەس چونە ناو قەلاوە. ئەو تاقمە کوردەیش ئەو شەوە لەدەرەوەی قەلاکە مانەوە، بۆ نوستن هەر دوان‌و سیانیان ناردە خێوەتی یەکێ لەقزلباش. بۆ بەیانی تاقمێکی تریشیان لەقەلاوە هاتن. فەرمان درا ئەو تاقمەی شەو لەوێ مابونەوە بێن. کەهاتن نەزرێیان پۆشی بو، نەچەکیان هەلگرت بو. حەزرەتی خان بۆ ئەوەی دلنیایان بکا زرێ‌و چەکی ئەو تاقمەی ئامادە کردو پێی لەبەر کردن. ئەوەش بو بەهۆی دلنیا بونیان. پاش ماوەیەك پێیان وتن: ئەبێ بچن بۆ خزمەتی ئەشرەف ئەو هەرچی فەرمانێکی پێ‌دان جێبەجێی بکەن، بەلام لەبەرئەوەی رێگاتان نادەن بەچەکەوە بچنە خزمەت شا، چەکەکانتان لەمالەکانی خۆتاندا دابنێن‌و ئینجا بڕۆن بۆ جێبەجێ کردنی فەرمانی ئەو.

(سەبارەت بەو دلنەواییە تەراوەی لەوانیان دی بو، چەك‌و ئەسبابەکانی خۆیان ناردەوە مالەکانی خۆیان، ۱۷۲ کەسی لەگەل نۆکەرێکی خۆیا ناردە خزمەتی ئەشرەف. پاش ماوەیەکی تر یەکێکی ناردە ناو قەلاکە، لەبەرئەوەی ئەوەکو کەسێکیان لەوێ بەجێ مابێ‌و نەچوبێ بۆ سوجدەی شاو، توشی ئازاردان ببێ‌و، ئێمە لەروی دروستییەوە بەئێوەمان وت، دوای ئەمەش ٦٤ کەسی تر هاتنە دەرێ، ئیتر هیچ کەس لەقەلاکەدا نەمابو. دەسبەجێ فەرمانی رۆیشتنی ئەو تاقمەشیان دا. هەمویان کوشتن‌و، دەستیان گرت بەسەر مال‌و ئەسباب‌و ئەسیرەکانی قەلاکەدا. ئەو تاقمەش کەچوبونە خزمەتی ئەشەرەف، ئەوانیش هەمو کوژران، بێ ئەوەی خوێن لەلوتی یەکێ لەغازییان بێت.

((یەکێ لەغولامەکان، لەناو دیلەکاندا منالێکی ۸ سالەی بۆ خۆی هەلبژارد بو،(منالەکە)کابرای بەشمشێرەکەی خۆی لەچەند لاوە بریندار کردو بەزمانی کوردی وتی: ((ئەوە لەباتی خوێنی باوام))دەسبەجێ منالەکەیان کوشت.

((هەروەها ژنێکی ئاوس لەگەل کچۆلەیەکی ٦ سالەدا، پیاوێ بەتوندی قسەی ناشیرینی لەگەل کردبو. پیاوەکە بۆ خۆشتن چوبوە حەمام، بەلام کەهاتە دەرێ بینی" ژنەکە سەری کچۆلەکەی خۆی بریوەو کێردێکی کردوە بەزگی خۆی‌داو ئەو منالەشی کوشت بو کەلەزگی دابو، ئەیویست خۆیشی بکوژێ،

ئەوانیش دەستیان نەگرتو وتی: ((دوای مێردەکەم منیش ژیانم ناوێ))، سەری خۆی بڕی.

((قرچقای بەگ تا سەرچەمی جەغەتو چو، ٣٠٠ کەسی لەجەماعەتو ئولوسەکانی دەوروبەری خۆی گل دایەوە. ویستیان هەڵێن. بەڵام ئەو هەمویانی گرتو کوشت. ژمارەیەکی زۆر دیلو ئەسپو گاو مێگەلێکی بێ شوماری پێش خۆیداو هێنایەوە. دایان بەوانەی هێنابویان.

((لەشکری قورچی باشی، بەسەرکردایەتی کوڕەزاکەی لەگەڵ قورچی ١٠٠ کەللەو دیلو ئەسپێکی زۆرو گاو مەڕی بێ ژمارەیان هێنا.

((بەپێی حوکمی جیهانموطاع، ئەسفندیار بەگی عەرەب گوزلو چو بو گەرمەرود بەحەممیەتی مامی قوباد خان لەموکرییەکان ٢٧ سەلكو دیلێکی زۆری لەگەورەکانی ئەو هۆزە هێنا، لەگەڵ ماڵو ئەسبابو گاو مێگەلێکی زۆر، هەموی درایەوە خۆیو تابینەکانی..

((خەلکی شاری مەراغەش دەستیان گەیشتەی ئەوانەی رقیان لێیان بو، نزیکەی ٣٠٠ کەللەیان لێ هێنان.

((بەگشتی زیاتر لەدوو هەزار سەری براویان هێنا.

((هەروەها فەرمان درا بەو ئەمیرو لەشکرەی لەدەوری قەڵای دمدم بون، موکرییەکانی ورمێ بکوژن. ئەوانیش بەگوێرەی حوکمی ئەشرەف لەرۆژی دوشەممە ٢٧ی ربیع الثانیدا دەستیان کرد بەکوشتنیان ١٠٧ کەللەیان لەگەڵ دیلێکی زۆرو ئەسپ گاڕانو مێگەلدا لەدارایی ئەو جەماعەتە لەکەناری سیاه رودەوە هاورد، مەولانا خصالی مێژوی ئەو روداوەی بەشیعر هۆنیوەتەوە، ئەڵێ:

((کاتێ قزلباش قەڵای کوردەکانیان فەتح کرد، خوێنیان لەبادە جیا نەئەکردەوە،

((هەواڵ هات: رۆمی هاتون، وەکو دەستارِ بەدەوری خۆیاندا ئەخولێنەوە،

((بۆ دوعای شاهی عالەم لەدڵ بانگی: قوموا ایها الناس بەرزبوەوە

((بۆ ئەوەی گومانو دودڵی لەبیرمدا نەمێنێ، بۆ فال بەدوی دو تاریخدا ئەگەڕام.

((نوسرا: ماتەمی کوردان لەڕۆمیو

((نوسیم: جەژنی فەتح لە شا عەباس))

((هەروەها بە پەخشانیش وتویانە: ((قەتڵوعامی موکری هەقە))

هـەر ٣ رستـەی ((مـاتم کـردان ز رومـی))و ((عیـد فـتح از شـاه عەباس))و((قتل و عام مکری حق)) بەژمارەی ئەبجەد ئەکاتـە ١٠١٩ی کۆچـی کەساڵی کوشتنی بەکۆمەڵی ئێلی موکرییە))[٤٠].

زەبروزەنگـی خوێنـاوی شـا عـەباس ئەگەرچـی زەرەری گیـانی‌و مـاڵی زۆری لەئێلەکانی موکریان‌و برادۆست دا، بەڵام نـەیتوانی گیـانی بـەرەنگارییان تـێدا بکوژێ. پاش ٦ ساڵ لەداگیرکردنی قەڵای دمدم، کوردەکانی برادۆست سـەرلەنوێ قەڵاکەیان ئازاد کردو ناوچەکەیان گرتـەوە دەسـت، بـەڵام هێـزی قزلبـاش چـوە سەریان‌و بۆ جاری دوەم قەڵای دمدمیان لەدەست کورد دەرهێنا[٤١].

١/٢ هێنانی ئێلی ئەفشار بۆ ورمێ

راگوێزانی بەکۆمەڵی دەیان هەزار خێزانی ئێلە کوردەکانی دەوری ورمـێ بـۆ خۆراسان‌و، دوایی‌تر تێشکانی تراجیدی ئێلی برادۆست‌و موکری‌و، گیرانی قـەڵای دمـدم‌و، کوشـتنی مەزنـەکانی کـوردو، کوشـتنی زۆرایـەتی لایـەنگرەکانی ئەمیرخان‌و، کوشتاری بەکۆمەڵی خەڵکی موکریان" بون بەسـەرەتای گـۆڕانێکی بنەڕەتی لەپێکهاتنی دیمۆگرافی دانیشتوانی ناوچـەکەدا. لەئـەنجامی ئـەوەش دا گۆڕانی ئابوری، کۆمەلایەتی، سیاسی، جەنگی. کورد سەرەڕای ئـەوەی بەشـێکی گرنگی هێـزی مرۆیـی‌و مـادی خـۆی لـەدەس داو، لەتـەرازوی هێزەکـانی ئـەم ناوچەیەدا سەنگی قورسی جارانی نەما، دەسەڵاتی حوکمڕانیشی لەدەس دەرچـو، کەجاران بەدەس گەورە خۆجێیەکانی کوردەوە بو.

ئێلـی ئەفشـار یـەکێ بـو لـەو ٧ ئێلـە قزلباشـە، کەبەشـداری سـەرەکی لەشەڕەکانی شا ئیسماعیل‌و دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی شیعەدا کـرد بـو[٤٢]. ژمارەیەکی زۆر لەکاربەدەستانی دەوڵەت لەسەرانسەری قەڵـەمڕەوی صـەفەویدا لەناو ئەوان دا هەڵ ئەبـژێردران‌و، دەسـەڵاتێکی زۆریـان لـەدەرباری شـاهەکانی عەجەم دا هەبو. بەڵام هەندێ لەسەرانی ئەم ئێلە تاوانبار کرا بون بـە هاوبەشـی لەکوشتنی مهد علیای هاوسەری شاه محمد خودابەندە، کەبە بەرچـاوی شـاوە لـە سـەردەس تێکـەڵاو کردنـی لەگـەڵ ئـەمیرێکی تاتـاری دیلکـراودا کوشـت بویان(٩٨٧ك). هەروەها تاوانبار کرابون بەکوشتنی حەمزە مـیرزای کـوڕی شـاه محمد(٩٩٤)[٤٣].

کە شا عەباس هاتە سەر تەخت، سەرانی ئەفشار ئەترسان لەوەی شـا تۆڵـەی کوشتنی دایکی‌و براکەیان لێ بکاتـەوە. لەبەرئـەوە لەگۆشـەو کـەناری ئێـراندا پەرەوازە بو بون، نەیان ئەوێرا وەکو جاران خۆیان لەدەربار نزیك بخەنەوە.

لەسۆنگەی ئەوەی هەندێ لەسەرانی ئەم ئێلە لەشەڕەکانی بەغدادا(١٠٣٥ك: ١٦٢٥ز) ئازایەتییان نواند، شا عەباس یەکێك لەگەورەکانی ئەفشاری بەناوی ((کلب علیە))ەوە بانگ کرد. پایەی ((خان))ی پێ بەخشی‌و رای سپارد کەئێلی پەرەوازەی ئەفشار کۆ بکاتەوەو لەورمێ[٤٤] لە شوێنی ئێلە کوردەکان جێگیریان بکا(١٠٣٥ك)شا عەباس لەمەش دو مەبەستی هەبو:

یەکێکیان- سپاردنی پارێزگاری ناوچە سنورییەکانی ئەوێ بەیەکێك لەئێلە دڵسۆزەکانی دەرباری عەجەم، لەجێگەی ئێلە کوردەکان کە بەگوێرەی گۆڕانی تەرازوی هێزەکانی رۆم‌و عەجەم ئەم لاو ئەولایان ئەکرد"

ئەوی تریان-سپاردنی سەرکوتکردن‌و تەمێکردنی ئێلە یاخییەکانی کورد، کەچەندین ساڵ بو لەشۆڕش‌و هەڵگەڕانەوەدا بون دژی دەسەڵاتی عەجەم، بەیەکێ لەئێلە شەڕکەرە دڕەکانی قزلباش.

کلب علی خان لەماوەیەکی کورتدا ٨ هەزار خێزانی ئەفشاری پەرەوازەی عیراقی عەجەم‌و، فارس‌و، کرمان‌و، خۆراسان.ی لەسەلماس کۆکردەوە[٤٥]. بەڵام چونکە ناوچەی سەلماس چۆڵەوانی نەبو، ئەم تازە هاتوانە لەسەرەتاوە توشی بەرەنگاریی دانیشتوانی ناوچەکە، واتە توشی ئێلاتی کورد بون. نوسەرێکی ئەفشار خۆی ئەگێڕێتەوە ئەڵێ:

((کاتێك کلب علی خان‌و کۆکراوەکانی کۆچ لەدوای کۆچ گەیشتنە دەوری سەلماس، هەندێ لەئێلاتی ئێرانی‌و عوسمانی دانیشتوی سەر سنورەکان کەئەو هەواڵەیان بیست، لەسەر داوای تەمرخانی کوڕی ئەمیرخانی خاوەنی دمدم بەژمارەیەکی زۆر کۆبونەوە، بۆ بەرهەڵستی‌و رێ پێ نەدانی ئێلی ئەفشار هاتنە پێشەوە، لەکەناری چەمی قەرەسوی سەلماس دا تێکهەڵچون. شەڕێکی قورس قەوما. دلێرانی ئەفشار، شێرانی بێشەی شەڕو هەرا، دەستیان لێ دانە کەرەستەی جەنگ‌و لێدان، ئازایەتی‌و مەردایەتی یان نواند. لەئەنجامدا، پەلاماردەرەکان(مەبەستی کوردەکانە-و)لەژێر زەبری هێرشی غازییانی ئەفشاردا پێی راوەستان‌و خۆراگرتنیان تێدا نەما. زۆریان کوژران‌و، ئەوانەی لەشمشێریش رزگاریان بو هەڵاتن بۆ کێوە سەختە هەڵەمودەکان خۆیان شاردەوە. دوای ئەوە، کلب علی خان لەگەڵ ئێلی ئەفشار بەسەرکەوتویی چوە ناو شاری ورمێ. بۆ شوێنی دانیشتنی خۆی توپراق قلعەی هەڵبژارد، بۆ هەر یەکێ لەهۆزەکانی ئێلی ئەفشار بلوك یا ناحیەیەکی دیاری کرد تیا جێگیر بن))[٤٦].

کلب علی هاتوەکانی بەم جۆرە دامەزران:

ئێلی کوندوزلو لەمەڵبەندی دول"

ئێلی قرقلو لەمەڵبەندی ڕەوزە"
ئێلی کوهکلویە لەمەڵبەندی نازلو"
تیرەی ایمانلو لەگەڵ بەشێکی ئێلی ارشلو لەدەوری شاری ورمێ"
ئێلی ارشلو لەشنۆ وسلدوز"
تیرەی قاسملو لەساین قەلا"[47]

ئێلی ئەفشار لەدامەزرێنەرانی دەوڵەتی شیعەی صەفەوی بو، تەجروبەیەکی زۆری شەڕوشۆڕی هەبو لەناوچە جیاوازەکانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست داو، لەنزیکەوە هەمو نەتەوەکانی فارس، کورد، تورك، عەرەب، ئۆزبەك، گورجی، ئەرمەنی... یان ئەناسیو، لەگەڵ هەمویان تەجروبەی شەڕو ئاشتی یان هەبو، هەروەها تەجروبەی بەڕێوەبردنی وڵاتو شارو گوندو ئێلو هۆزی جیاجیایان هەبو. ئاخوندەکانی شیعە لەڕێوشوێنەکانی ئاینی شەڕ: غەزا، جیهاد، فەتح..و جۆری بەڕێوەبەرایەتی خەڵك بەگوێرەی جیهانبینی تایبەتی خۆیان دەرسی زۆریان دادابون. ئەوان خۆیان بەموسڵمانو زیندوکەرەوەی نەریتەکانی محەمەدو عەلی وحەسەنو حسێنو ئیمامەکانی تر دائەنا. مەزەبەکانی تری ئیسلام لەوانە سونییان بەگومڕاو(تائفەی ضالە)) ئەزانێ، لەشەڕدا داراییو سەرو ناموسیان بۆ خۆیان بەحەڵاڵ ئەژمارد. لەبەرئەوە ئەمانە، بۆبردنەوەی جەنگو بەدەستهێنانی سەرکەوتنو جێگیر کردنی دەسەلاتی خۆیان، کە گوایە دەسەڵاتی ئیسلامە، سڵیان لەهیچ نەئەکردەوە، گوێیان نەئەدایە ترسی دینیو دنیایی، هەم فرتوفێڵیان لەدوژمن بەحەڵاڵ ئەزانیو، هەم بەکارهێنانی زەبروزەنگ.

تیرەکانی ئێلی ئەفشار، کەیەکێ لەئێلە سەرەکییەکانی قزلباش بو، چەند پشت بو وا پەروەردە کرا بون کەپابەندی هیچ جۆرە ئیعتیبارێکی بنەماڵەیی، عەشیرەتی، دینی، نەتەوەیی، زمانو شوێن نەبن، لەناو خۆیاندا پیلانیان لەیەك ئەگێڕاو، لەبەرامبەر دوژمنانی دەرەوەدا یەکیان ئەگرت. بەفەرمانی((مرشدی کامل))باوك کوڕی خۆی سەرئەبڕیو، گۆشتی لەشی دوژمنی خۆی بەزیندویەتی ئەخوارد.

شا عەباس ئەیویست نفوزو دەسەلاتی ئێلەکانی قزلباش کەم بکاتەوە، بەتایبەتی دەسەلاتی جەنگییان. بۆ ئەو مەبەستە لەلایەکەوە هەوڵیدا لەشکرێکی نوێی ڕێکوپێك دابمەزرێنێو چەکدار بکا، لەلایەکی تریشەوە هەوڵیدا ئێلەکانی قزلباش کەهێشتا لەهیچ کوێیەك بەتەواوی جێگیر نەبو بون، نیشتەجێ بکا[48].

سەرنجدانێ لەسنوری رۆژهەلاتی کوردستان دەری ئەخا کەبەدرێژایی ئەو سنورە عەجەم بەجۆری نیشتەجێ کراون، لەمپەرێکی باریکی نەتەوەیی-ئازەریی ئەوتۆیان لەنێوان کوردو فارس‌دا دروست کردوە، لەهیچ ناوچەیەکدا سنوری هاوبەشیان لەنێوان ئەم دو نەتەوەیەدا نەهێشتوە. بەلکو لەهەمویدا عەجەمی لێ جێگیر کراوە. ئەو دو نەتەوە ئێرانییە: کوردو فارس کەچەند هەزار ساڵ بو هاوسنور بون‌و پێکەوەو بەتەنیشت یەکەوە ئەژیان‌و مێژویان تێکەلاوی یەکتری بو، تا هەتایە لەیەکتری دابڕان‌و نەتەوەیەکی تریان کەوتە بەینەوە. جێگیر کردنی ئێلی ئەفشاریش ئەکرێ هەر لەچوارچێوەی ئەو ستراتیجە گشتییەدا سەیری بکرێ.

ئێلە ئازەرییەکانی قزلباش، لەوانە ئێلی ئەفشار، کەبەدرێژایی سنوری خۆرهەلاتی کوردستان نیشتەجێ کرابون‌و، ئەرکی سەرکوت‌و دەستەمۆکردن‌و سەرپێ دانەواندنی گەلێکیان پێ سپێردرا بو، کەنەریتی ژیان‌و جۆری جیهانبینی‌و خوورەوشتی کۆمەلایەتی‌و پەروەردەی دینییان بەتەواوی لەگەڵ ئەوان جیاواز بو، ئەمەش بو بەیەکەمین هۆی دروست کردنی ناکۆکییەکی قوڵی گشت لایەنە لەنێوان دو میللەت‌دا کەرِوداوەکانی ناوچەکە بەزۆر کردبونی بەدراوسێی یەکتری.

٢/٢ بەرهەلستی ئێلاتی کورد

ئێلی ئەفشار هێشتا بەتەواوی لەورمێ جێگیر نەبو بو جارێکی تریش کوردەکان هەلیان کوتایەوە، سەریان لێرەش‌دا نوسەرێکی ئەفشار خۆی روداوەکە ئەگێرِێتەوە:

((لەسەرەتای حوکمرانی کلب عەلی خان‌دا لەورمێ، دەماودەم هەواڵ هات‌و دوایی بو بەراست کەوا ئەشرار(مەبەستی لەو کوردانەیە کەئەمان ئەرزەکەیان داگیرکرد بون-و)بەژمارەیەکی زۆر لەمەلبەندی دەشت‌و تەرگەوەرەوە، بۆ تێهێنانەوەی تێکشکانەکەی شەرِی قەرەسو، وە تۆلەسەندنەوە لەکلب عەلی خان، وەکو لافاو رویان کردۆتە شاری ورمێ‌و گەیشتونەتە نزیك گوندی ئەنهر لەمەلبەندی بنابی روضە.. کلب علی خان بەو دەستوپێوەندانەی لەلای بون روی هیمەتی کردە بەرهەلستی هێرشهێنەکان. لەدەوری قەرەحەسەنلو گەیشتنە یەك، هەردولا تاویان دایە چەك‌و بەگژیەکا چون، شەرِ دەستی پێ کرد. خانی حوکمران لەکاتی شەرِەکەدا بینی کەئەشراری شەقاوەت نیهاد بەشەرِو هەلاتن وەکو منالانی ناو جۆلانە بۆ دواوە ئەچن، لەوە سەری سورِما. وای زانی کەئەو رێوی خووانە لەروی غەدرو حیلەوە بۆ هەستاندنی رق‌و وروژاندنی ئێلی ئەفشار وا

ئەکەن، بەڵام کەبەلای ورمێدا روانی، بینی ۳۰۰ تا ٤۰۰ سواری نیزەدار لەدواوە دیارن بەخێرایی روەو ئەوان دێن، ئەشرار لەبینینی ئەمەو گەیشتنی یارمەتی بەئەفشار کەوت بونە سەر خەیاڵی هەڵاتن..))[٤٩].

تێکهەڵچونی ئەم جارەش بەقازانجی عەجەم بەلادا کەوت‌و ئێڵەکانی کورد تێ شکان. دیارە دوای ئەو زنجیرە شەڕانەی لەنێوان لەشکری سەفەوی‌و کوردا روی‌دا بوو، هێزی کورد ئەوەندە لاواز بو بو، چاری ئێلیکی واپچوکی پێ نەئەکرا. لەگەڵ ئەوەش‌دا هێشتا هیوایان نەبڕی بو، تەمر خانی برادۆست سەر لەنوێ هێزەکانی خۆی سازداو، بۆ ئازاد کردنی ناوچەکە قەڵای دمدمی کردەوە بنکەی پەلاماردانی عەجەم. بۆ جاری سێیەم شەڕێکی قورس لەدەوری ئەم قەڵایەدا روی دا، بەڵام کورد ئیتر بەیەکجاری ئەم قەڵایەی لەدەس‌دا، بەلەدەسدانی قەڵاکەش عەجەم ئیتر بۆ هەمیشە لەناوچەکەدا جێگیر بون‌و، دەسەڵات لەناوچەکەش‌دا کەوتە دەس ئەوان. هەمان نوسەری پێشو، ئەم شەڕە بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((ماوەی ساڵێك بەسەر حوکمڕانی کلب علی خاندا رابوردبو، لەم ماوەیەدا دیسانەوە تەمر خان هەندێ لەناڕازییان‌و ئەشراری لەخۆی کۆکردەوە. دەستی کردەوە بەهێرش‌و دەسدرێژی بۆ سەر ورمێ. کلب عەلی خان بۆ ئەوەی بەهانەی ببڕێ لەپێشەوە کەوتە نوسینی نامەی ئامۆژگاری‌و-دادانی پەند. بەڵام کەڵکی نەبو، ئینجا گەنج عەلی خانی برای، قەڵاکەی گەمارۆ دان، هەمو رۆژ تەقەیان لەیەکتری ئەکرد. لەبەرئەوەی قەڵای ناوبراو بەسترا بو بەناوچە عەشیرەت نشینەکانەوە، ئەشراری سەرسنور لەروی تعصب‌و لاسارییەوە بۆ فریاکەوتنی تەمر خان کەوت بونە جموجۆڵ. شۆڕشێکی گەورەیان هەڵگیسان. گەنج عەلی خان لەگرتنی قەڵاکە نائومێد بو، داوای یارمەتی لەبراکەی کرد.

((کلب عەلی خان کەڕوداوەکەی بیست هەندێکی لەلاوانی جەرارو کینەگوزاری ئەفشاری کۆکردەوە. روی کردە قەڵای دمدم. پاش نیوەڕۆی هەمان رۆژ گەیشتە داوێنی قەڵا. پاش هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی کارو بەرزیی‌و قایمیی حەسارەکەی، هەوای هیمەتی بەئارەزوی گرتنی بورجەکانی ئەو قەڵا قایمە کەوتە فڕین. لەلای چەپ‌و راستەوە هێرشیان کردە سەر ئەو دو بورجە ناودارەی بەسولق‌و بوزلق ناسرا بون، هەردولای رۆژهەڵات‌و رۆژئاوایان لەخوارەوە گرت. تفەنگچییەکانی ئەشرار هەرکە ئەوەیان دی لەقەڵا دەرپەڕین‌و تا دەمی ئاوا بونی خۆر بەگوللەی تفەنگ هەنگامەی جەنگ گەرم بو، بەڵام زۆر لەکوردەکان کەوتنە بەر تیغی بێ دریغی دلاوەرانی ئەفشار، ئەوانی تر گەڕانەوە ناو قەڵاکە. رۆژی دوایی سەرلەنوێ هێزی ئەفشار بەفەرمانی کلب عەلی خان ناودار بەریزی

رازاوەوە هێرشیان بردە سەر حەسار. بەڵام قەڵاییەکان لەترسی لێدانی دەستی بەهێزی غازییان زاتی شەڕیان نەبو. پێیان لەقەڵا نەهێنایە دەرێ. لەبورجو بارەوەکانەوە کەوتنە هاوێشتنی تۆپو تفەنگ.

((کلب عەلی خان زانی کەئیتر ئەشرار زاتی بۆ پێشەوە هاوێشتنی هەنگاویان نەماوە. شەو سەرۆکەکانی ئەفشاری کۆکردەوە. سیبەو سەنگەریان دروست کرد. رۆژی دوایی هەمو قشون بەکۆکردنەوەی کەرەستەی سیبەو سەنگەرەوە خەریك بون. چەند رۆژێکی وەها بەسەر برد. لەدوایی دا وەکو ئەڵێن" ارباب الدول ملهمون، تەگبیرێکی بەبیرا هات بو، بڕیاریدا ئیستریك بهێنن، ۳ شەو و۳رۆژ بیلەوەڕێنن بێ ئەوەی ئاوی بدەن، رۆژی چوارەم بەری بدەن بەڵکو لەتینواندا بۆنی ئاوەڕۆی ئەو ئاوە بکا کەبۆ سولق ئەچێو، لەدەرەوە نەبینراوو داپۆشرا بو، ئەگەر شوێنی ئاوەکەیان دۆزییەوە هەڵی بکەنو لەباتی ئاو شەربەتی ناسازگاری مەرگ بەگەروی قەڵاییەکاندا بکەن. بەگشتی وایان کرد وەکو فەرمو بوی، پاش ۳ شەو و ۳ رۆژ ئەو وڵاخە بێ زمانەیان بەرەڵا کردو، بەدەوری قەڵاکەدا گێڕایان. بەقودرەتی حەزرەتی پەروەردگار کە لەگومەزی سولق نزیك بونەوە کە لەلای خوارەوە وە بە ئەرزەوە بەسترا بو، هەستی بەهاژەی ئاوی ژێر ئەرزەکە کرد. لەتاو تینویەتی کەوتە سمکۆڵ. ئەوسا بەفەرمانی کلب عەلی خان کاریز کەنی شارەزایان هێنا بەقوڵنگو مەتین ئەو شوێنەیان هەڵکەندو ئاوەڕۆکەیان دۆزییەوە. چەند خەروار نەوتیان هێناو تێیان رشت. ئەگەرچی ئاوی عەمارەکە پڕ بو لەنەوت. لەگەڵ ئەوەشدا گەمارۆ دراوەکان چەن رۆژێ نەوتاویان خواردەوو خۆیان راگرت. سەرەنجام لەبەر بێ ئاویو لەترسی گیانیان هاواریان لێ هەستاو داوای بەخشینو ئەمانیان کرد. مەشایەخی ئەشرار بەناچاری کەلامولڵاهی مەجیدیان کردە شەفیعو هاتنە لای کلب عەلی خان. خانی ناوبراو لەسەر تکای مەشایەخ لەتاوانەکانیان خۆش بو بەو مەرجەی ئەمرخانو لایەنگرەکانی، تفەنگو تۆپو کەلوپەلو ئەموالو شتەکانی کەلەقەڵاکەدا پێیان بو، بەجێ بهێڵنو گیانی خۆیان دەرباز بکەن. بەوە رازی بونو کەوتنە سوپاسو ستایش.

((شەو قەرەولەکان دەوری قەڵایاندا بوو پاسەوانییان لێ ئەکرد. کەرۆژ بوەوە دەروازەی قەڵایان کردەوە" ئەشرار نائومێدو زەرەرمەند بەدەستی بەتاڵ لەقەڵا دەرچو بون، هەر کەس بە لایەکدا پەرەوازە بو بو. شتی سەیر ئەوە بو ۸٦ کچۆڵەو تازەبوکی ئەشرار لەترسی ئەتك کردنی پەردەی ناموسی خۆیان، نەوەکو دەسدرێژییان بکرێتە سەر، شەو لەبەرزایی بورجەکانو لەسەر دیواری بڵندی قەڵاوە خۆیان هاویشت بوە ناو دۆڵێکی قوڵەوە، گیانیان سپارد بو))[°].

٣/٢ قوڵبونەوەی ناکۆکی عەجەمو کورد

پەیوەندی کوردو عەجەم لەم ناوچەیەدا ئیتر هەرگیز نەچوە سەر باری ئاسایی پێکەوە ژیانی بەئاشتی، بەڵکو رەنگێکی دوژمنانەی بەخۆیەوە گرت.

عەجەم، لەڕوی مەزەبەوە شیعە بون، سوننەیان بەگومرِا دائەنا.

لەڕوی زمانەوە بەتورکی ئەدوان کورد لێ یان تێ نەئەگەیشتن.

لەڕوی سیاسییەوە کاروباری حوکمڕانیو داراییو جەنگیی دەوڵەتیان لەدەسدا بو، پشت ئەستور بون بەپشتیوانی مادیو مەعنەوی دەوڵەتی مەرکەزی ئێران، وەکو ژێر دەستە رەفتاریان لەگەڵ کورد ئەکردو بە((ئەشرار))یان دائەنان، بۆ ئەوەی ئێلەکانی دەوروپشتیان بهێننە ژێر فەرمانی خۆیانەوە، سڵیان لەگرتنی هیچ رێگایەکی ناڕەواو لەبەکارهێنانی هیچ چەشنە توندو تیژییەك نە ئەکردەوە.

بەڵام ئێلە کوردەکان، لەڕوی مەزەبەوە سوننە بون، شیعەیان بە رافضی دائەنا.

لەڕوی زمانو نەتەوەوە لەئێلی تازەهاتوی ئەفشار جیاواز بون.

لەڕوی سیاسییەوە ئەوانیان بەداگیرکەری نیشتمانەکەیان ئەزانیو، تێ ئەکۆشان بۆ هەڵکەندنو دەرکردنیان، لەبەرئەوە هێرشیان ئەبردە سەریان، لێیان ئەکوشتنو رێگەیان لێ ئەبڕین.

درێژەکێشانی ئەم حاڵەتە، ناکۆکی کورد- عەجەمی بردە قۆناغێکی ئاڵۆزی واوە کەرەنگی سیاسی، نەتەوەیی، دینی بەخۆیەوە گرتو، لەپێوەندییەکانی دوا رۆژی هەردو گەلو، لەژیانی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگیی ناوچەکەدا تاوی دایەوە، ناکۆکییەکان بەخۆشی بەلادا نەکەوتو ئاسایش بەتەنیا بەزۆری چەك رائەگیرا. عەجەم هەرچەن هەلێکی بۆ هەڵ بکەوتایە ئەوپەڕی زەبروزەنگی بەکارئەهێنا بۆ سەرکوتکردنی کوردو، بەتاڵان بردنی سامانو داراییو، بەدیل گرتنی ژنو منداڵیو، لەشکرکێشی ئەکردە سەر گوندو ئاواییو هەواری رەوەندەکانی. توندوتیژی خوێناوییان تێکەڵاو کرد بو لەگەڵ بەکارهێنانی فروفێڵو تەفرەدان و لەخشتە بردن. ئێلەکانی کوردیش هەرچەن بەخۆیانا رابپەرمونایە هەڵیان ئەکوتایە سەر عەجەم، لێیان ئەکوشتنو تاڵانیان ئەکردن، بەهەر رێیەکی بۆیان بگونجایە ئازاریان پێ ئەگەیاندن، تەنانەت هەندێ جار توردوی رژمیان ئەهێنایە سەریان.

عەجەم لەدوای چەند پشتێك توانییان لەناوچەکەدا جێگیر بن. دەس بەسەر شارو قەڵاکاندا بگرنو کوردی لێ دەربکەن بۆ گوندو ناوچە شاخاوییەکان. هەندێ لەکۆنفدراسیۆنی ئێلە کوردەکانی وەکو برادۆستیان هەڵوەشاند، ئێلەکانی

حەیدەرانلو و جەلالی یان پەرەوازە کرد، ئێلەکانی شوقاقی، دونبولی، پازوکی، مافی.. یان لەڕوی زمانو مەزەبەوە بەتەواوی گۆڕی.

مەڵبەندی ورمێ ئەگەرچی بەکردەوە کەوتە دەس عەجەم بەلاَم ئیتر ئارامو ئاسایشی تێدا نەما، لەلایەك هێرشی یەك لەسەریەکی سوپای عەجەم بۆ تەمێ کردنو سەر پێ دانەواندنی ئێلە کوردەکانو هێنانە ژێر باری فەرمانبەریو، لەلایەکی ترەوە بەرهەڵستی توندوتیژی بەردەوامی ئێلەکانی کورد بۆ پاراستنی((کەسایەتی سەربەخۆ))ی خۆیان، سەرباری ئەمانەش ناوچەکە خۆی یەکێك بو لەشاڕێگەکانی لەشکرکێشیەکانی رۆمو عەجەم بۆ سەر یەکتری.

کلب عەلی خان ئەفشار، یەکەمین دەسەلاَتداری عەجەم، لەورمێ کە مرد(١٠٤٣ك)ئێلە کوردە لێدراوەکان ئەمەیان بەهەل زانی، بەقسەی میرزا رشید وەکو((حشرات الارض)) هاتنە جۆشو خرۆشو((تەلاَقیان بۆ یەکتری خوارد کەیەکدڵو یەك زمان بۆ لەناو بردنی ئەفشار))تێ بکۆشن. هەمو ئێلەکانی سۆما، برادۆست، دەشت، تەرگەر، مەرگەوەر، بەردەسور راپەڕینو هێرشیان بردە سەر ورمێ. شەڕێکی قورس لەوێ روی دا، ئەم جارەش وەکو جارەکانی تر((اشرار مغلوبو منکوب))تێشکانو، ئەوانەی دەرباز بون((وەکو تەپوی بەر رەشەبای توند))هەلاَتن[51].

قەلاَی قوتوز کەیەکێ لەقەلاَ گرنگەکانی سەرسنوری رۆمو عەجەم بو، تا ئەو سەردەمە لەدەس ئێلی مەحمودی کوردا بو، سوپای ئێران لەو لەشکرکێشییەدا کەکردی بۆ سەر وان، بەیەکجاری لەدەس ئێلی مەحمودی دەرهێناو ئەوانی لێ دەرکرد(١٠٤٣ك)[52].

جەنگی درێژخایانی رۆمو عەجەم بەپەیماننامەی ئاشتی زەهاو(١٠٤٩) کۆتایی هات، ئەو سنورەی هەردو دەوڵەت لەسەری پێکهاتبون، لەئاخسقەوە لەقەفقاس بەناو مەڵبەندەکانی قارس، وان، شارەزور، بەغداد، بەسرا تا سەری ئاوی خەلیج بەناوجەرگەی کوردستاندا رائەبورد. هەر بەگوێرەی ئەم رێککەوتنە ئەبو قەلاَکانی قوتور، ماکو، مەغازبرد کاول بکرێنو بەچۆڵی بهێڵرێنەوە[53]. ئەمە خۆی بەڵگەی ئەوەیە کەئەم مەڵبەندانە چ کارەساتێکیان بەسەر هاتوە. پێکهاتنی زەهاریش نەیتوانی ناکۆکییەکانی رۆمو عەجەم بەتەواوی چارەسەر بکا، بەڵکو دابەش کردنی ناڕەوای نەتەوەکانی کورد، ئەرمەنی، گورجی، عەرەبو دابەش کردنی دینو مەزەبە جیاوازکان، بگرە ئێلو هۆزەکانی ناوچە سنورییەکان، بەسەر ئەم دو دەوڵەتەدا، ناکۆکییەکانی ئالۆزترو ململانێکانی سەخت تر کردو، هەڵکەوتی جوگرافی شوێنی ژیانی کوردیش، کە لەبەینی

هەردو دەوڵەتدا بو، کوردی خستە بەینی بەرداشی هێزەکانی رۆم و عەجەمەوە، ئەحمەدی خانی(١٠٦١-١١١٩ك) خۆی شایەتی رووداوەکانی ئەو سەردەمەیە، لەم روەوە ئەڵێ:

((تێ بفکرە لەلای عەرەبەوە تا ئەگاتە گورجستان،

((کورد بۆتە بورج

((لەچوارلاوە بۆتە حەساری رۆم و عەجەم، کەچی هەردوکیان، کوردیان کردۆتە ئامانجی تیری قەزا

((گوایە ئەوانە کلیلی سەر سنورەکان و هەر تیرەیەکیان دیوارێکی پتەون،

((ئەم قولزومی رۆم و بەحری تاجیکە، کەئەکەونە جولان و لەشکرکێشی،

((کورد لەخوێنی خۆیدا ئەگەوزێ، چونکە لەبەینی ئەواندا بۆتە بەرزەخ..))[٥٤]

٤/٢ سەرکوتکردنی ئێلی بلباس

لەو ماوە ئارامییەدا کە بەدوی پەیماننامەی ئاشتی زەهاودا هات، عەجەم توانی شانوشکۆی ئێلی برادۆست کەهاوسنوری عوسمانی بو بشکێنێ و، نەهێڵێ جارێکی تر راست بێتەوەو مەترسی بۆ دروست بکەن، بەڵام هاوزەمان لەگەڵ کز بونی ئێلی برادۆست، ئێلی بلباس لەلای خواروی ناوچە عەجەم نشینەکانی مەڵبەندی ورمێ گەشەی کردو بەهێز بو.

ئێلی بلباس لەو سەردەمەدا پێك هات بو لەیەکگرتنی ٤ هۆزی سەرەکی: مەنگور، مامەش، پیران، باڵەك، هۆزەکانی ئەم ئێلە رەوەندی تەواو نەبون، ئەگەرچی هاوینان بۆ لەوەڕاندنی ئاژەڵ ئەچونە چیای قەندیل، بەڵام بنەیان لەبناری قەندیل و دەشتی لاجان و موکریان و سلدوز بو، کشتوکاڵیان تێدا ئەکرد. مەزنایەتی ئێلی بلباس لەدەس ئاغاکانی مەنگوڕدا بو، تا باپیر ئاغا و هەزار کەس لەپیاوە هەڵبژاردەکانی ئێلەکەی لەمیوانداریيەکدا لەمەراغا لەخەودا کوژران (١١٩٨ك)[٥٥].

خداد بەگی ئەفشار لەپاداشتی ئەوەی لەتەنگی ئاب گەرمدا شۆڕشگێڕانی کوردی شکاندبو (١١٠٥ك)دەرباری ئێرانی نازناوی((خان))ی پێ بەخشی بو، کردبویە بیگلەربیك(بەگی بەگەکان))ی ئەفشار لە١١٣٤دا جارێکی تر بەلەشکری عەجەمەوە هێرشی کردە سەر لاجان لەبناری قەندیل، کەمەڵبەندی ئێلی بلباس بو، لەگەڕانەوەیدا بەدیل و تاڵانییەوە، شەرکەرەکانی بلباس لەناکاو هەڵیان کوتایە سەری، پاسەوانەکانیان کوشت و دیلەکانیان لێ سەندنەوەو تاڵانەکەیان پێ بەجێ هێشتن، لەسەر ئەم ریسواییە خۆی کوشت[٥٦].

ئێلی بلباس و ئێلی زەرزا بوبون بەدرک لەکەلەکەی عەجەمدا، لەبەرئەوە یەکێك لەپەژارەکانی حاکمەکانی ورمێ و مەراغە هەمیشە لەناوبردنی ئەم دو ئێلە بو. ئێلەکانی کوردیش بەهۆی ناکۆکی ناوخۆیان و، نزمی ئاستی ئابوری و کۆمەلایەتی و سیاسی و فەرهەنگیی خۆیانەوە، نەیان توانی بۆ پێکهێنانی قەوارەی سەربەخۆی خۆیان کەلك لەو پشێوییە فراوانە وەربگرن، کەبەهۆی هێرشی ئەفغانەوە بۆ سەر ئێران و، لەناوچونی بنەماڵەی سەفەوی و، گۆڕانی یەك لەدوای یەکی بنەماڵە حوکمڕانەکانەوە، دروست بو.

لەسەردەمی دەسەلاتی نادر شادا(١١٤٨-١١٦٠)، محەمەد عیسی خانی بەگلەربەگی ئەفشار داوای لەنادر کرد بۆ سەرکوت کردنی بلباس یارمەتی بدا. ئەویش هێزێکی گەورەی بەسەرکردایەتی نصر الله میرزای کوڕی و، ئیبراهیم خانی ظهیر الدولەی برایدا بۆ نارد، لەگەڵ هێزەکانی محەمەد عیسا خان لەنزیك سابلاخ یەکیان گرتەوە، هەلیان کوتایە سەر ترکەش لە قەندیل(١١٤٩). ئێلی بلباس هەر ٢ هەزار کەسێ ئەبون، هەندێکیان کوژران و، هەندێکیان گیران و، ئەوانی تریشیان هەلاتن[57]. نادرشا خۆیشی بۆ چاو ترساندنی خەلکی ناوچەکە دوای ئەوەی دەستی لەئابلۆقەدانی موسڵ هەڵ گرت لەساین قەلاوە چو بۆ سەردانی سۆمای برادۆست قەلاکانی بانیە و بەردەرەش(١١٥٨)[58].

بلباس ئێلێکی دەولەمەن بون، خاوەنی ئاژەڵ و گاڕان و رەوەی زۆر گەورە بون، هەروەها ئەرزێکی بەپیتی فراوانیان لەبەردەستدا بو، کاربەدەستانی عەجەم چاوی تەماعیان بڕی بوە سامان و دارایییان و، ئەیان ویست بەزەوت کردن و تالانی ماڵ و دارایی ئەوان خۆیان دەولەمەند بکەن. مەزنەکانی بلباسیش ئەیان ویست کەم ترین باج و سەرانە و پێشکەش بدەن، هۆی سەرەکی ململانێ و تێکهەلچونی خوێناوی ئەفشاری عەجەم و بلباسی کورد، ئەگەرچی تێکەلاو بو لەگەڵ ناکۆکی مەزهەبیی و نەتەوەیی، بەلام لەراستیدا زۆرتر لایەنی ئابوری هەبو، نەك لایەنی سیاسی.

حاکمەکانی ورمێ و مەراغە هەرکەس بوایە ئەبو یەکێ لەبەندەکانی کارنامەکەی" تەمێ کردنی بلباس و ئێلە کوردەکانی تر بێ. چەند جار تێکهەلچونی خوێناوی لەنێوان سوپای عەجەم و ئێلە کوردەکاندا رویدا. دەزگای بەڕێوەبەرایەتی ئێران تا ئەهات بۆگەن تر ئەبو، ئالوگۆڕی یەك لەدوای یەکی بنەماڵە دەسەلاتدارەکانی سەفەوی و، ئەفغانی و، ئەفشار و، زەند و، قاجار، هەمیشە گۆڕانی حاکمەکانی ورمێ و مەراغەشی بەدودا ئەهات. بەرتیل وەرگرتن بەناوی پێشکەشەوە بو بەیەکێ لەنەریتەکانی خۆ نزیکخستنەوە لەدەرباری شاهی

و لەحاکمەکانی تەوریز. حاکمەکان پلەو پایەکانی خۆیان بەپارە ئەکڕی، لەبەرئەوە ئەوانیش پلە حکومەتییەکانی خوار خۆیان بەپارە ئەفرۆشتەوەو، هەریەکەش هەوڵی ئەدا زۆرترین سامانو دارایی پێکەوە بنێو ماوەی دەسەڵاتداریتی خۆی بەکاربهێنێ بۆ خۆدەوڵەمەند کردن بەهەر ڕێگەیەکی نامەشروع، زیادکردنی باجو سەرانە، داگیرکردنی زەویوزار، زەوتکردنی ماڵو دارایی خەڵك، تالان، جەریمە کردنی بە ناهەق.

ئێلەکانی بلباسو زەرزا ئەوەندەیان زوڵم لەدەزگای کاربەدەستی عەجەم دی بو، شۆڕشیان هەڵگیرساند. بناری قەندیلو شنۆ هەتا ناوچەی دولیان لەعەجەم ئازاد کرد. هێزەکانی خۆیان بۆ بەرەنگاری لێ دامەزراندن، هێزەکانی عەجەمیش کەوتنە خۆسازدان بۆ سەرکوت کردنیان. ڕۆستەم خانی حاکمی ورمێ لەرێگەی جاریجانو قاشقەگدوکەوە بو سەرلاجانو، محەمەد بەگی گەورەی قەرەحەسەنلو و، موئمین خانی حاکمی ساین قەلا لەگەلی قاسملۆوە بۆ سەر شنۆ چون. کابایزی مەزنی بلباس لەشنۆوە سەرپەرشتی شەڕەکەی ئەکرد. ئێلی زەرزا لەدەشتەبیل شکانو لە گەردنەی شنۆ خۆیان گرتەوە. لەم شەڕەدا لەکورد، کابایزی مەزنی بلباسو لەعەجەم، محەمەد بەگی قەرەحەسنلۆ کوژران(١١٧٨ك)[٥٩].

کاربەدەستانی عەجەم لەپاڵ بەکارهێنانی زەبروزەنگ دا دژی ئێلەکانی کورد، بۆ دەستەمۆ کردنو سەرپێ دانەواندنیان، کەوتنە بەکارهێنانی هەندێ ڕێگەی تری وەکو دامەزراندنی خزمایەتی بەهۆی ژنوژنخوازییەوە لەگەڵ هەندێکیانو، دروستکردنی ناکۆکیو دوژمنایەتی لەنێوان هەندێکی تریان داو، بەگژاکردنی یەکتری. هەروەها هەوڵیان ئەدا لەململانێی ناوخۆیاندا کەڵکیان لێ وەربگرن.

لەو کێشەیەدا کەنەیارەکانی نەجەفقولی دونبولی حاکمی تەوریز، ئەیان ویست تەوریزی لێ داگیر بکەن، نەجەفقولی لەدەس ئەوان بۆ خوی هەلاتو، داوای یارمەتی لە ئیمام قولی خانی حاکمی ورمێ کرد. ئەویش جگە لەهێزەکانی ئەفشار، شێخ عەلی خانی موکری حاکمی سابلاخو، جەعفەر سولتانی زەرزا حاکمی شنۆو، قەرەنی ئاغای مەزنی بلباسو، میرزا ئاغای سەرخێلی شوکاکی بەشەرکەرانی ئێلەکانیانەوە ڕەوانەی خوی کرد(١١٩٥ك)بۆ یارمەتی دونبولییەکانو بەلاداخستنی ئەو ناکۆکییە بەقازانجی ئەوان[٦٠].

ئەحمەد ئاقای مقدم تاوانێکی گەورەی بەرامبەر بلباس کرد. نەجەفقولی حاکمی تەوریز، حاجی عەلی محەمەد ئاقای حاکمی مەراغەی لەسەر ڕاووڕوت کوشت بو(١١٩٠ك)[٦١].

ئەحمەد ئاقای کوڕی لەجێگەی ئەو کرابوە حاکمی مەراغا. ئەحمەد ئاقا بەپێی ڕاسپاردەی دەرباری ئێرانی، بەپیلان کەوتە دامەزراندنی دۆستایەتی لەگەڵ باپیر ئاغای مەنگوڕ مەزنی ئێلی بڵباس، هێمنی کردەوە. دۆستایەتییەکەیان ئەوەندە بەهێز بو دارای لەباپیر ئاغا کرد بۆ سەندنەوەی تۆڵەی باوکی لەحاکمی تەورێز هاوکاری بکاو، بەخۆی‌و هەزار کەس لەسوارە هەڵبژاردەکانی بڵباسەوە بچێ بۆ یارمەتی دانی. باپیر ئاغاش هەزار سواری هەڵبژاردەی لەگەڵ خۆی بۆ مەراغا برد. ئەحمەد ئاقا بەناوی میواندارییەوە هەرچەند کەسێکیانی لەماڵێکدا دامەزران، لەنیوەی شەودا بەنوستویی هەمویان کوشتن(١١٩٨ك)[٦٢]. شایەرەکانی موکریان ئەم کارەساتەیان کردۆتە بەیتێکی تراجیدی بەگۆرانییەوە ئەیڵێن[٦٣]. کاربەدەستانی ئێرانی لەسەر ئەم تاوانە نازناوی((خان))یان بە ئەحمەد ئاقا بەخشی‌و بو بە((ئەحمەد خانی مقدم)).

محەمەد قولی خانی بەگلەربەگی ئەفشار بۆ ئەوەی دۆستایەتی لەگەڵ ئێلی زەرزا دابمەزرێنێ خوشکێکی خۆیدا بو بەئەفراسیاب سوڵتان زەرزا. لەو سەردەمەدا ململانێی نێوان ئاقا محەمەد خانی قاجار(١١٩٣-١٢١١ك)ولوتف عەلی خانی زەند(١٢٠٣-١٢٠٩)لەسەر تەختی ئێران هێشتا بەلایەکدا نەکەوت بو. ئێران هێشتا ناوەندێکی دەسەڵاتداریی تێدا جێگیر نەبوبو، حاکمەکانی ناوچەکان هەوڵی خۆ بەهێزکردن‌و خۆدەوڵەمەند کردنیان ئەدا. کەسیان چارەنوس‌و پاشەڕۆژی خۆی نە ئەزانی.

محەمەد قولی خانی حاکمی ورمێ ئێلەکانی زەرزاو شوکاکی بەلای خۆیدا ڕاکێشا بو بۆ تاڵان کردنی ئێلی بڵباس، کەهێشتا ٣ ساڵ بەسەر کارەساتی کوشتنی بەکۆمەڵی مەنگوڕدا لەمەراغا تێ نەپەڕی بو، هێزێکی ناردنە سەر، لەو کاتەدا قەرەنی ئاغا مەزنی بڵباس بو، لەسەرچەمی لاوین تێکهەڵچون(١٢٠١ك) بڵباس شکان‌و هەڵاتن بۆ چیا. ماڵ‌و داراییان تاڵان کرا[٦٤]. بوداق خانی موکری ئەگەرچی لەهاوکاری عەجەم دریغی نەکرد بو، بگرە تاوانبار کرا بو بەدەس تێکەڵاوکردن لەگەڵ عەجەم بۆ قڕانی بڵباس، کەچی ئەویش لەسزادانی عەجەم رزگاری نەبو، چاویان هەڵکۆڵی(١٢٠٣ك)[٦٥].

ئاقا محەمەد خانی قاجار بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی شاهێتی خۆی روی کردە ئازەربایجان. ویستی محەمەد قولی خانی حاکمی ورمێ بگۆڕی. محەمەد قولی لەترسی گیانی خۆی پەنای برد بۆ ئێلی زەرزا لەشنۆ، ئاقا محەمەد فەرمانیدا بەقاسم خانی حاکمی نوێی ورمێ، کەبرای محەمەد قولی بو، لەگەڵ عەسکەر خانی ئەفشار بچن بۆ تەمێ کردنی ئێلی زەرزا . محەمەد قولی گەڕایەوە لای

عەجەمو بەخشییان[٦٦]. بەڵام داڵدەدانی ئەو، بوە بەهانەی پەلاماردانی زەرزا. ئێلی زەرزا داوای لەئێلەکانی بلْباس و هەرکی کرد بەدەنگیەوە بێن و بۆ بەربەستی هێرشی عەجەم. قاسم خان جگەلە هێزی ئەفشار، هێزەکانی دونبولی و موکریشی لەگەڵ خۆی برد بوە سەر زەرزا. هێزەکانی موکری لەژێرەوە لەگەڵ زەرزا رێك کەوت بون شەڕی یەکتری نەکەن. هێرشی عەجەم تێکشکا. هەزار کەسی لەشەڕکەرانی ئەفشارو دونبولی کوژران(١٢٠٦ك)[٦٧].

محەمەد قولی خان سەر لەنوێ بوەوە بەحاکمی ورمێ(١٢٠٧ك). ئەفراسیاب سوڵتانی زەرزا، هەم زاوای بو، هەم لەتەنگانەدا داڵدەی دابو، بەخۆشی دامەرزانەوەیەوە چو بۆ پیرۆزبایی لێ کردنی بۆ ورمێ، بەڵام لەوێ دەرمانداویان کردو مرد[٦٨].

فەتح عەلی شاهی قاجار(١١٨٥-١٢٥٠ك)بۆ جێگیر کردنی دەسەڵاتی خۆی لەئازەربایجان و، سەرکوت کردنی سەرپێچی محەمەد قولی خان، خۆی لەرێگەی تەوریز- مەراغا- سابلاخەوە روی کردە ورمێ[٦٩]. محەمەد قولی بەبریندارى لەشەڕدا گیرا. فەتح عەلی شا، حسێن قولی خانی لەجێگەی ئەو کردە حاکمی ورمێ و، عەباس میرزای کوڕی خۆی کە(نائب السلطنة)ی بوو کردە والی ئازەربایجان.

عەباس میرزا(١٢٠٣-١٢٤٩ك) ماوەیەکی درێژ لەئازەربایجان حوکمڕانی کرد، لەسەردەمی ئەوا روداوی گرنگ رویدا، جەنگی روسی- ئێرانی کەچەندین ساڵی خایاند و قۆناغی یەکەمی بەسەپاندنی پێکهاتنی گولستان(١٢٢٨/١٨١٣)و قۆناغی دوەمی بەسەپاندنی پێکهاتنی تورکمان چای(١٢٤٣/١٨٢٨) کۆتایی هات و، جەنگی عوسمانی-ئێرانی کەئەویش چەندین ساڵی خایاند بەپەیماننامەی ئەرزڕۆم(١٢٣٨ك)تەواو بو.

دابین کردنی خەرجی جەنگەکان و، بژاردنی زەرەری روسیەو، خەرجی نوێ کردنەوەی قشونی ئێران و، خەرجی پێویستییە زۆرەکانی دەرباری بۆگەنی قاجارو، خێزانە دەسەڵاتدارەکانی، باری سەرشانی هەمو خەڵکی ئێرانی قورس کرد بو، بەتایبەتی خەڵکی کوردستان، ئەوی کەوت بوە ناوچەی دەسەڵاتی عەباس میرزاوە.

ئێلی بلْباس کەڵکیان لەئاڵۆزانی هەلومەرجی ئازەربایجان وەرگرت. ناوچەکانی خۆیان لەژێردەستی کاربەدەستانی عەجەم دەرهێناو، تا نزیك قەڵای ورمێ پێشڕەوییان کرد(١٢١٤ك) هێزەکانی عەجەم چەند جارێ چونە سەریان بێ ئەوەی بتوانن چاریان بکەن[٧٠]. عەباس میرزا فەرمانیدا بەحسێن قولی خانی

بەگلەربەگی ئەفشار کەبەسوپای ئەفشارو بەئەحمەد خانی مقدم مەراغەیی کەبەسوپای مقدمەوە لەکەناری چەمی گادەر یەك بگرنەوە، بۆ ئەوەی پێکەوە پەلاماری ئێلی بلباس بدەن‌و شۆڕشەکەیان دامرکێننەوە، لەم سەردەمەدا عەجەم توانی بوی هەندێ لەئێلە کوردەکان دەستەمۆ بکاو، بهێنێتە ژێر فەرمانەوە. بۆ ئەم هێرشە هەندێ لەشەڕکەرانی ئێلەکانی شوکاك‌و زەرزاو شەمزینان ساز درابون. هەمویان لەسلدوز کۆبونەوە. تۆپخانەیان لەگەڵ خۆیان برد.

هێزەکانی بلباس لەدەشتی لاجان دامەزرا بون، هۆزی پیران بەسەرۆکایەتی مامەند ئاغاو، هۆزی مەنگوڕ بەسەرۆکایەتی هەمزە ئاغاو، هۆزی مامەش بەسەرۆکایەتی سوار ئاغاو، هۆزی باڵەك بەسەرۆکایەتی ئیبراهیم سوڵتان.

حسێن قولی خان سەرکردەی گشتیی هێزەکانی عەجەم، هێزەکانی خۆی بۆ شەڕ دابەش کرد" شەڕکەرانی ئێلی شوکاکی بەسەرۆکایەتی ئیسماعیل ئاغای شکەفتی بەچەرخەچی لەشکرو، شەڕکەرانی ئەفشاری لەقۆڵی راستەو، شەڕکەرانی مقدم مەراغەیی لەقۆڵی چەپ داناو، خۆیشی لەناوەندی هێزەکەدا جێگەی گرت‌و، تۆپخانەیان لێ دابەستن.

لەرۆژی هەینی ١ی سەرەطانی ١٢١٦دا هێرشیان دەست پێ کرد.

نابەرامبەرییەکی ئاشکرا لەژمارەو چەك‌و رێکخستنی ئەم دو هێزەدا هەبو، لەئەنجامی شەڕەکەدا ئێلی بلباس تێکشکاو شپرزە بو. ژمارەیەکی ئەوەندە زۆریان لێ کوژرا، بەقسەی میرزا رەشید، بەفەرمانی بەگلەبەرگ لەبناری چیای قەندیل دا لە((لەسەری براوی پیاوەکانی ئەم ئێلە لەدو جێگە منارەیان دروست کردو، موئەزین بۆ بانگدان لەسەریان راوەستان)). پێنج شەش ئەسپی رەسەنی ئەو تالانییەشیان هەڵبژارد لەسەلکی شەڕکەرانی کورد باریان کردن‌و، بەرەشید سوڵتان قاسملۆی ئەفشاردا، بەدیاری بۆ فەتح عەلی شایان نارد[٧١]. ماڵ‌و دارایی‌و ران‌و رەوەی ئەم ئێلە تێکشکاوەو هەرچی بەردەستی دوژمن کەوت بەتالان برا.

دوای ئەم سەرکەوتنە بەگلەربەگ لەلاجانەوە چو بۆ سەردانی شنۆ، قاسم سوڵتانی زەرزا کەئەویش لەم کوشتارەدا هاورێ لەگەڵ عەجەم بەشدار بو، لەگەڕانەوەی بەگلەربەگدا بۆ خواحافیزی تاگەردنەی شنۆ لەگەڵی چو بو، بەگلەربەگ بەدەم رێگاوە رێوشوێنی جۆری بەڕێوەبردنی لێرە بەدواوەی شنۆی بۆ قاسم سوڵتان رون ئەکردەوە، لەو کاتەدا لەسەر بەرزایی گەردنەکە گۆڕستانێکی گەورە سەرنجی حسێن قولی خانی راکێشا کە لەگۆڕستانی خێڵە کوردەکانی نەئەکرد. بەگلەربەگ لەقاسم سوڵتانی پرسی:((ئەو گۆڕستانە چییە؟)) ئەویش زمانی سوتا وتی: ((ئەوە گۆڕستانی کوژراوەکانی ئەفشارە کە لەسەردەمی

لێخرانی محەمەد قولی خاندا لەتێکهەڵچونێکی ئەفشاردا بەسەرکردایەتی قاسم خانی برای محەمەد قولی خان لەگەڵ ئێلی زەرزادا کوژراون)). لەوەش مەبەستی تێکهەڵچونەکەی ساڵی ١٢٠٦بو. لەسەر ئەم قسەیە بەگلەربەگ فەرمانیدا بەندی گرانیان خستە گەردنی قاسم سوڵتانو بەگیاوی لەگەڵ خۆیان بردیانە ورمێ. لەکاتێکدا لەورمێ بەبۆنەی ئەم سەرکەوتنەوە ماوەی ٣ رۆژ بو جەژنو شاییان ئەکرد. لەگەرمەی ئەم ئاهەنگانەدا، قاسم سوڵتانی زەرزا ئەگەرچی ئەویش لەگەڵ هێزی عەجەمدا چو بوە سەر هاونەتەوەکانی خۆی، لەباتی ئەوەی خەڵات بکرێ، بەفەرمانی حسێن قولی خانی بەگلەربەگ، لەسەر ئەو قسەیە بەدارو فەلاقەوە بەسترا پاش سزادانێکی سەخت، ٣ هەزار تومان جەزایان لێ سەند، ئینجا بەریاندا[٧٢].

عەباس میرزا لەکاتێکدا خەریکی گفتوگۆی رێککەوتنێکی زەلیلانە بو لەگەڵ روسیا(١٢٢٧)، تاڵان کردنی ئێلی بڵباسی سپارد بەئەحمەد خانی مقدمو عەسکەر خانی ئەفشار بەو مەرجەی ١٥هەزار تومان، لەباتی ئەو تاڵانییە، بەدیوانی بەرزی عەباس میرزا بدەن[٧٣]. ئەحمەد خان بۆ ئەوەی عەسکەرخان لەو دەسکەوتە بێ بەش بکا، پێشدەستی کرد. خۆی بەتەنیا چوە سەریان کوشتاری لێ کردنو سەر لەنوێ تاڵانی کردنەوە. بێ بەش کردنی عەسکەرخان لەم تاڵانییە دوژمنایەتی لەنێوان ئەودو پیاوەدا دروست کرد[٧٤].

عەباس میرزا بۆ ئەوەی تەنگ بەئێلی بڵباس هەڵبچنێ، یاخود بەقسەی میرزا رەشید بۆ ((دەفعی شەڕ))ی ئەم(طائفة ضالة))یە ناوچەی سلدوزی بەخشی بەئێلی قەرەپاپاخ[٧٥] کە لەئەنجامی دەس هەڵ گرتنی ئێران لەئەرزەکانی ئەوبەری روباری ئاراس بۆ دەوڵەتی روسیا، ناچاربون کۆچ بکەن بۆ ئێران.

عەجەم بۆ ئەوەی پرزەی ئەم ئێلە سەرکێشە بێن، ئەمیر خانی قاجار(خاڵۆی نائب السلطنة)، لەناوبردنی پاشماوەی ئەم ئێلەی بەهاوکاری سوپاکانی ئەفشار مقدم پێ سپێردرا. ئەویش دوساڵ لەسەریەك هەڵی کوتایە سەریان. دوای کوشتارو تاڵان پەرە وازەی کردنو هەتا شارەزوورو گەرمیان راوی نان(١٢٣١-١٢٣٢ك)[٧٦].

بڵباس لەدوای ئەو کارەساتە خوێناوییانە ئەگەرچی لەهەندێ شوێنی دێرینەی خۆیاندا مان، بەڵام وەکو کۆنفیدراسیۆنێکی بەهێزی ئێلگەل لەبەریەك هەڵوەشان. هەندێکیان پەرەوازە بون بۆ شارەزور، بیتوێن، پشدەر، بناری کۆسرەت، دزڵی شەهیدان، تەنانەت هەندێکیان پەڕینە لای هەولێرو موسڵ.

٥/٢ شازادەکانی قاجار، زوڵمی زۆرتر ئەهێننە کوردستانەوە

سەردەمی قاجار هاوزەمان بو لەگەڵ هەوڵدانی دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپا بۆ پەلهاوێشتن لەئاسیاو ئەفریقا. روسیا چاوی بڕی بوە ناوچەکانی سەروی ئێران. جەنگی ئێرانی- روسی لاوازی قشونی ئێرانی ئاسیایی لەبەرامبەر هێزی دەوڵەتی روسیەی ئەوروپاییدا دەرخست. فەتح عەلی شا هەواڵی جەنگی فەرەنسی- روسی بیست بو. لە١٢١٩دا نامەیەکی بۆ ناپلیۆنی ئیمپراتۆری فەرەنسی نوسی، داوای هاوکاری لێ کردبو دژی روسیا[٧٧]. ناپلیۆنیش ئەوسا کەلکەڵەی گرتنی هندستانی لەسەرا بو. ئەمەی بەهەل زانی" پەیمانی جەنگیی، سیاسی، بازرگانی((فینکن شتاین ١٢٢٢))ی لەگەڵ بەست. نامەو نێردراوی تایبەتیشی بۆ لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی جوگرافی، سیاسی، ئابوری، کۆمەڵایەتی ئێرانو، جێبەجێ کردنی ئەو رێککەوتنە ناردە ئێران.

ناپلیۆن بەهیوا بو، لەسۆنگەی دۆستایەتی ئێرانەوە، گوشاری روسیو ئینگلیزی لەئەوروپا لەسەر خۆی کەم بکاتەوەو، رێی لەشکرکێشیو داگیرکردنی هیندستانی بۆ تەخت ببێ. هیوای لەسەرئەوە هەڵچنی بو" کەهەم هێزەکانی ئێران لەسەر رێوشوێنی سوپایی ئەوروپا رێك بخاتەوە بۆ ئەوەی ببێتە پشتیوانی لەشکرکێشی داهاتوی فەرەنسە بۆ سەر هیندو، هەم بتوانێ تەباییو یەکێتی ئێرانی- عوسمانی بکاتە گوشارێکی قورس بۆ سەر روسیا.

یەکێك لەئەنجامە راستەوخۆکانی رێککەوتنی فەرەنسی- ئێرانی فینکن شتاین، ناردنی هەیئەتێکی نیزامی فەرەنسی بو بۆ ئێران. ناپلیۆن گرنگییەکی ئەوتۆی بەم هەیئەتەدا بو. خۆی رێوشوێنەکانی کارکردنی ئەم هەیئەتەی دانا بو. ئامۆژگاریو فەرمانەکانی بۆ نوسی بون[٧٨].

هەیئەتی نیزامی فەرەنسی بەسەرۆکایەتی گاردان لەکاتێکا هاتە ئێران(١٢٢٢)کەهێشتا جەنگی ئێرانی-روسی بەلادا نەکەوت بو. ئەم هەیئەتە خزمەتی گەورەی لەشکری ئێرانی کرد، ٣ ناوەندی مەشقیان لەتاران، تەورێز، ئەسفەهان دامەزران. زیاتر لە١٤ مانگ خەریکی مەشق پێ کردنی چەند هەزار سەربازێکی ئێرانی بو. تەنانەت ئەوان وشەی سەربازیان داهێناو، ئونیفورمیان کردە باو. ئەم هەیئەتە هەوڵیدا لەشکری ئێران لەسەر شێوەی سوپاکانی ئەوروپا رێك بخات و تاکتیکە جەنگییە کۆنەکانی ئێرانییەکان بگۆڕێ، فێری تاکتیکی نوێی بەکارهێنانی تفەنگو نیزەو تۆپیان بکەن. دو کارگەی داڕشتنی تۆپیان

لەتاران‌و تەورێز دامەزران‌و لە١٢٢٣ەوە کەوتە دارشتنی تۆپی سەنگین، کەپێشتر ئێران نەی بو[٧٩].

چەند ئەندامێکی هەیئەتەکە لەتەورێز جێگیر بون. ئەوان خەریکی رێکخستنەوەی هێزەکانی عەباس میرزا بون،((فوج))ی نیزامییان لێ پێک ئەهێنان. ئەم فەوجانە هەرچەندە لەسەر شێوەیەکی نوێ تر لەجاران رێك ئەخران، بەلاّم لەسەرەتادا هەر لەهەمان تیرەو هۆزەکانی عەجەم‌و بەفەرماندەیی مەزنەکانی خۆیان کۆ ئەکرانەوەو رێك ئەخران. ئێلە کوردەکان بەچاوی گومانەوە سەیری ئەم فەوجانەیان ئەکرد. ئاغاو گەورەکانی کورد لەترسی ئەوەی نەوەکو دەسەلاّتی خۆیان بەسەر هۆزەکانی خۆیاندا لەدەس بدەن. نەچونە ریزی ئەم فەوجانەوە. لەئەنجامدا ئەم فەوجانە بونە هێزێکی چەکداری رێکوپێك بۆ دەس گرتنی تەواو بەسەر هەمو مەلّبەندە کورد نشینەکاندا.

دەرباری قاجار لەسەردەمی فەتح عەلی شادا لەوپەری فەسادا بو، نوسەرێکی ئەو سەردەمە ئەگێڕێتەوە:

((لەرۆژێکەوە کەپادشاه گەیشتە تەمەنی روشدو بلوغ‌و توانی لەگەلّ ژنان بنوێ‌و منالّی لێ بکەوێتەوە تائەو کاتەی بۆ ئەو٠ دنیا چو لە٤٧ سالّ زیاتر نەبو، کەچی لەم ماوە کورتەدا لەپشتی پاکی ئەو ٢هەزار فرزەندو نەوەی لێ کەوتۆتەوە.و تائەمرۆ ٢١ سالّ بەسەر مردنی ئەوا تێ پەڕیوە، ئەگەر فرزەندو نەوەکانی ئەو پادشایە بژمێرین سەیر نیە کەبگەنە ١٠ هەزار کەس..))[٨٠].

هەندێ سەرچاوە ئەلّێن ژمارەی ژنەکانی فەتح عەلی شاە گەیشتۆتە هەزار ژن[٨١].

ئێراناسی بەناوبانگ، لورد کیزن، لەم روەوە نوسیوێتی:

((بەم زۆرییەو فرەیی نەوەیە بارو رۆژی رەعیەتە بەدبەختەکانی ئێران دیارە. هەمو ئەم شازادانە بەنێرو مێیانەوە، موچەیان لەدەولّەت وەرئەگرت. سەرەڕای ئەوەش حکومەتی شارەکانی ئێران بەدەس شازادەکانەوە بو، زۆری ئەوانە لەشارێکا بەمیرات فەرمانفەرما بون، وەکو کوللەی برسی بەری رەنجی جوتیارانی ئێرانیان هەلّئەلوشی[٨٢].

عەباس میرزا چوارەمین کوری فەتح عەلی شا، وەلیعەهدو نائب السلطنەو، والی تەورێز بو، لەتەمەنی ٤٦ سالّی‌دا مرد(١٢٤٩ك)کەچی ئەویش ٢٦ کوڕو ٢٢ کچی لەپاش بەجێ مابو[٨٣] کەیەکێکیان محەمەد میرزا(١٢٥٠-١٢٦٤)، ئەو کەسەی دوایی لەجێگەی فەتح عەلی شای باپیری بو بەشای ئێران.

خەرجی گرانی هەردو خولی جەنگی ئێرانی-روسی: (١٢١٨-١٢٢٨)و(١٢٤٢-١٢٤٣)وخەرجی پێکهێنانی لەشکری نوێی ئێرانو، خەرجی هەردو خولی جەنگی ئێرانی- عوسمانی: (١٢٢١)و(١٢٣٦)و، خەرجی ئەو هەمو شازادەیەو هی کۆشكو سەراو ژیانی تایبەتییان لەئەستۆی خەڵکی ئێراندا بو، بەتایبەتی لەئەستۆی خەڵکی ئازەربایجاندا، کەعەباس میرزا والی بو.

شەڕەکانی عەباس میرزا لەگەڵ روسو تورك زیانی زۆریان لەکورد دا. هەزاران کەس لەئەنجامی ئەم شەڕانەدا کوژرانو، بەسەدان ئاوایی توشی تاڵانو کاولیو زەرەر بون، کەچی لەرێککەوتنەکانیشی نەك هەر هیچ قازانجێکیان نەکرد, بەڵکو توشی زەرەری گەورە تر بون. لەئەنجامی پەیمانەکانی گولستانو تورکمانچای دا، هەروەکو ئێران ئەرزێکی فراوانی لەدەس دا، ناچاربو دراوێکی زۆر لەباتی زەرەری جەنگ بەروسیا بدات, بەڵکو هەندێ لەناوچەکانی ئازەربایجان، لەوانە هەندێکی کورد نشین، وەکو بارمتە لەژێردەستی هێزەکانی روسدا مایەوە تا ئێران ئەو چەردە دراوەی دا کەگفتی دابو. لەئەنجامی ئەم دو پەیمانە دا چەند ئێلێکی کورد کەوتنە ژێر دەستی روسیاوە، چەند ئێلێکی تریشیان زۆزانو لەوەڕگاو پاوەنو ئاواییەکانی خۆیان بەیەکجاری لەدەس داو دەربەدەر بون.

هەر لەئەنجامی زوڵمی کاربەدەستانی قاجاردا ئێلە گەورەکانی حەیدەرانلوو سیپکیو هەندێ هۆزو تیرەی تری کورد بەکۆمەڵ لەناوچەکانی ماکۆو خویەوە بۆ ناو خاکی عوسمانی کۆچیان کرد. کۆچی بەکۆمەڵی ئەم ئێلانە ئەوەندە گرنگ بو، تەنگوچەڵەمەیەکی لەپەیوەندی دەرباری قاجارو بابی عالی توركدا خولقاند، کە بەیەکێ لەهۆ سەرەکییەکانی هەڵگیرسانی خولی دوەمی جەنگی ئێرانی-عوسمانی دائەنرێ کەبەپەیمانی یەکەمی ئەرزڕوم دوایی هاتو مادەی سێیەمی بەتایبەتی بۆ ئەوان تەرخان کرا بو.

پەیمانی یەکەمی ئەرزڕۆم(١٢٣٨)سەر لەنوێ کوردستانی لەسەرێ هەتا خوارێ لەنێوان هەردو دەوڵەتی رۆمو عەجەمدا، بەپێی پەیمانەکەی ساڵی ١١٥٩، دابەش کردەوە. سنوری ئەو پەیمانەش لەسەر بنچینەی پەیمانی زەهاو دانرا بو. پەیمانی ئەرزڕۆم، بەبیانوی ((دەس وەرنەدان لەکاروباری ناوخۆی یەکتری))و((خۆ هەڵ نە قورتاندن لەکاروباری کوردستان))و((لابەلاکردنی بەخۆشیی کێشەکانی هاتوچۆی رەوەندەکان بۆ گەرمیانو زۆزان))بەپێی مادەی یەکەمیو((جۆری بەلاداخستنی کێشەی ئێلە،پەنا دراوەکان))و((دالدە نەدانی راکردوانی یەکتری))بەپێی مادەی سێیەمو چوارەمی، بناغەی رێوشوێنەکانی هاوکاری سیاسیو سوپایی هەردو دەوڵەتی دژی بزوتنەوەی کورد دارشت.

فەتح عەلی شا کوڕەکانی خۆیو زاراکانی لەشوێنە گرنگەکانی ئێراندا ئەنا، عەباس میرزا لەئازەربایجانو، محەمەد عەلی میرزا حوکمڕانی رۆژئاوای ئێرانو، محەمەد وەلی میرزا حوکمڕانی کرمان بون. هەریەکەیان هێزێکی چەکداری پێکەوە نابو، بەئارەزوی خۆیان باجو سەرانەیان لەخەڵك ئەسەند. ئەمانە حەسودییان بەیەکتری ئەبرد، بەتایبەتی بەعەباس میرزا، نەك بەتەنیا لەبەرئەوەی باوکی بەوەلیعەهدو جێنشینی خۆی دای نابو، بگرە لەبەرئەوەش چونکە ئازەربایجانی بەو سپارد بو، کەگرنگترینو دەوڵەمەندترین ئیالەتی ئێرانی بو، یەکێ لەهۆکانی تێکشکانی عەباس میرزا لەهەردو جەنگی روسیدا ئەوە بو، براکانی لەکاتی پێویستدا نە هێزیان بۆ یارمەتی دانی ناردو، نە بەشداری خەرجی جەنگەکانی بون[٨٤].

شازادەکانی قاجار بەهەمو ئێراندا بڵاوبونەوە، هەریەکەیان هەڵپەی ئەوەی بو" گوندو ئەرزوماڵو دارایی خەڵك زەوت بکا، خۆی دەوڵەمەند بکا، ژیانێکی خۆش بۆ خۆی دابین بکا، هەریەکێ لەمانە وەکو نیشانەی خانەدانێتی میرزایەکی بەدواوە ئەنوسراو، نازناوێکی زلی بۆشی پێ ئەدرا. هەندێك لەمانە گەیشت بونە ئازەربایجانو، هەندێکیشیان بونە حاکمی ورمێ لەوانە: محەمەد رەحیم میرزا ضیاء الدولة، ئەکبەر میرزا، مەلیك مەنسور میرزا، ئەحمەد میرزا معین الدولة.. ئەمانە لە دەربارێکا گەورە بو بون کە لەهەمو رویەکەوە نمونەی فەسادی سیاسی، ئەخلاقی، مالی، ئیداری بو. ئەوانەی ئەبون بەحاکمی ورمێ گوێیان نەئەدایە باش کردنی گوزەرانی خەڵكو پێشکەوتنی وڵات. خەریکی راووڕوتو سەندنی باجو سەرانەو، وەرگرتنی بەرتیلو پێشکەشو، زەوت کردنی ماڵو دارایی خەڵكو، دەس گرتن بەسەر ئەرزو دەرامەتی ئاواییەکان دا بون. فەتح عەلی شا خۆی کابرایەکی پولەکی پارەپەرست بو، خۆشییەکی سەیری لەکۆکردنەوەی زێرو خشڵو گەوهەر وەرئەگرت، بەدیاریو پێشکەش کاری کاربەدەستانی رائەپەڕاند. دەرباری قاجار پلەو پایەو نازناوی بەپارە بەکاربەدەستانی دەزگای بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەت ئەفرۆشت. ئەوانیش پلەو پایەی حکومەتیی خوار خۆیان بەخەڵکی تر ئەفرۆشتەوەو، بەهەمویان خەریکی روتاندنەوەی خەڵك بون. کونت گوبینو، وەزیری موختاری فەرەنسی لەدەرباری قاجاردا لەساڵانی (١٨٥٥-١٨٥٨/١٢٧٢-١٢٧٥)لەکتێبی((٣ ساڵ لەئاسیا))دا دەربارەی بەرتیلخۆریی لەئێراندا نوسیوێتی:

((یەکێ لەو عەیب، بگرە لەو بەڵایانەی لەئێراندا رەگی داکوتاوەو، بڕینیشی زۆر دژوارە، بەڵکو مەحاڵە، بەرتیلخۆرییە. ئەم کارە بەجۆرێ بڵاوە، لەشاوە

بیگری تا پچوك ترین مەئموری دەوڵەت بەرتیل وەرئەگرن. کەچی هیچ کەس دەنگی لێوە نایەت. ئەڵێی هەمو مەئمورو کاربەدەستانی ئێران لەسەرێ تاخوارێ لەناو خۆیاندا لەسەر ئەوە رێك کەوتون، کە لەمەسەلەکە بێدەنگ بن. لەپێش ئەوە دا بچمە لەندەن کتێبی حاجی بابای ئەسفەهانیم دەسکەوت، لەکاتی خوێندنەوەیدا بەرچاوم کەوت، کە لەزەمانی سەڵتەنەتی فەتح عەلی شادا، وەزیری موختاری ئینگلیزی، فەردەیەك پەتاتەی بەدیاری بۆ دەوڵەتی ئێران بردبو، گوتبوی کەئەگەر ئەو گیایە لەئێراندا بڕوێنن هەرگیز توشی قاتوقڕی نابن چونکە رواندنی ئاسانە، بەروبومی زۆرە، بەباشی جێگەی نان ئەگرێتەوە، بەڵام سەدری ئەعزەمی فەتح عەلی شا، پێش ئەوەی پەتاتەکە وەربگرێ گوتبوی: ئەگەر رواندنی ئەم گیایە لەئێراندا بڵاو بکەمەوە چەندە بەرتیل بەمن ئەدەن؟

((ئەو کاتە من هێشتا نەهات بوم بۆ ئێران، سەرم سوڕما بو چۆن ئەبێت سەدری ئەعزەمی دەوڵەتێکی گەورەی وەکو ئێران، بۆ چاندنی روەکێك کەقازانجی هەمو خەڵکی تێدا بێ، داوای بەرتیل بکا. بەڵام ئەوە ماوەیەکە کەوا خۆم لەئێران ئەژیم، هەست ئەکەم کەئەو قسەیە راست بوە.

((مەحاڵە لەئێران تۆ ئیشت بەیەکێ لەمەئمورەکانی دەوڵەت هەبێ و بتوانێ بەبێ دانی بەرتیل کارەکەی خۆت بڕوێنی..))[٨٥] مەبەستی لەو سەدری ئەعزەمەی کەبەرامبەر بە پەرە پێدانی رواندنی پەتاتە داوای بەرتیلی کرد بو، هەمان میرزا شەفیعی بەناوبانگە، کە لە١٢١٥ تا ١٢٣٤ واتە لەیەکێ لەئاڵۆزاوترین دەورانی مێژوی ئێراندا سەروەزیر بو[٨٦].

یەکێکیتر لەپیاوە هەرە بەناوبانگەکانی ئێران، میرزا حسێن خانی مشیر الدولەو سوپا سالاری ئەعزەم، ئەویش لەو ماوەیەدا کەبو بەسەدری ئەعزەمی ئێران، بەرامبەر بەپەنجا هەزار لیرە بەرتیل((ئیمتیاز))ێکی بە رویتەر دا(١٢٨٩/١٨٧٢)، کەمافی دروستکردنی رێگەی ئاسنینی رەشت- تاران- خەلیج، ترامواى ناو تاران، دەرهێنانی هەمو کانەکانی ئێران، بەکارهێنانی لێرەوارو ئاوا کردنەوەی زەویوزاری بەیار، هەڵکەندنی جۆگەو هەڵبەستنی بەنداو، دامەزراندنی ئاش و کارگە، بانك، خەتی تەلگوراف.ی ئەدایە. روسیا نەی هێشت ئەم ئیمتیازە سەربگرێ[٨٧].

عەباس میرزا نائب السلطنة، جارێکیان تاڵان کردنی ئێلی بلباس بەقۆنتەراتی ١٥ هەزار تومان دا بەدو کەس لەسەرکردەکانی هێزەکەی[٨٨]. جارێکی تریش بەرامبەر بە ٣٠ هەزار تومان هێزێکی بەسەرکردایەتی حەبیب الله خانی

شاهسونو سلیمان خانی گورجی بۆ هاوکاری مەحمود پاشای بابان ناردە سەر سلێمانی[89].

دەزگای دەوڵەتیی عەجەم لەتەورێز خەریکی سازدانی هێزی نیزامی بو، بەو هێزانە هەوڵی ئەدا بەتەواوی دەس بەسەر ناوچەکەو بەسەر ئێلە کوردەکانی رەوەندو نیشتەجێدا بگرێو، شوێنە سەختەکان کەپێش تر نەیان ئەتوانی بیگەنێو، ئەوانەی لەدەوڵەت یاخی ئەبون پەنایان بۆ ئەبرد، ئەوانەش قایم بکەن. باجی قورسو، جەریمە کردنی نارەواو، گێچەڵ کردن بەوانەی گومانی سامانو دارایی یان لێ ئەکراو، تالآن کردنی هۆزو ئاواییەکانی کورد بو بوە سەرچاوەیەکی گرنگی دەرامەتی دەزگاکانی دەوڵەتو ژیانی کاربەدەستانی ورمێ.

رەوەندەکانی رۆژئاوای ورمێو هەرکیو شوکاکو بلباس لەدانی ئەو باجە زۆرەی خرا بوە سەریان سەرپێچیان کرد. عەسکەر خانی ئەفشار چوە سەر ئێلی شوکاک، دوای ئەوەی ئیسماعیل ئاغای شکەفتی بەفێڵ کوشت(١٢٣٥)ناوچەکەشی زەوت کردن[90]. هەر ئەوچوە سەر مستەفا بەگی هەکاری لەئالباغ، کە لەسەر سنور بو، پاش ٣ مانگ ئابلوقەدان بەدیل گرتی[91] ومالۆ دارایی تالآنی کرد. فەتح عەلی ئەفشاریش چوە سەر ئێلی هەرکی پاش کوشتارو راونان تالآن کردن[92].ئەمیر خانی قاجاریش چوە سەر بلباس دوای کوشتنو راونان تالآنی کردن[93].

فەوجە نیزامییەکانی عەجەم کەوت بونە هەوڵ دانی ئەوەی دەس بگرن بەسەر شوێنە سەختەکانی کوردستاندا، قەلآکانی کونەمێشو بەردەرەش کەدو شوێنی سەخت بونو، ئەوانەی لەدەوڵەت یاخی ئەبون رویان تێ ئەکرد، هەردوکیان گیرانو هێزی دەوڵەتییان لێ جێگیر بو (١٢٦٠)[94]. کاربەدەستانی عەجەم پەناهێنانی نورڵلای بەگی هەکاریان بۆ ناوچەکە کردە بەهانەی لەشکرکێشییەکی تر. نورڵلا بەگ یەکێ بو لەهاوکارەکانی بەدرخانو بەشداری بەرەنگاریی هێرشەکانی عوسمانی بوبو. دوای تێکشکانی راپەرینەکەیان، لەدەس رۆم هەلآت بو لەناوچەکانی دەشتو تەرگەوەڕ دانیشت بو. کاربەدەستانی عوسمانی داوایان لەفەرمانفەرمای ئازەربایجان کرد کە بەگیراوی بیدەنە دەستیان. ئەویش فەرمانیدا بەگلەربەگی ورمێ کەنورڵلا بگرێ. بیداتەوە دەست کاربەدەستانی سنوری عوسمانی. مەزنەکانی کورد ئامادە نەبون نورڵلا بەگ بەدەستەوە بدەن. هێزە نیزامییەکانی عەجەم چون بۆ تەمێ کردنی یاخییەکانو گرتنی نورڵلا بەگ، بەلآم خەڵکی مەرگەوەڕو تەرگەوەڕو دەشت بەکۆمەڵ روبەڕوی هێزەکانی عەجەم بونو شکاندیان[95].

محەمــەد رەحـیم مــیرزای کـوڕی عــەباس مــیرزا کـەبو بـەحاکمی ورمــێ بـۆ چاوترساندنی گەورەکانی کورد لەپێش هەمو شتێکەوە کەوتە گرتنیان" ســەمەد خان‌و غەفور خان‌و عەبدوڵڵا لەتیف لەسەرانی زەرزا، کەبۆ بەخێرهاتنی چوبون، هەموبانی گرت‌و، بەگیاوی رەوانەی تەورێزی کــردن[٩٦]. عــەلی ئاغــای شـکەفتی سەرخێڵی شوکاکیان بەقسەی خۆش لاس داو هێنایانە ورمێ، لەوێشەوە بەگیاوی رەوانەی تارانیان کرد[٩٧].

میر سوڵتان، نەوەی ئەمیر خانی یەکدەست لەگوندێکی چـەپەکی سەرســنوری ئێرانی- عوسمانی‌دا بەناوی((بنار)) لەناوچەی مەرگەوەڕ ئەژیا. تا ئەو ســەردەمە دەسەلاتی عەجـەم نەگەیشـت بـوە ئــەوێ. نعمــەتوڵڵا مــیرزا ئەیویســت ئــەرزی ئاوایيەکانی ناوچەکە داگـیر بکـاو، دەرامــەتی زەویــوزاری گونــدەکان بــۆ خــۆی بیات.((مباشر))ی دانا بو بۆ قەبلاندنی بەشـی خـۆی لەبـەروبومی کشــتوکاڵ‌و ئاژەڵ‌و بەرهەمی ناوچەکە. میر سوڵتان ملی بۆ ئەم ملهوڕییە نەدا. ئامادە نــەبو ئەو ڕێوشوێنانەی ئەم کابرایەو((مباشر))ــەکانی بۆ سەندنی ملکانەو باجەکانی تر دایان نـا بـو قبـوڵ بکــا. نعمــەتوڵڵا مــیرزا بـۆ جێبــەجێ کردنــی خواســتە تایبەتییەکانی خۆی داوای هێــزی لەحکومــەت کــرد. لەتــەورێزەوە فــەرمان درا بەعەسکەر خانی سەرتیپ، لەهەمو قەڵاکانی مەڵبەندی ورمێ پاســەوان دابنــێ بۆ ئەوەی دەسەلاتی دەوڵەت لەهەمو ناوچەکەدا جێگیر ببێ‌و حوکمەکانی بڕوا.

عەسکەر خان قەڵای بەردەسوری گرت‌و عەجەمی لێ دانا[٩٨]. بەفرتوفێڵ یاخود میرزا رەشید گوتەنی بە((تدبیراتی صائبەو وعدەو وعید))میر سوڵتانی لەبنارەوە هێنایە بەردەستی خۆی. مباشرەکانی لەگەڵ ناردەوە بۆ بنار بۆ حساب کردنی ئەو باجانەی ئەبو بیدەن. لەوێ پێك نەهاتن‌و مــیر ســوڵتان گــوێی نــەدانێ. خــەڵکی بەردەسوریش چاویان لــەو کــردو، ئامــادە نــەبون داوای مویاشــیرەکان جێبــەجێ بکەن[٩٩].

عەسکەر خان فەوجـە نیزامییــەکانی قشــونی ورمــێی ســازدا. بەتۆپخانــەو سوارەوە لەچەمەنی دز گیر لەدەشتی مەرگەوەڕ لەشکرگای دامەزران. هێزەکــانی کۆکردەوە، حەسەن خانی سەر تیپی سوارەی قەرەپاپاخ‌و، میرزا ئاغــای ســەرخێڵی شوکاك‌و سوارەکانی ئەویش گەیشتن، ٣ تا ٤ هەزار سەربازو سوارە کۆبونەوە.

ئــەم جــارەش عەســکەرخان((تــدبیراتی صــائبە))ی بــەکارهێنا، دەســتەیەك سەربازی نارد کە لەقەڵای بناردا وەکو بارمتە بمێننەوە بۆ ئەوەی میر سوڵتان زات بکا بێتە ناو لەشکرگاکەیان. میر سوڵتان هات. بەڵام لەوێ بەبیانوی ئەوەی نامە ئەنێرن بۆ تەورێزو چارەڕوانی هاتنەوەی وەڵامەکەی ئەکەن، گلیان دایــەوە، پــاش

چەند رۆژێ میر سوڵتان نائومێد بو. گەیشتە تینی‌و دەستی لەژیان شۆرد. بەیانییەکی زوو هەڵی کوتایە سەر چادرەکەی عەسکەرخانی فەرماندەی گشتی لەشکرو، دایە بەر خەنجەرو کوشتی. لەهەمان چادرا مەلیك مەنسور میرزاو نعمەتوڵلا میزاشی لێ بو. لەم رواداوە حەپەسان. بە پەلەپروزێ لەچادرەکە دەرپەڕین. کەوتنە هاوار، نۆکەرەکانی سەرتیپ رژانە ناو چادرەکە. هەر لەوێدا میر سوڵتانیان ئەنجن ئەنجن کرد[100] هێزەکانی عەجەم ئەمەیان کردە بەهانەی تۆڵەسەندن. بەمەرگەوەڕ وەر بون بۆ کوشتن‌و تالآن کردن.

نوسەرێکی ئەرمەنی لەکاتی روداوەکانی ساڵی ١٢٩٧دا خۆی لەسابلاخ بوە، کەهۆی بەشداربونی ئێلی زەرزاو سەرۆکەکانی لەخۆیان ئەپرسی، ئیبراهیم خانی سەرۆکی زەرزا لەوەلآم دا ئەڵێ:

((.. هەر کەسێ دەس لەگیانی خۆی بشوا، چی لەدەس بێ ئەیکا. ئەو زوڵمەی من لەحاکمی ورمێ معین الدولەو کوڕەکەی ئەو حاکمی شنۆم دیوە، چۆن لەبیرم بچێتەوە؟ لەپاش لێخرانی معین الدولە تۆ منت لەتەورێز بینی چەند جار سکاڵاو گازاندەم لای کاربەدەستانی ئازەربایجان کرد، لەو دەسدرێژییانەی کەشازادە لە منی کرد بو. هەمو سکاڵاکانی خۆم بەبەڵگە سەلماند کەشازادە ١٢ هەزار تومانی بێ هیچ بیانویەك لەمن سەندوە. هەمویان راستیی خاوەن هەق بونی من تێ گەیشتن، کەچی کەسیان هیچیان نەکرد بو بۆ لابردنی ئەو زوڵمەی لێم کرا بو، تەنانەت نەم توانی ئەو کچانەش وەربگرمەوە، کەبەزۆر لەئێلەکەی منیان زەوت کرد بو. سەرەنجام هەمو داواکانی منیان بە٨ سەد تومان قەبلاند، ئەویشیان هەر نەدامەوە. لەبەر ئەو شتانە بو، تۆڵە ئاگری لەجگەری ئێمە بەرداو، ئێمەی بۆ لاساری‌و یاخی بون راکێشا..))[101].

کەڵەکە بونی ئەم روداوانە لەبیرەوەری هەردو گەلی ئازەری‌و کوردا، بەجۆرێکی سەلبی لەپاشەڕۆژی پەیوەندییەکانیاندا رەنگی دایەوە. لەهەندێ سەردەمی دوایی ترا شێوەی جەنگی ناوخۆی نەتەوەیی‌و مەزهەبیی بەخۆیەوە گرت.

پەراوێزەکانی بەشی یەکەم

[1] سعید نفیسی، تاریخ اجتماعیو سیاسی ایران در دوره معاصر، ج۱. تهران: بنیاد ۱۳٦٦ش، ص۱۲.
[2] هـ س، ل٦.
[3] هـ س، ل ۷-۸.
[4] عنایت الله رضا، اذربایجان و اران(البانیای قفقاز)، تهران: ایران زمین، ۱۳٦۰ش، ص ۱۹۸.
[5] مجموعة من الاساتذة، العراق في التاريخ، بغداد، دار الحرية، ۹۸۳، ص ٤۲۰-٤۲٤.
[6] نفیسی، س ن، ل ١٤-١٥
[7] محمد امین زکی، کوردو کوردستان، بەغداد، ۹۳۱، چاپکردنەوەی سیدیان، ل ١٣٤-١٣٨.
[8] لەبارەی رەچەڵەکی سەفەوییەکانەوە بڕوانە: احمد کسروی، شیخ صفیو تبارش، تهران، ۱۳۲۳ش.
[9] نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، ج۱و۲، ج ٤، تهران: علمی، پائیز ۱۳٦۹ش، ص۲۲۰-۲۲۱ دەربارەی هەمان بابەت بڕوانە: د.عبدالحسین نوائی، شاه عباس ج۱و۲، تهران: زرین، ۱۳٦۷ش، ص۱٥.
[10] بۆ ئاگاداری زیاتر لەسەر ژیانی شا ئیسماعیلی سەفەوی، بڕوانە: د. عبد الحسین نوائی، شاه اسمعیل صفوی، تهران ارغوان، ۱۳٦۸ش، رحیم زاده صفوی، زندگانی شاه اسمعیل صفوی، باهتمام پررصفوی، تهران کتابفروشی خیام، ۱۳٤۱ ش، تاریخ عالم ارای صفوی، بکوشش یدالله شکری، چ۲، تهران: اطلاعات،۱۳٦۳ش، المحامي عباس العزاوي، تاريخ العراق بين احتلالين، ج۳، بغداد، ۱۹۳۹م، ط۲، قم، منشورات الشريف الرضي،۱٤۱۰ق/۱۳٦۹ش.
[11] امیر شرفخان بدلیسی، شرفنامه، بکوشش محمد عباس، چ۲، تهران: علمی،۱۳٦٤ش، ص۲۸٤و۳۲٤و ۳٤٥و٥۳۰.
[12] هـ س، ل۲۱۳-۲۷۲،۲۳۰-٤۰۸.
[13] عالم ارای صفوی، ل٦٤، د. مجیر شیبانی، تشکیل شاهنشاهی صفویه، تهران دانشگاه تهران، ۱۳٤٦ش، ص۹۱.
[14] شیبانی، ل۷۹-۸۳.
[15] بدلیسی، ل٥۳۲.
[16] بدلیسی، ل۳۷٤" عالم ارای صفوی، ل۱۰٤-۱۰۸.
[17] بدلیسی، ل٥۳۷" نوائی، شاه اسمعیل...، ل۳۲-۳۳.
[18] هامر پورگشتال، تاریخ امپراطوری عثمانی، ترجمة میزا زکی علی ابادی، باهتمام جمشید کیان فر،ج۲، تهران: زرین، پائیز ۱۳٦۷ش، ص ۸۳٦" شیبانی، ل۱۸۰.
[19] دەربارەی جەنگی چاڵدێران بڕوانە: شیبانی، ل۱٦۷-۲۰۸" هامر پورگشتال، ۸۳۲-۸٤۸" عالم ارای صفوی، ل٤۸۳-٥۰۱.
[20] کلیم الله توحدی(اوغازی)، حرکت تاریخی کرد بەخراسان، ج۲، مشهد: چاپخانه دانشگاه فردوسی، ۱۳٦٤ش، ص۱۳۷. ئەم نوسەرە خۆی کوردی خوراسانە، تا ئێستا ۳ بەرگی لەسەر

راگویزانی کورد بۆ خوراسان نوسیوه" حرکت تاریخی کرد بەخراسان، ج۱، مشهد، بهمن ۱۳۵۹ش. ج۲ اردیبهشت ۱۳٦٤ش. ج۳ مشهد، ۱۳٦٦ش.

[21] هەمان سەرچاوە، جلد۲، ل۱۵۲.

[22] د. عبدالحسین نوائی، شا طهماسب صفوی، تهران: ارغوان ۱۳٦۸ش. ص۱٦٦.

[23] هـ س، ل۱٦۷.

[24] هـ س، ل۱۹۷.

[25] نوائی، هـ ج" بدلیسی، ل۱۹۵.

[26] نوائی، هـ ج.

[27] هـ س، ل۱۹۷-۱۹۸.

[28] د. منوچهر پارسا دوست، ریشەهای تاریخی اختلافات جنگ عراق و ایران، چ۳، تهران: شرکت سهامی انتشارا، زمستان ۱۳٦۷ش، ص۲٦-۲۷" اصغر جعفری ولدانی، بررسی تاریخی اختلافات ایران و عراق، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، ۱۳٦۷ش، ص۱۰-۱۲.

[29] د.کەمال مەزهەر ئەحمەد، مێژو، بەغداد، ۱۹۸۳، ل۱۳۰.

[30] نوائی، شاه عباس، ج۱و۲، س ن، ل۱۲.

[31] هـ س، ل۸.

[32] نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، ج۳، ج٤، تهران: علمی، ۱۳٦۹ش، ص۱۰۹۳.

[33] توحدی، س ن، هەمانجی.

[34] اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ عالم ارای عباسی، ج۲، تهران: امیر کبیر، ۱۳۵۰ش، ص۸۰۷-۸۱۰. لێرە بەدواوە: اسکندر بیگ.

[35] ئوسکارمان، تحفەی مظفریە، ساخکردنەوەو هێنانەوەی بۆ سەر رێنوسی کوردی هێمن، بەغداد، کوری زانیاری کورد، ۱۹۷۵، ل۲۰۹-۲۱۷.

[36] اسکندر بیگ، س ن، ل۸۱۱-۸۱٤.

[37] فلسفی،ج۳، ل۱۱۰۳

[38] ملا جلال الدین منجم، تاریخ عباس یا روزنامه ملا جلال، بەکوشش سیف الله وحیدنیا، تهران: وحید، ۱۳٦٦ش، ص۲۹٤.

[39] هـ س، ص ۲۸٤-۲۸۷.

[40] اسکندر بیگ، س ن، ل٦۵۸-٦۵۹.

[41] شیبانی، س ن، ل۷۹.

[42] نوائی، شاه عباس، هـ س، ص۱۲.

[43] میرزا رشید ادیب الشعرا، تاریخ افشار بانضمام قیام شیخ عبیدالله، بەتصحیح و اهتمام پرویز شهریار افشار-محمود رامیان، تبریز، چاپخانه شفق، ۱۳٤۷ش، ص٤٦. لێرە بەدواوە: میرزا رشید.

[44] هـ س، ل ٤۸.

[45] هـ س، ل٤۸-٤۹.

[46] علی دهقان، رضائیة یا سرزمین زردشت، تهران: ابن سینا ۱۳٤۸ ش، ص۳٦۹.

[47] نفیسی، س ن، ج۱، ل۲۳.

[48] میرزا رشید، س ن، ل۵۰-۵۱.

[49] هـ س، ل٥٢-٥٥.
[50] هـ س، ل ٥٨-٥٩.
[51] هـ س، ل ٥٧.
[52] بۆ تێکستی تەواوی تورکیو فارسی پەیماننامەی زەهاو بڕوانە: میرزا سید جعفر خان مهندس باشی(مشیر الدوله)، رساله تحقیقات سرحدیه، به اهتمام محمد مشیری، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ١٣٤٨، ص ٧٤-٨١.
[53] احمد خانی، مەم وزین.
[54] میرزا رشید، س ن، ل١٩٠.
[55] هـ س، ل ٦٧.
[56] هـ س، ل٨٤.
[57] هـ س، ل ٩١.
[58] هـ س، ل١٦٥-١٦٦.
[59] هـ س، ٢٠١.
[60] هـ س، ل ١٨٧.
[61] هـ س، ل ١٨٩-١٩١.
[62] توسکارمان، س ن، ل ٧٤٢-٧٥٩.
[63] میرزا رشید، س ن، ل ٢٤١.
[64] هـ س، ل ٢٣٩.
[65] هـ س، ل ٢٦٥.
[66] هـ س، ل ٢٦٥-٢٦٦.
[67] هـ س، ل ٢٨١.
[68] هـ س، ل ٢٨٩.
[69] هـ س، ل٣٠٨.
[70] هـ س، ل ٣١١-٣١٢.
[71] هـ س، ل٣١٤.
[72] هـ س، ل ٣٥٣" هەروەها بڕوانە: عبدالرزاق دنبلی، مآثر سلطانیه، بەاهتمام غلام حسین صدری افشار، چ ٢، تهران، ابن سینا، ١٣٢٩ق، ص٢٧٥.
[73] هـ ج.
[74] هـ س، ل ٥٠٤.
[75] هـ س، ل ٣٧١" دنبلی، س ن، ل٣٢٢.
[76] نفیسی س ن، ج١، ل٩١.
[77] هـ س، ل٩٥-٩٨.
[78] هـ س، ل ١٠٢.
[79] هـ س، ل١٠٠-١١٤.
[80] هـ س، ج٢، ل٢.

[81] اسماعیل نواب صفا، شرح حال: فرهاد میرزا معتمد الدوله، جلد ۱، تهران: ۱۳٦٦ش، ص۵" دەربارەی ژنەکانی فتح علی شاه، بروانه شاهزاده عضد الدولة(سلطان احمد میرزا)، تاریخ عضدی بەکوشش د. عبدالحسین نوائی، تهران، بابك، اسفند ماه ۲۵۳۵.
[82] مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران، ج۳، تهران: زوار، ۱۳٤۷ش، ص٦٤.
[83] نواب صفا، هـ ج.
[84] نفیسی، س ن، ج۲، ل۲.
[85] بامداد، س ن، ج۱، ص ٤١٤.
[86] بامداد، هـ ج.
[87] بامداد، هـ ج.
[88] میرزا رشید، ل ۳۵۳.
[89] عبدالقادر ابن رستم بابانی، تاریخ جغرافیای کردستان موسوم بەسیر الاکراد، بەاهتمام محمد رووف توکلی، تهران، ۱۳٦٦ش، ص۱٤۷.
[90] میرزا رشید، س ن، ل ۳۷۰.
[91] هـ س، ل ۳۷۲ دنبلی، س ن، ل۳۷۰.
[92] هـ س، ل ۳٦۵.
[93] هـ س، ل ۳۷۱.
[94] هـ س، ل ٤۳۵.
[95] هـ س، ل ٤٤۰-٤٤۱.
[96] هـ س، ل ٤٤۳.
[97] هـ س، ل٤٤٤.
[98] هـ س، ل ٤٦۸.
[99] هـ س، ل ٤٦۹.
[100] هـ س، ل ٤۷۰-٤۷۲.
[101] اسکندر غوریانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی در کردستان، به اهتمام عبدالله مردوخ، تهران: دنیای دانش، ۲۵۳٦، ص۵٦.

٢ نۆڕینی کوردو عەجەم لەیەکتری

١-دڵ لەدڵ ئەڕوانێ

تورکە ئازەرییەکان کە لەناو کوردا بەعەجەم ناسراون، دەوڵەتی سەفەوییان دامەزران، بەدرێژایی سەردەمی دەسەڵاتی سەفەوییەکان کاروباری حوکمڕانی لەدەس ئەواندا بو، دوای ئەوانیش ئەو ماوە کورتەی لێ دەربچێ کەبنەماڵەی زەند حوکمی گرتە دەست، حوکمی ئێران ئیتر هەر لەدەس سەرانی ئێلەکانی ئەفشارو قاجاردا بوە، کەئەوانیش هەردوکیان لەئێلە سەرەکییەکانی دامەزرێنەری دەوڵەتی سەفەوی‌و، هەردوکیان تورکی ئازەری‌و، هەردوکیان شیعەی توندڕەو بون.

دراوسێیەتی دوروودرێژی کوردو عەجەم لەناوچەی ورمێ‌و موکریان لەگەڵ یەکتری، شەڕوشۆڕو پێکدادانی بەردەوام‌و، تێکەڵاوی ناچاری، جیاوازی ڕەگەزو زمان‌و مەزەب، جیاوازی دەسکەوتی ئابوری‌و سیاسی لەگەڵ یەکتری، لەویژدانی هەریەکێ لەم دو گەلەدا وێنەیەکی دزێوی ئەوی تری دروست کردوە.

شاهەکانی عەجەم‌و مێژوونوس‌و نوسەرەکانی، بەچاوی سوك سەیری کوردیان کردوە. کوردیان بە دزو جەردەو ڕێگرو پیاوکوژو یاخی لەقەڵەم داوە. نوسەرانی عەجەم لەسەردەمی سەفەوییەکانەوە وەکو "حەسەن بەگی ڕۆملو، ئەسکەندەر بەگی تورکمان، مەلا جەلال مونجم، نوسەری عالم ئارای سەفەوی، تا نوسەرانی هاوچەرخی وەکو ئەحمەدی کسروی تەبریزی، ڕەحیم زادەی سەفەوی، عەبدولحسێن نوائی، حسێن مەکی، عەلی دهقان.. هتد، ڕوداوەکانی سەدەکانی ڕابردو، تێکهەڵچونەکانی نێوان کوردو دەسەڵاتدارە زاڵمەکانی ئێران، لەباری سەرنجی دەوڵەتەوە ئەگێڕنەوە:

١-هەمو شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی کورد لەپێناوی ئازادیدا، بۆ دەرکردنی دەسەڵاتی زاڵمانەی بێگانە لەکوردستاندا بەیاخی بونی ناڕەوا دائەنێن و، ناوی طغیان، فیتنە، شۆڕش، ئاشوب، غائیلە.ی لێ ئەنێن و"
٢-هەمو کورد ئەشرار، ئەوباش، طائفة ضالة، طاغي، یاغی، شەقاوەت نیهاد، گەبری هێزیدی، مەنشەئی فیتنەو فەساد.. ناو ئەبەن و"
٣-شەڕکەرە داگیرکەرە بێ بەزەییەکانی خۆیان بەموسڵمان، غازی، شێر، دلێر، دلاوەر، قەهرەمان، موجاهید.. باس ئەکەن و"
٤-پەیمان شکێنی و بێ بەڵێنی و پیلانی ناجوامێرانە بۆ لەناوبردنی مەزنەکانی کورد بەشانازییەوە بە لطائف الحیل، تدبیراتی صائبە، کەمەندی تدبیر، وسائل و رسائل، زیرەکی و زۆرزانی کاربەدەستانی خۆیان ئەژمێرن.
لەبەرامبەر ئەوەدا دیمەنی عەجەمیش لەویژدانی کوردا ناشیرینە. عەجەم بەواتەی کەسێکی کە لەژێر کەوتن‌دا کەساس و لەسەرکەوتن دا دڕندەیە، بۆ گەیشتن بەمەبەستی خۆی لەهیچ کارێکی ناجوامێرانە ناپونگێتەوە، بەڵێن ئەداو نای هێنێتە جێ، لەگەڵ دۆست و دوژمن درۆ ئەکا. لەململانێ و زۆرانبازیدا پەنا ئەباتە بەر هەمو ڕێگەیەکی نامەردانە بۆ ئەوەی دوژمنەکەی لەئەرز بدا. فۆلکلۆری کوردی گەلێك بۆچونی لەو بابەتانەی تێدایە، تەنانەت قسەیەکی کوردەکانی لای ورمێ ئەڵێ: ((ئەگەر توشی عەجەم بوی بیکوژە، ئەگەر نەتوانی بیکوژی لەبەری هەڵێ، ئەگینا کەدەمی پێت گەیشت تەفرەت ئەدا)).
بەیتبێژەکانی کورد، بەپێچەوانەی نوسەرانی عەجەمەوە، لەبەیتە حەماسییەکانی خۆیاندا بەسوکی ناوی گەورەو سەرکردەکانی عەجەم ئەبەن و، بەشانازییەوە باسی بەرەنگاری کوردو سەرکردەکانیان ئەکەن.
دانەری نەناسراوی بەیتی دمدم، خانی لەپزێڕین و هاوڕێکانی بە((موسڵمان))و((تایەفەی غەزایی))و ((هەرچی بمرێ فیدایییە، هەرچی بکوژرێ غەزاییە))، کوژراوەکانی کورد بە((شەهید)) دائەنێ، کەچی لەشکری قزلباش و سەرکردەکانی عەجەم بە((تایەفەی کافری))و((کافری بێ ئیمان))و((بەفێڵ))و((مەلعون))لەقەڵەم ئەدا. کابرای بەیتبێژ بەداخێکی زۆرەوە کە لەناخی دەرونییەوە هەڵئەقوڵێ، ئەڵێ: ((ئەی دمدمی بەردی دەلان، جێگەی خان و خان ئاودەلان، ئێستا بوی بەمەسکەنی خەرتەلان))[1].
بەیتبێژێکی نەناسراوی‌تر لەگێڕانەوەی ڕوداوی کوشتاری بەکۆمەڵی باپیر ئاغاو هاوڕێکانی دا، پەسنی باپیر ئاغا ئەدا، بە((نازدار))و((جندی))و((قوچاخ))و((ڕەنگ وەزیری ڕۆمییان))ی ناو ئەبا.

خـــۆی‌و هاوڕێکـــانی بـــە((ئیســــلام))و((شــــێر))و عەجەمـــەکانیش بە((جەللاب))و((بێ ئیمـــان))و ((کـافری مـەلعون))و((سـەگی غـەلیز))دا ئەنێ.

ئەم بۆچونە هەر لەخۆیەوە لەناو کـوردا دروسـت نـەبوە، بـەڵکو لەئـەنجامی کەڵەکەبونی تەجروبەی پشتاوپشـتی چـەند نـەوەی کـورد، کـە لـەژێر دەسـتی عەجەمدا ژیاون، پەیدا بوە. فۆلکلۆری کوردی گەلێك چیرۆکی تێدایە شـایەرەکان بە بەیت هۆنیویانەتەوە. لەسـەرئەوەی، چـۆن کاربەدەسـتێکی عەجـەم بەقسـەی خۆش‌و بەڵێنی دۆستایەتی‌و سـوێندو بـەقورئانی پـیرۆز، گەورەیـەکی کوردیـان لەشوێنێکەوە کەدەستی ئەوانی پێ نەگەیشتوە، راکێشاوە بۆ ناو داوێك کـەبۆیان ناوەتەوە، لەوێ بەبێ گوێدانە هیچ ئیعتبارێك کوشتویانە.

لێرەدا چەند نمونەیەك ئەهێنینەوە کەلەناو دەیان نمونـەی تـرا هەڵبـژێردراون، لەســەردەمی جیــاوازو، لەشــوێنی جیــاوازو، لەسەردەسـتی بنەماڵـەی حـاکمی جیاوازدا رویان داوە، ئەتوانرێ تەنیا یەك ئەنجامیان لێ هەڵ بهێنجـرێ، ئـەویش ئەوەیە: ئەم روداوانە ناکرێ وەکو رەوشتی تەنیا یەك حوکمڕان یا رەفتاری تایبەتی یەك دەسەڵاتدار بۆ لەناوبردنی دوژمنەکەی سەیر بکرێ، بەڵکو ئەمە نـەریتێکی حوکمڕانی بوە، لەسەردەمی جیاوازدا پێڕەوی کراوە، بەشێك بوە لەجۆری بۆچـونی چینی دەسەڵاتدار بـۆ شـێوەی حـوکمڕانی‌و بـەڕێوەبردنی گـەلانی ژێـر دەسـتی، بەدرێژایی زەمـان دوبارە بۆتەوەو، جێگیر بوە، ئەویش سەرچاوەکەی ئەگەڕێتەوە بـۆ جــۆری پـــەروەردە کـــردن‌و پێگەیانـــدنی دینـــی کەرێگـــەی بـــەکارهێنانی سەرەتای((تەقیە))ی پێ داون، وە بۆ تێکشکانی سوپایی ئێران لەهەمو نەبـەردە گەورەکانی مێژوی درێژی‌دا.

٢-چاخی سەفەوی

•

١/٢ شا ئیسماعیلی سەفەوی

نمونە١:

قزلباش لەڕوانگەی میری چەمشگەزەکەوە(٩٠٨ك)

سیاسەتی کوردیی شا ئیسماعیل، وەکو پێش تر باسی کرا، لەسەر ٣ کوچکە دامەزرا بو:

١-لادانی سەردارەکانی کورد لەمیرایەتیو مەڵبەندەکانی خۆیانو، دانانی سەرانی قزلباشو هۆزەکانیان لەجێگەی ئەوان.
٢-زۆرکردن لەسوننەی کورد بۆ گۆڕینی مەزهبی خۆیان.
٣-بەکارهێنانی توندوتیژی لەگەڵ خەڵكو مەزنەکانیان لەسەردەمی دەسەڵاتی ئاق قۆینلۆی تورکمان‌دا، گەلێ لەئەمیرو مەزنەکانی کورد دەسەڵاتی میرایەتییان لەدەس دابو، کاربەدەستی تورکمان جێگەکانی ئەوانیان زەوت کرد بو، لەگەڵ ئەوەش دا هێشتا لەهەندێ شوێنی کوردستاندا گەورەو مەزنی کورد دەسەڵاتدار بونو، لەکاروباری ئەو سەردەمەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، سوڵتانو شاهەکان حسابیان لەسەر ئەکردن، لەناو ئەوانەدا حاجی ڕۆستەم بەگی گەورەی چەمشگەزەك، شا ڕۆستەمی لوڕ، زاهید بەگی هەکاری..هتد.
لەکاتێکا هێشتا تازە ئەستێرەی شا ئیسماعیل خەریك بو ئەکەوتە درەوشانەوە، چارەنوسی خۆیو دەوڵەتە تازەکەی دیار نەبو بەچی ئەگا، سوڵتان بایزیدی عوسمانی(٨٨٦-٩١٨ك)هەواڵەکانی بزوتنەوەی قزلباش لەحاجی ڕۆستەم بەگ ئەپرسی. ئەمەش خۆی لەخۆیدا بەڵگەی مەزنایەتی ئەو سەردارە کوردەیە، کەئەو کاتە میری چەمشگەزەك بوە. بەگوێرەی نامەکەش ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ڕۆستەم بەگ ئەبێ هاوسنوری ناوچەی جموجۆڵی قزلباش بوبێ. لەبەرئەوە داوای لێ ئەکا دەنگوباسی راستو هەواڵی ڕووداوەکانی ئەوێو، ئەنجامی دوژمنایەتی قزلباشو کاربەدەستانی دەوڵەتی بایندوری بۆ بنوسێ.
نامەی سوڵتان بایەزید
(امیر معظم، کبیر مفخم، ذوی القدر الاتم والمجد الاشم، ملکی الصفات، فلکی الذات، حارس محاسن الشیم، صاحب الطبل والعلم، المختص بعنایه باری النسم،
حاجی ڕۆستەم بەگی مکرم، دامت معالیه
سەلامی عاتیفەت پەیام کە لەچاودێریی شاهانەوە بڕژێ، متالّعه بفەرمونو بزانن،
ئەو ماوە درێژە دوژمنایەتی جەماعەتی قزلباش لەگەڵ ئەربابی دەوڵەتی بایندوری بەچ ئەنجامێ گەیشتوە، علی ماهو الواقع، مەعلومی نوابی کامیابی خاوەن ئیقتیدارو، مەعروزی عەتەبەی عەلیەی فەلەك میقدارو، حەزرەتی بزورگەواری ئێمە نەبوە.

وا بۆ زانینی هەواڵ، هەڵگری نوسراوی ناوازە، پێشەنگی هاوڕێکانی، کێوان چاوش، نێردرایە ئەوێ. شوێنی ژیانی ئێوەش کەبەو مەڵبەندانەوە نوساوە، ئەبێ ئێوە بەتەواوی ئاگاداری راستیی هەلومەرجی ئەوێ بن.

هەرکە هەڵگری نوسراوی شەریف بەشەرەفی دیدەنی مشرف بو، لەدەنگوباسی راستو روداوەکانی ئەوێ هەر چیتان بۆ ساغ بۆتەوە، بەهۆی ناوبراوەوە، بەنوابی کامیابی ئێمەی رابگەیەنە.

ئەم کارەش بەمایەی چاودێری شاهانەی ئێمە بزانە، هەرچیتان بۆ دەرکەوتوە وەکو خۆی بێ زیادو کەم، رێوشوێنی راستگۆیی بەجێ بهێنە، لە١ی ربیعیی ٩٠٨دا نوسرا[٢].

وەڵامی حاجی رۆستەم

وەڵامەکەی حاجی رۆستەم تا ڕادەیەکی زۆر هەستو هەڵوێستی یەکێ لەگەورەترین مەزنەکانی ئەو سەردەمەی کورد دەرئەبڕێ:

((ئەخرێتە بەر بیی جیهانئارای نێردراوی دەرگای پەنای گیتی، اعلی الله شان صاحبه که"

فەرمانی قەزا جەرەیان، نفذه الله الملك المنان، بەسەرکردەی هاوینەو هاودەمانی کیوان چاوشدا، زید قەدرە، وەکو مەلی هەرە بەرزی دەوڵەتو کۆتری بورجی بەختیاریی شەرەفی نیشتنەوەی هەبو، بەهاتنی خۆشبەختانەی پلەوپایەی هەورازتر برد، بۆ بەجێهێنانی سوپاس وتی: (بەیت)

ئەگەر خۆر بەهۆی چاکی خۆیەوە، گەردێ لەخاك هەڵ بگرێتەوە،
بەوە نەك هیچی لێ کەم نابێتەوە، بەڵکو تەواو تر ئەبێ.
والحمدلله الذی هدانا لهذا.

ئەوەی لەهەواڵی قزلباشی، مەزەب خراش، خوا بەلەعنەتیان بکاتو لەناویان بەرێ. پرسیارتان فەرمو بو، چیرۆکی ئەو طایفه باغیه ئێستا بەمجۆرەیە:

گەزەندی بە ئەلوەند خان گەیاندوە،
لەوێوە چوە بۆ عیراقی عەجەم، مراد خانی شکاندوەو راوناوە،
لەعیراقی عەرەب بەربۆتە کاری پرناکییەکان
لەگەڵ چەرکەسەکانی میسردا ئاشتیو یەکێتی کردوە،
ئێستاش بەنیازی پەلاماردانی دیاربەکرو مەرعەشە.

هەلومەرجی ئێران بەهۆی بێ دادی ئەوانەوە پەرێشانو، زۆری وڵاتو مەڵبەندەکان لەبەر زوڵمو زۆری ئەوان وێران بوە. لەفەزڵی یەزدان ئومێد ئەکرێ کەسەرکوت کردنو لەناوبردنی گروهی باغییان، بەگورزو سەنانی غازییانو،

تیغی خوێنپژێنی موجاهیدانی خوداوەندگاری ئیسلامییان‌و، شاهنشاهی زەمان، مەیسەرو مقدەر بێ. ئینشائەللّا تەعالا. باقی فەرمان بەئەمری عالی سپێردراوە))[3].

سەرەڕای ئەم ئاگادارییە گرنگە سوڵتان بایەزید هیچ هەنگاوێکی جدی‌و کاریگەری نەنا بۆ ڕێ بڕین لەپێشڕەوی شا ئیسماعیل. ئەو ئومێدەی بەگورزو سەنانی غازییانی خوندکاری ئیسلام هەبو نەهاتە دی. بەڵکو حاجی ڕۆستەم خۆیشی بەر ئەو((بێ دادی))یەکەوت. نور عەلی خەلیفەی ڕۆملو، سەرداری ناوداری قزلباش، ئەرزنجان‌و ناوچەکانی دەوروبەری گرت. حاجی رۆبستەم، ئێلەکەی‌و مەڵبەندەکەی کەوتە ژێر دەستی قزلباش خۆی‌و سەرانی ئێلەکەی دورخرانەوە بۆ عیراقی عەجەم. کاروباری ناوچەکەی‌و پارێزگاری قەڵاکانی بەسەرانی قزلباش سپێردرا. دوای تێکشکانی شا ئیسماعیل لەجەنگی چاڵدیراندا، حاجی ڕۆستەم هەلی بۆ هەڵکەوت بگەڕێتەوە بەرەو وڵاتەکەی خۆی. بەڵام بەخت یاریدەی نەدا. لەوێدا بەر((بێدادی))یەکی گەورە تر کەوت. لەکاتێکا سوڵتان سەلیم بەخۆی‌و لەشکرەکەیەوە بەرەو تەورێز ئەچو، حاجی ڕۆستەم لەشوێنێکا بەناوی یام سەر بەمەڵبەندی مەرەند خۆی گەیاندی، یاوز سەلیم لەباتی بەخێرهێنانی فەرمانی‌دا هەر لەوێدا ئەو و کوڕەزاکەی‌و چل کەس لەمەزنەکانی ئێلەکەیان کوشت[4].

نمونه۲:

کورد لەڕوانگەی قزلباشەوە(۹۱۲ك)

نوسەری((شرفنامە))نوسیویەتی:

((جاری دوەم کە شا ئیسماعیل بۆ بەسەربردنی زستان لەخوی هەواری خست، ئەمیر شەریف لەگەڵ ئەمیرو حاکمەکانی کوردستان بەتایبەتی مەلیك خەلیل حاکمی حەسەنکێف‌و شا عەلی بەگی بوختی والی جزیرەو، میر داودی خیزانی‌و، عەلی بەگی ساسونی‌و، ئەمیرەکانی تر یانزە کەس بۆ ماچکردنی بەردەرگای شاهی چون بۆ خوی. کە بەشەرەفی سەدرە بوسی گەیشتن لەسەرەتادا ڕێزو حورمەتی تەواو گیان...

لەم کاتەدا کەئەمیرەکانی کورد بەکۆمەڵ رویان کردبوە دەرگای شاهی، خان محەمەد لەدیار بەکرەوە عەرزی کرد کەئەگەر فەرمانی گرتن‌و بەستنەوەی ئەمیرەکانی کوردستان جێبەجێ بکرێ، بەندە بەڵێن ئەدا زۆری وڵاتی کوردستان، کە لەرۆژانی کۆنەوە کەمەندی تەسخیری سوڵتانەکان لەداگیرکردنی ناتەوان بوە، ئەتوانم بەکەمێ چاودێری شاهانەوە هەموی بگرم. کاتێ ئەم پێشنیازە کەوتە

بەرچاوی شا، لەسەر قسەی ئەو((ناموقەیدی کافرە))جگە لەئەمیر شا محەمەدی شیرویی‌و عەلی بەگی ساسۆنی، هەمو ئـەمیرەکانی گـرت‌و زنجـیری کـردن، هـەر یەکێ لەئـەمیرەکانی کـوردی بەیـەکێ لەئـەمیرەکانی قزلبـاش سـپارد. ئـەمیر شەرەفی بە ئەمیر خانی موسڵو داو چاپان سولتانی بۆ گرتنی ولایەتی بـدلیس‌و دیو سولتانی رۆملۆی بۆ فەتحی ولایەتی هەکاری ویکـان بـەگی قورچـی باشـی تکەلوی بۆ گرتنی دیـاری جزیـرە بەلەشـکری وەك دلۆپـە بـارانی بـێ ژمـارەوە نارد...))[٩].

مەزنەکانی کورد بەگیراوی گل درانەوە، رێگە نەدران بگەڕێنـەوە شـوێنەکانی خۆیان، تا هێرشی ئۆزبەك بۆ سەر خۆراسان دەستی پێ کردو شـا ناچـاربو خـۆی سـەرکردایەتی لەشـکرەکەی بکـا. لـەو ماوەیـەدا شـا هەنـدێکیانی بـەرداو هەندێکیشیانی گل دایەوە تا هەلیان بۆ هەڵکەوت‌و هەڵاتن.

نمونە٣:

صارمی موکری" کۆنە گاوری یەزیدی(٩١٢ك)

لەسەردەمی ئـاق قۆینلـودا، ناوچـەی موکریـان وەکـو مەڵبەنـدەکانی تـری کوردستـان کەوت بوە ژێر دەستی ئیلات‌و سەرانی تورکمانەوە، کاتێ ئـەمیرەکانی بایەندوری بەربونە گیانی یـەکتری، مـیرە لێخراوەکـانی کـورد کەوتنـە خـۆ بـۆ دەرکردنی تورکمان‌و دامەزراندنەوەی دەسەڵاتی خۆیان. ئەمیر سەیفەدینی موکری هەندێ لەئێلە کوردەکانی کۆکردەوە، هەڵی کوتایە سەر ئیلی چابقلوی تورکمـان کەناوچەی دریاسیان لەبەردەس‌دا بو. لەوێ دەری کردن. بەشـێنەیی دەسـی گـرت بەسەر ناوچەکانی دۆڵ باریك‌و ئەختاجی‌و ئـەیلتمورو سـلدوز دا. میرایەتییـەکی لەموکریان دامەزراند. کەمرد دو کوڕی لەپاش بەجێ ما" صارم‌و بابـە عومـەر. صارم لەکاروباری حوکمڕانی‌دا جێگەی باوکی گرتەوە. مردنـی مـیر سـەیفەدین‌و دەرکەوتنی صارم، هاوزەمان بو لەگەڵ سەرکەوتنی شا ئیسماعیل‌دا.

صارم خان ئەی ویست پارێزگاری سەربەخۆیی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خـۆی بکات، شا ئیسماعیلیش ئەی ویست ناوچەکە بهێنێتە ژێر فەرمانی خۆیـەوە. بـۆ ئەو مەبەستە شا ئیسماعیل چەند جارێ لەشکری گەورەی ناردە سەری بێ ئەوەی هیچ سەرکەوتنێکی ئەوتۆ بەدەس بهێنێ.

شەرەف خان لەو بارەیەوە نوسیویێتی، کورتییەکەی لێرەدا ئەنوسینەوە:

((کەصارمی کوڕی سـەیفەدینی مـوکری لەجێگـەی بـاوکی دانیشـت، شـا ئیسماعیلی سەفەوی بەنیازی داگیرکردنی ولایـەتی مـوکری سـەرکوت کردنـی ئەوانە چەند جارێ لەشکری ناردە سەریان. لەبەینی ئەو وقزلباش‌دا چەند جـارێ

شەڕوشۆڕ قەوما. هەمو جارێ صارم سەرئەکەوت و قزلباش تێ ئەشکان. تا لەمانگەکانی ساڵی ۹۱۲دا کەشا ئیسماعیل بۆ بەسەربردنی زستان چو بۆ خوی، ئیلی شاملۆی بەسەرداری عەبدی بەگی باوکی دورمیش خان و صارو عەلی مهردار بۆ جەنگی صارم نارد. هەردو سەردار بەلەشکری بێ ژمارەوە چونە سەر صارم. شەڕێکی زۆر گەورە قەوما و هەردو سەردار لەگەڵ خەڵکێکی زۆر لەپیاوە زلەکانی شاملۆ لەو شەڕەدا کوژران. صارم بە سەریاندا زاڵ و سەرکەوت.

سەرەنجام لەگەڵ ئەمیرو حاکمەکانی تری کوردستاندا سەری بۆ سوڵتان سەلیم دانەواندو لەدەس قزلباش رزگاری بو.

کەسوڵتان سلێمانی قانونی چوە سەر تەخت، صارم بۆ دەربڕینی دڵسۆزی و گوێڕایەڵی خۆی سەردانی سوڵتانی کرد. ئەویش دڵنەوایی کرد. هەمو ئەو شوێنانەی لەباوکییەوە بۆ ئەو بەجێ مابو دایەوە بەخۆی و، فەرمانی سوڵتانی بۆ دەرچو.

صارم دوای گەڕانەوەی لەسەردانی سوڵتان سلێمان بەماوەیەکی کورت مرد، ۳ کوڕی لەپاش بەجی مان" قاسم و ئیبراهیم و حاجی عومەر، لەبابە عومەری براشی رۆستەم و، لەرۆستەمی برازاشی ۳ کوڕ کەوتنەوە،" شێخ حەیدەرو میر نەزەرو میر خضر))[٦] ئەمانە هەریەکەیان بەجۆرێ لەرووداوەکانی ناوچەکەدا دەرکەوتن.

شەرەف خان روداوەکانی بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە، بەڵام نوسەرێکی عەجەم، لەکتێبی((تاریخ عالم ارای صفوی))دا کەبۆ ژیان و شەڕەکانی شا ئیسماعیلی تەرخان کردوە، هەمان روداو بەجۆرێکی تر ئەگێڕێتەوە، کەهەم باری سەرنجی رەسمیی دەربارەی ئێرانی دەرئەبڕێ و، هەم جۆری نۆڕینی عەجەم لەکورد و تەقەلاکانی بۆ رزگاری رون ئەکاتەوە. نوسەری((عالم ارای صفوی))هێرشی لەشکری قزلباش بۆ سەر ئێلەکانی موکریان بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەلای تەورێزەوە نێردراوێ هات وتی: ئەی شەهریار صارم خانی پادشای کوردستانی چکاری(رەنگە مەبەستی موکری بێ،و) لەگەڵ ئێلەکانی کوردستان بیستویانە کەمحەمەد کرهی یاخی بوەو شا ئیسماعیل چوە بۆ یەزد. ئەویش تەپڵی هەڵگەڕانەوەی لێداوە، ٤٠ هەزار کەسی پێش خۆی داوە چۆتە سەر سوڵتان ئیبراهیمی برای شا بۆ گرتنی تەورێز. کەگەیشتە هۆزی ئورملو قەراگونە سوڵتان بە ۳۰۰ کەسەوە حاکمی قەڵای ئورملو بو. صارم خان هاتە سەر قەڵای ئورملو. کەنێردراوەکە ئەم هەواڵەی هێنا شا ۳ هەزار کەسی بەسارو حسێن شاملۆدا لەئەسفەهانەوە بۆ تەورێز نارد. ئەو(سارو حسێن)لەلەی شازادە بو، بۆ

ئەوە چو بۆ تەورێز چونکە شازادە نەزانو شارەزای شێوەی جەنگ نەبو. بە پەلە خۆی گەیاندە تەورێز هەواڵی صارم خانی لەشازادە پرسی. ئەو(شازادە)وتی: ماوەی مانگێکە لەبەردەمی قەڵای ئورملۆدا لەگەڵ قەراگونە لەشەڕدایەو، لەم لایەوە تەنگی بە قەراگونە هەڵ چنیوە. خەڵکی ناردوە بۆ لای صارم خان، کە رێگەمان بدە بچین بۆ تەورێز. صارم خان بەڵێنی دایە ئەگەر ئەو قەڵاکە بەدەستەوە بدا با بەماڵەوە بڕوا بۆ تەورێز. لەبەرئەوەی سوێندی بۆ خوارد، ئەو لەقەڵا دەرچو. فەرموی کوردان لەدواوە هاتن هەمویان کوشتنو ژنو منداڵی ئەو جەماعەتەیان بەدیل گرتو گەڕانەوە. هەواڵ بەسوڵتان ئیبراهیم گەیشت کە صارم خان قەڵای ئورملوی گرتوەو روی کردۆتە تەورێز.

شازادە لەگەڵ سارو سوڵتانی مهرداری لەلەی بەچاکیان زانی بەرەو روی صارم خان بڕۆن. ئەگەر بێت تەورێز تالآن ئەکا. سارو خانی لەلەی وتی: من ٣ هەزار کەسم لەگەڵ خۆم هێناوە، تۆش ٤ هەزار کەست لەگەڵە، ٣ هەزار کەسیش لەخەڵکی تەورێز کۆئەکەینەوە، بە١٠ هەزار کەسەوە ئەڕۆین سەر رێ لە صارم خان ئەگرین. وا پێکهاتن، لەتەورێز دەرچوونو گەیشتنە خوی(لە نوسخەیەکی ترا سەلماس نوسراوە). سارو سوڵتانی صارم خان هاتە مەیدانو پیاوی خواست. شازادە ئەیویست خۆی بۆی بچێتە مەیدانەوە. بەڵام لەلەکەی رێی نەداو نەی هێشت، خۆی بۆی دابەزییە مەیدان. سارو سوڵتانی کوشتو سەری بڕی. ویستی بیباتە خزمەتی باوکی. لەو کاتەدا شازادە ئەسپەکەی لنگ دا، خۆی گەیاندە ئەو وکوشتیو سەری بڕی. ویستی لەگەڵ سەری لەلەکەی بیهێنێتەوە. لەو کاتەدا صارم خان لەتاو خوێنی کوڕەکەی ئارامی لێ هەڵگیرا، نەی هێشت ئیتر کەسی بچێتە مەیدانەوە.

ئەو بەد گەوهەرە لەتاو خەمی کوڕەکەی، خۆی هاتە مەیدانەوە. دوای ئەوەی زانی ئەوە شازادەیە وتی: ئەبێ دڵی براکەت بەمەرگی تۆ بسوتێنم، هەروەکو تۆ دڵی منت بەمەرگی کوڕەکەم سوتاند. شازادە نەڕاندی، هەردو تاویان دایە نێزە، ئەوەندە یان شەڕە نێزە لەگەڵ یەکتری کرد، تا نێزەکانی هەردوکیان شکا. ئەوسا دەستیان دایە تیرو کەوان ٣ تیریان گرتە یەك. صارم خان لەتیری سێیەم دا وڵاخەکەی شازادەی پێکا. بێ وڵاخ مایەوە. دەسبەجێ هەستا دەستی برد بۆ تیغی حەیدەری رەگەزی زولفەقارو لەکێلانی دەرهێنا. تا صارم خان چو تیرێکی تری تێ بگرێ، شەهریار جێگەی خۆی گۆڕی بو. تیرەکەی لەئەرزیدا. شازادە خۆی گەیاندێ، تیغێکی لەملی وڵاخەکەیدا سەری پەڕاند. لەهەر دو لاوە وڵاخیان تاو دایەوەو، سەر لەنوێ سواربونەوە. بەشیری روتەوە پەلاماری یەکتریاندا. ئەو کۆنە

گاوره یەزیدییە(مەبەستی صارم خانە) شمشێرێکی لەقوبەی سپەری شازادە سرەواند، سپەرەکەی قلیشانو سەر سنگی سمی لەوێوە لەزینە زێرینەکە دا ئەسپەکەی بریندار کرد.

صارم خان لەولاخەکەی دابەزی، قزلباش رژانە مەیدانەوە، جەنگێکی گەورە رویدا، تا عەسر شەڕ درێژەی کێشا. قزلباش ئەو رۆژە پیاوەتیو جوامێرییان نواندو، شازادەیان هەڵگرتو گەڕانەوە بۆ تەورێز.

صارم کەوتە داوا لەکوردەکانی خۆی وتی: ئەی گەلی نامەرد، چەن قزلباشی هەر چواریەکی ئێوە ئەبون ٣ هەزار کەسیان لێ کوشتن، ئەتان توانی پێشیان بگرنو خوێنی کوڕەکەمیان لێ بسێننەوە.

ئەوانیش وتیان: قزلباش ئادەم نین، گوایە ئەوانە لەشیان لەپۆلا داڕێژراوە، مەگەر چاوت لێ نەبو بە چ جۆرێ خۆیان ئەدایە بەردەمی شمشێر؟

لەو لاشەوە شا ساروخانی مهرداری ناردو هات بۆ قەزوینو عەبدی خانی شاملۆی بە٤ هەزار کەسی ترەوە لەقەزوینەوە رەوانە کرد. هۆیەکەشی ئەوەبو کەئەمیرە موزەفەر پادشاهی رەشت بەهان دانی تاقمی تورکمان، کە ٤ هەزار کەسیان لەجەنگی ئەلوەند شا هەڵات بونو چوبونە گەیلانو دابویانە پاڵ ئەمیرە موزەفەر. ئەوانیش بیست بویان صارم خانی یەزیدی لەکوردانی چکاری یاخی بوە، لەلای یەزدو ئەبرقوشەوە محەمەد کرهی یاخی بوە، وتیان بۆچی ئێمەش قەزوین نەگرین. ئەو گەرجە وتی باوکم ماوەی ساڵێك شای لەگەڵ سۆفیەکانی لەمولکی رەشتدا حەوانەوە، من بۆچی ئەو ئاشنایەتییە تێك بدەم.

لەم لایەوە شا سوپای کۆکردەوە چوە سەر رەشتو، عەبدی خانی بۆ لای تەورێز نارد. کەعەبدی خانی شاملۆ گەیشتە تەورێز، بیستی شازادە چوە بۆ بەرەنگاریی صارم خان، ئەویش چوە ناو تەورێزو بەدوریاندا کەوتەڕێ. کە گەیشتە سۆفیان، بینی شازادە بەبرینداری دێتو ١٥٠٠ کەسی لێ کوژراوە. شازادەی گێڕایەوە. هەر لەو شوێنەدا بارگەیان خست.

رۆژی دوەم صارم خان دەرکەوتو ریزیان بەست. ئەردوان بەگ، کوڕەکەی تری، ئیزنی لەباوکی خواست هاتە مەیدانەوە، داوای مەردی مەیدانی کرد. عەبدی خان بەگ شازادەی برینداری لەپای ئالاکەدا دانا. خۆی لەلایەکەوە راوەستابو کەولاخەکەی لەجێی خۆی لنگ دا، هەر کەگەیشتە مەیدان، پاش گفتوگۆ، تیرێکی گرتە عەبدی خان. لەناوکی داو لەئەسپەکەی گلا. دورمیش خانی کوڕی ئاخێکی هەڵکێشا، ئێخەی خۆی دادڕی بۆی چوە مەیدانەوە، ئەو ئەیویست

دابەزیو سەری بیریّ ئامانی نەداو نەرِانی: ئەی دەسرِەش! ئەگەر پیاوی لەگەڵ لاوان بجەنگە، لیّدانی پیرەمیّردی هەفتا ساڵە پیاوەتی نیە.

ئەو وتی: ئەوە باوکت بو؟

وتی: بەڵێ ئەو چو قسە بکا، کەوتە جنیّودان، وتی: ئەی ناپیاو راوەستە وابۆت هاتم! تیریّکی تری نایە ناو کەوانو هاویشتی. دورمیش خانیان بینی بەپشتا لەسەر ئەرز راکشا بو. ئەو تیرە بەسەر سنگیا تیپەری. ئینجا راست بووەوە. ئافەرینو تەحسینی ئەو لەهەردو سوپاوە هەستاو خۆی گەیاندێ. تیغیّکی وەهای سرەواندە قوببەی سپەرەکەی تا ناوکی هەڵدری.

ئەوسا صارم خان وتی: مەهیڵن. کوردان لەجیێی خۆیان بزوتنو ئەو ۲ هەزار کەسەی سوپای شاملۆش بۆ یارمەتی دانی دورمیش خان ئەسپیان تاو دابوو، ناو مەیدان. بەربونە یەکتری.

با ئەمان لەم جەنگی مەغلوبەیەدا بەجێ بهیڵین. گوێ بۆ هەواڵی شا ئیسماعیل رادیّرە. هەر کە گەیشت بوە گەیلان، جاسوسەکان هەواڵی گەیشتنی شایان بۆ ئەمیرە موزەفەر برد بو. ئاهیّکی هەڵکیّشا. لەسەرداروەکانی خۆی پرسی: ئیّمە ئەبێ چی بکەین؟ ئەوانیش وتیان: ئەبێ جەماعەتی تورکمان بنیّرینە سەر ریّی شاو، خۆت لەبۆسە دابی. ئەگەر شتیّکیان پێ کرا باشە، ئەگینا هەڵێ بۆ فومن، بەڵکو شا بەدوت نەکەوێ.

ئەو گەوجە، تورکمانەکانی بانگ کرد پیّی وتن: ئیّوە برۆن لەکەناری بەغداد رێ لەشا بگرن، تا منیش بەلەشکرەوە بەدواتانا بیّم. ئەوانە رۆیشتن بەلاّم لەرێ کەبیستیان چ باسە. خۆیاندا بەجەنگەڵدا. هەڵاتن شا هاتە رەشت. لەبەرئەوەی ماڵەکەیان دەورەدا بو، هەواڵیان هیّنا کەبۆ فومن هەڵاتوە. شا چو بۆ فومن. لەویش کەئەوەی بیست بوو هەڵات بو بۆ ناو جەنگەڵ. شا کەگەیشتە فومن، وتیان: دویّنێ رۆیشت بۆ ناو جەنگەڵ. شا فەرموی چۆن بهیّلم، لەولاشەوە ئەمیرە موزەفەر چو بوە لای ئەمیر زەینەدین، ئەوی دەرسی فیّربونی قورئانی بە شا گوت بو. وتی: جگەلە تۆ کەسی کە ناتوانێ لەلای شا تکام بۆ بکا، چونکە تۆ مافی فیّرکردنت لەسەری هەیە، بچۆرە خزمەتی شا، بەڵکو لیّمان ببورێ. ئەوسا ئەو هەستا کاتێ گەیشت شا لەباسی ئەودا بو کەمیر گەیشت کەلامی خوای بەدەستە بو. شا کەئەوەی دی تەعزیمی بۆ کەلامی خوا کرد. وتی: باوکە لەکوێ بوی؟ وتی: ئەی شەهریار! ئەم پیرە نۆکەرە بۆ تکای ئەمیرە موزەفەر هاتوە، تو هەقی ئەم کەلامە لەقسوری ببورە. شا ئەوسا وتی: لەبەرئەوەی تۆ مافی فیّرکردنت لەگەردنی من دایە، ئەوم بەخشی، بەلاّم بەو مەرجەی ئەو تاقمەی

ئەویان فریو داوە، بەدەستی بەستراو خۆشی شمشێر بخاتە گەردنی‌و بێت. میر وتی: ئەی شەهریار بڕۆم‌و بیهێنم؟ بۆی نوسی کەبێت‌و سێ چوار کەس کەتۆیان فریو داوە لەگەڵ خۆت بهێنە چونکە شا داوای کردون. دوای ئەو فەرمویان ئەو جەماعەتەیان گرت. خۆیشی تیغ‌و کفنی هەڵگرت. هاتە خزمەتی شا، پێی شای ماچ کرد. شا ئەوی بەخشی‌و لەملی ئەو جەماعەتەشی‌دا. هەواڵی تورکمانەکانی پرسی: وتی: رایان کرد. شا فەرموی: کاتی راوەستانم نیە. ئەگەر ئەوانت گرت بیان کوژەو سەرەکانیان بۆ من بنێرە. خۆیشی بەسواری لەرێی ئەردەبیلەوە بەغار بەرەو تەورێز کەوتە رێ لەقەزوینەوە بە١١ رۆژ چو بۆ گەیلان‌و لەوێوە خۆی گەیاندە تەورێز.

لەکاتێکا ئەو گەیشت، قزلباش تەنگیان پێ هەڵچنرا بو، دورمیش خان‌و بیرام خان بریندار بون. لەبەغیرەتی دا تاویان ئەدایە بەرخۆیان‌و لەعاری هەڵاتن ئەترسان. لەو کاتەدا لەلای بیابانەوە، ئاڵای سپی هەژدیها پەیکەری شەهریار دەرکەوت‌و دەنگی نەرەی ئەو شەهریارە هات. گیان هاتەوە بەر لاوانی قزلباش. هەرکە شا گەیشت، خۆی‌دا بەو کوردە یەزیدییانەدا. لەو شەرە دا صارم خان توشی شەهریارە بو. بە تورەییەوە شمشێری هەڵکێشا. لەناوقەدی داو دونیمەی کردو، ناردی بۆ دۆزەخ. سوپای کوردەکان شکاو مستەفا خانی مەحمودی لەمەیدان هەڵات‌و ٦ سەرداریشیان بۆ شوێنەکانی خۆیان هەڵاتنەوە. شا براکەی دەس کەوتەوەو دورمیش خانی لەباوەش گرت‌و، وتی: پیاوەتی بۆ تۆ حەڵاڵە. بەفەرزەند ناوی برد. بەفەتح‌و نەسرەتەوە چونە دار السلطنەی تەورێز))[٧].

پاش تێپەڕینی چەند قەرن بەسەر ئەم روداوەدا، نوسەرێکی هاوچەرخی عەجەم کەخۆی بە نەوەی شاهانی سەفەوی دائەنێ. هەمان روداو بەهەمان گیانی نازانستییەوە ئەگێڕێتەوەو، ئەنوسێ:

((پاش ئەنجامدانی ئەو کارانە توردو لەهەمەدانەوە بەرەو قزل ئوزون کەوتە رێ، لەو شوێنانە بو بەعەرزی پادشای سەفەوییان راگەیاند، کابرایەك بەناوی صارمی کوردەوە تاقمێکی لەئەوباش‌و رێگرەکانی ناوچەکانی کوردستان کۆکردۆتەوە، لەنزیك مەڵبەندی گەروس سوپاگایەکی بو خۆی دامەزراندوە، باج‌و خەراج لەهەمو جوتیارو زەویدارەکانی ئەو ناوە وەرئەگرێ‌و، کاروان‌و قافڵەکانی روت ئەکاتەوە.

شاە ئیسماعیل خۆی بۆ غافڵگیر کردنی صارمی کورد هێرشێکی شەوانەی ناکاوی کرد، بەڵام کوردی ناوبراو لەپێش گەیشتنی مەوکیبی شاهانەدا باروبنەی خۆی بەجێ هێشت بو رێی هەڵاتنی گرت بوە بەر، هەمو شتەکانی کەوتە دەس

لەشکربیانی قزلباش‌و، تاقمێکیش لەدەسوپێوەندەکانی ئەو، کەرێگەی هەڵاتنیان ئەپێوا بەدەستی راونەرانی قزلباش لەناو بران، ئینجا مەوکیبی شاهانە سەبارەت بەوەی هەواڵ هات بو کە ئەمیر حسامەدین حاکمی گەیلان...))[8].

هەمان نوسەر لەگێڕانەوەی تێکهەڵچونی قزلباش‌و صارمی کوردا، ئەنوسێ:

((لەوەرزی بەهاری ساڵی ٩١٢دا ئۆردو لەگەرمیانی تارمەوە روی کردە زۆزانی سوڵتانیە، ماوەیەك لەو ناوچە خۆشەدا بەئەسپ سواری‌و تیر هاوێشتن‌و ئاداب‌و رسومی رۆژانی جەژنەوە خەریك بو، ئینجا روی کردە لای خوی، لەبەرئەوەی هەواڵ هات بو کەصارمی کورد دیسانەوە تاقمێکی لە ئەوباش‌و ئەشراری کورد لەدەوری خوی کۆکردۆتەوە، لەناوچەی ورمێ کەوتۆتە فیتنەو فەساد. شا ئیسماعیل بیرام خانی قرامانلوو خادم بەگی خەلیفەی بۆ سەرکوت کردنی صارمی کورد نارد.

سەردارانی ناوبراو پەلاماری کوردانی یاخییاندا، صارم‌و لایەنگرەکانی لەناوچەی ورمێوە رایان کرد بۆ مەڵبەندی کوردستان، سوپاکەی بردە شوێنێکی قایمەوە کەوت بوە سەرلوتکەی شاخی، بەڵام ئەو لەشکرەی مەتموری دواکەوتنی بو، ئێخەیان بەرنەدا، گەیشتنە سەری، صارم لەوێدا بە لەشکرەکەی خۆیەوە کەوتە بەرەنگاری، تێکهەڵچونێکی سەخت لەبەینیاندا قەوما، لەهەر دولا تاقمێ کوژران لەوانە دو کەس لەسەردارانی بەناوبانگی قزلباش یەکێکیان عەبدی بەگی شاملۆو ئەوی کەیان سارو عەلی مهردار تکەلو، بەڵام سەرەنجام فەتح و زەفەر بۆ هێزی قزلباش بو. هەرچەند صارم خۆی لەمەیدانی شەڕدا بەساغی دەرباز بو، بەڵام کوڕەکەی لەگەڵ براکانی‌و هەندێ لەسەردارەکانی لەشکرەکەی گیران، خەڵکێکی زۆری لێ کوژرا، هەمو ئیل‌و عەشیرەتی صارم تاڵان کران، بیرام بەگ‌و خادم بەگی خەلیفە بەسەرکەوتویی‌و زاڵی گەڕانەوە بۆ ناو ئۆردو، لەکاتی گێڕانەوەی هەواڵەکانی ئەو شەڕەدا هەندێ شتیان لەسەر گوستاخی‌و رەفتاری پیسی کوردەکان عەرزی پادشا کرد. کەئاگری تورەبونی خۆش کردو، فەرمانی کوشتنی هەمو دیلەکانی دەرکرد))[9].

نمونە٤:

کوردێکی یەزیدی کلگدار(٩١٤ك)

شا ئیسماعیلی سەفەوی ئەمیرەکانی ئاق قۆینلوی یەك لەدوای یەك شکان، هەندێکی کوشتن‌و هەندێکی راونان، مراد میرزای کوڕی سوڵتان یەعقوب لەبەردەمی هێزەکانی قزلباش دا بەتێکشکاوی لەشیرازەوە هەڵات بۆ بەغداد کەهێشتا لەژێر دەسەڵاتی بنەماڵەی بایندوریدا مابو، مراد هانای بۆ سوڵتانی

عوسمانی‌و، عەلاء الدولـە زولقـەدرو، قانصـوە الغـوری سـوڵتانی میسـر بـرد، هیچکام لەوانە بەدەنگییەوە نەچون. مراد لەیارمەتی‌و پشتیوانی ئەوانە نائومێد بو، خۆیشی بەتەنیا بەری پێشڕەوی قزلباشی پێ نـە ئـەگیرا. بەغـدادی بـەباریك بەگی پڕناك سپاردو خۆی روی کردە دیاربەکر. شا ئیسـماعیل وای بەچـاك زانـی بەرلەوەی بچێتە سەر خۆراسان، دوایین بنکەی دەسەڵاتی تورکمانانی ئاق قۆینلـو هەڵکەنێ‌و، لەخەمی ئەوان دڵنیا بێ. ئیسماعیل خۆی لەهەمەدان بوو پێشەکی خەلیل بەگی یساوڵی، کەیەکێ لەسەرانی دڵسۆزی قزلباش بو، ناردە لای باریـك بەگ، بۆ ئەوەی بەخۆشی بیهێنێتە ژێر دەسەڵاتی شای سەفەوییەوە. باریـك بـەگ کەبەوەی زانی تاقمـێ لەدەسـوپێوەندەکانی خـۆی بەدیارییـەکی زۆرەوە نـارد بـۆ پێشوازی خەلیل بەگ‌و نێردراوەکانی شا. ئەواتـە تـا نزیـك خانـەقین بەپیریانـەوە چون. باریك بەگ ڕێزی زۆری لەنێردراوەکانی شا گرت، بەڵام وەکو ئەوان داوایـان لێ کرد. ئەم خۆی ئامادە نەبو بچێ بۆ لای شا[10].

گرتنی بەغداد بۆ شا ئیسماعیل لەچەن لاوە گرنگ بو" لەڕوی ستراتیجییەوە، قەڵەمڕەوی دەوڵەتەکەی فـراوان دەکـرد. شـاری مێـژویی بەغـدادو ئـەو ناوچـە دەوڵەمـەن‌و فراوانـە ئەکەوتـە ژێـر دەسـتی‌و، لەگـەڵ وڵاتـانی عـەرەب ئـەبو بەدراوسێ‌و، دوا بنکەی نەیارەکانی خۆی هەڵ ئەتەکاند. لەڕوی دینییەوە، زۆریـی شوێنە پیرۆزەکانی شـیعەو گـۆڕی هەنـدێ لەئیمامـەکانی لـەوێ بـون، گیانـی بەغدادو نەجەف‌و کەربەلاو سـامەڕا هێزێکـی مەعنـەوی گـەورەیان بـەقزلباش ئەدا.

هێزەکانی قزلبـاش کەوتنـە پێشـڕەوی بـەرەو بەغـداد. هێزێکـی گـەورەیان لەپێشەوە بەسەرکردایەتی((حسێن بەگی لەلە))لەکرماشانەوە بـەناو خانـەقین‌دا کەوتە ڕێ بەبێ بەرهەڵستی چوە ناو شاری بەغدادەوە. باریك بەگ پێشتر هـەڵات بو. شا، خادم بەگی((خلیفە الخلفاء))ی بەحاکمی ئەوێ دانا. خۆیشـی لـەجیمادی دوەمـی ٩١٤(١٥٠٨)دا چـوە نـاو بەغـدادەوە. پـاش زیـارەتی گـۆڕی پـیرۆزی ئیمامەکان، لەکازمین‌و نەجەف‌و کەربەلا، بەخۆی‌و هێزە گەورەکەیەوە کەوتـە ڕێ بەرەو خوزستان[11].

((عالم ئارای سەفەوی)) کەدێتە سـەر باسـی هێرشـەکەی شـا ئیسـماعیل‌و لەشکری قزلباش بۆ گرتنی بەغداد، لەشێوەی سەرگروشتەدا، چیرۆکی کوردێکی تێکـەڵاو ئـەکا، بـەپێی گێڕانـەوەی نوسـەر ئـەبێ کلکـی هـەبوبێ، چونکە((یەزیدی))بوە. مەبەست لەیەزیدی لێرەدا، پێڕەوانی ئولی یەزیدی نییـە. بەڵکو مەبەست لـەپێڕەوانی یەزیـدی کـوڕی معاویـەی ئەمەوییـە، کەلەلایـەن

شیعەوە بەدوژمنی خوێنەخۆیی ئالی عەلی دائەنرێ. وشەی یەزیدی لێرە داو لەگێڕانەوەی چیرۆکی صارم خاندا وەکو جنێو بەکارهێنراوە. ئەم چیرۆکە نیگایەکی جۆری نۆڕینی قزلباش لەگەلی کورد پیشان ئەدا.

((عالم ئارای سەفەوی))نوسیویتی:

((لەم لایەوە شاه فەرموی چاوم ئەفرێ، سوپا بکەویتە رێ. لەپێشەوە حەسەن بەگی حەلواچی ئۆغلی‌و دورمیش خانی نارد. کاتێ ئەوان گەیشتن شەڕ گەرم بو. هەلیان کوتایە سەر پشتەوەی لەشکری بایرك سولتان(مەبەستی باریك بەگی پرناك حاکمی بەغدادە). بایرك ئاخی هەلکێشا بەناچاری کەوتە شەڕەوە. کەرۆژ بوەوە ئالای(نصر من الله)لەدەشتی بەغداوە دەرکەوت. ئاخ لەبایرك بەرز بوەوە، هەرچەند هەولیدا خۆی بخزێنێتە ناوی قەلای بەغداوە، رێگەیان نەدا.

کەشیعەکانی بەغداد لەبەرزایی بورجەکەوە روانییان، ئالای هەتاو روی هەژدیها پەیکەری شایان بینی. زانییان کەئەگەر بایرك سولتان بێتە ناو قەلاوە، رۆژانی مەترسی درێژە ئەکێشێ چونە سەر بەندیخانە، سەید محەمەدی کمانە(کمونە، یەکێ لەشیعە ناودارەکانی عیراقی عەرەب بوە)یان لەبەند رزگار کرد، هاتنە سەر بەرزایی بورجی دەروازە، تەپلی بەشارەتیان لێ دا کەدەولەت، دەولەتی شاه ئیسماعیل بهادر خان‌و تیغ، تیغی غازییانی قزلباشە.

هەرکە بایرکی ناجسن گوێی لەو دەنگە بو، لەهەر چوار لایەوە خۆی لەناو بەلادا بینی. درێ بەو سوپایە داو خۆی گەیاندە دەروازەکە. سەید محەمەدی دی لەسەر بەرزایی دەروازەکەیەو دەروازەکەش داخراوە. وتی: گەورەمان سلاو... دەروازەکە بکەرەوە. هیچمان پێ نەکرا، ئەگەر شا بمگرێ ئەمانم نادا، بەلام ئەگەر بێمە ناو قەلاو یەکێ بنێرم داوای ئەمانی لێ بکەم، لەوانەیە ئەمانم بدا. سەید وتی: کاتێ من پێم وتی داوای ئەمان بکە تو قبولت نەکرد، ئێستاش کار لەئەمان ترازاوە. برۆ شمشێر لەمل بکە بەشکو شای دلوریا بتبەخشێ. هەرچەند پاڕایەوە، سەید فەرموی بیدەنە بەر تیر. بایرك بەناچاری جلەوی بەلای رۆمدا وەرگێڕا. دلی لەحەرەم‌و ناموس‌و خەزێنە بەردا. لەگەل دوسێ هەزار کەس، کەمالەکانیان لەبەغدا نەبو، بەرێ کەوتن.

بەلام ئەو حەزرەتە(شا ئیسماعیل) بەهەمو سوپاوە لەپردەکە پەڕییەوە. هەر کەپێی پیرۆزی شا گەیشتە مەیدان، بایرکی ناجسن شکاو، لەمەیدان هەلات. ئەو حەزرەتە گومانی‌وا بو چۆتە ناو قەلاکەوە. لەو کاتەدا کەسێکی سەید محەمەدی کمانە هات، عەرزی کرد: تۆ خۆش بی، ئەمان هێشت بایرکی ناجسن بێتە ژورێ. ئەو حەزرەتە فەرمویان: ئەی کەواتە ئەو بۆ کوێ چو؟ وتیان: چو بۆ لای رۆم.

حەزرەت فەرمویان: ئەگەر ئەو دەرباز بێ، فیتنە ئەنێتەوە، چۆن ئەهێڵم دەربچێ. دوی بایرکی ناجسن کەوت. بایرك ماوەیەکی رێ بڕی بو، ئاڵاکانی شای لەدورەوە بەدی کرد. وتی کەپردەکە بڕن.

شەهریار(شا ئیسماعیل) کە گەیشتە کەناری روبار(روباری دیجلە)پردەکەی بەبڕاوی دی ماینە مەنسورەکەی تاو دایە ناو ئاوەکە. ماین خۆی هاویشتە دەریاوە. قزلباش کەئەوەیان دی، غولامانی حەزرەتی امیر المؤمنین علیە السلام، رژانە شەتی بەغداوە. کەشا لەشەت هاتە دەرێ، جڵەوی راکێشا، لەگەڵ هەمو سوپاکانی لەئاو دەرهاتن.

ئەو حەزرەتە فەرمویان: سەیر بکەن، ئاخۆ هیچ کەس ئاو بردویەتی؟

وتیان: شا سەلامەت بێ، تەنیا یەکێ ئاو بردویەتی وا ئەڕوا.

شا فەرموی: مەعلوم نیە ئەو کابرایە لەئێمە بێ، بڕۆن بیگرن‌و بیهێنن! مەلەوانەکان چون گرتیان‌و هێنایان.

حەزرەت فەرموی: دەرپێکەی دا بکەنن!.

کەدەرپێکەیان داکەند بەرێکەوت کلکی هەبو، نیشانەیەکی پێوە بو کە لەکوردانی یەزیدی‌و نۆکەری بایرك بو. لەبەرئەوەی بە تەنیا لەناو قزلباش‌دا بەجێ مابو، ئەویش تاجێکی پەیدا کرد بو لەسەری نابو. تێکەڵاوی سوارەکان بو بو. کاتێ قزلباش خۆیان هاوێشت بوە ناو ئاوەکەوە ئەویش بەناچاری خۆی تێ فڕێدا بو. ئەوە بو ئەو ئاو بردبوی[١٢].

نمونە٥:

میرەکانی کوردو جەنگی چاڵدێران(٩٢٠ك)

رەفتاری قزلباش لەگەڵ کوردو مەزنەکانی، کوردی تا ئەندازەیەکی زۆر لێ رەنجاند بون. سوڵتان بایەزید لەبەر پیری‌و نەخۆشی ئەی پەرژایە سەر ئەوەی چارەیەکی بنەڕەتی‌و خێرای پەرەسەندنی بزوتنەوەی قزلباش بکات‌و رێوشوێنی لەناوبردنی دابنێ. دەوڵەتی سەفەوی لەسەردەمی ئەوا دامەزراو فراوان بو، بگرە چەسپی. بەڵام سلیمی کوڕی کە لەکۆنەوە رقی لەقزلباش بو، کاتێ هاتە سەرتەخت، یەکێ لەبەرنامەکانی هەوڵی روخاندنی دەوڵەتی تازە دامەزراوی ئێران بو. بۆ ئەوەش هەوڵی ئەدا کەڵکی زۆر لەهەستی مەزهەبیی گەلانی ناوچەکە، لەوانە کورد وەربگرێ. مەزنەکانی کورد خۆیشیان کەتوشی گرتن‌و دورخستنەوەو ئازاردان بوبون، کەوتنە هان دانی سوڵتانی عوسمانی بۆ پەلاماردانی قزلباش. تەنانەت حەکیم ئیدریسی بتلیسی ناوی لەمەزهەبی قزلباش

نا بو((مذهب ناحق))واته مەزەبی ناهەق. ئەمەش لەروانگەی دینییەوە دیارە واتایەکی زۆر قورسی هەیە.

شەرەف خان لەم بارەیەوە بەراشکاوی نوسیویێتی:

((لەبەرئەوەی ئەمیر شەرەف بەچەند رۆژێ نەیتوانی ولایەتی بتلیس بگرێتەوەو تایەفەی قزلباشی لێ دەربکاو، بەرازی دڵی سوڵتانی دنیاگر، سوڵتان سلیم خان زانی کە گەرەکێتی ولاّتی ئێران بگرێ. ئەوسا بەهاوبیری و بەتەگبیری شاسواری مەیدانی تحقیق، سالاری کاروانی رێگەی توفیق، دانەری قانونەکانی اصول و فروع، نوسەری دیوانەکانی مەعقول و مسموع، مامۆستای مەدرەسەی تەقدیس، سلالەی عارفی بەدلیس، مەبەستم حەکیم ئیدریسە، لەگەڵ هەڵبژاردەی پیرباشەکانی بنەماڵەی ئایین بەرزو خێرئەندێشانی خانەدانی رەفعەت ئایین و، ستودەی دەوڵەت خواهانی دودمانی ضیاءالدین محەمەد ئاغای کەلهوکی، اظهاري ئیخلاص و تعتقادیان بۆ دەروازەی دەوڵەتی عوسمانی نواند. بۆ ئەم مەسەلانەش ٢٠ کەسی لەئەمیران و حاکمانی کوردستان کردە هاوداستانی خۆی. عبودیتنامەیەکیان بەمەولانا حەکیم ئیدریس و محەمەد ئاغادا رەوانەی ئاستانەی ئیقبال ئاشیانەی سوڵتانی کرد. سوڵتانی دۆست لاوێنی دوژمن سوتێن. لەسەر داوای ئەمیرەکانی کوردستان بەنیازی گرتنی ولایەتی عەجەمستان، روی کردە ئەرمەن و ئازەربایجان، لەدەشتی چاڵدێران لەگەڵ شا ئیسماعیل کەوتە شەڕو سەرکەوت. ئەمیر شەرەف لەگەڵ هەندێ لەحاکمانی کوردستان لەم سەفەرەدا لەرکابی نەسرەت قرینی سوڵتانی ظفر رهین بو.

لەبەرئەوەی خان محەمەدی والی دیاربەکر لەو شەڕەدا شەربەتی نەمانی چێشت، لەدیوانی شاهییەوە ئیالەتەکەی ئەو بەقراخانی برای و حکومەتی بتلیس بەعەوەز بەگی برای و جزیرەش بە ئەولاش بەگی براکەی تری سپێردرا. کاتێ مەوکیبی رایەتی سوڵتانی لەلای تەورێزەوە بۆ لای رۆم وەرچەرخا، حەکیم ئیدریس بەعیززی عەرزی جەلالی سوڵتانی گەیاند، کەئەمیرەکانی کوردستان لەالطاف و ئیحسانی شاهی جیهان داوا ئەکەن کەولایەتی میراتی خۆیان بەخۆیان بدرێتەوە، لەناو ئەوانەدا یەکێ بەگەورە بەگلەربەگ دابنرێ بۆ ئەوەی بەکۆمەڵ بچنە سەر قراخان و، لەدیاربەکری دەربکەن. سوڵتانی گێتی ستێن لەوەڵامی ئەواندا فەرمویان، کە هەرکامێ لەئەمیران و حاکمەکانی کوردستان، لێوەشاوەیی امیر الامرائي هەیە لەناو ئەواندا دابنرێ بۆ ئەوەی هەمو ئەمیرانی کورد ملکەچ و گوێڕایەڵی بن و بچن بۆ دەفع و رەفعی قزلباش..))[١٣].

سەردارەکانی کورد لەو سەردەمەدا پایەیەکی ئەوەندە بڵندیان هەبوە کەسوڵتان سەلیم لەو ((استمالة نامە))یەدا کەراستەوخۆ دوای سەرکەوتنی لەجەنگی چاڵدیران دا لە٢ی رەجەبی ٩٢٠ دا بۆ دانیشتوانی تەورێزی نوسیوە، زاهید بەگی هەکاری بە((فەخری ئەمیانی کورد))ناو ئەبا[١٤]. نامەیەکی بۆ((حاکمی خیوان))نوسیوە کەهاوکاری((فخر الامراء الکرام، ذخر الکبراء الفخام، صاحب المجد والاحتشام، شرف بیگ، دام معالیه..))بکا بۆ رزگارکردنی قەڵای بەتلیس لەقزلباش[١٥]. هەربەو بۆنەیەوە((فتحنامە))یەکی تایبەتی بۆ((امراء مشرق وقبائل کرد))نوسیوە مژدەی سەرکەوتنی خۆیو تێکشکانی شا ئیسماعیلی پێ داون[١٦]. هەروەها((فتحنامە))یەکی دۆستانەی بەتایبەتی بۆ شاه رۆستەم بەگی حاکمی لورستان لەو بارەیەوە ناردوە[١٧]. لەپەراوێزی ئەو روداوانەدا ئەگونجێ دو تێبینی بکرێ" یەکێکیان، رادەی جیاوازی جۆری نۆرینی رۆمو عەجەم لەکوردو پیاوە گەورەکانی، کەرەنگە هەندێکی بگەڕێتەوە بۆ جیاوازی مەزەب. دوەمیان، پایەی گەورە پیاوەکانی کورد لەو سەردەمەداو، ئەو دەورەی ئەیان توانی لەدۆڕاندن یا بردنەوەی هەر ململانێیەکی نێوان رۆمو عەجەمدا بیگێڕن.

٢/٢ شاه محەمەد خودابەندە

نمونە٦:

کورد" مەعدەنی شەڕو مەنبەعی زەڕ(٩٨٦)

شاە تهماسب لەپاش تەمەنێکی درێژو، زیاتر لە٤٠ساڵ حوکمڕانی مرد(٩٨٤ك). حەیدەر میرزا خۆی لەجێگەی باوکی لەسەر تەخت دانیشت. بەپیلانی پەریخان خانم، شازادەی بەدەسەڵاتی دەرباری سەفەوی، حەیدەر بەکوشت چو، لەناو کوڕەکانی تهماسبدا، ئیسماعیل کەماوەی ٢٠ساڵ بو لەزینداندا گیرا بو، لەجێگەی باوکی بەناوی ئیسماعیلی دوەمەوە دانرا(٩٨٤).ئیسماعیل کابرایەکی رق ئەستوری دڵڕەق بو. زۆرایەتی شازادەکانی سەفەوی کوشت. لەوانە، جگە لەمحەمەد میرزای دایك برای، هەمو براکانی خۆی" مستەفا. امامقلی، سوڵتانعەلی، مەحمود، ئەحمەدی لەناوبرد(٩٨٤). هەروەها ژمارەیەکی زۆر لەسەرانی دەسەڵاتداری قزلباش. ئیسماعیل کابرایەکی بەدخو بو، هەم تلیاکی بو، هەم نێرباز بو، پەریخانی خوشکی، کەخۆی دەستی لەدانانیدا هەبو، ژیوان بوو لەکارەکەیو، سلێمان میرزای دایکبرای کوژرا، ئەترسا ئەویش رۆژی بێتە کوشتن. هەر ئەو لەگەڵ سەرانی قزلباش رێك کەوت، پیلانێکیان بۆ لەناوبردنی دانا. شەوێکیان ژاریان تێکەڵاوی تلیاکەکەی کردو کوشتیان(٩٨٥).

تەنیا کوڕی تهماسب کەبەزیندوێتی مابو، محەمەدی خودا بەندە بـو، ئـەویش لەشیراز ئەژیا(٩٣٨-١٠٠٤)محەمەد سەرەتا بۆیە لەکوشـتن دەربـاز بـو، چـونکە کوێرو بودەڵە بو. ئیسماعیل لێی نەئەترسا پێی وا بـو هیچـی لـەدژی ئـەو پـێ ناکرێ. بەڵام ئەوەش دادی نەدا. سەرەنجام فـەرمانی کوشـتنی ئەویشـی دەرکـرد. ئەوەی کوشتنی محەمەدی پێ سپێردرا بو، بەهۆی رەمەزانەوە کارەکەی دوا خست. ئەمەش بو بەخێر بۆ محەمەد میرزا. چونکە هەر لەو رۆژانەدا کەئەبو ئەوی تـێدا بکوژرێ، ئیسماعیل خۆی کوژرا، لەلایەن پەریخانەوە بەهاوکاری سەرانی قزلباش محەمەد بەشای ئێران دانرا(٩٨٥)ناردیان بـەدوایدا بـۆ شـیراز کەبێتـە قـەزوین لەسەر تـەختی شـاهێتی دابنیشـێ. شـاه محەمـەد خـودا بەنـدە(٩٣٨-١٠٠٤) یەکەمین کوڕی شاه تهماسب بو لەکاتی مردنی باوکیدا تەمەنی ٤٦ ساڵ بو[١٨].

پەریخان بۆ پێشوازی لەشا محەمەدی برای لەکەژاوەیەکی زەرنیگارا کە٤٠٠ تـا ٥٠٠ پیادە هەڵیان گرت بو، تاپیرە سوفیانی لای قـەزوین بـەپیر براکەیـەوە چـو. محەمەد خۆی کەسایەتییەکی لاوازی هەبو، مەهد علیای هاوسەری، کەبە((فەخر النساء بیگم))و((خیر النساء بیگم))ناو ئەبرا، زاڵ بو بەسەریدا، مەهـد علیـا رقی زۆری لەپەریخان بو. محەمەدی هان دا بیکوژێ. شـاه محەمـەد هـەر ئـەو رۆژە فەرمانیدا بەخەلیل خانی ئەفشار، کە لەلەی پێگەیاندنی پەریخان بـو، پـەریخان بکوژێ. پاش چەند رۆژێ پەریخانی خنکاند. بەرامبەر بەم خزمەتە، شا کەلەپوری کوژراوی بەبکوژ بەخشی.

شا کابرایەکی بێ دەسەڵاتی نابینا بو، خۆی لەکاروباری دەوڵەت نەئەگەیانـد. مەهد علیای هاوسەری، کەئەوەی یەکێ لەمیرە ناسراوەکانی مازندەران و ژنێکـی لێهاتوی خۆبەزلزان بو، دەستی گـرت بـو بەسـەر کاروبـاری دەربـاردا. دانـان و لابردنی کاربەدەستانی دەوڵەتو سوپا لەدەس ئەودا بو. کوڕەکـانی مەهـد علیـا هێشتا منداڵ بـون. حـەمزەیان کـەدانا بـە((وەکالـەتی دیـوانی ئـەعلا))واتـە جێنشینی باوکی تەمەنی ١١ ساڵ بو، لەباتی ئەو دایکی کارەکانی بەڕێوە ئەبرد.

سەرانی قزلباش لەناو خۆیاندا ناکۆكو ناتەبا بون. پیلانیان لەیەکتری ئەگێڕا. هەلومەرجی نـاوەوەی ئێـران شـێوا بـو. ئـاژاوەو شەڕوشـۆڕ مەشـهەد، هـیرات، مازندەران، قرم، شیروانو ناوچە کوردنشینەکانی خـوی، سـەلماس، ورمێـی گـرت بـوەوە. سـەرکردەکانی ئێـران گوێیـان نەئەدایـە فەرمانـەکانی شـاه محەمـەد. بەناکۆکییـەکانی ناوخۆیانـەوە خـەریك بـون. سنورداەکانیشـی نـاوەڕۆکی پێکهاتنەکەی سلێمان- تهماسبیان پشت گوێ خست بو.

بابیعالی ناکۆکی ناو سەرانی قزلباش‌و لاوازیی دەربارەی ئێرانی بەهەل زانی، کەوتە شەڕ فرۆشتن بەئێران. لەپێشەوە کوردە داخ لەدڵەکانی سەر سنورەکانی گاڵدا هێرش بەرنە سەر ناوچە سنورییەکان. پەلاماری خوی‌و ورمێیان داو گرتییان. دەرباری ئێرانی تینی بەرەنگاریی تێدا نەما بو. هێزەکانی ئێران خۆیان لەبەر هێرشی عوسمانی‌دا پێ نەئەگیرا. شاه محەمەد داوای لەئەمیرخانی موسڵ و بەگلەربەگی ئازەربایجان‌و، محەمەدی خانی تخماق ئیستاجلو بەگلەربەگی ئەرمەنستان((چخور سعد))و، ئیمامقلی خانی قاجارو بەگلەربەگی قەرەباغ کرد، بەر لەهێرشی عوسمانی بگرن. ئەوانە لەبەر ناکۆکی ناوخۆیان شتێکی ئەوتۆیان پێ نەکرا. ئۆردوی عوسمانی قارسی ئاوەدان کردەوە، بەناو قافقازدا پێشڕەوی کرد، گورجستان‌و شیروانی گرت(٩٨٦). لەم شەڕانەدا بەتایبەتی لەتیکهەڵچونێکا لە((چلدر))ژمارەیەکی زۆر لەمەزنەکانی کورد کەوتنە بۆسەی قزلباشەوەو کوژران.

مەهد علیا، حەمزە میرزای کوڕی لەگەڵ خۆی بردو، خۆی چو بۆ قەرەباغ بۆ سەرپەرشتی ڕەوتی جەنگ. عادل گرای خان، یەکی لەئەمیرانی تاتار، لەیەکێ لەو شەڕانەدا بەدیل گیرا بو. بەدیلی ناردیانە لای مەهد علیا. ئەویش بەرێزەوە ناردی بۆ قەزوین. خۆیشی رێز نەگرتن‌و سوکایەتی پێ کردنی سەرانی قزلباشی کردە بیانو، بەپەلە گەڕایەوە قەزوین.

شا نائومێد بو لەهێزەکانی خۆی‌و توانای سەرکردەکانی. دڵنیا بو بەشەڕ بەری هێزەکانی عوسمانی پێ ناگیرێ. کەوتە هەوڵدانی ئەوەی بەرێگەی دیپلۆماسی ناکۆکییەکان لەگەڵ بابی عالی لەسەر بنچینەی پەیمانی ئاماسیە چارەسەر بکا. بۆ ئەو مەبەستە نامەیەکی بۆ سوڵتانی عوسمانی، مرادی سێیەم، نوسی.

مەهد علیا، عادل گرای بۆ دڵنەوایی‌و میوانداری برد بوە ناو یەکێ لەکۆشکەکانی خۆیان. سەرانی قزلباش خۆیان لەبەهانە بون لەم ژنە ئێرانییە بەدەسەڵاتە، ئەیان ویست ملی بشکێنن. تاوانی حەزلێکردنی ئەمیری دیلیان بەپاڵ دا. داوایان لەشا کرد ئەم ژنە لەکاروباری دەربار دور بخاتەوە. شا دەستی بەسەر هاوسەرەکەی‌دا نەئەڕۆیشت. سەرانی قزلباش هەڵیان کوتایە سەر ماڵی شا. بو بەدەمەقاڵێ لەنێوان مەهد علیاو سەرانی قزلباش‌دا. سەرانی قزلباش مەهد علیار دایکیان، لەباوەشی شا محەمەدا، کوشت.

عوسمانییەکان هەلیان بۆ هەڵکەوت بو، هەمو ناکۆکییە کۆنەکانی نێوان هەردو دەوڵەت بژێننەوە. مەرجەکانی کۆنیان دوبارە ئەکردەوەو، بۆ ڕاگرتنی

جەنگ پێیان لەسەر ئەوە دا ئەگرت. سمی ئەسپی هێزی عوسمانی بەسەر هەر ئەرزێکی ئێرانیدا رۆیشت بێ، بخرێتە سەر قەڵەمڕەوی عوسمانی. سەلماندنی ئەوەش بۆ دەرباری سەفەوی ئاسان نەبو. لەماوەی حوکمڕانی شاه محەمەددا پەیوەندی ئێرانی- عوسمانی بەتەواوی تێکچو. پەیمانی ئاماسیە خرایە پشت گوێ، هیچ پەیمانێکی ئاشتبونەوەی تازەش نەبەسترا. ناکۆکییە کۆنەکانی سەردەمی شا ئیسماعیلی یەکەمو سوڵتان سەلیم زیندوبونەوە. ڕەوتی جەنگ بەقازانجی عوسمانی بو. عوسمانییەکان درێژەیان بەهێرشەکانی خۆیاندا. بەشێکی فراوانی قافقازو لای ڕۆژئاوای ئێران، لەوانە شاری تەورێزیان گرت، تاڵوگۆڕی نامە لەنێوانی شاو سوڵتانو، لەنێوانی کاربەدەستانی گەورەی هەردو دەوڵەت نەگەیشتە ئەنجامێکی تەواو. هەر لەو ماوەیەدا حەمزە میرزا، کەئەویش خویدا بوە بادەنوشیو نێربازی، یەکێ لەهاودەمەکانی خۆی بەمەستی کوشتی(٩٩٤).

شاه محەمەد لەنامەیەکی درێژدا کەبۆ مرادی سێیەمی نوسیوە، بەبۆنەی هێرشی ئۆردوی عوسمانییەوە بۆ ناو ئەرزی ئێران، لەدوای درێژە پێدانێکی پڕ لەئایەت، شیعر قسەی نەستەقو، ستایشی دوری پڕ لەچاپلوسیو درێژدادڕی، لەباسی کوردا ئەڵێ:

((...ئەعلا حەزرەت خاقانی دوهێلانە بەرز لەگەڵ ئەعلا حەزرەت شای بەهەشتی، انار الله برهانهما، ڕێگەی پێکهاتنو دۆستایەتییان گرتو، بەیداخی فیتنەو فەسادو جیدال، کەمایەی لەناو چونی عاجزانو مەساکین بوو، هەڵ نەکردو، بەپێی فەرمانی واجب الاذعانی: ((انما المؤمنون اخوه فاصلحوا بین اخویکم))و بانگی فیض ئینتیمای((وان طائفتان من المؤمنین اقتتلوا فاصلحوا بینهما)) بەجێ هێناو، بۆ خۆشیی حاڵو بەجێهێنانی ئاواتەکانی فیرقەکانی ئیسلامو ئوممەتی خیر الانام، علیه الصلاه والسلام، بنچینەی درێژماوی صلحو صلاحو((افضل الصدقة اصلاح ذات البین))یان دانا.

شیعر: فاصلح اذا کان الصلاح موافقا واصلاح ذات البین خیر فوائد

ئەگەر بەصلح بتوانی لەگەڵ دوژمن ڕێگەی ویفاق بگری، ئاشتی لەجەنگ باشترە بۆ صلحو صلاحو اصلاح تێ بکۆشە، چونکە فەلاح لە صلاح دایە

((والحمدلله تعالی، لەلای ئێمەوە صلحو صلاح بەباشە وەڵام دراوەتەوە، تا ئێستە بۆ پێویستییەکانی ئاواکردنەوەو دامەزراندنی ئەوپەڕی تەقەلامان داوە، لەتوورەهاتی ئیعوێجاجی لوجاج پێی ئیقدامان کێشاوەتەوە، ڕێگەی ڕاستمان بەپێی صدقو صەفا پێواوە.

((دوای ئەوەی کەحەزرەتی شای بەهەشتی، اعلی الله مکانه وانار الله برهانه، بەپێی(کل شی هالك الا وجهه)) باروبنەی فەنای لەمەعبەری فانی دنیاوە بۆ سەرای موستەقەڕی باقی راکێشا، ئیسماعیل میرزا بو بەمەزهەری ئاساری ئەشرارو، هەنگاوی لاسایی لەدولی ئەخلاق و ئەتواری باووباپیرانی مەزنی خۆیدا نەناو، کەوتە رشتنی خوێنی براو خزمەکانی و بڕینی سیلەی رەحم کەجوتە لەگەڵ((انه من عمل الشیطان))هەموویانی بەکفنی خوێناوییەوە رەوانەی شکاتگای عەرەسات کرد. لەبەرئەوە لەنەمامی هیوا، جگە لەحەسرەت و مەلامەت، هیچ بەرێکی نەچنی و لەبەخت و تەختی سەڵتەنەتەکەی هیچ خۆشییەکی نەدی.

((هەر کە لەبارەگای((تؤتي الملك من تشاء)) ودیوانی شەهنشاهی ((وما النصر الا من عند الله))مەنشوری ئیحسانی((عسی ربکم ان یهلك عدوکم ویستخلفکم))نیشانی پایەبەرزی((انا جعلناك خلیفة في الارض)) بەناوی ئەم دڵسۆزەوە نوسرا، وازی لەهەمو وادییەك هێناو، بەپێی ((الولد الحر یقتدي بابائه الغر))کەوتە پێڕەوی سوننەتی بەرزی حەزرەتی شاهی بەهەشتی.

((لەگەڵ ئەوەی بەهیچ جۆرێ نە مەراسیمی پیرۆزبایی و نەپێویستییەکانی پرسە لەهیچ جێیەکی ئەولایەوە دەرنەکەوت، ئێمە دۆستینامەیەکمان لەسەر بنچینەی تەواوی دۆستایەتی و یەکێتی، بۆ نوێ کردنەوەی رێوشوێنەکانی دۆستی و خۆشەویستیی بەسەعادەتمەئاب وەلی بەگی، وەکیلی حکومەتی دەرگای محەمەدی سوڵتان دا بۆ دەرگای فەلەك وێنە نارد.

((هێشتا ناوبراو نەگەیشت بوە تەورێز هەواڵ هات" کوردانی باوەڕ پێ نەکراو، کەوەکو بومی شوم بەشەو بزۆزو بەڕۆژ کوێرن و، لەطەریقی سودادو سەبیلی رەشاد مەحرومو مەهجورن، ئەخلافی کیرامی ئبلیس و ئەهدافی سیهامی تەلبیس و، مەعدەنی شەڕو، مەنبەعی ضەڕن، ناوەڕۆکی ((وجوه یومئذ علیها غبرة ترهقها قترة)لەناوچەوانیان نوسراوو، لەسەحیفەی ئەعمالیان گوتراوی((کانهم حمر مستنفرة فرت من قسورة)) تێ ئەگەی، پەلاماری ورمێیان داوە، حسین خان سوڵتانی خنوسلوی حاکمی ئەوێیان بەگفتی درۆی بێ بناغە و بەڵێنی پوچ لەشار دەرهێناوە ئالای ئایاتی زوڵمەتی فسق و فجوریان هەڵ کردوە. ماڵو عەیالی دەردمەندان و ژێر دەستانیان بەتالان بردوە. رەعایا و عەجەزەو مەساکین، کەئەسڵەن ئەسەری فەساد لەوجودی بێ وجودی ئەوان ناوەشێتەوە، کوشتوە، منالانی موسڵمانانیان دیل کردوە. دەستی کڕین و فرۆشتنیان تێ ناون.

((هەر لەم کاتەدا، دیسان هەواڵ هات" کەفیرقەیەکی تری ئەم طائیفە پڕ تەفرەقە بێ بونیادە، شەبەیخونی مەحمود بەگی ڕۆملوی حاکمی خوی، لەکاتێکا مەستی خەوی غەفلەت بوە، کردوەو کوشتویانە.

((ئەم موحیبە خێرخوازە لەم مەسەلانەدا ئەصڵەنو موتڵەقەن گوێی نەدایە ئەوانە. هەموان چارەڕێ بون کەفەسادو ئیفسادی ئەم جەماعەتە بگاتە سامیعی جەلالو، بەپێی((کلکم راع وکلکم مسؤل عن رعیته))هەر یەکەیان بەگوێرەی کارو کردارەکانی خۆی سزا بدرێن. کەچی هاوزەمانی ئەم حاڵە هەواڵ گەیشت کە لەلە پاشا چۆتە سەر مەڵبەندی شیروانو دەوروبەری. کۆشکی صولحو سودادی بەرەشەبای پەیمان شکێنیو بێ بەڵێنی وێران کردوە. هەر لەبەر ئارەزوی فەسادو بیری لاساری ئاڵای عەهد ومیساقی نەواندوە..))[19].

وەکو ئەڵێن شا خۆی کوێر بوە. سەرەڕای ئەوە بێ دەسەڵات بوە، بەشدارییەکی کەمی کردوە لەداڕشتنی سیاسەتی ناوەوەو دەرەوەی دەوڵەتی سەفەویدا. لەسەردەمێکا مەهد علیای هاوسەریو هەندێ لەسەرانی قزلباشو، دوای کوژرانی ئەویش ئیتر ئەم هەر بەناو شا بو، ئەگینا دەسەڵاتی راستەقینە لەدەس کاربەدەستانی دەربارو سەرانی قزلباشدا بوە. ئەشێ ناوەڕۆکی ئەو نامەیە بەهەڵوێستی رەسمیی دەزگای حوکمڕانیی قزلباش لەگەڵی کوردو، راپەڕینەکانی دابنرێ. ئەوەش دوایی لەسیاسەتی کوردیی شا عەباسدا بەڕونی دەرکەوت.

٣/٢ شا عەباسی کبیر

نمونە٧:

شاە عەباسو قەڵای دمدم(١٠١٨)

باسی سەرپێچیو لاساریی ئەمیرخانی برادۆستو چونی جەنابی اعتماد الدولە بۆ مەڵبەندی ورمێو گەمارۆدانی قەڵای دمدمو چلۆنایەتی کارەساتو ڕووداوەکانی.

بەسەرهاتی ئەمیرخانی چولاق بۆ هەمو کەس دەبێ ببێ بەپەند. ئەی ئەو کەسەی بەدوای قسەدا دەگەڕێی تاوێك گوێ رادێرە تا بەسەرهاتی ئەمیرخانت، کە لەعەشیرەتی برادۆستی کورد بو، بۆ بگێڕمەوە. لەسەردەمی شای بەهەشتیدا قەراتاج ناوێکی کورد لەڕیزی شا پەرستانو خزمەتکاراندا بو بەسەر تەرگەوەڕو مەرگەوەر کەبەمەڵبەندی ورمێو شنۆوە نوساوە رادەگەیشت. پاش نەمانی شای بەهەشتی کەرۆمییەکان مرخیان لەئازربایجان خۆش کرد. عێلو عەشیرەتە کوردەکانی سەر بەم دەوڵەتە بایان داوەو لەگەڵ ڕۆمییەکان کەوتن. شا محەمەد

ناوێك لەمیرزادەكانی برادۆست بەفەرمانی خوندكاری رۆم كرا بەمەزن‌و خاوەن دەسەڵاتی برادۆست.

ئەمیرخان سەری بۆ دانەنەواندو ملی بۆ رانەكێشا هەردەمە لەگەڵ یەكێك لەئەمیرە گەورەكانی كورد دەكەوت. ماوەیەك لەكن عومەر بەگی حاكمی سۆران رایبوارد، لەشەڕێك كەعومەر بەگ لەگەڵ دوژمنەكانی كردی، ئەمیرخان دەستێكی لەئانیشكەوە پەڕی، ناوبانگی بەئەمیرخانی چولاق رۆیشت.

لەو ساڵەدا كەئالآی بەرزی پادشایی لەئازربایجان دەشەكاوەو شا بەو پێوقەدەمە پیرۆزەوە بۆ داگیركردنی نەخچەوان‌و ئیرەوان دەیاژوا، ناوبراو هاتە بەر دەركی بارەگای پادشایەتی‌و خۆی بەشاپەرست‌و خزمەتكار نیشاندا. خاوەن شكۆ ئاوڕی رەحمەتی لێ داوە، مەزنایەتی‌و دەسەڵاتداری تەرگەوەڕو مەرگەوەڕی پێ بەخشی‌و نازناوی خانی دایەو سەری بەرزكردەوە. مەڵبەندی ورمێ‌و شنۆی كەسەر بەئازربایجانەو لەسەردەمی شای بەهەشتی‌دا لەژێر فەرمانی یەكێك لەگەورە گەورەكانی قزلباش‌دا پێ ئەسپارد. لەسەر فەرمانی شا، وەستا زەڕەنگەرەكان دەستێكیان لەزێڕی سور دروست كردو بەگەواهیرات‌و مرواری بەنرخ رازاندەوەو لەباسكیان بەست. چونكە ئازاو مەرد بو خاوەن شكۆ زۆری رو دەدایەو گەلێكی چاكە لەگەڵ دەفەرمو. ئەویش دەستی خزمەتكاری لەسەر سینگی دانا. لەسایەی دڵسۆزی‌و چاوەدێری خاوەن شكۆدا رۆژ بەرۆژ بەپەیژەی مەزنایەتی‌دا چوە سەرو لەهەمو هاوشانەكانی خۆی تێ پەڕاند. چەند ناوچەو مەڵبەندی لەئەمیرەكانی كوردی سەر بەڕۆم ئەستاندەوەو سەر ولآتی خۆی گێڕان‌و بەو جۆرە لەنێو ئەمیرەكانی كورد بەپایە بەرزی‌و لەشكرزۆری ناوبانگی دەركرد.

زۆر لەخێڵەكان‌و لەئەمیرزادەكان لەدەوری هاڵان‌و خزمەتی ئەویان رەچاو كرد. هێندەی پێ نەچو هەواو فیز لەسەری داو لەخۆبایی بو. لەو كاتەدا كەجغال ئۆغلی لەشكری بۆ ئازەربایجان كێشاو شەڕ لەدەوروبەری تەورێز قەوما، لەگەڵ ئەوەش‌دا كەزۆر لەشەڕگە نزیك بوو خۆی بواردو نەهاتە مەیدان‌و بەخزوری خاوەن شكۆ نەگەیشت. پاش شكاندن‌و تاراندنی جغال ئۆغلی لەشكری زاڵ بو، لەناوچەی سەلماس خستی. ئەویش بەدیاری‌و ژوانەوە هاتە بارەگا، لاواندراوەو كەم خزمەتی‌و خۆبواردن‌و نەهاتنە مەیدانی بەڕودا نەدراوە. بۆ ئەوەی دردۆنگ نەبێ ئەو و ئەمیرەكانی كورد كەوەحشی ترین تیرەی ئینسانن دڵخۆشی درانەوەو چاكەیان لەگەڵ كرا. مەرەخەس كرا كەبگەڕێتەوە بۆ ولآتی خۆی، بەڕواڵەت خۆی لەریزی خزمەتكاران دادەنا. بەڵام لەبنەوە لەبەر تەعەسوبی مەزەبی‌و پیسی دەرون لەگەڵ قزلباشی دەوربەری خۆی دوژمنانە دەجوڵاوە. هەوای سەربەخۆیی‌و

سەرەڕۆیی لەسەریدا بو. ئەوەندەی بروز ئەستاند کەخەریکی ئاوەدان کردنەوەی قەڵایەکی گەورەو قایم ببێ. بەبارەگای دەوڵەتی راگەیاند کەقەڵای ورمێ بنکوڵ بوە، هەرەسی هێناوەو خۆڕاناگرێو بۆ ئەوە نابێ پشتی پێ ببەسترێ. ئەگەر ئیزن بفەرمون بناغەی چوار دیوارێك لەشوێنێکی لەبار دادەڕێژم. خاوەن شکۆ کەهەر رواڵەتی ئەوی دەدیو ئاگای لەدەرونی نەبو، ئیزنیدا. ئەویش لە٣ فرسەخی شاری ورمێ لەسەر کێوێکی هەرە بەرز کە کەوتۆتە بەشی تەرگەوەر بناخەی قەڵایەکی قایمی داڕشت.

لەنێو کورداندا باوە دەڵێن! لەپێش ئیسلامدا لەزەمانی ساسانیەکان(ئەکاسرە)دا هەر لەو شوێنە قەڵایەك هەبوە کەپێی گوتراوە دمدمو دەسدرێژی رۆژگار خاپورو وێرانی کردوە. پیر بۆداق خان ئەمیری ئەمیرانی تەورێز کەپیاوێکی بەئەزمونو وشیارو کارامە بوە، لەجوڵانەوەی دوژمنانەی ئەمیرخاندا نیشانەی کەلەوە کێشیو مل هوڕی بەدی کرد. بۆیە بەبارەگای پیرۆزی راگەیاند کە: ((ئەمیرخان لەرێگای راستی لاداوەو هەوای سەرپێچیو لاساری کەوتۆتە سەرو بناغەی ئەو قەڵا بەرزو قایمەی بۆیە داڕشتوە کە لەرۆژی پێویستدا بەکاری بێ. ئەو غولامە دروستکردنی ئەو قەڵایە هیچ بەقازانجی دەوڵەت نازانم)).

فەرمانی پیرۆز بەم جۆرە بەرێ کراوە: ((بۆ خۆت ئەمیری ئەمیرانی ئەو سنورەی ، ئەگەر ئەو قەڵا دروست کردنە بەقازانجی دەوڵەت نازانی پێشگری لێ بکە)). پیربوداق خان لەسەر فەرمودەی شا پیاوێکی باوەڕپێکراوی ناردە کن ئەمیرخانو پێی راگەیاند: ((کەئەو لەریزی ئەمیرە مەزنەکانی شادا حساب دەکرێو پەروەردەی دەستی خاوەن شکۆیەو لافی پاکیو بەندەیی لێ دەدا. هەرچەند شای عالەم پەنا ئەو پەڕی متمانەی پێ هەیە. بەڵام بەو قەڵا دروست کردنەی ئەو زمانی زمان پیسان دەکرێتەوە. ئەگەر ئەو قەڵایەی لەترسی پەلاماری رۆمیان دروست دەکا. ئەگەر رۆمیان بێنە ئەو وڵاتە هەتا قەڵای قایمو گەورەی وەك قەڵای تەورێزو تێرەوان لەنێویدا بێ، رو لەقەڵای وا ناکەنو ئەگەر ترسی لەئەمیرەکانی کورد بێ، ئەگەر روداوێك بقەومێ ئێمە غولامانی بارەگای شا کەپاراستنی ئەم سنورەمان لەئەستۆیە چۆن دەتوانین خۆ بنگخێنین؟ رەنگ بێ هەر ئەو عاشورە کۆنەی ورمێ بۆ ئەو بەس بێ واباشە کەدەست لەو قەڵایە هەڵبگرێو زمانی پیاوخراپان لەخۆی نەکاتەوەو ئەو ئامۆژگاریە دۆستانەی ئێمە کەقازانجی ئەوی تێدایە لەگوێ بگرێو خۆی نەکاتە نیشانەی بوختانو دەمگۆی ئەوتۆ کەبونی لاساریو دوبەرەکی لێ بێ)). بەڕاستی ئامۆژگاریەکی

دۆستانەو دڵسۆزانە بو. چونکە بەپشت ئەستوریی ئەو قەڵایە بو کەتوشی ئەو چارەنوسە رەشە هات‌و ئەوەی پێ گەیی کەدەبو پێی بگا.

بەکورتی ئەمیرخان هەر گوێی نەدا ئەو قسانەو پیاوەکەی پیربوداق خانیش بەدەستی کوردە برادۆستیەکان کوژرا. قەڵایەکی یەکجار قایم‌و گەورەی دروست کردو ئازوقەو چەك و چۆلی کێشاوە نێو قەڵاکەوە. ئەوجار لەورمیێدا رایگوێزت بۆ ئەو قەڵایە. رۆژ بەرۆژ قەڵاکەی قایمترو ئامرازی قەڵاداری پەرداختر دەکردو لەراستیدا هێزی چارە رەشی‌و لێ قەومانی خۆی زیاتر پێك دێناو، کاری ئەوتۆی دەکرد کە بەهیچ بارێك لەگەڵ پاکیی‌و یەکڕەنگیی یەکیان نەدەگرتەوە. بۆ نمونە خان ئەبدالی موکری برای شێخ حەیدەر کە لەخاوەن شکۆ یاخی ببو ولەترسی هێزی لەشکر لەهیچ شوێنێکی ولاتەکەی خۆیدا حەجمین‌و حەوانەوەی نەما بو، بەخۆی‌و بیست کەس لەدەستوپێوەندەکانیەوە پەنای بۆ هێناو ئەمیرخانیش پەنای داو کردی بەهاودەم‌و هاونشینی خۆی. بەڵام بەفێڵ‌و رێوی بازی پیاوەکانی خۆی دەنارده دەرگای عالەمپەناو خۆی بەفیدایی‌و یەکڕەنگ نیشان دەدا. لەکاتێکدا کەجەلالیەکان ناردرانە کوردستان فەوجێکیان لەگەڵ نێردرا پیربوداق خانیش سەرکردەی ئەو لەشکرە بو. ئەمیرخان کەئەو خەبەرەی بیست بەدەوڵەتی راگەیاند: ((نێوانی من‌و پیربوداق خان خۆش نیەو قسەی خراپ لەبارەی منەوە بەعەرز دەگەیەنێ. حەوانەوەی من لەنێو لەشکرێك دا کەئەو سەرکردەی بێ، کارێکی زۆر گران‌و ئەستەمە)).

بۆ دڵ راگرتنی ئەو ئەم فەرمانە بەقەڵەم داهات: ((لەبەرخاتری ئەو پیربوداق خان ئەو کارەی لێ وەرگیراوە لەجێی ئەو حەسەن خانمان تاعین فەرمو کە لەئەمیرەکانی عیراقەو پیاوێکی پاك‌و سەرورو خۆشە بەو حاڵەشەوە ئەگەر بۆ خۆی ناتوانێ لەگەڵی کەوێ، یەکێك لەکوڕەکانی‌و ردێن سپیەکی کارامەو دوسەد سێ سەد کەسێکی لەگەڵ بنێ. با یەکڕەنگیی‌و دڵپاکیی ئەو بۆ ئەمیرو حاکمەکانی کورد سور بێتەوەو خانەنشینیی ئەو بەخۆبواردن دانەنێن)).

ئەمیرخان سەرەڕای ئەو هەمو دڵسۆزی‌و مودارایەوە کە لەلایەن خاوەن شکۆوە لەگەڵی کرا، هەر لەسەر لاساری‌و سەروەریی خۆی رۆیشت. کەحەسەن خانی ئیستاجلو و گەورە گەورەکانی قزلباش لەمەراغە گەیشتنە محەمەد پاشاو جەلالیەکان‌و بەرەو خزمەتی خۆیان کەوتنە رێ، بەئەمیرخانیان راگەیاند: ((لەسەر فەرمانی پیرۆزی خاوەن شکۆ ئەگەر بۆ خۆی لەتوانایدا نیە بێ، چەن پیاوی باوەڕپێکراوی خاوەن ئەزمون کە لەچاك‌و خراپی کوردستان‌و رێگاکانی

ئاگادار بن‌و ڕەوەی بکەون پرسیان پێ بکرێ‌و بۆ ڕاوێژ لەگەڵ کردن بشێن سازبکاو بنێرێ)) ئەمیر چەند پەلپ‌و بیانوی گرتن.
کورتەی بیانوەکانی ئەوە بو: ((تیرەی جەلالی لاپرەسەن‌و نەگونجاوو باوەڕ پێ نەکراون. با گەورە گەورەکانی قزلباشیش دەگەڵ بن من ناتوانم لەگەڵ لەشکرێك بکەوم کەحەوت هەشت هەزار کەسی جەلالی دەگەڵ بێ. ئەوان لەهەر ڕێگایەکەوە دەیانەوێ بڕۆن. منیش لەپاشان هێندێك کەس بەدوای ئەواندا دەنێرم)) ئەمیرە گەورەکانی دەوڵەت سەرکێشیی ئەویان لەسەرەتای سەفەردا بەدڵ نەبو. ئەوە یان بەلاوە باش بو، ئێستا کەرێگایان بەلای ئەو دایە بەهەر بارێك بێ رامی بکەن" چونکە ئەگەر هات‌و ئەمیرخان کە لەنیزیکانی دەرگای شایە وا لاساریی بکاو بەلارێدا بڕوا، دەبێ لەئەمیرەکانی دیکەی چاوە نۆڕی چ بێ؟ بۆیە وە سەر خۆیان نەهێناو بەزمانێکی نەرم‌و خۆش لێیان ڕاسپارد، خانەخوێی باش بێ‌و چەن شەوێك ڕامان بگرێ، جا کەچاومان پێ کەوت لەسەرخۆ ڕاوێژی لێ دەکەین‌و ئەوەی قازانجی ئەوی تێدا بێ وا دەکەین. ئەمیرخان هەر جوابی نامەو پەیامی حەسەن خان‌و ئەمیرەکانی دیکەی نەداوەو لەسەر کەللە ڕەقی‌و کەلەوەکێشی خۆی توندتر ڕاوەستا.
کەپێشەکی لەشکر گەیشتە ناوچەی بەر حوکمی ئەو دەستەیەك لەکوردەکانی برادۆست بەرەنگاری بون‌و لەگەڵ ئەو جەلالیانەی کە لەپێش دابون بەگژیەکدا هاتن، دو پیاوی جەلالی کوژران‌و چەند کەسیش لەم نێوەدا برینیان هێنا. حەسەن خان‌و ئەمیرەکان کەلەو ڕوداوە ئاگادار کران پیاوەکانیان گێڕاوە پاشەوەو شەڕو کێشەیان ڕاوەستاندو لەنێو فرسەقی قەلا لەجێگایەکی پەسێو هەڵیاندا و لەشکریان خست. کوردەکان چونەوە قەڵاوەو هۆردوگایان وەبەر تۆپاندا، حەسەن خان دیسان پیاوی ناردەوە کن ئەمیرخان‌و هۆی ئەو ڕەفتارە نالەبارەی لێ پرسی. هەرچی لەو لایەوە قسەی خۆش‌و دۆستانە کران، ئەو پەلپ‌و بیانوی سەیرتری هێنا گۆڕێ‌و دەرگای دۆستایەتیی‌و ئاشنایەتیی داخست. توشی هەرکەس لەقزلباش‌و جەلالی بوبان کەبۆ جێبەجێ کردنی کاروباری پێویست لەهۆردو وە دەردەکەوتن دەیان کوشت‌و ڕوتیان دەکردەوە. دوپات بونەوەی ئەو کارانە دوژمنایەتی لەنێو هەردولادا بەهێزتر دەکرد. محەمەد پاشاش بۆ تۆڵە ئەستاندنەوە لەجەلالیەکان وەکارکەوت‌و پیاوەکانی پۆل پۆل تا بەر قەلا دەچون‌و لەو لاشەوە کوردەکان لێیان وە خۆ دەکەوتن‌و بەپیریانەوە دەهاتن‌و لەهەردو لاوە چەند کەس دەکوژران‌و بریندار دەبون. کار لەکار ترازاو شەڕو کێشە گەرمتر بو. هێندێك کەس لەجەلالیەکان کە لەمحەمەد پاشا دڕدۆنگ بون بەتایبەتی محەمەد

بەگی برای تویلو دەستوپێوەندەکانی بایان داوەو چونە کن ئەمیرخان. بەو جۆرە نزیکەی سێ سەد چوار سەد کەس لەگەڵ ئەو کەوتن. ئەوەش پتر ئەوی لەخۆبایی کردو محەمەد پاشاش بەجارێکی هەراسانو جارز بو. ئاگری دوژمنایەتی لەنێوان ئەواندا هەڵ گیرسا، فەرمانی قەزا لەبارەی کوردە یاخیەکاندا دراو ملكو وڵاتەکەیان داگیر کرا. حەسەن خان بەناچاری لەوێندەرێ دامەزراو چلۆنایەتی بەپێچکی تەختی پادشا راگەیاند. ئەو خەبەرە لەئەردەویل بەعەرز گەیشت.

وەك لەسەرەتاوە نوسیمان عالی جەناب اعتماد الدولە، حاتم بەگی بۆ ئەو لای رەوانە فەرمو کە بەچاوێکی ژیرانە تەماشای ئەم سنورانە بکاو ئەگەر ئەمیرخان هیچ جێ متمانە بێ دڵی بداتەوەو بەکەرەمی شاهانە هیواداری بکا. جەلالیەکان لەدەوری قەڵای ئەو راگوێزێو وەك ساڵان جێ هەواریان بداتێ. پێنج هەزار تومەن زێڕی نەقد لەخەزێنەی دارمالی شاهانە وەربگرێو بیدا بەجەلالیەکان. جا ئەگەر ئەمیرخان هەر دانەمەزراو کەللەڕەقیو کەلەوە کێشی کرد، ئاوێکی بەو ئاگرە هەڵپرژێنێو ملکەکانی ئەو بەسەر جەلالیەکاندا دابەش بکا تا لەوێ نیشتەجێ بنو ئاسەواریش لەکوردە لاسارەکانی دیکە ببڕێ.

باسی چونە ورمێی اعتماد الدولەو گەمارۆدانی قەڵای دم دمو کارەساتەکانی دەوری قەڵا

کەعالی جەناب اعتمادالدولە لەئەردەویلەوە هاتە تەورێزو لەگەڵ پیربوداق خان حاکمی تەورێز بەرخوردار بەگی ئەنیسی تۆپچی باشیو تفەنگچیەکانی ئیسفەهانیو خوراسانیو تەورێزی بافقیی وەڕێ کەوت. دو هەزار کەسیش جەلالی کە لەتالانی قراچە ئەردەهانەوە دەگەڕانەوە لەگەڵ کەوتن.

لەسەلماس، خان وەلەد غازی بەگی حاکمی ئەوێش وێڕای ئەولیا بەگی کوڕی سەیفەدینە کوێرەی حاکمی ئەنزلیو سۆما لەگەڵ لەشکر کەوتن. رۆژی ٣ شەممەی ٢٦ی شەعبان گەیشتە هۆردوی ورمێ. حەسەن خانو محەمەد پاشاو گەورەکانی بەپیریەوە هاتنو بەخزمەت گەیشتن هۆردو لەجێگایەکی باش دامەزرا.

رۆژی دوایی جەنابی اعتمادالدولە پیاوێکی باوەڕپێکراوی دەگەڵ مەلیك ئاغا محەمەدی طسوجی کەئاشنایەتی کۆنی لەگەڵ ئەمیرخان هەبو. ناردە کن ئەو. پاش ئامۆژگاری دۆستانەو خێرخوایانە داوایان لێ کرد کە مل بداو لەدەوروبەری قەڵا بۆ دیدار ئامادە بێ تا رێگایەك بۆ نەهێشتنی ناکۆکیو ناتەبایی بدۆزنەوەو دڵی ئەو بێننەوە جێ. ئەمیرخان ملی داو لەقەڵا هاتەوە خوارو جەنابی وەزیریش بەچەند کەسەوە چو. چاویان بەیەکتر کەوتو لەهەمو بابەتێك دوان.

ئەمیرخان بەئاسوپەلاس دا دەچوو بەفرِوفێڵو درۆو دەلەسە خۆی بەغولامو نۆکەر نیشان دەداو دەیگوت: ((لەترسی بەرەڵلایی‌و ئاکاری نالەباری جەلالیەکان‌و دڕدۆنگی لەبەرگری کردنی حەسەن خان پەنام بۆ ئەو چوار دیوارە هێناوە. محەمەد پادشا بەهیوای مولك‌و ماشی منەو منی لەخزمەت خاوەن شکۆو بۆسۆو بەد ناو کرد. ئێستاش تکام ئەوەیە جەنابی وەزیر لەخزمەت خاوەن شکۆ عوزرم بۆ بخوازێتەوە. لەو زستانەدا لێم گەڕێن بۆخۆم نەبزوم. یەکێك لەکوڕەکانم لەخزمەت ئێوەدا دەنێرمە بارەگای بەرزی، جا کەبەهاری خاوەن شکۆ بەرەو کوێستان هات، بۆ خۆشم دێم بن ریسمەی ماچ دەکەم)).

جەنابی اعتمادالدولە دڵنیای کرد، هەمو شتی لێ قبوڵ دەکرێ بەو مەرجەی بەڵێنی خۆی بێنێتە جێ. بڕیار وا درا چونکە قەڵاداری ئەو دەنگی داوەتەوە. بۆ ئەوەی خەڵك بزانن ئەو یاخی‌و سەرکێش نیە، بەخۆی‌و کەس‌و کارو دەستوپێوەندیەوە بێتە نێو قزلباش‌و لەگەڵ گەورە گەورەکان یەکتر ببینن‌و هیچ ترسی نەبێ. رۆژێك ئەو میوانی اعتمادالدولە بێ‌و رۆژێك اعتمادالدولە میوانی ئەو بێ. تا دەنگوباسی نێوان خۆشیی‌و یەکێتی ئەوان لەو سنورە بلاوبێتەوە، ئەمیرخان بەوە رازی بو قەرارىدا سبەینێ بێتە خوارێ.

جەنابی وەزیر کوڕێکی جوان‌و باشی رازاندەوە، چونکە ئەمیرخان نەیدەویست چاوی بەجەلالیان بکەوێ، بڕیار درا تاقە کەسێك لەو تیرە لەم کوڕەدا بەشدار نەبێ، ئەوێ رۆژێ هەرچی چاوەنوارِ بون سۆراخی ئەمیرخان نەبو. دیسان ئاغا محەمەدی طسوجی یان نارده کنی، بزانی بۆچی دیارنیە؟ پاش وتوێژێکی زۆر بەئاغا محەمەدی وت: ((قسەی راست ئەوەیە ریش سپیەکانی برادۆست لەفێڵو دەهوی قزلباش‌و جەلالی ئەمین نین‌و پێیان وایە اعتمادالدولەکەپیاوێکی ئاجیك‌و خاوەن قەڵەمە، پێشی ئەوانی پێ ناگیرێ‌و ئێمەی پێ ناپارێزرێ. بەکورتی یەخەی خۆم لەدەس ئێوە نانێم، ئەگەر بەقازانجی خۆمی بزانم کوڕێکم بەدیاری‌و پێشکەشەوە دەنێرمە خزمەت خاوەن شکۆو ئەگەر خەیاڵێکی دیکەیان لەسەردایە، ئەوە لەو حەوشە خزاوم‌و جگە لەقەڵاداری چارێکم نیە)).

کورتی بیبڕینەوە لەبنەوە بڕی‌و ناپاکی ئەو ئاشکرا بو. دیاریدا کەوتووێژەکانی بۆ فڕوفێڵو خۆبواردن بوە. ئەو قەڵا قایمە لەخۆی بایی کردوەو رێگای سەرەڕۆیی‌و لاساریی گرتۆتە بەر.

عالی جەناب اعتمادالدولە لەگەڵ ئەمیرەکان راوێژیان کردو هاتنە سەر ئەوە هێندە نەرم کێشیی لەراست ئەمیرخان بەهیچ بارێك لەگەڵ قازانجی دەوڵەت ناگونجێ. هاتنی وەزیری گەورەو باوەڕپێکراوی دەوڵەت بۆ بن قەڵای ئەو بەدەست

بەتالّی گەرِانەوەی زۆر شورەییەو قبولّ ناكرێ. هەمو خۆیان لەقەلاّ گرتن هەلّ كرد، خەبەریشیان بەپێچكی تەختی شا راگەیاند.

لەپێشدا بەلّێنم دابو ئەم چیرۆكەتان وەك چۆن روی داوە بەتەواوی بۆ بگێرِمەوە. جا بۆیە بە پێویستم زانی كەمێكتان باسی قەلاّی دمدم بۆ بكەم: ئەو قەلاّیە لەسەر دۆندی كێوێكی یەكجار بەرز دروست كراوە كەیەكپارچە بەردێكی درێژۆكەو تەسكەو وەك پشتی گا هەلّكەوتوە. لای شیمالو جنوبی دۆلّی زۆر قولّن كەلەژێر لابو سەری دەبێ بەپەیژەی خەیالّ بۆی بچی. لەبەر بەرزی پێویستی بەشورە نیەو شورە یان بۆ نەكێشاوە. دولایەكەی دیكەیان كەپانایی قەلاّیەكە لای رۆژهەلاّتی پالّی وە بەرزایی چیا داوەو شورەیەكی زۆر تەواوی بۆ كێشراوەو بورجی بلّندی هەنو دەرگایەكی هەیە. لای رۆژئاوای كە لەگۆرِایی نێزیكترە شورەیەكی یەكجار قایمی هەیەو دەرگایەكی بەرەو جنوب ئەكرێتەوە، لەدەروازە را بۆ عەرزی رێگایەك بەنێو بەردیدا هەیە كەئەوەندە تەنگە بەزەحمەت سوارێكی تێوە دەچێ. سەنگەر بردنە پێش لەلای رۆژهەلاّتو رۆژئاواوە نەبێ ناكرێ. لەلای رۆژهەلاّت تیر هاوێژێكی بۆ دەركی قەلاّ بمێنێ، یەكپارچە بەردی سەختو تەختو رەقە. لەبنەوە بودری بۆ لێ نادرێ، كەبەردەكە براوە بورجێكی زۆر بەرزو قایمیان لێ دروست كردوە كەبێ خۆی قەلاّییچەیەكە، تا ئەو بورجە بەردەست نەكرێ سەنگەر بردنە بەر قەلاّ مەحالّە. ئاوی قەلاّ لەحەوزێكی گەورە را دابین دەكرێ كە بەباران پرِ دەبێ. بەلاّم لەلای شیمال لەنێو گەلیدا نێزیكی قەلاّ كانیەك هەیە، ئاوی زۆر كەمە، ئەمیرخان جۆگەی بۆ كێشاوەو رێی بۆ كردۆتەوە وەدە حەوزەكەی كردوە. ئاوی ئەو كانیە لەئێوارەوە تا بەرەبەیانی حەوزەكەی پرِ دەكا. ئاوەكەی بەشی رۆژێكی قەلاّنشینەكان دەكا. گومبەزێكیان لەرێكی عەرزیی لەسەر حەوزەكە هەلّخستوە كە لەپێش چاوان ون بێ. پێی دەلّێن((سولق)) بۆ پاراستنی حەوزخانەكە بورجێكیان بەپالّ قەلاّوە هەلّچنیوە. لەلای جنوبەوە سەهۆلّدانێكیان سازكردوە كە لەزستاندا بە بەفرو سەهۆلّ داخندرێ. لەتەنیشت وی حەوزێك هەیە، تا ئەو بەفرو سەهۆلّەی لەگەرمای هاویندا دەتوێتەوەو دەبێتە ئاو بەفیرۆ نەرِواو لەوێدا كۆبێتەوە لەكاتی كەم ئاویدا بەكاربێ، ئەو سەهۆلّدانەش قەلاّییچەیەكی لەسەر دروست كراوەو پاسەوانو تفەنگچی لەسەر داندراوە. بەوێش دەلّێن((بوزلق))یا((قارلق))رێگای وێش وەك رێگای ((سولق))لەدەرەوە را ونە.

بەكورتی ئەم قەلاّیە لەپێنج قەلاّ پێك هاتوە. یەكیان ئەسلّی قەلاّكە، یەكیان قەلاّی خوارێ، یەك((سولق))و یەك((بوزلق))و ئەوێ دیكەیان بورجی گەورەی

دەرەوەی دەرگای رۆژھەڵات کە لەپێش‌دا باسمان کرد، ھەر پێنج ئەوەندە بەرزو قایمن کەپەیکی تیژڕۆی بیرو مێرولەی خەیاڵ رێیان تێ ناباو رێیان ھەڵ ناگەڕێ.

جەنابی وەزیر بەلێزانی‌و بیرتیژی‌و وشیاری خۆیەوە کەمەندی زیبك‌و زاکۆنی هاوێشتە کۆنگرەی داگیرکردنی ئەو پێنج لا ئەستەمە. خەریکی سازکردنی ئامرازی پێویستی قەلاگیری بو. لەو کاتەدا پێنج سەد تفەنگچی لە لەشکری تایبەتی خاوەن شکۆ بەسەرکردەیی صفرقلی بەگی یوزباشی‌و قورچیەکانی چگنی بۆ کۆمەك گەیشتنە جێ. گەنجعلی خانیش کە لەتەورێز بو، بەلەشکرێکی پەرداخەوە ھات. حەسەن خان‌و ئەمیانی ھاوڕێی ئەوو تفەنگچیەکانی ئیسفەھانی‌و میر فەتاحی سەرکردەیان بۆ بەری رۆژھەڵات داندران‌و بەری رۆژئاواش بەپیربوداق خان ئەسپێردرا.

مراد خانی سوڵتانی چینی‌و خەلیل سوڵتان‌و محەمەد تەقی بەگ بۆ بەرامبەر قەلاییچەی بوزلق نێردران‌و پاراستنی دەروازەی ئەولا بەگەنجعەلی خان سپێردرا. تفەنگچی مازندەرانی لەگەڵ صفرقلی بەگ‌و قورچی چگنی بۆ بەری شیمال تاعین کران. بەرخوردار بەگی ئەنیس‌و تۆپچیەکان بەدو تۆپی گەورەو یەکێ(بالیە)ەوە دامەزران‌و قبان سوڵتان بیگدلی بەسەرکردەی تویخانە داندرا. جارێ تۆپێکی بچوکیان لەدەریای رەشەوە بەکەشتی هێنا‌و لەسەنگەری حەسەن خان دابەسترا. محەمەد پاشا توشی نەخۆشی دڵ ھات، خزمەتێکی پێ نەسپێردرا. بەڵام جەلالیەکان بەسەر بەشەکانی لەشکردا دابەشکران. پێنج ھەزار تومەن زێڕی شایی عەبباسی کەبۆ باربوی جەلالیەکان ھێنرا بو بەسەریان دابەش کرا. بۆ ھەر ھۆزێکیان جێ ھەوارێك لەپێش چاوگیا. لەشکر خێوەتی ھەڵداو ھەر دەستەیەك چوە سەر کاری خۆی. ئەمیرخان خەبەردار بو ترسا. زۆر جار پیاوی ناردو خەریك بو بەدرۆو دەلەسە ئەو کێشەیە لەکۆڵ خۆی بکاتەوە، بەڵام چونکە فڕوفێڵەکانی ئاشکرا بیون گوێ نەدرا بەقسەکانی. بەناچاری ئەویش خەریکی بەرگری‌و قەلاداری بو چەند کەس لەئەمیرزادەکانی برادۆست لەقەلا دەرپەڕین‌و ھاتنە ریزی شاپەرستانەوە. ھەر کەس لەقەلاوە دەھات دەیگوت: قەلا نشینەکان لەبەر کەم ئاوی سەخڵەتن، چونکە لەبەر وشکە ساڵی‌و کەم بارانی ئاوی حەوزەکە زۆری لەکەمی داوەو ئەوی ماوەش بۆگەن بوەو دەیدەن بەچوار پێیان. ئاوی خواردنەوەی بریتیە لەئاوی سولق، ئەویش تاس تاس دەدرێ بەپیاو ماقوڵان. ئەگەر سولق داگیر بکرێ جگە لەخۆ بەدەستەوەدان چارێکیان نیە، ئەویش بێت‌و لەبنەوە ڕا بودری بۆ لێ بدرێ گیرانی زۆر گران نیە. ئەو تەگبیرە ئەقڵ دەیگرت‌و ئەگەر بەو جۆرە ناچاریان کردبان خۆ بەدەستەوە بدەن زۆر لەشەڕو خوێنڕێژی

باشتر بو. هەمو کۆششی خۆیان بۆ ئەو کارە تەرخان کرد. وەستا کاریز کەنەکان خەریکی بودر لێدان بون. تا عەرزەکە خاك‌و نەرم بو بەهاسانی چونە پێش. کە گەیشتنە بەردی، سەوەیان چنین‌و شەوانە لەرێگای دورەوە گڵیان دەهێناو سەوەکانیان پڕ دەکردو بەڕیز دایان دەنان‌و کۆڵانێکی سەر داپۆشراویان دروست دەکرد. حەسەن خان لەلای رۆژهەڵاتەوە ئاوا دەچوە پێش. پیربوداق خانیش لەلای رۆژئاواوە سەر بەرەو ژور دەچوە پێش‌و هەر ئەو کارەی دەکرد. کوردەکان لەبەرە بەیانەوە دەرژانە سەنگەرەوەو شەڕی باشیان دەکردو دەم بەدەم هاڕەی تیەی تیژ پەڕی ئەوان پەیامی ئەجەلی بەگوێی غازیەکان رادەگەیاندو گوللەی تفەنگ وەك تەرزە بەسەر ئازاکاندا دەباری، دوسێ جار بەرۆژی روناك خۆیان دە سەنگەران هاویشت‌و شەڕی بەسام‌و گرانیان کرد، غازیەکان زۆر سەیر خۆیان رادەگرت‌و توندیان بەرگری دەکرد، هەمو جارێ لەهەردولایان زۆر دەکوژران‌و بریندار دەکران، جارێکی پەلاماری مەتەریزی نعمەتوڵڵا سوڵتانی سۆفییان دا، سۆفیەکان ئازایەتی‌و مەردایەتیەکی سەیریان نیشاندا، پێنج کەس لەزارکی مەتەریزەکە یەك لەدوای یەك کوژران‌و نەیان هێشت کوردەکان خۆی تێ باوین، هەر کەسی دەکوژرا گیانبازێکی دیکە جێی دەگرتەوە، لەو رۆژەدا هەمویان پیاوەتی‌و ئازایەتیان نیشاندا، لەو شەڕەدا حەوت هەشت کەس غازی کوژران‌و پانزەیەك برینداربون، کوردەکانیش تابیست کەسیان لێ کوژراو سی چل کەسیان برینیان هێناو چیان بۆ نەکراو چونە دەقەلاوە. لەسەنگەری حەسەن خانی را ئەو تۆپەی بەرەو بورجەکە دابەسترا بو، پاش بیست رۆژ بەڵکو مانگێك تۆپ باران چرژێکی لەبورجە کەکرد بو، بەڵام هێشتا وانەبو پێدا وە سەر بکەوێ، حەسەن خان هەڵەشەیی کردو سەربەخۆ بێ ئەوەی پرس بەاعتمادالدولە بکا، رۆژێك هێرشی بردە سەر بورجەکە، دوازدە لاوی هەڵکەوتو ئازایانە خۆیان گەیاندە سەر بورج، چەند کەسیان ئەنگوان‌و هەڵدێران، ئەوانی کە چاوترساو بون‌و کەس نەوێرا هەڵکشێ‌و خۆیان هەڵداشت. دوسەد کەس کەگەیبونە بن بورجەکە لەوێ دامەزران تا نیوە شەو شەڕ بو خەریکی کۆڵینی دیواری بورج بون.

لەو کاتەوە کوردەکان لەپڕ لەپشتەوە پەلاماری غازیەکانیان داو بو بەشەڕە شیر، لەسەر بورجەوەش گوللەی تفەنگ دادەباری، لەقەڵاشەوە دەسرێژ دەکراو کۆمەك بۆ غازیەکان نەدەنێردرا، ناچار غازیەکان دەستیان لەشەڕ هەڵگرت‌و گەڕانەوە، لاوی ئازاو هەڵکەوتو لەو شەڕەدا کوژران‌و بریندابون، حەسەن خان لەئازایەتی شێتانەی خۆی پەشێوان‌و شەرمەزار بو، کارێك بو کرا بو، لەبەرئەوە

جەنابی وەزیر لەدوای چوان نەچـوو دڵخۆشـی داوە، لەشـەڕێدا زۆر کارەسـاتی وا دەقەومێن، گرتنی قەڵایان بێ کارەساتی وانابێ.

پاش ماوەیـەك كەكارێزكەنـەكان كاریـان كـرد. لـەبن عـەرزەوە نـەیانتوانی سەرچاوەكە بدۆزنەوە سەریان لێ شێوا بو نەیاندەزانی بودرەكە بەرەو كوێ لێ دەن؟ بەناچاری هەرچەند هەنگاوێكی دەچونە پێش نیشانەیەكیان دەچەقاند. كەدیاربێ بۆ كوێ دەچن. بەو نیشانانە كوردەكان لەكەین‌و بەینەكە گەیشتن. لەبەربێ ئـاوی وەك ماسی كەوت بونە تورو هەڵبەزهەڵبەزیان دەكرد. هەمو شـەویش هێرشـیان دەهێنایە سەر بودرەكەو لەگـەڵ تفەنگچـیەكانی مازنـدەرانی‌و صـفرقلی بـەگ‌و قورچی چگنی كەپاسەوانی بودر بون بەشەڕ دەهاتن، شەڕی زۆر گـەورە دەكـران‌و شەو بوێریان نەبو. كارێزكەنـەكان دەرفـەتی كاركردنیـان نـەبو، سـی مانگـەی رەمەزان‌و شەشەكان‌و نێو جێژنان بەو جۆرە شەڕو كێشە درێژەی هەبو، دوسێ جار خەڵكێكی زۆری شەڕ نەكەرو ژن‌و منداڵیان لەقەڵاوە دەرنا كـەژمارەیان نێزیـك بەهەزار كەس دەبو.

ئەو خەڵكە بەشڵەژاوی خۆیان دەگەیاندە ئاو. گەمارۆدراوەكان ئەو كانیلكەیان بەئاوی حەیات دەزانی‌و فیداكارانە بۆ پاراستنی سولق تێدەكۆشان، لەو لایشـەوە ئەوپەڕی هەوڵ بۆ دۆزینەوەی سەرچاوە دراو بێ سود نەبو. چـونكە ئـاوی حـەیات ون بو، جەنابی وەزیر تەگبیرێكی دیكەی كرد، بڕیاریان‌دا كـە بەسـەر عـەرزی‌دا بۆی بچن‌و سەربانی گومبەزی سولق كون بكەن‌و تۆپی گـەورە لـەدیواری پەیـژە بەرەو داڵانی ئاو دابەستن‌و ئاگری بدەن، كەكوردەكان نەوێرن هات‌و چۆی كانیەكە بكـەن، بودرەكـەش بـەبن عـەرزی‌دا هـەر لێ بـدەن، قـەرار درا كەمیرسـۆفی‌و میرپازوكی‌و میر مقدم لەسەنگەرەكانیان بێنە دەرو سەنگەر بگوێزنەوە بـۆ سـەر سولق، حەسەن خان پیاوی كارامـەی لەجێی خۆی دانان‌و بـۆ خـۆی سەرپەرشـتی ئەو میانەی وەستۆ گرت. پیربوداق خانیش سەنگەرێكی بەرەو سولق دامەزرانـد، جەنابی اعتمادالدوله ئەوەندەی ئەو قەڵا گرتنە بەلاوە گـرنگ بـو، كەبۆ خـۆی هاتە سەر تۆپخانە، بیست‌و یەك رۆژ لەسـەر تۆپخانـەی بـو، لەبەیانـەوە هـەتا ئێوارە تۆپ هاویشتن‌و پاراستنی سەنگەرەكان لەژێر چاودێری خۆی‌دا بـو، هـەمو شەوێ هەر ئەركێك بەهەر ئەمیرێك ئەسپێردرابایە بەیانی لێی دەپرسراوەو ئەگەر تەنەخی تێدا كردبا. سـەركۆنە دەكـرا، كوردەكـان زۆر هەراسـان بـون، كەشـەو رادەشكا لاوی تەیارو پەرداخ‌و چەكدار دەهاتنە دەرێ‌و لەدەورەی سولق شەڕ دەست پێ دەكراو ئازایەتیان نیشان دەدا، لەو لایەشەوە مەشخەڵ هەڵدەگیسـان‌و لەبـەر روناكایـەتی مەشـخەڵان تفەنگچـیەكان بەربـەرەكانیان دەكـرد. هـەمو شـەوێ

ژمارەیەك لەهەردو لایان دەكوژران‌و بریندار دەكران، لەلاپاڵی چیا ئەشكەوتێك هەبو كەبەسەر سولق‌دا دەیڕوانی، كوردەكان لەبن ئەشكەوتەكەوە بۆدرێكیان لێ دەدا كە لەئەشكەوت بێنە دەرو لای سەرو لەغازیەكان ببڕنەوەو دەریان پەڕێنن‌و بۆ هەمیشە بەرگری لەو كارە بكەن، پاش ئەوەی ئەو خەبەرە بەئەمیرەكان گەیشت وایان بەباش زانی كەپێش دەستی بكەن‌و ئەشكەوتەكە بگرن، تا لەداگیركردنی سولق‌دا دەستیان بكرێتەوە. نیزیكی سێ لاوی لەخۆبوردو هەڵكەوتو ئەو ئەركەیان لەئەستۆی خۆیان گرت. لەگەڵ گزینگی هەتاو ئەو لاوە ئازایانە لەزاركی سەنگەرەوە بەبەر قەڵادا بەغار ڕۆیشتن‌و خۆیان لە ئەشكەوت هاویشت. لەقەڵاوە زۆریان تفەنگ پێوەنان، بەڵام لەیەك كەس زیاتریان لێ نەكوژرا.

((كەشەو بەرگی عەبباسیانی دەبەر كرد، ئەمیرە گەورەكان تا نیوە شەو لەسەر سەنگەرەكانی خۆیان ڕاوەستان‌و پاسەوانیێیان كرد، پاش نیوە شەو دو دەستە لەكوردەكان هاتنە دەرێ. قۆڵێك ڕویان لەسەنگەرەكان كردو شەڕیان هەڵایساندو خەڵكیان بەخۆیانەوە خەریك كردو قۆڵێكیش لەبن ئەشكەوتەكەوە سەریان دەرێناو لەگەڵ ئەوانەی لەئەشكەوت دابون شەڕیان دەست پێ كرد, ئەو لاوە ئازایانە چاك وە دەست هاتن‌و تا گوللەیەكیان پێ ماو تیرێكیان لەتیردان‌دا بو شەڕیان كردو ئەشكەوتیان بەدەستەوە نەدا. پاش ئەوەی هیچییان پێ نەماو دە كەسیشیان لێ كوژراو چی وای نەما بور كوردەكان خۆیان لەباڵ باوین‌و ئاسەواریان لێ ببڕن، ئەو بیست كەسەی مابون دەستیان‌دا شیان‌و لەئەشكەوت دەرپەڕین‌و بەنێو كوردەكان وەربون، تا بەقونە شەڕ بڕۆن‌و ئەوێ ئەجەلی وە دەنگی كەوتبێ بەزیندویی بگاتەوە سەنگەر، هەشتی برینداریان هەرچۆنێك بو گەشتنەوە ئەوانی دیكە ڕێگای نەمانیان گرتە پێش، كوردەكان دو برینداریان كەیەكیان تفەنگچێكی ئیسفەهانی‌و ئەوی دیكەیان پازۆكی بو بەزیندویەتی گرت‌و بردیاننە قەڵایە. ئەمیرخان لەئازایەتی ئەوان سەری سوڕما بو نەیهیشت بو بیانكوژن‌و دەرمانی كرد بون‌و پاش ئەوەی برینەكانیان سارێژ ببوەوە ئیزنی دابون بێنەوە دەرێ.

بەكورتی لەبەرەبەری بەیان‌دا ئەو شەڕە دوایی هات‌و كەلاكی كوژراوەكان كەلەبەر زاركی ئەشكەوت كەوت بون دیار بو. غازیەكان كەمێكیان سام لێ نیشت. جەنابی اعتمادالدولە دڵتەنگ بو هەڕەشەی لەئەمیرەكانی مقدم‌و سۆفی‌و پازۆكی فەرمو.

بەڵام لەشەڕدا ئەوانە هەر دەبن‌و ئەویش بۆ ئەوەی دوژمن دڵخۆش نەبن زیاتر لەڕۆژان خەریكی كاروباری شەڕ بو. هەر ئەوێ ڕۆژی چل غازی ئیستاجلو كە

لەگەڵ حەسەن خان بون رقیان هەستاو غیرەتیان بزوت‌و خۆیان بۆ گرتنەوەی ئەشکەوت ئامادە کرد. اعتمادالدولە لەئیزن دانیان دودڵ‌و لەروداوی دویشەوی نیگەران بو. حەسەن خان زۆری هەوڵدا و گوتی: ئەمشەو بۆ خۆم ئاگام لەوانە دەبێ‌و بەسێ سەد کەسەوە بەرگری لەهێرشی کوردەکان دەکەم. جەنابی وەزیر لایەك خۆش‌و لایەك ناخۆش رەزای داو بەقبان سوڵتانی بیگدلی‌و امامقولی سوڵتانی ئاجراوی ئەسپارد کەپشتی حەسەن خان لەو شەوەدا بەهەمو هێزی خۆیانەوە بگرن.

لەسەر داوای ئەمیرەکان دە کەسی دیکەیان لەگەڵ خست‌و بەتێکڕایی بونە پەنجا کەس. بەتەیاری‌و چەکداری تێشوو پێویستی چەند رۆژەیان هەڵگرت‌و لینگیان دا بەرەو ئەشکەوت. کوردەکان لەئازایەتی‌و خۆبەخت کردنی ئەوان سەریان سوڕما. کەشەو داهات زۆرتر لەشەوی دی هاتنە دەرێ‌و شەڕ قەوماو، شەڕێکی یەکجار توندو گەورە. حەسەن خان‌و ئەمیران لەدەرەوەو کوڕە کوڕەی نێو ئەشکەوت لەژورەوە بەگژ کوردەکاندا هاتنەوە تا بەرە بەری بەیان شەڕ بو کوردەکان هەرچەندی تێکۆشان چیان بۆ بەچی نەکراو بەشڵەژاوی گەڕانەوەو غازیەکان پیاوانە ئەشکەوتیان داگیرکرد. هەمو شەوێ چەند کوردیان کە تابەیانی ئاویان دەکێشاوە بەتۆپ‌و تفەنگ دەکوشت‌و بریندار دەکرد. تا وردە وردە سەنگەر هەڵکشان‌و گەیینە سەربانی حەوزی سولق گومبەزی حەوزخانەیان کون کردو لەوێ را رێگای ئاویان دیتەوەو زانیان سەرچاوەکەی لەکوێیە. کوردەکان خەریکی دۆزینەوەی چارە بون.

هەمو رۆژێ لەنێو بودرەکەوە شەڕیان دەکردو بەرگریان لەکاری ئەو کەسانە دەکرد کەبودریان لێ دەدا. ئەمیرە گەورەکان رۆژی هەژدەی مانگی قوربان جەنگەی نیوەڕۆیە، کایەکی زۆریان لەکونی سولق کردو ئاگریان تێ بەردا. پاسەوانی حەوزخانە خۆیان لەبەر ئەو قانگ دانە رانەگرت‌و هەڵاتنەوە بۆ قەڵا. غازیەکان خۆیان فڕێدا خوارێ‌و سولقیان داگیرکردو رێگای ئاویان باش بەخشت‌و قوڕ گرت. ئەوی رۆژێ هەرایەکی گەورە لەبن قەڵا دەس پێ کرا. کوردەکان زۆر تێ کۆشان بەرگری لەو کارە بکەن. بەڵام دەروست نەهاتن‌و هیچیان بۆ نەکرا. پاسەوانی سولق بەتفەنگچیەکانی مازندەرانی ئەسپێردراو ئەمیرە گەورەکان هەر یەکە گەڕانەوە بۆ سەنگەرەکانی پێشوی خۆیان جەنابی اعتمادالدولەش لەتۆپخانە را گەڕاوە بۆ مەزلی خۆی.

ئەمیرخان‌و گەورە گەورەکان تا دە پازدە رۆژ بەئاوی کەمی بوزلق‌و خەڵکەش بەئاوی بۆگەنی حەوزی گەورە قەناعەتیان کردو خەریکی قەڵاداری خۆیان بون

چونكه داگیركردنی سولق لەزستانەوە تا بەهاری كێشا. وەختی بارانیّ هات‌و هەورەكان ئەمسالّ بەپێچەوانەی سالّی رابردو وەك فیلانی مەست كەوتنە شریخ‌و هورِو بەرِوحمی خوای كەكەس نازانی چەند زۆرە، نیزیكەی مانگێكی بێ نێوبڕ باران باری‌و لێی نەكردەوەو قەلاّنشینەكانی لەئاو بێ نیاز كرد، چونكه تەگبیر تەقدیری پێ هەلّناوەشێتەوە، ئەو هەمو هەولّ‌و تێكۆشانەی لەوسێ مانگەدا بۆ داگیركردنی سولق ئەنجام درا بەفیڕۆ چو قەلاّنشینەكان پتر لەجاران خەریكی قەلاّداری بون)) [20].

باسی داگیركردنی قەلاّی دمدم‌و كوژرانی ئەمیرخان‌و دەستوپێوەندەكانی‌و كارەساتەكانی دیكە، كەهێندێكیان لەسەردەمی ژیانی اعتمادالدولةدا و هێندێك پاش ئەو رویان داوە.

چونكه لەبەر بارانی زۆر وەك گوتمان سولق سودێكی ئەوتۆی نەبو، بڕیاردرا كەهەمو ئەمیرەكان سەنگەری خۆیان بەرێگای كوچەی بەسەوەتان دا بەرنە پێش‌و قەلاّكە بەیارمەتی خوداو هێزی باسك بگرن. جەنابی وەزیر لەمەزلی خۆی باری كردو بۆ لای سەنگەری حەسەن خان هات. سەنگەرێكی بەسەركردەیی صفرقلی بەگ‌و پیاوەكانی تایبەتی شا كردە سەنگەری خۆی‌و لەوێدا دامەزرا. لەهەمو لاوە شەو و رۆژ تێ دەكۆشان‌و شتومەك‌و كەرەستەیان دەكێشاوە. سەوەچنەكان سەوەیان دەچنین‌و هێندێك گلّ‌و قوڕیان لەرێگای دورەوە دێنا تا سەوەكانی پڕ بكەن. ئاسنیان بەسەر تەختەیەكی ئەستوردا كێشا بوو گەردونەیەكیان سازكرد بوو كەكارگەرەكان لەپشت ئەوێ كاربكەن‌و لەگوللەی زەبر زەن‌و تفەنگ بپارێزرێن. بەو جۆرە شەوانە كاریان دەكردو گەز بەگەز دەچوونە پێش. لەگەلّ ئەوەشدا هیچ شەوێك نەبو كە دوسێ كەس نەنگیودرێن‌و لەنێو نەچن. لەپێش‌دا حەسەن خان‌و ئەلیاس خەلیفەی قەرەداغلو و میر فەتاحی مین باشی تفەنگچیەكانی ئیسفەجانیان بەو جۆرەی گوتمان بردنە پێش‌و سەنگەریان گەیاندە بن بورجی گەورەی دەرەوەی قەلاّو تەنیشت دیواری. قەرابەگ ناوێك كەوەكیلی ئەمیرخانی بو، پاسەوانی لەو بورجەی دەكرد. كارێزكەنەكان چەند رۆژ كاریان كردو ئەو دارانەیان ئاگر تێ بەردا كەبۆ قایمی دەنێو چینەی دیواریان كێشابون. ئەو دارانە سوتان. دیوارەكە هەرەسی هێناو زگی‌داو نیوەڕۆیەك كەكارگەرەكان خەریكی نان خواردن بون، لایەكی بورجەكە بزوت تێك روخاو دەستەیەك لەپاسەوانەكان لەگەلّ خاك‌و خۆلّ بۆ نێو دژلەكە جالە بونەوە. كەئەوە رویدا جەنابی وەزیر بۆ حەسەن خانی دەستور فەرمو كەئیتر چ وەختی راوەستانە، هێرش بۆ بورجەكە بەرن.

حەسەن خان فەرمانی هێرشی‌دا. هەوەڵ کەسێکی پێی لەسەر بورجەکە دانـاو تفەنگی لەقەرابـەگ داو سـەری بـڕیو هێنایـەوە، پاڵـەوان محەمـەد ناوێـك بـو لەتفەنگچیەکانی خوزانی ئیسفەهانی. لەپاش ئـەو دوازدە کەسـی دیکـەوە سـەر بورجەکە کەوتنو حەوت هەشـت پاسـەوانیان لەسـەری سـەر بـڕی. خوشـکەزای ئەمیرخان کەلاوێکی زۆر جوان چـاكو شـەنگو شـۆخ بـو، هەڵـدێراو لـەخواریَ لەگەڵ گێلە پیاوێکی تیەی چینی کـە لەپاسـەوانان بـوو تێـك ئاڵقـانو دەسـت بەیەخـە بـون. هـەر دەس بـەجێ کوشـتیو سـەری بـڕیو هێنایـەوە، جـەنابی اعتمادالدولە زۆری پێ ناخۆش بو وگەلێك بەسەر کابرای دا هاتو ئەو خەڵاتـەی بەهیوای بو نەیدرایە.

بیبڕینـەوە، بورجەکـە داگیرکـراو پاسـەوانەکانی زیاتریـان کـوژرانو چـەند کەسیشیان لەبن دارویەردو گڵ‌دا خنکان. نوسەری ئەم پیتانە کە لەو هاتوچۆیەدا ڕەفیقی جەنابی وەزیر بو، ئەم چوار نیوە شیعرەی بەدڵ داهاتو نوسی:

((ئەو بورجە کەبۆ گرتنی دەستت گیرا
لەئاسۆی ئەویَ وەك هەتاو هاتیە دەر
ئەوەندە بەرز بو کەدەستی هیوای کەیوان
کورت بو بۆ ئەوەی بگاتە توربە ڕێژی))

کاتێك بورجی گۆڕین کەوەك بەردی سەر ڕێگای غازیان بو گیرا، کـار هاسـان بو، لەماوەی دە ڕۆژدا سەنگەرەکانیان گەیاندە دەورویـەری قـەڵاو تۆپچـیەکانیان دامەزرانـد. تـۆپێکی گـەورەی بالیمزیـان بەرانبـەر بەقـەڵای سـەریَو تـۆپێکی دیکـەیان بەرانبـەر بەقـەڵای خـواریَ لەسـەنگەری پیربوداقخـان‌دا دامەزرانـد و دەستیان بەگوللە باران کردو تـەنگیان بەقـەڵا نشـینەکان هەڵچـنی. ئـەمیرخان سـەری لیَ شـێواو کوردەکـان هیـوا بـڕاو بـون، چـونکە گـەلێك لـەخزمو کەسوکارەکانیان لەو شەڕانەدا کوژران. قەڵانشینەکان دەستیان بەهاتنە دەرکـرد. هەمو ڕۆژێ دە کەسو بیست کەس لـەکوردەکانو لەجەلالیـەکان خۆیـان دەربـاز دەکردو پەنایان بۆ سەنگەرەکانیان دەهێنا. لەسەر فـەرمانی پـیرۆز پـەنا دەدرانو خەڵات دەکرانو دڵخۆشی دەدرانەوە.

بەکورتی کاری قەڵا گەیشتە جێگایەك کەئـەوڕۆ سـبەی بگـیرێ. کـەرووداوی مەرگی اعتمادالدولـە ڕوی‌دا. چلۆنایەتی ڕوداوەکـە ئەوەیـە: ڕۆژێکـی لەگـەڵ ئـەمیرەکان لەمـەزڵی گەنجعـەلی خـان بـون. ئێـواریَ کەهاتنـەوە سـەرێکی تۆپخانەیان‌دا، سەری شەویَ هاتنە دیوەخان، پاش بەجێ گەیاندنی نوێـژان تـا دو

بەتڵ شەو رابرد وەك جاری جاران زۆر بەڕوگەشیو روخۆشی لەگەڵ خەڵکی مەجلیس قسەی کرد، کاتی خەو چووە جێی نوستن. نوسەری ئەم پیتانە هێشتا نەگەیی بومەوە مەزڵی خۆم کەبەدوام داهاتن. منی هەژار سەرم سوڕما کەدەبێ هۆی بانگ کردنم چی بێ؟ یەکی دیکە گەیشتو گوتی: جەنابی میرزا بەمەرگی موفاجات تەواو بوو، هەمو توشی سەرسوڕمانو خەمو پەژارە بون. خەبەرەکەمان بەخاوەن شکۆ راگەیاند. هەر ئەوێ شەوێ تەرمەکەیان لەبن قەلاهێنا خواریو شوشتمانو کفنمان کرد. ئێوارەی ئەوی رۆژێ ناردمانەوە تەورێزی. ئەمیرەکان ناردیان لەدوی امامقولی خان کە بەلەشکرێکی تەیارەوە لەسەلماس بو.

ئەو روداوە هەمو کەسی پەرێشان کردو کاری قەلای کەنیزیك بەتەواو بون بو کەمێك وە دواخست قەلاتشینەکان خوڕاگرتربون. تا محەمەد بەگی شاملۆ کە کرابووە سەردار گەیشتە جێ، ئەمیرەکانی پێشوو تازە هاتوو بەوپەڕی لەخۆبوردنەوە خەریکی گرتنی قەلابون. بەماوەیەکی کورت سەنگەرەکان لەخوارەوە گەیشتنە بن دیوارو بورجەکان بەزەبری تۆپە بەرد وەشێنەکان وەلەرزین کەوتنو درزو کەلێنیان لێ پەیدا بو. لەلای سەرەوە ئازایانی قەلاشکێن هێرشیان هێناو دوسێ بورجیان داگیرکرد. لەلای سەنگەری پیربوداقخانیشەوە غازیەکانی تورکمان پەلاماریان بۆ بورجەکانی خوارەوە کەکوڕە گەورەی ئەمیرخان فەرماندەی بو، بردو پێی هەڵچونو وەسەری کەوتن. پاسەوانەکان خۆیان بۆ رانەگیرا. دەستیان لێ هەلگرتو رایان کرد بو قەلای سەرەوە. حەوشەکە کراوەو لەوێ را خەریکی هەلکەندنی دیواری نێوان دو قەلاکان بون، پاسەوانەکانی بوزلق پیاویان ناردە خزمەت ئەمیرەکانو ئامانیان خواست تەسلیم بونو بوزلقیان بەدەستەوەدا. سێ قەلای قایم گیان، کوردەکان لەفرە کەوتن، هەمو رویان لەماڵی ئەمیرخان کرد کەئەوێشیان کردبوە نارین قەلا.

غازیەکان بێ ترس خۆیان لەقەلا هاوێشت. جگە لەماڵی ئەمیرخان هەمو کەلێنو قوژبنی قەلاکەیان داگیر کرد، ئەمیرخان کەتەماشای کرد لەهەمو لاوە بەلا دەورەی گرتوە، کوردەکانی لەشەڕکردن مەنع کردو ناردیە کن محەمەد خانو تکای کرد کەبۆ خۆی لەگەڵ غازیەکانی شاملۆ بێنە ناو قەلا، چونکە لەحەسەن خان دەترسمو زۆرمان خوێن لەیەکتر رشتوە، ئەو ئاگاداریمان لێ بکا خۆمو کوڕەکانمو خێزانو دەستوپێوەندەکانم بەسەلامەتی بنێریتە بەر بارەگای بەرزی شا.

لەو کاتەدا خان ئەبدالی موکری بەچەند کەس لەنزیکەکانی خۆیەوە هاتە دەر، ئەویان ناردە قۆناغی ئەلیاس خەلیفەی قەرەداغلۆ کەمیوانی ئەو بێ.

لەپاش ئەو محەمەد بەگی برای تویل بەو جەلالیانەوە کە لەقەلاّدا بون دەرکەوت، پاشان محەمەد بەگ لەسەر ویستی ئەمیر خان چوە نێو قەلاّ، ئەمیرخان‌و کورە گەورەکەی‌و نیزیکەی سەد کەس لەعەشیرەتی برادۆست، هەمو زرێ پۆش‌و تفەنگ بەدەست‌و چەکدار بەهەمو ئەسبابی شەڕەوە لەماڵەوە هاتنە دەر، لەگەڵ محەمەد بەگ یەکتریان دی‌و دوسەد کەسێکیش لەقەلاّدا مانەوە.

محەمەد بەگ پاسەوانی بەدیاریەوە دانان کە کەس وێیان نەرزێ‌و روو لەماڵیان نەکا، ئەمیرخان‌و دەستوپێوەندەکانی هێنا ماڵی خۆی‌و خێوەت‌و بارەگایەکی گەورەی تایبەتی بۆ هەڵدان. ناردی لەدوی حەسەن خان‌و ئەمیرەکانی تر کەبێن ئەمیرخان ببینن. جا ئەو دەمی هەرچی قازانجی دەوڵەتی تێدا بو ئەوەی بکەن. بۆ خۆشی وێڕای براکانی لەنێویان دانیشت‌و بەگەرمی میوانداری لێ کردن، کەحەسەن خان لەخێوەتەکە نیزیك بوەوە ناردی بەدوای محەمەد بەگی‌داو بانگی کردە دەرێ. نەهاتنی حەسەن خان بۆ خێوەت‌و چونە دەرێ محەمەد بەگ ئەوانی نیگەران‌و دڕدۆنگ کرد، حەسەن خان بەمحەمەد بەگی وت: ((سەرم لەکاری تۆ سوڕماوە‌و قەت وام لەتێگەیشتن‌و لێزانینی تۆ رانەدەدی کە بەخۆت‌و برایانەوە لەنێو ئەو یاغی‌و سەرکێش‌و لاسارانەدا دابنیشی کە دەستیان لەخوێنی خۆیان شوشتوەو جێ متمانە نین‌و نابێ بەهیچ بارێك بڕوایان پێ بکرێ. تەگبیر ئەوەیە کەئەوان لەبەریەك بلاّو بکەی ئەمیرخان‌و کوڕەکەی‌و چەن کەسیان لەکن خۆت گل بدەوە‌و ئەوانی دیکە هەرچەند کەسیان بەئەمیرێکی بسپێرە کەپاش ئەوەی فەرمانمان بۆ هات جێ بەجێی دەکەین)).

محەمەد بەگ ئەو قسەی پێ بەجێ بو، پیاوی ناردە کن ئەمیرخانی: ((مانەوەی ئەو هەمو کەسە پێکەوە لەجێگایەك ئیمکانی نیە، بۆ خۆت‌و کوڕو خزمەکانت لێرە بحەسێنەوە‌و ئەوانی دیکە دادەبەشین)). ئەمیر خان ملی راکێشا بەلاّم تاوەڵەکانی ملیان نەداو گوتیان: ((بۆ خۆت دڵنیای کەئەمیرەکان سەربەخۆ ناوێرن ئەتۆ بکوژن. بەلاّم یەکێ لەئێمە ناهێڵن. بڕیارمان وابو کە لەخۆشی‌و ناخۆشی‌دا پێکەوە بژین. ئێستا وادیارە تۆ ژیانی دو رۆژت پێ باشترە. ئێمە لێك هەڵنابڕێین‌و ئەگەر بکوژرێین باپێکەوە بمرین)). جوابیان ناردەوە دەرێ لەکاتی ئەو هاتوچۆیەدا لەماڵی الیاس خەلیفە هەرا پەیدا بو، کاتێك خان ئەبدالی موکریان ناردە قۆناغی ئەلیاس خەلیفە، بۆ خۆی لەسەنگەر بو. پیاوەکانی خەریکی میوانداری‌و بەجێ گەیاندنی ئەرکی پێویست بون‌و شەربەتیان بۆ هێنان‌و، لەو حاڵەدا خەلیفە کەپیاوێکی سۆفی‌و خاوەن ئاکارێکی ساکار بو بەسەردا هاتەوەو میوانەکانی زۆر بەخێرهاتن کردو لەپیاوەکانی توڕە بو کەبەو گەرمایە بۆ چەك‌و

بەرگی شەڕتان لەبرادەران نەکردۆتەوە. خزمەتکارێك کەبەرگی شەڕیان لێ وەرگرێ و سوکیان بکا. خان ئەبدال‌و ئاواڵەکانی خەیاڵێکی دیکەیان بەدڵدا هات. دەسبەجێ لەجێی خۆیان راپەڕین‌و شیریان هەلکێشاو چەن شیریان لەئەلیاس خەلیفە داو چەن کەسیان لەخزم‌و پیاوەکانی کەبێ چەك بون لەنێو خێوەت بریندار کرد. غازیەکانی قەرەداغلو پێیان زانی‌و بەشیری روتەوە لەخێوەتی وە ژور کەوتن. ئەلیاس خەلیفەو دوکەس لەخزمانی کوژرابون‌و چەن کەسیش بریندار بون. رویان لەخان ئەبدال کردو ئەویان بەئاوەلاتەوە لەتوپەت کرد، ئەو روداوە قسەی حەسەن خانی وەڕاست گێڕاو کەس متمانەی بەوان نەما. قزلباشی غەزاکەر روبونە شیان‌و لەسەر کەسەوە نەچون‌و شیریان تێ نان، هەرەس لەو روش پێشتر هات بوە دەر، چ کورد چ جەلالی کوژرا. چونکە بەردەست بونی ئەو چینە غەدداره وەك ئیمانی ناهومێدی بو. ئەمیرخان‌و ئاواڵەکانی هێرشی قزلباشیان بۆ دەورەی خێوەتەکەیان دی‌و راپەڕین‌و لبادیان کون کردو غازیەکانیان وە بەر تفەنگدا. لەولاشەوە خێوەت گوللە باران کرا. بیست سێ کەسیان وەبەر هاتن کوژران. ئەوانی دیکە بەشیری روتەوە دەرپەڕین‌و بەشەڕکردن بەرێگای نەماندا رابردن. لەشکری رق هەستاو واێ دەست بەکوشتار کرد کەئەو کەسانەی شەش مانگ لەوەی پێش هات بونە دەریش دەرباز نەبون، تەڕو وشك پێکەوە سوتا، ئەوانی لەقەلاش مابونەوە ئاسەواریان لێ برا، بەکورتی قەزاو قەدەر وای هێنابو ئەو روداوە لەخۆیەوە قەوما، پاداشی نمەك بەحەرامی خۆیان وەرگرت. پاش لێکۆڵینەوە زاندرا کەئەمیرخان‌و ئاواڵەکانی تەگبیریان کردبو هات بونە سەر ئەوە کەرزگاریان لەدەس قزلباش ئیمکانی نیە. گوت بویان((بەرگی شەڕی لەبەردەکەین‌و چەك هەلدەگرین‌و دەچینە دەرێ، هەمو ئەمیرەکان لەو کۆڕەدا کۆدەبنەوە، دەستیان لێ دەدەینە شیان، تا لەدەرەوە ئاگادار دەبن جوقەواریان لێ دەهەرین، ئەگەر توانیمان وە دەرکەوین‌و خۆ رزگاربکەین ئەوە باشە، ئەگەر نەمانتوانی بەس نیە تۆڵەی خۆمان لەپێش‌دا کردۆتەوەو خوێنی خۆمان ئەستاندەوەو پیاوانە کوژراوین، بۆیە ئەو ئازایەتیە لەخان ئەبدال روی‌دا لەپێش‌دا ئەلیاس خەلیفەی کوشت، خودا بۆ خۆی دەزانێ.

پاش ئەم روداوە کوڕە بچوکەکانی‌و خاوو خێزانی ئەمیرخان ئەوی مابون، هێنایانن بۆ هۆردوگاو ماڵ‌و سامانی قەلانشینەکان بەسەر غازییەکاندا دابەش کرا لەحاڵێك‌دا کەهۆردوی خاوەن شکۆ لە گاو دۆڵی مەراغە بو، ئەوی قەوما بو بە عەرزی پیرۆزی گەیشت. لەسەر فەرمودە چەند رۆژێك گەنجعلی خان بەخۆی‌و تفەنگچیەکانیەوە لەبن قەلا مانەوەو ئەمیرەکانی دیکە بەلەشکرەوە رویان

لەدەرگای خاوەن شكۆی عالەمپەنا كرد، لەچیمەنی قەراچوق گەیینە بارەگای پیرۆز، وڵاتو سامان و دەسەڵاتداری ورمێ بەقبان خانی برای محەمەد بەگی بیگدلی ئەسپێردار. سێ هەزار تومەن زێری نەقدیش بۆ پێداویستیەكانی قەڵای دمدمو یارمەتی غازیەكانو پیاوەكانی ئەو دیاری كرا، فەرمان درا لەسنوری سارۆقورغانو گاورود تا سەلماس هەمو ئەمیرو حاكمەكان لەبەر حوكمی ئەو دابنو لەقسەی دەرنەچن، ئەویش بەلەشكرێكی تەیارەوە چو بۆ وێندەرێو خەریكی ئاوەدان كردنەوەی قەڵا بو، گەنجعلی خانیش بەخۆیو تفەنگچیەكانیەوە تێكەڵی هۆردوی گەورە بوەوە))[٢١].

روداوەكانی گیرانی قەڵای دمدم لەناو كوردا بۆتە داستانێكی قارەمانێتی كەبەیتبێژو حیكایەت خوانەكانی كورد بەزیندویتی پاراستویانە، ئەم چیرۆكە بەچەند جۆرو بەچەند زاراوی جیاواز هۆنراوەتەوەو گێردراوەتەوە، بەڵام ناوەڕۆكی هەمویان لەئازایەتیو خۆڕاگرتنی جەنگاوەرانی كوردو دڕندایەتی هێزەكانی عەجەمدا یەك ئەگرنەوە.

بەر لەكورد خۆی، كوردناسانی بێگانە بەیتی دمدمیان تۆمار كردوەو، لەوەش چەندین تێكستی جیاواز ئێستە بەجێ ماون، كەهەریەكێكیان نرخی تایبەتی خۆی هەیە، لەوانە ئەم تێكستەیان كەئۆسكارمان لەسەرەتای چەرخی بیستەم دا لەموكریان لەزمانی((رەحمان بەكر))ـەوە وەری گرتوەو تۆماری كردوە.

نوسەرانی هاوچەرخی كورد بایەخێكی تایبەتیان داوە بەژیاندنەوەی داستانی قارەمانانەی بەرگری دمدم" عەرەبی شەمۆ، لەداستانێكی هونەریداو، مستەفا سالح كەریم لەچیرۆكێكی درێژدا، دایان رشتۆتەوە.

بەیتی دم دم
دڵم راناوەستێ لەبەر ئەوی غەمێ، لەبەر ئەوی ژانێ
بانگێكم وەبەر خولای، ئەوی دیكەم وە بەر پێغەمبەری ئاخر زەمانێ
بانگی دیم وەبەر چاكی گەرمێنێو لەكوێستانێ
بانگی دیكەم وەبەر پیرسولەیمانی لەبانی
بانگی دیكەم وەبەر سوڵتان سەمەدی ماڵە خۆی دەكرد لەدەشتی ورمێ لەگەڵ كەونە لاجانێ
بانگی دیم وەبەر سوڵتان بایاقوبی ماڵە خۆی دەكرد لەكێوی فەرەنگی بەرامبەر گردی گۆزەگیانێ
بانگی دیم وەبەر شێخ مارفی ماڵە خۆی دەكرد لەدەشتی مەحمەشەی بەرامبەر بەگردی گورخانی

بانگی دیم وەبەر بەرماڵ سپی لەچومەلانی
بانگی دیم وە بەر خدری زیندەو خدرەلیاسان، نەمرن، سەییاحن" کەس بەمەنزڵیان نازانێ
بانگی دیم وە بەر ئیمام حەسەن‌و حوسێنی غەریب، مەرقەدیان لەمەشەدو کەربەلایە عەجەم و کلاوڕەشیان دەچنە زیارەتی" دەڵێن: ڕۆژی قیامەتی خولا دەماندانێ ئیمانی
بانگی دیکەم وەبەر حەزرەتی عەلی ڕۆژی جومعەو جەماعەتان، سوار دەبێ لەدولدولی، دەست دەداتە زۆلفەقاری، دەچێتە خەزای گاورقڕانی
بانگی دیم وەبەر سەوزە پۆشی لەحاجی خۆشی لەترشەکانی
بانگی دیم وەبەر ئەو شۆڕە سوار سوڵتان سەعد وەقاسی، ماڵە خۆی دەکرد لەترۆپکی کوێستانی
کەوم لێ بەجوت ئەنگوتن لەقسقەپانی
کەلم لێ یاغی بو لەچیمەنی هۆزانی
لەبن گوێیانم خۆش دی هاڕەی قالنیە لەگەڵ چریکەی کوتانی
خانم چونە سەر بورجی دمدمی، خۆیان هەڵدەدێرن بەرامبەری بەردی شمشێرخانی دڵی خانی بەبرینە چەند بەبرین برینە، زەینی خۆمدا چیمەنی هۆزانی، چەند شین‌و نازەنینە، چۆمی باراندیزی دێتە خوارێ، چەند زولاڵ‌و شیرینە، دیواندری، بازاڕ بەتاڵ کەری بو کەس نەماوە، بۆ مەش نامێنێ
خانی برادۆستان گوتیان بەخان ئابدەلی موکرییە: بلا بوت دم برایەکی دایك‌و بابییە، دەستت بۆ باریمە سەر بالچوغەی شیان، کێلانانت بۆ بەجێ بێڵم، لەبنەبانیی دم دمییە
خەنجەرانت بۆ دەشکێنم جوێ لەنێروییە
شیرانت بۆ دەشکێنم جوێ لەدانزغییە
دەمانچەت بۆ دەشکێنم جوێ لەمیسرییە
تفەنگانت بۆ دەشکێنم، خانی خۆم، جوێ لەوەستا شاقولییە
رمبانت بۆ دەشکێنم، خانی خۆم، جوێ لەنەزەرییە
مەتاڵانت بۆ دەشکێنم، خانی خۆم، جوێ لەکەرگەدەنییە
زرییانت بۆ دەپسێنم، خانی خۆم، جوێ لەداودییە
[illegible]یانت بۆ دەپسێنم، خانی خۆم، جوێ لەسەگلاوییە
پیاوانت بۆ دەپسێنم خانی خۆم، جوێ لەسی سالییە

مەگەر ئەو شەڕەکی کردبێ ، ڕۆستەمی مازندەرانی ، لەبن کێوی دەماوەندی سپی دیوی دەهێنا زەوتی شێرییە
مەگەر ئەو شەڕەکی کردبێ ، کورە ئێرانیان بەخوێن سیاوەشییە
دڵی خانی بە برین ، چەند بەبرین برینە! بۆت دەچمە گوڵی دمدمی ، چ دمدمێکی ڕەنگینە ، چۆمی باراندیزی دێتە خوارێ ، چەندی زولاڵو شیرینە! لێم بو بەقەسرێکی جندییە خەمخواری دەبریەوە . بلا هەر لەشای هەتتا خونکاری ، هەر لەخونکاری هەتتا شاهیە . شا بە ئەبدالی گەڕایە ، هو لەدمدمی دی دەزگایە ، لەئیسپەهانی لێ کرد رایە . شا عەبباس دەڵێ : حەسەن خانە! بلا بکەین تەگبیرو رایانە ، بەسەرماندا هات زستانە ، زستان چوو رابرد هارینە زوکە ، شوغلم بۆ پێك بێنە ، دمدمم لەبوبستێنە ، ئەو ساڵ حەوت ساڵە لەمن یاغینە .
دەڵێ : شا! جێی ئاسییە ، ئەز نایچۆمی ، هیمدادی بۆ دێ لەرۆمی ، دەنشکینی ، تێك دەدا کومی ، دەنکەن بە بەردی بن گۆمی ، خەلقی بەعام دەنکەن لۆمێ .
شا عەبباس دەڵێ : حەسەن خانی بەغەرەزە ، بەس ، بکە قسەی دە نا تەرزە! هەستە لەپێشم رابەزە ، لەهیمدادت دەیەم ئەزە ، دمدم لەزگی بەغەرەزە
حەسەن خان دەڵێ : شا! بەسم لەسەر بکە نازو ئەرجووان ، ئەگەر نەم ئەستان بەوان زوان ، ڕەشم بکەن هەردوك رووان ، دامنێ لەجێ ماڵی جووان .
مەیتەر ئەسپیان دەرهێنانە ، زینیان لەپشتی دەکوتانە ، تەدارەكو ناڵبەندانە ، چەپەر چو بۆ سەر ئیلانە ، بەسەر شارو وڵاتانە ، ئەو ئیاتو ئیەوانە ، ڕەشتو کشمیرو گیلانە ، بێت لەورمێ لەلاجانە ، سندوس بێتو موکریانە ، سنە بێ ، سنور بێ ، کرماشانە ، دەرگەزێنە ، رژدەستانە ، هەویزو ، شوشتەرو ، مەریوانە ، سەد هەزار خانو سوڵتانە ، پایتەختیان ئیسپەهانە
وە دەرکەوت لەئیسفەهانی ، لەقوشەنی ، لەتوغیانی ، داروبەرد هاتە هەژیانی ، تۆز گرتی بەری ئاسمانی ، بوە ڕۆژی ئاخر زەمانی
دە قوشەنان کەوت غلورە ، لەشکر تیپ تیپ ئاوا بووە ، مەنزلێکیان ، هات قافلانتووە
لەو کافری دە بە فێلە ، سەری رمبیان دەلێی بێلە ، لەشکر لەدوی بوو بەخێلە ، مەنزلێکیان ، هات ئەردەویلە
کافر داژوین لەمەجیزە ، مەلعونە دین ریز بەریزە ، مەنزلێکیان ، دەشتی تەورێزە

دێ لرفــە لرفــی بەیــداغان، دێ دەنگــی زرێو قولچــاغان، مــەنزل لــەبناو مەراغان

قوشەن دێ ڕێ بەرییە، دەڵێ: خانی موکری لەکوێیە؟ مەنزڵێکیان، لەدەشتی خوییە، لەشکر ئاژوای بەمەخسوسی، لەخانی موکری دەپرسێ، لەشکر لەدەشتی سندوسی، چەند لەشکرێکی ئەنگامەیە. بەقوشــەنو زەمزەمەیــە، هــات گرتــی گەلی دارنەیە(ڕەحمان بەکر)یان لەگەڵ هەیە

جواب چو لەبۆ خانییە، چاکە خۆ بکا قەوییە، عالەم بۆ ئــەو بزوتییــە، چــاک شەڕێك لەسەر دینییە.

خان دەڵێ: ئەو شا بێ، ئەمنیش خانم، خالەق بێ بەپشتیوانم، غولامی ڕەوێــك شێرانم، قاتلی کوللی شیعانم

ڕۆژێکی بەیانی بەردا، لەشکری شای هــات لەســەردا، ڕای پۆشــی بــو، دارو بەردا، هات لەبن دمدمی وردا

دمدمم بەردی مەیــدانی، لێــی دەن تــۆپی ئیســفەهانی، تــۆز گرتــیّ بــەری ئاسمانی، مەرد چاتیدا دەگرن مانی، بۆ ڕۆژی ئاخر زەمانی

دمدم بەردی لەنزاری، لێیاندا تــۆپی هەوشــاری، حــەوت شــەو و ڕۆژان ئــاور باری، دونیای داگرت، بەیەکجاری، خەبەر چو لەبۆ هەوشاری

دمدمم بەردی لەبەردی، لێی دەن تۆپی نەبەردی، تا ڕۆژی مەردیو نامەردی

دمدمم بەردێکی زوپە، لێ یاندا تۆپخانەو تۆپە

دمدم بەردێکی پانە، لێ یاندا تۆپو تۆپخانە، قەلاتی پێ بکەن وێرانە

دمدمم بەردێکی مەیدانی، لێــی دەن تــۆپی لــەکارخانی، کاریتــەی گەییــە هۆزانی

دمدمم بەردی دەبەیە، لێی دەن بەتۆپی کەلەیە، کاریتەی گەییە کوکەیە

خان بە خەزایە مەشغوڵە!

دەمم بەردێکی خڕە، چوار تەرەفی لێوە بڕە، بەهەشتی بەشیر بکرە

خان بەخەزایە مەشغوڵە!

دمدمم بەردێکی شینە، چــوار زســتانە، پێــنج هاوینــە، تێیــدا خــانی لــەپ زێڕینە، زەفەریان پێ نەبردینە

وەکیلو وەزیر دەڵێن: خان، ئەوهە کێنە؟

خان فەرموی: ئەوە کاروانینە

خان بەخەزایە مەشغوڵە!

خانێك رابو لەكوردانە، كێ بو، لەحەمەد بەگی لیتانە، روی ڕەش بێ لەگەڵ جووانە! لەسەر یەك نیمچون ناڵاتە، زیز بو، چو بۆ نێو ئەوانە، پێی نیشان دان سولە خانە. كێ بو؟ لەكافری بێ ئیمانە، تێیان كرد هاش‌و دەرمانە، پێی قڕ دەبون موسڵمانە، لەوان بوە ڕۆژی تەنگانە، لەكنیان ئاخرەت زەمانە، چەند گریان ئەو خاتونانە، لێیان تێك چو جێ‌و مەكانە، خولایان بێت پشتیوانە!

خاتونێك دێتە مەیدانێ، لەدڵی خانی دەدا تانێ: لێت حەرام بێ جێی كابانێ، ئاو نییە پێی بكەین شیلانێ

خاتونێك دێ‌و دەبەزی: ڕەبی، خانە مارت گەزی، لێم ڕەش بون سەرو كەزی

خاتونێك دی بەفەقیری، چۆكی دادەدا لەپێش میری: خان، سەلا لەمنی فەقیری! خان ئاو نیە پێی بكەین هەویری، خان حەیفە، تۆ بێ مودەبیری

خان بەخەزایە مەشغوڵە!

كێ بو؟ لەخانی لەپ زێڕینە، لەشەرافەتی خاتونی شیرینە، بەفرێك باری بەهاوینە، لەشەرافەتی خانی لەپ زێڕینە، حەوت شەوو ڕۆژان بەوێ ژینە

رایان وا بو بەهەزاری: سواركەین خدری بریندار‌ی، بە چەپەر بچێ بۆ خزمەت خونكاری

وەزیر وای گوت بە بوێری: چاكە قاقەزی بنێرێ، قەلاتی بۆ شای بەجێ بێڵی

كێ بو؟ لەخانی جندییە" گوتیە تایفەی خەزاییە، هەرچی هەڵێ قەیدی نییە، هەرچی بمرێ فیداییە، هەرچی بكوژرێ خەزاییە

تایفێك بو، تایفە كافری، گوتیان بەخان: پوچ‌و ناماقوڵت كرد تا سەرت هەڵدەگرێ" دەس بەشیر دەچین بۆ لەشكری

كێ بو، لەخانی جندییە" دەڵێ: بانگی حەق وە ر ئەوێیە، بێ شەریكە، هیچ شەریكی نییە، غەیرەز خولا هیچ كەسێ نییە، یا بێ شێخی گەیلانی، شێخ جونیدی بەغدادییە، سوڵتان مەعروفی كەرخییە، بابی فەرخی داودییە، بابی رابیعەی عەدەوییە، بابی شەمسی تەورێزییە، شێخ مەحمودی باڵەكییە، عەبدولعەزیزی شنۆییە، شێخ ڕەشی گەرگەروییە

لەمەیدانی شەڕە قەرقەشە، لەجێ راوگان كەوت بو لەشە، خان دەپرسێ: ئەوهە كێیە؟

خان! گورەی ئەسحابە ڕەشە

سوارێك هاتوە ئەسپی شییە، خان دەپرسێ: ئەوهە كێیە؟

خان! ئەوە گورەی پیرۆتی مەرگییە

سوارێك هاتوە بەنادری، بەس نی‌یە چەكان وەرگـرێ، خـان دەپرسـێ: ئەوهـە كێیە؟
خان! ئەوە عەزرەتی خدری
سوارێك هاتوە لەبۆ گەشتی، بەویە سورەتی بەهەشتن، خان دەپرسـێ: ئەوهـە كێیە؟
ئەوهە وەیسی ماهی دەشتی
سوارێك هاتوە لەكارخانی، بەویـە سـورەتی ئیمـانی، خـان دەپرسـێ: ئەوهـە كێیە؟
خان! شێخ عەبدولقادری گەیلانی
سوارێك هاتوە هونەرمەندە، ئەسپابی دەعوایەی رەندە، خان دەپرسـێ: ئەوهـە كێیە؟
خان! ئەوهە شاهی نەخشبەندە
سوارێك هاتوە ئەسپی تازە، مل بەقەتلا پر ئەنگازە
خان دەپرسێ: ئەوهە كێیە؟
خان! ئەوەش سولّتان سەعدی وەقازە
سەلاح شوران دەست دا چـهان، لەگـەڵ سـەفی دە مەلـەكان، دیـت گـورەی شێخی بالەكان
خان بەخەزایە مەشغوڵە!
هات عەشەرەی دە موبەشەرە، هەمزەو هەباسو هەیدەرە، لەگـەڵ مـەقلوبی پەڕ بەسەرە.
ئالاچی سولّتان سەمەرە. بابی ئالای نەبی‌یە، حـەوت تیپـی تێـك پەراندییـە،
خان دەپرسێ: ئەوهە كێیە؟
كوڕژنی حەزرەتی عەلییە
بابی بەیداغی پێغەمبەری، هەمزە بێ لەگەڵ عومبەری، بێ خالیدی ئیینـی وەلی
خان بەخەزایە مەشغوڵە!
خان دەڵێ: ئەبدال بەگە، رۆڵەی بابی، بەمن دەكەی چاك چاك دەبێ
دەڵێ: بابە، چبكەم، لێرەوارە، دوایی نایێ
با بكەین مەدحی هورمز بەگی، رەبی نـەزەری بەچـەنگی، لەهـەزاری دەبـرێ مەرگی

خان ئەبدالو کاکە خانە، حەوت شەوانو حەوت ڕۆژانە، شەڕیان دەکرد بەشێرانە. شیان نەیان دی کیلانە، لەش کەوت بون وەکی گردانە، خوێن روی هەروەك جۆگانە، بالچوغەی شیان نەمانە، شەهیدیان کرد کاکە خانە

خان دەڵێ: خانی خەزایی مە، هەتتا لەدنی ئەز بژی مە، بۆ خۆم پەرژینی شەڕی مە

خان ئاوداڵو کاکە خانە، گرتبویان وەعدەو پەیمانە: دەست هەڵ ناگرن لەو کارانە

بانگم وەبەر میری میران! خان بۆ خۆی دەکا تەگبیران، حەوت پولی دایە بەر شیان

بانگم وەبەر پادشای قودرەتی!

خانیان شەهید کرد بەکوتکی خێوەتی

هاوارو ڕۆ ڕۆ دمدمە!

ڕۆژێکی تاو هەڵاتی، عەجەم دە کاتن غەباتێ، سەبر هەڵدەکشا بۆ بن قەڵاتێ

کوانێ سواری دە نازەنین؟

کێ بو لەئالی ئادەمان؟ قەڵاتی هەلگرت بەزەمان

کێ بو لەئالی ئادەمانە؟ قەلاتی هەلگرت بەزەمانە، حەوت شەو وحەوت ڕۆژانە، شەڕی دەکرد

بەتۆپانە، قەڵاتی لەدر نەدانە

کوانێ سواری دە نازەنین؟

کێ بو لەئالی بەجەرگە، لەوانی کردوە دەرگە، لەخەنجەری دە منی زەرگە، لەهەزاری دەبرێ مەرگە

هاوارو ڕۆ ڕۆ دمدمە!

کێ بو لەخاتون پەروەری، گوتی: کاك ئالێ ئەتۆ ماوی ئەتوش هەڵێ

کێ لەبەر کاك ئالییە، گوتی: خاتونی، پوچو ناماقوڵت کردییە، بەشی خۆم خەزا کردییە، شەهیدییان کرد کاك ئالییە

هاوارو ڕۆڕۆ دمدمە!

کێ بو لەخاتونی خانی: قبوڵ ناکەن کافرستانی، خۆمان هەڵدەدێرین لەچل کەوانی

ئەی دمدمی بەردی دەلان! جێگەی خانو خان ئاودەڵان، ئێستا بوی بەمەسکەنی خەرتەلان.

کوانێ سواری دەنازەنین؟[٢٢]

نمونە٨:

لطائف الحیل" قەتلو عامی موکری(١٠١٩)

تا صارم خان مابو، میرایەتی موکری لەژێر دەستدا بو. قزلباش نەیان توانی ناوچەکەی لێ زەوت بکەن. صارم خان کەمرد، ٣ کوڕی لێ بەجێ مان: قاسم، ئیبراهیم، حاجی عومەر، بەڵام هەرسێکیان لەتافی لاویدا مردن، هیچ کامیان جێگەی باوکیان پێ پڕ نەکرایەوە.

لەبرازاکانی صارم خان، ڕۆستەمی کوڕی بابە عومەری کوڕی میر سەیفەدین ٣ کوڕی هەبو: شێخ حەیدەر، میر نەزەر، میر خضر. لەپاش کوڕەکانی صارم کاروباری ئەمارەتی موکری بۆ ئەوان مایەوە. ئەوانیش ناوچەکەیان لەناو خۆیاندا دابەش کردو خۆیان هاوێشتە ژێر دەسەلاّتی شا تهماسبی سەفەوییەوە. لەو هێرشەدا کەئۆردوی عوسمانی، بۆ پشتیوانی لەئەلقاس میرزای برای شا تەهماسپ، بۆ سەر ئێرانی کرد، سولّتان سلێمان، هێزێکی پێکهاتوی لەسولّتان حسێنی حاکمی ئامێدیو، زەینەل بەگی حاکمی هەکاریو، ئەمیرەکانی برادۆست نارده سەر مەزنەکانی موکری(٩٤٨)هەر ٣ برا لەو شەڕانەدا کوژران.

لەشێخ حەیدەر ٢ کوڕ: میرە، حسێنو، لەمیر نەزەر ١کوڕ: بەیرامو، لەمیر خضر ٢کوڕ: ئەلغ بەگ، میر حسێن، بەجێ مابون، ئەمانە هەمویان منداڵ بون. پاش گرتنەوەی ناوچەکە سولّتانی عوسمانی میرایەتی موکری بەمیرە بەگی کوڕی حاجی عومەری کوڕی صارم خان سپارد. ئەویش بەلێوەشاوەیی ماوەی ٣٠ ساڵ لەکاروباری موکریانی بەڕێوە برد. کەمرد مستەفا بەگی لەپاش بەجێ ما.

لەو سەردەمەدا میرە بەگی کوڕی شێخ حەیدەریش گەورە بوبو. بەڵام ئەو دابویە پاڵ تهماسب. دڵسۆزو گوێڕایەڵی ئەو بو تا مردو ئیسماعیلی دوەم جێگەی گرتەوە. میرە بەگ بۆ نوێ کردنەوەی دڵسۆزی چوە قەزوین بۆ لای شا ئیسماعیل شا ڕێزێکی زۆری لێ نا. زۆری پێ نەچو شا ئیسماعیل کوژرا. شا محەمەد خودابەندە لەسەر تەختی شایەتی دانیشت. لەم سەردەمەدا سەرانی قزلباش لەنارخۆیان تێك چوبون، کاروباری دەربار شێوا بو. میرە بەگ لەگەڵ زۆرێ لەئەمیرو حاکمەکانی کوردستانو لورستانو ئەردەڵان چوە ژێر سایەی سولّتان مرادی عوسمانییەوە(٩٩١). میرە بەگ ٤ کوڕی هەبو: شێخ حەیدەر، برادق، حسێن، قاسم، سولّتان مراد هەر چواری بەسنجەق بەگ دانا بون.

هەر لەو سەردەمەدا میرە بەگ لەگەڵ محەمەد پاشای میری میرانی وان لەلای ورمێوە هێرشیان کردە سەر مەراغەو، قزلباشیان لێ دەرکرد.؟ رەوەی بەناوبانگی شا تهماسبیان تالاّن کرد. لەسەر ئەوە میرە بەگ کرایە بەگلەربەگی مەراغە بەو

مەرجەی لەقزلباش پاکی بکاتەوە. لەم رۆژگارەدا سنوری دەسەڵاتی میرەکانی موکری زۆر فراوان بوبو. جگە لەمەراغە، سوڵتان چەند شوێنی تری لەسنجاقەکانی هەولێرو موسڵ پێ سپارد بون.

ناوچەی موکریان، بەهۆی نزیکییەوە لەتەورێزو قەزوین، لەململانێی رۆمو عەجەمدا جێگەیەکی تایبەتی هەبو. کاربەدەستانی تورك، ئەگەرچی لەشەڕەکانی خۆیاندا کوردیان دژی قزلباش بەکارئەهێنا، بەڵام نەیان ئەهێشت بنەماڵەیەکی دەسەڵاتداری کورد لەو ناوچەیەدا بەهێز بێ.

هێزەکانی عوسمانی تەورێزیان گرت. جەعفەر پاشا وەزیری پارێزگاری ئەوێ بو. کەوتە گێچەڵ بەمیرە بەگ. سنجاقەکانی بابانو موسڵو هەولێری لێ سەندەوە. سەرەنجام مەراغەشی لێ وەرگرتەوە. میرە بەگ بەناوچەی میاتییەکانی باوربایپیانی داکەوت.

شەڕی رۆمو عەجەم لەپێوەندی ناو بنەماڵەی میرەکانی ئەوێشدا رەنگی دایەوە. ئەوانیش لەناو خۆیاندا لەسەر دەسەڵات کەوتنە ململانێ لەگەڵ یەکتری. دڵسۆزی خۆیان ئەگۆڕی. بەگژ یەکتریدا ئەچونو، پیلانیان لەیەکتری ئەگێڕا. کەخضر پاشا لەجێگەی جەعفەر پاشا بو بەوالی تەورێز(١٠٠٢)ئێلە کوردەکانی ئەوێی کرد بەگژ یەکتریدا. مەحمودییەکانی کرد بەگژ موکرییەکانداو بەشەڕی دان. مەزنەکانی موکریش لەناو خۆیاندا کوك نەبون. بوداق خۆی مرد. حسێن، قاسمی برای کوشت. شێخ حەیدەریش لەتۆڵەی خوێنی قاسمدا حسێنی کوشتەوە.

لەئەنجامی ئەو روداوانەدا میایەتی موکری لاوازو سنورەکەشی تەسك بوەوە. شێخ حەیدەر قەڵای ساروقورغانی لەمەراغا ئاوەدان کرد بوەوە[٢٣].

شا عەباس کەتەورێزو ئازەربایجانی لەعوسمانییەکان گرتەوە. شێخ حەیدەر چوە ژێر ئاڵای سەفەوییەوە. لەشەڕەکانی قافقازدا بەشدار بو. لەبن قەڵای ئێرەواندا کوژرا.

شا عەباس لەچوارچێوەی ئەو سیاسەتەدا کەبۆ شکاندنی شانو شکۆی ئێلە کوردەکان گرت بوی. دوای راگوێزانی دەیان هەزار خێزانی ئێلە کوردەکانی سەروی دەریاچەی ورمێ بۆ خوراسانو، داگیرکردنی قەڵای دمدمو، سەرکوت کردنی ئێلەکانی برادۆست. چوە سەر ئێلەکانی موکریو بەرپەرچی دڵڕەقییەوە، قەتلوعامی کردن. دو کەس لەنوسەرانی ناسراوی ئەو زەمانە ئەم روداوەیان بەدرێژی گێڕاوەتەوە. یەکێکیان مەلا جەلال منجم کە لەبەشی یەکەمی ئەم باسەدا هەندێ لەنوسینەکانی راگوێزراو. ئەو مەسەلەکە بە((لطائف الحیل))ناو ئەبا. ئەوی تریان ئەسکەندەر بەگی تورکمان لەکتێبی عالەم ئارای عەباسیدا.

هێمن، نوسینەکەی ئەسکەندەر بەگی وەرگێڕاوەتە سەر زاراوەی موکریانی، والێرەدا وەکو خۆی دوبارە ئەی نوسینەوە. ئەسکەندەر بەگ نوسیویێتی:

باسی بەرەو مەراغە چونی شاو

رق هەستانی لەتیرەی موکری و قەتلوعامی ئەو تیرە

عەشیرەتی موکری لەپێرەوانی ئەم دەولەتەو لەسنوری گاودۆلی مەراغەو سندوس و میاندواودا نیشتەجێ بون. لەسەردەمی شای بەهەشتیدا سەرکردەی ئەو تیرە بەدەست ئەمیرە ناوێکەوە بو. پاش مردنی شاو لەسەر تەخت دانیشتنی سولتان محەمەد پادشا کەسولتانی رۆم بو پەیمانی باوک و باپیرانی خۆی هەلوەشاندەوەو دنیای هێدی و هێمنی ئالۆزو پەرێشان کرد، شەڕ هەلایسێنە بەدفەڕەکانی سنور بازاڕیان گەرم بو. ئەمیرەی ناوبراو کەزۆر سالان نمەك پەروەردەی ئەم دەولەتە بو. ڕێگای نمەك بەحەرامی و یاغی بون و هەلگەڕانەوەی گرتەپێش. لەگەل ڕۆمیان ڕێ کەوت و دەستی کرد بەتالان و کوشتار. لەسندوس و میاندواو ومەراغە دا هاتە سەر ڕەوەی (قەراجیوق) کەرەوەی تایبەتی حەزرەتی شای بەهەشتی بو و بەباشی ناوبانگی بەدنیادا روی بو. ژمارەیەکی زۆری لەرەوەکان و پاسەوانیرەوە کوشت بون و رەوەکەی داگیرکرد بو. هەمیشە لەگەل ئەو ئەمیرو قزلباشانەی دەبونە حاکمی مەراغە شەڕو کێشە هەبو. دەمێکیش لەخراپە وکوشتارو بەدیل گرتنی ژن و مندال رانەدەوەستا. پاش مردنی ئەمیرە بەگ شێخ حەیدەر بەدەستوری بیگلەربەگی رۆمیان بو بە ئەمیرو لەباوکی زیاتر سەربەخۆیی پەیداکرد.

بەلام لەزەمانی فەرمانڕەوایی سولتان محەمەد خاندا لەراس جەعفەر پاشای بیگلەربەگی تەورێز سەرکێشی دەکرد. چەند جار نیزیکانی خۆی ناردە بارەگای عالەم پەنای پادشای مەزن و پچوکیی خۆی نیشان دەدا. تا شاهەنشا بۆ داگیرکردنی تازربایجان چو. شێخ حەیدەر هات بۆ ریسمە ماچ کردن و لاواندراوە، حەزرەتی شای پایە بەرزو سێبەری خودا هەلەکانی پێشوی تیرەی موکری بەخشی. دەسەلاتی مەراغەو دەوروپشتی کەهەمیشە بەدەست یەکێك لەئەمیرە مەزنەکانی قزلباشەوە بو دا بەشێخ حەیدەر. ئەو لەبن قەلای ئێرەوان وەك لەجێی خۆی باس کراوە کوژرا. خاوەن شکۆ لەبەر هەقناسی جێی باوکیدا بەقوبادخانی کوری کەهێشتا مندال بو. بەکەیخوداو ردین سپیەکانی عیلی فەرمو تا کور گەورە دەبێ لەقسەی دایکی کەکچی پیاو ماقولێکی قزلباش و ژنێکی وشیارو تاقل بو دەرنەچن. بۆ ئەوەی قوبادخان خۆ بگرێ برایەکی شێخ حەیدەر کەناوی ئەمیرخان

بەگ بو لەنێو عیل هێنا دەرو جێو پایەی دایەو کردی بەحاکمی گەرمرود. براکەی تری خان ئەبدال داوای مەزنایەتی دەکردو سەری بۆ برازاکەی دانەدەنواندو هێندێك پیاوخراپو بەد فەری مورکی لەخۆ هالاند بو. چەند جار لەشکری ناردرا سەرو دەریان پەڕاند. تا ئاخری وەك باسکرا پەنای بۆ ئەمیرخانی برادۆست بردو لەکن ئەو مایەوە لوتفو دلسۆزی شاهانە قوبادخانی گرتەوەو سەریەخۆیی تەواوی پەیداکردو هەمو هۆزەکانی موکری بەردەست بو. لەنێو سەرهۆزانی ئەم تیەدا پیاوی بەراز سروشتو رێوی سیفەت هەبون کە لەرێگای راست دورکەوت بونەوەو لەچۆلی سەرەرۆییدا گەورە ببونو لەگەڵ قزلباشان کە لەمەراغە خاوەن موڵك بون خراپ دەجولانەوەو بەزۆر زەویەکانیان داگیر دەکردن.

قوبادخانیش کە گەیشتێ لەبەرنەزانی وپیسی دەرونی لەگەڵ قزلباشان رەفتارێکی نالەباری گرتە پێش. هەرچەند لەو چەند ساڵەی دواییدا زۆر نافەرمانیو ئاکاری دزێو لەخۆیو لەژێردەستەکانی دەبیندراو گەرد لەسەر دڵی عمبارەکی شاهانە دەنیشت. بەلام لەبەر بەزەییو دڵسۆزی تایبەتی خۆیو لەپێش چاوگرتنی خزمەتی شێخ حەیدەر چاوپۆشی لێ دەکرا. تا وای لێ هات ئاوی لەئاوەڕۆیان دەرکردو سەرەرۆییو لاساری لەرادە بردە دەر، هەر وەکو ساڵی رابردو حوکم کرا بو کەقوبادخان بچێتە کن اعتمادالدولەو لەداگیرکردنی قەلای دمدمدا لەگەڵ لەشکر بەشداری بکا، خۆی لەو خزمەتەش بواردو نەچو.

لەبەهاریدا کەخاوەن شکۆ خەریك بو بۆ رێکخستنی کاروباری ئەو ناوچەیە بەرەو سنور بچێ. قوباد خانیش ناچارو بەخۆیو چەند کەس. لەدەوروپشتەکانیەوە لەیورت قشلاق بەخزمەت گەیشت، چونکە دڵی پاكو روناکی شاهانە لەسەرەرۆیی لاساری ئەوان گەردی لێ نیشت بو، هاتە سەر ئەوە کەئەوان شیاوی لوتفو دڵسۆزی نینو راوەستان لەتەمێ کردنی توندی ئەوان بەقازانجی دەوڵەت نیەو خراپەو کێشەی پتری لێ پەیدا دەبێ. خۆی لەتەمێ کردنیان خۆش کرد. بەلام بەلێزانیو هۆشیاری خۆیەوە جاری خۆی راگرتو لوتفی لەگەڵ کردن تا گەیشتە مەراغە. قوبادخانو ردێن سپیەکانی موکری لەوە دەترسان شا داوای رەوەی قەراجیوق بکاتەوە. بۆیە بەفێڵ ئەسپە باشو هەڵبژاردەکانیان ناردە جێگایەکی دوردەستو چەند بارگینی ناڕەسەنی کوردیان لەوێ هێشتەوە، تا ئەگەر باسی رەوە هاتە گۆڕێ ئەوان نیشان بدەن. هەروەها ئاشکرا بو کەهەمیشە لەگەڵ سەردارانی رۆمی کەینو بەینیان بوەو خراپەیان لەگەڵ لێ قەوماو هەژاران کردوەو لەبەر تەعسوبی مەزەبی زۆریان شیعەکانی مەراغە ئازار داوە. کەوابو دەستی زۆرداران دەبو لەیەخەی هەژاران بکرێتەوە.

بەکورتی لەنێوبردنی ئەو تیپە بەدفەڕو سەرەڕۆیە کە لەموسڵمانی هەر ناوێکیان هەبو ئەرکی سەر ئەستۆی شای دادپەروەر بو، ئاگری رق‌و تورەیی‌وا لەدڵی خاوێنی شاهانەدا بڵێسەی گرت بو کەتەنیا بەخوێنی ئەو بێ فەڕانە وە کارکەوتنی شێی ئاگربار نەبایە نەدەکوژاوەو دانەدەمرکاوە. لەکاتێکدا کەبارەگای بەرز لەگاودول هەڵی دابوو، رۆژێك قوبادخان بەخۆی‌و سەدو پەنجا کەسەوە رویان لەبارەگای بەرز کرد. ئێوارە وەخت بو گەیشتێ. لەگەڵ چوار کەس لەخزمەکانی بۆ حوزور بانگ کران. کە وە ژور سەراپەردە کەوت لەسەر فەرمانی شا لەوەختی چەکمە داکەندن‌دا غولامان بێ ئەوەی بێڵن ببزون کوت کوتیان کردن. کەلاکی پیسی ئەوانیان بۆ کوچەی پشت سەراپەردە راکێشا. بۆ ئەوەی زیانێك لەلایەن ئەو پیاوخراپانەوە بەغولامان نەگا، فەرمان بەعەلی قولی خانی ئیشك ئاغاسی باشی شاملۆ درا لەبەر دەرکی سەراپەردە راوەستێ، یەك یەك بانگیان بکا بۆ مەجلیس. کە وە ژور سەراپەردەی پیرۆز کەوتن دەسبەجێ غولامان بیانکوژن‌و کەلاکیان باوێژنە کوچەی پشت سەراپەردە، تا لەپێش چاوان ون بن. تا بیست سی کەس بەو جۆرە کوژران‌و یەك بەدوای یەك‌دا فڕێ دران، ئەوانی دەرێ کەمێك دڕدۆنگ بون. یەکیان کەهاتە ژورێ تەماشای کرد خوێن زۆر رژاوەو قوبادخان‌و ئەوانیش دیار نین، قیژاندی‌و دەستی‌دا خەنجەر محبعلی خانی شاهی سیونی بریندارکرد. دوسێ کەس کەبەدوای‌دا دەهاتن کشانەوەو خەریکی راکردن بون. غولامان‌و قورچیان تێیان وروکان. هەر لەوێ پارچە پارچەیان کردن. ئەوانی دەرەوە تێ گەیشتن، رایان کردە ئەسپان، هێندێك هەر لەو دەوروبەرە هێندێك لەوەختی راکردنـدا کوژران‌و تاقیان لێ برا. لەو وەختە بەسامەدا خاوەن شکۆ هاتە دەرو سواری ئەسپی رەسەن‌و خۆشبەز بو روی لەقەڵای گاودول کردو سەربازانی قزلباش کوشتن‌و تالانی عەشایری موکرییان پێ ئەسپێردرا. خاوەن شکۆ بەتلیك لەشەو چوبو گەیشتە قەڵای گاردۆڵ.

هێشتا ئەم خەبەرە نەگەیی بوە قەڵاکە لەشکر بەزۆر قەڵا وەربو هەر کەسیان وەگیر کەوت خستیان. علیقلی خان ناردرا بۆ حەوشەیەی دیکە کە لەو نزیکانە بو. پەنجا شەست کەسێکی دەست بەستراوی هێنا دەرگای بەرز. غازیە تۆڵە ئەستێنەکان بەچاو قوچاندنێك هەمویانی ناردنە ولاتی نەبون. زۆر لەو کەسانەی دەیان هێنان خزمەتکارو پێمەرە دارەکان هەر بەزەبری گۆپاڵ‌و پاچ‌و پێمەرە سەرو مێشکیان دەکوتان و دەهارین. ئەسفەندیاربەگی ئاوچی باشی عەرەبکەرلو لەسەر فەرمانی خاوەن شکۆ بەسەررەو ناردرا بۆ گەرمرودو بەفێڵێکی شەڕکەرانەوە ئەمیرخانی برای شێخ حەیدەرو ئەو پەنجا کەسەی لەتیرەی موکری کە

لەگەڵ ئەو بون بەجارێك كوشت. حسێن سوڵتان برازای شـێخ حەیدەرو ئەوانـەی لەگەڵ ئەو لەورمێ بون بەدەستی حەسەن خان كوژران.
بەكورتی قەتلی عامی ئەو تیرە بەقەڵەمی تەقـدیر لەسـەر لاپـەڕەی رۆژگـار نوسرا. ئەو چەند رۆژەی كەشا لەقەڵای گاودوڵ مـاوە، هەمو رۆژێ دەسـتە دەسـتەو پۆل پۆل دەیـان هێنـانو لەسـەریان دەدان. بـەهرامی خوێنخـۆر تاوێـك لـەتیغ وەشاندنو خوێن رشتن رانەدەوەستا. هێندێك لەئویماقو ئیبیو ئوریاد كـە لـەنێو ئەوان مابونەوە. بەو تاوانەی لەنێو تـیرەی دژی دەوڵـەتدا خۆیـان مـات كـردوەو لەكاتی دەسەڵاتی رۆمیاندا نەگەڕاونەوە نێو قزلباش هەمویان كوژران.
بیبڕینەوە ئاورگی تـیرەی مـوكری كـوژاوەو نەوەونـەكان هـەمو كەوتنـە بـەر مەودای شیری بەبڕشتو ژن و منداڵەكانیشـیان بـەدیل گیران. پـاش چـەند رۆژ بلێسەی رقی شاهانە تا رادەیـەك دامركانـەوەو شـێربەگ ناوێـك لـەو بنەماڵـە كەهەمیشە خۆی بەخزمەتكار دەزانیو مەخسود بەگ ناوێك كەبرای ئەو لـەریزی ئیشك ئاغاسیانی بارەگای بەرزدا بو، كرانە گەورەو مەزنی موكریو فـەرمان درا ئەوانەی لەمەودای شێر رزگار بونو لەكەلێنو پەسیواندا ماونەوە، پەنا بۆ ئەوان بەرنو لەكوشتنو تالان ئەمین بن.
((پاش ئەم روداوە شـا چـەند رۆژێـك لـەنێو ئەسـپەكانی رەوەدا لەچـیمەنی قەراجیوق رای بواردو وڵاتی مەراغەی بەسوڵتان میر مقدم ئەسپارد[٢٤].

٤/٢ شاه سوڵتان حسێن

نمونە٩:

كەللە منار لەسەری كورد(١١١٣)

شاه سوڵتان حسێن(١١٠٥-١١٣٥)كـوڕە گـەورەی شـاه سـلێمانی سـەفەوی لەپاش مردنی باوكی بو بە شا، بەكابرایەكی بودەڵەی دەبـەنگ، بـەڵام بەیـەكێ لەهـەرە فاسـیدترین شـاهەكانی ئێـران ناسـراوە[٢٥] نوسـەری ((رسـتم التواریخ))لەگێڕانەوەی باسی رابواردنی شادا نوسیویتی:"
((... نزیكەی هەزار كچۆڵەی صبیحەی جمیلە، لەهەر طائفەو قەومو قەبیلە، لەعەرەبو عەجەمو توركو تاجیكو دەیلەم، لەسەر رێوشـوێنی بـوكێیو زاوایـی بەعەقدو نیكاحو حەباڵەی خۆی دەرهێنابو، منداڵو نەوەكانی لەنێرومێ، گـەورەو بچوك، بەمەزەننە ئەگەیشتنە هەزار كەس..))[٢٦]
هەر لەستایشی زۆری رابواردنەكەیدا دەڵێ:
((لـەو سـەرا بەهەشـت ئاسـایەدا، ژورێكـی دڵگوشـایان دروسـت كـردو جێگایەكی قوڵیان تیا بینا كرد لەهەردو لاوە بەرەو خوار، دەمی سـەروی حـەوت

گەزو دەمی خواروی یەك گەزو، لەسەرێ تا خوارێ بەردی مەرمەڕیان دانابو، ئەو ژورەیان بەزینەتی زۆردروستو رازاند بوەوە، جاربە جارێ ئـەو تاقانـەی رۆژگـارە خۆی روت ئەکردەوە، ژنێکی مانگ روی ئەندام زێـوینیش خـۆی روت ئـەکردەوە، لەسەرەوەی ئەو شوێنە قوڵەوە روبـەڕوی یـەك دائەنیشـتن، لنگـی خۆیـان درێـژ ئەکردو، بەئارەزوەوە بەوردی ئەیان روانییە یەکتریو ئەخزان، لەسـەرەوە تـاخوارێ کە بەیەك ئەگەیشتن ئەلفی راست ئەچوە ناو خانەی کافەوە. ئینجا ئەو دو تالبو مەتلوبە دەستیان ئەکردە ملی یەکتریو پاش دەسبازیو ماچوموچێکی زۆر... بەو شوێنەیان ئەوت حەزخانە.

سەرەڕای حەزخانە، شاە جێگایەکی تریشـی هـەبو، پێیـان ئـەوت لەززەتخانـە ژورێکی خڕی فراوان بو، جاروبار شا لەگەڵ چل پـەنجا ئـافرەتی شـۆخو شـەنگدا ئەچوە ناوی، شا خـۆی بـەڕوتی لەناوەڕاسـتی ژورەکـەدا دائەنیشـتو ژنـەکانیش هـەمویان لەچـواردەوری بـەڕوتی، هەریەکـەیان سـەرینێکی ئەخسـتە ژێـر کەمەریەوە، ئەژنۆیان ئەنوشتانەوەو، پێیان ئەنایە ژێـر کەمـەریان، بەپشـتا پـاڵ ئەکەوتن. بۆ ئەوەی ئارەزوی شا ببزوێنن، هەر یەکەیان هەوڵی ئەدا سەرنجی شا بـۆ خۆی رابکێشێ. شا کەئارەزوی ئەچوە سەر هەرکامێکیان ئەوەیانی هەڵ ئەبـژارد. ئەو ژورەی ئەم بەزمەی تیا ئەکرا لەززەتخانە بو...))[۲۷].

لەسەردەمی ئەم شاهەدا ئیمپراتۆریی سەفەوی گەیشت بـوە دوایـین قۆنـاغی داوەشـانو، لەئـەنجامی هێرشـی ئەفغانییـەکاندا، بنەماڵـەی سـەفەوی هـەم شاهێتییان لەدەس داو، هەم بڕانەوە.

قۆناغی نوێی دامەزراوەی ئەمارەتی بابـان هاوزەمـان بـو لەگـەڵ لاوازبـونی دەسەڵاتی بنەماڵەی سەفەویو، سەرەتای قۆناغێکی پـڕ لـەنائارامیو پشـێویو ناکۆکی ناوخۆی خوێناویو هێرشی بێگانە بۆ سەر ئێران.

سلێمان بەبە لەدوا چارەکی سەدەی ۱۱هەمدا کەوتـە چەسـپاندنی دەسـەڵاتی خۆیو دەسگرتنەوە بەسەر ملکـی بابـاندا. ئـیتر لـەو کاتـەوە سـەرگەورەی ئـەم بنەماڵەیە لەلایەن عوسمانیەکانەوە نازناوی((پاشای))پێ ئەدرا.

بنکەی قەڵەمڕەوی بابان لەسەرەتادا لەدارەشمانە بو کەئەکەوێتـە مەڵبەنـدی پشدەر.

ئەمارەتی بابان لەلای رۆژهەڵاتو سەرویەوە دراوسێی ئەمارەتی ئەردەڵان بـو. والیەکانی ئەردەڵان بەنازناوی((خان))لەلایەن شـای ئێرانـەوە دائـەنران. بنکـەی ئەمارەتیان لەسنە بو. هەورامان، مەریوان، بانە، سەقزیان لـەژێر دەسـتدا بـوە.

روباری سیروان‌و چیاکانی هەورامان، سورێن، سورکێو سنوری جیاکردنەوەیان بوە لەیەکتری.

لەلای رۆژئاوایەوە دراوسێی ئەمارەتی سۆران بو. گەورەکانی سۆران نازناوی((میر))یان بە خۆیان ئەدا. لەلایەن والیەکانی عوسمانی‌یەوە بەنازناوی((بەگ)) ئەناسران. بنکەی ئەمارەتیان ماوەیەك لەهەریرو ماوەیەك لەرەواندوز بو. زێی بچوك سنوری سروشتی بو لەنێوان دەسەلاتی هەردو ئەمارەتدا. بەلام زۆر جار پاشاکانی بابان، رانیە، کۆیە، هەریر، ئالتون کۆپرییان لەوبەری زێ لەبەر دەستدا بو.

لەلای خواروشیەوە دراوسێی ولایەتی بەغداد بو. هەندێ جار دەسەلاتی میرەکانی بابان ئەگەیشتە کفری، زەنگاباد، خانەقین، مەندەلی، زەهاو، جەسان، بەدرە.. واتە ئەگەیشتە جەبەل حەمرین.

ملکی بابان هیچ شارێکی تێدا نەبو. هەندێ گوندی گەورەی تێدا بو. خەلکەکەشی بەشێکی نیشتەجێ‌و بەشێکی کۆچەر بون. کۆچەرەکان بەگشتی رێکخراوی خێلەکییان هەبو، لەهەندێ شوێن خێلەکی نەبون.

گەورەترین ئێلی نیشتەجێ، کەرێکخراوی خێلەکی هەبو، ئێلی نورەدینی بو. لەناوچەی پشدەرو مەرگەدا نزیکەی سەد گوندیان هەبو. لەکاتی پێویستدا هەزار تفەنگچیان پێ کۆئەکرایەوە. لەگەل هۆزەکانی سەکر، شینکی، گەلالی‌دا هاوپەیمان بون. جگە لە مانەش، لەشارباژێر، ئالان، سیوەیل، بازیان، قەرەداخ، شارەزور، گوندو ئاوایی هەبو، رێکخراوی خێلەکییان تێدا نەبو، ئەگەر هەشبوبێ لاوازو بچوك بوە.

گەورەترین ئێلی رەوەندیش ئێلی جاف بو. جاف چەند هەزار مالی بو. چەند تیرەی غەوارەش خۆیان دابوە پالیان. جگە لەئێلی جاف، هەندێ هۆزو تیرەی بچوکی تر کە٥٠ تا ٥٠٠ مال ئەبون لەبەر فەرمانی گەورەی باباندا بون لەوانە: شێخ ئیسماعیلی، کەلور، مەندمی، مەرزینك(بلباس)، تیلەکۆ، کۆستە، هەمەوەند، سۆفیوەند، کەچەلی، چگنی، زەند، کەروەیی، لور، سەدانی، گورزەیی[٢٨].

سنوری رۆم‌و عەجەم هەندی لەم ئێل‌و هۆزو تیرانەی بەسەر هەردو دیوی سنورا دابەش کرد بو. هەندێ لەمانە بەشی گەورەیان کەوت بونە لورستان، کرماشان، ئەردەلان، موکریان.

هێزی پارێزگاری ئەمارەتی بابان لەچەکداری سوارەو پیادەی ئەم هۆزانە پێک ئەهات، هەروەها هێزی شەرکەری ئەمارەت بۆ بەشداری کردنی لەلەشکرکێشیەکانی ئۆردوی عوسمانیدا هەر لەمان کۆئەکرایەوە.

ئەمارەتی بابان لەم سەردەمەدا لەگەشانەوەو پەرەسەندندا بو. کەوت بوە هەوڵی چەسپاندنی سەربەخۆییو، فراوان کردنی سنوری قەڵەمرەوەکەی لە١١٠٢دا میرەکانی بەبە، سلێمانو حەسەن، هەڵیان کوتایە سەر کەرکوک، کەئەوسا ناوەندی ولایەتی شارەزور بو. لەو شەڕەدا متصرفی ئیالەتی کەرکوک، دلاوەر پاشا، کوژرا. کەرکوک کەوتە ناو سنوری دەسەڵاتی بابانەوە. وەزیری بەغداد، حسێن پاشای بەمتصرفی کەرکوک داناو، هێزێکی لەشەرکەرانی بەغدا، جزیرە، ئامێدی بۆ کۆکردەوە، فەرمانی لەناوبردنی میری بابانو، سەندنەوەی شارەزوریان پێ درا بو. ئەم هێزە پاش چەند مانگێ بە سەرنەکەوتویی گەڕایەوە[٢٩].

لەدوای بەستنی پەیمانی زەهاو پێوەندی ئێرانی- عوسمانی ئاسایی بو. شتێکی ئەوتۆ روی نەدابو، ئەم پێوەندییە بشاڵۆزێنێ، یا ببێتە هۆی تێکدانی، لەزەمانی شا سوڵتان حسێندا دو روداو قەومان، کەئەیان توانی ببنە هۆی هەڵگیرسانەوەی جەنگ لەبەینی ئەم دو دەوڵەتەدا. بەڵام لاواز بونی هەردولایان رێگەی ئەمەی نەدانو کێشەکانیان بەرێگەی هاوکاری بەلادا خست.

یەکەمیان، شۆڕشی ئێلە عەرەبەکانی بەسرە دژی دەسەڵاتی عوسمانی. ئەوانە دەستیان بەسەر بەسرەدا گرتو، پاش چەند تێکهەڵچونی خۆیان هاوێشتە ژێرسایەی دەسەڵاتی شای ئێرانەوە. بەڵام شا کلیلی شارەکەی بەرۆستەم خانی نوێنەریدا لەگەڵ نامەیەکی دۆستانەی پڕ لەچاپلوسیدا بو سوڵتانی عوسمانی نارد(١١٠٩)[٣٠].

هەر بەو بۆنەیەوە داوای هاوکاری هەردو دەوڵەتی کردبو بۆ بەرەنگاریو سەرکوت کردنی میری بابان.

دوەمیان هێرشی میر سلێمانی بابان بو سەر مەڵبەندی ئەردەڵانو گرتنی هەندێ لەشارو ناوچەکانی.

شا لەو نامەیەدا کەبو:

((...شەهریاری کیشوەری حزمو قار، شاسواری عرسەی گیرۆدار، سوڵتانی سوڵتانەکانی جیهان، خاقانی خاقانەکانی زەمان، ناصر الاسلام والمسلمین، قامع الکفارو المشرکین، قارەمانی ئاوو خاک، سمی رەسوڵی رب العالمین، قائانی هەردو ئەرزو هەردو دەریا، خادم الحرمین الشریفین، دوەمین ئەسکەندەری ذوالقرنین،

سێبەری سایەداری رەحیمی رحمان، خاقانی کوڕی خاقانو، سوڵتانی کوڕی سوڵتان، مانگی چواردەی ئاسمانی سەڵتەنەتو، بەسالەتو، عەزمەتو، جەلالەتو، نەجدەتو، عەدالەتو، عزو شانو نصفه وامتنان: سوڵتان مستەفا خانی کوڕی سوڵتان محەمەد خان، نصر الله انصارەو ضاعف اقتدارە..))

شا لەم نامەیەدا داستانی هەڵگەڕانەوەی ئێلە عەرەبەکانی بەسرەو، تەنینەوەی بۆ مەڵبەندی حوزەی ئێران ئەگێڕێتەوە، ئەڵێ گرتنی بەسرە بۆ ئەوە نەبو بیخاتە سەر قەڵەمڕەوەکەی خۆی، بەڵکو ئەوان لەباتی سوپاییانی عوسمانی ئەو ئەرکەیان ئەنجام داوە، بەئەمانەت لەدەستی والی عەرەبستان دایە. وەکو جاران بەملکی سوڵتانی دائەنێنو، بەوی ئەسپێرنەوە.. ئینجا دێتە سەر باسی میری بابان، سلێمانو نوسیویتی:

((لەبەرئەوەی سلیمان بەبەی مخذول العاقبە، ماوەیەکی درێژە، هەمو رۆژێ شەڕی نابەجێ بەحاکمەکانی سەرسنورو قەبیلەکانی کوردو ئێلو ئەحشامی ئەم لایە ئەفرۆشێو، هاندەری سیلسیلەی فەسادو عناد بوەو، هەندێ لەمەڵبەندەکانی ئەو حاکمانەی سەرسنوری داگیرکردوە، بەرامبەر بەو پارێزەرانەی لەو سەرسنورە دانراونو جێبەجێ کردنی مەرجەکانی صلحو میساقیان پێ سپێردراوە کرداری خراپ ئەکا.

چەندین جار کردەوە ناشایستەکانی ئەو پێڕەوی زوڵمو بێدادە بەپاشایانی بەغداد راگەیەنراوە، هەمو جارێ ئەوانیش گفتی تەمێ کردنو چارەکردنی ئەم کارەیان داوە، بەڵام بەهۆی تطمیعو حیلەکانی ئەو رۆژگارە رەشە دەغەڵەوە گفتەکانیان بەجێ نەهێناوە.

کەرکوکو ئەو شوێنانەی لەپاشایانو سنجاق بەگەکانی گرت بو لەدەستی ئەودا هێشتویانەتەوە، ئەوەش بۆتە هۆی زیادبونی توغیانی بیابانگەردی وادی خودسەریو خودرایی.

لەوەدا کەئەم خێر ئەندێشو دۆستی صداقت کێشە لەقسەکانی خۆیدا، تیشکی راستی، کالشمس في وسط السما، ئەدرەوشێتەوە، ئەوەی کەئەو سەرۆکی شەیتانگەلە بۆ وروژاندنی کەرەستەی فەساد دەری بڕی بو، نمونداری مەوجی سەرابو، ئەو مەلعونە شایستەی بازخواستو سەرکۆنەیە. وە لەو روەوە کەبۆتە مایەی فتنەو فەسادو بەهۆی چاو لێ پۆشینی بەندەگانی ئەو شاهنشا ثریامکانەوە، فێری دڕی بوە.

((لێ بوردونو چارپۆشینێ لێرە بەدواوە بەرامبەر بەو بکرێ ئەبێتە هۆی نائەمینیو پەشێوانی ئوموری جمهوری ئەنامو هەمو ئەهلی ئیسلام.

ئەگەر لەلایەنی خۆشی هێنی خاقانەوە فەرمانی لازم الامتثالێ دەربچێ بۆ دانی اهتمامی تەواو بەدەفعی ئەو مادەی وبال ونکالە، کەپیسایی بونی ئەو فیتنە ئەنگێزە لەداوێنی دەوڵەتی ئەبەدمدت بشۆرێو، گەردی ژیانی لەسەر ئاوێنەی پاکی خۆشەویستی بسڕێتەوە، ئەبێتە هۆی دامەزرانی بنچینەی اختصاصو باعیسی پتەوبونی بناغەی خۆشەویستی تایبەتی.

هەڵگری نامەی محبەت عنوان، ئیالەتو شوکت پەناه: رۆستەم خان، مەئموری گەیاندنی هەندێ قسەی دۆستانەیە...))[٣١].

مەستورەی کوردستانی بزوتنی سلێمان پاشای بابان بۆ سەر خاکی ئەردەڵانو دوایی‌تر پێکدادانی هێزەکانی عەجەمو بابان بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەسەردەمی جلوسی شاه سوڵتان حسێندا کاروباری ئەمارەتی کوردستان(ئەردەڵان)بە محەمەد خانی کوڕی خەسرەو خانی ئەردەڵان سپێردرا" لەکاتی ئیالەتی ئەودا، سلێمان پاشای بابان بەهۆی زۆریی سوپاو لەشکرو فرەیی زیوو زێڕ بایی بو، لەشکرێکی سازکرد لەئەستێرە زۆرتر بو. لەوڵاتەکانی رۆمو ئێراندا کەوتە تاڵانو راووڕوت، بانگی سەرەڕۆیی‌و یاخێتی بەگوێی دانیشتوانی هەردو وڵاتدا دا.

سەرەتا بەسوپایەکی لەژمارە بەدەر بەرەنگاری وەزیری بەغداد بوەوە، پاش تێکهەڵچون وەزیر بەتێکشکاوی هەڵات. دوای ئەوە بەنیازی گرتنی کوردستانی ئەردەڵان ئەو سوپا گەورەیەی جوڵاند. دەستی داگیرکردنی بۆ ئەو سنورانە درێژ کردو دەرگای فیتنەو فەسادی کردەوە. هەر لەسەرەتاوە هەورامانو مەریوانو سەقزیان گرت. تەمرخان بەگی کوڕی زۆراب سوڵتانی کوڕی کەلب عەلی خانی والی، کە لەسەقزو سیاکۆ بو، هەروەها ئیبراهیم بەگی میرئەسکەندەری دەسەڵاتداری مەریوانیان کوشت. سەرەنجام کەهەواڵی رابونو راپەڕینی سلێمان پاشا بەگوێی شا سوڵتان حسێن گەیشت، لەو روداوە شڵەژا. عەباسقلی خانی قاجاری بەسەردار دانا بەسوپایەکی زۆرو لەشکری زیاد لەڕادەو ژمارە بۆ لەناوبردنی فیتنەی سلیمان پاشا بۆ یارمەتی دانی سوپای ئەردەڵان نارد.

کەمەوکیبی سوپای قزلباشو قشونی ئەردەڵان گەیشتنە مەریوان، سلێمان پاشا هەنگاوی ئازایەتی‌و جوامێری بۆ پێشەوە ناو تێکهەڵچون لە٩هەمی مانگی موحەرەم ساڵی ١٣١٠(بێگومان ئەم ساڵە هەڵەی چاپە)هەنگامەی جەنگی دلێران لەبروسکەی تیغو شریخەی سەنان گەرم بو. لەبەیانییەوە تائێوارێ خەنجەری دلێران کاری لەیەکتری ئەکردو شمشێری دلاوەران گیانی ئەکوشتو سەری ئەپەڕاند، هیچ کامیان سەرنەکەوتن. رۆژی دوایی ١٠هەمی مانگی ناوبراو بو، دوبارە هەردولا تەپڵی شەڕیان لێداو، ریزیان بەست. وەکو نێرە شێر پەلاماری لەشکری یەکترییاندا. سلێمان پاشا خۆی لەپشتی هێرشەکەوە هاتە

پێشەوە، پیاوانەو دلێرانە کەوتە شەڕەوە، ئازایەتی نواند، چەندەها سەری سوارانی ناودار بەزۆری بازوی کەوتە سەر ئەرز.

دواییەکەی، چونکە فەتحو زەفەر بەندە بەتەقدیرەوە نەك بەزۆری بازوی دلێرانی رۆستەم ئاسار، هێزی شمشێری شێرانی پڕ هونەر، شەماڵی سەرکەوتن لەئاڵای دەوڵەتی عەباسقلی خان هەڵی کرد. سلێمان پاشاو لەشکرەکەی تێکشکان‌و بەزین. زۆری سەرکردەکانیان کوژران‌و بەدیل گیران‌و بریندار بون‌و گیران، ئەوانەی لەشیر رزگاریان بو بەهەزار فرتوفێڵ گیانی خۆیان دەرباز کرد. خێوەت‌و بارەگاو ئەموال‌و ئەسبابی خۆیان بەجێ هێشت‌و، بەرەو لای رۆم‌و قوستەنتین رایان کردو هەڵاتن.

قاسم سوڵتانی هەورامی پاش حەسانەوە لەماندویەتی شەڕ، گۆڕانی هەنگامەی شەڕ بەخۆشیی بەزم، بەهۆی کۆنە قینەوە لەبنەماڵەی ئەردەڵان، سەبارەت بەناپاکی‌و نادروستی باوەڕ، بەسەرداری قزلباش ئەڵێ کە: بەهۆی تعصبی دراوسێیەتی‌و هاومەزەبی‌و، بەهۆی گوێ دانە هاوسێیەتی‌و دور بیرکردنەوە، سوپای ئەردەڵان وازی لەرێوشوێنی دۆستایەتی‌و ئاشنایەتی لەگەڵ دلێرانی بەبە نەهێناوەو، بەهیچ جۆرێ بەنیازی جەنگ دەستی شەڕیان لێ نەکردونەتەوەو، لەپێکادانی ناوونەنگدا بەهیچ شێوەیەك بەشداری جەنگ نەبون.

عەباسقلی خانی قاجار کەسەردارو بە((زیاد ئوغلی))بەناوبانگ بو، بەدورزمانی قاسم سوڵتان وروژا، لەسەری موسڵمانانی بێ گوناهی سنە کەللە منارێکی دروست کرد، سەری قاسم سوڵتانیشی وەکو بەیداغ بەسەر بەرزایی سەرەکانی ترەوە هەڵ واسی.

((فەرد: هەر کەس چی بچێنێ ئەوە ئەدروێتەوە.))[٣٢].

مێژونوسانی ئەردەڵان، ئەڵێن لەو بەزمەدا ١٥٠٠کەس لەکوردەکانی ئەردەڵان کوژراون‌و، زیاد ئوغلی گردێکی لەکەللەکانیان دروست کردوە، کەلەناو خەڵکدا بەکوڵێن کۆ بەناوبانگ بوە.[٣٣]

وەکو شای ئێران خواست بوی، دەوڵەتی عوسمانی حەسەن پاشا، یەکێ لەپاشا بەتواناکانی کردە وەزیری بەغداد، ئەرکی سەرکوت کردنی ئێلەکانی کوردو عەرەب و جێگیر کردنی دەسەڵاتی عوسمانی پێ سپێردرا.

هەردو دەوڵەت کەوتنە هاوکاری بۆ لەناوبردنی سلێمان پاشا. حەسەن پاشا خۆی بەقین بو لەسلێمان پاشا، شکاتی شای ئێرانیشی هاتبوە سەر.

لەلایەن عوسمانییەوە حەسەن پاشای وەزیری بەغداد کەوتە سەرکوت کردنی کوردەکانی سنجارو، سۆران‌و، عەرەبەکانی لای بەسرە.[٣٤]

لەلایەن عەجەمەوە حسێن خانی لوڕ نێردرایە سەر شارەزوور کەوتە تالاّن‌و کوشتنی خەڵك. ئێلی بلباسی هەتا ئاکۆو قەندیل راو نا[٣٥].

حەسەن پاشای والی بەغداد، سەرەنجام توانی سلێمان پاشا لەگەڵ ١٧ بەگی کورد لەدۆست‌و هاوکارەکانی بەیارمەتی پاشایانی حەلەب‌و دیاربەکر بکوژێ[٣٦].

بەجۆرە هەوڵدانی بەبە سلێمان بۆ فراوان کردنی قەڵەمڕەوی دەسەلاّتی خۆی‌و، بۆ دامەزراندنی دەسەلاّتێکی سەربەخۆ لەنێوان بەرداشی هێزی رۆم‌و هێزی عەجەمدا شکاو سەری نەگرت.

شا سالّی ١١٠٦ گورگین خانی گورجی، کەمەسیحی بو، بەحاکمی موسڵمانانی قەندەهار دانا. گورگین خان سەرەڕای جیاوازی دینی لەگەڵ خەلکی قەندەهار، زوڵمی زۆری لێ ئەکردن. ماوەی ٥ ساڵ لەوێ مایەوە بێ ئەوەی رەفتاری خۆی لەگەڵ خەڵك بگۆڕێ، میر وەیسی هوتکی کەیەکێ لەسەرانی ئێلی غلیجائی بو، لەوێوە روی کردە دەرباری سەفەوی لەئەسفەهان، بۆ شکات لەدەس ستەمی گورگین خان. شاو کاربەدەستانی دەربار گوێیان نەدایە گازندەکانی میروەیس. میر وەیس هەم نائومێد بو لەوەی بتوانێ هەلومەرجی گەلەکەی خۆی بەهۆی شاوە باش بکا، هەم تێ گەیشت لەوەی کاروباری دەرباری سەفەوی گەیشتۆتە ئەوپەڕی بۆگەنی‌و لاوازی لەوێوە نەگەڕایەوە قەندەهار بەڵکو چو بۆ حەج. پاش حەج کردن دوبارە گەڕایەوە ئەسفەهان. سەرلەنوێ دادی خۆی‌و خەڵکەکەی بردەوە لای شاو دەربار(١١١٢). ئەم جارەش کەلکی نەبو. کەس گوێی لێ نەگرت. بەنائومێدی گەڕایەوە قەندەهار.

میر وەیس سەرانی ئێلەکەی کۆکردەوەو، لاوازی دەوڵەتی سەفەوی بۆ رون کردنەوەو، هانی دان بۆ یەکگرتن‌و شۆڕش. رۆژێکیان لەکاتی راودا گۆرگین خانی کوشت(١١١٣) لەماوەیەکی کەمدا کاربەدەستانی سەفەوی لەقەندەهار دەرکردو خۆی دەستی بەسەر کاروباری وڵاتدا گرت. شا چەند جارێ لەشکری ناردە سەریان. بەڵاّم هەمو جار بەتێکشکاوی ئەگەڕانەوە.

میر وەیس پاش ٨ ساڵ حوکمڕانی مرد(١١٢١). میر عەبدوڵلاّی برای جێگەی گرتەوە. عەبدوڵلاّ ویستی بچێتە ژێر سایەی دەسەلاّتی سەفەوییەوە، بەلاّم مەزنەکانی ئێلی غلیجائی ملیان بۆ ئەوە نەداو میر مەحمودی کوڕی میر وەیسیان لێ هاندا بیکوژێ‌و جێگەی باوکی بگرێتەوە. محمود مامی کوشت‌و لەجێگەی ئەو بو بەحاکمی قەندەهار(١١٢٢). مەحمود کەبەوردی ئاگاداری هەلومەرجی ناوەوەی دەربار بو، کەوتە پێشڕەوی. سیستانی گرت. لەڕێگەی کرمان‌و یەزدەوە چوە سەر ئەسفەهان‌و، گەمارۆیدا. دوای ئابلۆقەدانێکی درێژو داکەوتنی قاتوقڕی

لەناو پایتەختدا، شاو دەستوپێوەندەکانی خۆیان بەدەستەوەدا. شا بەدەستی خۆی تاجی شاهیتی لەسەری خۆی داگرت‌و کردیە سەری مەحمود (١١٣٥). مەحمود چوە ناو ئەسفەهانەوە شای لێخراوی لەیەکێ لەکۆشکەکانی‌دا بەدەس بەسەری داناو خۆی لەسەر تەختی شاهی دانیشت. شا نزیکەی ٦سالّی بەدەس بەسەری بەسەر برد. سەرەنجام ئەوو هەمو شازادەکانی تری کوشت. بەدەگمەن تاك‌و تەرایان لێ دەرباز بو. لەوانە کوڕێکی شا کەناوی تهماسب بو ئەویش لەلایەن نادرەوە لێخرا. ئیتر کۆتایی بەدەسەلاّتی ئەم بنەماڵەیە هات کەبنچینەی ئێرانی نوێیان دانا بو.

کوژرانی سلێمان پاشای بابان‌و ١٧ سەرداری تری کورد ودوایی تر کوژرانی بەکر بەگی بابان لەلایەن والی بەغدادەوە، لەرروداوەکانی داهاتودا بەجۆرێ رەنگی دایەوە کارێکی بڕیاردەری کردە سەر پێکادانی عوسمانی-ئەفغانی(١١٤٠).

لەو نەبەردە گەورەیەدا کە ٧٠ تا٨٠ هەزار سوپایی عوسمانی بەسەرکردایەتی ئەحمەد پاشای کوڕی حەسەن پاشای وەزیری بەغداد لەبەرامبەر ١٧ هەزار ئەفغانی بەسەرکردایەتی ئەشرەف لەنزیکی هەمەدان رویدا، سوپای عوسمانی درای ئەوەی ١٢ هەزار کوشتەی‌دا بەتێکشکاوی لەبەردەمی سوپای ئەفغانی‌دا پاشەکشەی کرد، چونکە ٢٠هەزار سواری کورد بەسەرکردایەتی خانە پاشای بابان، کەباڵی چەپی سوپای عوسمانی پێك ئەهێنا، بەشداری شەڕ نەبون. هەمو مێژونوسەکان هۆی ئەم هەڵوێستەی سوارەی کورد لەو شەڕە گرنگەدا ئەگێڕنەوە بۆ وەرگرتنی بەرتیل‌و گفتی بەخشینی پلەو پایە بەسەردارەکانی کورد، پڕوپاگەندەی دینیی مەلاکانی ئەفغانی دەربارەی نامەشروعی شەڕی هاودین‌و هاومەزەب[٣٧] کەچی کەسیان باسی کاری کوژرانی بەکۆمەڵی سەردارەکانی کوردیان نەکردوە لەلایەن حەسەن پاشای باوکی ئەحمەد پاشاوە، لەسەر دڵسۆزیی‌و نادڵسۆزییان بۆ تورك.

٣-چاخی قاجار

١/٣ ئەحمەد خانی مقدم مەراغەیی

نمونە١٠:

داوی تەزویرو، باپیر ئاغای مەنگوڕ(١١٩٨)

ئێلی بلباس کەئێستا لەموکریان‌و خانەو ئەم دیو و ئەودیوی قەندیل‌و پشدەرو بیتوێن‌و شارەزورو گەرمیان‌و دەشتی هەولێرا دانیشتون.. لێکۆڵینەوەیەکی ئەوتۆیان لەسەر نیە، ئەمیر شەرەفخان لەبارەی بلباسەوە ئەڵێ:

((... ئێلی روژکی، رۆژێکیان ٢٤تیرەی کورد لەشوێنێك بەناوی تاب سەر بەمەڵبەندی خۆیت کۆبونەوەو بون بەدوبەش" دوانزە تیرەیان بلباسیو دوانزەکەی تریشیان بەقەوالیسی ناسراون. بلبیسو قەوالیس دو گوندن لەگوندەکانی هەکاریو، بەپێی گێڕانەوەیەك دو هۆزن لەئێلەکانی بابان))[٢٨].

لەسەردەمێکا ئەم ئێلە ئەبێ بوبن بەهێزێکی گەورە لەچوار گۆشەی ورمێ- سەقز، شارەزور- رەواندزدا، چونکە لەروداوەکانی ناوچەکانی موکریان، ئەردەڵان، بابان، سۆراندا بەزۆری ناویان دێتە پێشەوە. چەند جارێ کاربەدەستانی ئێرانیو عوسمانی پێکەوە پەلاماریان ئەدەنو، هەرلایەکیان لەقەڵەمڕەوی خۆیەوە هێرشیان ئەبەنە سەر. لە١١٢٥دا لەسەر داوای عەجەم لەدیوی عوسمانییەوە وەزیری بەغدادو، لەدیوی ئێرانەوە والی ئەردەڵان لەشکرکێشییەکی گەورەیان کردە سەریان[٣٩].

لە١١٥٠وەزیری بەغداد جارێکی تر چوە سەریان بۆ راونانو کوشتنو تاڵان کردنیان، بەبیانوی جەردەییو رێگرییەوە. شایەتێکی ئەو زەمانە، نوسیوێتی: ((ئەوانە جەردە نەبون، بەڵکو ئەو قسەیە بۆ مەبەستێ بو کەوەزیر ئەوی ویست. ئەگینا ئەوانە شافیعینو خاوەنی غیرەتو حەمییەتی دینیین، زۆریان تەلەبەی عیلمو خاوەنی مزگەوتو گوندن، رێزی میوان ئەگرن. وەزیر ئەی ویست پەلاماریان بدا وتالانیان بکا. ئەو دەسکەوتانەی ویستی دەستی کەوتن))[٤٠].

لەدوای هاتنی ئێلی ئەفشار بۆ ورمێو دەوروبەری، وەپاش لاوازبونی ئێلەکانی برادۆست، ئێلی بلباس سەری دەرهێناوەو، بۆتە هێزێکی ئەوتۆ لەناوچەکەدا، مەترسییەکی راستەقینەی بو سەر دەسەڵاتی عەجەم لەورمێو مەراغادا دروست کردەوەو، ئەوانەش هەمیشە لەتەقەلای سەرپێ دانەوانەنو لاوازکردنو لەناوبردنی ئێلی بلباسدا بون.

لەکۆتایی سەدەی ١٣هەمی کۆچیدا، کۆنفدراسیۆنی بلباس لە٤ هۆزی سەرەکی پێکهات بو" مەنگوڕ، مامەش، پیران، باڵەك، لەوکاتەدا، بوداق خانی کوڕی شێخ عەلی خانی موکری حاکمی سابڵاغو، ئەحمەد ئاقای مقدم حاکمی مەراغاو، ئیمام قلی خانی ئەفشار حاکمی ورمێو، نەجەف قلی خانی دونبولی حاکمی تەورێز بو. هەر لەو ساڵانەدا پشێوی سەرانسەری ئێرانی گرت بوەوە، ململانێ لەنێوان بنەماڵەی زەندو قاجارو، چەند کەسی تر لەناودارانی ئێران لەسەرتەختی شاهێتی ئێران لەوپەڕی توندوتیژی دابو. هێشتا بەلایەکدا نەکەوت بو.

نەجەفقلی خانی دونبولی بەگلەربەگی تەوریز، بەتاوانی راووڕوت حاجی عەلی محەمەد ئاقای مەراغەی کوشت(١١٩٠). لەجێگەی ئەو ماوەیەك ئیسماعیل بەگو ماوەیەکی تر زین العابدین بەگی دانا، کەهەردوکیان لەخزمە نزیکەکانی حاجی عەلی بون. ئەحمەد ئاقای کوڕی حاجی عەلی محەمەد بەهاوکاری سەرانی ئێلی مقدم مەراغەیی‌و بەپشتیوانی ئەحمەد خانی دونبولی حاکمی خوی برازای نەجەفقلی خان، بوەوە بەحاکمی مەراغە. لەسەردەمێکا سەرانی زەند لەناو خۆیاندا لەسەر دەسەڵات لەململانێدا بون. عەلی مراد خانی زەند ویستی ئەم لەحاکمی بخا، بەڵام ئەحمەد ئاغا گوێی نەدایە فەرمانەکەی ئەوو بەیارمەتی ئیمامقلی خانی ئەفشار، بەگلەربەگی ورمێ، لەشوێنەکەی خۆیا جێگیر بو.

ئەحمەد ئاقا، دڵسۆزی‌و گوێڕایەڵی تەواوی بۆ کاربەدەستانی تەوریز دەرئەبڕی. بەلێوەشاوەیی‌و دڵسۆزییەوە بۆ بنەماڵەی قاجار، توانی ببێتە یەکێ لەپیاوە گەورە ناسراوەکانی سەردەمی قاجار. زەینەب خانی کچی، هاوپێخەفی ١٧ هەمی فەتحعلی شای قاجارو کچێکی تریشی هاوسەری محەمەد عەلی میرزا دولتشاهی کوڕی فەتحعلی شا حاکمی کرماشان بو.

ئەحمەد ئاقا لەسۆنگەی کوشتنی بەفێڵی باپیرئاغای مەنگوڕو هەزار کەس لەپیاوە هەڵبژاردەکانی ئێلی بلباس‌دا، نازناوی((خان))و بەگلەربەگی وەرگرت. نزیکەی ٤٠ ساڵ دەورێکی کاریگەری هەبو لەسەرکوتکردنی شۆڕشی هەمو ئێلەکانی کوردا، بەتایبەتی چەندین جار چوە سەر هۆزەکانی ئێلی بلباس‌و، کوشتاری بەکۆمەڵی لێ کردن‌و، سامان‌و دارایی تاڵان کردن. هەر ئەو لەشکری بابانی، کەچوبون بۆ یارمەتی دانی ئێلی بلباس، لەیەلتیمور تێ شکان‌و مەحمود پاشای کوشت(١١٩٨). هەروەها بەشدار بو لەسەرکوتکردنی یاخی بونی ئێلە کوردەکانی ماکۆ، خوی، سەلماس بەسەرکردایەتی جەعفەرقلی خان(١٢١٤).

ئەحمەد خان یەکێك بو لەسەرکردە ناسراوەکانی هێزەکەی محەمەد عەلی میرزای حاکمی کرماشان کەچون بۆ سەرکوتکردنی عەبدولرەحمان پاشای بابان(١٢٢٦). هەمو ئەو شوێنانەی دەستی ئەم‌و هێزەکەی پێ گەیشت بەقسەی عەبدولرەزاق دونبولی((بەجۆرێ کەوتنە بەر کوشتن‌و تاڵان کردن کەشیرازەی کۆمەڵەکەی عەبدولرەحمان پاشای لەبەریەك هەڵوەشان))[41].

لەزۆری تێکهەڵچونەکانی جەنگەکانی ئێرانی-روسی‌و، ئێرانی- عوسمانی‌دا، لەژێر سەرکردایەتی عەباس میرزادا بەخۆی‌و هێزەکانی مقدم مەراغییەوە بەشدار بو. یەکێ بو لەوانەی پاش هاتنی هەیئەتی جەنگی فەرەنسی بۆ ئێران لەدروست کردنی فەوجە نوێیەکانی نیزام پیادەی ئێراندا بەشداربو.

شاکاری ئەحمەد خان کوشتنی باپیرئاغای مەنگوڕو، سەرکوتکردنی ئیلی بلباس بو[٤٢].

نوسەری((تاریخ افشار))رووداوەکە بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((...لەبەرئەوەی ئیلی بلباسی دانیشتوی ناوچەی لاجانی ورمێ و سولدوز، بەردەوام دەسدرێژییان ئەکردە سەر مەڵبەندەکانی ورمێ و مەراغاو، ئەوەندەی ئەیان توانی لەکوشتنی خەڵك و تالان کردنی ماڵو کەلوپەلیان درێغیان نەئەکرد، ئەحمەد ئاقا بۆ تەمێ کردن و گوێ راکێشان، بگرە بۆ لەڕیشە دەرهێنانی ئەو طایفە طاغیە خسران مالە، هیمەتێکی بەرزی نواند. لەو کاتەدا سەرۆکی ئیلی ناوبراو ناوی باپیر ئاغای مەنگوڕ بو، کە بەزاراوەی خۆیان پێی ئەڵێن مەزن و، بەئازایەتی و سەرکێشی ناوی دەرکردبو. ئەحمەد ئاقا بەناردنی رسل و رسائل لەگەڵ ناوبراو بناغەی دۆستی و ئاشنایەتی دامەزران، وە بەڕشتنی دانی زخارف رای کێشایە ناو داوی تزویرەوە. نامەی بۆ باپیر ئاغا نوسی: هەمو دنیا ئەزانێ دوژمنایەتی بەینی من و نەجەف قلی خانی بەگلەربەگی تەوریز تا کوێیە، چونکە ئەو کابرایە، حاجی عەلی محەمەدی باوکی خوالێ خۆش بومی بەغەدرو حیلە کوشت، سەندنی خوێنی باوکیش لەسەر کوڕەکەی پێویستە، تکام وایە لەگەڵ هەندێ لەئێلەکانی خۆت هەنگاوی یارمەتی دان بهاوێژی و، حەقی دۆستایەتی و دراوسێیەتی بەجێ بهێنی، هەڵبەت لەوەشدا دەسکەوت و تالانی زۆر لەشتومەکی تەوریزو دەورو پشتیتان پێ ئەبڕێ.

باپیری مەنگوڕ بەتەماعی شتومەك فریو درا. لەگەڵ هەزار کەس لەلاوانی ئازاو سوارانی جەنگ ئازمودەی مامەش و مەنگوڕ بەپۆشتەو چەکداری، بو مەراغا چون، ئەحمەد ئاقا بۆ پێشوازی کردنیان لەشار دەرکەوت و، بردنیە ناو شار، لەناو ماڵەکانی شاردا هەر پێنج کەس و دەکەسیانی لەماڵێك دا دامەزران و، کەلوپەلی پێویستی بۆ ماڵی هەریەکێ لەئاغایانی ئەو تایەفەیە نارد . بەلام لەپێش هاتنیان دا، تەگبیری کوشتنی ئەوانی لەگەڵ ئەعیان و کوێخایان و سەرانی سوپای مقدم کردبو. بەجۆرێ کەهەر چەند کەسێك لەوانە لەماڵی هەرکەس کەمیوان بن، خاوەنی ئەو ماڵە لەکاتی دانراودا کەدەنگی تفەنگێکی بیست میوانەکانی خۆی لەکاتی خەودا بکوژێ و رەوانەی دیاری عەدەم یان بکات. لەکاتی دیاریکراودا لەنیوەشەودا خاوەن ماڵەکان کەبۆ کارەکە بێداربون، بەبیستنی دەنگی تفەنگ بەجارێك دایان بەسەریان داو، رەوانەی دیاری عەدەمیان کردن، بەجۆرێ کە لەوهەزار کەسە یەکێ بەزیندویەتی دەرباز نەبو.

بۆ بەیانی سەلکی مەغوسی ئەوانەیان بردە بەر چاوی ئەحمەد ئاقاو، لاشەی مەزنەکەیان- باپیر ئاغا بەدەروازەی شارا هەڵواسی‌و کردیان بەپەنگ بو سەیر کەران.

هێشتا ئەم دەنگوباسە بڵاونەبو بوەوە دەمەوبەیانی، بەئامادەیی تەواوەوە، بەغار هەڵی کوتایە سەر لاجان، ئەشرار غافلگیر کران، ماڵ‌و کەلوپەلی تالان کردن‌و بەدەسکەوتێکی زۆرەوە گەڕایەوە. وەختێ ئەم مەسەلە ترسناکە لەئیلی بلباس قەوما، ئەشرار لەترسی ئەوەی نەوەکو ئەم بەلا ناگەهانە بگاتە سەر ئەوانیش، تێکڕا سوێندیان بۆ یەکتری خواردو یەك کەوتن. کەبۆ تۆڵەی خوێنی باپیر ئاغا هێرش بکەنە سەر مەلبەندی مەراغا، تۆڵەی ئەوە بکەنەوە کەڕوی داوە. ئەحمەد ئاقا لەبیستنی ئەم پیلانەی ئەشرار پەشۆکا. ناچار پێشدەستی کرد لەپەلامار دانیان، لەکاتێکا ئەوان لەشاری سابلاخی موکریان بون، لەناکاو لەناوی جەغەتوو تەتەهو بۆیان پەڕییەوە، هەڵی کوتایە سەریان، لەحاڵێکا ئەوانە بێ ئاگا بون لەم کارە، کۆمەڵەکەیان پەرەوازە بو، ئازایەتی مەردانی مقدم زیادی کردو، ریزەکانی ئەشرار شڵەژا، سەرەنجام نەیان ئەزانی بۆ چارەی ئەم کارەساتە چی بکەن، مەگەر ئەوەی پەنایان بۆ پاشای قەراچۆران(مەبەستی پاشای بابانە لەقەڵاچوالان)، هەروەها عەریزەیەکیشیان بۆ علیمراد خانی زەند، کە لەو رۆژانەدا سوڵتانی فارس‌و عیراق بو، نوسی. لەوێوە لەسەر داوای ئەوانە حوکمێك دەرچو" کەمەحمود پاشای قەراچۆران یارمەتی کوردەکان بدا، کەلوپەلی تالان کراوی ئەمیرەکانی بلباس لەئەحمەد ئاقای حاکمی مەراغا بسێنێتەوە، ئەحمەد ئاقا لەحکومەتی مەراغا لابداتو، بوداق خانی سابلاخی موکری لەجێگەی ئەو بکاتە حوکمڕان.

کاتێ ئەم هەواڵانە بەگوێی ئەحمەد ئاقا گەیشت، لەرێگەی رسل‌و رسائل ەوە داوای یارمەتی لەئەمامقلی خانی بەگلەربەگی ورمێ‌و ئەحمەد خانی دونبولی حاکمی خوی کرد. بەیارمەتی ئامادەیی ئەفشارو دونبولی بەسەر مەحمود پاشادا زاڵ بو. لەبەر ئەوەی مەحمود پاشا لەو شەڕەدا گوللەی تفەنگی پێکا بوی، برینەکەی کاری بو، مرد. بەپێی قسەیەك ئەم روداوە لەساڵی ١١٩٨بوە. پاش ئەم روداوانە ئەحمەد ئاقا بەپێی گێڕانەوەی گلشن التواریخ چۆتە ورمێ، لەئەمامقلی خانی بەگلەربەگی ئەفشار... نازناوو حوکمی خانی وەرگرتو، ئیتر بەئەحمەد خانی مقدم ئەناسرا))[٤٣].

بەیتبێژێکی موکریان ئەم روداوەی هۆنیوەتەوە، ئۆسکارمان لەسەرەتای ئەم سەدەیەدا تۆماری کردوە.

بەیتی باپیراغای مەنگوڕ

گوێرادێرنی دیوانە! گوێو لە من بێ دێوانە!

٣ شەوو ٣ ڕۆژانە، بۆ و بکەم مەدحی شیانە. دۆلابی موکریانە. قاقەز چو بۆ عیلانە. بێ ڕەشەی ڕەسوڵ ئاغانە، لەگەڵ حەمەدی شینانە، ڕابەریان ئەورەحمانە، چۆڵیان کرد، باگردانە. بەعیززەتی سوبحانی، سبحەی لەگەڵ بەیانی، لەشکری باپیرخانی، ڕەنگ وەزیری ڕومیانی ، سواربو لەباگردانی. مەنگوڕی دەمی وەجاغی، پیاوبون لەسابلاغی، تەدارەك بۆ مەراغی. بۆ مەراغەی ڕەوانە. ٣ شەم سەری هەموانە بە٣ شەموی پڕ هونەر، باپیراغای پڕ جگەر، بدا خانی بۆ دەستەبەر، لەسابلاغی چوبوە دەر، دەڵێ: ((هیچ پەرچت نایەتە بەر))

خالەق! ساحێب سەفایە، پەرچی دەرێ دنیایە، بەئومێدی ئەو خولایە، لێیاندا دەهۆڵو زوڕنایە، ئەسپیان هاتە سەمایە، زۆرخۆشن بۆ دەعوایە، هومێد ڕەسوللایە،((ئەو کارە وایێك نایە!((.

هات، گەییە فەخرەقایە. لێیاندا دەهۆڵو زوڕنایە. حەوسەد کەسی ڕاگیرایە. زەوقی باپیرا غایە. لێدەن لەتەپڵی شایە. شوکر بۆ خولایە. مەکوژن سەیدو مەلایە! قورعانیان دەسینگی دایە!

هات، گەییە خاتون باغی. باپیراغای قوچاغی، لەگەڵ خانی سابلاغی. سەیری کەیفو دەماغی، چو لەعەجەمی یاغی.

باپیراغای خاڵ لەڕو، بەڕۆژی سێ شەمو چو، عامی خەلقی چو لەدو، چاویان لێ کرد بەفەندی، هات، گەییە وەکیل کەندی، حەوسەد سواری لەڕەندی.

سبحەینێ چێشتەنگاوە، قاسیدیان دەگیڕاوە، چی ماوە دەنگیان داوە، قوشەن نەبوە تەواوە، تەگبیریان لێ ڕوناوە، سبحەینێ بەیانی داوە، هەر بزوتو توسراوە، دو عەشیرەتی ماوە.

تەغلەب ڕمب نەزەرییە، یەك لەسەتی کەم نیە. بزانن مەسلەحەت چیە.((بێ تیپی مەرنەکەنان؟))بۆیەی عالەم ڕاچەنان

بەعەقڵم ڕاچەنانە، مەقسودیان گۆڕانە، سولەیمان بەخۆو بەبرانە، ڕایان کردە جلیتانە، مەسڵەحەتی هەموانە: ((بچین بۆ سەر عەجەمانە، ڕابەرن بداخانە، مەراغەی بکەین وێرانە، بێن ڕونیشین لێرانە، مودەبیر کاك سولەیمانە، چونکە گەورەی عیلانە، چ دەفەرموی گیانە؟ ئێرە دەبێ وێرانە؟ مارەیان بکەین ژنانە؟ ئیدی، چلونە سەوزیخانە؟)).

هۆی سولەیمانی خەزالّی! نەوەی رۆستەمی زالّی، حەوت قوببەی لەمەتالّی، پێم نەلێن ئەتۆ مندالّی! لەجلیی نەکرد خالّی، وەك هەوران بەگەوالی، دەکوژم مالّو تفالی، درەنگە رێی مەکەن خالّی.

گەیبیە، ئەللاهو ئەکبەری

لینگیدا پێش خانی بەموشتەری، دەلێم: ((خانە ئەتۆ کوێندەری، نۆ سەد سواری بەدەفتەری)).

دەلێم((خانە، لەروحیم بویە موشتەری،لەبۆ مەراغێن بەری))

بۆ مەراغەی بردە خوار

یابینای پەروەردگار! بەزار خۆشە نۆ سەد سوار، هەم رۆحمبەرو جەببار، ئیزرابیل بو جلودار، بۆ مەراغەی بردە خوار

بۆ مەراغەی راکشان، ورشە ورشی کەمبەران، بینی میشكو عەنبەران، فەندی پەیاغ بە سەران، قەت نابێ گوزەران

قەت ناتبی گوزەرانە، عەجەم زۆر بێ ئیمانە، لێن تێك دەدەن مەکانە، سەرن دەبڕن لێرانە، خدراغای نەوجووانە، چوە سەر خانی بەرمبانە: ((بابە لێدەم ئامانە!))

باپیر دەلێت: ((کاکە! کەس ئەوی مەسلەحەی ناکا. بداغم لەگەڵ پاکە، هیچ دەهویەن لێ ناکا، تەگبیران بکەین چاکە، جێگاکەن زۆر غەمناکە، عەجەم یەکجار هیلاکە))

((عەجەم هیلاكو زۆرزانە))چوە سەر جانی بەرمبانە، دەڵێ: ((بابە لێدەم ئامانە!)).

بانگم وە بەر پادشای لەژور، خان ناردنی دور لەدور، بلباس هاتن بەجەمبور، رانك رەشی چەکمەسور، خان ناردنی بەحوجەتە، بلباسان تالحەو بەختە.

بەسیی رەختی دە زەردا، کاکە رەشی نامەردا، هاتە خوارێ لەسەردا، ئیمانی پێ بو هەردا

مەنگوڕی دە رمب جولانە، چاویان کەوت بەزیرانە، وە ژور کەوتن یەکانە، چەند شیوی پڕ دەرمانە! چەند شیشەو شەرابە! عەجەم بون بەجەللابە، موکری بون بەقەسابە، هیچ کەس والی دەر نابا، چلۆن دەبێ ئەو حیسابە، هەموی مەستی شەرابە، وای لێ دەرنابا کەسە

خالەق! تۆی فەریادرەسە، مەگەر بەهەرەوەزە، بداخان لێی بو قەزا، رێکی دەدان بەخەزا. تایفەی خان باپیری، رێکی دەدان بەشیری، بو بەخانەبگیری، ئیسلام قڕ بو بەشیری

بەشیی قریو ئیسلام، تێیاندا بۆ قەتلوعام، قەتلوعامیان تێدا بو
سولەیمان بەخۆو بەبرانە، دەردەچو لەدەربانە، ئەگەر لەدەربان دەرچو، چوارو پێنجی کەوتە دو، خەلاس بونی، بۆ نەبو

بۆی نەبو خەلاس بونە، لەو کافری دە مەلعونە، بەو رمبی دەسی سونە، بەداسی کەرەتتونە، هەروەك گەنمیان دەدرونە

هەروەك گەنم‌و سوالە، دە خوێنی‌دا شەلالە، بلباس حالێت بێ حالە! لەولای بێ شیرە خرە تۆپییان لێدا بەگورە، حەوتی لێ بون بەورە، دەنگی لەعەرزی برا.

ئافەریم وەستای خەرات! دەست بەخەنجەری دەدات، حەوت مالی کردن بەرباد وەستا عوزیری هەندو، خەنجەری شام‌و تەشو، لەبەرگەرەکی‌دا چو، یەکێ لێ خەلاس نەبو

هۆیە وەستا عوزیریا حەوت مالێ بە وەجاغ کوێری، هەر یەکێکیان دەبوێری، ئاوێتی جەزاییری، دابوی لەتەپلی سەری، ئەویشی کرد بێ بەری

کوا مەرزینگ؟ کوا ئومەربل؟ شۆرە لاوی شل‌و مل، لەکولاتان بونە جل بونە جل لەکۆلانان، لەشی دەوان نەوجەوانان، کەوتبون لەکولاتان. لەکۆلان‌و کەناران، لەشی دەشۆرە سواران، وەك بژانگی دە داران، سەریان گەبیە حەساران، لەحەساری دەوامگرد، لەبلباسی دەوا خورت، لەش‌و کەلەش بونە پرد، عەجەم بەسەردا رابرد.

هەر کەس میوانی خۆی کوشت
بەدەهۆل‌و زورنا هاتنە سەر باپیراغای، جا باپیراغا لەبداخانی پرسی:
لەباپیراغای جندییە لەبداخانی پرسییە: خان، ئەو قولە قولە چیە؟
دەلێ: ((یا پیری شوگاییە، ئەوە دەهۆل‌و زورناو شاییە، ئەوە پیشەی ترکییە، زەوقە لەبۆ خەلقییە.

رۆژێکی لەرۆژناوایە، خان باپیر لەسەرایە، ئاوری تۆپخانە یان دایە، زەلیل باپیراغایە، لیرەی هیچ بۆ پێك نایە" خدری شۆریان هەلێناوە، لەپێش بابی راگیراوە. حەمە سور بەچەلەنگی، هەلیان ئەشکاوتە سینگی، کورێ لەسەر سینگی بابی، لێیاندا بە جەللابی((تو قەت موسلمان نابی!))

سبحەینێ ئەلەسەحەر، کوێت‌و بوزو سەقەر، لەخاویان هێنا دەر.((لێی کەن زینی موحتەبەر، توندی بکێشن تەنگ‌و بەر!((پێی نا لەرکێفی کەوتە سەر.((سوار ببێ پەپاغ بەسەر! پەپاغ بەسەر سوار بێ، خێلی فەقیر هەژار بێ، موکری هەروا داغدار بێ، هەر هاوارو لێدان بێ))

هەر هاوارو لێدانە، بێ سەردارو خێزانە، دەڵێی: مەڕی بێ شوانە، پەخش بون لەزەویانە، دۆڵابی بەگزادانە، سەرکردەی موکریانە، خراب بون ئەو کارانە، بەقڕی دان موسڵمانە، یەکیان نەمان ئەوانە، هومێد بوداغ سوڵتانە، قبوڵ نەکا لەوانە، بوچ بێ دینی غەیانە، وای کرد بو عەجەمانە؟ پێیان نەکا موتمانە، غەلیزن ئەو سەگانە. نەمرە ئەو بداخانە؟ ناترسێ لەگۆڕخانە؟ چییان کردبو بەستەزمانە؟ ماڵی خۆی کرد وێرانە، کەسی نەهێشت لەعیلانە. ڕەببی سەد جار شوکرانە، چونکە پێشکار شەیتانە، دەست هەڵگرێ لەو کارانە

هات و، گەییە کارێزی، منداڵی پڕ بەئامێزی ئیخسیر چونە تەورێزی

هات و، گەییە دەریازی، مەحبوبیان بژارد لەرێزی

هاتە خوار لەلاچینی، لەت بێ لەنیوی زینی، لەبلباس، بەقینی

برایم ئاغا بێ لەسەردا، تاقە سوارەی بێ گەردە، خێزانی دیکدی وەردا

دیکدی وەردا خێزانە، حەسەنی بەکر ئاغانە، میرە ڕۆژی تەنگانە، بەری هەڵنەدا گوڕانە

مەلا ڕەسوڵ بێ فەرە، دە پێش بداغی گەرا: ((خانە بەسێ بێ ئەو شەڕە! ئیسلام هەموی وەرگەڕا))

-ئیسلام پاك وەرگەڕاوە، هەتتا سیلمیی هەڵناوە، تا سلیمو بەیتاسی، ئیخسیر، بەسی عەبباسی

بەسی عەبباسی ئیخسیر، زینی ڕۆمیان و بارگیر، لەسەری بو رمەبو شیر، بداخانی جیهانگیر

بداخان بۆ لەدوایی، هەزار مەڕی شوگایی، هەر هەرزانە، خۆڕایی، دەیاندا مەڕو شایی بزنێك بینی دو کارە لەموی بکرێ دەوارە، بەهای بزنیم دو پارە

هەزار گای بێ جوت بەندە، قیمەتی گای، خولابەندە، بلباسان کاریان گەندە لەبلباسی گردو مرد. خزمەتی خانیان نەکرد. بۆیە بەدیان بۆ رابرد. خان عەرزی شای لەوان کرد. بۆیە یان تەگبیر لێ کرد خان گوتی: ((خزمەت بەگەرمینیان کرد))بۆیە پاکی برد قڕی کرد.

قڕی کرد لەزەمانی، بنۆڕە تەگبیری خانی. وا گوزەران دەزانێ، ئەمینی دەوڵەتانی. بلباس زۆر بهەستە زمانی خزمەتو نەکرد بەخانی، بۆ خوو پەیدا کرد غەیانی

تایفەی بوداغ سوڵتانی، لەکن پادشای ڕەوانی

مەنگوڕ زۆر بەستەزمانی. بەستەزمانی بێ شومار، نەیان دا خەرج و بێگار، خانیان لێ بو دەعوا کار، هاتنە پێش پیادەو سوار: ((مالیاتی نادەین چ

جار))ی گوت باپیری نازدار: ((بۆ خـۆم دەبمـە حـاکمی شـار، خـانی دەردەکـەم
ەوجار، خانی دەردەکەم یەقین، بۆ خۆم دەبمە جێ نشین، دەڵێم بەگزادە چ نین)).
ئەگەر ئەو قسە هات، رابرد، خان رونیشت تەگبیری کرد، قسەی خۆیـان پـاك
یەك کرد، عەرزی پادشایان دەکرد. پادشـا لـەوانی قبـوڵ کـرد. بداخانی گـردو
فورد، مانگێکی دی سەبری کرد، پاك مەنگوڕی وەخڕ کـرد، سـەرتاپای خـەڵات
دەکرد. بداخان گوتی: ((بمێنم باپیر ئەمنت دەزیینم، سابلاغیت بۆ دەستێنم، باپیر
مەبە ئینتیزار، دەبێ ببیە حاکمی شـار، لەبـەرم هەیـە یـەك کـار.کـارم هەیـە
لەوێندەری، جاری دەنێرم چەپەری چەپەرێکی بەرەوان، بۆ کن پاشای بەدڵو جـان،
مەراغەی بکەم وێران، پادشای دەکەم بە خودان، بۆ خۆت ببە ئاغای هەموان)).
لەمەنگوڕی گردو مرد، قسەی خانیان قبوڵ کرد، بەحـەوتوێکی پـاکی وەخـڕ
کرد، بە سابلاغی تەگبیر کرد.
((گوێو لەمن بێ گەلی جەماعەتی کەس بە بەگزادان هەڵنەخەڵەتێ!))[٤٤].

٢/٣ عەسکەر خانی ئەفشار

نمونە١١:

کەمەندی تەدبیر" ئیسماعیل ئاغای شوکاك(١٢٣٥)

عەسکەر خان بەگلەربەگی ئیلی ئەفشـارو سـەردەمێك حـاکمی ورمـێ بـو،
یەکی بوو لەنۆکەرە دڵسـۆزە نزیکـەکانی عـەباس مـیرزاو، لەجـەنگی ئێرانـی-
روسی‌دا(١٢٢٠)یەکێ لەسەرکردەکانی هێزەکانی بـو. لـەدوای هـاتنی دەسـتەی
نوێنەرایەتی فەرەنسی بەسەرۆکایەتی گـاردان بـۆ ئێـران، بـۆ جێبـەجێ کردنـی
پێکهاتنی فەرەنسی- ئێرانی فیـتکن شـتاین(١٢٢٥: ١٨٠٧)و نـوێ کردنـەوەی
هێزە چەکدارەکانی ئێران، عەسکەر خان کەئەوسـا یـەکێ لـەپیاوە ناسـراوەکانی
ئێـران بـو، جگەلـەوەی بەشـداری دروسـتکردنی فەوجـەکانی پیـادەی نیزامـی
تازەربابجان بو، لەلایەن فتحعلی شاهی قاجارەوە کرایە دوەمین سەفیری دەربـارەی
قاجار لەلای ناپلیۆنی ئیمپراتۆری فەرەنسە(١٢٢٢-١٢٢٦).
عەسکەر خان لەگەڵ خۆی بایی پەنجا هەزار تومان دیاری بۆ پـاریس بردبـو،
پاش ئەوەی ٤ ساڵ لەپاریس مایەوە بـێ ئـەوەی بـەهیچ ئـەنجامێکی بـاش بکـا،
بە١٠هەزار تمەن قەرزەوە گەڕایەوە، ئەو قەرزەی لەسەری کەڵکە بوبو، ئەیویست
لەتاڵان کردنی خەڵکی کوردستان بیبـژێرێ. لـەپاش گەڕانـەوەی عـەباس مـیرزا
کردی بەحاکمی ورمـێ، هەنـدی سەرچـاوە ئـەڵێن عەسـکەر خـان یـەکێ بـوە
لەدامەزرێنەرانی کۆڕی فەرمانسونەری لەئێران[٤٥].

ئێلی شوکاک، کەپێك ئەهات لەچەند تیرەیەك، لەناوچەکانی سنوری ئێران-عوسمانیدا ئەژیان، کاربەدەستانی عەجەم توانی بویان ئەم ئێلە بهێننە ژێر باری فەرمانبەرییەوە، شەرکەرانی شوکاك لەریزی شەرکەرانی عەجەم دا بەشداری لەشکرکێشییەکانی عەباس میزاو، سەرکردە سوپاییەکانی تری عەجەم ئەبون" هەم بۆ سەرکوتکردنی ئێلە کوردەکانی وەکو بلباس‌و زەرزاو، هێزەکانی میری سۆران لەسیدەکان.[٤٦] هەم بۆ بەشداری لەجەنگەکانی روسیاو عوسمانیدا جگە لەوەش ژنوژنخوازییان کەوت بوە بەینەوە لەگەڵ ئەوەشدا، ئەوانە هیچی دادی نەدان، میزا رەشید باسی سەرپێچی کردنی ئیسماعیل ئاغای شکەفتی سەرخێڵی شوکاك‌و، کوشتنی بەدەستی عبدالصمد خان، بەم جۆرە ئەگێرێتەوە:

((رونکردنەوەی ئەم باسە وایە، ئیسماعیل ئاغای کوری میزا ئاغای سەرخێڵی ئێلی شکەفتی لەسەر لوتکەی شاخی بنابی نازلو قەڵایەکی قایمی دروست کرد، ئەندەرون‌و بیرون‌و دو دژی پتەوی تیابو. ئەم کابرایە وەختی خۆی لەشەرەکانی نێوان دەوڵەتەکانی ئێران‌و عوسمانیدا لەپای ئاوزەنگی نائب السلطنەدا خزمەتی دیاری کردبو. بۆیە جێگەی دڵنەوایی کردنی شاهانە. بەشێنەیی کاری ئەو بەرز بوەوە، دەسەڵاتی گەیشتە هەمو ئێل‌و هۆزەکانی ورمێ، لەگەڵ ئەوەشدا، بەپێی فەرمانی دیوان، ئەبو یەکێ بێ لەژێردەستەکانی حسێنقلی خانی بەگلەربەگ. سەبارەت بەوەی شەرارەت‌و جەسارەتی سروشتیی هەندێ لەم جۆرە کەسانە، جاروبار ئەبوە هۆی یاخی بون لەگوێڕایەڵی فەرمانەکانی بەگلەربەگی پایەبەرز، توشی تەمێ کردن‌و گوێ راکێشانی توند ئەبو. لەوەختی خۆیدا بۆ دامەزراندنی بناغەی پەیوەندیی‌و نوێ کردنەوەی رێوشوێنەکانی گوێڕایەڵی کچۆڵەیەکی خۆی لەفرج الله خانی کورە گەورەی عەسکەرخان مارە کردبو.

لەو حەلە بەدواوە، لەسایەی دەربڕین‌و دڵنیایی خزمایەتییەوە لەگەڵ عەسکەر خان‌و سەختیی ئەو قەڵایەی پێشتر باسی کرا، سەر لەنوێ کەوتەوە هەڵگەڕانەوەو یاخی بون، رێگەی هاتوچۆی خەڵکی بڕی، کەلوپەل‌و بەروبومی چەن ئاواییەکی دەوری قەڵاکەی تاڵان کرد.

کەهەواڵی یاخی بون‌و هەڵگەڕانەوەی ئیسماعیل ئاغا گەیشتە بەگلەربەگ، سەرەتا هەر بۆ بیانوبڕین‌و تێگەیاندن‌و لەبەرچاوگرتنی خزمایەتی ئەو لەگەڵ عەسکەرخان، عبدالصمد خانی لەگەڵ عەلی سوڵتانی ریش سپی هۆزی کەلوڕو چەند کەسێکی لەکارکەرانی باوەڕپێکراو، مەئمور رەوانەی قەڵا فەرمو. کەبەڵکو بەپەندو ئامۆژگاری بیهێننەوە سەر رێ. خانی ناوبراو لەگەڵ مەئمورەکان، وەکو

فەرمانیان پێ درابو، چون بۆ قەڵای ئیسماعیل ئاغا. لەقەڵاکەی خوارەوە دەستەیەك لەپیاوەکانی کەچەکدارو ئامادە پاسەوان بون، ئیسماعیل ئاغایان لەقەڵاکەی سەرەوە لەهاتنی عبدالصمد خان ئاگادار کرد. پاش ڕێگە درانیان مەلا صالح ناوێك کەهاودەمی ئەوبو. پێشوازی لەعبدالصمد خان کردو بردی بۆ حەساری سەرەوە. ئیسماعیل ئاغا خۆیشی‌چەند هەنگاوێك لەحەساری سەرەوە هاتە پێشێ‌و، هەمویان پێکەوە چونە ئەندەرونی حەسار.

عبدالصمد خان کەوتە ئامۆژگاری بەبەزەییانەو، گفت‌و گەف، بەڵام لەو هیچ وەڵام‌و قسەیەکی نەبیست، نیشانەی ڕازی بون یا ڕاست بێ. عبدالصمد خان سەرلەنوێ بەنەرمی‌و میهرەبانی ئامۆژگارییەکانی خۆی دوبارە ئەکردەوەو ئەیوت: خیلاف‌و خیانەت بەرامبەر دەولەت هەمیشە ئەبێتە هۆی داماوی‌و زەرەرو، ئەنجامی خراپی لێ ئەوەشێتەوە. ئەو کابرا بێباکە لەبیستنی ئەم قسانە تورە بو، بەدزییەوە جنێوی بەعبدالصمد خاندا. بۆیە عبدالصمد خان وەکو شێری تورەی دڵ پڕ لەقین لەلای ئەو هەستاو، لەدڵی خۆیدا سوێندی گەورەی خوارد" ئەگەر بهێڵم ئەم کابرایە بەزیندویەتی بمێنی، دیارە من لەنامەردانی ڕۆژگارم. ئەوسا لەقەڵاکەی ئیسماعیل ئاغاوە بەسواری هاتە خوارێ‌و، لەماوەی دو سەعاتدا خۆی لەشار گەیاندە حزوری حسێنقلی خان‌و باسەکەی بۆ گێڕایەوە. ئەم جارەیان بەگلەربەگ، عەسکەر خانی بۆ قەڵای ناوبراو مەئمور فەرمو.

عەسکەرخان ڕۆژی یەکشەممە ١٤ی محرم الحرام لەگەڵ چەند کەس لەگەورەکان‌و ئەعیان‌و برازاو نەزەر عەلی خانی کوڕی خۆی، چو بۆ سەر قەڵای ناوبراو. لەدەوری قەڵاکە دابەزی، لەدوای ئەویش عبدالصمد خان لەگەڵ سوارانی ناوداری نیزامی کۆکراوەی خۆی کەوتەڕێ. عەسکەرخانی کارزان نیازی وابو کەئەو بەکەمەندی تەگبیر نەك بەجەنگ‌و پەیکار گرفتار بکا. بۆیە بەهۆی تەرجومانێکی زمانزانەوە پەیامی بۆناردو نامەی پێ گەیاند. ئاگاداری کرد لەداوێنی قەڵاکەدا ئەیەوێ بیبینێ تا گفتوگۆی لەگەڵ بکات. ئیسماعیل ئاغا قبوڵی کرد. داوای بارمتەی کرد لەناو قەڵا دایان بنێ. تا خۆی بەتەنیا بێتە داوێنی قەڵا. عەسکەرخان بۆ دڵنیایی ئەو، نەزەر عەلی خان‌و فەرەج ئەڵڵا خانی وەکو بارمتە ناردە قەڵا، ئیسماعیل ئاغاش ئەوسا زاتی کرد لەگەڵ پێشخزمەتەکەی خۆیدا، هاتە خوارێ بۆ چادری عسکەرخان لەدەوری چەمەن چەنزە.

لەم کاتەدا عبدالصمد خان لەگەڵ سوارەکانیو یەکدو دەستە گەیشتە دەرگا. بینی ئیسماعیل ئاغا لەگەڵ براکەیدا خەریکی پرسیارو وەڵامن. هەر بەسواری هاواری لەعەسکەرخان کرد، وتی: هەرکە دوژمنت بەردەس کەوت بیکوژە!

ئیسماعیل ئاغا لەبینینی عبدالصمد خانو بیستنی مصرعێکی کەخوێندیەوە، خۆی گەیاندە ئەسپەکەی. هێشتا پێیەکەی تری نەخست بوە ناو ئاوزەنگی، عبدالصمد خان کتوپڕ تفەنگەکەی خۆی بەرەو ئەو ئاگر داو بەگوللەیەك تەواوی کرد. سوارانو سەربازان لەبینینی ئەم روداوە کەوتنە دەسرێژو، چەند کەسێکی کەهاوڕێی ئیسماعیل ئاغا بون کرانە نیشانەی گوللە.

عەسکەر خان لەم هەلومەرجەدا لەپەژارەی نەزەر عەلی خانو فرج الله خان دابو کە لەقەڵاکەدا بون. عبدالصمد خان لەم کەینوبەینە ئاگادار نەبو. نەوەکو دانیشتوانی قەڵاکە بیان کوژن. بەڵام کەقەڵادارەکان گوێیان لەدەنگی دەسرێژی تفەنگەکان بو، نەزەر عەلی خان بەزیرەکیی خۆی، زانی بوی کەئیسماعیل ئاغا چوە بۆ دیاری عەدەم، روی خۆشی پیشان دانو مژدەی بەکوردەکاندا" لله الحمد پێکهاتنو ئاشتی لەنێوان هەردو لادا کراوە، ئەو دەسرێژەش نیشانەی ئەوەیە. ئەوانیش بڕوایان بەم قسەیە کرد. چاودێری ئەو دو لاوە یان پشت گوێ خست. ئەوسا نەزەر عەلی خانو فرج الله خان هەردو سواربون، بەخێرایی بروسکەو با بەرەو ئوردو کەوتنە غاردان، باوکی مەزنو مامی ناودار بەهاتنەوەو رزگار بونیان گیانێکی تازە یان تێ گەڕایەوەو، خۆشییەکی بێ ئەندازە یان پێ گەیشت. ئینجا سوارانو سەربازان هەڵیان کوتایە سەر قەڵاکەو، هەمو دارایی ئیسماعیل ئاغایان تاڵان کرد. کوڕەکانی ئیسماعیل ئاغا: میرزا ئاغاو، عەلی ئاغاو،یەحیا بەگ لەمەیدان هەڵاتن، بەڵام ژنەکەی ئیسماعیل ئاغا کەناوی((جازی))بو ئافرەتێکی ژیرو ئازا بو، پاش ئەم روداوانە چو بۆ دار السلطنتی تەورێز بۆ لای ولیعەهد نائب السلطنە بەپێی عەرزی ئەو عەلی خانی ئەفشار کەنسقچی باشی دەربار بو بەمەئموری بۆ ورمێ نێردراو، بەلەبەرچاوگرتنی گوێڕایەڵی جۆرە پێکهاتنێ کراو، گەڕایەوە..))[٤٧].

٣/٣ عەباس میرزا نائب ئەلسەڵتەنە

نمونە١٢:

جەماعەتی ئەکراد" باعیسی روداني فتنەو فەساد(١٢٣٨)

ئاقا محەمەد خان، یەکەمین شاهی قاجار بەوەجاخ کوێری کوژرا، چونکە بەمنداڵی خەساند بویان. بەڵام خۆی هێشتا زیندو بو، فەتح عەلی برازای بە ولیعەهد دانا بو. وەسێتیشی بۆ کرد بو کە" شای ئێران ئەبێ هەمیشە کەسی بێ

کە لەسەری دایكو باوکەوە لەئێلی قاجار بون. فەتح عەلی شاهی قاجار ژمارەیەکی زۆر ژنی هەبو. هەر بەو جۆرەش ژمارەیەکی زۆر کوڕو کچی لێ کەوتەوە. کەمرد هەر کوڕەکانی ژمارەیان بەرەو ژوری ١٠٠کەس بو. لەناو کوڕەکانیدا لەژیانی خۆیدا، عەباس میرزای هەڵبژارد بو بەنائب السلطنە، واتە بەوەلیعەهدی خۆی.

عەباس لە١٢٠٣دا لەئاوایی نوا لەمازندەران لەدایك بوە. لە١٢١٣دا هێشتا تەمەنی ١١ ساڵ بو. باوکی هەڵی بژارد بەولیعهدی خۆیو کردی بەوالی ئازەربایجان. بۆ راپەڕاندنی ئەرکەکانی، سلێمان خانی قاجار(اعتضاد السلطنة)بە کەلەیو، میرزای عیسی فراهانی(میرزا بزرگ)بەوەزیریو، ئیبراهیم خانی قاجار بەسەرداری بۆ دانا.

لەیەکەمین هێرشی روسیدا بۆ سەر قافقاز(١٢١٨) عەباس کەهێشتا ١٦ ساڵ بو، لەلایەن شاوە کرا بەسەرکردەی هێزەکانی ئێران. لەهەموو شەڕەکانی هەردو خولی جەنگی روس-ئێرانیدا عەباس میرزا سەرکردایەتی هێزەکانی لەئەستۆدا بو[48].

رێککەوتنی ئێران لەگەڵ فەرەنسەو هەوڵدانی فەرەنسی بۆ رێکخستنەوەی سوپای ئێرانی لەسەر شێوەی نوێی ئەوروپایی، بۆ ئەوەی خۆی لەبەر گوشاری روسیدا بگرێ، کەلکی ئێرانی نەگرت.

ئێران خولی یەکەمی جەنگی دۆڕاندو بەسەپاندنی پەیمانی گولستان(١٢٢٨)کۆتایی هات. نابەرامبەری تەرازوی هێزەکانی هەردولا، دەرباری قاجاری ناچار کرد کەزۆر مەرجی گرانی روسی قبوڵ بکا. لەم پێکهاتنەدا، روسیا دەسکەوتی ئەرزی، سیاسی، ئابوری زۆری لەئێراندا بەدەس هێنا.

ئێران خولی دوەمی جەنگی روسی- ئێرانی(١٢٤١-١٢٤٣) لەجاری پێشو خراپ تر دۆڕاند. هێزی روسی گەیشتە تەورێزو، لەکاتێکا خەریکی پێشڕەوی بو بۆ داگیرکردنی تاران، ئینگلیز کەوتە تەقەلای ناوبژی بۆ راگرتنی جەنگو رزگارکردنی ئێران لەروخانو هەڵوەشان. گفتوگۆی ئاشتی لەنێوان عەباس میرزا بەنوێنەرایەتی شاو، جەنەراڵ پاسکۆڤیج سەرکردەی هێزەکانی روسیا بەنوێنەرایەتی قەیسەر دەستی پێ کرد. لەئاوایی تورکمان چای، لەباتی پەیمانی گولستان، پەیمانێکی نوێیان ئیمزا کرد(١٢٤٣).

مەرجەکانی روس لەپەیمانی تورکمان چایدا زۆرگران تر بو لەوانەی ناو پەیمانی گولستانو، دەسکەوتی ئەرزی، سیاسی، ئابوری زۆر زیاتر بون لەهی

پێشو. عەباس بەگوێرەی ئەم پەیمانە دەستی لەسەرزەمینێکی فراوانی ئێران هەڵگرت بو روسیاو، سەربەخۆیی سیاسیو ئابوریو سوپایی ئێرانی کۆتوپێوەند کرد. پەیمانی تورکمان چای ئێرانی کردە دەوڵەتێکی لاواز شوێنی لەمپەری لەنێوان روسیاو هیندستاندا گرتەوە. بەڵام عەباس میرزا ئەم پەیمانە زەلیلانەیەی بۆ خۆی بەسەرکەوتنێکی گەورە دائەنا چونکە" لەمادەی ۷هەمیدا روسیا بەڵێنی دابو کەپشتیوانی عەباس میرزا بکا بۆ ئەوەی((شاهیتی ئێران)) لەوو دوای ئەویش لەکورو نەوەکانی ئەودا بمێنێتەوە"[٤٩].

دەرباری قاجار لەئەنجامی هەردو خولی جەنگی روسی-ئێرانیدا بەشێکی فراوانی لای ژوروی قەڵەمرەوەکەی لەدەس دا بو. ئەی ویست ئەوەی لەوێ دۆراندبوی لەشوێنێکی تر بیبژێرێ. یاخود وردتر بڵێین" ئەی ویست لەسنوری رۆژئاوایدا، لەئەرزی کوردستاندا، کەبەشێکی قەڵەمرەوی عوسمانی بۆ بێتەوە مایە. بۆ ئەوەش دەرباری قاجار ئەی ویست کەڵك لەکورد، بەتایبەتی لەمیرەکانی بابان وەربگرێ.

هاوزەمان لەگەڵ ئەو رواداوانەدا بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد خەریك بو پێی ئەنایە قۆناغی سەرهەڵدانو هەوڵی رزگاری لەدەسەڵاتی بێگانەو یەك گرتنەوەی ناوچەییەوە. لەزۆر ناوچەی کوردستاندا بزوتنو راپەرین لەپەرەسەندندا بو، هەندێکی کەمو زۆر رەنگی جوڵانی نەتەوەییو، هەندێکی رەنگی یاخی بونی خێڵەکیو، هەندێکیان رەنگی نارەزایی کۆمەڵایەتیو ئابوریيان پێوە بو. لەوانە" تەقەلای میرەکانی بابان، بەتایبەتی عەبدولرەحمان پاشاو مەحمود پاشای کوری. تەقەلای میری سۆران یاخی بونی ئێلەکانی دونبولی، حەیدەرانلو، سیپکی، زیلان، جەلالی، بلباس، شوکاك. دەباری قاجار لەهەریەکێ لەم رواداوانەدا بەجۆرێ تێکەڵاو بو، بەشداری سەرکوتو تێکشکاندنو لەناو بردنی کردن.

عەباس میرزا چوارچێوەی سیاسەتێکی کوردیی دارشت بو، کەجۆری بۆچونی دەرباری قاجاری بەرامبەر مەسەلەی کورد بەگشتی دیاری ئەکردو، چۆنایەتی رەفتارکردن لەگەڵی دەرئەخست. ناوکەکەی بریتی بو لەوەی چۆن بتوانن کورد لەململانێی ئێرانی- عوسمانیدا بەچاکترین شێوە بەقازانجی خۆیان بەکاربهێنن. عەباس میرزا نامەیەکی درێژی بۆ فەتحعلی شا نوسیوە سیاسەتی کوردیی خۆی رون ئەکاتەوە، لەبەرگرنگی نامەکە وەکوی خۆی لێرەدا رای ئەگوێزین:

((عەرزی نوابی نائب السلطنە، دام ایام اجلالە، ئەمەیە کە:

لەبەرئەوەی هەمو دەوڵەتانی کافر لەم سەردەمەدا خەریکی ئاشتیو سازانن، منیش هەمیشە هەوڵو تەقەللامەو، تەلاشو رەنجم لەو بوارەدا بۆ ئەوە بوە،

کەناکۆکی لەنێوان دەوڵەتی ئیسلامدا نەمێنێ. تا ساڵی پار، کار لەئاشتیو پێکهاتن ترازاو، ماوەی سازان نەما. دوای پێشڕەوی موشو بایەزیدو ئەرجیش کەگەڕاینەوە تەوریز لەلای خۆمەوە قایمقامم بەنیازی سازان نارد. ئەوان وەڵامی راستیان نەدایەوە. چەندجار لەگۆشەو کەنارەوە لەدەرگای ئاشتیماندا. بەڵام بەهیچ جێگەیەك نەگەیشتین. تا ئەمساڵ بەخواستی خواو بەختی شاهنشا، گیانی هەمومان بەقوربانی بێ، توشی ئەو تێکشکانە بون. دوای ئەوە دەسبەجێ خەڵکمان نارد. لەلای خۆمانەوە بەئاشکرا داوای رێککەوتنمان کرد. دوایی‌تر میرزا تقی مان ناردو ئەو خزمەتە پیرۆزەمان پێ سپارد. ئەویان ناردەوەو بەڵێنیشان دابویە لەماوەی چل رۆژدا وەڵام بدەنەوە. بەڵام بەجێیان نەهێنا. سەرەڕای ئەمەش دیسان چەند جارێ لەرێگەی ئینگلیزەکانەوە، بەهۆی ئیلچییانەوە لەئەستەمبوڵ ئەوەمان دەربڕیوە. بەڵام تا ئێستەش بەهیچ جۆرێ وەڵامی ئەوان نەگەیشتوە بەڵکو لەهەمو لایەکەوە بەگەرمی خەریکی خۆسازدانن بۆ جەنگو هیچ نیشانەیەکی ئاشتیو سازین دیار نیە. لەگەڵ زانینی ئەمەدا، هەرکات ئێمەش کەنۆکەرانی ئەم دەوڵەتەو سنوداری ئەم مەملەکەتەین، ئەگەر بەهیوای ئاشتی پاڵی لێ بدەینەوە، خۆسازدان پشت گوێ بخەین، ئەوە پێچەوانەی بەرژەوەندی دەوڵەتی قاهیرەیە، بۆیە لەڕوی شارەزاییو دڵسۆزییەوە بەئاشکرا ئەم مەسەلەیە عەرز ئەکەم:

ئەگەر لەلایەن ئێمەوە پێش دەستی نەکرێ، مانگی دوەمی بەهار نەچینە ناو خاکی دوژمنەوە، ئەوەندە دوا بکەوین تا جەوزاو سەرەتان بگا، قشونو تۆپخانەو هێزو خواردەمەنی رۆمی لەهەمو لایەکەوە کۆببیتەوەو، کوردەکان خێزانو رانو رەوەو کەلوپەلەکانی خۆیان لەکوێستانەکانو هەوارەکان دابمەزرێننو، سوارەو سوپاییان لەهەمو لاوە وەکو مێرولەو کوللە هێرش بهێنن. ئەوسا ئەگەر بمانەوێ جەنگ بکەین یاخود بمانەوێ ئاشتی بکەین کارەکە گرانو، چارە دژوار ئەبێ. لوتبەرزیو لەخۆبایی بونی رۆمی لەئاشتی‌داو، هێزو توانایان لەجەنگدا زۆر زۆر زیاد ئەبێ. بەڵام هەر کات ئێمە لێرەوە زو بجوڵێین، تا کوێستانەکان بەفری لێ نەچۆتەوەو ئەوان ناتوانن لەکەلێنەکانی‌دا بحەوێنەوە، بچینە ناو خاکی دوژمنەوەو لەپێش ئەوەدا قشونی عوسمانی کۆببیتەوە شەرارەتی ئەشراری کورد، کەمایەی هەمو شەڕو فەسادێك هەر ئەوانن. بەفەزڵو کەرەمی ئیلاهی و تالیعی سەرکەوتوی شاهنشاهی لەبەریەك هەڵ بوەشێنینو، بەویستی خوا لەموش بەرەو خوار راویان بنێین. ئەوسا ئەگەر بمانەوێ جەنگ یا ئاشتی بکەین، بەیارمەتی

خوای گەورە ئاسان ئەبێ‌و بەسوکی مەیسەر ئەبێ. لوتبەرزی‌و بایبونی رژمی ئەگۆرێ بەخۆشرۆیی‌و زەبرو زۆریشیان ئەبێ بەکزی‌و ناتەوانی.

لەبەرئەو هۆیانە ئەگەر بیری پیرۆزی شاهنشاهی هاتە سەر ئەوەی کەپێش دەستی بکرێ، قشونی سوارە، کەمەنمورو تەرخان ئەکرێن، ئەبێ کاتێ لەوێوە بجولێن کەلەکۆتایی حەملدا یا ئەگەر زۆر دوا بکەون لەسەرەتای ئەوردا بگەنە تەورێز، تاقشونی ئێرەش دوا نەکەوێ، بەبێ چاوەڕوانی بەو پەڕی پشت ئەستورییەوە، ئینشائەللا. هەر لەو کاتانەدا بکەونە خزمەت، لەم حاڵەتەدا کەئەگەر لەسەرەتای ئەورەوە دەس بەکاری ئەم لایە بکرێ ئومێدەوارین تا سەرەتای میزان، بەئاشتی بێ یا بەجەنگ، بتوانرێ لەم لایەوە دڵنیایی بەدەس بێ.

کاتی لەشکرکێشی بۆ سەر بەغدادیش هەر لەو دەمانە دایە، کام نیعمەت باشترو بەرزترە لەوەی کە لەم عەزیمەتی شاهانەیەدا پەروانەی احضاری ئێمە بگات، لەم سەفەرەدا ملازمی رکابی فەلەك فرسابم‌و. گیانبەختکەرانە لەحزوری میرا دەربکەوین، لەبارەی جولانی مەوکیبی جیهان گرەوە فەرمان فەرمانی ئەشرەفی هومایۆنە، بەلام لەبەرئەوەی لەروی کەمالی عاطفیتەوە لەئێمە پرسیارتان فەرمو بو، بەپێی فەرمانی بالایان عەرز ئەکرێ کەمەرکیبی پیرۆز هەرچی زوتر لەسولتانییەوە بکەوێتە رێ بۆ سازدانی سوپاو کۆکردنەوەی سەربازانی سەرکەوتو، پەنا بۆ ئحتسابی روس‌و رۆم و دڵنیایی ولایەتەکانی سنور باشترو خۆشترە، بەلام بەدیارە لەپاش مانگی شەوالدا زۆر زوەو، ئەو کاتانە زۆر زۆر پیرۆزەو لەهیچ جێگەیەکەوە کۆسپ‌و گرفتاری نابێ، بگرە پێشکەوتنی هەمو کارەکان بەجۆرێ کەچەندین جار تەجروبە کراوە طالعی هومایۆنی لەزیادبونی شاهنشاهیە کەبەفەزل‌و تایید تۆفیقی ئیلاهی تیشکی چاودێری سولتانی لەهەر کەس بدات‌و، روی جولانی پیرۆزی بگاتە هەر لایەك، هەر کاتێك بێتە پێشەوە بێ زەحمەت‌و پەشۆکان‌و بۆ پێشەوە ئەڕوا. لەبەرئەوەی قەول وایە هەر بڕیارێك دەربارەی ئەو لایە بدرێ بەدرێژی عەرزی خاکی پێی پیرۆز بکرێ، ئەوەندە ئەخرێتە بەرچاو، کەحکومەتی شارەزورو بابان‌و دەورو پشتەکانی بەگوێرەی رێگەپێدانی پیرۆز دراوەتە محەمەد پاشا(مەبەستی مەحمود پاشای کوڕی عەبدولرەحمان پاشایە)دڵنیایی لەراستی باوەڕو خزمەتگوزاری ئەو کەئەبێ ئێستەو پاشەڕۆژ بەدی بێت، بەچەند شتێك ئەهێنرێتە دی کەوا یەکەیەکە عەرز ئەکرێ.

یەکەم: گلدانەوەی بارمتە لەبەرئەوەی کوڕە باشەکانی ئەوو، ئەوو عوسمان بەگ، کەهەردوکیان لەکرماشان بون، لەگەڵ ئەوەشدا ئەم سەرپێچیەیان بەیەکدو ساڵدا کرد، گلدانەوەی ئەم جۆرە بارمتەیەم بەمایەی دڵنیایی نەزانیو بڕیاری ئەوەمدا لەکاتی سەفەری خەیر ئەسەردا، عوسمان بەگ خۆی لەگەڵ هەزار سوار یا زیاتر لەئەعیانو گەورەو گەورە زادەکانی بابان، ئینشائەڵلا تەعالی، لەگەڵ بخاو لەپێشڕەوی سوپای سەرکەوتودا، بەڕاشکاویو ئاشکرا دژی سوپاو سەر عەسکەری عوسمانی بجەنگن.

دووەم: بەئاموشۆی محەمەد پاشاو عوسمان بەگی برای کەماوەیەك بەر لەئێستا عوسمان هات، مانگێك لەتەوریز مایەوە. شەوی جەژن پاشا خۆی تکای کردوە، ئینشائەڵلا تەعالی، دێت. ئەو کەڕۆیشت دیسان عوسمان بەفەزلی خوا دێتەوە. بەو شەرتەی بێنم لەگەڕانەوەدا بەهەمان رێوشوێن ناهێڵم دیسان لەهاتوچۆ سارد بینەوە.

سێیەم: سەرەڕای هەبونی قشونو سوپای استعدادی دەوڵەتی قاهیرە لەویلایەتی بابان کە تا ئێستە ئیبراهیم خانی سەرتیپ، کەچەند جار لەتاقمو سوپای بابان زۆرترو زاڵ ترەو، لەو شوێنانە بوە. لەرۆژانی سەفەریشدا، باوەڕپێکراوێ لەوێ دانێمو ئەوەندەی قشون کە لەغازیانی سەربازو سوارەی رکابی بەساخلو لەوێ دابنێم، لەباتی ئەوان لەسوارەی بابانو بلباسو هی تر ئەبەم بۆ سەفەر. لەراستیدا خەڵکی کوردستانو ئەردەڵانو سابڵاخی موکری هەمویان پشتگرو یارمەتیدەر ئەبنو، ئەگەر بەقازانجی دەوڵەتی بزانن ئیشارەتی خدیویانە سەبارەت بەیارمەتیدان لەکاتی پێویستدا ئەفەرمون.

چوارەم: هۆی سەرەکی پەژارەیەك کە کەسانی وەکو محەمەد پاشا هەیانە لەوەیە کەباری سەگینی دراو وکەلوپەلو طمعو توقع بخرێتە سەر شانیانو،لەعودەی نەیەنو، بەڵێنو گفتێك بدەنو دوایی بۆیان جێبەجێ نەکرێو لەهەردو لاوە ببێتە هۆی ترس. ئێمەش الحمدلله ئەبارێکمان خستۆتە سەر شانی ئەوو، نە طمعو توقعێکمان هەیە. ئاسان ئاسان پێشکەشی سەرکاری پیرۆزیش کە لەحەزرەتی هومایۆندا نەختینە مان گرتۆتە خۆ ئینشائەڵلا تەعالی ئەیدەین. بۆ ئیبراهیم خانمان نوسیوە لەو مەڕو گاو قاترو یابۆ ئەو جۆرە شتانەمان لێ وەربگرێو، بەقشونی فەرمان پێ دراوی بداتو بەفەزلی خوا حسابی ئەوەش، بریتیەکەی هەرچۆنێ بێ لەکەلوپەلی بێ کەڵكو دراوی بێ برەو تا خۆمان بۆ سەفەر نەڕۆیشتوین ئەیدەین. بێگومان ئەوانە کەبریتیەکەی داو خزمەتی باشی

کرد، بێ هودە ئەم خزمەتە لەدەس نادا. پاش دانی پارەکە پێچەوانەی ڕێوشوێنێك ناجوڵێتەوە کەببێتە هۆی ناڕەحەتی بیری هومایۆن.
پێنجەم: ولایەتی شارەزورو کۆیەو حەریر لەسێ لاوە بەساباڵاخو ئەردەڵانو سنورەکانی کوردستانو کرماشانەوە بەستراون، کەمەملەکەتی پارێزراوی سەرکاری شاهنشایەو، لایەکیشی بەشوێنی دەسەڵاتی وەزیری بەغدادەوە بەستراوە. لەهەر ڕێیەکەوە ئاژاوەو فەسادێك لەو ولایەتەو ئەم تایەفەیەوە بگات. تەنیا لەو لایەیەوەو بەس. ئەو لایەش لەم کاتەدا کەئیبراهیم خانی سەرتیپو محەمەد پاشا تا موسڵ ڕۆیشتونو کەرکوكو هەولێرو پردی سور غاشیەی دڵسۆزیو گوێڕایەڵییان دەربڕیوە، وەزیری بەغدادیش بەجۆرێ خزمەتو سازدانی پیشان داوە کەتائێستە دو سێ جار پیاوی ئەو هاتونەتە لای سەرتیپو محەمەد پاشاو، بەپێی نامەیەك کەنوسی بویان بە گشتی کارەکانی ئەوێ ئەڕوا. ئەگەر لەپێش چۆنی ئێمەدا بۆ سەفەر، ئینشائەڵڵا تەعالی بەشێوەیەك کە بەمەبەستی ئەولیای دەوڵەتی قاهیرەیە، کاری بەغدادو وەزیر بۆ پێشەوە چو، لەو لایەشەوە دڵنیا ئەبینو، ئەویش لەحوکمی ولایاتی مەحروسەی شاهنشاهیدا ئەبێو، هەر کاتێ پێشکەوتنێ پێك هات، عەزمێك کە لەکاری بەغدادا مەبەستی هیمەتی بەرزی سوڵتانیە لەو بەهارو هاوینەدا کاروباری ئەوێ بەلادا ئەخات. ئەگەر ناتەواوییەك بمێنێ لەفەسلی پاییزا، ئەگەر بژین، لەکاتی گەڕانەوەی ئێمەدا، ئینشائەڵڵا، ئەتوانین زستان لەگەرمیانی عیاقی عەرەبدا بەسەر بەرینو، بەغداد ئێستە لەسایەی سەری هومایۆنەوە ئەو توانایەی نەماوە بەرگەی هەڵمەتی لەشکری جیهانئاشوبی شاهنشاهی بگرێ.
شەشەم: عەبدوڵڵا پاشا کەگەورەترینو بەساڵاچوترین پاشایانی بابانە، لەگەڵ هەزار ماڵی ئێلی بابان، کەزۆریان لەپیاوی ناسراوو ئاغاو گەورەکانیان لێرەن، بەوپەڕی ڕێزو بەرزییەوە گلمان داونەوەو بەتەما هەین لەم ڕۆژانەدا لەدەوروبەری ساباڵاخ بەشو تیولی بدەینێ. لەبەر ئەوەی ئەبێ هەر کەسێ لەئەهلی ڕۆژگار بەترسو هیوا گل بدرێتەوە. ئەم ڕێگەیەش ترسی محمود پاشا ئەبێ.
بەپێی ئەم ڕێوشوێنو شێوەیە کەبەدرێژایی خرایە بەرچاو، ئومێدم وایە لەکاتی لێرە نەبونی ئێمەدا لەکاروباری ئەم لایەدا هیچ چەوتیو کەموکوڕییەك ڕو نەدا، بەفەزڵی خوداو باتنی ائمەی اطهاری متوکلینو، بەئیمدادی طالعی اقدسی همایون متوسلین، ئەو تەگبیرەی بەبیری ئێمەدا هاتوە بەم درێژییە ڕوغان کردۆتەوەو ڕونی ئەکەینەوە، ئینشائەڵڵا لەگەڵ تەقدیر موافق ئەبێو، تکام وایە هەر یەکێ لەو بڕگانە بگاتە بەر خاتری عرش مظاهری وەحیو تنزیل بەئیرشادو

هیدایەتی بفەرمونو، نامەی پیرۆز زۆرتر بگات کەهیچ کاری بێ ئیجازەو عەرزی شەهریاری نەکرێ[50].

لەم نامەیە چەند مەسەلەیەکی سەرەکی هەڵئەهێنجرێ:

١-چۆن رەفتار لەگەڵ کورد خۆی بکرێو ئارام بکرێتەوە"

٢-چۆن وەکو هێزێکی جەنگیو سیاسی لەململانێی ئێرانی- عوسمانیدا، لەکاتی پێکادانی چەکدارو لەکاتی گفتوگۆی سیاسیدا بەکاربهێنرێ"

٣-چۆن کەڵك لەدادوشینی توانای ئابوری کورد وەربگیرێ بۆ ئاسان کردنی کاروباری لۆجستیکی"

٤-چۆن سیاسەتێکی دوروانە لەمەسەلەکەدا بگیرێ، لەلای مەزنەکانی کورد بەجۆرێكو، لەلای دەوڵەتانی تورکو ئینگلیز بەجۆرێکی تر.

کێشەی بابان تەنگوچەڵەمەیەکی قوڵی لەپێوەندی عوسمانی- ئێرانیدا دروست کرد. مەڵبەندی بابانیش بو بەیەکێ لەمەیدانەکانی پێکادانی خوێناوی هەردو هێزی ناوچەکەو کۆتاییەکەشی بەپەیمانی یەکەمی ئەرزڕوم(١٢٣٨)و پەیمانی دوەمی ئەرزڕوم(١٢٦٣)هات. ئەم دو پەیمانە پێوەندییەکانی ئێرانو تورکیایان ڕێکخستەوە، کێشە ئەرزییەکانی سنوریان بەلاداخستو، بنچینەی سیاسەتی هاوبەشی هەردو دەوڵەتی بەرامبەر مەسەلەی کورد دانا. یەکێ لەئەنجامە راستەوخۆکانیشی لەناوبردنی ئەمارەتە ئوتۆنۆمەکانی کورد بو.

دورویی سیاسەتی عەباس میرزاو کاربەدەستانی تری دەربار لەنامەکانیاندا، بەرامبەر کورد، زۆر ئاشکرایە. لەکاتێکا بەریتانیا خەریکی ناوبژی ئاشتی بو لەنێوانی دەرباری قاجارو بابی عالیدا. نوێنەرانی هەردو دەوڵەت لەئەرزڕوم خەریکی گفتوگۆی پێکهاتن بون. چەندین نامە لەنێوان عەباسو فەتحعلی شاو کاربەدەستانی تورکو ئینگلیزو نوێنەرەکانی خۆیدا هاتوەو چوە. لەم نامانەدا بەرونی سیاسەتی کوردیی دەرباری قاجار ئەخوێنرێتەوە. عەباس میزا کەخۆی بەڕێوەبەری ناکۆکی ئێرانی-عوسمانی بو لەسەردەمی جەنگو لەکاتی گفتوگۆی ئاشتیدا، لەنامەکانیدا رونی ئەکاتەوە.

فەتحعلی شا لەنامەیەکدا کە لە١٢٢١دا بۆ وەزیری بەغدای نوسیوە، عەبدولرەحمان پاشای بابان بە((...عالیجاە، رفیع جایگاە، عزتو نبالت همراە، فخامتو بسالت انتباە، اخلاصو ارادت ئاگاە، امیرالامراء العظام، عبدالرحمان پاشای، حاکم قلعە چوالان...))ناوئەبا.[51]

عەباس میرزا لەنامەیەکیدا بۆ مەحمود پاشای بابان بە((...عالیجاه، رەفیع جایگاه، مجدت‌و مناعەت پەناه، فەخامەت‌و نبالت اکتناه، ارادت ئاگاه، میری میرانی عظام، مەحمود پاشا حاکمی سلیمانی‌و بابان‌و شارەزور..)) ناوی ئەبا[52]
محەمەد عەلی میرزاش لەنامەیەکدا کە لە۱۲۳۵دا بۆ قاسم ئاغای گەورەی ئیلی حەیدەرانلوی نوسیوە بە((... عالیشان، رفیع مکان، عزت‌و مناعت بنیان، سنی القدر والمکان، اخلاص‌و ارادت نشان، عمده الاعیان، وزبده العشایر والارکان، قاسم ئاقا سرخیل تایفه حیدرانلو...))[53]
کەچی عەباس میرزا لەمحرمی ۱۲۳۸دا لەنامەیەکدا کەبۆ لۆرد ستراتفور کانینگ، سەفیری بەریتانی لای بابی عالی(۱۸۲۵-۱۸۳۰)نوسیوە، ئەڵێ:
((...هەندێ مەسەلەمان بەپایە بەرز جۆرج ویلوك(نوێنەری بەریتانیا لای دەرباری قاجار) .فەرموبو تا بەو پایە بەرزە..(مەبەستی کانینگە).. رابگەیەنێ، بۆ ئەوەی ئاگاداربێ لەو روداوانەی لەماوەی ئەم دو ساڵەدا لەنێوان ئەم دو دەوڵەتەدا قەوماون‌و، فیتنەو نیفاقیان لێ پەیدا بووە.
((بۆ ئەوەی ئەو پایە بەرزە ئاگادار بێ" هەمو ئەو جەنگ‌و دەعواو ئاشوب‌و غەوغایەی لەنێوان ئەم دو مەملەکەتەدا روی داوە، یا هەرچەند ویست‌و ئارەزوی ئەم دەوڵەتە ئەمرە کەئێستە دیسانەوە خەریکی سازین‌و وازهێنانن لەشەڕ هاتبێتە سەر صولح، رەفتارو کرداری لەکوردانی بەد نیهادو دانیشتوانی ئەولای سنورەوە، بۆ گەرم کردنی هەنگامەی فەساد، روی داوە..))[54].
رون تر لەوە، ئەبو قاسم قائیمقامی دوەم، وەزیری عەباس میرزا لەسەفەری ۱۲۳۸دا بۆ جۆرج ویلوکی نوسیوە، ئەڵێ:
((ئەی پایە بەرز، دۆستی میهرەبانی عەزیزی، ئەرجومەندی کامگار!
نامەیەکی کەبەبیرەوەری دۆستدار نوسی بوتان، سەرنج درا. لەبابەت چەسپاندنی پێکهاتنی هەردو دەوڵەتی بەرزی ئێرانی‌و عوسمانییەوە، کەئەبێ بەسەفیری گەورەی دەوڵەتی بەهیبەی ئینگلیز بگوترێ، داواتان کردبو، ئەو مەرج‌و بەڵێنانەی کەدەوڵەتی دائم ئەلقەراری ئێران گەرەکێتی لەم پێکهاتنەدا بێ، بەدرێژی‌و رونی بۆ ئەو دۆستە خۆشەویستە دیار بکرێ، بۆ ئەوەی سەفیری باسکراو لەنیازو مەبەستەکانی ئەولیای دەوڵەتی قاهیرەی ئێران ئاگادار بێ‌و، لەروی ئاگاداری‌و زانینەوە خەریکی ئەنجامدانی کارەکە بێ.
دۆستدار ناوەڕۆکی نامەی ئەو دۆستە خۆشەویستەی بەعەرزی خاکی پێی رۆشنی نوابی ناوازە وەلیعەهد گەیاند، ئەوانیش فەرمویان کە: ئەو شەرت‌و عەهدە گشتییانەی ئێمە هەمانە بریتین لەوەی، هەرچی بۆتە هۆی تێکدانی

ەینی دو دەوڵەت‌و دو مەملەکەت، ئینشائەڵڵا تەعالی رابگیرێ. بۆ ئەوەی ەسەلەی دۆستی‌و ئاشتی بەفەزلی خوا بگەڕێتەوە دۆخی جارانی‌و، لەسەرەتای ەس پێکردنی رێککەوتنەوە هەردولا سەفیری دەسەلاتداری خۆیان دیاری بکەن بۆ ەوەی شەرت‌و عەهدی جوزئی لەناو هەردو سنوری دراوسێدا، بەئیزن‌و ەسەلاتی تەواو لەلایەن هەردوو دەوڵەتەوە ئەنجام بدەن.

((لەبەر ئەوەی شەرت‌و عەهدی گشتی ئێمە رفع‌و دفعی ئەو شتانەیە کەلەسەرەتاوە بونەتە هۆی تێکدانی بەینی هەردو دەوڵەت، بۆیە پێویستە ئەم تانە بەدرێژی لەو دۆستە بگەیەنین"

یەکەم، شتێ کەبو بەباعیسی روданی فتنەو فساد لەبەینی هەردو مەملەکەتدا ئەوەبو کە، جەماعەتی ئەکراد لەهەردو دیوی سنورەوە کەوتنە انەوەی ئاژاوە، پاشایانی سنورەکانیش داڵدەیان دان‌و شوێن‌و جێیان دانی، هەمو ۆژی عەزێت‌و ئازار لەدەغەڵی‌و رێگری بەرعایای مەمالیکی مەحروسەی ئێران ەگەیشت. لەلایەن سەرعەسکەرەکانەوە رفعی ئەم فیتنەو ئاشوبە نەتەکرا، تا لەئەنجامدا بەناچاری کار گەیشتە شەڕو پێکادان، ئێستاش کەبناغەی ئاشتی دائەنرێ. ئەبێ ئەو ئێلات‌و کوردانەی کە لەرۆژانی شەڕدا، یان لەپێش ئەوەدا، لەمەمالیکی مەحروسەی ئێرانەوە رۆیشتون بۆ ولایاتی عوسمانی، هەمویان بگێڕنەوە، لێرە بەدواوەش داڵدەیان نەدەن‌و رێیان پێ نەدەن‌و رایان نەگرن، بۆ ئەوەی بەیەکجاری ئاشوب‌و فساد لەنێوانی دو دەوڵەتی جاوید بنیادا رفع بکرێ.

دوەم، شتێ کەبو بەمایەی ناخۆشیی نێوان هەردو دەوڵەت، ئەو رەفتارەیە کە لەگەڵ حاجی‌و زائیرو بازرگانانی ئێرانی ئەکرێ...

سێیەم، هەندێ جار جەماعەتی عوسمانی‌و ئەکراد لەلای ئەرمینیاو بەغدادەوە تێ ئەپەڕن‌و، دەسدرێژی ئەکەن. لەپاش ئەوەی پێکهاتین، ئەبێ بەجارێ ئەوە رابوەستێ‌و وازی لێ بهێنن..))[٥٥].

قائمقام لەنامەیەکی تریدا بۆ سەر عەسکەری ئەرزرۆم، نوێنەری دەوڵەتی عوسمانی بۆ گفتوگۆی بەستنی پەیمانی ئەرزرۆم، ناوی کورد بە((فتنەجویان ئەکرادو سایر اهل فساد))ئەبا.[٥٦]

٤/٣ محەمەد خان امیر نظام

نمونە١٣:

هاوکاری عەجەم‌و رۆم: میری رەواندز(١٢٤٥)

سەرەتای دامەزرانی میرایەتی سۆران رون نیە، لەبەرئەوەی کەوتۆتە شوێنێکی شاخاوی سەختی دابڕاوەوە، دەورێکی زۆریشی لەروداوەکانی ناوچەکەدا نەبوە.

سولّتان سلیمانی قانونی لەکاتی گرتنی بەغدادو ڕێکخستنەوەی کاروباری ناوچە تازە گیراوەکاندا، عزالدین شێری میری سۆرانی کوشت(٩٤١). کاروباری ئەمارەتی سۆرانی خستە سەر سنجاقی هەولێرو سپاردی بە حسێن بەگی داسنی. کەئەمیرێکی یەزیدی بو. سەیفەدین یەکێ لەمیرەکانی سۆران، هۆزەکانی ناوچەکەی لەخۆی کۆکردەوە. سەرەتا قەلّای هەولێری لەداسنییەکان گرت‌و دوایی‌تر دەستی بەسەر هەمو مەلّبەندەکەدا گرتەوە. حسێن بەگ چەندی هەولّی‌دا چاری میر سەیفەدینی پێ نەکرا. لەسەر ئەوە بانگ کرایە ئەستەمولّو، لەوێ کوشتیان میر سەیفەدین بەسەربەخۆیی مەلّبەندی سۆرانی بەڕێوە ئەبرد. چەند جارێ لەشکری عوسمانی چونە سەری، ئەوانیش نەیان توانی لەناوی ببەن. بەلاّم خۆی بۆ دەربڕینی دلّسۆزی‌و بەهیوای پێ سپاردنەوەی خاکی باووباپیرانی بەخۆی، پەنای بۆ دەرگای سولّتان سلێمان برد. ئەویش بەئاوات نەگەیشت‌و لەوێ کوژرایەوە. سولّتان، لەسەر تکای حاکمی ئامێدی، میرایەتی سۆرانی بەقولی بەگ، یەکێ لەمەزنەکانی هەمان بنەمالّە سپارد. ئەوسا بارەگای ئەمارەت لەهەریر بو.[٥٧]

سنوری دەسەلاّتی میرایەتی سۆران لەنێوان هەردو زێی پچوک‌و گەورەدا بو. هاوسنور بو لەگەلّ ئەمارەتی بابان لەلایەك‌و لەگەلّ ئەمارەتی بادینان لەلایەکی ترەوە. قەلّەمڕەوەکەی بەپێی بەهێزیی‌و لاوازیی ئەمیرانی سۆران فراوان یا تەسك ئەبوەوە. سەختی‌و دابڕانی بارەگای ئەمارەت تاڕادەیەك لە کار تێ‌کردنی روداوەکانی ناوچەکە پاراستویەتی‌و، میرەکانی ئەوێش بەزۆری بەوەندەی لەژێر دەستیاندا بوە داکەوتون.

هەلومەرجی سۆران چەندین دە سالّ بەو جۆرە رابورد تا سالّی ١٢١٨ کەئۆغز بەگ مرد. ئوغز بەگ ٦ کوڕی لەپاش بەجێ مابو. لەژیانی خۆی‌دا ناوچەکەی بەسەردا دابەش کرد بون. مستەفا بەگ کوڕی گەورەی بو، بەسەر ڕەواندزو ئاکۆیان‌و بالّەکاندا ڕائەگەیشت. ئەو لەجێگەی باوکی بەمەزنی سۆران. براکانی‌و خزمەکانی تری ململانێیان لەگەلّ ئەکردو گوێیان نەئەدایە خواست‌و فەرمانەکانی. دژی ئەم ئەجولاّنەوە. لەگەلّ مەزنەکانی بابان‌و بادینان پیلانیان لێ ئەگێڕا. مستەفا بەگ لەتاو دوژمنایەتی براکانی گەیشتە تینی هەراسان بو، وازی لەدەسەلاّتدارێتی هێنا(١٢٢٩). محەمەد بەگی کوڕە گەورەی لەجێگەی خۆی دانا، خۆی چوە گوندی ئاکۆیان بەگۆشەگیری دانیشت تا مرد(١٢٣٨). محەمەد بەگ(١١٩٨-١٢٥٣)لەلای یەکێ لەمەلا هەرە زاناکانی ئەو دەمی کورد، مەلا

ئەحمەدی ئادەم، خوێند بوی. ماوەیەك سەرپەرشتی دۆڵی هەروتییانی کردبو. لەنزیکەوە چاوی لەململانێ‌و ئاکۆکی ناجوامێرانەی مام‌و خزمەکانی بو.

هاتنی محەمەد بەگ هاوزەمسان بو لەگەڵ چەند روداوێکی گرنگدا لەناوچەکەدا:

١-هاتنی هەیئەتی جەنگیی فەرەنسی بەسەرۆکایەتی جەنەرال گاردان بۆ ئێران‌و، رێکخستنەوەی هێزە چەکدارەکانی ئێران لەسەر شێوەی نوێ‌و، دامەزراندنی کارگەی دروستکردنی چەك‌و تفاقی جەنگی.

٢-شۆڕشی محەمەد عەلی پاشا لەمیسرو، لەشکرکێشی ئیبراهیم پاشای کوڕی بۆ سەر سوریاو ئەنەدۆڵ.

٣-بەستنی پەیمانی یەکەمی ئەرزرۆم لەنێوان رۆم‌و عەجەمدا.

٤-هەوڵدانی بابیعالی بۆ چاکردنی هەلومەرجی ناوخۆی ئیمپراتۆری عوسمانی((تەنزیمات))و، دامەزراندنی دەسەڵاتی ناوەندی.

محەمەد بەگ لەسەرەتاوە بایەخێکی تایبەتی‌دا بەئاواکردنەوەو قایم کردنی رەواندز، کەبارەگای ئەمارەت بو. چەند قەڵاو بورجی لەناو شارو دەوروبەری‌دا دامەزراندو، شورایەکی پتەوی بۆ پاراستنی لەدەوری دروست کرد. گرنگییەکی زۆری‌دا بەپێکهێنانی تۆڕێکی فراوانی کۆکردنەوەی ئاگاداری‌و دەنگوباس. رێزی زۆری لەمەلاو خوێندەوار ئەنا. موچەی بۆ ئەبڕینەوەو مزگەوت‌و مەدرەسەی بۆ ئەکردنەوە.

محەمەد بەگ چەند کارێکی گرنگی بۆ گەشەپێدانی ئەمارەتی سۆران کرد:

١-ریزەکانی ناوخۆی یەك خست. هەمو ئەوانەی سەرپێچییان ئەکرد یا کوشتنی یا بەزۆر سەری پێ دانەواندن. لەپێشەوە مام‌و خزمە سەرەڕۆکانی خۆی سەرکوت کرد. دوبەرەکی‌و ناکۆکی‌و ململانێی لەناو مەزنەکانی قەڵەمڕەوەکەی خۆی‌دا نەهێشت.

٢-کاروباری ئابوری رێکخستنەوە، باج‌و زەوییانەی دیاری کرد. ئاسایشی تەواوی کارو بازرگانی‌و کاروانی لەسەرانسەری ناوچەکەدا چەسپاند. بەرپرسی بۆ کاروباری دارایی لەهەمو ناوچەکاندا دانا‌و. چەند خەزێنەداری دانا بۆ رێکخستنی خەرجی داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی‌و لەشکر.

٣-سوپایەکی گەورەی سوارەو پیادەی لەهۆزەکانی سۆران سازدا. بەشێوەیەکی نوێ رێکی خست‌و پلەوپایەی تێدا دیاری کرد، چەکداری کردو سەروسامان خەریکی زیادکردنی ژمارەی‌و باش کردنی چەکەکانی بو.

٤-کارگەی دروست کردنی چەك‌و تفاقی جەنگی دامەزراند. جگە لەدروست کردنی خەنجەر، دەمانچە، تفەنگ، باروت، لەساڵی ١٢٣٣ بەدواوە کەوتە دارشتنی لولە تۆپ. چەند سەد لولەی جۆراوجۆری دارشت.

٥-بایەخی زۆری بەئاوەدانیدا. دەیان پردی لەسەر روبارەکانی مەڵبەندی سۆران دروست کرد. دەیان مزگەوتی لەگوندەکان‌و، دەیان قەڵاو بنکەی جەنگی لەشوێنە ستراتیجییەکانی ژێر دەسەڵاتیدا دامەزراند.

محەمەد بەگ باوەرێکی قوڵی بەدینی ئیسلام هەبو. رێزی بێ ئەندازەی لەمەلاکان ئەگرت. لەسەر داوای مەلا یەحیا مزوری چوە سەر یەزدییەکان‌و قەتلوعامی لێ کردن. شەریعەت بنچینەی بەرێوەبردنی کاروبارو بەلاداخستنی ناکۆکییەکانی ناو خەڵکی بو. بەرامبەر نەیارو میملەکانی دڵرەق‌و بێ بەزەیی بو. لەرەفتاریدا لەگەڵ دانیشتوان‌و ژێردەستەکانی دادپەروەر بو.

محەمەد بەگ دوای خۆقایم کردن‌و خۆ بەهێزکردن، لە١٢٣٤دا، کەوتە سەر بیری سەربەخۆیی‌و تەقەلای فراوانخوازی. تا ئەو سەردەمە قەڵەمرەوی میرەکانی سۆران لەسنورێکی شاخاوی تەسکدا قەتیس بو. بەڵام محەمەد بەگ بەهەر چوار لای ئەمارەتەکەیدا کەوتە پەلهاوێشتن. تەقەلاکانی محەمەد بەگ، بێگومان، لەژێر کارتێکردنی رووداوەکانی سەردەمی خۆیدا بون.

لەروی جەنگییەوە، کەوتە لەشکرکێشی بۆ فراوان کردنی سنوری حکومەتەکەی بێ ئەوەی گوێ بداتە دەسەڵاتی عوسمانی یا هی ئێرانی. هەندێ لەناوچەکانی ئەمارەتی بابان‌و بادینان‌و، هەندێ شوێنیی لەولایەتەکانی موسڵ، بەغداد، دیاربەکر، وان، حەلەبی لەقەڵەمرەوەی عوسمانی‌و، هەندێ لەناوچە کوردنشینەکانی ولایەتەکانی ئازەربایجان‌و ئەردەلانی لەقەڵەمرەوی قاجاردا گرت.

لەروی سیاسییەوە، بەتەواوی سەربەخۆ بو، گوێی نەئەدایە کاربەدەستانی عوسمانی‌و ئێرانی. بەڵکو لەکاتێکا محەمەد عەلی پاشا کەوتە هەڵگەرانەوە لەسوڵتانی عوسمانی‌و، ئیبراهیم پاشای کوری لەشکرکێشی بۆ سەرشام‌و ئەنەدۆڵ دەس پێ کرد، محەمەد بەگ کەئیتر ناوی لەخۆی نابو((ئەمیری مەنسور))و، لەناو خەڵکدا بەمیر محەمەد ناوی دەرکرد بو، پێوەندی لەگەڵ محەمەد عەلی پاشاو ئیبراهیمی کوریدا دامەزراند. کەوتە ئاڵوگۆری نامە بۆ دانانی رێوشوێنی هاوکاری سوپایی‌و سیاسی[٥٨].

جوڵانی سوپایی‌و سیاسی میر محەمەدو، پێشکەوتنی خێرای، ترسی لەلای کاربەدەستانی بابی عالی‌و دەرباری قاجار دروست کرد. هەردو دەوڵەت ئەم بزوتنەوەیەیان بەگەفێکی راستەقینە دائەنا بۆ سەر خۆیان. لەراستیدا میرایەتی

ۆران لەسایەی ئەو ڕێبازە سیاسیو جەنگییەوە، کەمیر محەمەد، بۆی دیاری
کردبو ئەی توانی ببێتە ناوکی پێکهاتنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ لەکوردستاندا.
دەوڵەتانی عوسمانیو ئێرانی بخاتە مەترسی دابەش بونەوە.

کاربەدەستانی عەجەم بۆ چارەکردنی ئەم هەڕەشەیە بەخۆ کەوتن. هەم خۆیان
نامەیان ڕاستەوخۆ بۆ کاربەدەستانی عوسمانی نوسی، بۆ ئەوەی کاری هاوبەش
بکەن بۆ لەناوبردنی میر محەمەدو جوڵانەوەکەی، هەم هانی کاربەدەستانی
ئینگلیزیاندا، داوا لەبابی عالی بکا هەرچی زوتر ئەم مەترسییە دامرکێنێتەوە،
بۆ کاری هاوبەشی ڕۆمو عەجەم دژی میر محەمەد، لەلایەن دەرباری قاجارەوە
محەمەد خانی امیر نظامو لەلایەن بابی عالییەوە سەرداری ئەکرەم ڕەشید محەمەد
پاشا تەرخان کران.

میرزا محەمەد خانی امیر نظام (؟-١٢٥٧)یەکێ لەپیاوە ناسراوە
دەسەڵاتدارەکانی دەرباری قاجار بو، عەلی خانی باوکیشی، لەچاخی فەتحعلی
شادا، یەکی لەپیاوە ناسراوەکانی دەربار بو. وەختێ کەگریبایدوف. سەفیری روسی
لەتاران، کوژرا(١٢٤٤)، عەباس میرزا لەبەر لێهاتویی محەمەد خانی
بەپێشکاری خەسرەو میرزای کوڕی، بۆ عوزرخواهی ناردە پەتروس بورگ. لەوێ
دیدەنی ئیمپراتۆری روسی. نیکۆلای یەکەمی کرد. لەو ئەرکەدا کەپێی سپێردرا
بو بە سەرکەوتویی گەڕایەوە. لەپاش کوژرانی میرزا قاسم قائمقام(١٢٥١)زۆر
کەس وایان چاوەڕێ ئەکرد صەدارەت، واتە سەر وەزیریی ئێران بەمحەمەد خان
بسپێردرێ. بەڵام شا بەپێشکاری قهرمان میرزا بۆ ئازەربایجانی نارد.[٥٩]

ڕەشید محەمەد پاشا لەساڵانی ١٢٤٤تا ١٢٤٨ صەدری اعظم، واتە سەرەك
وەزیرانی دەوڵەتی عوسمانی بو. لە١٢٤٩دا کرایە والی سیواسو، لەهەمان کاتدا
ولایەتی دیاربەکریش خرایە ژێردەسەڵاتی ئەوەوە بۆ ئەوەی هێزو دەسەڵاتی تەواوی
لەژێر دەسدا بێ بۆ لابەلاکردنی کێشەی شۆڕشی میر محەمەد، چونکە بوبو
بەیەکێ لەگەورەترین پەژارەکانی دەوڵەتی عوسمانی[٦٠]

محەمەد خانی زەنگەنە، امیر نظامی ئێرانی، لەنامەیەك دا بۆ محەمەد ڕەشید
پاشا، سەر وەزیرانی پێشوی عوسمانی، نوسیوێتی:

((...لەپاش دەربڕینی مەراسیمی ئیشتیاق، لەسەر بەرگی یەکێتیو تەبایی
ئەنوسی کە، بحمدالله والمنە، پێوەندی دۆستایەتیو یەکگرتن لەنێوان دو دەوڵەتی
بناغە پتەودا تەواوە، ڕێوشوێنی یەکڕیو ئاشتی لەهەمو بارێکەوە دانراوە.
سوپاسی ئەم نیعمەتە گەورەیەو بەهرەی زۆری کاربەدەستانی هەردو دەوڵەتو
پیاوەکانی هەردوکیان پێویستە.

بەپێی ئەو یەکێتییەی لەنێوان هەردو حەزرەت دایەو، بەپێی ئەو میهرو خۆشەویستییەی لەبەینایە، دۆستدار بەپێویستی ئەزانێ ئەو جەنابە کە بەحوکمی دەوڵەتی بهیەی عوسمانی ڕێکخستنەوەی کاروباری ولایەتەکانی کوردستانی پێ سپێردراوە، لەمەئموورییەتی خۆی ئاگادارو لەرووداوەکان شارەزا بکا.

ئەو جەنابە خۆیان ئەزانن" محەمەد بەگ لەتابیعانی پاشایانی بابان کابرایەکی کوێخا رەوشت بو، هیچ جۆرە ئیسمو رەسمێکی نەبو. بەهۆی ئەو دوژمنایەتییەی لەناو پاشایاندا بو، خەریکی یەکتری بون، ئەو هەلی بۆ هەڵکەوتو پرکێشی کرد. کۆمەڵێکی لەخۆ خڕکردەوە. کۆیەو پردی سوورو هەولێرو هەندێ شوێنی لەمەڵبەندەکانی حەریرو شارەزوورو ژمارەیەکی زۆری لەئاواییەکانی لاجانی موکری گرت. کەسێ ڕێی پێ نەگرت. تا ناوبانگی پەیدا کردو ناوی دەرکرد. حیلەو تەزویری بەکارهێنا. چوە سەر ئامێدیو دەستی بەسەرا گرت.

دۆستدار ۳ ساڵ زیاتر بو لەئازەربایجان نەبو، بەحوکمی خاقانی بەهەشتی بۆ سەفەری عیراق(عیراقی عەجەم)چوبو. لەو کاتەدا ئەو هێزی ناردە سەر مەڵبەندی سابلاخی موکریو زەرەرێکی بێ ئەندازەی پێ گەیاند. ناوچەی سەردەشتی گرت. پاش هاتنەوە لەسەفەری عیراق، هێزێکی بۆ تەمێ کردنی دیاری کرد، تاقمەکەی ئەوی بەشەڕ لەو مەڵبەندە دەرپەڕاندو چونە ناو شوێنە داگیرکراوەکانی ئەوەوە. قەڵای بەناوبانگی دەربەندو چەند قەڵایەکی تریان کاولو وێران کرد. بڕیار وابو بەیەکجاری کارەکەی یەکالا بکرێتەوە. سەرماوسۆڵەی هەواو هەندێ شتیتر. کە لەو ساڵەدا روویاندا بون بەکۆسپی تەواوکردنی. بەحوکمو ئیشارەتی دۆستدار، قشونی راسپێردراو گەڕانەوە.

دۆستدار، لەکاتێکدا ساڵی رابوردوش ماوەیەك هاوئاوەزەنگی شاهنشاهی جەم جا بو، گیانمان بەفیدای بێ، لەعیراق ئەو ۷-۸ هەزار قشونی ناردە سەر مەرگەوەڕ، نزیکەی ٤٠ هەزار تومان ماڵی تالان کردوەو ٤٠٠ کەسی لەژنو پیاوی بەرێزی موسڵمان کوشتوە. چەند کەسێکی ئایرملو، کە لەئاوارەکانی ئیرەوانن و لەمەرگەوەڕ نیشتەجێن، بۆ ڕەواندز بردوە. لەوێ گیاونو لەئازاردان. عەیالو ژنی ژمارەیەکی زۆری، لەوانەی ئێستە هاوئاوزەنگی پیرۆزن، کوشتوە. کەئەم هەواڵە بەشاهنشاهی ئیسلام پەنا گەیشت، زۆر دڵگیر بونو پەشێوان، ئاگری قەهرو غەزەب لەکوانوی ویژدانی پیرۆزی دا کلپەی سەند" تەمێ کردنو، چاری کردەوەکانیو، سەندنی تۆڵەی خوێنی موسڵمانان بەدۆستدار سپێردرا.

پاش هاتن بۆ ئازەربایجان، ئەنجام دانی خێرای ئەم کارە بەهۆی هەندێ خزمەتی
ەوە نەکرا، ئێستا کە ئەوانە بەلادا خران، کات بەدەستەوەیە، دەرفەتی چوون بۆ
ەرجێیەك‌و کردنی هەرکارێك هەیە. ئامادەیی‌و سازدانی ئەوەش بەهۆی مشوورو
وردانەوەی خاوەن شکۆی سێبەری خواوە، اید الله شوکتە، کراوە.
دۆستدار، بۆ رێکخستنەوەی کاروبارەکان ئەچێ بۆ ناوچەکانی سەرسنوری
زەربایجان، ئەو ئەرکەی پێم سپێردراوە، ئینشائەللا بەویست‌و خواستی جەنابی
ری عز اسمە، بریتییە لەتێکدانی بناغەی شەرارەت‌و فەسادی ئەوو چاری
ردەوەکانی.
دفع‌و لەریشە دەرهێنانی خائینی دین‌و دەوڵەت، لەسەر نۆکەرانی هەردو
ەزرەت واجیبە،
ئەو جەنابە کەلەولاوە ئەم فەرمانەی پێ سپێردراوە، تەشریفیان هێناوە،
ۆستداریش لەم لایەوە هەنگاو بنێ، تا بەهاوکاری یەکتری بەجارێ مادەی
ەسادی ئەو قلع‌و قمع بکرێ. لێرە بەدواوە ئیتر ناوی ئەو کابرایە لەم دو دەوڵەتە
ەبرێ، رعایاو برایانی هەردو مەملەکەت لەزەرەرو زیانی ئاسودەو دڵنیا بن.
هەرکاتێ ئەو جەنابە ناردنی هێزی لەم لایەوە بەقازانجی دەوڵەتی بهیە
ەزانی‌و، خۆی بە تەنیا کەوتە لەناوبردنی بەحوکمی یەکێتی هەردو دەوڵەت
ێویستە لەچەند رویەکەوە دڵنیایی بە دۆستدار بدەن:
یەکەم، لەفەوتاندن‌و لەریشە دەرهێنانی تەواوی ئەو"
دوەم، لەئاسایشی ئەو سنورانە کەلێرە بەدواوە شتی وەها رونەدات‌و دەسدرێژی
ەکرێتە سەر رەعییەتەکانی دەوڵەتی بەرز"
سێیەم: لەگەیشتنی ٤٠ هەزار تومان‌و((دیە))ی خوێنی موسڵمانان"
چوارەم، لەئازادی گیاوەکان کەئێستە لەرەواندزن"
پێنجەم: بڕینی دەستی داگیرکردنی ئەو لەئاواییەکانی لاجانی موکری‌و هی‌تر.
بەڵگەی مۆرکراو ورێکوپێکی دەوڵەتیمان بدەنێ. کەهەر پێنج مەسەلەی
باسکراویان تێ دابێ، بۆ ئەوەی لای هەردو دەوڵەتی بەرز بەڵگەی دۆستداربێ،
ەبێتە جێگەی باس‌و رەخنە...))[61]
هەندێ سەرچاوە پێیان وایە، نوسینی ئەم نامەیە لە١٢٤٥دا بوە، بەڵام
بەگوێرەی رەوتی روداوەکان ئەبێ چەند ساڵێك دوایی تر نوسرا بێ. هەرچۆنێ بێ
لەم نامەیەو نامەکانی تری پێوەندییان بەم کێشەیەوە هەیە، چەند راستیەك هەڵ
ئەهێنجێنرێ:

١-پەیمانی یەکەمی ئەرزڕوم(١٢٣٨) کەبناغەی کاری هاوبەشی حکومەتەکانی رۆم و عەجەمی دانا بو، لەسیاسەتی کوردیی ئەم دو دەوڵەتەدا، کەهەریەکەیان بەشێکی کوردستانیان لەژێر دەستا بو، بەکردەوە رەنگی ئەدایەوە بەتایبەتی لەزەمانێکا کەئیتر((هەستی نەتەوەیی))کورد خەریکی گەشەکردن بوو بۆ((هۆشی نەتەوەیی))و دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆ لەسەر بنچینەی نەتەوە.

٢-ئەو مەترسییەی دروست بونی ناوەندێکی بەهێزی سەربەخۆ، لەو شوێنەدا کەچەند قەرن بو((ناوچەی لەمپەر))ی نێوان دو دەوڵەتە زلەکەی ناوچەکە بو، ئەی توانی بۆ سەر هەریەکێ لەم دو دەوڵەتە بخولقێنێ.

٣-ئەو مەترسییەی دروست بونی دەوڵەتێکی تازە، لەسەر حسابی جیاکردنەوەی هەندێ لەئەرزی عوسمانی و هەندێ لەئەرزی ئێرانی، ئەی توانی بۆ سەر بەرژەوەندی دەوڵەتانی ئەوروپی، بەتایبەتی بەریتانیا، بخولقێنێ.

٤-پشت گوێ خستنی هەمو جۆرە((رەوایی))یەکی بزوتنەوەو راپەڕین و شۆڕشەکانی کوردو، شاردنەوەی هەمو لایەنێکی سیاسی، ئابوری، کۆمەڵایەتی... هتد روناک و پرشنگداری.

کامبل، سەفیری ئینگلیزی لای دەرباری قاجار، لەنامەیەکدا لەرەبیعی دوەمی ١٢٤٨دا کەبۆ امیر نظامی نوسیوە ئەڵێ:

((... لەم ماوەیەدا ئەمیر فەرەیدون میرزا بەنیازی ئەمێ کردنی میری رەواندوز بەرەو مەراغەو سوڵدوز جوڵاوە. سەبارەت بەیەکێتی هەردو دەوڵەتی بەرز، بەرژەوەندی دڵسۆزی لەوەدایە، هەرکاتێ ئەمیری باسکراو لەگەڵ خودی ئەو جەنابە بەنیازی ئەمێ کردنی میری ناوبراو بزوتن، دوای ئەوەی کەئەنبیەو ئەندیبی ئەو کراو، ئەوو سوپاکەی لەخاکی ئازەربایجان و ئەو شوێنانە دەرکردو راونا، ئیتر سوپای نەسرەت لەئەرزی دەوڵەتی بهیەی ئێران زیاتر تێ نەپەڕی و، تەجاوز بە جایز دانەنێ. چونکە دڵسۆز بۆ سەفیری دەوڵەتی خۆی لەئەستەموڵ نوسیوە، کەدرێژایی ئەم جوڵانەوە چەوتەی میر عەرزی سوڵتان بکا، بۆ ئەوەی فەرمانی رێگرتن لەجوڵانەوەی چەوتی میر دەربکا. هەرکاتێ مەسەلەکان بەگوێی شەریفی سوڵتان گەیشت و دوای ئەوە رێیان لێ نەگرت و ئەمێیان نەفەرمو، ئەوسا بیانوی قسەو گلەیی و گازندە لەم دەوڵەتە نامێنێ. ئەگەر میری بەرز تەشریفیان بردوە، پاش خوێندنەوەی نوسراوەکە بەلێدوانێکی خۆتانەوە، بۆ ئەوی بنێرن...))[٦٢]

امیر نظام لەوەڵامی کامبلدا نوسیوێتی:

...))

((لەبابەت کاروباری ڕەواندزەوە بەو جۆرەی نوسی بوتان‌و، دەرتان خستبو کە قشون(مەبەستی هێزی ئێرانە)نەچێتە ناو خاکی ڕەواندزەوە، نەوەکو ببێتە هۆی باس کردنی کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی .

ڕاستییەکەی محەمەد، بەگی ڕەواندز بەجۆرێکە کەچەند ساڵە ناوبراو لەدەوڵەتی عوسمانی ڕوی وەرگێڕاوە. لەسەردەمی وەزارەتی داود پاشا لەدار السلامی بەغداد، بەزۆر و بەپێچەوانەی ڕای ئەوەوە، پردی سور، کەمەڵبەندێکی گەورەیە، لەگەڵ چەند شوێنی سلێمانی گرتوە. هەمیشە دژی بوە. تا ئەوە بو کەوەزارەتی بەغداد بەعەلی ڕەزا پاشا سپێردرا. لەو کاتەدا پشێوییەك ڕویدا، ئەویش کۆمەڵەکەی خۆی نارد هەولێریشی گرت، هەروەها زۆری شوێنەکانی ئامێدی‌و ئەو ناوچانەی زەوت کردوە، بەو پەڕی خلافی قاعدەوە لەگەڵ جەنابی ناوبراو ڕەفتاری کردوەو، بێ حورمەتی بەرامبەر دەوڵەتەکەی خۆی نواندوە. لەم ڕۆژانەیشدا وای زانیوە مەڵبەندی ئازەربایجان لەقشونی جەراری نظام و تۆپخانە چۆڵە، کۆمەڵێکی ٣ هەزار کەسی ناردۆتە سەردەشت، موسا خانی حاکمی ئەوێ لەبەر بێ هێزی نەی توانیوە بەرهەڵستی بکا، قەڵاکەی ئەوێی گرتوە. هەر کەئەم هەواڵە گەیشت نواب ئەمیرزادەی مەزن ٢ فەوجی ئەفشارو تاقمێکی موکری، کە٣ هەزار کەس ئەبون، بۆ تەمێ کردنیان نارد.

هەروەکو پێشتر بۆ خزمەت جەنابی اصف الدولەی نوسی بو. پاش گەیشتنی قشونی سەرکەوتوو تۆپخانەی پیرۆز بەوێ، لەپێشەوە هەڵیان کوتایە سەر هۆزە کوردەکانی بلباس‌و پیران، کە لەهۆزە گەورەکانی ئەوبون، تالانیان کردن. دوای ئەوە چونە سەر قەڵای سەردەشت، ١٠ ڕۆژ قەڵایان گەمارۆداو تۆپ بارانیان کرد. شەوی ١١هەم هێرشیان بۆ کردو داگیریان کرد. هەندێ لەوانەی ڕەواندز کوژران‌و، هەندێکیان گیران‌و، هەندێکیان هەڵاتن. دوای ئەوەش پایە بەرزی نزیکی حەزرەتی باڵا، محەمەد خانی سەرتیپ بەو کۆمەڵەو سەربازانی خوئی‌و دو دەستە لەفەوجی بەهادوران‌و سەربازانی قەراداغی‌و سوارەی کوردو هی تر بە٨ عەرادە تۆپ‌و خومپارەوە نێردرایە سەر ڕەواندز. لەولاشەوە وەزیری بەغدادیش سێ چوار عەرادە تۆپ‌و ٢ هەزار کەس لەزابتەو هی تری بەسەرکردایەتی سلێمان پاشا ناردۆتە سەری، بۆ ئەوەی ناوبراو تەمێ بکەن.

ئەگەر نواب ئەمیرزادەی مەزن نەیان زانی بایە، کەئەو(میر محەمەد)نەیارو یاخییە لەدەوڵەتی عوسمانی، قشونیان مەئموری ناوخاکی ڕۆم نەئەفەرمو، بەڵام ئەم کابرا نادروستە لەهەردو دەوڵەت هەڵگەڕاوەتەوە.

ئەوەش کەئێوە بۆ سەفیری خۆتان لەئەستەمولْ نوسیوە کەقسە لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی بکەن، کارێکی زۆر باشتان کردوە. بەڵام ئەگەر لەم ماوەیەدا کارگوزارانی حەزرەتی وەلی نیعمەتمان کردەوەکانی ئەویان پشت گوێ بخستایە، سۆزی کەئەو لەولاوە بی پەرژایە پرکێشییەکی تری ئەکرد. هەوا ئەبو بەزستان، خۆ ئامادەکردنێکی ترو زیادتری بۆ لەناوبردنی گەرەك بو. بۆیە لەم روەوە باشتر وابو لەم کاتەدا چاری کرا...))[٦٣]

عەباس میرزا لەکاتێکا چوبو بۆ خۆراسان بۆ سەرکوتی هەڵگەڕانەوەی نارازییانی ئەوێ، لەوەڵامی نامەیەکی امیر نظامي دا، لەمانگی شەوالی ١٢٤٨دا، دەربارەی میر محەمەد، نوسیویەتی:

((... نوسراوەکانی محەمەد صالح بەگی چاپار هێنابونی گەیشتن. لەهەواڵەکانی کوردستانت ئاگادار بوین. باسی تەگبیری ئەو پایە بەرزەو، زەبری شمشێری سەرتیپ بۆ هەمو دنیا ئاشکراو جێگەی ئینکاری نیە، بەڵام بڕینی دەست بەڵکو ملی میر وەختی ئەبێ، کەئینشائەڵڵا تەعالی، کۆیە بەدەس بێت یارەواندز فەتح بکرێ...))[٦٤]

ئێرانیەکان ئەیان ویست لەو لەشکرکێشیەدا کەبابیعالی بەدەستیەوە بو بۆ سەر میری سۆران بەشداربن، کاربەدەستانی تورك نەیان ئەویست لەشکری ئێران بێتە ناو خاکی عوسمانیەوە. ئەیان ویست خۆیان بەتەنیا کارەکە ئەنجام بدەن. ئەمەش جۆرێ لەساردی لەناوا دروست ئەکردن. دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەتاران و ئەستەمولْ هەوڵیان ئەدا ناکۆکی باری سەرنجی هەردولایان کەم بکەنەوە. وەزیری موختاری ئینگلیز لەنامەیەکدا بۆ میزا مەسعود خانی وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێرانی نوسیوە ئەڵێ:

((مەعلومی ئەم جەنابەیە" کاربەدەستانی دەوڵەتی بەرزی ئینگلیز زۆر بەپەرۆشەوەن ئەو کاروبارانەی پێوەندییان بەسنورەکانی ئێران و رۆمەوە هەبێ بەیەکگرتویی و خۆشی چارەبکرێن و، هەر وەختێ بۆ تەمێ کردنی مفسدە یا رێگری لەشکرکێشی پێویست بێ، کاربەدەستانی هەردو دەوڵەت لەو کارەدا پێکەوە رێ بکەون بۆ دفعی ئەو مفسدە. قیبلەی عالەم(مەبەستی شای ئێرانە) لەڕوی زانایی و ئاگاییەوە بەجۆرە فەرمانی بەامیر نظام و کاربەدەستانی دەوڵەتی قاهیرە داوە. جەنابی امیر نظامیش بەگوێرەی فەرمانی قیبلەی عالەم نوسراوی لەم بارەیەوە بۆ جەنابی رەشید پاشاو سەرعەسکەری ئەرزڕوم و پاشای بەغداد ناردوە، تاپێکەوە تیپە قاهیرەکانی دو دەوڵەت میری رەواندز، کەسەرکردەی

مفسدان‌و ریگره‌کانه‌و مه‌مله‌که‌تی دو پاشای عظیم القدری کارل‌و شیواندوه، به‌ته‌وای قلع‌و قمع بکه‌ن‌و له‌سه‌ر ئه‌رزی نه‌هیلن.

به‌پیی هه‌والی که‌جیگری بالیوزی ده‌وله‌تی بهیه‌ی ئینگلیز له‌ئه‌رزروم ناردویه‌تی" جه‌نابی ره‌شید پاشا ئامیدی گرتوه‌و ئه‌و به‌دبه‌خته به ۳۰۰ که‌سه‌وه به‌ره‌و ره‌واندز رای کردوه، به‌م زوانه به‌ئاسانی له‌ناو ئه‌بری. پاش گه‌یشتنی ئه‌م هه‌واله دۆستدار به‌پیویستی زانی پایه‌به‌رز کاپیتان شیل ساحیب ره‌وانه‌ی ئۆردوی ره‌شید پاشا بکا بۆ ۳ مه‌به‌ست:

یه‌کم، پیرۆزبایی گرتنی ئامیدی له‌ره‌شید پاشا بکا.

دوه‌م، ئاگاداری کاروباری ئه‌و لایه بیت،

سییه‌م، له‌به‌رئه‌وه‌ی پایه‌به‌رزی ناوبراو له‌گه‌ل فه‌وجی ورمی خه‌ریکی دورخستنه‌وه‌ی ئه‌و طاغیه بو، ئاگاداره له‌و تالان‌و کوشتاره‌ی له‌مه‌مله‌که‌تی قیبله‌ی عالمه‌دا کردبوی، بۆ ئه‌وه‌ی ره‌شید پاشا له‌و شتانه ئاگادار بکا...))[٦٥]

سه‌رباری گوشاری سیاسی‌و جه‌نگیی عه‌جه‌م بۆ((برینی مل))ی میر محه‌مه‌د، بابیعالی که‌وته دانانی پیلانی له‌ناوبردنی. بابیعالی ئه‌و فه‌رمانه‌ی به‌ره‌شید محه‌مه‌د پاشا سپارد بو. ره‌شید پاشا یه‌کی له‌پیاوه هه‌لکه‌وتوه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی بو. شاره‌زای کاروباری سیاسی، جه‌نگیی، به‌ریوه‌به‌رایه‌تی بو. زیاتر له ٤ سال صدری اعظمی هه‌مو ئیمپراتۆری عوسمانی بو. کرابوه والی سیواس. بۆ ئه‌وه‌ی له‌کاره‌که‌یدا سه‌رکه‌وتو بی، ولایه‌تی دیاربه‌کریش به‌و سپیردرا. فه‌رمان درا به‌والی موسل، محه‌مه‌د پاشا ئاینجه بیرقدارو، وه‌زیری به‌غداد عه‌لی ره‌زا پاشای لاز، بۆ ئه‌وه‌ی هه‌مو هاوکارییه‌کی بکه‌ن. ره‌شید پاشا هاوکات له‌گه‌ل سازدانی هیزیکی سوپای گه‌وره بۆ سه‌ر میر محه‌مه‌د، که‌وته سازدانی سیاسی مه‌لاکانی کورد له‌دژی.. میر محه‌مه‌د به‌گیراوی ره‌وانه‌ی ئه‌سته‌مول کرا(۱۲۵۲)[٦٦]. له‌وساوه بزر بوه، که‌س هه‌والی راسته‌قینه‌ی ئاگادار نییه.

٥/٣ فه‌رهاد میرزا معتمد الدوله

نمونه‌١٤:

خه‌لعه‌ت" حه‌سه‌ن سولتانی هه‌ورامی(١٢٨٤)

فه‌رهاد میرزا(١٢٣٣-١٣٠٥)کوری عه‌باس میرزا، یه‌کی له‌سیاسییه گه‌وره‌کانی سه‌رده‌می خۆی‌و، یه‌کی له‌نوسه‌ره رۆشنبیره‌کانی ئیران بوه. له ١٢٥٠ تا ١٢٥٢ حکومه‌تی لورستان‌و خوزستانی له‌به‌رده‌س دابو له‌١٢٥٢تا ١٢٥٥ نائب السلطنه ی محه‌مه‌د شا له‌١٢٥٧ حوکمرانی فارس‌و، له‌١٢٨٤تا ١٢٩١

حوکمڕانی کوردستان بو، لە١٢٩٠ دا کەناصرالدین شاه بۆ گەڕان چو بۆ ئەوروپا فەرهاد میرزا نائب السلطنه ی بو.

لەژیانی سیاسیدا بەلایەنگری سیاسەتی بەریتانی لەئێراندا ناسراوە. هەر لەسەر ئەوەش چەند جارێ توشی کێشەو تەنگ پێ هەڵچنین بو. بەناچاری خۆی ئەهاویشتە سەفارەتی بەریتانییەوە لەتاران ((بەست نشین))ئەبو تالێی خۆش ئەبون.

لەژیانی ئەدەبیدا، شیعری زۆری داناوە، چەند کتێبی نوسیوە، لەوانە: نصاب، کنز الحساب، جام جم دەربارەی جوگرافیو مێژو، زنبیل لەسەر شێوەی کەشکۆڵی شێخی بهائی، فلك السعادە لەئەستێرەناسیدا، هدایت السبیل گێڕانەوەی بیەوەرییەکانی خۆیەتی بۆ حەج.

لە١٢٨٤دا کەدانرا بەحاکمی کوردستان ئیتر بە یەکجاری کۆتایی بەدەسەڵاتی بنەماڵەی ئەردەڵان هێنا. بۆ چاوشکاندنی خەڵك کەوتە بەکارهێنانی توندوتیژیو زەبروزەنگ. لەگەڵ خۆی کۆمەڵێك فەرمانبەری شارەزای بۆ ڕێکخستنەوەی کاروباری ناوچەکانو، هێزی چەکدارو، باجو، بەڕێوەبەرایەتیکاروباری حکومەت بردبو، بۆ ئەوەی لەوێ جێگیریان بکات.

لەرۆژێکا کەبۆ گرتنەدەستی کاروباری حوکمڕانی کوردستان گەیشتە نزیك شاری سنە، لەلایەن پیاوە ناسراوەکانی ئەوێوە پێشوازی کرا، ئەویش وتارێکی بۆدان، لەوتارەکەیدا وتی: ((تا من لەم ولایەتەدا حاکم بم لەگەڵ هیچ یەکێ لەئێوە، بەهیچ بۆنەیەكو لەهیچ شوێنێکا درۆ ناکەم، ئێوەش ئەبێ هیچ کاتو لەهیچ کارێکا لەگەڵ من درۆ نەکەن، هەرکاتێ درۆو فێڵ لەیەکێکتان دەربکەوێ، بێ چاوپۆشیو دواکەوتن سزای ئەدەم))[٦٧]

فخر الکتاب کوشتنی حەسەن سوڵتان بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((..پاش ٣ مانگ بۆ سەرلێدانی قەڵای شاه ئابادی مەریوان لەگەڵ ژمارەیەکی کەم لەشارەوە(مەبەستی سنەیە)بەڕێ کەوت. عەلی ئەکبەر خانی شرف الملك، میرزا عەبدولغفار معتەمەد، میرزا رەزا عەلی دیوان بەگیو هەندێ لەئەعیانی ولایەتی لەگەڵ خۆی بردبو. کەگەیشتە سنوری مەریوان حەسەن سوڵتانی هەورامی، کەچەند ساڵ بو لەحکومەتی کوردستان یاخیو سەرچاوەی شەرارەتو جەسارەت بو، لەگەڵ مستەفا بەگو بارام بەگی برایو هەزار تفەنگچی، بێباكو مەغرور هاتە حزوری شازادە. (ئەویش)لەهەڵگەڕانەوەو شەرارەتی حەسەن سوڵتان ئاگادارو، لەدڵی خۆیدا بڕیاری تەمێ کردنیدا بو. لەم هاتنو بێباکییە لەناخەوە دلگیر بو. لەڕێگاش چەندین جموجۆڵی

وەحشییانەی لەتفەنگچییە هەورامییەکان دی بو. شازادەی لێزان چاوی لەهەموی پۆشی‌و گوێی خۆی لێ خەواند تا گەیشتە گوندی بیلك، کەیەکێ لەئاواییە دیارەکانی مەریوانە. شازادە لەمزگەوتەکەی ئەوێدا مەنزلی فەرمو. پاش گەڕانەوەیان بۆ سنە شازادە خۆی هەواڵی کوشتنی حەسەن سولتانی بەم جۆرە گێڕایەوە: ئەو شەوە لەمزگەوتی بیلك لەبەر زۆریی خەیاڵات‌و بیرکردنەوەی قوڵ لەجێبەجێ کردنی مەبەستی نهێنی خۆم‌و لەناوبردنی حەسەن سولتانی شەرور خەو نەبوە ئاشنای چاوی پڕ لەتورەبون. پاش بیرکردنەوەو تێڕامانی قوڵ بەنیازی پاکەوە ئیستیخارەم بەقورئانی مەجید کردو ئایەتی پیرۆزی((یا یحیی خذ الکتاب بقوه))هاتەوە. لای من هیچ دودڵییەك نەما. بەتەواوی هێزی دڵەوە بڕیاری جێبەجێ کردنی مەبەستەکەی خۆمدا. کەگوێم لەبانگی بەیانی بو، بۆ ئەدای فەریزەی حەق‌و استمدادی نصرت‌و استغاثت وپەنام بەدەرگای رب العزە قیامم کرد. دوای تەواوکردنی نوێژو پاڕانەوە، بەتوفیقی خواوەندی غالب‌و کارساز، زین العابدین خانی فراشباشیم بانگ کرد. بێ ئەوەی کەس لەهاوڕێکانی خۆم ئاگادار بکەم، دەستور ئەلعەمەلی تەواوم دایە کەلەگەڵ ١٠ کەس لەفراشانی هەڵبژاردەو کارامە لەقاوەخانەکەی مزگەوت، ئامادەو بێ ترس مەردانە بۆ ئەنجامدانی ئەم کارە دژوارە ئامادە بن" هەر کەحەسەن سولتان‌و دو براکەی هاتنە قاوەخانە دەسبەجێ حەسەن سولتان بکوژن‌و هەردو براکەشی زنجیر بکەن.

لەبەرئەوەی بەئایەتی پیرۆز استخارەو، بەلێوەشاوەیی‌و کارزانی فراشباشی‌و، لەئازایەتی‌و زرنگی فراشەکان دڵنیا بوم، عەلی ئەکبەر خان‌و معتمدو دیوانبەگیم بۆ لای خۆم داوا کرد. ماوەیەك لەگەڵیان دوام. سەرەتای هەتاو کەوتن بەدڵێکی بێ تاوەوە حەسەن سولتان‌و براکانیم بانگ کرد کەبێن خەڵات بکرێن‌و بگەڕێنەوە بۆ شوێنەکانی خۆیان. سولتان‌و براکانی بەو پەڕی غرورەوە هاتنەلام. ماوەیەك لوتف‌و میهرەبانیم بەرامبەر دەربڕین. بەڵێنی امتیازو موچەم پێ دان. پاشان پێم وتن: مەریوان ئەوەندەی ئاوایی تیانیە، مانەوەی ئێوە بەم هەمو خەڵکەوە ئەبێ بەهۆی خەسارەت‌و زەحمەتی ئەهالی‌و رەعییەت. خەڵاتەکەتان لەقاوەخانە ئامادەیە، بڕۆن خەلعەتی خۆتان بپۆشن‌و مەرەخەس بن. خەریکی ئەنجام دانی خزمەت‌و وەرگرتنی مالیاتی دیوان بن. هەر ٣ برا بۆ قاوەخانە چون. پاش رۆیشتنیان من بەئەسپایی بەعەلی ئەکبەر خان‌و ئەوانی ترم وت: ئەگەر ئێستە فەرمانی گرتن‌و بەستنەوەی ئەم ئەشرارە بدەم چی ئەبێ؟ ئەوان بەپەشۆکاوی لەڕوی خێر خواییەوە بەمنیان وت: ئێستە وەختی ئەو کارە نیە، چونکە هەزار تفەنگچی لەدەرەوەی مزگەوت تفەنگ بەدەستەوە راوەستاون،

ئێمەش ئامادەیی تەواومان نیـە. مـن بزەیـەکم کـردو، وتم: ئەگـەر خـوا بیـەوێ ئەوەندە گرنگ نیە.

هێشتا ئەوان وەڵامێکیان نەدابوەوە لەقاوەخانەوە هەرا بەرز بـوەوە. دەسـبەجێ فراشباشی هاتە مزگەوت‌و مژدەی بەجێ گەیاندنی خزمەتی پـێ سـپێردراویدا" حەسەن سولتان کوژرا، دو براکەشی کۆت‌و پێوەن کران.

من بەخۆشییەوە زمانم بە بەجێ هێنانی سوپاسـی حـەزرەتی احـدیت تـەڕبو، عەلی ئەکبەر خان بەشمشێری روتەوە چـوە دەرەوە. لەبـەردەمی مەنزڵەکـەی منـا راوەستا منیش وتم: گوریسێك بخەنە پێی حەسـەن سـولتان‌و لەمزگـەوت تـوڕی بدەنە دەرەوە.

لاشەی مەنحوسی ئەویان فڕێ دایە دەمی تفەنگچییانی هەورامی...))[٦٨].

نمونە١٥:

ئێلی جاف" زیندە بەچاڵ

ئێلی جاف یەکێك بو لەئێلە رەوەندە گەورەکانی کورد. لەجەبەل حەمرینەوە تا چیاکانی نزیك سنە بۆ لەوەڕاندنی ئاژەڵ گـەرمیان‌و کوێسـتانیان ئـەکرد. هـۆزە گەورەکانی ئەم ئێلە سەر بەئەمارەتی بابان بـون‌و، هەنـدێ لـەتیرەکانی تریشـی کەوت بونە سنوری ئەمارەتی ئەردەڵان‌و کرماشـانەوە. ئـەم ئێلـە لەپەیماننامـەی زەهـاو(١٠٤٩/١٦٣٩)دا دابـەش کـران، هەنـدێکیان کەوتنـە دیـوی ئێـران‌و زۆریشیان کەوتنە دیـوی عوسمـانی کەبـەجافی مـرادی ناسـراون. ئـەو سـنورەی پەیماننامەی زەهاو دیـاری کـرد بـو نـەی ئـەتوانی رێ لەهاتوچـۆی گـەرمیان‌و کوێستانی جاف بگرێ. ئەم هاتوچۆیە زۆرجار کێشەی بۆ کاربەدەستانی سنورەکان ئـەخولقان. لەهـەمو گفتوگۆکـانی نێـوان دەوڵـەتانی رۆم‌و عەجـەمدا، یـەکێ لەباسـەکانیان هەمیشـە بەلاداخسـتنی کێشـەی هاتوچـۆی رەوەنـدەکان بـو. کەسەرەنجام لەپێکهاتنی یەکەمی ئەرزڕوم(١٢٣٨)دا لەسەری رێك کەوتن.

کاربەدەستانی ئێرانی ئەیان ویست رێ لەهاتنی ئێلـی جـاف بگـرن بـۆ نـاو خاکی خۆیان. بۆ ئەو مەبەستەش چەندین جار رێگـەیان بـەئێلی جـاف گـرتو، تالآنیان ئەکردن، کوشتاریان لێ ئەکردن، خەڵکیان لێ ئـەگرتن. بـەڵام جافـەکان لەبەرتەسکیی لەوەڕگاکانی خۆیـان‌و ناسـازی ئاوهـەوای هاوینـانی شـارەزوورو گەرمیان، بەناچاری رانەکانی خۆیـان ئـەبردە کوردسـتانی ئێـران. هەنـدێ جـار بەبـەرتیل‌و پێشـکەش‌و بـاج، هەنـدێ جـاری تـریش بەملـهوڕی‌و بەقاچـاخ، هاوینەکەیان لێ بەسەر ئەبرد.

نوسەرێکی ئێرانی لەم روەوە نوسیویێتی:

((دوانزە تیرەی دەوارنشینی ئێلی جاف کەژمارەیان نزیکەی ٤٥ هەزار ماڵە، زیاتر لەپەنجا هەزار سواری ئازاو نەترسیان بەئەسپی جوانو چالاکەوە هەبو، لەقەڵەمڕەوی والی بەغدادا بون. ئەو زەمانە محەمەد پاشا سەرکۆماریان بو، ئەگەر گوێڕایەڵی حوکمی هەردو دەوڵەتی بکردایەو، هاوینان ئێلەکەی خۆی لەشارەزور گل بدایەتەوە، ئاژەڵەکەیان بەهۆی گەرماو ڕەشەبای سەبونەوە لەناو ئەچو، ئەگەر گوێیشی نەدایەتە ئەو حوکمەو، بهاتایە بۆ کوێستانەکانی کوردستان ئەوا گیریان ئەخواردو، گیانو ماڵیان ئەکەوتە مەترسییەوە. لەکاتێکا جافەکان لەخاکی ئێراندا بەپەرتوبڵاوی لەگوندەکانی مەریوانو خوڕخورەو تیلەکۆ نەك هەر بەتەنیا بەخۆڕایی رانەکانیان لەزۆزانەکاندا ئەلەوەڕێنن... دەستیان لەهیچ جۆرە شەرارەتو ڕێگریو هەرزەگییەك نەئەپاراست.

فەرهاد میرزا بۆ جێبەجێ کردنی حوکمی هەردو دەوڵەتو، بەرهەڵستی لەدەسدرێژی جاف قوتویەك شەمچە(مەبەستی شقارتەیە)ی بۆ دیوانبەگی ناردو، لەسەری نوسی بو: ((ئەشراری جاف بکوژە، ئاگر لەماڵیان بەربدە، شەمچە نێردرا بۆ ئەوەی ئەو کارە بەئاسانی جێبەجێ بکەیت)).

هەر لەو کاتەدا چەن بار گەنم لەئۆردوی دیوانبەگییەوە نێردرا بو لەئاشی گوندەکان بیهاڕن. جافەکان لەڕێگە بارە گەنمەکانو وڵاخەکانیان دزی بو، وڵاخدارەکانیشیان کوشت بو. دیوانبەگی ناردی ئەوەی ئەو کارەی کرد بو بەناوی عەلی شاپەڕییەوە لەگەڵ ٤ کەس لەهاودەستەکانی بەگیراوی هێنایە کوردستان.

عەلی شا کە لەپیاوە ئازاو ناسراوەکانی ئێلی جاف بو، باوەڕی نەئەکرد ڕۆژێ بێ بگیرێ. کاتێ ئەوو گیراوەکانی تریان بەدارەوە بەست، لەباتی پاڕانەوەو تکاو دەربڕینی پەشیمانی، بەلەخۆ بایی بونەوە، کەوتنە قسە بەدیوانبەگیو، پڕکێشیو پررویییان گەیشتە رادەیەك، جنێویان بەفەرهاد میرزاو ناصرالدین شادا. لەبەرئەوە هەر ٥کەسەکەیان بەزیندویتی نایە ژێر خاك، بۆ ئەوەی تیتر دەنگیان دەر نەیەت))[٦٩].

٦/٣ عەباس میرزا ملك ئارا

نمونە ١٦:

بەدەستەوەدانی قاسید(١٢٩٧)

عەباس میرزا ملك ئارا(١٢٥٥-١٣١٦) کوڕی دوەمی محەمەد شا بو. لەگەڵ ناصرالدین شا باوك برا بون. ئەم ٨ ساڵ لەو بچوك تر بو.

دایکی ناصرالدین ملك جیهان خانم، ناسراو بەمەهد علیاو، دایکی عەباس خدیجە خانمی کچی یەحیا خانی چەهریق بو. بنەماڵەی یەحیی خان لەمیرەکانی هەکاری‌و خۆیان بەنەوەی خەلیفەکانی عەبباسی دائەنا. لەتەریقەتدا نەقشبەندی‌و موریدی سەید تەها شەمزینی بون.

محەمەد شاە لەپێش مردنی لەمەهد علیا دڵگیر بو. زۆرتر روی ئەدا بەخەدیجە خانم. لەبەر خۆشەویستی ئەو، ئەو کورەی لەوێ بو بەناوی باوکی خۆیەوە ناوی نا عەباس میرزاو، نازناوی نائب السلطنە ی دایە. مەهد علیا بەو بۆنەیەوە، خەدیجەی هەوێی‌و عەباسی هەنەزای دەدزا. بەهەمو رێیەك هەوڵی ئەدا بۆ ئەوان تێ بچێنێ، ناصرالدینی کوڕی پێش بخاو بیکاتە جێنشینی شا.

کاتێ محەمەد شاە مرد(١٢٦٤)عەباس میرزا تەمەنی ٩ ساڵ بو، مەهد علیا بۆ ئەوەی بەیەکجاری لەمەترسی عەباس میملی ناصرالدینی کوڕی رزگاری بێ، براکانی خۆی راسپارد چاوی عەباس کوێر بکەن. عەباس بەهۆی تێکەوتنی فەرهاد میرزای مامی‌و هەوڵدانی سەفارەتی بەریتانییەوە لەم پیلانە رزگاری بو.

ناصرالدین گەیشتە تاران‌و بو بەشای ئێران. لەرۆژانی یەکەمی شاهێتییەوە کەوتە گێچەڵ بەعەباس‌و دایکی، هەمو زێڕو دارایی زەوت کردن. کەوتە پیلان گێڕان بۆ لەناوبردنی. هەمیشە گومانی لەعەباس هەبو. کەتەختی لێ داگیر بکا. کەوتە. ئەم گومانەی هەتا کوژرانی هەر لەدڵدا ما. بابیەکان هەوڵی کوشتنی شایان داو بریندار بو(١٢٦٨). شا ویستی بەسەر عەباسی‌دا بهێنێ‌و ئەوە بکاتە بەهانەی کوشتن یا گرتنی. عەباس پەنای بۆ سەفیرانی بێگانە برد. سەفیرەکانی بەریتانیاو روسیا بەگەرمی بۆی تێکەوتن، لەمردن‌و گرتن رزگاریان کرد. ناصرالدین شایان رازی کرد، بۆ ئەوەی دڵنیابێ لەمەترسی عەباس دوری بخاتەوە بۆ شوێنە پیرۆزەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی لەعێراق.

عەباس میرزا لەکۆتایی ١٢٦٨دا گەیشتە بەغداد. ماوەی ٢٧ ساڵ بەدورخراوەیی لەبەغدادو ماوەیەکی کورتیش لەئەستەموڵ مایەوە. ناصرالدین شا لە١٢٩٤دا رێی گەڕانەوەی بۆ ئێران پێدا. لە١٢٩٥دا گەیشتەوە تاران. شا بۆ ئەوەی روتی بکاتەوە لەناوی((نائب السلطنە)نازناوی ملك ئارای پێ بەخشی.

شا ماوەیەك حکومەتی زنجانی بەعەباس میرزا سپارد. بەڵام زۆری لێ نەمایەوە لەترسی گیانی هەڵات بۆ قافقاز. پاش چەند مانگێ شا بەخشی‌و گەڕایەوە ئێران(١٢٩٦).

شێخ عوبیدوڵڵا ئەبێ ئاگاداری ململانێی دەسەڵات بوبێ لەدەرباری قاجاردا. لەبەرئەوە کەشۆڕشەکەی دەس پێ کرد. نامەیەکی تایبەتی بۆ عەباس میرزا

نوسی" داوای هاوده‌ستی‌و هاوکاری لێ کردبو، له‌به‌رامبه‌ر ئه‌وه‌دا گفتی پێدا بو ئه‌و به شای ئێران بناسێ. شێخ عوبه‌یدوڵڵا نامه‌که‌ی به‌دو نێردراوی تایبه‌تی‌دا بۆ تاران بۆ نارد. به‌ڵام عه‌باس له‌باتی ئه‌وه‌ی هاوکاری له‌گه‌ڵ شێخ بکا، ئاگاداری ناصرالدین شای کرد. نامه‌و نێردراوه‌کانی به‌ده‌سته‌وه‌دا. له‌پاداشتی ئه‌وه‌دا شا کردی به‌حاکمی قه‌زوین. به‌نوێنه‌رایه‌تی ئێران بۆ پیرۆزبایی له‌جلوسی نیکۆلای دوه‌م ئه‌و چو بۆ روسیا.

له‌١٣١٤دا پاش کوژرانی ناصرالدین شا بوبه وه‌زیری عه‌دلیه له‌١٣١٦دا مرد.

عه‌باس میرزا خۆی ژیاننامه((شه‌رح حال))ی خۆی نوسیوه‌ته‌وه. له‌وێدا سه‌باره‌ت به((فیتنه‌ی ئه‌کرادی ئازه‌ربایجان))ئه‌دوێ. هه‌ندێ له‌هۆیه‌کانی رون ده‌کاته‌وه، به‌تایبه‌تی زوڵموزۆرو ده‌ستدرێژی کاربه‌ده‌ستانی ده‌وڵه‌ت‌و، هه‌ڵپه‌ی مظفرالدین میرزای وه‌لیعه‌هد که له‌ته‌ورێز دائه‌نیشت بۆ کۆکردنه‌وه‌ی پاره‌و به‌رتیل‌و رابواردنی ناره‌واو، ئازاردانی کورده‌کانی ئازه‌ربایجان، عه‌باس میرزا خۆی چیرۆکی نامه‌که‌ی شێخ‌و به‌ده‌سته‌وه‌دانی نێردراوه‌کانی له‌کتێبه‌ی‌دا((شه‌رحی حال))دا ئه‌گێڕێته‌وه. عه‌باس میرزا نوسیوێتی:

((...ته‌لغورافچی له‌ته‌ورێزه‌وه هه‌واڵی هه‌ندێ له‌م روداوانه‌ی ئاگاداری تاران کرد. له‌تاران ئۆردویه‌کیان به‌سه‌رداری شازاده حه‌مزه میرزا ناوبراو به‌حشمت الدوله‌ی کوڕی مرحوم عه‌باس میرزا نائب السلطنه سازداو ناردیان. میرزا حسێن خانی مشیر الدوله‌ش که‌بۆ قه‌زوینیان نارد بو، بڕیاردرا به‌په‌له به‌پێشکاریی ئازه‌ربایجان بچێ بۆ ته‌ورێزو میرزا ئه‌حمه‌د به‌شه‌رمه‌زاری بێته‌وه تاران‌و، تیمور پاشاخانی ماکۆیی به‌فه‌وجی ماکۆو کۆکراوه‌کانی خۆیه‌وه به‌ره‌و ورمێ بڕوات. حه‌مزه میرزا له‌رێگه نه‌خۆش که‌وت‌و به‌ره‌حمه‌تی خواچو. ئه‌م له‌شکره که له‌تارانه‌وه رۆیشت‌و ئه‌و له‌شکرانه‌ی که له‌ته‌ورێزو ماکۆوه چوبون هه‌مو گونده‌کانی سه‌رڕێ‌و ده‌وروبه‌ری ورمێ‌و مه‌راغه‌یان تالاَن کردو، گوێیان نه‌دایه عه‌رزو ناموسی که‌س‌و زۆر خراپ تر له له‌شکری کورد وێرانییان به‌سه‌ر ناوچه‌که داهێنا.

له‌م گێژاوه‌دا، رۆژێکیان به‌ته‌نیا له‌کونجی ماڵه‌که‌ی خۆم‌دا دانیشت بوم، بینیم دو که‌س هاتنه ناو ماڵه‌که‌و سۆراخی منیان له‌نۆکه‌ره‌کان کرد، هاتنه لام. زه‌رفێکیان له‌گیرفان ده‌رهێناو دایان به‌من. بینیم شێخ عوبه‌یدوڵڵا بۆ منی نوسیوه‌و، داوای له‌من کردوه بچم بۆ جه‌نگ. ئه‌وانه‌ی نامه‌که‌یان هێنابو یه‌کێکیان ناوی عه‌بدولره‌حیم پیر بو. ئه‌وی تریان حسێن قولی‌و هه‌ردوکیان

برابون. عەبدولڕەحیم پێی وتم پێویست ناکا دابمێنیی، ئەگەر بێی بێگومان ئەبی بەشا.

ئەمەش رۆنوسی نامەکەی شێخ عوبەیدوڵلا..(شوێنی نامەکەی بەبۆشی بەجێ هێشتوە)

کەئەم نامەیەم خوێندەوە شڵەژام. لەلایەکەوە ترسام لەوەی نەوەکو نۆکەرەکانم پێ بزانن و برۆن بەهەر جۆرێ بێ هەواڵەکە بەکاربەدەستانی دەوڵەت و شا بگەیەنن. چونکە لەئێران ئەوە بوە بەباو جاسوسی لەهەمو شوێنێ داناوە و هەر کەسێ ناسراو بێ یەکێ یا دو کەس لەنۆکەرەکانی ئەو کەسە. بۆ ئەوەی خۆی پێ بزانێ، بەدزیەوە پارەی ئەدەنێ بۆ ئەوەی هەواڵی هەڵسوکەوتی ئەو کەسە بکەن بەراپۆرت. لەنۆکەرەکانی خۆم ۳ کەس زیاتری لێ نەبو. ئەوانی تر هەمو خەڵکی تاران بون.

لەلایەکی ترەوە ڕاڕایی کەوتە دڵمەوە کەئەبێ چی بکەم. ئایا بۆ چارەکردنی ئەو هەمو خراپەیەی کەناصرالدین شا بەرامبەر منی کردوە ئەبێ بڕۆم و ببمە هۆی بەهێزبونی شێخ عوبەیدوڵلاو بەکاغەز نوسین بێ خوێن ڕشتن تەورێز بگرمو، پەلاماری تاران بدرێو لەبەرئەوەی هەمو خەڵك لەجۆری هەڵسوڕانی ناصرالدین شا ڕەنجاون، ئەتوانرێ تارانیش بگیرێ. یاخود بەهۆی خۆشەویستی نیشتمان و هەم دینان و خواردنی نان و نمەك نابێ خیانەت بکرێ و نابێ ببێتە هۆی رشتنی خوێنی شیعەیان. لەحاڵەتی ڕۆیشتندا، ئەبێ چۆن بڕۆم، کە لەو ۲۰ مەنزلە رێیەدا نەگیرێمو، لەحاڵەتی مانەوەدا ئەبێ چ تەگبیرێ بکەم کەئەم دو کەسە بەدوای مندا هاتون کەس نەیان ناسێو بێ هودەو بەهیچو پوچ لەتاران توشی بەڵا نەبم.

بەکورتی وەسوەسە بەجۆرێ دای گرتم کەمردنم بەئاوات ئەخواست. مەسەلەکەش ئەوە نەبو بشێ راوێژی کەس بکەم. بەو دو کەسەم وت: ئێوە بەپەلە بەنۆکەرەکانی من بڵێن ئێمەش هاتوین ببینە نۆکەر، بازەوان و راوکەرین، نەختێکیش لەنۆکەرەکان بپارێنەوە بۆ ئەوەی ئەوان واستەتان بۆ بکەن و ئەوسا لەماڵ دەربچن.

ئەوانە ڕۆیشتن و منیش کەوتمە بیرکردنەوە تا شەو داهات. ئەو شەوە خەوم لێ نەکەوت. شەوەکی هەستام، دەسنوێژم گرت، رو بەقیبلە دانیشتم. زۆر گریام، زۆر پاڕامەوەو زاریم کرد، لەقازی الحاجاتم خواست چی خێرە ئەوە بکەم. وا بەدڵمدا هات کەخیانەت بە ولی نعمتی ظاهری خۆم نەکەم و نەبم بەباعیسی فتنەو فەساد. ئەگەر خراپەیان بەرامبەر کردوم ئەوا من بەخوایان بسپێرم. خۆم بچم بۆ

حوزوری شا کاغەزەکەی شێخ عوبەیدوڵڵای بدەمیّ و ئەو دو کەسەش بەدەستەوە بدەم(النجاة في الصدق)). پاش ئەوەی ئەم بڕیارەمدا استخارەی ذات الرقاعیشم کرد" باش بکەو خراپ مەکە، دەرچو.

دوای هەتاو کەوتن، لەئەندەرون دەرچوم بەشێوەی هەمو ڕۆژی دانیشتم. پرسیاری ئەو دو کەسەم کرد لەکوێن. نۆکەرەکان وتیان کەئەوانە وتویانە لەڕێوە گەیشتوین و ماندوین، ئەسپەکانیشمان لەکاروانسەرایە، ئەچین بۆ کاروانسەرا شەو لەوێ ئەنوین و سبەی بەیانی دێینەوە. کەئەمەم بیست شڵەژام، نەوەکو ئەو دو کەسە نەیەنەوە یاخود بگیرێن و منیش توشی بەڵا ببم. دو سەعات بەم جۆرە مامەوە، لەگیانەڵا ناخۆش تر بو. تا بینیم هاتنەوە ناو خانوەکە. سوپاسی خودام کرد. فراش باشیم ڕاسپارد کەئەم دو کەسە لەقاوەخانەکە خەریك بکەن و نەهێڵن بۆ هیچ جێیەك بڕۆن، خۆم سواربوم چوم بۆ حوزوری شا. لەباغی عەمارەت لەتەنیشت نارنجستانەوە دانیشت بو. عەرزم کرد کەعەرزێکم هەیە. فەرمویان چیە. عەرزم کرد با ئەو مەسەلەیە مەعلومی شا بێ کەمن کابرایەکی خیانەتکار نیم. ئەگەر بۆ ئەستەموڵ ڕۆیشتم خوا ئەیزانێ لەبرسا بو. ئەگەر چوم بۆ روسیا لەترسا بو. لەشا ترسان نەعەیبەو نەگوناهە. بەڵام خیانەت لەمن ناوەشێتەوە. ئێوارەی ڕۆژی ڕابردو. دو سواری کورد لەلایەن شێخ عوبەیدوڵڵا وە هاتن نامەیەکیان بۆ هێناوم، داوای لەمن کردوە بۆ شەڕ. فەرموی نامەکە لەکوێیە. دەسبەجێ دامە دەستی. خوێندیەوەو، پرسی ئەو دو کەسە لەکوێن. وتم هەردوکیان لەماڵەکەی منن. فەرموی بنێرە بیان هێنن. وتم چەند کەس لەنۆکەرانی دیوان مەئمور بفەرمو بڕۆن بیان گرن. چونکە خەنجەریان پێیە. نەوەکو یەکێ بریندار بکەن و هەڵێن. چەند کەسێك مەئمور کران. پاش هێنانیان عەرزم کرد: من ئەوانەم بەدەستەوەدا. ئێستە نەوەکو لەترسی گیانی خۆیان و بۆ خۆ دەربازکردن تۆهمەتێك بەپاڵ من بدەن. فەرمویان دڵنیابە.

ئەو دو کەسەیان هێناو بەمحەمەد ڕەحیم خان عەلاء الدولە یان سپاردن لێکۆڵینەوەیان لەگەڵ بکاو، لەهەلومەرجی ئۆردوی شێخ ئاگادار بێ. پاش لێکۆڵینەوە حوکمی حەپسی ئەبەدییان فەرمون.

بەرامبەر بەم خزمەتە" ئەموستیلەیەکی ئەلماسی بەمن التفات فەرمو کە ۲۰۰ تومانی ئەهێناو، حکومەتی قەزوینیشی مەرحەمەت کرد بێ ئەوەی هیچ پێشکەشی لەمن وەربگرێ و، یەك تۆپی سەرداریی تورمەی خراپی بەخەڵات دامێ...))[٧٠].

٧/٣ حەسەن عەلی خانی وەزیری فوائد

نمونە١٧:

دەستی تەگبیر" هەمزە ئاغای مەنگور(١٢٩٨)

لەپاش کوژرانی باپیر ئاغای مەنگورو ژمارەیەکی زۆری پیاوە هەڵبژاردەکانی ئێلەکەی(١١٩٨)بنەماڵەکانی مەنگور بەناوی ئافرەتەوە ناونرا بون. نزیکەی قەرنێکی خایاند تاکو مەنگور توانییان سەر لەنوێ ببوژێنەوە.

هەمزە ئاغا نەوەی باپیر ئاغا، لەتافی لاوی‌دا بو، شەوێکیان لەمێرگێکی نزیك سابلاّخ هەڵی کوتایە سەر دەستەیەك لەپاسەوانەکانی عەجەم، کە لەئیلی قەرەپاپاخ بو، بەگوێرەی سەرچاوەیەك ٣١کەس[٧١] و، بەگوێرەی سەرچاوەیەکی تر ٧٠ کەسی[٧٢] لێ کوشتن. دوای ئەوە هێزێکی کۆکردەوە، چوە سەر قەڵای لاجان، کەدیمەنی دەسەڵاتی داگیرکەری لەناوچەکەدا ئەنواندو، کاتی خۆی بۆ چاودێری‌و سەرکوتکردنی ئێلی بلباس، عەجەم دروستیان کرد بو. هەمزە ئاغا قەڵاکەی گرت‌و روخاندی.

هێزەکانی ئازەربایجان خرانە بەر فەرمانی کابرایەك بەناوی شجاع الدولـە. سوارەی هەندێ لەئێلە کوردەکانیشیان خرایە گەل. هێزەکانی عەجەم چونە سەر هەمزە ئاغا لەلاجان. هەمزە ئاغا خۆی لەبەر هێرشەکەیان‌دا پێ نەگیرا. کشایەوە بۆ گوندی ژاراوە لەو دیوی قەندیل کە لەژێر دەسەڵاتی عوسمانی‌دا بو. ئێرانییەکان داوای بەدەستەوەدانی هەمزە ئاغایان ئەکرد. پاش چەند وردە تێکهەڵچونێ. هەمزە ئاغا لەلایەن عوسمانییەکانەوە گیراو، نزیکەی ١٠ ساڵی لەزیندانی رۆم دا بەسەر برد.[٧٣]

ساڵی ١٢٩٥ لەلایەن ئێرانەوە لێبوردنی بۆ نێردراو، گەڕایەوە موکریان. کاتی لەنێوان شاری سابلاّخ‌و ئاواییەکانی مەنگوڕایەتی‌دا بەسەر ئەبرد. داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی ئێران، بەتایبەتی لەناوچە کوردنشینەکان‌دا، لەوپەڕی بۆگەنی‌و فەسادا بو. لەو سەردەمەدا حکومەتی سابلاّخ بەیەکێ لەشازادەکانی قاجار بەناوی لوتفعلی میرزا کشێکچی باشی سپێردرا بو. ئەمیش وەکو حاکمەکانی پێش خۆی بەپەلە کەوتە هەڵپەی خۆ دەوڵەمەن کردن لەرێگەی سەندنی بەزۆری بەرتیل‌و، جەریمەکردنی خەڵك‌و، بەدەستهێنانی قازانجی تایبەتی خۆیەوە[٧٤]. فەیزوڵلا بەگی زنجیرکرد، هەزارو پێنج سەد تومانی جەریمە کرد. حاکمەکەی پێش ئەویش هەر لەم فەیزوڵلا بەگە دوای ئازاردان‌و ئەشکەنجەیەکی دڕندانە چوار هەزار تومانی لێ سەند بو. پێنجسەد تومانی لەمینە ئاغای قادر ئاغا سەند. هەر لەسەر پارە شازادە چەندین کەسی ناسراوی گرت، لەوانە یەکێ لەخزمەکانی قادر ئاغاو، عەزیز ئاغای فەتاح‌و، سەرەش گەیشتە سەر هەمزە ئاغا.

نوسەرێکی ئەرمەنی، ئەسکەندر غوریانس، خۆی لەو رۆژانەدا لەتەوریز بوە، روداوی یاخی بونی هەمزە ئاغا بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((ئێوارەیەکیان هەمزە ئاغا بۆ پێکهاتن لەسەر مالیاتو، چاکردنی کاری عەزیز ئاغای فەتاح ئەچێ بۆ دار الحکومە، لەبەرئەوەی میرزا ئەبو قاسم تەزکرەنوسی دەوڵەتی ئێران خۆی لەوێ بوە، وائێمەش بێ کەمو زیاد وەکو ئەوگێڕایەوە، ئەی نوسین: بەندە لەگەڵ میرزا تەقی محرر، کەخۆی لەهەمو شتێ هەڵنەقورتان و هۆی زۆرایەتی مفسدەو خراپییەکان بو، لەژێر خانەکەی شازادە دانیشت بوین. لەناکاو دیمان هەمزە ئاغا لەگەڵ یەکێ لەبرازاکانیو نۆکەرێکیو قلیاندارێك هاتنە ژورێ. دو نۆکەری تریشی لەدەرەوە مابونەوە. لەبەینی ئەوو میرزا تەقیدا لەسەر مالیات گفتوگۆ کرا. میرزا تەقی مالیاتی هەمزە ئاغای بەهەزار تومان دانا.

هەمزە ئاغا لەوەڵام دا، وتی: مالیاتی ئەسڵیی ئێمە هەمیشە ٤٠٠ تومان بوە.

میرزا تەقی وەڵامی دایەوە، وتی: ئەگەر وا بوە ئەی بۆچی پار لەحکومەتی محەمەد خاندا هەزار تومانت داوە؟

هەمزە ئاغا دوبارە لەوەڵامدا وتی: ٤٠٠ تومان مالیاتو ٢٠٠ تومانیشم لەباتی تەعاروف داوە. ئەگەر ئێوەش بتانەوێ، ئەوەندەتان تەعاروف ئەدرێتێ، ئەگەرچی لەو ماوەیەشدا کەمن لەم شارەدا دانیشتوم هەموی هەر خەریکی کاری دیوانی بوم، نزیکەی ٨٠٠ تومان پارەم خەرج کردوە.

میرزا تەقی لەرقی هەمزە ئاغا بەگاڵتە پێ کردنەوە، وتی: تۆ چ خزمەتێکی دیوانت کردوە؟ تۆ کەخاوەنو سەرۆکی هەزار خێزانیو لەهەر خێزانێ ٢ تومان وەرئەگری، چی ئەبو ئەگەر نیوەی ئەو ٢ هەزار تومانەت بەشازادە تەعاروف بکردایە؟

میرزا تەقی ئەم قسانەی بەجۆرێ کرد کەبوە هۆی دڵتەنگیو زویری ئەو. ئینجا هەستاو وتی ئەچم مەسەلەکە عەرزی شازادە ئەکەم. گەڕایەوەو لەژورەکەدا دانیشتنەوە. زۆری نەخایاند، بینیمان فەراشباشی شازادە لەگەڵ فەراشێکی تر کەزنجیرێکی بەدەستەوە بو، خۆیان کرد بەژوردا. فەراشباشی روی لەهەمزە ئاغا کردو، وتی: شازادە ئەم زنجیرەی بۆ تۆ ناردوە، ئەبێ ماچی بکەیت!

هەمزە ئاغا لەبیستنی ئەم قسەیە لەباری ئاسایی خۆی دەرچو، دەستی برد بۆ خەنجەرەکەیو، بەزمانی تورکی عوسمانی وتی: ((من بونی قبوڵ ئیتمیم)) واتە من ئەمە قوبوڵ ناکەم.

ئەوسا هەڵی کێشایە خەنجەرەکەی‌و رو بەلای فەراشباشی راپەڕی. میرزا تەقی‌و فەراشباشی لەترسی گیان هەردو بۆ ژوری سەرخان، کەشازادە لەوێ چاوەڕوانی ئەنجامی بڕیارەکەی بو، هەڵاتن. ئەمین تەزکەرە ئەڵێ: منیش خۆم خزاندە کونجێکی تاریکی ژورەکەو خۆمم بەدیوارەکەوە نوساند بو. بەحەپەساری‌و ترسەوە تەماشام ئەکرد. هەمزە ئاغا لەپێکی لەچراکەدا کوژاندییەوە. لەگەڵ برازاکەی لەپەنجەرەکەوە چونە دەرێ. لەم تاریکییەدا دەنگی چەن تفەنگی لەحەوشەکەوە هات. برازاکەی وقلیاندار هەردوک بەئەنگیوراوی هەمزە ئاغاش بەخەنجەر یەکێکی لەنۆکەرانی شازادە گلانە سەر ئەرزو ئەوانی ترهەڵاتن. هەمزە ئاغا پێی وابو ئەم تەگبیرە لەپێشەوە کراوە ودەرگای حەوشەکەشیان لێ گرتوە. لەبەرئەوە روی کردە دەرگاکەو بەپڕتاو دەرپەڕی. پاسەوانەکە نیزەی تفەنگی ئاراستەی هەمزە ئاغا کردو ئەیویست نەهێڵێ بڕواتە دەرێ. هەمزە ئاغا بەدەستێکی نیزەی تفەنگەکەی گرت‌و بەدەستەکەی تری سەربازەکەی دایە بەر خەنجەرو کوشتی. لەپێش ئەوەدا لەدەرگا دەربچێ، چو بۆ حەپسخانە عەزیز ئاغای بانگ کرد، بەلاّم وەکو دەرکەوت، لەوکاتەدا نۆکەرانی شازادە عەزیز ئاغایان بەبریندارى برد بو بۆ جێگەیەکی تر. هەمزە ئاغا هیچ وەلاّمێکی نەبیست. روی کردە لای دەرگاکەو قۆناغە تفەنگێکی سرەواندە سەربازی دەرگاوان‌و خستی. لەگەڵ دو نۆکەری تری خۆی‌دا دەرگایان کردەوەو دەرچون.

ئەمین تەزکەرە ئەڵێ: کاتێ هەمزاغا دەرچو تەقە راوەستا. من چوم بۆ لای شازادە. بینیم یەکێ لەنۆکەرەکانی شازادە تفەنگی مارتینی لەدەست دایە لەسەر پلیکانەکان بۆ پارێزگاری شازادە راوەستا بو. کەچومە ناو ژورەکەوە شازادەم بینی تفەنگی پێ بو. لەو پەڕی شڵەژان‌و پەشۆکاوی دابو. عەرزم کرد کەجۆری گرتنی هەمزاغا نەئەبو وابێ. لەوەلاّمدا وتی: روی فەراشباشی رەش بێ، لەو دەمەدا ئەویش لەبەردەمی‌دا وەستا بو، منی دڵنیا کردبو لەوەی کەرێوشوێنی گرتنی ئەوی لەهەمو رویەکەوە ئامادە کردوە. بەم جۆرە گوناهەکەی خستە ملی فەراشباشی. لەکاتی ئەم گفتوگۆیەدا ئەحمەد بەگ تفەنگێکی مارتینی بەشانەوە بو، خۆی کرد بەژوورداو دەستی کر بەقسە: بەقوربانت بم شازادە، من کەی بەئێوەم گوت کەهەمزە ئاغا بەو جۆرە بگرن. لەم کاتەی شەوداو بەبێ تەگبیرو نابەجێ، ئەبوایە لەپێشەوە چەن کەس لەئاغایان ئاگادار بکرانایەو، بەرۆژی رۆشن بگیرێ. بەم قسانەدا دەرکەوت، کەپێشەکی لەنێوان شازادەو ئەحمەد بەگدا تەگبیر کرابو..))[٧٥]

هەمزە ئاغا لەدوای ئەم رووداوە گەڕایەوە مەنگوڕایەتی‌و کەوتە خۆسازدان. ئەمەش هاوزەمان بو لەگەڵ خۆئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵڵای شەمزینی بۆ راپەڕینە گەورەکەی. هەمزە ئاغا بو بەسەرکردەی هێزەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا لەقۆڵی شنۆ. لاجان، سابڵاخ، بناو، میاندواو.. و لەگەڵ عەبدولقادری کوڕی شێخدا فەرماندەی هێزەکانی ئەو قۆڵە بو، تا لەبەردەمی هێرشی هێزەکانی ئێراندا بەتێکشکاوی کشانەوە. هەمزە ئاغا لەناوچەکانی سنورا بەخۆی‌و هەندێ لەخزمەکانی‌و چەکدارەکانی ئێلەکەیەوە مایەوەو هەر بەهیوای ئەوە بو، شێخ عوبەیدوڵڵا سەرلەنوێ تێ هەڵبچێتەوە. بەڵام شێخ عوبەیدوڵڵا دوای ئەوەی بەخۆگۆڕین لەئەستەموڵەوە بۆ کوردستان گەڕایەوە، زۆری نەخایاند لەلایەن ئۆردوی تورکەوە پاش چەن تێکهەڵچونێ لەشەمزینان بەدیل گیراو رەوانەی حیجاز کرا. هەمزە ئاغاش ئیتر نائومێد بو. کەوت بوە تەقەللای بەدەسهێنانی ئەمان‌و لێبوردنی ئێرانی. حسنعلی خانی امیر نظام بەهۆی میرزا ئەبو القاسمەوە، قورئانێکی بۆ نارد کەبەخەت‌و مۆری خۆی ئەماننامەی بۆ لەسەر نوسی بو. هەمزە ئاغا پشت ئەستور بەو ئامانامەیە هاتە سابڵاخ‌و لەوێ کوژرا.

چەند کەس لەنوسەرانی ئەو سەردەمەی ئێران لەسەر ئەم رووداوەیان نوسیوە" عەلی ئەفشار لەکتێبی((رسالەی شۆڕش شێخ عوبەیدوڵڵا))دا نوسیویەتی:

لە٢ی شەعباندا عەلائەدین الدولە امیر نظام بەنیازی سەردانی سنورەکانی لەتەورێزەوە جولا، لەرێگەی دەخورقان‌و مەراغەو سابڵاخەوە چو بۆ ئازەربایجانی غەربی، لەرێگا هەرکەسێ کە لەرووداوەکانی جەنگەکانی شێخ عبادالله(نوسەر وەهای ناو ئەبا)خزمەتێکیان کرد بو یا زەرەرێکیان لێ کەوت بو، دڵنەوایی کردن‌و یارمەتی دان‌و بەشێوەی جۆراوجۆر دڵخۆشی دانەوە.

کاتێ گەیشتە ناوچەی لاجان، محەمەد ئاغای مامەش پێشوازی لێ کرد. کەلێوەشاوەیی‌و شایستەیی ئەوی بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ئەو سنورانە هەڵسەنگان، حسام الملک‌و عەلی رەزا خانی سەرتیپ کەمەتموری مانەوە بون لەسلدوز، هەردوکیانی مەرەخەس کردو کاروباری ئەو سنورەی بەمحەمەد ئاغا سپاردو، داوای لێ کرد لەو سنورانەدا رێگە بەهاتوچۆی مەنگوڕ نەداو، ئەگەر توانیشی هەمزە ئاغای، کەسوپاسالاری شێخ عوبەیدوڵڵا بوە، بەمردویی یا بەزیندویی بۆ بیا.

امیر نظام دوای ئەم کارانە چو بۆ شنۆ. لەپاش رێکخستنەوەی کاروباری ئەوێ‌و سەردان‌و دڵخۆشی دانەوەی سەرانی ئێلی زەرزا لە١٨ی شەعباندا

بەشکۆو دەبدەبەوە چو بۆ ورمێ، لەلایەن هێزەکانی ئەوێوە پێشوازی کراو لەباخی دلگوشا دابەزی.

وەزیری فوائدیش لەم کاتەدا لەسابلاخ بو. جموجۆڵێکی زۆرتری ئەکرد بۆ ئەوەی بتوانێ هەمزە ئاغا بگرێ. هەمزە ئاغاش کەکۆتایی کاری شێخ عبادالله‌ی بەو چەشنە بینی، لەکردەوەی خۆی پەشیمانو، لەوپەڕی پەشۆکاویو شڵەژاوی دابو. هەمیشە لەترسو هەراس دا بو. لەبەرئەوەی ئیلی مەنگوریش ئەیان زانی ئەولیای دەوڵەتی شاهنشاهی مانی ئەو بەمایەی فەساد ئەزانن‌و، وان لەبیری فەوتاندنی‌دا، ئەوانیش خۆیان لێ دور رائەگرت‌و، یاریدەیان نەئەدا. تەنانەت کارگەیشتە ئەوەی کاکەللا ناو، کەبرای هەمزە ئاغا بو، خۆی خستە خزمەتی وەزیری فوائدو، ئارەزوی لەناوبردنی براکەی‌و جێگرتنەوەی ئەوی ئەکرد.

هەمزە ئاغا کەهەلومەرجی خۆی وەها ناخۆش‌و ترسناك ئەدی، بۆ پاراستنی گیانی خۆی پەنای بۆ هەمو رێگەیەك ئەبرد. لەو دواییەدا هەندێ لەعولەماو روحانییانی سابلاخی کردە شەفیع‌و داوای تەئمینی لەفەرماندەی هێزەکان کرد.

وەزیری فوائدیش ئەویست ئەم کێشەیە بەدەستی تەگبیر چارەسەر بکات. موافەقەتی کرد کە هەمزە ئاغاو چەند کەسێ لەسوارەکانی ببینێ. پێشەکی پلانێکی بۆ کوشتنی داناو چەند کەسێکی لەنیشانچییانی دیارو ئازای سوپاکەی خۆی لەچاڵێکا لەبۆسە نا، کەئەیڕوانی بەسەر ئەو خێوەتەدا، کەئەبو هەمزە ئاغای لێ دابنیشێ، چاوەڕوانی هاتنی ئەو بون.

هەمزە ئاغا لەگەڵ سەد کەس لەسوارانی چەکداری خۆی لەکاتی دیاریکراودا گەیشتە ئۆردوی وەزیری فوائدو، بۆ خێوەتی ئامادەکراو رێنوێنی کرا. هەرکە گەیشتە ناو خێوەتەکە دەسڕێژی گوللە دەستی پێ کرد. هەمزە ئاغاو دەسوپێوەندەکانی لەخاکدا گەوزان.

وەزیری فوائد فەرمانی‌دا سەریان بڕی‌و بۆ پیشان دانی امیر نظام بۆ ورمێی نارد. علاء الدولە امیر نظامیش هەر بەگەیشتنی کەللەی هەمزە ئاغا فەرمانی‌دا بیکەن بەسەری نیزەوە، لەشاردا بیگێڕن. بەم جۆرە سوپاسالارو یاری غاری شێخ عبادالله بەسزای کردەوەکانی خۆی گەیشت..))[٧٦]

نوسەرێکی تر، امین الدولە لە((خاطرات سیاسی))دا نوسیویەتی:

((حسنعلی خان وەزیری فوائدی عامە بەوەسائل ورەسائل رێگەی دۆستایەتی لەگەڵ هەمزە ئاغا کردەوە.. داوای لێ کرد بێتە لای. هەمزە ئاغا بەدڵنیاییەوە چو بۆ ناو ئۆردوی حسنعلی خان، واریدی خێوەتەکەی ئەو بو. لەکاتی ئەم میهرەبانییەدا بەپێی تەگبیری پێشەکی، حسنعلی خان هەستا چوە خێوەتێکی تر،

لەپشـت خێوەتەکـەوە بـەجارێ چـەن گوللـە تفـەنگ هاوێـژرا. هـەمزە ئاغـاو کەسەکانی کوژران، فەراشباشیەکەی حسنعلی خانیش کە لەناو خێوەتەکەدا بـو، ئەویش کوژرا، بەکوژرانی هەمزە ئاغا هێزەکانی کورد هەلاّتن‌و، پـەرەوازە بـون، غائیلە تەواو بو))[٧٧].

وەزیری فەوائید لەو کاتەدا حسنعلی خـان(١٢٣٦-١٣١٨)ی کـوڕی محەمـەد سادق خانی گەروس بو. پلەی سەرتیپی بەمیات لەباوکییـەوە بـۆ بـەجێ مـابو. لەجەنگی هیاتدا بەشداربو. یەکێ بو لەکاربەدەستە نزیکەکانی دەرباری قاجـار. وەختێ مظفرالـدین مـیرزا ولیعەهـد بـو لەتـەورێز، ئـەم لـەوێ پێشـکاری بـو. لەسەفەری یەکەمی ناصرالدین شـادا بـۆ ئـەوروپا(١٢٩٠)ئـەمیش یـەکێ بـو لەئەندامانی حاشیەکەی. ماوەیەکیش وەزیری موختـاری ئێـران بـو لەفەرەنسـەو بەریتانیا. ماوەیەکیش حوکمڕانی کرماشان بو. چەند کتێبێکی نوسـیوە لەوانـە" منشات پندنامە یحیویە کەبەتایبەتی بۆ کوڕەکەی خۆی نوسیوە.[٧٨]

بەیتبێژەکانی موکریان ئـەم روداوەیـان کردۆتـە بـەیتێکی درێـژ بەدەنگـەوە ئەیلێن، لێرەدا بۆ تەواوکردنی هەندێ لەدێمەنەکانی باسەکە ئەی نوسینەوە:

((خالق هەر ئەتۆی لەسەر، رەببی هەر ئەتۆی لەسەر، چی تۆ پێت بێ ئێرادە، رانابرن هیچ موقەددەر.

سێ موقددەرن بەسەر دێن، مردن‌و کوشتن‌و گرانی. لەموکوریان دو خێلّ بون، بەگزادەو قارەمانی، یەکێك بـۆ لەبـەگزادان، حـەیفێ بـۆ عـەلی خـانی، پادشـا تەگبیری دەکرد، شازادێکی بانگ دەکرد، زۆر چاکی نسحەت دەکرد، بەو دە یـارو زەمزەمە، بۆ سابلاّغیی بەڕێ کرد: دەبڕۆ و رامەمێنە، خەلّکی تەفرەقـە مەکـە، مەخلوقێ مەتۆقێنە، دە سەر ئاغاوەتان کە، حەمباراتان بشـکێنە، بـەو قـەتارو نەهاران لەبۆ سابلاّغیی بێنە،

حاکم هات‌و، وای نەکرد، دەستی بەبێ ناموسی کرد، پیاوێکی وسـین ئاغـای گرت، ئەو، بێ سوچ، لوتی کون کرد، وسین ئاغا مودەبیر بو، زۆر چاکی خزمـەت دەکرد، کەچووە بۆ مالّە خۆی، لەحەیفی ئەو قسەی دەمرد، لەئاغاوەتان بورغولو، راووبی رایان دەکرد، گەر ئەمە هەمزاغای نەگرین، ئەو ولاّتی خەرا کرد.

هەمزە مەردی کارخانی، هیچ بەو کارەی نازانێ، بەخۆو بەقلیانـداری دەهـات لەبۆ دیوانی، لەخواجا بێدارییاندا، حاکم چو بالّـەخانی، خـرەی زنجـیران دەهـات، فەراش گەینە پێشخانی" ((کاك هەمزە تۆ مـاچی‌کە، موقەسیری دیوانی، دەلاقت دەکەم کوتی، دە ملت دەکەم زەولانی، لێرەشت لێ ناگەڕێم، دەتنێرم بۆ تارانێ))

لەو هەمزاغای جوت غیرەت، دەستی برد بۆ خەنجەری، هەڵدەکێشێ دەبانێ، بەزەبرێنکان لێی دەدان، زیرەی برد بۆ عاسمانی، تەقە تەقی مارتینان، لەبلەسەی دە شەشخانان، چرپان چرپان پەیدا بو، لەکوچەو لەدالآنان، هەمزاغا دەنەرێنێ: تفەنگم لەبۆ بینن، دەزری‌و دەمەرقوپانی، دەئەسپم لەبۆ بێنن، مەتاڵو حەیزەرانی. بەگەل وە دەر دەکەوتن، کادەرویشی کوێستانی، دەچون بۆ باغی قیبلەی، لەوێ دەدران لەسانی، هەمزاغا ئاوڕی داوە، حەمەد وسلەمان کوانێ؟ حەیفێ لەبۆ حەمەدی،کوژراوە مەردی مەیدانی. سێ تەلاقەی فرێ دان، بەسی جزمەی قورعانی، لێرەشی لێ ناگەڕێم، دەیماڵم تا تارانی، کۆنە خوێنم وەبیر دێن، وێ ساڵی سەر بڕانی، دەبێ بچمە نەهرییە بەسەنەد شێخی بینم لەبۆ عەجەم قرانی.

ئەو دەمەی دەچوە نەهری، لەگەڵ وەردوی شێخی هات، ئەو دەمەی شنۆی دەگرت، لەمامەشان بوغولو، را و بێ رایان دەکرد، حەمەداغا سوار دەبو، دەهات لەبۆ سابلاغی، پرسی بەحاکمی دەکرد" ماشەڵڵا چەن نادرم، بەتیپو بەلەشکرم، پیاوێکی ساحێب نیوم، بەبێ ئەجەل نامرم، دەستم لەگەڵ بدەنێ، ئەز رێیەی لێ دەگرم.

مەجلیسی واهەڵدایە، بەگزادەو قارەمانی، گەر ئەمە لەشکری بکەین، وەك دەوری نەوشیروانی، دەڵێن شێخی لەگەڵە، پاك تەلاقن دەکەوێ، دەمرین بەبێ ئیمانی.

حەمەداغا سوار دەبو، قەرەپەپاغی گاز کرد، لەگەڵ وەردوی شێخی هات، تاجران خۆیان خەلاس کرد، لەهەموی هەڵات هەڵات، وەخرِ بو هەزار ملەت، خرناله بەیتی دەکات، ئەگەر حاکم وای زانی، هیچ کەس لەسەری ناکات، دەس بەجێ حاکم هەڵات.

بابدەین دەنگی لەشکری، دەبا بین رەمك‌و پیران، زەرزا بین بەنادری، مەنگوڕو مامەش‌و پیران، گەورك ببنە لەشکری، خێلی فەیزوڵلا بەگی، بەگزادەو دیبوکری، ئەوها دەڵێ کاك هەمزە: پاك کاغەزم بدەنێ، سەبەب بەسبحەی رۆژی، کەس خەتای کەس نەگرێ. شێخ داوای مولکی دەکا، تا تەورێزیی دەگرێ.

تا تەورێزیم ئی وییە، یەکێك وا لەشارێیە، ئەو برای تاجر باشییە، حوجرەی نەکرد خوراییە، دەڵێ ئەو ئالآیەی بەشێخییە، سابلاغییان دروست کردییە.

((لەلرفە لرفی ئالآیە، تەماحی مالی دنیایە، زۆر بترسین لەدوایە، بێن وەگێڕن ئەو قەزایە.

هەمزاغا سوار دەبو، دە نۆکەران دەفکری، دە گورِە بدەن لەتەپلی لەگەڵ سبحەینێ تاو دەنگوت، دەورەی میاندواوی دەگرێ، هەمزاغای دەتەرِێنێ، سەلیم خانی چاردارو، وەك پوری دەچریکێنێ، لەگەڵ تفەنگی دەی هاوێت، لەخاڵی شێخی دەدا، لەزینی دەترازێنێ، وەك جەللاب دەبری سەری، وەك هەڵۆی دەرِفێنێ.

فەسلێکی وا قەلماوە، هێندێك لەپیاوی شێخی،((کالە مونی))یان ناوە، جوابیان دێنا بۆ شێخی" یا شێخ خاڵت کوژراوە، شێخ ئەوە گوێی خۆی لێیە. پیاوێکی خوێندەوارە، هەم مەلایە رفەقێیە: دەبرِۆن لەو قسەی گەرِێن، چبکەم کاری خودێیە، دەبرِێن رەدوای کەون، بزانن مەنزڵی لەکوێیە؟ ئاورِێ بەردەنە شاری، بێت بەرۆژی حەشرییەت.

تەقە تەقی مارتینان، لەبلەسەی دە شەشخانان، چرپان چرپان پەیدا بو. لەکوچەو لەدالآنان، منداڵو خێزان قورِێن، دەپەرِینە سەربانان، چەندیان عەجەم دەکوشتن، لەسەرباغو بێستانان، دەدەرێنن کلیلان، دەبشکێنن دوکانان، ئەتلەسو کیمخواو خارا، بۆ گاوانو شوانان.

لەو حەمەداغای مامەش، چەن پیاوێکی زۆرزانی، لەگەڵ عەجەمان یەکە، بەمەنگورِان غەیانی، لای بناوییەی لێ گرتن، بەری بەرِەڵلا کردن، خلسی کردن کرمانی( ).

میاندواویش تالآن دەکرا، لەگەڵ بەری بەیانی، ئەو تالآنو ماڵی هات، پاکی تاقەت کراوە، یەکێك لەدیبوکریان، مینەی قادراغای ناوە، لەبنەبنەی سەهەندی تالآنو ماڵ گیراوە، بە وەش رازی نەدەبو، بەو حەرابەی کێشاوە.

نایبو مودەبیان لەتیلگرافیان داوە" سەلام لەشای ئێرانی، خەراپیان لێ قەوماوە، ئەو رەژیفرۆشی گەورکی، پاکی هاتو لەو لاوە، ئەو سەردەشتی وا دیوتە، ماڵ بەماڵی سوتاوە، ئەو عەجەمی میاندواوی، بەسیك بەریش نەماوە، شا دەڵێ ئەهوا ناکەم، بەقسەی ئەنگۆ بروا ناکەم. ولآتی خۆ خەرا ناکەم.

لەو شێخەکەی چاو مەستە، سبحەینێ لەخەو هەستا، لەو شێخەکەی دە چاو مەست، کەتفەنگی گرت بو بە دەست، بانگی هەمزەی کرد لەقەست، هەمزە بلیند بۆ لەناوی، لەبریقەی زرییەو قەتلاوی، ئەو چەل دەچمە سەر بناوی"

هەمزاغا سوار دەبو، سوارەی برازای کەوتە دو.

هەمزە لەلی برازا، دەمانچەی پشتیم سازە، لێی دەن راوە بەرازە.

هەمزاغا خۆ دەخێوی، سەرتاپای خۆی دەبزیوی، رمبی لێ کردون، بەگەز، خاراو کیمخوای دەپێوێ...

(ئەجارە بەیت بێژ بەقسە دەیگێرِێتەوە):

دەڵێ هەمزاغا گەڕاوە لەبناوی را، هاتەوە لەو وڵاتەی خۆی نەگرت، رۆیی بۆ سەرهەدی تورکیەی، لەوێ چوبو دەخاکی تورکیەیەوە، پادشای تورکیەی بە غەیانی زانی گرتی.

دەڵێ حەوت ساڵان لەئەستەمولی گیرا، لەپاشان حەوت ساڵەی پادشای تورکیەی بەریدا. هاتەوە بۆ سەرە دی ئێرانی، ئەگەر هاتەوە بۆ سەرهەدی ئێرانی، شا وەزیرێکی لەو سابلاغەی دادەنێ پێی دەڵێن((وەزیرە چرچە)) دنێرێ لەدوای دەڵێ: بۆخۆی بێ، شا خەڵاتی دەکا. وئەمن سوێندی بۆ دەخۆم ئەگەر شا هیچی پێ ناڵێت‌و لەگەڵ شای رێك کەوێتەوەو ئەمین بێتەوە لەوڵاتی.

جا دەڵێ هەمزاغا بەخۆی بەحەوسەد کەسیەوە هات لەحەلیاباتی ئەو لەشکرەی لەوێ بەجێ هێشت‌و هاتە خوار، وەزیرە چرچەش لەکن باغی شێخی لەسەر ئەو کەریزەی کەلێی بو لەوێ خێوەتی هەڵ دەدا، خێوەتێکی زۆر گەورە دەورەی خێوەتی هەمو دەکاتە مسردە زینـدە. چەند سەرهەنگ‌و یاوەرو گەورە گەورەش لەوێ دەخێوەتی‌دا دادەنیشن دەڵێ هەمزاغاش بەخۆی‌و بەچوار کادەرویشیانەوەو چوار نۆکەرانەوە لەسەر رادێتە خوارێ. دەگاتە پشت باغی شێخی توشی گاڕانی دەبێ. گاوانەکە دەڵێ: ئەرێ ئەتۆ هەمزاغا؟ دەڵێ: بەڵێ، ئەمن هەمزاغام. پێی دەڵێ: وەڵڵاهی هەمزاغا وەرە بەخاتری خولای مەچو، کورە وەڵڵاهی دەتکوژن. جوابی ناداتەوە دەڕوا، لەپاشان پیرێژنێك بەدوای گارانی‌دا دێ، ئەویش دەڵێ: ئەگەر ئەتۆ هەمزاغای وەرە پیاوی چابە بگەڕێوە. بەخودای دەتکوژن، هەمزاغا بەکاکەڵڵای برای دەڵێ: وەڵڵاهی کاکەللا ئەمن قسەی ئەو پیرێژنەی‌و ئەو گاوانەم لەدڵی چەسپیوە بسو: وەڵڵاهی دەگەڕێمەوە، دەچمەوە سەرهەدی. هەر هەزل‌و گیای وڵاتی دەخۆم، چ کارم بەدەوڵەتی نیە. دەڵێ کاکەڵڵای گوتی: کورە ئەتۆ بەقسەی چ باوەڕی دەکەی؟ وەڵڵاهی هەر دەچم. سواربون لەسەر را هاتنە خوارێ، گەیشتنە دەرکی خێوەتی. دابەزین. هەرچوار کادەروێشێکیان چون دەخێوەتی‌دا دانیشتن لەگەڵ وەزیری‌و لەگەڵ ئەو گەورە گەورانە. نۆکەرەکانیش لەدەرکی وڵاغیان بەچنگەوە راوەستان. دەڵێ هەمزاغا فکری لێ پەیدا بو. لەگەڵ وەزیرە چرچەی هەر قسەی دەکردن، وەزیر قورئانێکی چکۆلەی بەدەستەوە بو، چۆلەکێکیشی دە باغەڵی نابو، دەیگوت: هەمزاغا! هەتاکونی ئەو سەرە بەو بەدەنەیەوە بێ ئەتۆ هیچت پێ ناگوترێ، بەو قورحانەی.

دەڵێ دەو قسانەدا بۆ کەوەزیری دەستی‌دا نافتاوەی وهاتە دەرێ، هەمزاغا شکی لێ پەیدا بون بەنۆکەرەکەی خۆی گوت: ئەو کالە شەمامە بەندیانە سوکن وەمنیان بدە. ئەتۆ ئەو کەوش‌و گۆریانەی من لەپێ‌کە کەدەلی لینگێکی بۆ

داکەند دەپێی کرد، لینگەکەی دیکەی بۆ دە پێ نەکرا، تەقەی تفەنگێکی هات، هەمزاغا گوتی: کاکەڵلا ئەمن ئـەنگوام، تفـەنگێکیان لەپشـتی دام، کاکـەڵلا دەستیدا خەنجەری و هەڵیکیشا، لەهەر چوارلایان خێوەتیان هەڵبری، دایان گرتن. هەر بێکەی جوڵەی دەهات تفەنگێکیان لێ دەدان، دو کادەروێشێکانی دیـکەش دەرپەڕین، داپەڕین بۆ نێو شاری، دەستێك سەرباز لەژیللا هاتن ئەوانیان کوشتن.

چوار نۆکەرەکان هەڵاتنەوە بۆ کن حەوت سەد کەسی کەلەپشـت شـاری بـون لەحـەلیاباتی، خەبـەریان دانـی وەلـلا حـاڵێکی ئـاوابو. هـەمزاغا کـوژرا و کادەروێشێکیان هەمویان کوژران، ئەو حەوسەد نەفەرە لەوێ هەڵات.

سەری هەمزاغایان بڕی بردیان بۆ تاران بۆ خزمـەت شـای، شـا بـەڕانیدا دا گوتی: حەیف بۆ ئەو پیاوەی کوژرا، نەدەبا بتکوژیایە ئەوە دەمناردە سـەر وڵاتـی لوڕستانی ئەوێم پێ موستەخەر دەکرد، دەمکردە حاکمی وێ، حەیف بوو پیـاوەی کوژرا[٧٩].

٨/٣ نظام السلطنة

نمونە ١٨:

حورمەتی کەلامولّلا: جەعفەر ئاغای شوکاک(١٣٢٣)

ئێلی شوکاك لەمێژ بو ناکۆك بون لەگەڵ کاربەدەستانی عەجـەم لـەورمێ و تەورێز، سەرانی ئەم ئێلە سەربزێوییان ئەکردو، چونکە گەلێك لەسـەرۆکەکانیان بەقسەی خۆشی کاربەدەستان تەفرە درا بون و، ناجوامێرانـە کـوژرا بـون، هـەمو دوڕدونـگ بـون لەهـەمو گفـت و بـەڵێنێکی دەوڵـەت. عـەلی ئاغـای شـوکاك لەزینداندا مرد بو، محەمەد ئاغای کوڕیشی لەناوچەکانی سەرسنور، بـێ ئـەوەی گوێ بداتە کاربەدەستانی ئێرانی لەناو ئێلەکەی خـۆیدا ئـەژیا، محەمـەد عـەلی میرزا ولیعەهد، کەدوایی تر بـو بەشـای ئێـران لەتـەورێز والی بـو، لەپـەیجۆری کوشتنی ئەم پیاوە سەرکێشانەدا بو. سەرەنجام توانییان جەعفەر ئاغا بخەنـە نـاو داوو بیکوژن، ئەحمەدی کسروی تبریزی، خۆی شایەتی ئەم روداوە بوە ئەگێڕێتەوە:

((ساڵی ١٢٨٤(١٣٢٣)محەمـەد عەلی میرزا لەتاران لەجێگـەی مظفـرالـدین شا نائیب ئەلسەڵتەنە بو، چونکە شا خۆی چو بو بۆ گـەڕانی ئـەوروپا. محەمـەد عەلی میرزا دوای ئـەوەی خـۆی چـو بـۆ بـەجێهێنانی کاروبـاری نائـب السلطنە لەتاران، نظام السلطنە ی بەپێشکاری ئازەربایجان دانا.

لەو سەردەمـەدا لەقافقاس گەرمەی جەنگی ئەرمـەنی و موسـڵمان بـو، ئـەو دەنگوباسانەی لەوێوە ئەهاتن تەورێزیان ئەهەژان، مەترسی هەڵگیرسـانی ئـاژاوە هەبو. نظام السـلطنە، جەعفەر ئاغای بۆ تەورێز بانگ کرد، بۆ ئـەوەی دڵنیاشـی

بکات قورئانێکی بەئیمزاو مۆری خۆیەوە بۆ نارد، چونکە هەم جەعفەر ئاغاو هەم محەمەد ئاغای باوکی لەگەڵ کاربەدەستان ناکۆك بون.

((نظام السلطنه، پارێزگاری ئاسایشی گەڕەکی ئەرمەنییەکانی بەجەعفەر ئاغا سپارد. ئەوانیش بەجلوبەرگی خۆیانەوە لەناو شاردا ئەسوڕانەوە. محەمەد عەلی میرزا لەتارانەوە بەتەلگراف فەرمانی بەنظام السلطنەدا، کەجەعفەر ئاغا بکوژێ. ئەویش پلانی کوشتنی بەم جۆرە دانا" محەمەد حسێنخانی ضرغام، کەیەکێ لەسەرکردەکانی سوارانی قەرەداغ بو، بانگی بکا بۆ سەراکەی خۆی، دەسوپێوەندەکانی خۆی هەمو چەکدار بکاو لەناو سەرادا دایان بمەزرێنێ، جەعفەر ئاغاش بۆ ئەوێ بانگ بکا.

جەعفەر ئاغا بەبێ دوڕدۆنگی چو بۆ ئەوێ، چەکدارەکانی خۆی لەخوارێ لەحەوشەکەدا بەجێ هێشتو خۆی بۆ بینینی نظام السلطنه بەپلیکانەکاندا سەرکەوت بۆ سەرێ. فەراشەکان، جەعفەر ئاغایان بۆ ژورێکی پچوك رێنوێنی کرد، لەکاتی دانیشتندا زرغام لەکلاو رۆژنەی ژورەکەوە کەدەس لەسەر پەلەپیتکەی تفەنگ بۆی دانیشت بو، نیشانەی لێ گرتەوەو کوشتی. دەسوپێوەندەکانی بەدەنگ تەقەکانەوە، ئەمانیش بەتەقە کردن سەرکەوتن. فەراشەکان رایان کرد. کاتێ جەعفەر ئاغایان بەکوژراوی دی لەپەنجەرەی ژورەکەوە یەکەیەکە خۆیان هاوێشتە خوارێ، لەکۆڵانەکەوە بەدەم تەقەوە کەوتنە رێ. بەهەر کەس ئەگەیشتن ئەیان دایە بەرگوللەو، بەم جۆرە لەشار دەرباز بون. بەڵام چەکدارەکانی نظام، یەکێکیان لەناو حەوشەکەداو، یەکێکی تریشیان لەکاتی باز داندا لەپەنجەرەکەوە، لێ کوشتن. ئەوانەی هەڵاتن دەرباز بون. لاشەی کوژراوەکان" جەعفەر ئاغاو هەردو هاوڕێکەی، بەدەرگای عالی قاپودا سەرەوخوار چەند رۆژێ بۆ تەماشا کردن هەڵواسران)) [٨٠].

ارفع الدوله، سەفیری دەرباری قاجار لەلای بابیعالی لەئەستەموڵ ئەم داستانە بەجۆرە تەواو ئەکا:

((رۆژێکیان توتنفرۆشێکی سەلماسی هات بۆ سەفارەتو تکای کرد بو من ببینێ. داوام کردو، هاتە مەکتەبەکەم وتی: ئەم رۆژانە بۆ بەدبەختی روداوێ قەوماوە کەئەگەر خواستە بکەوێتە ناو رۆژنامەکانی ئێرەوە بەتەواوی ریسوا ئەبین. وتی: لەم رۆژانەدا محەمەد ئاغای سەرۆکی ئێلی شوکاك لەگەڵ ژنو منداڵو کوڕ چەند کەسێ لەخزمەکانی هاتون بۆ ئەستەموڵ، رۆژی هەینی پاش رەسمی سەلام، ئەوانەیان بردۆتە کۆشکی یەلدز بۆ حوزوری سوڵتان. ژنی محەمەد ئاغا خۆی هاویشتۆتە بەر پێی سوڵتان، بەدەستێك قورئانو بەدەستەکەی تری کراسی

خوێناوی جەعفەر ئاغای کوڕی بەگریانەوە خستۆتە بەرچاوی سوڵتانو، وتویەتی: ((ئەم هەمو ڕێیەمان لەکوردستانەوە بۆ ئێرە بڕیوە بۆ دو مەبەست هاتوین" یەکەمیان ئەوەیە کەنظام السلطنەی حاکمی تەورێز حورمەتی کلام اللەی بەتەواوی نەگرتوە، قورئانی مۆرکردوەو سوێندی خواردوە کە کوڕەکەم بەسەلامەتی بەخەلعەتو پایەوە ئەنێرێتەوە، داوای کرد بچێتە تەورێز، لەگەڵ ئەوانەی لەگەڵی بون، بەجۆرێکی زاڵمانە کوشتنی. مەبەستی دوەمی ئێمە ئەوەیە، کەئێوە بەچاوی خۆتان کراسی خوێناوی کوڕەکەم ببینن‌و خوێنی ئەو، کە لەئەنجامی باوەڕکردن بەکلام اللەدا بۆ تەورێز ڕژیشت، ڕژاوە لەنظام السلطنە بسێنێ. ئێوە پادشای ئیسلام‌و خەلیفەی پێغەمبەرن، ئەگەر ئێوە شکێنەرانی حورمەتی قورئان بەسزا نەگەیەنن، ئەبێ کێ بیکا؟ سوڵتان خەت‌و مۆری نظام السلطنە بەقورئانەکەوە ئەبینێ سەری سوڕ ئەمێنێ بەسەرۆکی تەشریفات ئەڵێ: بەوەزیری کاروباری ناوخۆ ڕابگەیەنێ، خانوو مەسرەف‌و کەرەستەی حەسانەوە بەوانە بدا، تا لەم کارە ئەکۆڵرێتەوە. ئێستەش بەو پەڕی ئاسودەییەوە لەخانویەکی حکومەتی‌دا دانیشتون‌و چاوەڕوانی فەرمانی سوڵتانن. وتم: ئەم هەواڵانەت لەکام سەرچاوە وەرگرتوە بەمنی ئەڵێی؟ وتی: بەرلەوەی بێمە ئەستەموڵ لەسەلماس دوکانی بەزازیم هەبو، کەسەکانی محەمەد ئاغا لەگەڵ من سەودایان ئەکرد، زۆرجار ئەهاتن بۆ دوکانەکەم، ئێستەش کەهاتون بۆ ئێرە ئەیان ویست منیش ببەن بۆ لای خۆیان‌و بەهۆی منەوە هەندێ شت لەبازاڕ بۆ خۆیان بکڕن. ئەم باسەم لەمحەمەد ئاغا خۆی بیستوە. وتم: بارەکەڵڵا، هەزار ئافەرین، ئێستەش کەوا بەراستگۆیی خزمەتی مەملەکەتەکەی خۆت ئەکەی محەمەد ئاغا پشت گوێ مەخە، بچۆ بۆ لای هەرچی لێ ئەبیستێ وەرە بەمنی بڵێ.

دو ڕۆژیتر هاتەوە وتی: محەمەد ئاغایان لەگەڵ کوڕەکەی بردۆتە بابیعالی بۆ لای صدری اعظم. سەدری اعظم پێی گوتون لەم وەختەدا دەوڵەتی عوسمانی بەچاکی نازانێ لەگەڵ دەوڵەتی ئێران بچێتە جەنگەوە، بەڵام بڕیاری داوە کە بەمحەمەد ئاغا خۆی هەمو جۆرە کۆمەکێك بکەن، چەك‌و پارەی بدەنێ بڕوات خۆی لەتەورێز تۆڵەی خوێنی کوڕەکەی لەنظام السلطنە وەربگرێ. ئەزانن محەمەد ئاغا بەتەنیا ئەم کارەی پێ ناکرێ. فەرمان بەهەمو ئاغایانی موسڵ‌و وان‌و کوردستان ئەدەن، هەر کەمحەمەد ئاغا بەکۆمەڵەکەی خۆیەوە بەرەو ئازەربایجان جوڵا بەبیانوی هاومەزهەبییەوە لەهەمو لایەکەوە بچن بۆ یارمەتی دانی. پلەی پاشایەتی بەمحەمەد ئاغاو پلەی میر ئالاییان بەکوڕەکەی داوە. محەمەد ئاغا ئێستە خۆی بەپادشاهی ئێلی شوکاك ئەزانێ.

دو رۆژی تر هاتەوە وتی: محەمەد ئاغا بەڕاستی خۆی بەپادشا ئەزانێ. پایەو جلوبەرگ بەچەند کەسی پیشەوەرو کولهەلگری کورد ئەداو. لەهەر یەکەیان دە لیرە وبیست لیرە وەرئەگرێو پلەی ئونباشیو سەرجوقەییان ئەداتێ. وتی من خۆم بەچاوی خۆم ئەو کەسانەم دی جلوبەرگی سوپایی گونجاو لەگەڵ پلەکەیان کڕیوەو شاردویانەتەوە بۆ کاتێ کە لەئەستەموڵەوە ئەجولێن. لەبەرئەوەی دڵنیا بوم ئەم کابرایە درۆ ناکا، دەسبەجێ چوم بۆ لای فەرید پاشای صدری اعظم، بەدرێژی باسەکەم بۆ گێڕایەوە، سەری زۆر سوڕما، وتی تا ئێمە درێژەی ئەم باسە بەحزوری سوڵتان ئەگەیەنین، زۆر ئەخایەنی، خۆتان لێرەوە راستەوخۆ بڕۆن بۆ سەرای سەڵتەنەتیو، بەهۆی تەحسین پاشاوە باسەکە بەعەرزی سوڵتان بگەیەنە.منیش وەهام کرد. سوڵتان فەرمانی دەسبەجێی بۆ وەزیری کاروباری دەرەوە سەرۆکی نەزمییە دەرکرد، مەئمورەکانی دەسبەجێ بڕۆن بۆ پشکنینی مالی محەمەد ئاغاو، هەرچییەکیان دۆزییەوە بەعەرزی بگەیەنن. لەماڵەکەی محەمەد ئاغادا چەندین حوکمیان دۆزییەوە ئامادەیان کردبو بەکوردەکانی بفرۆشن، لەماڵی کوردەکانی تریش‌دا ئەو جلوبەرگە سوپاییانەی کڕی بۆیان لەگەڵ حوکمەکانیان دۆزییەوەو، هەواڵەکەیان گەیاند. فەرمان دەرچو هەمویان گرتنو، نازناوی پاشاییو میروئالاییان لێ سەندنەوە. ژنەکەی محەمەد ئاغایان ئەگرت بو، خۆی هاوێشتە مالی شێخ ئەبو الهدیوە بەست نشین بو. پاش مانگێ فەرمانی بەردرانی محەمەد ئاغاو هەمو کوردەکانی تر دەرچو، هەندێ خەرجییان دانێ تا بڕۆنو خۆیان بگەیەننەوە چەهریق))[٨١]

بەیتبێژێکی نەناسراو روداوی کوژرانی جەعفەر ئاغای کردۆتە گۆرانی، لەبەرئەوەی تێکستە ئەسڵییەکەی دەس نەکەوت، لێرەدا لەفارسییەوە ئەی هێنینەوە سەر کوردی:

((ئای، ئەی ئاغای لاو، کە لەچەهریقی رەنگینا دانیشتوی، ئەو شوێنەی لەناو دۆڵێکی قوڵ دایە، روبارێکی بەناوا ئەڕوا

نەخۆشی تاعون بلاوبۆتەوە، ئومێدەوارم بچێتە مالی شازادە وەلیعەهدی ئێرانەوە! کەنامەیەکی بۆ باوکی گوڵزار نوسی بو: وەرە بۆ لام. لەبەرئەوەی کەئەو ساڵی رابردوو ساڵی پێشو تریش بۆخۆی نیمچە سوڵتانێ بو، ئەو ساڵە لەخاکی عەجەمستاندا مایەوە

ئای، ئەی ئاغای لاو!
تۆ ئەڵێی لەنگەری لەزەمیندا چەقیوی، درکی لەچاوی دوژمندا، تۆ پاشای راستەقینەی بیابانی
ئای، ئەی ئاغای لاو ئاسمانو عەرشی بەرینی لەگەڵ ئێمە دوژمنە
باوکی بوزکو، سواری ریشان، کولکو قاپوتەکەی داناو بەرگی قاجاری لەبەرکرد، فانوسقەی ماوزەرەکەی کردە ملی
ئومێدەوارم نەخۆشی تاعون کە لەسەیرانە بکەوێتە ماڵی وەلیعهدی ئێرانەوە
ئەوانە دو گوللەیان نا بەلەشی باوکی بوزکو وە کەسواری ریشان بو، لەکاتێکا ئەویش سێ جار دەستی بۆ بشکوژی دەمانچە شەشتیەکەی برد، بەڵام بێ هودە
ئەی ئاغا، مەگەر بەڵا هەر سێ رۆژ جارێ ئەبێ بەسەر جیهاندا بیارێ؟
هێزی یارمەتی لەباوکی بوزکو دورەو ئیتر بەو ناگا
لەتەورێزی کاول بودا جەژنەو شاییە، مژدەیان بۆ ساداتی کەربەلاش بردوە.
ئەی ئاغای لاو، تۆ کە لەناو سواران لەهەمویان ئازا تری. هەدە ئەگری. متهرە، ئەی ژنی بێچارە هەستە سەرپۆشێ بەسەرە جلەکانی باوکی بوزکودا بدە، تا تۆزو خۆڵی لێ نەنیشێ نەخۆشی تاعون کە لەسەیرانە، ئومێدەوارم بچێتە ماڵی وەلیعەهدی ئێران.
بڵێن لوقمانی حەکیم بێ برینەکانی قوڵت، زوخاویان لێ ئەتکێ
ئۆی، ئەی ئاغای لاو، ئەی لەنگەری زەمین، ئەی چقڵی چاوی دوژمن، ئەی پاشای بیابان!
هەڵڵا لەو ئاغای لاو، دڵم بۆ حاڵی ئەسوتێ. هەدە ئەقریشکێنێ. بەسەزمان متهرە!
خوایە تاعونێ کەئێستە لەسەیرانە بکەوێتە ناو ماڵی وەلیعەهدی ئێرانەوە!
ئەوانە دو گوللەیان نا بە باوکی بوزکوی سواری ریشانەوە. ئەو دەمە بۆ باوکی بوزکو کاتێکی تاڵو ناخۆش بو، بۆچی لەو کاتەدا تەمر ئاغاو سمایل ئاغا دەرنەکەوتن؟
مەگەر بەڵا ئەبێ هەرسێ رۆژ جارێ بەسەر ئەم دنیایەدا بیارێ، هێزی یارمەتی لەباوکی بوزکو وە دورەو نایگاتێ.
لەتەورێزی لەعنەتیدا چراخانە، مژدەیان بەساداتی کەربەلایش داوە)) [٨٢].

٤-چاخی پەهلەوی

١/٤ ئەمیر ئەحمەد

نمونە١٩:

تەئمینی رەزاشاییو، سەرانی ئێلاتی کورد

لەدوای نەمانی دەسەڵاتی شاهەکانی قاجارو هاتنە سەر کاری رەزا خانی پەهلەوی، هەمان نەریتی حوکمڕانی بەرامبەر مەزنەکانی کورد، پێڕەوی ئەکرا. سوپەهبود حسێن فردۆست، یەکێ لەکەسە هەرە نزیکەکانی شاە محەمەد رەزا پەهلەوی، لەیادداشتەکانیدا ئەنوسێ:

لەمەسەلەی سەرکوتکردنی کوردستاندا، ئەمیر ئەحمەدی بەناوی ئەمیر لەشکری نیروهای غرب ناوبانگی دەرکرد بو، لەپاش چەند ساڵ جەنگ، توانی هەندێ لەسەرۆکەکانی کورد بە((تەئمین))فریو بدا. سەرانی شۆڕشیی کورد لەئەمیر ئەحمەدی یان داوا کرد کە رەزا خان هەقی بەسەر ئەوانەوە نەبێو، ئەم مەسەلەیە لەپشتی قورئان بنوسێو ئیمزا بکا. هەرچۆن بێ شۆڕشی کوردەکان پاش چوار ساڵ جەنگ کۆتایی هات. ئەمیر ئەحمەدی وەکو(فاتیحی غەرب)) هاتەوە تاران. رەزا خان کردی بە((سوپەهبود))کەتەنیا سوپەهوبدی سەردەمی رەزا خان بو، وەپاش ماوەیەکی کورت تقاعدی کردو دوایی تر کارێکی بێ ئەهمیەتی پێ سپارد. بەڵام ئەمیر ئەحمەدی کە لەکوردستان خشڵی زێڕی زۆری کۆ کردبوەوە بەچەردەیەك لەو پارەیە توانی سامانی خۆی بگەیەنێتە ٥٠٠ خانوو، کەهەموی لەشەقامەکانو کۆڵانەکانی دەوری چوار رێی حەسەن ئاباد بو. ماڵی خۆیشی هەرلەوێ بو. بەنزیکبونەوەی کەوتنی رەزا خان. ئەمیر ئەحمەدی وەزعی باشتر بو، لەشەهریوەری ١٣٢٠دا بو بەفەرماندادی نیزامی تاران. لەسەردەمی محەمەد رەزا شادا سیناتۆر بو تا مرد.

تقاعدکردنی ئەمیر ئەحمەدی لەدوای فەتحی غەرب هەر لەبەرئەوە بو کەئەو لەئێران دا جگە لەرەزا خان، هیچ ئەستێرەیەکی تر نەدرەوشێتەوە، بەڵام رەزا خان گوێی نەدایە ئەو پارەیەی ئەمیر ئەحمەدی لەکوردستان کۆی کرد بوەوە.[٨٢]

پەراوێزەکانی بەشی دووەم

[1] توسکارمان، تحفەی مظفریە، ساخکردنەوەو هێنانەوەی بۆ سەر رێنوسی کوردی: هێمن،(بەغداد: کۆڕی زانیاری کورد، ١٩٧٥)، ل٢٠٩-٢١٧.

[2] د. عبدالحسین نوائی، شاه اسمعیل صفوی،(تهران: ارغوان، ١٣٦٨ش)، ل٣١" رحیم زادەی صفوی، زندگانی شاه اسمعیل صفوی، باهتمام یوسف پور صفوی،(تهران: کتابفروشی خیام، ١٣٤١ش)، ل٢٧١.

[3] د. نوائی، شاه اسمعیل.. س ن، ل٣٢-٣٣" رحیم زاده صفوی، س، ن، ل٢٧٢.

[4] امیر شرف خانی بدلیسی، شرفنامه، بکوشش محمد عباسی، چ٢،(تهران: علمی، ١٣٦٤ش)، ل٢١٧، ٢١٨

[5] هـ س، ل٥٣١-٥٣٢

[6] هـ س، ل٣٧٣-٣٧٤.

[7] تاریخ عالم ارای صفوی، بکوشش یدالله شکری، چ٢،(تهران: مؤسسه اطلاعات، ١٣٦٣ش)، ل١٠٣-١٠٨.

[8] رحیم زاده صفوی، س ن، ل١٧٦.

[9] هـ س، ل١٧٧-١٧٨.

[10] هـ س، ل١٩٤.

[11] هـ س، ل١٩٣-١٩٩" مجموعة من الاساتذة، العراق في التاريخ،(بغداد: دار الحرية، ١٩٨٣)، ل٥٦٤-٥٦٦" المحامي عباس العزاوي، تاريخ العراق بين احتلالين، ج٣، ط٢،(قم: منشورات الشريف الرضي، ١٤١٠ق/ ١٣٦٩ش)، ل٣٢٦-٣٣٠.

[12] عالم ارای صفوی، ص١٢٤-١٢٦.

[13] بدلیسی، س ن، ص٥٣٧-٥٣٩.

[14] نوائی، س ن، ل١٧٩.

[15] هـ س، ل٢٢٥.

[16] هـ س، ل٢٢١.

[17] هـ س، ل١٧٧.

[18] دەربارەی ژیانی شاه محمد خودا بەندە، بروانە: د.عبدالحسین نوائی، شاه عباس، ج١و٢ ،(تهران: زرین، ١٣٦٧ش)، ل٣-٢٨" نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس، ج١و ٢، چ٤،(تهران: انتشارات علمی، پائیز ١٣٦٩ش)، ل٦٣-١٧٣.

[19] بۆ تێکستی تەواوی نامەکە بروانە: نوائی، شاه عباس، ج١و ٢، ل٤٣-٦٣.

[20] اسکندر بیگ ترکمان، عالم ارای عباسی، ج٢،(تهران: امیر کبیر، ١٣٥٠ش)، ل٧٩١-٨٠١، وەرگێڕانی کوردی: هێمن، تحفەی مظفریە.

[21] اسکندر بیگ ترکمان، س ن، ل٨١١-٨١٤، وەرگێڕانی کوردی: هێمن، تحفەی مظفریە.

[22] توسکارمان، س ن، ب۱، ل۲۰۱-۲۲۱.
[23] بدلیسی، س ن، ل ۳۷۲-۳۸۲.
[24] اسکندر بیگ ترکمان، ل۸۱۱-۸۱٤، وەرگێڕانی کوردی، هێمن راگوێزراوە لە: توسکارمان، تحفەی مظفریە، ب۱، ل۵۹-٦۵.
[25] بۆ ژیانی شاە سوڵتان حسێن بڕوانە: مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران، ج۲،(تهران: زوار، ۱۳٤۷ش)، ل ۸۰-۸٦" محمد هاشم اصف(رستم الحکما)، رستم التواریخ، بە اهتمام محمد مشیری، چ۳،(تهران: امیر کبیر، ۲۵۳۷)" لارنس لکهارت، انقراض سلسلە صفویە، ترجمە مصطفی قلی عماد، چ۲(تهران: مروارید، ۱۳٦٤ش)، ص ٤۰-۵۰.
[26] رستم الحکما، س ن، ل۷۰-۷۱.
[27] هـ ج، ص۷۵.
[28] کلودیوس جیمس ریچ، رحلە ریچ الی العراق في عام ۱۸۲۰، ترجمة بهاءالدین نوری،(بغداد: ۱۹۵۱)، ص۱۹۹-۲۰۰.
[29] العزاوی، س ن، ج۵، ل۱۳۰-۱۳۱.
[30] هـ س، ل۱٤۲
[31] د. عبدالحسین نوائی، اسناد ومکاتبات سیاسی ایران از ۱۱۰۵ تا ۱۱۳۵ هـ ق.(تهران: مؤسسە مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳٦۳)، ص۱۲۷-۱۳۰.
[32] مستورە، تاریخ اردلان، بەاهتمام ناصر ازاد پور، چاپخانە بهرامی، ص۵۹-٦۲" شیخ محمد مردوخ کردستانی، تاریخ کردو کردستان، کتابفروشی غریقی، چ۳، ج۲، ص۱۱۲-۱۱۳. ساڵی شەڕ وقەتلوعامەکە لەهەر یەکێکیاندا بەجۆرێکی جیاواز لەوی تر نوسراوە، بەگوێرەی شیعرێ کەبەو بۆنەیەوە دانراوە، لەپەراوێزی مێژوە چاپکراوەکەی مەستورەدا نوسراوەتەوە، ئەبێ ساڵی ۱۱۱۳بێ.
[33] مستورە، هـ ج.
[34] هامر پورگشتال، تاریخ امپراطوری عثمانی، ترجمە میزا زکی علی ابادی، بەاهتمام جمشید کیانفر، ج٤،(تهران: زرین بهار۱۳٦۸)، ص۳۰۱۰.
[35] مستورە، س ن، ل٦۲.
[36] هامر، س ن، ل۲۸۸۳.
[37] لکهارت، س ن، ل ۳۳۲.
[38] بدلیسی، س ن، ل٤٦۷-٤٦۸.
[39] العزاوي، س ن، ج۵، ل۱۸۸" مستورە، س ن، ل۳٦-۳۹.
[40] العزاوي، س ن، ل۲۵٤. ئەمیش رای گوێزاوە لە: حدیقة الزوراء، ص۱٤٤.
[41] عبدالرزاق دنبلی، ماثر سلطانیە، بە اهتمام صدر افشار، چ۲(تهران: ابن سینا، ۱۳۵۱ش) ص۲٦۲.
[42] بامداد، س ن، ج٦، ل۱۹-۲۰" عبدالرزاق دنبلی، س ن، لاپەڕەکانی: ۵٦و ۱۱۲و ۱٦۱و ۱۷۲و ۲۰۷و ۲٦۳و ۲۷۵.

[43] میرزا رشید ادیب الشعرا، تاریخ افشار، بکوشش محمود رامیان- پرویز شهریار افشار، (تبریز، چاپخانه شفق، ١٣٤٦ش)، ل١٨٩-١٩١.
[44] توسکارمان، س ن، ب٢، ل٧٤٢-٧٥٩.
[45] سعید نفیسی، تاریخ اجتماعیو سیاسی ایران در دوره معاصر، ج١، ص١٩٥" بامداد، س ن، ج٢، ل٣٣٦-٣٣٧.
[46] میزا رشید، س ن، ل٣٥٩-٣٦١.
[47] هـ س، ل٣٦٦-٣٧٠
[48] دەربارەی ژیانی عەباس میرزا بڕوانە: بامداد، س ن، ج٢، ل٢١٥-٢٢٢.
[49] بۆ تێکستی تەواوی پەیمانی گولستان بڕوانە: نفیسی، س ن، ج١، ل ٢٥٤-٢٦١" بۆ پەیمانی تورکمان چای بڕوانە: هـ س، ج٢، ل ١٧٩-١٨٤.
[50] نفیسی س ن، ج٢، ل٢٠٧-٢١٠.
[51] د. محمد رضا نصیری، اسناد ومکاتبات تاریخی ایران: قاجاریه، جلد٢، (تهران: کیهان، بهار ١٣٦٨ش)، ج١، ص٥٥.
[52] هـ س، ج٢، ل٩٦.
[53] هـ س، ل٢٣٤.
[54] غلامحسین میرزا صالح، اسناد رسمی در روابط سیاسی ایران با انگلیسو روسو عثمانی، ج١ ،(تهران: نشر تاریخ ایران، ١٣٦٥ش) ص٢٤٧.
[55] هـ س، ل٢٤٨-٢٥٠.
[56] هـ س، ل٢٥٣.
[57] بدلیسی، س ن، ل٣٥٢-٣٦٢.
[58] دەربارەی میری سۆران محمد بەگ بڕوانە: حسین حزنی، مێژوی میرانی سۆران، چ٢، هەولێر، ١٩٦٢" محمد امین زکی، کوردو کوردستان، ج٣، ل٤٠١-٤٠٤" د. جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، وەرگێڕانی د. کاوس قەفتان، بەغداد، ١٩٨٧، ل ١٣٣-١٦٣.
[59] بامداد، س ن، ج ٣، ل٢٤٥-٢٤٦.
[60] العزاوي، س ن، ج٧، ل٣٢
[61] نصیری، س ن، ج٢، ل١٢٧-١٢٩.
[62] میرزا صالح، س ن، ج٢، ١٤٤
[63] هـ س، ل١٤٥-١٤٦.
[64] سید بدرالدین یغمائی، منشات قائم مقام فراهانی، (تهران: شرق، پائیز ١٣٦٦ش)، ص ٨٩.
[65] واحد نشر اسناد، گزیده اسناد سیاسی ایرانو عثمانی، ج١، (تهران: دفتر مطالعات سیاسی، بین المللی، ١٣٦٩ش) ص٥٢٩-٥٣٠.
[66] العزاوي، س ن، ل٣٤

[67] میرزا شکرالله سنندجی(فخر الکتاب)، تحفه ناصری، بهاهتمام د. حشمت الله طبیبی، (تهران، امیر کبیر، ١٣٦٦)، ص ٢٧٦. مردوخ س ن. ل١٧٨
[68] هـ س، ل٢٨١-٢٨٤
[69] اسماعیل نواب صفا، شرح حال، فرهاد میرزا معتمد الدوله، (تهران، ١٣٦٦)، ص ٢٠.
[70] شرح حال عباس میرزا ملك ارا، بهکوشش د. عبدالحسین نوائی، چ٢، (تهران: بابك، ٢٥٣٥)، ص ١٥٦-١٥٨.
[71] میرزا رشید، س ن، ل٥٠٤.
[72] هـ س، ل ٥٣٢.
[73] بروانە: لێکۆڵینەوەی کۆمیتەی هاوبەشی عوسمانی- ئێرانی لەهەمزاغا لە٢٢ی محرمی ١٢٨٧ لەزینـدانی بەغـداد، گزیـدەی اسـناد سیاسـی ایـران و عثمـانی، چ٢، ل٦٢١-٦٢٣" هەروەها دەسخەتی ناصرالدین شا دەربارەی راکردنی هەمزاغاو کوشتنی کوڕەکەی، هـ س، ل٦٨٣.
[74] اسکندر غوریانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی در کردستان، بهاهتمام عبدالله مردوخ، (تهران: دنیای دانش، ٢٥٣٦)، ل١٥.
[75] هـ س، ل١٧-١٩.
[76] میرزا رشید، س ن، ل٥٧١-٥٧٢.
[77] علی دهقان، رضائیة یا سرزمین زردشت، (تهران: ابن سینا، ١٣٤٨)، ل٤١٠
[78] فرهنگ معین، ص ١٦٩٨.
[79] سەید عەبدوڵڵا سەمەدی، بەیتی هەمزاغای مەنگوڕ، سروە(گۆڤـار) ژمـارە ٢٨ تـا ٣٢، خەزەلوەری ١٣٦٧ تا رەشەمێی ١٣٦٧: ابراهیم افخمی، قیـام مـلا خلیـل و رد فرمـان رضـا خان، (سقز: انتشارات محمدی، تابستان ٦٨)، ص ١٠٥-١١٠.
[80] احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، چ ١٤، (تهران: امیر کبیر، ١٣٦٣)، ص ١٤٣-١٤٥" مـامۆستا سجادی ئەم رووداوەی کردۆتە کورتە چیرۆکێکی ئەدەبی بروانـە: علاءالـدین سـجادی، هەمیشە بەهار، بەغداد، چاپخانەی مەعاریف، ١٩٦٠.
[81] پرنس ارفع الدوله، ایران دیروز،(تهران: ١٣٤٥ش)، ص ٤٣٣-٤٣٥
[82] واسیلی نیکیتین، کردو کردستان، ترجمه محمد قاضی، (تهران: نیلـوفر، تابسـتان ١٣٦٦)، ص ٥٤٦-٥٤٨.
[83] حسین فر دوست ظهور و سقوط سلطنت پهلوی، خـاطرات ارتشبد سابق حسین فـر دوسـت، بخش اول، چ٢.

٣-سەرەتای خەملینی هۆشی نەتەوەیی کورد

١-راپەڕینی ١٨٨٠

١/١رونکردنەوەی هەندێ وشە

زاراوەکانی نەتەوە، هۆشی نەتەوەیی، بزوتنەوەی نەتەوەیی، دەوڵەتی نەتەوەیی، دەسکەوتی نەتەوەیی، ئامانجی نەتەوەیی، توانای نەتەوەیی، دەوڵەت- نەتەوە، نەتەوە-دەوڵەت، ئەگەرچی تائێستەش نوسەرانی رۆژئاوا لەسەر تەعریفی دیاریکراوی بەتەواوی رێك نەکەوتون، بەڵام لەبیری نوسەرانی ئەواندا چوارچێوەیەکی گشتی هەیە کە لەتەجروبەی تایبەتی بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلانی ئەوروپاوە دەرهێنراوە.

لەدنیای سێیەمدا ئەم زاراوانە ئالۆزییان تێ دایە، چونکە رەوتی گەشەکردن لەئاسیاو ئەفریقاو ئەمریکای لاتینیدا رێگەیەکی جیاوازی لەهی ئەوان پێواوە، ئەگەر لەزۆربەی وڵاتانی ئەوروپیدا" دەوڵەت یەکەی سیاسی نەتەوە بێ و، یەکگرتنی نەتەوە دەوڵەتی پێك هێنابێ و، نەتەوە بەواتای دانیشتوانی دەوڵەتێك بەکاربهێنرێ، ئەوا لەم وڵاتانەدا بەهۆی جیاوازیی جۆری گۆڕان و گەشەکردنی هەلومەرجی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگییەوە لەهەمو شوێن و هەمو جار هەمان تەعریف ناگونجێ لەگەڵ راستییەکانی ژیانی ئەم وڵاتانەدا، چونکە دەوڵەت هەیە چەند نەتەوەی تێدایە، دەوڵەتی دو نەتەوە دەوڵەتی یەك نەتەوە، نەتەوەی بێ دەوڵەت. نەتەوەی دابەشکراو بەسەر چەند دەوڵەتدا هەیە. نەتەوەیەك خاوەنی چەند دەوڵەت و، نەتەوەیەك بێ هیچ دەوڵەت.

ئەگەر پێوانەی ناوهێنانی تاقمێکی مرۆڤایەتی گەورە بە نەتەوە بەند بێ بەهەبونی دەوڵەتەوە، ئەوا هەندێ لەو گەلانە ئەبێ بەنەتەوە دانەنرێن

کەیەکێکیان کوردە. ڕەوتی گەشەکردنی گەلان بەرەو توانەوە لەبۆتەی نەتەوەدا لەهەندێ ڕووەوە ئەگەر هەندێ لەیەکچونی تێدابێ، وەلاّم بێ گومان چونکە هەر نەتەوەیەك ڕێگەی گۆڕان‌و گەشەکردن‌و پێگەیشتنی تایبەتی خۆی پێواوە ئەوا هەندێ لەیەك نەچونیشی تێدایە. بۆیە ئەو زاراوانەش هەریەکەیان خۆی لەزەمان‌و زەمینی دیاریکراوی خۆیدا ناوەڕۆك‌و تێگەیشتن‌و مانای تایبەتی خۆیان هەیە.

٢/١ ئیسلام‌و دەوڵەت

ئیسلام وەکو ئایدیۆلۆجییەکی ژوور- نەتەوەیی هاتە دنیاوە، هەوڵیدا گەلانی دنیا بەزۆری چەك بەبێ جیاوازی زمان، ڕەگەز، ڕەنگ.. لەسەر بنچینەی بڕوا هێنان بەیەکێتی خواو پەیامی محەمەدو ڕێوشوێنەکانی ئیسلام، لەچوارچێوەی یەك دەوڵەتدا لەژێر سێبەری یەك دەسەلاّتی سیاسیدا، یەك بخات، پێکهێنانی دەسەلاّتی سیاسی جیاجیای سەربەخۆی لەسەر بنچینەی جیاوازیی ڕەگەز، زمان ڕەنگ.. لەگەڵ بۆچونی فەقیهەکانی ئیسلام نەئەگونجا. فەقیهەکانی ئیسلام نەئەگونجا، فەقیهەکانی ئیسلام دنیایان کرد بوە دو قەڵەمڕەو" یەکێکیان قەڵەمڕەوی((دار الاسلام))کە((دار السلام)بو، وە ئەبو دەوڵەتی هەمو موسڵمانان بێ بەبێ جیاوازی نەتەوەیی‌و، ئەوی تریان، قەڵەمڕەوی((دار الحرب))کە((دار الکفر))بو کەوت بوە دەرەوەی سنوری دەسەلاّتی خەلیفەی کاربەدەستی دار الاسلامەوە.

(امیر المؤمنین))و کاربەدەستانی دارالاسلام ئەبو لەتەقەلایەکی بەردەوامدا بن بۆ سازدانی موسوڵمانان لەپێناوی جیهادا بۆ فراوان کردنی سنوری قەڵەمڕەوی دارالاسلام‌و تەسك کردنەوەو داگیرکردنی قەڵەمڕەوی دار الحرب، دابڕینی بەشی لەقەڵەمڕەوی دارالاسلام بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی جیاوازی سەربەخۆ لەدەسەلاّتی خەلیفە-سوڵتان لەسەر بنچینەیەکی نەدینی بە(لەدین دەرچون)ئەژمێردرا، کەئەبو بەزۆر بهێنرێتەوە ژێر باری فەرمانبەریی، ئیمپراتۆریی عەرەبی- ئیسلامی لەسەردەمی سەدری ئیسلام، ئەمەوی، عەباسیدا لەسەر ئەم بنچینەیە دامەزرا بو، دوایی تریش ئیمپراتۆریی تورکی- عوسمانی پێڕەوی هەمان ڕێبازی کردوە، هەڵوێستی عوسمانی لەحکومەتی ئەفغانی نمونەیەکی ئەمەیە.

کاتێ ئەفغانیەکان دەستیان بەسەر ئێراندا گرت‌و ئەشرەف هەوڵیدا دانپیانانی شەرعی سوڵتانی عوسمانی بەدەس بهێنێ‌و، بۆ ئەو مەبەستە چەند

نامەیەکی بۆ نوسین، لەئەنجومەنێکی فراوانی موفتیو مەلا گەورەکانو کاربەدەستانی عوسمانیدا، موفتی بەمجۆرە فتوای دا:

پرسیار: ئایا قوبوڵکردنی حکومەتی دو ئیمام لەیەك کاتدا جائیزە یا نە؟

وەڵام: هەمو فەقیهەکان لەسەر ئەوە رێکن" دو ئیمام لەپاڵ یەکتریدا ناتوانن حکومەت بکەن، ئەبێ کۆسپێ یا لەمپەرێکی گەورەی وەکو موحیتی هیندستان لەبەینیاندا هەبێ.

پرسیار: کەواتە ئەگەر هەمو موسوڵمانان خزمەتو گوێڕایەڵیی ئەعلا حەزرەت، سوڵتانی هەردو دەریاو زەمین، ئەوەی گەورەترین سوڵتانەکانو ئیمامانی یەکەمو، ئەفروتوناکەری هەمو ئەهلی بیدعەت کرد، ئەگەر نەکیرەیەکیش بەزوڵم و فێڵ دەستی گرت بەسەر ناوچەکانی ئەسفەهاندا بەبیانوی ئەوەی کە موتەعەلیقاتی محللی مەغزوبەو فەتح کراوی ئەوەو، ئەگەر ئەو کەسە ئیدیعای ئیمامەتی بکاو هەندێ لەموسڵمانان بۆی بسەلمێنن، نێردراو بەنامەیەکەوە بۆلای ئەعلا حەزرەت سوڵتان بنێرێ، غروری بەئەندازەیەك بێ لەئەعلا حەزرەت خەلیفە، خوداوەند پایەکانی دەوڵەتەکەی پایەدارو راگرتو بکا، ئیدیعای گێڕانەوەی ویلایەتو مەمالیکی بکا کەسەربازانی سەرکەوتو لەرافزی ئێرانیان گرتوە، حوکمی عادلانە دەرهەقی ئەو کابرایە چیە؟

وەڵام: ئەو کابرا نەکیرەیە یەکێکە لەیاخییان ئەبێ لێبخرێ، ئەگەر دەستی هەڵگرت لەئیدیعا سەفیهەکانی خۆیو ملیدا بۆ گوێڕایەڵی وبەندایەتی سێبەری خوا لەسەر ئەرز زۆر باشە، ئەگەر سور بو لەسەربێ ئیتاعەتیو سەرکێشی، حوکمی ئەوە خوداوەندی مەجید لەقورئاندا فەرمویەتی((ئەگەر دەستەیەك بەموخالەفەتی دەستەیەکی تر راپەرین، یاخیەکان بکوژن تا ئەبنە گوێڕایەڵی خودا))بەپێی حەدیس کەئەفەرموێ((ئەگەر دو ئیمام بەیەك جار ئیدیعای ئیمامەتیان کرد، یەکێ لەو دوانە بکوژن))[1].

دەوڵەتی عوسمانی بو سەلماندنی((شرعیە))تێ بونو دەسەڵاتی ئایدیۆلۆجیی ئیسلامی کردە ئاڵای لەشکرکێشیو دەس گرتن بەسەر هەمو ناوچە موسوڵمان-نشینەکانی ئاسیاو ئەفەریقاو، جیهاد بۆ داگیرکردنی هەمو ناوچە مەسیحی-نشینەکانی ئەوروپا.

خێڵە کوردەکان، پاش ئەوەی نیشتیمانەکەیان لەلایەن هێزی عەرەبی-ئیسلامییەوە لەقەرنی حەوتەمدا فەتح کرا بە کۆمەڵ موسوڵمان بونو

نیشتمانەکەیان بو بەبەشێکی قەڵەمڕەوی دارالاسلامی عەرەبی- ئەمەوی‌و عەبباسی‌و_ دوایی تر تورکی- عوسمانی. کورد بەدرێژایی زەمان، نەیتوانی وەکو گەلەکانی تری ناوچەکە: عەرەب، تورك، فارس، تورکمان، ئەرمەن... دەوڵەتی تایبەتی خۆی پێك بهێنێ، بەڵکو لەچوارچێوەی ئەو ئیمپراتۆرییانەدا بەگوێرەی بەهێزی‌و لاوازی دەسەڵاتی ناوەندیی دینی- سیاسی شام، بەغداد، ئەستەموڵ، ئەمیرنشینە خۆجێییەکانی کورد بەپچرپچری کەم یا زۆر لەکوردستاندا لەناو قەڵەمڕەوی دارالاسلام دا لەژێر دەسەڵاتی روکەشی خەلیفە- سوڵتاندا ماوەتەوە.

ئیمپراتۆریی سەفەوی- ئێرانی کەهەوڵی زیندوکردنەوەی سەرلەنوێی((شاهان شاهێتی))دێرینەی ئێرانی تەدا، ئەویش بۆ سەلماندنی شەرعییەتی بونی دەسەڵاتی خۆی ئایدیۆلۆجیی ئیسلامی کردە ئالای هەوڵ دان بۆ داگیرکردنی ناوچە موسوڵمان- نشینەکانی ئاسیا. وە بۆ سەربەخۆبونی خۆی لەدەسەڵاتی دینیی- سیاسی دەوڵەتی عوسمانی، شیعە" واتە مەزەبێکی جیاواز لەمەزەبی سونەی عوسمانیەکانی کردە دینی رەسمی خۆی. دو دەوڵەتی ئیسلامی ناکۆك دروست بون. ماوەی چوار قەرن لەململانێ‌دا بون.

کوردستان کەچەندین میرنشینی خوجێیی نیمچە سەربەخۆی تێدا دامەزرا بو، بەڵام لەدوای یەکەمین شەڕی عوسمانی- سەفەوی لەچالدێران(١٥١٤)بەگوێرەی سەنگی تەرازوی هێزەکانی ئەم دو دەوڵەتە دابەش بو. میرنشینەکانی لای رۆژئاواو سەرو وخوارووی کوردستان چونە ژێر دەسەڵاتی روکەشی عوسمانی‌و میرنشینەکانی رۆژهەڵاتیشی کەوتنە ژێردەسەڵاتی سەفەوییەوە، بێ ئەوەی هیچ کامیان بەتەواوی ئۆتۆنۆمی خۆیان لەدەس بدەن.

٣/١ کوردستان لەژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی رۆم‌و عەجەمدا[٢]

لەچارەکی دوەمی قەرنی نۆزدەهەمدا، لەلایەکەوە بابیعالی هەمو میاتییە ئۆتۆنۆمەکانی کوردستانی عوسمانی" بتلیس، هەکاری، بۆتان، سۆران، بادینان، بابان‌و، لەلایەکی تریشەوە دەرباری قاجار میاتییە ئۆتۆنۆمەکانی کوردستانی ئێرانی" ئەردەلان، لورستان، موکریانیان تێك داو، دەسەڵاتی ناوەندیی رۆم‌و عەجەمیان تێ‌دا دامەزران.

لەم سەردەمەدا گەلانی ئەورووپی لەمەیدانی ئابوری، کۆمەلایەتی، سیاسی، فەرهەنگی، سوپایی.. دا بەخێرایی لەپێشکەوتن‌دا بون، ((نەتەوە))ئەبوە

بنچینەی دروست کردنی دەوڵەتی نوێ. نوێنەرایەتی خەڵك لەژیانی سیاسی دەوڵەتدا سیاسی دەوڵەتدا زیادی ئەکرد. بەڵام لەو کاتەدا داوودەزگاکانی عوسمانیو ئێرانی تا ئەهات لەخەڵك زیاتر دور ئەکەوتنەوە، زیاتر بەرەو زۆرداریو داهێزرانو داوەشین ئەچون. دەوڵەتانی ئەوروپا ئەرزی فراوانیان لێ داگیرئەکردن و پەیمانی نابەرامبەرو سەختیان بەسەردا ئەسەپاندن. هەردو دەوڵەت کەوت بونە ژێرباری قەرزی گرانو نفوزی روخێنەری دەوڵەتانی زەنگینو بەهێزی ئەوروپییەوە، نابوتیو زۆرداریو فەسادو بەرتیلخۆری لەسەرەوە تاخوارەوەی داوودەزگاکانیان تەشەنەیان کردبو، ئەوانەی پلەوپایەی کاروباری دەوڵەتو خەڵکیان پێ ئەسپێردرا، شوێنەکانی خۆیان بەنرخی گران لەکاربەدەستە نزیکەکانی بابیعالیو دەربار ئەکڕی. ئیتر((دار الاسلام))و((دار الکفر))نە بەکردەوەو، نەلەڕوی تیۆرییەوە بایەخێکی نەما بو.

لەناوبردنی دەسەڵاتی میرە کوردەکانو دامەزراندنی داوودەزگای دەسەڵاتی ناوەندیی رۆمو عەجەم لەجێی ئەوان، سەرەڕای ئەوەی دەسەڵاتو ئیمتیازاتی لەچینی سەرەوەی کۆمەڵی کورد زەوت کرد، باری ژیانی خەڵکیشی لەجاران خراپو ناخۆش تر کرد. کاربەدەستانی رۆمو عەجەم لەباتی دەزگای بەڕێوەبەرایەتی نوێی کارامە، دادگا، بەشداری خەڵك لەژیانی گشتیدا، رێگاوبانی نوێ، نەخۆشخانە، قوتابخانە، کارگا، زانستگا، چاپخانەو رۆژنامە... زوڵمی زۆرتریان لەگەڵ خۆیان هێنایە ناو کوردستانەوە[٢].

١-کاربەدەستانی نەناسراوی زۆردار لەجیاتی کاربەدەستانی ناسیاوی خۆجێی.

٢-دامەزراندنی قەڵاو پاسگا بۆ روتاندنەوەی خەڵكو ئۆردوگا بۆ هێزە داگیرکەرە سەرکوتکەرەکان.

٣-زیادکردنی رادەی باجو سەرانەو بەرتیل.

٤-گرتنو دورخستنەوەو کوشتنو تاڵان کردنی بێ لێپرسینەوە.

٥-رەشبگیری لاوان بۆ سەربازیی بێ گەڕانەوە.

بەم پێیە گۆڕینی دەسەڵاتی دەرەبەگە کوردەکان بەدەسەڵاتی داگیرکەری رۆمو عەجەم کەبە لەشکرکێشی گەورەی درێژخایانو شەڕو تێکهەڵچونی خوێناوی کرا بو، وە بەهێزی چەکداری سەرکوتکەریش ئەپارێزرا، نەك بۆ پێشەوەچونی لەژیانی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگیی... خەڵکی کوردستاندا بەدی نەهێنا، بەڵکو باری زۆرلێ کردنی ئابوریو کۆمەڵایەتی قورس تر کرد،

چەوسانەوەی نەتەوایەتیشی هاتە سەر، بگرە لەژێر سایەی دەرباری قاجاردا چەوسانەوەی مەزهەبییش بوە سەرباری.

ئەگەر لەسەردەمی شەرەف خان(١٥٤٣-١٦٠٤)و دوایی تر لەسەردەمی ئەحمەدی خانیدا(١٦٥٠-١٧٠٧)هەستی خۆ بەبێگانە زانین لەرۆم و عەجەم، هەستی خۆ بەکورد زانین، هەستی پێویستی یەکبون و پێکهێنانی دەولەتی کوردیی سەربەخۆی بەهێز، کە کوردو کوردستان لەدەسدرێژیی و ململانێی ناڕەوای ئەو دو هێزە بێگانەیە بپارێزێ، وەکو بیهو ئاواتی کەسانێکی بلیمەت لەدو توێی((شەرەفنامە))و((مەم و زین))دا مایەوە، لەبەر نەگەیشتنی هەلومەرجی ئابوری، کۆمەلایەتی، سیاسی، فەرهەنگیی... کۆمەڵی ئەوسای کورد نەبو بەئایدیۆلۆجیای چینی هەلبژاردەی کۆمەڵ، وەنەیش بو بەخواستی خەلك و بزوتنەوەی جەماوەر. وە لەنیوەی یەکەمی قەرنی ١٩هەم دا بەکردەوەی پچرپچرو ناتەواوو لەیەك دابڕاو لەتەقەللا ناوچەییەکانی میرەکانی بتلیس، بابان، سۆران، بۆتاندا دەنگی دایەوە. بەڵام لەدواچارەکی قەرنی ١٩هەمدا، هاوزەمان لەگەڵ سەرکەوتنی ئاڵمان و ئیتالیا لەپێکهێنانی دەولەتی نەتەوەیی یەکگرتودا، وە هاوزەمان لەگەڵ پەرەسەندنی خەباتی نەتەوەکانی بالقان: بولغار، سرب، رۆمانی، یۆنان.. دا بۆ رزگاری لەژێر دەستیی تورك و دامەزراندنی دەولەتی نەتەوەیی سەربەخۆ، لەئەنجامی ئەو گۆڕانە ناوەکییە قولانەی لەڕوی ئابوری، کۆمەلایەتی، سیاسی...یەوە بەسەر خەلکی کوردستاندا هات، کە بو بوە ژێر دەستەی راستەوخۆی ئیمپراتۆرییە داوەشیوە زۆردارەکانی عوسمانی و قاجاری و، ئەوانیش بوبونە پاوانی لەوەڕگای دەولەتە ئیمپریالیستیە گەورەکانی ئەوروپا، خەباتی کورد بەڕابەری گەورە پیاوێکی رۆشنبیرو شۆڕشگێڕ، شێخ عوبەیدوللای شەمزینی(؟-١٨٨٣)چوە قۆناغێکی نوێوە، کەئەگونجێ دابنرێ بەسەرەتای گۆڕانی((هەستی نەتەوەیی))کورد بۆ((هۆشی نەتەوەیی))و دانانی بناغەی سەرەتا گشتیەکانی چوارچێوەی ستراتیجی‌کاری نەتەوەیی کورد لەپێناوی رزگاری و یەکگرتنەوەو پێکهێنانی دەولەتی سەربەخۆدا[٤].

٤/١ کورد لەیەکەمین پارلەمانی عوسمانیدا

٦دەولەتی ئەوروپایی لە٣١ی مارتی ١٨٧٧دا بەپرۆتۆکۆلێکی نوسراو داوایان لەبابیعالی کرد بو" لەگەڵ((کێوەڕەش))کەئەو دەمە لەشۆڕشدا بو، بەئاشتی پێك بێ و، دەس لەو مەلبەندەی ئەوێ هەڵ بگرێ بەبیانوی ئەوەی زمانیان

سلاڤی‌و دینیان مەسیحییە. لەھەمان پرۆتۆکۆل دا روسیە ھەڕەشەی راگەیاندنی جەنگی لەتورك کردبو، ئەگەر خواستەکەی قبوڵ نەکرێ.

لەکۆبونەوەیەکی((مەجلیسی مەبعوثان))دا کە بەتایبەتی بۆ لێدوان لەو ھەڕەشەیە ئەکرا، لەکاتێکا ھەندێ لەکاربەدەستانی بابیعالی چۆڵی خەزێنەی دەوڵەت‌و نەبونی پارەو دراویان ئەکردە بیانو، بۆ قبوڵ کردنی مەرجە قورسەکانی دەوڵەتانی ئەوروپی، مەبعوسێکی(نوێنەری ھەڵبژێردراو بۆ پارلەمان) کورد ھەڵی دایە وتی:

((ئێوە ئەڵێن کاروباری دارایی لەتەنگانەیەکی سەخت دایە، ئێمە چۆن ئەتوانین بڕوا بەو قسەیە بکەین لەکاتێکا ئێوە لەم کەشوفشە دان، جلوبەرگی رەنگاو رەنگ‌و، ماڵی رازاوەی پڕ لەکەلوپەلی جوان‌و، گالیسکەی ئەسپی قەشەنگتان ھەیە؟

وەرن بۆ لای ئێمە بۆ کوردستان بەچاوی خۆتان کوێرەوەری‌و ناخۆشی ژیانی ئێمە ببینن. تا لەوڵاتی خۆم بوم ھەر جلی دڕاوی پینە کراوم لەبەردا بو وەکو خەلکەکەی تر. بەلام کەئێوەم بەو جلوبەرگە رەسمیە نایاب‌و خشلدارانەوە بینی لەحالی خۆم تەریق بومەوە، زۆرم لەخۆم کردو منیش چوم لەبازاڕی دەلالەکان نەك لەکۆگا گەورەکان ئەم جلەم بۆ خۆم کڕی کەوا لەبەرم دایە. جا بۆ سەلامەتی نیشتمان‌و، بۆ ئەوەی رێ بېڕین لەدەستێوەردانی بێگانە لەکاروباری وڵاتەکەمان، من ئامادەم لەکاتی پێویستدا ئەم جلوبەرگە بفرۆشم‌و جلە پینەکراوە کۆنەکەی خۆم لەبەر بکەمەوە)).[٥]

لەقسەی ئەم مەبعوسەدا ئەکرێ چەند مەسەلەیەك دەربھێنرێ"

١-ئەو جیاوازییە گەورەیەی لەئاستی ژینی کاربەدەستی تورك‌و کۆمەلانی خەلکی کوردستاندا ھەبوە.

٢-بەتەنگەوە ھاتنی دڵسۆزانەی سەربەخۆیی دەوڵەتی عوسمانی‌و دانانی رێوشوێنی ملنەدان بۆ خواستی دەوڵەتانی بێگانە.

٣-داواکردنی ھۆشیارانە، بەدەنگی بەرز، بۆ باش کردنی ژیانی خەلك. ئەمانەش ھەمو بەلگەی ھۆشیاریی مەبعوسە کوردەکەیە، کەبێگومان نمونەیەکی رۆشنبیرانی کوردە لەو سەردەمەدا. ئەم مەبعوسە ئێستا نازانرێ کێ بوە بەلام بەمەزەننە ئەگونجێ ھەر شێخ عوبەیدوللا بو بێ.

٥/١ دەربارەی شێخ عوبەیدوڵڵا

لەوکاتەوە مەولانا خالیدی شارەزووری(١٧٧٧-١٨٢٦)کەوتە ژیاندنەوەی تەریقەتی نەقشبەندی، ئەم تەریقەتە لەناو خاکی کوردستاندا لەماوەیەکی کورتدا پەرەی سەندو بڵاو بووەوە، دەیان مەلای پایەبەرزی ناودار لەشوێنی جیاجیا بون بەخەلیفەی مەولانا بۆ بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی تەریقەتی نوێ و، بەهەزاران موریدو مەنسوبو سۆفییان تێ ئاڵا. لەپاش کۆچی کتوپڕی مەولانا بۆ بەغداد(١٨٢٠)و، دوایی تر لەوێوە بەیەکجاری بۆ شام، دو کەس لەخەلیفەکانی لەهەمو ئەوانی کەزیاتر نفوزیان پەیدا کردو خانەقاکانیان بووە ناوەندی گرنگی((ارشاد))و رابەرایەتی بڵاوکردنەوەی تەریقەت کەیەکێکیان شێخی بیارەو ئەوی تریان شێخی نەهری بو.

بنەماڵەی شێخەکانی نەهری خاوەنی نفوزی دینیو دنیایی بون" لەڕوی سەیدایەتیەوە، وەکو خۆیان ئەیان گوت، نەوەی شێخ عەبدولقادری گەیلانی بون[٦]. لەڕوی دینییەوە مەلای چاکو ناوداریان تێدا هەڵکەوت بو، لەڕوی ماددیەوە خاوەنی ئاوایی زۆرو ئەرزی فراوانی کشتوکاڵ بون، دەسەڵاتی ئیرشادی تەریقەتیش پایەی دینی، کۆمەلایەتی، سیاسی لەجاران بەهێزتر کردن.

شێخ عوبەیدوڵڵا کوڕی ئەم بنەماڵە دەسەڵاتدارە بەڕێزە بو، جگەلەوەی سەید بو، شارەزای زانستە دینییەکان بو، خاوەنی نزیکەی ٢٠٠ گوند بو[٧].

لەجێگەی سەید تەی باوکی مورشیدی تەریقەتی نەقشبەندیش بو.((...باسی پیرۆزێتیو کارزانی شێخ لەهەمو جێگەیەك دەنگی دابووەوە، بەڕادەیەك کەبەڕابەری گەلی کورد دائەنرا... هەمو رۆژێ لەدیوەخانەکەیدا میوانداری ٥٠٠ تا ١٠٠٠کەسی ئەکرد، بەتاوناو هەیبەتەوە کارەکانی بەڕێوە ئەبرد... لەناو کوردا بەئەمیرێکی پچوك لەقەڵەم ئەدرا))[٨]

خانەقا شوێنی ئیرشادی شێخو کۆبونەوەی خەلیفەو موریدەکانیو سازکردنی((رابطە))بو، شێخ لەوێوە رابەریی رێکخراوەیەکی فراوانو بەربڵاوی ئەکرد کەپێك هات بو لەسەدان خەلیفەو موریدو سۆفی لەناوچەی جیاجیای کوردستانو وڵاتانی ئیسلامیدا. خانەقا، یا راست تر بارەگای دینییو دنیایی بنەماڵەی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری بو. نەهریش ئاواییەکی ناوچەی شەمزینان بو لەویلایەتی هەکاری، کە لەڕوی جوگرافیەوە کەوتۆتە ناوەڕاستی کوردستانەوە.

لەکاتی جەنگی روسی- عوسمانیدا (١٨٧٧) سولتان عەبدولحەمید بانگی جیهادیدا بو بەشداری موسولمانان لەغەزای روسدا، شێخ عوبەیدوللا لەگەل چەند سەد کەس لەموریدەکانی خۆی، بەدەنگ ئەم بانگەوە، چو بۆ قۆلی بایەزید کە لەلایەن سوپای روسەوە داگیرکرا بو. لەرۆژانی شەردا نزیکەی ٥هەزار کورد کە لەسەرانسەری کوردستانەوە هات بون لەژێرسەرکردایەتی ئەودا کۆبونەوە. ئەگەرچی هێزەکانی میلیشای کورد لەلابەلاکردنی چارەنوسی ئەم جەنگەدا دەورێکی کاریگەر یا باشی نەگێرا، جەنگ بەسەرکەوتنی روسیاو تێشکانی عوسمانی دوایی هات، بەلام پایەی شێخ عوبەیدوللا لەناو کوردا لەجاران زیاتر بەهێزو جێگیر بو، هۆشیاری سیاسی زیاتر قول بو، چاك تر شارەزای دیوی ناوەوەی ئیمپراتۆریی عوسمانیو، لاوازییەکانیو گیروگرفتەکانی بون، سروشتی دینیی دەولەتو جیهادو غەزای عوسمانی ناسی، نفوزی کاریگەری بێگانەو پێوەندییەکانی نێوان دەولەتان تێ گەیشت، ناسیاویی زۆرتری لەگەل گەورە پیاوەکانی کوردو ناوچەکانی پەیدا کرد، چاك تر ئاشنای هەلومەرجی نالەباری ژیانی خەلکی کوردستان بو، هەندێ چەكو تفاقی جەنگی دەسکەوت، تەجروبەی جەنگیی بەدەس هێنا.

شوێنی شێخ عوبەیدوللا لەناو کوردا، ناوبانگی لەناوچەکەدا، نەك هەر وەکو شێخێکی تەریقەت، بەلکو وەکو رابەرێکی ناسراوی دینی، سیاسی، سوپایی درەوشایەوە.

٢-پایەکانی ستراتیجی کاری نەتەوەیی شێخ عوبەیدوللا

شێخ عوبەیدوللا لەدوای کۆتایی هاتنی جەنگی روسی- عوسمانی(١٨٧٧)گەرایەوە بارەگاکەی خۆی لەنەهری. لەئەنجامی هەلسەنگاندنی هەلومەرجی ناوخۆی کوردستان لەژێردەستی بابیعالی تورکو دەرباری قاجاردا، هەلومەرجی ناوەوەی هەردو ئیمپراتۆریی، دۆخی سیاسی جیهان، کەوتە دارشتنو دانانی پایە سەرەکیەکانی ستراتیجەکەی" ئامانجەکانی، هێزی سەرەکی جێبەجێ کردنی، دۆستو هاوپەیمانەکانی، دوژمنەکانیو شوێنە لاوازەکانیان، مەیدانەکانی جولانی، ئوسلوبەکانی بەدیهێنانی.

هەرچەندە نوسراوێکی دیاریکراو لەشێخ خۆی یا لەراپەرینی ١٢٩٧/١٨٨٠ بەجێ نەماوە، بەرونی هەمو لایەنە جیاوازەکانی ستراتیجەکە دەربخات. بەلام لەپێکەوە نوساندنەوەی سەرلەنوێی تێکرای بەلگە ماوەکان وەکو"

وتارەکەی تەموزی ١٨٨٠ی شێخ لەنەهری،
نامەکانی بۆ اقبال الدولـەی موتەسـەڕفی ورمــێ، د. کـوهران، کوردەکـانی سنور، گفتوگۆکانی لەگەڵ کلایتون، ئابوت، بێگانەکانی تر،
گفتوگۆی نوێنەرەکانی لەگەڵ دیپلۆماتەکانی روسیاو بـەریتانیا لەئـەرزڕوم، وان، تەورێز، راپۆرتی سەفیرو دیپلۆماتەکانی تـری روسـیاو بـەریتانیا لـەتاران‌و تەورێزو ئەستەموڵ‌و ئەرزڕوم و وان،
هەروەها هەڵوێستە دیارەکانی لەرووداوەکان...
بەمانە هەموی ئەگونجێ دیمەنی گشتی ستراتیجەکەی سەرلەنوێ بەیەکخراوی بخرێتە بەرچاوان.
ئامانجی ستراتیجیی شێخ((پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردسـتان)) بـو کە"
١-هەمو کورد بێ گوێدانە جیاوازی خێزان، بنەماڵە، خێڵ، ناوچە، لەهجـەی زمان.. لەسەر بنچینەی پێوەندی نەتـەوەیی کۆبکاتـەوە، لـەدو دەوڵـەتی بـەناو ئیسلامیان دابڕێ،
٢-دوژمنەکانی کورد: ئیمپراتۆرییەکانی قاجـاری‌و عوسمـانی، لەکوردسـتان دەربکا،
٣-هەردو بەشی ئێرانی‌و عوسمانی کوردستان لەژێر دەستی بابیعالی‌و دەرباری قاجار دەربهێنێ‌و یەك بخات.
٤-ئاسایشـی سـەرو مـاڵی خـەڵك، بازرگـانی، خوێنـدەواری، پیشەسـازی، شارستانێتی لەکوردستاندا .. دابین بکات،
٥-هاوکـاری دۆسـتانە لەگـەڵ گـەلانی مەسـیحی: ئەرمـەنی‌و ئاسـوری، هاونیشـتمانی کـورد لەسـەر بنچـینەی لێبـوردنی دینـی‌و رێزگرتنـی یـەکتری دابمەزرێنێ.
٦-هاوپەیمانێتی لەگەڵ گەلانی موسوڵمانی ئێرانـی‌و عـەرەب(ولایەتـەکانی موسڵ، بەغداد، حیجاز، میسر)دروست بکات.
٧-دانپیانانی سیاسی‌و قانونی دەوڵەتانی گەورەی ئەوروپا بەدەس بهێنێ.
بۆ جێبەجێ کردنـی ئـەم ئامانجـە گەورانـە، ئوسـلوبەکانی کـاری سیاسـی، دیپلۆماسی، سوپایی بەکاربهێنێ.

١/٢ تەقەللای جێبەجێ کردن: کاری سیاسی

١/١/٢ سازدانی خەڵکی کوردستان

کوردستان، بەدرێژایی مێژووی تازەی، ناوەندێکی بەهێزیی دەسەڵاتدارێتی تێدا دانەمەزراوە ببێتە پایتەختیو، لەوێوە دەس بەسەر هەمو کوردستاندا بگرێ. تا بەتێ پەڕینی زەمان بتوانێ زمانو فەرهەنگی یەکگرتو، جۆری حوکمڕانی سیاسی لەیەکچو، جۆری ڕێکخستنی ئابوری-کۆمەڵایەتی لەیەکچو... بەسەر هەمو ئەوانەدا بسەپێنێ، کەبەکوردی ئەدوێن، یا لەکوردستان ئەژین. بەپێچەوانەوە کوردستان هەمیشە لەژێردەسەڵاتی داگیرکەری بێگانەدا بوە، شاخاوی بونی کوردستان لەلایەکو، جۆری پێکهاتنی کۆمەڵایەتی کورد لەلایەکی ترەوە، زەمینەکی لەباریان ئامادە کردوە، بۆ ئەوەی لەگەڵ داهێزرانی دەسەڵاتی ناوەندی بێگانەدا، هەمو جار، ئەمانیش دەسەڵاتدارێتیی ئۆتۆنۆمی خۆجێیی جیاجیا لەناوچەکانی خۆیاندا دابمەزرێنن. لەوساوە کەخەلافەتی عەبباسی کەوتە لاوازبونو دەسەڵاتی بەسەر ناوچە دورەکانی قەڵەمڕەوەکەیدا کەم بوەوە، لەگۆشەو کەنارەکانی ئیمپراتۆریی عەبباسیدا چەندین میرنشینی سەربەخۆ یا ئۆتۆنۆم دامەزران، کەهەر بەناو لەژێر دەسەڵاتی خەلیفە، واتە ئەمیری((دار الاسلام))دا بون.

لەو زەمانەوە لەکوردستاندا چەندین میرنشین دامەزرا. ئەگەرچی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوە مەیدانی لەشکرکێشیو تەراتێنی مەغۆلو تورکمان، هەندێ لەوانە بەدرێژایی چەند قەرن، هەرمانو قەوارەی خۆیان راگرت.

لەسەرەتای قەرنی ١٦هەمەوە، کوردستان بەکردەوە بو بەدو بەش، ئێرانیو عوسمانی. لەو زنجیرە پەیمانو ڕێککەوتننامانەدا کە لەئەنجامی شەڕەکانی عوسمانی- ئێرانیدا ئەبەستران" پەیمانی زەهاو ١٦٣٩، نادرشا ١٧٤٦، پەیمانی ئەرزڕومی یەکەم ١٨٢٣، پەیمانی ئەرزڕومی دوەم ١٨٤٧، بەشێکی درێژو گرنگی سنوری ئەو دو ئیمپراتۆرییە لەسەرەوە تا خوارەوەی بەناو جەرگەی کوردستاندا تێ ئەپەڕێ.

دابەش بونی سیاسی کوردستان بەسەر دەوڵەتێکی سونیو دەوڵەتێکی شیعیدا کەدو زمانی رەسمی جیاوازو دو فەرهەنگی جیاوازو پێڕەوی دو جۆری ڕێکخستنی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری جیاوازیان ئەکرد. هەروەها دابەش بونی هەر بەشێکی کوردستان بەسەر چەندین میرنشینی

جیاوازدا، سەرەڕای دۆخی تۆپۆگرافی نالەباری ئەرزەکەی کەشاخو دۆڵو روبار لەیەکتری دابڕی بو. ئەمانە هەموی نەك هەر یارمەتی کوردیان نەدا بەرەو لەیەکچونی فەرهەنگی، کۆمەڵایەتی، سیاسی بۆ پێشەوە بچن. بەڵکو دەلاقەکانی جیاوازیو لەیەك نەچونیان لەناو دانیشتوانی کوردستاندا قوڵ تر کردەوە.

گەلی کورد، لەڕوی کۆمەڵایەتیەوە" دابەش بو بو بەسەرچەندین تیرەو هۆزو خێڵی گەورەو بچوکدا.

لەڕوی ئابوریەوە" بەشێکی گەورەی بەرەوەندایەتی مابوەوە، هەندێکی خەریکی کشتوکاڵ بو لەگوندی دواکەوتودا ئەژیاو هەندێکی کەمی لەشار نیشتەجێ بو.

لەڕوی سیاسیەوە" دەوڵەتی خۆی نەبو، ئەوانی ژێر دەستی عەجەم ئەبو دڵسۆزیی سیاسییان بۆ شاو، ئەوانی ژێردەستی رۆم ئەبو دڵسۆزیی سیاسییان بۆ سوڵتان هەبێو، ئەوانەی ناوچەکانی سنوری هەردو دەوڵەت، بەگوێرەی گۆڕانی روداوەکانو دەسکەوتی خۆیان بەئاسانی باری دڵسۆزی خۆیان ئەگۆڕی.

لەڕوی فەرهەنگیەوە" ئەگەرچی زۆرایەتی کورد موسوڵمان بون، مەلاکانی کورد ئەبو فێری زمانی عەرەبی بن، بەڵام دەسەڵاتی ئێرانی-عەجەم فەرهەنگی فارسیو، دەسەڵاتی عوسمانی- تورکی فەرهەنگی تورکییان بەسەرا ئەسەپاندن.. فەرهەنگی رۆشنبیرەکانی کورد بەگوێرەی دابەش بونیان ئەکەوتە ژێر کارتێ کردنی فەرهەنگی٣ نەتەوەی جیاوازەوە، هیچ کام لەلەهجەکانی زمانی کوردی" گۆرانی، کرمانجی، بابانی نەیتوانی ببێتە زمانی فەرهەنگو نوسینی تێکڕای کورد. جیاوازی نێوان لەهجەکانی زیاترو قوڵ تر بو.

لەڕوی دینییەوە" ئەگەرچی زۆرایەتی کورد موسوڵمان بون، بەڵام ئەمیش دابەش بو بو بەسەر مەزهەبی جیاوازدا. سەرەڕای زۆرایەتییەکی سوننی، شیعەو عەلەوی یشی تێدا بو. لەپاڵ موسوڵماندا بەشێکی کورد هەر لەسەر ئولی یەزیدی مابون.

لەم کۆمەڵە پچڕپچڕەدا، دڵسۆزی بۆ بنەماڵە، دڵسۆزی بۆ خێڵ، دڵسۆزی بۆ ناوچە، دڵسۆزی بۆ دین، دڵسۆزی بۆ مەزەب، ئەکەوتە سەرو هەمو دڵسۆزییەکی تری وەکو دڵسۆزی بۆ نەتەوە، یا دڵسۆزی بۆ دەوڵەتەوە. ئەوەش بو بو بەمایەی دوبەرەکی و ناکۆکیو خۆخۆری کە بەگەورەترین دەردی کورد ئەژمێردرێ. شەرەف

خانو ئەحمەدی خانیو حاجی قادرو هەمو رۆشنبیرەکانی تری کورد لەدەس ئەو دەردە سکالایان کردوە، بەداخو پەژارەوە لێی دواون، هەمو نوسەرانی بێگانەش وەکو بەشێك لەشەخسیەتی کورد باسیان کردوە.

تەنیا دڵسۆزیی ئارەزومەندانە کەهەندێ جار ئەی توانی لەسنوری بنەماڵە، خێڵ، لەهجە، ناوچە... تێ بپەڕێ، دڵسۆزی بو بۆ شێخی تەریقەت. لەکوردستان دو تەریقەت باوبو، یەکێکیان قادریو ئەوی تریان نەقشبەندی. لەدوای مردنی مەولانا خالید، تەریقەتی نەقشبەندیش یەکێتیی سەرکردایەتی تێدا نەماو، دابەش بو بەشەر چەندین شێخی بنەماڵەی جیاوازدا لەناوچەو شوێنی جیاوازدا.

شێخ عوبەیدوڵلا یەکێ بو لەگەورەترین شێخەکانی تەریقەتی نەقشبەندی لەسەردەمی خۆیدا. ئەمەش یارمەتیدەرێکی کاریگەر بو بۆ ئەوەی پێوەندی بەربلاوی لەگەڵ سەدان مەلاو میرزاو ئاغاو سەرۆکی عەشیرەتو، لەگەڵ هەزاران کەس هەبێو، کەڵك لەو نفوزە زۆرەی خۆی وەربگرێ بۆ ئامانجە سیاسییەکانی، خانەقاکەی شێخ لەنەهری، جگەلەوەی ناوەندی ئیرشادی تەریقەتو پێکەوە گرێدانی ئەو رێکخراوە گەورەیە بو، شێخ کرد بوی بەبارەگای سیاسیو سوپایی جوڵانەوەکەی. لەوێ ناودارەکانی کوردی ئەدی. گفتوگۆی لەگەڵ ئەکردن، کۆی ئەکردنەوەو ئامۆژگاری ئەکردن. بەپێی قسەی کیزن رۆژانە ٥٠٠ تا ١٠٠٠کەسی ئەدی[1].

بەگوێرەی راپۆرتی دیپلۆماتەکانی روس، شێخ لەمانگەکانی تەموزو ئابی ١٨٨٠دا چەندین کۆبونەوەی لەگەڵ زۆر لەناودارەکانی ئەو زەمانەی کوردستان کردوە، لەکۆبونەوەیەکی مانگی تەموزدا ٢٠٠کەسی لەگەورە پیاوانی کورد، لەوانە سەرخێڵو ئاغاو مەلاو میرزا لەبارەگاکەی خۆی لەنەهری کۆکردۆتەوە، لەو کۆبونەوەیەدا شێخ وتاریکی گرنگی داوە کەئامانجەکانیو، بەشێکی پرۆژەکانی کارکردنی رون ئەکاتەوە. شێخ لەناو قسەکانیدا وتی:

((٥٥٠ ساڵ لەمەوبەر ئیمپراتۆریی عوسمانی دامەزرا.

عوسمانیەکان بەرێگەی نامەشروع دەسەڵاتیان گرتە دەست. پاش ٤٠٠-٥٠٠ساڵ حوکمڕانی وازیان لەدینی ئیسلام هێناو رێگەی کفریان گرت. لەو ساوە تیتر کەوتە داهێزران. تا دێ لەروخانو هەڵوەشان نزیك ئەکەوێتەوە. هەڵوەشانەکەشی ئەوەندە بەخێرایی ئەڕوا گومانی تێدا نیە بەم نزیکانە ئەروخێو دوایی دێت.

کوڕه خۆشەویستەکانم!

ئەبێ گوێڕایەڵی راسپێرییەکانی باوباپیرانی خۆمان بین، بەسە ئیتر نابێ باری زوڵم و دیلایەتی تورکی کافر هەڵ بگرین. پێویستە خۆمان رزگارکەین، نە تەنیا ئێمەی کورد لەتورکیای عوسمانی، بەڵکو ئەبێ برا کوردەکانی ئێرانیشمان، لەم دو حکومەتەی رێی پێشکەوتنیان لێ بڕیوین، رزگار بکەین.

باوباپیرانمان داوامان لێ ئەکەن، لەپێناوی دین و ئازادی نیشتمانەکەماندا، لەخوێنی خۆمان ببورین.

زانایان گوتویانە: قۆستنەوەی هەلی لەبار زانایی و ژیرییە. فارس ئێستە لەگەڵ تورکمان بەشەڕەوە خەریکن. هەمو هێزەکانی خۆیان ناردۆتە سەر ئەوان. ئەمەش بەمەعنای ئەوەی ئێستە هەلومەرج بۆ جوڵانەوەکەی ئێمە دژی حکومەتی ئێران لەبارە. ئەگەرچی ئێمە لەفارس ناترسین، چونکە ئەگەر بەشەڕیشەوە خەریك نەبن، چەندی هێزی گەورەی جەنگیی کۆبکەنەوە لە ١٠٠هەزار سەرباز زیاتریان پێ کۆناکرێتەوە، کەئەویش نیوەی زیاتری لەو برا کوردانەی خۆمانن کەحکومەتی ئێران ئەیان چەوسێنێتەوە، هەمان هەستی ئێمەیان هەیە.

لەبەرئەوەی بەشێکی دەوڵەمەن و بەپیتی کوردستان لەژێر دەستی ئێران دایە، ئەبێ ئەو بزوتنەوەیەی خەریکین، لەپێشدا بەرامبەر دوژمنە لاوازەکە دەس پێ بکا. بەمەش براکانمان و نیشتمانە دەوڵەمەندەکەیان رزگار ئەکەین. ئەمەش سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندمان بۆ تەئمین ئەکا. یارمەتیمان ئەدا بو بەگژا چونی دوژمنی دوەمان، کەبەهێز ترە، ئەویش تورکی عوسمانیە..))[١٠].

لەکاتی ئابلۆقەدانی ورمێدا، خەلیفە کلودیك، پێشەوای دینیی کاتۆلیکەکان خواجە داودی نوێنەری کونسوڵی عوسمانی لەورمێ لەگەڵ قەشە سولومون ناردە لای شێخ عوبەیدوڵڵا، داوای لەشێخ کرد فەرمان بەلەشکرەکەی بدا ئازاری مەسیحیەکان نەدەن. شێخ پێشوازی لێ کردن و دوای ئەوەی گوێی لەقەشە سولومون گرت، لەخواجە داودی پرسی: تۆکێی؟ لەوەڵامدا وتی کەنوێنەری شابەندەری عوسمانیە. شێخ وتی: ((من بڕیارم داوە ئێران و توران فەتح بکەم و ئەم دو وڵاتە لەدەست زیمدارانی زاڵم دەربهێنم و زوڵم لەسەر خەڵك لابەرم. ئەوانەی لێرەدا ئەیانبینی سەرۆکی ئیلاتی خاکی عوسمانی ین لەدەس

زوڵمی کاربەدەستانی عوسمانی هاتونە لای مـن، دوای تـەواوبونی کـاری ئێـران نۆبەی دەوڵەتی عوسمانی دێ)) [11].

شێخ بۆ سازدانی خەڵك هەوڵی ئەدا:

لەڕوی کۆمەڵایەتەوە" یەکگرتوبن، ناکۆکیـەکانی نـاو خۆیـان بخەنـەلاوە، واز لەدوژمنایەتی یەکتری بهێـنن. نەهێشـتنی دزی، جـەردەیی، تـالان، دەسـدرێژی، پەرەپێدانی دادپەروەری لەراپەڕاندنی کاروباری خەڵكدا، جێگیرکردنـی ئاسـایش، ئاشت کردنەوەی خێڵە ناکۆکەکان لەگەڵ یەکتری، چاك کردنی پێوەنـدیو رەفتـار لەگەڵ مەسیحییەکانی دراوسێیان.ی کردبوە بەرنامەی کاری رۆژانەی خۆی.

لەڕوی سیاسیەوە. هۆشی نەتەوەییان هەبێ، زوڵـمو زۆری کاربەدەسـتانی رۆمو عەجەم،،نارەوایی دەسەڵاتی هەردو دەوڵەت، رەوایی ئامانجـەکانی خـۆی لـەبارەی رزگاریو یەکگرتنەوەی کوردستانو پێکهێنانی دەوڵـەتی تایبـەتی خۆیـەوە، تـێ بگەن.

لەڕوی سوپاییەوە، ئامادە بن بۆ خۆچەکدارکردنو خۆرێکخسـتنو پێکهێنـانی لەشکرێکی چەکدار، کەبتوانێ دەسـەڵاتی عەجـەمو رۆم لەکوردسـتان رابماڵـێ، نیشتمانەکەی ئازاد بکاو لە دەسدرێژی داگیرکەری بیپارێزێ.

شێخ لەنامەکانیدا بـۆ موتەسـەریفی ورمـێ هـەروەها بـۆ د. کوچـران پـێ لەسەرتەوە دائەگرێ، کەلەهەردو بەشی کوردستاندا نیو ملیۆن بنەماڵەی کـورد هەیە، بەدوبەرەکیو ناکۆکیو کردەوەی خراپ تاوانبار ئەکرێن، گەورە پیاوەکـانی کورد بەڵێنیان داوە بەیەکتری، بۆ ئەوەی کۆتایی بەزۆرداری رۆمو عەجەم بهێـنن، واز لەناکۆکی ناو خۆیان بهێننو یەکگرتوبن [12].

بەجۆرە شێخ عوبەیدوڵلا هەوڵی ئەدا کەخەڵك سازیدا لەسەر بنچینەی ئەوەی دڵسۆزی بۆ نەتەوەو نیشتمانەکەیان بخەنە سەرو هەمو جۆرە دڵسۆزییەکی ترەوە.

٢/١/٢ فاناتیزم یان لێبوردنی دین

١-هەڵوێستی لەشیعە

هندی لەوانەی سـەبارەت بـەم بزوتنەوەیـە دواون تـاوانی فانـاتیزم(تعصـبی دینی)ی بـەپاڵ ئـەدەن. بەواتەیـەکی تـر بەجولاتەوەیـەکی فـەناتیکی دائـەنێن، دەمـارگیری موسـوڵمانیەتی دژی مەسـیحیەتیو دەمـارگیری سـوننەیەتی دژی شیعەیەتی، تەنانەت کابرایەکی ئەفشاری خەڵکی ورمێ نوسیوێتی:

((...لەپاش مردنی باوکی سەربەخۆیی گەیاندە ئەوپەڕی، لەخواو پێغەمبەر یاخی بو، کەوتە سەر خەیاڵی جەورو ستەم، بو بەسێهەمی فیرعەون و شەدداد و ئەی گوت:

باوکم ڕەوزەی ڕیزوانی بەدو گەنم فرۆشت
ناخەلەف بم، ئەگەر من بەجۆیەکی نەفرۆشم

بۆ ئەوەی نفوزی خۆی بەسەر خەڵك و عەشیرەتەکەی خۆیدا بسەپێنێ و خۆی بەمرۆڤێکی خاریقولعادە بناسێنێ کەشف و کەرامەتی پیشان ئەداو خەوی درۆی ڕێك ئەخست.

هەندێ جار یەکێکی ئەخستە مەدفەنی شێخ تەهاوەو خۆی بەجلوبەرگی سپییەوە ئەهاتە بەرامبەر گۆڕی باوکی و ئەکەوتە پرسیارو وەڵام بۆ هان دانی خەڵکی عەوام ئەیوت: شێخ تەها ئەڵێ، ئەبێ ڕاپەڕی و عەشایەر کۆبکەیتەوەو لەئێراندا ببیتە خاوەنی تاج و تەخت، ڕافزییەکان لەڕەگ و ریشە دەربهێنی و ڕەواج بەتەریقەتی هەق بدەیت و حوکمی خواو پێغەمبەر دابمەزرێنی.

ئەوسا بۆ هاندانی تێکڕای عەشیرەتەکان ڕاگەیاندنی جیهادی بەم جۆرە نوسی و لەسەرانسەری وڵاتدا بڵاوی کردەوە: ((شێخی مازی بەزار بەکوشتن و تاڵانی ڕافزی ڕازی و خوێن و ماڵی ئەوانی بۆ ئێوە موباح کردوەو مژدەی حکومەت و بەهەشتی داوە))[١٢].

لەڕاستیدا هیچ بەڵگەیەکی مێژویی پشتیوانی لەم چیرۆکەو لەراگەیاندنی جیهاد دژی شیعە ناکات، بەڵکو روداوەکان و ئەو بەڵگە نوسراوانەی هی ئەو سەردەمەن، دەری ئەخەن کەشێخ خۆی بەتەمای تاج و تەختی ئێران نەبوە، چونکە داوای لەعەباس میرزای برای ناصرالدین شا کردوە ببێتە شای ئێران، هەروەها لێبوردنی دینی، نەك فەناتیزمی کردبوە بەرنامەی کاری خۆی لەپێوەندی بزوتنەوەکەیدا لەگەڵ گەلانی ناوچەکە بەموسوڵمان و ناموسوڵمانەوە، هەوڵی لەگەڵ ئەدان کەرایان بکێشی بۆ دۆستایەتی و کاری هاوبەش دژی دەرباری قاجارو بابیعالی. شێخ لەناوچەکانی ژێردەسەڵاتی خۆیدا فەرمانیدا بو بەهێزەکانی کەرەفتاری باش لەگەڵ هەمو کەس بکەن و بەهیچ جۆرێك ڕێگەی دەسدرێژی نەداوە بەکەس. جگەلەمەش بۆ سازدانی گەلانی ناوچەکە بەبێ جیاوازی دین: مەسیحی- موسوڵمان، مەزەب: شیعی- سوننی، داوای لەعەباس میرزا ملك ئارای(شیعی) و اقبال الدولەی(شیعی) و ئاخوندە شیعەکانی ورمێ و

مار شەمعونی ئاسوری(مەسیحی)و سەرۆکی کەنیسەی ئەرمەنیەکانی باشقەلاّ کرد بۆ هاوکاری. هەروەکو پێوەندی لەگەڵ دیپلۆماتەکانی روس‌و ئینگلیز کرد کەئەوانیش مەسیحی بون.

پێ ئەچێ کەئەو قسانە پڕوپاگەندەی کاربەدەستانی ئەو سەردەمەی ئێران بێ بۆ مەبەستی سیاسی خۆیان، وەکو هۆیەکی گرنگی تەقاندنەوەی ناکۆکیە کۆنەکانی نێوان کوردو عەجەم‌و، خرۆشاندن‌و سازدانی خەڵکی ئازەربایجان کەلەڕوی مەزەبی‌و نەتەوەییەوە لەکورد جیاواز بون. بۆ ئەوەی گەلی ئازەری شیعە دژی بزوتنەوەیەکی سەربەخۆیی خوازی کورد سوننی هان بدەن. یاخود رەنگە بێ ئاگاداری شێخ‌و کوڕەکانی‌و لێپرسراوەکانی کەسانێك هەبوبن هەڕەشەی لەو بابەتەیان کردبێ. ئەگینا هەمان نوسەر خۆی ناوەڕۆکی چەند نامەیەکی نوسیوەتەوە کەشێخ عوبەیدوڵلاّ بۆ هەندێ لەگەورە پیاوەکانی ورمێی نوسیوە کەهەمویان شیعە بون، نەك هەر دوورونزیك بونی ئەم جۆرە قسانەی لێ نایەت، بەڵکو دڵنەوایی‌و رێز لێ نانی زۆریشیان تێ دایە.

شێخ عوبەیدوڵلاّ لەکاتی ئابڵوقەدانی شاری ورمێدا لەنامەیەکدا بۆ((میرزا حسێن اقا مجتهد))گەورەی ئاخوندە شیعەکانی ورمێ نوسیوێتی:

((... من بۆ دادخوازی عەشایەرو نەهێشتنی زوڵم لەسەر رەعییەت هاتوم.

دو رۆژ لەورمێ میوانی ئێوە ئەبم، لەئێوەش جگە لەسیورساتی لەشکر شتێکی ترم ناوێ‌و، لەمزگەوتی جامیعی ورمێ لەگەڵ ئەهلی ئیسلام نوێژ ئەکەم، هەمو خاوەن کارێ لەسەر کاری خۆی ئەمێنێ‌و، خۆم ئەچم بۆ تەورێز.

ئەگەر سەرکار ئقبال ئەلدەولە گوێڕایەڵ بێ پایەیەکی گەورەی ئەدەمێ، ئەگەر بەقسەی منی نەکرد رێگەی مەدەن بێتەوە ناو شار...

من خۆم بەلەشکرەکەمەوە هاتوم، نەوەکو یەکێکی لەشکر زەرەرێ بەخەڵکی شار بگەیەنێ، چونکە ورمێ وەکو ماڵی خۆم دائەنێم... ئینشائەڵلاّ مەحەبەتی زۆر دەرهەقی خەڵك ئەکەم...))[١٤].

لەنامەیەکی تردا کەلەرۆژانی شەڕو ئابڵوقەدانی ورمێدا بۆ اقبال الدولەی نوسیوە، ئەڵێ:

((میری میرانی گەورە، دۆستا، میهرەبانا!

مەعلومە خانەوادی ئێوە لەگەڵ دودمانی سید ئەهای مەرحوم لەکۆنەوە دۆست بون‌و داعی ئەوپەڕی مەحەبەتم بۆ ئێوە هەیە، ورمێ بەماڵی خۆم ئەزانم‌و،

بەرشتنی خوێنی موسوڵمانان هیچ وەخت رازی نەبوم، چەند جار سەرانی سوپاو عەشایەر ویستیان دەست بەشمشێرو خەنجەر بڕژێنە ناو شار، دۆستدار مانیع بوە نەی هێشتوەو نەم ویستوە کەکوشتن‌و تاڵان لەناو ئەهلی ئیسلامدا روبدا. ئەگەر خۆڕاگرتنی ئێوە بەنیازی گەیشتنی یارمەتیە، رێی یارمەتی بەستراوە، لەهیچ شوێنێکەوە ئیمداد ناگا، ئەگەر دوسێ رۆژ لەقەڵادا خۆتان بگرن ئاوو ئازوقەو قورقوشم‌و باروتی ئێوە تەواو بۆ ئەوسا ناچاری گوێڕایەڵی‌و تەمکین ئەبن.

ئەگەر ئەمڕۆ خوێنڕشتن لەناوا بێ دو رۆژی تر پەشیمان ئەبیتەوە. باشتر وایە کاری ئەمڕۆ نەخەیتە سبەینێ‌و نەبیتە هۆی دوژمنایەتی. بەسدیقی دڵەوە تەمکین بکەی‌و ئومێدەوارم بەپایەی بڵند بگەیت والسلام))[١٥].

ئەم نامەیەو چەندین نامەی تری شێخ بۆ سەرانی شیعە باسی هیچ جۆرە سوکایەتیەکی بەرامبەر شیعە تێدا نیە. باسی((رافضی))و((حەلاڵ کردنی خوێن‌و ماڵ))و((حوکمی جیهاد))ی نەکردوە، وەکو دوژمنەکانی باسی ئەکەن، بەڵکو لەهەموویاندا بەرێزەوە بەئیسلام ناوی بردون. ئەگەر شێخ عوبەیدوڵڵا نیازی((مباح)) کردنی سەرو ماڵی شیعەکانی ورمێی هەبوایە لەباتی ئەوەی نامەی وەهایان بۆ بنوسێ‌و گفتوگۆیان لەگەڵ بکا، یەکسەر پەلاماری ئەدان‌و، هەلیشی لەدەس نەئەچو.

٢-پێوەندی لەگەڵ عەباس میرزا مەلك ئارا

شاهەکانی ئێران، بەدرێژایی مێژو لەپیلان‌و رقە بەری یەکتری ترساون" باوك لەکوڕ، کوڕ لەباوك، برا لەبرا، پیلانی گێڕاوە. مێژوی بنەماڵەکانی سەفەوی، ئەفشار، قاجار، پڕیتی لەکوشتن‌و خەساندن‌و چاو هەڵکۆڵین‌و دورخستنەوەو گرتن بۆ ئەوەی لەدەست میمل‌و ملۆزمەکانی خۆیان رزگار بن.

محەمەد شاهی قاجار لەپاش مردنی چەند کوڕو چەند کچی لێ بەجێ ما. لەناو کوڕەکانیدا دویان لەوانی‌تر لەپێشتر بون یەکێکیان ناصرالدین، ئەوی تریان عەباس بو. عەباس میرزا لەدایکەوە کوڕی خدیجە خانمی کچی یەحیی خانی چەهریق بو کەیەکێ بو لەو جاخزادە کوردەکانی چەهریق. بنەماڵەی خەدیجە خانم موریدی شێخ تەی باوکی شێخ عوبەیدوڵڵا بو. کوڕو دایك لەلای محەمەد شا نزیك بون. وەك ئەڵێن، محەمەد شا بەرلەوەی بمرێ بەتەما بو ناصرالدین لەولیعەهدی بخات‌و عەباس میرزا کەنائب السلطنتو هێشتا مناڵ بو لەجێی ناصرالدین بکاتە ولیعەهدی خۆی‌و، لەپاش مردنی ببێتە شای ئێران.

لەپاش مردنی محەمەد شا، ناصرالدین بەشای ئێران. بەڵام ترسی ئەوەی هەبو کەعەباسی باوك برای پیلانی لێ بگێڕێ، بێتە جێگای. جگەلەوەی هەمو سامان‌و داراییان لەخۆی‌و دایکی زەوت کرد، مەهد علیای دایکی ناصرالدین ویستی عەباس کوێر بکاو ناصرالدینیش هەوڵی لەناوبردنی‌دا. لەژێر گوشاری وەزیری موختاری روس‌و ئینگلیزدا گیانی بەساغی دەبرد. بەڵام دورخرایەوە بۆ((عتباتی عالیات))لەعیراقی عەرەبی ژێردەسەڵاتی عوسمانی‌و زیاتر لە ٢٥ ساڵ بەدور خراوەیی مایەوە. ئەو ماوەیەش عەباس میرزا هێشتا هەر مایەی پەژارە بو بۆ ناصرالدین شا.

شێخ عوبەیدوڵلا کەئاگادر ئەم کەینوبەینە بو، هاوکات لەگەڵ دەسپێکردنی لەشکرکێشی‌دا بۆ سەر کوردستانی ئێران، بۆ ئەوەی ریزی دوژمنەکانی تێك بداو کەڵك لەناکۆکیەکانی ناو خێزانەکەیان لەسەر حوکمڕانی وەربگرێ، بەدو نوێنەری خۆی‌دا نامەیەکی بۆ عەباس میرزا نارد. لەنامەکەی‌دا عەباس میرزای بانگ هێشت بو کەبەشداریێ لەشەڕا دژی هێزەکانی ناصرالدین شا بۆ ئەوەی لەپاش سەرکەوتنی راپەرینەکە تەختی ئێرانی پێ ببڕێ، کورد بونی دایکیشی بەبیر هێنابوەوە.

عەباس میرزا بۆ ئەوەی دڵی ناصرالدین شای برای لەخۆی پاك بکاتەوەو دڵنیای بکا، لەباتی ئەوەی بەدەنگ شێخ عوبەیدوڵلا وە بچێ، هەردو نێردراوەکەی شێخی بەگیاوی لەگەڵ نامەکەدا تەسلیمی ناصرالدین شا کرد، شا لەپاداشتنی ئەم دڵسۆزیەدا حوکمڕانی قەزوینی بەعەباس بەخشی. عەباس میرزا خۆی روداوەکەی بەدرێژی لەبیرەوەریەکانی‌دا گێڕاوەتەوە[١٦]

٣-هەڵوێست لەمەسیحیەکان

ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەبەدرێژایی مێژوی مرۆڤایەتی گرنگیەکی تایبەتی هەبوە لەپێکەوە بەستنەوەی ٣ قاڕە گەورەکەی دنیا" ئاسیاو ئەفریقاو ئەوروپا. لەبەرئەوە رێگە مێژوییەکانی پێکەوە بەستنی رۆژهەڵات‌و رۆژئاوا لەم ناوچەیەوە تێ پەڕیوە، لەشکرە گەورەکانی رۆمانی، یۆنانی، فارسی، عەرەبی، مەغۆلی، تورکی..یش هەر بەوی‌دا رۆیشتون‌و، شەپۆلی گەورەی کوچوڕەوی مێژوی هەندێ گەل روی تێ کردوە، لەبەرئەوە سەرەڕای نەتەوە خۆجییە دێرینەکانی ناوچەکە، هەندێ میللەتی تریشی تێ‌دا جێگیر بون‌و ناوچەکە بۆتە مۆزاتیێکی رەنگاورەنگی رەگەزو زمان‌و دینی جیاواز.

کوردستان لەناوجەرگەی ناوچەکەدا بوە، هێزێکی ناوەندیی تایبەتی خورتی خۆی نەبوە لەلێشاوی هاتوان بیپارێزێ، ڕەنگە لەهەموان زیاتر کەوتبێتە ژێر گوشارەوە.

لەکوردستان‌دا، لەکۆنەوە چەند نەتەوەیەك پێکەوە ئەژین، جگە لەکورد گەلی ئاسوری‌و گەلی ئەرمەنیش لەهەندێ شوێنی‌دا هاوژین‌و هاوجێگەبون لەگەڵی.

ئاسوریەکان، کە لەسەدەکانی پێشودا بەنەستوری ناوبراون، خۆیان بەپاشماوەی ئیمپراتۆریی ناسراوی ئاشوری دائەنێن. لەدوای تێکچونی ئیمپراتۆریی ئاشوری‌و وێران بونی پایتەختەکەیان دەربەدەر بون‌و خۆیان خزاندۆتە ناوچە شاخاوییەکانی کوردستانەوە. کۆمەڵی گەورەو بچوکی لەیەکچویان لەناوچەکانی هەکاری، وان، بتلیس، ئورفا، دیاربەکر، ماردین، نسیبین، قارس، موسڵ، سەلماس، تەرگەوەڕ، مەرگەوەڕ، ورمێ... پێکەوەناو گوندو ئاوایی تایبەتی خۆیان دامەزراندو پارێزگاری قەوارەی تایبەتی خۆیان کرد.

ئەرمەنیەکان، لەنەتەوە هەرە کۆنەکانی ناوچەکەن، خاوەنی شارستانێتی کۆن‌و مێژویەکی دورودرێژن. خاوەنی دەوڵەتی بەهێزبون‌و لەسەردەمێکدا بەشێکی کوردستان لەژێردەستی ئەواندا بوە. تا ئەم چەرخانەی دوایی هەندێ بەشی کوردستان لەسەر ئەرمەنستان دانراوە. لەقەرنی ڕابردودا لەگەڵی ناوچەی کوردستاندا بەتایبەتی وان، بتلیس، دیاربەکر، قارس، ئەرزروم، ئەرزنجان، هەکاری بەژمارەی زۆر نیشتەجێ بون‌و، ئاوایی گەورەو ئاوەدانیان هەبو.

لەژێرسایەی دەوڵەتی ئیسلامی‌دا، دینی مەسیحی بەرەسمی ناسراوە، بەڵام هەرگیز مەسیحەیەك هەمو ئەو مافانەی نەبوە کەموسوڵمانێك هەیبوە، زۆرجار جیاوازی دینیان لێ کراوە بە بەهانەی چەوساندنەوەو ئازاردان‌و کوشتن‌و تاڵان کردن. لەقەرنی ١٧هەم‌دا، دەوڵەتانی ئەوروپی چەوسانەوەی مەسیحیەکانیان کرد بەبیانوی خۆخزاندنە کاروباری ناوچەکە. میسیونێری دینی بەناوی یارمەتی دان‌و پارێزگاریەوە بنکەی بەهێزیان تێ‌دا دامەزران. پاشتریش دەوڵەتە ئەوروپاییەکان مەسیحیەکانی ناو ئێران‌و عوسمانیان کردە بنکەی دەسوەردانە کاروباری ناوچەکە بۆ دابین کردنی دەسکەوتەکانی خۆیان. کەڵکی زۆریان لەوان وەرگرت. لەو شارانەدا کەلەنێوان روسیە- ئێران‌و، لەنێوان روسیە-عوسمانی‌دا ئەبو، روسەکان کەڵکی زۆریان لەهاوکاری‌و شارەزایی‌و ئاگاداری ئەوان وەرئەگرت دژی ئێران‌و

تورکیا. دەسەڵاتدارانی رۆم‌و عەجەمیش ئەوەیان ئەکردە بەهانەی توندکردنی چەوسانەوەی مەسیحیەکان.

کورد گەلێکی موسوڵمانە، هەم بەدین لەئاسوری‌و ئەرمەنیەکانی هاونیشتمانیان جیا بون، هەم بەزمان و رەگەز جیاواز بون. ناکۆکی بەرژەوەندی ئابوری هەندێ جار ناکۆکی لەنێوان کوردو مەسیحیەکاندا دروست کردوە. جیاوازی دین‌و زمان ناکۆکیەکەی قوڵ تر کردوە. هەندێ لەمەلاو شێخەکانیش هەندێ جار ئاگری ناکۆکیەکانیان خۆش کردوەو هانی کوردیان داوە لەدژی ئەوان. میسیونێرە ئەوروپی‌و ئەمریکاییەکانیش هەندێ جار دەوری خراپیان گێاوە لەتیژکردنی ناکۆکیەکان‌و هاندانی مەسیحیەکاندا دژی کورد. دوایی تریش کۆنسولگەکانی بەریتانیاو روسیا نفوزی بەهێزیان تێدا دروست کردبون‌و بۆ خزمەتی دەوڵەتەکانی خۆیان بەکاریان ئەهێنان. لەسەردەمی راپەرینەکەی بەدرخان بەگدا((١٨٤٣-١٨٤٧)بەهاندانی میسیونێرە ئینگلیزەکان ئاسوریەکان لەبەدرخان هەڵگەڕانەوە. تێکهەڵچونی خوێناوی لەبەینیاندا رویدا. کونسوڵی بەریتانیا بەقازانجی ئاسوریەکان دژی بەدرخان لەلای کاربەدەستانی عوسمانی کەوتەکار.

روسیاو بەریتانیا کەچاویان بڕی بوە ناوچەکە، یەکێ لەدەسکەلاکانیان، مەسیحیەکانی کوردستان بو، یەکێکیش لەبەهانەکانیان پارێزگاری ئەوان بو لەدەسدرێژی موسوڵمانەکان تایبەتی کورد. پەیمانی بەرلین(١٨٧٨) کە لەدوای جەنگی روسی- عوسمانی، لەلایەن روسیا، بەریتانیا، ئیتالیا، نەمسا، ئەڵمانیاوە بەسەر بابیعالیدا سەپێنرا بو، بۆ رازی کردنی ئەرمەن سەبارەت بەو هاوکاریەی لەگەڵ روس دژی عوسمانی کرد بویان، وە بۆ تۆڵەکردنەوە لەکورد سەبارەت بەو هاوکاریەی لەگەڵ تورك دژی روس کرد بویان، لەمادەی(٦١)دا نوسیویتی:

((بابیعالی بەڵێن ئەدا، لەناوچە ئەرمەنی نشینەکاندا، رێکخستن‌و چاککردنی کەپێویستەکانی ناوچەکە ئەیخوازن جێبەجێ بکا، وەسەلامەتی ئەرمەن لەکوردو چەرکەس بپارێزێ. بابیعالی ئەبێ بەردەوام دەوڵەتان لەو رێوشوێنانە ئاگادار بکا کەبۆ ئەم مەبەستە دایان ئەنێ‌و دەوڵەتەکانیش چاودێری جێبەجێ کردنی ئەو رێوشوێنانە ئەکەن)).

ئەم پەیمانە لەلایەکەوە بو بەهانەیەکی تر بەدەس روسیاو بەرتیانیاوە، بەناوی پاراستنی ئەرمەن‌و چاودێری داوودەزگاکانی عوسمانی لەجۆری جێبەجێ کردنی

پەیمانەکە، زۆرتر دەس وەربدەنە کاروباری ناوخۆی عوسمانییەوە، لەلایەکی ترەوە چەکێکی برندەی دایە دەس تورك بۆ ئەوەی کورد لەئەرمەن هان بدا. ئەو دو میللەتە بکەن بەگژیەکتریدا و بەیەکتری بترسێنن.

شێخ عوبەیدوڵڵا بەدوربینیەکی زیرەکانەوە هەوڵیدا بۆ ئەوەی گەلی کوردو دەس ڕۆیشتوەکانی نەکەونە ژێرکاتێکردنی پڕوپاگەندەی تورك‌و هەندێ فەناتیکی کوردەوە دژی گەلانی مەسیحی، بەتایبەتی ئەرمەنی. ئامۆژگاری خەڵکی ئەکرد کەرەفتاری باش لەگەڵ مەسیحیەکان بکەن. خۆیشی مافەکانی ئەپاراستن‌و ڕێزی لێ ئەگرتن. بەردەوام هەوڵی ئەدا بۆ تێ گەیاندنی کورد لەپێویستی ڕاگرتنی پێوەندی دۆستانە لەگەڵیان. لەهەمان کاتدا لەهەوڵ دانی بەردەوام دا بو بۆ ئەوەی گەلە مەسیحیەکان: ئەرمەنی‌و ئاسوری ڕابکێشێ بۆ دۆستایەتی‌و پشتیوانی‌و بەشداری لەبزوتنەوەکەدا دژی دەرباری قاجارو بابیعالی. شێخ لای وابو ڕاکێشانی ئەوانە بۆ هاوکاری‌و بەشداربون لەبزوتنەوەکەدا جگەلەوەی بزوتنەوەکەی پێ بەهێزو ڕیزی ناوخۆی پێ پتەو ئەبو، ئارام‌و ئاسایشی لەکوردستاندا باشتر ئەپاراست‌و، پەکی پیلانەکانی تورکیای ئەخست بو نانەوەی دوبەرەکی لەبەینی ئەم میللەتە زۆرلێکراوانەدا. سەرەڕای ئەوانەش گرنگیەکی گەورەی هەبو بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی ڕوسیاو بەریتانیا لەجوڵانەوەکە، چونکە نفوزی ڕوس لەناو ئەرمەنی‌و نفوزی ئینگلیزی لەناو ئاسوریدا بەهێز بو. هەڵوێست لەوانە یا هەڵوێستی ئەوان لەبزوتنەوەکە کاری سەلبی یا ئیجابی ئەکردە سەر هەڵوێستی هەردو هێزی ئەوروپی لەبزوتنەوەکە.

لەکۆبونە فراوانەکەی تەموزی ۱۸۸۰دا لەنەهری، کاتێك چەند کەسێ لەوانەی بەشدار بون بونەوەی لەپێشدا (جەبهەی داخلی)پاك بکرێتەوە، پێشنیاری ئەوەیان کرد لەسەرەتاوە دەست بکرێ بەکوشتاری ئەرمەنی لەکوردستاندا، شێخ نەك ئەمەی پەسەند نەکرد بەڵکو لەوەڵامدا وتی:

((ئەگەر ئەستەمولّ هەتا ئەوساتە بەسەرزاری پشتی کوردی گرتبێت، ئەوە بەو مەبەستە بوە لەگاورەکانی ئەنەدۆڵ ڕاستیان بکاتەوە، خۆ ئەگەر هاتو ئەرمەنەکان لەئەنجامی ئەو هەڵوێستەدا تیاچون ئەوسا کورد لای کاربەدەستانی عوسمانی نرخیان نامێنێ‌و بەفلسێك نایان کڕێ... ئەگەر ڕاپەڕینی کورد ئاراستەی ئەرمەنی بکرێ، ئەوسا دەوڵەتە ئەوروپاییەکان لەکورد ڕاست ئەبنەوە...))[17].

شێخ چەند جارێ نامەو نوێنەری خۆی ناردە لای سەرۆکی کەنیسەی ئەرمەنیەکان لەباشقەلا بۆ ئەوەی((چاویان بەیەك بکەوێ، لەسەر دۆخی وڵات بدوێن و رێوشوێنی بەکەڵك بدۆزنەوە))[18].

هەروەها چەند جارێ نامەو نوێنەری خۆی ناردە لای مار شەمعونی گەورەی ئاسوریەکان[19].

لەم هەمو تەقەللایە مەبەستی ئەوە بو ئاسوریەکان و ئەرمەنیەکان وەکو کورد بەشداری جولانەوەکەی بن دژی دەوڵەتەکانی ئێران و عوسمانی، بۆ ئەوەی لەکوردستانی سەربەخۆدا لەچەوسانەوە رزگار بن و بەمافەکانی خۆیان بگەن.

شێخ عوبەیدوڵڵا لەکاتی هەڵاتنیدا لەئەستەمولەوە بۆ شەمزینان بەهەندێ لەناوچە ئەرمەنی نشینەکاندا تێ پەڕی، پیاوە گەورەکانی بینین، سەردانی کەنیسەکانی کرد، گفتوگۆی لەگەڵ کردن. ئەگەرچی شێخ نەیتوانی گەورە پیاوەکانی ئەو دو گەلە رازی بکا" ئەوانیش شان بەشانی کورد بەشداری تەقەللای دیپلۆماسی- چەکدار بن بۆ بەدیهێنانی ستراتیجەکەی چونکە کاربەدەستانی روس و ئینگلیز لەئەرزڕوم، وان، تەورێز، ورمێ.. هەر یەکە لەلای خۆیەوە ئامۆژگاری ئەرمەنی و ئاسوریەکانیان ئەکردو زۆریان بۆ ئەهێنان" بەشداری بزوتنەوەکە نەبن، یارمەتی نەدەن و هاوکاری نەکەن، بەڵکو لێی دور بکەونەوە[20].

بەڵام شێخ ئەگەر نەیتوانی بێ دۆستایەتی ئەو گەلانە بەدەس بهێنێ، ئەوا هیچ نەبێ توانی وایان لێ بکا لەململانێی کوردو دوژمنەکانیدا بێ لایەن رابوەستن.

٣/١/٢ پێوەندی لەگەڵ گەورە پیاوانی عەرەب

لەو کاتەوە لەشکری عەرەبی ئیسلامی فەتحی کوردستانی کرد، گەلی کورد بەدڵسۆزی موسوڵمان بو. زمانی عەرەبی کەزمانی قورئان بو وە گەلی عەرەب کە لەهەندێ قۆناغی مێژودا نەتەوەی دەسەڵاتدارو کاربەدەست بو لەناو کوردا لەچاو میللەتانی تردا رێزی تایبەتی و پایەی بەرزی هەبوە. ژمارەیەکی زۆر لەخێزانی سەیدو شێخ و مەلاو پیرو گەورە پیاوەکانی کورد، بەراست یا بەهەڵبەست، رەچەڵەکی خۆیان ئەبردەوە سەر عەشیەت و بنەماڵەو گەورە پیاوە مێژوییەکانی عەرەب. شەرەفنامە دەیان نمونەی باس کردوە. گەلی کورد لەلای رۆژئاواو خواروی نیشتمانەکەیەوە هاوسێی عەرەب بو. جگەلە پێوەندی هاودینی و هاومەزەبی،

پێوەندی فەرهەنگیو بازرگانی بەهێزیش لەنێوان هەردو میللەتدا هەبوە. بگرە لەهەندێ شوێن تێکەڵاوی پێوەندی خزمایەتیش لەنێوان عەشیرەتەکانیاندا هەبوە.

شێخ عوبەیدوڵڵاش گرنگی میللەتی عەرەبو گرنگی کاری شوێنو ناوەندە پیرۆزەکانی ئیسلامی لەوڵاتانی عەرەبیدا زانیوە بەتایبەتی چونکە خۆی کابرایەکی دینی بوە، بزوتنەوەکەشی دژی دەسەڵاتدارانی بوە، کەخۆیان بەپارێزەری موسوڵمانانی دنیا داناوەو هەمو راپەرینو یاخی بونێك لەحوکمڕانی خۆیان بە(لەدین دەرچون)ژماردوە، لەبەرئەوە شێخ عوبەیدوڵڵا پێویستی بەوە بوە رەوایی بزوتنەوەکەی خۆیو دەرچونی کاربەدەستان لەرێوشوێنەکانی ئیسلامەتی بۆ ئەوان بسەلمێنێنێو، هەوڵ بدا پشتیوانی مەعنەوی- سیاسی گەلانی عەرەبو پشتیوانی گەورە پیاوەکانیان بەدەس بهێنێ. بۆ ئەم مەبەستە پێوەندی لەگەڵ چەندین شوێن کردوە، نامەو نێردراوی ناردۆتە لایان، لەوانە:[21].

-شەریفی مەککە[22]. کەزێوانی گۆڕی پێغەمبەرو شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلام بوە، وەهەمو ساڵ دەیان هەزار کەس لەسەرانسەری وڵاتانی ئیسلامیەوە بۆ بەجێ هێنانی ئەرکی حەج رویان تێ کردوە، کاریگەرترینو گرنگترین، ناوەندی کۆبونەوەی ساڵانەی موسوڵمانانی دنیا بوە. لەمەش دیارە مەبەستی بەدەسهێنانی پشتیوانی مەعنەوی-سیاسی کاربەدەستی پیرۆزترین ناوەندی ئیسلامی جێگەی رێز لێ نانی هەمو موسڵمانی دینا بوە.

-خدیوی میسر[23]ئەگەرچی لەو سەردەمەدا لاواز بو بو، کەوت بوە ژێر نفوزی دەوڵەتانی ئەوروپییەوە، بەڵام میسر گرنگیەکی گەورەی فەرهەنگی هەبو، جگەلەوانە گرنگترین زانستگەی دینی- ئیسلامی(جامعه الازهر)لەقاهیرەدا بو.

-هەندێ لەگەورە پیاوانی عەرەب لەولایەتەکانی موسڵو بەغداد کەهاوسۆزی نفوزی سیاسیو دینی خۆی بون. هەندێ سەرچاوە وا رائەگەیەنن لەدوا راپەرینەکەی شێخدا نزیکەی ٥ هەزار عەرەبی ولایەتەکانی بەغدادو موسڵ لەناوچەکانی هەکاری بۆ هاوکاریو یارمەتی دانی شێخ عوبەیدوڵڵا کۆبونەتەوە[24].

ئەگەرچی ئەم ژمارە گەورەیە رەنگە جۆرێ لەپێوەنانی تێدابێ، بەڵام لەسەرێکەوە بەڵگەی نفوزی بەهێزی شێخە لەناو موسوڵمانی عەرەبدا، وە بەڵگەی رادەی پشتیوانی کردنی ئەوانە لەجوڵانەوەکەی شێخ دژی دەسەڵاتی عوسمانیو ئێرانی.

٢/٢ تەقەللای جێبەجێ کردن: کاری چەکدار

١/٢/٢ هێزەکانی کورد

هێزی چەکدار لەسەردەمی جەنگو لەسەردەمی ئاشتی‌دا گرنگی گەورەی هەیە بۆ گەلانو دەوڵەتان، بەڵکو فاکتەرێکی هێزی نەتەوەو هێزی دەوڵەتە. هەبونو نەبون، خورتی‌و لاوازی‌و چۆنایەتی‌و چەندایەتی هێزی چەکدار دەوری بڕیاردەری هەیە لەسەرکەوتن یا لەتێشکانی کاری سیاسی‌و کاری دیپلۆماسی‌دا، وە لەبەدیهێنانی ئامانجەکانی نەتەوە یا دەوڵەتێکدا. دەوڵەتان بۆ سەرکوتکردنی یاخی بونی ناوەکی، بۆ پاراستنی خۆیان لەدەستدرێژی دەرەکی، بۆ دەستدرێژی کردنە سەردەوڵەتانی تر هەمیشە پەنایان بردۆتە بەکارهێنانی زۆرو توندوتیژی‌و هێزی چەکدار. دەوڵەتان بۆ دامرکاندنەوەی راپەرینی رزگاری خوازانەی نەتەوەکانی ژێردەستەیان و گەلانی ژێردەستەش بۆ بەدەسهێنانی مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیان، شان بەشانی کار لەمەیدانەکانی ترا، پەنایان بردۆتە بەر چەکو هێزی چەکدار.

بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی کوردیش لەسەرەتاوە هەر ئەو رێگەیەی گرتو کردی بەشێوەی سەرەکی کاری خۆی بۆ بەدەسهێنانی ئامانجەکانی، بەڵام چونکە کورد دەوڵەتی نەبوە، نەریتی پێکهێنانی سوپاو لەشکرو جەنگیی نیزامییشی نەبوە، هەروەها بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی گەلی کورد لەو قۆناغەدا هێزێکی چەکداری رێکخراوی نەبوە. لەناو کوردا نەریتی شەڕی ناوخۆی خێڵەکان لەگەڵ یەکتری، نەریتی بەرەنگاری هێزی دەوڵەتە دەسەڵاتدارەکان، نەریتی جەردەیی‌و رێگری‌و یاخی بون لەکاربەدەستانی بێگانە هەمیشە هەبوە، چەك خشڵی خورازاندنەوەی پیاوان بوەو نرخێکی کۆمەڵایەتی- سیاسی تایبەتی هەبوە لەلای هەمو کەس. ئازایەتی‌و نەترسانو لەخوبران، جوامێری‌و دلێری‌و بوێری رەوشتی پەسەند بون. لەکۆنەوە خەڵك هەوڵی خۆ چەکدارکردنیان داوە، بەتایبەتی خۆپاراستن ئەرکێ بوە هەر کەسە لەملی خۆی بوە، چونکە دەسەڵاتدارانی رۆمو عەجەم سەرو سامانی خەڵكو ئاسایشی وڵاتیان نەپاراستوە. دەرەبەگەکانی کورد، ئاغاکانی چ ئەوانی رەوەندو چ ئەوانی نیشتەجێ بون، سەرەڕای ئەوەی خۆیان چەکدارو دەستەیەك نۆکەری کەم یا زۆری چەکداری تایبەتی خۆیان هەبوە. زۆریان لەپیاوەکانی خێڵەکەیان کردوە بۆ کڕینو پەیداکردنی چەك. هەبونی

ژمارەی زۆرتری چەکدار. نیشانەی پایەی بەرزو زۆریی دەسەڵاتی ئاغاکە بوە لەناوچەکەو لەناو دراوسێکانیدا.
کوردستان وڵاتێکی پیشەسازی نەبوە. کارگەی دروستکردنی چەکی تیا نەبوە. لەنیوەی یەکەمی قەرنی ۱۹هەمدا بەدرخان پاشا لەجزیرەی بۆتان‌و میر محەمەدی سۆران لەرەواندوز بناغەی کارگەی دروستکردنی چەك: خەنجەر، دەمانچە، تفەنگ، تۆپ.. یان دانا. بەڵام لەپاش داگیرکردنەوەی کوردستان ئەو کارگانەش نەمان. کارگەی دروستکردنی چەك لەئێران‌و تورکیاش نەبوە. ئەوانیش تۆپ‌و تفەنگیان لەدەوڵەتانی ئەوروپی کڕیوە. چەکی شانی کورد بەگشتی خراپ‌و دواکەوتو وکۆن بوە، مەگەر تاکوتوك چەکی باش‌و نوێیان هەبو بێ. چەکەکانیان تفەنگی کۆنی پلیتەدار، هەندێ تفەنگی لەبابەتی ئەوانەی دەستی ڕۆم‌و عەجەم، خەنجەر، زەرگ، کوتەك... بوە.
لەتەموزی ۱۸۸۰وە شێخ عوبەیدوڵلا دەستی کرد بەسازدانی هێزی چەکداری خێڵەکانی شەمزینان، گەوەر، مەرگەوەڕ، تەرگەوەڕ، شنۆ، سەردەشت، سابڵاخ.. بەتایبەتی خێڵەکانی مەنگوڕ، مامەش، پیران، زەراز، شکاك، گەورك، موکری دیبوکری.
ئەم هێزانە کەسەرچاوەیەکی ئاگاداری وەکو ظل السلطان[٢٥] بە ۳۰هەزار سوارەو پیادەی خێڵەکوردەکانی تەقدیر ئەکا، کەموکوڕی کوشندەیان هەبو:
۱-هەیئەتی ئەرکان یا سەرکردایەتیەکی شارەزای زانستەکانی جەنگ‌و تەجروبەی جەنگینی نیزامی نەبو.
۲-لەدەستەو تیپی لەیەکچودا بێ گوێدانە خێڵ‌و ناوچە کۆنەکرابونەوەو ڕێك نەخرا بون، بەلکو هێزی هەر خێڵە پێکەوە بەفەرماندەیی سەرۆکی عەشیرەتەکەیان کۆبوبونەوە.
۳-نەفەرماندەکانی هێزەکەو نەجەنگاوەرانی لەشکرەکە مەشقی جەنگی دانەدرا بون.
٤-چەکی قورسیان نەبو، چەکەکانی تریان بەزۆری خراپ‌و کۆن‌و بەشێکیشیان چەکی ئاگرداریان هەر نەبو.
٥-خۆراك‌و جلوبەرگ‌و پێویستیەکانی تریان ئەبو لەلایەن خۆیانەوە دابین بکرێ.
٦-لەشکرێکی ناڕێکوپێك، مەشق نەدیو، بێ دیسپیلین، بێ تەجروبە... بەئارەزوی خۆیان کۆبوبونەوەو بەئارەزوی خۆیشیان بڵاوەیان لێ کرد.

٢/٢/٢ قشونی ئێران

ئێران لەچەند قەرنی پێشەوە خاوەنی قشون بو. لەسەرەتای قەرنی ١٩هەمدا لەجەنگی روسی-ئێرانیدا عەباس میرزا سەرکردایەتی هێزەکانی ئێرانی ئەکرد، بۆی دەرکەوت جەنگ لەگەڵ دەوڵەتێکی ئەوروپی بەبێ فێربونی زانستی جەنگو چەكو مەشقی نوێی ئەوروپییەکان کارێکی دژوارە. ناپلیۆن دەستەیەك ئەفسەری فەرەنسی بۆ رێکخستنەوەی قشونی ئێرانو مەشق پێ کردنی بۆ ناردن، بەریتانیا بۆ ئەوەی نفوزی فەرەنسە نە تەنێتەوە بۆ ناوچەکە کارێکی وای کرد کە لەباتی فەرەنسیەکان ئەفسەرانی ئینگلیزی بێنە ناو قشونی ئێرانەوە. بەپێی باشو خراپی پێوەندیەکانی دەرباری قاجار لەگەڵ دەوڵەتانی ئەوروپی" ئەفسەرانی ئینگلیزی، ئیتالی، فەرەنسی، مەجارستانی، روسی، نەمسەیی هاتون بۆ ئێران بۆ رێکخستنەوەی قشونی ئێرانی لەسەر شێوەی سوپاکانی ئەوروپا[٢٦].

لەدوا چارەکی قەرنی ١٩ هەمدا هێزە چەکدارەکانی ئێران ٣ جۆر بون"

١-سوارەی میلیشیا، کەپێك هات بو لەهێزی تیرەو خێڵی شوێنە جیاوازەکانی ئێران بەسەرکردایەتی سەرۆکەکانی خۆیان کۆئەکرانەوە.

٢-قشونی ئێران لەسوارە، پیادە، تۆپخانە کەبەلاسایی کردنەوەی سوپاکانی ئەوروپا رێك خرابون، مەشق درابون چەکدار کرابون.

٣-هێزێکی تری شێوە نیزامی تفەنگدار کەبۆ پاراستنی سەرو سامانی کاربەدەستان لەخەڵکی ناوشارەکان پێك هات بو.

قشونی ئێرانی ئەبو لەنزیکەی ١٠٠ هەنگ پێك بێ. هەر هەنگێکیش ئەبو ٨٠٠ تا ١٠٠٠ کەس بێ. بەڵام لەراستیدا وەکو کیزن ئەڵێ لە٦٠٠تا ٧٠٠ کەس پێك ئەهاتن. ئەو شوێنانەی ئەم هەنگانەیان لێ دائەمەزرێنرا بریتی بون لە:٢٦ هەنگ لەئازربایجان، ١٢ هەنگ لەخۆراسان، ٧ هەنگ لەمازندەران، ١٠هەنگ لەگەیلان، ٥ هەنگ لەئەسفەهان، ٥ هەنگ لەخەمسە، ٤ هەنگ لەدەماوەند، ٣ هەنگ لەقەزوین، ٤ هەنگ لەکرماشان، ٦ هەنگ لەکزازو زاهان، ٤ هەنگ لەهەمەدان، ٢ هەنگ لەلورستان، ١ هەنگ لەهەریەکێ لەگەروس، گوڵپایەگان، مەلایەر، نەهاوەند، کوردستان.

ناوەندی پادگانەکانی قشون لەم شوێنانە دامەزرابون: تەورێز، تاران، میاندواو، ئەردەبیل، سابلاغ، مەشهەد، سەرخەس، توستاباد، نەسرەت ئاباد،

قاین، ئەنزەلی، ئەسفەهان، موحەممەرە، کەلات، بوشەهر، بەندەر عەبباس، شیراز، سنوری بلوجستان، سنوری کوردستان، سنوری روسیا[٢٧].

دەزگا ئێرانیەکان لە((سالنامە))ی رەسمی خۆیاندا، تێکڕای هێزی چەکداری ئێرانیان دائەنا بە ٢٠٠هەزار کەس لەوانە ١٥٠ هەزار نیزامیو ٥٠ هەزار میلیشیا، کەچی ئەم ژمارە گەورەیە بەخۆهەڵ کێشانێکی ناڕاستی دامودەزگاکانی ئێران دا ئەنێ، چونکە خۆی هێزەکانی ئێران، ئەوی کەبەکردەوە لەڕیزی قشوندا بون، بە ٣٠هەزار کەس تەقدیر ئەکا.

لەچەکی قورسدا تۆپخانەی ئێران خاوەنی ١٦٤ تۆپی باشو بێ کەڵکی جۆراوجۆر بوە بۆ پێگەیاندنی ئەفسەریش لەسەر ڕێوشوێنی فەرەنسی((کۆلیجی سەڵتەنەتی)) هەمو ساڵ چەندین ئەفسەری پەروەردە ئەکرد[٢٨].

٣/٢/٢ دانانی ڕێوشوێنەکانی ڕاپەڕین

١-هەڵبژاردنی مەیدانی ڕاپەڕین

شێخ عوبەیدوڵڵا پلانی ڕاپەڕینەکەی وەها دارشت کەهێزە چەکدارەکانی لەپێشدا هەوڵی ئازادکردنی کوردستانی ئێران بدەن، ئینجا هەوڵی رزگارکردنی کوردستانی عوسمانی بدەن، لەبەرئەم هۆیانە:

١-ئێران لەتورکیا لاوازترە.

٢-هێزەکانی ئێران لەو کاتەدا(بەپێی ئاگاداری شێخ) بەشەڕی خێڵە تورکمانەکانەوە خەریکە.

٣-بەشێکی هێزەکانی ئێران کوردن، بەهیوای ئەوە بوە ریزی دوژمن بەجێ بێڵن بێنە پاڵ لەشکرەکەی ئەو.

٤-کوردستانی ئێران ئەرزێکی دەوڵەمەنو بەپیتە، ئەتوانێ ببێتە بنکەیەکی باش بۆ خۆسازدان بۆ ئازادکردنی کوردستانی عوسمانی.

٥-هەروەها زوڵمو زۆری عەجەم، باجو سەرانەی زۆر، جەریمەکردنو سزادانی ناڕەوا، تابڕوبردنو سوکایەتی پێ کردن، کوشتنو لێدانو ڕاونان... لەکوردستانی ئێراندا گەیشتۆتە رادەی ئەقینەوە.

شێخ ناوچەکانی خوارو ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێی هەڵبژاردو بۆ مەیدانی لەشکرکێشیو ڕاپەڕین دژی دەسەڵاتی ئێرانی، ئەو ناوچانەی تێکەڵاوبون لەکوردو ئازەری کەمایەتی دینیو، لەکۆنەوە مەیدانی ناکۆکی سەختی مەزەبیی: سونی- شیعیو، ململانێی خوێناوی نەتەوەیی: کورد- ئازەری بو.

بۆچی ئەم مەڵبەندەی، کەوەکو مۆزائیکی دین‌و مەزەب‌و زمانی جیاواز بۆ هەڵبژاردو ناوچەیەکی تری کوردستانی ئێرانی هەڵنەبژارد کەتەبایی نەتەوەیی‌و دینی‌و مەزەبیی تێدا بێ؟ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە ئاسان نیە.

٢-جوڵاندنی هێزو قۆڵەکانی

هێزەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا بریتی بو لەپیاوگەلی هۆزە کوردەکانی شەمزینان، تەرگەوەر، مەرگەوەر، زەرزا، پیران، مامەش، مەنگوڕ، گەورك، موکری، دیبوکری...

شێخ لەماوەیەکی کورتدا هەموویانی سازداو لەدو قۆڵەوە جوڵاندنی، قۆڵێکیان بەناو موکریاندا بەسەر بناو و میاندواو نەغەدەو بەرەوژورو، ئەوی تریان بەناو برادۆستدا بۆ سەر ورمێ‌و بەرەوژورو[٢٩].

قۆڵی یەکەمیان: بەسەرکردایەتی شێخ عەبدولقادر(١٨٥٧-١٩٢٥)کوڕی یەکەمی شێخ‌و هەمزاغای مەنگوڕ بە١٥٠سوارەوە لەشەمزینانەوە بەڕێ کەوتن بۆ مەرگەوەڕو لەوێوە بۆ شنۆ. لەسەر داوای هەمزاغا ٨٠٠ سواری مەنگوڕ بەسەرۆکایەتی کاکەللای برای‌و ٣٠٠ سواری پیران بەسەرۆکایەتی مامەنداغاو ٣٠٠ تفەنگچی بەسەرۆکایەتی رەسول ئاغا کۆبونەوە لەشنۆ. هەمزاغا هەوڵی‌دا هەمو سەرۆکی هۆزەکان‌و هۆزەکانیان لەژێر ئالای شێخدا کۆبکاتەوە. هەوڵی زۆری لەگەڵ محەمەد ئاغای مەزنی مامەش‌و بیوك خانی گەورەی قەرەپاپاخدا کەئەوانیش بەشداری راپەڕینەکە بن. محەمەد ئاغا لەسابلاخ هەوڵێکی زۆری‌دا کاربەدەستانی عەجەم لەمەترسی‌و گەورەیی بزوتنەوەکە هۆشیار بکاتەوە، بۆ ئەوەی هەر لەسەرەتاوە رێی تەشەنەکردنی بگرن. دوای ئەوەی لەوان نائومێد بو، راپەڕینەکە پەرەی سەند ئەوسا ئەویش بەناچاری تێکەڵاو بو.

ئەم هێزە لەشنۆوە بەرەو لاجان، پیران، سابلاخ بەڕێ کەوتن. بەدرێژایی رێگا خەڵك ئەهاتن بەپیریانەوە، پیاوەکانیان تێکەلاوی لەشکرەکە ئەبون، خەڵکی سابلاخ بەدەهۆڵ‌و زوڕناو بەئالاوە چون بۆ پێشوازی شێخ هێزەکەی. هەمو مەڵبەندی موکریان بەبێ بەرەنگاری هێزی ئێرانی ئازاد بو. شێخ عەبدولقادر بارەگای سەرکردایەتی لەکەناری چەمی سابلاخدا دامەزران. چەندین هەزار کەسی پیرو لاوی چەکدارو بێچەکی تێکەڵاو لەدانیشتوانی سەرانسەری ناوچەکە لەشێخ عەبدولقادر کۆبونەوە. بەپێی هەندێ سەرژمێر لەماوەی ئەو چەند رۆژەدا

٩هەزار سوارو ٨ هەزار پیادەو چەند هەزارێکیش بۆ تالآن کۆبونەوە. ئەم ژمارەیە ئەگەر پێوەنانیشی تێدا بێ ئەندازەی جەماوەری بونی راپەڕینەکە دەرئەخەن.

شێخ عەبدولقادر، میرە بەگی خالۆی بە٢٠٠ سوارەوە وەکو بەرایی لەشکر رەوانەی میاندواو کرد. میرە بەگو سوارەکانی لەرێگا کەوتنە بۆسەی عەلی خانی حاکمی مەراغاوە. میرە بەگ کوژراو سەریان بڕی. هێزەکانی کورد لەمە زۆر توڕە بون. هێرشێکی توندیان کردە سەر میاندواو.

٢٦ی شوالی ١٢٩٧میاندواو دوای شەڕێکی خوێناوی گیرا. لەم شەڕەدا چەند سەد شیعە کوژران. هەندێ لەخانوو بازاڕی میاندواو دوای تالآن کردن سوتێنران.

٤ زی ئەلقعدە هێزی کورد لەمەلەك کەندیەوە بەرەو بناب بەرێ کەوت. خەڵکی بناب چونکە هەواڵی کوشتارو سوتاندنی میاندواویان بیست بو هەمو خۆیان بۆ بەرگری ئامادە کرد بو. مەلا عەلی قازی، کەئاخوندێکی شیعە بوء کەوت بوە هاندانو سازدانی خەڵکی بنابو بۆ بەرهەڵستی کورد. خەڵکی بناب بەرگرییەکی ئازایانەیان لەخۆیانو شارەکەیان کرد. چەند هێرشی کوردەکانیان شکاند. هاوزەمان لەگەڵ سەرنەکەوتنی ئەم هێرشانەدا، هێزێکی ئێرانی بەسەرکردایەتی ئعتماد ئەلسەڵتەنە کەپێك هات بو لە٦ هەزار پیادەو ٢٥٠٠سوار گەیشت بونە نزیك بنابو بۆ دامرکاندنەوەی راپەڕینەکە. هێزەکانی شێخ لەگرتنی بناب نائومێد بونو کەوتنە بڵاوە لێ کردنی ناریکوپێك. شێخ عەبدولقادر کشایەوە مەلەك کەندیو لەوێوە بۆ سابڵاخ.

٢٧ زی ئەلقعدە کونسوڵی ئینگلیز، ئابوت لەورمێوە گەیشتە سابڵاخ. نامەی شێخ عوبەیدوڵلآی هێنا بو لەوێوە رەوانەی تەورێزی بکەن. شێخ عەبدولقادر بۆ پاراستنی هەمزاغای فەتاحی بە١٥٠ سوارەوە لەگەڵ نارد تا نزیك بناب بەرێیان کرد. ئابوت لەوێ فەرماندەی هێزەکانی ئێرانی دیو هەرچی ئاگاداریەکی لەسەر هێزەکانی راپەڕینەکە هەبو بەئێرانیەکانی وت.

لەسەرەتای زی ئەلحجەدا قشونی بەسەرۆکایەتی ئعتماد ئەلسەڵتەنە لەبنابەوە بەرەو سابڵاخ جوڵا بۆ دوکەوتنی هێزی شۆڕش. لەهەمان کاتدا ٥٠٠ کەسی شاهسیوَن بەسەرۆکایەتی فرجی خانو نەجەفقلی خانی یورتچی کەلەتەورێزەوە بۆ یارمەتی دانی هێزی دەوڵەت هات بون تاگەیشتنە سابڵاخ بەهەر کوێدا رائەبوردن تالآنیان ئەکرد.

هێزەکانی عەبدولقادر نەیان توانی لەبەردەم هێزەکـانی دەوڵـەتدا رابوەسـتن. کەوتنە کشانەوە بەرەو شنۆ.

قۆڵی دوەمیان: بەسەرکردایەتی شێخ عوبەیدوڵلا خۆی.

شێخ پێشتر هێزێکی بەسەرکردایەتی شـێخ محەمـەد سـدیق کـوڕی دوەمـیو خەلیفە محەمەد سەعید نـارد بـوە ناوچـەکە بـەهاوکاری شـێخ محەمـەد ئـەمین کەیەکێ لەگەورەکانی کوردی ئەوێ بون، کەوت بونە سازدانی هێز.

١٤ی زی ئەلقعدەی ١٢٩٧ شێخ عوبەیـدوڵلا بـەهێزێکی گـەورەی ئیلاتـەوە لەمەرگەوەڕەوە بەرەو ورمێ بەڕێ کەوت. بۆ حەسانەوە چەند سەعاتێ لەبارانـدوز لایدا. لەوێوە راستەوخۆ چو بۆ گوندی سـیری نزیکـی شـاری ورمـێ. هێزەکـانی نزیکەی ١٢ هەزار کەس ئەبو. لەوکاتەدا هێزێکی ئەوتۆ لەورمێ نەبو بیپارێزێ. فەوجەکانی ئەفشار بەفەرماندەیی ئقبال ئەلدەولە لەقەڵای بدلبو هـەڵیاندا بـو. شێخ ئەو هەلەی لەدەسدا. لەباتی ئـەوەی یەکسـەر هەڵبکوتێتـە سـەر ورمـێو بیگرێ. لەوێ راوەستاو رۆژی دوایی دو نامەی نوسی" یەکێکیان بۆ مـیر جـەمال ئەلدین ئاغای شێخ ئەلسلامی ورمێو ئەوی تریان بۆ میرزا حسێن ئاغای مجتهد. شێخ لەنامەکانیدا داوای لێ کرد بون هاوکاری لەگەڵ بکـەن. شـار بـەبێ شـەڕ بەدەستەوە بدەن، سیورساتی لەشکرەکەی دابین بکەن، ئاگاداری کرد بـون، تـەنیا دو رۆژ لەوێ ئەمێنێتەوە لەمزگـەوتی جـامعی نوێـژیان لەگـەڵ ئـەکاو لـەوێوە ئەچێتە سەر تەورێز.

ئەوانەش کەلکیان لەنامەکەی شێخ وەرگرت بـۆ دواخسـتنی هێرشـەکەی تـا رێوشوێنی پاراستنی شارەکەیان دابنێنو ئاگادری ئقبال ئەلدەولەو کاربەدەستانی تری ئێران بکەن، لەوەڵامدا داوایان لەشێخ کرد ٣ رۆژ مۆڵەتیان بداتێ بۆ ئـەوەی خەڵك ئاگادارو خۆیان بۆ پێشوازی ئامادە بکەن. شێخ دو رۆژ مۆڵەتی دان، بەڵام ئاخوندەکانی ورمێ لەباتی ئەوەی شار بۆ پێشوازی شێخ ئامـادە بکـەن، کەوتنـە خۆسازدانو قایم کردنی دیوارو بورجو بارەی شار بۆ بەرهەڵستیو نامەشـیان بـۆ ئقبال ئەلدەولە نارد بەزویی بگەڕێتەوە، مشـوری پارێزگـاری ورمـێ لەهێرشـی چاوەڕوانکراوی شێخ بخوا.

هێشتا مۆڵەتی شێخ تەواو نەبو بوو ئقبال الدولەو فەوجەکانی بەر فـەرمانی گەیشـتنەوە ورمـێ. شـێخ محەمـەد ئـەمینو خەلیفـە محەمـەد سـەعیدیش بەهێزەکانیانەوە گەیشتنە لای شـێخ. ئـەو هێزانـەی لەشـێخ کۆبوبونـەوە، وەکـو

هەندێ سەرچاوە ئەڵێن، خۆی لە ٣٠ هەزار کەس تەدا[٣٠]. ئەم ژمارەیە ئەگەر پێوەنانیشی تێدا بێ دیسان رادەی قوڵی رەگی راپەرینەکەی لەناو گەلی کوردا دەرئەخا.

ئقبال ئەلدەولە دەسبەجێ کەوتە دانانی رێوشوێنی پارێزگاری شار. مزگەوتی یورد شای کردە بارەگای فەرماندەیی. جگە لەهێزە نیزامییەکانی، هەمو ئاخوندو بازرگان‌و گەورەکانی ورمێ لەگەڵ دانیشتوانی شارەکە دەستیان دایە چەک‌و بەسەر دەروازەو بورج‌و بارو وگەرەکەکانی شاردا دابەش بون بۆ بەرهەڵستی هێرشی کورد. ناکۆکیەکە بەتەواوی رەنگی مەزهەبیی‌و نەتەوەیی بەخۆیەوە گرت بو. هەمو کوردی سوننە لەلایەک‌و هەمو عەجەمی شیعەش لەلایەک. بۆچی راپەرینی رەوای کورد بەو جۆرە لەلایەن گەلی ئازەرییەوە دوژمنایەتی کراو بەرلەوەی هێزەکانی دەوڵەت سەرکوتی بکەن ئەوان بەرەنگاری راوەستان؟ رەنگە وەڵامی ئەمە لەبەشەکانی یەکەم‌و دوەمی ئەم باسەدا دەربهێنرێ.

شێخ عوبیدوڵلا تێ گەیی مۆڵەتەکەیان بۆ بەدەستەوەدانی شار نەبو، بەڵکو بۆ تەفرەدانی ئەوو بۆ بەسەربردنی کات بوە تا خۆیان بۆ بەرگری ئامادە بکەن.

شەوی ١٨ ی زی القعدە یەکەمین هێرشی کورد بۆ سەر ورمێ دەستی پێ کرد. ئقبال ئەلدەولەو هێزەکانی‌و خەڵکی ورمێ زۆر بەتوندی بەرپەرچی هێرشەکەیان دایەوە. هێرشەکە هیچ سەرکەوتنێکی بەدەس نەهێنا.

هەرچەندە لەنێوان شێخ عوبەیدوڵلاو ئقبال ئەلدەولەدا چەند جارێ نامە ئاڵوگۆڕ کراو، چەند جارێ نوێنەرانی خەڵکی ورمێ چونە لای شێخ بۆ مۆڵەت وەرگرتن‌و کونسوڵی ئینگلیزیش ویستی ناوبژی بکا، بەو هۆیانەوە جاروبار شەڕ رائەوەستا، بەڵام پێکادان وەکو لەشەوی ١٨ی مانگەوە دەستی پێ کرد بو تا رۆژی ٢٨ی زی ئەلعقدە لەبەردەمی دیوارو قەڵاو بورج‌و باخەکانی ورمێدا درێژەی کێشا، بێ ئەوەی هێزەکانی کورد بتوانن شارەکە یاهەندێ گەرەکی بگرن. ئقبال ئەلدەولە بەهیوای گەیشتنی هێزی یارمەتی ئێران ئەی ویست کاتەکە بەسەر بەرێ. هێزەکانی کورد زیانی گیانی زۆریان لێ کەوت بو. هەر لەهێرشی شەوێکیاندا وەکو عەلی ئەفشار نوسیویتی ئەبێ نزیکەی ٢٥٠٠کورد کوژرا بێ.

٢٩ی زی ئەلعقدە ئەمیر تیمور پاشا خانی سەرداری ماکۆ بە٦ هەزار سوپاییانی خوی‌و سەلماس‌و ماکۆ لەچیمەنی درشکی سەلماسەوە بەرەو ورمێ جوڵاو هەمان رۆژ گەیشتە قوشچی. شێخ عوبەیدوڵلا هەمو هێزەکانی بردە قەڵای

ئیسماعیل ئاغا بۆ ئەوەی ڕێ لـەتیمور پاشا خـان بگرێ. یەکـەمین پێکـادانی هێزەکانی ئەمیر تیمورو شێخ عوبەیدوڵلا لەقیزلار قلعە بەقازانجی ئێـران تـەواو بو. ئەمیر تیمور بەرەو ورمێ کەوتە ڕێو لەدەرەوەی شار بارگەی خست. هێزەکـەی تیمور پاشا هەر ئاواییەکی لەسەر ڕێدا بوو تالآنی کردو هەمو ئەوانەشـی سـەر بڕی کە لەهێزەکەی شـێخ بـە دیـل گـرت بـونیو، کەللـەکانی وەکـو نیشـانەی سەرکەوتنی خۆی نارد بۆ ئەورێز.

شێخ هێزەکانی ڕێك خستەوە. لەئێوارەی ٤ زی ئەلحجەدا لـەکێوی جهـودلرەوە کەئەیڕوانی بەسەر ئۆردوگاکەی تیمور پاشا خـانـدا هێرشـێکی سـەرنەکەوتویان کـرد. هێـزی عەجـەم هێزەکـانی ڕاپەڕینەکـەی شـکاندو بـەرەو دواوە ڕاوی نـا. هێزەکانی شێخ جارێکی تریش لەهـەمان شـوێنەوە پـەلاماری ئۆردوگاکـەیاندا، بەڵام ئەمجارەش بێ هودە بو.

هاوزەمان لەگەڵ بەخۆکەوتنی جەنگیی دەرباری قاجارو سازدانو بەڕێ کردنی قشـونو میلیشـیای ئـیلات بـۆ دامرکاندنـەوەی ڕاپەڕینەکـە، ئەقـەللا دیپلۆماسیەکانی شا سەرکەوتنی بەدەس هێنا. لەلایەکەوە ئەلیکسەندەری دوهەم فەرمانیدا بەهێزەکانی ڕوسیە لەقافقاس بچێتە سەرسنوری ئازەربایجانی خـوارو، بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا بـەقازانجی ئێـران خۆیـان لەجـەنگ هـەڵقورتێنن. لەلایـەکی تـرەوە گەلـە کۆمـەکیی دیپلۆماسـی، ڕوسـی، بـەریتانی، ئێرانـی لەئەستەموڵ توانی بابیعالی ناچـار بکـات، هێزەکـانی خـۆی لـەموش، بتلـیس ئەرزڕوم، ئـەرزنجان، وان کۆبکاتـەوە بـەرەو هـەکاریو مەڵبەنـدەکانی ڕاپـەڕینی بنێرێ، شوێنی ستراتیجیەکان بگرنو سنوری ئێرانی- عوسمانی قایم بکەن.

٤/٢/٢ کشانەوەو تێشکان

هێزەکانی هەردو قۆڵەکە پشێوی تەواویان تێ کەوت. هەندێکی دوای بـەدەس هێنانی تالآن بێ پرس گەڕانـەوە مـاڵی خۆیـان. هەنـدێ ورەی بـەرداو لەترسـی گەیشتنی هێزەکانی ئێران بڵاوەیان لێ کرد. هەندێکیشیان بەنهێنی یا بەئاشـکرا ڕیزی ڕاپەڕینیان بەجێ هێشتو. دایانە پاڵ دوژمن.

هێزەکانی ئێران کەوت بونە ڕاونانی هێزەکـانی ڕاپـەڕین. لەهـەمان کـاتدا بەتوندی کەوتنە سزادانی بەکۆمەڵی خەڵك. دانیشـتوانی گونـدەکانیان بـەزۆری ئەکوشت. ماڵو داراییان تالآن ئەکردنو ئاواییەکانیان ئاگر ئەدان، ئەو خەڵکـەی توانی لەپەلامار ڕزگار ببێ پەنایان بردە بـەر ناوچـە شـاخاویەکانی سەرسـنوری

عوسمانی- ئێرانی. هێزەکانی هەردو قۆڵەکەی لەشکری شێخ بەناڕێکوپێکی بڵاوەیان لێ کرد. شێخ عوبەیدوڵڵاو عەبدولقادرو محەمەد سدیقی کوڕی لەگەڵ هەندێ لەهێزەکانی لەمانگی زی الحجە ١٢٩٧ (تشرینی دوەمی ١٨٨٠) لەسنور پەڕینەوە بۆ ناو خاکی عوسمانی‌و گەڕانەوە بۆ ناوچەی شەمزینان. هەمزە ئاغاش بەچیای قەندیل‌دا ئاوای دیوی مەنگوڕایەتی بو.

پلانی جەنگی ئازادکردنی کوردستانی ئێران بەتێشکان دوایی هات. لەشکری راپەڕین نەیتوانی سەرکەوتنی گەورە بەدەست بهێنێ لەئازادکردنی شاری گرنگ یا شوێنی ستراتیجی‌دا، تەنانەت راپەڕینەکە نەتەنیەوە بۆ ناوچەکانی سنەو کرماشان کەبەشێکی گرنگ‌و فراوانی کوردستان بو.

هەروەها لەبەر ناڕێکوپێکی‌و بێ دیسپلینی‌و بێ سەروبەری نەیتوانی لەچەن هەفتەیەك زیاتر خۆی رابگرێ چ بۆ هێشتنەوەی ئەو شوێنانەی ئازادکرا بون‌و لەژێر دەسەڵاتی خۆی‌دا بون. چ بۆ بەرەنگاری شکاندنی هێرشی قشونی ئێران.

لەبەر نەشارەزایی لەزانستەکانی جەنگ‌و تاکتیکەکانی‌دا نەیتوانی جەنگی نیزامی لەگەڵ قشونی ئێران بکا. هەروەها نەیتوانی درێژە بەکاری چەکدار بدات بەشێوەی جەنگی پارتیزانی.

قشونی ئێران وەکو کیرزن نوسیوێتی کەپێکهات بو لە ٢٠ هەزار کەس‌و چەند عەرادەیەك تۆپ بەسەرکردایەتی حشمت الدولە[٣١] کەوت بوە رێ بۆ دامرکاندنەوە راپەڕینەکە. حشمت الدولە لەرێگا مرد. لەبەرئەوە ناصرالدین شا فەرمانی‌دا بەمیرزا حسێن خان سەرکردایەتی عملیاتەکە بگرێتە ئەستۆ. چەند ئەفسەرێکی نەمسەییش لەناو قشونی ئێران‌دا بون. سوپاسالار گەیشتە سلدوز. کۆتایی هێنا بەسزادانی بەکۆمەڵی خەڵك" کوشتارو تاڵان‌و ئاگردانی ماڵ‌و ئاوایی. رۆژی ١٢ی محەڕەم ئەلحەرام گەیشتە ورمێ. لەوێ کەوتە رێکخستنەوەی کاروباری ناوچەکە. میرزا رەزا خانی سەرتیپ‌و معین الصدارە ومیرزا هاشم خانی سەرپەرشتی ئەرمەنیەکانی نارد بۆ گفتوگۆ لەگەڵ کاربەدەستانی عوسمانی دەربارەی شێخ عوبەیدوڵڵاو هاوکارەکانی[٣٢].

٥/٢/٢ گفتوگۆ لەگەڵ تورك

کاربەدەستانی تورك ئەیان ویست شێخ بەخۆشی بخەنە داوەوە. کەوتنە هاتوچۆ بۆ لای‌و گفتوگۆ لەگەڵی بۆ ئەوەی بیبەن بۆ ئەستەموڵ" شێخ ئەبێ خۆی هیوای

بەبەڵێنەکانی تورك هەبو بێ. چونکە بەو بۆنەیەوە ئەم نامەیەی بۆ کوردەکانی سنورو بۆ ئاوارەکان نوسیوە:

((لەپاش پێ ڕاگەیاندنی سەلامی موشتاقانە

هەر کات لەڕوی خۆشەویستیەوە ئەحواڵی ئەم لاپرسن بحمداللە کارەکان لەلایەن لای بڵندی دەوڵەتی باڵاوە بەئارەزوی دڵی خۆشەویستانە. لەمڕۆژانەدا جەنابی سەعادەت مەئاب ئەحمەد بەگ یاوەری حزوری هومایۆنی حەزرەتی شاهانە، خلد الله ملکە، بۆ هەندێ کاروباری نهێنی نێردرا بوە ئێرە، هاتو والحمدللە لەهەمو رویەکەوە کارەکان رو بەرێگەو بەپێی مەبەستە. ئەگەر ئیفاقی ئەهالی کوردستان‌و بێ سەبری ئاوارەکان نەبێ کار بەئەنجام گەیشتوەو دروست بوە. چونکە هەمو دەوڵەتان حکومەتی عەجەمیان بەناهەق دانـاوەو هەقیان بەئێمە داوە. بڕیار وایە کوردستان تەسلیمی خۆمان بکەن. لەبەرئەوەیە عەجەم شڵەژاون‌و هەوڵی ئیستیمالەتی ئاوارەکان ئەدەن، هەڵبەت ئەوەندەی لەتوانای ئێوەدا بێ ئەبێ هەوڵی ئیتیحادو ئیتیفاقی کوردستانی ئەولا بدەن‌و ئاوارەکان تەقویەو تەوسیە بکەن کەئارام بگرن‌و بێ سەبری نەکەن‌و بەدرۆو دەلەسەی ئێرانیەکان هەڵ نەخەڵەتێن‌و هەرکەس بێ ئیزن‌و ئیجازەی ئێمە هاتوچۆ بکاو بگەڕێتەوە بەدوژمنی گەورەی ئێمە دائەنرێ.

چاوەڕوانی وەڵامی سەلامەتی‌و مەرجوعاتم[٣٣]

کاربەدەستانی تورك هێزێکی زۆریان هێنابوە ناو کوردستانەوە. لەباتی ئەوەی کوردستان تەسلیمی شێخ بکەن وەکو گفتیان پێدا بو، بەگیاوی ڕەوانەی ئەستەموڵیان کردو لەوێ دەسبەسەر دایان نا.

٣/٢ ئەفەندلای جێبەجێ کردن: کاری دیپلۆماسی

١/٢/٢ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست: مەیدانی ئەراتێنی روس‌و ئینگلیز

لەدوا چارەکی قەرنی ١٩ هەمدا دەوڵەتە ئەوروپیەکان لەبواری پیشەسازیدا لەپێشکەوتنی خێرادا بون. بۆ بەدەسهێنانی بازاڕی ساخکردنەوەی کەلوپەلەکانیان‌و، بۆ بەدەسهێنانی کەرەستەی خاوی پێویست. لەململانێیەکی سەختی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی...دا بون لەپێناوی دابەش کردنی وڵاتانی ئاسیاو ئەفریقادا بەناوچەی نفوزی خۆیان.

بەریتانیا هیندستانی کردبوە کۆلۆنی خۆی. پارو پارو چەندین شوێنی ستراتیجی لەسەر ڕێگای نێوان بەریتانیاو هیندستاندا لەدەوڵەتی عوسمانی

داگیرکرد بو. مالتا(١٨٠٠)، عەدەن(١٨٣٩)، قوبروس(١٨٧٨)، قەناتی سویس(١٨٨٣). دوایی تریش ئەمارەتەکانی تری خەلیجی فارس.

روسیاش لەفراوانخوازی بەرو خواری خۆیدا لەچەند شەڕێکدا ئێرانی شکاند بو. پەیمانی گولستان(١٨١٣)ی بەسەرا سەپاند. لە١٨٢٩دا دیسانەوە روسیە بیانوی بەئێران گرتەوەو کەوتەوە جەنگ لەگەڵی‌و پەیمانی تورکمان چای بەسەرا سەپاند. روسیە لەسالآنی ١٨٦٨، ١٨٧٣، ١٨٧٦ خانەکانی بوخاراو خیوەو جوقندی خستەژێر دەستی خۆی. روسیە لەرۆژئاوای دەریای قەزوینەوە گەیشت بوە سەر ئاوی ئاراس‌و لەلای رۆژهەڵاتیەوە سەر روباری ئەترەك. لەرۆژهەڵاتی سنوری عوسمانیش‌دا لەدوای پەیمانی بەرلین(١٨٧٨)قارس، ئەردەهان، باتومی پێ بڕاو، بەردەوام بو لەهاندانی گەلە مەسیحیەکانی بالقان‌و ئەرمەنی دژی بابیعالی.

روسیاو بەریتانیا دو هێزی سەرەکی بون لەسەر بەهێزکردنی نفوزی خۆیان لەناوچەکەدا لەگەڵ یەکتری لەململانیّدا بون. بەڵام کەمەترسی هاتنی هێزێکی سێیەم، وەکو ملۆزمی ئەم دوانە، پەیدابو بێ. ئەوسا ململانێی بەینی هەردوکیانی خاوکردۆتەوە تا ئەویان دەرئەکرد.لەسەرەتای قەرنی ١٩هەمدا بەرامبەر مەترسی ناپلیۆن ئەمەیان کرد، هەروەك لەکۆتایی قەرنی ١٩هەمدا لەگەڵ پەیدابونی مەترسی ئەڵمانیدا هەمان گەمەیان دوبارە کردەوە.

روسیاو بەریتانیا بۆ پاراستنی بەرژەوەندیەکانی خۆیان جگە لەسەفارەتەکانیان لەئەستەمول‌و تاران، چەندین کونسولگەیان لەشارە گرنگەکانی ئێران‌و تورکیا دامەزراندبو.

هاونیشتمانانی ئەوروپی بەتایبەتی روس‌و ئینگلیز لەسەرانسەری رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەناوی گەشت، گەڕانی ئارکیۆلۆجی، لێکۆڵینەوەی جوگرافی، کڕین‌و فرۆشتنی کەلوپەلی بازرگانی... زانیارییان لەسەر هەلومەرجی سیاسی، کۆمەلآیەتی، ئابوری، فەرهەنگی گەلانی ناوچەکەو شوێنە ستراتیجیەکانی کۆئەکردەوە بۆ دانانی نەخشەی جێگیرکردنی نفوزی سیاسی‌و ئابوری خۆیان.

بەناوی پارێزگاری‌و یارمەتی دانی مەسیحیەکانەوە میسیۆنێرەکان چەندین بنکەیان لەژێر ناوی کەنیسە، قوتابخانە، نەخۆشخانەدا دامەزراند بو. ئەوانیش لەپاڵ دەزگا سیاسی‌و ئابوریەکانی تری وڵاتەکەیان خزمەتی ستراتیجی دەوڵەتەکانی خۆیان ئەکرد.

بەناوی چاککردنی دەزگای بەڕێوەبەرایەتییەوە سەدان بێگانە لەدەزگا ئیداریەکانی عوسمانیو ئێرانیدا کاریان ئەکردو بەناوی ڕێکخستنەوەی هێزە چەکدارەکانی هەردو دەوڵەتەوە سەدان ئەفسەری ئەوروپایی لەڕیزی سوپاکانی ئێرانو تورکیادا کاربەدەست بون.

هاونیشتمانانی ئەوروپایی لەقەڵەمڕەوی ئەم دو دەوڵەتەدا مافی کاپتیولاسیون واتە مافی دادگای کونسوڵیان هەبو کەهیچ هاونیشتمانیەکی خۆیان نی بو.

روسیا خاوەنی گەورەترین هێزی زەمینی ئەوسای دنیا، گەورەترین هێزی ناوچەکەش بو، هاوسنور بو لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیو هاوسنور بو لەگەڵ دەوڵەتی ئێران، نفوزی سیاسی، ئابوری، جەنگیی بەهێزی تێدا کردبون.

بەریتانیاش خاوەنی گەورەترین هێزی دەریایی ئەوسای دنیا، بەهۆی بونی لەهیندو بنەککانی لەماڵتا، قوبروس، عەدەن، شێخ نشینەکانی خەلیج، ئەگەرچی هاسنوری هیچکام لەتورکیاو ئێران نەبو بەڵام نفوزی سیاسی، ئابوری، جەنگیی بەهێزی لەناویاندا هەبو.

ئاڵمانیاش کەتازە دەوڵەتی یەکگرتوی نەتەوەیی خۆی دروست کرد بو، وەکو هێزێکی پیشەسازی گرنگی دنیا، هات بوە مەیدانی ململانێوە لەناوچەکەدا بۆ ئەوەی ئەویش جێگە پێی خۆی بکاتەوە. هەر بەو پێیەش فەرەنسا، ئیتاڵیا، نەمسە...

سەرزەمینی ئێرانو عوسمانی بو بون بەمەیدانی ململانێیەکی سەخت لەنێوان دەوڵەتانی ئەوروپیدا، بەڵام روسیا لەلایەكو بەریتانیا لەلایەکی ترەوە کەهێزە نفوز دارەکانی ناوچەکە بون هەوڵیان ئەدا رێ بگرن لەهاتنی نفوزی هێزەکانی تر. بەهۆی پێشکەوتنی خێرای ئەوروپاو مانەوەی رۆژهەڵات بەدواکەوتویی، بەهۆی بەسترانەوەی ئابوری دواکەوتوی ناوچەکە بەئابوری پێشکەوتوی دەوڵەتانی ئەوروپییەوە، دەلاقەیەکی گەورە لەنێوان ئەم قارەیەدا دروست بو. تەنگوچەڵەمەی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی.. ئێرانو تورکیا قوڵ تر بو. داوودەزگا دەوڵەتیەکان زیاتر بەرەو فەساد ئەڕۆیشتن. زوڵمی زۆرتریان لەخەڵك ئەکرد. زۆرتر ئەبون بەژێرباری قەرزی دەوڵەتانی دەوڵەمەنی ئەوروپاوە. زیاتر ئەکەوتنە ژێرهەرەسی نفوزی ئەوانەوە, چارەنوسی مەسەلە گرنگەکانی ناوەویان لەلایەن ئەوانەوە بڕیار ئەدرا.

٢/٣/٢ بۆچونەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا

شێخ عوبەیدوڵڵا لەناو ئەو هەلومەرجە ناوەکیو دەرەکییەدا کەوتە کارکردن بۆ جێبەجێ کردنی ستراتیجەکەی. گرنگی دەوری دەوڵەتانی ئەزانی لەبڕیاردانی چارەنوسی گەلاندا، بەتایبەتی خۆی بەشداری جەنگی روسی- عوسمانی(١٨٧٧)بو، ئەو شەڕەی روسیا بەبیانوی لەسەرکردنەوەی نەتەوە مەسیحیە زۆرلێکراوەکانی بالقانەوە دژی عوسمانی هەڵی گیرساندو، لەئەنجامی سەرکەوتنی روسیاو ژێرکەوتنی عوسمانیدا، پەیمانی سان ستیفانوی بەسەرا سەپاند، کەئەبو دەست لەچەندین ناوچەی فراوانی بالقانو قافقاسو ئاسیای بچوك هەڵبگرێو، دوایی تریش لەباتی ئەو لەپەیمانی بەرلیندا لەژێر گوشاری دەوڵەتانی ئەوروپیدا دەستی لەچەند شوێنی قەڵەمڕەوی خۆی هەڵگرتو دانی نا بەئازادی دینیو ئازادی نەتەوەیی چەندین گەلی ژێردەستەی خۆیدا.

شێخ عوبەیدوڵڵا ئەیزانی دەوڵەتانی گەورەی ئەوروپی ئەتوانن دەوڵەتان بڕوخێننو دەوڵەتان دروست بکەن، بەڵام شارەزای ململانێی ستراتیجیی دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپاو، ململانێی ستراتیجی روسی- ئینگلیزی لەناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو، ستراتیجی هەریەکەیان لەناوچەکەدا نەبو، کەبێگومان ئەم شارەزاییە ئەی توانی دەورێکی کاریگەری هەبێ لەداڕشتنی ستراتیجی بزوتنی دیپلۆماسی جوڵانەوەکەدا، بەجۆرێکی ئەوتۆ کە بەتەواوی ناکۆكو راستەوخۆ پێچەوانەی یەکتری نەبن.

یەکێ لەئوسلوبە سەرەکیەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ جێبەجێ کردنی ستراتیجەکەی کاری دیپلۆماسی بو، لەبەرئەوە لەپێش کۆکردنەوەی هێزی چەکدارو دەسکردن بەلەشکرکێشی بۆ رزگارکردنی کوردستان لەدەسەڵاتی عەجەمو رۆم کەوتە بزوتنی دیپلۆماسی. کەوتە هەوڵی دروست کردنی پێوەندی لەگەڵ نوێنەرایەتی دەوڵەتە ئەوروپاییەکان بەناردنی نامەو یادداشت، ناردنی نوێنەری تایبەتی بۆ گفتوگۆو رونکردنەوەی باری سەرنجی خۆی لەسەر هەلومەرجی کوردستانو ناوچەکەو جیهان.

شێخ عوبەیدوڵڵا دەوڵەتی نەبو تادامودەزگای کاروباری دەرەوەی هەبێ، دیپلۆماتی پسپۆڕو شارەزای کاروباری سیاسەتی جیهانی هەبێ، زانستگەو شوێنیی پێگەیاندنی دیپلۆماتو زانای قانونو سیاسەتو جوگرافیو پێوەندی ناو دەوڵەتانی هەبێ، هەروەها حیزبیشی نەبو کەچەند کەسێکی تەرخان کراوی

هەبێ بۆ لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنی کاروباری سیاسی ناوچەکەو جیهانو دانانی ڕێوشوێنی کاری سیاسی- دیپلۆماسی، سەرباری ئەمانەش دوا کەوتویی کوردستان لەباری پێوەندییەوە" نەبونی ڕێگاوبان، تەلەگراف، ڕۆنامەو گۆڤار...

شێخ عوبیدوڵڵا خۆی سەرکردەی جوڵانەوەکە بو. بیروبۆچونەکانی ئەویش بڕیاردەر بون لەدیاریکردنی ڕێبازو چوارچێوەی پێوەندیەکانی لەگەڵ دنیای دەرەوە. بەڵام ئاخۆ هەر ئاوات و ئارەزوەکانی شێخ و ئایدیۆلۆجی و جۆری فەرهەنگ و پەروەردە بونی خۆی تەنیا سەرچاوەی داڕشتنی چوارچێوەی کاری دیپلۆماسی جوڵانەوەکە بون، یاخود ((بینە))ی ناوەکی کوردستان و ((بینە))ی دەرەکی-ناوچەیی و جیهانی کاریان تێ کردوە؟

بێگومان فاکتەری جیۆپۆلەتیك دەورێکی کاریگەری هەبوە لەدیاریکردنی بۆچونەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا. هەڵکەوتی جوگرافی کوردستان لەبەینی ئێران و عوسمانیدا، هاوسنوری لەگەڵ روسیەی بەهێزدا، کەچەندین شەڕی سەرکەوتوانەی لەگەڵ هێزی عوسمانی کردبو و شکاندبوی، تێکەڵاوی کۆمەڵایەتی، بازرگانی، فەرهەنگی کوردەکانی هەردو دیوی سنوری عوسمانی- روسی، ئێرانی-روسی، نەبونی سنوری سیاسی کوردستان لەگەڵ هیچ دەوڵەتێکی تری دنیا جگە لەروسیا، نەبونی سنوری دەریایی، کەمێ توانای ماددی جوڵانەوەکە، نزمی ئاستی بەرهەم هێنانی خەڵك، نەبونی کارگەی دروست کردنی چەك و تفاقی جەنگی، نفوزی بەهێزی روس و ئینگلیز لەناو هەردو دەوڵەت و لەناو دانیشتوانی ناوچەکەدا.. ئەمانە بێگومان دەوری کاریگەریان هەبوە لەدیاری کردنی بۆچونەکانیدا.

١-ئامانجی لەبزوتنی دیپلۆماسی

بۆ ئەوەی یەکێ مافی خۆی بەدەست بهێنێ، ئەبێ لێوەشاوەیی خۆی بسەلمێنێ، ئەبێ لەخەڵکی‌تر بگەیەنێ کەبەدەستهێنانی ئەم مافە بۆ ئەو، ئەگەر قازانج بەوان نەگەیەنێ نابێتە هۆی زەرەر لێ دانیان. کوردیش کەخاوەنی دەوڵەت نەبوە، لەریزی دەوڵەتانی جیهاندا جێیەکی نەبوە، بۆ ئەوەی مافی هەبونی دەوڵەت بەدەس بهێنێ ئەبو لێوەشاوەیی خۆی بسەلمێنێ، ئەبو لەدەوڵەتانی تر بگەیەنێ کەنەك زیانی بۆ ئەوان نابێ، بگرە قازانجی لێ ئەکەن. ئەبو بەهانەی بەجێی بەدەستەوە بێ بۆ خۆجیاکردنەوەی لەدەسەڵاتی عوسمانی و ئێرانی.

کوردستان ولاتێکی شاخاویە، هەرگیز دەسەڵاتی ناوەندی بەهێزی دەوڵەتێکی خۆجێی تیا دانەمەزراوە. هەمیشە لەژێردەسەڵاتی بێگانەی داگیرکەرا بوە. دەسەڵاتی دادگەری تێدانەبوە. بنەماڵە، هۆز، خێڵ، گوند، پێڕەوانی مەزهەب و دین بۆ پاراستنی خۆیان و بەرژەوەندیەکانیان ناچار بون پشت بەهێزی تایبەتی خۆیان ببەستن. ئەرزی کوردستان هەمیشە جێگەی چاوتێ بڕینی نەتەوە بەهێزەکانی ناوچەکەو مەیدانی زۆرنبازی خوێناوی دەوڵەتەکانی ئەوان بوە. ململانێی دەسەڵاتی ناوەندیی رۆم و عەجەم لەگەڵ دەسەڵاتە خۆجێییەکانی بۆ جێگیرکردنی دەسەڵاتی ناوەندی لەکوردستاندا، ململانێی رۆم و عەجەم لەکوردستاندا بۆ دەسکەوتی ئەرزی، ململانێی هۆزو خێڵەکان لەسەر دەسکەوتی ناوچەیی لەناو خۆیاندا... ئاسایشی لەکوردستان بڕی بو. ئەوروپیەکان لەرێگەی ئەو گەشتکەرو گەڕیدانەوە کەهات بونە کوردستان یا بەکوردستاندا تێ پەڕی بون، وێنەی گەلێکی دواکەوتو، نەخوێندەوار، دڕندە، شەڕانی، فەناتیك، جەردە، رێگر، تالانکەر.. کەلێوەشانەوەی بەڕێوەبردنی کاروباری ولاتەکەی خۆی نیە، چو بوە مێشکیانەوە، شێخ عوبەیدوڵلا ئەیویست ئەو وێنەیە چاك بکات و، پێیان بسەلمێنێ کوردیش ئەگەر کاروباری خۆی بەدەست خۆیەوە بێ، لەکوردستاندا ئاسایش جێگیر ئەبێ، جەردەیی و دزی تالان و شەڕشۆڕ نامێنێ، کاروانی بازرگانی بەئەمینی هاتوچۆ ئەکا. خوێندەواری بلاوئەبێتەوە، لێوەشاوەیی دروست کردن و بەڕێوەبردنی دەوڵەتی خۆی هەیە.

ئەگەر ناوەڕۆکی نامەکانی شێخ عوبەیدوڵلاو وتوێژەکانی خۆی و نوێنەرەکانی لەگەڵ ئەوروپیەکان لێك بدرێتەوە، دەرئەکەوێ کەمەبەستەکانی شێخ لەبزوتنی دیپلۆماسی بەرەو دەوڵەتانی ئەوروپی بریتی بوە لە:

١-خۆشناوکردنی کوردو سەلماندنی رەوایی جیابونەوەی لەئێران و تورکیاو بەدەستهێنانی مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆی.

٢-ریسواکردنی زوڵم و زۆری رۆم و عەجەم لەکوردستانداو، بەپاڵدانی هۆی ئەو کردەوە خراپانەی رو ئەدەن بەدەسەڵاتداریتی ئەوان.

٣-دەرخستنی گرنگی کوردستانی سەربەخۆ بۆ دەوڵەتانی ئەوروپی لەڕوی جێگیرکردنی ئاسایشی ناوخۆ، تەئمینی ئازادی و سەلامەتی بازرگانی و، رەفتاری باش لەگەڵ گەلانی مەسیحی و، گرنگی ستراتیجی شاخەکانی کوردستان لەکاتی جەنگدا.

ئامانجی سەرەکی لەمانەش هەموی، بەدەسهێنانی پشتیوانی مەعنەوی دەوڵەتانی ئەوروپی بو بۆ خەباتی نەتەوەی کوردو، دانپیانانی قانونییان بەدەوڵەتی کوردستانی یەکگرتو و سەربەخۆ لەدەسەلاتی دەرباری قاجارو بابیعالی تورکی.

٢-دیپلۆماسی شێرورێوی

لەدوا چارەکی قەرنی ١٩هەمدا دەوڵەتی سەربەخۆ لەدنیادا زۆر نەبون. دەوڵەتە گەورەو گرنگەکانی ئەوروپا بریتی بون لەبەریتانیا، روسیا، فەرەنسا، ئیتالیا، نەمسە... کەلەکاروباری دنیادا، بەتایبەتی لەکاروباری رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا گرنگییان هەبو. لەناو ئەوانەش دا بۆ شێخ عوبەیدوڵلا روسیاو بەریتانیا کەدو هێزە سەرەکیەکەی ناوچەکە بون گرنگیەکی تایبەتییان هەبو چونکە نفوزی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی، جەنگی... یان لەناو ئێران و تورکیادا بەهێز بو. ئەوانەی تر لەپلەی کاریگەری نفوزدا لەناوچەکەدا نەئەگەیشتە ئەو دوانە. شێخ عوبەیدوڵلاش لەکاری دیپلۆماسیدا سەری کردە سەر ئەم دو دەوڵەتە ئەوروپیە. لەناو دوانەشدا پێی وابو((لایەنگیری شێر بێ باشترە نەك هی رێوی))[٣٤] دیارە ئەمەشی لەو پەندە کوردیە مەشهورەوە دەرهێناوە کەئەڵێ: ((شێر بمشکێنێ نەك رێوی بمخوا)). لەلای کورد شێر رەمزی جوامێری و رێوی رەمزی فێڵبازیە. لەشێریش مەبەستی روس و لەرێوی مەبەستی ئینگلیز بوە.

ئەبێ ئەم بۆ چونەی شێخ لەچیەوە هاتبێ؟ کورد خاوەنی دەوڵەت نەبو رەفتاری لەگەڵ ئەم دو دوەڵەتە کردبێ و لەئەرشیفی وەزارەتی کاروباری دەرەوەیدا تۆماری پێوەندیەکانی نێوان کورد- ئینگلیزو، کورد-روسی هەبێ، تا لەئەنجامی لێکۆڵینەوەی بەراوردی رەفتاری هەردولادا ئەم پێچواندنە دابرێژێ. هەروەها تەجروبەی پێشوتری جولانەوەی کوردیش لەگەڵ روس و ئینگلیز بایی ئەوە نابێ هەڵسەنگاندنێکی وەهای لەسەر دابمەزرێ.

٣/٣/٢ ستراتیجی ناوچەیی روسیا

ئامانجە سەرەکیەکانی ئیمپراتۆریی روسی لەقەرنی ١٩هەمدا لەرۆژهەلاتی ناوەڕاست، درێژەکێشانی هەمان راسپاردەکانی پەتروسی گەورەو کاترینا بو:

١-هەوڵ دان بۆ تەئمین کردنی دەرەتانێکی دەریایی لەسەر ئاوی گەرم.

٢-هەوڵ دان بۆ دەسگرتن بەسەر بوغازەکانی نێوان دەریای رەش‌و دەریای سپی‌دا.

٣-گەشەپێدانی بازرگانی.

٤-رێ گرتن لەتەنینەوەی نفوزی فەرەنسی، ئینگلیزی‌و دواییتر ئەڵمانی[٣٥].

بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجانەش چاوی بڕی بوە ئەرزەکانی جنوبی روسیە کەهەندێکی لەژێر دەستی عوسمانی‌و هەندێکی بەشێکی سەرزەمینی ئێران بو. هەوڵی ئەدا لەرێگەی نزیك بونەوە لەئێران‌و ئەفغانستانەوە مەترسی بۆ سەر هیندستان دروست بکات‌و بەریتانیا بخاتە پەژارەوە. بەتێپەربونی زەمان‌و بەشێنەیی سنوری خۆی گەیاندە لێواری سەروی دەریای رەش، ئەمرمەنستان، گورجستان، ئازەربایجان، تورکمانستان، تارتارستانی گرت‌و، روبارەکانی ئاراس‌و ئەترەك بونە سنوری خوارووی. جێ پێی ئابوری‌و سیاسی تەنانەت سوپایی خۆی لەئێراندا قایم کرد.

ئەو ململانێیەی لەنێوان روسیەو دەوڵەتە ئەوروپییە گەورەکاندا بو، لەدوا چارەکی قەرنی ١٩هەمدا، دەستەبەری سەرەکی مان‌و پاراستنی ئیمپراتۆریی ئێرانی‌و ئیمپراتۆریی عوسمانی بو. هیچ کام لەدەوڵەتانی ئەوروپی بۆ ئەوەی ئەوی تریان بەهێزتر نەبێ. رازی نەبو یەکێ لەم دو دەوڵەتە داگیربکاو بیخاتە ژێردەسەڵاتی راستەوخۆی خۆیەوە، ئێران لەنێوان دەسەڵاتی روس‌و نفوزی ئینگلیزا دەوری ناوچەی لەمپەری ئەبینێ. بۆ ئەوەی رێ لەتەماعی روسی بگرن، بەستبویانەوە بەهەندێ بەڵێنی دەولییەوە، لەوانە پەیمانی پاریس(١٨٥٦)[٣٦].

١-کورد و روس

ئەو سەردەمەی کوردستان دابەش بو بو بەسەر دەوڵەتانی ئێران‌و عوسمانی‌دا گەلی کورد لەلای سەروی ئێران‌و لەلای رۆژهەڵاتی عوسمانیەوە هاوسنور بو لەگەڵ قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی روس.

روسیە لەتەقەلای فراوانخوازانەی بەرەو خواری خۆیدا لەپاش سەپاندنی پەیمانی گولستان(١٨١٣)دوایی تر پەیمانی تورکمانچای(١٨٢٨)بەسەر ئێراندا، وە لەپاش سەپاندنی پەیمانی سان ستیفانو(١٨٧٧) و دوایی تر پەیمانی بەرلین(١٨٧٨)بەسەر دەوڵەتی عوسمانی‌دا، هەندێ شوێنی کوردستان‌و هەندێ خێڵی گەورەی کورد کەوت بونە ژێر دەستیەوە. مەیدانی سەرەکی هەندێ

لەجەنگەکانی روسی-ئێرانی‌و روسی- عوسمانی لەکوردستان‌دا بوە. بەشێ لەهێزەکانی ئێرانی‌و عوسمانی لەو شەڕانەدا کورد بون.

لەکاتی جەنگ‌دا، روس بۆ ئەوەی کەڵك لەکورد وەربگرێ، دژی ئێران‌و عوسمانی بەکاریان بهێنێ هەندێ تیپی لەسوارەو پیادەی کورد پێك هێناو، پێوەندی دۆستانەی لەگەڵ هەندێ ئاغاو دەسەڵاتداری کورد دروست کرد. لەجەنگی ١٨٢٩دا روسیە ٤ تیپی موسڵمانی پێك هێنابو لەوانە یەکێکیان کورد بو. لەشەڕی کریمەدا(١٨٥٤-١٨٥٦)دو تیپیان پێك هێنا بو یەکێکیان لەکوردەکانی قارس‌و ئەوی تریان لەکوردەکانی یەریڤان. لەشەڕی ١٨٧٧دا تیپێکیان لەکورد پێك هێنابو کە١٣٠٠کەس بو[٢٧].

بەجۆرە نزیکیی کوردستان لەدەوڵەتی بەتوانای روسیا، تێکەڵاوی سیاسی، بازرگانی، کۆمەڵایەتی، جەنگی.. کورد لەگەلی، نفوزی بەهێزی روسی لەئێران‌و عوسمانی‌دا، دەسوەردانی بەردەوامی لەکاروباری گرنگی ناوچەکەداو، چاوتێ بڕینی بۆ دەس بەسەراگرتنی... بۆتە هۆیەکی کاریگەری دارشتنی جۆری هەڵوێستی بزوتنەوەی رزگاری-نەتەوەیی گەلی کورد لەهەڵبژاردنی دۆستایەتی روس‌دا.

هەلکەوتی جوگرافی کوردستان جۆرێ بوە، ئازادی لەسەرکردەکانی کورد سەندۆتەوە، کەبەپێی دەسکەوتی نەتەوەیی دۆست‌و دوژمن هەڵبژێرن. لەسەرەتای دەسپێکردنی بزوتنەوەی رزگاری- نەتەوەیی گەلی کوردەوە، هۆی جیۆپۆلەتیکی فاکتەری سەرەکی بڕیاردەری دیاریکردنی دۆست‌و دوژمن بوە.

٢-بزوتنی دیپلۆماسی بەرەو روسیا

شێخ لەدوای گەڕانەوەی بۆ نەهری(١٨٧٨)کەوتە تەقەللا بۆ پێوەندی کردن لەگەڵ کاربەدەستانی روس. نوێنەری ئەنارده لایان‌و نامەی بۆ ئەنوسین، بۆ ئەوەی باری سەرنجی خۆیان پێ رابگەیەنێ[٢٨].

چەندین جار نوێنەری خۆی نارده لای ئوبەر میللەری کونسوڵی روس لەئەرزڕوم کاتێ کونسولگەی روسی لەوان کرایەوە، شێخ ئەو نزیك کەوتنەوەیەی بەهەل زانی دوجار یوسف ئاغای باوەڕپێکراوی خۆی بەپێشنیارەوە نارده لای کامسارکان. هەروەها لەتشرینی یەکەمی ١٨٧٩دا بەنوێنەرایەتی خۆی سەید محەمەد سەعیدی بۆ گفتوگۆ نارده لای کامسارکان لەوان. سەید محەمەد سەعید لەقسەکانی‌دا بەکامسارکانی راگەیاند:

((شێخ گەیشتۆتە ئەو بڕوایەی، ئیمپراتۆریی عوسمانی لەتوانای‌دا نەماوە ئەمن‌و ئاسایشی میللەتەکانی ژێر دەستی بپارێزێت‌و ئەمەش هەڕەشەیە بۆ ماڵ‌و ملکی خەڵکی وڵاتەکە. لەبەرئەوە شێخ ڕاپەڕین لەپێناوی چاکەو سودی میللەتدا بەکارێکی ڕاست‌و بەئەرکی سەرشانی خۆی دائەنێ، میللەتیش ئەو بەپارێزەری ڕاستەقینەی خۆی ئەزانێ.

شادەماری هەمو خراپەیەك لەتەماعکاری دەزگا ئیدارییەکانەوە دەست پێ ئەکا. لەنوێنەرانی پلەی هەرە خوارەوە. واتە لەزەبتیەکانەوە دەست پێ ئەکات‌و لەپلەکانی سەرەوەی دەزگاکان کۆتایی دێ، ئەوانەی دوا دڵۆپی خوێنی میللەت ئەمژن، ئەو میللەتەی داخ‌و زۆرداری چەشتنی گەیشتۆتە سەری لوتی وڕەی بەرداوە، نەك هەر مەسیحییەکان بەڵکو کوردەکانیش خوێنیان دەمژرێت. هەر لەبەر کردەوەی خراپ‌و ناڕەوای دەستگاکانی بەڕێوەبەرایەتیە کوردەکان ناچار ئەبن‌و روبکەنە جەردەیی‌و روتکردنەوە.

شێخ لەو خەباتەی‌دا دژی دەوڵەتی عوسمانی بەرپای کردوە، پشتی بەپاراستن‌و لێپرسینەوەی روسیا ئەستورەو هەمیشە حسابی بۆ ئەکات، وە بیانوی شێخ ئەوەیە... روسیا دراوسێی کوردە لەبەرئەوە هەمیشە زیاتر لەبەریتانیا ڕێزی لێ گیراوە.

ئەگەر روسیا لەگەڵ تورکیا یان لەگەڵ بەریتانیادا کەوتە شەڕەوە، کورد ئەتوانێ کاریکاتە سەر چارەنوسی شەڕەکە، چونکە هەمو ڕێگاوبانە شاخاوییە گرنگەکانی وان‌و دیاربەکر بەدەست کوردەوەیە[٣٩].

تەقەللای شێخ بۆ بەدەس هێنانی پشتیوانی مەعنەوی روسیا دوای ئەوەش کەقۆناغی یەکەمی جوڵانەوەکەی لەکوردستانی ئێراندا سەری نەگرت‌و بەدەسبەسەری برایە ئەستەموڵ هەر بەردەوام بو. لەپاش هەڵاتنی لەئەستەموڵ‌و گەیشتنەوەی بۆ کوردستان. جارێکی تریش عەلی قاسمی بەنوێنەرایەتی خۆی ناردەوە لای نوێنەری روس‌و لەزمانی شێخەوە پێی ڕاگەیاند: ((لەمە زیاتر ناتوانین فەرمانڕەوایی ڕەقی تورك قبوڵ بکەین، لەخەباتدا دژی ئەستەموڵ داوای پشتگیری لەروسیە ئەکەن. ئەگەر روسیە قایل بێ ئەوا شۆڕشێکی سەراپای کوردی بەرپا ئەکا))[٤٠]

تەقەللاکانی شێخ لەگەڵ دیپلۆماتەکانی روس لەناوچەکەدا کەڵکی نەبو ئەگەرچی دیپلۆماتەکانی روس‌و جاسوسەکانیان لەهەردو دیوی کوردستان

بەوردی چاودێری هەڵسوکەوتی شێخو جموجۆڵو، ئامانج پێوەندیەکانیو، روداوەکانیان ئەکردو، ئاگاداری هەلومەرجی کۆمەڵایەتی، ئابوری، سیاسی ناوچەکە بون. بەڵام هەڵسەنگاندنی ئەوان بۆ جوڵانەوەکە کەلەزۆر لاوە رەنگدانەوەی ستراتیجی روسیە بو لەناوچەکەدا، وەرەنگدانەوەی سیاسەتی دەرەوەیان بوو بەرامبەر دەوڵەتانی عوسمانیو ئێرانی، ئیجابی نەبو. لەراپۆرتەکانی خۆیاندا بۆ سەروتر دەری ئەخەن:

١-پشتی داواکانی کورد نەگیرێ، خواستەکانیان رەت بکرێتەوە.

٢-پشتی حکومەتە مەرکەزیەکان بگیرێ.

٣-لەباتی کورد پشت بەمەسیحیەکان ببەسترێ، کەپێشکەوتوترو زیرەك ترنو زوتر شت فێر ئەبنو دەوڵەمەن ترن[٤١].

٤-پیشان دانی جوڵانەوەکە کەدەستی ئینگلیزی تێدایەو لەوانەیە ئینگلیز بۆ دەسکەوتی خۆی بیقۆزێتەوە. ئەمەش بۆ شێواندنی لەلای دەزگاکانی سەرو خۆیان.

هەڵسەنگاندنی دیپلۆماتە پچوکەکانی ناوچەکە، ئەگەرچی لەدیاری کردنی هەڵوێستی دەوڵەتەکانیاندا رەنگە هۆیەکی بڕیاردەر نەبێ، بەڵام بێگومان ئەتوانێ کاری ئیجابی یا سەلبی بکاتە سەر. بەم پێیە هەڵوێستی نادۆستانەی دیپلۆماتەکانی روس لەناوچەکەدا، دەوری هەبوە لەهان دانی دەزگاکانی سەروترا بۆ بڕیاردانی خێرا لەدژی.

٤/٣/٢ ستراتیجی ناوچەیی بەریتانیا

ئامانجە سەرەکیەکانی ئیمپراتۆریی بەریتانی لەقەرنی ١٩هەمدا لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەکورتی وەکو لینچوفسکی نوسیوێتی بریتی بو لە:

١-پاراستنی هیند.

٢-پاراستنی سەلامەتی رێگەکانی پێوەندی میترۆپۆلو ئیمپراتۆری.

٣-گەشەپێدانی بازرگانی بەریتانی.

٤-تەئمین کردنی لایەنی کەمی هەلومەرجی ژیانی مرۆڤایەتی.

بۆ دیهێنانی ئەم ئامانجانەش، بەریتانیا سیاسەتێکی دیاریکراوی دارشت بو کەلەسەر چەند بنچینەیەك دامەزرا بو" یەکەمینیان پاراستنی سەربەخۆییو یەکێتی ئەرزی هەردو ئیمپراتۆریی ئێرانیو عوسمانی بو دژی هەڕەشەو چاوتێ برینی روسیو، دوایی‌تر ئاڵمانی[٤٢].

داگیرکردنی قوبرس‌و مالتاو قەناتی سویس‌و عەدەن، کەبەشێکی سەرزەمینی عوسمانی بون، ئەگەرچی بەروکەش پێچەوانەی ئەم ستراتیجە بون، بەلام بەریتانیا بەگونجاوی دائەنان بەبیانوی ئەوەی رێگەی هیند تەئمین ئەکەن.
بەریتانیا نەیئەویست تورکیا یا ئێران داگیربکاو بیخاتە ژێردەسەلاتی راستەوخۆی خۆیەوە، هەروەها نەیشی ئەهێشت دەوڵەتانی تر داگیریان بکەن، بەلکو ئەیویست وەکو قەوارەی سیاسی لەژێر نفوزی کاریگەری خۆیدا بەسەربەخۆیی لەبەرامبەر دەوڵەتەکانی تردا بمێنن. وەئێران ناوچەی لەمپەری نێوان هیندو روسیابێ. لەبەر ئەو هۆیانە لایەنگری ریفۆرم‌و چاککردنی هەلومەرجی ناوەوەیان‌و دژی روخاندن‌و دابەش کردنیان بو، بەرەنگاری هەر مەترسیەکی راستەقینەی ئەکرد کەلەناوەوە یان دەرەوە هەرەشەی لەقەوارەی ئەو دەوڵەتە بکردایە.

١-کوردو ئینگلیز

لەهیچ پارچەیەکی نیشتمانەکەیدا کورد هاوسنوری دەسەلاتی بەریتانی نەبوە. هەرچەندە لەکۆنەوە گەرێدەو زانای ئینگلیزی هاتوچۆیان بەکوردستاندا کردوەو بەناویا گەراون‌و، لەچەندین جێگەش کونسولگەو ناوەندی بازرگانییان دامەزراندوە، بەلام هیچ کات تێکەلاوییەکی فراوانی بازرگانی، سیاسی، فەرهەنگی، یا سوپایی، لەنێوان کوردو ئینگلیزدا دروست نەبوە.
پێوەندی بەریتانی- تورکی‌و پێوەندی بەریتانی-فارسی لەچەند لایەکەوە راستەوخۆ کاری لەکورد کردوە"
یەکێکیان، کاربەدەستانی بەریتانی هەمیشە گوشاریان بۆ سەر بابیعالی‌و دەربار ئەبرد بۆ هەندی ریفۆرم‌و چاکردن لەکاروباریی بەرێوەبەرایەتی‌و دارایی‌و سوپایی ناو ولاتەکانیاندا بۆ ئەوەی ئەوەندە کلۆر نەبن روس بتوانێ بەئاسانی هەلیان بلوشێ. ئەنجامی ئەم گوشارە لەتورکیا بە((تەنزیمات))شکایەوە. یەکێ لەبەندە سەرەکییەکانی((تەنزیمات))دەسکاری کردنی رێکخستنی بەرێوەبەرایەتی((ولایەت))ەکان بو، کەئەبو بەهۆی لەناوچونی یەکجاری ئەمارەتە نۆتۆنۆمەکانی کوردستان. دیپلۆماتەکانی ئینگلیز زۆریان بۆ بابیعالی هێنا لەشکر بکێشێ بۆ سەر محەمەد بەگی میری سۆران‌و بۆ سەر بەدرخان بەگی میری بۆتان‌و، دەسەلاتی راستەوخۆی تورک لەشوێنی ئەوان دابمەزرێنن.

دوەمیان، ناوبژی کردنی بەردەوام لەنێوان بابیعالی‌و دەربـاردا بـۆ ئـەوەی ناکۆکیەکانیان بەرێگـەی گفتوگـۆی هێمنانـە چارەسـەر بکـەن. ئـەنجامی ئـەم ناوبژییە رێکـەوتنی یەکـەم‌و دوەمـی ئـەرزرۆمی لێ شـین بـو، کـەدوایی هێنـا بەململانێی چەکداری دوورودرێژی نێـوان ئـەم دو دەوڵەتـەو، بناغـەی سیاسـەتی هاوبەشی بەرامبەر مەسەلەی کورد دانا.

٢-بزوتنی دیپلۆماسی بەرەو بەریتانیا

شێخ عوبەیدوڵڵا لەپێوەندی دیپلۆماسی خۆیدا لای وابو ئەبێ قورسایی خۆی بخاتە سەر روسیە، بەڵام گرنگـی بـەریتانیا لەسیاسـەتی دەولیداو، نفـوزی زۆری بەریتانیای لەناو دەوڵـەتی عوسمـانی‌و ئێرانی‌دا ئـەزانی، لەبەرئـەوە هـەروەکو بایەخی‌دا بو بەروسیا بەو رادەیەش بایەخی دابو بەدروسـتکردنی پێوەنـدی بـاش لەگەڵ کاربەدەستانی ئینگلیزو هەوڵی ئەدا پشتیوانییان بەدەست بهێنێ.

ئینگلیزەکان خۆیان داوودەزگای دیپلۆماسی، بازرگانی، جاسوسی بـەربڵاویان هەبو لەناو هـەردو دەوڵـەت داو لەهـەردو دیـوی کوردسـتان‌دا، هـەر کـەبزوتنی جوجۆڵی سیاسـی شـێخیان کـرد کەوتنـە گـەڕان‌و لێکۆڵینـەوەو کۆکردنـەوەی دەنگوباس‌و ئاگاداری.

لە١٨٧٧دا رامسان بۆ کۆکردنەوەی زانیاری چوبۆ باشقەلان لەهەکاری.

لە١٨٧٩دا کروفدیرو فـوزیر بـۆ لێکۆڵینـەوە لـەو دەنگوباسـانەی دەربـارەی راپەڕینی خەڵك هەبو چونە ولایەتەکانی رۆژهەڵات لەوانـە ساسـون، ئەماسـیە، سیواس، ئەرزنجان، موش، بتلیس، وان، مەلازگر، ئەرزگرد، ئەرزڕوم.

هەر لە١٨٧٩دا کلایتۆن سەردانی ناوچەی هەکاری کرد، چوە بارەگاکەی شێخ عوبەیدوڵڵا لەوێ دیدەنی شێخی کردو گفتوگۆی لەگەڵ کرد. کلایتۆن نامەیەکی لەشێخەوە بۆ کاربەدەستانی بەریتانیا برد بو. لەو نامەیەدا شێخ رای گەیاند بـو: ((... دانیشتوانی هەمو کوردسـتان ئەیانـەوێ یـەك بـن‌و نابـێ بەدابەشـکراوی بمێننەوە))[٤٣].

لەگەرمـەی لەشکرکێشی شـێخ عوبەیـدوڵڵادا بـۆ سـەر کوردسـتانی ئێـران لەکاتێکا هێزەکانی کورد لەبەر دیوارەکـانی ورمـێ‌دا خـەریکی جـەنگین بـون، ئابوت کونسولی بەریتانی لەتەورێز لەئەیلولی ١٨٨٠ گەیشـتە ورمـێ. لـەوێوە چوە سەردانی شێخ‌و کەوتە ناوبژی لەنێوان ئقبال ئەلدەولەو شێخ عوبەیـدوڵڵادا. لەبەر نائەمینی ناوچەکە بەیارمەتی شێخ لەناوچەکانی ژێردەسـەڵاتی شۆڕشـەوە

چوە سابلاغ‌و لەوێ شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ و هەمزاغای مەنگوڕی دی ئینجا گەڕایەوە بۆ تەورێز.

شێخ عوبەیدوڵڵا لەم دیدەنیانەدا هەوڵی داوە زوڵم‌و زۆری تورکیاو ئێران، چەوساوەیی گەلی کورد، یەکبونی گەلی کوردو ئامانجی لەجولانەوەکە" دروستکردنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستانیان بۆ رون بکاتەوە. هەروەکو ئابوت نوسیویێتی: ((ئەوەی شێخ ئەیەوێ یەك شتە، ئەویش پشتگیری مەعنەوی دەوڵەتە ئەوروپییەکانە))و ئەیەوێ دەوڵەتە ئەوروپییەکان((بڕوا بەنیاز چاکی‌و پێوەندی چاکە خوازی شێخ بکەن.))[٤٤].

هەروەها شێخ عوبەیدوڵڵا چەندین نامەی بۆ بێگانەکان نوسیوە لەوانە دو نامە بو د. کوچران کەپزیشکی دەستەی میسیونێری ئەمریکی بو لەورمێ، شێخ لەنامەی ٥ی تشرینی ١٨٨٠دا بۆ د.کوچرانی نوسیوە ئەڵێ:

((مەلا سمایلم ناردوە بۆ ئەوەی بەنهێنی وەك پێم وتوە، دۆخی ئێرەتان بۆ رون بکاتەوە، تکاتان لێ ئەکەم دۆخی کوردستان‌و سەفەری کوڕەکەم بۆ سنە(راستیەکەی سابلاخە، وەرگێڕی کوردی بەهەڵە وەری گرتوە)بەراستی بەحکومەتی بەریتانیا بگەیەنن‌و رونی بکەنەوە.

((گەلی کورد کە لە٥٠٠ هەزار بنەماڵە پێك هاتوە، میللەتێکی تایبەتیە، ئاینەکەیان(ئەبێ مەبەستی مەزەب بێ نەك ئاین)لەئاینی ئەوانی تر جیاوازە. خاوەنی نەریت‌و رەوشت‌و خوی تایبەتی خۆیانن. لەناو میللەتاندا بەنەتەوەیەکی تورەو کەللە رەق‌و دڕو بێ رەوشت ناو ئەبرێن. بەو جۆرە لەکوردستان ئەدوێن. ئەگەر یەکێکیان کردەوەیەکی ناڕەواو ناشیرینی لێ بوەشێتەوە، ناوی هەزارەها پیاوچاکی لەگەڵدا لەکەدار ئەکرێ. با لاتان ئاشکرا بێت، ئەم هەمو سیفەتە خراپانە لەلایەن کاربەدەستانی عوسمانی‌و ئێرانەوە بەخۆڕایی بۆ کورد دروست کراون‌و بەزۆر پێوەی ئەلکێنن.

کوردستان لەنێوان ئەو دو دەوڵەتەدا دابەش کراوە. ئەو دو دەوڵەتە ئەوەندەیان لەبار نیە چاك‌و خراپ لەیەك جیابکەنەوە. ئەگەر یەك کەس خراپەیەك بکا ئەوە هەزاران کەسانی بێتاوان بەهۆی ئەوەوە توشی ئازاو دەردیسەری ئەبن. بەم جۆرە کەسە خراپەکان ئەمێننەوەو خەڵکە چاکەکانیش تیا دەچن.

بێگومان ناوی.. بیستوە، ئەوی ناوی بەکردەوەی خراپ‌و ناڕەوا دەرکردوە، ئەوەی وەك چۆن ئەزیەتی خاوەنی.. بێگانەکانی ئەدا وەهاش دەسدرێژی ئەکردە سەر

موسڵمانەکانیش. هەردو دەوڵەتەکە ئاگایان لەکردەوە خراپەکانی بو. جا ئەگەر دەسەڵاتی ئێران قایمتر ببێتو زەبروزەنگیش پەیدا بکات، ئەوە خەڵكو خوا کەهەرگیز وەك جاران دور لەشارستانیەتو بەدوا کەوتویی و درەندەیی ئەمێننەوە.

تارانەکەی خێڵی... کەلەدەوڵەتی عوسمانی‌دا ئەژی دیارو ئاشکرایە، حکومەتی عوسمانی وەك ئێران یان خۆی لەپێشخستنی ئەم میللەتە گێل ئەکات، یاخود بەچاوێکی نزمەوە سەیری ئەکا.

هەمیشە بەسوکیەوە سەیری کوردستان ئەکرێ. یەکێتی نیە. سەرۆكو بەڕێوەبەرەکانی کوردستانی عوسمانی‌و ئێرانی‌و هەمو دانیشتوانی کوردستان گەیشتونەتە بڕیارێك و لەوەدا یەك ئەگرنەوە کەلەتوانادا نەماوە لەژێر سایەی ئەو دو دەوڵەتەدا بژینو ئەبێ شتێ بکەن دەوڵەتە ئەوروپاییەکان ناچار بکات لەدۆخەکە ورد ببنەوەو تێی بگەیەنن.

ئێمەش میللەتێکی دابەش کراوین، ئەمانەوێ بەڕێوەبردنی کاروباری ناوەوەی وڵاتەکە بەدەست خۆمانەوە بێ. ئەمانەوێ خۆمان سزای ئەوانە بدەین کە لەڕێی ڕاست لائەدەن. ئەو مافانەمان هەبێ کەمیللەتەکانی تر هەیانە. خۆ ئەگەر هاتو کردەوەیەکی ناڕەوا ڕوی‌دا. ئەوە بەڵێن بێ ئەو کردەوانە زیانی بۆ هیچ میللەتێکی تر نابێ.

((... میللەت لەتوانای‌دا نەماوە لەوە زیاتر زۆرداری‌و خراپەی بێ وچانی ئەو دو دەوڵەتە هەڵ بگرێ))[٤٤].

خواستەکانی شێخ عوبەیدوڵلا کە لەم یادداشتەدا بەڕونی باس کراون، نەیتوانی سەرنجی کاربەدەستانی بەریتانیا رابکێشێ. تەنانەت دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەناوچەکەدا، لەهەردو دەوڵەتی عوسمانی‌و ئێرانی لەبۆچونەکانی خۆیاندا، ئەگەرچی هەلومەرجی نالەباری ناو هەردو دەوڵەتو هەلومەرجی خراپی گەلی کوردیان لەهەردو دیوی نیشتمانەکەی‌دا ئەزانێ، چونکە بۆچونی دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەناوچەکەدا رەنگدانەوەی سیاسەتی دەرەوەی بەریتانیا بۆ بەرامبەر دەوڵەتانی ئێرانی‌و عوسمانی، وە رەنگدانەوەی ستراتیجی ناوچەیی بەریتانیا بو، لەبەرئەوە دیپلۆماتەکانی بەریتانیا، لەنامەو راپۆرتەکانی خۆیان‌دا بۆسەرو تری خۆیان، بۆچونی خۆیان بەجۆرێکی نادۆستانە دەرئەبڕی:

١-خواستە نەتەوەییەکانی کورد پشتگیری نەکرێ.

٢-داوا لەکورد بکرێ گوێ رایەڵی حکومەتە مەرکەزیەکان بێ.

٣-گەلە مەسیحیەکان لەبەشداری کردنی جولانەوەکە دوربخرێنەوە.
٤-ناوبانگی جولانەوەکە بشێوێنرێ، تاوانی هان دانی روسیەو ئاگاداری‌و پشتیوانی سولتانی تورکی بەپاڵ بدرێ، بۆئەوەی گوایە ئێران لاواز بکرێ‌و روس ئەو هەلە بقۆزێتەوە.
٥-دەنگوباسە نهێنییەکانی جولانەوەکە بدرێتە کاربەدەستانی عوسمانی‌و ئێرانی بۆ ئەوەی لەپلانی دامرکاندنەوەی‌دا کەلکی لێ وەربگرن.

هەلبەت هەندێ لەم هەلسەنگاندنانە ئەگەڕێتەوە بۆ جۆری بیرکردنەوەی دیپلۆماتەکان خۆیان، بەلام رێچکەی سەرەکی بۆچونەکان نوندنەوەی ستراتیجی ناوچەیی بەریتانیایە لەو سەردەمەدا.

٥/٢/٢ نەگونجاندنی کوردستانی سەربەخۆ لەگەڵ ستراتیجی-رۆژهەلاتی ناوەڕاستی بەریتانی‌و روسی

لەرۆژهەلاتی ناوەڕاستدا، کەدو دەولەتی دێرینەی عوسمانی‌و ئێرانی تێ‌دا بو، ستراتیجی بەریتانی هەروەها ستراتیجی روسی لەناوچەکەدا لەسەر بنچینەی پاراستنی قەوارەی سیاسی روکەشی ئەو دو دەولەتە دامەزرا بو.

ئێران‌و تورکیا هەردوکیان لەلایەن دەولەتانی ئەوروپیەوە بەرەسمی ناسرا بون، ئەگەرچی مەسەلەی رۆژهەلات، واتە مەسەلەی چاوبڕینە سەرزەمینی ئەم دو دەولەتە لەکۆنەوە بوبو بەمایەی ململانێ لەناویاندا، بەلام ئێران‌و تورکیا بوبونە بەشێکی سیستەمی دەولی ئەو سەردەمە، کەلە سەربنچینەی راگرتنی هاوسەنگی تەرازوی هێزەکانی نێوان دەولەتە ئەوروپیەکان دامەزرا بو. مانی ئێران‌و تورکیا بوبوە کۆلەکەیەکی گرنگی راگرتنی ئەو هاوسەنگیە، کەباری هێمنایەتی‌و شەڕنەبونی لەئەوروپا پاراست بو. هەوڵ دانی هێزێکی ئەوروپایی بۆ داگیر یا دابەش کردنی یەکێ لەم دوو دەولەتە، یاخود هەوڵ دانی هێزێکی ناوخۆی بۆ جیاکردنەوەی بەشێکی‌و پێکهێنانی دەولەتێکی نوێ لەناوچەکەدا یاروخاندنی، ئەبو بەهۆی لەرزاندنی نزامی دەولی‌و تێکچونی هاوسەنگی تەرازوی هێزەکان‌و، لەئەنجامدا شێواندنی ئاسایشی ئەوروپاو سەر دەرهێنانی مەترسی هەلگیرسانی جەنگ.

ئامانجی شێخ عوبەیدوللا کەبریتی بو لەجیاکردنەوەی بەشێکی گرنگ‌و گەورەی سەرزەمین‌و دانیشتوانی هەردو دەولەت، بۆ پێکهێنانی دەولەتێکی نوێ لەناوچەکەدا، کەدانپیانانی کۆمەلەی دەولەتانی ئەوروپی بەدەس بهێنێ، واتە

لاوازبونی دو هێزی ناوچەیی‌و پەیدابونی هێزێکی ناوچەیی نوێ کەچارەنوسی نەئەزانرا، لەناوچەیەکی گرنگی دنیادا کەمەیدانی ململانێی سەختی هەمو دەوڵەتە ئیمپریالیستیەکانی ئەوروپا بو، لەگەڵ ستراتیجی ناوچەیی دەوڵەتە ئەوروپییە گەورەکاندا نەئەگونجا.

دەوڵەتە گەورەکان بەتایبەتی روسیاو بەریتانیا کەدو هێزی گەورەی ئەو سەردەمەی دنیا بون، نەك هەر پشتیوانی مادی‌و مەعنەوییان لەم تەقەللایە نەکرد، نەك هەر ئامادە نەبون بیناسن‌و دانپیانانی قانونی، سیاسی، دیپلۆماسی پێشکەش بکەن، بەڵکو کەوتنە هەوڵ دانی دامرکاندنەوەی، سەرەڕای هەمو ناکۆکیەکانی بەینی خۆیان ناڕاستەوخۆ لەسەرئەوە رێك کەوتن" نەهێڵن تەقەللای یەکگرتنەوەی کوردستان‌و دەوڵەتی سەربەخۆ لەسەر حسابی ئێران‌و تورکیا سەر بگرێ.

٣-گەلە کۆمەکێی ٤ قوڵی بۆ دامرکاندنەوەی راپەڕین

١/٣ رێوشوێنەکانی شا بۆ بەرەنگاری

هەواڵەکانی کوردستان، شۆڕشی خەڵك‌و راماڵینی خێرای دەسەڵاتی عەجەم لەبەشێکی کوردستان‌و پێشڕەوی بۆ پاککردنەوەی ناوچەکانی ترو دروستکردنی دەوڵەتی کوردستان لەلایەن شێخێکی تەریقەتەوە، هەڕەشەکردن لەتەورێز کەدوای تاران دوەم شاری گرنگی ئێران بو، هاندانی عەباس میرزای برای شا بۆ هەلگەڕانەوەو بەشداری لەشۆڕشدا، ئەمانە مەترسیەکی گەورەیان دروست کرد بۆ سەرتەختی سەڵتەنەتی ناصرالدین شا کەخۆی لەخۆیدا لەتەنگوچەڵەمەیەکی گشتی قوڵدا بو.

بزوتنەوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا لەکۆڕو نوسینە رەسمیەکانی دەرباری قاجاردا بەفیتنە، غائیلە، شۆڕش، طغیان.. ناوئەبراو شا بەهەڕەشەیەکی راستەقینەی دانا کەئەبێ چارەیەکی خێراو بنەڕەتی بکرێ. کیرزن ئەڵێ[٤٦].. شا داوای یارمەتی لەروسیا کرد، پرس‌و راوێژی بەئینگلستان کرد، داوای تەعویزی لەتورکیا کرد.((شورای دەوڵەت))ی کۆکردەوەو بۆ دانانی رێوشوێنی دامرکاندنەوەی، تەلگرافی لێدا بۆ شارەکان بۆ سازدان‌و ئامادەکردنی سوپا. میرزا حسێن خانی سوپا سالاری ئەعزەم کەدەستی لەکارکێشرابوەوەو دورخرابوەوە بۆ قەزوین لەلایەن شاوە بانگ کرایەوە بۆ پرس‌و راوێژ دەربارەی چۆنیەتی کوژاندنەوەی جوڵانەوەکە.

شاهێزێکی گەورەی رێك خست، کەبەگوێرەی هەندێ سەرچاوە پێك هات بو لە٢٠هەزار سەربازی نیزامیو چەندین عەرادە تۆپ[٤٧] بەسەرکردایەتی حشمت الدولە بەرەو کوردستان خستیەڕێ. حشمت الدولە کەپێشتر ئەرکی کوژاندنەوەی یاخی بونی خێلە تورکمانەکانی پێ سپێردرا بو بەرلەوەی لەگەڵ هێزەکەدا بگاتە کوردستان لەرێگا مرد. میرزا حسێن خان کەدوای راوێژ گەرابوەوە قەزوین، لەلایەن شاوە لەجێگەی حشمت الدولە کرایە سەرکردەی سوپای ئێران بۆ دامرکاندنەوەی راپەڕینەکەی شێخ عەبەیدوڵڵا.

شا لەفەرمانەکەیدا بۆ میرزا حسێنخانی نوسیوە:

((ئاوت بەدەستەوە بێ نەیخۆیتەوە برۆ بۆ ئازەربایجان. ئەم کێشەیە بەخێرایی لەناوبەرە. سەرەڕای ماندوێتیو کاری زۆر ناچار بەخەتی خۆم دەستور ئەلعملێکی کورتم بۆ نوسین... ئەم دەستور ئەلعەمەلە دەسبەجێ بدە بەولیعەهد بیخوێنێتەوە. بەڕاستی من لەسەر ئەو باوەڕەم ئەگەر لەرێکخستنەوەی هێمنایەتی ئازربایجاندا هاوڕێیەتی ئێوەنەکاو لەسەرییوڕا کۆنەکانی خۆی بێ، ئەوا ئەیکێشمەوە بۆ تاران... مەملەکەت هێمنی ئەخوازێ. کردەوەی ئەم کوردانە بەد بوە. هەر بەگەیشتنیان تەگبیرێ بکەنو بیرێ بکەنەوە" بەپەلە لەناویان ببەن))[٤٨].

هەڵبژاردنی میرزا حسێن خان کەئەوروپای دیوەو سەردەمێ سەفیری دەرباری قاجار بو بۆ لای بابیعالیو ماوەیەك وەزیری کاروباری دەرەوەو سەردەمێکیش سەدری ئەعزەمی ئێران بو، بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە، هەروەها ناوەرۆکی فەرمانەکەی شا، دەری ئەخەن کەناصرالدین شا تا چ رادەیەك لەپەژارەی ئەم شۆڕشەدا بوە. ترسێکی چەند گەورەی هەبوە لەپەرەسەندنو درێژەکێشانی.

شا بەتەنیا بەلەشکرکێشی بۆ سەرکوتکردنی چەکداری دانەکەوت. بەڵکو لەهەمان کاتدا بزوتنێکی دیپلۆماسی چالاکی دەست پێ کرد بۆ گەمارۆدانی سیاسیو دیپلۆماسیو جەنگی جوڵانەوەکە لەگەڵ سەفیرەکانی روسیاو بەریتانیا. هەروەها فەرمانیدا بەمحسن خانی سەفیری خۆی لەلای بابیعالی کەئەویش بکەوێتە گەڕ.

ناصرالدین لەوتنەکانیدا لەگەڵ زینوفیفی سەفیری روسیا تێی گەیاند، ئێران وازی لەهەمو جموجۆڵێك هێناوە لەئاسیای ناوەڕاستدا، ئەویش تکای وایە روسیا لەم گیروگرفتەدا دژی تورکیا پشتی بگرێ. هەروەها داوای لێ کرد، روسیە هێز بنێرێتە سەرسنوری ئازەربایجان بۆ رێگرتن لەشۆڕشگێڕانی کوردو یارمەتی دانی

سوپای ئێران لەکاتی پێویستدا، وە زۆر لەدەوڵەتی عوسمانی بکا ئاژاوەی کوردەکان بکوژێنێتەوە سەرکردەکانیان تەمێ بکا، زەرەرو زیانەکانی لەم شەڕەدا لەئێران کەوتوە تورکیا بۆی ببژێرێ[49].

زینوفیف بەپێڕەوی لەسیاسەتی روسیای قەیسەری، لای وابو بێ هێزبونی ئێران زەرەری بۆ روسیە هەیە، بەڵێنی بەشادا کەخواستەکانی بەپیتەربورگ بگەیەنێو ئومێدی یارمەتیشی پێدا.

ناصرالدین شا داوای لەتومسونی سەفیری بەریتانیاش کرد زۆر لەتورکیا بکا بکەوێتە شەڕەوە دژی کوردەکانو هاوکاری ئێران بکا بۆ کوژاندنەوەی شۆڕشەکەیان.

لەئەستەمولْ میرزا محسنخانی سەفیری دەرباری قاجار لەلای بابیعالی کەوتە تەقەللای دیپلۆماسی لەلایەك لەگەڵ کاربەدەستانی بابیعالی کەهاوکاری لەگەڵ ئێران بکا سەرکوتکردنی جولانەوەکەو، هێز بنێرێتە سەرسنوری ئێرانی- عوسمانی بۆ ئەوەی پشت لەجولانەوەکە بگرێو، لەلایەکی ترەوە لەگەڵ سەفیرەکانی روسیاو بەریتانیا کەتین ببەن بۆ بابیعالی دەس لەپشتیوانی جولانەوەکە هەڵبگرێو ئاژاوەی کوردەکان بکوژێنێتەوەو سەرکردەکانیان تەمێ بکا.

کورد لەسەر سنورەکان کەهەمیشە هۆیەکی گرنگی تیژبونی ناکۆکیەکانی نێوان هەردو دەوڵەت بون بەجۆرێ هەندێ جار بۆتیەهۆی هەڵگیرسانی جەنگی خوێناوی لەبەینی هەردولادا. بزوتنەوەی ١٨٨٠ تەنگوچەڵەمەیەکی دیپلۆماسی لەبەینا دروست کردن، بەڵام لاوازی ناوخۆی هەردو دەوڵەتو هەوڵ دانو ناوبژی کردنی روسیاو بەریتانیا نەی هێشت بگاتە جەنگ، هەر بەرێگەی دیپلۆماسی بڕییانەوە.

ئەم دو دەوڵەتە بەهۆی ململانێی دێرینەوە بڕوایان بەیەکتری نەبو. کێشەو گیروگرفتی قوڵیان لەبەیندا بو بەتایبەتی کێشەی ناوخۆو گێچەڵیان بۆ یەکتری دروست ئەکرد. شای ئێرانو هاوکارەکانی هۆی راپەڕینەکەیان نەئەبردەوە بۆ هەلومەرجی خراپی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی.. ناوخۆی ئێرانو بۆ خەملێنی هۆشی رزگاری- نەتەوەیی گەلی کورد، بەڵکو ئیمپراتۆریی عوسمانیان تاوانبار ئەکرد بەهاندانی شێخ عوبەیدوڵڵاو کوردەکان بۆ پەلاماردانی خاکی ئێران. بزوتنەوەکەیان بەدەسکردی عوسمانو بەریتانی لەقەڵەم ئەدا. میرزا محسن خان

لەنامەیەکی خۆیدا بۆ تاران نوسیویەتی: پاش ئەوەی دەسەڵاتی ئیمپراتۆریی عوسمانی لەئەوروپا کەم بۆتەوە، ئەیەوێ لەسەر حسابی ئێران چی لەدەست چوە بیهێنێتەوە، بۆ ئەمەش یەکخستنی موسوڵمانانی کردوە بەبیانو. ئەیەوێ گەلە سوننیەکان بخاتە ژێردەستی خۆیەوە. ئەستەموڵ کوردەکان هان ئەدا بۆ راپەڕینەوە[50].

٢/٣ هەڵوێستی روسی

دیپلۆماتەکانی روس لەدوای گەڕانەوەی شێخەوە بۆ نەهری چاودێری جموجۆڵەکانی ئەویان ئەکرد. هەر زو کاربەدەستانی وەزارەتی دەرەوەی خۆیان ئاگادار کرد، کەشێخ کەوتۆتە پێوەندی لەگەڵ دەسڕۆیشتوەکانی کوردو سەرۆکەکانی ئەرمەن‌و ئاسوری‌و شەریفی مەککەو خدێوی میسر.

دیپلۆماتە بچوکەکان لایانْ وابو پشتیوانی لەداواکانی کورد نەکرێ‌و پشتی حکومەتە مەرکەزیەکان بگیرێ. تەنانەت نوفیکوف سەفیری روس لەبابیعالی داوای لەموچە خۆرانی کونسولگەکانی کرد کەهیچ جۆرە پێوەندیەك نەکەن لەگەڵ نوێنەرانی شێخ بۆ ئەوەی کاربەدەستانی عوسمانی وا تێنەگەن پشتیوانی لەڕاپەڕینەکە ئەکەن.

زینوفیف لەنامەکانیدا وا ئەگەیەنێ" ئێران ئەو تواناو چەکەی نیە بتوانێ بەخێرایی ئاژاوەکە بکوژێنێتەوە. ئینگلیز پشتی کوردەکان بۆ شۆڕش. ئەستەموڵ‌و تاران ئاگایان لەوەیە کەئینگلیز دەستی لەئاژاوەی کوردەکاندا هەیە. ئینگلیز کەڵکەڵەی یەکخستنی ناوچە کوردیەکانی خستۆتە مێشکی شێخ عوبەیدوڵڵاوە.

لە١٨ی تشرینی ١٨٨٠دا ئەلەکسندەری دوەم موافەقەتی کرد کەوەزارەتی کاروباری دەرەوە بڕیاری روسیا بەزینوفیف رابگەیەنێ بۆ ئەوەی شای لێ ئاگادار بکا کە: روسیە ئامادەیە یارمەتی بدات، داواشی لەلەشکری قافقاس کرد لەسەرسنوری ئازەربایجانی خوارو بار بخات‌و لەکاتی پێویستدا دەستی یارمەتی بۆ لەشکری ئێران درێژ بکات. هەروەها داوای لەسەفیری خۆی کرد لەئەستەموڵ کە: هەمو هەوڵێك بدات بۆ ئەوەی تورکیا هان بدات لەشەڕا دژی کورد بەشداری بکات. لەئەنجامی گوشاری بەتینی روسیادا، تورکیا ئۆردوی ناردە کوردستان. کاربەدەستانی روس هەوڵی زۆریاندا بۆ دورخستنەوەی مەسیحیەکان لەبەشداری شۆڕش[51].

٣/٣ هەڵوێستی بەریتانی

ئینگلیزەکانی ئاگاداری زۆریان لەسەر جوڵانەوەکە کۆکردەوە، دژی جوڵانەوەکە بـون: ئامۆژگـاری شـێخیان کـرد دەسـت هـەڵگرێ لەراپـەڕین. ئامۆژگـاری مەسیحیەکانیان کرد بەشداری نەکـەن. دەنگوباسـی راپەڕینەکـەیان ئەگەیانـدە کاربەدەستانی عوسمانیو ئێرانیو هانیان ئەدان بۆ دانانی نەخشەی لەناوبردنی.

میجەر تروتێر کۆنسوڵی بـەریتانیا لەئـەرزڕوم لەنامەیـەکی‌دا بـۆ سـەفیری خۆیان لەئەستەموڵ، گلەیی لەپاشاکانی تورك ئەکا کـەنازانن بزوتنەوەکـە هـەڵ بسـەنگێنن‌و ڕێوشـوێنی لـەناوبردنی دابنـێن. دان بـەوەدا ئـەنێ ئـەو هـەواڵو دەنگوباسە گرنگەی دەربارەی نهێنیەکانی بزوتنەوەکە پێـی گەیشـتون، داویتیـە کاربەدەستانی تورك. هەروەها خۆیشی ماوەیـەکی درێـژ لەئـەرزڕوم مایـەوە بـۆ ئەوەی بەشداربێ لەئامادەکردنی ڕێوشوێنی لەناوبردنی جوڵانەوەکەدا.

ناصـرالدین شـا لـە١١ی تشـرین‌دا لـەدیتنی تۆمسـۆن سـەفیری بـەریتانیا لەدەرباری قاجار، داوای لەسەفیر کرد حکومەتی بەریتانیا زۆر لەتورکیا کـەدژی کورد بکەوێتە شەڕەوە.

تومسـۆن ئاگـاداری سـەروتری خـۆی کـرد" سـەرکەوتنی کـورد لـەئێران ئەبێتەهۆی دەستێوەردانی ڕاستەوخۆی روسیە لەئێران. شا لـەوە ئەترسـێ روسـیا بەبیانوی ئەوەی ئێران ناتوانێ بەرژەوەندی هاونیشتمانانی روس لەئێران بپـارێزێ، راستەوخۆ تـەدەخول بکـا. لـە٣٠ی تشـرینی ١٨٨٠ ئاگـاداری وەزیـری دەرەوەی بەریتانیای کرد کەشـێخ عوبەیـدوڵلا نامـەی بـۆ ئقبـال ئەلدەولـەو ڕێکخـراوە ئەمریکیەکان ناردوە، لەنامەکانی‌دا ئاگاداری کردون، سـەرۆك هۆزەکـانی کـورد یەکیان گرتوە بەنیازی یەکخستن‌و کەوتنە گفتوگۆ بەو نیازەی تواناای هـەردولایان بۆ لێدانی بزوتنەوەی کورد یـەك بخـەن. تومسـۆنی سـەفیری بـەریتانیا لـەتاران بەردەوام لەوێوە لەندەنی لەهەمو ئەو هەوڵو تەقەللایانە ئاگادار ئەکرد. سەفیری بەریتانیا لەئەستەموڵ داوای لەکاربەدەستانی عوسمانی کـرد" یـان خـۆی سـزای عوبەیدوڵلا بدات یان تەسلیمی ئێرانی بکا[٥٢].

٤/٣ هەڵوێستی بابیعالی

بابیعالی ئەگەرچی لەزوەوە ئاگاداری جموجـۆڵی خۆڕێکخسـتنی سیاسـی شـێخ عوبەیدوڵلا بو، بەڵام چونکە بەهۆی تێشکانی لەجەنگی روس‌دا(١٨٧٧)هێشـتا

لەڕوی عەسکەریەوە لاوازو بێ هێزیو بو، سەرگەرمی ئەو پەیمانە گرانە بو کەوڵاتانی ئەوروپی لەبەرلین دەربارەی دابڕینی ناوچەکانی بالقان لەقەڵەمڕەوی عوسمانی بەسەریاندا سەپاندبو. هەروەها ناکۆکی دێرینەی عوسمانی- ئێرانیو زیندوبونەوەی ئەو ناکۆکیە لەسەر هەڵوێستی ئێرانی لەشەڕی روسی- عوسمانیدا داواکردنەوەی هەندێ ناوچەو ئەرزی سەرسنور لەقوتورو زەهاو لەلایەن ئێرانەوە.. بابیعالی لەسەرەتاوە بەلاقرتیوە سەیریان ئەکرد، هەوڵیاندا بەرێگەی گفتوگۆی سیاسیو بەڵێندانی چەور شێخ لەشۆڕش پەشیمان بکەنەوە. لەدواییدا لەژێرکارتێ کردنی گەورە بونی مەترسی روداوەکەو لەژێر گوشاری سەختی دەوڵەتانی ئەوروپیدا کەوتنە بەکارهێنانی هێزی چەکدار بۆ تێشکاندنی جوڵانەوەکەو گرتنو دورخستنەوەی سەرکردەکانی. کیزن ئەڵێ: ((ئەو کارەی لەمانگی سەپتەمبەردا بەمژدەیەکی زۆرەوە دەستی پێ کرد لەمانگی نۆڤەمبەردا بەڕیسوایی دوایی هات، بەهۆی پێ داگرتنی دەوڵەتانی ئەوروپاوە بابیعالی سەرەنجام عوبەیدوڵلای گرت))[٥٣].

روداوەکانی ١٨٨٠ بو بەتەنگوچەڵەمەیەکی دیپلۆماسی لەنێوان دەرباری قاجارو بابیعالیدا. دەرباری قاجار عوسمانیەکانی تاوانبار ئەکرد بەهان دانی کوردەکان بۆ دەسدرێژی کردنە سەر ئێرانو راپەڕین. بابیعالی ئێرانی تاوانبار ئەکرد بەوەی زەرەرو زیانی لەشێخ داوە.

پاش ئەوەی کاربەدەستانی عوسمانی شێخیان بەگیراوی بردە ئەستەموڵ، ویستیان کەڵك لەم روداوە وەربگرن وەکو عامیلی زەغت بۆ سەر ئێران. لەکۆتایی تشرینی ١٨٨١دا سەفیری تورکیا لەتاران، فەخری بەگ داوای لەئێران کرد" هەر زیانێ لەسالانی ١٨٧٠، ١٨٧٦، ١٨٨١ ئێران لەشێخی داوە بۆی ببژێرن. هەڕەشەی ئەوەی ئەکرد، کە ئەگەر خواستەکانی شێخ جێبەجێ نەکرێ لەوانەیە سەرلەنوێ راپەڕینێکی تر بقەومێ[٥٤]. بەڵام میرزا سەعید خان، وەزیری دەرەوەی ئێران، بەئامۆژگاری زینوفیف سەفیری روسیا، نوتەکەی تورکیای رەت کردەوە، بەبیانوی ئەوەی، ناوچەکانی شێخ داوای ئەکا هیچی مولکی ئەو نەبون بەڵکو بەکرێی گرتونو هەندێکی بەتاپۆی ساختە داگیرکردوە. لەئەنجامی یاخی بونەکەیدا دەست بەسەر هەمویا گیراوە. سەرسوڕمانی خۆی دەربڕی لەوەی تورکیا پشتی عوبەیدوڵلا ئەگرێ لەدوژمنایەتیدا بەرامبەر ئێران. ئێرانیش داوای بژاردنی ئەو زەرەرانەی کرد کەبەهۆی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵلاوە لێی کەوت بو.

خواستەکانی شێخ کەسیاسی بونو هەردو دەوڵەتی نەگرتەوە. لەئەنجامی تێشکانی جولانەوەکەو دەستێوەردانی راستەوخۆی ئینگلیزو روسیەدا سەری نەگرت. عوسمانی کردی بەبەهانە بۆ داواکاری مادیو داواخستنی جێبەجێ کردنی بەندی ٦٠ی پەیمانی بەرلین دەربارەی گێڕانەوەی قوتورو ناوچەکانی دەوروبەری بۆ ئێران.

لەتشرینی دوەمی ١٨٨٠دا هاوکات لەگەڵ لەشکرکێشی ئێران بۆ سەرناوچەکانی ورمێ، موکریان، تورك دەستی کرد بەلەشکرکێشی بۆ سەر کوردستانی عوسمانیو داوای لەشێخ کرد بلاوە بەهێزەکانی بکاو بچێتە ئەستەموڵ.

شێخ بەرێزێکی زۆرەوە، بەگیاوی برایە ئەستەموڵ. ئەگەرچی لەوێ پێشوازی شاهانەی لێ کرا، بەلام خواستە سیاسیەکانی پشت گوێ خراو خۆیشی بەدەست بەسەری لەوێ لەجێگەیەك دانرا.

شێخ عوبەیدوڵلا کەنائومێد بو لەبابیعالی سەرلەنوێ بەنهێنی کەوتەوە هەوڵدانی رێکخستنەوەی هێزەکانی، پێوەندی لەگەڵ لایەنگرەکانی پێوەندی لەگەڵ نوێنەرانی دەوڵەتانی بێگانە نوێ کردەوە. لەئابی ١٨٨٢دا بەپاسپۆرتێکی دروست کراو بەناوی بازرگانەوە ڤیزای روسیای وەرگرت. لەرێگەی دەریای رەش، تفلیس، یەریڤان، بایەزید، ئالاشگر، هەکاری گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی بۆ درێژەپێدانی خەبات.

هەلاتنی شێخ پەژارەی زۆری لەلای دەرباری قاجار دروست کرد. ئێران داوای لەبابیعالی کرد کەبیگرێو دوری بخاتەوە هەروەها داوای لەروسیەو بەریتانیاش کرد کەپشتی بگرن. ئێرانو روسیەو بەریتانیا بابیعالیان ناچار کرد کەچارەی سوپایی مەسەلەکە بکات. هێزە چەکدارەکانی تورك لەهەکاری چونە سەر شێخ عوبەیدوڵلا لەکۆتایی تشرینی یەکەمی ١٨٨٢دا بەدیل گیاو بەهێزێکی گەورەوە لەگەڵ ١٠٠ خێزانی لایەنگری رەوانەی موسڵ کرا. لەموسڵەوە رەوانەی ئەسکەندەرونە، ئینجا بیروتو پاشان دورخرایەوە بۆ حیجاز، لەوێ گلیان دایەوە تا لەساڵی ١٨٨٣دا کۆچی دوایی کرد[٥٥].

٥/٣ دامرکانەوە

رێوشوێنەکان جێبەجێ کردنی بەرنامەی کاری دەرباری ئێرانی بۆ کوژاندنەوەی راپەرینەکە لەمەیدانی جەنگی، دیبلۆماسی، سیاسیدا سەری گرت.

لەبواری جەنگیدا، شا جگەلەوەی توانی هێزێکی ڕێکوپێکی مەشق دیوی بەدیسپلین بەفەرماندەیەتی سەرکردەیەکی سیاسی- سوپایی لێوەشاوەو بەهاوکاری ئەفسەری شارەزای نەمسەیی ڕەوانەی کوردستان بکا. هەروەها هێزێکی گەورەی میلیشایی خێڵە تازەری‌و کوردەکانی ئازەربایجانی لەسەرکۆکردنەوە. لەهەمان کاتدا توانی ڕوسیەش واڵێ بکا هێزەچەکدارەکانی خۆی لەسەرسنوری ئازەربایجان مۆڵ بدا بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا بەقازانجی هێزەکانی شا خۆی لەشەڕەکە هەڵبقورتێنێ. هەروەها توانی سوڵتانی عوسمانیش ناچار بکا هێزە چەکدارەکانی خۆی بنێرێتە کوردستانی عوسمانی‌و بارگەو مەخفەر لەناوچە گرنگەکان‌و لەسەرسنور دابنێ. بەم جۆرە جوڵانەوەکەی گەمارۆی سوپاییدا.

بەمەش لەماوەیەکی کورتدا ورەی هێزەکانی شێخ ڕوخان‌و توشی تێشکانی کردن.

لەبواری دیپلۆماسیدا، شا توانی وا لەحکومەتەکانی ڕوسیاو بەریتانیا بکا کەنەك هەر پشتیوانی مەعنەوی یاسیاسی لەجوڵانەوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا نەکەن‌و دانی پیانەنێن، بەڵکو توانی وایان لێ بکا گوشاری بەتین بۆ سەر بابیعالی بەرن کەناچاری بکا هەوڵی سیاسی بدا بۆ بڵاوە پێ‌کردن‌و دەسهەڵگرتنی شێخ عوبەیدوڵڵا لەشەڕو هەوڵی سوپایی بدا بۆ ئەوەی دەس بگرێتەوە بەسەر ناوچە شێواوەکانی کوردستان‌و سنوری هەردو دەوڵەتدا لەئەنجامدا شێخ بەگیراوی لەکوردستان دوربخەنەوە.

لەبواری سیاسیدا، شا توانی جوڵانەوەکە لەزۆرایەتی کوردی ئێرانی دابڕێ. شۆڕشەکە نەیپەرژایە سەرئەوەی بتەنێتەوە بۆ ناوچەکانی سنەو کرماشان، بەڵکو هێزی کوردەکانیشی لەسەر کۆکردەوە بۆ بەگژاچونی.

هەروەها توانی هەستی شیعەیەتی ئازەریەکان لەدژی شێخ‌و جوڵانەوەکەی کەسوننی بون بوروژێنێ‌و لەشەڕێکی مەزهەبی خوێناویانەوە بگلێنێ نەك هەر دژی شێخ‌و لایەنگرەکانی بەڵکو دژی هەمو کوردو سوننیەکانی موکریان.

لەبەرامبەر ئەوەدا تەقەللاکانی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ جێبەجێ کردنی لایەنە سیاسی، دیپلۆماسی، جەنگیەکانی ستراتیجەکەی سەریان نەگرت.

لەبواری جەنگیدا، بەهۆی نابەرامبەریەوە لەژمارەی هێزەکان‌و چەکی هێزەکان‌و جۆری ڕێکخستن‌و مەشق‌و دیسپلین‌و سەرکردایەتیەوە، جوڵانەوەکە

نەیتوانی هیچ سەرکەوتنێکی کاریگەر چ بەوەی دەست بگرێ بەسەر شارو شوێنی گرنگو ستراتیجیدا، چ بەوەی شکستێکی سەخت بەهێزێکی گەورەی ئێرانی بدا، بەدەس بهێنێ، بەڵکو بەشێکی هێزەکەی لەپاش چەند سەرکەوتنێکی بچوك، بەهۆی نارێکوپێکیو بێ دیسپلینیەوە بەهەندێ کالای بێ بایەخەوە بلاوەیان لێ کردو پاشماوەی هێزەکەش لەگەڵ دەرکەوتنی بەرایی هێزە نیزامیەکەی ئێراندا بەتێشکاویو نارێکوپێکی کەوتە کشانەوەو بلاوە لێ کردن.

لەبواری دیپلۆماسیدا، نەك هەر نەیتوانی پشتیوانی مەعنەوی-سیاسی یاپشتیوانی ماددیو دانپیانانی قانونیو سیاسی دەوڵەتێکی گەورەی وەکو بەریتانیا یاروسیە بەدەس بهێنێ، کەلەسەری هەڵبداتێو پارێزگاری لێ بکا، بگرە لەدوا قۆناغی بزوتنەوەکەدا گەلەکۆمەکیی دیپلۆماسی روسی-ئینگلیزی-ئێرانی دژی کورد کەوتنە زۆرهێنان بۆ تورکیا کەبەرێگەی تەدەخولی عەسکەری کۆتایی بەراپەرینەکە بهێنێو سەرکردەکانی بگرێو لەکوردستان دوریان بخاتەوە.

لەبواری سیاسیدا، بزوتنەوەکە نەیتوانی گەلی کورد یەك بخات، دواکەوتویی گشت لایەنەی کۆمەڵی کوردستان، لەئەنجامی ئەوەشدا دواکەوتویی هۆشی نەتەوەیی کورد لەزۆربەی ناوچەکانو لەناو زۆربەی عەشیرەتەکاندا، کەهێشتا دڵسۆزی بۆ بنەماڵە، عەشیرەت" دڵسۆزی بۆ مەزەبو دین لەسەرو دڵسۆزییەوە بو بۆ نەتەوە... زۆربەی ناوچەکان دورە پەرێز راوەستاونو هەندێ لەوانەش کەسەرەتا بەشداربون زو پەشیمان بونەوەو هەڵگەرانەوە.

هەروەها نەیتوانی پشتیوانی نەتەوە مەسیحیە چەوساوەکانی ئەرمەنیو ئاسوری، پشتیوانی نەتەوە چەوساوەکانی ئازەریو عەرەب، پشتیوانی دەسەڵاتدارەکانی فارسو تورك بەدەست بهێنێ.

ئەمانە، لەلایەك زەمینەی سەرکەوتنی دەرباری قاجارو بابیعالییان بۆ دامرکاندنەوەی جولانەوەکە خۆش کردو لەلایەکی ترەوە زەمینەی تێشکانو دوایی هاتنی راپەرینی ١٨٨٠ی گەلی کوردیان ئامادە کرد.

٦/٣ ئەنجامەکانی تێشکانی بزوتنەوە ١٨٨٠

١-لەکوردستانی ئێران، هێزە چەکدارەکانی ئێران: نیزامیو میلیشیا بەتوندوتیژیەکی ئەوتۆ کەوتنە سەرکوتکردنی خەڵكو سزادانی بەکۆمەڵیان بۆ ئەوەی چاوترسێن بنو جارێکی تر زانی هەڵگەرانەوەو راپەرین نەکەن، کەتوانای

مرزیی‌و ئابوری لەخەڵکی ناوچەکە بڕی. بەقسەی سەرچاوەیەکی ئاگاداری وەکو مەسعود میرزا زل ئەلسلتانی کوڕی ناصرالدین شا لەو چەند هەفتەیەدا سەد هەزار کەس کوژران‌و سەد هەزار کەس دەربەدەر بون‌و دو هەزار گوندی گەورەو بچوك وێران کران[56] ئەمەش زەرەرێکی ئەوەندە قورس بو لەکورد کەوت تانزیکەی ۳۰ساڵ وزەی جوڵانی لەبزوتنەوەی نەتەوەیی کوردی ئێراندا نەهێشت.

۲-لەکوردستانی عوسمانی‌دا، سوڵتان عەبدولحەمید بەپێچەوانەی ئێرانەوە هەوڵی‌دا گەلی کورد بەلای خۆی‌دا رابکێشێ‌و بیکاتە هێزێکی گەورەی رێکخراو بۆ پاراستنی سەڵتەنەتی خۆی‌و بەکارهێنانی لەسەرکوتکردنی ئەرمەنیەکان‌و بەکارهێنانی لەشەڕدا دژی ئێران‌و روس. سوڵتان عەبدولحەمید لەگەڵ شێخ‌و مەلاکانی کورد پێوەندی نزیکی دروست کرد، موچەی بۆ زۆربەیان بڕییەوە. کوڕو نەوەی ئەمیرە کوردە لێخراوەکانی لەئەستەموڵ لەخۆی نزیك خستەوە. هەندێ قوتابخانەی لەهەندێ جێگای کوردستان دامەزران لە۱۸۸۵یشەوە دەستی کرد بەنزیك خستنەوەی ئاغاو شێخ‌و مەلاکانی کورد لەخۆی بۆ پێکهێنانی تیپە حەمیدییەکان((حەمیدیە سواری الایلری))لەخێڵ‌و هۆزەکانی کورد.

بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد بەتێپەڕینی زەمان ناوەڕۆکە سیاسییەکەی چاکتر خەملی کەدوایی تر لەشێوەی هۆشی نیشتمانی، پەیدابونی گۆڤارو بڵاوکراوە، دامەزراندنی یانەی رۆشنبیری‌و رێکخراوی سیاسی، زیادبونی دەوری کورد لەبابیعالی‌دا... خۆی نواند.

۳-بزوتنەوەی نەتەوەیی ۱۸۸۰لەجاران زیاتر سەرنجی دەوڵەتە ئەورووپییە گەورەکانی بۆلای کورد راکێشا. گرنگی ئەم گەلە لەناوچەکەدا، بەتایبەتی گرنگی جیۆپۆلەتیکی نیشتمانەکەی بۆ ئەوان دەرکەوت. هەوڵیان دا زیاتر لەجاران نفوزی خۆیان لەکوردستان‌دا بەهێزبکەن. گەڕیدەو ئەفسەرو ئارکیۆلوگ‌و جاسوس.. سەردانی کوردستانیان ئەکرد. لێکۆڵینەوە لەزمان‌و فەرهەنگ‌و مێژو، لەلایەنی سیاسی، کۆمەڵایەتی ژیانی خەڵکی کوردستان‌و جوگرافیای وڵاتەکەیان لەلایەن دەزگا زانستیەکانی روسیاو بەریتانیاو ئەڵمانیاوە پەرەی سەندو زۆرتر بو، کەئەمەش بەڵگەی بایەخ دانی ئەو دەوڵەتانەیە بەکوردو شوێنی ژیانی.

پەراوێزەکانی بەشی سێیەم:

[1] هامر پورگشتال، تاريخ امپراطوری عثمانی، ترجمه ميزا زكی علی ابادی، باهتمام جمشيد كيان فر، ج٤،(تهران: زرين، بهار١٣٦٨ش)، ل٣١٢.

[2] ڕۆم بۆ دەوڵەتی عوسمانیو عەجەم بۆ دەوڵەتی ئێران لێرەدا بەپێرەوی لەشاعیرانی کورد: ئەحمەد خانی ١٦٥١-١٧٠٧، سالم ١٨٠٠-١٨٦٦، حاجی قادری کۆیی ١٨١٧-١٨٩٧، بەکارهێنراوە، هەروەکو لەسەر زمانی ئەو سەردەمەی خەڵکی کوردستانیش باوبوە.

[3] بۆ نمونە بڕوانە قەسیدەکەی سالم لەوەڵامی قەسیدەکەی ئالیدا ١٨٠٠-١٨٥٦ سەبارەت بەنەمانی دەسەڵاتی میرنشینی بابانو دامەزرانی دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی عوسمانی.

[4] جرج ن. كرزن، ايران وقضيه ايران، ترجمه و غ. وحيد مازندرانی، ج١ چ٢،(تهران: مركز انتشارات علمیو فرهنگی، ١٣٦٢) ص٧٠١" ميزا شكرالله سنندجی(فخر الكتاب) تحفه ناصری، مقابلهو تصحيح از: د. حشمت الله طبيبی،(تهران: امير كبير، ١٣٦٦)، ص ٥٣١" واسيلی نيكتين، كردو كردستان، ترجمة، محمد قاضی، (تهران: نيلوفر، ١٣٦٦) ص٤١٣، مينورسكی، الاكراد، ترجمه د.معروف خزنه‌دار، (بغداد:١٩٦٩).

[5] روحی بك الخالدی المقدسی(الانقلاب العثمانی وتركيا الفتاة)(مجلة الهلال)، الجزء و الاولی، السنه ١٧،١ كانون اول ١٩٠٨، ص٨١.

[6] بۆ شەجەرەی بنەماڵەکەیان بڕوان: نیکتین، س ن، ل٤٩٩.

[7] د. جەلیلی جەلیل، ڕاپەڕینی کوردەکان ساڵی ١٨٨٠، وەرگێڕانی د.کاوس قەفتان،(بەغداد: ١٩٨٧)، ل٨٠.

[8] كرزن، س ن، ل٧٠١.

[9] هەمانجی

[10] د.عزيز شەمزينی، الحركة القومية التحررية للشعب الكردی، من منشورات الاتحاد الوطنی الكردستانی، مطبعة الشهيد ابراهيم عزو، نيسان ١٩٨٦، ص ٦٢" هەروەها هەندێ بڕی ئەم وتارە لە:خالفين، خەبات لەڕێی کوردستان دا وەرگێڕانی جەلال تەقی،(سلێمانی: چاپخانەی ڕاپەڕین، ١٩٧١)، ل١٧٩: جەلیل، س. ن، ل١١٤. ئەمانیش هەمویان لەئارشیفی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ڕوسی دەریان هێناوە.

[11] علی دهقان، رضائيه يا سرزمين زردشت،(تهران: ابن سينا، ١٣٤٨)، ل٤١٠.

[12] جەلیل: س ن، ل١٧١و١٧٤.

[13] علی افشار، رسالەی شۆڕش شێخ عبیدالله، ضمیمه و: میزا رشيد اديب الشعرا، تاريخ افشار، بەتصحيحو اهتمام پروزی شهريار افشار- محمود راميان،(تبريز: چاپخانه شفق، ١٣٤٦)، ص٥٢٩-٥٢٠.

[14] هـ س، ل٤٠٦-٤٠٧.

[15] هـ س، ل٥٥٤.

[16] عباس ميزا ملك ارا، شرح حال، بەكوشش دكتر عبدالحسين نوائی، چ٢،(تهران: بابك ٢٥٣٥)، ص١٥٣-١٥٨ هەرچەندە عباس میزا لەژیاننامەکەیدا باسی نوسراوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا ئەکا بەڵام تێکستی نامەکەی نەنوسیوەتەوە، چونکە وەکو خۆی ئەڵێ داوێتی بەناسرئەلدین شا.

[17] جەلیل، س ن، ل١١٥" نیکتین، س ن، ل؟
[18] جەلیل، س ن، ل١٠٨
[19] هـ س، ل١٠٩
[20] هـ س، ل٩١و٩٢ و١٠٩
[21] هـ س، ل٨٦
[22] هـ س، ل١٦٧" خالفین، س ن، ل١٦٦و ١٦٧
[23] هـ ج
[24] هـ س، ل١٤٧و ١٩٣
[25] ظل السطان راگوێزراوە لەتحفە ٥٣٠
[26] کرزن، س ن، ل٧٤٦
[27] هـ س، ل٧٦٢
[28] هـ س، ل٨٤٨-٧٤٩و٨٣٦
[29] رووداوەکانی لەشکرکێشی شێخ عوبەیدوڵڵا لەلایەن دو کەسەوە کەخۆیان شایەتی رووداوەکانی بون هەر لەو سەردەمەدا نوسراوە:
یەکەم، اسکندر غوریانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی در کردستان، بە اهتمام عبدالله مردوخ، (تهران: دنیای دانش،٢٥٣٦)
دووم، علی افشار، شۆرش شێخ عبادالله، ضمیمە: میرزا رشید ادیب الشعرا، تاریخ افشار، بەتصحیح و اهتمام پرویز شهریار افشار-محمود رامیان،(تبریز، چاپخانە شفق، ١٣٤٧ش)
یەکەمیان زۆرتر لەسەر رووداوەکانی قۆڵی سابلاخە چونکە خۆی لەو رۆژانەدا لەسابلاخ بوە. دوەمیشیان زۆرتر لەسەر قۆڵی ورمییە چونکە ئەویش خۆی لەورمێ بوە. هەرچەندە هەردوکیان بەگیانێکی زۆر دوژمنانە رووداوەکان ئەگێرنەوە، بەلاّم زانیاری مێژوویی بەنرخ و ناوازەیان تێدایە. زۆری زانیارییەکانی ئێرە لەوێ دەرهێنراون.
[30] افشار، س ن، ص٥٣٦.
[31] کرزن، س ن، ل٧٠١.
[32] افشار، س ن، ل٥٧٠.
[33] ابراهیم صفائی، مدارک تاریخی، (تهران: چاپ شرق، ١٣٥٥)، ص١١٣.
[34] جەلیل، س ن، ل٨٣.
[35] لینچوفسکی
[36] دەربارەی ستراتیجی ناوچەیی روسی و بەریتانی بڕوانە: پیو- کارلو تیرینزیو، رقابتهای روس و انگلیس در ایران وافغانستان ترجمە عباس اذین(تهران-چ٢، ١٣٦٣ش)
[37] مینورسکی، س.ن، ل٨٢-٨٣.
[38] جەلیل س ن، ل٨٥" خالفین، س ن، ل١٦٩.
[39] جەلیل، س ن، ل٨٤-٨٥" خالفین، س ن، ل١٦٩-١٧٠.
[40] خالفین، س ن، ل٢٠٦.
[41] هـ س، ل١٧٠.
[42] لینچوفسکی، رۆژهەلاّتی ناوەڕاست لەکاروباری دنیادا،(چاپی ١٩٧١ی ئینگلیزی، ل٦٥٣).

[43] خالفین، س ن، ل١٧٦.
[44] هـ س، ل١٣٠
[45] جەلیل، س ن، ل١٧٦.
[46] کرزن، س ن، ل٧٠٢.
[47] هـ س، ل٧٠١
[48] مرتضی راوندی، تاریخ اجتماعی ایران، ج٢،(تهران: امیر کبیر)، ص٥٨٣.
[49] هـ س، ل٢٠٢و ١٨٥.
[50] هـ س، ل٢٠١
[51] هـ س، لا ١٧٠و ١٩٧و ١٨٥و ١٨٦و ١٨٧
[52] هـ س، لا ٩٢و ٩٣و ١٣٦و ١٧٦و ١١١و ١٤١
[53] کرزن، س ن، ل٧٠٢
[54] خالفین، س ن، ل١٩٩
[55] بڕوانە ئەو شێوەنەی وەفایی بۆ شێخی کردوە((دیوانی وەفایی))لێکۆڵینەوەو لەسەر نوسینی محمد علی قەرەداخی.
[56] ظل السلطان راگوێزراوە لەتحفە ٥٣١.

٤-شەڕو ئاشتی: هەردوکیان کوێرەوەری

١-هەڵگیرسانی یەکەمین جەنگی جیهانی

تەرازوی ئەو((هاوسەنگی هێز))ەی ماوەیەکی درێژ ئاسایشی نێوان دەوڵەتە گەورەکانی ئەورووپای راگرت بو، دوای تەواوبونی یەکگرتنی نەتەوەیی ئاڵمانی و ئیتاڵی و پێشکەوتنی خێرای پیشەسازی ئاڵمانیاو ئەمریکا، بەجۆرێکی بنەڕەتی تێکچو. دەوڵەتە ئیمپریالیستیە بەهێزەکان ئەیان ویست پارێزگاری دەسکەوتە کۆنەکانی خۆیان بکەن و دەوڵەتە تازە پێشکەوتوەکانیش ئەیان ویست سەرلەنوێ، بەپێی گۆڕانی تەرازوی هێزەکان، دنیا دابەش بکرێتەوە. دەوڵەتانی ئەورووپی کەوتبونە خۆبەهێزکردن و بۆربۆڕێنی خۆچەکدارکردن، چونکە هەمویان چاوەڕێی هەڵگیرسانی جەنگیان ئەکرد.

رۆژی ٢٨ی ژوئینی ١٩١٤ وەلیعەهدی نەمسەو هاوسەرەکەی لەسیراجیفو کوژران.

نەمسە ئەمەی کردە بەهانە، پاش دورۆژ جەنگی لەدژی دەوڵەتی سیرب راگەیاند.

روسیەش، کەخۆی بەپارێزەری گەلانی سلاڤی دائەنا، بۆ پشتیوانی لەسیرب هێزەکانی خۆی سازدا، جەنگی دژی نەمسە راگەیاند.

پاش چەند رۆژێ ئاڵمانیاش بۆ پشتیوانی لەنەمسە جەنگی دژی روسیا راگەیاند.

ئەڵمانیاش دژی فەرەنسەو بەلچیك جەنگی راگەیاند.

بەریتانیاش جەنگی دژی ئاڵمانیا راگەیاند.

هەر لەو رۆژانەشدا ژاپۆن جەنگی لەدژی ئاڵمان راگەیاند.

ئاگری شەڕ سەرانسەری ئەورووپای گرتەوەو دەوڵەتانی هاوبەشی جەنگ دابەش بون بەسەر دو بەرەدا:

بەرەی دەوڵەتانی ناوەند، کەپێك هات بو لەئاڵمانیاو نەمسەو دوایی تر تورکیاش.

بەرەی دەوڵەتانی پێکهاتو، کەبریتی بو لەبەریتانیاو روسیاو فەرەنسەو لەکۆتایی جەنگدا وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکاشیان چوە پاڵ.

ئەگەرچی مەیدانی سەرەکی بەلادا خستنی جەنگ ئەوروپا بو، بەلام ناوچەکانی رۆژهەلاتی نزیك و ناوەراست بۆ هەردولای جەنگ، لەروانگەی ستراتیجییەوە گرنگییەکی ژیانییان هەبو، هەردولا پێیان وابو، لەدەس دان یا دەس گرتن بەسەر ئەم ناوچەیەدا ئەتوانێ کارێکی کاریگەر بکاتە سەر چارەنوسی گشتی جەنگ[1]. لەبەرئەوە هەم ئەڵمانیاو هاوپەیمانەکانیو، هەم ئینگلیزو هاوپەیمانەکانی بەهەمو رێگەیەك هەوڵی تێوەگلاندن یا ئەگەر نەتوانرێ بێلایەن کردنی تورکیاو ئێرانیان ئەدا.

١/١ تورکیا: سەرەتا بێلایەنیو، سەرەنجام بەشداری تەواو

لەکاتی هەڵگیرسانی یەکەمین جەنگی جیهانیدا، محەمەدی ٥هەم سوڵتانی عوسمانیو، سعید حلیم پاشا سەرۆوەزیرانی بابیعالی بو، بەلام دەسەلاتی راستەقینە لەدەس سەرکردەکانی حیزبی(اتحادو ترقی))دا بەتایبەتی لەناو لەپی ٣ سەرە ناودارەکەی ئەو حیزبەدا بو" تەلعەت پاشا، وەزیری کاروباری ناوەوە، ئەنوەر پاشا، وەزیری جەنگ، جەمال پاشا، وەزیری دەریا. ئۆردوی تورکیش بەکردەوە لەژێر دەستی ئەو ٤٢ ئەفسەرە ئاڵمانییەدا بو کە بەسەرکردایەتی جەنەراڵ لیمان فون ساندەرس خەریکی مەشق داداو رێکخستنەوەی بون.

بیروڕای سەرانی حکومەتی تورك بەرامبەر جەنگ وەکو یەك نەبو، لەناو ئەوانەدا هەندێکیان داواکاری بێلایەنیو، هەندێکیان لایەنگری هاوبەشی دەوڵەتانی ناوەندو، هەندێکیان لایەنگری هاوبەشی دەوڵەتانی پێکهاتو بون.

بابیعالی لەسەرەتای هەڵگیرسانی جەنگدا، بێلایەنی خۆی لەجەنگ راگەیاند. بەلام ئەنوەرو تەلعەت، دو لەسەرکردە ئیتحیادییە دەسەلاتدارەکانی حکومەتی تورك، بەگەرمی هەوڵیان ئەدا ئیمپراتۆریی عوسمانی لەپاڵ هێزەکانی ئاڵمانیدا دژی دەوڵەتانی پێکهاتو بەشداری جەنگ بێ. پێیان وا بو، ئاڵمان بەزویی شەرەکە بەقازانجی خۆی بەلادا ئەخاو، جەنگ ئەباتەوە.

لە٢ی ئابی ١٩١٤دا، کەجەنگ سەرەتای بوو هەندێ لەسەرکردەکانی((اتحادو ترقی))بەنهێنی، پەیمانێکی سیاسی- جەنگییان لەگەڵ ئاڵمانیا بەست. هەندێ لەسەرانی حکومەتی تورك ئاگایان لێ نەبو.

له۲۹ی تشرینی یەکەمی ۱۹۱٤دا ژێرئاوییەکی ئاڵمانی کەموڵکی تورکیا بو، لەدەریای رەشدا پەلاماری ئوستولی روسیایدا.

روسیاش بەدوای ئەمەدا لەرۆژی ۲ی تشرینی دوەمی ۱۹۱٤دا جەنگی دژی تورکیا راگەیاند.

بەدوی روسیەدا فەرەنسەو بەریتانیاش لەرۆژی پێنجەمی هەمان مانگدا جەنگیان دژی تورکیا راگەیاند.

تورکیاش ئیتر بەتەواوی تێکەڵاوی جەنگی جیهانی بو. لەوەشدا مەبەستی ئاڵمان هاتەدی، چونکە بەلای ئەڵمانەوە گرنگ نەبو ئامانجی تورک لەجەنگ چیە یا چی بەسەر دێ، گرنگ ئەوە بو تورک گوشار لەسەر ئەو کەم بکاتەوە، بەشێکی هێزەکانی روس‌و ئینگلیز لەمەیدانی سەرەکی- ئەوروپا دەربهێنێ، بەمەیدانێکی لاوەکیەوە لەئاسیا خەریکیان بکاو ئاسایشی رێگای هاتوچۆی ئیمپراتۆریی بەریتانی لەگەڵ هندستان بخاتە مەترسیەوە.

ئاڵمان بۆ ئەوەی کەڵکی تەواو لەهاوکاری تورک وەربگرێ، داوای لێ کرد" بوغازەکان لەروی کەشتیانی هەمو دەوڵەتانی ترا دابخات‌و، ئاورێکانی قەناتی سویس‌و عەدەن ببڕێ‌و، پەلاماری قافقاس بداو بەشێکی هێزی روسی خەریک بکا،((خەلیفە))ش جیهاد لەدژی دەوڵەتانی پێکهاتو رابگەیەنێ[2].

سەرکردایەتی ئاڵمانی لەلایەکەوە هەندێ دیپلۆماتی کارامەی دانا بۆ کاری سیاسی‌و دیپلۆماسی لەتورکیا، لەلایەکی ترەوە هەندێ ئەفسەری بەتوانای ناسراوی هەڵبژارد بۆ ئەوەی دەس بگرن بەسەر ماشینی جەنگیی تورکدا. ئەفسەرانی ئاڵمانی لەپلە بەرزەکانی ئۆردوی تورکدا کەوتنە کار کردن" جەنەرال لیمان فون ساندەرس سەرپەرشتی رێکخستنەوەی ئۆردوی ئەکرد، جەنەرال فون فالکنهاین سەرکردایەتی هێزەکانی فەلەستین‌و فیلد مارشال گولتس سەرکردایەتی هێزەکانی میزوپۆتامیایان ئەکرد، جەنەرال فون لوسو، ئەدمیراڵ هومان نوێنەری هەیئەتی ئەرکانی ئاڵمانی بون لای سەرکردایەتی جەنگیی تورک[3].

سەرکردەکانی(اتحاد و ترقی))هیوای زل‌و زۆریان لەسەر بەشداری تورک لەجەنگدا هەڵچنی بو، بەتەمای سەرکەوتنی گەورەو دەسکەوتی زۆر بون.

ئامانجە سیاسی‌و جەنگییەکانی تورک لەبەشداربونی جەنگدا بریتی بو لە:

۱-رزگارکردنی ئیمپراتۆریی عوسمانی لەنفوزی بێگانەو پەرەپێدانی فەرهەنگی تورک.

٢-سەندنەوەی میسرو قوبروس‌و، ئەگەر توانرا لیبیاو تونس‌و جەزائیر.
٣-ئازادکردنی ناوچە تورك زمانەکانی روسیا وەکو قانقازو تورکستان‌و گرێدانی بەتورکیاوە.
٤-پەرەپێدانی نفوزی خەلیفە لەسەرانسەری وڵاتانی ئیسلامدا[٤].

٢/١ ئێران: بێلایەنییەکی رێز لێ نەگیراو

لەکاتی هەڵگیرسانی جەنگدا، دیپلۆماتەکانی ئاڵمان، ئینگلیز، روس، چ خۆیان راستەوخۆ، چ لەرێگەی دۆست‌و لایەنگرە ئێرانییەکانیانەوە هەوڵێکی زۆریاندا بۆ ئەوەی ئێران لەشەڕەوە بگلێنن. بەڵام حکومەتی ئێران بەسەرۆکایەتی عەلاء الدولە بەرەسمیی بێلایەنی ئێرانی بەرامبەر جەنگ راگەیاند.

هیچ دەوڵەتێکی بەشداری جەنگ رێزی ئەم بێلایەنییەی ئێرانی نەگرت‌و، حکومەتی ئێران خۆیشی ئەو هێزو توانایەی نەبو پارێزگاری خۆی بکاو، بێلایەنی خۆی بسەپێنێ یا بپارێزێ.

ئێران، لەو کاتەدا هێزێکی چەکداری نارێکوپێك‌و لاوازی هەبو، خەزێنەکەی خاڵی بو. دەرباری قاجار لەوپەڕی فەسادو بۆگەنیدا بو. هێزەکانی روسیا لای سەرویان داگیرکردبو. هێزەکانی بەریتانیاش پاش چەند حەفتەیەك لەشەڕ لای خوارویان گرت، جگەلەوەی پێشتریش هێزی لەئەفغانستان هەبو. شوێنی جیۆپۆلەتیکی ئێران وا هەڵکەوت بو، لەلای سەرەوەی هاوسنوری روسی‌و لەلای رۆژئاوای هاوسنوری عوسمانی‌و لەلای رۆژهەڵاتی هاوسنوری دەسەڵاتی بەریتانی بو. ئێران بەلایەنەکانی جەنگ دەورە درا بو.

کەدەوڵەتی عوسمانی تێکەڵاوی شەڕ بو، رۆژئاوای ئێران بو بەیەکێ لەمەیدانە گەرمەکانی جەنگ. کوردستانیش لەباری جوگرافییەوە وەها هەڵ کەوت بو، بێ ئەوەی دەس یادەسکەوتی لەهەڵگیرسانی ئەم شەڕەدا هەبێ. بو بەمەیدانێکی سەختی پێکادانی هێزەکانی هەردولای جەنگ، بەتایبەتی روس‌و تورك، کاتێ سوڵتان جیهادی راگەیاند. داوای لەهەمو موسڵمانانی دنیا کرد دژی هێزەکانی دەوڵەتانی پێکهاتو بجەنگن، ئەم بانگە لەناو کوردو گەلە موسڵمانەکانی تری ئێرانیشدا دەنگی دایەوە. بگرە تورك توانی کورد لەشەڕێکی خوێناوییەوە بگلێنێ دژی گەلە مەسیحییە هاونیشتمانەکانی.

ئۆردوی تورکی، بێ ئەوەی گوێ بداتە بێلایەنی ئێران، لەلایەکەوە لەشکرکێشی بۆ سەر قانقاز دەس پێ کردو، رژایە ناو ئەرزی ئازەربایجانەوە، لەلایەکی ترەوە کەوتە هان دان‌و یارمەتی ئێلەکانی کوردو، ئەو ئێرانییانەی لەدەس زوڵم‌و زۆری دەسەڵاتدارانی روسی هەڵاتبون بۆ ناو خاکی عوسمانی،

بەناوی جیهادو غەزاوە بەرەنگاریی هێزەکانی روس لەناو ئێراندا بکەن. بەم بۆنەیەوە حکومەتی ئێرانی کەوتە گفتوگۆ لەگەڵ کاربەدەستانی روسیو، عوسمانی، داوای لەروسیا کرد سوپاکەی لەشارەکانی ئێران بکێشێتەوە بۆ ئەوەی لایەنەکانی تری جەنگ بیانویان بەدەستەوە نەمێنێ لەشکر بهێننە ناو ئێرانەوە، داوای لەعوسمانیەکانیش کرد رێگە لەئاژاوەنانەوەی کورد بگرێو، لەسنورەکانی ئەودا ئۆردو کۆ نەکاتەوە. تورک ئەیوت ئەگەر روس سوپاکەی خۆی لەئازەربایجان بکێشێتەوە، ئەویش خواستەکەی ئێران بەجێ ئەهێنێ. بەڵام روسەکان ئەیان وت، ئەوان سوپاکەی خۆیان لەئازەربایجان کێشاوەتەوە، جگە لەچەند دەستەیەکی کەم کەبۆ پاراستنی هاوڵاتییەکانی خۆیان، کەسێکی تریان لەوێ نەهێشتۆتەوە.

هیچ لایەکیان قازانجی لەوەدا نەبو گوێ لەخواستەکانی ئێران بگرێ، بەڵکو هەردولا، هەریەکیان بەشێوەی خۆی، هەوڵی جێگیر کردنی خۆی ئەدا.

٢- پلانی جەنگیی تورکو مەیدانەکانی

بۆ بەجێهێنانی ئەو ئامانجە زلانەی بەتەمای بون، سوڵتان لە٢٣ی تشرینی دوەمدا بانگی جیهادیدا، داوای لەهەمو موسڵمانانی دنیا کرد بەشداری شەڕ بن. سەرکردایەتی جەنگیی تورکیش هێزی مرۆیی هەمو گەلانی تورکیای سازداو، سەربازگیری لەناو مەسیحییەکانیشدا کرد. بەهاوکاریو راوێژی ئەفسەرانی ئەڵمانی پلانێکی جەنگیی فراوانی دانا. هێزەکانی خۆی لەدو مەیدانی سەرەکیدا بۆ هێرش سازدا:

مەیدانی یەکەم: جەبهەی سینا، بەسەرکردایەتی جەمال پاشاو یارمەتی جەنەراڵێکی ئاڵمانی، ئەبو قەناتی سویسو میسر لەئینگلیز بگرێ. میسر لەهێزی بەریتانی پاك بکاتەوە، لەوێوە هەڵ بکوتێتە سەر سودانو لیبیاو سەرلەنوێ بیانخاتەوە سەر تورکیا.

مەیدانی دوەم: جەبهەی قافقاز، بەسەرکردایەتی ئەنوەر پاشاو بەیارمەتی جەنەراڵ شیلیندۆرف، ئەبو بەرەو ئازەربایجانو گورجستانو هەرچوارلای دەریای خەزەر بکشێ. بەهیوای ئەوەی گەلانی ئازەری، تورك، تورکمان، تاتار لەژێردەستی روس دەربێن. نەتەوەی تۆران یەك بخرێتەوەو ساز بدرێ بۆ پێکهێنانی سوپایەکی چەکداری مەزنو هەمو گەلە موسڵمانەکانی روسیاو ئێرانو ئەفغانستانو هیندستان... بەرەو پیری بێنو، بەدەنگ بانگی جیهادی سوڵتانەوە دژی روسو ئینگلیز راپەڕن.

ئۆردوی تورك لەسەرەتادا هەتا باتۆمو تەوریز پێشڕەوی کرد. بێ ئەوەی رێزی بێلایەنی ئێران بگرێ، ناوچە کوردنشینەکانی خۆراوای ئێرانی داگیرکرد.

له((ساری قامیش))سوپای روسی شکاند. بەڵام لەناوەڕاستی زستانی ١٩١٤-١٩١٥دا سوپای روسی کەوتە هێرشی پێچەوانە بۆ سەر ئۆردوی تورك. بەتێشکاوی تا سەر سنور راوی نا. ئینجا چوە ناو قوڵایی ئەرزی عوسمانییەوە.

پلانی جەنگیی تورك سەری نەگرت. لەباتی ئەو دو مەیدانەی سەرکردایەتی تورك ئەی ویست بیانکاتە مەیدانی سەرەکی. دەوڵەتانی پێکهاتو توانییان چەندین مەیدانی جەنگیی چاوەڕوان نەکراوی لێ بکەنەوە، لەوانە: دەردەنیل، سینا، میزۆپۆتامیا، عەرەبستان، قافقاس بۆ ئەوەی بەدیوارێکی ئەستوری هێزی هاوپەیمانەکان لەلای ئەرمەنستان، کوردستان، عەرەبستانەوە گەمارۆی بدەن.

لەناو جەبهەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ٣ یان راستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ لەگەڵ کورد پێوەندییان هەبو.

١/٢ جەبهەی قافقاز

تورکیا بۆ جێبەجێ کردنی پلانی جەنگیی خۆی، بێ ئەوەی گوێ بداتە بێلایەنی ئێران لەسەرەتای جەنگەوە بەناو ئازەربایجانی ئێرانیدا بەرەو قافقازو دەریای قەزوین کەوتە جوڵان. لەسەرەتادا هەندێ سەرکەوتنی بەدەس هێنا توانی هەندێ لەئازەربایجانی ئێرانیو قافقاسی روس داگیر بکا. لەناوەڕاستی زستانی ١٩١٤-١٩١٥دا سوپای روسی کەوتە هێرشی پێچەوانە. هێزەکانی تورك بەتێشکاوی بەرەو سنوری روسی- عوسمانی پاڵ پێوەنراو کەوتە پێشڕەوی لەناو خاکی عوسمانیدا. تەرابزون. ئەرزڕوم، ئەرزنجان، وان، بتلیس، موش.ی داگیر کرد. مەیدانی ئەم جوڵانە سەرەنجام درێژ بوەوە بۆ بەشی خوارەوی کوردستان، سوپای روس لەکانونی یەکەمی ١٩١٥دا تەورێزو لەمایسدا ورمێ دوایی تر شنۆ، سابلاخ، بانەی گرتو لەشوباتی ١٩١٦دا گەیشتە کرماشان، لەبەهاری ١٩١٦دا لەسنوری ئێران- عوسمانی لە٣ لاوە: رەواندز، پێنجوین، خانەقین بەرەو کوردستانی جنوبی کشا.

رەفتاری هێزە چەکدارەکانی روس بەگشتیو تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنیو قازاخ بەتایبەتی، لەکوردستاندا زۆر خراپ بو. لەکوشتنی خەڵكو تاڵان کردنی ماڵو داراییان، لەوێران کردنی شارو ئاوەدانی دەستیان نەئەپاراست.

خێڵەکانی کورد بۆ پاراستنی سەرو سامانی خۆیان لەزۆر شوێن ناچار بون بەرهەڵستی نائومێدانەی پێشڕەوی هێزەکانی روسیا بکەن.

لەم جەبهەیەدا ئامانجی پلانی جەنگیی تورکیا نەهاتە دی، بەڵکو توشی تێشکانێکی کاریگەر بو، بەشێکی قەڵەمڕەوی خۆی لەدەسدا، بەڵام ئامانجی

ئاڵمان، کەئەی ویست جەبهەیەکی نوێی جەنگ لەرۆژهەلاتی ناوەڕاستدا بۆ خەریك کردنی بەشێ لەهێزەکانی روس بکاتەوە، هاتەدی.

ئەم مەیدانە ئەگەرچی لەمێژودا بەجەبهەی قافقاز ناوئەبرێ. لەراستیدا ئەبو ناوی جەبهەی کوردستان بێ" چونکە شەڕگەی سەرەکی ئەم مەیدانەو زۆری شەڕو تێکهەڵچونە سەختەکانی نێوان هێزەکانی روسی- عوسمانی لەسەر ئەرزی کوردستان رویداو، ژمارەیەکی زۆری قوربانییەکانی، چ وەکو سەرباز لەریزی تۆردوی عوسمانیداو، چ وەکو دانیشتوانی ناوچەکە کورد بون.

٢/٢ جەبهەی میزۆپۆتامیا

لە٦ی تشرینی دوەمی ١٩١٤دا هێزەکانی بەریتانیا لەفاو دابەزین و لە٢٢مانگ دا چونە ناو بەسراوە، ئامانجی ئەم کارە جەنگییە پارێزگاری بیرە نەوتەکانی لای خواروی رۆژئاوای ئێران بو لەمەترسی پەلاماری دوژمن. ئەنجام دانی ئەم هێرشە ئەوەندە ئاسان بو سەرکردایەتی هێزەکەی هاندا پێشنیار بکەن بۆ سەروتری خۆیلن رێگەی پێشڕەوی بدرێن بەرەو بەغداد.

هێزەکانی بەریتانیا لە٣ی حوزەیرانی ١٩١٥دا عەمارەو لە٢٥ی تەموزدا ناسریەو لە ٣٠ی ئەیلولدا کوت الامارەیان گرت. لەکۆتایی تشرینی دوەمدا شەڕ گەیشت بوە نزیك سەلمان پاك لە٣٠ کیلۆمەتری شاری بەغداد. هێزەکانی عوسمانی بەسەرکردایەتی جەنەرالی ئاڵمانی گولتس لەوێ هێزی بەریتانییان بەتێشکاوی ناچاری کشانەوە کرد بۆ کوتو لەوێش گەمارۆیان دان.

لە٢٥ی نیسانی ١٩١٦دا هێزی بەریتانی لەکوت شکستی خواردو ١٣ هەزار کەسی لێ بەدیل گیرا. بەڵام هێزەکانی بەریتانی بەهێنانی هێزی نوێ سەرلەنوێ بەهێز کرانەوەو ئامادەکران بۆ پێشڕەوی بەرەو بەغداد. ئامانجی جوڵانی ئەم جارەیان ئەوە بو کە لەگەڵ هێزی روسی، کە لەناو خاکی ئێرانەوە بەرەو میزۆپۆتامیا کەوت بوە پێشڕەوی، یەك بگرنەوە. لە١١ی مارتی ١٩١٧دا هێزەکانی بەریتانی بەسەرکردایەتی جەنەراڵ مود گەیشتنە شاری بەغداد. رەفتاری هێزی بەریتانی لەگەڵ خەڵکی ناوچە داگیرکراوەکان لەگەڵ رەفتاری هێزی روسی جیاواز بو. هێزەکانی بەریتانیا لەگەڵ ئەوەی هەوڵیان ئەدا بەرێگەی کاری جەنگی دەس بەسەر ناوچەکاندا بگرن، لەهەمان کاتدا هەوڵی بەدەسهێنانی دۆستایەتیو پشتیوانی دانیشتوانی ناوچە داگیرکراوەکانیشیان ئەدا. بەڵێنی رزگاریی لەدەسەڵاتی رەشی تورکو چاکردنی باری ژیانو دابین کردنی هێمنیو ئاسایشیان پێ ئەدان. جەنەرال مود لەبەیانێکی درێژدا کە لە١٩ی مارتی ١٩١٧دا بۆ خەڵکی بەغدادی بڵاو کردەوە، نوسی بوی: ((...هێزەکانی

تیمە وەکو داگیرکەر یا دوژمن نەهاتونەتە ناو شارو خاکی ئێوە، بەڵکو وەکو رزگارکەر هاتون..))[٦] وە داوای لەپیاوە ناسراوەکانی ئەوێ کرد بوو هاوکاری لەگەڵ ئەفسەرە سیاسیەکانی هێزەکەی بکەن بۆ رێکخستنەوەی کاروباری خۆیان.

کاربەدەستانی بەریتانی لەبەغداد لە٤ی تەموزی ١٩١٧ دا دەستیان کرد بەبلاوکردنەوەی رۆژنامەی عەرەبی زمانی((العرب))ئەم رۆژنامەیە جگە لەوەی هەواڵی سەرکەوتنی هاوپەیمانەکانو تێشکانی تورکو ئاڵمانی بلاوئەکردەوە، هەوڵی ئەدا هەستی نەتەوەیی عەرەب دژی تورك بوروژێنێ، دۆستایەتی عەرەب بەدەس بهێنێ، بەڵێنی هاوپەیمانەکانی دەربارەی مژدەی ئازادی گەلان بەعەرەب ئەگەیاند.

ئامانجی ئەم هێزە بۆ یەکگرتنەوەی لەگەڵ سوپای روس هاتە دی. لەلای خانەقینەوە هەردو هێز لێکیان دایەوە، بەتەمای ئەوەی هەردوکیان پێکەوە بەرەو موسل پێشڕەوی بکەن.

هەڵگیرسانی شۆڕشی شوباتی ١٩١٧ دژی قەیسەر پشێوی خستە ناو ریزەکانی سوپای روسی. لەئۆکتۆبەری هەمان ساڵدا کاتی بولشەویك دەسەلاتی گرتە دەست، لەگەڵ تورك جەنگی راگرتو کەوتە دانانی رێوشوێنی کێشانەوەی یەکجاری هەمو هێزەکانی لەناوچە داگیرکراوەکان.

دەرچونی روسیا لەجەنگ بەریتانیای لەبیری داگیرکردنی موسل پەشیمان نەکردەوە. خۆی بەتەنیا کەوتە ئامادەکردنی زەمینەی سیاسیو جەنگیی جێبەجێ کردنی پلانەکەی لە١ی کانونی دوەمی ١٩١٨دا کاربەدەستانی بەریتانی لەبەغداد بۆ پڕوپاگەندە لەناو کورداو، بۆ بزواندنی هەستی نەتەوەیی کورد دژی تورك دەستیان کرد بەبلاوکردنەوەی رۆژنامەی کوردی زمانی((تێگەیشتنی راستی))[٧].

نیشانەکانی هەرەس رۆژ بەرۆژ زیاتر لەهێزەکانی عوسمانیدا دەرئەکەوت. بەریتانیا درێژەی بەهەڵکشانی خۆیدا بەرەوژور. لە٢٨ی نیسانی ١٩١٨دا گەیشتە توزخورماتو، رۆژی دوایی تر کفریو کەرکوکی داگیرکرد. ئەمەش سەرەتای دەرکردنی یەکجاری دەسەلاتی تورك بو لەکوردستانی جنوبی.

٣/٢ جەبهەی عەرەبستان

لەگەرمەی جەنگدا حسێن شەریفی مەککە، ئەمیر عەبدوڵلای کوڕی ناردە لای لۆرد کیچنەری بەریتانی لەقاهیرە بۆ ئەوەی پێی رابگەیەنێ کەئەو ئامادەیە هاوکاری بەریتانیا بکا دژی دەوڵەتی عوسمانی لەبەرامبەر رزگاری عەرەبو بەدی هێنانی ئاواتەکانیدا. لەسەرەتادا بەریتانیا گوێی نەدایە ئەم پێشنیارە.

له ۱۹۱۵دا بەریتانیا بەچاکی زانی سود لەعەرەب وەربگریٚ دژی تورك. سێر هینری ماکماهون نوێنەری بەریتانیا لەقاهیرە پێوەندی لەگەڵ حسێن کرد. چەند نامەیەك لەنێوان هەردوکیاندا ئاڵوگۆڕکرا حسێن لەنامەی رۆژی ١٤ی تەموزی ١٩١٥دا کەخواستەکانی خۆی بۆ ماکماهون رون ئەکاتەوە، لەنوقتەی یەکەمیدا نوسیویێتی:

((١-بەریتانیا دان بنێ بەسەربەخۆیی وڵاتانی عەرەبیدا کەسنورەکەی" لەلای سەرویەوە لەمیرسینو ئەدەنەوە دەس پێ ئەکا تا ئەگاتە خەتی ٣٧ لەبیرەجیك، ئورفا، ماردین، میدیات، جزیرەی ئیبن عومەر، ئامێدی تا سنوری ئێران. لەلای رۆژهەڵاتیەوە لەسنوری ئێرانەوە تا خلیجی بەسرە. لەلای خوارویەوە موحیتی هیندی، جگە لەعەدەن کەوەکو خۆی ئەمێنێتەوە لەلای رۆژئاوایەوە دەریای سور، دەریای سپی ناوەڕاست تا میرسین.

ئینگلیز خەلافەتی عەرەبی بۆ ئیسلام بسەلمێنێ))[٨].

حسێن لەم دیاری کردنەدا بەشێکی گەورەی نیشتمانی نەتەوەیی کوردی خستۆتە ناو ئەو سەرزەمینەوە کەداوای ئەکرد، کەچی هەمو وڵاتانی عەرەبی ئەفریقای لێ دەر هاویشتوە. چاوتێ برینی نەتەوە پەرستەکانی عەرەب لەئەرزی کورد لەو سەردەمەوە دەس پێ ئەکا.

بەریتانیا بێ ئەوەی بەڵێنێکی تەواو و رون بدا بەحسێن توانی لەگەڵی رێك بکەوێ بەشداری جەنگ بێ دژی دەوڵەتی عوسمانی. لە ٥ی حوزەیرانی ١٩١٦دا حسێن شۆڕشی عەرەبی دژی دەسەڵاتی تورك راگەیاند، داوای لەهەمو عەرەب کرد کەریزی سوپای تورك بەجێ بهێڵنو بێنە ریزی هێزەکانی ئەوەوە. بەریتانیا کولونیل لورەنسو چەند ئەفسەرێکی تری بۆ سەرکردایەتیو رێکخستنی کارە جەنگییەکانی شۆڕشەکە ناردە حیجاز. هەروەها هەندێ لەو ئەفسەرە عەرەبانەی دیلی ئینگلیز بون ئازاد کران بەو مەرجەی لەو شۆڕشەدا بەشدار بن. هێزەکانی عەرەب کەوتنە پەلاماردانی سەربازگەکانی ئۆردوی تورك لەحیجاز بەنیازی پاك کردنەوەی. حسێن ناوی لەخۆی نا مەلیکی عەرەب. بەڵام لەبەرئەوەی بەریتانیا ئەم ناوەی پێ پەسەند نەبو، گۆڕی بۆ مەلیکی حیجاز.

لەم جەبهەیەدا ٦٥ هەزار سەربازی تورك بەشۆڕشی عەرەبەوە خەریك بون. سەرەنجام شۆڕشەکە رێی تەخت کرد بۆ دەرکردنی هێزەکانی تورك لەحیجازو سوریاو فەلەستین.

٢-هەڵویستی گەلانی نە تورك

بەدی هێنانی ئامانجەکانی ئەنوەر پاشاو هاورێکانی پێویستی بەستراتیجێکی سوپایی- سیاسی هەبو. لەپێش هەمو شتێکا بەندبو بەڕادەی یەکگرتنی گەلانی عوسمانیو دڵسۆزییانەوە بۆ ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. تورکیا وڵاتێکی فرە- نەتەوەیی فرە- دین بو. بەگوێرەی هەندێ سەرژمێری دانیشتوانی ئەوسای سەرزەمینی عوسمانی ٢٥ ملیۆن بو. لەوە تەنیا ١٠ ملیۆنی تورك بو کە لەنیوەی کەمتری تێکڕای دانیشتوانی ئەکرد. ئەوی تر ١٠ملیۆن عەرەبو ٢ ملیۆن ئەرمەنیو ١,٥ ملیۆن کوردو ئەوی تریشی نەتەوەی جیاجیا بو. تورکیا تەبایی دینیو تەبایی نەتەوەیی تێ دا نەبو.

حکومەتی عوسمانی بەدرێژایی زەمان سیاسەتی چەوساندنەوەی دینی بەرامبەر گەلانی ناموسڵمان گرت بو. لەدوای هاتنی((تورکانی لاو))یشەوە سیاسەتی چەوساندنەوەی نەتەوەیی بەرامبەر گەلانی نەتورك گرت بو. هەوڵ دانی تورکانی لاو بۆ تواندنەوەی گەلانی نەتوركو نەموسوڵمان لەبۆتەی نەتەوەیی تورکدا، لەچەرخێکا کەئازادی دینو مەزەبو نەتەوە لەدنیادا بو بو بەباو، دڵی هەمو گەلانی نە تورکی ناو خاکی عوسمانی لەحکومەتی تورك ڕەنجاند بو.

کوردو عەرەب ئەگەر پێوەندی هاودینی لەگەڵ تورك کۆی ئەکردنەوە، ئەوا گەلانی مەسیحی نەپێوەندی هاودینیو نەپێوەندی هاونەتەوەییان لەبەینەدا نەبو، بەڵکو هەمیشە لەژێر باری زوڵموزۆری دینیو نەتەوەییدا بون، ئەمەش پاڵی پێوە ئەنان کەپەنا بۆ دەوڵەتی دەرەوە ببەن بۆ ئەوەی بیان پارێزنو لەهەمو هەلێك کەڵك وەربگرن لەجەهەننەمی چەوسانەوەی عوسمانی ڕزگاریان بێ.

لەناو گەلە مەسیحیەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا لەکاتی جەنگی جیهانی یەکەمدا ٣ یان گرنگی تایبەتییان هەبو: ئەرمەنیو ئاسوریو یۆنانی.

یۆنانیەکانی ژێردەستی تورکیا ئەگەرچی هەمیشە لەگەڵ دەوڵەتانی ئەوروپی هاوکار بون دژی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەڵام لەساڵانی ١٩١٤- ١٩١٨دا هیچ گیروگرفتێکی دژواریان بۆ تورك دروست نەکرد. ناکۆکی یۆنانی- تورکی لەدوای ڕاگرتنی جەنگ تەقییەوە.

١/٣ ئەرمەن

نەتەوەی ئەرمەن لەمێژ بوو سەربەخۆییان لەدەسدا بو. لەبەینی ڕوسیاو تورکیادا دابەش کرابون، هەروەها کەمایەتیەکی پەرتوبڵاویشیان لەئێران بو. بزوتنەوەی نەتەوەیی ئەرمەن لەپێش بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلە موسڵمانەکانی عەرەبو کوردا گەشەی کرد بو. ئەرمەن بەهیوا بون بەیارمەتی ڕوسیا بەئامانجی

نەتەوەیی خۆیان بگەن. لەو شەڕانەدا کە لەبەینی روس‌و تورک‌دا ئەقەوما ئەرمەنیەکان بەنهێنی‌و بەئاشکرا هاوکارییان لەگەڵ روس دژی تورک ئەکرد. ئەمەش بو بە بەهانەیەکی مێژویی بەدەس تورک‌و فەناتیکەکانەوە بۆ زیاتر ئازاردان و ناوبەناو سزادانی بەکۆمەڵی ئەرمەن.

کەجەنگی جیهانی یەکەم هەڵگیرسا، ئەرمەنیەکان بەشداربونی تورکیان لەجەنگدا بە((هەستێکی تێکەڵاو لەترس‌و هیوا))وە وەرگرت((ترس لەتۆڵەسەندنی چاوەڕوان کراوی تورک کەهیچ گوشارێکی دەرەکی نەی ئەتوانی بەری بگرێ))و((هیوای تێشکانی تورکیاو سەرکەوتنی هاوپەیمانەکان بەتایبەتی روسی))[9].

کەنیسەکانی ئەرمەن رایان گەیاند کەقەیسەری روسیا پارێزەری هەمو ئەرمەنیەکانی جیهانەو داوایان لەهەمو ئەرمەنیەک کرد هەر یارمەتیەکی شەخسی یا مادی لەدەس دێ پێشکەشی سوپای روسی بکا. روسیاش بەیانێکی رەسمی دەرکرد. هانی ئەرمەنیەکانی ئەدا بۆ راپەڕین لەدژی تورک‌و بەڵێنی رزگاری پێ ئەدان. ئەرمەنیەکان بەدەنگ ئەو بانگەوازانەوە چون. ریزی ئۆردوی تورکیان بەجێ ئەهێشت‌و بەکۆمەڵ ئەیان دایە پاڵ سوپای روس، یارمەتی روسیان ئەدا بۆ پێشرەوی، هێزی داگیرکەریان وەکو رزگارکەری خۆیان پێشوازی ئەکرد.

تورکیا بەرەقی بەرپەرچی هەڵوێستی ئەرمەنی دایەوە بەتوندی تۆڵەی لێ سەندن. لەحوزەیرانی ١٩١٥-دا بڕیاری راگوێزانی ئەرمەنی‌دا لەناوچەی رۆژهەڵاتەوە بۆ ناوەوەی ئەنەدۆڵ. تەلعەت پاشا وەزیری کاروباری ناوخۆی تورکیا خۆی راستەوخۆ سەرپەرشتی جۆری راگوێزانی ئەرمەنی ئەکرد لەساڵانی ١٩١٥-١٩١٦دا. جێبەجێ کردنی ئەم بڕیارە بو بەهۆی ئەوەی ولایەتەکانی رۆژهەڵات لەئەرمەنی چۆڵ بن. بەگوێرەی هەندێ سەرچاوەی جێی باوەڕ ئەبێ ٢ ملیۆن ئەرمەنی توشی ئەم کوێرەوەریە بوبن لەوانە ٦٠٠ هەزاریان مردون[10]. ئەم کارەساتە لەمێژودا بە((کوشتاری ئەرمەن))ناسراوە.

روسیا هەندێ تیپی چەکداری لەئەرمەن دروست کردبو. تۆڵەی لێقەومانی خۆیان لەخەڵکی ئەو ناوچە کوردنشینانە ئەکردەوە کەسوپای روسی داگیری ئەکردن. کاربەدەستانی روسی لەباتی ئەوەی هەوڵی ئاشت کردنەوەی گەلی ئەرمەنی‌و گەلی کورد بدەن. تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنیان ئازاد کرد بو بۆ تۆڵەسەندن لەکوردو قوڵ کردنی ناکۆکی نێوان ئەم دو گەلە دراوسێیە.

سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەرو کشانەوەی روس لەکوردستانو وازهێنانی لەپشتیوانی کردنی ئەرمەنو هەڵوەشاندنەوەی تیپە چەکدارەکانیان، کوێرەوەری گەلی ئەرمەنی سەخت تر کرد.

٢/٣ ئاسوری

ئاسوریەکان بەئەندازەی ئەرمەنی توشی مەینەتی نەبوبون، بەلام ئەوانیش لەژێر باری زوڵمی دینیو کۆمەڵایەتیو ئابوریدا بون. پاش ئەوەی سوپای روسی بەناو کوردستاندا پێشرەوی کرد، ئاسوریەکانی هەکاری لەتورک راپەرین. لەهاوینی ١٩١٥دا بەتێشکاوی بەکۆمەڵ کۆچیان کرد بۆ ناوچەکانی ژێردەسەلاتی سوپای روسی لەخوی، سەلماس، ورمێ. چەندین هەزار کەسیان چونە ریزی سوپای روسەوە. کاربەدەستانی روسی هەندێ تیپی تایبەتییان لێ پێك هێنا. لەسەرەتای ١٩١٨دا ژمارەیان ئەگەیشتە نزیکەی ١٢ هەزار چەکدار لەژێر سەرکردایەتی ئاغا پەتروسدا[11]. ئەم هێزانە شان بەشانی سوپای روسی بەشداری جەنگ بون دژی عوسمانی بەو هیوایەی بەئامانجەکانی خۆیان بگەن لەئازادیو سەربەستی.

سمکۆی سەرخێڵی شوکاك مارشیمۆنی پێشەوای دینی ئاسوریەکانی کوشت. ئەوەش بو بەهۆی دروست بونی ناکۆکیەکی خوێناوی لەبەینی ئاسوریو کوردا. هەردولا بەکۆمەڵ کوشتاریان لەیەکتری ئەکردو دەستیان لەیەکتری نەئەپاراست.

لەدوای کشانەوەی روس لەئێران ئاسوریەکان بێ پشتو پەنا مابونەوە. تورك بەبیانوی تەمێ کردنی نەستوریەکانی هەکاریەوە کەهاوڵاتی عوسمانی بون هێرشی کردە سەر ناوچەی ورمێ. روس لەناوچەکەدا نەما بو، بەریتانیاش ئاگاداری نەستوریەکانی کرد بەتەمای هێزی یارمەتی بەریتانی نەبنو پشت بەخۆیان ببەستن[12]. لەژێر گوشاری تورکا بەشەڕ لەخواروی گۆمی ورمێوە کشانەوە بەرەو ناوچەکانی ژێردەستی بەریتانیا لەهەمەدانو لەوێشەوە گوێزرانەوە بۆ بەعقوبە.

ئاسوریەکان توشی کوێرەوەریەکی نەتەوەیی بون. لەنیشتمانی خۆیان هەڵکەنرانو بەوڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو ئەورووپاو ئەمریکادا بەدەربەدەری بڵاوبونەوە.

٣/٣ عەرەب

بەژمارە ئەوەندەی تورك یاخود زیاتر ئەبون. هاودینی توركو کورد بون. لەناو ئۆردوی توركو داوودەزگاکانیدا چەندین ئەفسەری پلە بەرزو کاربەدەستانی گەورەی عەرەب هەبو.

سیاسەتی((مەرکەزییەت))و تورکاندن کەحکومەتی ئیتیحادیەکان لەناوچە عەرەبیەکاندا پێڕەویان ئەکرد، نابەرامبەری لەنوێنەرایەتی((مەجلیسەکان))دا، تەنگ هەڵ چنین بەرێکخراوە فەرهەنگیو سیاسیەکانی عەرەب، لەناو رۆشنبیرانی عەرەبدا هۆشی جیابونەوەخوازی دروست کردبو. لەساڵانی دوای ئینقیلابی عوسمانی تا هەڵگیرسانی جەنگ لەئەستەمبوڵ، قاهیرە، دیمەشق، بیروت، بەغداد، پاریس.. چەند رێکخراوێکی عەرەبی نەتەوەیی ئاشکراو نهێنی دروست بوبون بۆ بەدی هێنانی خواستە نەتەوەییەکانی عەرەب، کە بەپێی جیاوازیی بۆچونی رێکخراوەکان جیاواز بو. هەر لەوەی هەندێکیان داوای((لامەرکەزییەت))یان ئەکرد لەچوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا تا ئەوەی داوای جیابونەوەی هەمو نەتەوەی عەرەبو دروست کردنی دەوڵەتێکی یەکگرتوی عەرەبییان ئەکرد.

کاتێك جەنگ هەڵگیرسا سەرکردایەتی تورك گومانی لەدڵسۆزی عەرەب نەبو. هەڵگیرسانی شۆڕشی عەرەب بەهاوکاری ئینگلیز لەحیجاز دژی دەسەڵاتی عوسمانی(١٩١٦) بۆ کاربەدەستانی تورك شتێکی چاوەڕێ نەکراو بو.

شۆڕشی عەرەب بەسەرۆکایەتی حسێن جەزرەبەیەکی کوشندە بو لەئیمپراتۆریەتی عوسمانی. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو سیاسەتەی تورکیا گرتی بۆ سزادانی بەکۆمەڵی ئەرمەنی بەهۆی دەس تێکەڵاوکردنیەوە لەگەڵ روسیا دژی تورك، ئەگەرچی عەرەبیش هەمان رێگەی گرت بو، کەچی تورك سیاسەتی سزادانی بەکۆمەڵی بەرامبەر عەرەب نەگرت بەهۆی دەس تێکەڵاو کردنیەوە لەگەڵ ئینگلیز.

جەمال پاشا سەرکردەی هێزەکانی تورك لەسوریاو فەلەستین لەناو عەرەبدا بەجەمال السفاح ناسراوە چونکە سەرکردەیەکی بزوتنەوەی نەتەوەیی عەرەبی لەشام لەسێدارەدا، لەسەر ئەوەی ناوەکانیان لەئارشیفی کونسولگەی فەرەنسیدا لەبیروت دۆزرا بوەوە. تورك رێگەی سەرکوت کردنی دڕندانەی نەگرت وەکو بەرامبەر ئەرمەن گرت بوی. بەڵکو سیاسەتی گفتوگۆی لەگەڵ شەریف حسێن گرت بو. جەمال پاشا هەوڵی زۆری لەگەڵ حسێندا بۆ ئەوەی لەهاوکاری ئینگلیز پەشیمانی بکاتەوە، لەبەرامبەر سەلماندنی خواستەکانی نەتەوەی عەرەبدا. هەرئەویش حسێنی لەکەینوبەینی رێکەوتنی نهێنی هاوپەیمانەکان بۆ دابەش کردنی وڵاتانی عەرەب ئاگادار کرد. بەڵام ئیتر تێ پەری بو. قسە خۆشەکانی جەمال پاشا کاری لەشەریف حسێن نەکرد. حسێن نەك هەر گوێی نەدایە بەڵێنەکانی جەمال پاشا دەربارەی پاشەڕۆژی وڵاتانی عەرەب بەڵکو بۆ ئەوەی

بڕوای ئینگلیز بەخۆی بەهێزتر بکا، نامەکانی جەمال پاشای بۆ ئەوان نارد وەکو بەڵگەی دڵسۆزی‌و نیاز پاکی خۆی بەرامبەر بەریتانیای گەورە[١٣].

٤/٣ کورد

کوردیش هاودینی تورك‌و عەرەب بو. ئەگەرچی هەمیشە بەرەنگاری دەسەڵاتی تورکی کردوە بەڵام لەساڵانی جەنگدا بەدڵسۆزی مایەوە، لەکاتێکا جگە لەکورد هەمو نەتەوەکانی تر" عەرەب‌و ئەرمەنی‌و ئاسوری لەتورك هەڵگەڕانەوەو لەڕوی‌دا ڕاپەڕین. تەنانەت ئەو چالاکیە سیاسی، فەرهەنگی، ڕێکخراوەییەی لەساڵانی پێش جەنگدا بۆ بەدەسهێنانی مافی نەتەوەیی ئەکرا لەساڵانی جەنگدا کپ بو. کورد هیچ گێروگرفتێکی سوپایی یا سیاسی کاریگەری بۆ کاربەدەستانی تورك دروست نەکرد. ئەفسەرو سەربازەکانی کورد لەڕیزی ئۆردوی تورکدا لەهەمو مەیدانەکانی جەنگدا بەشداربون. ئەبێ هۆی ئەمە چی بێ؟ بۆچی سەرکردەکانی کوردیش وەکو شەریف حسێن کەڵکیان لەهەلومەرجی زەمانی جەنگ وەرنەگرت، کەهەلێکی لەباری بۆ هەڵ خست بون، بۆ ئەوەی تەقەللاکانی خۆیان نوێ بکەنەوە لەپێناوی هێنانەدی ئامانجی نەتەوەیی خۆیاندا، بەڵکو بەپێچەوانەی هەمو رابردو بەدڵسۆزی مانەوە بۆ عوسمانی؟

ڕەنگە هەندێ کەس پێیان وابێ" ((فتوای خەلیفە))بۆ((غەزاو جیهاد)) واتە هەستی دینیی پاڵی بەکوردەوە ناوە لەماوەی جەنگدا بەدڵسۆزی‌و هێمنی لەخزمەتی تورکدا بمێنێتەوە، بەشداری قەتلوعامی مەسیحییەکان بێ. بێ ئەوەی هیچ شۆڕشێ یا هەڵگەڕانەوەیەك لەو هەلە زێڕینەدا لەکوردستان ڕوبدا. لەکاتێکا کورد، بەر لەجەنگ، هەمیشە لەحاڵی یاخی بون‌و شۆڕشدا بوە. ئەمە لێکدانەوەیەکی یەکلایەنەیە. زۆر لەپیاوە ناسراوەکانی کورد، لەوانە چەندین شێخ‌و مەلای ئاینپەروەر، لەپێش هەڵگیرسانی جەنگ‌و لەساڵانی جەنگدا، ئامادەیی خۆیان‌و گەلی کوردیان دەربڕی، بۆ هاوکاری هەم لەگەڵ ڕوس‌و هەم لەگەڵ ئینگلیز، بەرامبەر پشتیوانی ئەوان لەخواستە نەتەوەییەکانی کورد. هەرچەندە ژمارەیەکی زۆر لەشێخ‌و مەلاکانی کوردستان لەسەرەتای جەنگ دا بەدەنگ بانگی جیهادەوە چون‌و خەڵکیان هاندا بۆ غەزای کافران، بەڵام زۆری نەخایان ئەو کەفوکوڵە نیشتەوە. لەهەمان کاتدا چەندین شێخ‌و مەلای کورد هیچ باوەڕێکیان بەجیهادو غەزای عوسمانی نەبو، دژی ڕاوەستان‌و لەسەر ئەوە توشی ئازارو سزا، بەڵکو توشی کوشتن‌و هەڵواسین بون وەکو شێخ بابا سەعیدی

غەوس ابادی، شێخی تەریقەتی قادری لەموکریان[14]. چەندین شاعیری کوردیش دژی ئەو شەڕە شیعریان هۆنیوەتەوە[15].

هەندێکی تر هۆی ئەم رەفتارە((راستە!)(ی کورد ئەگێڕنەوە بۆ ئەوەی کەتورک زیرەکانە توانیویێتی ئارەزوی پشێوی خوازانەی کورد ئاراستەی مەسیحییەکانی دراوسێیان" ئەرمەنو ئاسوری بکاو بەشەڕی ئەوانەوە خەریکیان بکا.

ئەشێ ئەمە هۆیەکی گرنگی ئەو رەفتارە بێ بەلام ناشێ هەموی هەر ئەمە بێ. بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەو سەردەمەدا سەرکردایەتییەکی یەکگرتوی شارەزای کاروباری دنیاو خاوەنی رێکخراوێکی فراوانی نەبوە کەبتوانێ پایەکانی ستراتیجی گشتی بزوتنەوەکە دابرێژێو، خەڵکی کوردستان بۆ جێبەجێ کردنی ساز بداو کەڵك لەهەلومەرجی نیشتمانیی- کوردستان، هەلومەرجی ناوچەیی-رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، هەلومەرجی جیهانی- دەوڵەتانی ئەوروپیو ئەمریکا، وەربگرێ هاوپەیمانەکانیش لەو کاتەدا بەهێزو توانای خۆیانەوە ئەنازین، پێیان وابو پێویستیان بەهێزی گەلانی ناوچەکە نیە، خۆیان ئەتوانن داگیرو دابەش بکەن بەپێی ئەو رێکەوتنە نهێنییانەی خەریکی ئامادەکردنی بون.

بەر لەهەڵگیرسانی جەنگ" هەمو هەوڵەکانی سەرکردەو پیاوە ناسراوەکانی کورد لەگەڵ کاربەدەستانی روسی بۆ دامەزراندنی پێوەندی دۆستایەتیو هاوکاری کوردی- روسیو، بەدەسهێنانی پشتیوانی روسی بۆ ئامانجی نەتەوەیی بزوتنەوەی رزگاری کورد، سەری نەگرت. لەوانە:

-چونی عبدالرزاق بەدرخان بۆ قافقازو مۆسکۆ[16].
-چونی شێخ عبدالسلام بارزانیو سمکۆ بۆ تفلیس(١٩١٤)[17].
-پێوەندی سەرانی راپەرینەکەی بتلیس: مەلا سەلیم ئەفەندیو هاورێکانی لەگەڵ دیپلۆماتو، کاربەدەستانی روسی(١٩١٤)[18].

کاربەدەستانی روسی لەباتی گرنگی دان بەلایەنی سیاسی لەپێوەندییەکانی خۆیاندا لەگەڵ مەزنەکانی کورد، هەوڵی پەیداکردنی نۆکەرو جاسوسو کڕینی پیاوە ناسراوەکانی کوردیان ئەدا، بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا بەکاریان بهێنن.

هاوپەیمانەکان لەسەرەتای جەنگدا هیچ گرنگییەکیان بەهاوکاریو پشتیوانی جەنگیی گەلی کورد نەدا.

لەگەرمەی جەنگدا دیسانەوە هیچ تەقەلایەکی گەورەکانی کورد لەگەڵ روسو ئینگلیز سەری نەگرت. نە ئینگلیز بەدەنگ ئەم داوایەوە هات، بەبیانوی ئەوەی چونکە ئەوسا کوردستان لەسنوری ناوچەی گرنگی پێدانی ئەوا نەبو، وە نە

روس بایەخێکی پێدا، چونکە ئەویش گرەوی لەسەر هاوکاری مەسیحییەکانی کوردستان، ئەرمەنیو ئاسوری، کردبو. لەوانە:

-دو تەقەلای شەریف پاشا لەگەڵ ئینگلیز، جاری یەکەمیان ساڵی ١٩١٤ لەسەرەتای دەسپێکردنی شەڕداو، جاری دوەم ساڵی ١٩١٨ دەوروبەری کۆتایی جەنگ[١٩].

-تەقەلای کامیل بەگو حەسەن بەگی بەدرخان لەگەڵ روس[٢٠].

دەوڵەتانی هاوپەیمان لەو کاتەدا بەدەنگ ئەم بانگانەوە نەچون، چونکە روسیا نەی ئەویست دان بەمافی نەتەوەیی کوردا بنێ بەڵکو ئەی ویست بەهاوکاری گەلانی مەسیحی ناوچەکە داگیر بکا. بەریتانیاش نەی ئەویست ئەرکی سەرشانی خۆی قورس بکا بەوەی((لێپرسراوەتیەکەی درێژ بێتەوە بۆ ئەو شوێنانە))ی کەئەبو ببنە ناوچەی نفوزی روسیو فەرەنسی.

نیکیتین لەو بارەیەوە شتێ ئەگێڕێتەوە کەخۆی لەبەینا بوە:

((ئەزانین کە کەمال بەگی بۆتان، یەکێ لەبنەماڵەی بەدرخان، لە١٩١٦دا لەتفلیس تەقەلایەکی زۆریدا بۆ ئەوەی مەسەلەی ئامانجی نەتەوەیی کورد بەگراند دوك نیکولا، نائب السلطنه ی قافقازو سەرفەرماندەی هێزەکانی روسیا لەجەبهەی تورك، بسەلمێنێ. بەهەر حاڵ پێ ناچێ لەو سەردەمەدا حکومەتی روسی پێڕەوی سیاسەتێکی دیاری کراوی بەرامبەر کورد کرد بێ. مەسەلەی کورد لەگەڵ دورنمای ئەرمەنستانێکی سەربەخۆ بەهەڵە تێکەڵاو بوبو. لەکۆتایی ساڵی ١٩١٧دا لەلایەن((جەمعییەتی ئیستیخلاصی کوردستان))ەوە پەیکێ هاتە لام، لەبارەگای کونسولگەری خۆم لەورمێ بینیم. ئەم پەیکە نامەیەکی لەسەید تەهاوە دایە دەستم، کەتێیدا داوای لەمن کرد بو رێوشوێنێ بۆ یەکتربینینی ئەو وفەرماندەکانی سوپای روس رێك بخەم، بۆ ئەوەی پێکەوە لەسەر کاری هاوبەش دژی تورك بەمەبەستی ئازادکردنی کوردستان رێك بکەون. سەید تەها کە لەبەندی دیلایەتی روس هەڵات بو، برازای شێخ عەبدولقادر بو. شێخ خۆیشی کەتا ١٩١٧ لە ئەستەمول مابو، دوایی لەوێوە هەڵات و چو بۆ لای مەلیك حسێن...))[٢١].

سیاسەتی کوردیی روسیا لەو سەردەمەدا، لەژێر کارتێکردنی چەند لێکدانەوەیەکدا، هێشتا لەسەر بۆچونێکی رونو دیاریکراو ساخ نەبو بوەوە" یەکێکیان، چونکە روسیا خۆی ولاتێکی فراوانی فرەنەتەوە بو، چاوی بڕی بوە داگیرکردنی قەڵەمڕەوی ئێرانیو تورکیو، نەی ئەویست هیچ نەتەوەیەکی تری ناوچەکە هاوبەشی بن، بەڵکو ئەی ویست خۆی بەتەنیا ئەو شوێنانە بکاتە

بەشێکی ئەرزەکانی" ئەوی تریان، روسیا پارێزگاری گەلانی سلاڤی‌و مەسیحییانی ئۆرتودوکسی ژێر دەستی عوسمانی کرد بوە یەکێ لەبیانوەکانی ستراتیجی فراوانخوازی خۆی، بۆ ئەوەش خۆی وەکو پارێزەری مەسیحییەکان پیشان ئەدا، نەی ئەویست بەنزیك خستنەوەی کوردو سەلماندنی خواستە نەتەوەییەکانی، مەسیحییەکان کە لەو سەردەمەدا لەگەڵ کورد ناکۆك بون، برەنجێنێ.

بەدەسهێنانی پشتیوانی کورد هەتا درەنگ لەبەرنامەی هاوپەیمانەکاندا نەبو. بەڵکو هێزەکانی روسیا بەرپەری دڕندایەتیەوە لەگەڵ کورد ئەجولانەوە. هەندێ لەسەرکردەو دیپلۆماتەکانی روس بەتایبەتی شاخوفسکی، گردینسکی، مینورسکی لەراپۆرتەکانی خۆیاندا بۆ دەزگا دەسەڵاتدارەکانی سەرو هەولێکی زۆریاندا بۆ ئەوەی قانعیان بکەن لەباتی بەکارهێنانی شێوەی زەبرو زەنگ بۆ سەرپێ دانەواندنی کورد، شێوەی بەدەسهێنانی دۆستایەتی‌و پشتیوانی گەلی کورد بگرن لەرێگەی باش کردنی رەفتاری هێزە داگیر کەرەکانی روسیا لەکوردستان‌و دروست کردنی پێوەندی لەگەڵ سەرکردەکانی کوردو دانی بەڵێنی دابین کردنی مافی نەتەوەییان. بەڵام تازە درەنگ بو، چونکە ئەم بیروبۆچونە نوێیە دەربارەی مەسەلەی کورد لەناو کۆڕە دەسەڵاتدارەکانی روسدا کاتێ گەڵاڵە بو، کەئیتر رژێمی قەیسەری خۆی لەروخان نزیك ئەبوەوە. ئەوە بو لەئۆکتۆبەری ١٩١٧دا روسیای سۆڤیێتی بەیەکجاری دەستی لەجەنگ هەلگرت‌و ئەو بیروبۆچونانە هەرگیز جێبەجێ نەکران.

جەنەرال نیسل فەرماندەی میسیۆنی فەرەنسی لەروسیا، لەراپۆرتێکا کەچەند رۆژێکی کەم بەر لەشۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ بۆ حکومەتی فەرەنسی نوسیوە، هەندێ لایەنی ئەم مەسەلەیە رون ئەکاتەوە. لەراپۆرتەکەدا نوسیوێتی:

((هەرکارێکی جەنگیی دژی تورکیا ئەتوانی‌و ئەبێ پشت ببەستێ بەئاژاوەی سیاسی لەم ئیمپراتۆرییە فرەنەتەوەیەدا. هاوپەیمانەکان کاتی خۆی رایان گەیاندوە ((عەرەبستان هی عەرەبە)) ئەوان ئەبێ بەراگەیاندنی ((کوردستان هی کوردە)) درێژە بەم سیاسەتە بدەن. ئەمە لەو کارە کاریگەرانەیە کەئەتوانێ لەجەبهەی قافقاز بکرێ، لەکاتێکا وا دێتە بەرچاوان کاری جەنگیی روس خەریکە نرخی پێشوی لەدەس ئەدا. هەمو تەقەللاکانی روس بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی کورد لەخۆیان سەری نەگرت.. ئەو تالانی‌و کوشتارەی قازاخەکان کردویانە هۆی گەورەی ئەوە بوە)).

بۆ ئەنجامدانی ئەم سیاسەتە کوردییە نوێیە نیسل پێشنیار ئەکا هاوپەیمانەکان کۆبونەوەیەك بکەن‌و نوسیوێتی:

((ئەرمەنەکان لەم کارەدا یارمەتی مان ئەدەن هەرچەندە دوژمنایەتی زۆر کۆنی بەینی ئەم دو گەلە شتێکی مێژووییە, بەڵام ئەرمەنیەکان پەی بەوە ئەبەن کەدروست کردنی کوردستانی ئۆتۆنۆم دەستەبەرێکی نوێ ئەبێ بۆ جێبەجێ کردنی راستەقینەی سەرەتای نەتەوەکانو دروست کردنی ئەرمەنستانی ئۆتۆنۆم لە پاشەڕۆژێکی نزیکدا))[٢٢].

حکومەتی فەرەنسی لە١٣ی کانونی یەکەمی ١٩١٧دا لەوەڵامی جەنەراڵ نیسل دا بەتەلەگرام نیسلو هەمو کاربەدەستانی تری ناوچەکەی ئاگادار کرد کە:

((حکومەت وەهای بەراورد ئەکا کەهاوکاری ئەرمەنیو مەسیحیەکانی قافقاز بەخەرجێکی کەم ئەتوانرێ دابین بکرێ... لەبەرامبەر ئەمەدا، نیشان دانی نزیکی بەرامبەر ئیلاتی کورد هەستی دوژمنانەی مەسیحیەکان بەرامبەر ئێمە ئەوروژێنێ، لەئەنجام دا حکومەت لای وانیە کەئەگەر بەپێی بەرنامەی باس کراو لەراپۆرتی جەنەراڵ نیسلدا بەئاشکرا موافەقەت بکرێ لەسەر دروست کردنی کوردستان شتێکی لەبار بێ... لەگەڵ ئەوەشدا، حکومەت لای وایە بەپێی ئەو ئیمکاناتەی لەبەر دەس دایە یارمەتی جەنگیی خێڵەکانی کورد بەدەس بهێنن. ئەکرێ کۆلۆنێل شاردینی بکرێتە لێپرسراوی دۆزینەوەی رێگەی گفتوگۆ لەگەڵ سەرۆکەکانی کورد))[٢٣].

ئەگەرچی کورد تەنیا نەتەوەی گەورە بو کە لەساڵانی جەنگدا بەدڵسۆزی بۆ ئیمپراتۆریەتی عوسمانی مایەوە، بەڵام لەچاو هەمو نەتەوەکانی ترا، جگە لەئەرمەن، ئازارو کوێرەوەری لەهەمویان زیاتر بەدەس تورکەوە بینی. سەرباری ئەوەی کوردستان بو بەکەلاوەیەکی گەورەو، جگە لەوانەی لەمەیدانی شەڕدا یا بەهۆی شەڕەوە کوژران، کاربەدەستانی تورک ٧٠٠ هەزار کوردیان بەبیانوی ئەوەی ناوچەکانیان بۆتە مەیدانی شەڕ بەزۆر لەکوردستانەوە بۆ ناوەوەی ئەنەدۆڵ راگوێزا، ماڵو داراییان زەوت کردن، بەشێکی لەڕێگا مردنو ئەوی تریشی هەژارو دەربەدەر بون. کەشتێکی ئەوتۆی لەکوێرەوەری گەلی ئەرمەنی کەم تر نیە، لەکاتێکا کوێرەوەری ئەرمەن لەسەرانسەری دنیادا دەنگی دایەوە، کەچی کەسێ لەسەر کوێرەوەری کورد هەڵی نەدایە.

٤- پلانی ژێر بەژێر بۆ دابەش کردنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست

روسیەو بەریتانیا لەسیاسەتی ناوچەییاندا لەرۆژهەڵاتی نزیکو ناوەڕاستدا ناکۆك بون. قازانجەکانیان لەگەڵ یەك نە ئەگونجا. ستراتیجیان بەرامبەر هەمو ناوچەکە بەگشتیو، بەرامبەر بەپارێزگاری قەوارەی ئیمپراتۆرییەکانی ئێرانیو عوسمانی یا دابەشکردنی جیاواز بو. ئەم دو هێزە ناکۆکەی کەهەردوکیان چاویان

بڕی بوە ناوچەکەو، هەریەکەیان بەگوێرەی ستراتیجی ناوچەیی خۆیو، بەشێوەی تایبەتی خۆی، لەپەیجۆری جێبەجێ کردنی ئامانجو دەسکەوتی تایبەتی خۆیدا بو، تەنیا دوجار لەسیاسەتی ناوچەییان دا توانییان یەك بکەون.

جاری یەکەمیان، لەتاو هەڕەشەی تەنینەوەی شۆڕشی فەرەنسیو گەورەبونی مەترسی ناپلیۆن بۆناپارت.

جاری دوەمیش، لەتاو هەڕەشەی ئالمانیو پەرەسەندنی نفوزی ئالمانی لەئەوروپاو ئاسیادا.

بەریتانیاو روسیا، بۆ بەربەستی مەترسی ئالمانی، لەسەر لابەلا کردنی کێشە کۆنەکانیان لەناوچەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستو نزیکدا، پاش ١٥ مانگ گفتوگۆی بەردەوام رێك کەوتن. لە٣١ی ئابی ١٩٠٧دا وەزیری کاروباری دەرەوەی روسی، ئەلیکساندەر ئیزولسکیو، سەفیری بەریتانی لەپیتەر بۆرك، سیر ئارتور نیکلسون، پەیمانێکی دو قۆلییان بەست. لەم پەیمانەدا پێکهاتن لەسەر ئەوەی:

١-تیبەت بەبێلایەنی بمێنێتەوە، هیچ لایەکیان دەستی تێ وەرنەدەن.

٢-هەلومەرجی هەبو(ستاتوس کڤو) لەئەفغانستان وەکو خۆی بمێنێ، واتە بەناوچەی نفوزی ئینگلیزی بمێنێتەوە.

٣-ئێران دابەش بکرێ بەناوچەی نفوزی ئینگلیزیو، روسیو، مەلبەندێکی بێلایەن لەبەینی هەردو ناوچەدا.

بەگوێرەی ئەم پەیمانە ئەرزی ئێران ئەبو بە٣ بەش:

ناوچەی نفوزی روسی:

هەمو ئازەربایجان، خۆراسان، گورگان، مازندەران، گەیلان، ئەراك، قوم، ساوە، یەزد، نائین، ئەسفەهان، بروجەرد، تاران، قەزوین، زەنجان، هەمەدان، کرماشان، کوردستان، قەسری شیرین.

ناوچەی نفوزی ئینگلیزی

کرمان بیرجوند، سیستان، بلوچستان، کەنارەکانی تەنگەی هورمز، چاە بەهار، بەندەر عەباس.

مەلبەندی بێلایەن:

قاینات، خوزستان، فارس، لورستان، چەهار مەحالی بەختیاری، بوشەهر[٢٤].

لە١٩١١ەوە بەگوێرەی ئەم رێکەوتنە هێزەکانی روسیو بەریتانی چو بونە ناو ئێرانەوە. کەجەنگیش هەڵ گیرسا سوپاکانی روسو ئینگلیز بێ ئەوەی رێزی سەربەخۆییو بێلایەنی ئێران بگرن، یا ئێران خۆی بەرەنگاری بکا، بەکردەوە داگیریان کرد.

شەڕ هێشتا لەهەمو مەیدانەکانی ئەوروپاو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەگەرمی بەردەوام بو، چارەنوسی جەنگ دیار نەبو بە چ لایەکدا ئەکەوێ، کەدەوڵەتانی ئیمپریالیستی ئەوروپا لەناو خۆیاندا کەوت بونە گفتوگۆو سەودا بۆ ڕێك کەوتن لەسەر جۆری دابەش کردنی سەرزەمینی عوسمانیو ئێرانی. هەر لەسەردەمی جەنگدا بەنهێنی لەسەر جۆری دابەش کردنی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ڕێك کەوتن. ڕێوشوێنەکانی ئەم پێکهاتنە گشتیە بە٤ قۆناغی سەرەکیدا تێ پەڕی: ڕێکەوتنی ئەستەموڵ، ڕێکەوتنی لەندەن، ڕێکەوتنی سایکس- پیکۆ، ڕێکەوتنی سان جین دەمورین.

١/٤ڕێکەوتنی ئەستەموڵ

لەمانگەکانی مارتو نیسانی ١٩١٥دا چەند نامەیەك لەنێوان پیتەربورگو پاریسو لەندەندا ئاڵوگۆڕ کرا. لەئەنجامدا روسیا لەلایەکو بەریتانیاو فەرەنسە لەلاکەی تر گەیشتنە ڕێکەوتنی نهێنی ئەستەموڵ، بەپێی ئەم ڕێکەوتنە ئەبو[٢٥].

ئەستەمول، لێواری رۆژئاوای بوسفۆر، دەریای مەرمەرە، دەردەنیل بخرێنە سەر روسیا، هەروەها تراسی جنوبی تا خەتی ئینوس- میدیا، کەناری ئاسیای بچوك لەبەینی بۆسفۆرو روباری ساخاریاو شوێنی لەسەر خەلیجی ئیسمید دوایی تر دیاری بکرێ، جزیرەکانی ناو دەریای مەرمەرەو جزیرەکانی ئیمبروسو تیندۆس.

لەبەرامبەر ئەوانەدا روسیاش دانی بەهەندێ لەخواستەکانی بەریتانیاو فەرەنسادا نا"

١-دەربارەی تورکیا

ا-ئەستەمول ببێتە مینایەکی ئازاد بۆ هاوپەیمانەکانو ئازادی کەشتیرانی لەبوغازەکانیدا دابین بکرێ.

ب-روسیا دان ئەنێ بەمافە تایبەتیەکانی بەریتانیاو فەرەنسە لەتورکیای ئاسیاییدا لەڕێکەوتنێکی جیاوازا.

ج-شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلام لەتورکیا جیابکرێتەوە لەگەڵ عەرەبستان بخرێتە ژێر حوکمێکی ئیسلامی سەربەخۆ.

٢-دەربارەی ئێران

ا-روسیا مل ئەدا بۆ ئەوەی ناوچەی بێلایەن، وەکو لەڕێکەوتنی ئەنگلو-روسیدا دیاری کراوە، بخرێتە سەر ناوچەی نفوزی بەریتانی.

ب-ئەبێ ٣ گۆڕین لەو ڕێکەوتنەدا رەچاو بکرێ: یەکەم، ئەو شوێنانەی هاوسێی شارەکانی ئەسفەهانو یەزدن بخرێنە سەر ناوچەی روسی. دوەم، بەشێکی ڕۆژهەڵاتی دوری ناوچەی بێلایەن کەهاوسێی قەڵەمڕەوی ئەفغانیە بخرێتە سەر

ناوچەی روسی. سێیەم، روسیا ئازادی تەواوی کاری هەبێ لەناوچەی نفوزی خۆیدا (واتە ئازادی داگیرکردنی یەکجاری ئەو شوێنانەی هەبێ).

٢/٤ ڕێکەوتنی لەندەن

لەساڵی یەکەمی جەنگدا ئیتالیا دو دڵ بو لەبەشداری جەنگو لەوەی کەخۆی بەلای کام لایەنی جەنگدا ساخ بکاتەوە. هەوڵی ئەدا بزانێ لەکام لا دەسکەوتی زۆرتری پێ ئەبڕێ. سەرەنجام هاوپەیمانەکان توانییان بیخەن بەلای خۆیاندا بەوەی لەدەسکەوتەکانی جەنگ بەشی بدەن.

لەنیسانی ١٩١٥دا لە لەندەن، بەریتانیاو فەرەنساو روسیا پەیمانێکیان لەگەڵ ئیتالیا بەست، هاوپەیمانەکان خواستە ئەرزیەکانی ئیتالیایان لەسەروی ئەفریقاو رۆژئاوای ئەنەدۆڵی سەر دەریای سپی ناوەڕاست سەلماند، بەرامبەر بەوەی ئیتالیاشان بەشانی ئەوان هاوبەشی جەنگ بێ. ئیتالیا لە٢٠ی ئابی ١٩١٥دا جەنگی دژی تورکیا ڕاگەیاند.

٢/٤ ڕێکەوتنی سایکس- پیکۆ

لە١٩١٥دا بەریتانیاو فەرەنسە کەوتنە تەگبیر بۆ دابەش کردنی سەرزەمینی ئاسیایی تورکیا. لەلایەن بەریتانیاوە سیر مارك سایکس و لەلایەن فەرەنسەوە جۆرج پیکۆ بۆ سەوداو گفتوگۆ دانرا بون. پاش ئەوەی چەندین نامەیان لەگەڵ یەکتری گۆڕییەوە لەبەینی خۆیاندا ڕێك کەوتن. بۆ ئەوەی ڕەزامەندی روسیاش بەدەس بهێنن لەبەهاری ١٩١٦دا چون بۆ گفتوگۆ لەگەڵ سازانۆف وەزیری دەرەوەی روسیا. سازانۆف و پالیو لوگ، سەفیری فەرەنسی، لەنیسانی ١٩١٦ دا لەسەر خواستەکانی روسیا پێك هاتن.

بەجۆرە پێکهاتنی گشتی بەریتانی و فەرەنسی و روسی، لەسەر جۆری دابەش کردنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەشی هەریەکەیان، تەواو بو کەتێکڕا بریتی بون لە١١نامەو، لەمێژودا بەڕێکەوتنی سایکس- پیکۆ ناسراوە.

بەپێی ئەم ڕێکەوتنە ئەبو:[٢٦]

١-ا. ئەم ناوچانە بخرێنە سەر روسیا" ئەرزڕوم، ئەرابزون، وان، بتلیس، تا جێگایەك لەرۆژئاوای تەرابزون لەسەر دەریای ڕەش.

ب-ئەم ناوچانەش ببنە بەشی روسیا" ناوچەی کوردستان لەجنوبی وان و بتلیس لەنێوان موش، سیرت" ئاوەڕۆی دیجلە، جزیرەی ئیبن عومەر، ئەو زنجیرە چیایەی بەسەر ئامێدیدا ئەڕوانێ، تا ناوچەی مەرگەوەڕ.

٢-ئەم ناوچانەش ببنە بەشی فەرەنسا" ناوچەی کەنار دەریاکانی سوریا، ولایەتی ئەدەنە، ئەو سەرزەمینەی لەجنوبەوە بەخەتێك لەعەینتاب و ماردینەوە تا

سنوری روسیاو لەشیمالەوە بەخەتێك لەئالاداخەوە بەناو قەیسەری، ئاك داخ، جیلو داخ، زازا بۆ ئیجن- خەرپوت دا تێ ئەپەڕی.

٣-ئەم ناوچانەش ببنە بەشی بەریتانیا" ناوچەکانی خواروی میزۆپۆتامیاو بەغداد، هەروەها میناکانی حەیفاو عەککا لەفەلەستین.

٤-لەو شوێنانەدا کە ئەکەونە بەینی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی فەرەنسیو بەریتانی کۆنفیدراسیۆنی چەند دەوڵەتێکی عەرەبی یا دەوڵەتێکی عەرەبی تێدا دروست بکرێ. ئەویش دابەش بکرێ بەناوچەی نفوزی فەرەنسیو ناوچەی نفوزی بەریتانی.

بەم پێیە سوریاو ولایەتی موسل ئەبونە ناوچەی نفوزی فەرەنسیو ئەو سەرزەمینەش کە لەفەلەستینەوە درێژ ئەبێتەوە بۆ سنوری ئێران ئەبو بەناوچەی نفوزی بەریتانی.

٥-ئەسکەندەرونە ببێتە مینایەکی ئازاد.

٦-فەلەستین(تدویل) بکرێ.

دوایی تر لەنیسان- ئابی ١٩١٧دا ئەم ڕێکەوتنانە بەهەندێ دەسکاری کەمەوە لەلایەن بەریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیاوە سەرلەنوێ لەسان جین دەمورین دوبارە کرانەوە.

٤/٤ ڕێکەوتنەکانو ئاواتەکانی گەلان

لەم ڕێکەوتنانەدا. بەڵێنە ئاشکراکانی کاربەدەستانی ئەم دەوڵەتانە بەگەلانی ناوچەکە بە تەواوی خرابونە پشت گوێو ئاواتە نەتەوەییەکانی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست پێ شێل کراون.

١/٤/٤ ئاواتەکانی عەرەب

هاوزەمان لەگەڵ گفتوگۆی ژێربەژێری دەوڵەتە ئەوروپییەکان بۆ پێکهاتن لەسەر جۆری دابەش کردنی ناوچەکە، مەکتەبی بەریتانی لەقاهیرە خەریکی ئاڵوگۆڕی نامە بو لەگەڵ شەریف حسێن بۆ ئەوەی شۆڕش دژی ئیمپراتۆریی عوسمانی بەهاوکاری بەریتانیا رابگەیەنێ لەبەرامبەر بەڵێنی سەلماندنی سەربەخۆیی وڵاتانی عەرەبیدا.

حسێن لەشکرێکی چەکداری پێکەوەنا، شان بەشانی هێزەکانی حکومەتی بەریتانی مەسیحی دژی هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی ئیسلامی ئەجەنگان بەو هیوایەی لەدوای جەنگ بەئامانجەکانی خۆیان بگەن.

لەم ڕێکەوتنانەدا ئەگەرچی باسی((کۆنفدراسیۆنی چەند دەوڵەتی عەرەبی یا دەوڵەتێکی عەرەبی))و باسی((جیاکردنەوەی شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلامو

عەرەبستان لەتورکیاو دانانی لەژێر حوکمێکی ئیسلامی سەربەخۆدا))کراوە، بەڵام ئەوانە هەرگیز لەگەڵ ئەو بەڵێنانە نە ئەگونجان کە ماکماهون لەباتی حکومەتی بەریتانی دابوی بەشەریف حسێن‌و لەگەڵ ئامانجی نەتەوەیی عەرەب جوت نە ئەبون. سەرەڕای ئەمانەش بیلفور، وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا، بەڵێنیدا بە((ڕێکخراوی جیهانیی سەهیۆنی))بۆ پشتیوانی کردنیان لەدروست کردنی نیشتمانی نەتەوەیی جولەکە لەفەلەستین، کەدوایی تر بو بەگەورەترین کێشەی گەلانی عەرەب.

٢/٤/٤ ئاواتەکانی ئەرمەن

هاوکاری ئەرمەن لەگەڵ روسیا دژی ئیمپراتۆری عوسمانی لەپێناوی سەربەخۆیی نەتەوەیی دا، هەمیشە یەکێ بوە لەبەهانەکانی تورک بۆ چەوساندنەوەی ئەرمەن‌و کوشتنی بەکۆمەڵیان. لەسەرەتای جەنگ‌دا قەیسەری روس بەڵێنی ئازادی‌و سەربەخۆیی بەگەلی ئەرمەنی‌دا، بەرامبەر بەوەی ئەوان دژی تورک راپەڕن‌و هاوکاری روسیا بکەن. ئەرمەنیەکان تیپ‌و دەستەی چەکداریان دروست کرد لەریزی سوپای روسی‌دا دژی تورک ئەجەنگان بەو هیوایەی لەدوای جەنگ بەئامانجی نەتەوەیی خۆیان بگەن. کەچی لەو ڕێکەوتنانەدا ئامانجەکانی نەتەوەیی ئەرمەن بەتەواوی پشت گوێ خرا بو نیشتمانەکەی‌و ئەو شوێنانەی کوردستان کەئەوانی لێ ئەژیان خرا بونە سەر ئەرزی روسیا.

٣/٤/٤ ئاواتەکانی کورد

ڕێکەوتنی سایکس- پیکۆ لەلایەن چەند کەسێکەوە داڕێژرا بو کەشارەزای کاروباری کوردستان‌و ژیانی کۆمەڵایەتی، ئابوری سیاسی گەلی کورد بون. سێر مارك سایکس خۆی گەشتێکی درێژی بەکوردستان‌دا کرد بو. لەنزیکەوە دیدەنی خێڵەکانی کوردی کرد بو. چەند لێکۆڵینەوەی لەسەر نوسی بون. سازانۆف لەنزیکەوە شارەزای مەسەلەی کورد بو. گوێی لەکوردی وەکو عەبدولرەزاق بەگی بەدرخان گرت بو.

هەرچەندە هیچ کام لەدەوڵەتانی ئەورووپی نەچوبونە ژێر باری سەلماندنی ئامانجی نەتەوەیی کوردەوەو هیچ بەڵێنێکی تایبەتییان نەدا، بۆیە لەم ڕێکەوتنانەش‌دا ئاواتەکانی کورد بەتەواوی پشت گوێ خرا بون.

دەوڵەتانی ئەورووپی بەبایبونی ئیمپریالیستیەوە نەخشەی دابەش کردنی ناوچەکەیان کێشا بو. جگە لەدەسکەوتی تایبەتی خۆیان، گوێیان نەدابوە هیچ نرخێکی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی، نەتەوەیی، دینی‌و زمانیی گەلانی ناوچەکە

نیشتمانی نەتەوەیی عەرەبو کوردو ئازەریو ئەرمەنیان لەناو خۆیاندا دابەش کردبو.

کوردستان بەپێی ئەم ڕێکەوتنانە ئەبو بەشێکی گەورەی لەرۆژهەلاتی دیجلە بکەوێتە ژێر دەستی روسیاوە، وە بەشێکی لەرۆژئاوای دیجلە بکەوێتە ژێر دەستی فەرەنسەوە، بەشێکی بچوکی لای خوارویشی بکەوێتە ژێر دەستی بەریتانیاوە.

٥-دوا سالی جەنگ

١/٥کاری دەرچونی روسیا لەجەنگ بۆ سەر چارەنوسی کورد

لەشوباتی ١٩١٧دا شۆڕش دژی قەیسەر لەروسیا هەلگیرسا. لەو کاتەدا سوپای روس لەرۆژهەلاتی کوردستان: ورمێ، سابلاخ، کرماشانو لەکوردستانی سەرو: ئەرزروم، ئەرزنجان، وان، بتلیسو لەکوردستانی خوارو: خانەقین، پێنجوین، رەواندزی لەژێردەستدا بو. لەگەڵ هێزی بەریتانی لەلای خانەقینەوە خەریکی یەکگرتنەوەو دانانی پلانی هاوبەش بون بۆ داگیرکردنی موسل. بەشێکی زۆری ئەو ناوچانەی، بەگوێرەی ڕێکەوتنە نهێنیەکان، ئەبو بکەوێتە ژێر دەسەلاتی خۆی یا ناوچەی نفوزی بێ، بەکردەوە داگیری کردبون.

روداوەکانی شوباتو مانگەکانی دوایی تر ریزەکانی سوپای شلەژان. لەئۆکتۆبەری ١٩١٧دا کە بولشەویك دەسەلاتی گرتە دەست سیاسەتی روسی بەرامبەر جەنگ لەبنەڕەتەوە گۆڕا.

((کۆنگرەی نوێنەرانی کرێکارانو سەربازانو جوتیارانی سەرانسەری روسیا)) لە٨ی تشرینی دوەمی ١٩١٧دا بڕیاریدا" هەمو ئەو ڕێکەوتنە نهێنییانەی روسیای قەیسەری لەگەڵ دەوڵەتانی ئیمپریالیستی بۆ دابەش کردنی دنیا کردویەتی دەسبەجێو بەبێ هیچ مەرجێکی پێشەکی هەڵ بوەشێنێتەوە. لەرۆژنامەکانی روسیادا دەستی کرد بەبلاوکردنەوەی تێکستەکانیو ئاشکرا کردنی بەندە نهێنییەکانی.

لەکۆتایی تشرینی دوەمدا ((ئەنجومەنی کۆمیسارەکانی گەل))داوای لەلایەنەکانی جەنگ کرد" بۆ راگرتنی جەنگو جێگیر کردنی ئاشتی لەناو گەلاندا لەگەڵ روسیای سۆڤێتی گفتوگۆ بکەن.

حکومەتی سۆڤێتی بانگەوازی بۆ گەلە موسڵمانەکانی رۆژهەلات دەرکرد. داوای لەگەلانی فارسو تورکو عەرەبو هیند ئەکرد دژی ئیمپریالیزم راپەڕن. لەم بانگەوازەدا ناوی ژمارەیەکی زۆر لەمیللەتانی ناوچەکە هاتوە، بەلام ناوی کوردی تێدا نیە.

له ٥ی کانونی یەکەمی ١٩١٧دا، واته چل ڕۆژی دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر، ڕژێمی نوێ بەیانێکی بەئیمزای لینین، سەرۆکی ئەنجومەنی کۆمیسەرانی گەل، بۆ گەلانی ئیسلامی ڕۆژهەلات بلاوکردەوە، لەبەیانەکەدا نوسرا بو:

((هاوڕێیان! برایان!

لەروسیا گۆڕانی گرنگ لەروودانو ئەنجام دان دایە، جەنگی خوێناوی ئێستا کە بەنیازی دەسدرێژی بۆ سەر ئەرزی بێگانەو دابەش کردنی خاکی میللەتانی تر دەستی پێ کرد، لەتەواو بون نزیك ئەبێتەوە. دنیایەکی تر پێی ناوەتە مەیدانی بونەوە. ئەو دنیایەش، دنیای رەنجدەرانو گەلانی ئازادە. لەدوای ئەو شۆڕشەوە کە لەروسیەدا قەوماوە، حکومەتێ دامەزراوە، کە بەویستی کرێکارانو جوتیاران لەدایك بوە.

ئەی موسلمانانی ڕۆژهەلات! ئەی ئێرانییان! ئەی تورکان! ئەی عەرەب ئەی هیندو! روی قسەی ئێمە لەئێوەیە: لەگەڵ ئێوە کەژیانتان، گیانتان، ماڵو ناموستان، چەند قەرنە لەژێر پێی تالانکەرانی ئەوروپایی دایەو، پێشێل کرا بو.

ئێمە بەرەسمی رای ئەگەیەنین، کەهەمو ئەو پەیمانو ڕێکەوتنە نهێنییانەی قەیسەری لێخراوی روسیە لەگەڵ ئینگلیزو فەرەنسە ئیمزای کرد بو، بەپێی ناوەرۆکی ئەوانە ئەبو ئەستەمول لەدوای برانەوەی جەنگ بەروسیا بدرێ و، حکومەتی لێخراوی((کیرنیسکی))یش ئەو پەیمانانەی سەلماند بو، هەمویان هەلوەشێنرانەوە، بە نەبو دائەنرێنو نرخێکیان نەماوە.

کۆمارە سوسیالیستەکانی روسیەو، حکومەتەکەی کەفەرمانەکانی جێبەجێ ئەکا، واته ئەنجومەنی کۆمیسارەکانی گەل، هەردوکیان دژی داگیرکردنی ئەرزی ولاتانی ترن. ئێمە بەرەسمی رای ئەگەیەنین ئەستەمولّ هی تورك خۆیەتیو، ئەبێ وەکو رابوردو لەدەس موسلمانانەدا بمێنێتەوە.

ئێمە بەرەسمی رای ئەگەیەنین کەپەیماننامەو ڕێکەوتنە کۆنەکانی روسیاو بەریتانیا کەئێرانی لەنێوان دو ولاتی ئیمپریالیستی دا دابەش کردوە، بەهەلوەشاوە، وەکو نەبو دائەنرێتو نرخیان نەماوە.

ئەی ئێرانییان! بەلێنتان ئەدەینێ هەر بەکۆتایی کارە جەنگییەکان، سەربازەکانی ئێمە، خاکی ولاتەکەتان بەجێ ئەهێڵنو، ئێوە خۆتان خەلکی ئێران مافی ئەوەتان هەبێ بەئازادی چارەنوسی داهاتوی خۆتان بریار بدەن)).

حکومەتی سۆڤیێتی دەستی کرد بەپێوەندی لەگەڵ حکومەتی تورك بۆ دانانی ڕێوشوێنەکانی راگرتنی جەنگو کێشانەوەی هێزەکانی. نوێنەرانی روسو تورك

لەدوایی مانگی ۱۹۱۷ لەموسل ئاگربڕیان کرد. لە۳ی مارتی ۱۹۱۸دا نوێنەرانی روسیو تورکی لە((بریست- لیتوفسك)) رێکەوتنێکیان دەربارەی راگرتنی جەنگ ئیمزا کرد. بابەتە گرنگەکانی ئەم رێکەوتنە" کشانەوەی هێزەکانی روسیا لەناوچە داگیرکراوەکانی عوسمانی بۆ سنورەکانی پێش جەنگ ئیمزا کرد. هەڵوەشاندنەوەی تیپە چەکدارەکانی ئەرمەن، دیاری کردنەوەی سنوری روسی- عوسمانی وەکو سنوری پێش جەنگی ۱۸۷۸، دەس هەڵگرتن لەقەرزی روسی لەسەر تورکیا، ئازاد کردنی دیلەکانی جەنگ[۲۷].

حکومەتی سۆڤیێتی رێکەوتنی روسی- بەریتانی ۱۹۰۷ی دەربارەی دابەش کردنی ئێران هەڵوەشاندەوە. لەگەڵ حکومەتی ئێرانی دەستی کرد بەگفتوگۆ بۆ رێکخستنەوەی پێوەندییەکانی هەردولا. لە۲٦ی حوزەیران تا ۲۷ ی تەموزی ۱۹۱۸ دەستی هەڵ گرت لەهەمو ئەو ئیمتیازو قەرزو سەرمایانەی روسیای قەیسەری لەئێران هەی بو، وە دایەوە بەگەلی ئێران[۲۸] ئەمەش یارمەتییەکی گەورەی ئابوری بو بۆ دەرباری قاجاری نابوتو قەرزار.

ئاشکراکردنی رێکەوتنە نهێنەکانی هاوپەیمانەکان لەدنیادا دەنگی دایەوە، تەنانەت لەناو دەوڵەتە ئەوروپییەکانیش دا. جەمال پاشا، شەریف حسێنی لەرێکەوتنەکان ئاگادار کرد، وە ئەوەی بەهەل زانی بۆ ئەوەی حسێن لەنیازی بەریتانیاو بەڵێنە ناراستەکانی هۆشیار بکاتەوە، بەشکو واز لەهاوکاری ئینگلیز بهێنێ. کاربەدەستانی بەریتانی ویستیان وا لەحسێن بگەیەنن کەئەوە پیلانی کومۆنیستەکانە بۆ تێکدانی نێوانی عەرەب لەگەڵ ئینگلیز. لەهەمان کاتدا کاربەدەستانی هاوپەیمانەکان کەوتنە دوبارەکردنەوەی بەڵێنەکانی پێشویان کەهاوپەیمانەکان لەو شەڕەدا مەبەستیان رزگاری گەلانی ژێر دەستەی تورکە.

روسیای سۆڤیێتی لەسەرەتادا توشی کێشەی شەڕی ناوخۆی بو، لەسەر ئاستی جیهانییش لەلایەن دەوڵەتە ئیمپریالیستەکانی دنیاوە گەمارۆ درا بۆ روخاندنی. مەسەلەی پارێزگاری رژێمی سۆڤیێتی پلەی یەکەمی گرنگیی هەبو لەسیاسەتی ناوەکیو ناوچەییو جیهانی دەوڵەتی سۆڤیێتیو کاربەدەستەکانیدا. دەوڵەتی سۆڤیێتی ئەگەرچی هانی گەلانی رۆژهەڵاتی ئەدا بۆ خەبات دژی ئیمپریالیزم، لەپێناوی سەربەخۆییو مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیاندا، بەڵام هەڵسەنگاندنی هەڵوێستی سۆڤیێتی لەبزوتنەوەی شۆڕشگێڕانەی گەلانی ناوچەکە کە ئەوان بەئاشکرا هانیان ئەدانو لەدەوڵەتانی ناوچەکە کەئەوان بەرەسمی پێوەندی باشیان لەگەڵ دائەمەزراندن، دەری ئەخەن ئەوە زۆرتر لایەنی پڕوپاگەندەی هەبوە، چونکە سۆڤیێت لەسیاسەتی دەرەوەیدا دروست کردنی

پێوەنـدی باشـی بازرگـانی، ئـابوری، فەرهـەنگی، جـەنگیی لەگـەڵ دەوڵـەتانی ناوچەکە بێ گوێ دانە سروشتی سیاسی رژێمـەکانی‌و هەڵوێسـتی ئـەو رژێمانـە لەگەڵەکانیان، بەتایبەتی لەگەڵ دەوڵـەتانی دراوسـێی لای خـوارووی‌دا، لەپلـەی یەکەمی گرنگی‌دا دانا بو، نـەك لەگـەڵ گـەلانی ناوچـەکە. وە لـەئازادی مـافی بڕیاردانی چارەنوس مەبەستی مافی دەوڵەتان بـو نـەك هـی گـەلان، بەتاییـەتی گەلانی بێ دەوڵەت. ئەگەر جارێ پشـتیوانی لەخـەباتی شۆڕشـگێڕی نەتەوەیـەك کردبێ. ئەوە بۆ گوشار بردن بوە بۆ سەر دەوڵەتەکە کەناچار بێ پێوەنـدی باشـتری لەگەڵ دابمەزرێنێ. ئەوە بـوە نـەریتێکی نـەگۆڕاوی سیاسـەتی دەرەوەی سـۆڤێتی لەقۆناغەکانی دوایی تریش‌دا.

لەئێران لەکاتێکا لەبەشی سەرەوەی‌دا جوڵانەوەیەکی شۆڕشگێڕی بەهێزی تێ‌دا بو، وە لەتاران حکومەتێکی کۆنەپەرستی لێ بو، حکومـەتی سـۆڤێتی جوڵانـەوە شۆڕشگێڕییەکەی پشت گوێ خست‌و کردی بەفاکتەری گوشار بۆ سەر حکومەتـە کۆنەپەرستەکە تا ناچار بێ پێوەندی باش لەگـەڵ یـەکێتی سـۆڤێت دابمـەزرێنێ. لەتورکیاش جگە لەوەی دەستی لەئەرمەن‌و ئاسوری هەڵ گرت بۆ ئەوەی بە تەنیا روبەڕوی چارەنوسی نائومێدانەی خۆیان بـبن. هـەر بـۆ رازی کردنـی حکومـەتی تورکی هیچ پشتیوانییەکی لەخەباتی گەلی کورد نەکردو وەڵامی هیچ هـاوارێکی یارمەتی دانی کوردی نەدایەوە، بەڵکو لەتەقەلایـەکی گـەرم‌دا بـو بـۆ دروسـت کردنی باشترین پێوەندی لەگەڵ حکومـەتی تورکیـاو پاشـتریش حکومـەتی تـازە دروستکراوی عیراق.

حکومەتی سۆڤێت زنجیرەیەك پەیمانی دەسدرێژی نەکردن‌و ئاسایش‌و بازرگـانی لەگەڵ ئێران‌و تورکیاو ئەفغانستان ئیمزا کرد. لێرەدا جێـی خۆیـەتی یـەکێکیان وەکو نمونە بۆ ئەوانی تر باس بکرێ.

لە٢٦ ی شوباتی ١٩٢١دا((پەیمانی دۆسـتایەتی ئێـران‌و روس)) ئیمـزا کـرا. بەگوێرەی ئەم پەیمانە جگە لـەوەی حکومـەتی سـۆڤێتی((هـەموو ئـەو پـەیمان‌و رێککـەوتن‌و بەڵێننامانـەی کەحکومـەتی روسـیای قەیسـەری لەگـەڵ ئێـران بەسـتویەتی‌و، مـافی میللـەتی تـێ‌دا فـەوتاوە، هـەڵ ئەوەشـێنێتەوەو بەنـەبو دائەنێ))و((هەمو ئەو رێکەوتن‌و پەیمانانەی حکومەتی پێشوی روسـی لەگـەڵ دەوڵەتانی سـێیەم بـەزەرەری ئێـران بەسـتویەتی هـەڵ ئەوەشـێنێتەوەو بـە نـەبو دائـەنێ)) ئێرانـی لەهـەموو قـەرزەکانی زەمـانی قەیسـەر بەخشـی‌و، هـەمو سـەرمایەی لەگوێزانـەوە هـاتوو و لەگوێزانـەوە نـەهاتوی((بـانکی ئستقراضـی ئیران))و دراوی نەختینە، شتومەکی هێزا، جادە، رێگای ئاسنین، سەکۆو عـەمارو

کەشتیو هۆکانی گوێزانەوە لەگۆمی ورمێو بەندەری ئەنزەلی، هێڵی تەلەفونو تەلەگراف، خانو و تەلارەکان، کارگای کارەبا، کە موڵکی حکومەتی روسیو کۆمپانیو هاوولاتیەکانی بون بەخۆڕاییدا بەحکومەتی ئێران.

مادەی چوارەمی ئەم پەیمانە ئەڵێ: ((هەردو پەیمانکاری بەرز گفت ئەدەن کە:

١-لەخاکی خۆیاندا رێ نەدەن بەپێکهێنان یا جێ کردنەوەی هیچ رێکخستنو تاقمێ بەهەر ناوێکەوە بێ یا کەسانێ تەنیا کەئامانجیان خەبات بێ دژی ئێرانو روسیا یا دژی ولاتانی هاوپەیمانی روسیا، هەروەها بەوەرگرتنیکەسانی لەشکر یاگوێزانەوەی کەلوپەلی نەفەرات بۆ ریزەکانی لەشکر یا هێزە چەکدارەکانی رێکخستنی گۆڕین.

٢-نابێ رێ بدرێ بەهیچ رێکخستنێ، بەهەرچی ناوێکەوە بێ ئەگەر بیەوێ دژی پەیمانکاری بەرز خەبات بکا، ئەو شتانەی ئەگونجێ دژی پەیمانکارەکەی تر بەکار بهێنرێ ببرێتە خاکی هیچ کام لەم دولا پەیمانکارە بەرزەوە یا لەوێوە بگوێزرێتەوە.

٣-بەهەمو هۆیەکی کە لەبەردەسدا بێ رێ لەمانەوەی سوپا یا هێزی چەکداری دەوڵەتی سێیەم لەخاکی خۆیو هاوپەیمانەکانیدا بگرێ ئەگەر لەوانە بێ مانەوەی هێزی ناوبراو ببێتەمایەی هەڕەشە لەسنور یا بەرژەوەندی یا ئاسایشی پەیمانکارە بەرزەکەی تر)).

مادەی شەشەم ئەڵێ((هەردو پەیمانکاری بەرز پێکهاتن هەر کاتێ دەوڵەتانی سێیەم بیانەوێ لەرێیی خۆتی هەڵقورتاندنی چەکدارەوە سیاسەتێکی داگیرکەرانە لەئێران بگرن یا خاکی ئێران بکەن بەمەڵبەندی پەلاماردانی چەکداری روسیاو ئەگەر مەترسی هەڕەشە لەسنوری دەوڵەتی سۆڤێتی یا هاوپەیمانەکانی بکاو حکومەتی ئێران دوایی راگەیاندنی لەلایەن روسیاوە نەی توانی خۆی لەم مەترسییە دور بخاتەوە، حکومەتی سۆڤێتی مافی هەیە سوپای خۆی بباتە ناو خاکی ئێرانەوە تا بۆ پاراستنی خۆی رێوشوێنی سوپایی پێویست دابنێ. حکومەتی روسیای سۆڤێتی بەڵێن ئەدا پاش نەمانی مەترسیەکە سوپاکەی بەبێ دواکەوتن لەسنوری ئێران بباتە دەرەوە))

یارمەتی نەدانی دوژمنانی ناوەوەو دەرەوەی یەکتری، واتە بۆچونی ستراتیجی سیاسیو جەنگی بەسەر گیانی پەیمانەکاندا زاڵ بون.

-حکومەتی سۆڤێتی لەناکۆکی بزوتنەوەی کەمالی لەگەڵ دەوڵەتانی ئەوروپیو لەململانێدا لەگەڵ بابیعالی پشتگیریەکی کاریگەری مستەفا کەمالی بەچەکو پارە کرد. پێوەندی بازرگانی، سیاسی، دیپلۆماسی، جەنگی لەگەڵ

دامەزران‌و چەند ڕێکەوتنی گرنگی لەگەڵ ئیمزا کرد، لەوانە((پەیمانی دۆستایەتی‌و هاوکاری ڕوسی- تورکی)) مارتی ١٩٢١.

ئەگەر ئەم ڕێکەوتنانە لەباری سەرنجی سۆڤیتییەوە قازانجی بۆ گەلانی ئەم دو دەوڵەتە هەبو بێ، ئەوا قازانجی زۆرتری بەم دو حکومەتە گەیاند کەخۆیان جێگیرو بەهێزتر بکەن لەکاتێکا شەپۆلی نارەزایی گەلانی ناوچەکە لەهەڵچوندا بو. سیاسەتی سۆڤیتیش هەر ئەوە بو کەدراوسێکانی لای خواروی ئێران‌و تورکیاو ئەفغانستان بەیەکگرتویی بمێنن‌و حکومەتەکانیان بەهێز بن بۆ ئەوەی خۆیان لەبەر گوشاری دەوڵەتانی دوژمنی ڕوس‌دا ڕابگرن‌و، نەکەونە ژێردەست یا ژێر نفوزی ئەوانەوەو لەوێوە مەترسی بۆ سەر یەکێتی سۆڤێت دروست بکەن.

نوسەرە پێشکەوتنخوازەکانی کورد بەستایشێکی زۆرەوە هەمیشە لەکاری ئیجابی شۆڕشی ئۆکتۆبەر بۆ سەر بزوتنەوەی ڕزگاری نەتەوەیی کورد دواون[29] ئەم بۆچونانە زۆرتر لەژێر کار تێ کردنی ئایدیۆلۆجی سیاسی‌دا دروست بون نەك لەئەنجامی هەڵسەنگاندنی بابەتیی ڕوداوەکانی مێژوی ئەو سەردەمەدا. ئەگینا دیارە کەسەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر کاری سەلبی کردۆتە سەر پاشەڕۆژی سیاسی نەتەوەی کورد. لەئەنجامی ڕوخانی ڕژێمی قەیسەری‌و هاتنی بولشەویك‌دا هەردو دوژمنی دێرینەی گەلی کورد" دەوڵەتی ئێران‌و دەوڵەتی تورکیا لەڕوخان‌و هەڵوەشان‌و پارچەپارچە بون ڕزگار بون. کوردستان بەشێکی لەژێر دەستی ئێران‌و بەشەکەی تریشی لەژێردەستی تورکیاو عیراق‌و سوریادا لەحاڵەتێکی سیاسی‌و قانونی(نامەعلوم))دا مایەوە. کە نەئازادو، نەفیدراڵی‌و، نە ئۆتۆنۆم بو، وە نەبەشداربو لەحکومەتانی ئەو دەڵەتانەدا، وە نەمانداتی ئەوان‌و نەموستەعمەرەشیان بو. لەکاتێکا ئەگەر نەخشەکانی ڕژێمی قەیسەری جێبەجێ ببوایە: یەکەم، دەوڵەتەکانی ئێران‌و تورکیا یا ئەتەکان یا ئەبون بەدو دەوڵەتی بچوك لەناوچەکەداو، دوەم: کوردستان لەخراپترین حاڵەتدا، حاڵەتی مەعلومی موستەعمەرەی ڕوسی‌و فەرەنسی‌و ئینگلیزی وەرئەگرت، کەهیچ نەبێ ئیمپریالیزمێکی پێشکەوتوتر بون لەچاو دەوڵەتانی داگیرکەری دواکەتوی ئێران‌و تورکیاو عیراق‌دا، ئەوسا هەلی سەرکەوتنی جوڵانەوەکەی لەپێناوی سەربەخۆیی‌دا، وەکو هەمو شوێنەکانی تری دنیای ژێر دەستی ئیمپریالیزم زۆرتر ئەبو.

٢/٥ هێزی بەریتانی لەکوردستان

لەسەرەتای جەنگەوە سوپای بەریتانی میناى فاوی گرت بو، پاش ئەویش بەچەند ڕۆژێ بەسرە. ماوەیەکی درێژ چەند تێکهەڵچونی خوێناوی لەنێوان

بەریتانیاو تورکدا روی دا تا ئینگلیز توانی لەمارتی ١٩١٧دا شاری بەغداد داگیر بکا.

دوای کشانەوەی روس لەمەیدانەکانی جەنگ هێزەکانی بەریتانیا بەتەنیا لەمەیدانەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا مابونەوە دژی تورك ئەجەنگان. بەریتانیا بەپێی هەلومەرجی نوێی ناوچەکە، کە لەئەنجامی دەرچونی روسیا لەجەنگ و گۆڕانی بنەڕەتیی رژێمەکەی دا هات بوە کایەوە، ئەبو چاو بەپلانەکانی خۆیدا بخشێنێتەوە. ئەگەر پێشتر لەپەیمانی سایکس- پیکۆدا چاری لەهەندێ شوێن پۆشی بو بکەوێتە ژێر دەسەلاتی فەرەنسیەوە بۆ ئەوەی ببێتە ناوچەی لەمپەری بەینی دەسەلاتی روسی‌و دەسەلاتی بەریتانی، ئیتر ئەو خۆلادانە هیچ بەهانەیەکی نەما بو، بەتایبەتی پسپۆڕەکانی ئینگلیز دلنیا بو بون لەدەولەمەندیی پەترۆلجارەکانی کەرکوك‌و ئەیان ویست بەهەر نرخێ بێ بکەوێتە ژێر دەسەلاتی خۆیانەوە.

بەریتانیەکان هەولیان ئەدا بۆ راکێشانی عەرەب‌و کورد. لەلەی ئەموزەوە دەستیان کرد بەبلاوکردنەوەی رۆژنامەی عەرەبی زمانی ((العرب))لەبەغداو لە١ی کانونی دوەمی ١٩١٨ەوە کەوتنە بلاوکردنەوەی رۆژنامەی کوردی زمانی((تێگەیشتنی راستی))لەبەغدادا. ((تێگەیشتنی راستی))و((العرب))هەردوکیان تەرخان کرا بون بۆ پڕوپاگەندە دژی تورك‌و ئالمانیا و دوایی تر بولشەویکیش، وە بۆ هان دانی پیاوە ناسراوەکانی کوردو عەرەب‌و خێلەکانی دانیشتوی ناوچەکە بۆ راپەڕین دژی دەسەلاتی تورك. قاتوقڕی‌و برسێتی‌و مردنی بەکۆمەلی خەلك، زولم و زۆری هێزەکانی تورك، زەمینەیەکی لەباری ئامادە کردبو بۆ پڕوپاگەندەی ئەم رۆژنامانە کە لەسایەی هاتنی هێزی بەریتانیەوە خێرو خۆشی بکەوێتە ناوچەکەوە. بەمەش ئەیان ویست زەمینەی سیاسی پێشڕەویی جەنگیی بۆ داگیرکردنی کوردستانی جنوبی‌و موسل خۆش بکەن. لەهەمان کاتدا کەوتنە پێوەندی لەگەل پیاوە ناسراوەکانی کوردو چەندین ئەفسەری ئینگلیزی شارەزای کاروباری کوردستانیان بۆ ئەو مەبەستە تەرخان کرد.

لە٢٨ی نیسانی ١٩١٨دا سوپای بەریتانی کفری‌و رۆژی دوایی تر توزخورماتوی داگیرکرد. بەمجۆرە بەرایی هێزەکانی بەریتانیا گەیشتنە سەرزەمینی کوردو درێژەیاندا بەهەلکشان بەرەو ژور. لە٧ی مایسی ١٩١٨دا کەرکوکیان گرت. بەلام زۆری لێ بەند نەبون‌و کشانەوە. عەلی ئیحسان پاشای سەرکردەی ئۆردوی شەشەمی عوسمانی، کاروباری سلێمانی سپارد بو بەشێخ

مەحمودی حەفید کەئەوسا ناسراوترین سەرکردەی کورد بو لەکوردستانی جنوبیدا. ئینگلیزەکان هێشتا لەکفری بون شێخ مەحمود بۆ جاری دوەم نامەو نوێنەری ناردە لایان. داوای لیٚ کردن" بەریتانیا کوردستانی جنوبی لەریزی گەلانی ئازاد دەرنەهێنیٚ. شێخ مەحمود راگەیاندنی ١٤ نوقتەیی سەرۆکی ئەمریکایی ویلسۆن و بەڵێنەکانی سەروەزیرانی بەریتانی لوید جۆرجی بیست بو. دەس پێشکەری شێخ مەحمود لەچاو قۆناغەکانی جەنگدا درەنگ بو، چونکە نیشانەکانی تێشکان‌و هەرەسی تورك دەرکەوت بو[٣٠].

لەپێش راگرتنی جەنگدا هێزی بەریتانی لەموسل نزیك کەوت بوەوە. پاش ئاگربڕ سوپای بەریتانی هێزەکانی تورکی لەموسڵ ناچار کرد بەجێی بهێڵن بۆ هێزی بەریتانی. کوردستانی جنوبی کەبەشێکی لەسەر ولایەتی موسل‌و بەشێکی لەسەر ولایەتی بەغداد بو، بەتەواوی کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئینگلیزەوە.

٣/٥ زەرەرەکانی کورد بەهۆی شەڕەوە

بونی کوردستان بەمەیدانی جەنگ، لەشکرکێشی تورك، ئینجا لەشکرکێشی روسی‌و تەراتێنی تیپە چەکدارەکانی ئەرمەن‌و، پاشان لەشکرکێشی بەریتانی، شەڕو پێکادانی سەختی ئەم هێزانە لەگەڵ یەکتری، بەرەنگاری پچڕ پچڕی کورد... زەرەری گیانیی گەورەیان بەدانیشتوانی کوردستان گەیاند.[٣١] هێزەکانی داگیرکەر دەستیان لەکەس نە ئەپاراست. تۆردوی تورك لەکاتی پەلاماردانی کوردستانی ئێراندا سەرباری ئەوەی ولاتەکەی تالاّن و وێران کرد هەزاران کەسی بێ تاوانیشی کوشت. لەشکری روس‌و تیپەکانی قازاخ‌و ئەرمەن‌و ئاسوری کوشتاری زۆریان لەخەلکی ناوچەکانی ئەرزڕوم، ئەرزنجان، بتلیس، وان ئالاشکر. بایەزید، ورمێ، سابلاّخ، خانەقین، رەواندز کردو ئاواییەکانیان وێران کردن.

کاربەدەستانی تورك تەعلیماتێکی نهێنییان دەربارەی راگوێزانی کورد لەکوردستان دابو بەلێپرسراوەکانی خۆیان، لەو تەعلیماتەدا هات بو: ((ئەبێ دانیشتوانی ئەو ناوچانەی کوردیان بەچڕی لێیە رابگوێزرێن‌و لەشوێنەکانی خۆیان دوربخرێنەوەو ناچار بکرێن لەو ناوچانەدا دابنیشن کە بەچڕی تورکی لێیە بەو مەرجەی نیسبەتیان لە ٥٪ی تێکڕای دانیشتوانی تورکی ئەسلی ناوچەکە تێ نەپەڕێ. سەرۆك‌و پێشەواو شێخەکانی کورد ئەبێ لەکۆمەڵ‌و لایەنگرو هۆزەکانیان دوربخرێنەوەو ناچار بکرێن بەجیاو دور لەیەکتری لەناوچە تورك نشینە دورەکاندا دابنیشن، نابێ بهێلرێ منالّ‌و لاوەکانیان لەگەڵ بێ‌و تێکەلاّوی یەکتری بن‌و ئەبێ هەمو جۆرە پێوەندی‌و تێکەلاّوییەکەیان لەناوا نەهێلرێ، ئەبێ زۆریان

لێ بکرێ هەر بەتورکی بدوێن‌و واز لەنەریت‌و خوورەوشتەکانی خۆیان بهێنن، ئەبێ بەزۆر بەکۆمەڵ بکرێن بەتورک))[٣٢]

لەئەنجامی جێبەجێ کردنی ئەم سیاسەتەدا، لەسەرەتای جەنگەوە تا کۆتایی، ئۆردووی تورك بەبیانوی ئەوەی ئەو ناوچانە بونەتە مەیدانی شەڕ ٧٠٠هەزار کوردیان بەزۆر بۆ ناوەوەی ئەنەدۆڵ راگوێزا. ئەمانە بەپێ‌و لەزستان دا بەرێ کران، لەبەرئەوە لەرێگا لەبەر بەفرو سەرما، برسێتی، نەخۆشی‌و ماندوبون بەشێکی گەورەیان مردن‌و نەگەیشتنە جێ.[٣٣]

کەم بونەوەی دەستی کار بەهۆی بردنیانەوە بۆ مەیدانی جەنگ، زەوت کردنی هۆکانی بەرهەم هێنان، بەتایبەتی ولاخ، بۆ گوێزانەوەی پێویستیەکانی ئۆردوی تورك، دەس بەسەرا گرتنی خواردەمەنی‌و زەخیرەو بنەتۆوی خەڵك‌و جوتیاران، بڕینی لێرەوارو سوتاندنی کێڵگەکان‌و تالان کردن‌و خواردنی مێگەلەکان.. تەنگوچەڵەمەیەکی قوڵی لەکوردستاندا خوڵقاند کە بوو بەهۆی قاتوقڕی، برسێتی، داکەوتنی نەخۆشی‌و مردنی بەکۆمەڵی دانیشتوان.

سەرەڕای ئەمانەش، بەشی گەورەی هێزی مرۆیی کورد لەریزی ئۆردوەکانی تورك‌دا سازدرا بون. جگە لەپاشماوەی ئالآ حەمیدیەکان کە لەسەرەتای جەنگدا ٤ فیرقەو ١ لیوا(بەگشتی ١٣٥ بلوك)بون، ژمارەیەکی زۆری سەربازەکانی ئۆردوی ٦(بەغداد) ئۆردوی ٩(ئەرزڕوم)، ئۆردوی ١٠(سیواس)، ئۆردوی١١(مەعمورە تولعەزیز)، ئۆردوی ١٢(موسل)کورد بون‌و بەشی هەرە زۆریان لەشەڕدا فەوتان. جگە لەم ئۆردوانە لەهەمو هێزەکانی عوسمانی‌دا لەهەمو جەبهەکان‌دا کورد وەکو سەربازو ئەفسەر بەشدار بون. محەمەد ئەمین زەکی کەخۆی ئەفسەرێکی عوسمانی ئاگادار بو. ژمارەی ئەو سەربازە کوردانەی لەشەڕا فەوتاون بە٣٠٠هەزارو لەگەڵ دانیشتوانی نە سوپایی‌دا بە٥٠٠ هەزار کەس دائەنێ[٣٤]. عەبدولعەزیز یاملکی، ئەفەسەرێکی کوردی تری عوسمانی ئاگادار بە٧٠٠ هەزار کەسی دائەنێ[٣٥].

کورد نەدەستی هەبو لەهەڵگیرساندنی جەنگدا وە نە دەسکەوتی هەبو، بەڵام یەکێ بو لەگەورەترین زەرەرمەندەکانی ، بەماڵی وێران‌و کوڕی کوژراوەوە لەجەنگ هاتە دەرێ، سەرباری ئەمانەش توشی کوێرەوەرییەکی سیاسی لەبڕانەوە نەهاتو بو.

رەنگە هۆی گەورەی بەدبەختی کورد ئەوەبێ کەشوێنێکی خراپی بۆ ژیانی خۆی لەسەر ئەرز هەڵ بژاردوە، ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەدرێژایی مێژو گرنگیەکی جیهانیی هەبوە چونکە ٣ قارە گەورەکەی دنیا" ئەورووپاو ئاسیاو ئەفریقا پێکەوە ئەبەستێ و رێگەی بازرگانی‌و لەشکر کێشی مێژوی ئەرزی‌و

ئاوی، لەرۆژهەڵاتەوە بۆ رۆژئاواو بەپێچەوانەوە، بەم ناوچەیەدا تێ پەڕیوە، کەکورد لەناو جەرگەیدا دانیشتوە.

جگە لەکورد بەدرێژایی مێژو چەند نەتەوەی لەخۆی بەهێزترو پێشکەوتوتری تێدا ژیاوە. لەلای رۆژهەڵاتیەوە دراوسێی ئەرمەنیو ئازەریو فارس بوە، لەلای خوارویو بەشێکی رۆژئاوایەوە دراوسێی عەرەب بوە، لەلای سەرویو بەشی سەروی خۆرئاوایەوە دراوسێی بێزەنتیەکانو دوای ئەوان دراوسێی تورك بوە. کوردستان بەدرێژایی مێژو لە٣ ناوەندی بەهێزەوە لەژێر گوشارێکی توندا بوە، ناوەندی رۆژهەڵاتی- فارسی، ناوەندی رۆژئاوای- بێزەنتیو دوایی تورك، ناوەندی خوارویی- عەرەبی.

بەدبەختی کورد لەگرنگی هەڵکەوتی جوگرافی شوێنی ژیانیدا دەرئەکەوێ. هەمو تێکهەڵچونە مێژوییە گرنگەکانی چارەنوسی ناوچەکەیان بڕیار داوە لەسەر ئەرزی ئەو روی داوە.

تێکهەڵچونی داریوشی هەخامەنشیو ئەسکەندەری یۆنانی لەگوگامیلی نزیك هەولێر(٣٣١-پ.ز)کەکۆتایی بەدەسەڵاتی ئێرانی هێناو سەرەتای دەسەڵاتی چەند سەدەیی یۆنانی بو لەناوچەکەدا.

تێکەڵچونی لەشکری عەرەبی- ئیسلامیو لەشکری ساسانیەکان لەجەلەولاو حەلەوانی نزیك خانەقین(٦٤١)کە کۆتایی بەدەسەڵاتی ئێرانی هێناو سەرەتای دەسەڵاتی چەند سەدەیی عەرەبی بو لەناوچەکەدا.

تێکهەڵچونی لەشکری عەبباسیو لەشکری ئەمەوی لەسەر ئاوی زێی گەورە(٧٥٠)کەکۆتایی بەدەسەڵاتی ئەمەوی هێناو سەرەتای دەسەڵاتی چەند سەدەی عەبباسی بو.

تێکهەڵچونەکانی مەغۆل لەشوێنە جیاجیاکانی کوردستان کەکۆتایی بەدەسەڵاتی عەبباسی هێناو سەرەتای کوێربونەوەی شارستانێتی ناوچەکە بو.

تێکهەڵچونی شا ئیسماعیل سەفەویو سوڵتان سەلیمی عوسمانی لەچاڵدێران نزیك بایەزید (١٥١٤)کەناوچەکەی تا جەنگی جیهانی یەکەم کردە دوبەش.

هەروەها چەندین پێکادانی گەورەی خوێناوی لەنێوان هێزەکانی بێگانەدا لەناو کوردستاندا، وە لەنێوان هێزەکانی بێگانەو خەڵکی کوردستاندا.

هەریەکێ لەم تێکهەڵچونە گەورانە ئەبێ چ زەرەرێکی گیانیو مادی بەکورد گەیاندبێ، بێ ئەوەی دەستی لەهەڵگیرساندنی یا لەکوژاندنەوەی دا هەبوبێ؟ جەنگی جیهایی یەکەمیش هەر بەو جۆرە بەشێکی گرنگی ململانێی هێزەکانی لەسەر رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، تێکهەڵچونەکانی لەسەر ئەرزی کوردستان

قەومارن. جەبهەی قافقاسی شەڕی روسی- تورکی هەر بەناو قافقاز بو ئەگینا ئەگەر مەیدانی تێکهەڵچونەکانو قوربانییەکانی شەڕەکە رەچاو بکرایە ئەبو ناوی جەبهەی کوردستان بێ.

ئەگەر لەسەردەمەکانی پێشودا گرنگی ستراتیجی- جەنگیو، ئابوری- بازرگانی ناوچەی رۆژهەلاتی ناوەڕاست هۆی بزواندنی هێزەکانی بێگانە بو بێ بۆ پەلاماردانی، ئەوا لەکۆتایی سەدەی ۱۹هەمو سەرەتای سەدەی ۲۰هەمدا هۆیەکی تر پەیدا بو کەزاڵ بو بەسەر هەمو ئەوانی ترا، ئەویش پەترۆڵ بو.

پەترۆڵ لەزۆر کۆنەوە گەلان ئەیان ناسی، بەڵام رەنگە هیچ گەلی وەکو ئینگلیز پەی بەگرنگی ئەم مادەیە نەبرد بێ. لەسەرەتای سەدەی بیستەمەوە بەریتانیا دەستی کرد بەگۆڕینی وزەی بەگەڕخستنی پاپۆڕەکانی لە خەڵوزی بەردینەوە بۆ نەوت. شارەزاکان لەجنوبی ئێرانو کرماشانو خانەقینو کەرکوک زۆر شوێنیان دیاری کرد بو کەئەبێ نەوتی تێدا بێ. کاتێ جەنگ هەڵگیرسا نەوت سەرچاوەی سەرەکی بەگەڕخستنی ئوستولی جەنگیی بەریتانی بو. هەر لەبەر ئەوەش هێزەکانی بەریتانیا بەپەلە بیرە نەوتەکانی خواروی ئێرانیان داگیر کرد.

نەوت دەورێکی ئەوەندە گرنگی هەبو لەبڕیاردانی چارەنوسی جەنگدا لۆرد کیرزن لەو بارەیەوە وتویەتی: ((رۆژێ دێ ئەڵێن هاوپەیمانەکان بەسەر دەریای نەوتدا بۆ سەرکەوتن چون))هەروەها هینری بیرانجەی نوێنەری فەرەنسە لەو کۆبونەوە تایبەتیەدا کەبۆ باسی نەوت لە۱۹۱۸دا لەرۆما کرا بو وتی: ((نەوت لەو جەنگە دا وەکو خوێن وابو بۆی، ئەو سەرکەوتنەمان بەدەس نە ئەهێنا ئەگەر خوێنێکی تریش نەبوایە، واتە خوێنی ئەرز کەپێی ئەڵێن نەوت))[٣٦] .

جا ئەگەر نەوت لەبردنەوە یا دۆڕاندنی جەنگی جیهانیی یەکەمدا ئەو دەورەی هەبو بێ، ئەوا لەماوەی کۆتایی جەنگو پاش جەنگدا بو بەفاکتەرێکی بڕیاردەر لەچارەنوسی سیاسی گەلانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا. لەباتی ئەوەی ئەم مادە بەنرخە ببێتە مایەی خێروخۆشی گەلان، بو بە بەڵای سەریان، بەتایبەتی بوو بەلەعنەتێکی مێژویی بەچارەنوسی کوردەوە، چونکە گەورەترین پەترۆڵجاڕی ناوچەکە لەکوردستان دۆزرایەوە. راپۆرتێکی سەرکردایەتی هاوبەشی هێزەکانی بەریتانیا لەئێرانو عیراق دان بەم راستیەدا ئەنێ: ((ئەوی نەختێ زیرەکی تێدا بێ ناشێ بلێ بەریتانیا لەبەر خاتری خەڵکی تر لێپرسراوەتی لەعیراق گرتۆتە ئەستۆ، وەختی خۆی وتراوە کەبەریتانیا لەرۆژهەلاتی ناوەڕاستدا بەرژەوەندی هەمیشەییو سەرەکی هەیە، بگرە ئامانجێکی سەرەکی هەیە کە لەجەنگی ۱۹۱٤-۱۹۱۸دا گیانێکی زۆری لەپێناودا کردۆتە قوربانی. ئەو سەرەتایەش

بریتیە لەوەی ڕێگە بەهیچ دەوڵەتێکی دوژمن نادرێ هەڕەشە لەڕێگەی پێوەندی ئیمپراتۆری بکا. هەروەها بەریتانیا قازانجی ئابوری زۆر گەورەی هەیە لەوێ، کەگرنگ ترینیان پەترۆڵجارەکانی کەرکوکە..))[٣٧].

٤/٥ ڕاگرتنی جەنگ

پاش چەند ڕۆژ دانوستان لەنێوان نوێنەرانی تورکو بەریتانیدا، لەرۆژی ٣١ی تشرینی یەکەمی ١٩١٨دا لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە ئەدمیرال کارلسوربو لەلایەن حکومەتی تورکەوە حسێن رووف بەگ، ڕەشاد حکمەت بەگ، سەعدوڵلا بەگ بەڵگەنامەی ئاگربڕیان لەناو کەشتی ئینگلیزیدا ئاگامەمنون لەمینای مودروس لەدەریای ئیجەدا ئیمزا کرد. بەپێی ئەم ڕێکەوتنە جەنگ لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەڕەسمی ڕاگیرا.

ڕۆژی ئیمزا کردنی بەلگەی ئاگربڕ ئەنوەر پاشاو تەلعەت پاشاو سەرکردەکانی تری تورکانی لاو هەڵاتن بۆ ئاڵمانیا. حکومەتێکی نوێ، بەلگەنامەکەی پەسەند کرد. بەڵگەنامەی ڕاگرتنی جەنگ زیاتر لەوەی ڕێکەوتنێکی دولایەنی بەرامبەر بێ، مل دانی عوسمانی بو بۆ مەرجەکانی هاوپەیمانەکان، بەتایبەتی بەریتانیای سەرکەوتو، وەجۆرێ بو لەخۆبەدەستەوەدانی کەساسانە. ناوەڕۆکی ئاگربڕی مودروس بریتی بو لە:[٣٨]

-بەدەستەوەدانی دەردەنیل، بوسفۆر، هەمو سەربازگەکانی حیجاز، عەسیر، یەمەن، سوریا، میزۆپۆتامیا، هەروەها کەشتیە جەنگیەکانی تورکیا، ئەفسەرانی تورك لەتەرابلوس، کشانەوەی هێزەکانی تورکیا لەشیمالی غەربی ئێران بۆ سنوری پێش جەنگ، چۆڵ کردنی ناوچەکانی ئەودیو قافقاز، بەجێ هێشتنی سیلیسیا.

-هەبونی مافی داگیرکردنی هەر شوێنێکی ستراتیجی کەهاوپەیمانەکان بەپێویستی بزانن بۆ دابین کردنی ئاسایشی خۆیانو داگیرکردنی ٦ ولایەتە ئەرمەنیەکەی ڕۆژهەڵاتی تورکیا ئەگەر پشێوییان تێ کەوت.

-بڵاوە پێ‌کردنی هێزەکانی سوپای تورکی جگەلەوەی بۆ پاراستنی سنوور ئاسایشی ناوخۆ پێویستن.

-پاکردنەوەی مەیدانەکانی مینی زەمینیو دەریاییو ئازادی بەکارهێنانی میناکانی تورکیا بۆ کەشتیگەلی هاوپەیمانەکان.

-کۆنترۆڵی تەلگراف، ڕێگای ئاسنین، تونێلی تۆرۆسو چاودێری وەزارەتی تەموین.

-بەردانی بێ مەرجی هەمو دیلو گیراوەکانی هاوپەیمانەکانو ئەرمەنیەکان.

-بڕینی پێوەندی لەگەڵ ئاڵمانیاو نەمسەو دەرکردنی هەمو هاوڵاتییانی مەدەنی و عەسکەرییان لەخاکی عوسمانی.

سەپاندنی مەرجەکانی هاوپەیمانەکان بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا ناڕاستەوخۆ بەگشتی کاری ئەکردە سەر گەلی کوردیش کەیەکێ لەنەتەوە سەرەکیەکانی ژێردەستی تورك بو. بەڵام مادەکانی" حەوتەم دەربارەی داگیرکردنی هەر شوێنێکی ستراتیجی کە بەپێویستی بزانن.: یانزەهەم، کێشانەوەی دەسبەجێی ئۆردوی تورك لەسەروی رۆژئاوای ئێران. شانزەهەم، بەدەستەوەدانی سەربازگەکانی میزۆپۆتامیاو، مادەی بیستوچوارەمین دەربارەی داگیرکردنی ٦ولایەتی بەناو ئەرمەنی رۆژهەڵاتی تورکیا ئەگەر پشێوییان تێ کەوت. ئەمانە راستەوخۆ لەگەڵ کوردستانو مەسەلەی کورد پێوەندییان هەبو.

لەدوای راگرتنی جەنگ هێزەکانی بەریتانی، فەرەنسی، ئیتالی، یۆنانی رژانە خواروی ئەنەدۆڵو داگیریان کرد. هێزێکی هاوبەش دەستی بەسەر ئەستەموڵدا گرت.

سەپاندنی ئەو مەرجە قورسانە هۆیەکی گرنگ بو بۆ وروژاندنی هۆشی نەتەوەیی گەلی تورکو سەرهەڵدانی بزوتنەوەی کەمالی.

٦-کۆبونەوەی براوەکان بۆ دابەشکردنی دەسکەوتەکانی جەنگ

لەکانونی دوەمی ١٩١٩دا لایەنە سەرکەوتوەکانی جەنگ بۆ باس کردنی رێوشوێنەکانی ئاشتی لەپاریس کۆبونەوە[٣٩] لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دو جۆرە کێشەیان لەبەردەمدا بو ئەبو بیخەن بەلادا" یەکێکیان، بڕیاردانی چارەنوسی شوێنە داگیرکراوەکان بو. ئەوی تریان جۆری جێبەجێ کردنی رێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگ بو.[٤٠]

لەسالانی جەنگدا ولایەتە عوسمانیەکانی بەسڕا، بەغداد، بەشی زۆری ولایەتی موسل، سوریا، فەلەستین بەشەڕ لەلایەن بەریتانیاوە داگیر کرا بون. لەپاش راگرتنی جەنگ هێزەکانی هاوپەیمانەکان هەندێ لە ولایەتەکانی تریشیان داگیرکرد. هێزی بەریتانی چوە سیلیسیاو ئەدەنەو، پاش ماوەیەك بەجێی هێشت بۆ هێزی فەرەنسی، هێزی ئیتالیاش لەئەدالیا بارگەی خست. ئەستەمول لەلایەن هێزی هاوبەشەوە دەستی بەسەرا گیرا بو.

ئەو شوێنانەی سەرزەمینی عوسمانی کەبەشەڕ گیرا بون، جگە لەدیمەشق کەماوەیەکی کورت ئەمیر فەیسەڵ بەڕێوەی ئەبرد.ئەوانی تری راستەوخۆ لەلایەن هێزەکانی بەریتانیاوە بەڕێوە ئەبران.

ئێران ئەگەرچی لەجەنگدا بەشدار نەبوبو، بەڵام ئەویش لەلایەن هێزەکانی روسیاو بەریتانیاوە داگیرکرا بو. لەپاش کشانەوەی سوپای روسی ئێران بەکردەوە لەژێردەستی هێزی بەریتانیدا بو.

کێشەی دوەم پێوەندی بەرێکەوتنە ئیمپریالیستیە نهێنیەکانەوە هەبو. ئەم رێکەوتنانە بەئاشکرا پێچەوانەی ئەو بەڵێنانە بون کەهاوپەیمانەکان بەگەلانیان دا بو، پێچەوانەی پرنسیپەکانی سەرکۆماری ئەمریکا ویلسۆن‌و، لەگەڵ مافو ئامانجی گەلاندا نە ئەگونجان. ویلسون لەسەر ئەوە پێی دائەگرت" ئەو رێکەوتنانە لەپاش قوبوڵ کردنی پرنسیپەکانی ئەو لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە هەڵوەشاونەتەوە. چونکە بەپێی پرنسیپەکانی ئەو ئەبو ئیتر دیپلۆماسی ئاشکرا جێگەی دیپلۆماسی نهێنی بگرێتەوەو، مافی ئازادی چارەنوسی گەلانی ژێردەستی تورك بسەلمێنرێ. بەریتانیاو فەرەنسا ئامادە نەبون دەس لەو رێکەوتنانەو لەدەسکەوتەکانی سەردەمی جەنگ هەڵ بگرن، نەشیان ئەویست بکەونە ناکۆکیەوە لەگەڵ ئەمریکا، بەڵکو ئەیان ویست شێوەیەك بدۆزنەوە هەم بەرژەوەندیەکانی خۆیان دابین بکاو هەم ئەمریکاش دژی رانەوەستێ.

لە ٣٠ی کانونی دوەمی ١٩١٩دا ئەنجومەنی بەرزی کۆنفرەنسی ئاشتی بڕیاریدا:((هاوپەیمانەکان‌و ئەو دەوڵەتانەی چونەتە ریزی ئەوانەوە رێك کەوتن لەسەر ئەوەی ئەرمینیا، سوریا، میزۆپۆتامیا، کوردستان، فەلەستین، نیوە جزیرەی عەرەب بەیەکجاری لەئیمپراتۆریەتی عوسمانی جیا بکرێنەوە))[41].

١/٦ داواکانی گەلان لەکۆنفرەنسی ئاشتی

دەوڵەتە گەورەکان خەریکی سەودا بون لەناوخۆیاندا بۆ دابەشکردنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەوڵەتە بچوکەکانی ناوچەکەش لەتەقەللای فراوان کردنی قەڵەمڕەوی خۆیاندا بون لەسەر حسابی دەوڵەتی تێشکاوی تورك، گەلانی ژێر دەستەی ناوچەکەش بەهیوای بەدەس هێنانی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیان‌و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆ بون. ئەم خواستە جیاوازانە کەرەنگدانەوەی بەرژەوەندی نەتەوەیی جیاوازی لایەنەکان بو، پێکەوە نە ئەگونجان.

١/١/٦ خواستەکانی یۆنان

بەر لەکۆتایی جەنگ بەماوەیەکی کورت حکومەتی یۆنان جەنگی دژی دەوڵەتی عوسمانی راگەیاند. لەدوای راگرتنی شەڕ حکومەتی یۆنان دەستەی نوێنەرایەتی خۆی بەسەرۆکایەتی ڤینزەلوس نارد بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی.

ڤینزەلوس داوای داگیرکردنی ئیزمیرو ناوچەکانی دەوروبەری ئەکرد. خواستەکانی خۆی لەسەر بنچینەی ئیسنی‌و مێژویی دامەزراند بو[42]. ئیسنی

سەبارەت بەو زۆرایەتیە یۆنانیەی لەکۆنەوە لەو ناوچانەدا جێگیر بون، بیانوی مێژوییشی ئەوە بوو کەناری رۆژئاوای دەریای ئیجە لەگەڵ کەناری رۆژهەڵاتی پێوەندی مێژویی‌و یەکێتیی ئابوریان هەیە.

بەریتانیا پشتیوانی لەخواستی یۆنان کرد. ئەنجومەنی بەرزی هاوپەیمانەکان دەسەڵاتی‌دا بەیۆنان ئیزمیر داگیر بکا. لە١٥ی مایسی ١٩١٩دا هێزەکانی یۆنان لەئیزمیر دابەزین و کەوتنە پێشڕەوی بۆ ناوەوە.

٢/١/٦ خواستەکانی ئێران

ئێران بەشداری جەنگ نەبو. تەنانەت کەهێزی روسی لەلای سەروی‌و هێزی بەریتانی لەلای خواروی و هێزی تورکی لەلای رۆژئاوای جولان بۆ داگیرکردنی. هێزەکانی ئێران هیچ بەرەنگاری یا رێگرییەکیان لێ نەکردن. کاتێ جەنگ راگیرا ئێران بەکردەوە لەلایەن بەریتانیاوە داگیرکرابو. بەریتانیا ئەی ویست بەر لەکێشانەوەی هێزەکانی پەیمانێکی نابەرامبەری بەسەردا بسەپێنێ کە بەکردەوە ئێرانی ئەکردە ماندانی ئینگلیز. لەو هەلومەرجە سەختەدا ئێران تێشکانی دەوڵەتی عوسمانی دوژمنی دێرینەی‌و، ئامادە نەبونی روسیای ملۆزمی دێرینەی لەکۆنفرەنس‌دا، بەهەل زانی بۆ ئەوەی بەناوی دەسکاری کردنی سنورەکانیەوە خواستە ئەرزیە کۆنەکانی لەکوردستان‌و شوێنەکانی تر سەر لەنوێ بهێنێتەوە کایە. لەمەش‌دا پشت ئەستور بو بەدۆستایەتی بەریتانی بەتایبەتی ئەی ویست لەباتی قبوڵ کردنی ئەو پەیمانە نابەرامبەرە ئەو دەسکەوتە ئەرزییانە بەدەس بهێنێ.

فیروز میرزا نەسرولدەولە وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران چەند یادداشتێکی دەربارەی خواستە ئەرزیەکانی ئێران‌دا بەحکومەتی بەریتانی. خۆیشی چوە لەندەن بۆ سەردانی لۆرد کیرزن، بۆ ئەوەی هەوڵ بدا کەرەزامەندی بەریتانی‌و پشتیوانی ئەو لەخواستەکانی ئێران بەدەس بهێنێ. بۆ ئەوەی کاتێ ئێران خواستەکانی خۆی خستە بەردەمی کۆنفرەنسی ئاشتی پشت ئەستور بێ بەلایەنگری بەریتانی.

ئێران ئەی ویست سنورەکانی لەگەڵ روس‌و تورکیا دەسکاری بکا. نەسرولدەولە لەیادداشتی رۆژی ١٧ی تشرینی دوەمی ١٩١٩دا بۆ لۆرد کیرزنی نوسیوە ئەڵێ:

((.. سەبارەت بەکورد، بەسەر ژمارەیەکی زۆر خێڵ‌و هۆزدا دابەش بون، لەگەڵ یەکتری ناکۆکن، ئەم خێڵانە نەتەوە پێك ناهێنن، هەروەها لەتوانای خێڵ‌دا نیە یەکەیەکی سیاسی دروست بکا. بەمجۆرە کورد ئەگەر بخرێتە سەر ئێران، ئەوە چارەسەری ئەم گیروگرفتە دژوارە ئەکا. چونکە ئێران کاری لەبەشێکی گەورەی

کورد کردوە وەکو کوردەکانی موکری و گەروس کەئێستە جێگیر بون و نیشتەجێن و شێوەی ژیانیان گۆڕاوە. کورد هەرگیز سەر بۆ دەسەڵاتی ئەرمەنی دانانەوێنێ. بگرە کۆمەڵی نەتەوەیی و زمان دینەکەیان وایان لێ ئەکا بەجۆرێکی سروشتی زۆرتر لەگەڵ ئێرانیەکان بگونجێن)). ئینجا پێشنیار ئەکا سنوری رۆژئاوای ئێران بەجۆرێ چاك بکرێ بگاتە لای رۆژئاوای گۆمی وان. ئێران خواستە ئەرزیەکانی خۆی لەکوردستاندا لەسەر بنچینەی بیانوی مێژویی، رەگەز، زمان و دینی کورد دامەزراندوە.

خواستەکانی ئێران لەلایەن بەریتانیاوە پشتیوانی لێ نەکرا. لەبەرئەوە لەکۆنفرەنسی ئاشتیدا باس نەکرا. بەریتانیا نەی هێشت ئێران لەکۆنفرەنسی ئاشتیدا بەشدار بێ بەبیانوی ئەوەی لەجەنگدا بەشدار نەبوە و بێلایەن بوە. بەلام لەراستیدا بەریتانیا ئەیویست ئێران دور بخاتەوە لەهەمو جۆرە هاوبەشییەك لەکاروباری باس کردنی پاشە رۆژی سیاسی ناوچەی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا[٤٣].

٣/١/٦ خواستەکانی عەرەب

لەجەنگدا عەرەب هاوکاری هێزەکانی بەریتانی کرد دژی دەوڵەتی عوسمانی. ئەوەش لەئەنجامی رێکەوتنی حسێن و ماکماهوندا بو. ماکماهون لەباتی حکومەتی بەریتانی بەڵێنی بەحسێن دابو کە ئەگەر بەشداری جەنگ بن دژی تورك، پشتیوانی لەئامانجە نەتەوەییەکانیان بکەن. ئەمیر فەیسەڵ لەباتی باوکی، مەلیکی حیجاز حسێن، لەگەڵ دەستەیەکی نوێنەرایەتی ٣ کەسی، هاوڕێ لەگەڵ لورەنسی بەناوبانگ گەیشتنە پاریس. لە١ی کانونی دوەمی ١٩١٩دا یادداشتێکیدا بە ئەنجومەنی بەرزی کۆنفرەنسی ئاشتی[٤٤].

لەم یادداشتەدا فەیسەڵ داوای لەهاوپەیمانەکان کردبو کەبەڵێنەکانی خۆیان لەبارەی دانپیانانی مافی سەربەخۆیی عەرەب بهێننە جێ. داوای کردبو کەدەوڵەتێکی یەکگرتو بۆ هەمو عەرەبەکانی ئاسیا دروست بکرێ. لەئەسکەندەرونەوە بەرەو رۆژهەلات تا سەر سنوری ئێران و بەرەو خوار تا سەر موحیتی هیندی.

فەیسەڵ خواستەکانی خۆی لەسەر بنچینەی لەیەکچونی رەگەزی سامی، زمانی عەرەبی، دینی ئیسلامی دانیشتوانی ئەو ناوچەیەی داوای ئەکرد، دامەزراند بو. هەروەها بەڵێنی دابو کە ئەگەر داواکانی بێتە دی وابکا بەزویی کەڵك لەسامانی میزۆپۆتامیا وەربگرن.

فەیسەڵ لەداوا ئەرزیەکانیدا دەسدرێژی کردبوە سەر مافی کورد، چونکە بەشێکی ئەو شوێنانەی ئەو لەئەسکەندەرونەوە بۆ سنوری ئێران داوای کرد بوو

نیشتمانی نەتـەوەیی کـوردە، لەهەنـدێکی عـەرەبی لێ نـەبوو لـە هەنـدێکی کەمایەتیەکی عەرەبی لێ بوو لەگەڵ زۆرایەتییەکی کورد ئەژیان. کەچی فەیسەڵ لەم یادداشتەدا دانـی بەهـەبونی نەتـەوەی کـوردا نـەناوە، نـەوەکو نەتەوەیـەکی سەرەکی و نەوەکو کەمایەتییەك کەلەو ناوچانەدا هەبن. هـەروەها بـەڵێنی دابـین کردنی هیچ مافێکیشی نەداوە کەئەگەر خرانە ژێر دەستی ئەوەوە[٤٥].

٤/١/٦ خواستەکانی جولەکە

جولەکـە ئەوسـا دەوڵـەتی نـەبو تـا بـەناوی ئـەوەوە بەشـداری کـۆنفرەنس بکا.((رێکخـراوی جیهـانیی سـەهیۆنی)) دەسـتەیەکی نوێنەرایـەتی تێکـەڵاوی لەجولەکەی ئەوروپاو ئامریکا بەسەرۆکایەتی وایزمان پێك هێنابو کە لـەپاریس شوێن ئامانجەکانی بزوتنەوەی سەهیۆنی بکەوێ.

سەهیۆنیەکان ئەیان ویست دانپیانانی(دولی)بـۆ بەڵێنەکـەی بیلفـۆر بـەدەس بهێنن کە لەبارەی دروست کردنی نیشـتمانی نەتـەوەیی جولەکـەوە لەفەلەسـتین درابــو، وئــەیان ویســت ئــەو دەســکەوتە بخرێتــە نــاو پــەیمانی ئاشــتیەوە. سەهیۆنیەکان دژی ئەوە بون فەلەستین بخرێتە سەر دەوڵەتێکی عەرەبی.

هەروەها دژی سەرەتای ئـازادی بڕیـاردانی چارەنوسـی گـەلان بـون کەئەگـەر لەفەلەستین جێبەجێ بکرایە لەبەر زۆرایەتی ژمارەی عـەرەب، فەلەسـتین ئـەبوە دەوڵەتێکی عـەرەبی.

لەهەمـان کاتدا دژی(تدویل)ی فەلەستین بـون کـە لەرێکـەوتنی سـایکس- پیکۆدا بڕیاری لێ درابو.

ئەیان ویست فەلەستین راستەوخۆ لەژێر دەسەڵاتی بەریتانیدا بێ[٤٦].

٥/١/٦ خواستەکانی ئەرمەن

دەستەی نوێنەرایەتی ئەرمەن لەلایـەن بوغـوس نوبـار پاشـاوە سـەرۆکایەتی ئەکرا. ئەرمـەن داوای ئـەکرد لەئەرمەنستانی تورکیـا، کـە مەبەسـتیان لـە٦ ولایەتەکەی رۆژهەڵاتی عوسمانی واتە" ئەرزرۆم، ئەرزنجان، وان، بتلیس، خەرپوت، دیاربەکر بو، دەوڵەتێکی ئەرمەنی دروست بکرێ.

ئەم داوایە لەسەر بنچینەی بەهانەی مێژوویی دامەزرابو، کە لـەکاتی خـۆیدا ئەرمەن زۆرایەتی دانیشتوانی ئەو شوێنانە بـون، بـەڵام لـەکاتی دەربڕینـی ئـەم خواستەدا ئەرمـەن کەمایەتییەکی بچوکی دانیشتوانی ئەو شوێنانە بون[٤٧].

داواکانی ئەرمەن لەگەڵ ئامـانجەکانی کورد ناکۆك بون. چونکە ئەو شوێنانەی ئەوان داوایان ئەکرد دەوڵەتی ئەرمەنی لەسەر دروست بکرێ، کورد بەنیشـتمانی نەتەوەیی خۆی دائەنا، نە لەپێش کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەن و نـەدوای ئـەوەش

ئەوان زۆرایەتی دانیشتوانی ناوچەکە نەبون. بەلکو بەدرێژایی مێژوی چەند سەدەی دوایی لەزۆری ئەو شوێنانەدا ژمارەی کورد لەئەرمەنی زۆرتر بوە.
ناکۆکی خواستەکانی کوردو ئەرمەن کۆسپێکی گەورە بو لەبەردەم هەردولادا. سەرەنجام بوغوس نوبار پاشا بەنوێنەرایەتی ئەرمەن‌و شەریف پاشا بەنوێنەرایەتی کورد لەسەر ئەوە پێك هاتن" جیاکردنەوەی سنوری نەتەوەیی هەردو نیشتمان بەدادوەریی کۆنفرەنسی ئاشتی بسپێرن.

٦/١/٦ خواستەکانی ئاسوری

لەتەموزی ١٩١٩ دا دو کەس بەناوی سەعید سادق‌و رۆستەم نەجیب بەناوی دەستەی نوێنەرایەتی ئاسوری- کلدانیەوە یادداشتێکیان‌دا بەکۆنفرەنسی ئاشتی. لەم یادداشتەدا داوای دروست کردنی دەولەتێکی گەورە یان ئەکرد لەهەندێ لەولایەتەکانی رۆژهەلات‌و خواروی تورکیا، کەحەلەب‌و دیرەزورو موسلیشی بخرێتە سەرو، دەرگایەکیش بۆ ئەم دەولەتە لەسەر دەریا تەرخان بکرێ. دەولەتانی گەورە دەستەبەری بن‌و لەژێر ماندانی یەکێکیان‌دا بێ.
دەستەی نوێنەرایەتی ئاسوری داواکانی خۆی لەسەر بنچینەی بەهانەی مێژویی‌و زۆریی ژمارەی ئاسوری لەچاو ئەرمەنی‌و ریچەلەکی ئاسوریانەی هەندێ لەخێلەکانی کوردو عەرەب، دامەزراند بو.
ئەم داوایانە لەگەل راستی جوگرافی‌و مێژویی‌دا نە ئەگونجان. لەگەل ئامانجەکانی کوردو ئەرمەنی‌و عەرەب ناکۆك بو، بەتایبەتی چونکە ئاسوری هەمیشە لەو ناوچانەدا کەئەوان داوایان کردبو کەمایەتیەکی بچوکی دانیشتوان بوە.

٧/١/٦ خواستەکانی کورد

جەمعییەتی تەعالی کوردستان کەتازە لەئەستەمول کەوت بوە چالاکی جەنەرال شەریف پاشای راسپارد سەرۆکایەتی دەستەی نوێنەرایەتی کورد بکا. شەریف پاشا لە٢٢ی ئازاری١٩١٩دا((یادداشتی دەربارەی خواستەکانی گەلی کورد))ی‌دا بەئەنجومەنی بەرزی کونفرەنسی ئاشتی لەپاریس.
لەم یادداشتەدا شەریف پاشا داوای دروستکردنی دەولەتی کوردستانی سەربەخۆی کردبو لەولایەتە کوردنیشینەکانی ئیمپراتۆریی عوسمانی‌دا.
شەریف پاشا خواستەکانی خۆی لەسەر بنچینەی بەهانەی مێژویی، جۆری ژیانی کوردو، زمانەکەی‌و شوێنی ژیانی دامەزراندبو، هەروەها لەسەر بنچینەی بەلێنی هاوپەیمانەکان دەربارەی سەلماندنی مافی گەلان لەئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیان‌دا. لەم یادداشتەدا باسی پێوەندی کوردی لەگەل ئەرمەن کردبو.

لەبەرئەوەی کوردستان هەرگیز دەوڵـەتێکی تایبـەتی نـەبوە خـاوەنی سـنوری سیاسی یا جوگرافی دیاری کراو بێ، سنوری کوردسـتان جێگـەی مشـتومڕ بـو. خواستەکانی کورد لەلایەك لەگەڵ خواستەکانی ئەرمەن‌و عـەرەب تێکـەڵاو بـو، چونکە هەندێ لەو شوێنانەی ئەرمەنی‌و هەندێ لەو شـوێنانەی عـەرەب داوایـان ئەکرد کـورد بەنیشـتمانی خـۆی ئـەزانی‌و، لەلایـەکی تـرەوە لەگـەڵ تـەماعی بەریتانی‌و فەرەنسی تێکەڵاو بو، چونکە هەندێ لەو شوێنانەی کورد داوای ئەکرد ئەوان ئەیان ویست خۆیان دەستی بەسەردا بگرن.

شـەریف پاشـا لەگـەڵ نوێنـەرانی ئەرمسەن رێـك کـەوت" کێشـەی سـنوری نیشتمانی هەردو گەل بخرێتـە بـەردەمی کۆنفرەنسـی ئاشـتی بـۆ بڕیـار لێ دان‌و هەردوکیان بەو بڕیارە رازی بن.

٧-ئەقەللاکانی کورد بۆ سەربەخۆیی

لەسـاڵانی جـەنگدا بەشـەکانی رۆژهـەڵات‌و سـەرو وخـواروی کوردسـتان لەئەنجامی جەنگدا بوبو بەکەلاوەیەکی گـەورە. سـەرکردەکانی بزوتنـەوەی کـورد لەتورکیا پێ ناچێ بواری چالاکی سیاسی، فەرهەنگی، جەنگیی زۆریان بەقازانجی بزوتنەوەی رزگاریی نەتەوەیی کورد هەبو بێ. لەئێران تـەنیا لـەرۆژئاوای ورمـێ جولاَنەوەیەکی چەکدار بەسەرکردایەتی سمکـۆ هـەبو. ئـەویش لەشـەڕی نـاوخۆوە گلابـو هـەم لەگـەڵ مەسـیحیەکان‌و هـەم لەگـەڵ عەجـەم. کردەوەکـانی سمکـۆ بەتایبەتی رەشەکوژی مەسیحی‌و عەجەم، تالاَنی ئاوایی‌و راوورِوتی خەڵك، بەرگی سیاسی لەجولاَنەوەکەی داماڵی بو وەکو باندی تـاران‌و جـەردەیی سـەیری ئـەکرا. نەی ئەتوانی بڕواو پشتیوانی هیچ کام لەدەوڵەتانی هاوپەیمان بەدەس بهێنێ.

لەپێش راگرتنی جەنگدا بەماوەیەکی کورت‌و راستەوخۆ لەدوای ئاگربڕ، واتە لەدوای تێشکانی عوسمانی لەجەنگدا بزوتنەوەی نەتەوەیی کـورد لەکوردسـتانی جنوبی‌و هەندێ ناوچەی کوردستانی شیمالی‌و ئەستەموڵ وەکو فاکتەرێکی چـالاك لەسەر شانۆی سیاسی ناوچەکە سەرلەنوێ سەری هەڵ دایەوە.

١/٧ ئەقەللاکانی سلێمانی

هێشتا ئاگربڕی مودروس نەکرابو کاربەدەستانی تورك کاروبـاری سـلێمانییان بەشێخ مەحمودی حەفید سپاردبو. شێخ محمود لەوکاتـەدا ناسـراوترین سـەرکردەی کوردبو لەکوردستانی جنوبی‌دا. لەدوای کوژرانی شـێخ سـەعیدی بـاوکی‌و شـێخ ئەحمەدی برای لەموسڵ(١٩٠٨) کـە لەلایـەن حکومـەتی ئیتیحادیەکانـەوە دور خرابونەوە بۆ ئەوێ، بەکردەوە بوبو بەسەرۆکی بنەماڵەی ساداتی بەرزنجەو شێخانی ناوچـەکە. لەسـاڵانی جـەنگدا سـەرکردایەتی(موجاهیـدان)ی کـوردی کردبـو

لەشەڕی تاریدەری پێنجوێن‌دا دژی سوپای روسی‌و لەشەڕی شعیبەدا دژی سوپای بەریتانی. شێخ محمود نفوزێکی کاریگەری لەناو عەشیرەتەکانی ناوچەکەدا هەبو.

شێخ محمود کەجاری یەکەم نامەی بۆ کاربەدەستانی ئینگلیز نوسی. نامەکەی کەوتە دەست تورک‌و لەسەر ئەوە گیاو حوکمی ئیعدام درا. زۆری نەمابو ئیعدامی بکەن. بەڵام رەوتی روداوەکانی جەنگ بەجۆرێ رۆیشت، تورک هیچ قازانجێکی لەکوشتنی‌دا نەدی، بەڵکو ئازادی کردو کاروباری سلێمانییان پێ سپارد.

بۆ جاری دوەم، لەتشرینی یەکەمی ١٩١٨دا شیخ محمود، عیزەت تۆپچی‌و ئەحمەد فائقی بەنوێنەرایەتی خۆی بەنامەیەکەوە نارده لای کاربەدەستانی بەریتانی لەکفری. لەنامەکەی‌دا داوای لەبەریتانیا کردبو" گەلی کوردیش لەڕیزی گەلانی ئازادا دابنێ‌و بەریتانیا دەستەبەری ئەوەبێ لەهیچ هەلومەرجێکا رێگەی گەڕانەوەی دەسەلاتی تورک بۆ کوردستان نەدا، لەبەرامبەر ئەوەدا ئەویش ئامادەیی خۆی دەر ئەبڕێ بۆ هاوکارییان.[48]

بەریتانیا لەوکاتەدا پێویستی بەوە بو کوردستان ئارام بێ‌و، گەلی کورد بەلای خۆی‌دا رابکێشێ ئارنۆڵد ویلسون حاکمی عامی عیراق میجەر نوئیلی نارد بۆ سلێمانی بۆ گفتوگۆ لەگەڵ شێخ محمودو دانانی بەحاکمی ناوچەکەو هاندانی عەشیرەتە کوردەکانی بەینی زێی بچوک‌و روباری سیروان کەبۆ بەڕێوەبردنی کاروباری خۆیان یەکێتیەك پێك بهێنن بەسەرۆکایەتی شێخ محمود.[49] لە ١٦ی تشرینی دوەمی ١٩١٨دا نوئێل گەیشتە سلێمانی لەوێوە بەبروسکە ئاگاداری حاکمی گشتی کرد:(ئەمرۆ گەیشتمە سلێمانی. پێشوازییەکی شاهانە کرام. نوێنەرانی گوندەکان بەدرێژایی رێگا راوەستابون، بەگەیشتنی ئێمە شادی خۆیان دەرئەبڕی... من دژواری زۆر نابینم لەدواڕۆژا لەرێگەی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی لەژێر سەرپەرشتی خۆمان‌و دەسەلاتی ئەفسەرە سیاسیەکانمان‌دا بەو مەرجەی دەسبەجێ رێوشوێنی بۆ دابنرێ)[50]

لەسلێمانیش لەکۆبونەوەیەکی جەماوەری‌دا نوئێل بەناوی حکومەتی بەریتانییەوە دانانی شێخ محمودی بەحکومدار راگەیاندو بەڵێنی خۆشی بەخەڵکدا. کەوتە پێوەندی بۆ رێکخستنی کونفرەنسێکی ٤٠-٥٠ کەسی پیاوە ناسراوەکانی ناوچەکە.

سلێمانی لەوکاتەدا شارێکی دواکەوتوی بچوک بو. تازە لەبرسێتی‌و پەتای رشانەوە هەستابوەوە. لەهەمو سلێمانی‌دا خانویەکی باشی تێدا نەبو. بەشی زۆری بوبو بەکەلاوە. رۆشنبیرەکانی لەناو سوپای عوسمانی‌و داوەدزگاکانی ترا بون دور لەسلێمانی. زوڵمی کۆمەڵایەتی هەندێ لەدەسەلاتدارانی شارو ناوچەکە، دزی‌و

جەردەیی‌و کوشتنی ناڕەوای خەڵك ناوچەکەی بەتەواوی نائارام‌و ژیانی خەڵکی ناخۆشکردبو.

لە ١ی‌کانونی یەکەمی ١٩١٨دا حاکمی عامی عێراق ویلسون بەفڕۆکە خۆی چو بۆ سەردانی سلێمانی. ویلسون کابرایەکی گرنگ بو لەدارشتنی سیاسەتی ناوچەیی بەریتانیادا. چونی ئەو خۆی لەخۆیدا گرنگیەکی سیاسی هەبو. ئەمە هەلێکی باش بو بۆ ئەوەی شێخ محمودو پیاوە گەورەکانی تری کورد لێوەشاوەیی سیاسی خۆیان‌و گەلەکەیان لەبەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکەدا بۆ ویلسون بسەلێنن. چونکە ویلسون ئەی توانی دەوری کاریگەری هەبێ لەبڕیاردانی جۆری چارەنوسی کوردستانی جنوبی‌دا.

لەسلێمانی ویلسون شێخ محمودو چەند گەورە پیاوێکی تری بینی. لەم کۆنفرەنسەدا ویلسون بەدرێژی گفتوگۆی لەگەڵ کردن. حکومەتێکی کوردی کاتیی لەسلێمانی بەرەزامەندی ویلسون دامەزرا کەشێخ محمود بەنوێنەرایەتی بەریتانیا حوکمداری بێ. ئەوانەی لەکۆنفرەنس‌دا بەشداربون، ئەگەرچی پیاوە دەسەڵاتدارەکانی ناوچەکە بون، بەڵام لەبەرئەوەی زۆریان سەرۆکی عەشیرەتی نەخوێندەوارو نەشارەزای کاروباری سیاسی‌و بەڕێوەبەرایەتی بون، بیروڕای جیاوازیان دەربارەی پاشەڕۆژی ناوچەکە دەربڕی. ویلسون خۆی لەسەر ئەم کۆبونەوەیە نوسیویتی:

((هەندێ لەوانە بەڕێوەبەرایەتیەکی کاریگەری بەریتانییان ئەویست لەکوردستان داو هەندێکی تریشیان دژی ئەمەبون، هەندێکیان سوربون لەسەر ئەوەی کوردستان راستەوخۆ بەلەندەنەوە ببەسترێ، هەندێکیشیان بەدزییەوە پێیان وتم نایانەوێ شێخ محمود سەرۆکیان بێ، بێ ئەوەی کەسی‌کەیان لەبیر بێ.))[٥١]

لەکۆتایی گفتوگۆکان‌دا شێخ محمود بیرخەرەوەیەکی‌دا بەویلسون ٤٠ کەس لەگەورە پیاوەکانی ناوچەکە مۆریان کردبو، تیایا بەڵێنەکانی بەریتانیایان دوبارە کردبوەوە دەربارەی رزگاری گەلان لەدەسەڵاتی تورك‌و یارمەتی دانیان بۆ دروست کردنی قەوارەی سەربەخۆ، ئەوانیش سەبارەت بەوەی نوێنەری گەلی کوردن تکا لەحکومەتی بەریتانی ئەکەن کورد لەو بەڵێنانە بێ بەش نەکاو، پێوەندییان لەگەڵ عێراق رێك بخا.[٥٢]

زۆری نەبرد شێخ محمود لەگەڵ نوێنەرانی بەریتانی لەسلێمانی تێك چو. شێخ محمود سنوری قەڵەمڕەوەکەی بەتەسك‌و دەسەڵاتەکانی خۆی بەکەم ئەزانی. خۆی بەنوێنەری هەمو کوردەکانی ولایەتی موسڵ‌و هەندێ لەعەشیرەتە کوردەکانی ئێران دائەنا. بەریتانیەکان لەرەفتاری شیخ محمودو جۆری بەڕێوەبردنی کاروباری

ناوچەکەو خواستەکانی رازی نەبون. لەئەنجامدا شێخ محمود پەنای بردە بەر بەکارهێنانی چەك دژی هێزی بەریتانی. لەشەڕێکی بێ هودەدا لەدەربەندی بازیان لە١٨ی حوزەیرانی ١٩١٩دا بەبریندار بەدیل گیراو درایە دادگا، حکومەتەکەی سلێمانی تێك چو. هێزی بەریتانی سلێمانی داگیرکردو ئەفسەرانی ئینگلیز راستەوخۆ ئەرکی بەڕێوەبردنیان گرتە ئەستۆ.

٢/٧ تەقەللاکانی ئەستەمولّ

لەمانگە دواییەکانی ١٩١٨دا نیشانەکانی تێشکانی دەوڵەتی تورك لەدەرکەوتنا بو. سەرکردەکانی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەئەستەمولّ کەوتنە خۆڕێکخستنەوە. سەید عەبدول قادری شەمزینی بەهاوکاری ئەمین عالی بەدرخان‌و چەند گەورە پیاوی تری بنەماڵەی بەدرخان‌و بابان‌و چەند کوردی ناسراوی دیاربەکر، مەلاتیە، دیرسیم، خەربوت، سلێمانی، سابلاخ، سنە..((جەمعییەتی تەعالیی کوردستان))ی دامەزراند. داگیرکردنی ئەستەمولّ لەلایەن هێزی هاوبەشی هاوپەیمانەکانەوە ئازادییەکی زۆرتری چالاکی سیاسی، فەرهەنگی، دیپلۆماسی بۆ دابین کردن.[٥٣]

پرۆگرامی ج ت ك لەبەردەستدا نیە. لەیادداشتەکانی‌دا بۆ کاربەدەستانی بەریتانی‌و. هاوپەیمانەکان‌و بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی، و لەگفتوگۆی سەرکردەکانی‌دا لەگەڵ نوێنەرانی بەریتانی‌و بابیعالی‌دا دەرئەکەوێ کەئامانجی ج ت ك پێکهێنانی کوردستانی سەربەخۆ بوە بەیارمەتی هاوپەیمانەکان، بەتایبەتی بەریتانیا. بۆچونی ج ت ك بۆ سەربەخۆیی کوردستان بە تەواوی رون نیەو دیاری نەکراوە، چونکە لەیادداشت‌و گفتوگۆکان‌دا باسی کوردستانی سەربەخۆ لەهەمو جۆرە دەسەڵاتێ، کوردستانی سەربەخۆ لەژێر مانداتی بەریتانی، کوردستانی ئۆتۆنۆم لەژێر دەسەڵاتی بەریتانی، کوردستانی ئۆتۆنۆم لەچوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانی‌دا، کراوە. لەمانەش هەموی مەبەست سەربەخۆیی یا جۆرێ لەسەربەخۆیی بوە.

جەمعییەت بۆ دەربڕینی بیرو بۆچونەکانی لە٧ی تشرینی دوەمی ١٩١٨ەوە گۆڤاری کوردی-تورکی((ژین))ی بەلێپرسراوەتی حەمزە موکسی بڵاو ئەکردەوە.[٥٤] و هەوڵی ئەدا لەشارەکانی کوردستان‌دا کلوب‌و کۆمیتەی جەمعییەت دابمەزرێنێ. و بۆ بایەخ دان بەخوێندەواری‌و بڵاوکردنەوەی کتێبی کوردی‌و رێکخراوی فەرهەنگیی((کرد تعمیم معارف‌و نشریات جمعیتی)) دامەزراند.

ج ت ك بایەخێکی تایبەتی‌دا بەرێکخستنی ژیانی کوردو چاکردنی ژیانی کرێکارانی کورد لەئەستەمولّو هەوڵی ئەدا بۆ گەڕانەوەی ئەو کوردانەی

لەسالآنی جەنگدا بەزۆر لەکوردستانەوە بۆ شوێنە دورەکانی ئەنەدۆڵ دورخرابوونەوە.

ج ت ك بۆ بەدەستهێنانی مافی نەتەوەیی کورد لە٣ لاوە ئەجولآ" پێوەندی لەگەڵ هاوپەیمانەکان. هەوڵدان لەکۆنفرەنسی ئاشتی. گفتوگۆی سیاسی لەگەڵ بابیعالی.

١/٢/٧ تەقەللا لەگەڵ هاوپەیمانەکان

لەسەرەتای کانونی دوەمی١٩١٩دا لەکاتێکا کۆنفرەنسی ئاشتی لەپاریس تازە خەریکی کۆبونەوەکانی بو. دەستەیەکی نوێنەرایەتی کورد بەسەرۆکایەتی سەید عەبدوالقادری شەمزینی چون بۆ دیدەنی ئەدمیراڵ کارلشورب مەندوبی سامی بەریتانی لەئەستەموڵ بۆ گفتوگۆ، بۆئەوەی یادداشتی جـ ت ك دەربارەی خواستەکانی گەلی کوردی بدەنێ.

لەباتی مەندوبی سامی میستەر ریان ئەم دەستەیەی بینی. هەیئەتی کوردی پەژارەی خۆی دەربڕی لەپشت گوێ خستنی خواستەکانی کورد. وتی زۆرایەتی دانیشتوانی ناوچەکانی رۆژهەلآتی تورکیا کوردن هەروەها لەودیو سنوری ئێران ، لورستانو ئەو شوێنانە بەتەواوی یاخود بەزۆری کوردن. وتی پێوەندی کوردو ئەرمەن لەهەلومەرجی ئاساییدا باش بوە، تێکچونی ئەو پێوەندیە لەهەندێ کاتی دیاری کراوا ئەگەڕێتەوە بۆ کردەوەکانی حکومەتی عوسمانی، هەروەها پێوەندی لەگەڵ نەستورییەکانیش ئاسایی بوە. بۆ سەلماندنی ئەوەش تەرجومانێکی مەسیحییان لەگەڵ خۆیان بردبو.

بەپێی هەڵسەنگاندنی ریان، قسەکانیان دەربارەی سنوری کوردستانی ئۆتۆنۆمی چاوەڕێ کراو رون نەبوە، پێیان باشتر بوە ئەمە بهێڵرێتەوە بۆ بڕیاری رەوای کۆنفرەنسی ئاشتی. هەیئەتەکە داوای کرد بوو کارئاسانییان بۆ بکرێ نوێنەری کورد بنێرن بۆ ئەوروپا تا خۆیان بەرگری لەمەسەلەی کورد بکەن.

هەیئەتەکە یادداشتێکی پێ بو، رۆژی ٢ی کانونی دوەمی ١٩١٩ لەلایەن سەرۆکی کۆمیتەی کوردستان سەید عەبدوالقادرو، سکرتێری کۆمیتە خەلیل بەدرخانو، سید عەبدوڵلا شەمزینی، مستەفا پاشا، عەبدولعەزیز بابان، مەلا سەعید بەدیع الزمان، مەلا عەلی رەزا ئیمزا کرابو.

ئەم یادداشتە راستەوخۆ بۆ مەندوبی سامی نوسرابو، تکایان لێ کردبو بیگەیەنێ بە حکومەتی بەریتانی. لەم یادداشتەدا نوسی بویان:

((سەرکردەکانی کورد هەمیشە پشتی خەلیفەو شا و سوڵتانەکانیان گرتوە، بەلآم هەردو دەوڵەتی عوسمانیو ئێرانی بەشێوەیەکی زۆر ناڕەوا کوردستانیان لەناو

خۆیاندا دابەش کردوە... کورد لەگەڵ تورکیاو ئێراندابووە بەگشتی ئەگەڕێتەوە بۆ ترس لەوەی کەروسیا لە دواییدا هەڵیان بلوشێ...

((... هەڵوێستی کورد لەجەنگا بەتەنیا کردەوەکانی سوڵتان دیاری نەکرد بو، بەڵکو کردەوەکانی روسیاش بەوەی کەمایەتیە نە موسڵمانەکانی لێ هان ئەدان‌و هەڕەشەی داگیرکردنی نیشتمانی کوردی ئەکرد. روسیا هەڕەشەی نەهێشتنی لەکورد ئەکرد. پاش ون بونی روسیا لەمەیدان‌و سەرکەوتنی هاوپەیمانەکان، هیچ هۆیەك نەماوە گەلی کورد ئازار لەدەس چەوسێنەرە کۆنەکانی بچێژێ...

((... کورد هەمو ئەو ڕەوشتانەی تێ دایە کەلێوەشاوە بێ بۆ ئەوەی جێگەی خۆی لەڕیزی گەلانی دۆستدا بگرێ‌و سەرەتای رەوای مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوس بەدەس بهێنێ.

((لەناو کوردا ژمارەیەکی باش خوێندەوار هەیە. دانیشتوانی کورد بەلایەنی کەمەوە ٥ ملیۆن ئەبن.

((کۆمیتە بەهیوای یارمەتی حکومەتی بەریتانیە بۆ پێش خستنی کوردستان.))

لە١٢ی مایسدا سەید عەبدولقادر سەردانێکی تری ئەدمیراڵ ویبی کرد. ئەمجارە سەرەڕای دوبارە کردنەوەی خواستەکانی پێشوی، تکای لێ کرد بەریتانیا گوشار بۆ حکومەتی عوسمانی بهێنێ" رێگە بدا بەو سەدان هەزار کوردەی لەسەردەمی جەنگدا دور خراونەتەوە بۆ شوێنی دور بگەڕێنەوە نیشتمانەکەی خۆیان.

لەدیدەنیەکی ترا سەید عبدولقادر میستەر هوهلەری دی. سەید لەم دیتنەدا وتی:

((کورد خۆیان لە هەلومەرجێکی نالەباردا ئەبینن، بگرە لەهەلومەرجێکی ترسناکدا)). هوهلەر لەراپۆرتەکەیدا نوسیویتی، کاربەدەستانی ئەستەمول بەسەرۆکایەتی سەدری اعظم فەرید پاشا هەندێ پێشنیاری گونجاویان بۆ کردبو، بەڵێنیان دابویە ئۆتۆنۆمی تەواو بەکورد بدەن لەژێر سایەی حکومەتی تورکیادا. لەزمانی سەید عەبدولقادرەوە ئەنوسێ" فەرید پاشا بەڵێنی زۆریدا، بەڵام تا لەسەرکاربو هیچیانی جێبەجێ نەکرد. حکومەتەکەی ئێستاش بەسەرۆکایەتی عەلی رەزا گفتی داوە((ادارەی ذاتی))بۆ کورد جێبەجێ بکا، بەڵام لەهەمان کاتدا تەنگیان بەخۆی هەڵ چنیوە. لەبەر ئەوەی مەترسی مستەفا کەمال لەزیاد بون دایە، حکومەت ئەیەوێ پشتیوانی کورد بەدەس بهێنێ. سەید عەبدولقادر ئەیەوێ هاوئاهەنگی تەواو لەگەڵ هاوپەیمانەکان بکا بەتایبەتی بەریتانیا چونکە

لای وایە" پاشە رۆژی کورد بەسیاسەتی حکومەتی بەریتانیاوە بەستراوە. هەروەها بەگرنگی پێ دانەوە هەواڵی رێکەوتنی کوردو ئەرمەن لەتورکیاو لەپاریسی پێ راگەیاند.

سەید عەبدولقادر بە هوهلەری وت: ((راستە ئەبێ کورد بەهیوا بن لەرێگەی کۆنفرەنسی ئاشتیەوە ئامانجەکانیان بێتەدی نەك لەرێی حکومەتی عوسمانیەوە لەئەستەمول، هەروەها لەوانەیە لەگەڵ تێپەرینی کاتدا هەندێ هەلی تر هەڵ بکەوێ... بەڵام ئەو زیرەکانە ئەو دژوارییانەی رون کردەوە کە بەرەنگاری کورد ئەبن لەبەدی هێنانی ئامانجی ئازادیدا ئەگەر هاوپەیمانەکان هێزی تەواویان نەبێ بۆ گوشار هێنان بۆ عوسمانی کە هەمو بەندەکانی پەیمانی ئاشتی قبوڵ بکا.

لەم ماوەیەدا لەئەستەمول جگە لەدیدەنیەکانی سەید عەبدولقادرو هاوکارەکانی لەکاربەدەستانی بەریتانی بۆ رون کردنەوەی باری سەرنجی کوردو، جگە لەیادداشتەکانی شەریف پاشا بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی لەپاریس. هەر لەئەستەمول چەندین یادداشتی نوسراو دراوەتە بەریتانیاو هاوپەیمانەکانی، هەروەها کەکۆمیسیۆنی کینگ-کرەین گەیشتە ئەستەمول چەند کەسێ بەناوی حیزبی دیموکراتی کوردەوە چونە لایو داوای سەربەخۆیی کوردستانیان لێ کرد. چالاکی سیاسی کورد لەئەستەمولّ بە چەشنێکی هەست پێ کراو پەرەی سەندبو، بەرادەیەك کەمەندوبی سامی لەئەستەمول لەوەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانی پرسی هەڵوێستی لەچالاکی کوردەکان چی بێ؟ میستەر بیلفور ئاگاداری کرد:

((ئامۆژگاریەکانت بۆکورد ئەوەبێ کەپارێزگاری هێمنی بکەنو نەهێڵن پشێوی روبدا، چاوەروانی بریارەکانی کۆنفرەنسی ئاشتی بن، چونکە باری سەرنجی کورد لەلای کۆنفرەنس ئیتر زانراوە.))

کاربەدەستانی ئینگلیز بەگشتی لەسەرئەوە ریك بون هەندێ مافی نەتەوەیی کورد بسەلمێنرێ، بەڵام لەسەر هەندێ مەسەلەی گرنگ لەناو خۆیاندا نەگەیشت بونە ئەنجامێکی یەکگرتو، بەتایبەتی: یەکەمیان، جۆری ئەو مافە چی بێ" سەربەخۆیی بەیارمەتی دەوڵەتێکی گەورە، فیدراڵی، فیدراڵی چەند ناوچەیەکی ئۆتۆنۆم لەناو یەك دەوڵەتدا، ئیدارەی ذاتی... دوەمیان، مافی کورد لەکام ناوچەی جوگرافیدا بسەلمێنرێ، بەواتەیەکی تر کوردستان کوێیە؟ سێیەمیان، لەناو کوردا کێ نوێنەرایەتی کورد ئەکا تا سەودای لەگەڵ بکرێ؟

بەریتانیا بەخۆشیەوە هەواڵی ئاشت بونەوەی کوردو ئەرمەنیان وەرگرت. کاربەدەستانی بەریتانی هانی نوێنەرانی هەردو گەلیان ئەدا بۆ قوڵ کردنەوەی تەبایی‌و ئاشتی.

سیاسەتی بەریتانی لەکوردستاندا ئەوەبو کەئاسایش‌و هێمنی جێگیر ببێ. ئامۆژگاری سەرکردەکانی بزوتنەوەی کوردیان ئەکرد نفوزی خۆیان بەکار بهێنن بۆ پاراستنی ئاسایش‌و رونەدانی هیچ پشێوییەك. ئەمەش بەکردەوە هەلێکی مێژویی بۆ مسەفا کەمال هەڵ خست بەئازادی لەکوردستاندا، بێ ئەوەی توشی بەرەنگاری سیاسی یا چەکداری کورد ببێ، کار بکات‌و رێوشوێنی دامەزراندنی تورکیای نوێ‌و سەربرینی مەسەلەی کورد دابنێ.

٢/٢/٧ کوردو ئەرمەن: ئاشتبونەوە لە پەراوێزی کۆنفرەنسی ئاشتی‌دا

لە٢٢ی ئازاری ١٩١٩دا جەنەراڵ شەریف پاشا بیرخەرەوەیەکی لەژێر ناوی((یادداشتێ دەربارەی خواستەکانی گەلی کورد))دا بە ئەنجومەنی بەرزی کۆنفرەنسی ئاشتی لەپاریس.

لەم یادداشتەدا مێژوی کوردو سنوری جوگرافی کوردستان‌و خواستەکانی‌و پێوەندی لەگەڵ ئەرمەن رون کرا بوەوە.

مەسەلەی ئەرمەنیەکان لەدو لاوە بوبوە جێگەی گرنگی پێ دانی دەوڵەتانی ئەوروپی" یەکێکیان، وەکو گەلێکی مەسیحی کەچەند قەرن بەچەوساوەیی دیلی دەسەڵاتی دەوڵەتێکی ئیسلامی زۆردار بو. دوەمیان، کوشتاری بەکۆمەڵی نارەوای سەدان هەزار کەسی ئەم گەلەو دەربەدەر بونی پاشماوەکەی. خواستەکانی ئەوان‌و هی کورد بەهۆی پێکەوە ژیانی دورو درێژ لەناوچەیەکی هاوبەش داو، دوایی تر کوشتاری بەکۆمەڵی یەکتری، ئالا حەمیدیەکانی کورد دژی ئەرمەنی‌و تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنی دژی کورد، جۆرێ لەناکۆکی قوڵی دروست کردبو کەبێ دۆزینەوەی چارەیەك بۆ ئەوە دژواربو خواستەکانی ئەم دو گەلە بەتایبەتی هی کورد بێتە دی.

تاوانی کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەنی لەئەوروپا دەنگێکی گەورەی دابوەوە. ئەگەرچی ئەمە راستەوخۆ لەژێر سەرپەرشتی، تەلعەت پاشا، وەزیری کاروباری ناوەوەی تورکیادا ئەنجام درابو، بەڵام چونکە ئالا حەمیدیەکان تیا بەشدار بوبون، تورك ئەیویست ئەم تاوانە بخاتە پاڵ گەلی کورد بۆ ئەوەی ناوی بزڕێنێ‌و وەکو گەلێکی دڕندەی دواکەوتوو بیخاتە بەرچاوی جیهان. تۆفیق پاشا کەچەند جارێ وەزیرو ماوەیەك سەفیری تورکیا بو لەبەریتانیا، دوا بەدوای راگرتنی جەنگ لە لەندەن گوتبوی:

((ئەوانەی ئەرمەنیان کوشت کورد بون. تورك‌و حکومەتی تورکیا لەوکارە بەرین. ئەگەر پێویستیەکانی جەنگ‌و خەریك بونی بەشەڕەوە نەبوایە، حکومەت نەی توانی نەهێڵێ ئەو کارە روبدات‌و تاوانبارە راستەقینەکانی سزا ئەدا.))[٥٥]

کورد نەخۆی هۆی راگەیاندنی هەبوە نە داوودەزگای دیپلۆماسی کەبتوانێ ئەم کارە لەسەر خۆی لاببا و تاوانباری راستەقینە لـەلای رای گشتی جیهـان ئاشکرا بکا. گەلێ لـەکۆڕو کۆمەڵـەکانی دنیـا ئەمــەیان بەســەر کــوردا ئــەهێنا. لـەو سەردەمەدا دو شایەتی بێگانە کە یەکێکیان خودی ئەرمەنیـەکانو ئـەوی تریـان ئەفسەرێکی ئینگلیز بو، نەختێ لەهەوری ئەم پڕوپاگاندەیەیان رەواندەوە.

دەستەی نوێنەرایەتی ئەرمەن بەسەرۆکایەتی بوغوس نوبار پاشا لـەحوزەیرانی ١٩١٨دا((بیرخەرەوەیـەکیان دەربـارەی مەسـەلەی ئەرمــەن))[٥٦] بەهـەمو گـەورە پیاوانی دنیادا . لەوێدا تۆبالّی هەمو ئەو کوێرەوەرییەی بەسەر گـەلی ئەرمـەنی هاتوە خراوەتە گەردنی سولّتان عبدالحمیدو کاربەدەستانی تری تورك.

هەروەها میجەر نوئێل لەو راپۆرتەدا کەدوای گەشتە درێژەکەی بەکوردستانی تورکیادا دەربارەی مەسەلەی کورد نوسی بوی، شایەتی ئەدا کەتۆبالّی ئەو تاوانە لەئەستۆی کاربەدەستانی تورك دایـە نـەك هــی کــورد، بـەلکو کــورد ئەوەنـدی لەدەستی هاتوە هەولّی رزگار کردنی گیانی ئەرمەنی راونراوی داوە.[٥٧]

سەرکردەکانی بزوتنەوەی کورد گرنگی رێکـەوتنیان لەگـەلّ گـەلی ئەرمـەنی ئەزانی. یەکەمیان لەبەر ئەوەی وەکـو دو نەتـەوەی دراوسـێی یـەکتری کـە ئـەبێ رێگەی پێکەوە ژیانی بەئاشتی هەلّ ببـژێرن. دوەمیـان بـۆ ئـەوەی تێکـەلّ بـونی خواستە ئەرزیەکانی ئەم دو گەلە نەبێتە بەهانەی پشت گوێ خستنی مافەکانیان لەسـەر ئاسـتی جیهـانی چـونکە کاربەدەسـتانی دەولّـەتانی ئـەوروپی لەهـەمو بۆنەیەکدا ئەیان گوتەوە.

پاش دانوستانێکی زۆر لەنێوان شـەریف پاشـا بەنوێنەرایـەتی گـەلی کـوردو بوغوس نوبار پاشا بەنوێنەرایـەتی گـەلی ئەرمــەنیو ئۆهانجیـان بەنوێنەرایـەتی حکومەتی ئەرمــەنی لـەقافقاس رێکـەوتنێکیان ئیمـزا کــرد کـەبۆ زۆر کـەس، تەنانەت لەکاربەدەستانی دەولّـەتانی ئـەورووپیش، شـتێکی چـاوەڕێ نـەکراو بـو. رێکەوتنەکە بەم جۆرەی لای خوارێ لەهەردو لاوە نێردرا بۆ سـەرۆکی کۆنفرەنسـی ئاشتی:

پاریس ٢٠ی تشرینی دوەمی ١٩١٩

جەنابی سەرۆك

بەختیارین بەوەی وێنەیەکی ئەو نامەیەتان بدەینێ کەبۆ کۆنفرەنسـی ئاشـتی نوسراوە، وە لەلایەن ئێمەوە نوێنەرایەتی یەکگرتوی ئەرمەنیو نوێنەرایەتی کورد لەکۆنفرەنسی ئاشتیدا ئیمزا کراوە.

بەڕێزتان ئەبینن بەپێچەوانەی قسەی دوژمنەکانمان کە ئەڵێن ئەرمەنیو کورد ناتوانن پێکەوە بەئاشتی بژین، پەیمانی ئاشتیمان بەست، لەبەر تیشکی بەدی هاتنی ئامانجە نەتەوەییەکانماندا کەپێوانەی پاشەڕۆژە.

تکایە ڕێزی بێ ئەندازەمان قبوڵ بکەن

سەرۆکی نوێنەرایەتی کورد	سەرۆکی نوێنەرایەتی نەتەوەیی
لەکۆنفرەنسی ئاشتی	ئەرمەن
شەریف	بوغوس نوبار

ئەمەش تێکستی ڕێکەوتنی پەیمانی ئاشتی هەردو نوێنەرایەتی:

١٢ شەقامی سەرۆك ویلسون، پاریس

٢٠ی تشرینی دوەمی ١٩١٩

نوێنەرایەتی یەکگرتوی ئەرمەن

ئێمە ئەوانەی لەخوارێ ئیمزامان کردوە، نوێنەرانی گەلانی ئەرمەنو کورد، ئەو شەرەفەمان پێ براوە کۆنفرەنسی ئاشتی ئاگادار بکەین ، کەهەردو گەلەکانی ئێمە هەمان بەرژەوەندیان هەیە ، وە بۆ هەمان ئامانج تێ ئەکۆشن، پەی بەئازادیو سەربەخۆیی خۆیان ئەبەن بەتایبەتی بۆ ئەرمەنو رزگارییان لەدەسەڵاتی سەختی حکومەتی عوسمانی، واتە رزگارییان لەئیتحادو تەرەقی.

ئێمە هەمومان پێك هاتین لەسەر ئەوەی داوا لەکۆنفرەنسی ئاشتی بکەین بەپێی سەرەتای نەتەوەکان بڕیاری دامەزراندنی ئەرمینیای یەکگرتوی سەربەخۆو کوردستانی سەربەخۆ بدات بەیارمەتی یەکێ لەدەوڵەتە گەورەکان.

شەریف	سەرۆکی نوێنەرایەتی کورد بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی
بوغوس نوبار	سەرۆکی نوێنەرایەتی نەتەوەیی ئەرمەن
د.ئوهانیانیان	سەرۆکی کاتیی نوێنەرایەتی کۆماری ئەرمەن

ئەمە سەرکەوتنێکی گەورە بو، هەڵوێستی نوێنەرانی هەردو گەلی لەکۆنفرەنسی ئاشتی داو لەناو دەوڵەتاندا بەهێز کرد. هاوپەیمانەکان بەخۆشییەوە ئەم هەواڵەیان وەرگرت، بەتایبەتی بەریتانیا. کیزن ئاگاداری مەندوبی سامی کرد لەئەستەمولّ کە هانی ئەمە بدات.

بابیعالی هەروەها جوڵانەوەی کەمالی کە لەرۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا لەپەرەسەندن دابو ئەم هەنگاوەیان پێ ناخۆش بو. بەهاندانی مستەفا کەمال و لەژێر گوشاری لایەنگرەکانیدا چەندین بروسکەی نارەزایی لەلایەن سەرانی خێڵەکانی کوردەوە،

بەتایبەتی ئەوانەی لەتاوانی کوشتاری ئەرمەنیدا بەشداربون، لەکوردستانەوە دژی نوێنەرایەتی شەریف پاشاو رێکەوتنی ئەرمەنی- کورد نێردرا بۆ کۆنفرەنسی ئاشتیو بابیعالی.

٣/٢/٧ دانوستانی سیاسی: تێکچونی ریزەکانی کورد

ج ت ك کە هاوزەمان لەگەڵ ئەو چالاکیە گەرمەی لەمەیدانی پێوەندی ناو دەوڵەتاندا ئەی نواند، رێگەیەکی تریشی گرت بو" رێگەی گفتوگۆو دانوستانی سیاسی لەگەڵ بابیعالی بو دۆزینەوەی چارەیەك بۆ گیروگرفتی نەتەوەیی کورد.

دوای راگرتنی جەنگ کورد تەنیا نەتەوەی گەورە بو لەژێر دەستی حکومەتی تورکدا مابو. ئەی ویست هەرچۆنێ بێ ئەویش لەدەست نەدا، بەتایبەتی لەوکاتەدا سەرکردەکانی کورد کەوتبونە خەباتێکی سیاسی بەتین بۆ بەدی هێنانی ئامانجەکانی بزوتنەوەی کورد، زەمینەی(دولی)یش تارادەیەك بۆ ئەوە لەبار بو. بابیعالی ئەی ویست مەسەلەی کورد(تدویل) نەبێ بچێتە ناو کۆڕو کۆمەڵە جیهانیەکانەوە، بەڵکو هەوڵی ئەدا وەکو مەسەلەیەکی ناوخۆی تورکیا بمێنێتەوە. بۆ ئەنجامدانی ئەم سیاسەتە کەوتە مناوەرە. رۆژنامەکانی تورکیا وتاری بەسۆزیان ئەنوسی لەسەر پێویستی یەکێتیی هەردو گەلی موسڵمانو ئەو کوێرەوەرییەی بەسەر هەردوکیان دێ ئەگەر کورد لە دەوڵەتی عوسمانی جیا ببێتەوە.

بابیعالی کەوتە هەوڵ دان بۆ نزیك خستنەوەی هەندێ لەسەرکردەکانی کورد لەخۆیو، پلەو پایەی بەرزی پێ ئەسپاردن.

لە١ی حوزەیرانی ١٩١٩دا بابیعالی دەستەیەکی لەسەرکردەکانی جەمعییەتی تەعالی کوردستان بانگ کرد بۆ دانوستانی سیاسی لەگەڵ هەیئەتێکی وەزارەتی عوسمانی.[٥٨]

لەلایەن کوردەوە سەید عەبدولقادری شەمزینی، ئەمین عالی بەدرخان، موراد بەدرخان.[٥٩]

لەلایەن بابیعالیەوە شەیخ الاسلام ئیبراهیم ئەفەندی حەیدەری، ئەحمەد عبوق پاشا وەزیری ئیشغال، عەونی پاشا وزیری حەربیە، لەدانوستاندا بەشداربون.

لەپاش چەند کۆبونەوەی هاوبەش بابیعالی بەڵێنی بەدەستەی نوێنەرایەتی کورددا:

١.ئۆتۆنۆمی بدرێ بەکوردستان بەو مەرجەی لەجامیعەی عوسمانیدا بمێنێتەوە.

٢.رێوشوێنی کاریگەر دابنرێ بۆ راگەیاندنی ئەم سەربەخۆییە، دەسبەجێ دەس بکرێ بەجێبەجێ کردنی.[٦٠]

لەکاتی سەردانی سەدری اعظم فەرید پاشاو، وەزیری کاروباری دەرەوە تۆفیق پاشا بۆ پاریس، شەریف پاشا بەپێی بۆچونەکانی سەرکردایەتی جەمعیەت زنجیرەیەك گفتوگۆی لەگەڵ کردنو هەمان بەڵێنەکانی پێشویان بۆ ئەویش دوبارە کردەوە.

دواخستنی جێبەجێ کردنی ئەم گفتانە لەلایەن وەزارەتی فەرید پاشاوە. دەستی دەستی پێ کردنی وەزارەتەکەی دوای ئەویش بێ ئەوەی هەنگاوی جێبەجێ کردنی بنرێ، هەر لەسەرەتاوە گومانی لەراستیی نیازی کاربەدەستانی تورك لەدڵی سەرکردەکانی کوردا، بەتایبەتی لەدڵی سەید عەبدولقادرا دروست کرد. سەرکردەکانی کورد لایان وابو مەبەستی بابیعالی تەفرەدانی کوردە نەك دابین کردنی مافەکانی. چونکە لەوکاتەدا تا ئەهات مەترسی بزوتنەوەی کەمالیەکان زیادی ئەکرد، پێویستی حکومەتی ئەستەمولیش بە پشتیوانی کورد زیادی ئەکرد.

گفتوگۆی ج ت ك لەگەڵ بابیعالی بۆ سەلماندنی مافی ئۆتۆنۆمی کوردستان لەچوارچێوەی جامیعەی عوسمانیدا ناکۆکی لەریزی سەرکردایەتی جوڵانەوەی کوردا دروست کرد.

سەرکردەکانی بزوتنەوەی کورد بۆچونیان بۆ جۆری چارەسەرکردنی گیروگرفتی کورد جیاواز بو، هەندێکیان بە ئۆتۆنۆمی کوردستان لەچوارچێوەی جامیعەی عوسمانیدا رازی نەئەبون، ئەیان ویست کوردستان سەربەخۆ یا ئۆتۆنۆم بێ، جیاواز بێ لەدەوڵەتی عوسمانیو لەلایەن دەوڵەتێکی ئەوروپایی گەورەوە یارمەتی بدرێ. هەروەها بۆچونیان بۆ جۆری هەڵوێست لەتورك جیاواز بو، هەندێکیان لایان وابو کەئەبێ کەڵکی تەواو لەلاواز بونی حکومەتی تورك وەربگیرێ بۆ ئەوەی کورد خواستە نەتەوەییەکانی خۆی بسەپێنیو بە یەکجاری لەم دەوڵەتە زۆردارە جیا ببێتەوە، بۆ ئەوەش هەمو رێگەیەکی سیاسی، دیپلۆماسی، چەکدار بگیرێ. کەچی هەندێکی تریان لایەن وابو کەئەبێ کورد لەو تەنگانەیەدا گیروگرفت بۆ تورك دروست نەکاو یارمەتییان بدەن بۆ ئەوەی خۆیان لەو کوێرەوەرییە رزگار بکەن.

جیاوازی بۆچونە سیاسیەکان تێکەڵاو بو لەگەڵ جیاوازی دەسکەوتی تایبەتیو خێڵەکیو ناوچەیی، وەبو بەهۆی جیابونەوەی چەند کەسێ لەسەرکردەکانی ج ت كو دروست کردنی چەند رێکخراوی سیاسی نوێ. ئەمین عالی بەدرخان((جەمعییەتی تەشکیلاتی ئیجتیماعیە))ی دروست کرد. مەمدوح سەلیمو هاورێکانی((پارتی دیموکراتی کورد))یان پێك هێنا. ئەحمەد ثریا

بەدرخان لەقاهیرە((حیزبی استقلالی کوردستان))ی دامەزراند. ئەمانە هەر یەکە خۆی بەجیا لەوی تر کەوتە پێوەندی لەگەڵ دەوڵەتانو کۆڕە جیهانییەکان.
بابیعالی سەرکەوتنێکی باشی بەدەس هێنا لەتێکدانی ریزەکانی سەرکردایەتی بزوتنەوەی نەتەوەیی کوردا. بەڵێنەکانیشی هەرگیز نەهێنایە دی.
سەرکردایەتی بزوتنەوەی کورد ئەستەمولی کردبوە مەڵبەندی چالاکییەکانی. گرنگییەکی تایبەتی نەدابو بەکوردستان. کوردستانی شمالی بوبو بەمەڵبەندی خۆرێکخستنەوەی کەمالییەکان. تەقەللاکەی شێخ مەحمود لەسلێمانی سەری نەگرت. کوردستانی جنوبی کەوتبوە ژێر دەسەڵاتی بەریتانیاو بەشی خواروی رۆژئاوای کوردستان کەوتبوە ژێر دەسەڵاتی فەرەنسییەوە. لەبەشی سەروی رۆژهەڵاتی کوردستان سمکۆ خاوەن دەسەڵات بو. جەمعیەتو رێکخراوەکانی تر هەرچەندە هەوڵیاندا لق لەکوردستان بکەنەوە، بەڵام ئەو هەوڵانە لەئاستی پێویستیەکانی ئەو کاتەی بزوتنەوەی کوردا نەبو.
ج ت ك لەهەڵسەنگاندنی روداوەکاندا ئەبێ توشی ژور-هەڵسەنگاندنی سەڵتەنەتی عوسمانیو ژێر-هەڵسەنگاندنی بزوتنەوەی کەمالی بوبێ، بایەخی زۆری دابو بەخەلیفەو بابیعالی کەچی مستەفا کەمالو بزوتنەوەی کەمالی پشت گوێ خست بو. نەك هەر هەوڵی نەدا هیچ جۆرە لەیەك گەیشتنو گفتوگۆیەکی لەگەڵ دروست بکا، بەڵکو ئەوەندەی بۆی بکرایە دوژمنایەتی ئەکرد. سەرکردایەتی کورد لەسەرەتاوە گرەوی لەسەر حکومەتێکی دۆڕاوی بێ پاشەڕۆژ کردبو.
ج ت ك تەرکیزی کردبوە سەرکاری دیپلۆماسی، بەتایبەتی نوسینی یادداشت بۆ کاربەدەستانی هاوپەیمانەکانو پێوەندیو گفتوگۆ لەگەڵ ئەوان پشت ئەستور بەپرنسیپەکانی سەرۆك ویلسۆنو کاربەدەستانی بەریتانیو فەرەنسی. بەهیوای ئەوەبو ئەوان ئازادی بەکورد بدەن بێ ئەوەی خۆی مشورێکی راستەقینەی سازدانی سیاسیو چەکداری خەڵکی کوردستان بخوا. کوردستانی بەجێ هێشت بو بۆ مستەفا کەمال. کەمال پاشا لەرێوە هێزە چەکدارەکانی نوێ کردەوە، داودەزگا دەولیەتەکانی رێك خستەوە، رێو شوێنی هێشتنەوەی کوردستانی لەژێر دەستی تورکیاو، رێوشوێنی دەستگرتنەوەی بەسەر سەرانسەری تورکیادا دانا.
سەرکردایەتی بزوتنەوەی کورد، جگە لەبەڵێنی هاوپەیمانەکان، پشتیوانێکی جەماوەری فراوان، رێکخراوێکی سیاسی پتەو، داوودەزگایەکی دیپلۆماسی بەکار، یا دامەزراوێکی چەکداری نەبو، تا بتوانێ لەپاڵ تەقەللای دیپلۆماسیدا بۆ بەدەس هێنانی دانپیانانی دەولی بەمافی نەتەوەیی کوردا، تەقەللای سیاسیو

چەکداری جێبەجێ کردنی بدا لەکوردستاندا . سەید عەبدولقادر لەیەکێ لەدیدەنیەکانیدا، دان بەمەدا ئەنێ" کەئەگەر هاوپەیمانەکان هێزی تەواو تەرخان نەکەن بۆ جێبەجێ کردنی بەندەکانی پەیمانی ئاشتی دەربارەی مافی نەتەوەیی کورد، ئەوا کورد توشی هەلومەرجێکی دژوار ئەبێ. جەمعییەت هەر وەکو ئەوانەی نەبو، وەتەرکیزی کردبوە سەر کاری دیپلۆماسی، نەی توانی دەزگایەکی دیپلۆماسی هەمیشەیی دروست بکا بۆ ئەوەی بێ بچڕان شوێن خواستەکانی گەلی کورد بکەوێ لای ڕێکخراوە جیهانیەکانو دەوڵەتە زلەکانی ئەورووپا.

٨. ڕێ خۆشکردنی پێکهاتن

١/٨کۆبونەوەی سان ریمۆ

کێشەیەکی دژوار کەلەو ماوەیەدا لەسەری ڕێکەوتن، دابەشکردنی نەوتی کوردستان بو. بەر لەهەڵگیرسانی جەنگ حکومەتی تورکیا ئیمتیازی دەرهێنانی نەوتی کوردستانی دابو بە((کۆمپانیی نەوتی تورك)) کە ٧٥٪ی سەرمایەکەی بەریتانیو ٢٥٪ی ئاڵمانی بو. لەدوای هەڵگیرسانی جەنگ بەریتانیا دەستی بەسەر بەشەکەی ئاڵمانیاشدا گرتبو.

لەکانونی یەکەمی ١٩١٨دا لەو سەردانەدا کلیمانسو بۆ لەندەنی کرد، لەگەڵ لوید جۆرج ڕێك کەوت" ولایەتی موسل لەناوچەی نفوزی فەرەنسییەوە بگوێزرێتەوە ناوچەی نفوزی بەریتانی بەرامبەر گوێزانەوەی ولایەتی سوریا لەناوچەی نفوزی بەریتانیو تەرخان کردنی بەشی لەنەوتی کوردستان بۆ فەرەنسا. کلیمانسو، کاتێ ئەم سەودایەی کرد، نرخی نەوتی کوردستانی نەزانی بو.

لە١٨ نیسانی ١٩١٩دا بیرینگەر لەباتی فەرەنساو، والتەر لۆنگ لەباتی بەریتانیا ڕێکەوتنێکیان ئیمزا کرد دەربارەی دابەشکردنەوەی نەوتی کوردستان. بەپێی ئەم ڕێکەوتنە ٢٥٪ی، واتە بەشەکەی ئاڵمان کەئینگلیز دەستی بەسەرا گرت بو، درایە فەرەنسا. فەرەنسا ئەبو ڕێگا بدا لەئێرانو میزۆپۆتامیاوە بەپایپ لاین یاخود بەڕێگای ئاسنین لەناوچەکانی ژێر مانداتی فەرەنسیەوە نەوت بۆ سەر دەریای سپی ناوەڕاست بگوێزرێتەوە.[٦١]

لە٢٤ی نیسانی ١٩٢٠دا کۆنفرەنسی ئاشتی لەسان ریمۆ کۆبووەوە بۆ دۆزینەوەی چارەیەکی ناوەنجی لەنێوان سەرەتای مافی داگیرکردنی وڵاتان((حق الفتح))کە دەوڵەتانی ئەورووپی پێڕەوییان ئەکردو لەڕێکەوتنە نهێنەکانی سەردەمی جەنگدا گونجاند بویان، وەسەرەتای مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی گەلان کەسەرۆك

ویلسۆن لەراگەیاندنەکەی سەردەمی جەنگدا گفتی دابو، وە لەکۆبونەوەکانی پاریسدا پێی لەسەر دائەگرت.

بۆ بەلادا خستنی ئەم ناکۆکیە، سەرەتایەکی نوێیان هێنایەکایەوە، ویلسۆنی سەرکۆماری ئەمریکاش پەسندی کرد، ئەویش سەرەتای((ماندات))بو، کە جۆرێ لە بەڕێوەبردن بو بۆ ئەو ولاتانەی لەسەر زەمینی دەولەتی عوسمانی دائەبڕان‌و بۆ ئەو موستەعمەرانەی لەئالمانیا ئەسێنرانەوە. ئەم سەرەتایە لەبەندی ٢٢ هەمی پەیمانی((کۆمەڵەی گەلان))دا چەسپێنرا. بەهانەی داهێنانی ماندات ئەوەبو، هێشتا ئەو گەلانە نەگەیشتونە قۆناغێکی پێشکەوتوی ئەوتۆ بەبێ یارمەتی دەولەتێکی گەورە((مانداتور))بتوانن خۆیان بەڕێوە ببەن. ئەبێ دەولەتی مانداتور یارمەتی ماندات بدا بۆئەوەی بۆ پێشەوە بچێ تا بگاتە رادەی ئەوەی لێ وەشانەوەی بەڕێوەبردنی خۆی‌و سەربەخۆیی پەیدا بکا.

لەڕاستی‌دا ماندات جۆرێ بو لەگونجاندنی سەرەتای مافی داگیرکردن بەلام لەژێر ناوێکی تردا. ئەمریکاش لەسەرەتادا دژی داگیر کردنی ئیمپریالیستی سەرزەمینی دابڕاوی عوسمانی بو، بەلام بەم سەرەتایە رازی بو، وەلەبەر گیروگرفتی ناوخۆی بەشێنەیی لەکۆبونەکانی کۆنفرەنسی ئاشتی ئەکشایەوە بەرەو گەڕانەوە بۆ گۆشەگیری دێرینە لەسیاسەتی دەرەوەی‌دا.

لەکۆبونەوەکانی سان ریمۆدا چەند کێشەی گرنگ بەلادا خران. سەلماندنی سەرەتای ماندات رێگەی تەخت کرد بۆ جێبەجێ کردنی رێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگ. لەسەر دابەش کردنی دەسکەوتەکان پێک هاتن. ولایەتەکانی لوبنان، دیمەشق، حەلەب، ئەسکەندەرونە خرانە ژێر مانداتی فەرەنسی‌و ولایەتەکانی موسل، بەغدا، بەسرا، فەلەستین خرانە ژێر مانداتی بەریتانیەوە.

ئەگەرچی ئەم بڕیارە نارەزایی زۆری لەولاتانی عەرەبی‌دا دروست کرد، بەلام بەکردەوە بەردی بناغەی دامەزرانی چەند دەولەتیکی عەرەبی دانا کە ئەبو لە پاشەڕۆژا سەربەخۆ بن. هەروەها ئاواتی سەهیۆنیەکانیشی هێنایە دی، چونکە دانانی فەلەستین لەژێر مانداتی بەریتانی‌دا بەکردەوە بەڵێنەکەی بیلفۆری جێبەجێ ئەکرد.

٢/٨ پەیمانی سیڤەر

دابەشکردنەوەی نەوتی کوردستان‌و دابەشکردنی ئەرزە داگیر کراوەکانی دەولەتی عوسمانی زۆر لەناکۆکیەکانی نێوان دەولەتە سەرکەوتوەکانی جەنگی بەلادا خست‌و رێی تەخت کرد بۆ ئەوەی کۆبونەوەکانیان ئیتر بەئەنجام بگا. لە١٠ی ئابی ١٩٢٠دا هاوپەیمانەکان لەلایەک‌و حکومەتی عوسمانی لەلایەکی ترەوە،

پەیمانی سیڤەریان ئیمزا کرد. بەگوێرەی ئەم پەیمانە تورکیا چوە ژێر باری گفت‌و بەڵێنی زۆر قورسەوە، وەکو لینچوفسکی کورتی کردۆتەوە:

١. بڕیاری ئەرزیی

أ. ئەرزە عەرەبیەکان. هەمو ئەرزە عەرەبیەکانی لێ بسێنرێتەوە. حیجاز ببێتە دەوڵەتێکی سەربەخۆ. سوریا، فەلەستین، میزۆپۆتامیا لەژێر دەستی دەربهێنرێ‌و چارەنوسیان بەدەوڵەتانی گەورە بسپێردرێ.

ب. تورکیای ئەوروپی. تراسی رۆژهەڵات تاخەتی شاتالجا هەروەها تراسی رۆژئاوا بدرێتە یۆنان. بەم پێیە ئەستەمول ئەکەوتە ٣٠ کیلۆمەتری سنوری یۆنانەوە.

ج. ئیزمیرو جزیرەکانی ئیجە. شاری ئیزمیرو دەوروبەری بۆ ماوەی پێنج ساڵ بسپێردرێ بەیۆنان، دوای ئەو ماوەیە بۆئەوەی بە یەکجاری بخرێتە سەری پرس بەبیروڕای گشتی دانیشتوان بکرێ. جزیرەکانی ئیمبروس‌و تەنەدۆس بخرێنە سەر یۆنان. جزیرەکانی دودکانزو جزیرەی ستراتیجی رودنیز بدرێنە ئیتالیا.

د. ئەرمینیا. سەربەخۆیی ئەرمینیا دانی پێدا بنرێ‌و جیاکردنەوەی سنوری هەردو دەوڵەت بەحکومەتی ویلسۆن بسپێردرێ.

ه. کوردستان. لەبەشی سێیەمی پەیمانی سیڤەردا ٣بەند بۆ کورد بەجۆرەی لای خوارەوە تەرخان کرابو:

بەند٦٢: کۆمیسیۆنێك کە لەئەستەمول لە٣ ئەندام‌و لەلایەن دەوڵەتەکانی بریتانیا، فرانسەو ئیتالیاوە دانرا بێت، لەدوا مێژوی بەجێهێنانی ئەم پەیمانە بەشەش مانگ موختارییەتێکی ناوچەیی ئامادە ئەکا بۆ ئەو جێگانە کە ئەکەوێتە رۆژهەڵاتی فورات‌و جنوبی غەربی سنورێك کە لەدواییدا ئەکێشرێت بۆ ئەرمەنستان‌و شیمالی سنورێك کەتورکیا لەسوریەو میزۆپۆتامیا جیا ئەکاتەوەو نەژادی کوردی تیا زاڵ بێ، بەپێی تەعلیماتێك کە لەبەند... دا دراوە. لەکاتێکا کە لەلایەن هەندێ مەسائیلەوە لەئارادا پێکهاتن سەرنەگرێت، ئەندامەکانی کۆمیسیۆن هەر یەکە ئەبێ دەنگ لەحکومەتی خۆی بگێرێتەوە. ئەم جۆرە پێکهاتنە پێویستە رێ بدا بەدەرخستنی ئەوە کەنەژادە کەمەکانی قەومی‌و مەزهەبی وەکو نەستوریەکان‌و ئەوانی تر کەلەم هەرێمەدا ئەژین بەتەواوی دڵنیا بن کە لەژێر باڵی ئەمینی‌و پارێزگاریدا ئەبن. بۆ ئەم مەبەستە کۆمیسیۆنێك لەئەندامانی بریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیاو ئێران‌و کورد ئەگەڕێت بۆ پشکنین‌و بڕیاردانی راست کردنەوە کە ئەگەر پێویست بو بکرێت لەو سنورانەدا کە بەپێی ئەم پەیمانە بۆ تورکیا دانراوەو ئەنوسێت بەسنوری ئێرانەوە.

بەند٦٣: حكومەتی عوسمانی لەم سەعاتەوە گفت ئەدا کە لەمێژوی راسپێری‌و پێ وتن بەخۆی تا ٣مانگ بەڵێنی بەجێهێنانی ئەو بڕیارانە بدا کە لەلایەن ئەو کۆمیسیۆنەوە رائەسپێرێت کە لەبەندی ٦٢ی سەرەوەدا باس کرا.

بەند٦٤: ئەگەر لەماوەی ساڵێك دوای مێژوی دەس پێ کران بە بەجێهێنانی ئەم پەیمانە، لەو هەرێمانەدا کە لەبەندی٦٢ ناو براوە، قەومی کورد مراجەعەت بەکۆمەڵی ئەقوام بکەن‌و تێیان بگەیەنن کەبەشی زۆری کوردە دانیشتوەکانی ئەم هەرێمە ئەیانەوێت لەتورکیا جیابنەوەو سەربەخۆ بن، وەلەحاڵێکا کە کۆمەڵی ئەقوام لەو باوەڕەدا بێ کەکوردەکان هەڵدەگرن سەربەخۆییان بدرێتێ‌و راسپێری ئەمە بکا. تورکیا هەر لەئێستەوە بەڵێن ئەدا بەم راسپێرییەو بەدانی ئیستیقلال بەقەومی کوردو بەدەسهەڵگرتن لەهەمو حوقوق‌و تەقالیدێکی کە بەسەر ئەم هەرێمانەوە هەیەتی. ئەم هاتنە خوارەوەی حکومەتی عوسمانی لەحوقوق‌و تەقالیدی خۆی بەدورودرێژی لەگفتوگۆیەکی تایبەتی‌داو لەبەینی هێزی سوێند خۆرەکان‌و تورکیادا باس ئەکرێ. دوای ئەم هاتنە خوارەوەیەش کە باسکرا، هیچ جۆرە بەرهەڵستێك ناخرێتە پێشەوە بەرامبەر بەمەیلی کوردەکانی ولایەتی موسل لەلایەن خستنی بەشی کوردستانی موسل بۆ سەر کوردستانی تورکیاو ئەو حکومەتی کوردە کەلێی دروست ئەکرێت[٦٢].

و. بوغازەکان‌و ئەستەمول. بوغازەکان بخرێنە ژێر سەرپەرشتی دەولییەوەو، ناوچەکانی دەورو پشتی چەك بکرێن. ئەستەموڵ لەژێر دەسەڵاتی تورکی‌دا بمێنێتەوە.

٢-تەحدیدی سیادەی تورکی

أ.کەم کردنەوەی ئۆردوی تورك. بکرێتە ٥٠ هەزار کەس. سەربازگیریی هەڵبوەشێتەوە. ئەندازەی چەکی دیاری بکرێ. بخرێتە بن چاودێری پشکنەری هاوپەیمانان یا دەوڵەتانی بێلایەن. ئوستوڵ نابێ لە ئەندازەیەکی دیاری کراو تێ بپەڕێ. هاوپەیمانەکان کۆمسیۆنێ دائەنێن بۆ جێبەجێ کردنی ئەم بڕیارانە.

ب. بڕیاری دارایی. تورکیا بخرێتە بن چاودێری کۆمیسیۆنێکی تێکەڵاو لەنوێنەرانی بەریتانیاو، فەرەنسا، ئیتالیا، کەدەسەڵاتی تەواوی هەبێ بۆ کۆنترۆڵی قەرزی نیشتمانی، بودجەی حکومەت، دراو، قەرزی دەوڵەتی، ئیمتیازات، گومرگ‌و باجی ناراستەوخۆ.

ج.کاپیتولاسیون. سەرەڕای مانەوەی رژێمی کاپیتولاسیون، هەندێ بەندی نوێی قورسی بخرێتە سەر.

د.کەمایەتیەکان. ماف‌و ئیمتیازاتی کەمە نەتەوەیی‌و دینیەکان، بەتایبەتی ئەرمەن، یۆنانی، ئاسوری، کلدانی، کوردو بەگشتی مەسیحیەکان بیسەلمێنێ.[٦٣]

هاوزەمان لەگەڵ پەیمانی سیڤەر، ڕێکەوتنێکی ٣ قۆڵی لەنێوان بەریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیا کراو" تورکیای دابەش ئەکرد بەسەر ناوچەی نفوزی فەرەنسی‌و ئیتالی‌دا.

پەیمانی سیڤەر تورکیای ئەکردە دەوڵەتێکی بچوکی خاوەن سەربەخۆییەکی ناتەواوی بەستراوە. کەمالییەکان لەوکاتەدا، کەپەیمانی سیڤەری تێدا بەسترا، بوبونە هێزێکی گەورە. دەستیان بەسەر چەند ولایەتی ئەنەدۆڵدا گرت بو. هەر لەسەرەتاوە ئەو دەستەیەی نوێنەرایەتی حکومەتی ئەستەمولی ئەکرد ئەمان قبوڵیان نەبو. لەبەرئەوە پەیمانی سیڤەریان رەتکردەوە. بەلکو کردیانە کەرەسەیەکی باش بۆ هاندانی نەتەوەی تورك‌و سازدانی بۆ((جەنگی سەربەخۆیی)).

دەرچونی روسیا لەجەنگ هەلێکی گەورەی بۆ مانی تورکیا رێك خست، چونکە هاوپەیمانەکان کە ئەیانویست بە ئەڵقەی ئاسینی دەوڵەتانی سەرکەوتو گەمارۆی تورکیای تێشکاو بدەن، بۆئەوەی مەرجەکانی خۆیانی بەسەرا بسەپێنن، دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر ویستەکەیان نە ئەتوانرا بەتەواوی بێتە دی. هاوپەیمانان ئەیان توانی ویستەکانی خۆیان لەئەستەمولّ، بوغازەکان، ولایەتە عەرەبیەکان، بەشی خواروی ئەنەدۆڵ، کە لەژێر دەستی خۆیان دابون، بسەپێنن. بەلاّم ناوەڕاستی ئەنەدۆڵو خواروی رۆژهەلاّتی ئازاد بون لەگوشاری دەرەکی. لەباتی روسیای قەیسەری دوژمنی دێرینەی تورکیا، یەکێتی سۆڤیەتی شۆڕشگێڕی دوژمنی سەرسەختی دەوڵەتانی ئیمپریالیستی جێگەی گرتبوەوە، کەدەستی لەهەمو دەسکەوتەکانی خۆی لەتورکیاو ئێران هەڵگرت بو، هاوکاری تورکیای کەمالی ئەکرد. مستەفا کەمال لەوێوە کەوتە خۆ ئامادەکردن‌و لەوێوە پەیمانی سیڤەری پوچ کردەوە.

٩. مستەفا کەمال، پاشای کوردستان

هاوزەمان لەگەڵ هەوڵی سەرکردەو گەورە پیاوەکانی کورد لەئەستەمولّ، سلێمانی، ورمێ، پاریس، قاهیرە بۆ دروست کردنی کوردستانی سەربەخۆ، مصطفی کمال لەکوردستانەوە کەوتە هەوڵی دامەزراندنی تورکیای نوێو پەکخستنی تەقەللاکانی نەتەوەیی کورد.

لەمایسی ١٩١٩دا مستەفا کەمال بەرەزامەندی سوڵتان وحیدالدین لەلایەن بابیعالیەوە دانرا بەپشکنەری گشتی ئۆردوی سێیەم لەرۆژهەلاّتی ئەنەدۆڵ. کەمال

پلانێکی گەورەی بەدەستەوەبو بۆ هەڵساندنەوەی تورکیای تێکشکاو، دەسگرتن بەسەر هێزە چەکدارەکانی تورکیا، رێ نەدان بە لەدەس دانی هیچ پارچە ئەرزێکی تری ژێردەستی تورکیا، بەگژاچونی بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی کوردو ئەرمەن، دەرکردنی هێزە داگیرکەرەکانی یۆنانی، فەرەنسی، ئیتالی، بەریتانی.

مستەفا کەمال بێ ئەوەی گوێ بداتە فەرمانی بانگکردنەوەی بۆ ئەستەمول و دوایی لێخستنیو ئنجا حکوم دانی بەئیعدام، هەوڵی‌دا پاشماوەی هێزەکانی تورکیا بخاتە ژێر دەستی خۆیەوە. هێرشێکی فراوانی پڕوپاگاندەی دەس پێ کرد بۆ ژیاندنەوەی گیانی نەتەوە پەرستیی تورک.

مستەفا کەمال ئەبو بۆ ئەنجام دانی پلانەکەی ناوچەیەك بکاتە مەڵبەندی کاری خۆی کە لەژێر دەستی هێزەکانی تورك خۆی دابێ، لەدەسەڵاتی هێزی هاوپەیمانەکانەوە دور بێ، لەروسیاوە نزیك بێ کەئەویش لەگەڵ دەوڵەتانی ئیمپریالیستی ئەوروپادا لەناکۆکی دابو، ئەو مەڵبەندەش کوردستانی شیمالی بو لەدوای کشانەوەی سوپای روسی کەوت بوەوە ژێر دەستی تورك. مستەفا کەمال خۆی بیرەوەریەکانی ئەو دەمی ئەگێڕێتەوە:

((لە۱۹ی مایسی ۱۹۱۹دا لەمینای سامسۆن دابەزیم. دۆخی وڵات بەم جۆرەبو: لەهەمو مەیدانەکانی جەنگدا ئۆردوی عوسمانی تێك شکێنرابو. ئاگربڕی بەچەند مەرجێکی سەخت ئیمزا کردبو. سوڵتانی لێخراو وحیدالدین بۆ رێگەیەك ئەگەڕا خۆیو تەختەکەی رزگار بکا. ئەو وەزارەتەی فەرید پاشا سەرۆکایەتی ئەکرد کەساس بو. ئازا نەبو. وڵات بوبوە تالانی داگیرکردنی فەرەنسی، ئینگلیزی، یۆنانی، ئیتالی. تاقمە نە موسڵمانەکان بەگەرمی لەچالاکی‌دا بون بەهەمو رێگایەك بۆ جێبەجێ کردنی مەبەستە تایبەتیەکانی خۆیانو پەلەیان لەروخانی ئیمپراتۆرییەت ئەکرد.. رێکخراوێکی یۆنانیەکان بەناوی ماودیپا چەتەی دائەمەزراند...

بەلام لەرۆژهەڵات یەکێتییەك دامەزرا بۆ پاراستنی مافی نیشتمانیی ولایەتەکانی رۆژهەڵات لەئەرزرۆمو ئەلعەزیز، ناوەندەکەی لەئەستەمول بو. ئامانجی یەکێتی پارێزگاری مافی موسڵمانان بو لەو ولایەتانەدا. لقی ئەرزرۆم بەگەرمی کاری ئەکرد بۆئەوەی بۆ دنیای رون بکاتەوە کە خەڵك لەدوای کۆچی ئەرمەن هیچ دەسدرێژییەکیان نەکردوە، دارایی ئەرمەنیەکانیان پاراستوە تا داگیرکردنی ناوچەکە لەلایەن روسەوە. کۆمیتەی پارێزگاری لەئەرزرۆم پاش لێکۆڵینەوەی مەسەلەی تورکی، مەسەلەی کوردیو مەسەلەی ئەرمەنی لەروی

زانستیو مێژووییەوە بڕیاریدا تێکۆشانی خۆی لە پاشەڕۆژا تەرخان بکا بۆ ئەم نوقتانە:
١.کۆچ نەکردن لەهیچ هەلومەرجێکا.
٢.دروست کردنی ڕێکخستنی زانستی، ئابوری، دینیی بەزویی.
٣.یەکگرتن بۆ پاراستنی بچوکترین بەشی ولایەتەکانی ڕۆژهەلاّت کە لەوانەیە لێی جیابکرێتەوە.
ناوەندی کۆمیتەی پارێزگاری خۆش بین بون بەو سەرکەوتنەی لەڕێگەی بزواندنی هەستی دینییەوە بەدەستیان هێنابو. پێ ئەچێ ترسی لکاندنی ولایەتەکانی ڕۆژهەلاّت بەئەرمینیاوە هۆی دروست بونی ئەم کۆمیتانە بوبێ. مەترسییەکی تریش هەبو سەرچاوەکەی یۆنانیەکان بو...ڕێکخراوو دەزگای تریش لەسەر شانۆ دەرکەوتن. لەولایەتەکانی دیاربەکرو بتلیسو ئەلعەزیزو ئەوانی تر کۆمەڵی هۆشیاریو ژیانەوەی کورد پەیدابو کەناوەندی سەرکردایەتیەکەی لەئەستەموڵ بو. ئامانجی ئەم کۆمەڵە دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی بو لەژێرسەرپەرشتی بێگانەدا. لەقونیەش کۆمەڵەی ژیانەوەی ئیسلام هەبو. یەکێ لەکۆمەڵە گرنگەکان کۆمەڵەی دۆستانی ئینگلستان بو...
لەهەلومەرجێکی وەهادا ئەتوانرێ تەنها یەك بڕیار بدرێ ئەویش دروست کردنی دەوڵەتی تورکیای نوێیە، چونکە کارکردن بۆ مانەوەی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی داتەپیو ئەبو بەهۆی سزادانی ناڕەوای گەلی تورك.
لەو نامەیەدا کە بەچیفرە لە١٨ی حوزەیرانی١٩١٩دا بۆ جەعفەر تەیار بەگی سەرکردەی ئۆردوی یەکەم لەئەدرنەم نارد، وت بوم: تۆ ئەزانی دەوڵەتانی گەورەی هاوپەیمان کەسەربەخۆیی نیشتمانیمان ئەخنکێنن چی ئەکەن... هەروەها ملکەچی حکومەتەکەی ئێمەو گوێ پێ نەدانی. بڕیارم داوە ئەنەدۆڵ بەجێ نەهێلم. بۆ بەرزکردنەوەی ورە لەتراقیە لەبروسکەکەدا ئەوەشم نوسی بو: بەسەرکەوتویی بەرەنگاری ئەو پروپاگەندەیە کرا کەبۆ دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ ئەکرا، لایەنگرانی ئەم جولاّنەوەیە بلاّوەیان لێ کرد. کورد هاتنە پاڵ تورك.))[٦٤]
یەکەمین کۆنگرەی کەمالیەکان لەرۆژانی ٢٣ی تەموز تا ٧ی ئابی ١٩١٩ لەشاری ئەرزروم بەسترا. جگە لەکۆمیتەکانی پارێزگاری مافی ولایەتەکانی رۆژهەلاّت، ژمارەیەك لەگەورە پیاوەکانی کورد بەتایبەتی سەرۆکی عەشیرەتو شێخەکانی بەشداری کاریگەریان تێدا کرد. کەمال خۆی نامەی بۆ هەندێکیان

ئەنوسیو هەستی ئیسلامەتی ئەبزواندنو هانی ئەدان لەمەترسی ئەرمەنی. کۆنگرەی ئەرزروم بڕیاری دابو:

((ولایەتەکانی ئەرزروم، سیواس، دیاربەکر، خەرپوت، وان، بتلیس... یەکەیەکی پێکەوە بەستراون بەهیچ بەهانەیەك لەدابەش کردنو جیاکردنەوە نایەت لەئیمپراتۆریەتی عوسمانی... موسڵمانانی. ئەم ناوچانە جیاوازی ڕەگەزو کۆمەڵایەتی ئەو تاقمە موسڵمانانە ڕەچاو ئەکا کە هەمویان نەتەوەیەك پێك ئەهێنن، هەمویان خۆیان وا دائەنێن کە لەیەك دایكو باوك کەوتونەتەوە.))

کۆنگرێسی سیواس(٤-١١ئەیلول) سەرەتاکانی لەکۆنگرێسی ئەرزرومدا بڕیاریان لێ درا بوو قوڵ تر، وە زۆرتر بەگیانی نەتەوە پەرستی تورکی دوبارە کردەوە، لەڕۆژانی ئەم کۆبونەوانەدا مێجەر نوئیل هاورێ لەگەڵ جەلادەتو کامەران بەدرخانو ئەکرم جەمیل پاشا لەگەشتە درێژەکەیاندا گەیشت بونە مەلاتیە. ئەم گەشتە پەژارەیەکی زۆری بۆ مستەفا کەمال دروست کرد. ئەترسا لەراپەڕینی کورد. فەرمانی گرتنی دەرکردن. بەڵام لەبەر ئەوەی هێشتا بەتەواوی جێگیر نەبو بو کاربەدەستانی ئەوێ بەبیانوی جۆراوجۆر فەرمانەکەیان جێبەجێ نەکردو، نوئیلو هاورێکانی هەڵاتن بۆ حەڵەب. مەستەفا کەمال فەرمانی دەرکرد بۆ هەمو کاربەدەستانی تورك لەکوردستان کە لقەکانی جەمعییەتی تەعالی کوردستانو ڕێکخراوە کوردیەکانی تر دابخەنو بەتوندی بەربەرەکانی هەمو چالاکیەکی نەتەوەیی کورد بکەن.

((ئەنەدۆڵو ڕۆم ئێلی مودافەعەی حقوق جەمعیەتی)) بەکردەوە بو بوە بزوتنەوەیەکی سیاسی بەهێز. لە٢٣ی نیسانی ١٩٢٠دا یەکەمین کۆبونەوەی ئەنجومەنی نەتەوەیی گەورە لەئەنقەرە کرا. ئەنقەرە ئەوسا شارێکی بچوك بو. لەم ئەنجومەنەدا چەندین نوێنەری پارلەمانی عوسمانیو هیتر بەشدار بون. دەسەڵاتی حکومەتەکەی سوڵتانی پشت گوێ خستو ڕای گەیاند حکومەتی ئەستەموڵ دیلێکی کەساسی هاوپەیمانەکانە ناتوانێ هیچ بڕیارێ بەقازانجی تورکیا بدات زۆرتر تاقمێ لەنوێنەرە نەتەوە پەرستەکانی ناو پەرلەمانی عوسمانی لەئەستەموڵ پرۆگرامێکی ٦ بابەتییان لە٢٨ی کانونی دوەمی ١٩٢٠دا دانابو، ئەنجومەنی ئەنقەرە بە((پەیمانی نەتەوەیی))دانا.

ئەگەرچی لەوکاتەدا مەسەلەی کورد لەتورکیا بوبو بە یەکێ لەمەسەلە گرنگەکانی تورکیاو، کەوتبوە ناو کۆڕە دەولیەکانەوە، بەڵام لەپەیمانی نەتەوەیی تورکا مەسەلەی نەتەوەیی کورد بەتەواوی پشت گوێ خرابو. لەمادەی پێنجەمیدا باسی ڕێزگرتنی مافی کەمایەتییەکانی کردبو بەو مەرجەی دەوڵەتانی دراوسێ

بەهەمان چەشن رەفتار لەگەڵ کەمایەتیە موسڵمانەکان بکەن. لەمەش مەبەستیان کەمایەتی دینی بو نەك نەتەوەیی.

مستەفا کەمال بۆ جێبەجێ کردنی پەیمانی نەتەوەیی کەوتە کاری جەنگ‌و دیپلۆماسی. ئەفسەرە گەورەکانی سوپا هاوڕەنگ بون لەگەڵی، دەستی گرت بەسەر هێزەکانی لەرۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا کە یەکێکیان ئۆردوی نۆیەمی قافقاس بو، بەناوبانگ ترین هێزی تورك کە لەجەنگا شکستی نەخواردبو. ئەم هێزانەی بەدیلەکانی جەنگ کە لەروسیا گیرا بون‌و دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئازاد کران، وە بەو ۱۳۰ هەزار دیلەی دوای پەیمانی سیڤەر هاوپەیمانەکان ئازادیان کردن، بەهێز کرده‌وه. کەمال ئۆردویەکی نوێی لێ ڕێك خستنەوە. روسیای سۆڤێتیش بەشێکی پێویستیەکانی چەك‌و تفاقی جەنگیی بۆ دابین کردن. بەگیانی نیشتمان پەروەریو نەتەوە پەرستی بۆ جەنگی سەربەخۆیی تورکیا پەروەردەی کردن.

ئۆردوی نوێی تورك ئەبو بەرەنگاری ٥ دوژمنی دەرەکی رابوەستێ" ئەرمەن لەرۆژهەڵات، فەرەنسا لەسیلیسیا، ئیتالیا لە ئەدالیا، یۆنان لەئیزمیر، بەریتانیا لەئەستەمول.

یەکەمین کاری جەنگی لەسەرەتای ۱۹۲۰دا دژی هێزی فەرەنسی لەسیلیسیا دەستی پێ کرد، لەبەهارا توانی دەریان بکا بۆ حەڵەب. فەرەنسا لەوکاتەدا لەکۆبونەوەی سان ڕیمۆدا تەقەللای ئەدا حەلەب‌و ئەسکەندەرونەو دیمەشق‌و لوبنان بکەوێتە ژێردەستی‌و، ئەی ویست خۆی لەسوریا بچەسپێنێ لەبەرئەوە ئەبو کۆتایی بەشەڕ بهێنێ لەگەڵ مصطفی کمال. لە ۳۰ی مایسی ۱۹۲۰دا لەئەنقەرە رێکەوتنی ئاگربڕ لەبەینی هەردولادا ئیمزا کرا.

کەمال خەمی فەرەنسای نەما. توانی هێزەکانی خۆی لەجەبهەی ئەرمەنی کۆبکاتەوە. پەیمانی سیڤەر ولایەتەکانی تەرابزون، ئەرزرۆم، موش، وان...ی دابو بەجمهوریەتی ئەرمەنی کەتازە لەئەریڤان دامەزرا بو. دەسەڵات درابوە سەرۆك ویلسۆن سنوری نێوان تورکیاو ئەرمینیا جیا بکاتەوە. هێزەکانی تورك، کەبەشێکی گەورەی لەکورد پێکهاتبو، بەسەرکردایەتی جەنەراڵ کاظم قەرەبەکر کەوتە پێشڕەوی بەرەو ئەرمەنستان. لەتشرینی دوەمی ۱۹۲۰دا قارسی گرت. لەهەمان کاتدا هێزی سۆڤێت هەڵی کوتایە سەر ئەریڤان‌و گرتی. بەپێی رێکەوتنی ئەلیکسەندەر پول لە۳ی کانونی یەکەمی ۱۹۲۰دا، تورکیا قارس‌و ئەردەهانی وەرگرتەوە بەڵام باتومی لەدەسدا. ئاواتی ئەرمەنیەکان کە هەندێکی لەپەیمانی سیڤەردا دانی پیانرا بو لەچاڵ نرا.

بەمجۆرە لەکۆتایی ١٩٢٠دا مستەفا کەمال مەترسی فەرەنسی‌و ئەرمەنی بەلادا خست‌و کەوتە دانانی پلانی جەنگیی دەرکردنی یۆنانیەکان لەناوچە داگیر کراوەکانی تورکیا.

لەپاڵ ئەم سەرکەوتنە جەنگییانەدا کەمال ٣سەرکەوتنی دیپلۆماسی بەدەس هێنا:

١. لە١٣ی مارتی ١٩٢١ پەیمانێکی لەگەڵ ئیتالیا بەست. ئیتالیا گفتی‌دا ئەنەدۆڵ چۆڵ بکا بەرامبەر بەچەند ئیمتیازی ئابوری. لەحوزەیراندا هێزی ئیتالی لەخاکی تورکیا کشایەوە.

٢. لە١٦ی مارتی ١٩٢١دا پەیمانی دۆستایەتی‌و هاوکاری لەگەڵ یەکێتی سۆڤیت مۆرکرد. کێشەکانی سنوری لابەلا کرد. تورکیا رازی بو باتوم لەدەس روسیادا بمێنێتەوە، لەبەرامبەر ئەوەدا روسیاش دانی‌نا بەدەسەڵاتی تورکیادا بەسەر قارس‌و ئەردەهاندا هەردولا گفتیان بەیەکتری‌دا هاوکاری سیاسی بکەن دژی ئیمپریالیزمی رۆژئاوا، هاوئاهەنگی جەنگیی لەگەڵ یەکتری بکەن.
روس بەردەوام چەك‌و تفاقی جەنگی ئەدا بە کەمالیەکان.

٣. لە٢٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٢١دا رێکەوتنێکی لەگەڵ فەرەنسا ئیمزا کرد. لەبەرامبەر چەند ئیمتیازی ئابوری باش‌دا فەرەنسە بەڵێنی‌دا سیلیسیا چۆڵ بکا. هۆی ئەمەش ناکۆکی قازانجی فەرەنسی‌و ئینگلیزی بو. پشتیوانی بەریتانی لەپێشڕەوی یۆنان ئەبوە هۆی بەهێز بونی دەسەڵاتی بەریتانی لەدەریای ئیجەداو لەئەنجامدا دەسەڵاتی بەریتانی بەسەر بوغازەکاندا[٦٥] ئەمەش لەگەڵ قازانجی فەرەنسا نە ئەگونجا، لەبەرئەوە فەرەنسا هێزەکانی خۆی لەتورکیا کێشایەوە بۆ ئەوەی مستەفا کەمال بتوانێ درێژە بەجەنگ بدا دژی یۆنان.

بەگوێرەی ئەم پەیمانە هێڵی جیا کردنەوەی سنوری تورکی‌و دەسەڵاتی فەرەنسی دیاری کرا. لەئەنجامی ئەمەدا هەندێ پارچەی لەیەك دابڕاوی کوردستان‌و بەشێکی گەلی کورد کەوتە ژێر دەسەڵاتی فەرەنسیەوە، کەدوایی بۆ دەوڵەتی سوریا مانەوە.

مستەفا کەمال دوای ئەوەی یارمەتی سۆڤێتی‌و بێلایەنی فەرەنسی‌و ئیتالی تەئمین کرد، هەمو توانای خۆی تەرخان کرد بۆ جەنگی یۆنان. لەوکاتەدا کەتورك لەجەبهەی ئەرمەنی خەریکی شەڕبون، هەندێ ناوچەی تری تورکیایان گرت بو. لەمارتی ١٩٢١دا هێرشی یۆنانی دەستی پێ کردەوە. چەند شوێنێکی تریان

گرتو لەئەنقەرەی پایتەختی کەمال نزیك کەوتنەوە. پێکادانە خوێناویەکانی سەر روباری سەخاریا لەئابەوە تا ئەیلول بەقازانجی تورك شکایەوە. لەپاش زنجیرەیەك تێکهەڵچونی سەخت هێزەکانی یۆنان بەتێشکاوی ناچاربون بەرەو دەریای سپی بکشێنەوە.

مستەفا دەستی گرت بەسەر بەشی گەورەی تورکیاو کەوتە خۆ ئامادەکردن بۆ ئازادکردنی ئەستەمول. لەدوای شکانی یۆنانو هەرەشەی کەمال لەئەستەمول، سەرۆوەزیرانی بەریتانی، لوید جۆرج، داوای لەهاوپەیمانەکانی کرد بوغازەکان بپارێزن. فەرەنساو ئیتالیا، هەردوکیان لەگەڵ کەمالیەکان رێك کەوت بون، لەبەرئەوە وەڵامی سەلبییان دایەوە. هێزی بەریتانی خۆی بەتەنیا لەکەناری ئاسیایی دەردەنیل دابەزی. هێزی تورکیو هێزی بەریتانی بەرامبەر یەك راوەستا بون. بەڵام لەباتی ئەوەی ئەمە شەڕی لێ هەڵ بگیرسێ، لە١١ی تشرینی یەکەمدا رێکەوتنی مودانیای لێ سەوزبو. رێکەوتنەکە کۆتایی بەگرژی هێنا. تراقیای رۆژهەڵاتو ئەدریانوپولی ئەگێرایەوە بۆ تورکیا بەرامبەر بەسەلماندنی کۆنترۆڵی دەولی بەسەر بوغازەکاندا.

سەرکەوتنەکانی مستەفا کەمال گیانی لەپەیمانی سیڤەر کێشا. لەلایەکەوە روسیای دوژمنی دێرینەی تورك ئەی ویست تورکیای نوێ بمێنێو بەهێز بێ بۆئەوەی خۆی لەبەر گوشاری دەوڵەتانی ئیمپریالیستی دوژمنی شۆڕشی ئۆکتۆبەردا رابگرێو ببێتە ناوچەی لەمپەری نێوان هەردولا، لەلاکەی تریشەوە دەوڵەتانی هاوپەیمان ئەیان ویست تورکیا بمێنێو بەهێزبێ بۆ ئەوەی لافاوی کۆمۆنیزم رای نەمالێ. تا ئەهات زیاتر زەمینەی دەولی پەیمانێکی نوێی ئاشتی، لەباتی پەیمانی سیڤەر، خۆش ئەبو.

لە٢٠ی تشرینی دوەمی ١٩٢٢دا کۆنفرەنسی ئاشتی سەر لەنوێ، ئەمجارەیان بەئامادە بونی عصمت پاشای نوێنەری تورکیای نوێ، لەلۆزان بەسترا. ئەم رودا‌وە خۆی لەخۆیا بەڵگەی دان نانی هاوپەیمانەکان بو بە هەڵوەشاندنەوەی پەیمانی سیڤەرو، بەحکومەتی تورکیای کەمالیو، بەئامادەیی بۆ بەستنی پەیمانێکی ئاشتی نوێ.

کاتێ کە هێزی کەمالیەکان لە ئەستەمولْ نزیك کەوتەوە چەند مانگ بو چالاکی سیاسی جەمعییەتی تەعالی کوردستانو رێکخراوە کوردییەکانی تر کز بوبو. هەندێ لە ئەندامەکانی هەڵات بون بۆ ئەملاو ئەولاو هەندێکی تریان

دەستیان لەکاری سیاسی هەڵ گرت بو. لەکۆبونـەوەکانی لـۆزاندا سـەرکردەکانی بزوتنەوەی کورد لە ئەستەمول، وەئـەو دەسـتەیەی نوێنەرایـەتی بەسـەرۆکایەتی شەریف پاشـا لـەپاریس بـو، هـیچ جـۆرە چـالاکیەکیان نەنوانـد. کەسـێ نـەبو خواستەکانی کورد لەلۆزان بهێنێتەوە پێشەوە. بەڵکو بەپێچـەوانە عصـمت پاشـا چەند کوردێکی لەگەڵ خۆی بردبو بۆ لۆزان بۆئەوەی بەهاوپەیمانەکانی بسەلمێنێ" کورد جیابونەوە یا مافی نەتەوەیی ناوێ، ئەیەوێ لەگەڵ تورکیا بمێنێتەوە.

پەراوێزەکانی بەشی چوارەم

[1] لینچوفسکی، تاریخ خاورمیانه، ترجمه د. هادی جزایری، تهران: اقبال، تیرماه ۱۳۳۷ش، ص ٤٨ ئەم کتێبە کراوەتە عەرەبیش بڕوانە: جورج لنشوفسكي، الشرق الاوسط في الشؤون العالمية، ترجمة جعفر خياط، بغداد دارالكشاف، بلا.
[2] هـ ج
[3] هـ ج
[4] هـ س، ل٥٣-٥٤
[5] احمد کسروی، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، ج٢، چ٩، تهران: امیر کبیر، ٢٥٣٧، ص٦٠٠" علی دهقان، رضائیه یا سرزمین زردشت، تهران: ابن سینا، اسفند١٣٤٨ش، ص٤٦٣.
[6] بۆ تەواوی بەیانەکەی مود بڕوانە: عبدالرزاق الحسني، تاريخ العراق السياسي الحديث، ج١، ط٦، بيروت: مطبعه دار الكتب، ١٩٨٣، ص١١٤-١١٥.
[7] بۆ زانیاری زۆرتر دەربارەی ڕۆژنامەی((تێگەیشتنی ڕاستی)) بڕوانە: د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستیو شوێنی لەڕۆژنامەنوسی کوردیدا، بەغداد:کۆڕی زانیاری کورد، ١٩٧٨.
[8] هورەویتز، دیپلۆماسی لەڕۆژهەڵاتی نزیکو ناوەڕاستدا، ب٢، ل١٣-١٤((ئینگلیزی)).
[9] لینچوفسکی، س، ن، ل٦٠.
[10] هـ، س، ل٥٨.
[11] دانیال متی، ((رویدادهای ارومیەو کردستان شمالی-دسامبەر ١٩١٧ تا ژوئیە١٩١٨ در ارشیوهای نظامی فرانسه)) مجله مطالعت کردی. دراسات كردية، ش١، پاریس: مرکز تحقیقات انستیتو کرد، کانونی دوەمی ١٩٨٤، ص٤٦.
[12] هـ س، ل٥٣.
[13] الحسني، س ن، ل٨٥.
[14] دهقان، س ن، ل٥١١.
[15] بۆ نمونە بڕوانە شیعرەکانی مەلا حەمدون، مەلا عارفی صائیبو مەلا کەریمی ناطیق لە: د. مارف خەزنەدار، لەبابەت مێژوی ئەدەبی کوردییەوە، بەغداد، ١٩٨٤، ل١٥١-١٥٧.
[16] دەربارەی پەیوەندی عبدالرزاق بەدرخان لەگەڵ روس بڕوانە: جليلي جليل، نهضة الاكراد الثقافية... ترجمة باقي نازي، بيروت، ١٩٨٦، ص١٦١-١٨٩" اسماعیل حقی شاوەیس،((میر عبدالرزاق بەدرخان))، گۆڤاری ڕۆژی نوێ، ژ٧، سلێمانی: تشرینی یەکەمی ١٩٦٠، ل٥٠-٥٣.
[17] ف. نيكيتين، العائلة البارزانية، ترجمة د. كاوس قفطان، مجلة شمس كردستان، ع٥، س٢، بغداد، اب ١٩٧٣، ص١٩-٢٢" مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية، انتفاضه بارزان الاولى،١٩٣١-١٩٣٢، مطبعة خەبات، ١٩٨٦، ص٢١-٢٢.
[18] دەربارەی مەلا سەلیمو ڕاپەڕینەکەی بتلیس بڕوانە: اسماعیل حقی شاوەیس،((مەلا سەلیم تەفەندی))، گۆڤاری ڕۆژی نوێ، ژ٨، سلێمانی: تشرینی دوەمی ١٩٦٠، ل٢١-٢٨.

[19] بۆ تەقەلاكانی شەریف پاشا لەگەڵ ئینگلیز بڕوانە: درایڤەر، كوردو كوردستان، ١٩١٩، ل٧٧-٧٩((ئینگلیزی))" مس بیل، فصول من تاریخ العراق القریب، ترجمة جعفر خیاط، طبعة بیروت.

[20] متی، س ن، ل٣٥.

[21] ڤاسیلی نیكیتین، كردو كوردستان، ترجمه محمد قاضی، تهران: نیلوفر، ١٣٦٦، ص٤١٦.

[22] متی، س ن، ل٣٧.

[23] هـ ج

[24] د. محمد جواد شیخ الاسلامی، سیمای احمد شاه قاجار، ج١، تهران: گفتار، ١٣٦٨، ص٤٢٢-٤٢٤.

[25] هورەویتز، س ن، ل٧.

[26] هـ س، ل١٨-٢٣.

[27] هـ س، ل٣١-٣٣

[28] هـ س، ل٣٤-٣٥.

[29] بۆ نمونە هەڵسەنگاندنی كاری ئیجابی شۆڕشی ئۆكتۆبەر لەسەر مەسەلەی كورد بڕوانە: د. سەید عزیز شەمزینی الحركة القومیة التحرریة للشعب الكردي، منشورات الارك، ١٩٨٦، ص ٧٧" جلال طالبانی كردستان والحركة القومیة الكردیة، بیروت: دار الطلیعة، ١٩٧١" د. عبدالرحمن قاسملو، كوردو كوردستان، وەرگێڕانی عبدالله حسن زادە، بنكەی پێشەوا" د. كمال احمد مظهر، ((ئوكتوبەرو مەسەلەی كورد)) گۆڤاری برایەتی، ژ ٩، س١، خولی ٢، بەغداد، سەرەتای كانونی یەكەمی ١٩٧٠، ل٤-٢١.

[30] رفیق حلمی، یادداشت بەشی یەكەم، چاپكردنەوەی محمدی، ل٥١.

[31] ڕەنگە لەهەمو كەس باشتر محەمەد ئەمین زەكی لەسەر ئەمەی نوسی بێ، بڕوانە: محەمەد ئەمین زەكی كوردو كوردستان، چاپكردنەوەی سیدیان، ل٢٤٥-٢٥١" هەروەها: رفیق حلمی، یادداشت، بەشی یەكەم، چاپكردنەوەی محەمەد، ل ٢٥-٣٣" د. كەمال مەزهەر ئەحمەد، كوردستان لەساڵەكانی شەڕی یەكەمی جیهاندا، بەغداد: كۆڕی زانیاری كورد، ١٩٧٥" شەمزینی، س ن، ل٧٥.

[32] شەمزینی ل٧٥، ئەویش ڕای گوێزاوە لە: عبدالعزیز یاملكی، كردستان وكرد اختلاللری، تهران، ١٩٤٦، ص٦٢.

[33] نیكیتین كرد... س ن. ل٤١٧: ئەمین زەكی، س ن، ل٢٤٨: شەمزینی س ن، ل٧٥.

[34] امین زكی، س ن، ل ٢٥١

[35] شەمزینی، س ن، ل٧٥.

[36] الحسنی، س ن، ج١، ل٧٢.

[37] هـ س، ل٧٦.

[38] هورەویتز، س ن، ل٣٦-٣٧.

[39] دەربارەی ئەم قۆناغەی خەباتی کورد بڕوانە زنجیرە وتارەکانی: د. احمد عوسمان ابوبکر، کردستان فی عهد السلام، گۆڤاری((الثقافة الجديدة))ی بەغدادی، ژمارەکانی ساڵانی ١٩٧٩-١٩٨٤. نوسەر لەم وتارانەدا پشتی بەستوە بە دوکومێنتە بلاوکراوەکانی ئارشیفەکانی بەریتانیا. لەهەندێ شوێنی ئەم باسەدا کەلکی زۆریان لێ وەرگیراوە.

[40] لینچوفسکی، س ن، ل٩١.

[41] د. احمد عثمان، س ن.

[42] لینچوفسکی، س ن، ل٩٣.

[43] بۆ ئەو دۆکومێنتانەی پێوەندییان بەخواستەکانی ئێرانەوە هەیە دەربارەی دەسکاری کردنی سنورەکانی ئێراني- تورکیو ئێرانی- روسی بڕوانە: د. جواد شێخ الاسلامی، اسناد محرمانە وزارت خارجە بریتانیا دربارە قرارداد ١٩١٩ ایران وانکلیس ل١١١و ١١٨و ١٢٦و ١٢٨و ١٤٦و ١٨٥و ٢٠٤.

[44] هورەویتنز، س ن، ل٣٨-٣٩.

[45] سليمان موسى، الحركة العربية- المرحلە الاولى للنهضة العربية الحديثة ١٩٠٨-١٩٢٤، بيروت: دار النهار، ١٩٨٦، ص ٤٦١-٤٧٩.

[46] لینچوفسکی، س ن، ل٩٣.

[47] هـ س، ل٩٤.

[48] د. احمد عثمان ابوبکر، س ن، حلمی، یادداشت، بەشی یەکەم، ل٤٩-٥٩.

[49] ویلسون، ل١٢٧-١٢٨.

[50] د. احمد عثمان، س ن.

[51] ویلسون، میسوپوتامیا ١٩١٧-١٩٢٠، ل٨٧.

[52] هـ س، ل١٢٩.

[53] دەربارەی ج ت ك وڕێکخراوە کوردییەکانی تری ئەو زەمانە بڕوانە: جلال طالباني، كردستان والحركة القومية الكردية بيروت: دار الطليعە، ١٩٧١" د. عزيز شمزيني، الحركة القومية التحررية للشعب الكردي، من منشورات الاوك، نيسان ١٩٨٦، ص ٨٣-٨٦. د. عبدالستار طاهر شريف، الجمعيات والمنظمات و الاحزاب الكردية في نصف قرن١٩٠٨-١٩٥٨. اسماعیل حقی شاوەیس، خەباتی گەلی کورد لەرۆژەکانی جەنگی گیتی یەکەمین لەدەرەوەو ناوەوەی کوردستان، گۆڤاری رۆژی نوێ، ژ٩، سلیمانی، کانونی یەکەمی ١٩٦٠، ل٢٤-٣٠.

[54] وەکو مامۆستا شاوەیس ئەڵێ نەتەوەپەرستەکانی تورك ناویان لەم گۆڤارە نا بو((جن)) واتە جنوکە، هەندێ لەژمارەکانی((ژین)) سەرلەنوێ لەلایەن محەمەد ئەمین بوزارسلانەوە لەسوید چاپ کراونەتەوە.

[55] د. بلەج شێرکۆ، القضية الكردية، طبعة بيروت، ص ٧٨.

[56] نوێنەرایەتی نەتەوەی ئەرمەن، یادداشتێ دەربارەی مەسەلەی ئەرمەن، لەندەن، ١٩١٨.

[57] میجەر نوئێل تێبینی دەربارەی دۆخی کوردستان، ١٩١٩.

[58] شێرکۆ، س ن، ل٨٠.

[59] سەرچاوە بەریتانیەکان ئەڵێن نوێنەرایەتی کورد" سەید عەبدولقادر، مولان زادە رەفعەت بەگ، ئەمین عالی، ئەمین بەگ، بون.

[60] شێرکۆ، هـ ج.

[61] لینچوفسکی، س ن، ل٩٨.

[62] تیکستی کورد ئەم بەندانە لەیادداشتەکانی رفیق حلمی وەرگیراوە، زۆر لەنوسەرانی کورد دەربارەی ئەم بەندانەی پەیمانی سیڤەر شتیان نوسیوە، لەناو ئەوانەدا هەندێکیان جێگەی تێ رامانن، بۆ نمونە بڕوانە: محەمەد ئەمین زەکی، س ن، ل٢٥٢-٢٥٥" د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، ((سەرنجدانێکی نوێ بەرامبەر پەیمانی سیڤەرو مەسەلەی کورد)) گۆڤاری برایەتی، ژ٧ ، س١ ، خولی٢ ، بەغداد ، ناوەڕاستی تشرینی یەکەمی ١٩٧٠، ل١٥-١٩.

[63] لینچوفسکی، س ن، ل١٠٧-١٠٩.

[64] بۆ ئەم بەشە کەڵك وەرگیراوە لە: ریچارد رابینسون، جمهوری اول ترکیه، ترجمه ایرج امینی، تهران، کتابفروشی تهران، ٢٥٣٦، محمد توفیق، کەمال ئەتاتورك ــ ترجمه اسمعیل فردوسی فراهانی، چ٢، تهران، نشریات نامه عراق، ١٣١٨" زنجیرە وتارەکەی د. احمد عثمان ابوبکر.

[65] لینچوفسکی، س ن، ل١٠٥.

٥ ئاسورییەکانی کوردستان

١. پێشینەی مێژویی

١/١ رەچەڵەکی ئاسوری

گومانی تێدا نیە، ئاسورییەکان لەگەلە کۆنەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستن.
بەلام ئاسورییەکان کێنو، لەکەیەوە بەم ناوەوە ناسراون؟
ئەوەی کام نەتەوەنو، لەگەڵ کام نەتەوەی تری ناوچەکە یەك ئەگرنەوە؟
لەکەینەوە هاتونەتە ئەم ناوچەیەو، بۆچی پەرتو بڵاوبونەتەوە؟
ئەم پرسیارانە هێشتا بەتەواوی وەلام نەدراونەتەوە.

گەلی ئاسوری خاوەنی دەوڵەتی تایبەتی خۆی نەبوە. ئەم گەلە کلۆلە هەمیشە لەژێر باری چەوسانەوەی دینیو کۆمەلایەتیدا بوە. چەندین جار کەوتۆتە بەرکوشتاری بەکۆمەڵ، دیرەکانی کاولو نوسراوەکانی سوتێنراوە: لەژیانی ناوچەکەشدا قازانجێکی گەورەی بۆ دەولەتو هێزە زلەکان نەبوە. لەبەرئەوە نەخۆیان توانیویانە مێژوی خۆیان بەشێوەیەکی زانستی بنوسنەوە، نەداوودەزگا زانستییەکانی هیچ دەولەتێکیش بایەخێکی تەوتۆیان پێداون. بۆیە مێژوی ئاسوری تائێستەش جێگەی مشتومڕو لێکدانەوەی جیاوازە.

لەسەر رەچەڵەکو ناوو نیشتیمانی ئاسورییەکان تیۆریو بیروڕای جیاجیا هەیە" تیۆرییەکیان بۆ ئەوە ئەچێ کەئەوانە نەوەی کلدانییەکانی ئەرزی دو چۆمان((میزۆپۆتامیا))ن، لەسەردەمێکی زودا پاش تەنگ پێ هەڵچنینیان ناوچەکانی خواروی عیراقی ئێستەیان بەجێ هێشتوەو، لەژێر گوشاری دراوسێکانیاندا بۆ مەڵبەندە شاخاوییەکانی کوردستان هەڵکشاون. تیۆرییەکیتر بەپاشماوەی ئەو ئێلە مەسیحییانەیان دائەنێ کەدوای هێرشی مەغۆل لەکوشتنی بەکۆمەڵ رزگاربونو لەدەشتەکانی موسڵەوە رویان کردۆتە شاخەکانی لای

هەكاریو ورمێ. تیورییەكیتر رەچەڵەكیان ئەباتەوە سەركورد، بەڵام پاش ئەوەی ئەوان چونەتە سەر دینی مەسیحی بەتێپەڕینی زەمان جیاوازییان لەگەڵ كورد قوڵ بۆتەوە.[1]

لەناو ئەم بیروڕا جیاوازانەدا، دو تیورییان جێگەی بایەخو سەرنج دانن:

تێوری یەكەم- ئاسورییەكان بەپاشماوەی ئیمپراتۆریی ئاشوری دائەنێ، كە لەقەرنی ١٠ هەمی(پ. ز.) گەشەی كردو پەرەی سەند. پاشان لەلایەن گەلە ئێرانییەكانەوە روخێنراو نەینەوای پایتەختی كاولكرا. پاشماوەكەشیان لەچیاكانی كوردستاندا جێگیر بون.[2]

لەناو ئەوانەدا كە لەسەر ئەو بڕوایەنو چەند لێكۆڵینەوەیان لەسەر نوسیوە" گەڕۆكی ئینگلیزی، لایارد، لەكتێبەكەیدا بەناوی((نەینەواو پاشماوەكانی)) كە لە ١٨٤٨دا بڵاوی كردۆتەوە.[3] دواییتر میسیونێری ئینگلیزی ویگرام لەچەندین باسو لێكۆڵینەوەدا تەقەلای سەلماندنی ئەم تیورییەی داوە.[4]

ئاسورییەكان خۆشیان لەسەر ئەم باوەڕەن. لەلێكۆڵینەوەكانیاندا هەوڵی سەلماندنو ساخ كردنەوەی ئەم تیۆرییە ئەدەنو پێی لەسەر دائەگرن. لەوانە نوسەری ئاسوری- رەگەزی سۆڤێتی ماتڤییڤ.[5] ئاسورییەكان خۆیان باوەڕیان وایە كاتێ ئێلە ئێرانییە شاخاوییەكان نەینەوایان داگیركردو، كۆتاییان بەدەسەڵاتی ئیمپراتۆریی ئاشوری هێنا، ئاشورییەكان بەتێشكاوی لەچیاكانی كوردستاندا بەتایبەتی لەناوچەكانی نێوانی گۆلی وانو دەریاچەی ورمێدا گیرسانەوەو، چەند جێگایەكیان كردە مەڵبەندی ژیانی خۆیان.

تیۆری دووەم_ ئاسورییەكان بەپاشماوەی ئەو ١٠ ئێلە جولەكە بزرە دائەنێ كەئیمپراتۆریی ئاشوری(٩١١-٦١٢پ.ز.) لە٣ هێرشی یەك لەدوای یەكدا، پاش لەناوبردنی مەملەكەتی ئیسرائیل، بەدیل گرتونیو بەزۆر لەفەلەستینەوە رای گواستون بۆ ناوچەكانی ژێردەسەڵاتی ئاشوری. لەوێش بۆئەوەی بەیەكجاری لەوڵاتەكەی خۆیان دابڕێنو نەتوانن جارێكیتر یەك بگرنەوەو بیر لەگەڕانەوە بكەنەوە، لەناوچەی شاخاوی لەیەك دورو دابڕاودا نیشتەجێیان كردون.[6] لەپاش بڵاوبونەوەی دینی مەسیحی دەسیان لەدینە كۆنەكەی خۆیان هەڵگرتوەو چونەتە سەر دینی مەسیحیو پاشان چونەتە سەر مەزەبی نەستوری، بەڵام پارێزگاری هەمان زمانو زاراوەیان كردوە كەئەو سەردەمە لەفەلەستین پێی دراون.

ئەم تیۆرییە لەسەرەتادا لەلایەن د. گرانتەوە باسكراوەو لەسەری نوسراوە.[7] پاشان زانای عیراقی د. ئەحمەد سوسە، ئیتر چ بۆ مەبەستی سیاسی بێ یا بۆ

مەبەستی زانستی، چەندین لێکۆڵینەوەی لەسەرنوسیوەو، تەقەلایەکی زۆری داوە بۆ سەلماندنی ئەم تیۆرییە.[8]

هەروەکو رەچەڵەکی ئاسوری مشتومڕی زۆری لەسەرە، ناوی ئەم گەلەو ژمارەو شوێنی ژیانیشیان کێشەی لەسەرە.

لەسەدەکانی پێشودا ئەم گەلە ناوێکی یەکگرتوی نەبوە. بەچەند ناوی جیاوازەوە ناو براوە. هەندێ جار بە نەستوریو، هەندێ جار بەکلدانیو، هەندێ جار بەنەسرانی، جگە لەو ناوانە بەئاسورو تیاریو جیلو وفەلەو کافرو گاوریش ناو براون. هەندێ کەس، لەوانە ئەحمەد سوسە، لایان وایە ئینگلیز بۆ مەبەستێکی سیاسی ناوی((ئاسوری)) داهێناوەو، بۆ یەکەمین جار سەرۆکی قەشەکانی کانتەربیری ساڵی ١٨٨٦ ئەم ناوەی لەم گەلە ناوە.[9] ئەم قسەیە لەگەڵ راستی یەك ناگرێتەوە. سەرچاوە کلاسیکەکانی نوسەرانی ناوچەکە ماوەیەکی زۆر لەمپێش ئەوسالەدا ناوی((ئاسوری)) یان لەنوسینەکانی خۆیان داهێناوە، لەوانە((شەرەفنامە)) کە لە ١٠٠٥ی کۆچیدا بەرامبەر ١٥٩٦ زایینیدا نوسراوە.[10]

ناوبرانی ئاسورییەکان بە((نەستوری)) ئەگەرێتەوە بۆ مەزەبەکەیان. نەستوریوس، یەکێ لەپێشەوا گەورەکانی مەسیحییەکانی شاری ئورفا لەساڵی ٤٢٤دا باوەڕێکی نوێی هێنایە ناو دینی مەسیحییەوە. ئەمەش یەکەمین دابەش بونی قوڵی لەناو ئەم دینەدا دروست کرد. نەستوریوس باوەڕی وابو کەعیسا خاوەنی دوکەسایەتی جیاوازە" کەسایەتییەکی مرۆیی((کور))و کەسایەتییەکی خوایی((باوك)). نابێ مریەم بەدایکی خوا دابنرێ چونکە ئەویش مرۆڤەو، مەسیحی لێ بوە. مەسیحیش لەسەر چلیپا مردوە. ئەم باوەڕە نەگونجاو بو لەگەڵ باوەڕە باوەکانی ناو دینی مەسیحی، لەبەرئەوە پێشەوا ئاینییەکانیتر بەتایبەتی ئەوانی رۆماو ئەسکەندەرییە کەوتنە دژایەتی ئەم باوەڕە. بەشتێکی تازە داهێنراوی نەگونجاو لەگەڵ باوەڕی مەسیحیو بە لەدین دەرچونیان دانا.[11] بەڵام نەستوریوس لەگەڵ رۆژگاردا لایەنگرێکی زۆری پەیداکردو بەشێکی مەسیحییەکان باوەڕیان پێهێنا، لەوانە مەسیحییەکانی کوردستان، کەئیتر بەو هۆیەوە بەنەستوری ناو ئەبران. جیابونەوەی کەنیسەی نەستوری لەکەنیسەی رۆمیی رۆژئاواو، سەربەخۆیی دینییان، شاهەکانی ئێرانی لەدڵسۆزییان دڵنیاکردو، لەئەنجامی ئەوەشدا راونانو ئازاردانیان لەسنوری ئیمپراتۆریی ئێرانیدا کەم تربوەوە. لەسەرەتادا بنکەی سەرەکی بڵاوکردنەوەی باوەڕی نەستوری لەئورفا بو، دوایی‌تر لەمەداینو شارە

گرنگـەکانی تـری ئێـراندا بنکـەیان دامـەزران.[12] ئاڵوگۆڕەکـانی هەلومـەرجی سیاسیو جەنگیو دینی ناوچەکە ناچاری جێگۆڕکێی کردون.

پێشەوایەتی دینـی نەستورییەکان لـەناو بنەماڵەیەکدا بـەمیرات ئەمێنێتـەوە. پێشەوای دینیی پێی ئەگوترێ((مار شیمون)) مار شـیمون ماوەیـەك لەئەلقوشـی نزیك موسڵو دوای ئەوێ لەعەینکاوەی نزیـك هەولێرو پاشـان مـار شـیمونی ۱۳ هەم(۱٦٦۰-۱۷۰۰) گوێزرایەوە گوندی قوچـانس نزیـك جولـەمێرگ لەچیاکانی هەکاری.[13]

نەسـتورییەکانی ناوچـە شـاخاوییەکان پارێزگـاری زمـان، نـەریتی دینـیو کۆمەڵایەتی تایبەتیخۆیان، تەنانەت رێکخراوی خێڵەکیی تایبەتی خۆیـان کـردوە. جیلو، تیاری، بازی، تخومی، تاشوتی... ناوی هەندێ لەئێلە بەهێزەکانی ئـەم گەلـە بون. مەترانێکی ئاسوری لەموسل ناوی ئێلە مەسـیحییە نەسـتورییەکانی بـەجۆرە بۆ ریچ ژماردوە: تیاری، تکوب(تخومی)، جەلودی(جیلـو)، لی وی نـی، بـەرواری، نیوریی. نیوریی بـەرواری تێکـەڵاو بـون لەموسـڵمانو مـەسـیحی.[14] هەریـەکێ لـەم ئێلاتـە سـەرۆکێکی هـەبو، سەرپەرشـتی کاروبـاری دنیـایی ئـەکردن، پێیـان ئەگوت(مەلیك) قەشەیەکیش لەلایەن مار شیمونەوە دائەنرا سەرپەرشتی کاروباری دینیی ئەکردن. سـەرۆکی دینـیو دنیـایی هـەمویان مارشـیمون بـو کەبارەگاکـەی لەگوندی قوچانس بو لەهەکاری. هاتنی میسیونی دینیی جیاواز تەبایی مـەزهەبیی تێکدانو لەناو ئەوانیشدا کاتولیك، پروتستان، ئۆرتودۆکس... پەیدابون .

ئاسورییەکانی ژێردەسەڵاتی عوسمانی، لـەناو سنوری ئەمارەتـەکانی هـەکاری، بۆتان، بادینان، سۆراندا ئەژیان کەسەر بەولایەتەکانی وان، دیاربەکر، موسل بون. ئەوانی ژێر دەسەڵاتی ئێرانیش لەورمێو ئاراییەکانی دەوروبـەریدا ئـەژیان کەسـەر بەئیالەتی ئازەربایجان بو. لۆرد کـیرزن لـە۱۸۹۱ دا ژمـارەی هـەمویانی بـە۱۰۰- ۲۰۰ هەزار کەس قەبڵاندوە لەوانە ٤۰ هەزاریان لـەئازەربایجان بـون.[15] سـەرژمێری ئاسورییەکانی ئازەربایجانیش، کە بەزۆری لەناوچە کوردنشـینەکاندا بـون، بـەجۆرە نوسیوە:

ناحیەی سەلماس ۷۰۰ خێزان
سومایو چرا ۱۰۰ خێزان
ناحیەی ورمێ ۳٦۰۰ خێزان
سولدوز ٤۰۰ خێزان
باراندوز ۱۰۰ خێزان
تەرگەوەڕ ۵۰۰ خێزان

مەرگەوەڕ ١٠٠ خێزان
هەموی ٥٥٠٠ خێزان[16]

ئاسورییەکان بەزمانی سریانی ئەدوێن کەئەچێتەوە سەر ئارامی، ئەویش وەکو عەرەبی‌و عیبری لەخێزانی زمانە سامییەکانە. د. سوسە لای وایە کە ئەو زمانەی ئاسورییەکانی کوردستان لەناو خۆیاندا قسەی پێ ئەکەن هەمان زمانە کەمەسیح‌و جوەکانی فەلەستین لەسەردەمی خۆیدا پێی دواون. هۆی خۆڕاگرتنو مانەوەشی، سەرەڕای ئەوهەمو گۆڕانە قولانەی بەسەر ناوچەکەدا هاتون، ئەگێڕێتەوە بۆ دابڕانیان لەناوچەیەکی شاخاوی سەختدا.[17]

تا ئێستەش لەچەند جێگەی کوردستان شوێنەواری دێرینەی ئاشوری‌و، دێری مێژویی ئاسوری ماون. توێژینەوەی زمانەوانی دەری ئەخەن، بنجی زمانەوانی ناوی هەندێ لەگوندو ئاوایی‌و چیاو روبارەکانی کوردستان سریانییە.

٢/١ پێوەندییان لەگەڵ کورد

ئایدیۆلۆجی رەسمی هەردو ئیمپراتۆریی عوسمانی‌و ئێرانی، دینی ئیسلام بو. کاروباری دەوڵەتی عوسمانی لەدەس تورکی سوننەو کاروباری دەوڵەتی ئێرانی لەدەس ئازەری شیعەدا بوە. کورد نەخاوەنی دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی بوەو، نەبەشداری بڕیاردانی سیاسی دەوڵەتانی ئێرانو تورکیا بوە. لەهەردو دەوڵەتدا ژێر دەستەبوە. دین یا مەزەبێکی تایبەتی خۆی نەبوە، تێکەڵاوی ئایدیۆلۆجی نەتەوەیی کورد بوبێ تا ببێتە هاندەری بۆ لەشکرکێشی‌و داگیرکردنی وڵاتانی ترو سەرپێ دانەواندنی گەلانی دراوسێی. لەناو نەتەوەی کوردا ((تەبایی دینی)) نەبوە. ئەگەرچی زۆرایەتی کورد موسوڵمان بون، بەڵام هەمویان لەسەر یەك مەزەب نەبون. موسوڵمانەکان دابەش ئەبون بەسەر سوننی‌و شیعی‌و عەلەوی...دا. لەپاڵ ئیسلامدا ژمارەیەك لەئێلەکانی کورد لەسەر ئۆلی یەزیدی بون. لەهەندێ جێگەش کاکەیی یاخود وەکو پێیان ئەڵێن((عەلی ئیلاهی)) هەبون. سەرەڕای ئەمانە، مەسیحی‌و جولەکەشی لێ بوە. بەڵام مێژوی رابوردوی کورد باسی هیچ جەنگێکی دینیی ناوخۆی ناگێڕێتەوە، بەڵکو بەگشتی پێکەوە ژیانی بەئاشتی‌و هێمنایەتی زاڵبوە بەسەر پێوەندییەکانی نێوان ئەو مەزەبو دینانەدا.

شەرەف خان چەن روداوێکی مێژویی دەربارەی هاوکاری کوردی موسوڵمانو ئاسوری مەسیحی دژی دەسەڵاتی ئێلە تورکمانەکانی ئاق قوینلو ئەگێڕێتەوە"

روداوی یەکەم، لەرۆژانێکا کەئێلە تورکمانەکانی ئاق قوینلو بەسەرکردایەتی سۆفی خەلیلو عەرەبشا بەگ ناوچەی هەکارییان لەدەس میرەکانی هەکاری دەرهێناو مەڵبەندی هەکارییان داگیرکرد، ئاسورییەکانی دزە ئەبو رۆژانی شەمو،

دارو کەلوپەلی پێویست بەکۆڵ بگوێزنەوە بۆ ناو قەڵای دزە، کەناوەندی دەسەڵاتدارێتی هەکاری‌بو. میرەکانی هەکاری هەریەکەیان بەلایەکدا پەرەوازە بوبون. چەند ئاسورییەك بۆکارکردن رێیان ئەکەوێتە میسرو شام. لەوێ عزەدینی زێڕین چنگ، کەیەکێ لەمیرە پەرەوازەکانی هەکاری‌بو، ئەدۆزنەوە. داوای لێ ئەکەن بەنهێنی بگەڕێتەوە ناو ئەوان بۆ ئەوەی مەڵبەندی هەکاری ئازاد بکەن. عزەدین لەسەرگفتی ئەوان ئەگەڕێتەوە هەکاری‌و لەناو ئێلەکانی ئەواندا خۆی ئەشارێتەوە تا رێوشوێنی گرتنەوەی ناوچەکە دائەنێن.

لەشەممەیەکدا، کە ئەبو ئاسورییەکان، بەکۆڵەدارەوە بۆ بێگار بچن بۆناو قەڵا، لەناو کۆڵەکانیاندا چەکیان حەشارداو، عزەدینیش جلی ئەوانی لەبەرکردو، لەگەڵ ئەواندا چوە ناو قەڵاوە، ئەوسا کۆڵەکانیان فڕێداو، تاوی چەکیاندا. عزەدین دەستی گرتەوە بەسەر قەڵاکەداو، کۆتاییان هێنا بەدەسەڵاتی ئاق قوینلو. دەسەڵاتی میرەکانی هەکاری بەیارمەتی ئاسورییەکان سەرلەنوێ دامەزرایەوە.[18]

روداوی دوەم، هەر لەساڵانی دەسەڵاتی ئاق قوینلودا، لەکاتێکا مەزنەکانی ئێلی رۆژکی خەریکی دانانی پلانی ئازاد کردنی بتلیس بون لەدەسەڵاتی داگیرکەر، محەمەد ئاغای کەلهوکی، کەمیرەکانی بەتلیسی بەنهێنی لەقومەوە هێنایەوە بۆکوردستان، ئەوەندە متمانەی بەئاسورییەکان ئەکرد، لەناو ئەواندا لەهەکاری‌دا حەشاری دان.[19]

کوردو ئاسوری هەردوکیان لەژێر دەسەڵاتی بابیحالی‌و دەرباری ئێرانی‌دا بون. شەریعەتی ئیسلام بناغەی قانون‌و جۆری رێکخستنی کاروباری هەردو دەوڵەت بو. لەژێر سایەی هیچ کام لەم دو دەوڵەتەدا موسڵمان‌و ناموسڵمان وەکو یەك بەرامبەر نەبون. موسڵمان هاوڵاتی تەواو و، ناموسڵمانەکان بەتایبەتی مەسیحی‌و جو کەهەردوکیان بە((ئەهلی کتاب)) دانراون، لەڕیزی ((ئەهل الذمة))دا بون، ئەرك‌و مافەکانیان بەو پێیە دیاری کراوە. نەستورییەکان وەکو بەشێکی مەسیحییەکان رەفتاریان لەگەڵ کراوە. ئەو قانونانەی بەسەر مەسیحییەکاندا سەپێنراوە، بەرامبەر بەوانیش جێبەجێ‌کراوە. مەسیحییەکان بەگشتی لەژێر باری چەوسانەوەی دینی‌و سیاسی‌و کۆمەڵایەتی‌و ئابوری‌دا بون. لەگەڵ ئەوەشدا پێوەندی نێوان موسڵمانانی کوردو ناموسڵمانەکانی دانیشتوی کوردستان، بەگشتی هێمن‌و ئاسایی‌بوە. جەنگی مەزەبی‌و جەنگی دینی تێدا نەقەوماوە تاسەدەی ١٩هەم.

ئاسورییەکانی کوردستان لەسنوری ئەمارەتە ئۆتۆنۆمەکانی هەکاری، بۆتان، بادینان سۆراندا بەئاسودەیی ژیاون. مەلیکەکانی ئاسوری، خۆیان بەرپرسی ئێلەکانی خۆیان بون. ئەوان لەباتی هەمو ئێلەکانی خۆیان راستەوخۆ لەبەرامبەر

میرەکانی کورد یاخود راستەوخۆ لەبەرامبەر والیو کاربەدەستانی عوسمانیدا بەرپرسبون لەکۆکردنەوەی باجو سەرانەو سازدانی شەرکەرانی هۆزەکانیان لەکاتی پێویستدا. ئەمیرەکانی کورد دەستیان نەئەخستە کاروباری ناوخۆی دینیی، کۆمەلایەتی، ئابوری، فەرهەنگییانەوە.

ریچ لەتێبینییەکانی خۆیدا لەسەر ئەوان نوسیویەتی: ((بۆگەیشتن بەئاسیای بچوك بەم رێگەیەدا، پیاو ئەبێ بەو ناوچە سەختانەدا تێ بپەڕێ کەئێلە کلدانییە مەسیحییەکانی لێ ئەژین، ئەوانەی لام وایە" تەنیا مەسیحین لەرۆژهەلاتدا سەربەخۆیی خۆیان لەبەرامبەر موسلمانەکاندا پاراستوە، بە بەهێزی خۆیان بۆ ئامادە کردوە.

هەر ریچ لەیادداشتەکانیدا ئەنوسێ: ((کێوی ترین ئێلەکانی جولە مێرگ یا هەکاری کەدابڕاون کلدانییەکانن، ئەوانیش چوارن. گوێ نادەنە میری هەکاری، ژیانێکی تەواو درندانە ئەژین، دینیان مەسیحییەو سەربە نستوریوسن، پیاوەکانیان بەخورتی گەورەیی قەلافەتو ئازایەتی بەناوبانگن، ئەلێن تێپەرین بەناوچەکانی ئەماندا مەترسی زۆرترە وەك لەناوچەی ئێلە موسلمانەکان. ئەوانە لەناوچەکانی نێوان ئامێدیو جولە مێرگدا دانیشتون، جگە لەوان تەنیا یەك ئێلی موسلمانی لێیە، جاروبار هەندێ باج بەمیری هەکاری ئەدەن، ئەگەر رازیکردن یا دلی نەرمکردن، بەلام بەزۆر نا))[20].

ریچ لەشوێنێکی تری گەشتنامەکەیدا نوسیویەتی: ((جولەمێرگ پایتەختی ناوچەی هەکاری کوردییە. قوچانسی بارەگای پاتریارکی کلدانی لەوێیە، ئەو(پاتریارك-و.) لەهەر شەرێکا کە لەنێوان میری هەکاریو ئێران بقەومێ، خۆی سەرکردایەتی تیپی لەشکرئەکا... بەلێزانی بەکارهێنانی تفەنگ و شمشێر بەناوبانگە، هەروەکو هەمو دزەکانی سەربەو بەچاکی ئەیزانن.[21] کاتێ تەتەرەکەی ریچ ئەیەوێ بەناوچەی هەکاریدا رابوێ بۆ ئەوەی پۆستە بۆ ئەستەمبوڵ ببا، زوبێر پاشای میری بادینان، ئامۆژگاری تەتەرەکە ئەکا: ((.. هەرچییەکیان لێ وەرئەگرێ نرخەکەی بدا، رەزیلی لەدانی نرخی هیچ خواردنێکا نەکا کەبۆی دائەنێن، بەلکو هەرچییان بۆدانا بیخواو ستایشی بکا، چونکە ئەوانەی ئەو بەناوچەکەیاندا ئەروا، لەهەموکەس درترو، تورەترن... بچوك ترین دەسدرێژی بۆ سەریان ئەبێتە هۆی تیاچونی))[22]

یەکێ لەتاکتیکەکانی بابی عالیو دەرباری ئێرانی بۆ چەسپاندنی دەسەلاتی خۆیان، نانەوەی دوبەرەکیو دروست کردنی دوژمنایەتیبو لەناو بنەمالەو هۆزو ئێلو گەلو نەتەوەو دینو مەزەبە جیاوازەکانی ناو قەلەمرەوەکانیاندا. سوننییان

ئەکرد بەگژ شیعەداو، موسوڵمانیان لەمەسیحیو جو هانئەدا. ئێلەکانیان بەرئەدایە یەکتریو پیاوەکانی خێزانێکیان ئەکرد بەدوژمنی یەکتری. دزەکردنی دەوڵەتانی ئەورووپی بۆ خۆ خزاندنە ناوچەکەوە، دواییتر ناردنی میسیۆنی دینیی ئاگری ناکۆکی دینیی مەسیحی- موسوڵمانی خۆشترکرد.

لەکاتی راپەڕینەکەی بەدرخان بەگدا، پەیوەندی کوردو ئاسوری بەفیتی دیپلۆمات‌و میسیۆنەکانی بێگانە تێکچو. پێکدادانی خوێناوی قەوما(١٨٤٣). پ. روندو، لەسەر ئەو رووداوانە نوسیوێتی: ((... ئەم تێکهەڵچونانەی نێوان کوردو مەسیحییانی کێونشین، کە لەڕوی کۆمەڵایەتییەوە زۆر لەیەك ئەچن، پێوەندییان بەکاروباری خێڵەکییەوە هەبوە نەك بەکاروباری دینییەوە)) [٢٣] بەڵام دوای ئەوە پێوەندییەکان سەرلەنوێ ئاسایی بونەوەو چونەوە دۆخی جارانی.

لەکاتی شۆڕشەکەی یەزدانشێردا، هەندێ لەنەستورییەکان، بەشداربون. [٢٤]

شێخ عوبەیدوڵڵا لەکاتی خۆئامادە کردنیدا بۆ شۆڕش دژی تورك‌و عەجەم تەقەلایەکی زۆریدا بۆ ئەوەی بیانکات بەهاودۆست‌و هاوپەیمانی خۆی. لەگەڵ ئەوەی تەقەلاکانی سەری نەگرت. ئاسورییەکان، بەپێی ئامۆژگاری دیبلۆمات‌و میسیۆنێرەکان، لەجوڵانەوەکەی شێخ بێلایەن راوەستان. شێخ ڕێزی بێلایەنییەکەی گرتن. لەو جەنگە خوێناوییەدا کە لەورمێو دەوروبەریدا قەوما نەی هێشت مەسیحییەکان توشی زەرەرو زیان بن. تەنانەت هەندێجار مەزنەکانی مەسیحییەکان بۆ ناوبژی ئەکەوتنە بەینی شێخ‌و کاربەدەستانی ورمێوە. بگرە لەگەرمەی شەڕەکاندا کاتێ نوێنەرانی مەسیحییەکانی ورمێ چونە لای شێخ‌و داوای پارێزگاری سەرو سامانی مەسیحییەکانیان لێ کرد، شێخ بێ دودڵی گفتی سەلامەتی سەروسامانی پێدان‌و، بەڵێنەکانی خۆیشی بەجێهێنا. [٢٥] شێخ نەیهێشت ئاسورییەکان لەشەڕەوە بگلێن، یا توشیکوشتن‌و تاڵان بن.

لەساڵانی ١٨٩٤ تا ١٨٩٦ کاتێ بابیعالی فەرمانی کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەنیەکانی دەرکرد، ئۆردوی تورك بێ بەزەییانە کەوتە جێبەجێ کردنی ئەوکارە. لەوەشدا ئالا حەمیدییەکان، کە لەهۆزەکانی کورد پێك هات بون، بەشداربون. بەڵام ئاگری ئەم مەینەتییە ئاسورییەکانی نەگرتەوە. بەڵکو پەیوەندی کورد لەگەڵ ئاسوری ئاسایی بو. شێخ عبدالسلام بارزانی کاتێ لەبەر هێرشی فراوانی ئۆردوی تورکدا خۆی پێ رانەگیراو ناچاربو لەناوچەی بارزان بکشێتەوە، ماوەیەك خۆی لەشوێنێکی ئەمیندا حەشاربدا، رویکردە بارەگای سەرەکی ئاسورییەکان، قوچانس. مارشیمۆن لەوێ داڵدەی داو شاردیەوە تا سەرلەنوێ هێزەکانی خۆی رێكخستەوە. [٢٦]

٣/١ دەسوەردانی دەوڵەتانی ئەوروپی لەکاروباری ناوخۆی رۆژهەلات

لە سەرەتای سەدەی ١٩ هەمدا دەوڵەتانی بەهێزی ئەوروپی چاویان بڕیبوە رۆژهەلاتی ناوەڕاست، ئەیان ویست چارەنوسی ئیمپراتۆریی عوسمانی، کەچوبوە قۆناغی لاوازیو داوەشینەوە، دیاری بکەن. هەر لەو زەمانەوە لەناو سیاسیەکانی ئەوروپادا زاراوەیەك بەناوی((کێشەی رۆژهەلات))ەوە کەوتە سەر زمان. بەریتانیا((پارێزگاری رێگەی هیندستان))و روسیا((گەیشتن بەدەریای ئازاد))و، فەرەنسە((پاراستنی کاسۆلیکەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی))یان، کردبوە بنچینەی جموجوڵی سیاسی، جەنگی، ئابوری، خۆیان لەناوچەکەدا. دەوڵەتانی ئەوروپی لە پەیجوری قازانجەکانی خۆیان دا ناکۆك بون لەسەرئەوەی" سەربەخۆیی ئیمپراتۆریی عوسمانی بپارێزرێ یا قەڵەمڕەوەکەی دابەش بکرێ، مەسیحییەکانی ئەوێ لەژێردەسەلاتی سوڵتانی عوسمانیدا بمێننەوە یا بەگوێرەی جیاوازی نەتەوەکانیان داوودەزگای تایبەتی خۆیان هەبێ. ئەم ناکۆکیانە لەسیاسەتی دەرەوەی بەریتانیاو روسیاو فەرەنسەدا رەنگی ئەدایەوەو کاری ئەکردە سەرگەلی کوردو جوڵانەوە نەتەوەییەکەی کەتازە خەریکی گەشانەوەو گەلاڵە بون بو. لەئەنجامی ئەو سیاسەتەدا، دوکێشە تێکەڵاوی مێژوی کوردو گەلە مەسیحییەکانی هاونیشتمانو دراوسێی بون" یەکێکیان، دەوڵەتانی ئەوروپی کەئیتر بەهێز بوبون، کەوتبونە پەلهاوێشتن، چاویان بڕیبوە قەڵەمڕەوی عوسمانیو ئێرانی، بۆ ئەم مەبەستەش کەوتبونە هاندانی ناردنی میسیۆنی دینیو، بەکارهێنانی مەسیحییەکانی هاوولاتی ئەم دو دەوڵەتە بۆ دەسوەردانە کاروباری ناوخۆی رۆژهەلاتی ناوەڕاستو، بەهێز کردنی جێگە پێی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی خۆیان لەناوچەکەدا. ئەویتریان، هاندانی بابیعالی بۆ نەهێشتنی دەسەلاتی گەورەکانی کوردو لەناوبردنی ئەمارەتە ئۆتۆنۆمەکانیانو چەسپاندنی دەسەلاتی ناوەندیی تورك لەجێگەی دەسەلاتی ئەوان.

١/٣/١ هاتنی میسیۆنی دینی

یەکێ لەتاکتیکەکانی دەوڵەتانی ئەوروپی بۆکردنەوەی جێگە پێی خۆیان لەناوچەکەدا ناردنی میسیۆنی دینیی بو. بۆ پەرەپێدانی جوڵانەوەی میسیۆنیی چەندین داوودەزگاو رێکخراو لەئەوروپاو ئەمریکا دامەزرا بون.

ئەم دامەزراوە دینییانە چاویان بڕیبوە ئاسورییەکانو، هەوڵیانئەدا کەڵك لەهەلومەرجی نالەباری ژیانی ئەوانو چەوسانەوەی دینیو کۆمەلایەتیو ئابورییان وەربگرنو، لەناو ئەواندا جێگەی خۆیان بکەنەوەو، لەرێگەی ئەوانەوە پەل بهاون. چەند جار نوێنەری خۆیان نارد بۆ هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی چالاکی خۆیان

لەناو ئاسورییەکانی کوردستاندا. گرانت، پزیشکێکی میسیۆنێرلە ١٨٣٩ دا سەردانێکی کوردستانیکرد، لەو سەردانەدا سەری ئاسورییەکانیشیدا، هەر لەئەنجامی ئەم سەفەرەدا ناوەندێکی گەورەیان لەئاشیتا لەهەکاری دامەزران.

میسیۆنی فەرەنسی، روسی، بەریتانی، ئەمریکایی، هی فاتیکان، لەسەرانسەری ناوچەکەدا کەوتبونە جموجوڵو، دامەزراندنی ناوەندی میسیۆنیری، خوێندنگا، نەخۆشخانە. لەهەندێ شوێن ئەم ناوەندانەیان دەکردە قەڵای جەنگیو، ئەبو بەهۆی دروست بونی ترس وپەژارە لەدڵی گەورەکانی کوردا، کەموسوڵمان بون ولەبن تەئسیری هاندانی دینیی مەلاکاندا بون.

ورمێ بوبوە ناوەندێکی گرنگی میسیۆنە مەسیحییەکان، تەنانەت فاتیکان لەباتی ئەوەی سەفیری خۆی لەتاران دابنێ، کەپایتەختی ئێران‌بو، لەورمێ بارگەی خستبو. لەوێوە سەرپەرشتی هەمو دەزگا کاتۆلیکییەکانی ئەکرد.[27] لەئەڵەمرەوی عوسمانیشدا، میسیۆنە مەسیحییەکان کەوتبونە چالاکییەکی فراوان، بەتایبەتی چونکە ژمارەی مەسیحی لەوێ زۆرترو، مەترسی عوسمانی بۆ سەر ئەوروپا کاتیخۆی لەهی ئێران گەورەتربو.

١. میسیۆنی فەرەنسی

ئێران لەجەنگی روسی-ئێرانیدا(١٨٠٣-١٨١٣) شکا، لەوکاتەدا فەرەنسەش لەجەنگ‌دابو لەگەڵ روسیا. کاتێ فەتح عەلی شای ئێران بەوەی زانی نامەیەکی بۆ ناپلیۆن نوسی. داوای هاوکاری لێ کرد دژی روسیا. لەئەنجامی ئەوەدا پەیمانی فینکن شتاین(١٨٠٧) لەنێوان ئێرانو فەرەنسەدا بەستراو ناپلیۆن دەستەیەکی بەسەرۆکایەتی جەنەراڵ گاردان ناردە ئێران(١٨٠٧). لەناو ئەم دەستەیەدا، لەپاڵ ئەفسەری پسپۆری جەنگیو هەندەسەو پزیشکیدا، دو قەشەی جەزەویتیان لەگەڵبو. ئەم قەشانە ورمێیان کردە بارەگای خۆیان، ئەرکی سەرەکییان ئەوەبو بەرهەڵستی چالاکی روسو ئینگلیز بکەن لەئێراندا. هەر لەسەرەتاوە کەوتنە دامەزراندنی پەیوەندی لەگەڵ نەستورییەکان.

ئاڵوگۆڕەکانی ناو فەرەنسە، تەگەرەی لەکاری کەنیسەکان نەداو ئەوان درێژەیان بە تەقەلاکانی خۆیاندا. میسیونی فەرەنسی لە١٨٤١ دا لەورمێ جێگیربو، سەرەتا ٣ فێرگەی لەئاواییەکانی ئەردشاهیو باریاریو موانە لەنزیك ورمێ کردەوە، هەمان ساڵ دو خوێندگا، یەکێکی کورانەو یەکێکی کچانەشیان لەناو شاری ورمێ دامەزران.[28] زۆری نەخایان ٣٥ خوێندنگایان لەگوندەکانی ورمێدا کردەوە. لەم خوێندنگایانەدا جگە لەدەرسی دین، زمانی فەرەنسیو زمانی فارسیشیان فێرئەکردن.

میسیونی فەرەنسی چاپخانەیەکیان لەورمێ دامەزران بۆ چاپی کتێب بەزمانو پیتی کلدانی. لە ١٨٩٦ ەوە کەوتنە چاپو بڵاوکردنەوەی مانگنامەی((کالا دشرارا))واتە((دەنگی راستی))[٢٩]

٢. میسیۆنی ئەمریکایی

ساڵی ١٨٢٩ دامەزراوێکی دینیی ئەمریکی بۆ ناسینی هەلومەرجی ژیانی نەستورییەکانو هەواڵی دانانی بارەگای میسیونی ئەمریکایی دوکەسی بەناوی سمیسو دوایت نارده ناوچەکانی ژیانی ئەوان. پاش گەشتەکەی ئەمان لە ١٨٣٢دا میسیونێکیان بەسەرۆکایەتی پیرکینز ناردە ورمێ.[٣٠] پیرکینزو تاقمەکەی سەر بەرێبازی پریسبیتریانی نیویورك بون.[٣١]

پیرکینز لە ١٨٣٦دا خوێندنگایەکی لەورمێ دامەزراندو کەوتە هەوڵدانی پەرەپێدانی خوێندەواری، پاش ٣ ساڵ ژمارەی خوێندنگاکانی گەیشتە ١٢ولە ١٨٤٠دا لە ٧٠ گوندا خوێندنگای دامەزراند بو.

هەر لەو ساڵەدا یەکەمین چاپخانەی لەورمێ دامەزراند کەخاوەنی تیپی سریانی، عەرەبی، ئینگلیزیبو، یەکەم کتێبی بەزمانو تیپی سریانی پێ چاپ کرد.[٣٢] بەم پێیە ورمێ لەدوای تەوریزو تاران، سێیەمین شاری ئێران بو کەدەزگای چاپی تێدا دابمەزرێ.[٣٣]

یەکەمین رۆژنامە لەئێراندا لە ١٢٥٠ی کۆچیدا لەتارانو پاش ١٧ ساڵ دوەمین رۆژنامەی رەسمی بەناوی((وقائع اتفاقیە)) لە ١٢٦٧ دا هەر لەتاران بڵاوکراوەتەوە. لەهەمان ساڵدا، هەمان میسیون لە ١ی کانونی یەکەمی ١٨٥١ەوە کەوتە بڵاوکردنەوەی گۆڤاری((تحریرا دی باحرا، واتە پرشنگی روناکی)). بەم پێیە سێیەمین رۆژنامە لەسەرانسەری ئێراندا لەورمێ لەلایەن ئەمانەوە بەزمانی کلدانی دەرچوە.[٣٤]

میسیونی ئەمریکایی توانای دارایی لەمیسیونەکانیتر زۆرتربو. بۆ ئەوەی نفوزی خۆی لەناو مەسیحییەکاندا بەهێزتر بکا ئەی توانی لەوانی کەزیاتر بایەخ بەدامەزراندنی فێرگەو نەخۆشخانە بدا. ورد بونەوەیەك لەئاماری خواری رادەی بایەخدانی میسیونی ئەمریکایی بەخوێندەواری دەرئەخا:

ساڵانی	ژمارەی فێرگە	ژمارەی قوتابی
١٨٣٧ تا ١٨٤٧	٢٤	٥٣٠
١٨٤٧ تا ١٨٥٧	٥٠	٤٩٨
١٨٥٧ تا ١٨٦٧	٥١	١٠٩٦

١٨٦٧ تا ١٨٧٧	٥٨	٢٠٢٤
١٨٧٧ تا ١٨٨٧	٨١	١٨٣٣
١٨٨٧ تا ١٨٩٥	١١٧	٢٤١٠ [٣٥]

جگە لەکاروباری دینی، جوگرافیا، مێژوی گشتی، فێربونی زمانەکانی سریانی، ئینگلیزی، فارسی، تورکیشیان خستبوە بەرنامەکانی خوێندنەوە.[٣٦]

دکتۆر کاکران پاش تەواوکردنی خوێندنی پزیشکی لەئەمریکا، نەخۆشخانەیەکی لە ١٨٧٩دا لەورمێ دامەزراند، لەوێدا سەرەڕای تیمارکردنی نەخۆش، دەرسی پزیشکی بەهەندێ لەخوێندکارەکانیش ئەگوت.[٣٧]

٣. میسیۆنی ئینگلیزی

لەکاتی شۆڕشی بەدرخان بەگدا، ئاسورییەکان لەشەڕەوە گلان. دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەلایەکەوە هانی نستورییەکانیاندا دژی بەدرخان رابوەستنو، لەلایەکی ترەوە هانی کاربەدەستانی تورکیاندا جولانەوەکەی بەدرخان دابمرکێننەوە. لەو هەلومەرجە ئالۆزەدا پێشەوای نستورییەکان لە ١٨٤٣ دا داوای یارمەتی لەسەرۆکی قەشەکانی کانتەربەری کرد.[٣٨] ئەگەرچی مارشیمون دەستدرێژی کوردی کردبو بە بەهانە، بەلام هۆی راستەقینەی ئەم خواستە ترسی مارشیمون بو لەپەرەسەندنی نفوزی مسیونەکانیتر. لەم بارەیەوە ئوژن ئوبن، سەفیری فەرەنسی نوسیوێتی:((مارشیمون بۆ پاراستنی خۆیو میللەتەکەی لەکار تێ کردنی نفوزی کاسۆلیکی فەرەنسیو پریسپیترانی ئەمریکایی داوای یارمەتی لەکونسولی ئینگلیز کرد لەموسل، بەهۆی ئەوەوە سەرۆکی قەشەکانی کانتەربیری هەیئەتێکی ناردە بارەگاکەی مارشیمون بۆ قوچانس هەروەها لە وانو ورمێ بنکەیان دامەزران))[٣٩]

بەریتانیا قازانجی لەوەدا نەبو مەسیحییەکان لەژێر ناوی کاسۆلیکێتیدا خۆیان بخەنە ژێر چەتری پارێزگاری فەرەنسییەوە، لای بابی عالی ئەوەی کرد بە بەهانەی دەسوەردانە کاروباری نستورییەکان. ئیرل کلارندون، وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا لەنامەیەکیدا سالی ١٨٥٧ بۆ سیر ستراتفور کانینگ، سەفیری بەریتانی لەتورکیا نوسیوێتی: ((حکومەتی خاوەن شکۆ بەخۆشییەکی زۆرەوە گەرەکێتی رادەی سەرکەوتنی ئەو تەقەلایانە بزانێ کەئەتوانن بەقازانجی ئەو میللەتە چەوساوەیە بیدەنو سەرەنجام ئاواتەکانیان چیە)). پێشەوای دینیی نستورییەکان راستەوخۆ نامەیەکی بۆ شاژن ڤیکتۆریا نوسی، لەهەردو ئەنجومەنی لۆردەکانو خەلکدا خوێنرایەوە، کۆرە رەسمییەکانی بەریتانیا بەگرنگی پێدانەوە وەریان گرت.

لۆرد راسل نامەیەکی بۆ نوێنەری بەریتانیا لای بابیعالی نارد، تییا نوسی‌بو: ((بەعەلی پاشا رابگەیەنە کە بەختیاری‌و چاکەی نەستورییەکان کارێکە بەلای حکومەتی خاوەن شکۆوە زۆرگرنگە، ئەبێ ئاگاداری بکەی کەدەسبەجێ ڕێوشوێن دابنێن بۆ لابردنی زوڵم لەسەریان))[40]

سەرۆکی قەشەکانی کانتەربیری بەنوێنەرایەتی کەنیسەی ئەنگلیکانی دەستەیەکی نارد بۆ لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی نەستورییەکان. ئەم دەستەیە لەناوچەی جولەمێرگ پێشەوای نەستورییەکانی بینی، هەروەها ٨ قەشەی لەتورکیاو ٣ قەشەی لەئێران بینی. لەپاش گەڕانەوەی ئەم دەستەیە لە ١٨٨٦ دا میسیونێکی هەمیشەیی بسەرۆکایەتی کوتس نارده چیاکانی هەکاری‌و دوکتۆر ولیام براون ی بەراویژکاری مارشیمۆن لەقوچانس دانا، براون ماوەی ٢٥ ساڵ لەلای مارشیمون مایەوە، هاوزەمانی دو ماربو تا لە ١٩١٠ دا لەوێ مرد.[41]

٤. میسیۆنی روسی

روسیا لەسەردەمی پیتەری مەزنەوە چاوی بڕیبوە داگیرکردنی ئێران، بۆ ئەو مەبستەش هەوڵی‌ئەدا کەڵك لەمەسیحییەکان وەربگرێ. لەساڵانی جەنگەکانی روسی-ئێرانی دا(١٨٢٦-١٨٢٨) هەندێ لە نەستورییەکانی وەکو رێبەرو چاوساغ بەکارهێنا. پاش ئەو شەڕانە سەدان خێزانی نەستوری ناچاربون بەکۆمەڵ کۆچ بۆ قافقاز بکەن. پەیوەندی روسی- نەستوری پتەوتر ئەبو. لەچلەکانی سەدەی ١٩ هەمدا، شیلمون ئاراجان، یەکێ لەقەشە نەستورییەکان لەئێرانەوە چو بۆ دیتنی حاکمی قەفقاز، فورتنسوف. قەشە داوای‌لێ کرد رێ بدرێ بەهەمو نەستورییەکانی ئێران بەکۆمەڵ بگوێزنەوە بۆئەوێ، بەڵام فۆرتنسۆف ئەم خواستەی نەسەلماند، چونکە پێی وابو ئەگەر لەمەڵبەندەکانی خۆیان دا بمێننەوە ئەتوانن زۆرتر خزمەتی روسیە بکەن. لەم بارەیەوە نامەیەکی بۆ وەزیری کاروباری دەرەوە، نیسلرود، نوسی تێی‌دا ئەڵێ: ((ئێمە ناتوانین رێ بە نەستورییەکان بدەین بگوێزنەوە بۆ قافقاز، بەڵام ئەبێ پەیوەندی باشیان لەگەڵ ببەستین‌و، ئەبێ لەبەرامبەر حکومەتی ئێرانی‌دا پارێزگارییان بکەین، بۆ ئەوەی باوەڕو دڵسۆزییان بەدەس بهێنین، چونکە لەدوارۆژدا کەڵکێکی گەورەیان لێ وەرئەگرین))

لەکاتی جەنگی قرمدا(١٨٥٣ - ١٨٥٦) پێشەوای نەستورییەکان ئامادەیی خۆی دەربڕی بۆ هاوکاری لەگەڵ روسیەو کەوتە گفتوگۆ بۆ ئەوەی کەنیسەی نەستوری بخرێتە سەرکەنیسەی سلاڤی روسی. لە ١٨٩٨دا ماریۆنان بەنوێنەرایەتی پێشەوای نەستورییەکان چو بۆ پیتەربۆرگ، لە ئەنجامی ئەوەدا روسیەکان لە ١٩٠٠وە دەستەیەکی گەورەی ئورتودوکس یان نارده ورمێ‌و بەگەرمی کەوتنە

چالاکی. لەلایەن مەسیحییەکانی ئەویشەوە بەگەرمی پێشوازی کرانو، ئەوانیش ئەویانکردە بنکەی چالاکییەکانی خۆیان.[42]

لە ۱۹۰۱ەوە گۆڤاری کلدانی زمانی ((ئورمی- ئورتودوکسانا)) یان بڵاوکردەوە.[43]

۲/۳/۱ ئەنجامی کاری میسیۆنەکان

بەدرێژایی سەدەی ۱۹ هەم دەوڵەتانی ئەورووپی لەهەوڵدانێکی بەردەوامی سیاسیو جەنگیو ئابوری دا بون بۆ ئەوەی جێگە پێی خۆیان لەناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەگشتیو، لەناو سەرزەمینی ئێرانیو عوسمانیدا بەتایبەتی قایم بکەن. هەریەکەیان لەپەیڕەوی جێبەجێ کردنی ئامانجە تایبەتییەکانی خۆیو لەسۆراخی دابین کردنی قازانجەکانی خۆی دابو. ئامانجەکانی دەوڵەتانی ئەورووپیو قازانجو دەسکەوتەکانیان لەناوچەکەدا هەمیشە لەگەڵ یەك جوتوگونجاو نەبون. روسیا چەندی بۆی بکرایە هەوڵی پەلهاوێشتنی لە ئەرزی عوسمانیو ئێرانیدا ئەدا، قازانجی لەقوت دانی هەردو دەوڵەت دا بو، بەڵام بەریتانیا قازانجی لەمانی ئەم دو دەوڵەتەدابو، بۆ ئەوەی وەکوکۆسپ لەبەردەم روسیادا بوەستنو نەهێڵن سنوری دەسەڵاتی روسی بگاتە سەرئاوی گەرمی دەریا ئازادەکانو قازانجەکانی بەریتانیا لە هیند بخاتە مەترسییەوە. فەرەنسەش لەلایەکەوە بۆ بەرەنگاری روسی پێویستی بەمانی ئەم دو دەوڵەتەو لەلایەکی ترەوە بۆ هەڕەشەکردن لەبەریتانیا پێویستی بەجێگە پێو بنکە بو لەم وڵاتانەدا. ئەم دەوڵەتانە هەریەکەیان بەشێوەی تایبەتی خۆی هەوڵی بەجێ هێنانی ئامانجەکانی ئەدا. یەکێ لەرێگەکانی دزەکردن بۆ ناوچەکەو جێگیربون تێیدا گرنگی دان بو بەناسینو کۆکردنەوەی زانیاری جۆراوجۆر لەسەر ئەم وڵاتانە. لەوەشدا هەروەکو گەڕۆكو زاناکانی مێژو، ئارکێولۆجی، جوگرافیا، زمانەوانی کەلکی زۆریان بۆ دەوڵەتەکانی خۆیان هەبو. میسیۆنە دینییەکانیش، بەهۆشیاری یالەڕوی بێ ئاگاییەوە، دەوری کاریگەریان هەبو لەجێبەجێ کردنی ئەوئەرکەدا.

لەناو مسیۆنێرەکاندا رەنگە مرۆڤی چاکەخواز، لەخۆ بوردو، خۆنەویست، خواپەرست زۆر بو بنو رەنگە زۆربەیان بەنیازی پاکی گەیاندنی پەیامی پیرۆزی مەسیحو پێشکەوتنی ئەورووپاو یارمەتی دانی گەلە مەسیحییە دواکەوتوە چەوساوەکانی ناوچەکە هاتبنو، ساڵانی درێژی تەمەنی خۆیان بۆ ئەو مەبەستە تەرخان کردبێ. ئەوانە لەچەندین شوێنی دورو دواکەوتودا فێرگەو نەخۆشخانەیان دامەزراند. چەندین لێکۆڵینەوەی بەنرخیان لەسەر لایەنە جیاوازەکانی ژیانی گەلانی ناوچەکە نوسی. خوێندەواریو رۆشنبیرییان لەسنورێکی دیاری کراودا

بلاوکردەوە. چەندین چاپخانەیان دامەزراندو چەندین کتێب و گۆڤاریان چاپکرد بەلاّم هەمو هەوڵ و تەقەلای خێرخوازانەی ئەمانە لەدوا هەڵسەنگاندندا ئەرژایە ناو هەوڵی جێبەجێ کردنی ستراتیجی دەوڵەتانی ئیمپریالیستی ئەوروپییەوە کەچاریان بڕیبوە دەس بەسەراگرتن و داگیرکردنی ناوچەکە. لەوەشدا هەم میسیونێرەکان بون بەیەکێ لەدەسکەلاکانی جێبەجێ کردنی ئامانجی ناڕەوای دەوڵەتەکانیان، هەم مەسیحییەکانی ناوچەکەش بون بەقوربانییەکی بێ دەسکەوتی ئەو ستراتیجە، چونکە بون بە هۆی:

١. تێکدانی تەبایی مەزەبی

کەنیسەکانی ئەو دەوڵەتانەی میسیونی خۆیان ئەنارده ناو مەسیحییەکان لەمەزەبدا یەکگرتو نەبون، بەڵکو لەسەرمەزەبی جیاواز بون. کەنیسەکان لەگەڵ یەك جیاوازو ناکۆك بون. هەریەکەیان هەوڵی ئەدا باوەڕی خۆی بباتە ناو مەسیحییەکانەوە. لەوەشدا ئاسورییەکان لەچاو گەلە مەسیحییەکانی تردا لەهەمویان زیاتر توشی زەرەربون. باوەڕی مەزەبی و نەتەوەیی لەلای ئەرمەنییەکان تێکەلاّو بوبو، دین و مەزەبی بێگانە بەئاسانی نەی ئەتوانی کاریان تێ بکا. بەلاّم ئاسورییەکان هێشتا لەپلەیەکی نزمی پێشکەوتنی فەرهەنگیی و کۆمەلاّیەتی و ئابوری و سیاسیدا بون، بەژمارە کەم و لەیەك دورو دابڕاوبون ، میسیونە جیاوازەکان بەئاساتی ئەیانتوانی ریزەکانیان کون بکەن و مەزەبیان پێ بگۆڕن. لەئەنجامی کاری میسیونە جیاوازەکاندا تەبایی مەزەبیی لەناو ئاسورییەکاندا نەما. ئەگەر لەپێشدا هەمویان یازۆرایەتییان نەستوری و کەمایەتییەکیان کاسۆلیکی سەر بەڕۆمابون، ئەوا دوای هاتنی ئەوانە ئەم گەلە بچوکە دابەشبو بەسەر چەند مەزەبی جیاوازی ناکۆکی وەکو پرۆتستانتی، کاسۆلیکی، ئەنگلیکانی، ئارتۆدۆکس...

٢. تێکدانی پێوەندی ئاسوری- کوردی.

لەپێش هاتنی میسیونە ئەوروپییەکاندا پێوەندی ئاسوری- کوردی تا ئەندازەیەکی باش ئاسایی بوە. مێژوی ناوچەکە باسی هیچ پێکدادانێکی خوێناوی گەورەی نێوان ئەم دو گەلە ناگێڕێتەوە. بێگومان ئاسورییەکان لەبەرئەوەی مەسیحی، یاوەکو پێیان گوتون((غەیرە دین))و((کافر)) بون، لەمافی دینی، سیاسی، ئابوری، کۆمەلاّیەتی... دا وەکو یەك نەبون لەگەڵ کورد یا لەگەڵ موسوڵمانەکانیتر، ئەوانە لەرێزی ئەهلی زیمەدا بون و ئەبو((جزیە)) بدەن. مەزنەکانی کورد هەروەکو دانیشتوان و ئێلەکانی ژێردەستی خۆیان ئەچەوساندەوە، ئەبێ ئاسورییەکانیان زیاتر چەوساندبێتەوە، لەوەشدا جگە لەدواکەوتنی گشتی

سیاسی‌و کۆمەڵایەتی هەموکورد، هەستی دینی‌و هاندانی مەلاکانی کورد دەورێکی کاریگەریان هەبوە. ئەگەرچی تەبایی دینی‌و مەزەبی هەرگیز لەناوکوردا نەبوە. لەکوردستاندا ئیسلام‌و مەزەبە جیاوازەکانی، کاکەیی- ئەهلی هەق، پێڕەوانی تولی یەزیدی، مەسیحی، جو... هەبونو لەپاڵ یەکدا ژیاون. بەڵام لەمێژوی کوردا باسی جەنگی دینی‌و مەزەبی زۆر نیە، چەند جارێ قەتلوعامی یەزیدی کراوە، بەڵام باسی شەڕو پێکادانی دین‌و مەزەبەکانی‌تر نیە، بەتایبەتی شەڕی مەسیحی-موسوڵمان تا هاتنی میسیونەکانی بێگانە.

میسیونێرەکان دەورێکی کاریگەریان هەبو لەهاندانی ئاسورییەکاندا دژی گەلە موسڵمانەکانی دراوسێیان، بەتایبەتی دژی گەلی کورد کە نەخۆی دەوڵەتی تایبەتی خۆی هەبو، وە نە هیچ دەوڵەتێکی بێگانەش پشتیوانی لێ ئەکرد. هەر بۆ نمونە یەکێکیان لەنامەیەکی‌دا ساڵی ۱۸۳٦ کەبۆ مارشیمۆنی نوسیوە، ئەڵێ: ((ئەوکوێرەوەرییەی خۆتو گەلەکەت لەم ناوچەیەدا، بەدرێژایی ئەوماوەیە بەسەرتان هاتوە، هەموی لەئەنجامی زوڵمی ئیسلامی‌دایە ... ئەوەش بەزەیی‌و هاودەردی برا مەسیحییەکانی ئەمریکاتانی وروژاندوەو سەرنجی راکێشاون بۆ مەسەلەکەتان))[٤٤]

ئەم جۆرە پەروەردە کردن‌و راهێنانە، لەو خوێندنگایانەی ئەمانە دایان ئەمەزران، لەئامۆژگاری دینی ناو دیرەکان‌و، لەرەفتاری رۆژانەیاندا رەنگی ئەدایەوە، کاری ئەکردە سەر دروست کردنی دوژمنایەتی لەبەینی مەسیحییەکان‌و موسڵمانەکاندا.

لەکاتێکا میرەکانی بۆتان، هەکاری، بادینان خەریکی خۆسازدان بون بۆ بەرهەڵستی هێرشی تورك بۆ سەر کوردستان، ناکۆکی لەبەینی کوردو مەسیحی‌دا ئەقییەوە.

بەریتانیا نەی ئەویست تورکیا لاواز ببێ، یا هیچ بەشێکی لێ جیاببێتەوە، لەترسی ئەوەی نەوەکو کزی عوسمانی ببێتە هاندەری روسیا بۆ داگیرکردنی، بۆیە ئینگلیزەکان دژایەتی هەمو بزوتنەوەیەکی سەربەخۆیی- خوازی کوردیان ئەکرد. بۆ ئەو مەبستەش" لەلایەکەوە نفوزی خۆیان لەناو مەسیحییەکاندا، بەتایبەتی لەناو ئاسورییەکاندا، بەکار ئەهێنا کە لەهیچ بزوتنەوەیەکی کوردا دژی حکومەتی عوسمانی بەشدار نەبن، بەڵکو ئەگەر بۆیان بکرێ ئەگەرەی لێ بدەن‌و دژی بوەستن. کەچی لەلاکەی ترەوە، زۆریان لەبابی عالی ئەکرد بۆ پاراستنی هێمنی‌و ئاسایش‌و، سەلامەتی ئاسورییەکان، لەشکر بنێرێتە سەرکوردستان‌و دەسەڵاتی میرو مەزنەکانی کورد نەهێڵێ.

لەكاتی خۆ ئامادەكرنی بەدرخان بەگدا بۆ بەرهەڵستی پەلاماری تورك، نورالله بەگ مەزنی هەكاری كەیەكێ لەهاوكارە نزیكەكانی بەدرخان بەگ بە نامەیەكی بۆ مارشیمون نارد بۆ ئەوەی یەكتری ببینن‌و، گفتوگۆ بكەن بۆ بەلادا خستنی ناكۆكیەكانو، دانانی رێوشوێنی پێكهاتن‌و هاوكاری، كەچی میسیونێری ئینگلیزی بادجەر نەك نەیهێشت مارشیمون، نورالله بەگ ببینێ، بەڵكو وای لێ كرد پەنا بۆ بابیعالی ببات، داوای سەركوت كردنی كوردەكانی لێ بكا.[٥]

كونسوڵی بەریتانی لەموسڵ بەناوی پارێزگاری نستورییەكانەوە لەدەستدرێژی كورد داوای لەكاربەدەستانی تورك كرد بەدرخانو بزوتنەوەكەی لەناوبەن.

بادجەر لەراپۆرتێكا بۆ((كۆمەڵی بڵاوە پێدانی ئینجیل)) نوسیوێتی: ((نورالله بەگ میری هەكاری سەربەخۆیی لەنستورییەكان زەوت كردوە، ئەگەرنەو یارمەتییە كاتییە نەبوایە كەئێستە ئەیان دوێ، كوردەكان سەریان پێ دانەواندبون بۆ قانونەكانی خۆیان كەقانونی جەنگەڵە))[٦]

كونسوڵی ئینگلیز لەموسڵ‌و وان هانی ئاسورییەكانیاندا دژی بزوتنەوەكەی بەدرخان بەگ رابوەستن‌و، باجی نەدەنێ. ئەوەش بو بەهۆی هەڵگیرسانی شەڕێكی خوێناوی لەنێوان كوردو ئاسوریدا(١٨٤٢-١٨٤٣) ئاسورییەكان لەو شەڕانەدا توشی زەرەری گیانیی‌و ماڵی زۆربون. نوێنەرانی دەوڵەتە مەسیحییەكانی ئەوروپا بەتایبەتی دیپلۆماتەكانی ئینگلیز ئەوەیان كردە بەهانە بۆ خۆتێ هەڵقورتاندن بۆگوشار بۆ سەر بابیعالی‌و، داوای تەمێ كردنی كوردو، پاراستنی مەسیحییەكان لەكوردو، دامەزراندنی دەسەڵاتی ناوەندیی تورك لەناوچەكەدا.

هەڵوێستی دوژمنانەی نوێنەری بەریتانیا لەبەدرخان بەگو هاندانی بابیعالی بۆ لەشكر كێشی بۆ سەر بۆتان، لەدوایترا بەجۆرێ لەبۆچونی سەركردەكانی كوردا، وەكو شێخ عوبەیدوڵڵای شەمزینیو كوڕانی بەدرخاندا، رەنگیدایەوە كەهەرگیز باوەڕیان بە بەریتانیا نە ئەكردو، ئەیان ویست لەبەرامبەر بەریتانیادا پشتیوانی روسیا بەدەس بهێنن.

هەر لەئەنجامی هاندانی میسیونێرە بێگانەكاندا، ئاسورییەكان لەبەدرخان بەگ هەڵگەڕانەوە. لەجوڵانەوەكەی یەزدانشێردا بەشدارییەكی كەمیان كرد. سەرەڕای ئەوەی شێخ عوبەیدوڵڵاش هەوڵێكی زۆری لەگەڵدان بۆ ئەوەی لەشۆڕشەكەیدا بیان‌كاتە هاودەنگ، بەڵام ئەوان لەسەر ئامۆژگاری میسیونێرو دیپلۆماتە ئەوروپییەكان بێ لایەن راوەستان. شێخیش رێزی بێلایەنییەكەی گرتن. لەو شەڕە خوێناوییەدا كە لەنێوان كوردو عەجەمدا، لەناوچەیەكا كەئاسورییەكانی لێ ئەژیان، قەوما، رێگەی نەدا هیچ زەرەرێ لەئاسورییەكان بكەوێ.

٣. تێکدانی پێوەندی ئاسوری لەگەڵ حکومەتەکانی ناوچەکە.

روسیا لەململانێ دابو لەگەڵ دەوڵەتانی عوسمانیو ئێرانیدا. ناو بەناو ئەم ململانێیە ئەبو بەجەنگی سەختو، هەموجارێ ئەبو بەهۆی داگیرکردنی بەشێك لەئەرزی عوسمانی یا لەئەرزی ئێرانی. قەیسەری روسیا هەموجار بۆ مەبەستی فراوانخوازانەی تایبەتی خۆی هەوڵیئەدا کەڵك لەچەوسانەوەی دینی مەسیحییەکان وەربگرێ. هانی ئەدان بۆ هاوکاری لەگەڵ روسیا دژی عوسمانیو ئێران. هەموجار ئەمەش ئەبو بەبیانو بەدەس کاربەدەستانی بابی عالیو دەرباری قاجارەوە بۆ سزادانی قورسی مەسیحییەکان. بەڵکو هەندێ جار کوشتاری بەکۆمەڵیان. سەرەنجام هەردو گەلی ئەرمەنیو ئاسوری لەباتی ئەوەی بگەن بەمافی ئازادی دینیو نەتەوەیی، بونە قوربانیی سیاسەتی ئیمپریالیستی روسیەو، توشی لەناوچونی بەکۆمەڵو، ئاوارەبونی بەکۆمەڵ بون.

٢. ئامانجی نەتەوەیی گەلی ئاسوری.

ئاسورییەکان لەگەلە کۆنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستن. ئێستەش لەکاتی گەڕانی ئارکیۆلۆجیدا لەزۆر شوێنی لەیەك دوری ناوچەکەدا شوێنەواری ئاشوری ئەدۆزرێتەوە، کەئەوان بەباووباپیری خۆیانی ئەزانن. هەروەها ناوی هەندێ مەڵبەندو شارو گوندو شاخو روباریش رەگەکەی ئەگەڕێتەوە بۆ زمانی سریانی، کەئەوان بەزمانی خۆیانی ئەزانن.

ئاسورییەکان ماوەیەکی درێژ لەگۆشەی فەرامۆشی دابون. لەڕوداوەکانی ناوچەکەدا دەورێکی دیاریان نەبوە. بەڵام لەناوەڕاستی سەدەی ١٩ هەمەوە، وەکو فاکتەرێکی دیار لەکوردستان، چ لەو بەشەی لەژێردەستی تورکو، چ ئەو بەشەی لەژێردەستی ئێراندابو هاتنە ناوانەوەو، لەسالآنی یەکەمین جەنگی جیهانییدا وەکو مەینەتییەکی گەورەی گەلێکی زۆر لێکراوی ئازادیخواز تەقییەوە.

ئەم میللەتە بەدرێژایی زەمان توشی کوێرەوەری بوە. لەژێرباری قورسی چەوسانەوەی دینیدا ژیاوە. پێشەوا دینییەکانی موسوڵمانەکانو کاربەدەستانی هەردو دەوڵەتی ئێرانو تورکیا، دەورێکی زۆریان هەبوە لەخرۆشاندنی هەستی دینی کوردا دژی ناموسوڵمانەکان، لەوانە ئاسوری. هەمیشە بەچاوی سوك سەیریان کردون. لەهەندێ قۆناغدا ناچاریان کردون کەنیشانەیەکی تایبەتی هەڵبگرن بۆ ئەوەی لەموسوڵمانەکان جیا بکرێنەوە. لەئەنجامی ئەمەشدا لەڕوی ئابورییەوە روتێنراونەتەوەو، لەڕوی کۆمەڵایەتییەوە پلەیەکی نزم تریان هەبوە لەکۆمەڵانی خەڵکی موسوڵمان. لەهەندێ شوێنی کوردستان، مەسیحییەکانی کە بە((فەلە)) ناو براون، بۆ خۆپاراستن لەچەوسانەوەی جۆراوجۆر ناچار ئەبون خۆیان

بهاوێژنــه پــەنای ئاغایــەکی دەســەڵاتدارەوە. ئــەو ئاغایــەش بەرامبــەر بــەباج‌و سەرانەیەکی تایبــەتی ئــەبو لەبەرامبــەر دەســدرێژی ئاغایــانی تــرا بیــان پــارێزێ. سەرەڕای هەمو ئەمانە، مێژوی پەیوەنـدی کـورد-ئاسـوری تاسـەدەی رابـردو هیچ روداوێکی خوێناوی ئەوتۆی تێدا نیە کەشایەنی گێڕانەوە بێ.

کـوردیش وەکـو ئاسـوری لـەژێرباری چەوسـانەوەو، هەمیشـە لەشۆڕش‌و یـاخی بون‌دابوە. خاوەنی دەسەڵاتی سیاسی، سوپایی، دارایی تایبـەتی، تەنانـەت خـاوەنی دەسەڵاتی دینی‌و فەرهەنگیی خۆیشی نەبوە تا ئۆبـاڵی چەوسـانەوەو زەوت کردنـی مافی سیاسی‌و دینی، یا ئازادی‌و سەلماندنی مافی سیاسـی‌و دینـی گـەلێکی تـری لەئەسـتۆدا بـێ. بـەڵکو هەنـدێ دەوڵـەت‌و میللـەتی دەسـەڵاتداری‌تر ناکۆکییـان لەبـەینی هەردوگـەلی هاوسـێدا بـۆ قـازانجی خۆیـان دروسـت ئـەکرد، بـۆ ئـەوەی هەردوکیان لەژێر دەستی خۆیاندا بهێڵنەوە.

ئاسوری لەگەڵە کۆنەکانی ناوچەکەیە، مێـژوش رەنگـە بـەوردی لـەبیری نەیـەت لەکەیەوە نیشتەجێی ئەوێن. دەسەڵاتی حکومەتـە ئیسـلامییەکان بەدرێـژایی چـەن قەرن، بەشێوەی جۆراوجۆر، لەژمارەی مەسیحییەکانی بەگشتی کەم‌کردۆتـەوە. ئـەم ناوچەیەش زیاتر لە ٤ قەرن لەژێردەستی دو هێزی زلدا بون، کە یەکێکیان شیعەو ئەوی تریان سوننە بوە ئایدیۆلۆجی رەسمیی دەوڵەت‌و، بەهانەی هەبون‌و کارەکـانی. ئەم دو ناوەندەش بەدرێژایی ٥ قەرن لەململانێدا بون. لـەم ململانێیـەش‌دا هـەمو رێگەیەکیان بەکارئەهێنا. لەوانە، لەناوبردنی بەکۆمەڵی خەڵک‌و، بەگژ یەکا کردنی گەلان‌و هۆزو تیرە وبنەماڵە. ئەو دو هێـزە هـیچ کامیـان نـەی‌توانی ئـەوی تریـان لەناوببات. بـەڵکو هـەردوکیان یـەکتریان شـڕو لاوازکـردو ناوچـەکەیان لـەکاروانی پێشـکەوتنی دنیـا دواخسـت‌و، بـون بـەهۆی وێرانـی وڵات‌و دواکـەوتن‌و هـەژاری گەلەکانی خۆیان‌و، رەخساندنی هـەل بـۆ دەوڵـەتانی مەسـیحی ئـەوروپی، کـەپێش بکەون‌و دەوڵەمەندو بەهێز ببن‌و، چاو ببڕنە قەڵـەمڕەوی ئـەم دو دەوڵەتـە. ئـەمانیش لەئەنجامی ململانێیـی بـەردەوامی درێـژخایانی بـەینی خۆیـاندا هەرچـی تینوتـاوو هێزیان هەبو داچۆڕابو.

لەسـەدەکانی رابـردودا ئاسـورییەکان داوای جیابونـەوەیان نـەکردوە. هـەوڵی دروست کردنی دەوڵەتی سەربەخۆیان نەداوە. هەمیشە لەتەلاشی ئەوەدابون بەچاوی یەکسانی لەگەڵ هاوڵاتییانی موسوڵمان سـەیر بکـرێن‌و رەفتاریـان لەگـەڵ بکـرێ. بەڵام ئەوانیش خۆیان بەهۆی لەیەك دابڕان‌و دوری‌و دواکەوتنەوە، تەبایی مەزهەبی‌و فەرهەنگی‌و زمانی‌یان نەبوە. ئاسورییەکانی هەکاری‌و بۆتان‌و بادینان کـەپێك‌هـات بون لەچەند تاقمێکی خاوەن رێکخستنی خێڵـەکی وەکـو ئێڵـەکانی جیلـو، بـازی،

تخومی، تیاری، ئاشیتی لەگەڵ کلدانەکانی شەقلاوەو عەینکاوەی هەولێرو هەرمۆتەی کۆیەو شوێنەکانیتری موسل وەکو یەك نەبون. هەروەها لەگەڵ ئاسورییەکانی ورمێش جیاوازبون. هاتنی میسیونی دەولەتو کەنیسە جیاوازەکان ناکۆکییەکانی ناوی قوڵتر کردنو، کێشەی پێوەندییەکانی ئەوانی هەم لەگەڵ دەوڵەتانی ئێرانیو عوسمانیو، هەم لەگەڵ گەلانی دراوسێیان زیاتر ئاڵۆزان.

میسیونیەرە ئەمریکی، فەرەنسی، روسی، ئینگلیزییەکان لەئێرانو تورکیا بەناوی یارمەتی دانو پێش خستنی مەسیحییەکانی کوردستانەوە دامەزرابون. ئەگەرچی دەیان نەخۆشخانە، خوێندنگا، چاپخانە، شوێنی فێرکردنی کارپیشە ... یان بۆ دروست کردنو لەم روەوە خزمەتێکی گەورەیان کردن. بەلام دەولەتانی ئەوروپایی هەوڵیانئەدا، هەم میسیونەکانی خۆیانو، هەم مەسیحییەکانی کوردستان، بۆ مەبەستی تایبەتی خۆیانو، بۆ دەسوەردانە کاروباری ناوخۆی ئێرانو تورکیاو، چەسپاندنی جێگە پێی خۆیان لەناوچەکەدا بەکار بهێنن.

میسیونەکان بەهۆی بلاوکردنەوەی خوێندەواری، کردنەوەی قوتابخانە، دامەزراندنی دەزگای چاپ، بلاوکردنەوەی کتێبو گۆڤارو رۆژنامە، هۆشی نەتەوەییان لەناو ئاسورییەکاندا ئەبوژانەوە. هۆشی نەتەوەیی تێکەلاوی هەستی دینی ئەبو. ئەگەر جاران بسەلماندنی مافی ئازادی دینی دابین ئەبون، ئیتر خواستی سیاسیو فەرهەنگییشیان هەبو. ئەیان ویست لەکاروباری دەولەتیدا نوێنەری خۆیان هەبیو بەشداربن، بەزمانی خۆیان بیخوێننو فەرهەنگی تایبەتی خۆیان گەشە پێ بدەن، جیاوازی لەنێوان ئەوانو هاولاتییانی موسولماندا نەمێنێ. بەشێنەیی وایلێ ئەهات، مەسیحییەکان بەگشتی، دلسۆزییان بۆ دەولەتانی ئەوروپی بەهێزتر ئەبو لەچاو دلسۆزییاندا بۆ دەولەتەکانی خۆیانو، ئەوانیان بەپارێزەرو دالدەی خۆیان ئەزانی. ئەوانیش گوشاریان بۆ بابیعالیو دەرباری قاجار ئەهێنا کەمافی مەسیحییەکان بسەلمێننو زولمو زۆریان لەسەر لابەن.

لەدوای تێشکانی دەولەتی عوسمانی لەبەردەمی روسیەدا(١٨٧٧) کاتێ دەولەتانی ئەوروپی پەیمانی بەرلینیان بەسەر تورکیادا سەپاند، لەچەند مادەدا پاراستنی مەسیحییەکانو سەلماندنی مافەکانیان تێخستبو. ئەم گوشارە ئەوروپییە بۆ سەر عوسمانیو، ئەم جۆرە دەسوەردانە کاروباری ناوخۆو، هەولدانی روسیا بۆ کەلك وەرگرتن لەمەسیحییەکانی ئێرانو تورکیا لەکاتی جەنگەکانیدا لەگەڵ ئەم دو دەولەتەو، هاوکاری کردنی کەموزۆری مەسیحییەکان لەگەڵ روسیاو بەریتانیا دژی تورکیاو ئێران، زەمینەی دوژمنایەتی لەناو داوودەزگای دەولەتیی

رۆمو عەجەمو، لەناوگەلانی هەردو دەوڵەتدا خۆش ئەکردو، ئەبویە بەهانە بەدەستیانەوە بۆ ئازاردانی زیاتریان.
کە((ئینقلابی عوسمانی)) لەژێر دروشمەکانی حورییەت، عەدالەت، مساواتدا، هەڵگیرساو، سەرلەنوێ دەستوری هێنایەوە مەیدانی کارپێ کردنو، مافی هەموگەلانی عوسمانی بێ گوێدانە جیاوازی دین، زمانو نەتەوە، سەلماند(١٩٠٨)، خۆشی خستە ناو دڵی هەموگەلە زۆرلێکراوەکانی عوسمانییەوە. بەڵام ئەو خۆشییە زۆری نەخایاند، چونکە سەرکردەکانی((اتحادو ترقی)) لەسیاسەتی نەتەوەییدا کەوتنە جێبەجێ کردنی پلانی تورکاندنی نەتەوە نەتورکەکان پێڕەوو ئامانجی پان-تۆرانیزمو، لەسیاسەتی دینیدا کەوتنە پەیڕەوی ئامانجی پان _ ئیسلامیزم. ئەو هیوایەی گەلە نەتورکو نەموسوڵمانەکان بەشۆڕشەکەیان هەبو نەهاتە دی. جیاوازی دینیو جیاوازی نەتەوەیی لەجاران زیاتری کرد.
ئاسورییەکانیش، وەکو ئەرمەن، هەواڵی تێوەگلانی بابیعالییان لەیەکەمین جەنگی جیهانییەوە بەخۆشیو پەژارەوە وەرگرت" بەخۆشییەوە چونکە بەهیوای ئەوەبون دەوڵەتی عوسمانی لەجەنگدا بشکێو، قەڵەمڕەوەکەی پارچە پارچە ببێو، ئەوانیش لەدەس زۆرلێکرانی دینیو نەتەوەییو رزگاربن. بەپەژارەوە چونکە لەچارەنوسی خۆیانو، تۆڵەی دڕندانەی تورکو گەلە موسڵمانەکانی تر ئەترسان.
قەیسەری روسی داوای لەگەلە مەسیحییەکانی ژێردەستی تورک کرد، بەتایبەتی لەگەلانی ئەرمەنیو ئاسوری، کرد" دژی دەسەڵاتی عوسمانی راپەڕنو شۆڕش بکەنو هاوکاری هێزە چەکدارەکانی روس بکەن، بەرامبەر بەوەش بەڵێنی ئازادیو سەربەخۆیی پێدان لەپاش بردنەوەی جەنگ. مەسیحییەکان، بەدەنگ بانگەوازی قەیسەرەوە چون، بەسەدانیان ریزەکانی ئۆردوی تورکیان بەجێ هێشتو چونە پاڵ سوپای روسیو، لەمەیدانەکانی جەنگدا هاوکاری جۆراوجۆری روسیەیان کرد. سەرکردەکانی((اتحادو ترقی)) خۆیان لەبەهانەبون لەمەسیحییەکان، بەوەش بیانویەکی بەهێزی قەڵاچۆکردنی بێ بەزەییانەیان دەسکەوت.
تورک ئەوەی کردە بەهانەو کەوتە کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەنیو ئاسوری. لەو سەردەمەدا ژمارەی ئاسورییەکانی دەوڵەتی عوسمانی بە١٥٠هەزار کەسو ئاسورییەکانی ورمێو دەورو بەری بە٥٠ هەزارکەس ئەخەملێنران. هێزەکانی تورک چونە سەریان، ئەوی نەکوژراو دەربازبو بەناچاریو تێشکاوی نیشتمانی دێرینەی خۆی بەجێ هێشتو رویکردە ورمێ، کەئەوسا لەژێردەسەڵاتی سوپای روسی دابو.
نیکیتین سەبارەت بەئامانجی نەتەوەیی ئاسورییەکان نوسیویتی:

((...نستورییەکانی تورکیا...چاوەڕێ بون دوای جەنگ ئازادو سەربەخۆبن، ئەوانەشیان کەهاوڵاتی ئێران بونو لەورمێ ئەژیان...ئومێدەواربون دوای جەنگ هەلومەرجی ژیانیان بگۆڕێو، لەژێردەسەڵاتی دەوڵەتانی ئیسلامی دەربێن...))[٤٧]

نوسەرێکی ئێرانی لەژێر سەرناوی((بیری پوچی ئاسورییان))دا نوسیوێتی:

((بەو جۆرەی ئەزانرێ مارشیمون سەرۆکی دینیی ئاسورییان بیری ئازادیو فەرمانڕەوایی لەسەردا بو، وە بەتەمابو کەڵك لەهەلومەرجی شێواوی دنیا وەربگرێ بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی ئاسوری لەبەشێکی خاکی ئێرانو عوسمانیدا. ئەو بینی بوی کەعوسمانییەکان بۆ پاکردنەوەی نەژادو خاکی خۆیان ئاسورییەکانیان کوشت بو، ئەوانەی لەکوشتن رزگاریانبو رایان کردبو بۆ ئێران، خۆیشی یەکێ بولەوانە. سیاسەتی ئەودەمی هاوپەیمانەکان پێکهێنانی لەشکرێ بو لەمەسیحییەکان لەئازەربایجان، ئەویش ئەیویست ئەو هەلە بقۆزێتەوەو، ئەوەندەی بتوانێ ئەو ناوچانە لەبونی موسڵمانان پاك بکاتەوەو نەیان هێڵێ، وەپایەکانی حکومەتی پاشەڕۆژی خەیاڵیی خۆی قایم بکا. لەبەرئەوە لەگەڵ ئەوەی مارشیمون پێشەوایەکی دینیبو، ئەبو بەڕاستی لەگەڵ کوشتو کوشتار نەبێ، کەچی ئاسورییەکانو مەسیحییەکانی هانئەدا بۆ کڕینی چەکو خۆچەکدارکردنو خۆئامادەکردن بۆ جەنگ.[٤٨]

بۆ ئەوەی لەئامانجی نەتەوەیی ئاسورییەکان لەو قۆناغەدا تێبگەین چەند بەڵگەیەك لەبەر دەسدایە. یەکێکیان بریتییە لەو مەرامنامەیەی((کۆمیتەی ئازادی ئاسوری)) لە٢٧ ی‌حوزەیرانی ١٩١٧ دا لەکاتی پێکهێنانی تیپە چەکدارەکانی ئاسوریدا لەورمێ بڵاوی کردۆتەوە. ئەوی تریان ئەو یادداشتەیە کەدەستەیەکی نوێنەرایەتی بەناوی گەلی ئاسوریو کلدانییەوە لەپاریس پێشکەشی کۆنفرەنسی ئاشتی کردوە.

لەمەرامنامەکەدا نوسراوە:

((١. ئامانجی سەرەکی کۆمیتەی ئازادی ئاسوری، پێکهێنانی بەڕێوەبەرایەتییەکی سەربەخۆیە لەمەڵبەندەکانی: ورمێ، موسل، تور عابدین، نسیبین، جزیرە، جولەمێرگ، بەو مەرجەی لەکاروباری بازرگانیو جەنگیدا هاوپەیمانی روسیای ئازادی مەزن بێ.

٢. ئەنجومەنێکی نەتەوەیی بنچینەی ئەم سەربەخۆییە ئەبێ، قانون دائەنێ، وەزیرانو سەرکۆمار لەجێبەجێ کردنیدا بەشدارئەبن.

٣. هەڵبژاردنی نوێنەرانی ئەنجومەنی ناوەندی بەم ٧ مەرجانەی لایخوارو ئەنجام ئەدرێ: مەرجەکانی حەقانییەت، وەکیەکی، جیاوازی نەکردن بەهۆی مەزەب،

وەجاخزادەیی، رەسەنی، رەگەز، زمان ئەوانەی ٢٠ساڵی تەواون، مافی هەڵبژاردنی نوێنەرانی ئەو ئەنجومەنەیان هەیە. تەمەنی ئەوانەی کاندید ئەکرێنو هەڵ ئەبژێردرێن نابێ لە٢٥ ساڵ کەمترو لە٦٠ بەرەوژور بێ.

٤. دەوڵەت دەس ئەگرێ بەسەر ئەرزی زەویدارەکاندا، بۆ ئەوەی بەپێی بەرنامەی کاربەدەستانی دەوڵەت بەسەرگەلدا دابەش بکرێ.

٥. زەویوزاری کسانێ کەسەدان ساڵە دەسیان بەسەر ئەرزەکاندا گرتوە، ئەبێ بێگوێدانە مەزنایەتی نەتەوەو رەگەز لەلایەن کاربەدەستانی دەوڵەتەوە زەوت بکرێو، بەیەکسانی بەسەر رەنجبەراندا دابەش بکرێ، بەرووبومەکەشی بۆ خۆیان ئەبێ بۆ دابین کردنی پێویستییەکانی خۆیان، هیچ جۆرە زەوییانەیەکیان لێ ناسێنرێ. زەویدارەکانیش، بەگوێرەی پێویستییەکانی خۆیان، پارچە ئەرزیان ئەدرێتێ. ئەبێ پەیڕەوی ئەمانەی خوارێ بکرێ:

یەکەم: ئەو ئەرزانەی هی زەویداربون، یا خاوەنەکەی بەپارەی خۆی کڕیونی، پاش لێکۆڵینەوەی قەباڵەو بەڵگەکانیو سابت بونی، دەستی بەسەرا ئەگیرێو نرخەکەی ئەبژێردرێو بەخاوەنەکەی ئەدرێ.

دوەم: هەموکانەکان، کانی ئاو وهیتر، لێڕەوار، بۆ کەڵکی گشتی لەخاوەنەکانی ئەسێنرێو ئەخرێنە ژێرسەرپەرشتی کاربەدەستانی دەوڵەتو بەرێوەبەرایەتی ناوەندییەوە.

٦. هەمو ئاشورییان، نێرو مێ، بێ جیاوازی چینایەتی" لەبەردەمی قانوندا وەکیەکن.

٧. ئازادی دەربڕین، نوسین، دین، کۆبونەوە، باوەڕ ئەدرێ بەو مەرجەی زەرەر لەشەرەف نەدا.

٨. هەموکەس بەپێی دەرامەتی خۆی باجئەدا، باج لەهەمو خەڵك بەبێ جیاوازی وەرئەگیرێ.

٩. منالانی خوار تەمەنی ١١ ساڵ بۆ خوێندنو فێربون ئەبێ ببرێنە خوێندنگا.

١٠. کاروباری دینی بەتەواوی لەکاروباری سیاسی جیا ئەکرێتەوە، روحانییەکان مافی دەسوەردانە کاروباری سیاسیو حقوقییان نیە.

١١. ئەبێ کەڵك لەرێکخستنی سۆسیال دیموکرات وەربگیرێ، ئەم پارتییە ئەبێ بەگوێرەی بەرنامەی کارل مارکس دەسکەوتو بەرژەوەندییەکانی رەنجدەران دابین بکا.

١٢. ڕاگرتنی ئەو باجە ناڕەوایانەی باری شانی خەڵکو ڕەنجدەرانی قورس کردوە.

١٣. هەمو ئەو گەلو نەتەوانەی لەدەوڵەتی ئازادی ئاشوریدا ئەژین، ئەتوانن بەئازادی بەپێی دینو مەزەبی باوەڕپێکراویان بژین، بەڵام ئەبێ مل بدەن بۆ قانونەکانی دەوڵەتی جمهوری ئاشوری، کەئەنجومەن دایان ئەنێ.

١٤. لەهەمو شوێنەکانی وڵاتدا، هەمو زانستەکان بەزمانی سریانی ئەخوێنرێن.))[٤٩]

هەروەها لەو بیرخەرەوەیەدا کە لەتەموزی ١٩١٩دا سەعید سادقو نەجیب ڕۆستەم بەناوی گەلی ئاسوریو کلدانیەوە داویانە بەکۆنفرەنسی ئاشتی پاریس، داوای دروست کردنی دەوڵەتێکی ئاسوری سەربەخۆیان کردوە لەسەر زەمینێکی فراوانی ولایەتەکانی ڕۆژهەڵاتو خواروی تورکیا لەگەڵ حەلەبو دیرەزوورو موسڵ بەو مەرجەی دەرویەکیشی لەسەر دەریا هەبێ. دەستەی نوێنەرایەتی گەلی ئاسوری ئەوەی کردبو بەبیانوی خواستەکانی کەزۆرایەتی دانیشتوانی ئەو شوێنانە ئاسورینو ڕەچەڵەکی هەندێ لەئێلەکانی کوردو عەرەب ئاسوریە.

دیاریکردنی ئامانجی ئاسورییەکان بەو جۆرەی لەم بەڵگانەدا باسیکراوە لەچەند لاوە توشی بەرەنگاری ئەبو:

یەکەم-لەئاستی ناوچەیدا" چونکە لەگەڵ ئامانجی نەتەوەیی گەلانی تورکو کوردو عەرەبو ئازەری لەیەکی ئەداو، ئەو سەرزەمینەی ئەوان ئەیان ویست دەوڵەتی ئاشوری تیا دابمەزرێنن هیچ یەکێ لەم گەلانە بەهی ئاسورییان نەئەزانی، بەڵکو هەندێ لەو نەتەوانە لە ناوخۆیاندا ململانێییان بو لەسەر خاوەنێتی هەندێ لەو شوێنانە.

دوەم-لەئاستی دەوڵەتانی ناوچەکەدا" ئەو شوێنانەی ئاسورییەکان لەبەرنامەی خۆیاندا دیارییانکردوە، بەشێکی قەڵەمڕەوی ئێرانیو بەشێکی قەڵەمڕەوی عوسمانیبو. هەم حکومەتی ئێرانو هەم حکومەتی تورک بەتوندی دژی ئەم پرۆژەیە ڕائەوەستان، چونکە ئەبو بەهۆی دابڕینو جیاکردنەوەی هەندێ لەئەرزی ئەم دو دەوڵەتە.

سێیەم-لەئاستی جیهاندا" خواستێکی لەو بابەتە نەی ئەتوانی پشتیوانیی ڕاستەقینەی هیچکام لەدەوڵەتە گەورەکانی جیهان بەدەس بهێنێ. تاپێش یەکەمین جەنگی جیهانی هەمو دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپا، جگە لەروسیە، بۆ ڕاگرتنی((هاوسەنگی هێز)) مانی ئێرانو تورکیایان بەپێویست ئەزانیو، ڕێگەی هەڵوەشانو داگیرکردنیان نەئەدا، دوای جەنگیش دابەشکردنی ناوچەکە بەو پێیەی لەسەردەمی جەنگدا لەزنجیرە ڕێککەوتنە نهێنیەکانی ئەستەمول، لەندەن،

سایکس-پیکۆ...کە دوایی‌تر سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری روسیا هەندێ گۆڕینی ناچاریی بەسەر هێنا، جێگەیەکی تیا نەبو بۆ دەوڵەتێکی لەو بابەتە.

کۆسپی هەرەگەورەی سەرنەکەوتنی ئەم پرۆژەیە خودی گەلی ئاسوری بو، چونکە لەهەمو ئەو شوێنانەدا کەئەوان بەتەمای دروست‌کردنی دەوڵەتی تایبەتی خۆیان بون تێی‌دا، کەمایەتی دانیشتوانیان پێک ئەهێنا، بگرە لەزۆری ئەو شوێنانەدا کەمایەتییەکی بچوک بون.

جێبەجێ‌کردنی پرۆژەی دەوڵەتی ئاسوری لەتوانای گەلی لێقەوماوی ئاسوری خۆی بەدەربو. هیچ نەتەوەیەکی ناوچەکەو، هیچ دەوڵەتو هێزێکی ناوچەیی‌و جیهانییش قازانجی لەیارمەتی‌دان‌و دروست‌کردنی‌دا نەبو، جا لەبەرئەوە داڕشتنی ئامانجی نەتەوەیی ئاسورییەکان بەو شێوەیە نەک هەر خواستە رەواکانی ئەم گەلە لێقەوماوەی نەهێنایە دی، بەڵکو مەسەلەکەیانی زیاتر ئاڵۆزاو کردی بەقوربانیی سیاسەتی دەوڵەتە ئمپریالیستیەکانی روسیاو بەریتانیا.

٣. تورک‌و مەسیحی

٣/١کێشەی دینی‌و نەتەوەیی لەتورکیا

تا دوا چارەکی قەرنی ١٩هەم ئیمپراتۆریی عوسمانی هێشتا یەکێ‌بو لەدەوڵەتە فراوانەکانی دنیا. لەناو ئەم قەڵەمڕەوە فراوانەدا، رەگەز، زمان، نەتەوە، دین، مەزهەبی جیاوازی تێ‌دابو. داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی عوسمانی نمونەی دواکەوتن‌و زۆرداری‌و بەرتیلخۆری‌و فسادبو. هەلومەرجی سیاسی، ئابوری، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی وڵات لەوپەڕی دواکەوتن‌و خراپی‌دابو. دەستور یا قانونێک نەبو مافو فرمانەکانی هاووڵاتییان داین بکاو، پێوەندی نێوانی هاووڵاتی‌و دەوڵەت رێک بخاو، مافی نەتەوەیی‌و دینیی‌و مەزهەبی‌گەلو نەتەوەو دینە جیاوازەکان دیاری بکا.((رەعییەت)) بەگشتی، توێژێکی کەمی نەبێ، هەموی لەژێرباری چەوسانەوەو زۆرلێکران‌دا ئەی ناڵاند. دەسەڵاتی بێ سنوری سوڵتان‌و، لاساری کاربەدەستانی بابیعالی‌و، توێژی کۆنەپەرستی داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی، سەرباری ئەمانەش، دواکەوتنی کۆمەڵانی خەڵک، کۆسپێکی گەورەبون لەبەردەم هەمو ئەو ریفۆرمیستو چاکەخوازو رۆشنبیرانەی ئەیان ویست هەلومەرجی وڵات باش بکەن.

دنیا بەرەو گۆڕان ئەچو. هۆشی سیاسی لەناو گەلانی زۆرلێکراوی عوسمانی‌دا ئەخەملا. خەڵک داوای ئازادی سیاسی‌و دینی‌و فەرهەنگییان ئەکرد. کاروباری دەوڵەت، ئیتر نەئەتوانرا وەکو کۆن، بەڕێوە بچێ. یا ئەبو گۆڕانی بنەڕەتی لەژیانی ناوخۆی‌دا بەدی بهێنێ، سەرلەنوێ مافی هاووڵاتییان وەکو تاک‌و، مافی گەلان

وەکو کۆمەڵانی دینی، مەزەبی، نەتەوەیی جیاواز بسەلمێنێ‌و، پێوەندییان لەسەر بنچینەی وەکیەکی‌و ڕێزگرتنی یەکتری لەگەڵ دەوڵەت ڕێك بخاتەوە. یا ئەبو خۆی ئامادەبکا بۆ ئەوەی هەر ساڵەی گەلێکی لێ جیا ببێتەوە، پارچەیەکی لێ دابڕێ‌و، شۆڕش لێرەو لەوێ هەڵ بگیرسێ.

پاش ململانێیەکی زۆر ئازادیخوازانی عوسمانی توانییان سوڵتان عەبدولعەزیز لێ بخەن‌و، بەهیوای سەلماندنی قانونی ئەساسی((دەستور)) لەجێگەی ئەو، برازاکەی، مرادی پێنجەم بەسوڵتان دابنێن(١٨٧٦). پاش چەند حەفتەیەك مرادیش لێ خرا، چونکە دەرکەوت((عەقڵ))ی ناتەواوە. لەجێگەی ئەو عەبدولحەمیدی برای لەسەر تەختی سەڵتەنەت دانرا بەو مەرجەی خواستەکانی ئازادیخوازانی عوسمانی بسەلمێنێ" کە یەکەمینیان بڵاوکردنەوەی دەستوری‌بو، کۆتایی بە((حوکمی ئیستیبدادی)) بهێنێ‌و بنچینەی((حوکمی دەستوری)) دابمەزرێنێ.[٥٠]

کاتێ عبدولحەمید سەڵتەنەتی وەرگرت(١٨٧٦) ئەگەرچی ئیمپراتۆریی عوسمانی لەتەنگوچەڵەمەیەکی قوڵابو، بەڵام هێشتا ئەرزێکی پان‌و بەرینی لەئاسیاو ئەورووپاو ئەفریقا لەژێر دەستابو:

لەئاسیا" ولایەتەکانی ئزمیر، بروسە، بیغا، قستمونی، ئەنقەرە، قونیە، ئەدەنە، سیواس، ترابزون، ئەرزڕوم، مەعمورتولعەزیز، دیاربەکر، بتلیس، وان، موسڵ، بەغداد، بەسرا، حەلەب، ئەلزور، سوریا، بیروت، قودس، لوبنان، حیجاز، یەمەن، ئەحسا.

لەئەورووپا" ولایەتەکانی فلاخ، بغدان(ڕۆمانیا). سیلستریا، ودین، نیش(بولغاریا). سیرب، بوسنە، هرسك، چیای ڕەش، ئەلبانیا، یانیا، سەلانیك. جزیرەکانی کریت، رودس، قوبروس، مدللی، ساقس، بتمس...هتد

لەئەفریقا" میسر، سودان، ترابلوسی غەرب، بەنغازی، تونس[٥١]

عەبدولحەمید وەکو بەڵێنی‌دابو دەستوری بڵاوکردەوە.((مەجلیسی مەبعوسان)) لەئازاری ١٨٧٧ داکۆبوەوە. مەبعوسەکان لەڕوی نەتەوەوە: تورك، عەرەب، سریانی، ئەرمەنی، ئەلبانی، یۆنانی، بولغاری، بۆسنی، سلاڤی، سربی، فلاخی، فارس، کوردو، لەڕوی دینەوە موسوڵمانی سوننی، شیعی، وەهابی‌و، مەسیحی ئورتودوکس، نەستوری، مارونی، ملکی، لاتینی، یەعقوبی، ئینجیلی، هەروەها جو، دروزو نەسیرییان تێ‌دابو.[٥٢] نە دەستورو نە مەجلیس وانەبون وەکو لیبراڵەکانی عوسمانی، بەتایبەتی مدحەت پاشا، ئەیان ویست. چونکە عبدولحەمید هەر لەسەرەتاوە بەنیازی پیلانگێران مەرجەکانی ئازادیخوازەکانی سەلماندبو، بۆ هەل

ئەگەرا دەسكەوتەكانیان لێ بسێنێتەوە. بەڵام وەكو یەكەمین تەجروبەی دەستوری دیموكراتی لەژیانی دەوڵەتی عوسمانیدا، كارێكی مێژوییو گرنگبو. یەكەمین جاربو نوێنەرانی ئەو هەمو نەتەوە، زمان، رەگەز، دین، مەزهەبە جیاوازانە پێكەوە كۆببنەوە، لەكاروباری دەوڵەت بدوێن. باسی گیروگرفتو ناتەواوییەكانی بكەنو، بۆ دۆزینەوەی چارە بگەڕێن.

عەبدولحەمید جەنگی روسی- عوسمانی(١٨٧٧) كردە بەهانەی هەڵوەشاندنەوەی مەجلیسو لەكارخستنی دەستور. رێگەی((حوكمی ئیستبدادی)) گرتەوە. كەوتە لەناوبردنو راونانی ئازادیخوازان. داودەزگای جاسوسی بەهێزی بۆ سەركوت كردنی نەیارەكانی دامەزراند. هەمو جۆرە ئازادییەكی چ وەكو تاك لەهاوڵاتییان((رەعییەت))و، چ وەكو كۆمەڵ لەگەلانی عوسمانی زەوت كردەوە.

لەئەنجامی جەنگو سەپاندنی پەیمانی بەرلیندا(١٨٧٨)، دەوڵەتی عوسمانی لەئەوروپا: رۆمانیا، بولغاریا، بۆسنە، هەرسك، چیای رەش، سڕب، قوبروس، لەئاسیاش: ئەردەهان، باتوم، قارسی لەدەسدا. دوایی تریش تونس، میسر، سودانی لێ دابڕا. شێخ عوبەیدوڵڵا لەهەڵسەنگاندنەكەیدا بەهەڵە نەچوبو" ئەو دەوڵەتە تا ئەهات لەهەڵوەشان نزیك ئەبوەوە.

عەبدولحەمید بەهیچ جۆرێ ئامادە نەبو لەگەڵ چاكەخوازانی عوسمانی بسازێ. بەڵكو تائەهات ترسو تۆقاندنی زیاتر ئەكردو، هەر نیشانەیەكی ئازادی ئەدی كوێری ئەكردەوە. هەموخواستێكی دیموكراتی ئازادیخوازانی توركو، هەمو خواستێكی ئازادی دینیی گەلانی ناموسوڵمانو، هەمو خواستێكی ئازادی نەتەوەیی گەلانی نەتوركی، بەمەترسییەكی گەورە دائەنا بۆ سەر دەسەڵاتی خۆیو پایەكانی دەوڵەت. جامیعەی ئیسلامی((پان- ئیسلامیزم))ی كردبوە بنچینەی سیاسەتی نزیك خستنەوەی گەلانی موسوڵمانی كوردو عەرەبو ئەلبان. هەر بۆ راكێشانی ئێلەكانی كوردو، بەكارهێنانیان بۆ سەركوت كردنی هەڵگەڕانەوەی ناوەوەو، شەڕ لەدەرەوەی سنور دژی روسیاو ئێران بەهەزارانی لەرێزی((حەمیدیە سواری ئالایلری))دا سازدا.

ئەگەرچی هەمو گەلانی عوسمانی لەژێر باری زۆرداری عەبدولحەمیدا توشی كوێرەوەری بوبون، بەڵام نەتەوەی ئەرمەنی لەهەموان پتر توشی مەینەتیو كوشتنی بەكۆمەڵو، دەربەدەری بون.

ئازادیخوازانی عوسمانی، كە لەمێژودا بەلاوانی تورك((ژون تورك)) ناسراون، كەوتنە شێوەی جۆراوجۆری خەبات، لەوانە دروست كردنی رێكخراوی نهێنیو، بڵاوكردنەوەی گۆڤارو رۆژنامە لەدەرەوەی وڵات، بۆ گێڕانەوەی دەستور. لەم

خەباتەدا جگە لەئازادیخوازانی تورك، تێکۆشەرانی کورد، ئەرمەنی، عەرەب، ئەلبانی... بەشداربون، تەنانەت دو لەدامەزرێنەرانی((ئیتحادو تەرەقی))، ئیسحاق سکوتیو عەبدوللا جەودەت، کورد بون.[٥٢]

عەبدولحەمید بەخۆشی ملی بۆ هیچ جۆرە گۆڕانێکی دیموکراتینەدا، تا سەرەنجام ئەفسەرانی حیزبی نهێنی((ئیتیحادو تەرەقی)) بەجولاَنێکی سوپایی لە ژێر ناوی((ئینقلابی عوسمانی))دا ناچاریان کرد دەستور بگێڕێتەوە، ڕێگەی هەڵبژاردنی مەجلیسی مەبعوسان بداتەوە(١٩٠٨).

کێشەی جیاوازی دینیی، جیاوازی مەزەبی، جیاوازی نەتەوەیی لەوانە بو کەقەوارەی ئیمپراتۆریی عوسمانییان کلۆر کردبو. هەمو ئەوانەی ڕەگەز، زمان، نەتەوە، دین، مەزەبیان جیاوازبو چاوەڕێی ئەوە بون لەژێر سێبەری ئینقیلابدا بەمافەکانی خۆیان بگەن. چەوسانەوەیان لەسەر هەڵ بگیرێو، وەکو یەك کەڵك لەمافی هاولاَتی بونی عوسمانی وەربگرن. بەهیوا بون سەردەمی نوێ ڕێخۆش بکا بۆ چارەسەرکردنی دیموکراتییانەی کێشەی جیاوازی نەتەوەیی، دینیی، مەزەبی. هەمو ئەوانە بەخۆکەوتن" ڕۆژنامەو گۆڤاریان بەزمانی خۆیان چاپ کرد، ڕێکخراوی سیاسیوکۆمەلاَیەتیو فەرهەنگییان پێك هێنا، خوێندنگایان بەزمانی خۆیان کردەوە، خۆیان ئامادە کرد بۆ بەشداربون لەهەڵبژاردنو لەژیانی سیاسی دەولەتدا.

((مەجلیسی مەبعوسان)) کەئەبو نوێنەری دانیشتوانی دەولەتی عوسمانی بێ، پاش هەڵبژاردنی کۆبوەوە، لەئەنجامی دەس تێوەردانی ئیتیحادییەکاندا، تا ئەندازەیەکی زۆر مافی گەلانی نە تورکو نە موسلمان خورابو.

ژمارەی هەمو مەبعوسەکان ٢٦٠ نوێنەر بو:

لەڕوی نەتەوەییەوە پێکهاتبولە"

١١٩ تورك

٧٢ عەرەب

٢٣ یۆنانی

١٥ ئەلبانی

١٠ ئەرمەنی

٨ کورد

٤ جو

٤ بولغار

٣ سرب

٢ فلاخ

لەڕوی دینییەوە پێکهاتبولە"
٢١٤ موسولّمان
٤٢ مەسیحی، هەمویان ڕۆمی ئورتودوکسو ئەرمەنی بون جگەلە ١ کاسۆلیك
٤ جو[٥٤]

دیارە ئەم نوێنەرایەتییە لەگەڵ کەمیو زۆری نەتەوەو دینو مەزەبە جیاوازەکانی گەلانی عوسمانیدا نەئەگونجا. سەرانی ئیتیحادی هەوڵیاندابو زۆرایەتییەکی تورکی موسولّمان بۆ خۆیان لەناو مەجلیسدا دابین بکەن، بەجۆرێکی وەها هەرچییەکیان بویێ بیبڕێنن.

هەر زو نیازی ئیتیحادییەکان بۆ هەموان دەرکەت. ئەو دەسکەوتە دیموکراتییانەی گەلانی زۆرلێکراو بەدەستیان هێنابو، لێیان سەندنەوە. ئەو گروپو دامەزراوو ڕێکخراوە سیاسیو کۆمەڵایەتیو فەرهەنگییانەی لەسەر بنچینەی هاونەتەوەییو هاودینیی دامەزرا بون قەدەغە کران. ئەو گۆڤارو ڕۆژنامانەی بەزمانی نە تورکی دەرئەچونو، ئەو خوێندنگایانەی بەزمانی نەتورکی کرابونەوە داخران. زۆر لەبەرپرسەکانی ئەو چالاکییانە درانە دادگا. لەناو ئەوانەدا((کورد تعالیو ترقی جمعیتی))و ئۆرگانەکانی((هەفتەنامەی کوردی- تورکی: کورد تعالیو ترقی غزتسی))و، گۆڤاری((کوردستان))و، ئەو خوێندنگایەی بۆ منداڵانی کورد کرابوەوە، قەدەغەکران. دۆخی گەلەکانی تریش لەهی کورد باشتر نەبو.[٥٥]

سەرانی ئیتیحادی بەرنامەیەکی دیموکراتییان نەبو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی جیاوازی دینییو جیاوازی نەتەوەیی. ناوەرۆکی بەرنامەکەیان((تورکاندن))ی هەموگەلانی عوسمانیبو.

لەلایەك بەندوباوی((جامیعەی عوسمانی))یان ئەهێنایە کایەوە، کەبەو پێیە ئەبو هەمو هاوڵاتییەکی عوسمانی بێگوێ دانە زمان، ڕەگەز، دین، نەتەوە لەسەر بنچینەی دلّسۆزی سیاسی بۆ دەوڵەتی عوسمانی، هەمو مافەکانی هاوڵاتی بونی عوسمانی هەبێو، لەبەرامبەر ئەوەشدا ئەبێ هەمو فرمانەکانی هاوڵاتی بون بەجێ بێنێ. ئەمە ئەی توانی هەمو گەلانی عوسمانی کۆبکاتەوە. لەگەڵ ئازانجی گەلە نە تورکو، نە موسلمانەکانیش ئەگونجا. هەرچەندە کەسانێ هەبون بەڕاستی باوەڕیان بەم سیاسەتە هەبو، بەدلّسۆزییەوە کاریان بۆ چەسپاندنی ئەکرد، بەلاّم سەرانی((تورك اوجاقی)) ئەمەیان بۆ تەفرەدانی خەلکی نە تورکو، نە موسلّمان بەکارئەهێنا.

لەلایەکی‌ترەوە بەندوباوی((جامیعەی ئیسلامی))یان بلاّو ئەکردەوە، کەئەویش لەلایەکەوە بۆ تەفرەدانی گەلانی موسڵمانی نە تورکی ژێردەستی عوسمانی‌بو، بۆ ئەوەی بەبیانوی دڵسۆزی بۆ دەوڵەتی ئیسلام(دەوڵەتی تورك)و، خەلیفەی ئیسلام(سوڵتان)و، مەترسی نفوزی دەوڵەتانی مەسیحی ئەوروپا، لەخواستە نەتەوەییەکانی خۆیان دوربخەنەوە. لەلایەکی‌ترەوە بۆ پەرەپێدانی نفوزی دەوڵەتی تورك بو لەناو موسڵمانانی دەرەوەی سنوری عوسمانی کە لەو سەردەمەدا هەندێکی کەوتبوە ژێردەستی دەوڵەتانی ئەوروپی-مەسیحییەوە.

لەپاڵ ئەوانەدا بەگەرمی پڕوپاگەندەیان بۆ باوەڕی((پان- تۆرانیزم)) ئەکرد، بەو مەعنایەی هەمو ئەو گەلانەی هاوڕەگەزی تورکن لەولاّتەکانی دەرەوەی دەسەلاّتی تورکیا، ئەبێ یەك بگرنەوە، رابردوی پڕ لەسەروەری‌و شانازی خۆیان بژێننەوە.

سەرانی ئیتیحادو تەرەقی هەر یەکێ لەم بەندو باوانەی بۆ مەبەستێکی دیاری‌کراو بلاّوئەکردەوە. دیارە ئەم باوەڕانە نەك هەر لەگەڵ یەکتری ناسازو ناکۆك بون، بەڵکو ئەبونە هۆی هەڵوەشاندنی یەکێتی گەلانی عوسمانی‌و، خولقاندنی بەدگومانی لەیەکتری‌و، نەمانی دڵسۆزی بۆ دەوڵەت. ((جامیعەی ئیسلامی)) گەلە نە موسڵمانەکانی ئەوروژاندو، ((پان- تۆرانیزم)) گەلە نە تورکەکانی دڕدونگ ئەکرد. بەلاّم سەرانی ئیتیحادی لەمێژ بو لەپەیڕەوی بیری((پێکهێنانی زۆردارەکیی تەبایی نەتەوەیی‌و دینیی)) دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانی‌دا بون. لایان وابو هۆی دواکەوتنی تورك‌و، تێشکانی لەهەمو جەنگەکان داو، لەدەس دانی یەك لەدوای‌یەکی ئەرزەکانی لەبالقان‌و قافقاز، جیاوازی نەتەوەیی‌و دینییە.

لەمانگی ئابی ١٩٠٩دا((مەجلیسی مەبعوسان)) کە لەژێر دەسەلاّتی ئیتیحادییەکان‌دا بو، مادەی ٤ دەستوری بەجۆرێك دەسکاری‌کرد" مافی دامەزراندنی ئەنجومەنی لەسەر بنچینەی نەتەوەو دین لەخەڵك سەندەوە. بۆ ئەوەی هاولاّتییەکی عوسمانی کەڵکی لەمافە سەلێنراوەکانی ناو دەستور وەربگرتایە ئەبو خۆی بەتورك دابنێ. ئەوەش لەگەڵ‌دروشمەکانی((ئینقیلاب))دا،((حورریيەت، عەدالەت، مساوات)) نەئەگونجاو، پێچەوانەی گفتە کۆنەکانی سەرانی((ئیتیحادو تەرەقی)) بوو سەبارەت بەمافی وەکیەکیی موسوڵمان‌و ناموسوڵمان‌و، تورك‌و ناتورك. سەرانی ئیتیحادی ئەیان ویست بەزۆر هەمو نەتەوە نەتورکەکان لەبۆتەی نە تەوەیی تورك‌دا بتوێننەوە. ئەمەش لەناو دەوڵەتێکی فرە نەتەوە، فرە دین، فرە مەزهەبی وەکو ئیمپراتۆری فراوانی عوسمانی‌دا ئەبوە هۆی هەڵوەشان‌و لەیەك ترازان. لەدڵسۆزیی سیاسی نەتەوە نە تورك‌و، گەلە نە موسوڵمانەکانی کەم

ئەکردەوە، هەروەکو لەسەردەمی جەنگدا، بو بەهۆی هاوکاری عەرەب لەگەڵ ئینگلیزو هاوکاری ئەرمەنو ئاسوری لەگەڵ روس.

ئەرمەنییەکان لەسەردەمی عەبدولحەمیدا بەگەرمی پشتیوانییان لەتێکۆشانی ئیتیحادییەکان کرد. کە((ئینقیلابی عوسمانی)) سەرکەوت(١٩٠٨)، بەهیوابون ئەوانیش لەژێرباری چەوسانەوەی دینییو زۆرلێکرانی نەتەوەیی دەربێن، بەڵام((ئینقیلاب)) هیچ کام لەئاواتە نەتەوەییو دینییەکانی گەلە ژێردەستەکانی تورکی نەهێنایە دی. چەوسانەوەی ئەرمەنی، بگرە هەندێ جار کوشتاری بەکۆمەڵ، هەر بەردەوام بو، بێ ئەوەی کاربەدەستانی تورك هەنگاوی کاریگەرو راستەقینە بنێن بۆچارەسەرکردنی.

مەینەتی گەلی ئەرمەنی کەوتبوە سەر زمانی هەمو سەفیرانی دەوڵەتانی ئەوروپی. روسیا دەس پێشکەری کرد، پرۆژەیەکی بۆ چاکردنی هەلومەرجی ژیانی ئەرمەنیەکان لە ٦ ولایەتی تورکیدا، کە زۆرایەتی دانیشتوانی کورد بون، داناو داوای جێبەجێ کردنی لەبابیعالی کرد. ئەگەرچی کاربەدەستانی تورك بەبیانوی ئەوەی خەریکی دانانی پرۆژەی چاککردنی دۆخی هەمو ولایەتەکانی تورکیان، ویستیان تەگەرە لەمکارە بدەن، ئەڵمانیاش بۆئەوەی پێوەندی باشی لەگەڵ تورك تێك نەچێ نەیویست هاوبەشی بکا، بەڵام سەرەنجام سەفیرانی دەوڵەتانی ئەوروپی هەمو بەیەك دەنگ داوایان لەبابیعالی کرد، هەلومەرجی ئەرمەنییەکان لە ٦ ولایەتی ئەرمەنی نشینی رۆژهەڵاتیدا باش بکات. بابیعالی لەژێرگوشاری دەوڵەتانی ئەوروپیدا لەشوباتی ١٩١٤ دا بەناچاری ملی بۆ جێبەجێکردنی ئەم خواستەدا. بەپێی ئەو پرۆژەیە ئەبو" ئەرمەنیەکان ئازادی بەکارهێنانی زمانی ئەرمەنییان لەخوێندنگاکانی خۆیانو لەدادگاکاندا هەبێ، ئاڵا حەمیدییەکان، کە لەهۆزەکانی کورد پێك هاتبون، چەك بکرێن، ئەرمەنییەکانیش وەکو تورك مافی بەشدارییان لەدەزگاکانی دەوڵەتدا(لەوانە پۆلیسو ژاندارمری) هەبێ. بۆ چاودێری جێبەجێکردنی ئەم پرۆژەیە دو پشکنەری بێگانە، یەکێکی هۆڵەندی بەناوی ویستنینكو یەکێکی نەرویجی بەناوی (هوف) ەوە، چونە ناوچەکەو، کەوتنە کار بۆ جێبەجێ کردنی.[٥٦]

سەرکردە ئیتیحادییەکان پێیان وابو هەڵگیرسانی جەنگ، هەلێکی لەبارە بۆ جێبەجێ کردنی بۆچونە تایبەتییەکانی خۆیان لەمەڕ پێکهێنانی تەبایی دینییو نەتەوەیی لەتورکیا، بۆ ئەوەی دینو نەتەوە جیاوازەکان بەیەکتری لەناو ببەن.

بەهەڵگیرسانی جەنگو، دوایی‌تر بەشداری تورك لەپاڵ دەوڵەتانی ناوەندا، حکومەتی تورك لەگفتەکانی خۆی لەمەڕ جۆری رەفتارکردن لەگەڵ

مەسیحییەکانی ژێر دەستەی عوسمانی ژێوان بوەوە، هەردو پشکنەری بێگانەی دەرکردو، ئەو ڕێوشوێنانەی بۆچاکردنی هەلومەرجی ژیانی ئەرمەنییەکان دانرابو، هەموی هەڵوەشاندەوە، بەلکو هەوڵیدا رق‌و نارەزایی کورد لەناوچەکەدا بەگژ مەسیحییەکاندا بکا.

هەروەها مافی کاپیتولاسیون، کەببو بەکۆتێکی گران لەپێی سەربەخۆیی تورکیادا، ئەویشی هەڵوەشاندەوە.

سەرکردایەتی تورك، هەروەکو هێزی مرۆیی هەمو موسوڵمانەکانی ناو ئیمپراتۆری عوسمانی سازدا بۆ جەنگ، هێزی مەسیحییەکانیشی سازدا. کەوتە سەربازگیری لەناو مەسیحییەکان‌داو، بەهەزارانی لەئەرمەنی‌و ئاسورییەکانی کردە سەرباز لەریزی ئۆردوی تورك‌دا.

٢/٣قەتلوعامی مەسیحی(١٩١٥)

لەسەرەتای دەس پێکردنی جەنگدا، قەیسەری روسیا لەبانگەوازێکا داوای لەمەسیحییەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی‌کرد دژی دەسەڵاتی تورك راپەڕن‌و، هاوکاری سوپایی روسی بکەن بەرامبەر بەڵێنی ئازادی‌و سەربەخۆیی دوای بردنەوەی جەنگ. هەم سەرۆکی کەنیسەی ئەرمەنییەکان بەدەنگ ئەم بانگەوە چو[٥٧] هەم مارشیمون‌و، داوایان لەگەلەکانی خۆیان‌کرد هاوکاری سوپای روسی بکەن. بەسەدان سەربازی ئەرمەنی‌و ئاسوری بەکۆمەڵ‌و بەتاك ریزەکانی ئۆردوی تورکیان بەجێهێشت‌و چونە پاڵ هێزەکانی روسەوە، وەکو شەڕکەر، رێبەر، چاوساغ... هاوکاری روسەکانیان ئەکردو رێگەی داگیرکردنی ئەرزی عوسمانییان پیشان ئەدان.

سەرانی ئیتیحادو تەرەقی، لەکۆنەوە خۆیان لەبەهانە بون لەمەسیحییەکان. پەلپیان پێئەگرتن. ئەیان ویست بیانویەك بدۆزنەوە بۆ لەناو بردنیان. تێشکانی سەختی سوپاییان لەقافقاز، باشترین بەهانەبو بۆ پەلپ گرتن بەمەسیحییەکان، بەتایبەتی بەئەرمەنی‌و ئاسوری. ئۆباڵی ئەو تێشکانەیان لەئەستۆی ئەوان توندکرد. کەوتنە قەتلوعامیان. سەرکردە شۆڤێنییەکانی تورك توانییان هەستی دینیی کورد بورروژێنن‌و، ناکۆکی دینیی نێوان گەلی موسوڵمانی کوردو مەسیحییەکان تیژ بکەن‌و، سەرەنجام بەریان بدەنە گیانی یەکتری بۆ ئەوەی بەکوشتنی یەکترییەوە خەریکیان بکەن‌و، دوژمنایەتییەکی لەچارەکردن نەهاتوی ئەوتۆیان لەناوا دروست بکەن، کەئیتر نەپەرژێنە سەر ئەوەی کەڵك لەهەلکەوتنی هەلی جەنگ وەربگرن بەرامبەر دوژمنی هاوبەشیان، کەدەسەڵاتی تورکی‌بو. دواییتریش کەوتنە راگوێزانی بەکۆمەڵی هەردو نەتەوە لەولایەتەکانی خۆرهەڵاتەوە بۆ ناوەوەی تورکیا. سەرەتا ئەرمەنی بەبیانوی((خیانەتی نیشتمانی))و دەس تێکەڵاوکردنەوە لەگەڵ

روسیای دوژمنی تورکو، دوای ئەوان ئینجا کورد بەبیانوی ئەوەی ولایەتەکەیان بەهۆی پێشڕەوی روسەوە، بۆتە مەیدانی جەنگ. تورک لەساڵانی ١٩١٤تا ١٩١٨ بەقسەی نیکیتین، لەو ناوچانەوە ٧٠٠هەزار کوردیان بەنیازی گۆڕینی نەتەوایەتییان بەکۆمەڵ راگوێزرا، زۆریان فەوتان.[٥٨]

٢/٣ئاسورییەکانی هەکاری

هێشتا ئیمپراتۆریی عوسمانی نەچوبوە مەیدانی جەنگەوە، کاربەدەستانی تورکیا ئەو مەترسییەیان هەبو، کەئاسورییەکان لەو جەنگەدا بەلای روسیادا دابشکێنن. لە٢٢ی ئابدا حاکمی وان، لەسەر داوای حکومەتەکەی خۆی، بنیامین مارشیمونی بۆ گفتوگۆ بۆ وان بانگ کرد. لەم گفتوگۆیەدا حاکمی وان داوای لەمارشیمون‌کرد پشتیوانی لەروسیا نەکاتو، بەدڵسۆزی بۆ تورکیا بمێنێتەوە، بەرامبەر بەوەش بەڵێنی پێدا، ئاسورییەکان چەکدار بکەنو، رێگەیان بدەن لەخوێندنگاکانی خۆیاندا بەزمانی خۆیان بخوێنن. هەندێ دیاریشی دایە. مارشیمون هیچ گفتێکی دیاری‌کراوی نەدا بەکاربەدەستانی تورک. مارشیمون لەگەڕانەوەدا بەنامە ئاگاداری سەرانی میللەتەکەی خۆی کرد کەپارێزگاری هێمنی بکەنو، فەرمانەکانی حکومەتی تورک جێبەجێ بکەن.[٥٩]

بەشداربونی تورک لەجەنگ‌داو، بانگی جیهاد دژی کافرانو، راپێچانی لاوانی هەمو گەلانی موسوڵمانو مەسیحی عوسمانی بۆ سەربازی بەناوی سازدانی گشتییەوە، دوای‌تر تێشکانی سەختی ئۆردوی تورک لەبەردەمی سپای روسی‌دا لەقافقازو ئازەربایجانو، هەڵاتنی بەکۆمەڵی سەربازە مەسیحییەکان لەریزی ئۆردوی تورکو، خۆش‌کردنی ئاگری بێ ئامانی ناکۆکیی دینیی مەسیحی-ئیسلامی لەلایەن سەرکردایەتی تورکییەوە، ئاسورییەکانیشی لەشەڕێکی خوێناوییەوە گلاند. قەتڵوعامی ئەرمەنی، بوبو بەبەشێکی سیاسەتی جەنگی تورک. ئاسورییەکان، وەکو گەلێکی مەسیحی نزیکی روداوەکان نەیان ئەتوانی خۆیان لەو گەردەلولە بپارێزن، گێچەڵی تورکی ئەوانیشی گرتەوە. کاربەدەستانی تورک هانی موسوڵمانەکانیان ئەدا دەسدرێژییان بکەنە سەر. دەیان ئاوایی ئاسوری نشینی هەکاری پاش تاڵان‌کردن، سوتێنران. سەدان ئاسوری، بێ‌ئەوەی هیچ تاوانێکیان کردبێ کوژران.

سوپای روسی سەروی خۆرئاوای ئێرانی گرتبو، کەوتبوە پێشڕەوی لەکوردستاندا، گەیشتبوە وانو، تا ئەهات لەمەڵبەندی ژیانی ئاسورییەکان نزیکتر ئەبوەوە. لەنێوان کاربەدەستانی روسی‌و مارشیمونو سەرانی تری ئاسوری‌دا ئاشنایەتی دێرینە هەبو. لەماوەی هەڵگیرسانی جەنگ‌دا، جگە لەبانگەوازی

ئاشکرای قەیسەر بۆ گەلانی مەسیحی ژێردەستی تورك کەداوای شۆڕشو ڕاپەڕینی لێ ئەکردن، کاربەدەستانی روسی خەریکی پێوەندی بەردەوام بون لەگەڵ مەزنەکانی ئاسوری. هەستی دینییان ئەبزواندنو، دژی تورك هانیان ئەدانو، هەوڵیان ئەدا رایان بکێشن بۆهاوکاریو یارمەتی دانی سوپای روسی. چەند نامەیەکیان بۆ ئەو مەبەستە بۆ خودی مارشیمون نوسی. لەنامەیەکدا بۆیان نوسیبو کەئەوان بۆ رزگارکردنی ئاسوری لەزوڵمی عوسمانی هاتونو، داوایان لێ کردبو ئەویش چارەنوسی خۆی بەهاوپەیمانەکانەوە ببەستێ.

لە ١٢ ئازاری ١٩١٥ دا مەزنەکانی ئێلە ئاسورییەکان، بەسەرۆکایەتی پێشەوای دینییان، مارشیمون، کۆبونەوە بۆ دیاری کردنی هەڵوێستیان لەلایەنەکانی جەنگ، بەتایبەتی لەتورکیاو روسیا. بەشدارانی ئەم کۆبونەوەیە دو بۆچونی جیاوازیان هەبو" یەکێکیان پێی لەسەرئەوە دائەگرت کەدژی دەسەڵاتی تورك رابپەڕن، بەهەمو تواناوە هاوکاری سوپای روسی بکەنو، ئەو هەلە بقۆزنەوە بۆ رزگارکردنی نیشتمانەکەیانو، دامەزراندنی دەوڵەتی تایبەتی خۆیان بەیارمەتی روسیاو هاوپەیمانەکانی. ئەوی تریان لای وابو، تورك لەبیانوە لێیان، لەبەر ئەوە هەرچی گێچەڵێکیان پێ بکەن، ئەبێ ئەوان دان بەخۆیان دابگرنو، لەو شەڕەدا بێلایەن رابوەستن بۆ ئەوەی هیچ بەڵگەیەك نەدەن بەدەس تورکەوە، بیکا بەبیانوی لەناوبردنی بەکۆمەڵو دەرکردنی گشتییان لەنیشتمانی دێرینەی خۆیان.[٦٠]

زۆرایەتی سەرانی ئاسورییەکان، لەناو ئەواندا مارشیمون خۆی، بۆ چونی یەکەمیان بەرێگەی رزگاریو سەرکەتنی گەلی ئاسوری ئەزانی. ئەم بۆچونە دور نەبون لەکارتێکرانی روداوەکانی ئەو ماوەیەی ناوچەکەو، کەڵەکە بونی داخی چەند قەرنی چەوسانەوەی قورسی دینییو زۆرلێکرانی سەختی نەتەوەیی لەژێر سایەی دەسەڵاتی عوسمانیدا. شکانی تورکو پێشڕەوی سوپای روسیو، نزیك کەوتنەوەیان لەناوچەکانی ئەوان، هیوایەکی زۆری لەلا دروست کردبون. تەجروبەکانی پێشویان لەگەڵ کاربەدەستانی تورك، تەنانەت هی سەردەمی چەند ساڵ پێشوتری((ئینقیلاب))، هیچیان جێگەی دڵخۆشیو مایەی هیوا هەڵچنین نەبون. بەڵکو هەموی یەك لەیەك تاڵترو هۆی نائومێدی بون. مارشیمونو سەرانیتری ئاسوری لەکێشانی هێزەکانی خۆیاندا توشی چەوت- هەڵسەنگاندن بون" جۆری پەروەردەکردنی جەنگیی ئازایانەی پیاوەکانی ئێلەکانیانو، هەلکەوتی جوگرافی شوێنەکەیانو، سروشتی دژواری مەڵبەندەکەیانو، باوەڕی پتەو بەهاوپەیمانە دینییەکانیان... وای لێ کردبون توانای روکەشی خۆیان لەتوانای راستەقینەی خۆیان زیاتر دابنێن. نەمرود، خاوەنی بۆچونی بێلایەنی، خزمایەتی نزیکی لەگەڵ

مارشیمون دادی‌نەدا، بیروڕا نەگونجاوەکانی لەگەڵ بۆچونی زۆرایەتی سەرانی گەلەکەی بونە مایەی تیاچونی سەری. هاونەتەوەکانی خۆی لەنرخی دەربڕینی بیروڕاکانی‌دا لەشیرین خەودا سەرییان بڕی.[61]

مارشیمون، بنیامین، پێشەوای دینیی گەلی ئاسوری لەقوچانس، بارەگای پیرۆزی نەستورییەکان، هەمان‌کاری هەڵبژارد کەشەریف حسێن کوڕی عەلی، لەمەککە، بارەگای پیرۆزی موسوڵمانەکانی دنیا دوایی‌تر کردی.

مارشیمون، دوای ئەم کۆبونەوەیە هێزەکانی خۆی سازدا، شۆڕشی دژی تورك ڕاگەیاند. نامەی بۆ کاربەدەستانی تورك نوسی، کەئیتر ئەوان پێوەندی سیاسی خۆیان لەگەڵ حکومەتی تورك ئەبڕن. نامەی بۆ کاربەدەستانی روسیاش نارد، کە گەلەکەی ئەویش شان بەشانی هێزەکانی روسیاو دەوڵەتانی هاوپەیمانی هاوبەشی جەنگ ئەبن دژی تورك، بەهیوای ئەوەی بەئامانجەکانی خۆیان لەپێکهێنانی دەوڵەتی ئاسوری‌دا بگەن.

لەمانگەکانی‌ئازار، نیسان، مایس‌و حوزەیراندا شەڕی خوێناوی لەنێوان چەکدارانی ئاسوری‌و هێزەکانی تورك بەهاوکاری لەگەڵ ئێلەکانی کوردا، قەوما. سیتو ئاغای ئورەماری‌و ئیسماعیل ئاغای ئەرتوشی بەشداری کاریگەریان کرد لەپەلاماردانی ناوچەکانی جیلو، باز، تیاری ژورو.[62] تەرازوی هێزەکانی هەردولا نابەرامبەرییەکی گەورەی تێ‌دابو. هێزەکانی ئۆردوی تورك، پشت ئەستور بەهۆزەکانی کورد، لەهەمو لایەکەوە گوشاریان بۆ سەر ناوچەی ئاسورییەکان زیاتر ئەکرد. ئەگەرچی مەڵبەندی ژیانی ئاسورییەکان سەختو شاخاوی‌بو، بەڵام ناوچەیەکی تەسك‌بو، لەهەمو لایەکەوە بەدوژمن دەوری درابو. مارشیمون چەند جارێك داوای یارمەتی لەسەرکردەکانی سوپای روس‌کرد بەدەنگیانەوە بچن، بەڵام بێ هودەبو. مارشیمون خۆی دو جار چو بۆ سەردانی کاربەدەستانی روسی، بۆ ئەوەی پشتیوانییان بەدەس بهێنێ‌و، یارمەتییەکی ئەوتۆی بدەن لەناوچەکانی خۆیاندا بتوانن بمێننەوەو، درێژەبە بەرەنگاریی بدەن.

جاری یەکەم، لە ۲۸ حوزەیرانی ۱۹۱۵دا بەرەو ورمێ کەوتە ڕێ، لەسەرەتای تەموزدا گەیشتە ئەوێ. ئەگەرچی کاربەدەستانی روسی گفتی هەمو جۆرە یارمەتییەکیان پێ‌داو، دەستەیەك سەربازی روسی‌و هەندێ تفەنگو تفاقی جەنگییان لەگەڵ نارد بۆ قوچانس، بەڵام کارێکی ئەوتۆیان نەکرد گوشاری تورکییان لەسەر لابچێ یا کەم ببێتەوە.

جاری دوەم، لەکاتێکا کەهێرشی تورك تا ئەهات توندتر ئەبو لەسەریان بەجۆرێ لەهەندێ شوێن هەڵیان کەندبون. مارشیمون لەگەڵ دەستەیەك

لەنوێنەرانی گەلی ئاسوری لە١٠ی ئابی ١٩١٥دا لەرێگەی باشقەڵاوە بۆ دیتنی چرنوزوبوف چوە سەلماس. لەوێشەوە مەلیك خوشابەی ناردە تەورێز بۆ بینینی کاربەدەستانی روسی. بەڵام کاربەدەستانی روسی لەباتی ئەوەی بەدەنگ گەلی هاوپەیمانی خۆیانەوە بچن و، یارمەتییان بدەن لەو شوێنە ستراتیجییەدا بمێننەوە، کەئەی توانی کار لەرەوتی روداوەکانی جەنگ بکا، بەتایبەتی لەناوچەی موسڵدا، کەچی کاربەدەستانی روسی ئامۆژگاری مارشیمونیان‌کرد" خۆی، لەبەر سەلامەتی گیانی، لەگەڵ سوپای روسی‌دا بمێنێتەوە، ئاسورییەکانیش هەکاری چۆڵ بکەن و بکشێنەوە بۆ سنوری ئێران.[٦٣]

لەمانگی ئابی ١٩١٥ەوە ئاسورییەکانی هەکاری لەنیشتمانی نەتەوەیی خۆیان هەڵکەنران و، کۆچی بەکۆمەڵی یەکجارییان دەستی پێ‌کرد.

روسەکان، وەکو دوایی پێکهاتنە نهێنییەکانی نوێنەرانی ئینگلیزو فەرەنسە" سایکس و بیکۆ، لەگەڵ وەزیری کاروباری دەرەوەی روسیا، سازانۆف، دەری خست، هیچ بەرنامەیەکیان نەبو بۆ یارمەتی‌دانی گەلی ئەرمەنی یا ئاسوری بۆ بەدی هێنانی مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی سیاسی و دروست‌کردنی دەوڵەتی تایبەتی نەتەوەیی خۆیان، یا تەنانەت بۆ جۆرێ لەئۆتۆنۆمی. بەڵکو سیاسەتی روسی بریتی‌بو لەبەکارهێنانی ئەم دو گەلە، وەکو دەسکەلایەك، بۆ ئەوەی پلانەکانی خۆی لەداگیرکردنی ئەرزی ئێرانی و عوسمانی‌دا بەدی بهێنێ، بەو شێوەیەی ژێر بەژێر لەگەڵ دەوڵەتانی هاوپەیمانی لەسەری رێك کەوتبو.

٤. روس و ئاسوری

١/٤روس و ئاسورییەکانی ورمێ

روسیە پێش بینی هەڵگیرسانی جەنگی لەگەڵ تورك ئەکرد، بەکەڵك وەرگرتن لەپەیمانی روسی- ئینگلیزی(١٩٠٧)، لە١٩١٢ەوە کەوتە دانانی پلانی دەسگرتن بەسەر ناوچەکانی نفوزی خۆی‌دا بەتایبەتی شوێنە ستراتیجییەکانی دەوروبەری دەریاچەی ورمێ، بۆ ئەو مەبەستەش یەکێ لە تاکتیکەکانی ناردنی کونسوڵ‌بو بۆ هەمو ناوەندە گرنگەکان، لەگەڵ هەریەکێ لەوانە بەناوی پارێزگارییەوە هێزێکی چەکداریشی لەگەڵ ئەناردن، کە بەکردەوە ئەوان لەوێ دەسەڵاتیان لەباتی نوێنەرانی دەسەڵاتی لاوازی ناوەندیی ئێران ئەگرتە دەست.[٦٤] لەهەر جێگەیەکی دەسەڵاتی روسی لێ‌بو، کاربەدەستی ئێرانی لایەنگری خۆیان لێ دائەنا.

ناوچەی ورمێ یەکێکە لەناوچە تێکەڵاوەکانی کوردستان، بەهۆی روداوەکانی چەند سەدەی دواییەوە گۆڕانی بنەڕەتیی بەسەر هەلومەرجی دیموگرافی‌دا هاتوە، لەناوچەکەدا ئازەری، کورد، ئاسوری، کلدانی، ئەرمەنی ئەژین. ئاوژن ئوبن،

سەفیری فەرەنسی، لەگەشتنامەکەی ساڵی ۱۹۰۷ی‌دا بەناو ئێراندا دەربارەی ورمێ نوسیویتی:

((دەشتی ورمێ ۳۵۰ ئاوایی تیایە. کێوی تاقانەی((بیزوداغ)) دەشتەکە لەدەریاچەکە جیا ئەکاتەوە، چیای گەورەتر دەوری ئەوی داوە. تەنگەو چەمی((شەهرچایی)) لەو کێوانەوە هەڵ ئەقوڵێ. هەمو جێگەیەک ئاوو هەمو جێگەیەک سەوزە...

((...لەداوێنی چیاکاندا، دانیشتوانی ئاواییەکان تورک(زمان)و شیعەن. بەڵام لەبەرزاییەکاندا خەڵکی گوندەکان کوردو سوننین. لەگەڵ ئەوەدا کەورمێ ناوەندی سروشتی ژمارەیەکی زۆری دەستەی جیاوازی دینین، بەڵام کەمایەتیەکی جێگەی سەرنجی ئەرمەنی، کلدانی موسوڵمان بون.

((لەناوشاردا، مەسیحیەکان لەدو گەڕەکی((کوردی شەهر))و((مارت مریەم))(مریەمی پیرۆز، ناوی کلیسایەکی کۆنی نستوریەکان کەئێستا ئەوگەڕەکە بەو ناوەوە ناو ئەبەن) دانیشتون. لەدەرەوەی شار، ژمارەی ئەرمەنییەکان لە۶۰۰۰ کەس کەمترەو لە۳۱ گوندا بڵاوبونەتەوە، بەڵام ژمارەی کلدانیەکان ئەگاتە۳۰۰۰۰ کەس، بەم جۆرە ناوەندی سەرەکی کلدانیەکانی دانیشتوی ئێران، ئەبێ لەم ناوچەیەدا دابنرێ. لەمەزەبە جیاوازە دینیەکان، هیچ کامیان وەکو مەسیحییەکانی کلدانی لەگەڵ یەک مشتومڕو کێشەیان نیە))[٦٥]

ئەگەرچی ئازەریو کورد هەردوکیان بەدین موسوڵمانن، بەڵام ئازەرییەکان شیعەو کوردەکان بەزۆری سوننە بون. بەهۆی سیاسەتی ناوەندی دەوڵەتی ئێرانەوە ناکۆکیەکی نەتەوەییو ناکۆکیەکی مەزەبی لەنێوان هەردوگەلی ئازەریو کوردا دروست بوبو کەریشەکەی ئەگەڕایەوە بۆ چەند سەدەی رابردو، هاتنی سوپای روسی بۆ ئازەربایجانو دوایی‌تر هەڵگیرسانی جەنگی جیهانی ناکۆکیەکی تری لەناوچەکەدا خولقاند کەناکۆکی دینی مەسیحی- موسوڵمانبو، لەنێوان کوردو ئازەری لەلایەکو ئەرمەنیو کلدانیو ئاسوری لەلایەکی ترەوە.

لەسەرەتای سەدەی ۲۰ هەمەوە میسیۆنێکی دینیی روسی لەورمێ بنکەیان دامەزراندبو، تا رادەیەک کاریان کردبوە سەر ئاسورییەکانو چەن هەزار کەسێکیان هێنابوە سەر مەزەبی ئورتودوکسو، گۆڤاری ئورومی- ئورتودوکسایان بەزمانی خۆیان بۆ دەرئەکردن، روسەکان هەوڵیان ئەدا ئەوان بهێننە ژێر باڵی خۆیانەوە ئەوانیش روسیایان بەپارێزەری خۆیان دائەنا.

لەدوای ساڵی ۱۹۱۲ەوە کەهەندێ لەهێزە چەکدارەکانی روسی چونە شارەکانی سەروی رۆژئاوای ئێران، ئەوان بەگەرمی پێشوازیان لێ کردن. ئاسورییەکان خۆیان

بەوانەوە بەست بوەوە، ئەوانیش چەکو پارەیان ئەدانێو، لەبەرامبەر کاربەدەستانی ئێرانی، لەدەسدرێژی ئەیان پاراستن.[٦٦]

کەشەڕ دەستی پێ‌کردو، سوپای روسی بۆ بەهێزکردنی جێگاکانی خۆی لەئێراندا هێزی تری ناردە ئازەربایجان، ئاسورییەکان بەخۆشییەوە هەواڵەکەیان وەرگرتو، وەکو بەشێکی ئەوان کەوتنە هاوکاری سوپای روسیو بەرهەڵستی چالاکی عوسمانیو لایەنگرەکانی.

لەوشوێنانەی روس دەستی ئەڕۆیشت لایەنگرانی خۆی بەحوکمڕان دائەنا، لەکاتی هەڵگیرسانی جەنگدا حاجی صمدخان شجاع الدولەی مەراغەیی حاکمی ئازەربایجان بو، صمدخان((بەیارمەتی سەربازانی روسی هەمو رۆژێ بەتاوانی ئازادیخوازی چەند کسێکی لەدار ئەدا، یا ورگی هەڵئەدڕین، یاسەری ئەبڕین))، حاکمی ورمێ‌یش، اعتمادالدولە بو، کەیەکێ بو لەهاودەستە نزیکەکانی صمدخان.[٦٧]

٢/٤هێرشی تورك بۆ ئازەربایجان(تشرینی دوەمی١٩١٤)

لەگەڵ هێرشی گەورەی تورکدا بۆ سەر قافقاز، لەچەند جێگایەکەوە پێشڕەوی لەئەرزی ئێراندا دەستی پێ‌کرد" لەسنوری بازرگانەوە بۆ لای ورمێو، لەسنوری بانەوە بۆ لای سابلاخ. لەهەردو قۆڵەوە پێشەنگی هێرشەکان، بەگوتەی کسروی: ((موجاهیدانی ئێرانو کورد))بون. سوپاییانی عوسمانی لەدوایی ئەوانەوە ئەگەیشتن.[٦٨] لەنێوان ئۆردوی تورکیدا، بەهاوکاری هەندێ لەئێلە کوردەکانو ئازادیخوازانی ئێران، وسوپای روسیدا چەند پێکدادانو پێکهەڵچونێك رویدا، سەرەنجام هێزەکانی عوسمانی توانییان دەس بەسەر سابلاغ، میاندواو، مەراغا...دابگرنو چەند کسێکیان لەپیاوە ناسراوەکانی کورد، لەوانە: پیری تەریقەت شێخ بابا سەعیدی غەوس ابادی، سەیفەدین خانی ئەردەڵان حاکمی سەقز، حەمەخانی حاکمی بانە، حەمەحسێن خانی سەرداری بۆکان سەرداری موکری بەبیانوی دۆستایەتی روسەوە کوشت.[٦٩]

ئۆردوی تورك لەمەراغاو سوپای عوسمانی لەتەورێز بارەگایان خستبو. هەر لەو ماوەیەدا ئۆردوی تورك لە((ساری قامیش)) سەرکەوتنێکی بەسەر سوپای روسیدا بەدەس هێنا. لەئەنجامی ئەوەدا بۆ ئەوەی هێزەکانی روس توشی گەمارۆدان نەبن، فەرمانی پاشەکشەیان پێ‌دراو، کتوپر ئازەربایجانیان چۆڵکرد، لەوانە شارەکانی تەورێزو ورمێ. صمدخان کەیەکێ لەدەستنێژەکانی روس بو، هەروەها سەدان ئێرانی تری سەربە روسیا لەبابەتی اعتمادالدولەی حاکمی ورمێو، ژمارەیەکی زۆر لەئاسورییەکان بەرەو ناوچەکانی ژێردەستی روس هەڵاتن.[٧٠]

٣/٤مەینەتی ئاسورییەکانی ورمێ

ئاسورییەکانی ورمێ چارەنوسی خۆیان بەهێزەکانی روسییەوە گرێ دابو، لەبەر ئەوە خۆشیو ناخۆشییان بەندبو بەسەرکەوتنی یا ژێرکەوتنی ئەوانەوە. لەناو ئێرانییەکانیش‌دا کەم نەبون ئەوانەی بوبونە کوتەکی دەستی سوپای روسیو، هاوکارییان ئەکردنو، پاشەڕۆژی خۆیان بەدەسەلاتی ئەوانەوە گرێدابو. لەئەنجامی پێشڕەوی لەناکاوی ئۆردوی تورکو، کشانەوەی کتوپڕی سوپای روسی لەورمێ(١٦ی سەفەری ١٣٣ھ کانونی یەکەمی ١٩١٤) ئاسورییەکانو ئێرانییەکانی سەر بەروس، کە لەژێر سایەی دەسەلاتی روسی‌دا ئازاری هاولاتییانی خۆیان دابو، دوای کشانەوەی روس، ئیتر ئەوانیش نەیان ئەتوانی وەکو جاران لەناوچەکەدا بمێننەوە. لەترسی گیانی خۆیانو، تۆلەی تورکو کسانی ئازاردراو کەوتنە هەولی خۆ دەربازکردن.[71]

کسروی لەو بارەیەوە نوسیوێتی:

((...رۆژی ١١ هەمی دیماە بو روسەکان کتوپڕ ئەوێ(ورمێ)یان چۆلکردو بەشێکی سوپاکەیان شاری بەرداو بەرەو سنور پاشەکشەیان کرد، بۆ بەیانی ١٢هەم پاشماوەی سوپاکەیان چوە دەرێ.

بەلام ئەم پاشەکشەیەی ئەوان، لەگەل روداوێکی‌تر هاوکات بو، کەئەویش کۆچی ئاشوریو ئەرمەنییەکان بو، چونکە ئەوانە کەخۆیان بەروسەکانەوە بستبوەوەو بەپشتیوانی ئەوان لەگەل هاولاتییەکانی خۆیان بەد رەفتارییان کردبو، لەچەند مانگی دوایی‌دا دەستیان کردبو بەخوێنڕێژیو تالان، لەم دەمەدا لەگیانی خۆیان ئەترسانو جێی مانەوەیان نەئەدی، ئەوەبو هەرکە لەڕۆیشتنی ناکاوی روسەکان ئاگاداربون، بەتوندی شلەژانو، لەگەل ئەوەی زستان بو زۆریان جگە لەهاورێیەتی روسو کۆچ‌کردن لەئێران هیچ چارەیەکی تریان بەدی نەکرد. ئەوەبو بەپڕتاو بەخۆکەوتنو ژیانی خۆیان تێکداو ئەوی توانیان بیبەن هەلیان گرتو ئەوی نەیان توانی بەجێیان هێشت. نزیکەی ١٠ هەزار کسیان لەپیاوو ژنو منال لەخودی شارو ئاواییەکانی دەرەوەی بەرێ کەوتن. لەبەر ئەوەی زۆریان عەرەبانەو چوارپێیان نەبو سواری بن، بەپێ بەسەر بەفرو بەناو قوڕدا ئەڕۆیشتن. هەندێ جار خواردنیشیان دەس نەئەکەوت. لەرێگا ژنانو منالان زەرەرێکی زۆریان بینی زۆریان نەیان توانیو لەپێ‌کەوتن. چوارپێیەکی زۆر لەناو قوڕو چلپاودا فەوتان... کسانێکی هەزار سال لەولاتێکا ئاسودە ژیابونو، لەگەل هەمو جیاوازییەکی دینی‌دا، هەمو جۆرە دلنەرمییەکیان لەخەلك دیبو، چی وای لێ کردن نمەك نەناسی بکەنو، هەرکە پێی بێگانەیەك گەیشتە ولات، بدەنە پالیانو، لەگەل

هاوولاتییەکانی خۆیان خراپە بکەنو، بەدڵخوازی بێگانەکان دەس بدەنە تفەنگ خوێنی خەڵکی بڕێژن؟ ئەبێ سزای قورسی ئەو جۆرە کسانە بدرێو، ئەوەی ئەیان دیو ئەیان چێشت کەمبوە، ئەوەی ئازاری دڵی ئێمەی ئەدا حاڵی ژنەکانو منالەکان بو کەهیچ گوناهێکیان نەبو.

... وەکو وتمان پاشەکشەی روس کتوپڕبو، بۆیە هەمو مەسیحییەکان پێیان نەزانی، ئەگەر پێشیان زانی بێت دەرفەتی ڕۆیشتنیان نەبو، لە٤٥٠٠٠ کەس کەموزۆر کەژمارەی ئەوانەبو لەو دەوروبەرانە، تەنیا ١٠٠٠٠ کەس یا کەمتر توانیان لەگەڵ روس بڕۆن، ئەوانیتریان کەمابونەوە هەرکە لەچۆنایەتییەکە ئاگاداربونو لەو لاشەوە هاتنی کوردو تورکیان ئەبیست، لەگوندەکان خانوەکانی خۆیان بەجێ ئەهێشت، لەگەڵ ئەوەی ئەیان توانی لەگەڵ خۆیان بیهێنن لەگاو مەڕو کەلوپەلو خواردن رویان ئەکردە شارو، ئەچونە باخی نەخۆشخانەی ئەمریکایی یاپەنایان ئەبردە بەر سەرای میسیۆنی فەرەنسی، تەنیا دو گوندی کوگ تەپەو گلپاشین چۆڵ نەبو کەداستانی ئەوانیش ئەبینین.

ئێرانییەکان لەو هەلومەرجەشدا لەیارمەتیو دڵنەرمی نەوەستان، ژمارەیەکی زۆریان چ ئەوانەی شارو، چ ئەوانەی گوندەکان بردە ماڵەکانی خۆیان. لەسەلماسیش لەگەڵ ئەرمەنییەکان هەمان رەفتاریان کردو ئێمەش زۆربی زانیارییەکانی خۆمان لەنوسینەکانی مەسیحییەکانەوە وەرئەگرین، ئەمەیان خۆیان نوسیویانە:

هەرکە ڕۆیشتنی روسەکان زانرا، سوپای عوسمانی کە لەو نزیکانەبو، روی کردە ورمێ. لەپێش ئەوانەوە کوردەکان بەژمارەیەکی زۆر لەچیاکانەوە دابەزین، تاقمێکیان لەگوندەکاندا بلاوبونەوە، کەوتنە تالانو راوورِوت، دەستەیەکی زۆریشیان رویان کردە شار، دو ڕۆژبو روسەکان ڕۆیشتبون کەئەوان گەیشتنە ورمێ. لەبەر ئەوەی اعتماد الدولەی حکومڕانی ئەوێ لەهاودەستەکانی صمدخان بو، لەزەمانی حوکمڕانی خۆیدا بەئارەزوی روسەکان رەفتاری کردبو، خوێنی بێ گوناهانی رشتبو، لەم کاتەدا لەگەڵ روسەکان ڕۆیشتبو. کەسێ نەبو ئاگاداری شارو بەرگیری لەکوردەکان بکا. بێ ئەوەی هیچ شەڕێ روبدا هاتنە ناو شارەوە. دەستیان کرد بەتالان. دو شەوو دو ڕۆژ خەریکی تالانی بازاڕو ئاژاوە بون. بەدوی ئەواندا رەشیدبەگ فەرماندەی عوسمانی بەسوپاکەیەوە گەیشتو بەری تالانو ئاژاوەی گرتو چەند کوردێکی بەگوللە کوشت. ئەو چەند ڕۆژەی رەشیدبەگ لەشاربو ئارامیو خەڵکی چ مەسیحیو چ موسوڵمان ئاسودەبون. بەڵام لەبەر ئەوەی روسەکان بەر لەپاشەکشەیان خوییان گرتبو، لەوێ هێزیان هەبو، رەشیدبەگ بەهێزەکانی خۆیەوە چوەسەریان. لەسەلماس لەشکرێکی رێك خست.

کاروباری شارکەوتە دەست نوری بەگو راغب بەگ، کەدو کەس لەسەرکردە بەد رەفتارەکانی عوسمانی بون، ئەوانە کەوتنە ستەم کردنو ئازارێکی بێ ئەندازەی مەسیحییەکانیاندا. ئەرشەد همایون تا ئەیتوانی مشوری خەڵکی ئەخوارد، مەسیحییەکان زۆری لێ رازیبون. بەڵام لەراغب بەگو لە مجدالسلطنە، کەدابویە پاڵ عوسمانییەکانو دەستەیەك لەموجاهیدانی لەخوی خڕکردبوەوە، لەقوچ عەلیخانو ئەوانیتر زۆر بەگلەیی بونو، هەندێ داستانیان نوسیوە کە بەئاسانی ناتوانرێ باوەڕی پێ بکرێ. ئێمە نازانین ئەم داستانانە تاچ ئەندازەیەك راستن، بەڵام لەبەر بێلایەنی، ئەیان گێڕینەوە:

• ئەنوسن لەکوك تەپە ۲ هەزارکەس لەئاسورییانی ئەم گوندو ئەو گوند کۆبوبونەوە، ژنەکانو منالەکان پەنایان بردبوە بەرکلێسەکەو پیاوەکانیشیان بەتفەنگەوە لەسەربانەکان پاسەوانییان ئەکرد؟ کوردەکان دەوری ئەوییان گرتو، بو بەپێکادان. لەبەر ئەوەی کوردەکان زۆربون، مەسیحییەکان مردنیان لەبەر چاربو، نائومێدانە تێ ئەکۆشان. بەڵام لەم کاتەدا دکتۆر پاکاردی ئەمریکایی کە لەگەڵ دوسێ کەس لەشار دەرچوبون بە مەسەلەکەی زانی، لەگیانی خۆی نەترساو بەرەو ئەوێ چو. لەسایەی ئەو ئاشنایەتیو دۆستایەتییەوە کە لەگەڵ هەندێ لەسەرانی کوردی هەبو، توانی رێ لەشەر بگرێو چوە ناو گوندەکەوە مەسیحییەکانی بینیو، وای لێ کردن دەس لەشەر هەڵبگرنو تفەنگو گوللەکانیان دابنێنو، لەئاواییەکە دەربێن. هەموویانی لەگەڵ خۆی هێنا بۆ شارو، گیانی ۲ هەزارکەسی کڕییەوە. ئەم داستانە لەڕۆژە سەختەکانی هاتنی کوردەکاندابو، سێو ئەوەندە رۆژ پاش ئەوە، لەناو خودی شاردا داستانێکیتر رویدا، کە٦٠ کەس لەپیاوە ناسراوەکانی ئاسورییان لەسەرای میسیونی فەرەنسی راکێشابوە دەرەوەو گرتبو، رۆژی دوەمی ئەسفەند(۲۲ی شوبات)، بەشەو هەموویان بردنە دەرەوەی شارو گوللەبارانیان کردن، تەنیا یەکێکیان لەمردن رزگاریبو، بەبرینداری خۆی گەیاندەوە مەسیحییەکانو چۆنایەتییەکەی بۆ گێڕانەوە.

دو رۆژ دوای ئەوەش داستانی گلپاشین رویدا. ئەم گوندە کەئاواییەکی ئاسوری نشینی گەورەبو، کاتێ تورك گەیشتنە ورمێ، ئاسورییەکان نوێنەری خۆیان ناردە لایانو، زینهاریان وەرگرت. لەگەڵخۆیان چەند کەسێکیان لێ بردنە ناو دێ. بەم جۆرە بەئاسودەی ئەژیان، تا شەوێکیان قوچ عەلیخان بەدەستەیەك موجاهیدەوە گەیشتە ئەوێ. بەناوی میوانییەوە لەماڵەکان دابەزین. دوای خواردنو خواردنەوە داوای ۱۵ هەزار تومان پارەیان لەدەوڵەمەندەکانیان کردبو، لەبەر ئەوەی ئەوان نەیان توانی ئەو چەرەدە پارەیە کۆبکەنەوە ٤٥ کەسیان لێ گرتنو شەوانە بردیانە

ەرێو گوللەبارانیان کردن. لەوانیش چەند کەسێ رزگاربونو چۆنایەتییەکەیان راگەیاند.))[72]

لەم رۆژانەدا ٢٠ هەزار کەس لەم هەڵاتوانە خۆیان هاویشتبوە ناو سەرای ئەخۆشخانەی ئەمریکاییەوە، بەهۆی تەنگی شوێنەکەیانو، کەمی خواردەمەنییەوە، نەخۆشی تیفۆئیدو تیفوسیان لەناودا بڵاوبوەوە. ئەم دەردە لەناو شاریش تەنییەوە. وەکو ئەڵێن تەنیا لەمەسیحییەکان ٥ هەزار کەس مردوە، دیارە لەخەڵکی شارو دەوروبەریشی زۆر مردون.[73]

نیکیتین، کونسوڵی روس لەورمێ، لەگێڕانەوەی ئەم روداوەدا ئەنوسێ:

((راپۆرتی میسیۆنێرەکانو ئەوەی بەچاوی خۆم دیومە رێگەم ئەدەن، تابلۆیەکی پچوکی زستانی ١٥-١٩١٤لە ورمێ بکێشم. دیارە رونکردنەوەی درێژی پێویستی بەلێکۆڵینەوەیەکی جیاواز هەیە، من تەنیا بەکورتەیەکی ئەوە دائەکەوم، کە لەکاتی رۆیشتنی سوپای روسی لەورمێ لەساڵی ١٩١٤دا کە بەدوی ئەویشدا کونسوڵو میسیونی ئورتۆدۆکس رۆیشتن. مەسیحییەکانی ناوچەکە وەکو شێت بەرەو سنوری قافقاز هەڵاتن، سەختی ئەم کۆچە لەمانگی کانونی یەکەمدا لەهەوای ساردی گەورە بەرزەکانو بەرێگە باریکە دژوارەکان کەپربون لەقشونو گاریو دروشکەو مێگەلو گاڕان، وەکو پێویست ناتوانرێ بهێنرێتە بەر چاو.

رێکخستنی ئاماری قوربانییەکانی ئەم روداوانە ناکرێ، کەسانێکی توانیان هەڵێن، خۆشبەخت تربون لەوانەی بەهۆی نەبونی هۆی گوێزانەوە لەئاواییە دورەکاندا بەجێ مابون. ئەم بەدبەختانە، کاتێ کوردەکان هاتنە ناوچەکەو، دەستیان کرد بەکوشتنو تاڵان، رویان کردە شاری ورمێ، پەنایان بردە بەر میسیۆنەکانی کاتۆلیکیو ئەمریکایی. میسیۆنەکانیش نەیان ئەتوانی چەند هەزار کەس پەنا بدەن، بەهۆی زۆریو ترسو برسێتیو ماندوێتیو نەبونیکاری تەندروستییەوە ژیانیان زۆرخراپ بو. کوشتاری بەکۆمەڵیش رویدا وەکو ئەوەی بەیەکجار ٦٥ کسیان بەزۆر لەمیسیۆنی فەرەنسی دەرهێناو بەجارێ گوللە بارانیان کردن، لاشەی ئەم قوربانییانە چەند رۆژێ لەو ناوەدا کەوتبو...))[74]

نیکیتین، خۆی شایەتی روداوەکانی ورمێ بوە. لەنوسینێکیتریدا چیرۆکی مەلایەکی کوردی ئەوێ ئەگێڕێتەوە، وەکو هەڵوێستی پێشەوایەکی دینیی کورد بەرامبەر جیهادو قەتلوعامی مەسیحییەکان، کە خۆی لەخۆیا مەعنایەکی مێژویی قوڵی هەیە بەتایبەتی بۆ هەڵسەنگاندنی ئۆباڵی هەر گەلە لەهەڵگرتنی باری لێپرسراوێتی روداوەکانی ناوچەکەدا. نیکیتین نوسیوێتی:

مەلا سەعید لەناوکوردە خوێندەوارەکاندا یەکێبو لەوانەی لەکاتی راگەیاندنی جیهادا بێ ئەوەی بترسێ بەرپەرچی دایەوە. لەسەر ئەوە گرتیانو، بردیانە لای حاکمی تورك. بەوە تاوانباریان کردبو فتوای دژی جیهاد داوە. مەلا سەعید بەم جۆرەی لای خوارو دیفاعی لەخۆی کرد: ((من ئینکاری ئەوە ناکەم کەفتوای رەتکردنەوەی جیهادم داوە، لەم بابەتەوە نە لەڕوی شەرعییەوە خۆم بەتاوانبار ئەزانمو، نە لەڕوی قانونییەوە، چونکە من لەهیچ جێیەکی شەریعەتی خۆماندا نەم دیوە، فتوای کوشتنی خەڵکی بێدیفاعو بێگوناه درابێ. لەلایەکی تریشەوە، قانونی حکومەت تا ئێستە نەك هەر فەرمانی کوشتنی کەسی دەرنەکردوە، بگرە بەپێچەوانەوە، پارێزەری مافەکانی خەڵك بوە... بەڵام دەربارەی پشتیوانی فتواو حوکمی کەبۆ جیهاد دراوە، من پێم وایە کەرەحمو مروەتو عیلمو مەعریفەتی شێخ سەلامو، عەدالەتو ئینسانی خەلیفە(سولتانی عوسمانی) زۆر زۆر لەوە بەرزترە کەفتواو حوکمی کوشتاری رەعییەتی بێچارە(مەسیحیو نەستۆری) بدەن، ئەو رەعییەتانەی لەزەمانی حەزرەتی محەمەدی پێغەمبەری ئیسلامەوە تا ئێستە دەستیان نەداوەتە چەكو دژی ئێمە نەجەنگیون.)) [٧٥]

٤/٤هاتنەوەی روس بۆ ورمێ(مایسی١٩١٥)

روس تا مەرەند کشابونەوە لەوێ لەشکرگایان دامەزراندبو. تورك بەرامبەر بەوان لەسۆفیان بون. لەم لاشەوە تورك لەسابلاغو ورمێو، هێزەکانی روس لەخوی دامەزرابون. چەند هەفتەیەك بەبێ شەڕ تێپەڕی. بەڵام کەروس لەقافقاز دەس پێشکەری گرتەوە دەستەو ئۆردوی تورکی تێکشکاند، فەرمانیان بۆ چرنوزوبوف دەرکرد بگەڕێتەوە شوێنەکانی پێشوی لەئازەربایجان. لە٢٣ی دیماه دا هەڵیان کوتایە سەر هێزەکانی تورك لەسۆفیانو رۆژی دوایتر تورکیان لەسوالان شکاند. ئەم هەواڵانە گەیشتنە تەورێز. تورك بەبێ شەڕ لەوێ کشایەوە. ٢٥ی مانگی دەی روس چوە ناو تەورێزەوە.

لەفەروەردینی١٢٩٤دا هێزێکی گەورەی تورك لەئەستەمولەوە گەیشت. چەند تیپەلچونێکی خوێناوی لەڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێدا روی دا. خەلیل بەگ(دوایی بو بەپاشا) سەرکردەی ئۆردوی تورك لەدیلمانو خوی تێشکا. روس هێزێکی تری لەقافقازەوە بۆ پاڵپشتی نەزەربیکۆف نارد. سوپای روسی، ئۆردوی تورکی لەناوچەکانی نێوانی دەریاچەی ورمێو گۆلی واندا راماڵی.

سەرکردایەتی قافقاز پلانێکی دانابو، بۆ چاوترساندنی کورد. بۆ ئەوەی کورد بەدەردێ ببەن جارێکیتر نەوێرێ بداتە پاڵ ئۆردوی تورکو، زاتی ئەوە نەکا

دەردیسەر بۆ روس دروست بکا. جێبەجێ کردنی ئەم پلانە بەجەنەراڵ شارپانتیە سپێردرا.

کسروی، درێژەی ئەم پلانەی لە((تاریخ نظامی جنگ بین المللی))ەوە بەمجۆرە، وەکوخۆی، راگوێزاوە:

((بۆ جێبەجێ کردنی پەلاماری سوارە نیزام کەفەرماندەی سوپای روس لەدەوروبەری دەریاچەی رەزاییەدا بەتەمای بو، هێزەکانی ژێرو بو: لەشکری سواری قافقازو تیپی٣ی قزاق(زابایکالسکی) بەسەرکردایەتی جەنەراڵ ئستویانوسکی لەژێر فەرماندەیی گشتی جەنەراڵ شارپانتیە فەرماندەی لەشکر سواری قافقاز.

لەنیوەی دوەمی مانگی نیسان‌دا(تەقویمی یولیوسی کۆن بەکارهێنراوە) تیپی٣ی قازاق(زابایکالسکی)و ئاتەشبار٢ بەفەرماندەیی جەنەراڵ ئستویانوسکی لەسنوری قارسەوە بەرێی ئاسنین‌دا نێردرایە جولفاو تەورێز.

لەکۆتایی نیسان‌دا گوێزانەوەی لەشکرسواری قافقاز بەرێی ئاسنین‌دا بەرەو جولفا دەستی پێ‌کرد. لەشکری گۆڕین پێك هات بو لەهەنگی١٦ی دراگون(تورسکوی)و هەنگی١٧ی دراگون(نیژگورودسکی) هەنگی١٨ی دراگون(سورسکی)و هەنگی١ی قازاق(خاپیورسکی)و گوردانی تۆپخانەی شاخی، هەمو سوارنیزامی جەنەراڵ شارپانتیە بریتی بو لە٣٦ ئاسواران، ٢٢ تۆپو ٨ مەترەلوز.

رۆژی ٦ی مایس لەتەورێز کۆبونەوە. هێزی ناوبراو تا١٠ی مایس لەوێ مایەوە، تا بەشی لۆجستیك هۆی گوێزانەوەی ئامادەکردو گوێزانەوەی فیشەکی بەحوشتر داین‌کرد، چونکە ئیتر جادەیەکی بەکاری پێچکەبێ لەوێ‌دا نەمابو.

٩ی مایس تیپی٣ی قزاق(زابایکالسکی) کەپێشەنگی هێزەکە بو لەتەورێزەوە جولا، ١٠ی مانگ لەشکر سواری قافقاز بزوت.

رۆژی ١١ی مایس تیپی ٣ی قزاق(زابایکالسکی)و رۆژی ١٣ی مایس لەشکری قافقاز گەیشتنە نزیکی میاندواو.

رۆژانی١٢و١٣ هەموی خەریکی پەڕینەوە بون لەچەمی زەرینە(روباری جەغەتو). ئاوی روباری ناوبراو لەبەهارا زیاد ئەکاو پانایەکەی ئەگاتە٣ کیلۆمەتر. لەبەر ئەوەی پردی لەسەر نەبو هەمو سوارە نیزامی روس بەمەلە پەڕینەوە. بۆ پەڕاندنەوەی تۆپو فیشەکو چەکو شتی‌تر، چەند موهەندیسێ پردێکی قەیاغییان لەسەر بەست.

هێزی سواری ناوبراو پاش پەڕینەوە لەڕوبار، لەنزیك میاندواو راوەستاو لای شاهین دژ(سایین قەلا)و مەهاباد کەوتە نۆڕین. رۆژی١٥ی مایس هێزی سوارە

بەرەو مەهاباد بزوتو لەنزیکی میاوا لەگەڵ دەستەجاتی کورد تێك هەڵچونو، راویان نانو تا داهاتنی تاریکی بەدوریانەوە بون.

رۆژی ١٥ی مایس هێزی سوار پاش پێکادانێکی کەم لەگەڵ کورد شاری مەهابادی گرت، کەسێکی ئەوتۆ لەشارا نەبو، کونسولگەی روس کەکوردەکان ئاگریان تێ بەردابو، هێشتا دوکەڵی لێ بەرز ئەبوەوە. چەند رۆژێ بەر لەداگیرکردنی، سەرهەنگ یاس کە لەوێ مابو، لەلایەن کوردەکانەوە کوژرا بو، کوردەکان سەرەکەیان بەنیزەدا کردبو، بەدێهاتەکاندا گێڕا بویان.

رۆژی١٦ی مایس هێزی سواری روس لەمەهاباد مایەوە، کەوتە نۆرینی سەردەشتو شنۆ.

رۆژی١٨ هێزی سوار لەشنۆ نزیك کەوتەوە، گوردانی ئەمنیەی عوسمانیو کوردی لێ بون. کوردەکان لەوێ بەرهەڵستییەکی توندیان کرد، بەڵام روس بەزوویی لەشار دەری پەڕاندنو، کوردەکان بەرەو موسل هەڵاتن.

هێزی سواری روس رۆژی١٩ی مایس لەنزیك شنۆ راوەستا، کەوتە نۆرینی لاکانی خۆراواو خوارو. رۆژی٢٠ی مایس بەرەو ژور هەڵکشا. پاش برینی دو مەنزڵ رێگەو تێپەڕین لەکوێرەڕێ سەختەکانی چیاکان گەیشتە رەزاییە، نزیکەی هەفتەیەك لەم شارەدا مایەوە.

بەم پێیە هێزەکانی سوارە نیزام کارەکانی خۆی، کەجولان بو بەکەناری دەریاچەی رەزاییەدا، ئەنجام دا.

بزوتنی سوارە نیزامی روس بەتۆپخانەو موسەلسەلی زۆرەوە، کارێکی قوڵی لەناو ئێلاتدا کرد، دوای ئەوە تا ماوەیەك لەمەڵبەندی ئازەربایجان واتە لەئەنیشتو پشتەوەی سوپای روسیدا ئارامینی تەواو جێگیر بو، هیچ دەردەسەرێکیان بۆ دروست نەبو.

ئیتر روسەکان ئەیان توانی لەو هێزانەی بۆ ئازەربایجانیان ناردبو، کەم بکەنەوە. بۆیە هەمو پیادە نیزامی ئەو هێزەیان بەرەو مەلازگرد نارد. ئەم کەمکردنەوەیە هیچ کارێکی نەکردە سەر دۆخی ئەوان لەسەروی خۆراوای ئێران.

لەبەر ئەوەی هێزی سوارەی نیزام ئەرکەکانی خۆی بەجێهێنا، فەرماندەی قافقاز فەرمانیدا بەهێزی ناوبراو بچێ بۆ مەڵبەندی وانو بداتە پاڵ سوپای ٤ی قافقاز.

پەلامارەکەی سوارەی نیزام ئەگەرچی ٨٠٠ ڤێرست(ڤێرست ئەندازەیەکی روسییە بۆ پێوانی رێ، نزیکەی هەزار مەترە) رێی پێوابو، بەڵام چونکە بەوردی رێك

خرابو، کاتێ چوە پاڵ باڵی چەپی سوپای ٤ی قافقازەوە، لەدۆخێکی تەواو ڕێکوپێکدا بو.))[٧٦]

کسرویش ئەمگێڕانەوەیەی پێ ناتەواوە، چونکە توخنی ئەوکوشتارو کاولکارییە نەکەوتوە کەسوپای روسی لەسەرەڕێی خۆیدا کردویەتی. سەرکردایەتی قافقاز، دەستەی چەکداری لەمەسیحییەکانی کوردستان، بەتایبەتی لەئەرمەنیو ئاسوری، پێك هێنابو، لەهێرشەکانیدا بۆ سەر کوردستان ئەوان ئەبونە پێشەنگی سوپاو، دەستیان لەهیچ تاوانێ نەئەگێڕایەوە.

لەم کەینوبەینەدا هێزەکانی روس، بەگوتەی تمدن((هەر بەگەیشتنیان بۆ سابلاخ، ئەوێیان قەتلوعام کردو، لە٢٢ی مایسدا کوردەکانی شنۆیان بەجۆرێکی وەها سەختو بێ بەزەییانە تەمێ‌کرد، کەئیتر شنۆ تاچەندین ساڵ نەیتوانی راست بێتەوە))[٧٧] هەر لەو هێرشە گشتییەدا چەند کەسێکیان لەپیاوە ناسراوەکانی کورد کوشت لەوانە قازی فەتاحی سابلاخیو، چەند کەسێکیان بەگیراوی رەوانەی قافقاز کرد، لەوانە سمکۆی شوکاكو سەید تەهای شەمزینی.

٥/٤ تۆڵەی ئاسوری لەخەڵکی ورمێ

لەکاتی هاتنی ئۆردوی عوسمانیدا اعتماد الدولە لەگەڵ روسەکان هەڵاتبو، لەجێگەی ئەو عظیم السلطنە بو بەحاکمی ورمێ[٧٨] ناوچەکە هەموی بوبو بەمەیدانێکی سەختی پێکدادانی خوێناوی هێزەکانی روسو تورك. رووداوەکانی ناوچەکە برینە کۆنەکانی ناکۆکییە دینیی، مەزەبی، نەتەوەییەکانی قوڵتر کردبو. ئەوەش بوبو بەهۆی نەمانی هیچ جۆرە ئاسایشو ئارامیو هێمنییەك. پشێویو ئاژاوە هەمو ناوچەکەی داگرتبو. چارەسەرکردنی ئەو هەلومەرجە ئاڵۆزاوە لەتوانای هیچ کاربەدەستێکی ئێرانیدا نەبو.

روداوەکانی ناوچەکە، گۆڕانی یەك لەدوای یەکی حاکمەکانی بەدوادا ئەهات. لەدوای کشانەوەی تورکو هاتنەوەی سوپای روسی حکومەتی ئێران، یمین الدولە، یەکێ لەشازادەکانی قاجاری، لەجێگەی عظیم السلطنە بەحاکمی ورمێ دانا.[٧٩]

ئاسورییەکان، کەتوشی زەرەرو زیانی گیانیو ماڵیو دوچاری ئازارێکی زۆر بو بون، روسەکان چەکداریان کردبون، پشت ئەستور بەسوپای روس کەوتنە تۆڵە کردنەوە لەخەڵك. داوای بژاردنی ئەو زەرەرانەیان ئەکرد کەلێیان کەوتبو. یمین الدولەش ئەیویست دڵسۆزیو گوێڕایەڵی خۆی بۆ روسەکان دەربڕێ. کەوتە گرتنی ئەوانەی ئازاری ئاسورییاندا بو. ماڵو مڵکی زەوت ئەکردن. نزیکەی٢ هەزار کەسی خستە زیندانەوە.[٨٠] کاربەدەستانی عەجەم هەوڵیان ئەدا کەڵك لەم ئاڵۆزییە وەربگرن بۆ دەوڵەمەند کردنی خۆیان.[٨١] نازناوو کاروباری حکومەتییان بەپارە

لەدەرباری قاجار ئەکرێ، ئەوانیش شوێنەکانی خوار خۆیان بەبێ گوێدانە لێوەشاوەیی‌و شارەزایی بەدراوی زۆر ئەفرۆشتەوە.[82]

هاوزەمان لەگەڵ ئەمەدا، هەندێ لەئەرمەنییەکانی قافقاز هاتبونە ناوچەی ورمێ دەستەی((قاجاغ))یان پێك هێنابو، هەر شەوە بەسەر گوندێکیاندا ئەداو تاڵانیان ئەکرد.[83] پشێوی لەناو ورمێ‌و دەوروبەریدا بەئەندازەیەك زیادی کرد، بۆئەوەی ئاسورییەکان دەس لەتاڵان کردنی خەڵکو راوورووت هەڵبگرن، حکومەت بەناچاری کۆمیسیۆنێکی پێك هێنا بۆ لێکۆڵینەوەی گازندەی مەسیحییەکان، ئەم کۆمیسیۆنە داوای جێبەجێ‌کردنی ئەم خواستانەی کرد:

((١. موسوڵمانەکان ئەبێ کەلوپەلی بەتاڵان براوی مەسیحییەکان بدەنەوە بەخاوەنەکانی"

٢.ئەو کچانەی لەموسوڵمانەکان مارەکراون‌و لەماڵی ئەواندا ئەژین، ئەبێ لەمیسیۆنی روسی‌دا بدرێنەوە دەست خێزانەکانی خۆیان"

٣. ئەبێ ئەهالی دەستەبەری بژاردنی ئەو زەرەرانە بێن کەلەومەسیحیانە کەوتوە کەکۆچیان کردوە))[84]

خواستەکانی ئەم کۆمیسیۆنە ئۆباڵی مەسەلەکان ئەخاتە ئەستۆی موسوڵمانان، کەدیارە مەبەست عەجەمەکانی ورمێیە، کەچی نوسەرانی عەجەم روداوەکانی ئەو سەردەمە ئەدەنە پاڵ کورد.[85] یەکێ لەوانە، تمدن، لەپەراوێزی ئەم داوایانەدا نوسیویەتی:

((دیار بو کەلابەلا کردنی کێشەکانی سەرەوە، زۆر دژوار بو، بگرە لەلابەلاکردن نەئەهاتن.

یەکەم کەلوپەلی بەتاڵان براو لیستەیەکی نەبو، دوەم تاڵانکەر دیاری کراوو ناسراو نەبو، سێیەم دیار نەبو تاڵانکەر موسوڵمان یا کورد، یا چریکی عوسمانی، یا کەسێکی تربوە.

سەبارەت بەوکچە مەسیحیانەی لەلایەن موسوڵمانەکانەوە مارە کرابون، ئەویش لابەلاکردنی دژواربو، چونکە ئەگەر ئەو کچانە بەزۆر درابونە موسوڵمانان، ئێستە کەمەسیحیەکان هەرچییان بویستایە ئەیان کرد، ئەو کچانەش ئەیان توانی لەماڵی مێردە موسوڵمانەکانیان بڕۆن‌و دارایی مێردەکانیان لەباتی مارەیی ببەن‌و بەئازادی بگەڕێنەوە بۆماڵی باوك‌و دایك یا خزمەکانی خۆیان، وەئەگەر ئەم عەقدانە لەڕوی ئارەزوی سروشتی‌و پێوەندی خۆشەویستییەوە بوبێ، کەلەم حاڵەتەدا ناتوانرێ ژنی‌کەسێك بەزۆر لەدەستی بسەنرێ، یا بەزۆر ناچار بکرێ وازی لێ

بهێنێ، بەتایبەتی ژمارەیەکی زۆری ئەوکچانە، لەمێردەکانی خۆیان ئاوس بون، یا منالیان هەبو.
لەبابەت بڕیاری سێیەمەوە مەسەلەی بژاردنی زەرەر ئەویش کێشەیەکی دژوار بو چونکە موسوڵمانەکان هۆی کۆچی مەسیحیەکان نەبون، بەڵکومەسیحیەکان خۆیان لەترسی سوپای عوسمانی کۆچیان کردبو، لەلایەکی ترەوە بژاردنی زەرەر بەئەندازەیەکی دیاری نەکراو شتێکی مەحاڵ بو.))[٨٦]
خواستەکانی کۆمیسیۆنی تێکەڵاو، کەنوسەرانی عەجەم خۆیان ئەینوسنەوە، هەندێ روی کێشەکانی ئەو سەردەمە دەرئەخەن، وەکو بەڵگەیەکی مێژویی ئەگونجێ دو راستیان لێ هەڵبهێنجرێ" یەکەمیان، قوڵیو ناخۆشی ئەو مەینەتییە گەورەیەی بەسەر خەڵکی ناوچەکە بەگشتیو بەسەر ئاسورییەکان بەتایبەتی هاتوە. دوەمیان، ئەگەرچی هەمو نوسەرەکانی ئەو سەردەمە لەنوسینەوەی روداوەکاندا بێ لایەنییان بەلاوە ناوەو تۆباڵی گەورەی روداوەکان لەگەردنی کورد توند ئەکەن، کەچی ئەم کۆمیسیۆنە هیچ تاوانێ ناداتە پاڵ کوردو ناوی کوردی بەهیچ جۆرێ نەهێناوەتە تاوانەوە.
لەم هەلومەرجە ئاڵۆزەدا یمین الدولە لێخرا. اعتماد الدولە، کە لەگەڵ کشانەوەی روس کاتی خۆی رۆیشتبو بۆ خۆی، سەرلەنوێ بوەوە بەحاکمی ورمێ.[٨٧] سەرباری نائارامیو پشێوی، کێشەیەکی نالەباری تر دروست بو، کاریکردە سەرگوزەرانی خەڵکی. نرخی دراوی روسی شکا بو. مەناتی روسی نرخەکەی بوبو بەنیوە، بەڵام ئەفسەرو ساڵداتەکانی روس بەزۆر بەهەمان نرخی پێشوی لەبازاڕدا کڕینو فرۆشتنیان پێ ئەکرد. ئەوەش بو بەهۆی نابوتی هەندێ لەبازرگانەکان.[٨٨]

٦/٤ کۆچی بەکۆمەڵی ئاسوری لەهەکارییەوە بۆ ورمێ

لەمانگی ئابدا کشانەوەی بەکۆمەڵی ئاسوری لەنیشتمانی دێرینەیانەوە بەرەو ناوچەکانی ژێر دەستی سوپای روسی لەسەر سنوری ئێران دەستی پێکرد. ئەم کاروانە گەورە درێژە لەچیاکانی هەکارییەوە کەوتە رێ، ئەبو زیاتر لە١٠٠ کیلۆمەتر بەناو ئەرزی دوژمنەکانیدا بڕواو، دڕ بەو هێزانە بدات کەرێگەیان پێ ئەگرتن. بەدرێژایی رێگە توشی شەڕو پێکادان بون. ئاسورییەکان لەکشانەوەدا درێخییان لەکوشتنی بەکۆمەڵی کوردو، تالانی ئاژەڵو داراییو کاول کردنی گوندەکانیان نەکرد. شەڕ، رەنگی شەڕێکی دینی خوێناوی بەخۆیەوە گرت بوو هیچیان دەستی لەوی تر نەئەپاراستو هەرگەلەیان ئەیویست گەلەکەی تر لەرەگوریشە دەربهێنێ.

بەرایی ئەم کۆچە گەورەیە لەسەرەتای ئەیلولدا گەیشتە سنور. چەرنوزوبوف، لە١٥ ئەیلولدا لەباشقەڵا سەردانی مارشیمونی کردو، داوای لێ کرد هەرلەوێ بمێنێتەوەو نەگەڕێتەوە قوچانس. سەرکردایەتی روسی ئەیویست، ئاسورییەکان لەناوچە سنورییەکاندا گل بداتەوە، بۆ ئەوەی وەکو قەڵغانێ یەکەم لەبەرامبەر ئۆردوی تورکدا بەکاریان بهێنێ. مارشیمون خەریك بو لەپشتیوانی روسی نائومێد ببێ. ویستی دەستەیەکی نوێنەرایەتی بنێرێ بۆ تاران داوا لەحکومەتی ئەڵمانی بکا لەبەینی ئەوانو تورکدا ناوبژی ئاشتبونەوە بکا.[89] ئەم هەواڵە کاربەدەستانی سوپاییو دیپلۆماسی روسی تەنگاوکرد. لەسەر پێشنیاری ئەوان، گراند دوك نیکۆلای نیکۆلایفیچ، بۆ دڵنەوایی مارشیمونو دڵنیاکردنی، لەکانونی یەکەمی ١٩١٥دا مارشیمونی بۆگفتوگۆی سیاسیو سوپایی بۆ بارەگاکەی خۆی لەتفلیس بانگ هێشت کرد. مارشیمون لەگەڵ دەستەیەك لەمەزنەکانی ئاسوری بەرێگای ئاسنین چو بۆ تفلیس. لەوێ پێشوازییەکی گەرم کران. رۆژنامەکان وێنەی خۆیو مێژوی گەلەکەیان بلاوکردەوە.

مارشیمونو نیکۆلای لەگفتوگۆکانیاندا پێکهاتن لەسەر ئەوەی" ئاسورییەکان لەپاڵ روسیاو دەوڵەتانی هاوپەیمانیدا بەشداری جەنگ بنو، ئاسورییەکان دەوڵەتێکی سەربەخۆ دابمەزرێننو، هێزێکی چەکدار لەژێر سەرپەرشتی سوپای روسیدا رێك بخەن. لایەنی روسی بەڵێنی بەئاسورییەکاندا، کەئێران چۆڵ نەکا. موچەی مانگانە بۆ هەمو ئاسورییەکان بڕدرایەوە، مارشیمون خۆی مانگی٥٠٠ رۆبڵ، هەمو ئاسورییەکی گەورە ٦ رۆبڵو هەمو منالێکیش٣ رۆبڵ. ئەنجومەنی وەزیرانی روسی پێکهاتنەکەیان پەسندکردو، ئاسورییەکانی بەهاوپەیمانی خۆیو دەوڵەتانی پێکهاتو دانا. لەرۆژانی گفتوگۆدا قەیسەری روسیا، نیکۆلای دوەم، بروسکەیەکی بۆ مارشیمون کرد، قەیسەر ئارەزوی خۆی تێدا دەربڕیبو، کەپاتریاركو گەلەکەی بەو نزیکانە بەسەرکەوتویی بگەڕێنەوە نیشتمانی خۆیان.[90]

نیکیتین، کونسولی ئەودەمی روسیا لەورمێ، خۆی لەم بارەیەوە نوسیوێتی:

((بەداخەوە لەپایزی ١٩١٥دا لێشاوی هۆزەکانی نەستوری مارشیمون پاش بەرهەڵستییەکی ئازایانەی کوردو تورك ناچارکرابون چیاکانی خۆیان بەجێ بهێڵنو، بەرەو ئەم ناوچەیە(ورمێ-و.) بێنو ببنە سەرباری هەلومەرجی شێواو.

((ناچار بۆ یارمەتیدانی پەنابەرەکان هەندێ پارەم داواکردو، بۆ پێشگیری لەبلاوبونەوەی نەخۆشی، نەخۆشخانەیەکم دامەزران. پاشەکشەی نەستورییەکان بەرەو لای ریزە جەنگییەکانی ئێمە هەلومەرجی سیاسی شێوان. چونکە ئەم هۆزە شاخاوییە چەکدارانە، کە لەگەڵ کوردو تورك جەنگی بون، ئەگەر بەرەسمیش

لەلایەن ئێمەوە بۆ شەڕ دژی تورك بانگ نەکرابوبن، هیچ نەبێ لەلایەن سەرکردایەتی جەنگی ئێمەوە هان درابون. لەبەر ئەوە بمانویستایە یا نە، لەڕیزی هاوپەیمانانی تێشکاوی ئێمەدا ئەژمێردرانو، مافی ئەوەیان هەبو بێنە ناوهێزەکانی ئێمەوە. لەلایەکیترەوە دیاربو کەروسیا لەجەنگدا دژی تورکیا ئەیویست مەبستەکانی خۆی بهێنێتە دی، لەوانە رزگاری ئەرمەنستان. بۆ ئەوەش ئەبو دەس بخاتە چارەنوسی هۆزەکانی ئاسورییەوە بەتایبەتی ئەوانەیان کەبەشێکی دانیشتوانی ولایەتی وان یان پێك ئەهێنا. لەلایەکی تریشەوە دیاربو مارشیمون چوە بۆ تفلیس لەگەڵ گراندوك نیکۆلا لەبابەت سەربەخۆییو ئازادی هۆزەکانی ئاسورەوە گفتوگۆی کردوەو، لەئەنجامدا بەدڵنیاییەوە گەڕابوەوە.

((جگە لەنەستورییەکانی تورکیا کەچاوەڕێ بون دوای جەنگ ئازادو سەربەخۆ بن، ئەوانەشیان کەهاوولاتی ئێران بون لەورمێ ئەژیان، سەرەڕای جیاوازیی مەزەبیان، لەهەمان رەگەز بون. ئەوانەش چەند هەزار کەس بون ئومێدەوار بون دوای جەنگ هەلومەرجی ژیانیان بگۆڕێو، لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتانی موسوڵمان دەربێن. تاقمێ لەوانە دو پشتیان لەبەردەستی میسیۆنەکاندا پەروەردە بوبون، تەشەو مامۆستاو پزیشکیان تێدا پێگەیشتبو، لەڕوی تێگەیشتنو هۆشیارییەوە لەوانیتر بەرزتر بون، ئەیان ویست لەبزوتنەوەی هۆشیاری نەتەوەییدا ببنە سەرکردەو پێشەوای گەلی ئاسوریو، لەپەنای قەڵغانی روسیدا ئاواتەکانی خۆیان بهێننە دی.)) [91]

٥.کاری روداوەکانی ناو روسیا لەسەر ئاسوری

١/٥ شۆڕشی شوبات

هاوزەمان لەگەڵ گفتوگۆ نهێنییەکانی سایکسو، پیکۆو، سازانوف بۆ پێکهاتن لەسەر دابەشکردنی ئەرزی عوسمانیو ئێرانی، لەشکرکێشی روسی لەهاوینی ساڵی ١٩١٦دا لەکوردستاندا گەیشتە ئەوپەڕی تینو تەوژمی" سوپای روسی لەتورکیا هەمو ناوچە کوردنشینەکانی سەروی کوردستانی داگیرکردبو. ئەرزڕوم، ئەرزنجان، وان، بتلیس کەوتبونە ژێر دەستی. لەئێرانیش بەرەو خواروی کوردستان، بۆئەوەی لەگەڵ سوپای بەریتانی لەسەر ئەرزی عیراقی ئێستە یەك بگرێتەوەو پێکەوە بچنە ناو ولایەتی موسڵەوە، کەوتبوە جوڵانێکیخێرا. مەڵبەندە کوردنشینەکانی ئێران لەئازەربایجان، موکریان، سنە، کرماشان هەتا قەسری شیرین یەك لەدوای یەك ئەکەوتنە ژێردەستی. سوپای روسی لەژوروی کوردستاندا گەیشتبوە خانەقینو پێنجوێنو رەواندز. لەم پێشڕەوییەی سوپای روسیدا، دەستە چەکدارەکانی مەسیحییەکان، بەتایبەتی ئەرمەنی، پێشەنگی هێزی پەلاماردەر

بون‌و، بەرقێکی قوڵ‌و قینێکی بێ ئەندازەوە ئەگەیشتنە هەرجێیەکی کوردستان، تۆڵەی قەتلوعامی درِندانەی ١٩١٥ی ئەرمەنەکانی تورکیایان لەخەڵکی ئەو شوێنانە ئەکردەوە. لەوەش‌دا فەرماندەکانی روس رێیان لێ نەئەگرتن.[٩٢] وەکو مارشیمون لەگەڵ گراندوك نیکۆلای پێکهاتبو، روسەکان دەستیان‌کرد بەیارمەتی‌دان‌و رێکخستنی ئاسورییەکان، چ ئەوانی لەهەکارییەوە هاتبون‌و چ ئەوانەی لەورمێ‌بون. لەگەڵ ئەوان هەندێ لەئەرمەنییەکانیشیان رێك‌خست. تا سەرەتای ساڵی ١٩١٧ لەشکرێکی چەکداریان لەورمێ کۆکردەوە.[٩٣] بەڵام ئەم هێزە لەژێرفەرمانی سوپای روسی‌دا بەکارئەهێنرا.

روسیا توشی داتەپینی ناوەکی بو، لەشوباتی ١٩١٧دا شۆرشێکی ناوخۆ رویدا، رژێمی قەیسەریی روخاند. بەڵام رژێمی نوێ درێژەی بەجەنگ‌و هاوپەیمانێتی بەریتانیاو فەرەنسەدا. ئەو هێرشە گشتییەی لەبەهاری ١٩١٦ەوە دەستی پێ‌کردبو بەرەو موسڵ بۆئەوەی لەگەڵ سوپای بەریتانی‌دا یەك بگرێتەوە، سەرەرِای روداوەکانی ناوەوەی روسیا، تا پایزی ١٩١٧ هەر بەردەوام بو.[٩٤] لەمانگی نیسان‌دا هێزەکانی روس‌و ئینگلیز ماوەیەکی کورت لەقۆڵی خانەقینەوە یەکیان‌گرتەوە. بەڵام شۆرِشەکە وەها کاری لەسوپا کردبو بەرەوبڵاوە لێ‌کردن‌و هەڵوەشان ئەچو.[٩٥]

٢/٥ پەشێوانی هەلومەرجی ورمێ

رەفتاری خراپی هێزی داگیرکەری روسی لەگەڵ کورد، وەکو پێشو، درێژەی‌کێشا. بەهارو هارینی ١٩١٧ ستەمی روسی بەرامبەر کوردو ئازەری گەیشتبوە رادەیەك، کاتێ جەنەراڵ وادبولسکی لەمانگی مایس‌دا کرایە فەرماندەی سوپای حەوتەمی روسی، هەرکە گەیشتە ورمێ((یەکەمین بەندی کارنامەی رۆژانەی خۆی بەسەرکۆنەی رەفتاری خراپی سەربازانی روسی دەس پێ‌کردو، ئەو مەترسییانەی هێنایە بەرچاویان کەرەنگە ئەو جۆرە کردەوانە بیخولقێنێ‌و، هانی‌دان پێرەوی سەرەتاکانی دادپەروەری‌و شەریفی بکەن، وەکو هاوولاتی راست‌و ئازاد بجولێنەوە))[٩٦] ئاتاشیەی سوپایی فەرەنسی لەبارەگای فەرماندەیی قافقاز لەمانگەکانی مایس‌و حوزەیرانی ١٩١٧دا گەشتێکی پشکنینی لەناوچەی ورمێ‌دا کرد. دانیال متی، لەلێکۆڵینەوەکەی خۆی‌دابو((تێگەیشتنی باشتر لەچۆنایەتی رەفتاری جەنەراڵەکانی سوپای حەوتەمی سەربەخۆی قافقاز لەگەڵ خەڵکی کورد)) لەزمانی ئەوەوە قسەیەك بەم‌جۆرە ئەگێرِێتەوە:((...کاربەدەستانی سوپایی روس تەنانەت ئەوەندەش خۆیان ماندو ئەکردوە، ئەو یارمەتییانەی میسیۆنی ئەمەریکایی لەورمێ ئەی‌خستە

بەردەستیان، بۆ دابینکردنی پێویستییەکانی ئەوکوردانەی لەهەژارییەکی سەختدا پەلەقاژێیان بو، بگەیەنی ... من خۆم بۆ میسیۆنێرە ئەمریکاییەکان، کە تا ئێستە بێ هیچ بیانویەکی بەجێ، رێیان نەئەدان بچن بۆ ناوچەی سابلاخ، ئیجازەی رۆیشتنم بۆ ناوچەی ناوبراو لەجەنەراڵی فەرماندەی سوپای حەوتەم بۆ داواکردن ... سەرەنجام ئەم یارمەتییە لەلایەن خاچی سوری روسی‌و میسیۆنی ئەمریکاییەوە لەدەرەوەی ناوچەیەکی دانەبڕاوی ورمێ رێك ئەخرێ ... بەتایبەتی لەسابلاخ ... لەم شارە بچوکەدا ژمارەیەکی زۆر پەنابەری کورد هەن کەتوشی هەژارییەکی سەخت بون))[97]

لەوماوەیەدا حکومەتی ئێران اعتمادالدولەی سەر بەروسیای لێخستبو، معز الدولە معین بوبو بەحاکمی ورمێ. لەکاتێکا کسوپاییانی روس خەریکی گەڕانەوە بون بۆ نیشتمانی خۆیان، بەقسەی نیکیتین((نزیکەی ٨٠ هەزار سەربازی روسی لەورمێ بون، کەباش ئەیان خوارد و ئەحسانەوە، کارەکەشیان تەنیا ئەوەبو٣ جار بازاڕی هەژارانەی ئەمشارە تالان بکەن. کەلوپەلی تالانکراو لەگەڵ جلی سوپایی‌و چەکمەکانیان‌و تفاقی جەنگی‌و هەرچییەکی‌تر لێیان داوابکرایە تەنانەت تفەنگ‌و فیشەکەکانی خۆیشیان فرۆشت))[98] سەربازەکانی ئەگەڕانەوە ئەیان ویست پێویستییەکانی رێگە بۆ خۆیان دابین بکەن. نرخی مەناتی روسی ئەوەندە شکا بو، بوبو بەنیوە. سەربازەکانی روس ئەیان ویست بەنرخی پێشوی شتی پێ بکڕن، بەڵام دوکاندارەکانی ورمێ‌و خەڵك ئامادە نەبون بەو نرخە لێیان وەربگرن. لەسەر ئەوە هەمو رۆژێ کێشە لەبازاڕدا دروست ئەبو.[99] تا کار گەیشتە ئەوەی نیوەڕۆی ١٦ رەمەزانی١٣٣٥/١٤ تیرماهی١٢٩٦ ساڵدات رژانە بازاڕەوە. تەقە دروست بو. قازاقێکی ئێرانی کوژراو یەکێکیش برینداربو. خەڵك لەترسی گیانی خۆیان بازاڕیان چۆڵکرد. ساڵدات‌و قازاق چۆڵیی بازاڕیان بەهەل زانی. کەوتنە شکاندنی دوکانەکان. هەرچییەکی بەنرخیان بەردەستکەوت تالانیانکرد. بۆ شاردنەوەی ئەوتاوانە درەنگانی شەو بازاڕی ورمێیان ئاگردا.[100]

بۆئەوەی وێنەیەکی هەلومەرجی ژیانی خەڵکی ئەو مەڵبەندە لەبەرچاو بێ، هەندێ بەشی سکالانامەی ٨٧ کەسی خەڵکی ورمێ کەبۆ وەلیعەهدی ئێرانیان نوسیوەو، رۆژنامەیەکی ئەو سەردەمە((تجدد)) لەژمارەی رۆژی١٠ی شوالی١٣٣٥/٣٠ی حوزەیرانی ١٩١٧دا وێنەیەکی بلاوکردۆتەوە، لێرەدا ئەنوسینەوە، لەسکالانامەکەدا هاتوە:

((... ئەوەی لەماوەی٣ ساڵی ڕابردودا، لەکوشتن‌و تالان‌و زەرەرو ئەتکی ناموس‌و سوتانی شوێن‌و مسیبەتی گەورەو زوڵمی جۆراوجۆرو دەسدرێژی شەرم

هێنەر، کەپەنجەو قەڵەم لەڕونکردنەوەو پیشاندانی دوچاری شەرمەزاری ئەبێ... دائمان بەخۆماندا گرت‌و برینی دڵی سوتاوی خۆمان بەوە سارێژو خۆش‌ئەکرد کەئەلحەمدولیلا لەبێداو زوڵمی سەردەمی ئیستیبدادی دەوڵەتی دراوسێمان ڕزگارمان بو، ئەوانیش بونە خاوەنی حکومەتی دەستوری‌و، داوای یەکێتی برایەتییان ئەکردو، پیاوە ژیرەکانی قەومی نەجیبی روس خەریکی ڕاکێشانی دڵی خەڵکی ئێران‌و، ئیتر لەوجۆرە دەسدرێژییانەی پێشو رزگارمان بوە، لەناکاو ئەوەی لەسەردەمی بێزراوی ئیستیبدادا چاوەڕێ نەئەکرا، لەزەمانی ئازادی‌دا کردیان"

ڕۆژی چوارشەممە١٤ی ڕەمەزان، سەعاتێکی ئێوارەی مابو، ساڵداتێکی روس بێ هیچ هۆیەك، لەدەروازەی باڵا ٣ کەسی بەگوللە کوشت‌و بریندارکرد.

ڕۆژی پێنجشەممە، بەشعلی‌خان ناریان، لەبەردەرگای ماڵی ئاغاکەی‌دا حاجی عەزیزخانی ئەمیر تومانیدا، کوشت.

ڕۆژی هەینی١٦ی ڕەمەزان ڕژانە بازارەوە، چەند تەقەیەکیان‌کرد، قازاقێکی ئێرانییان کوشت‌و چەندکسێکیان زامارکرد، لەکاتێکا بازار بەتەواوی لەخەڵك چۆڵ بو، سەرەتا لەکاروانسەرای شجاع الدولەوە دەستیان‌کرد بەشکاندنی حوجرەو سندوقی بازرگان‌و سەراف‌و تاڵانی کەلوپەل‌و پارەو، بەتەواوی تاڵان‌کرا. هەروەها دەستیان درێژکرد بۆ هەمو راستەو دوکان‌و تیجارەتخانەکان، بەعەرەبانەی لەژمارە نەهاتو ئەیان گواستەوە. لەم کاتەدا بو عەسر بەهۆی حکومەتی جلیلەو کارگوزاری کونسولگەری‌و سەرۆکایەتی سوپای روسی داوای ئەمنییەتمان‌کرد، ئەوانیش بەڵێنی ئەمنییەتیان‌دا بەهۆی تاقمێ لەمعاون‌و حکومەت‌و کارگوزاری(تاقمێ لەبەرێزانی شار کە بۆ گفتوگۆ چوبون)، تەنانەت ریستمان پاشماوەی کەلوپەل‌و دەفتەرەکانمان دەربهێنین، سوپاییەکان ڕێگەیان نەداو، وتیان پاشماوەی شتەکان ئەمینەو پارێزگاری بازار لەئەستۆی ئێمە دایە. بەئومێدی ئەوان بەناچاری هەرکەسمان بەنابەدڵی‌و نائاسودەیی لەماڵی خۆماندا ماینەوە. چەند سەعاتێ لەشەو تێ پەڕی بو لەناکاو، پاش‌ئەوەی بەئارەزوی خۆیان تاڵانیان‌کرد، بەترومپا نەوتیان بەهەمو راستەو دوکانەکاندا رژاندو ئاگریان تێ‌بەردا، بازارو هەرچییەکی تێدابو وەکو دڵی خاوەنەکانی بەجۆرێ سوتان کەشوێنەواری نەمێنێ...

ئەو رۆژە ناوەرۆکی(وتضع کل ذات حمل حملها) بۆ ئەم دڵسوتاوانە ڕون بوەوە. ئێمە ئەو شەوەمان ڕۆژ کردەوە، لەکاتێکا هەمومان سەرەتای شەو زەنگین‌و لەکۆتایی شەودا نابوت‌و نەدارا، سەرەڕای ئەو پەژارە لەتوانا بەدەرە کەهەمو ساماتمان بەتاڵان براوە، خۆمان لەماڵ‌و کۆڵانەکاندا بێکارو سەرگەردان، بەشی

زۆرمان شەو بەبرسێتی بەسەر ئەبەین، هێشتا لەماڵو کەسوکارو ناموسی خۆمان ئەمین نین.

ئەم کارەی سوپاییەکان، ملهوڕی جیلوو ئەشرارەکانی تری زیادکردوە، ئەوانیش کەوتونەتە دەسدرێژیو تالانی دێهات. ڕۆژانی١٨و١٩ لەگوندی عەلی ابادی تازە کەند٣١ کەسیان کوشتوەو زامارکردوەو، داراییان تالانکردون. گوندی یور قانلویان لەپاش تالانکردن سوتاندوە. گوندی زینالویان تالانو٤ کەسیان لێ کوشتون. گوندەکانی لوڕ، بالاجو، خانەقایان تالانو سوتاندوە. گوندەکانی دارقالو، تیزو هیتریان کاولکردوە، لەهەر یەکێکیاندا کوشتنو سوتاندنو تالانیانکردوە. لەگوندی دیکالە کەلە ئەرزی شاردایەو، مەسیحی نشینە، سوارەیەکی ئێرانییان پارچە پارچەکردوە.

جیلو... هەرچی فەرمانێکیان بەردەس ئەکەوێ ئەیبەن، لەمکاتەدا کەوەرزی هەلگرتنی بەروبومە، لەم هەلومەرجە نالەبارەدا ئێمەی خەڵکی سەرگەردانو بێ سەروسامان، نازانین زستان چی بخۆین بۆ ئەوەی لەبرسان نەمرین ...))[١٠١]

لەم هەلومەرجەدا هەندێ لەئاسوریو ئەرمەنییەکان لەپیریستاڤەکانی چەند شوێنی وەکوگوندەکانی بیکشلو، باراندوزچای، ڕوزەچای، بۆ پارێزگاری ئارامو ئاسایشی ناوچەکە دامەزرابون. بەلام ئەوان خۆیان شەوانە ئەیاندا بەسەرگوندەکاندا ڕاووڕوتیان ئەکرد. لەگوندی سفرقلی کندی ڕوداوێکی لەو بابەتە ڕویدا: ئەرمەنییەكو گوندییەك کوژران. ئەمەش دۆخی ناوچەکەی پتر تالۆزانو چەند ڕوداوێکی تری لێ قەوما. ڕوسەکان بۆ ئەوەی زیاتر پەرە نەسێنێ تێکەوتن. نیکیتین لەو بارەیەوە بە٤ زمان((ئیعلان))ێکی بۆ((ئەهالی موحتەرەمی ورمێو ئەتراف))ی چاپکرد. لەئیعلانەکەدا باسی دروست بونی ئاژاوەو پشێوی ئەکا لەدێهاتەکاندا، کەهەندێ مەسیحی تێدا کوژراوە، بەناوی فەرماندەی روسییەوە هەڕەشە لەوانە ئەکا کەئاژاوە ئەنێنەوەو داوا ئەکا((... گوێ لەقسەی مفسدین نەگرن، کەئەیانەوێ ببنە هۆی دوژمنایەتیو نەیاری لەناو خەڵکدا...))[١٠٢]

نوسەرانی ئێرانی ڕوداوەکە بەجۆرێکیتر ئەگێڕنەوە. ئەلێن کابرایەکی ئەرمەنی بەناوی پیریم کەخۆی پیریستاڤی نازلوچای بو، شەو ئەچێتە سەر ماڵی وەهاب سولتان لەگوندی سفرقلی کەندی داوای٣٠٠ تومانی لێ ئەکا. وەهاب پارەکەی پێهەڵناسوڕێ، هەڵدێ. لەو بەزمەدا هەم وەهابو هەم پیریم ئەکوژرێن. سوارەکانی پیریم بەبیانوی ئەوەی پیریم بەگوللەی وەهاب کوژراوە، هەمو خێزانەکەی ئەکوژنو، ماڵەکەی تالان ئەکەنو، ئینجا ئاگری ئەدەن. بۆ سبەینێ

کەهەواڵی کوژرانی پیریم بەبراکەی ئەدەن, ئەویش بەچەند سوارێکەوە ئەچێ بۆ هێنانەوەی لاشەی پیریمو بەدەم ڕێگاوە توشی هەرکەس ئەبێ ئەی‌کوژێ. گوایە پاش ئەوەی کاربەدەستانی روسی داوای لێ ئەکەن، ئینجا دەس لەکوشتنو تالآن هەڵئەگرێو ئەگەڕێتەوە بۆ شار. بەقسەی تمدن نیکیتین ئەو ئیعلانەی بۆ پاساودانی ئەو روداوە بلاوکردۆتەوە.[١٠٣]

تالآن، راوڕوت، کوژران, سوتانو ئاگرکەوتنەوە... لەناوچەکەدا ئەبێتە روداوی ڕۆژانە، بێ ئەوەی کاربەدەستانی ئێرانی بتوانن چارەی بکەنو، بێ ئەوەی دەسەلآتدارانی روسی لێی بپرسنەوە. خەڵك ترسو داخو قینی لەدەروندا کەڵەکە ئەبو.

٣/٥ پڕکردنەوەی بۆشایی روسی بەچەکداری ئاسوری

شۆڕشی شوباتی١٩١٧ی روسیە ریزەکانی سوپای روسی شلەژاند، هەرچەندە
هێزەکانی ئینگلیز لەعیاق شکستێکی سەختیان بەئۆردوی تورکداو، بەغدادیان
داگیرکرد، بەلآم هاوبەشی روسی لەپلانی پەلاماردانی موسڵدا پەکی‌کەوت،
چونکە تا ئەهات پەشێوانی ناو سوپا زیادی ئەکرد. سەربازەکان لەناوکەرتەکانی
سوپادا کۆمیتەیان بۆ چاودێری فەرماندەکانو جولآنە جەنگییەکان پێکهێنابو
سەربازەکان پاش چەند ساڵ جەنگی خوێناویو دور وڵاتی ئەیان ویست بگەڕێنەو
ناوکەسوکاری خۆیان. بەکۆمەڵ ریزەکانی سوپایان بەجێ ئەهێشتو‌گوێیان
نەئەدایە قسەی فەرماندەو دیسیپلینی سوپایی. پەشێوانی ریزەکانی سوپای روسی
لەجەبهەی قافقازو کوردستان، فەرماندەیی ئینگلیزیو فەرەنسی خستبو
پەژارەوە. ئەم دورنمایە لەگفتوگۆ ستراتیجییەکانی هاوپەیمانەکاندا سەبارەت
بەرۆژهەلآتی ناوەڕاست رەنگی دابوەوە. سەرکردایەتی هاوپەیمانەکان بـ
پڕکردنەوەی دروستبونی بۆشایی روسی، بەرنامەی جۆراوجۆریان ئامادە ئەکرد
یەکێ لەگرنگترینی ئەم بەرنامانە، بەرنامەیەك بو لەمانگی ئۆکتۆبەردا، چەن
ڕۆژێ بەرلە سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری روسی، جەنەراڵ نیسل فەرماندە
میسیۆنی سوپایی فەرەنسە لەروسیا ئامادەی کردبو. نیسل لەم بەرنامەیەدا چە
ڕێگەکاری پێشنیارکردبو، لەناو ئەوانەدا ئەڵێ:((هەرکارێکی جەنگیی دژ
تورکیا ئەتوانێو ئەبێ پشت ئەستوربێ بەکاری ئاژاوەنانەوەی سیاسی دژی ئـ
ئیمپراتۆرییە چەند- نەتەوەییە. هاوپەیمانەکان بەرلەئێستـ
رایانگەیاند((عەرەبستان هی‌عەرەبە)) ئەبێ بەڕاگەیاندنی((کوردستـ
هی‌کوردە)) درێژە بەم سیاسەتە بدەن ...

ئەمە کارێکی کاریگەرە، ئەتوانێ لەجەبهەی قافقازو، لەزەمانێکا کەپێ‌ئەچێ کاری جەنگیی روس نرخی پێشوی خۆی لەدەس بدا، بەکاربهێنرێ... هەمو تەقەلاکانی روس بۆ بەدەسهێنانی پشتگیری کورد سەرکەوتو نەبو... ئەو تالآن‌وکوشتارەی قازاقەکان کردویانە یارمەتی زۆری ئەمەی داوە)) جەنەراڵ نیسل بۆ جێبەجێ کردنی ئەم سیاسەتە کوردییە نوێیە پێشنیاری کردبو نوێنەرانی هاوپەیمانەکان لەوان کۆببنەوەو، ئەیوت کە:((ئەرمەنییەکان لەمکارەدا یارمەتی‌مان ئەدەن, هەرچەندە دوژمنایەتی دێرینەی نێوان ئەم دوگەلە شتێکی مێژوییش بێ، بەلاّم ئەرمەن پەیان بەوە بردوە، کەدامەزرانی کوردستانێکی ئۆتۆنۆم دەستەبەرێکی نوێ ئەبێ بۆ جێبەجێ کردنی راستەقینەی سەرەتای نەتەوەکان‌و دامەزرانی ئەرمەنستانی ئۆتۆنۆم لەپاشەڕۆژێکی نزیکدا))[١٠٤]

ئەم بەرنامەیە لەئاستێکی بەرزی کاربەدەستانی هاوپەیمانەکاندا خرایە بەرلێدوان‌و گفتوگۆ. سەرۆکی ئەنجومەنی فەرەنسی، لەرێگەی مارشاڵ فوشەوە هەمو ناوەندە سیاسییەکانی فەرەنسەی لەوەلاّمی پێشنیارەکانی نیسل بەتەلەگرامی لە١٣ی کانونی دوەمی١٩١٧دا بەم جۆرە ئاگادارکرد:((حکومەت وەهای لێك ئەداتەوە، کە بەدەسهێنانی هاوکاری بەردەوامی ئەرمەن‌و هەمو مەسیحییەکانی قافقاز بەخەرجێکی کەم ئەکرێ... لەبەرامبەر ئەوەدا، دەربڕینی دۆستایەتی لەگەڵ ئیلاتی کورد هەستی دوژمنانەی مەسیحییەکان بەرامبەر بەئێمە ئەوروژێنێ... لەئەنجامی ئەوەدا حکومەت پێی وانییە کەئەگەر بەگوێرەی ئەو بەرنامەیەی لەراپۆرتەکەی جەنەراڵ نیسڵدا رون کراوەتەوە، بەئاشکرا موافەقەت لەسەر دامەزرانی کوردستانی ئۆتۆنۆم بکرێ، شتێکی گونجاو بێ... لەگەڵ هەمو ئەوانەش‌دا حکومەت لەبەرچاویتی بەکەڵك وەرگرتن لەو توانایەی لەبەردەس دایە، یارمەتی جەنگیی هۆزەکانی کورد بەدەس بهێنێ... ئەتوانرێ کۆلۆنێل شاردینی رابسپێردرێ بۆ دۆزینەوەی رێگەی گفتوگۆ لەگەڵ سەرانی باسکراو...))[١٠٥]

رێنوێنییەکانی مارشال فوش بۆ جەنەراڵ نیسل بەرامبەر کوردو، جۆری پڕکردنەوەی بۆشایی روسی، هیچ لێڵی‌و نادیارییەك لەسیاسەتی کوردیی هاوپەیمانەکاندا ناهێڵێتەوە.

شۆڕشی شوبات دیسیپلینی جەنگی لەریزەکانی سوپای روسی‌دا نەهێشتبو، ئەمەش‌کاری ئەکردە سەر رەوتی‌گشتی جەنگو، کەم‌کردنەوەی گوشاری جەنگیی دەوڵەتانی پێکهاتو لەمەیدانێکی گرنگی ململانێی هەردولای شەڕەکەدا. تا ئەهات هێزەکانی سوپای روسی زیاتر لەبەر یەك هەڵئەوەشان. نوێنەرانی سوپایی

ئینگلیزو فەرەنسە لەتفلیس، بارەگای سەرکردایەتی جەبهەی قافقاز، زیاتر هەستیان بەپێویستی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە ئەکرد کەلاوازبونی سوپای روسی دروستی ئەکردو، سەرەنجام گەیشتنە ئەوەی هەوڵی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە بسازدانو رێکخستنو چەکدارکردنی مەسیحییەکان، بەتایبەتی بەئاسورییەکان بدەن.

٤/٥ پێکهێنانی تیپە ئاسورییەکان

شۆڕشی ئۆکتۆبەر ترسی خستە ناو ئاسورییەکانەوە. نیکیتین، لەو بارەیەوە نوسیویەتی:

((پشێویو یاخیبونی ناو سوپای روسیو راگرتنی جەنگ، مەسیحیەکانی خستە ترسەوە، ناچار دەستەیەکی نوێنەرایەتی لەئۆکتۆبەری ١٩١٧دا چو بۆ تفلیس، داوای پشتیوانییان لەکاربەدەستانی دەوڵەت کرد، دوای گەیشتنی ئەم نوێنەرایەتییە یەکسەر جەنەراڵ لیبیدینسکی فەرماندەی هێزەکانی قافقاز بەتەلەگراف ئاگاداری کردم" کەبڕیار دراوە لەورمێ هێزێ لەمەسیحییەکان دروست بکرێ، هەڵبەت ئاتاشیە جەنگییەکانی هاوپەیمانەکانیش وەکوکۆلۆنێل شاردینی، کاپیتەن مارچ، میجەر ئستکس، کۆلۆنێل پایك ئەم بڕیارەیان بەلاوە پەسەندە. ئەم رێکخراوە نوێیە، سەرەڕای پاراستنی مەسیحییەکان، ئەبێ درێژە بەکارە جەنگییەکانی جەبهەی تورك بدا. هاوپەیمانەکان گفتی یارمەتی فەنیو مالییان پێ داوین.

((راستەوخۆ٣ ئەفسەری فەرەنسی دەستیانکرد بەرێکخستن. بەلام کۆلۆنێل شاردینی لەکاتی دیتنەکەیدا لەورمێ پێی وتم کەبەشداری حکومەتی فەرەنسی لەم رێکخراوە تازەیەدا شتێکی کاتییە چونکە ئێرانو قافقاز بونەتە ناوچەی کاری ئینگلیز، جەنەراڵ دنستروفیل ئەبێ خەریکی کاری ئەم دو ولاتە بێ.))[١٠٦]

هاوپەیمانەکان، لەهەموکاتێکی کەزیاتر پێویستییان بەهاوکاری مەسیحییەکان بو. بەهەر نرخێ بوایە ئەبو هەوڵی بەدەسهێنانی هاوکاری ئەوان بدەن.[١٠٧] کاپیتەن گرەیسی، کەئەفسەری پێوەندی بو لەگەڵ ئەرمەنییەکان لە وان، لەکۆتایی١٩١٧و سەرەتای١٩١٨دا بەنوێنەرایەتی ئینگلیز چو بۆ سەردانی مەسیحییەکان لەورمێ. لەکۆبونەوەیەکدا کە بەسەرانی ئاسورییەکانی کردو، نیکیتین، سونتاك نوێنەری پاپا، د. شید کونسولی فەخری ئەمریکاو، د. کوژل بەرپرسی نەخۆشخانەی فەرەنسی تیا بەشداربون. گرەیسی بەڵێنی بەئاسورییەکاندا،((لەکۆنفرەنسی داهاتوی ئاشتیدا لەپاریس، چارەنوسی گەلەکەیان بەباشترین شێوە باس بکرێ)). لەبەرامبەر ئەوەدا داوای لێ کردن تیپی

چەكدار پێك بهێنن‌و ئەركی پاراستنی ئەو مەڵبەندە بگرنە ئەستۆ كە لەدەریای رەشەوە تا بەغداد درێژ ئەبێتەوە. گفتی پێدان، پێویستییەكانیان لەچەك‌و، پارەو، كادرو، پشتیوانی بۆ دابین بكا. قەول بو ۲۵۰ ئەفسەری روسی بێنە ورمێ بۆ ریكخستنی ئەم هێزە نوێیە.[۱۰۸]

سەركردایەتی ئاسوری ئەبێ پەی بەوگۆڕانە قوڵە نەبردبێ كە لەروسیار سیاسەتی سۆڤێتی‌دا بەرامبەر جەنگەو، دەوڵەتانی ئێرانی‌و عوسمانی روی دابو. چونكە هەر لەوماوەیەدا كەخەریكی كۆبونەوە بون بۆ پێكهێنانی هێزی چەكداری مەسیحی‌و ئەرمەنی بۆ پڕكردنەوەی ئەو بۆشاییەی كشانەوەی سوپای روسی لەجەبهەكانی جەنگ‌دا دروستی ئەكرد، ئاغا پەترۆس، كەدوای مارشیمون دوەمین كەسایەتی گرنگی ئاسوری بو، بەبۆنەی پێكهێنانی تیپە چەكدارەكانی ئاسورییەوە لەوتارێكی درێژدا، كەوەكو بەرنامەی كارەكەیان، وای دەرئەخا هێشتا پشت ئەستورە بەروسیا، لێرەدا وەكو بەڵگەیەكی مێژوی تێكرای وتارەكەی ئەنوسینەوە:

((برا ئاسورییەكانم!

((نیشتمانەكەمان بەخوێنی براكانی ئێمە رەنگاوە، ئاواییەكانمان كاول بون، زۆریان سوتاون‌و لەناوچون، ئاژەڵ‌و داراییمان بەجارێ پەراگەندەو، كلێسەكانمان بەدەستی كوردو تورك بونەتە كەلاوە.

زۆرایەتی ئێمە، بەو دڕندایەتیە دڵسوتێنەی كەناتوانرێ بهێنرێتە بەرچاو، ئەبینین كەهەزاران هەزار تاقەو بنەماڵەی بێ گوناهی مەسیحی لەلایەن كوردو توركەوە، لەپێناوی پاراستنی دین‌و نەتەوەو نیشتمانی خۆیاندا، كوژران.

هەزاران هەزار ئاسوری، لەوانەی لەخەنجەری توركو كورد رزگاربون، روسیای دایكی ئێمە ئەوانەی تا ئەمڕۆ وەكوكوڕی خۆی ژیاندوەو داڵدەی داون، ئایا ئەزانن روسیا وەكو دایكێكی دڵسۆز بەتەنگتانەوە دێ؟ كەواتە لەسەر ئێوەش پێویستە بەرامبەر بەروسیا دڵسۆزو راستگۆبن، هەمو رۆژێ دوعا بۆ میللەتی روس بكەن.

هەروەها نابێ ئەوەشمان لەبیر بچێتەوە، میسیۆنی ئەمریكی لەورمێ زیاتر لە۱۵ هەزار كەسی ئێمەی لەكوردو تورك رزگاركردو نزیكەی ٦ مانگ خۆراكی پێ دانو بەخێوی‌كردن.

لەخوا بخوازن كەروسیای دایكمان، تواناى خۆی لەدەس نەدا، هەر بەوگەورەیی‌و مەزنی‌و شكۆدارییە تا هەتایە بمێنێ.

برایان! ئاخۆ ئەزانن ئەگەر حكومەتە ئیسلامییەكانی توركیاو ئێران لەدەسەلاتی روسی نەترسانایە، نەیان ئەهێشت مەسیحییەك لەم دو ولاتەدا بژین، بۆیە ئەبێ هەمیشە دوعا بۆ سوپاییانی روس بكەن، چونكە ئەوانە لەم سەردەمەدا،

لەرێگەی هەقدا، دژی دەوڵەتانی هەق کوژی ئەڵمان، نەمسا، مەجەر، عوسمانی، بولغار ئەجەنگن. دەوڵەتانی مەزنی فەرەنسا، ئینگلیز، ئیتالیا، ژاپۆن، رۆمانیەو، مشتی میللەتی ئازای سیرب کەهاوپەیمانی روسن، ئەبێ یارمەتی سوپاییانی ئەوانیش بدرێ.

لەپاش سەرکەوتن، بێگومان ئێمەش ئەگەرێینەوە بۆ ناو وێرانەکانی خۆمان، ئەچینەوە بۆ سەر زەویە لەدەس دراوەکانمان ژیانێکی نوێ دەس پێ ئەکەینو، بەئاسودەیی ئەژین. دوعا بۆ سەرپەرشتو پێشەوای گەورەمان مارشیمون بکەن، کەشەوو رۆژ لەرێگەی بەختیاری ئێمەدا تێئەکۆشێ، بۆ ئەوەی هۆکانی حەوانەوەی دوارۆژی ئێمە دابین بکا، کەرزگارییە لەزوڵمو ستەمی موسڵمانان.

برایان! ئەرکی ئێوەیە کەهاوشانی سەربازانی روس بجەنگن. ئەبێ لەهەمو قۆناغەکانی جەنگدا پێڕەوی ئەم بەندانەی ژێرەوە بکەنو بەجێیان بهێنن:

١.خوا بناسە، هەموکاتێ لەبیرت بێو، بزانە هەر ئەو ئەتوانێ دوژمن بشکێنێ.

٢.هەمو سوپاییەك ئەبێ تەندروست، ئازا، بەزات، راستگۆو خاوەن شەرەف بێ.

٣.لەرێی پاراستنی نیشتمانو روسیای پیرۆزا بمرە، ئەگەر مای خۆ ئەوە شەرەفو سەروەری راستەقینەیە، ژیانی خۆت بۆکاری چاکو پیرۆز تەرخان کردوەو، شەرەفی یادگاری ناوی باشو شانازیت بەدەس هێناوە.

٤.بۆ رزگارکردنی ژیانی هاورێکانت لەمردن خۆت بەکوشت بدە، بۆ ئەوەی ئەوانیش لەرۆژانی تەنگانەدا تۆ رزگار بکەن.

٥. هەرگیز نەترسی، هەمیشە بترسێنە، بەترسانێ ئەتوانی دوژمن ئازا بکەی، دوژمنایەتی کارێکی ئاسان نیە.

٦.نابێ جەنگ بۆ پاداش بکرێ. بەڵکو ئەبێ لەپێناوی ئازایەتیو جوامێرێەدا بجەنگی. بەبێ رێگەپێدانی سەروی خۆت نابێ مەیدانی شەڕ بەجێ بهێڵی.

٧.ئازاری کەسانی ناسوپایی مەدە، تەقە لەکەسانی بێ چەك مەکە، منداڵو ژن مەکوژە.

٨.دیل مەکوژە، بەڵکو بەزیندویەتی بیگەیەنە لای سەروی خۆت بۆئەوەی پاداش وەربگری.

٩.هەمیشە ئاگاداری تفەنگەکەت بە، پاکی رابگرە، چونکە بەچەکی رزیوو ژەنگاوی هیچ ناکرێ.

١٠.بەخۆڕایی فیشەك مەتەقێنە، بۆ تۆ ئەوە نرخێکی زۆری هەیە، لەکاتو رۆژی ناخۆشدا بەکەڵکت دێ.

١١.هەرکەسێ پێڕەوی ئەمانە نەکا سزا ئەدرێ، قانونی روسی سەختە.

١٢.ئەم فەرمانانە بەجێ بهێنە، بۆ ئەوەی لەنیشتمانی خۆتا سوك نەبیو گەلەکەشت ریسوا نەکەی.

١٣.خۆت لەتالان بپارێزە، چونکە تالانکەر نە تەنیا لەبەرچاوی تالانکراو بەلکو لەبەرچاوی هەموخەڵك ریسوایە، تالانکەران ئەبنە هۆی روخانی هێزی خۆیانو هاورێکانیان، سەرکەوتن لەدەس ئەدەن.

١٤.لەبیرت نەچێ کاری باش پەسن ئەدرێ، بەڵام کردەوەی خراپی یەك کەس ئەبێتە هۆی بەدناوکردنو پەڵەی شورەیی ئەبەدی میللەتێ. هەرکەس خۆی پێڕەوی ئەم رێوشوێنانە بکاو، ئەبیتە خۆشەویستی گەلەکەی. ئەوەی پێچەوانەی ئەم فەرمانەش رەفتار بکاو، هەرخەریکی کاری خراپ بێ ئەبێ چاوەڕوانی سزای توندی قانون بێ.

جارێکی تریش، ئەی برا خۆشەویستەکانم، من روتان لێ ئەنێم، داواتان لێ ئەکەم" هەمیشە ناوی گەلەکەتان بەرز بکەنەوەو، هەرگیز مل بۆکەساسیو سەرشۆڕی مەدەن.

١٥.بەرە، بەڵام هیچ کات خۆت نەدەی بەدەس کوردو تورکەوە، چونکە ئەوانە زمانو لوتی دیلەکان ئەبڕن، چاویان دەرئەهێنن، دەستو پێیان ئەشکێنن.

١٦.ئەبێ فەرمانی فەرماندەکان، بێ چەندوچون، بەوپەڕی شەرەفو شانازییەوە جێبەجێی بکەن.

١٧.نابێ تفەنگی خۆت بۆکەس دابنێی، مەگەر بۆ ئەفسەرانی روسو، کەسانی سەروی خۆت.

١٨.ئەگەر یەکێ لەئێوە، لەخۆیەوە لەناو سەد کەسدا رابکا، ئەوپەڕی سزا ئەدرێو، لەوانەیە ئیعدام بکرێ.

١٩.بەباشی رێنمونی سەربازانی روس بکەو، لەسەر دوژمن ئاگاداری پێویستیان بدەرێ.[١٠٩]

لەم وتارەی ئاغا پەترۆس دەرئەکەوێ، سەرکردایەتی ئاسورییەکان تا چ ئەندازەیەك لەژور- هەڵسەنگاندنی هێزەکانی خۆیاندا بۆ ئەنجامدانی ئەو ئەرکە گرانەی پێیان سپێردراوە بەهەڵەدا چون. هەروەها لەهەڵسەنگاندنی هەلومەرجی ناوچەییو جیهانیو، جۆری ریکخستنی پێوەندیان لەگەڵ گەلانی ناوچەکە.

مارشیمون بەنامەیەك کاربەدەستانی ئێرانی لەپێکهێنانی هێزە چەکدارەکەیان ئاگادارکرد.

ئێرانییەکان، نەوەکو دەوڵەتو نەوەکو خەڵك، کارێکی وەهایان پێ قوبوڵ نەئەکرا. ئەمە ترسی لەناو دانیشتوانی موسڵمانی ئازەربایجاندا، بەکوردو عەجەمەوە، دروست کرد. لای خەڵکی ناوچەکە ئەوانە بەبێگانە پەنادراو ئەژمێردرانو، ترسی ئەوەیان هەبو ناوچەکەیان لێ داگیربکەنو بیانخەنە ژێردەستی خۆیانەوە. حکومەتی ئێرانیش، ئەگەرچی دەسەڵاتی نەبوبەری ئەمکارە بگرێ، بەڵام بەهەرەشەیەکی راستەقینەی دائەنا بۆخۆی.

٥/٥ کشانەوەی روس لەئێران

لە٥ کانونی یەکەمی١٩١٧دا، واتە چل رۆژێ دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر، رژێمی روسیای سۆڤێتی نوێ بەیانێکی بەئیمزای لینین، سەرۆکی ئەنجومەنی کۆمیسەرانی گەل، بۆگەلانی ئیسلامی رۆژهەڵات بڵاوکردەوە، لەبەیانەکەدا هەڵوەشاندنەوەی هەمو پەیماننامە ئاشکراو نهێنییەکانی سەردەمی قەیسەری سەبارەت بەتورکیاو ئێران راگەیاندو بڵاوی کردەوە کە((ئستەموڵ هی تورك خۆیەتی)) بەڵێنیشی بەگەلی ئێراندا((هەر بەکۆتایی کارە جەنگییەکان، خاکی وڵاتەکەیان بەجێ بهێڵن))

ئەگەر شۆڕشی شوبات دیسیپلینی جەنگیی ریزەکانی سوپای روسی شێواندبو، ئەوا شۆڕشی ئۆکتۆبەر بەیەکجاری شیرازەی تێکدا. سەربازەکان بێ پرسی فەرماندەکانیان تفەنگو تفاقی جەنگیان بەنرخێکی هەرزان ئەفرۆشتو ئەگەڕانەوە بۆ نیشتمانی خۆیان.[110] لەم هەلەدا کوردەکانی ناوچەکە بەتایبەتی ئیسماعیل ئاغای سمکۆ کەوتە کڕینی چەكو تفاقی جەنگی،[111] هەروەها ئاسوریو عەجەم.

ئەرمەنیو ئاسوری کەچارەنوسی خۆیان بەستبو بەروسیاوە، بەو هیوایەی لەدوای کۆتایی هاتنی جەنگ ئامانجە نەتەوەییەکانی خۆیان لەپێکهێنانی دەوڵەتی ئەرمەنیو دەوڵەتی ئاسوری لەسەر ئەرزی کوردستان، بەدی بهێنن. لەدوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر توشی مەینەتییەکی نەتەوەیی گەورەبون. روسیای سۆڤێتی ئامادە نەبو بەڵێنەکانی سەردەمی قەیسەر بەجێ بگەیەنێ، بەڵکو لەجەنگ دەرچو. ئەیویست لەگەڵ دراوسێکانی بناغەی دۆستایەتی دابمەزرێنێ. لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی پاش چەند رۆژێ لەسەرکەوتنی شۆڕش ئاگربڕی کردو بەڵێنی کشانەوەی بەئێراندا.

روسیا لەرێککەوتنی((بریست لیتوفسك))دا گفتی کشانەوەی هێزەکانی لەئەرزە داگیرکراوەکانی تورکیاو، هەڵوەشاندنەوەی دەستە چەکدارەکانی ئەرمەنی بەتورکدا.[112] بەوگرێبەیە دەستی لەپشتیوانی گەلی ئەرمەن هەڵگرت. لەئەنجامی کشانەوەشدا لەخاکی ئێران دەستی لەپشتیوانی گەلی ئاسوری هەڵگرت. کۆشکی

ئاواتی نەتەوەیی ئەم دوگەلە بچوکە، کەچارەنوسی خۆیان لەسەر گفتەکانی کاربەدەستانی دەوڵەتێکی زل بیناکردبو، هەرەسی هێنا.

لینینو هاورێکانی لەشۆڕشدا سەرکەوتن، بەڵام هێزێکی زۆری روسی لێیان هەڵگەڕایەوە، فەرمانەکانی ئەوانی جێبەجێ نەئەکرد. لەناو ئەوانەدا داوودەزگای سەفارەتی روسی لەئێرانو، کاربەدەستانی سەرکردایەتی سوپای لەقافقاز. دەوڵەتانی هاوپەیمانی پێشوی روسیا، ناوچەکانی قافقازیان کردە یەکێ لەمەیدانەکانی دژایەتیو پیلان گێڕان بۆسەر شۆڕشی ئۆکتۆبەر.

٦.شەڕی ناوخۆی ئاسوری-عەجەم

١/٦هەڵگیرسانی شەڕ

ئاسورییەکانی هەکاری، خۆیان نمونەی خەڵکی خێڵەکی دواکەوتو بون. تازە لەکوشتاری بەکۆمەڵ رزگاریان بوبو. جگە لەوەی زۆریان لێ کوژرابو،ماڵو داراییان بەتاڵان چوبو، ئاواییەکانیان داگیرو وێرانکرابو. لەبەر ئەوە لەوکاتەوە کەهاتبونە ئێرانو لەورمێ، خوی، سەلماسو، ئاواییەکانی دەوروبەریدا جێگیر بوبون، پشێویان خستبوە ناوچەکەوە. راوڕوتو تاڵانیان ئەکرد. شەوانە ئەیاندا بەسەر دێهاتو ماڵاندا. کاروانیان روت ئەکردەوە. دەستیان لەکوشتنی خەڵك نەئەپاراست. تۆڵەی لێقەومانی خۆیان لەخەڵکی موسوڵمانی ئەوێ‌کردەوە، بەتایبەتی کەئەیان دی دەسەڵاتدارانی روسی چاوپۆشییان لێ ئەکەن.[١١٣] لەباتی ئەوەی هاودەردیو پەرۆشو سۆزی دانیشتوانی ناوچەکە بەدەس بهێنن، نەیاریو ناحەزیو دوژمنایەتی خەڵکیان پێ بڕابو. دوایی‌تر ئەوەبو بەهۆیەکی گرنگی شێواندنی خەباتی رەوای ئەم گەلەو، لەدەس دانی دۆستایەتی کوردو ئازەری وەکو گەلی هاوژینو هاوسێو، لەدەس‌دانی پشتیوانی حکومەتی ئێران وەکودەوڵەتی پەنادەر.

گۆڕانی دەسەڵاتی روسی، گۆڕانی حاکمەکانیشی بەدوا داهات. اعتمادالدولە، چونکە جێگەی بڕوای روس‌بو، لەسەردەمی ئەواندا حاکمی ورمێ‌بو. پاش ئاڵوگۆڕەکانی روسیا، ئەویش لێخراو لەتەورێز درایە دادگا. لەجێگەی ئەو کابرایەکی‌تر بەناوی معزالدولە دانرابو. لەو هەلومەرجە شێواوەدا، کەهەم سەربازانی روسی بۆ ئەوەی پێویستییەکانی گەڕانەوەی خۆیان دابین بکەن، کەوتبونە شت فرۆشتنو شت سەندن بەزۆر لەخەڵکو، بازاڕی ورمێیان تاڵان‌کرد. هەم دەستە چەکدارەکانی ئاسوریو ئەرمەنی ئاسایشی سەروسامانی خەڵکی ناوچەکەیان نەهێشتبو. معزالدولە کارێکی بۆچاکردنی دۆخی شێواوی ناوچەکە لەدەس نەهات. ئەویش‌لابرا. اجلال الملك بو بەحاکمی ورمێ. ئەم‌کابرایە شارەزای

کاروباری ورمێبو چونکە پێشتریش چەند جارێ کرابوە حاکمی ئەوێ. هێزەکانی ئێران لەچاو مەسیحییەکاندا کەم بون. لەبەر ئەوە لەسەرەتای هاتنیەوە ویستی بەخۆشیو گفتوگۆ لەگەڵ مەزنەکانی دینو نەتەوە جیاوازەکان ئاسایش بگێڕێتەوە بۆ ناوچەکە.

یەکێ لەکارەکانی اجلال الملك بۆ گێڕانەوەی ئاسایش پێکهێنانی((کۆمیسیۆنی تحبیب بین المللی))بو، کەئەبو پێك بێ لەعەجەمو کوردو ئاسوریو ئەرمەنیو جولەکە. لەرۆژی ٢٢ی ئازەری ١٢٩٦دا کۆبونەوەیەکی گەورەیان لەمزگەوتی ئادینە سازکرد. اجلال الملك خۆیو، هەندێ لەمەزنەکانی ئەو گەلانە لەم کۆبونەوەیەدا دەربارەی دۆستیو ئاشتی وتاریاندا.[114] بەڵام برینەکان لەوە قوڵتر بون بەکۆبونەوەیەکی وەها سارێژ ببێ، پشێوی هەرما.

لەم ماوەیەدا یپیە چەکدارەکانی ئاسوری بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەی لەکشانەوەی روس دروست ببو بەیارمەتی فەرەنسەو بەریتانیا دامەزرا. حکومەتی ئێران ئەو هەنگاوەی پێ خۆش نەبو، بەڵام ئەوەندە هێزی‌نەبو رێگەی دروستبونی بگرێ. هێزی ئێرانیەکان لەورمێ بریتی‌بو لەهەزار قەزاق لەژێر فەرمانی ئەفسەرانی روسیدا لەدەرەوەی شار بونو ئەمانە گوێیان نەئەدایە فەرمانی حاکمی ورمێ. حاکمی ورمێ بۆ چەسپاندنی ئاسایش داوای لەوالی تەورێزکردبو کەهێزێکی بۆ بنێرێ، ئەویش ٢٠٠ سواری قەرەداغی بۆ نارد لەناو شارا جێگیر ببون.[115]

هێزی ئاسورییەکان زۆر زیاتربون لەهی عەجەمو هەمو ڕۆژ ترسی خەڵك لە هەڵگیرسانی شەڕی ناوخۆ زۆرترئەبو.

گێڕانەوەی روداوەکان وەکو یەك نین. نوسەرانی ئێرانی بەجۆرێکی ئەگێڕنەوە، تۆباڵی شەڕ ئەخەنە ئەستۆی ئاسورییەکان. کاربەدەستانی تەورێز بەپیلانی دائەنێن کەمەسیحییەکانو کاربەدەستانی بێگانە لەورمێ بۆ چاو ترساندنی موسوڵمانەکان رێکیان خستوە. راپۆرتی سوپاییو دیپلۆماتەکانیش، بەتایبەتی کاربەدەستانی فەرەنسی، بەزۆری پێ لەسەر ئەوە دائەگرن، کەئەوە پیلانێك بوە موسوڵمانەکان سازیان کردوە، بۆ ئەوەی بیکەن بەبیانوی کوشتنی بەکۆمەڵی مەسیحییەکانو بێگانەکانی ورمێ.[116]

١٥ی شوباتی١٩١٨ نزیکەی هەزار شەڕکەری جیلو، لەسەر داوای کاپتەن گاسفیلد هاتبونە ناو شارەوە.[117] ئەمانە لەناو بازاڕدا تێخەیان بەخەڵك ئەگرت، داوای چەکیان لێ ئەکردن، روتیان ئەکردنەوە. هەر لەو رۆژانەدا دو موسوڵمانو جولەکەیەکیان کوشت.[118]

١٩ی شوبات، روداوێك قەوما، بو بەسەرەتای دەست پێ کردنی شەڕی دینیی خوێناوی. پۆلیسی ئێرانی ئەیانەوێ چەکدارێکی جیلو چەك بکەن، ئەویش خۆی بەدەستەوەنادا. ئەبێ بەپێکادان. کابرای جیلو ئەکوژرێ، بەڵام هاوڕێکانی لەکاتی هەڵاتن‌دا ٤کەس ئەکوژن. شەڕ ئەتەنێتەوە.[119]

٢٠ ی شوبات، حاکمی ورمێ اجلال الملك، سەرانی مەسیحییەکان‌و، میسوکوژل سەرۆکی نەخۆشخانەی فەرەنسی، سونتاك نوێنەری پاپای، بۆ بارەگای حکومەت بانگ‌کرد. لەسەر روداوەکان ئەدوان. لەوکاتەدا چەن گوندییەك رژانە ناو بارەگاوە، گازاندەیان بو لەوەی تاقمی جیلو لەدەرەوەی شار، رێ بەگوندییەکان ئەگرن، هەرکەسێ ئەبینن، ئەیکوژن. بەشدارانی کۆبونەوەکە بڕیاریان‌دا، دەستەیەك سواری قەرەداخی لەگەڵ دەستەیەك سواری ئاسوری بنێرنە دەرەوەی ورمێ بۆ جێگیرکردنی ئاسایش. ئەو رۆژە ئاسورییەکان نزیکەی ١٠٠ موسوڵمانیان کوشتبو.[120]

٢١ی شوبات لەدەرەوەی ورمێ تاقمی جیلوو دەستەیەك‌قازاقی ئێرانی بو بەشەڕیان.

٢٢ی شوبات لەکاتێکا حاکمی شار لەگەڵ کونسوڵی روسی‌و، کونسوڵی ئەمریکی‌و، سەر پزیشکی فەرەنسی خەریکی گفتوگۆبو بۆ چەسپاندنی هێمنی، شەڕ بەگەرمی هەڵگیرسا راپۆرتی کونسوڵی فەرەنسی هۆی هەڵگیرسانەوەی شەڕ ئەگێڕێتەوە بۆ ئەو هێرشەی قازاقەکانی ئێران بەسەرکردایەتی رەزاخان کردویانەتە سەر بارەگای فەرماندەیی ئاغا بطرس.[121] کۆچی دهقان، نوسەرێکی ئێرانی ئەڵێ: ((دوکەس لەخەڵکی ئازای ورمێ بەناوی قارداش‌و داداش بڕیاریان‌دا خۆیان بڕۆن لاشەی مردوەکان بهێنەوە بۆ شار. دەمەوئێوارێ، لەکاتێکا ئەیان ویست لەشار دەربچن، لەنزیکی دەروازەی هەزاران توشی تاقمی جیلو بون. لەبەینی ئەوانەدا بو بەشەڕ. هەر بەبیستنی دەسرێژی تفەنگ، مەسیحییەکانی ناوشار لەهەرکوێیەك بون کردیان بەتەقە. دەرکەوت کەپێشتر رێك کەوتبون بەدەس پێ‌کردنی تەقە، جەنگ دەس پێ بکەن.))[122]

٢٣ی شوبات، واتە رۆژی دوایی‌تر شەڕگەرمتر بو. ئاسوری گەڕەکی عەجەمەکانیان دایە بەرتۆپ، سوارەکانی قەرەداخی کە بۆ پاراستنی شار هاتبون، ئەگەرچی لەرۆژی یەکەمی شەڕدا بەشداربون، بەڵام رۆژی دوەم کەتۆپ باران دەستی پێ کرد بەکۆمەڵ لەشار هەڵاتن بەرەو سەلماس، لەوێوە گەڕانەوە بۆ تەورێزو قەرەداغ. قازاقەکان بنکەکەیان لەدەرەوەی شاربو، لەژێر فەرمانی ئەفسەرانی روسی‌دا بون، بەڵام رۆژی یەکەمی شەڕ هاوکاری موسوڵمانەکانیان

کردبو. ئاسوریەکان هەڵیان کوتایە سەربارەگای قازاقەکان، هەندێکیان لێ کوشتنو ئەوانی تریشیان رایان کرد، چەکو کەلوپەلەکانیان کەوتە دەست ئاسورییەکان.[123]

پاش نیوەڕۆی هەمان ڕۆژ تاقمێ لەئاخوندو مەزنەکانی شار بۆ ڕاگرتنی شەڕو پێکهێنانی ئاشتی خۆیان هاوێشتە ماڵی مارشیمونی پێشەوای دینیی ئاسورییەوە. مارشیمون گفتی راگرتنی شەڕی پێدان ئەوانیش بەخەڵکی ورمێیان گوت، شەڕ رابگرنو خۆیان بەدەستەوە بدەن.

٢٤ی شوبات، ئەگەرچی مارشیمون ڕۆژی پێشو، گفتی راگرتنی شەڕی بەخەڵکی ورمێ‌دابو، بەڵام شەڕ هەر رانەوەستا چونکە سەرکردایەتی هێزەکان بەکردەوە لەدەس ئاغا پەترۆس‌دابو، نێوانی ئەو دوانەش خۆش نەبو. ئاسورییەکان بەردەوام بون لەسەرکوشتنو تاڵانو سوتاندن. بەیانی ئەو ڕۆژە تاقمێ لەگەورەکانی ورمێ بەسەرۆکایەتی عظیم السلطنە سەردار خۆیان هاوێشتە ناو کونسولگەی ئەمریکییەوە، بۆ ئەوەی داوا لەمیستەر شید بکەن، هەوڵی راگرتنی شەڕبدا.[124] بەقسەی نوسەرەکانی ئەو سەردەمە ئەڵێن هەر لەو ڕۆژەدا ١٠ هەزار کەس‌پتر کوژراون.[125]

لەمشەڕە خوێناوییانەی نێوان مەسیحیو عەجەمدا، کورد بەتایبەتی ئیسماعیل ئاغای سمکۆ هیچ دەستێکیان نەبو، بەڵکو لەگەرمەی تێکهەڵچونەدا ئەڵێن سمکۆبە٦٠٠ سواری جەنگییەوە بۆ یارمەتی‌دانی خەڵکی ورمێ کەوتۆتە رێ، بەڵام لەگوندی کەریم ئاباد ئەبیستێ عەجەم خۆیان بەدەستەداوە، لەوێوە ئەگەڕێتەوە.[126]

ئەگەرچی عەجەم وازیان لەبەرەنگاری هێنابو، بەڵام مەسیحییەکان دەستیان لەشەڕوکوشتنو تاڵان هەڵنەگرتبو. مەرجەکانی خۆیان بۆراگرتنی ئەم شەڕە، بەهۆی کونسوڵی ئەمریکیەوە لەورمێ‌کە بوبو بەپەناگای مەزنەکانی شار، بەم جۆرە دابو بەموسوڵمانەکان:

((١.ئەنجومەنێکی تێکەڵاو لەمەسیحیو موسوڵمان بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری شار پێک بێ.

٢.شار لەژێر حکومەتی عەسکەریدا بێ، ئەنجومەنە تێکەڵاوەکە سەرۆکی پۆلیس دابنێ.

٣.هەمو ئەو چەکانەی لای موسوڵمانەکانە لەماوەی ٤٨ سەعاتدا بەدەستەوە بدرێ.

٤. ٤ کەس‌کە لەپیاوە ناسراوەکانی ورمێ بون بەدەستەوە بدرێن: حاجی صمد، ارشد ملك، ارشد همایۆن، حاجی موید تجار.

٥.ئەگەر کاربەدەستێکی روسی یا فەرەنسی یا سەربازێکی روسی پەلاماری بدرێو بکوژرێ، ئەبێ خەڵکی ورمێ خوێن باییەکەیان بدەن.

٦.قازاقە ئێرانیەکان ئەبێ بچنەوە ژێر فەرمانی ئەفسەرانی روسییەوە))[١٢٧]

خواستەکانی مەسیحیەکان ئەگەرچی قورسو زاڵمانە بون، بەڵام دەری ئەخەن کە لەو روداوانەدا دەستی کوردی تێدا نەبوە، بەڵکو ئاکۆکی ئەوان لەگەڵ عەجەم بوە.

مەسیحیەکان دەستیان بەسەر ورمێدا گرت. هەلومەرجی ناوچەکە بەپشێویو ئاڵۆزاوی مایەوە. گوندەکانی دەوری ورمێ توشی کوشتنو تالان بون. ئاواییە موسوڵمان نشینەکان بەزۆری چۆڵو وێران بوبون.[١٢٨]

کۆمیسیۆنی ١٦ کەسی تێکەڵاو پێك هات. عەزیم ئەلسەڵتەنە سەردار بو بەحاکمی ورمێو، ئاغا بطرس بەرپرسی ئاسایشی لادێکانو، ئیبراهیم خانی ئەرمەنی بوە بەرپرسی ئاسایشی شار.[١٢٩]

بەهۆی تێکچونی ئاسایشی ناوچەکەوە گرانیو قاتوقڕی بەجۆرێ داکەوتبو، کەهەندێ لەبرسییەکان نانیان بەدەس هەرکەسێکەوە بدیایە پەلاماریان ئەداو بەزۆر لێیان ئەسەند. دهقان ئەڵێ:[١٣٠]

((لەوکاتەوە کەحکومەتی شار کەوتە دەست مەسیحیەکان(٥ی ئەسفەند) تا دوایی ئەو مانگە، کەروداوی ناخۆشتر قەوما، دۆخی ورمێ بەمجۆرە بو:

دێهاتی موسوڵمان نشین تالانو چۆڵبو، نیشانەی ژیانو ئاوەدانییان تێدا نەئەبینرا، کۆڵانو مزگەوتەکانی شار پڕبون لەهەلاتوانی گوندەکان.

جیلو رۆژ بەبیانوی گەڕان بەدوای چەکدا، هەر کەلوپەلێکیان بەدڵ بوایە ئەیان برد، ماڵخوێ ئەگەر بەرهەڵستی بکردایە ئەیان کوشت، قاتوقڕیو برسێتی بێ وێنەش لەلایەکیترەوە خەڵکی بۆ مردن ئەنارد.

لەم بیستو چەند رۆژەدا شەوان بەڕاستی کاتی مەحشەرو قیامەتبو، یەك دو سەعات کە لەشەو رائەبورد لەچەند لای شارەوە دەنگی واوەیلا بەرز ئەبوەوە، دانیشتوانی ئەو ماڵانەی کەجیلو هێرشیان کردبوە سەر، رایان ئەکردە سەربانو لەوێوە بەدەنگی بەرز هاواریان ئەکرد، داوای یارمەتیان لەخەڵك ئەکرد، بەڵام کێ ئەیوێرا لەماڵ دەربچێ، مەئمورەکانی شارەبانیو ئەمنیەتی شاریش کەگوێیان بەم ناڵەو هاوارانە راهاتبو، هیچ گوێیەکیان نەئەدایە ئەم هەمو گریانو زاریو ناڵەو هاوارەی خەڵك. جیلو پەلاماردەرەکان بەخەیاڵی ئاسودەوە هەر کەسێکیان بویستایە ئەیان کوشت، هەرچیەکیان بویستایە ئەیان برد، هەندێ جار ماڵەکانیشیان ئەسوتان.

بازاڕ که دوجار لەلایەن روسەکانەوە تالأنکرابو، ئاگری تێ بەردرابو، هێشتا بەتەواوی ئاوا نەبو بوەوە، سەرلەنوێ تالأن کرایەوە)) [١٢١]

تەقینەوەی ناکۆکی لەنێوان مەسیحیو عەجەمداو، گۆڕانی بەشەڕی خوێناوی، مەسیحییەکانی ناچار ئەکرد کەهەوڵ بدەن بۆ راستکردنەوەی هاوسەنگی هێزەکانی خۆیانو عەجەم، هێزی کورد بەلای خۆیاندا رابکێشن، بەتایبەتی چونکە ژمارەی مەسیحی لەچاو ژمارەی عەجەمدا ئەوەندەکەمبو، لەبەراوردکردن نەئەهات.

کورد، لەسەرەتای دەسپێکردنی جەنگی جیهانیەوە، بەهۆی بانگەوازی سوڵتانەوە بۆ بەشداربون لەغەزای کافرانو، جیهاد لەپێناوی دینیی ئیسلامدا، لەزۆر شوێن هاوکاری ئۆردوی عوسمانیان کردبو، بەرەنگاری هێزی روسو بەریتانی بوبون. هێشتا پڕوپاگەندەی دینی عوسمانی لەبیری کورد نەڕەوی بوەوە. لەهەلومەرجێکی وەهادا کورد کەخۆی بەموسوڵمانێکی خاوەن باوەڕو دڵسۆز دائەنێ، چەند ناکۆك بێ لەگەڵ عەجەم، لەناکۆکی ئاسوری- عەجەمدا، کەڕەنگی دینیی بەخۆیەوە گرتبو، ئەبو پشتی عەجەم بگرێ کەبرای دینییبو لەدژی مەسیحیو لەسەر ئەو بکاتەوە.

٢/٦کوژرانی مارشیمون

مارشیمون پەیوەندی لەگەڵ ئیسماعیل ئاغاکرد بۆ ئەوەی پێکەوە گفتوگۆ بکەن. سمکۆ ئەوسا یەکێبو لەکوردە هەرە ناسراوە دەسەڵاتدارە بەهێزەکانی ناوچەکە. بارەگاکەی لەگوندی چەهریق حکومەتێکی بچوکبو. لەگەڵ مارشیمون رێك کەوتن لەسەلماس(بەچەند ناوی تریشەوە ناو ئەبرێ" کۆنە شار، شاهپور، دیلمان) یەکتری ببینن. ئەم ژوانسە بۆ بەکوشتارگای مارشیمونو دەستو پێوەندەکانی.

کسروی، کوژرانی مارشیمون بەم شێوەیە ئەگێڕێتەوە:

((وەکو وتمان مارشیمون لەبیری هەڵخەڵەتاندنی سمکۆدابو، پەیامی بۆ نارد لەجێیەك پێکەوە دابنیشنو گفتوگۆ بکەن. وا دانرا ئێوارەی رۆژی شەممە ٢٥ ئەسفەند(٣جەمادی الثانی) هەردو بچنە کۆنە شار لەوێ لەخانویەکدا پێکەوە دابنیشن.

کەئەو رۆژە گەیشت مارشیمون بەشکۆو ئارایشەوە کەوتە رێ. خۆی لەگالیسەکەدا دانیشتو ١٤٠ سوارەی هەڵبژاردەی ئاسوری بەرەختو هەوساری لەیەکچوەوە پاشو پێشیان لێگرتبو.کەگەیشتنە کۆ نەشار، مارشیمون دابەزیو چوە ناو خانوەکە سوارەکانیش دابەزینو هەریەکەیان جڵەوی ئەسپەکەی خۆی

گرتبو بەراوەستاوی. لەو لاشەوە سمکۆ لەگەڵ چەند کەسێ لەسوارە هەڵبژاردەکانی هات بەڵام رایسپاردبو کەدەستەیەکیش لەدوای ئەوەوە بێن.

دوبەدو کەدانیشتن مارشیمون کەوتە قسە، ئێمە هەمو قسەکانی ئەو نازانین. ئەوەی لەزمانی خودی سمکۆ دەرچوە ئەوەیە کەمارشیمون بەوی گوتوە: ((ئەم سەر زەمینەی کەئێستە ناوی کوردستانە نیشتمانی ئێمەمانانبو بەڵام جیاوازی لەدین‌دا ئێمەی لەیەکترکردو بەم حاڵەی گەیاندین ئەبێ ئیتر ببینە هاودەستی یەکتریو خۆمان ئەم سەر زەمینە بگرینە دەستو پێکەوە بژین))، وتویەتی: ((ئێمە سوپامان سازداوە بەڵام سوارەمان نیە ئەگەر ئێوەش لەگەڵ ئێمەبن لەبەرئەوەی سوارەی زۆرتان هەیە ئەچینە سەر تەورێزو ئەویش ئەگرین!))

لەمکاتەدا سوارەکانی شوکاک گەیشتبونو پشتی بانەکانیان گرتبو. مارشیمون کەقسەکانی خۆی تەواو ئەکاو سمکۆ مژدەی هاودەستی ئەداتێ، هەڵئەستێ بڕوا، سمکۆ بەڕوی پێکەنیناویەوە بەڕێی ئەکات. ئەو ژورەی لێی دانیشتبون، پەنجەرەکەی روبەڕوی دەرگای حەوشە ئەبێو گالیسکەکەی مارشیمون کە لەبەر دەرگاکەدا راگیابو لەژورەکەوە ئەبینرا. مارشیمون کە لەدەرگا دەرئەچێو ئەگاتە بەردەمی گالیسکەکەی ئەیەوێ پێ بخاتە ناوی، لەناکاو تەقەی تفەنگی سمکۆ دێو گوللە لەپشتی مارشیمون ئەداو ئەکەوێ، هەر لەو کاتەدا شوکاکەکان لەپشتی بانەکانەوە بەیەکجار دەسڕێژ ئەکەنو ئاسورییەکان کەهەریەکەیان لەپاڵ ئەسپی خۆیدا راوەستابو ئەکەون. وەکوئەڵێن لەیەکدوکەس زیاتر کەسیان لێ دەرنەچوە. مارشیمون کە بەگوللەی سمکۆ کەوتبو هێشتا گیانی تێدامابو عەلی ئاغای برای سمکۆ گوللەیەکی‌تری پێوە ئەنێو، بێ‌گیانی‌ئەکا.[١٣٢]

محەمەد تمدن، نوسەرێکی تری عەجەم کەهاوزەمانی سمکۆبوە بەمجۆرەی ئەگێڕێتەوە:

((لەڕۆژی ٢٨ی جەمادی الاولی١٣٣٦ی کۆچی (٢٥ی ئەسفەندی١٢٩٦ش: ١٩١٨) مارشیمون پێشەوای گەورەی جیلوکان(نەستوری: نەسرانی) بۆ دروست کردنی پێوەندی باش ویەککگرتو لەگەڵ کورد، ئەچێ بۆ لای ئیسماعیل ئاغای سمکۆ(سەر دەستەی ژمارەیەکی زۆر کوردی چەکدار)بۆ سەلماس(کۆ نەشار: شاپوری ئێستا)، بەنامەیەك ئیسماعیل ئاغا کە لەچەهریق دائەنیشت، بۆ سەلماس بانگ ئەکا.

ئیسماعیل ئاغا بانگهێشتنەکەی مارشیمون قوبوڵ ئەکا. ئەچێ بۆ دیتنی مارشیمون. لەنێوان مارشیمونو ئیسماعیل ئاغادا، دەربارەی بەرنامەی دروست کردنی پەیوەندی هاوکاری دۆستانەو هاوبەش لەگەڵ هێزە چەکدارەکانی

مەسیحییەکانو، زنجیرەیەك گفتوگۆ سەبارەت بەپاشەڕۆژی کۆمەڵایەتیو سیاسیو ئابوری ئازربایجانی غەربی باس ئەکەن.
پاش تەواوبون گفتوگۆ، مارشیمون بەنیازیگەڕانەوە دێتە دەرێ ئەیەوێ سواری دروشکە ببێ، بەڵام ئیسماعیل ئاغا کەپێشتر نیشانەی ئەو خانوەی مارشیمونی لێ دانیشت بو ئەزانێو کون وکەلەبەری شارەزا بو، فەرمانو ئامۆژگاری پێویستی دابو بەسوارەکانی خۆی لەبابەت کوشتنی مارشیمونەوە، ١٠٠کەسی لەچاکترین نیشانچییەکانی لەگەڵ خۆی بۆ سەلماس هێنا بوو، ئەوانە لەسەر ڕێی دروشکەی مارشیمونو دەوروپشتی خانوەکەی(جێگەی گفتوگۆ) بەپێی تەگبیری پێشەکی وەها دائەمەزرێن، کەمارشیمون لە هەمو لایەکەوە ئابلۆقە بدرێ، ئەوەبو لەکاتێکا مارشیمون ئەیەوێ سواری دروشکەکەی ببێ دەنگی دەمانچەی ئیسماعیل ئاغا بەرز ئەبێتەوە، مارشیمون ئەکەوێو لەماوەیەکی کورت دا دەنگی تفەنگی پاسەوانەکانی سمکۆ بەرز ئەبێتەوەو هەمو ئەوانەی کەلەگەڵ مارشیمون بون ئەکوژرێن، تەنیا یەکێ یان دوکەس لەهاوڕێکانی مارشیمون ڕزگار ئەبنو هەواڵی تیرۆری مارشیمون بەهێزە چەکدارەکانی مەسیحییەکان ئەگەیەنن))[١٣٣]
کوشتنی بەم جۆرە پێچەوانەی ڕەوشتی جوامێرانەی کوردو، پەیمان شکێنی کە لەناو کوردا بەرپرسیاییەکی گەورە دائەنرێ لەنەریتی کوردەواری دا نەبوە، یا ئەگەر بوبێ دەگمەنو ناپسەندو دزێوبوە. ئەم کارەی سمکۆ لەمێژوی کوردا نمونەی تری نیە، کەچی لەمێژوی عەجەم دا نمونەی زۆرە، بگرە هەر لەناو بنەماڵەی سمکۆدا چەند جارێ دوبارە بۆتەوە" ئیسماعیل ئاغای باپیرە گەورەیو، علی ئاغای باپیەیو جەعفەر ئاغای برایو، محەمەد ئاغای برایو باوکی محەمەد ئاغای، بەو جۆرە بە ناجوامێری لەناو برا بون، سمکۆش لەمەدا لاسایی ئەوانی کردۆتەوە.
لەکاتێکا نوسەرانی عەجەم کوژرانی ناجوامێرانەی گەورەکانی کورد لەمێژوی خۆیان دا بەئازایەتیو زیرەکیو لێوەشاوەیی کاربەدەستەکانی خۆیان دا ئەنێن، ئەم کارەی سمکۆ بە((بەتەواوی بێ ئەقڵانەو ناجوامێرانەو بێ لێکۆڵینەوە))[١٣٤] دائەنێنو یەکێکیتر ئەڵێ :((سمکۆ بەبێ گومان لەو کاتەدا لەبیری کارە ڕەشەکانی ئاسورییەکانی ناوچەی ورمێدا نەبوە، تا لەکارەکانی ئەوان دڵتەنگ بوبێو لە تۆڵەی ئەوان دا ئەم کارەی کردبێ...))[١٣٥]
ئەی کەواتە سمکۆ بۆچی مارشیمونیکوشت؟
وەڵامی ئەم پرسیارە هێشتا کەس بەتەواوی نەی داوەتەوە.

رازی یەکتر بینینی سمکۆ- مارشیمونو، گفتوگۆی دو قۆلیانو، هۆی ئەم پیلانەی سمکۆ، چۆتە ژێرگڵ. چونکە هەروەکو مارشیمون بەو جۆرە کوژرا، سمکۆ خۆیشی بەپیلانێکی وەکو ئەوەی خۆی گێڕای، پاش چەند ساڵێ کوژرایەوە.

بیروڕای نوسەرانی کورد لەهەڵسەنگاندنی ئەم کارەی سمکۆدا جیاوازە.

هەندێ نوسەری کورد، هۆی کوشتنی مارشیمون ئەگێڕنەوە بۆ ناکۆکی نەتەوەیی ئاسوری لەگەڵ کورد، گوایە ئاسورییەکان چاویان بڕیبوە ئەوەی لەسەر ئەرزی کورد دەوڵەتی ئاسوری دروست بکەن، بەکوشتنی پێشەواکەیان ئەم پیلانەش پەکی خرا.[136]

هەندێکیتر ئەڵێن، سمکۆ بەهاندانی ئینگلیز بەرامبەر بەپارە ئەم کارەیکردوە، مەبەستی ئینگلیز لەوەش ئەوەبوە ڕێگە بۆ سەرکردایەتی ئاغا بطرس تەخت بێ.[137] ئارشیفی ئەو سەردەمەی بەریتانیا ئێستە بەئازادی لەبەردەستی هەموو لێکۆلەرەوەیەك دایە، بەلام هێشتا هیچ بەلگەیەکی لەم بابەتەی تێدا نەدۆزراوەتەوە، ئەم قسەیە بسەلمێنێ.

هەندێکیتر ئەڵێن، سمکۆ ئەمەی لەسەر خواستی والی ئازەربایجان کردوە بۆ شکاندنی چاوی ئاسورییەکان، لەتۆڵەی کوشتاری خەلکی ورمێدا.[138] چونکە هاوزەمان لەگەڵ ئەم کارەی سمکۆدا، والی ئازەربایجان هەزار کەسی ناردبو بۆ مینای شەرەفخانە لەسەر دەریاچەی ورمێ بۆ ئەوەی ئەوانیش لەو قۆلەوە پەلامار بدەن. سمکۆ خۆی لەوگفتوگۆیەدا کە لەگەڵ مستەفا پاشای یامولکیدا کردویەتی، دان بەمەدا ئەنێ، لەوەلامی پرسیارێکیدا ئەڵێ:

((پرسیار: هۆی تێکچونو شەڕکردنت لەگەڵ ئاسورییەکاندا چیبو، تکایە پێم بلێ، مارشەمعون، کەئاشتی ویستو دۆستی کوردبو، لەبەرچی کوژرا؟

((وەلام: بێگومان ئاگاداری ئەوەی کەتورکو روس لەجەنگی جیهانیدا چیان بەکورد کرد! حەزدەکەم هۆی کوشتنی مارشەمعونت بۆ رون بکەمەوە" لەو هەرایەی لەباکوری کوردستاندا لەنێوان تورکو ئەرمەنیدا رویدا، ئاسورییەکان چونە پاڵ ئەرمەنییەکانو یارمەتییان دان، دوای شۆڕشی روسیا، روسەکان هێزەکانیان لەسابلاغو ورمێ کێشایەوەو ژمارەیەکی زۆر چەكو جبەخانە، تۆپو رەشاشو تفەنگیان بەجێ هێشتو هەموی بۆ ئاسورییەکان مایەوە. چەند ئەفسەرێکی روسو ئاسورییەکان و هەندێ کاربەدەستانی ئەوروپایی، دەیانزانی ئێران بەهۆی لاوازیو کزیی دەسەلاتو کەم دەرامەتییەوە ناتوانێت داکۆکی لەخۆی بکات، بۆیە ئاسورییە چەکدارەکان ویستیان ئەم دەرفەتە لەکیس نەدەنو ئازەربایجان کەناوچەیەکی گرنگی نێوانی ئەرمەنو تورکو فارسە-بگرن... دوای

ئەوەی ئاسورییەکان بەسەر فارسەکاندا سەرکەوتنو بانگەوازی سەربەخۆییاندا، هاتنە لامو داوای هاریکارییان لێ کردم، بۆ ئەوەی پێکەوە بچینە ناو ئێرانەوە، منیش بەڵێنی یارمەتیم دانێ... بەڵام ئێرانیەکان بەوەیان زانی، کەئاسورییەکان داوای یارمەتییان لەمن کردوە... نوێنەرێکی ئێران هاتو داوای لێ کردم، کەپشتی ئاسورییەکان نەگرمو بەرامبەر بەمە بەڵێنی پاداشتو چاکە دانەوەیان دامێ. لەبەر ئەوەش دەمزانی ئاسورییەکان نیازیان وایە باکوری کوردستان بخەنە ژێرکێفی خۆیانەوەو داگیری بکەن، بۆیە مارشەمعونم کوشت. ئێرانیەکانیش لەبەڵێنی خۆیان پاشگەزبونەوە. بۆیە منیش پەلامارم دانو ورمێم گرتو کاربەدەستانی خۆمم لێ دامەزراند.[١٢٩]

٢/٦ لەتۆڵەی خوێنی مارشیموندا

هەرچۆنێ بێ ئەم کارەی سمکۆ ئەنجامی خراپی لێ وەشایەوە" لەلایەکەوە ورمێ خۆی بویو بەمەڵبەندی شەڕێکی دینیی لەبەینی ئاسوریو مەسیحیو عەجەمی موسوڵماندا، کوژرانی مارشیمون کوردیشی تێکەڵاوی شەڕەکە کردو شەڕەکەی لەجاران گەرم ترکرد، لەلایەکی ترەوە ئەمکارە ئاسورییەکانی لەجاران زیاتر وروژانو، کەوتنە شەڕو خوێنرێژی. تۆڵەی کوشتنی مارشیمونیان لەخەڵکی ورمێ کردەوە.

ڕۆژی شەممە١٧ی مارتی١٩١٨ مارشیمون کوژرا،

ڕۆژی دوشەممە١٩ی مارت، ئەم هەواڵە گەیشتە ورمێ، ئاسورییەکان دەستە دەستە رژانە ناو شارەوە،

ڕۆژی سێشەممە٢٠ی مارت، کوشتارییان دەست پێ کردەوە،

ڕۆژی چوارشەممە٢١ی مارت، گەیشتە پۆپەی تورەبونو خوێنرێژی.

ئەمدن ئەڵێ:

((... لەبەیانی زوەوە، هێزە چەکدارەکان بەکۆڵانو گەڕەکەکاندا بڵاوبونەوە، لەپڕخۆیان کرد بەماڵی عالمو سەیدو پیاوە ناسراوەکانی شاردا، کەوتنە کوشتنی بەکۆمەڵی خۆیانو خێزانەکانیانو، تالانی کەلوپەلی ناوماڵەکانیان. لەو ڕۆژەدا ژمارەیەکی زۆر لەعالمەکانو مەلاو سەیدەکان... کوژران. لەم ڕوداوەدا زیاتر لە١٠ هەزار موسوڵمان بەجۆرێکی ناخۆش بەدەستی مەسیحییان کوژرانو شەهیدبون.

جیلوکان لەپاش کوشتنی عولەماو سادات بەربونە تاقمەکانی تری خەڵك، هەرکسێکیان لەهەژارو دەوڵەمەن، بچوكو گەورە، ژنو پیاو، لەکۆڵانو بازاڕدا بینی دایانە بەرگوللە.

لەم رۆژە ترسناکەدا خەلکێکی زۆرخویان لەناو چاڵو کارێزو تەنوری ماڵانو پەناو پەسیودا شاردەوە، لەکاتی پەلاماری چەکدارانی جیلودا بۆ سەر ماڵەکان، بەو جۆرە گیانی خۆیان پاراست.

هەر لەو رۆژەدا هەمو کوردەکان(کەپێشتر هێزە چەکدارەکانی مەسیحیەکان چەکداریان کردبون) چەك کرانو کوژران.

لەگوندەکانو دەوری شار، لەهەر جێیەك موسوڵمانێ یا کوردێکیان بدیایە، بێ سڵەمینەوە ئەیان کوشت.

بەم رەفتارە درندانەیە، بەرادەیەك خەلکیان شڵەژانو ترساند، موسوڵمانەکان لەهەر تاقێبون، لەماڵەکانی خۆیاندا لەژێرابەو بیردا خۆیان شاردەوە. ماوەی۳ رۆژ هیچ کەس زاتی نەئەکرد لەماڵ دەربچێ، کۆڵانەکان چۆڵو گەرەکەکان لەخامۆشیەکی کوشندەدا بون، شار شێوەی گۆڕستانێکی چۆلکراوی بەخۆیەوە گرتبو))[١٤٠]

نوسەرەکانی ورمێ ژمارەی کوژراوەکانی ئەو رۆژە خوێناویانە بە١٠ تا١٥ هەزار کەس ئەخەملێنن[١٤١] ئەم ژمارەیە ئەگەر زیادیشی پێوەنرابێ، ئەندازەی رقو تورەبونو، جۆری تۆلسەندنی خێلەکی ئێلەکانی ئاسوری دەرئەخەن.

چەندین هەزارکەس لەخەلکی ورمێ بۆ پاراستنی گیانی خۆیان پەنایان بردبوە بەر ماڵی میستەر شید، کونسولگەی ئەمریکی، نەخۆشخانەی ئەمریکی، بارەگای میسیونی فەرەنسی.[١٤٢] لەژێرگوشاری کونسولی ئەمریکی‌دا، ئاغا بطرس فەرمانی بەئاسورییەکاندا کەئیتر دەس لەکوشتنو ترساندن هەڵبگرن.[١٤٣]

نیوەرۆی۲۲ی مارت فەرمانداری ورمێ، عظیم السلطنە سەردار، جاڕیدا کەئیتر ئاسایش جێگیربوە، هەر مەسیحیەك بچێتە سەر ماڵی کەسێ ئەبێ بگیرێو بدرێتە دەس حکومەت.[١٤٤]

سەرکردایەتی تیپە چەکدارەکانی ئاسوری پلانی پەلاماردانی بارەگاکەی سمکۆی دانا. هەمو هێزەکانی خۆیان سازداو، هەرچی چوارپێی ناوچەکەبو بۆ هەڵگرتنی تفاقی جەنگ کۆیان کردەوە. ئاغا بطرس خۆی سەرکردایەتی ئەو هێزەی ئەکرد کەبۆ گرتنی چەهریق دانرابو. هێزێکی تریش کەئەبو پەلاماری قوشچیو دەوروبەریبدا، گاسفیلدی فەرەنسیو کۆلۆنێلێکی روسی سەرکردایەتییان ئەکرد.

ئاغا بطرس هەر بۆ شکاندنی بەفری رێگاکەی٤٠٠ کەسی قەڵەوی لەگەڵ خۆی بردبو. کتوپڕ هەڵی کوتایە سەر چەهریق. شەڕێکی قورس رویدا. دایکی سمکۆو کچێکی جەعفەر ئاغای برای کوژران. سمکۆ خۆی لەبەر هێرشی ئاسورییەکاندا

پێ نەگیرا. کشایەوە ناو خاکی تورکیا[١٤٥] ئاسورییەکان بەدەم ڕێگاوە هەڵیان کوتایە سەر سەلماس، دیلمان، قوشچی، عەسکەر ئاباد. پەلامارەکەیان ١٠ ڕۆژی خایاند، بەو پەڕی دڵڕەقییەوە کەوتنە کوشتاری کوێرانەی خەڵکی، تالآنی ناوچەکە. مەڵبەندی سەلماسیان لەکورد پاککردەوە.[١٤٦]

ڕۆژی ٢٠ی(جەمادی الاول) ئاسورییەکان بەبۆنەی گرتنی چەهریقەوە لەخۆشیدا کردیان بەتەقە، لەم بەزمەدا ٤٠ کەسی بێتاوان کوژران.[١٤٧]

بەهۆی ئەو ڕوداوانەوە، بۆ پاراستنی هێمنیو ئاسایشی شار، لەکۆبونەوەیەکدا لەماڵی عظیم السلطنە سەردار، ئەنجومەنێکی تێکەڵاو بەناوی((کۆمیسیۆنی ئەمنییەت))ەوە پێکهات، بەڵام ئەم کۆمیسیۆنە هیچی پێ نەئەکرا، چونکە دەسەڵاتی ڕاستەقینە لەدەس ئاغا بطرسو چەکدارەکانیدابو. حکومەتی ناوەندی ئێران لاوازبو نەیئەتوانی کارێکی کاریگەر بۆ ڕزگارکردنی خەڵکی ورمێ ئەنجامبدا. ئاسورییەکان ئەیان ویست خەڵکی ورمێ وەکو بارمتە لەگفتوگۆکانی خۆیاندا بۆ دەربازبون لەسزاو جێکردنەوەی خۆیان بەکاربهێنن. کار بەدەستانی تەورێزیش ئەیانویست کاربەسەربەرن، چونکە خۆیان کارێکی ئەوتۆیان پێ نەئەکرا دژی ئاسورییەکانو، هەر لەو ماوەیەشدا واتەواتی هاتنی ئۆردوی تورک بڵاوبوبوەوە، بەتایبەتی دوای ئەوەی سوپای ڕوسی لەولایەتە داگیرکراوەکانی عوسمانی کشابوەوەو، ئۆردوی تورک چوبوەوە بۆ وان، ئەرزرومو شوێنەکانیتر.

گفتوگۆ لەنێوان کاربەدەستانی تەورێزو ئاسوریەکانی ورمێدا دەستی پێکرد. عظیم السلطنە دەستی لەحاکمی هەڵگرت. لە تەورێزەوە دیسان اجلال الملك کەچەند جارێکیتر حاکمی ورمێبو دانرایەوە. پاش ماوەیەك عظیم السلطنە کوژرا. ئاسورییەکان بکوژەکەیان لەهەمان جێدا هەڵ واسیەوە.[١٤٨]

٧. سەرەتای کۆتایی

هێرشی تورك و کشانەوەی ئاسوری لەورمێ

ڕوسیای سۆڤێتی لەجەنگ دەرچو. دەستی لەپشتیوانی ئەرمەنیو ئاسوری هەڵگرت. خەریکی سازینبو لەگەڵ حکومەتی تورك. حکومەتی قافقاز بەشەڕی ناوخۆوە خەریكبو، نەی ئەپەرژایە سەر یارمەتیدانی ئەوان. ئەو هیوایەی هاوپەیمانەکانیش بەپێکهێنانی تیپە چەکدارەکانی ئاسورییان هەبو، بۆ پڕکردنەوەی بۆشایی ڕوسی لەجەبهەی تورکیدا، نەك هەر بەوان نەهاتە دی، بەڵکو ئەوان خۆیان لەشەڕێکی خوێناوییەوە گلان لەگەڵ خەڵکی ناوچەکە. هاوپەیمانەکان تا ئەهات زیاتر لەئاسورییەکان نائومێد ئەبون" لەلایەکەوە لەعۆدەی ئەو ئەرکە جەنگییە نەئەهاتن کەپێیان سپێردرابو. لەلایەکیترەوە درێژە دان بەهاوکاریو

پشتیوانی تیپەکانی ئاسوری، کە لەگەڵ ئازەری‌و کوردی دانیشتوی ناوچەکەدا توشی شەڕێکی دینی‌و نەتەوەیی خوێناوی بوبون، دەوڵەتانی فەرەنسەو بەریتانیاشی توشی ناکۆکی ئەکرد هەم لەگەڵ ئێران وەکو دەوڵەت‌و، هەم لەگەڵ خەڵکی ناوچەکە وەکوکوردو ئازەر. لەبەر ئەوە کاربەدەستانی فەرەنسی‌و ئینگلیزی خۆیان لەیارمەتی دانیان ئەدزییەوەو، خەریکی ئەوەبون بەتەنیا بەجێیان بهێڵن.

ئینگلیزەکان هەر لەسەرەتاوە یارمەتییەکی کەمی ئاسورییەکانیان دابو. شتێکی ئەوتۆیان لەلای ئەوان نەبو لێیان بسێننەوە، یا بیکێشنەوە. فەرەنسییەکانیش لە٢٧ی نیساندا هەمویان ورمێیان چۆڵکرد، جگە لەکاپتەن گاسفیلد، کەئەویش خۆی مایەوە. فەرمانبەرانی روسییش لەسەر داوای حکومەتی قافقاز گەڕانەوە. ئاسورییەکان خۆیان بەتەنیا مابونەوە لەگەڵ چەند ئەفسەرێکی فەرەنسی‌و روسی کەئەوانیش بەئارەزوی خۆیان مابونەوە، لەگەڵ میسیۆنی ئەمریکایی‌و فەرەنسی.[149]

ئۆردوی تورک کەوتبوە پێشڕەوی بەرەو ئازەربایجان. ئەم هەواڵە دڵی موسوڵمانەکانی خۆش ئەکردو مەسیحییەکانی ئەترساند. لەم لاشەوە هێزەکانی ئینگلیز بۆ پڕکردنەوەی شوێنی روس، هێزەکانی‌خۆی ئەنارده ئێران. رەوتی جەنگ لەهەمو جەبهەکاندا بەقازانجی بەریتانیا بو. نیشانەی لاوازبون‌و تێشکان خەریکبو لەناو هێزەکانی تورکدا دەرئەکەوت. بەڵام تورک لەسنوری ئێرانییەوە لەپێشڕەوی دابو. هێزێکی تورک لەشنۆ تێ پەڕیبو، گەیشتبوە سلدوز جگە لەتیپەکانی ئاسوری هێزێکی‌تر لەڕێگەیان دانەبو. هێزەکانی تورک لەدو لاوە پێشڕەوییان‌کرد" لەبایەزیدو ماکۆوە، هەروەها لەرەواندزەوە بۆ ئەوەی سەرانسەری خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ ئابڵوقە بدەن. لەلای سەرەوە سمکۆو لەلای خوارەوە سەید تەها هاوکاری هێزەکانی تورکیان‌کرد. یەکەمین پێکادان لەناوەڕاستی نیساندا لەنێوانی تورک‌و ئاسورییەکاندا لەلای شنۆ ڕویدا.[150] لەسەلماس‌و خوی چەند تێکهەڵچونێکی‌تر ڕویدا. نار شاری ورمێ لەدەس ئاغا بطرس‌و چەکدارەکانی‌دابو. ستەم‌و پشێوی بەردەوام‌بو. گفتوگۆکانی ئاسورییەکان لەگەڵ کاربەدەستانی تەورێز سەری نەگرت.[151] هەروەها گفتوگۆکانیان لەگەڵ تورکیش بێ هودە بو کاربەدەستانی تەورێز بۆ ئەوەی ئاسورییەکانیان لەکۆڵ ببێتەوە، ئەیان ویست هانیان بدەن بەرەو قافقاز بڕۆن. ئاسورییەکان تائەهات نائومێدتر ئەبون. گاسفیلد لەو رۆژانەدا نوسیویتی((... ئێمە لەهەمو لایەکەوە گەمارۆ درابوین... تفاقی جەنگی لەکەم بونەوە دابو... دابینکردنی ئازوقە رۆژ بەڕۆژ دژوارترئەبو، ناوچەکە لەلایەن سوپای روسییەوە روتێنرا بوەوە، توانای دابین‌کردنی خواردەمەنی خەڵکی

ئاسایی‌و ٦٥ هەزار پەنابەری(جیلوو ئەرمەنی وان)ی نەبو، قاتوقڕی‌و برسێتی ڕۆژ بەڕۆژ زیاتر هەستی پێ ئەکرا، پەتا گالەی بەئێرانی‌و مەسیحییەکان ئەکرد. پشێوی ڕۆژ بەڕۆژ زیاترئەبو، موسولمانەکان کەوتبونە تالان‌و، کوشتاری بەکۆمەڵ ئیتر نەئەبڕایەوە ... ئێمە بڕیارماندا هەلکوتینە سەر تورك لەناوچەی سەلماس‌و تا جولفا رایان مالین تا لەو ڕێگەیەوە پێوەندی خۆمان لەگەڵ ئەودیو قافقاز دروست بکەین داوای یارمەتییان لێ بکەین))[١٥٢]

لە١٠ی تەموزدا فڕۆکەیەکی ئینگلیزی لەورمێ نیشتەوە. فڕۆکەوانەکە لەلایەن جەنەراڵ دنسترڤیل، فەرماندەی هێزەکانی بەریتانیا لەسەروی ئێران، نێردرابو، بۆ ئەوەی بەئاسورییەکان ڕابگەیەنێ کەئینگلیزەکان هیچ هێزێکی ئامادەیان نییە بینێرن بۆ یارمەتییان‌و، ئیتر ئەبێ پشت هەر بەخۆیان ببەستن‌و، هێزەکانی بەریتانیا لەهەمەدان‌و بەشی سەروی ئەوێدا هەن بۆ ئەوەی ئەوانیش لەخواروی دەریاچەی ورمێوە ڕێگەیەك بۆ خۆیان بکەنەوە، لەگەڵ ئەوان یەك بگرنەوە.[١٥٣]

لە٢٠ی مانگەوە تاقمێك لەچەکدارەکانی ئاسوری بەسەرکردایەتی ئاغا بطرس کەوتنە تەقەلای کردنەوەی ڕێگایەك بۆلای بیجارو ساپین قەلا بۆ ئەوەی لەگەڵ هێزەکانی ئینگلیز یەك بگرنەوەو هەولی هێنانی یارمەتی بدەن. ئۆردوی تورك بەسەرکردایەتی سەلاحەدین پاشا تائەهات لەورمێ نزیکتر ئەبوەوە. ئاسورییەکان ورەیان بەردابو. هیوای مانەوەو بەرەنگارییان نەمابو.[١٥٤] لە٢٩ی تەموزدا، ئەگەرچی سەرکردایەتی هێزە چەکدارەکانی ئاسوری((ئەشتاب))، فەرمانێکی بەزمانەکانی ئاسوری‌و ئەرمەنی‌و روسی چاپ‌و بلاوکردەوە، داوای لەمەسیحییەکان کردبو" هەمو دەس بدەنە چەك‌و((بێ ترس‌و سلەمینەوەو دواکەوتن، لەپێناوی گیان‌و مال‌و نیشتمان‌و ڕێکخراوەکەیاندا بەرامبەر دوژمن ڕابوەستن بۆ بەرەنگاری))[١٥٥] بەلام هەمان ڕۆژ ئاغا بطرس، بەتەلەفون لەبیجارەوە((ئەشتاب))ی ئاگادارکرد کە" هێزی تورك بەرەو ورمێ ئەکشێن بەلام ئەلقەی ئابلوقەکەیان شکێنراوە، ئەوانیش ئەتوانن لەهەمان ڕێگاوە بکشێنەوە بۆ بیجار. ورمێ لەژێردەستی خۆیاندابو، بەلام بۆ ئەوەی خەلك بەپاشەکشەیان نەزانێ‌و توشی کێشەو شەڕ نەبن، جاڕیان بەناو شارادا کەهاتوچۆکردن ئیتر قەدەغەیەو، هەر کەس هاتوچۆ بکا یاری بەگیانی خۆی ئەکا.[١٥٦]

شەوی چوارشەمە،٢ی ئابی١٩١٨ ئاسورییەکان هەمو عەمارەکانی تفاقی جەنگییان ئەقاندەوە، هەندێ لەئازوقەو کەلوپەلەکانی خۆیان سوتان‌و، هەرچی شتێکی پێویست‌و بەنرخیان پێ هەلگیرا یا بەعەرەبانە پێ بارکرا، بەپەلە پێچایانەوەو، بەکۆمەڵ بەخاوو خێزانەوە بەرەو بیجار بەڕێ کەوتن.[١٥٧] بۆ بەیانی

خەڵکی شار تێگەیشتن کەمەسیحییەکان ڕۆیشتون. پاش نیوەڕۆی۳ی ئاب پێشەنگی ئۆردوی تورك، کەبریتیبو لەسوارەی کوردو ئازەری گەیشتە ناو ورمێ.

مەسیحییەکان لەهەلومەرجێکی زۆر سەختدا کشانەوە، دهقان نوسیویتی:

((...ئەم کاروانە چەندین دە هەزار کەسییە نارێکوپێکە هەرچەند ئەیان بیست ئۆردوی عوسمانی نزیکتر ئەبێتەوە ئەوان لەڕۆیشتن زیاتر پەلەیان ئەکرد. بۆ ئاسانکردنی ڕۆیشتن کەلوپەلی قورسیان لەڕێگە فڕێ ئەداو ئەیان ویست گیانی خۆیان لەشەڕ بەساخی دەرباز بکەن. لەرێگاو پردەکان کەباریکبون لەبەر ئەوەی هەمویان ئەیان ویست زوتر تێ بپەڕن بەزۆری پیرەکان ئەکەوتنە ئاوەوە ئەخنکان. نەخۆشەکانی کەتوانای ڕۆیشتنیان نەبو لەژێر درەختی چۆڵەوانیدا بەهیوای خوا بەجێیان ئەهێشتو خۆیان هەڵئەهاتن. ژنانو دایکانێ کەمنداڵەکانی خۆیان بزرکردبو ناڵەو شیوەنیان ئەکرد. بەکورتی هەلومەرجی ئەوانە زۆر دڵتەزێنو لەباسکردن نەئەهات، لەهەموشی خراپتر جیلوکانو قاچاغەکانی ئەرمەنی کە تائەوسا بوبونە هۆی کوشتنی ئەو هەمو موسوڵمانانە، ئێستە لەگەڵ پیرەمێردو پیرەژنانی مەسیحیدا ڕەفتاری خراپیان ئەکرد، ئەوانیان بەکۆسپی خێرا ڕۆیشتنی خۆیان ئەزانیو ئەیان ویست بەهەر ڕێگەیەکی بکرێ ڕزگاریان بێ لەدەستیان.[158]

((ئەم کۆچە ناڵەبارە لەهەمو جێگایەك ئەکەوتە بەر هێرشی دوژمنەکانی، کە لەسابلاغ دەرچون نزیکی میاندواو مجدالسلطنە سەرداری ورمێ بۆ تۆڵە سەندنی هاوشارییەکانی خۆی ڕێگەی پێگرتنو زۆری لێ کوشتن، ئەوانیتریان خۆیان گەیاندە هێزەکانی ئینگلیز لەسایین قەڵا))[159]

شەڕی ناوخۆی مەسیحی ـ موسوڵمان لەورمێ ڕۆژی هەینی۲۲ی شوباتی ۱۹۱۸ دەستی پێکرد، تا ڕۆژی۱ی ئابی۱۹۱۸ درێژەی کێشا. بەگەیشتنی ئۆردوی عوسمانی تەواوبو. واتە۱۵۹ ڕۆژی خایاند. لەم شەڕەدا بەقسەی نوسەرانی عەجەم۱۳۰ تا۱٤۰ هەزارکەس لەخەڵکی ورمێو سەلماسو دەوروبەری کوژراون[160] لەمەسیحیەکانیش تەنیا۵۰ هەزار کەسێکیان گەیشتنە سایین قەڵا، ئەوی تریان کەمێکینەبێ لەناوچەکانی پێشوی خۆیاندا مابونەوە، هەمویان لەڕێگە فەوتان.[161]

ژمارەی کوژراوی کورد دیار نیە چونکە کەس سەرژمێری نەکردوە، دیارە ئەویش زەرەری گیانیی گەورەی لێ کەوتوە. سەرەڕای ئەوەی زۆری ناوچەکانی کوردستان بوبونە ڕێپەلگەی سوپاکانی تورکو ڕوس، شەڕی ناوخۆی ئەرمەنیو ئاسوریشی بوبوە سەربار. ڕەنگە یەکێ لەشایەتە باشەکان، ئاغا پەتروس خۆی بێ.

ئاغا پەتروس لەو بەیاننامەیەدا کە بەزمانی ئاسوری‌و فارسی لە١٩ی نیسانی١٩١٨ دا بۆ ئاشتبونەوەی مەسیحی‌و موسوڵمان، دەری‌کردوە نوسیوێتی:

((براینە! من کورتەیەکتان لەسەر هەلومەرجی شنۆ بۆ رون ئەکەمەوە، کەخۆم بەچاوی خۆم دیومە، چونکە دڵنیام کەدڵی ناسک‌و ویژدانی ئێوە هیچ کاتێ لە هەلومەرجی ئەوێ رەزا نابێ‌و تەحەمول ناکا، لەوانە، لەکۆڵانەکان، رێگەکان، نار مالاندا ئەم دی ئێسقان گۆشتی پێوە نەماوە، پارچەکانی سکەلیت‌و هەیولایان هەڵ نەوەشاوەو وەکوخۆی پێکەوە ماوە.

((لەو ناوچانە ناشتنی مردو، یارمەتی دانی هەژاران، ئاودان بەلێوی تینوی سوتاوی نەخۆشان، یا گریان‌و پرسە بۆ مردنی نەجیبان‌و ئەعیانەکانی خۆیان هەموی وازی لێ هێنراوەو دەستی لێ هەڵگیراوە.

((خۆراکی سەگەکانی ئەوێ گۆشتی مرۆڤە، بەزۆری خۆراکی مرۆڤیش لەوێ گۆشتی پشیلەو سەگ‌و مرۆڤە. دەوڵەمەندەکان گەیشتونەتە دوایین پاروی خۆیان، رەنگ‌و روخساریان لەبرسا زەرد هەڵگەراوە، منالان ئومێدیان بەبەزەیی‌و دڵنەرمی دایکیان نەماوە نانیان بدەنێ هەمویان لەجێیەکا خڕبونەتەوە. لەژیانی خۆیان نائومێد بون.

((کسانێکی زۆرم ئەدی گیایان ئەخوارد، ویستم پرسیاریان لێ بکەم، سەری خۆیان رائەوەشان‌و هیچ وەلامێکیان نەئەدامەوە، زانیم کە لەگیانی خۆیان بێزاربون، هیچ گوێیان نەئەدایە ئێمەو خەریکی گیا خواردنی خۆیان بون.

((ئەگەرچی رێزلێنانی میوان لەهەموشوێنێ، لەسەر هەموکەس پێویستە، کەچی‌کابرایەکی خەلکی سلدوز لەناچاری‌دا، هەردو میوانی بەرێزی خۆی کوشتبون، گۆشتی هەردوکیانی خواردبو.

((چەند جار لەبەد بەدتر بینراوە، دایك گۆشتی رانی منالە خۆشەویستەکانی خۆی خواردوە)).

((هەی هاوارو داد، براینە! هاوارتان لێ ئەکەم لەپێناوی مرۆڤایەتی‌دا هەرچی زوتر رۆژگاری ئاشتبونەوە تەواوبکەن بۆ ئەوەی سالی داهاتو پێویستیمان بەخواردنی گۆشتی نەوەی خۆمان نەبێ ...))[١٦٢]

لەو هێرشەدا بۆ سەر شنۆ، ئاغا پەتروس خۆی سەرکردەی هێزە چەکدارەکانی ئاسوری بو.

پەراوێزەکانی بەشی پێنجەم:

[1]. الدكتور احمد سوسه، ملامح من التاريخ القديم ليهود العراق، مركز الدراسات الفلسطينية- جامعة بغداد، ١٩٧٨، ص٥٩" جرج ن. كرزن، ايران وقضيه ايران، ترجمه غ. وحيد مازندرانى، جلد اول، چاپ دوم، تهران: مركز انتشارات علمى وفرهنگى، ١٣٦٢ش، ص٦٨٣

[2]. سوسه، هـ س، ل٦٣" على دهقان، رضائيه يا سرزمين زردشت، تهران: ابن سينا، اسفند١٣٤٨ش، ص٧٠-٧١

[3]. سوسه، هـ س، ل١١٩

[4]. بۆ ناوی کتێبەکانی ویگرام، بڕوانە: سوسه، ملامح من...س ن، ل٦١

[5]. ك. پ. ماتڤييف- بارمتى، الآشوريون في الازمنه، المعاصرة، ترجمة بنيامين م. بنيامين، تموز ١٩٨٤، استراليا. ئەم نوسراوە چەند جارێ کراوەتە عەرەبی، بەڵام هەموویان ناتەواو نارێکوپێکن.

[6]. سوسه، س ن، ل٦٨-٧٠ و ٣٢-٣٣

[7]. هـ س، ل٦٨

[8]. بڕوانە: الدكتور المهندس ئەحمەد سوسه، مفصل العرب واليهود في التاريخ، بغداد،١٩٨١، ص٥٨٤-٦٠٣هەروەها سەرچاوەی پێشو.

[9]. سوسه، ملامح من التلريخ...ل٦٠

[10]. امير شرف خان بدليسى، شرفنامه، بەکوشش محمد عباسى، تهران، علمى،١٣٦٤ش، ص١٣٠، ٥١٠

[11]. سوسه، س ن، ل٩٤-٩٥" دهقان، س ن، ل٦٨" كرزن، س ن، ل٦٨٣

[12]. دهاقان، س ن، ل٦٨

[13]. سوسه، س ن، ل١٠٢

[14]. كلوديوس جيمس ريچ، رحله ريچ الى العراق في عام ١٨٢٠، ترجمه بهاءالدين نورى، ج١، بغداد١٩٥١، ص١٠٩

[15]. كرزن، س ن، ل٦٨٢

[16]. هـ س، ل٦٩٣

[17]. سوسه، س ن، ل١٠٠-١٠١

[18]. بدليسى، س ن، ل١٣٠

[19]. هـ س، ل٥٠٩

[20]. ريچ، س ن، ل١٩٦

[21]. هـ س، ل١٩٦

[22]. هـ ج

[23]. واسيلى نيكيتين، كردو كردستان، ترجمه محمد قاضى، تهران، نيلوفر، ١٣٦٦، ص٤١٢

[24]. هـ س، ل٤١٣

[25]. اسکندر غوریانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی درکردستان، به اهتمام عبدالله مردوخ، تهران: دنیای دانش،٢٥٣٦، ص٩٩
[26]. مسعود البارزاني، البارزاني والحركه التحررية الكردية: انتفاضة بارزان الاولى١٩٣١-١٩٣٢، مطبعة خبات، ١٩٨٦، ص٢٠
[27]. محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیة، تهران: چاپ اسلامیه،١٣٥٠، ص٩٤
[28]. دهقان، س ن، ل١٥١
[29]. تمدن، س ن، ل٩٤" دهقان، س ن، ل٢٢٠" اوژن اوبن، ایران امروز، ترجمه وحواشی وتوضیحات از علی اصغر سعیدی، تهران: زوار،١٣٦٢ش، ص١٠٤
[30]. سوسه، س ن، ل١٢٢" کرزن، س ن، ل٦٨٨
[31]. اوبن، س ن، ل١٠٠
[32]. سوسه، س ن، ل١٢٢
[33]. دهقان، س ن، ل٢١٨
[34]. دهقان، س ن، ل٢١٩" تمدن، س ن، ل٩٨، اوبن، س ن، ل١٠٤، سوسه، س ن، ل١٢٢
[35]. دهقان، س ن، ل١٤٢
[36]. سوسه، س ن، ل١٢٢
[37]. دهقان، س ن، ل١٤٦
[38]. سوسه، س ن، ل١٢٠
[39]. اوبن، س ن، ل١٠٢
[40]. سوسه، س ن، ل١٢٠
[41]. هـ س، ل١١٩-١٢١
[42]. هـ س، ل١١٧-١١٩
[43]. دهقان، س ن، ل٢٢٠، تمدن، س ن، ل١٠٤
[44]. جليل، نهضة الاكراد الثقافية...، طبعه بيروت، ص١٢٧
[45]. سوسه، س ن، ل١٢٤
[46]. هـ ج
[47]. مسیوب نکیتین، ایرانی کەمن شناختەام، ترجمه علی محمد فروشي، چ٢، تهران، معرفت،٢٥٣٦، ل٢٢٤
[48]. دهقان، س ن، ل٤٨٩
[49]. تیکستی تەواوی مەرامنامە: تمدن، ل٢٠٤ تا ٢٠٧" هەروەها بەشێکی بەناتەواوی جیاوازی لە: بارمتی، ل٨٢-٨٣
[50]. ((الانقلاب السياسى العثماني))، مجلة الهلال، الجزء الاول، السنة١٧، القاهرة، ١ تشرين اول ١٩١٨، القاهرة، ص٦

[51]. ((عبدالحميد الثاني: حياته السياسية))، مجلة الهلال، الجزء الاول، السنة ١٧، القاهرة، ١تموز١٩٠٩، ص٥٧١

[52]. مجلة الهلال، ج١، س١٧، ص١٠

[53]. الدكتور عبدالجبار قادر غفور،((المفكر الكردي الدكتور عبدالله جودت١٨٦٩-١٩٣٢))، ترجمة عبدالفتاح علي يحيى، گوڤاری((کاروان))، ژ ٤٦، بەغداد، تەممزی ١٩٨٦، ل١٤٦-١٥٣

[54]. الهلال، ج٦، س١٧، ١مارت ١٩٠٩، ص٣٧٥-٣٧٦

[55]. د. جەبار قادر،((ڕۆژنامەی((کورد))و چەند زانیارییەکی نوێ، گۆڤاری کاروان، ژمارە٣٢، بەغداد، مایسی١٩٨٥، ل٧-١١

[56]. ژان ماری کارزو، ارمنستان١٩١٥، ترجمه فریبرز برزگر، تهران: جاویدان، ابان ماه ٢٥٣٥، ص١٧٥-١٧٦

[57]. لینچوفسکی، س ن، ل٥٧

[58]. نیکیتین، کرد....، ل٤١٧

[59]. ماتڤیف، س ن، ل٧١

[60]. ھ س، ل٧٢

[61]. ھ ج

[62]. ھ س، ل٧٤

[63]. ھ س، ل٧٦

[64]. دانیال متی،((رویدادهای ارومیەو کردستان شمالی-دسامبر ١٩١٧تا ژوئیه ١٩١٨-در آرشیوهای نظامی فرانسه))، مجله دراسات کردیه-مطالعات کردی، پاریس: مرکز تحقیقات انستیتوکرد، ش١، ص٣٨

[65]. اوژان اوبن، ایران امروز، ص٩٩-١٠٠

[66]. کسروی، س ن، ل٥٩٩" تمدن، س ن، ل١١٨

[67]. دهقان، س ن، ل٤٦٠

[68]. ھ س، ل٦٠٠

[69]. بۆ درێژەی ئەم باسە بڕوانە، عبدالقادری دەباغی،((چەند دێڕێك لەمێژو))، بەشی یەکەم، گۆڤاری کاروان، ژ٥٤، بەغداد، نیسانی١٩٨٧، ل٢١-٣٢. بەشی دوەم، ژ٥٥، ئایاری١٩٨٧، ل٢-٧

[70]. کسروی، س ن، ل٦٠٧

[71]. تمدن، س ن، ل١٢٥

[72]. احمد کسروی، س ن، ل٦٠٥-٦٠٨

[73]. دهقان، س ن، ل٤٦٧"تمدن، س ن، ل١١٩

[74]. نیکیتین، ایرانی کەمن...، ل٢٠١-٢٠٢

[75]. نیکیتین، کرد، ل٤٦٦-٤٦٧

[76]. کسروی، س ن، ل٦١٥-٦١٧
[77]. تمدن، س ن، ل١٢٣
[78]. هـ س، ل١٢٥
[79]. هـ س، ل١٣٠
[80]. هـ ج
[81]. هـ ج
[82]. هـ س، ل١٣١
[83]. هـ ج
[84]. هـ ج
[85]. بۆ نموونە بڕوانە: دهقان، س ن، ل٤٨٠"کسروی، س ن، ل٦١٣"تمدن، س ن، ل١١٩
[86]. تمدن، س ن، ل١٣١-١٣٢
[87]. تمدن، س ن، ل١٣٦"دهقان، س ن، ل٤٨١
[88]. دهقان، س ن، ل٤٨١"تمدن، س ن، ل١٣٣-١٣٥
[89]. ماتڤیێف، ل٧٦
[90]. هـ س، ل٧٨
[91]. نیکیتین، ایرانی...، ل٢٢٤-٢٢٥
[92]. متی، س ن، ل٣٦
[93]. هـ س، ل٣٩
[94]. نیکیتین، ایرانی...، س ن، ل٢١٠
[95]. متی، س ن، ل٣٦
[96]. هـ س، ل٤٠
[97]. هـ س، ل٤٠
[98]. نیکیتین، ئێرانی...، س ن، ل٢١١
[99]. تمدن، س ن، ل١٤٢
[100]. هـ س، ل١٤٣
[101]. هـ س، ل١٤٥-١٤٧
[102]. رێتەی بەیانەکە: هـ س، ل١٥٢
[103]. هـ س، ل١٥٣
[104]. متی، س ن، ل٣٧
[105]. راگوێزراوە لەمتی، س ن، ل٣٧
[106]. نیکیتین، ئێرانی...، س ن، ل٢٣٦
[107]. دانیال متی، س ن، ل٤٢-٤٣
[108]. نیکیتین، ئێرانی...، س ن، ٢٣٨" متی، س ن، ل٤٣
[109]. تمدن، س ن، ل١٦٠-١٦٤

[110]. دهقان، س ن، ل٤٨٩
[111]. هـ س، ل٥٠٩
[112]. ژان ماری کارزو، س ن، ل٢٤٢
[113]. دهقان، س ن، ل٤٨٣" کسروی، تاریخ هیجده ساله ئاذربایجان، ج٢، ل٦٨٥
[114]. دهقان، س ن، ل٤٨٧
[115]. هـ س، ل٤٩٥
[116]. متی، س ن، ل٤٧
[117]. هـ س، ل٤٧
[118]. دهقان س ن، ل٤٩٩
[119]. متی، س ن، ل٤٧
[120]. دهقان، س ن، ل٥٠٠
[121]. متی، س ن، ل٤٧
[122]. دهقان، س ن، ل٥٠٠
[123]. هـ س، ل٥٠١
[124]. هـ س، ل٥٠٣
[125]. هـ س، ل٥٠٤
[126]. تمدن، س ن، ل١٨٢
[127]. دهقان، س ن، ل٥٠٥" تمدن، س ن، ل١٨٣
[128]. هـ س، ل٥٠٦
[129]. هـ س، ل٥٠٧
[130]. هـ س، ل٥٠٨
[131]. هـ س، ل٥٠٨
[132]. کسروی، س ن، ل٧٢٦-٧٢٧" دهقان، ل٥١١-٥١٢
[133]. تمدن، س ن، ل١٨٦
[134]. هـ س، ل١٨٧
[135]. دهقان، س ن، ل٥١٢
[136]. عەلائەدین سوجادی، شۆڕشەکانی کورد وەکوردو کۆماری عیراق، بەغداد،١٩٥٩، ل٢٥١-٢٥٤
[137]. راگوێزراوەلە: متی، س ن، ل٤٩
[138]. هـ س، ل٤٩
[139]. ئەم گفتوگۆیەی سمکۆو مستەفای یامولکی لەئارشیفی بەریتانیدا دۆزراوەتەوە، مامۆستا محەمەد رەسوڵ هاوار کردویەتی بەکوردی، لەگۆڤاری((مامۆستای کوردی))ی سویدیدا بڵاوی کردۆتەوە.
[140]. تمدن، س ن، ل١٨٨-١٨٩

[141]. دهقان، س ن، ل۵۱۵" تمدن، س ن، ل۱۸۸-۱۸۹
[142]. دهقان، س ن، ل۵۲۱
[143]. تمدن، س ن، ل۱۹۰
[144]. دهقان، س ن، ل۵۲۱-۵۲۲
[145]. تمدن، س ن، ل۱۹۳" دهقان، س ن، ل۵۲۲-۵۲۳
[146]. متی، س ن، ل۵۰
[147]. دهقان، س ن، ل۵۲۵
[148]. هـ س، ل۵۲۷
[149]. متی، س ن، ل۵۲
[150]. هـ س، ل۵۳
[151]. تمدن، س ن، ل۲٦۷
[152]. متی، س ن، ل۵۳
[153]. متی، همغانجی" تمدن، س ن، ل۲۹۲
[154]. دهقان، س ن، ل۵۳۲
[155]. تمدن، س ن، ل۲۹۹
[156]. هـ س، ل۳۰۰-۳۰۱
[157]. هـ س، ل۳۰۲
[158]. دهقان، س ن، ل۵۳۷
[159]. هـ ج
[160]. هـ س، ل۵۳۹
[161]. هـ س، ل۵٤۰
[162]. تمدن، س ن، ل۲۱۷

٦. سمکۆ: یاخیبونی خێڵەکی یا بزوتنەوەی نەتەوەیی

١-ئێران لەکاروباری ئەودەمی دنیادا

١/١بزوتنەوەی مەشروتە١٣٢٤

زوڵموزۆری بێ لێپرسینەوەی کاربەدەستانی دەوڵەتی ئێران خەڵکی بەگیر هێنا بو. ئاخوندەکانی شیعە لەمینبەری مزگەوتەکانەوە، بەتایبەتی لەبۆنە دینییەکانی موحەڕەمو ڕەمەزاندا، کەوت بونە دوان دژی هەندێ لەکاربەدەستانی گومرگو سوکایەتی کردنی ئەوانە بەدینو بەئاخوندەکان.

بازرگانەکانی تاران نامەیەکی سکاڵایان بۆ عین الدولەی، صدری اعظمی ئێران، نوسی گلەییان لەزۆریی تاریفەی گومرگو داوای کەم کردنەوەیان کرد بو. لەدانیشتنێکی هاوبەشی عین الدولەو کاربەدەستانی گومرگو نوێنەرانی بازرگانەکاندا، لەباتی ئەوەی گوێ لەخواستەکانیان بگرن جنێویان پێدانو سور بون لەسەر هەمان چەردەی تاریفە. بازرگانەکان بەئاگاداری هەندێ لەئاخوندەکان بازاڕیان داخستو پەنایان بردە بەر عبدالعظیم. لەم ماوەیەدا مظفرالدین شا ئەچو بۆ ئەوروپا. محەمەد عەلی میرزای کوڕی لەتەورێزەوە هات بوە تاران لەجێگەی ئەوبێ تا کاتی گەڕانەوەی محەمەد عەلی میرزا بەقسەی خۆش مانگرتنەکەی پێ شکاندنو گفتی پێ دان لەدوای گەڕانەوەی شا خواستەکانیان جێبەجێ بکا. لەو ماوەیەدا ڕوداوێکی ئەوتۆ نەقەوما جگە لەکوشتنی جەوهەر ئاغای شوکاک لەتەورێز بەفەرمانی وەلیعەهد، بەڵام دو ئاخوندی گەورەو خاوەن نفوزی تاران" سەید محەمەدی طباطبایيو سەید عەبدوڵڵای بهبهانی لەسەرەتای ساڵی ١٣٢٣ەوە بە نهێنی یەك کەوت بون بۆ بەرهەڵستی زوڵم و زۆری صدری اعظمو دەربارییانی تر.

شاو هاوسەفەرەکانی٤ مانگیان پێ چو. ئێران بەتەنگوچەڵەمەیەکی ئابوری دژواردا تێ ئەپەڕی. کەچی ئەوان لەو سەفەرەدا پارەیەکی زۆریان خەرج کرد بو، ئەوە بەسەر زمانی هەمو کەسەوە بو.

عین الدولەو حاکمی تاران بەهۆی مانگرتنی پێشو بەقین بون لەبازرگانەکانی تاران، بۆ هەل ئەگەڕان تۆڵەیان لێ بکەنەوە. گرانی نرخی قەندیان کردە بەهانەو چەند کەسێکیان لەپیاوە ناسراوەکانیان فەلاقە کرد. ئەم کارە بازاڕی جوڵاند. بازاڕییان دوکانیان داخستو لەمزگەوتی((شا))کۆبونەوە دادی خۆیان بردە بەر ئاخوندەکان، ئاخوندەکان دو دەستە بون، دەستەیەکیان، لەناو ئەوانەدا ئیمام جومعەی تاران، پشتیوانییان لەعین الدولەو دەربارییان ئەکرد. دەستەکەی تریان. طباطبایی‌و بهبهانی رابەرییان ئەکردن پشتیوانییان لەبازرگانەکان‌و خەڵك ئەکرد. ئیمام جومعە بەپیلانێکی زیرەکانە کۆبونەوەکەی شێواندو خەریك بو ببێتە ئاژاوەیەکی خوێناوی. طباطبایی‌و بهبهانی‌و دەستوپێوەندەکانیان تارانیان بەجێ هێشت‌و پەنایان بردە بەر عبدالعظیم, دەوڵەت بەزۆر بازاڕی بەخەڵك کردەوە. هەرکەس دوکانی نەکردەوە فەرمان درا تاڵان بکرێ.

لەعبدالعظیم نزیکەی دو هەزار کەس لەئاخوندو واعیظ طەلەبەی دینی‌و هەندێ بازرگان کۆبونەوە. لەتاران بۆ هاوەدەنگی لەگەڵ ئەوان جاروبار بازاڕ دائەخرا. کاربەدەستان بەزۆر پێیان ئەکردنەوە. کێشەکە تا ئەهات گەورەتر ئەبو. گفتوگۆی راستەوخۆی مانگرتوەکان لەگەڵ عین الدولە ئەنجامێکی سەرکەوتوی نەبو. لەرێگەی سەفیری عوسمانیەوە یەکسەر خواستەکانی خۆیان بۆ شا نارد. گرنگ ترینیان دامەزراندنی((عەدالەت خانە))بو لەهەمو ئێراندا. سەفیری عوسمانی بەهۆی مشیر الدولەی وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێرانەوە خواستەکانی گەیاندە شا. هەرچەندە عین الدولەو دەربارییانی تر پێیان خۆش نەبو، بەڵام شا موافەقەتی لەسەر دامەزراندنی((عەدالەتخانە))کردو بەخەتی خۆی بەمجۆرە فەرمانی دەرکرد:

((جەنابی ئەشرەف ئەتابیکی اعظم

هەر وەکو چەندین جار ئەم نیازەی خۆمان اظهار فەرموە کەرێکخستن‌و دامەزراندنی عەدالەتخانەی دەوڵەتی بۆ جێبەجێ کردنی ئەحکامی شەرعی موطاع‌و ئاسایشی رەعییەت لەهەمو شتێ واجیب ترەو وا بەئاشکرا بڕیار ئەفەرموین بۆ بەجێ هێنانی ئەم نیازە پیرۆزە قانونی مەعدەلەتی ئیسلامیە کەعیبارەتە لەتەعیینی حدودو ئەحکامی شەریعەتی مطهرە ئەبێ لەهەمو مەمالیکی مەحروسەی ئێراندا بەزوویی دابمەزرێ بەجۆرێ کە لەناو هیچ یەکێ

لەچینەکانی رەعییەتدا جیاوازی نەکریّو لەجێبەجیّ کردنی عەدلو سزادان دا بەجۆریّ کە لەنیزامنامەی ئەم قانونەدا ئیشارەتی پیّ ئەکەین ملاحظە ی اشخاصو طە رەفداری بیّ جیّ بەبیّ چەندوچونو بەڕاستی مەمنوع بیّ. هەڵبەتە بەهەمان شێوە کیتابچەیە ئەنوسریّ فەصلەکانی بەپێی قانونەکانی شەرعی موطاع رێك بخریّو بەعەرزی بگەیەنە تا لەهەمو ولایەتەکاندا کاری پیّ بکریّو تەرتیباتی مەجلیسیش بەشێوەیەکی راست بکریّ، هەڵبەتە ئەم جۆرە موستەدعیاتی عولەمای ئەعلام کەباعیسی دوعاگۆیی زۆرتری ئیمەیە هەمو کات مەقبول ئەبیّ. ئەم دەستخەتەی ئیمەش بەعومومی ولایەت رابگەیەنە مانگی ذیالقعده۱۳۲۳))[١]

عەین الدولەو زۆر لەکاربەدەستەکانی تری دەوڵەت دژی دامەزراندنی عەدالەتخانە بون، دوای نیشتنەوەی خرۆشانی خەڵك نەیان ئەهێشت فەرمانەکەی شا جێبەجیّ بکریّ، بەڵکو کەوتنە کوشتنو راونانی ئازادیخوازەکانو دورخستنەوەیان لەتاران. بزوتنەوەی داواکردنی عەدالەتخانە سەرلەنویّ پەرەی سەندەوە. خەڵكو ئاخوندەکان کوشتنی سەیدێکی ئازادیخوازیان کرد بەبیانوی کۆبونەوەو مانگرتن لەمزگەوتی((ئادینە))بۆ داواکردنی دامەزراندنی عەدالەتخانە. هێزەکانی دەوڵەت گەمارۆیان دان نەیان ئەهێشت نانو ئاویان بۆ بچیّ. لەژێر گوشاری دەرباردا مانگرتنەکە سەری نەگرت. هەم بازاڕ کرایەوە هەم زۆری ئەوانەی لەئادینە کۆبوبونەوە بلاوەیان لیّ کرد. بەلام شا رێگای دا بەئاخوندەکان بەئازادی بۆ هەر کویّ ئەیانەویّ برۆن. ئەوانیش بەکۆمەڵ کۆچیان کرد بۆ قوم.

لەو سەردەمەدا لەئێران نەریتی((بەست نشینی))هەبو. ئەوەی گیروگرفتێکی هەبوایە پەنای ئەبردە بەر ئیمامزادە، مزگەوت، ماڵی موجتەهیدەکان، تەلگراف خانە، یاخود سەرای سەفارەتو کۆنسۆلگەی دەوڵەتانی بێگانە. گەورەی ئەویی ئەکردە تکاکار لای دەوڵەت بۆ چارەکردنی کێشەکەی. رۆژی ۲٦ی جمادی الاول ٥٠ کەس لەبازرگانو تەلەبەی دینی پەنایان بردە بەر سەفارەتی بەریتانی لەتارانو((بەست نشین))بون، خەڵك کەدییان سەفارەت دالدەی ئەوانەی دا رۆژ بەرۆژ زیادیان کرد. هەر چینو توێژێکی کۆمەلایەتی لەناو باخی سەفارەتدا خێوەتێکی بۆ خۆی هەڵ دا. ژمارەی بەست نشینەکان لە۱۳ هەزار کەس تیّ ئەپەڕی. بازاڕی تاران بەتەواوی داخرا.

بەست نشینەکان لەرێی((قائم بالاعمال))ی بەریتانیەوە خواستەکانی خۆیان نارد بۆ دەربار خواستەکانیان لەسەرەتادا بریتی بولە:

۱-گێڕانەوەی عولەمای موهاجیر بۆ تاران.

٢-دڵنیا بون لەوەی کەس بەبیانو ناگیرێ‌و ئەشکەنجە نادرێ.
٣-ئاسایشی وڵات، چونکە ئەمڕۆ کەس خاوەنی ماڵ‌و گیانی خۆی نیە.
٤-دامەزراندنی عەدالەتخانە کەعولەماو بازرگانان‌و پیشەکانی تری تیا بەشدار بن.
٥-بکوژی دو سەیدی مەزن سزا بدرێن[٢].
عەین ئەلدەولە خواستەکانی رەت کردنەوە، مانگرتنی ئەمان لەباخی سەفارەتدا، مانگرتنی ئاخوندەکان‌و لایەنگرەکانیان لەقوم، داخستنی دوکان‌و بازاڕی تاران درێژەی کێشا. بەست نشینەکان کاتێ دڵنیا بون لەپشتیوانی خەڵك خواستەکانیان زیاتر کرد. دیسانەوە لەرێی شارژ خواستەکانی خۆیان بەمجۆرە دا بە شا:
١-گەڕانەوەی عولەمای ئەعلام.
٢-لێ خستنی شازادە ئەتابیگ.
٣-دامەزراندنی دارالشوری.
٤-سزادانی بکوژانی شەهیدانی نیشتمان.
٥-گەڕانەوەی دەرکراوەکان[٣].
محەمەد عەلی میرزا هێشتا ولیعەهد بو. لەگەڵ عین الدولە ناکۆك بو. عین الدولە ئەی ویست لەجێگای ئەو یەکێکی تر بکاتە ولیعەهد. ئەویش ئەی ویست خۆی ببێ بە شا. بۆ ئەوەی پشتیوانی ئاخوندەکان‌و خەڵك بەدەس بهێنێ تەلگرافێکی لەتەورێزەوە نارد بۆ شا پشتیوانی لەخواستەکانی بەست نشینەکان کرد. ئاخوندەکانی تەورێزیشی وا لێ کرد. ئەوانیش تەلگراف بۆ پشتیوانی لەخواستی بەست نشینەکان بنێرن بۆ شا. شا موافەقەتی لەسەر داواکەی محەمەد عەلی میرزا کردو بەم فەرمانەی لای خوارو((مەشروتە))ی راگەیاند:
((جەنابی ئەشرەف صدری اعظم
سەبارەت بەوەی حەزرەتی باری تعالی جل شانە سەرپەرشتەی پێشکەوتن‌و خۆشیی مەمالیکی مەحروسەی ئێرانی بەکەفی کیفایەتی ئێمە سپاردوەو شەخسی هومایۆنی ئێمەی کردۆتە پارێزەری مافەکانی هەمو تەعالی ئێران‌و رەعییەتی دۆستەکانمان لەبەرئەوە لەم کاتەدا کەبیرو ویستی هومایۆنی ئێمە هاتە سەر ئەوەی کەبۆ خۆشیی‌و ئاسایشی گشت خەڵکی ئێران‌و بۆ دامەزراندن‌و پتەوکردنی بناغەکانی دەوڵەت ئیصلاحاتی پێویست بەشێنەیی لەدائیرەکانی دەوڵەتی‌و مەملەکەتی دابکرێ. بڕیارماندا مەجلیسی شورای میللی لەهەڵبژێردراوانی

شازادەکانو عولەماو قاجاریەو ئەعیانو ئەشرافو مەلاکینو توجارو ئەصناف بەهەڵبژاردنی ئەو چینە ناوبراوانە لەدار الخلافەی تاران پێك بێو رێك بخرێ بۆ ئەوەی لەئەرکەکانی کاروباری دەوڵەتیو مەملەکەتیو قازانجی گشتیدا راوێژو لێکۆڵینەوەی پێویست بکاو یارمەتی پێویستی هەیئەتی وەزیرانی دەوڵەتخوای ئێمە بدا لەو ئیصلاحاتەدا کەبۆ بەختیاریو خۆشیی ئێران ئەکرێو بەوپەڕی ئاسایشو دڵنیاییەوە باوەڕی خۆیان بۆ خێری دەوڵەتو میللەتو قازانجی گشتیو پێویستەکانی هەمو ئەهالی مەملەکەت لەرێی شەخسی یەکەمی دەوڵەتەوە بەعەرز بگەیەنێ تا بەموافەقەتی هومایۆنی برازێنرێتەوەو جێبەجێ بکرێ. دیارە بەپێی ئەم دەستخەتە موبارەکە نیزامنامەو ئەرتیباتی ئەم مەجلیسەو ئەسبابو پێویستەکانی پێك هێنانی بەپێی سەلماندنو ئیمزای هەڵبژێردراوەکان لەو رۆژەوە ئامادە ئەبێ کە بەسەلماندنی ملوکانە بگاو بەعون الله تەعالی مەجلیسی شورای ناوبراو کەپاسەوانی عەدلی ئێمەیە دائەمەزرێو دەس ئەکا بەئیصلاحاتی پێویستی کاروباری مەملەکەتو جێبەجێ کردنی قانونەکانی شەرعی موقەددەس. هەروەها بڕیار ئەدەین کەرونوسی دەستخەتی موبارەك بڵاوبکرێتەوە تا هەمو ئەهالی لەنیازە باشەکانی ئێمە کە بەتەواوی دەربارەی پێشکەوتنی دەوڵەتو میللەتی ئێرانە وەکو پێویست ئاگادارو بەخۆشییەوە خەریکی دوعاگۆیی دەوامی ئەم دەوڵەتو ئەم نیعمەتە بێ زەواڵە بن. لەکۆشکی ساحێبقرانیە لەچواردەهەمی مانگی جمادی الثانی ١٣٢٤ی هیجری لەیانزەهەمین ساڵی سەڵتەنەتی ئێمەدا..))[٤].

ئەم فەرمانە بۆ مەشروتەخوازان بەس نەبو، لەبەرئەوە کۆتاییان بەمانگرتنەکەیان نەهێنا تا شا فەرمانێکی تری بەجۆرە راگەیاند:

((جەنابی ئەشرەف سەدری اعظم

بۆ تەواوکردنی دەستخەتی پێشوی خۆمان لە١٤ی جمادی الثانی ١٣٢٤ کە بەصەریحی ئەمرو فەرمانمان بۆ پێکهێنانی مەجلیسی هەڵبژێردراوی میللەت فەرمو بو سەرلەنوێ بۆ ئەوەی هەمو ئەهالیو ئەفرادی میللەت لە بۆچونی تەواوی هومایۆنیمان ئاگاداربن فەرمانو بڕیار ئەدەین کە مەجلیسی ناوبراو بەپێی دەستخەتی پێشو بەئاشکرا دابمەزرێ پاش هەڵبژاردنی ئەندامانی مەجلیس بەشەکانی نیزامی مەجلیسی شورای ئیسلامی بەپێی پەسەندکردنو ئیمزای هەڵبژێردراوەکان بەجۆرێ کەشایستەی میللەتو مەملەکەتو قانونەکانی شەرعی موقەددەس پێ رێك بخەن کە بەشەرەفی عەرضو بەئیمزای هومایۆنیمان برازێنرێتەوەو بەپێی نیظامنامەی ناوبراو ئەم ئامانجە پیرۆزە ئەنجام بدرێ..))[٥].

لەپاش بڵاوبونەوەی ئەو فەرمانە ئیتر بو بەشاییو زەماوەن. بەست نشینەکان کۆتاییـان بـەمانگرتن هێنـا. دوکـانو بـازاڕ کرایـەوە، ئاخونـدەکانو دەستوپێوەندەکانیان بەسەرکەوتویی لەقومەوە گەڕانەوە تاران.
لە٢٧ی جمادی الثانیدا نزیکەی دوهەزار کەس لەئاخوند، دەرباریيان، وەزیران، سەرانی بزوتنەوەکەو خەڵکی تر لـە(مدرسەی نظام)لـەتاران کۆبونـەوە بۆ دانانی ئەنجومەنێکی کاتی بۆ ئامادەکردنی((نیزامنامەی ئینتیخابات)).
لـە١٩ی رەجـەبدا شـا((نیزامنامـەی ئینتیخابـات))ی ئیمزاکـرد. ئـەم نیزامنامەیـە خـەڵکی دابـەش کـرد بـو بەسـەر ٦چینـدا، شـازادەکانو قاجارییـان، عالمەکانو طەلەبە، ئەعیان، بازرگانەکان، زەویدارو جوتیار، پیشەوەرەکان.
لەمانگی شوالی هەمان ساڵدا لەتاران هەڵبژاردنی گشتی کرا بو((مەجلیسی شورای میللی)). بـۆ تـاران ٦٠نوێنـەر دیـاری کـرا بـو، ٤ بـۆ شـازادەکان، ٤ بـۆ عولـەماو تەلەبـە، ١٠بـۆ بازرگانـەکان، ١٠بـۆ زەویـدارو جوتیارەکـان، ٣٢بـۆ پیشەوەرەکان.
لە٢٤ی ذی القعدەی ١٣٢٤دا مـەجلیس((قـانونی ئەساسـی))لـە٥٠ مـاددەدا دانـا شـاەو، وەلیعەهـد محەمـەد عـەلی مـیرزا ئیمزایـان کـرد. بـەمجۆرە ئێـران لەرژێمی((شایەتیی ئۆتۆکراتییەوە))بو بـەرژێمێکی((شـایەتیی دەسـتوری))پـاش ئەوە بەچەند رۆژی مظفرالدین شا مرد. محەمەد عەلی لەجێگەی ببو بەشای ئێران.
ئەو روداوە گرنگانە لەتاران بوبو کەچی شارەکانی تری ئێـران کشـومات بـون. بزوتنەوەی مەشروتە نەگەیشت بوە هیچ کامیان. دەربـار نـەی ئەویسـت بتەنێتـەوە. ئەی ویست هەر لەتاراندا قەتیس بێ. بەڵام دوای هەڵبژاردنی نوێنـەرانی تـاران، شاری تەورێزیش راپەڕی، بەسـەدان کـەس خزانـە سـەرای کونسـولگەی بەریتانیـەوە داوایان ئەکرد" مەشـروتە ئازەربایجـانیش بگرێتـەوە. شـا موافەقـەتی کـرد لـەوێش جێبەجێ بکرێ. ئیتر شارەکانی تریش دەستیان پێ کرد.
بزوتنەوەی مەشروتە لەسەرەتاوە توشی چەند گیروگرفتێکی دژوار بـو. نـاکۆکی نێـوان مەشـروتەخوازانو دەربـارو کاربەدەسـتانی زۆردار، نـاکۆکی نێـوان مەشـروتەخوازانو ئاخونـدە مەشـروعەخوازەکان، ئەگەرچـی بـەریتانیا لایـەنگری مەشروتە بو، بگرە دیپلۆماتە بەریتانیـەکان خواسـتەکانی گـەلی ئێرانیان گەیانـد بەشاو دەربار، بـەڵام روسـیا بەتونـدی دژی مەشـروتە بـو. سـەرباری ئەمانـە تـورك بەبیانوی کێشەی سـنورەوە بەهاودەسـتی هۆزە کوردەکـان لەشکری لـەلای بانـەو سابڵاخو ورمێوە ناردە کوردستانی ئێران.

لەمانگی ربیع الثانی ١٣٢٥دا مەجلیس قانونی((ئەنجومەنی ئیالەتی و ولایەتی))داناو کردی بە بەشێ لەقانونی ئەساسی. بەگوێرەی ئەم قانونە ئێران ئەبو بەچوار ئیالەت، ئازەربایجان، خۆراسان، فارس، کرمان. هەریەکێ لەم ئیالەتانە((ئەنجومەن))ی هەڵبژێردراوی تایبەتی خۆی ئەبو. شوێنەکانی تریش بەولایەت دانرا بون.

کێشەی نەتەوەیی لەئێران وەکو کێشەی نەتەوەیی لەتورکیا دژوار نەبو یاخود هێشتا وەها نەگەیشت بو. لەکاتێکا دوابەدوای((ئینقیلابی عوسمانی))کێشەی نەتەوەیی و دینی لەتورکیا تەقییەوە، لەئێران، ئەگەرچی ئەویش وەکو تورکیا وڵاتێکی فرەنەتەوەیی فرەمەزەب بو کەچی کێشەی نەتەوەیی و مەزەبی لەدوای((ئینقیلابی مەشروتە))نەتەقیەوەو، سەرکردەکانی ئینقیلاب و کاربەدەستانی دەوڵەت هیچ بەرنامەیەکیان نەبو بۆ جۆری رەفتار لەگەڵ کێشەی نەتەوەیی گەلەکانی ئێران و کێشەی دینیی و مەزەبییان.

بزوتنەوەی مەشروتە دەسکەوتێکی دیموکراتیی بو بۆ هەمو گەلەکانی ئێران، بەڵام گیروگرفتی نەتەوەیی و مەزەبی کوردی چارەسەر نەکرد. کورد لەڕوی نەتەوایەتییەوە جیاواز بو لەنەتەوەی دەسەڵاتداری ئێران، لەڕوی دینیشەوە زۆرایەتی کورد سوننی و مەزەبی رەسمی دەوڵەت شیعە بو. کورد لەهەردو رووەوە هەستی بەزۆرلێکراوی ئەکرد. هەر ئەوەش بو زەمینەی بۆ شۆڕش لەناو کوردا خۆش ئەکرد. لەدابەشکردنی ئێراندا بەچوار ئیالەت، ئەکرا وەکو جۆری لەچارەسەر کردنی کێشەی نەتەوەیی و مەزەبیی کورد، هەمو ناوچە کوردنشینەکان بکرایەتە ئیالەتی پێنجەم و هەندێ دەسەڵاتی ئۆتۆنۆمی هەبوایە.

٢/١رێکەوتنی ١٩٠٧ی ئەنگلۆ- روسی

قەرنێ زیاتر بو ستراتیجی روسی و بەریتانی بەرامبەر ئێران ناکۆك و ناساز بو. روسیا ئەی ویست ئێران هەڵ لوشێ و چەندین ناوچەی فراوانی بەشێنەیی و لەچەند شەڕی یەك لەدوای یەکدا لێ داگیر کرد بو. بەریتانیاش ئەی ویست دەوڵەتی ئێران وەکو لەمپەرێ لەنێوان نفوزی ئەوو دەسەڵاتی روس و لەنێوان روسیاو ناوە گەرمەکاندا بمێنێ. سەرەنجام هەردوکیان لەتاو مەترسی پەرەسەندنی ئاڵمان پێکهاتن کێشە دێرینەکانیان دەربارەی تیبەت، ئەفغانستان و ئێران بەلادا بخەن. لە٣١ی ئابی ١٩٠٧دا رێکەوتنێکیان لەو بارەیەوە ئیمزا کرد.

لەپێشەکی ئەم رێکەوتنەدا نوسرا بو:

((لەبەر ئەوەی دەوڵەتانی بەریتانیاو روسیا، بەجوتە پاراستنی سەربەخۆیی و یەکێتی ئەرزی ئێرانیان گرتۆتە ئەستۆ"

لەبەرئــەوەی هــەردوکیان، بەڕاســتی ئــارەزوی پارێزگــاری ئــارام و ئاســایش لەسەرانسەری خاکی ئەم وڵاتەداو، جێگیربونی هەمیشەیی ئیمتیازاتی وەکو یەك بۆ بازرگانیو پیشەسازی هەمو گەلانی تر لەم بەشەی جیهاندا ئەکەن.

لەبەرئەوەی کە هەریەکێ لەم دو دەوڵەتە، سەبارەت بەهۆی جوگرافیو ئابوری، بایەخێکی تایبەتیان بەپاراستنی ئارامو ئاسایش لەهەندێ لەئیالەتەکانی ئێراندا هەیـە. کەهاوسێی دورو نزیکـی روسیا یـا بـەریتانیای گـەورەن(لـەلای سنوری ئەفغانستانو بلوجستانەوە). هـەروەها لەبەرئـەوەی هـەردو دەوڵـەت(بـەریتانیای گەورەو ئیمپراتۆری روسیا)ئەیانەوێ خۆیـان دوربگـرن لەهـەمو جۆرە هۆیـەك کـە لەوانەیە ببێتە هۆی پێکدادانی بەرژەوەندی تایبەتییان لەو ئیالەتانەدا کە لەسەرەوە باس کران بۆیە لەسەر ئەم مادەو مەرجانەی خوارەوە پێك هاتن:

م١ دەوڵـەتی بـەریتانیای گـەورە گفـت ئـەدا لـەودیو هێڵێکـەوە کـە لەقسـری شیرینەوە تا ئەسفەهانو یەزدو خاف درێژ ئەبێتەوە، لـەکۆتاییدا بەنوقتەیـەك ئـەگا کەکەوتۆتە شوێنی تقـاطعی خطـوطی سـنوری روسو ئـەفغان، داوای هـیچ جۆرە ئیمتیازی سیاسیو بازرگانی-وەکو ئیمتیـازی رێگـەی ئاسـنین، بانـك، تـەلگراف، شـارێ، گوێزانــەوە، بیمـــە، شتی تــر- بـۆ خـۆیو، هاوولاتییـەکانی خـۆی، یـا هاوولاتیانی دەوڵەتی سێیەم نەکات، لەهەمان کاتـدا هـیچ جۆرە بەرهەڵستیەکی وەرگرتنی ئەم جۆرە ئیمتیازانـە لەلایەن دەوڵـەتی روسـیەوە لەناوچـەی نـاوبراودا، راستەوخۆ یا ناڕاستەو، دەرنەبڕێ.

م٢ دەوڵەتی روسیاش گفت ئەدا کە لەو ناوچەیەدا کەوتۆتـە ئـەودیو هێڵێکـەوە کـە لەسـنوری ئەفغانسـتانەوە لەگزێکـەوە دەس پـێ ئـەکا بەبیرجنـدو کرمـان تـێ ئەپەڕێو لەبەنـدەر عـەباس کۆتـایی دێ، داوای هـیچ جـۆرە ئیمتیـازی سیاسـیو، بازرگانی- وەکو رێگەی ئاسنین، بانك، تەلگراف، شارێ، گوێزانەوە، بیمەو هیتر- بۆخۆیو، هاوولاتیانی خۆی، یا هاوولاتیانی دەوڵەتی سێیەم نەکات. وە لەبەرامبەر وەرگرتنی ئەم چەشنە ئیمتیازاتە لەلایەن دەوڵەتی ئینگلیزەوە، لەناوچەی نـاوبراودا هیچ جۆرە بەرهەڵستیەك، راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، پیشان نەدا.

م٣ دەوڵەتی روسیا بەڵێن ئەدا کە بەبێ رێککەوتنی پێشەکی لەگەڵ بەریتانیای گــەورە، هـــیچ جـــۆرە موخالەفەیـــەکی دژی دانـــی ئیمتیـــاز بـــەهاولاتییانی بەریتانی(بەهـەر شـێوەیەك بـێ) لـەو ناوچـەیەدا، کـە لـەنێوان ناوچـەکانی نفوزی هەردولا دایە(ناوچەی بێلایەن)دەرنەبڕێ.

دەوڵەتی بەریتانیای گـەورەش لـەلای خۆیـەوە بـەڵێن ئـەدا کەهـەمان مـاف بـۆ هاوولاتیانی روسی کەئیمتیازاتیان لەناوچەی بێلایەندا ئەوێ بسەلمێنێ.

هەر جۆرە ئیمتیازێ کە دەوڵەتانی روسیاو بەریتانیا، یا هاوڵاتیەکانیان، لەمابردودا لەناوچەکانی ١و٢(ناوچەکانی نفوزی روسیو بەریتانی)هەیانە، بەهەمان هێزو کاریگەریی پێشو ماوە)).

ئەو مەڵبەندو شارانەی بەگوێرەی ئەم پێکهاتنە ئەکەوتە ناوچەی نفوزی روسیەوە بریتی بو لە: قەسری شیرین، کوردستان، کرماشان، هەمو ئازەربایجان(بەناوچە کورد نشینەکانەوە)، خۆراسان، گورگان، مازندەران،گەیلان، ئەراك، قوم، ساوە، یەزد، نائین، ئەسفەهان، بروجرد، تاران، قەزوین، زەنجان، هەمەدان.

ئەوانەش کە ئەکەوتنە ناوچەی ئینگلیزیەوە بریتی بون لە: کرمان، سیستان، بلوجستان، چابەهار، وناوچەکانی تەنگەی هورمز، بەندەر عەباس.

ئەوانەش کە ئەکەوتنە ناوچەی بێلایەن، لەنێوان ناوچەی نفوزی هەردو دەوڵەتدا، بریتی بون لەقاینات، خوزستان، فارس، لورستان، بەختیاری، چوار مەحال، بوشەهر[٦].

ئەگەرچی ئەم پەیمانە رق‌و تورەبونی ئازادیخوازانی هەستان، بەڵام روسیە لە١٩١١ەوە هێزەکانی خۆی ناردە ولایەتەکانی شیمالی ئێران‌و دەیان کونسولگەو ناوەندی بازرگانی دامەزراندو، هاوڵاتییەکانی کەوتنە کاری بازرگانی. بەریتانیاش هێزی ناردە جنوبی ئێران.

٣/١ پرۆژەی دابەش کردنی ئێران

کەجەنگی جیهانی هەڵ گیرسا ئێران بێلایەنی راگەیاند. بەڵام ئەوەندە لاواز بو هیچ لایەکی شەڕ رێزی بێلایەنی ئێرانی نەگرت‌و، شوێنی جوگرافیشی وەها بۆ کەوت بوە بەینی لایەنەکانی شەڕەوە. لەبەرئەوە بەشێکی فراوانی بو بەمەیدانی لەشکرکێشی تورکی، روسی و ئینگلیزی. بارەگای هێزی بێگانەی تێدا بو. هەردولای جەنگ هەوڵێکی زۆریاندا بۆ تێوەگلاندنی ئێران، هەرلایە، بەقازانجی خۆی. بەڵام حکومەتی ئێرانی سەرەڕای گۆڕانی چەند جارێ وەزارەتەکانی هەر بەبێلایەنی راوەستا تا برانەوەی شەڕ.

دەوڵەتانی ئەوروپی کە لەسەر دابەش کردنەوەی جیهان بەشەڕ هاتبون، لەساڵانی جەنگدا ژێر بەژێر زنجیرەیەك پەیمانی نهێنییان بۆ ئەو مەبەستە بەست بو، هەروەك لەسەر جۆری دابەش کردنی قەڵەمڕەوی تورك پێك هاتن، لەسەر دیاری کردنی چارەنوسی ئێرانیش رێك کەوتن.

لەو نامانەدا کە لەمانگەکانی مارت‌و نیسانی ١٩١٥دا لەنێوان پیتەر بورگ، لەندەن‌و پاریس‌دا گۆڕدرایەوەو بە((رێکەوتنی ئەستەمول)ناو ئەبرێ هەندێ دەسکاری رێکەوتنی ١٩٠٧ی ئەنگلۆ- روسی بەجۆرە کرا:

ا-روسیا ملی‌دا بۆ ئەوەی ناوچەی بێلایەن بخرێتە سەر ناوچەی نفوزی بەریتانی.

ب-لەبەرامبەر ئەوەدا بەریتانیاش ملی‌دا ٣ گۆڕینی بەقازانجی روسیا تێ‌دا بکرێ" یەکەمیان، ئەو شوێنانەی هاوسێی شارەکانی ئەسفەهان‌و یەزدن بخرێنە سەر ناوچەی روسی. دوەمیان، بەشێکی رۆژهەلاتی دوری ناوچەی بێلایەن کەهاوسێی ئەرزی ئەفغانیە بخرێتە سەر ناوچەی روسی. سێیەمیان، روسیا ئازادی تەواوی کاری هەبێ لەناوچەی نفوزی خۆی‌دا. بەواتەیەکی تر روسیا موافەقەتی هاوپەیمانەکانی خۆی وەرگرت بۆ داگیرکردنی بەشەکەی خۆی لەئێران.

شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ی روسیە، هەمو نەخشەو پلانەکانی روسیاو بەریتانیاو فەرەنسای تێکدا. ئێرانی لەهەلوەشان‌و دابەش بون رزگار کرد. بەلکو بەهێزکردنی حکومەتی ئێران‌و پاراستنی سەربەخۆیی لەدەسەلاتی هێزە ئیمپریالیستەکان بو بە بەشێکی سیاسەتی نوێی سۆڤیێتی لەناوچەکەدا. روسیای سۆڤیێتی قازانجی لەوەدا نەبو ئێران لاواز بێ، یا پارچە بێ بکەوێتە دەس بەریتانیا یا هەر دوژمنێکی تری، بەلکو قازانجی لەوەدا بو کەسەربەخۆو بەهێز بێ‌و بەری نفوزی بەریتانی، فەرەنسی، ئەمریکی بگرێ.

سەرکردەکانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لەرۆژانی یەکەمەوە، هەمو پەیمانە نهێنی‌و ئاشکراکانی نێوان روسیەو دەولەتەکانی تری ئاشکرا کردو هەل وەشاندەوە. شەڕی لەگەل تورك راگرت. هێزەکانی خۆی لەئێران کێشایەوە، بەلێنی‌دا بەئێران کەدەس لەهەمو قەرزو ئیمتیازەکانی سەردەمی قەیسەر هەل بگرێ. گۆڕانی بنەڕەتی سیاسەتی روسی لەناوچەکەدا راستەوخۆ کاری کردە سەر پاشەڕۆژی سیاسی نەتەوەکانی ناوچەکە، بەتایبەتی ئەرمەنی‌و ئاسوری‌و کوردو ئازەری.

گرنگی ئێران وەکو دراوسێی هاوسنوری روسیای سۆڤیێتی، وەکو لەستراتیجی روسیای سۆڤیێتی‌دا زیادی کرد ، هەر بەو پێیە لەستراتیجی بەریتانی‌و هەمو دەولەتانی ئیمپریالیستی‌دا زیادی کرد. بەریتانیا کەئیتر، بەهۆی لێ دەرچونی روسیاوە، نەی ئەتوانی رێکەوتنی ١٩٠٧و ١٩١٥ دەربارەی دابەش کردنی ئێران جێبەجێ بکا، ئەیویست رێکەوتنێکی تر بەسەر ئێراندا بسەپێنێ. بەکردەوە بیخاتە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە.

٤/١ بۆچونی ئێران بۆ چارەی کێشەی کورد

دوا بەدوای راگرتنی جەنگ مەسەلەی کورد وەکو مەسەلەیەکی سیاسی دیار هاتە ناوانەوە. لەکوردستانی جنوبی بەپشتیوانی بەریتانیا دەسەلاتێکی کورد کەپایتەختەکەی سلێمانی بو دامەزرا. شێخ محمود بو بەحوکمداری کوردستان. هەندێ لەسەرۆکی هۆزەکانی کوردستانی ئێران هاودەنگ‌و هاوکار بون لەگەل

شێخ محمود. لەتورکیا((جەمعییەتی تەعالی کوردستان))بۆ بەسەربەخۆیی کوردستان کەوت بوە چالاکیو گفتوگۆ لەگەڵ نوێنەرانی هاوپەیمانەکانو بابیعالی لەئەستەمول لەگەڵ کۆنفرەنسی ئاشتی لەپاریس. سمکۆ دەستی بەسەر ناوچەیەکی فراوانی سەروی رۆژئاوای ئێراندا گرت بو. رۆژ بەرۆژ دەسەڵاتی زیادتر ئەبو. نیشتمانپەروەرانی کورد لەئەستەمولو پاریسو سلێمانی بەهیوا بون دەوڵەتی کورد لەهەمو بەشەکانی کوردستاندا دابمەزرێ. ئاواتی نەتەوەیی خۆیان لەگفتوگۆکانیاندا بەئاشکرا ئەدرکانو لای کەس نەیان ئەشاردەوە.

چەند ملیۆن کورد لەئێران ئەژیانو، سەرزەمینێکی فراوانی کوردستان لەسەر ئێران بو، لەبەرئەوە هەمو چالاکیەکی کوردی کاری تێ ئەکرد. دەربارو، کاربەدەستانی تری ئێران هیچ بەرنامەیەکیان بۆ کێشەی نەتەوەیی گەلانی ئێران نەبو. تەنانەت هیچ کام لەئەندامانی((مەجلیسی شورای میللی))هیچ کات ئەو باسەیان نەهێناوەتە کایەوە. لەو سەردەمەدا کەمەسەلەی کورد بەو گەرمیە هات بوە پێشەوە کاربەدەستانی ئێرانی لەبیری ئەوەدا بون کێشەی کورد لەناوچەکەدا بەوە چارە بکرێ، کوردستانی عوسمانیش بخرێتە سەر ئێران.

ئێران بەهۆی شۆڕشی ئۆکتۆبەری لەهەڵوەشانو دابەش بون رزگاری بو. تورکیای تێکشکاو لەمەترسی هەڵوەشانو دابەش بوندا بو. دەوڵەتە براوەکان خەریکی گونجاندنی رێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگو جۆری دابەشکردنی قەڵەمڕەوی عوسمانیدا بون. دەرباری ئێرانی چاوی بڕیبوە ئەوەی بەپشتیوانی بەریتانیا لەکۆنفرەنسی ئاشتی پاریسدا دەسکاری سنوری سەرویو لای رۆژئاوای بکرێ بەجۆرێك کەتورکستانو کوردستان بکەوێتە سەر ئێران.

لەدەوروبەری بەستنی قەراردادی ١٩١٩دا کاربەدەستانی ئێرانی ئەم کەڵکەڵەیەیان کەوت بوە سەر بەهیوا بون بەریتانیا لەپاداشتی قوبوڵ کردنی ئەو قەراردادەدا، پشتیوانی لەئێران بکا ئەو خواستانە بخاتە بەردەمی کۆنفرەنسی ئاشتی. سێر پرسی کوکس لەباتی حکومەتی بەریتانی لەپاشکۆیەکی قەراردادەکەدا گفتی پێدا بون. نصرت الدولە، وەزیری دەرەوەی ئێران، لەسەردانەکانی لەندەنو پاریسیدا کەوتە پەیجوری ئەم مەسەلەیە.

نصرت الدولە لەسەردانی لورد کێرزندا بەراشکاوی دەربارەی ئەو مەسەلەیە دواوە. کێرزن لەنامەیەکی ٢٥ی ئۆکتۆبەری ١٩١٩دا نوسیوێتی:

((وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران، شازادە نصرت الدولە، لەسەردانی ئەم دواییەی لەندەنیدا،لە شانزەهەمینی هەمان مانگدا هاتە وەزارەتی کاروباری دەرەوەو دەری بڕی کەدوای هاتنەوەی بۆ لەندەن- لەگەڵ شا- بێگومان ئەتوانێ

دەربارەی چاکردنی هێڵەکانی سنوری ئێران.. لەگەڵ من گفتوگۆو ئاڵوگۆڕی بیروڕا بکا...

١-پایەبەرز لەو دانیشتنەدا دەری بڕی کە بۆ ئاسان کردنی کاری دەوڵەتی ئێران، یەکجار زۆر بەسود ئەبێ ئەگەر دەوڵەتی بەریتانیا پێشەکی باری سەرنجی خۆی دەربارەی دۆخی داهاتوی ئەم دو ناوچەیە:

ا-تورکستان

ب-کوردستان

کەهەردوکیان لەگەڵ ئێران سنوری هاوبەشیان هەیە ڕون بکاتەوە.

٣-لەبابەت کوردستانەوە، پایەبەرز رای گەیاند بەڕای ئەو هەڵەیەکی گەورەیە کەپیاو باسی کوردستانی ئێران یا کوردستانی تورکیا بکات چونکە بەڕاستی تەنیا یەك کوردستان هەیە. بۆیە هەر جۆرە خەتێکی بەاصطلاح سنور لەنێوان ئەم دو ئیالەتەدا بکێشرێ خەتێکی بەتەواوی مەوهوم ئەبێ. شازادە لەناو قسەکانی‌دا، ئەمەشی وت کەئەگەر حکومەتی بەریتانیا بەرەسمی رای ئەگەیەنێ کە لەروانگەی سیاسەتی ناوچەیی ئەوانە شتێکی تر جگە لەمە- قبوڵ کردنی بونی یەك کوردستان-قابیلی قوبوڵ نیە، ئەوسا ئەو وحکومەتی ئێران هەردوکیان ئامادەن عەزروحاڵی داهاتوی وڵاتەکەیان بەجۆرێ ڕێك بخەن کەبەتەواوی لەگەڵ باری سەرنجی حکومەتی بەریتانیا بگونجێ بەو مەرجەی کەقسەو نفوزی دەوڵەتی ئێران لەم یەك ناوچەیەدا لەپلەی یەکەمین‌دا بێ....)).

لە١٣ی نۆڤمبەری ١٩١٩دا نصرت الدولە سەردانێکی تری کیرزنی کرد. لەم دیدەنیەدا یادداشتێکی درێژ دەربارەی خواستە ئەرزیەکانی ئێران‌و نەخشەیەکی شوێنە داواکراوەکانی پێشکەش کرد[٧].

لورد کیرزن لەنامەیەکدا کەبۆ سێر پرسی کوکسی نوسیوە لە١٣ی نوڤمبەری ١٩١٩ دەربارەی ئەم یادداشت‌و گفتوگۆیە ئەڵێ:

((..پێشنیاری یەکەمی نصرت الدولە پێوەندی بەدەسکاری هێڵی سنوری ئێران لەلای رۆژئاوای ئەو وڵاتەوە هەبو کەئەبو بەشێکی گەورە لەخاکی کوردستانی عوسمانی ببڕدرێ‌و بخرێتە سەر کوردستانی ئێران. نوقتەی دەسپێکرنی ئەم دەسکاریە، رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ بو کەداوێنی ئەگەیشتە دڵ‌و ناوەندی کوردستانی عوسمانی))[٨].

نصرت الدولە لەیادداشتێکی رەسمی‌دا کە دابوی بەلۆرد کیرزن وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا، داوای کردبو، بەریتانیا لەکۆنفرەنسی ئاشتی‌دا

پشتیوانی لەئێران بکا بۆ ئەوەی بەشێکی فراوانی ئەرزی کوردستانی عوسمانی بخرێتە سەر ئێران[9].

لەنامەیەکی تری نصرت الدولەدا کەئەیەوێ خواستەکانی ئێران بەلۆرد کیرزن بسەلێنێ سەبارەت بەکورد نوسیوێتی:

((...کورد بەسەر ژمارەیەکی زۆر ئێلات و عەشایەری بومی‌دا دابەش بون. هەمویان حەسودی بەیەك ئەبەن و چاویان بڕیوەتە یەکتری. ئەم قەومانەی کورد هەرگیز لەرابردودا میللەتێکیان پێك نەهێناوەو، دورە لەداهاتوش‌دا بتوانن ئەم ئیمکانەیان هەبێ یا ئەوەی لەناو یەك یەکێتی سیاسی‌دا پێك بێن. گەڕانەوەی ئەم ناوچە کوردنشینانە بۆ ئێران، واتە ولاتێك کەنفوزی لەناو عەشایەری کوردا کاریگەرو هێزێکی هەست پێ کراوی هەبو، شوێنەوارو ئەنجامی باشی خۆی لەباش کردنی روحیاتی ئەو کوردانەی کە لەناوچەکانی موکری، گەروس، سەحنە نیشتەجێ بون بەجۆرێکی ئاشکرا نیشانی داوە، خۆی ئەتوانێ رێگەیەکی چارەسەرکردنی ئەم کێشە دژوارە بێ. بەتایبەتی لەم روەوە زۆر لەقەوم و عەشایەری کورد ئێستە لەسەرانسەری ئێران زەمین‌دا بلاوبونەتەوە. کورد هەرگیز ناچنە ژێر دەسەلاتی ئەرمەنیەوە. بەپێچەوانەوە. یەکێتی نەژادو مەزهەب و زمان و، پێوەندیەك کە لەم ۳ رێگایەوە لەگەڵ ئێران هەیانە، ئەوانە هەر لەخۆوە لەئێران نزیك ئەکاتەوە))[10].

لۆرد کیرزن، سەبارەت بەمەسەلەی کورد، لەوەلامی یادداشتەکانی ئێران‌دا، لەنامەیەکی ۲۸ی نۆڤەمبەری ۱۹۱۹دا بۆ سێر پرسی کوکسی نوسیوە ئەڵێ:

((...بەپێی ئەو زانیاریانەی بەئێمە گەیشتون، هەمو شاخەکانی دەوروبەری ورمێ لەژێر دەسەلاتی جەردەی کورد بەناوی سمکۆ دایە کەخەریکی تالانی هەمیشەییە لەناو سنورەکانی ئێران‌داو، هەر بەلایەکی بیەوێ ئەتوانێ بەسەر دانیشتوانی ئەم مەڵبەندەی بهێنێ. لەهەلومەرجێکی وەهادا کەدەوڵەتی ئێران تەنانەت لەو بەشەی کوردستان‌دا کەماڵی خۆیەتی ناتوانێ ئاسایش جێگیر بکا، سەرم سوڕماوە کەحضرت والا چۆن کتوپڕ کەوتۆتە سەر ئەم بیرە، قەڵەمڕەوی ئەرزی ئێران بۆ ناو کوردستانی تورکیا فراوان بکا. لەم روەوەیە کەلام وانیە تەنانەت دورنمای یەکگرتنی ئێلە کوردەکانی کە لەهەردو دیوی سنوری ئێستەدا ئەژین. ئەوەندە بۆ کوردانی عوسمانی جازبەی هەبێ کەبیانەوێ لەگەڵ برایانی ئێرانی خۆیاندا کۆمەڵێکی یەکگرتو لەژێر دەسەلات و حکومەتی ئێران‌دا دروست بکەن))[11].

٥/١ قەرارادی ١٩١٩ی ئەنگلۆ-ئێرانی

لۆرد کیزن وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا، دامەزراندنی زنجیرەی لە((ولاتانی لەمپەر))کە روسیای سۆڤیێتی لەهیند جیا بکاتەوە، بەلام هیچ کامیان لەژێر دەسەلات یا نفوزی روسیدا نەبێ، کرد بو بەیەکێ لەکۆلەکە سەرەکییەکانی سیاسەتی((پاراستنی هیند)) ئێرانی بەگرنگ ترین و لەهەمان کاتدا بەلاوازترین ئەلقەی ئەم زنجیرەدا ئەدنا کەئەبو لەمەترسی هەمو جۆرە دەسدرێژییەك بپارێزرێ.

لەسەردەمی جەنگدا سوپاکانی روسی و ئینگلیزی ئێرانیان لەتەماعی ئەلمانی و تورکی پاراست. دوای تەواو بونی جەنگ و تێکشکانی تورك و ئالمان و دەرچونی روس لەجەنگ هەمو شوێنە گرنگەکانی ئێران لەژێر دەستی سوپای ئینگلیزیدا بو.

پاش جەنگ گەلی بەریتانی داوای گەرانەوەی رۆلەکانیان ئەکرد لەشوێنە دورەکانەوە بۆ ولات، جگە لەوەش خەرجی راگرتنی هێزی سوپایی گەورە لەدەرەوە بوبو بەبارێکی گران بەسەر شانی باجدەری بەریتانییەوە. بۆ حکومەتی بەریتانی کارێکی ئاسان نەبو، بۆ پاراستنی ئەو سەرزەمینە فراوانەی لەسەرانسەری دنیادا لەژێر دەست و نفوزیدا بون، هێزو مەسرەف تەرخان بکا. بۆیە ئەبو چارەی تر بدۆزێتەوە بۆ ئەوەی هەم ئەو شوێنانە لەدەس نەداو، هەم نەبێتە بارگرانی و نارەزایی گەلی بەریتانی. یەکێ لەو چارانە گرێدانی ئەو ولاتانە بو بەخۆیەوە بەپەیمانی سیاسی، سوپایی و ئابوری. لەرێگەی دانانی راوێژکاری ئینگلیزییەوە بۆ سەرپەرشتی و چاودێری وەزارەت و دامەزراوو دەزگا گرنگەکانی ئەو دەولەتانە، بە خەرجی خۆیان، بۆ پارێزگاری نفوزو دەسەلات و بەرژەوەندییەکانی خۆی.

لەنێوان وثوق الدولەی سەر وەزیرانی ئێران و وەزیری موختاری بەریتانی سێر پرسی کوکس‌دا زنجیرەیەك گفتوگۆ کرا بەئیمزا کردنی رێکەوتنی ٩ی ئوتی ١٩١٩ تەواو بو.

ئەم رێکەوتنە پێك هات بو، لەدو بەشی سەربەخۆو چەند پاشکۆیەك. بەشی یەکەمی بەناوی((قرارداد نیزامی و سیاسی میان ئیران و بریتانیا))بریتی بو لەدیباچەیەك و ٦ مادە. بەشی دوەمی بەناوی((قەراردادی مالی))بریتی بو لە٤ مادە[١٢].

ئەم رێکەوتنە کاروباری سیاسی و سوپایی و دارایی و فەرهەنگی و بەرێوەبەرایەتی ئێرانی لەرێگای ئەو راوێژکارە ئینگلیزانەوە کە لەوەزارەت و دامەزراوەکانی ترا دائەنران بەکردەوە ئەخستە ژێر دەستی بەریتانیاوە.

لۆرد کیرزن لەو راپۆرتەدا کە لەرۆژی ئیمزا کردنی قەرارادادەکەدا پێشکەشی کابینەی لوید جۆرجی کرد، نوسیویتی:

((ئەگەر کەسێ بپرسێ ئەبێ بۆچی ئێمە قبولّی مەسئولیەتێکی وا قورس بکەین لەئێران‌و بۆچی لەم ولاّتە پەرپوتە نەگەرێین بەخێرایی بەرەو لەناوچونی ئەفسانەیی خۆی نزیك بێتەوە؟ وەلاّمی ئەم پرسیارە ئەوەیە حالّی حازر بەسەرنجدانی هەلّکەوتی جوگرافی ئێران‌و گەورەیی بەرژەوەندییەکانی ئێمە لەم ولاّتەدا، هەروەها بەسەرنجدانی ئاسایشی داهاتوی ئیمپراتۆریی ئێمە لەرۆژهەلاّت، لێگەرانی ئەم ولاّتە بەحالّی خۆی بەکردەوە لەتوانادا نیە، هەروەکو لەماوەی پەنجا سالّی رابوردو لەتوانادا نەبو. بەریتانیا ناتوانێ خۆی لەهەلومەرجی ئێران کەنار بگرێ‌و گوێ نەداتە ئەو روداوانەی کە لەم ولاّتەدا ئەقەومێن. سەرەرای ئەوانەش، ئێستا کەئێمە خەریکی قوبولّ کردنی مەسئولیەتێکی نوێین-ئینتیداب لەمیزۆپۆتامیا-و ئەو مەسئولیەتەش ئێمە لەلای رۆژئاواوە ئەکاتە هاوسنوری ئێران، ئیتر بەهیچ جۆرێ ناتوانین رێگە بدەین لەمەلّبەندێکی وا ناسكدا کە کەوتۆتە نێوان سنوری ئیمپراتۆریی ئێمە لەهیندو سنورەکانی دەولّەتی تازە دامەزراوی عێراق، بۆشاییەك دروست ببێ بەهۆی خراپی حکومەتەوە ببێتە جێگایەکی لەبار بۆ پیلانگێرانی دەولّەتان، ئاژاوەی سیاسی، پشێوی مالّی.

سەرەرای ئەوانە ئەگەر وابریار بێ کەئێران تەنیاو بێکەس بەرەلّلا بکرێ، بەدەیان دەلیلی پتەو ئەو ترسە هەیە کەلێشاوی نفوزی بولشەویزم کە لەسنورەکانی لای سەروی ئەم ولاّتەوە هەلّ ئەقولّێ سەرەنجام سەرانسەری ئێران بگرێتەوە. لەکۆتاییدا، دوایین دەلیل هۆی هەلّ گرتنی مەسئولیەتی ئێمە لەئێران ئەوەیە کەئێمە لەگۆشەی خواروی رۆژئاوای ئەم ولاّتەدا خاوەنی سەرمایەو قازانجی گەورەین وەکو بیرە نەوتەکانی کەسوتەمەنی هێزی دەریایی بەریتانیا لەوێ دابین ئەکرێ‌و ئەمەش جۆری لەگرنگی نائاسایی بەدەوری ئێمە لەم شوێنەی جیهاندا ئەبەخشێ)).[١٣]

ئامانجی ئینگلیز لەم قەرارادادە زۆری لەقسەکانی کیرزن‌دا رون کراوەتەوە. ئەو ئەرکەش کەئەکەوتە سەر حکومەتی بەریتانی بەگوێرەی بەندەکانی ئەم قەرارادادە ئەبو سەرلەنوێ((ئەرتەش))ی ئێران نوێ بکەنەوە، باری دارایی‌و ئابوری ولاّت رێك بخەنەوە، زنجیرەیەك چاکردن لەکاروباری بەرێوەبەرایەتی‌دا بەدی بهێنن‌و دو ملیۆن پاوەنی ئیستەرلینی بەقەرز بدەن بەحکومەتی ئێران.

لەلایەنی ئێرانەوە ئەوی ئەم قەرارادادەی بەست بو. وثوق الدولەی سەر وەزیرو، شازادە فیروز میرزا نصرت الدولەی وەزیری کاروباری دەرەوەو، شازادە اکبر میرزا

صارم الدولە وەزیری دارایی بون. لەنرخی قوبوڵ کردنی ئەم پەیمانە قورسە نابەرامبەرەی سەربەخۆیی ئێرانی ئەبستەوە" یەکەمیان ۲۰۰ هەزار تومان و، دوەم و سێیەمیان هەریەکەیان ۱۰۰ هەزار تومان بەرتیلیان لەکاربەدەستانی ئینگلیزی وەرگرت بو[14]. هەروەها بەریتانیا بەڵێنی بەئەحمەد شاو هەر ۳ وەزیردا بو ئەگەر لەئەنجامی جێبەجێ کردنی ئەم ڕێکەوتنەدا شۆڕش لەئێران هەڵ گیرسا، بەریتانیا لەیەکێ لەولاتانی ژێردەستی‌دا مافی پەنادانی سیاسییان بداتێ.

ئەمانە جگە لەو دەسکەوتە تایبەتیە بۆ خۆیان، بەڵێنی پشتیوانی هەندێ خواستی ئێرانی پێ‌دا بون" چاوگێڕانەوە بەو ڕێککەوتنە کارپێ کراوانەی نێوان هەردولا، داوای بژاردنی ئەو زەرەرانەی بەهۆی هەندێ دەوڵەتەوە لەکاتی شەڕدا لێی کەوتوە. دەسکاری هەندێ لەسنورەکانی سەروی و لای ڕۆژئاوای بەقازانجی ئێران[15].

ئازادیخوازانی ئێران بەگشتی دژی ئەم پەیمانە راوەستان. سەرەڕای روسیای سۆڤێتی کە بەتوندی دژی ئەمە بو چونکە نفوزی ئینگلیزی ئەهێنایە سەر سنوری خواروی، ئەمریکاو فەرەنسەش پێیان خۆش نەبو.

ئەم قەراردادە هەمان پەیمانە کە مس بیل پێی وایە دوای بەستنی ئیتر سمکۆ هیچ هیوایەکی بەپشتیوانی ئینگلیز نەما لەتەقەللاکانی کورد بۆ پێکهێنانی جۆرێ لەیەکێتی نەتەوایەتی لەنێوان کوردەکانی ئێران و عیراق و تورکیا[16].

۲-دەرکەوتنی سمکۆ

۱/۲ پێشینەی مێژویی هۆزی شوکاك

ئێلی شوکاك لەدوای کارەساتی دمدم و، جێگیربونی عەجەم لەرۆژئاوای گۆمی ورمێ، رۆڵێکی دیاری لەروداوەکانی ناوچەکەدا دیار نیە. ئێلی شوقاقی کەبەشێکی راگوێزراوە بۆ خۆراسان و بەشێکی لەژوروی تەورێزدا ماونەوە، لەگەڵ شوکاك یەك ئێل بون یا نە، دیار نیە، چونکە هیچ لێکۆڵینەوەیەك لەو روەوە نەکراوە.

بۆ یەکەمین جار کەناوی ئێلی شوکاك لەروداوەکانی ناوچەکەدا بەزەقی هاتۆتە ناوان لەکۆتایی سەدەی دوانزەو سەرەتای سەدەی سیانزەهەمی کۆچی‌دا بو. ئیسماعیل ئاغای سەرخێلی شکەفتی وەکو مەزنی شوکاك لە لەشکرکێشییەکانی عەباس میرزای نائب السلطنەدا بۆ سەر خاکی عوسمانی خزمەتی دیاری کردوە هەروەها لەهێرشەکانی عەجەمدا بۆ تەمێ کردنی ئێلە کوردەکان ئەمیشیان لەگەڵ بو. ئیسماعیل ئاغاو شەرکەرەکانی لەو هێرشە گەورەیەدا کەسوپاکانی ئەفشاری ورمێ و موقەددەمی مەراغە بۆ لەناوبردنی ئێلی بلباس لەبناری قەندیل

کردیان(۱۲۱٦)ئەم چەرخەچیی لەشکرەکەیان بوەو، لەو هێرشەدا کەعەجەم بۆ تەمێ کردنی میری ڕەواندوز بۆ سەر سیدەکان کردیان(۱۲۳۱)ئیسماعیل ئاغاو شەڕکەرەکانی پێشڕەوی لەشکری عەجەم بون. ئەبێ ئیسماعیل ئاغا تێکەڵاوی زۆریی لەگەڵ پەیدا کردبن چونکە کچی خۆیدا بو بەفرج الله خانی کوڕە گەورەی عەسکەر خانی بەگلەربەگی ئەفشار.

ئیسماعیل ئاغا لەسەر لوتکەی چیای بنابی نازلو قەلایەکی دروست کرد بو. لەو سەردەمەدا ئێران بەگشتیو شوێنەکانی سەر بەئازەربایجان لەژێر باری گرانی باجی دەوڵەتیدا ئەیان ناڵان. هەم ئەبوایە پارەیەکی زۆر بۆ روسیەی براوە لەباتی بژاردنی زەرەری جەنگ کۆبکەنەوە، هەم شازادەو کاربەدەستەکانی عەجەم ئەیان ویست خۆیان دەوڵەمەن بکەنو زەویوزاری خەڵك داگیر بکەن. دڵسۆزیی ئاغا بۆ دەزگای حوکمڕانی عەجەمو بەشداربونی لەشەڕو لەشکرکێشییەکانیدا، هەروەها خزمایەتیشی لەگەڵ عەسکەرخان، یەکێك لەهەرە دەسەڵاتدارەکانی ئەو زەمانە، کەهەم لەگفتوگۆکانی ئێرانی-روسیدا وەکو یەکێکی دەستەی نوێنەرانی ئێران بەشدار بو، هەم بەسەفیری دەرباری قاجاریش جارێك نێردرا بوە پاریس بۆ لای ناپلیۆن، ئەویش دادی نەدا.

لەسەر باجو زەویانە ئیسماعیل ئاغا لەقەلاکەی خۆیدا ناچار بو مان بگرێ، بەلام عەسکەرخان، بەکەمەندی تەگبیر نە بەجەنگو پێکادان، واتە بە تەفرە دانو فرتوفێڵ، توانی ئیسماعیل ئاغا بکوژێ ۱۲۳۵، ماڵو دارایی تالان بکاو، دەس بەسەر گوندو ئەرزەکانیدا بگرێو کوڕەکانیشی" میرزا ئاغا، عەلی ئاغاو یەحیا بەگ هەلاتن. پایەی سەرخێلیشیان لێ سەنرایەوەو سەرپەرشتی ئێلەکەیان درایە دەس مەزنێکی عەجەم[١٧].

بەجۆرە پێوەندی ئێلی شوکاك لەگەڵ دەزگای دەسەلاتداری عەجەم لەجۆلانەی شەڕو ئاشتیدا بوە، تا سەرلە سەر بارێك رانەوەستاوە، هەندێ جار لەخزمەتی دەزگای دەوڵەتیدا بونو، هەندێ جار لەدەوڵەت یاخی بونو، بەهۆی ئەوەی مەڵبەندەکەیان سەختو شاخاوی بوەو، کەوتۆتە سەر سنوری عوسمانی، بەئاسانی دەستی عەجەمیان پێ نەگەیشتوە.

کاتێ لەتارانەوە محەمەد رەحیم میرزا ضیاءالدولە(یەکێ لەکوڕەکانی عەباس میرزا)یان نارد بۆ بەڕێوەبردنی خوی، سەلماسو ورمێ ۱۲٦٥، ئەویش لەوێوە کەوتە گرتنی مەزنەکانی کورد، بەتایبەتی سەرانی زەرزا، کەچو بون بۆ بەخێرهاتنی. هەر بۆ چاوشکاندنی یاخییانی کورد، عەلی ئاغای کوڕی ئیسماعیل ئاغا کە لەسەر باجو زەویانە لەدەوڵەت یاخی بوبو، ڕێگەی

نێردراوەکانی عەجەمی نەئەدا باج و مولکانە لەناوچەکەی کۆبکەنەوە، هێزەکانی عەجەم بەفەوجێکی ئەفشارو چەند عەرادە تۆپ، لەمەحالی سۆمای برادۆست چونە سەری و راویان ناو تالانیان کرد. دوایی تریش بیرک خان بەقسەی خۆش هێنایە ورمێ، بەگیراوی رەوانەی تارانی کردو، لەجێگەی ئەو میرزا ئاغای برایان کردە سەرخێلی شکەفتی. شوکاك ئیتر لەحالەتی نا فەرمانیدا ئەژیان و ئەوەندە بەدناو بوبون، کەهەندێ گەڕۆك پێیان وا بو ئەم ئێلە((پیشەی سەرەکییان راووڕوتە نەك بەخێوکردنی ئاژەڵ)).

عەلی ئاغا لەسەر زەویوزارو زەویانەو روتکردنەوەی کاروان جاروبار لەگەڵ کاربەدەستان رێك و زۆر جار ناکۆك و یاخی بو. هەندێ جار لەدیوی ئێران ئەبو هەندێ جار ئەچوە ناو خاکی عوسمانییەوە[18].

سەرانی ئێلی شوکاك لەراپەڕینی ١٢٩٧ی کوردا بەسەرۆکایەتی شێخ عوبەیدوڵلا بەشدار نەبون.

لەپاش مردنی عەلی ئاغا، محەمەد ئاغای کوڕی بوە سەرخێلی شوکاك، ناوبانگی ئەویش لەهی باوکی باشتر نەبو. لەگەڵ ئەوەشدا کاربەدەستانی ئێرانی بۆ ئەوەی ئەم ئێلە نەوروژێنن، هەندێ لەگوندەکانی سنوریان پێ بەخشی بون.

مظفرالدین شا چو بۆ سەردانی ئەوروپا، محەمەد عەلی میرزای نائب السلطنەی کەحوکمڕانی تەورێز بو لەجێگەی ئەو چو بۆ تاران. ئەمیش نظام السلطنەی بۆ حوکمڕانی تەورێز لەجێگەی خۆی دانا. هەواڵەکانی لەقافقاسەوە ئەهاتن، وایان ئەگەیاند کەشەڕی دینی لەنێوان موسڵمان و ئەرمەنیەکاندا گەرمە. نظام السلطنەش مەترسی هەبو، شەڕ بتەنێتەوە بۆ ناو تەورێز، لەبەرئەوە جەعفەر ئاغای بانگ کرد بۆ تەورێز کەپاراستنی گەڕەکی مەسیحیەکانی پێ بسپێرێ. جەعفەر ئاغاو باوکی لەحکومەت قاچاغ بون و نەیان ئەوێرا بچن. نظام السلطنە بۆ ئەوەی جەعفەر ئاغا دڵنیا بکا کەنیازی لەبانگ کردنەکەی پاکە، قورئانێکی بۆ مۆرو ئیمزا کردو بۆی نارد. جەعفەر ئاغاش بڕوای پێ کردو لەگەڵ چەند کەسێکی خۆیا چونە تەورێز. نظام السلطنەش پاراستنی گەڕەکی ئەرمەنیەکانی پێ سپاردن و، ئەوانیش بەجلوبەرگی فۆلکلۆریی خۆیانەوە بەچەکداری بەناو شاردا ئەسوڕانەوە. محەمەد عەلی میرزا لەتارانەوە بەتەلەگراف فەرمانی بەنظام السلطنەدا، جەعفەر ئاغا بکوژێ. ئەویش ئەنجامدانی ئەم کارەی بەمحەمەد حسێنخانی ضرغام سەرکردەی سوارانی قەرەداغ سپارد. ضرغام جەعفەر ئاغای بانگ کرد بۆ سەراکەی خۆی و لەوێ کوشتنی ١٣٢٣ هاوڕێکانی کەبەوەیان زانی بەتەقە لەشار

هەڵاتن‌و هەر کسێکیان هاتە سەر ڕێگای کوشتیان. لاشەی جەعفەر ئاغاو دو کوژراوی تریان بۆ تەماشا کردنی گشتی چەند ڕۆژێ لەتەوریز هەڵواسی[19].

ئەم ڕوداوە شوکاکی وروژاند، محەمەد ئاغای باوکی جەعفەر ئاغا سەرلەنوێ لەئێران یاخی بو پەنای بردە بابیعالی عوسمانی کەیارمەتی بدەن بۆ شۆڕش‌و تۆڵە سەندنەوە. بەڵام عوسمانییەکان یارمەتییان نەدا. لەو ماوەیەدا لەئەستەمول ڕضوان پاشای شارەوانی ئەستەمول کوژرا. بنەماڵەی بەدرخان بەمە تاوانبار کران. هەندێکیان گیران‌و هەندێکیان دورخرانەوە محەمەد ئاغاش بەفیتی سەفارەتی ئێرانی هەر لەو ماوەیەدا گیراو دورخرایەوە بۆ جزیرەی ڕودس تا لەوێ مرد.

شوکاک لەچاو هەندێ لەئێلاتی کوردا ئێلێکی گەورەو زۆر نەبو. سەرژمێریان بەم جۆرە بوە:

لۆرد کیزن	ساڵی ١٨٩٢	١٥٠٠خێزان
مارتین دان برونە	ساڵی ١٩٢٠	٢٠٠٠خێزان
مسعود کیهان	ساڵی ١٩٣٢	١٥٠٠ خێزان
هینری فیلد	ساڵی ١٩٣٨	١٥٠٠خێزان[20]

ئێلی شوکاک سەرەڕای پچوکی دابەش ئەبو بەدو تایەفەی کاردارو عەبدویی.

یەکەم- تایەفەی کاردار- ئەم تایەفەیە ٨ تیرە بون:

پز ئاغای کاردار، کەچەڵی، نیعمەتی، مامەدی کاردار، سەکری، ئەدمانی، ئەوری، چەرکۆیی.

پزئاغا لەبرادۆست‌و کەچەڵی لەبرادۆست‌و سۆمای بون. تیرەی چەرکۆیی لەچەند گوندێکا بڵاو و ٥ تیرەکەی تر لەچەهریق‌و دەوری سەلماس بون.

دوەم-تایەفەی عەبدویی، ئەم تایەفەیە ١٣ تیرە بون:

دلان، پزئاغای عەبدویی، دری، هەناری، فنک، خلوف، خدری، بۆتان، نیسان، مامەدی عەبدویی، مقری، پاچك، گەورك.

پزئاغا، دری‌و هەناری لەبرادۆست، خلوف، خدری، بۆتان‌و نیسان لەسۆمای. مقری‌و پاچك لەئەنزل. فنك لەسۆمای. مامەدی عەبدویی لەچەهریق، شپیران‌و ئەنزل بون.

هەمو تیرەیەك سەرۆکی خۆی هەبو.

سەرۆکی هەمو تیرەکانی تایەفەی عەبدویی‌و سەرخێلی هەمو شوکاك عەلی ئاغاو دوای ئەو محەمەد ئاغای کوڕی‌و دوای ئەویش سمکۆ بو. سەرۆکی هەمو تیرەکانی تایەفەی کارداریش عومەر خانی شەریفی بو[21].

٢/٢ درەوشانەوەی سمکۆ

دوای مردنی محمەد ئاغای سەرۆکی تایەفەی عەبدوییو سەرخێلی شوکاک، ئیسماعیل ئاغای سمکۆی کوڕی ناسراوترینو بەهێزترین کەسی ناو هەمو ئیلی شوکاک بو. شوکاک لەدوای کوژرانی جەعفەر ئاغا راووڕوت پەلاماردانی عەجەمیان کرد بوە پیشە، لەبەرئەوە ژمارەیەکی زۆر پیاوی شارەزاو جەربەزە لەسمکۆ کۆبوبونەوە.

سمکۆ ناکۆکی دێرینەی کوردو ئازەری بەمیرات بۆ بەجێ مابو. ئەویش بەو کردەوانەی ئەی نواند زیاتر توندو تیژی کردو، تەقاندیەوە. لەبەرئەوە بوو تەقەللا سیاسیەکانی لەناو ئێراندا دۆستێکی نەبو، بەڵکو لەهەموانەوە دوژمنایەتی ئەکراو، بەخراپ لەسەری ئەدوانو ئەیان نوسی.

ناوچەی ورمێ لەکۆنەوە کەمەیدانی ململانێو ناکۆکی دوژمنانەی کوردی سوننیو عەجەمی شیعە بو، وە بەو هۆیەوە پشێویەکی بەردەوامی تیا بو، هاتنی یەکەمی عوسمانیو پەلاماردانی ناوچەکە پشێویەکەی زیادتر کردو، هاتنی روسو دەرکردنی عوسمانی ئەویش ئاڵۆزاوتری کردو هەڵگیرسانی جەنگی جیهانی یەکەمو، لەشکرکێشی ئۆردوی عوسمانیو کشانەوەی روس، دیسانەوە لەشکرکێشی بەرفراوانی روسیو، هاتنی چەتە ئەرمەنیەکانو داگیرکردنی ناوچەکە، کۆچی بەکۆمەڵی ئاسوری لەهەکاریەوە، ئینجا شۆڕشی ئۆکتۆبەرو کشانەوەی یەکجارەکی سوپای روسی، ئەم روداوانە هەموی لەماوەی چەند ساڵێکی کەمدا، هەلومەرجی ئەم ناوچەیەی برد بوە قۆناغێکی تراجیدیەوە.

سمکۆ بەهۆی مێژوی درێژی بنەماڵەکەیو بەهۆی ئەو دەسەڵاتەوە کە لەناو هۆزەکەیو لەمەڵبەندەکەیدا هەی بو، کەسێکی ناسراو بو لەناو کوردا، پێوەندی لەگەڵ زۆر کەسو زۆر سەرۆکی هۆزو زۆر لا هەبو.

پێش هەڵگیرسانی شەڕ سمکۆ لەگەڵ عەبدولرزاق بەگی بەدرخان هاوکارو هاوبیر بو. عەبدولرەزاق بەگ ئەو پرۆژە گەورەیەی دای نابو بۆ بەرپاکردنی شۆڕشو دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ، پشتێکی بەسمکۆ ئەستور بو. هەر بەهاوکاری سمکۆش کۆمەڵەی((جیهاندانی))دامەزراند. کەیەکەمین فێرگەی کوردییشی لەخۆی کردەوە، سمکۆ منداڵەکانی هەڵبژارد بۆ خوێندنو فێربون لەو فێرگەیەدا.

شێخ عبدالسلامی بارزانی کە لەبەردەمی هێرشی تورکیا کشایەوە ماوەیەک لەناو شوکاکدا بو. لەگەڵ سمکۆ پێکەوە چون بۆ دیتنی جێگری قەیسەری روسی لەقافقاس، بۆ ئەوەی داوای پشتیوانیو یارمەتی دانی بزوتنەوەی کوردی لێ بکەن.

شێخ عبدالسلام هەر لەم ناوچەیەدا لەلایەن سۆفی عەبدوللای شوکاکەوە گیراو درایە دەست تورك.

سمکۆ کچێکی شێخ محەممەدی سدیقی هێنابو. شێخ محەممەد سدیق کوڕی شێخ عوبەیدوللای شەمزینیو برای شێخ عەبدولقادرو، لەراپەڕینی ۱۸۸۰دا سەرکردەی قۆڵی ورمێو، باوکی سەید تەها بو. سەید تەها یەکێ بو لەکوردە سیاسیە دەسەلاتدارە ناسراوەکانی ئەو سەردەمەو سەردارێکی دەسڕۆیشتوی هەکاری بو. لەدوای ((ئینقیلابی عوسمانی))مەبعوسی ولایەتی هەکاری بو لە((مەجلیسی مەبعوسان))دا. بەم خزمایەتیە هاوکاری بنەماڵەی شێخانی شەمزینان بەتایبەتی سەید تەها و سمکۆ پتەوتر بو.

لەسەرەتای جەنگدا سمکۆ بەهێزێکی ۳ هەزار کەسیەوە لەنزیك خوی بۆ هاوکاری تورك بەرهەڵستی سوپای روسی کرد[٢٢] روس بۆ چەند مانگێ ناوچەکەیان چۆڵ کردو کەوتە دەس تورك. زۆری نەخایاند سوپای روسی ئۆردوی تورکی لەناوچەکە راماڵی. سمکۆ ئیتر خۆی هەڵ نەقورتان لەرو‌داوەکانی دوایی. بەڵام کاربەدەستانی روسی لەسەرەتادا سمکۆو سەید تەها و چەند کوردێکی تریان دورخستەوە بۆ قافقاس. پاش ماوەیەکی زۆر ئینجا رێگەیان‌دا بگەڕێتەوە لەخوی دابنیشێ.

بەر لەشۆڕشی ئۆکتۆبەر سەید تەهاو سمکۆو چەند کەسێکی تر((جەمعییەتی استخلاصی کوردستان))یان دروست کرد. داوایان لەکاربەدەستانی روسی کرد بۆ گفتوگۆ دەربارەی هاوکاری کورد روس دژی تورك بەو مەرجەی پشتیوانی لەئامانجی نەتەوەیی کورد بکەن.

سمکۆ وەکو کەسێکی ناودارو بەدەسەلاتی ناوچەکەو ورمێ وەکو ناوەندێکی گرنگی کاری دیپلۆماسیو پڕوپاگەندەی میسیونێری، لەمزوەوە بوبون بەهۆی ناسیاویو هاتوچۆ لەنێوان ئەو و گەلێ دیپلۆماتو پیاوی دینیی‌دا.

پاش شۆڕشی ئۆکتۆبەرو کشانەوەی تەواوی سوپای روسی ورمێو مەڵبەندەکانی دەوروبەری بۆشایی دەسەلاتی تێ کەوت. دەوڵەتانی هاوپەیمان ویستیان بەئاسوریەکان پڕی بکەنەوە. سمکۆش لەو هەلەدا دەسەلاتو هێزی لەناوچەکەدا زۆر زیادی کرد. هەندێ چەکی بەکرینو هەندێکی بەزەوت کردن لەسوپای کشاوەی روس دەس کەوت. بەکوشتنی مارشیمۆن، پێشەوای دینیی ئاسوری، ناوی زۆر زیاتر دەرکرد.

پێ ناچێ سمکۆ پێوەندی زۆری لەگەڵ گەورە پیاوانی کوردی کرماشان‌و سنەو ئیلام‌و سەرۆکی هۆزەکانی ئەو مەڵبەندانە هەبو بێ. رەنگە شوێنی جوگرافی ژیانی سمکۆو زاراوەی زمان لەوەدا دەورێکی گێڕا بێ.

٣/٢ کوشتنی مارشیمۆن

لە٩ی جمادی الاولی ١٣٣٦دا، شەڕێکی قورس لەنێوان ئاسورییە مەسیحییەکان‌و عەجەمە موسڵمانەکانی ورمێدا قەوما. لەو شەڕەدا چەند هەزار کەس لەهەردولا کوژرا. هێشتا شەڕ تەواو نەبو بو سمکۆ هێزێکی کۆکردەوە بۆ یارمەتیدانی عەجەمەکانی ورمێ دژی ئاسوریەکان، بەڵام بەرلەوەی ئەو بگاتە ورمێ ئاسوریەکان دەستیان بەسەر ورمێدا گرت‌و موسڵمانەکان خۆیان بەدەستەوەدا، سمکۆ بێ ئەوەی بکەوێتە شەڕەوە گەڕایەوە دواوە.

ئاسورییەکان ئەگەرچی ئەو شەڕەیان بردەوە، بەڵام لەناوچەکەدا خۆیان لەبەرامبەر گەلی ئازەری شیعەدا بەتەنها ئەدی. سەرەڕای ئەوەش بەشی زۆری ئەوانە بێگانە بون، هەموی چەند مانگێ بو لەهەکارییەوە هات بونە ورمێ بەژمارەش لەچاو خەلکی ورمێ‌و دەوروبەری‌دا کەمایەتی بون‌و، نەیان ئەتوانی بەبێ پێکهاتن‌و هاوپەیمانێتی لەگەڵ گەلێکی لەخۆیان زۆرتری وەکو کوردا، هاوسەنگیی هێز لەناوچەکەدا رابگرن. مارشیمۆن لەگەڵ سمکۆ پێوەندی کردو رێکەوتن لەسەرئەوەی بۆ گفتوگۆ لەکۆنە شار(سەلماس)یەکتری ببینن. سمکۆ ئەم دیتنەی بۆ ئەوە بو مارشیمۆنی تێدا بکوژێ. مارشیمون رابەری سیاسی‌و سوپایی‌و دینیی ئاسورییەکان بو. لەناو دەوڵەتە گەورەکان‌دا ناسرا بو. هاوپەیمانەکان: بەریتانیا، فەرەنسە، ئەمریکا، ئیتالیا پشتیوانییان ئەکردو پێشتریش روسیە پشتیوانی کرد بو.

سمکۆ لەو دیتنەدا مارشیمۆنی کوشت

سەبارەت بەکوشتنی مارشیمۆن لێکدانەوەی جۆراوجۆر هەیە، بەڵام خۆی وەکو لەگفتوگۆکەدا لەگەڵ مستەفا پاشا رونی کردۆتەوە ئەڵێ:

((پرسیار: هۆی تێکچون‌و شەڕکردنت لەگەڵ ئاسوریەکان‌دا چی بو، تکایە پێم بڵێ، مار شەمعون، کەئاشتی ویست‌و دۆستی کورد بو لەبەرچی کوژرا؟

((وەڵام: بێگومان ئاگاداری ئەوەی کەتورک‌و روس لەجەنگی جیهانی‌دا چییان بەکورد کرد! حەز ئەکەم هۆی کوشتنی مارشەمعونت بۆ رون بکەمەوە:

لەو هەرایەی لەباکوری کوردستان‌دا لەنێوان تورک‌و ئەرمەنی‌دا رویدا، ئاسوریەکان چونە پاڵ ئەرمەنیەکان‌و یارمەتییان دان. دوای شۆڕشی روسیا، روسەکان هێزەکانیان لەسابلاخ‌و ورمێ کێشایەوەو ژمارەیەکی زۆر چەك‌و

جبەخانەو تۆپ رەشاش‌و تفەنگیان بەجێ هێشت‌و هەموی بۆ ئاسوریەکان مایەوە. چەند ئەفسەرێکی روس‌و ئاسوریەکان‌و هەندێ کاربەدەستی ئەوروپایی، دەیانزانی ئێران بەهۆی لاوازی‌و کزی دەسەڵات‌و کەم دەرامەتیەوە ناتوانێت داکۆکی لەخۆی بکات، بۆیە ئاسوریە چەکدارەکان ویستیان ئەم دەرفەتە لەکیس نەدەن‌و ئازربایجان کەناوچەیەکی گرنگی نێوانی ئەرمەن‌و تورک‌و فارسە بگرن...

دوای ئەوەی ئاسوریەکان بەسەر فارسەکاندا سەرکەوتن‌و بانگەوازی سەربەخۆییاندا، هاتنە لام‌و داوای هاریکارییان لێ کردم، بۆ ئەوەی پێکەوە بچینە ناو ئێرانەوە، منیش بەڵێنی یارمەتیم دانێ... بەڵام ئێرانیەکان بەوەیان زانی کەئاسوریەکان داوای یارمەتییان لەمن کردوە... نوێنەرێکی ئێران هات‌و داوای لێ کردم کەپشتی ئاسوریەکان نەگرم‌و بەرانبەر بەمە بەڵێنی پاداشت‌و چاکەدانەوەیان دامێ. لەبەرئەوەش دەمزانی ئاسوریەکان نیازیان وایە باکوری کوردستان بخەنە ژێر رکێفی خۆیانەوەو داگیری بکەن، بۆیە مارشەمعونم کوشت. ئێرانیەکانیش لەبەڵێنی خۆیان پاشگەزبونەوە. بۆیە منیش پەلامارم دان‌و ورمێم گرت‌و کاربەدەستانی خۆمم لێ دامەزراند)).

ئەوەی کەسپەهداری والی تەورێز سمکۆی راسپارد بێ بۆ کوشتنی مارشیمۆن‌و بەڵێنی پاداشی پێدا بێ‌و دوایش خۆی لێ نەکرد بێ بەخاوەن، لەهەمو لێکدانەوەکانی تر زیاتر رێی تێ ئەچێ، چونکە لەوە چەند مەبەستی بەدی ئەهێنا، یا وەکو ئەڵێن بەتیرێ چەند نیشانەیەکی ئەپێکا:

١-ئاسورییەکان بەکوژرانی سەرکردەکەیان ئەبو وورە بەر بدەن‌و ئیتر نەك نەتوانن دەس بەسەر ناوچەکەدا بگرن، بەڵکو پەرتۆپلاو ببنەوە، لەراستیشدا ئەگەرچی کوژرانی مارشیمون چەند هەفتەیەك ئاسورییەکانی دەرکرد، بەڵام سەرەنجام پەرەوازە بون،

٢-شەرەکە لەکۆڵ عەجەم ببێتەوە، لەشەڕی ئاسوری‌و عەجەمەوە ببێتە شەڕی ئاسوری‌و کورد،

٣-دەوڵەتی ئێران، بەجێگیربونی ئاسورییەکان لەورمێ‌و پێکهێنانی رێکخراوێکی چەکدارو دەسگرتنیان بەسەر ناوچەکەدا لەپەژارەیەکی قوڵدا بو، بەڵام لەو کاتەدا نەخوی هێزێکی چەکداری ئەوتۆی هەبو ئەوانە لەناوچەکە دەربکات، و نە لەهەلومەرجێکی سیاسی پتەوی ئەوتۆدا بو بتوانێ تۆباڵی کوشتنی کەسێکی وەکو مارشیمۆنی ناودار، کە لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە بەتایبەتی لەلایەن بەریتانیاوە پشتیوانی ئەکرا، بگرێتە ئەستۆی خۆی.

سمکۆ راسپێریی ئێرانییەکانی بەجێ هێنا. مارشیمۆنی کوشت. بەوەش لەجاران زۆر زیاتر ناووناوبانگی دەرکرد. لەناو هەندێ کۆڕو کۆمەڵی نەتەوەپەرستی کوردا، وەکو قارەمانێکی نەتەوەیی سەیری ئەکراو، لەناو عەجەمو کۆڕە جیهانیەکاندا ئەو کارە وەکو کارێکی ناجوامێرانەو خیانەتێکی گەورە باس ئەکرا. کوشتنی بەفیێڵ کەهەمیشە یەکێ بوە لەنەریتەکانی حوکمڕانی کاربەدەستانی ئێرانو، نوسەرانی ئێرانی لەنوسینەکانی خۆیاندا ئەو جۆرە کارە ناجوامێرییانەیان بە(لطائیف الحیل)و((تدبیراتی صائبە))و((کمندی تدبیر))و((وسائلو رسائل))و بەزیرەکیو ئازایەتی بۆ خۆیان داناوە. تەنانەت ئەوانیش ئەم کارەی سمکۆیان، بە ناجوامێریو بێ ئەقڵانەو خوێنڕێژی لەقەڵەمدا.

بەفەرمانی ئاغا پەتروس سەرکردەکانی ئاسوورییەکان کۆبونەوەیەکی جەنگیان کردو هێزەکانی خۆیان سازدا. هێرشێکی کتوپڕیان کردە سەر چەهریق. سمکۆ لەناکاو ئابڵوقە درا. لەم شەڕەدا چەندین کورد کوژران لەوانە دایکی سمکۆو کچێکی جەوهەر ئاغای برای سمکۆ. پاش شەڕێکی سەخت سمکۆ لەگەڵ هێزەکانی کشایەوە ناو خاکی تورکیا[٢٢].

لەپاش پەلاماردانی چەهریق ئاسوورییەکان گەڕانەوە ورمێ. لەهەلومەرجێکی نالەبارا ئەژیان. سمکۆش گەڕایەوە شوێنی خۆی. کورد لەناکۆکیەکی لابەلای تەرەوە گلا، کەناکۆکی بو لەگەڵ ئاسوری.

٤/٢ ئامانجی سیاسی سمکۆ

لەدوای جەنگی جیهانی یەکەم مەسەلەی کورد چو بوە قۆناغێکی گرنگەوە. دەوڵەتە براوەکان ئەیانویست رێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگ بەگوێرەی تەرازوی هێزەکانی خۆیان لەدوای جەنگ جێبەجێ بکەن، گەلانی ژێر دەستەش ئەیانویست هاوپەیمانەکان، بەڵێنەکانی کاتی جەنگ، بەتایبەتی دەربارەی ئازادی مافی بڕیاردانی چارەنوس جێبەجێ بکرێ.

هێشتا جەنگ کۆتایی نەهات بو شێخ محمود لەسلێمانیەوە دەستەیەکی نوێنەرایەتی ناردە لای دەسەڵاتدارانی ئینگلیزی لەکفریو، داوای لێ کردن نەتەوەی کوردیش لەریزی گەلانی ئازاددا بژمێرن بەرامبەر بەوەش گفتی دۆستایەتیو هاوکاری پێدان. میجەر نوئیل بەنوێنەرایەتی حکومەتی بەریتانیا چو بۆ سلێمانیو خۆی گوتەنی پێشوازییەکی شاهانەیان لێ کردو، لەکۆبونەوەیەکی جەماوەریدا پشتیوانی حکومەتی بەریتانی لەخواستی ئازادی کورد دەربڕیو، شێخ محمودی وەکو حوکمداری کوردستان راگەیاند. پاش چەند رۆژێ کولونێل ویلسۆنی مندوبی سامی بەریتانی خۆیشی چوە سلێمانیو حوکمدارێتی شێخ

مەحمودی لەنێوان زێی بچوك‌و روباری سیروان‌دا سەلماندو، کۆبونەوەیەکی لەگەڵ سەرەك عەشیرەتە کوردەکان کردو، ئەوانیش مەزبەتەیەکیان دایە سەبارەت بەمافی نەتەوەیی گەلی کورد.

لەئەستەمولْ، راستەوخۆ لەگەڵ تەواو بونی جەنگ‌دا پیاوە گەورەکانی کورد لەوێ((جەمعییەتی تعالی کوردستان))یان پێك هێنا. شێخ عەبدولقادر شەمزینی و ئەمین عالی بەدرخان‌و چەندین شەخسیەتی کوردی ناسراو بەشداربون، کۆمیتە کەوت بوە چالاکییەکی کاریگەری سیاسی، دیپلۆماسی، رۆشنبیری بۆ دروستکردنی دەوڵەتی کوردستان.

لەپاریس، شەریف پاشا بەنوێنەرایەتی نەتەوەی کورد داوای لەکۆنفرەنسی ئاشتی‌و دەوڵەتانی دنیا ئەکرد، مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوس بۆ گەلی کورد بسەلمێنن‌و یارمەتی بدەن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆ لەسەر ئەرزی نیشتمانی نەتەوەیی خۆی.

لەدوای راگرتنی جەنگ ئێران هەوڵی ئەدا بەریتانیا قانع بکا پشتیوانی ئێران بکا بۆ فراوان کردنی قەڵەمڕەوەکەی لەسەر حسابی دەوڵەتی تێشکاوی عوسمانی، داوای ئەکرد بەشێکی گەورەی کوردستانی تورکیا بخرێتە سەر ئێران.

لەکوردستانی ئێران چالاکیەکی سیاسی فراوان نەبو، بەتایبەتی لەئوستانەکانی کوردستان، کرماشان، ئیلام‌دا. سمکۆ ناسراوترین شەخسیەتی کوردی ئێران بو.

سمکۆ چیْ ئەویست؟ خواستە سیاسیەکانی چی‌بون؟

سمکۆ رێکخراوێکی سیاسی نەبو، هەروەها کۆمیتەیەکی سیاسیشی پێکەوە نەنابو، بەرنامەیەکی سیاسی رون‌و دیاری هەبێ. رێکخراوەکانی((جیهاندانی))پێش جەنگ‌و((جەمعییەتی استخلاصی کوردستان))ی سالانی جەنگ، نەمابون. خۆی سەرکردەی جولانەوەکەو دانەری نەخشەو بەرنامەکانی بو. ئامانجی سیاسی سمکۆ لەگفتوگۆکانی‌دا لەگەڵ ئینگلیزو لەو پەیامەدا کەبۆ یەکێتی سۆڤێتی ناردو داوای پشتیوانی لیْ ئەکردن بۆ دروست کردنی دەوڵەتی کوردی رون‌و ئاشکرایە.

کسروی لەبارەی ئامانجی سیاسی سمکۆ ئەڵێ:

((...سمکۆ ئەم سەردەمە سەربەخۆیی(استقلال)ی بۆ کوردستان ئەویست‌و، لەرێگەی ئەم ئارەزوەدا بو کە کەوت بوە ئامادەکردن. یەکێ لەتۆوەکانی ئاشوب‌و زیانکاری کەئەوروپایی لەرۆژهەلاتدا وەشاندویانە ئەم ئارەزوی سەربەخۆییەیە. کارکەرانی ئەوانە سالەها گەڕان‌و چونە ناو کوردو ئەرمەنی‌و تورکمان‌و ئاسوری‌و

بەختیاری‌و هی ترو، ئەم تۆوەیان لەدڵی ئەواندا چاندوە، کوردیش چەندەها ساڵ بو ئەم قسانەی بیست بو، هەوەسمەندانی لەوانە شوێن ئەم ئارەزوە خاوە کەوت بون‌و، هەندێ جار کتێب‌و وتاریان نوسی بو. ئێستە سمکۆ ئەیویست ئەو ئارەزوە بهێنێتە دی‌و، بەپێڕەوی لەئازادیخوازانی عوسمانی کە((ژون تورك))ی لێ پەیدا بو، و ئەو کارانەیان کردبو، بۆ دروست کردنی دەستەیەك بەناوی ((ژون کورد))ەوە تێ ئەکۆشا.

ئەیانوت کەمیستەر دادی ئەمریکایی خستویەتیە سەرپێی ئەم کارە. میستەر داد کە لەگەڵ ئەمریکاییەکانی تر، لەگەڵ ئاسوریەکان لەورمێ وە کۆچی کردبو، چوبو بۆ هەمەدان‌و، هەر لەو ڕۆژانەدا گەڕایەوە تەورێز لەوێوە چوەوە ورمێ، ئەیان وت کەچەند جارێ چوە بۆ بینینی سمکۆ. ئەم قسەیە ئەگەر بەڵگەشی نەبوبێ لەگەڵ بەدخوازی‌و کینەتوزی کە لەمیسیونێرە ئەمریکاییەکان بینرا بو، ئەگونجا. زۆر کەس ئەمەیان قبوڵ ئەکردو وایان ئەگوت: ((ئەمریکاییان لەبەرئەوەی نەیان توانی بەدەستی ئاسوری کارێ بۆ پێشەوە ببەن، ئەیانەوێ بەدەستی کورد کارێ بۆ پێشەوە ببەن.

هەرچی هەیە ئەم ئارەزوە کەسانی تر خست بویانە دڵی سمکۆوە، هەر ئەوانیش دڵیان دایەو دلێرییان کرد. لەم ماوەیەدا کەعوسمانیان لەئێران ئەڕۆیشتن دەستەیەك لەسوپاییان‌و تۆپچیەکانی ئەوان کەچەند سەد کەس بون نەگەڕانەوە وڵاتی خۆیان بەو تفەنگ‌و تۆپانەوە کەپێیان بو چون بۆ چەهریق‌و چونە ژێر دەستی سمکۆوە. ئەم روداوە دلێری ئەوی چەند جار زیاتر کردو، بەجۆرە خۆی ئامادە بینی ئاڵای نافەرمانی هەڵ بکا، یەکێ لەهاودەستەکانی لەم کارەدا سەید تەها نەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا بو کەبنەماڵەکەیان لەکوردستاندا بەناوبانگ‌و سەید تەها خۆیشی پیاوێکی کۆشاو کاری بو))[٢٤].

نوسەرێکی مەزنی ئێران ئاوەها ئامانجی نەتەوەیی کورد هەڵ ئەسەنگێنێ. ئارەزوی سەربەخۆیی لەکوردا بەتۆوی گەڕیدە ئەوروپیەکاندا ئەنێ.

هەر کسروی خۆی، باسی مەلا و بازرگان‌و پیشەوەرەکانی تاران ئەگێڕێتەوە کەچونە ناو سەفارەتی بەریتانی‌و ئەوانی تەورێز چونە ناو کونسولگەی بەریتانیەوە لەوێ بەست نشین بون. پێشتر بەست هەر لەبارەگای پیاوە دینیە پیرۆزەکاندا ئەکراو، ئەو سەردەمە بەریتانیا گەورەترین ئیستعماری دنیا بو، کەچی ئەلقاب گەلێ شیرین بەسەر ئەو((ئازادیخواز))و((موجاهید))انەدا کەرابەری ئینقیلابی مەشروتە بون دابەش ئەکا. هەروەها هەندێ لەو مەشروتەخوازانەی وەکو ستارخان‌و باقرخان کەپەنایان بردبوە بەر شابەندەرخانەی عوسمانی‌و ئەوانەی پەنایان برد بوە

بەر خاکی عوسمانی‌و داوای پشتیوانی‌و یارمەتییان لێکردن‌و لەگەڵ ئۆردوی تورکدا گەڕانەوە بەموجاهیدو ئازادیخواز، کەچی کوردەکان بەجەردە دائەنێ. بەقسەیەکی تر بۆ تێکۆشەرانی ئێرانی پێوەندی‌و پەنابردن بۆ تورك‌و ئینگلیزو روس‌و هێزەکانی بێگانە بەرەواو بۆ تێکۆشەرانی کورد بەکاری خراپ لەقەڵەم ئەدا.

لەو گفتوگۆ راستەوخۆیەدا کەحاجی مستەفا پاشای یاملکی لەگەڵی کردوە، سمکۆ خۆی ئامانجەکانی بەمجۆرە رون ئەکاتەوە:

((پرسیار: لەماوەی ئەم دو ساڵەی رابردودا لەدژی حکومەتی ئێران جوڵاویتەوەو ئەجوڵێیتەوە، مەبەست لەم بزوتنەوەیە چیەو بەتەمای چ جۆرە دەسکەوتێکیت دەسگیر ببێت؟

((وەڵام: فارسەکان(بێگومان سمکۆ وشەی فارسی بەکارنەهێناوە، بەڵکو عەجەمی بەکارهێناوە بەڵام ئەبێ لەوەرگێڕانی ئینگلیزی داوای لێ کرابێ) رقیان لەکوردە، لەبەرئەوە من بەهەمو توانای خۆمەوە هەوڵ ئەدەم کوردەکان رێك بخەم، بۆئەوەی لەدەستدرێژی فارس رزگاریان بێت، هەر بۆیە پار شاری ورمێم گرت لەگەڵ ئەو ناوچەیەی کە لەرابردودا کوردی بوە، دواتریش شاری سەلماس‌و ئەمساڵیش فارسەکانم لەسابلاخ دەرپەڕاند.

((پرسیار: باشە تۆ هەوڵ ئەدەی بۆ ئەوەی کورد رزگارو ئازاد بکەیت‌و سەربەخۆییان بۆ ساز بکەیت؟ ئەی بۆچی پێش هەمو شتێك ناوچەی وان‌و ئەرزرۆم‌و بەتلیس‌و هەکاری خەرپوت رزگار ناکەیت‌و ئەو خەڵکە رێك ناخەی، کەماوەیەکە لەژێر جەورو ستەمی تاقمەکەی مستەفا کەمال دان؟

بۆچی ئاڵای تایبەتی خۆت هەڵناکەی، تادەری بخەیت کەوا مەبەستت لەو جوڵانەوەیە خوێن رشتن نیە، بەڵکو مەبەستت سەربەخۆییە؟

بەئاشتی‌و خۆشی بۆچی هەوڵی رێکەوتن لەگەڵ فارسەکاندا نادەی؟

((وەڵام: من وای بەباش دەزانم کە لەپێشدا لەئێرانەوە دەست پێ بکەم. من هیچ بەچاکی نازانم، لەم رۆژەدا لەگەڵ تورکەکاندا تێکی بدەم، چونکە ئەوان بەتفەنگ‌و فیشەك یارمەتیم ئەدەن. من هیچ بەپێویستیشی نازانم بۆ بێگانە بەیان‌و بڵاوکراوە بڵاوبکەمەوە، چونکە ئەوان زۆر باش شارەزای ئەوەن کەئێمە هێشتا بەشێوەیەکی خێڵایەتی دەژین، جگە لەمەش بیستومە ئەوروپاییەکان لەناوخۆیاندا لەکێشەو مشتومڕدان بۆیە ئێمە پێویستە تێکۆشین‌و پشتیش بەهێزو دەسەڵاتی خۆمان ببەستین‌و نەهێڵین فارسەکان بگەڕێنەوە ورمێ‌و سابلاخ. ئێمە بەهیچ جۆرێك کۆڵ نادەین‌و تا تاقە شوکاکێك مابێ لەم روەوە بەرهەڵستی دەکەین)).

سمکۆ لای وابو ئێران لەو کاتەدا لاوازە. ئەبێ کورد ئەو هەلە بقۆزێتەوە بۆ ئازادکردنی خۆی. کوردی جێگاکانی تریش ئەبێ یارمەتی ئەوان بدەن[٢٥].

لەو گفتوگۆیەدا کە یاملکی لەگەڵی کردوە سەبارەت بەکوردستانی تورکیاش هەر بیروڕایەکی لەو بابەتەی هەبوە:

((جەنابی ئیسماعیل ئاغا! ئەمڕۆ وەکو رۆژگاری شێخ عوبەیدوڵڵا نیە، ئەمڕۆ روداوەکانی ناو کوردستان جێی سەرنجی هەمو دەوڵەتە ئەوروپاییەکانە، لێیان ئاگادارن، تەنانەت ئەمریکای یەکگرتوش ئاگادارە، حکومەتێکی گەورەی وەکو بەریتانیا حوکمی سلێمانیو ناوچەکە دەکاتو ئاگای لەهەمو بزوتنەوەیەکی کوردە. ئەگەر هەرشتێك ئەو لێی رازی نەبێتو لەگەڵ سیاسەتیدا نەگونجێت، ئەوا لەڕوی سیاسیو عەسکەرییەوە لەدژی دەوەستێ... راستە ئێوە کاروبارتان لەگەڵ تورکە نەتەوەییەکانی ئەناتۆلیا رێك خستوە، بەڵام ئەگەر ئەوان لەبزوتنەوەکەیاندا سەرنەکەوتن، ئەوا ئێوەش تیادەچنو کەس بەهاوارتانەوە نایەت، خۆت دەزانیت، بزوتنەوەیەکی وەکو ئەوەی تۆ بەبێ پشتگیریو یارمەتی دەوڵەتێکی ئەوروپایی، بەتایبەتیش ئەمڕۆ کەبەریتانیا بوە بەدراوسێمان، بەبێ ئەوان بەهیچ مەبەستو ئامانجێك ناگەین جەلالەتی سوڵتان بزوتنەوەکەی ئەمڕۆی ئەناتۆلیا بەیاخیگەریو سەرپێچی دادەنێ، هەر لەبەرئەوەشە یۆنانیەکان بەرەو ئەنگۆرە(ئەبێ ئەنقەرە بێ)هاتونو ئامادەن، کەعەمەلیاتێکی تریشیان لەدو بکەن. لەئەناتۆلیاش زۆر کەس پێشوازیان لەهاتنی یۆنانیەکان کردوەو داوایان لێ کردون ناوچەکە داگیر بکەن. چونکە زۆر رقیان لەتورکە نەتەوەییەکانە.. ئەو تورکە نەتەوەییانە دوژمنی کوردنو دەبێ ئەوەت لەبیر نەچێ، کەئەوانە لەساڵی ١٩٠٨ەوە تائێستە چەند زیانیان لەکورد داوە. هەر چۆنێك بێت یۆنانیەکان لەتورکەکان بۆ ئێمە باشترن، چونکە هیچ نەبێ شارستانیو پێشکەوتنخوازنو تورکەکان زۆر دواکەوتو نەزانن. باشتر وایە لەگەڵ یۆنانیەکاندا پەیوەندی پەیدا بکەیتو لەم بارەشەوە ئینگلیزەکان ئاگادار بکەی، پەیوەندیان پێوە بکەو سود لەهەلو دەرفەت وەربگرە. هەوڵ بدە لەگەڵ ئەو شوێنانەدا رێك بکەوە، کەبەریتانیو ئەوروپایی تێدا نیە، وابزانم ئەگەر ئەو رێگەیە بگریتە بەر ئەوروپاییەکان گوێ لەداواکانت دەگرن...

سمکۆ لەوەڵامدا ئەڵێ: منیش زۆر رقم لەتورکە نەتەوەییەکانە، بۆ کوردیش ئەوان لەفارسەکان بۆ کورد بەدوژمنتر دەزانم. من چەند جارێك نامەم بۆ ئینگلیزەکان ناردوەو ئاگادارم کردون کەمن نامەوێ دژی سیاسەتی ئەوان بمو ئێمە هەمیشە پێویستمان بەیارمەتی بەریتانیا هەیە. بائەوان لایەنگری کورد بکەن، منیش ئامادەم بەپێی ئارەزوی ئەوان بجوڵێمەوە. ئێمە پێویستمان بەیارمەتی چەكو

فیشەك هەیەو ئەگەر لەم ڕووەوە فریامان نەکەون توشی کێشەو سەریەشە دەبم. سەید تەهام نارد بۆ بەغدا، بەلاّم هیچ سودو ئەنجامێکی نەبو، ئەوا منو سەید تەها ئێوە دەکەین بەوەکیل ئەگەر حکومەتی بەریتانیا خۆی، یاخود بەهۆی دۆستە دلسۆزەکانی پشدەریەوە، بتوانن یارمەتی چەكو جبەخانەمان بدات، بەبێ ئەوەی باغاتە ژێر رەحمی ئەفسەرەکانیەوە، ئەوا دەتوانین وانو ئەرزڕوم سیواسو هەکاری لەتورك پاك بکەینەوەو ئەوسا دەتوانین دەرسێکی گەورەو چاکیش بە ئەوانەی رەواندوزو شوێنەکانی تریش بدەین. ئەمە پێشنیاری ئێمەیەو دەتوانین دلّنیات بکەین، کەئێمە لەم گفتوگۆیەماندا راستین. ئێمە دەتوانین ئەنگۆرەش(؟)بگرینو ئەگەر ئینگلیزەکان بێ دەنگ بن، لەماوەیەکی کەمدا شاری سنەش(؟)دەگرین)).

بۆچونی سمکۆ دەربارەی لاوازیی ئێران لەجێی خۆیا بوە. لەلایەك ناکۆکی لەنێوان ئازادیخوازانی ئێران بەگشتیو چینی کۆنەپەرستو شا لەوپەری توندیدا بو، بەتایبەتی دوای بەستنی پەیمانی ئێرانی-ئینگلیزی ١٩١٩کە لەئەنجامی بەرتیل وەرگرتنی وثوق الدولەی سەروەزیرو وەزیرەکانی دەرەوەو داراییدا، ئێرانی ئەکردە ژێردەستەی بەریتانی. لەلایەکی‌تر ئێران، دەولەتی مەرکەزی ئەرتەشی بەهێزی تێدا نەما بو، لەجەنگەل، خوراسان، خوزستان خەلك هەلگەرابونەوە لەدەولەت. بەلاّم روداوێ هات بوە پێشەوە کەبوبو بەپشتیوانی ئێران ئەویش، شۆڕشی ئۆکتۆبەر بو لەڕوسیە. چونکە ئەم روداوە گەورەیە، سەرلەنوێ ئەهمیەتی ئێرانی لەستراتیجی هەمو دەولەتە گەورەکانی دنیادا زیاد کردەوە.

لەلایەك بەریتانیاو هاوپەیمانەکانی نەیان ئەویست ئێران لاوازو پارچە پارچە بێ بۆ ئەوەی بتوانێ خۆی لەبەر لێشاوی پەرەسەندنی کۆمۆنیزمدا، کە لەدەولەتی دراوسێی لای سەروی ئێرانەوە ئەهات، رابگرێ.

لەلایەکی ترەوە، روسیەش ئەیویست دراوسێکەی لای خواروی بەهێز بێو پارچە پارچە نەبێ بۆ ئەوەی دەولەتە ئیمپریالیستیەکان، بەتایبەتی بەریتانیا، نەتوانێ دەس بەسەر ئێراندا بگرێ بیکا بەبنکەی پیلانگێران دژی دەولەتی روسیای سۆسیالیستی.

لەگەلّ ئەوەی سمکۆ لای وابو ئەبێ خەریکی ئێران بێ، نەیتوانی لەگەلّ کوردەکانی ئێران پێوەندی هاو خەباتی فراوان دابمەزرێنێو، لەگەلّ بزوتنەوەی کورد لەعیراقو تورکیا هیچ کارێکی چەکداری هاوبەشی نەکرد. هەروەها نەیتوانی لەگەلّ ئازادیخوازانی ئێران هیچ کارێکی هاوبەش یا هاوکاریەك بکا.

٣- شەڕو شۆڕش

١/٣ هەلومەرجی گشتی ئێران

مێژونوسێکی ئێرانی هەلومەرجی ئەو سەردەمە بەجۆرە باس ئەکا:

((مشیر الدوله کاتێ هاتە سەرکار کەدۆخی ئێران بەهۆی روداوەکانی جەنگی جیهانیەوە(١٩١٤)پەرێشان‌و بێ سامان بو، یاخییان‌و رێگرەکان لەئەطرافی ولاتدا تالای هەلگەرانەوەیان هەلکردبو، هەندێ لەئێلات‌و عشایەر سەرەڕای ئەوەی باجیان نەئەدا، سەرپێچییان لەفەرمانی حکومەتی ناوەندی ئەکرد، حەزیان ئەکرد حکومەتی تاران لاواز بێ یابروخێ. باری دارایی ولات زۆر لەرزۆك‌و بەجۆرێکی گشتی وەرگرتنی دەرامەتی دەولەت تێك چوبو. خەزانە چۆڵ‌و حکومەتی ناوەندی ناتەوان بوبو. دانی مانگانەی فەرمانبەرانی حکومەت بەجۆرێ توشی دواکەوتن ئەبو زۆر جار چەند مانگێ تەلەبکار بون، هەلومەرجی ئەوسای ئەرتەش بێ ئەندازە جێگەی داخ بو. هێزە نیزامییەکانی ئەو زەمانە پێك هات بو لەمانەی خوارێ:

١-یەك فیرقە قازاق کە لەزەمانی پێش جەنگەوە لەژێر سەرپەرشتی ئەفسەرانی روسیای قەیسەری‌دا بەڕێوە ئەبران، ئەم ئەفسەرانە بەجۆرێکی ئاسایی لەخزمەتی دەولەتی ئێران‌دا بون. لەو کاتەدا سەرۆکایەتی فیرقە لەئەستۆی ئەستاروسلسکی‌دا بو(٨ هەزار کەس بو).

٢-تاقمی ژاندارم کە لەزەمانی میستەر شوستەری ئەمریکایی، راوێژپێکراوی دارایی ئێران‌و سەرۆکی خەزانەداری گشتی، بەنیازی کۆکردنەوەی داهاتی دەولەت، دامەزرێنرا بون. ئەم تاقمە لەسالی ١٣٢٩ی قەمەری‌دا پێك هێنرا بو. دوایی بو بەناوکی سەرەکی بەڕێوەبەرایەتی ژاندارمەری کە بەهۆی کۆلۆنیل یال مارسون‌و چەند ئەفسەری سویدی تر بەرێکخستنێکی نوێ دامەزرابو. (هەمویان ٨هەزارو ٤٠٠ کەس بون)

لەلای سەروی ئێران‌دا(کەنارەکانی دەریای خەزەر بەتایبەتی رەشت)هێزی موتەجاسرین خەریکی شەڕبون لەگەڵ ئۆردوی قازاق، لەئازەربایجان ئیسماعیل ئاغای سمکۆ راپەڕی بو خەریکی پێکادان بو لەگەڵ بەشێکی ئۆردوی ژاندارم. هەروەها کوردەکانی کوردستانیش بەشێکی تری ئۆردوی ژاندارمیان بەخۆیانەوە خەریك کرد بو لەشەڕ هەلاتن‌دا بون.

لەسەرانسەری ئێران‌دا تێکهەلچون‌و پێکادان روی ئەدا...))[٢٦].

سمکۆ لەسەرەتای دەس پێ‌کردنی بزوتنەوەکەیەوە ئاگاداری لاوازی ئێران‌و خراپی هەلومەرجی گشتی حکومەتی ئێران بو. لەبەرئەوە لای وابو ئەوە هەلێکە

ئەبێ کورد بۆ سودی خۆی بیقۆزێتەوە. کوردی شوێنەکانی تریش پشتیوانی لەمان بکەن بەئامانجی نەتەوەیی خۆیان بگەن.))[٢٧].

سالّی ١٩١٩ دو روداو بون بەهۆی تەقاندنەوەی ناکۆکی دێرینەی کاربەدەستانی ئێران و کورد بەتایبەتی شوکاك لەناوچەی ورمێدا. پیلانی کوشتنی سمکۆ و ناردنی حاکمێکی نوێ بۆ رەواندنەوەی کورد لەورمێ.

٢/٢ پیلانی کوشتنی سمکۆ

جێنشینی والی ئازەربایجان لەتەورێز کابرایەك بو بەناوی. مکرم الملك پیلانێکی بۆ کوشتنی سمکۆ دانا. بۆمبێکی لەناو قوتویەکی شیرینیدا بۆ نارد بۆ ئەوەی لەکاتی هەڵپچڕینیدا پێیدا بتەقێتەوە.

کسروی روداوەکە بەجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((مکرم الملك ، نائب الایالە، لەبەرئەوەی سوپایەکی لەبەردەستدا نەبو بینێرێتە سەر کوردەکان، بەناچاری بیری لەچارەیەکی تر ئەکردەوە، ئەوە بو کەبۆمبێ بۆ ئیسماعیل ئاغا بنێرێ و لەناوی ببات. سالّی ١٢٧٨ لەکاتی جەنگەکانی تەورێزا حەیدەر عمواغلی و کسانێکی تر لەئازادیخوازانی ئەم شارە بۆ کوشتنی شجاع نظام بیریان لەم چارەیە کرد بوەوە. قوتویەکیان بەناوی((ئەمانەت))ەوە بەپۆستەدا بۆ ناردو کوشتیان. مکرم الملکیش ئەیویست هەمان شت لەگەڵ سمکۆ تاقی بکاتەوە.

بۆ ئەم کارەش هاوبیرو هاوکارەکانی بەنهێنی لەئەرمەنەکان بو، بۆمبەکەش ئەوان دروستیان کردو مکرم الملك ناردی بۆ خوی، لەبەرئەوەی خەسوی ئیسماعیل ئاغا لەگوندێکی خوی دائەنیشت، بەو ناوەی کەئەوە قوتوی شیرینیە ئەو ژنە بۆ زاواو نەوەکەی خۆی ناردوە. ناردی بۆ چەهریق بۆ ئیسماعیل ئاغا.

بەڵام سمکۆ لەشجاع نظام هوشیارتر بو خۆی دەرباز کرد. لەزمانی ئەوەوە وائەگێڕنەوە: کەقوتوەکەیان هێنا کوڕەکەم بەناوی ئەوەوە کەئەمە شیرینیەو نەنکی بۆی ناردوە، پێی لەسەرکردنەوەی داگرت. من داستانی شجاع نظامم بیرکەوتەوە. بەدگومان بوم و هۆشیار بومەوە. لەبەرئەوەی لەسەر چیمەن دانیشت بوم وتم لەوێ بیکەنەوە. هەر کەنەخشەکەیان دڕی و، رۆشنیەکی کەمی لێ دەرکەوت، من فرسەتم نەداو بەپێ تێم هەڵ داو هاویشتم بۆ دەرو باوەشم بەکوڕەکەم دا کردو خۆم لەسەر سەوزیەکە درێژ کرد. بۆمبەکە چەند هەنگاوێ دور لەئێمە تەقیەوە.

بەجۆرە سمکۆ لەمەرگ رزگار بو. بەڵام بۆمبەکە لەجێیەك تەقیەوە عەلی ئاغای برای و چەند کوردێکی تری کوشت و ئەمەش بەهانەیەکی تری دایە دەستی سمکۆ. نظام السلطنە لەساڵی ١٢٨٤دا(یەك ساڵ پێش بزوتنەوەی مەشروتە) تەئمینیدا

بەجەعفەر ئاغای براگەورەی سمکۆو بەقورئان سوێندی بۆ خواردو هێنایە تەورێز. دوایی ئەوی لەگەڵ دو کەس لەهاورێکانی کوشت، ئەوانی تر بەڕاکردن گیانی خۆیان دەرباز کرد.

سمکۆ لەم راپەڕینەدا ئەوانەی کردە بەهانە...))[28]

ئەم پیلانە سمکۆی بەتەواوی دوردۆنگ کرد لەئێران بۆی دەرکەوت هێشتا دەستیان هەڵ نەگرتوە لەپیلانگێڕانو کوشتنی بەفێڵو دوژمنایەتی لەپەنای دۆستایەتی‌دا. کەوتە هەڕەشە کردن لەکاربەدەستانی ئێرانیو هاندانی کورد بۆ شۆڕش لەپێناوی ئازادی‌دا.

٣/٣ دانانی حاکمی نوێی ورمێ

هەر لەو رۆژانەدا کەویستیان سمکۆ بکوژن سپهدار کەبۆ دوەمین جار ببو بەوالی ئازربایجان، ضیاءالدولەی تەلبورزی دانا بەحوکمڕانی ورمێ لەجێگەی سەردار فاتیح.

بەقسەی تمدن، ضیاءالدولە هات بو بۆ بەرهەڵستی نفوزی کورد لەورمێ. بەقسەی دهقانیش، هات بو بۆ راگرتنی ئاسایشی ورمێو پاراستنی لەدەستدرێژی کورد. بۆ ئەو مەبەستەش، دوسەد سوارە نیزامو تۆپێکی شاخاوی لەرێگەی گۆمی ورمێوە لەگەڵ خۆی هێنا بو. هەروەها هانی خەلکیشی دا بۆ ئەوەی لەهەمو گەڕەکێکی ورمێ کۆمیسیۆنێکی جەنگی پێك بهێنن بۆ پاراستنی شارەکەیان لەهێرشی کورد[29].

بەر لەهاتنی ضیاءالدولە هەندێ کورد چوبونە ناو ورمێ لەوێ ئەژیان. کەبینیان بەتۆپو سوارە نیزامەوە هات، رەوینەوە.

دوای ٥ رۆژ لەگەیشتنی حاکمی نوێ سەر لەبەیانی ٦٠ کورد چوار دەوری خانوی حاکمیان گرت. ئەیان ویست ضیاءالدولە بگرن. تەقە دامەزرا. سەربازەکان بەدەنگ تەقەکەوە هاتن بۆ یارمەتی دانی حاکم. خەلك کە بەتێکهەڵچونی کوردو سەربازەکانی حکومەتیان زانی، هەرکەس چەکی هەبو تاوی دایەو چون بۆ یارمەتی حاکم. پەلاماری کوردەکان سەری نەگرت. بەتەقە لەشار دەرکران. لەبەرئەوەی خەلکی ورمێ ئەو کارەی کوردەکانیان بەهاندانی دکتۆر پاکارد ئەزانی، تاقمێکیان هەڵیان کوتایە سەر بارەگای ئەمریکی ٦٠کەس لەو مەسیحییانەیان کوشت. کە لەوێ دالدە درا بون.

سمکۆ ئەی ویست نەهێڵێ ضیاءالدولە جێگیر بێ. لەو رۆژانەدا هەمو رێگە زەمینییەکانی ورمێ گیرا بون. تەنیا رێی بەندەری گوڵمانخانە مابو لەسەر گۆمی ورمێ. گوڵمانخانە عەماری گەنمی لێ بو. سمکۆ بەهەواڵی سەرنەکەوتنی

پەلامارەکەی ورمێی زانی دەستەیەك شوکاکی بەسەرۆکایەتی تاهیر بەگ ناردە سەر گوڵماغانەو گرتیان بۆ ئەوەی لەتەوریزەوە نەتوانن هێز بۆ یارمەتی ضیاءالدولە بنێرن.[20] ورمێ کەوتە ناو ئابلۆقەی کوردەوە.

٤/٣ جەنگی پروپاگەندە

چەکدارەکانی کورد لەناو شاری ورمێدا ئەگەڕان. خەلکی بەگرتنی گوڵماغانەیان زانی. دوکان و بازاڕیان داخستو چونەوە ماڵەکانی خۆیان. سەرکردەکانی کورد کەئەمەیان دی، کەوتنە هەوڵدانی ڕاکێشانی دانیشتوان.

تمدن، شایەتی ئەو ڕۆژانە بوە. هەندێ لەهەوڵەکانی کورد بۆ بەدەس هێنانی دۆستایەتی خەلکی ورمێ ئەگێڕێتەوە. لێرەدا هەندێکی دوبارە ئەنوسینەوە.

چوارشەمە ٣١ اردیبهشت ١٢٩٨(١٠رەمەزان ١٣٣٧/١١مە ١٩١٩)کوردەکان لەشار جاڕیاندا:

((خەلکینە بزانن‌و ئاگادار بن!

ئێمە هیچ ناکۆکییەکمان لەگەڵ ئێوە نیە. هیچ جۆرە دوژمنایەتییەك لەبەینی ئێمەو ئێوەدا نیە ئێوە دڵنیا بن‌و بڕۆن دوکانەکانی خۆتان بکەنەوەو خەریکی کاروکاسبی خۆتان بن.

ئێمە تەنیا لەگەڵ حکومەتی بێگانە موخالیفین، کە لەدەرەوەی شارەوە هێنراونەتە ئێرەو، لەناو خەلکدا نیفاق‌و دوبەرەکی بڵاوئەکەنەوە. بەکەلك وەرگرتن لەدوبەرەکی ئەکەونە پڕکردنی گیرفانی خۆیان. بەگیرفانی خالی دێن‌و بەگیرفانی پڕو کەلوپەلی زۆری گرانبەهاوە لەم شارە ئەڕۆن. ئەم جۆرە حکومەتانە هیچ گوێ نادەنە میللەت‌و شار. هەر لەبیری ئەوەدان حەددی ئەعلای ئیستیفادەی نا مەشروع‌و عەییاشی‌و هەرزەگی‌و حەیف‌و مەیل کردنی پولی میللەت دان.

بەڵێ ئێمە لەگەڵ ئەم جۆرە کەسانەی بەڕاستی وەکو زەرو وان دوژمنایەتی ئەکەین.

ئەهالی موحتەرەم!

وەرن غیرەت بدەینە بەر خۆمان‌و فەرماندار لەناو خودی ئەهالی ورمێدا هەڵ بژێرین‌و نەهێڵین بۆ ئێمە لەکون‌و کەلەبەرەوە فەرماندارمان بۆ بهێنن))[31].

هەینی ٢ خرداد ١٢٩٨(٣ رەمەزان ١٣٣٧-١٣ مە ١٩١٩)

لایەنگرەکانی سمکۆ بەردەوام بون لەسەر پێوەندی گرتن لەگەڵ خەلك، لەبازاڕو لەماڵان‌و بەخەلکیان ئەوت:

((لێرە بەدواوە ئەبێ فەرماندارەکان لەلایەن خەلکی ورمێ‌و لەناو خەلکی ورمێ هەڵ بژێردرێن و دابنرێن. تەنانەت سەرۆکی هەمو دائیرەو لقەکانیش ئەبێ

لەخەڵكی خودی ورمیّ بن. ئەی ئەم هەمو ئەعیان‌و ئەشرافی ورمیّ كەسەدان ساڵە خەڵكیان بەڕێوە بردوەو مەقاماتی حەساسیان هەبوە. بۆچی ئەبیّ ئێستە لەگۆشەو كەنارا رابوەستن‌و فەرماندار بۆ ئێمەو ئەوان لەدەرەوە بێت؟ بۆچی سەرۆكی نەزمییەو سەرۆكی ژاندارمرییان لەدەرەوە هێناوەو لەدەرەوە ناردوە؟

مەگەر لەخودی ورمیّ كەسانی بەسیرو ئاگادار كەمن كەئەو كەسە پوچانەیان بەسەر ئێمەدا سەپاندوە كە بەكیبرو نوخووەت رەفتار ئەكەن. هەوڵ ئەدەن هەمیشە بەینی كوردو عەجەم تێك بدەن. گیرفانی خۆیان پڕ بكەن. بەزەرقوبەرقەوە بژین. مەگەر ئەوانەش خەڵكی ئەم وڵاتە نین. دڵیان بەم ناوچەیە ناسوتیّ. تائێستە بەرامبەر بەو هەمو مانگانەیەی كەوەریان گرتوە، بایی دیناریّ خەریكی ئاواكردنەوە بون‌و بۆ پێشكەوتنی ئەم بەشە كارێكیان ئەنجام نەداوە))[٣٢].

ئەم قسانە كەشایەتێكی ئەو سەردەمە ئەیگێڕێتەوە، چونكە بێ بڕواییەكی قوڵ لەنێوان عەجەم‌و كورد، دروست بوبو، خەڵكی ورمیّ بەدەنگیەوە نەهاتن تەنانەت كابرای شایەت كەلێی ئەدویّ ئەڵیّ:

((دیسانەوە داروودەستەی سمكۆ لەكۆڵان‌و بازاڕدا كەوتنە پێوەندی لەگەڵ خەڵك‌و قسەیان بۆ ئەكردن(مەبەستی ئەو قسانەیە كەنوسراون) بیروڕای خۆیان رون ئەكردەوەو، كەوت بونە بڵاوكردنەوەی. مەعلومە كەكوردەكان لەجێگەیەكەوە تەعلیماتی ئیجتیماعی و ئەفكاری سیاسیان وەرئەگرن‌و تەنانەت رەزیفەی تەبلیغاتیان لەئەستۆ گرتوە))[٣٣] مەبەستی ئەمن كۆمیسیۆنی ئەمریكاییە كەئەبیّ دەرسیدا دابن.

لێكدانەوەی قسەی باش لەسەر بنچینەی سوئی نییەت، ئەویش رەنگدانەوەی ئەو پێوەندیە نائاساییە بو كە لەماوەی چەند قەرنی رابردودا دروست بوبو. لەجوڵانەوەكەی شێخ عوبەیدوڵڵادا تەقی بوەوەو بوە شەڕێكی ئەهلی خوێناوی. لەكاتی جەنگی جیهانی‌و لەشكركێشیەكانی عوسمانی‌و روسیدا دوبارە بو بوەوە. ئێستاش بزوتنەوەی رزگاری خوازی كورد بەرلەوەی ڕوبەڕوی بەرهەڵستی رەسمی‌و هێزی دەوڵەتی ئێران ببیّ، روبەڕوی ویستی سەلبی عەجەم ئەبو.

ئەگینا ئەم قسانە، وەكو ئەو قسانەن كە لەسەردەمی مەشروتەدا ئەكران‌و، دوایی تر لەقانونی ئەساسی ئێراندا وەكو بەشیّ لەمافەكانی خەڵك بۆ دانانی ئەنجومەنی ولایەتی‌و ئیالەتی نوسرا بون‌و. بەگشتی ئەچونە خانەی بیری دیموكراسیەوە. كەچی توركە ئازەرییەكان گوێیان لیّ نە ئەگرتن‌و، هاوكارییان لەگەڵ نە ئەكردن‌و، نەئەبونە هاودەنگیان.

ئێرانیەکان شێخ محەمەد خیابانی بە یەکێ لەئازادیخوازانی گەورەی ئێران دائەنێن. ساڵێ دوای ئەو روداوانە لەتەوریز(قیام))ی کرد لەوتارێکا کە لەکۆشکی ((تجدد))لەتەوریز بۆ لایەنگرەکانی داوەو، لەرۆژنامەی ((تجدد))ی ئۆرگانی بزوتنەوەکەیاندا بڵاوکراوەتەوە ئەڵێ:

((ئاغایان!

ئێوە ئەزانن بۆچی راپەرین؟

ئەگەر هەلومەرجی پێش راپەرین هەڵ بسەنگێنین، حاڵەتی ئەسەف ئەنگێزی مەملەکەتو ئیختیلافاتی بێ حەدو حەسری مالیەو ئیقداماتی بێ ناموسانەو جانییانەی نەزمیە(شەهرەبانی)بهێنینە بەرچاو، پێویستی ناچاری راپەرین هەست پێ ئەکەینو تێ ئەگەین..

ئەو دزانەی کە لەتەوریز دەرئەکرێن(مەبستی مەئمورینی ئیداریە)نابێ ببنە سەدرنشینی ئەمارەت، جانییانی کە لەمەرکەزی ئازەربایجان هەڵدێن نابێ جڵەوی حکومەتی شارو ئوستانەکانی تر بەدەس بهێنن، چونکە هەمو خاکی ئازربایجانی ئێران پیرۆزو دیموکراسی ئێران خاوەنی شەخسیەتی حوقوقین...))[٣٤].

ئەم قسانەی خیابانی لەگەڵ قسەی جارچیە کوردەکانی ورمێ جیاوازییان چیە؟ بۆچی ئەبێ وتاری لەهەمان بابەتی کورد بە((تەعلیماتی))کۆمیسیۆنەکانی بێگانە دابنرێو وتاری خیابانی بە بەیانی ئازادی.

هێزەکانی سمکۆ ورمێیان ئابلۆقەدا. رێگەکانیان بەست. گرانیو قاتوقڕی لەشار بڵاوبوەوە. ئەڵقەی ئابلۆقە دانی شاری ورمێ تا ئەهات تەنگتر ئەبو چونکە هەمو رۆژێ زۆرتر کورد ئەهاتنە پاڵ سمکۆو، هەمو شەو هێرشیان ئەکردە سەر قەڵای ورمێ. خەڵکی ورمێ بەرگرییان ئەکردو نەیان ئەهێشت بکەوێتە دەست کورد.

((کۆمیسیۆنی جەنگ))چەکدارەکانی ورمێی بەسەر ٧ دەروازەکەی شارو بورجەکانو دیواری قەڵادا بۆ بەرگری لەهێرشی کورد دابەش کردبو[٣٥].

ئەم کۆمیسیۆنە نەی ئەتوانی پارەی کڕینی تفەنگو فیشەك و باروتو موچەی تفەنگچیەکان تەئمین بکا. داوایان لەمیستەر پاکارد سەرۆکی میسیۆنی ئەمریکایی کرد ٣هەزار تومانیان بەقەرز بداتێ. ئەویش پارەکەی پێدانو بەوە کەوتنە دیفاع لەشار[٣٦] سەیر ئەوەیە لەگێڕانەوەی روداوەکاندا ئاغای تەمەن کورد تاوانبار ئەکا بەوەی پارەیان لەمیستەر پاکارد وەرگرتوەو بە ئامۆژگاری ئەو کەوتونەتە جوڵان. کەچی لەهەمان کاتدا خۆی وەرگرتنی پارە لەپاکاردا بۆ کڕینی چەكو دابین کردنی پێویستیەکانی بەرهەڵستی کورد ئەگێڕێتەوە.

٢٠ی مایسی ١٩١٩هێرشی بۆ سەر شار دەس پێ کردەوە. سەرەتای شەوی ١٢ی رەمەزان هێرشەکەیان توند کرد، بەڵام چەکدارەکانی ورمێ بەرهەڵستیان کرد. هێرشەکەی ئەم جارە سمکۆ خۆی راستەوخۆ سەرکردایەتی ئەکرد. تەرکیزی کردبوە سەر دەروازەکانی نوگچر، عەسکەرخان، بلو. هەوڵیاندا لەلای بلووە درزێك بکەنە دیواری قەڵاوە. هێرشی ئەمجارەش دوای ئەوەی ٣٦ سەعاتی خایاند نەیتوانی دەس بەسەر ورمێدا بگرێ. لەبەرئەوە کشانەوە[٢٧].

ئابلۆقە دانی ورمێ ماوەی ٢٥ رۆژی خایاند. خەڵکی شار لەو ماوەیەدا ئازایانە بەرگرییان لەشارەکەیان کردو نەیان هێشت بکەوێتە دەست کورد. کۆنسولی ئینگلیز کەوتە ناوبژی‌و حاکمێکی نوێ بۆ ورمێ دانرا. لە١٥ی تیرماهی ١٢٩٨(٨ی شوالی ١٣٣٧/ ٨ ژوئیە ١٩١٩)سمکۆ ئابلۆقەی ورمێی بەردا. پاراستنی ئاسایشی رێگەکان بەسمکۆ خۆی سپێردراو بەم کارە لەلایەن فەرماندارییەوە مانگانەی بۆ بڕدرایەوە. ئەویش چەند کەسێ چەکداری بۆ ئەم کارە تەرخان کرد[٢٨].

لەو دەوروبەردا سمکۆ ئەی ویست دەسەڵاتی خۆی فراوان بکا بۆ گوندەکانی لەکستان‌و سولتان ئەحمەدو قەرەقشلاخ کەئازەری بون. ئەوانە ملیان نەئەداو شەڕی خوێناوی رویدا لەنێوانی خەڵکی ئەوێ‌و هێزەکانی سمکۆدا. دانیشتوانی ورمێ‌و دەوروبەری بەردەوام داوای یارمەتییان لەتەورێزو تاران ئەکرد.

٥/٣ گفتوگۆیەکی سەرنەکەوتو

سەردار ئینتسار تازە بوبو بەجێگری والی کەوتە سازدانی هێز بۆ سەرکوت کردنی سمکۆ. سەرەتا ماژور میرحسێنخانی لەگەڵ هێزی ژاندارم رەوانە کرد. بەدوی ئەواندا دەستەی قازاخ. داوای سوارەی لەهەمو لایەك ئەکردو پەیتا پەیتا ئەی ناردن. لەتارانەوە فیلیپوف سەرکردەیەکی قازاخیان بۆ فەرماندەیی لەشکر نارد.

فیلیپوف دوای دیتنی سەردار ئینتسار چو بۆ شەرەفخان بۆ دەس کردن بەکار. چەند شەڕو تێکهەڵچون لەنێوان کوردو هێزی ئێراندا رویدا. گرنگ ترینی ئەو شەڕانە لەنزیك دیلمقان قەوما. ٤ کەس لەسەرکردەکانی قازاخ‌و چەند کەسێ لەسەرکردەکانی ژاندارم کوژران. دیلمقان ناوەندی سەلماس کەوتەوە دەست هێزی ئێران.

سمکۆ تەلگرافێکی بۆ عین الدولەی والی ئازەربایجان نارد. عین الدولە ئەگەرچی والی ئازەربایجان بو بەڵام لەزەنجان دائەنیشت. عین الدولە فەرمانی راگرتنی شەڕیدا. شەڕ راوەستاو گفتوگۆ لەنێوان سمکۆو سەردار ئینتسارو

فیلیپوف دەستی پێ کرد. ئێرانیەکان ئەم مەرجانەیان بۆ لێ خوش بونی سمکۆ دانا بو:

١-تالآنیەکانی لەکستان بداتەوە بەخاوەنەکانیو خوێنبایی کوژراوەکان بدا.
٢-پاشماوەی سوپاییانی عوسمانی لای خۆی دەربکا.
٣-دەس وەرنەداتە کاروباری سەلماسو ورمێ.
٤-خەرجی لەشکری دەوڵەت بیژێرێ.
٥-هەرچی تفاقێکی جەنگی لایە تەسلیمی دەوڵەتی بکا.
٦-ئەحمەد ئاغـای بـرای بنێـرێ بـۆ تـەورێز بـۆ ئـەوەی لەقازاقخانـە لـەناو سەرکردەکاندا بێ[39].

هەر کەس نەختێ رێزی خۆی بگرێ مەرجگەلی لـەو بابەتـە قوبـوڵ ناکـا، نـەك کەسـێکی بـەناوبانگ ولاسارو خـاوەن ئامـانجی سیاسـی گـەورەی وەکـو سمکـۆ. گفتوگۆ سەری نەگرت. زۆری نەخایاند تێکهەڵچونو شەڕ دەستی پێ کردەوە.

سمکۆ بەکردەوە خەریك بـو دەسـەڵاتی لەناوچـە دێهاتیـەکانی ورمـێ، سـەلماس، خوی، میاندواو، شنۆ.. جێگیر ئەبو.

٦/٣ درێژەکێشانی شەڕ

حکومەتی ئێران لەبەردەمی گۆڕانی ناوەکی گـرنگـدا بـو. ناوەنـدی دەسـەڵاتی زۆرو ناکۆك دروست بوبون. پشێوی لەهەمو ئێراندا هەبو. دەسەڵاتی ناوەنـدی کـز بو. دەسەڵاتی زنجیرەی قاجـار خـەریك بـو کۆتـایی ئـەهات. رەزا خـان لـەقازاقێکی پچوکەوە بوبـو بەئەفسـەرێکی گـەورە. دوایـی تـر بـو بەسـەرداری سـوپا. بـەبیانوی رزگارکردنی نیشتمانەوە لەپشێویو لاوازی خۆی ئامادە ئـەکرد دەسـەڵات بگرێتـە دەستو خۆی ببێ بەشای ئێران.

لەتاران کابینە زۆر نـە ئەمایـەوە، لـەئازەربایجانیش والیـەکان زو زو ئـەگۆڕان. کارەکانی سمکۆ لەهەمو ئێراندا دەنگـی دابـوەوە. کـاری ئـەکردە سـەر دامـەزرانو مانو روخانی کابینە[40]. لەبەرئەوە هەر کابینەیەك ئەهاتە سەر کارو هەرکەس ئـەبو بەوەزیری جەنگ ئەبو دواهێنان بەبزوتنـەوەی سمکـۆ لەبەرنامـەی کارەکـانیدا بـێ. سمکـۆش لەهەوڵـدانێکی بـەردەوامدا بـو بـۆ فـراوان کردنـی ناوچـەکانی شـۆڕشو ئـازادکردنی مەڵبەنـدە کوردنشـینەکان لەدەسـەڵاتی عەجەم. هێزەکـانی شـۆڕش ورمێ، سابلاغ، شنۆ، خوی کەوت بوە ژێر دەست.

کاتێ مخبر السلطنه بو بەوالی ئازربایجان یەکەمین لەشکرکێشی گـەورە بـۆ سـەر سمکۆ دەستی پێ کرد.

مخبر السلطنه هێزێکی قازاخی بەفەرماندەیی سەرتیپ ظفر الدولە ناردە تەسوج و هێزێکی ژاندارمی بە فەرماندەیی ملك زادە ناردە سابلاغ. هێزەکانی کورد ئەم دو هێزەیان تەفروتونا کرد. ظفر الدولە بۆ ئەوەی خۆی لەدیلی دەرباز بکا بە بەلەم لەگۆمی ورمێوە هەلات. ملك زادەش بەدیل گیا[41].

سمکۆ ئەفسەرەکانی پاش ماوەیەك ئازاد کردو بەملك زادەی وت: ((ئاغا برۆ بەم والیە بێ لیاقەتە دلرەقە بلێ، شەرم بیگرێ، لەم چەند هەنگاوەی دوایی تەمەنیدا لاوانی برۆمەندو تازە پێگەیشتو نەکاتە خۆراکی لولەی تۆپ))[42].

لەسەر داوای هەمان والی ١٥٠٠ ژاندارم بە سەرکردایەتی لیند بیرگ گەیشتە تەوریز، پاش حەسانەوە رەوانەی شەرەفخانە کران.

هێزێکی ٣ هەزار کەسی چریکی تازەرییش بەسەرکردایەتی امیر ارشد کۆکرابوەوە. امیر ارشد سام خانی حاجی علیلو برای محمەد حسێن خانی ضرغام، بکوژی جەعفەر ئاغای شوکاك بو.

اقبال السلطنەش بەسوارەکانی ماکۆوە ئەبو بەشداری ئەم هێرشە بێ.

لەرۆژی ٢١ی کانونی دوەمی ١٩١٩ (٢٨ ازرماه ١٣٠٠ش ٢٧ ربیع الاول ١٣٣٨) قەمەریدا لەداوێنی کێوی شکریازی لەبەینی خوی و سەلماسدا لەشوێنێکا بەناوی قانی دەرە(واتە دۆلی خوێناوی) هێزەکانی ئێران و لەشکری کورد لێکیاندا.

ئەم هێزە لەسەرەتادا هەوالی سەرکەوتنی خۆی و شکانی کوردی بلاوکردەوە، بەلام امیر ارشد کە لەبەرزاییەکانی شکریازیەوە سەرکردایەتی شەرەکەی ئەکرد کوژرا. هێزەکەی پەرەوازە بون و لاشەی خۆیشی لەمەیدانی شەرا بەجێ ما[43].

ئەم هێرشە لەبەر خراپی پلانەکەی و نارێکوپێکی هێزەکەو لێ نەهاتویی سەرکردەکانی تێ شکا. ورەی شۆرشگێرانی کوردی پێ بەهێز بو. بەلام ئەمە سەرەتای دەس پێ کردنی لەشکرکێشییە گەورەکانی حکومەتی ئێران بو لەسەرەتادا بۆ رێبرین لەتەنینەوەی شۆرشی کوردو ئینجا تەسك کردنەوەی ناوچەکانی و سەرەنجام لەناوبردنی یەکجاری.

٧/٣ رەفتاری سمکۆ لەگەل دوژمن

هەندێ کاری سمکۆ جێگەی رەخنە لێ گرتن بو. تا ئەندازەیەك کاری لەناوبانگی سمکۆش کرد بو، هەلوێستی لەهەندێ ئەنجومەنی مەشروتەخوازان، کوشتنی مارشیمۆن، راوورووت و تالانی کەهێزەکانی لەناوچەکانی دۆست و دوژمندا ئەیان کرد. رەفتاری رەقی خۆی لەگەل دوژمن. دوژمن و ناحەزەکانی سمکۆو بزوتنەوەی کورد پروپاگەندەی زۆریان بەم کەرەستانەوە ئەکرد. بگرە بۆ زراندنی ناوی کوردو

شکاندنی ناوبانگی بزوتنەوەکەی‌و بەدناوکردنی سمکۆ زۆریان بەم قسانەوە ئەنا. نوسەرانی ئێرانی هەتا ئێستەش کەدەربارەی سمکۆ ئەنوسن، لایەنی بێلایەنیی‌و پێوانەی زانستیی بەر ئەدەن. بەدوژمنایەتییەکی بێ ئەندازەوە وەکو جەردەیەکی خوێنڕێژی خێڵەکی دواکەوتو باسی ئەکەن.

لەو گفتوگۆیەدا مستەفا پاشا لەگەڵی کردوە،، سمکۆ هەندێ لەو رەخنانەی لەباری سەرنجی خۆیەوە رەت کردۆتەوە. دەربارەی کوشتنی مارشیمۆن، راوورِوتی هێزەکانی، رەفتاری رەق بەرامبەر دوژمن دراوە، دو نمونە لێرەدا رائەگوێزین:

((پرسیار: هۆی کوشتنی ئەو ٨٠٠ دیلە فارسەی کە لەسێپتەمبەری ساڵی رابردودا گیرا بون، چی بو؟

وەڵام: ئەوانە وەختی خۆی لەشەڕی ورمێدا گیرابون، هیچ خراپەیەکمان لەگەڵ نەکردن، بەڵکو جل‌و پارەمان دانێ بەو مەرجەی نەچنەوە پاڵ ئێران، بەرەڵلامان کردن. بەڵام هەر کەبەربون چونەوە پاڵ ئێران‌و دەستیان کردەوە بەدەسدرێژی‌و کوشتن‌و برین، بۆیە ئەمجارە لێیان خۆش نەبوین‌و تۆڵەمان لێ کردنەوە.

((پرسیار: کەواتە ئێوە دەڵێن، بە تەواوی بۆ نیشتمان هەوڵ دەدەن، وانیە؟ بەڵام ئەی بۆچی کەسابڵاختان گرت، دوکانەکانیان تالان کران‌و هەندێکیشیان کوژران، لەناو ئەوانەدا قازی لطیف کەپیاوێکی ناسراوو رێز لێگیراو بو؟

... ئایا ئەو جۆرە روداوانە ئێرانیەکان دڵ خۆش ناکاو بۆ سودی ئەوان نیە؟

وەکو بیستم ماڵی حاجی ئیلخانی سەرۆکی ناسراوی دیبۆکری تالان کراوە، لەبەرئەوە هیچ دور نیە کەبەشێك لەمەنگوڕو بەگزادەی گەورك‌و ناوچەی سەقز دژی تۆ یەك بگرن...

((وەڵام: وەختێك رومان کردە سابڵاخ، ناردمان بەشوێن هەمو سەرکردەکاندا، بەڵام نەهاتن. هیچ نوێنەرێکی سەقز یا نێردراوێکی نەهات. ئێرانیەکانیش لەناو شاردا شەڕیان دەکرد. شەڕەکە دو رۆژ درێژەی کێشا. ئەوە بو لەئەنجامدا ناو شار گیراو هەندێك کەس کوژران. شوکاکیشیان تێدا بو. لەو شەڕەدا دانیشتوانی شارو عەشایەر تێکەڵ بون‌و تێکرژان‌و رەشاش‌و تۆپیشی تێدا بەکارهێنرا.. لەحاڵەتێکی وادا، ناتوانرێت رێگا لەتاڵان‌و برۆ بگیرێت، ئەگەرچی من خۆم زۆر دژی ئەوە بوم.

ئێمە گومانمان لەعەشیرەتی مەنگوڕو دیبوکری هەبو، بەڵام گوێشمان نەدایە. حاجی‌ی ئیلخانی بەوەشەوە نەوەستا کەهەر ببێتە لایەنگری ئێرانیەکان، بەڵکو بەناوی کوردەوە داوای لەخەڵك دەکرد. کەبچنە پاڵی‌و شەڕمان لەگەڵدا بکەن. عەشیرەتی مامەش زۆر دڵسۆزی ئێمەن کوڕی خوالێخۆشبو محمود ئاغای هەمزە ئاغامان کردە حاکمی سابڵاخ‌و کەریم ئاغای برای بەموفەتیشی ناوچەی

حەمەجان(؟)و ناوچەی بانەلیس(؟)و گەورکی دراوسێی. دوای گرتنی سابلاغ توانییان فارسەکان لەسەقز دەربکەن، بەلام لەسەر داوای خەلکی سەقز دەولەت ٣٠٠-٤٠٠ جەندرمەی خۆی لەسنەوە ناردو بانالیسیان گرتەوە...))[44].

٤-سمکۆو رۆژنامەوانی

رۆژنامەوانی کوردی لەچاو رۆژنامەوانی لەناو گەلانی ترا درەنگ لەدایک بوە. کوردستانی ئێران دوای شوێنەکانی تریش کەوتوە. وەکو هەندێ سەرچاوە ئەگێرنەوە یەکەمین گۆڤار بەزمانی کوردی بەناوی ((کوردستان))ەوە سالی ١٩١٢ لەلایەن میسیونێرەکانەوە لەورمێ چاپ کراوە. ئەویش زۆر نەژیاوە[45]. بەلام سەرچاوەیەکی تر ئەلێ: عەبدولرەزاق بەدرخان رۆژنامەیەکی کوردی لەورمێ لە ١٩١٢دا دەرکرد, کەروسەکان عەبدولڕەزاق بەگیان لەورمێ دورخستەوە، دوای ئەو سمکۆ ئەرکی دەرکردنی گرتە ئەستۆ تا ١٩١٤ کەداخرا[46] ئاگادارییەکی ئەوتۆ دەربارەی ئەم رۆژنامانە هێشتا لەدەستا نیە. سمکۆ لەزەمانێکا ورمێی بەدەستەوە بو. هەفتەنامەیەکی کوردی- فارسی بلاوکردۆتەوە. دوای گرتنەوەی ورمێ ئەویش راوەستا.

١/٤ رۆژنامەی ((کورد)) یا ((رۆژی کورد-شەوی عەجەم))

تمدن خاوەنی چاپخانەیەکی ورمێ، ئەگێرێتەوە:

((رۆژێکیان شێخ عەبدوللا((لەکەسانی تێگەیشتوی سمکۆو لەخزمانی سەید تەها))هاتە لام, لەناو قسەکانیدا دەری خست ئاغا((واتە سمکۆ))لەبەرچاوێتی بەهۆی نەبونی بلاوکراوە لەرضائیە ئەم نوقسانیە نەهێلێو لەرضائیەش رۆژنامە بلاوبکرێتەوە، ئایا بەرەئی ئێوە بە چ قەوارەو تیراژ ئەتوانرێ رۆژنامەیەک لەم شارەدا بلاوبکرێتەوە کەهەم سەنگینو هەم جوان بێو هەم جێگەی سەرنجدان بێ. نوسەر لەوەلامی شێخ عەبدوللا وای رون کردوە: بەداخەوە حەرفەکانی چاپخانەکەمان زۆر کەمەو بۆ چاپی رۆژنامە بەس نیە. شێخ عەبدوللا وەختێ ئەم وەلامەی بیست، زۆر تێکچوو گۆڕا منیش ترسامو هەستم بەهەلەکەی خۆم کردو وتم: ئەگەر لەگەل کرێکارەکانی دامەزراوەکەی خۆمان تەقەللا بدەین لەوانەیە کەموکورییەکانی نەهێلێنو چاپی رۆژنامەکە مومکینە، بەلام ئەبێ زەحمەتی زۆر بکێشین تا کەرەستەی پێویست ئامادە بێ. لێرەدا قیافەتی شێخ عەبدوللا گۆڕاو وەلامی نەدایەوە. هەرچەندە ئەو بەلێنی ئەدا کەهەقدەستی کرێکارەکانو کارەکەرانی رۆژنامەکە بدا، بەلام نە دەکرا لەو رۆژانەدا بڕوا بەقسەی کورد بکەی. لەبەرئەوەی یاخی بون لەفەرمانی سمکۆ لەو هەلومەرجەدا یاری کردن بو بەگیان، پاش دو سێ رۆژ هەلاتم...))[47]

دوای راکردنی ئاغای ئەمدن، دیارە سمکۆ هەر سور بوە لەسەر دەرکردنی رۆژنامە. هەمان نوسەر لەسەری ئەڕوا:

((تابلۆی چاپخانەی ئەمدنیان لابرد بو، لەجێگەی ئەو تابلۆی چاپخانەی غیرەتیان لێ دانا بو. رۆژنامەیەکیان بەزمانی فارسی‌و کوردی بڵاوکردبوەوە. تەنیا بەناوی رۆژنامەی هەفتەیی کورد لەژێر ناوی((رۆژی کورد-شەوی عەجەم))کەدوایی تر بەناوی((رۆژی کورد))و دوایی‌تر تەنیا بەناوی((کورد))بڵاوی‌کردبوەوە.

ژمارەی یەکەمی لە١٢ی مانگی شەوالی ١٣٤٠دا بەمودیری محەمەد تورجانی بڵاوکراوەتەوە))[48]

مامۆستا سەجادی دەربارەی ئەم رۆژنامەیە نوسیوێتی: ((کورد))رۆژنامەیەکی کوردی‌و زمانی حاڵی سمایل ئاغای سمکۆ بوە، لە١٩٢١ لەشاری ورمێ دەرچوە، تەنها سێ چوار ژمارەی لێ دەرچوە لەوە دوا پەکی کەوت[49].

لەم رۆژنامانەی ئەمدن باسیان ئەکا، تا ئێستا هیچ کامیان نەدۆزراونەتەوە کەبێگومان نرخێکی مێژوییان هەیە بۆ خوێندنەوەو تێگەیشتنی باری سەرنجی سمکۆو هەواڵ‌و روداوەکانی ئەودەم.

٢/٤ سمکۆ لەهەفتەنامەی((بانگی کوردستان))دا

سمکۆ لەکوردستان وەکو قارەمانی نەتەوەی کورد سەیری ئەکرا. هەفتەنامەی کوردی- فارسی-تورکی((بانگی کوردستان))لەلایەن((جەمعییەتی کوردستان))ەوە لەو سەردەمەدا لەسلێمانی دەرئەچو. خاوەنی ئیمتیازو بەرپرس‌و سەرنوسەری حاجی مستەفا پاشای یاملکی‌و، نوسەری بەشی کوردی‌و فارسی عەلی باپیر ئاغاو شێخ نوری شێخ ساڵح‌و نوسەری تورکی رەفیق حلمی بو.

لەزۆری ژمارەکانی((بانگی کوردستان))دا هەواڵ، دەنگوباسی شەڕ، شیعر، وتارو لێدوانی بۆ پشتیوانی لەسمکۆ نوسیوە.

لەژمارەی ١ی رۆژی ٢ی ئاغستوسی ١٩٢٢دا بەفارسی نوسیوێتی:

((لەبابەت تێکشکانی کوردەوە لەدەوری خۆی لەجەریدەکانی ئێراندا چەند دێڕێ بەرچاو کەوت. نوسینەکانی ئەو جەریدانەمان پێ راست نەبو، بەپێی بیستراوەکانی ئەم دواییە نابێ بەو شائیعاتی ئێرانیە باوەڕ بکرێ. بۆ بەرهەڵستی ئێران ئیسماعیل خان(سمکۆ)هێزی کافی هەیە. لەژمارەی داهاتودا درێژییەکەی ئەنوسرێ))

لەژمارەی ٢ی رۆژی ١٤ی ئاغستوسی ١٩٢٢دا هەر بەفارسی چەند هەواڵێکی لەرۆژنامەکانی ئێران وەرگرتوەو وەڵامی داوەتەوەو وتارێکی درێژی لەسەر

پێشینەی مێژویی باوباپیرانی سمکۆو هۆی هەڵگیرسانی شۆڕش نوسیوە. لێرەدا هەندێکی رائەگوێزین:

ئێران ٣ی ذی القعده ١٣٤٠: راپۆرتی تەلگرافی خۆی هەواڵ ئەدا بەپێی ئەو دەنگوباسانەی گەیشتون بەیانی ٥ی سرطان: ٢٦ی جونی ١٩٢٢ لەشکری کورد هێرشی بردۆتە سەر گوندی رەزال. شەڕێکی قورس بو. سەرەنجام کوردەکان شکان‌و چەند کەسێکیان کوژراون‌و بریندار بون. عەلی نەقی خان یاوەری فەوجی نۆهەمی خوی‌و دو سەرباز زامار بون.

ئێران ٧ی ذی القعده: بەپێی راپۆرتی گەیشتو لەحەوتەمی سرطاندا هێزەکانی خوی لەگەڵ ئەشراری دەوروبەری ئەوێ تێك هەڵچون. سەرکەوتن بۆ هێزەکانی دەوڵەتی بوە.

ئێران ٩ی ذی القعده بەپێی هەواڵی تەلگرافی کە لەئازەربایجانەوە گەیشتوە. لەم دواییەدا لەدەوروبەری خوی چێکادانێ لەگەڵ کورد روی داوە. لەئەنجامدا ٢٨ کەس لەکوردەکان بەجۆرەی خوارێ کوژراون.

٢ ئەرمەنی، ٦ عەسکەر، ٢٠ کورد، ٢٨ سەر ئەسپ‌و محەمەد ئاغا ناو کە لەبەهادورانی ئیسماعیل ئاغاو سەرۆکی ئەم ٦٠٠سوارە بوە کوژراوە. زیان ٨ بریندا.

بانگی کوردستان:

ئەوەندە بڕوای بەم روداوانە نیە، لەم زەمانەدا بونی ئەرمەنی لەناو لەشکری کوردا دورە. روداوی بۆمبایە واتە نارنجۆکی کە بەفێڵ‌و بەنزمی لەتاریخی شەعبانی ٣٣٧ی هیجری لەلایەن حکومەتی ئێرانەوە بۆ(چاری)بۆ ئیسماعیل خانیان نارد بو بەئەرمەنیەکاندا رەوانەیان کرد بو.

ئیتر کوردانی شوکاك چۆن بەچ مەرجێ لەگەڵ ئەرمەن پێك هاتون.

ئەمە بۆ ئێمە نەزانراوە. مەبەست لەعەسکەر چیە ئەوەش خەیاڵە.

مەسەلەی بۆمبا(نارنجۆك)کەبو بەهۆی ئەم جیاوازیی‌و ناکۆکیە خوێناریە لەنێوان کوردو عەجەمداو ئێستا بەوپەڕی توندوتیژییەوە درێژە ئەکێشێ بەجۆرەیە..))

بانگی کوردستان بەدرێژی داستانی بنەماڵەی سمکۆو چۆن کاربەدەستانی ئێرانی ئیسماعیل ئاغای باپیرە گەورەی، عەلی باپیری‌و جەوهەر ئاغای برایان بەفێڵ کوشتوەو، محەمەد ئاغای باوکی بەدورخراوەیی لەرودەس مردوە، نوسیوە، لەبەر درێژی وتار پاشماوەکەی لەژمارەی داهاتودا تەواو کردوە. لەوێدا روداوی ناردنی بۆمباو تەقینەوەی بەدرێژی ئەگێڕێتەوە.

لەژمارەی ٤ی رۆژی ٢٨ی ئاغستوسی ١٩٢٢دا لەژێر سەرناوی((سمکۆ)دا نوسیویتی:

((سمکۆ وەکو خەبەرمان زانیوە لەئەترافی (شەرەفخانە)لەسەر رێی تەورێز لەساحیلی شیمالی گۆلی ورمێ، لەشکری سمکۆ لەگەڵ لەشکری عەجەم شەرێکی بەشیددەتیان بوە. کوردان غالیبو عەجەم وەکو پێشو هەر مەغلوبن)).

لەژمارەی ٥ی رۆژی ٤ی ئەیلولی ١٩٢٢دا لەژێر سەرناوی((سمکۆو عەجەم))نوسیویتی:

((بینا لەئەخباری ئستەمول غەزەتەی ئەلرافدان نوسیویە کە لەشکری سمکۆ داخلی تەورێز بوە. وەزارەتی تەهران لەخەوفا تەلەبی موعاوەنەتو ئیمدادی لەفیرقەی یازدەهەمی بولشەویك(روسیە)کردوە.

((سەبا هەڵسە دەخیلت بم برۆ چارێ لای سمکۆ

((بلێ تاوی بدا ئەسپی هەتا تەبریزو قافلانکۆ

((هەمو کرمانجو کرماشان بەئاواتن بەجانو دڵ

((سنە حازر هەمو خەلقی دەڵێن: بێ لەشکری سمکۆ!))

لەژمارەی ٦ی رۆژی ١٨ی ئەیلولی ١٩٢٢دا لەژێر سەرناوی((دیسان سەردار نصرت:(سمکۆ)ئیسماعیل خان)) نوسیویتی:

بینا بەئەخبارێکی تازە کە لەبانە وەرگیراوە جەنابی ئیسماعیل خان(سمکۆ)لەپاش ئەمە کەمەقەرِی خۆی یەعنی(چاری)تەرکو تەحەسونی بەمەوقیعی مەنیعی شاخانی سۆمایو لەشکرێکی عەجەمی بێشومار چاریو ئەترافیان هەمو ئیستیلاو یەغما کرد. سمکۆ چەند رۆژێ ئەم ئەحواڵەی سەیرو تەماشاو بەم وەسیلەوە عەجەمەکانی ئیغفالو تەداروکاتی خۆیشی ئیکمال دەکرد. لەپاش ئەم استحضاراتە شەوێك بەسەر لەشکری عەجەمدا شەبەیخونێکی ماهیرانەی کردو بەروایەتێکی مەوسوقە قەریب پێنج هەزار تەلەفیاتو برینداری بەئۆردوی عەجەمدا و لەپاش ئەمەیش بۆ ئەتراف تەصمیمی نوسی کەحەسیەلئینسانیە هەرکەسو هەر عەشیرەتێکی کورد بەقەدەری ئیمکانی خۆی بۆ کفنو دفنی ئەو عەجەمانە موعاوەنەتی نەقدییەی تەلەب کرد.. لەسەر ئەم غالیبیەتەش دیسان جەنابی سمکۆ عەودەتی بۆ چاری موناسیب نەدیوەو لەگەڵ تەرتیباتێکی مەخسوسەی خۆی مەشغوڵە. بزانین تا ئەم حەملەی دوەمە بۆ کوێیە. وەلحاسل جەنابی سمکۆ دیسان غالیبە. ئێمە زاتەن تا ئێستا بەمەغلوبیەتی ئەو چونکە بەراستی باوەرِمان نەکرد بو هەر بەحسی غالیبیەتی ئەومان دەنوسی. ئینشائەڵلا هیچ کوردێ لەسەر حەق مەغلوب نابێو لەخودا تەمەننا دەکەین کەئەم

ئیختیلاف‌و موونازه‌عاته له‌به‌ینی کوردان یه‌عنی قه‌ومی په‌هله‌وی‌و عه‌جه‌م دایه به‌زوویی موبه‌ده‌لی خێر ببێ تا له‌هه‌ردو ته‌ره‌ف نه‌وعی یه‌تی به‌شه‌رو موسڵمانان ئیتر زه‌ره‌ر دیده نه‌بن. چونکه کورد بۆ ئێمه چه‌ند مه‌تلوبه دۆستیی هه‌مو ئێران‌و عه‌جه‌مان که‌خانه‌دانی موحته‌ره‌م موننه‌وه‌رانی به‌قیمه‌تی زۆره‌و بۆ ئێمه ئه‌وه‌نده به‌قیمه‌ت‌و پێویسته.

بەشارەت بێ دەڵێن سمکۆ هجومی کردە سەر ئێران
بڵاوەی کرد عەجەم، تێك چون، وەکو ڕێوی لەبەر شێران
شەبەیخونێکی مەردانە شوکاك‌و هەرکییان کردی
بڵندی کرد بحمداللە کولاهو تەپڵەی کوردان
دەسا کوردان فیداتان بم هەمو هەڵسن بەیەکجارە
نەتیجەی ئەم شەڕە خێرە، کەئیستیقلالە بۆ کوردان))

لەژمارەی ٨ی رۆژی ٢٩ی ئەیلولی ١٩٢٢دا لەژێر سەر ناوی سمکۆ))دا نوسیویەتی:

((بینا لەکاغەزێك کە لەبانەوە هاتوە جەنابی سمکۆ هەتا ئێستا دو دەفعە لەگەڵ عەسکەری عەجەم موسادەمەی واقیع بوەو هەردو دەفعەکە تەلەفیاتێکی زۆری لەعەجەمەکان داوە، بەموەفەقییەت گەڕاوەتەوە بۆ چاری))

لەژمارەی ٩ی رۆژی ٨ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٢دا لەژێر سەرناوی(ئیسماعیل خانی سمکۆ نوسیویەتی:

((مودەیێ کە لەتەرەف ئیسماعیل خانەوە هیچ خەبەری نەبو، دوێنێ لەبانەوە خەبەری هاتوە کسەردار نصرت(سمکۆ)لەپاش ئەمە کەچاری(مەقەڕی قەدیمی خۆیان)لەعەجەمان بەزۆر گرتەوە. لەشکری مظفری شوکاکانی بۆ تەرەفی سەلماس رەوانە کردو دیلمان کەمەرکەزی مەحاڵی(قەزا)ی سەلماسە لەدوژمنانی خۆی پاك‌و ئیستیرداد کردوە. خودا کوردان لەسەر حەق لەهەمو جێگایەك غالب بکاو بەمەئمورانی مەغروری عەجەمانی دۆستمانیش ئینساف‌و فەهمێکی با سیاسەت بدا تائەم خوێن رژاندنە لەبەینی دوفیرقەی ئیسلامدا تەواو ببێ.

بکێشە خەنجەرت سمکۆ بدە نەعرە هەتا توران
سەلامی کە لەشاە رای(؟)کەیارە بۆ هەمو کوردان
نیهایەت دە بە قاجاران کەجای قاجار لەتورانە
وەلی جای پەهلەوی‌و فورسان تەواوی مولکی ئێرانە
دەسا دیبوکرییان هەڵسن لەگەڵ مەنگوڕ بەتازانە
ببەستن ڕێی فیرار(؟) ئەسیری کەن بەمەردانە.

لەژمارە ١٠ی رۆژی ١٥ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٣دا لەژێر سەرناوی سمکۆ سەردار نصرت ئیسماعیل خان))دا نوسیویتی:

((لەمینە ئاغا کەرەئیسی عەشیرەتی گەورکی تەرەفی سەقزەو خۆی ئێستاکە لەدێی کەندە سورەی تابیعی بانەیە ریوایەت دەکەن جەنابی سمکۆ(ئیسماعیل خان سەردار نصرت)ئەز سەرنو شەهری ورمێی ئیستیلاو ئیستیرداد کردوەو عەشایەری کوردانی ئەو تەرەفانە حەتتا گەلیاغیو سائیرەی جیهەتی سەقزو چوار سینەیش بۆ موعاوەنەتی سمکۆ بیلعومووم حازرنو حکومەتی ئێرانیش ئەم جارە لەهیمەتو سەباتی کوردان تێ گەیشتوەو بو بەموناکەرە رێککەوتن خەبەری بۆ سمکۆ ناردوە. مەعلوم دەبێ کەخەبەری خێری تەشەکولی حکومەتی موستەقیلەی کوردستان لەسلێمانیدا دەماری حسییەتو غیرەتی کوردانی هێناوەتە حەرەکەت.

دەسا کوردان بەقوربانتان هەمو یەك بن وەکو شێران

وەها بن تا خودا بیکا لەزولمی دائیمی ئێران[٥٠]

٥- پێکهێنانی((ئەرتەش))ی نوێی ئێران

رۆژی ٣ی ئەسفەند ماهی ١٣٩٩ی خورشیدی رەزا خان بەکودەتایەکی سوپایی دەستی گرت بەسەر حکومەتی ئێراندا. خۆی بوە سەرداری سوپاو وەزیری جەنگو دەسەلاتداری یەکەمی ناو دەولەتی ئێران. رەزا خان لەپێش هەمو شتێکا نوێ کردنەوەو رێکخستنەوەی هێزە چەکدارەکانی کردە ئەرکی سەرەکی بەرنامەی کارەکانی. هێزە چەکدارەکانی ئێران لەو سەردەمەدا ناوی جیاوازیان هەبو. لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی بێگانەدا بون:

-بریگادی قازاق، لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی روسیدا بو

-ژاندارمەری لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی ئینگلیزیدا بو

-پۆلیسی جنوب لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی ئینگلیزیدا بو

ئەم هێزانە لەناو خۆیاندا ناکۆك بون. هەندێ جار ئەچون بەگژ یەکا. جلوبەرگو پلەیان لەیەك نەئەچو. جاری واهەبو بە٨ مانگ ١جار موچەیان ئەدرایە. موچەی ئەوانە بەزۆری لەلایەن ئەفسەرەکانیانەوە ئەخورا. هێزە چەکدارەکانی ئێران خۆیان بەخەلك ئەژیاندو زۆلموزۆریان لێ ئەکردن.

١/٥ ئەرتەشی نوێ

رەزاخان ، سەرداری سوپا، لەرۆژی ١٤ی قەوسی ١٣٠٠دا بناغەی((ئەرتەشی))ی یەکگرتوی ئێرانی دانا. لەروی ناوو جۆری رێکخستنو سەرکردایەتییەوە یەکی خستو، ئەفسەرانی بێگانەی لێ دورخستەوەو ئەفسەرانی

ئێرانی لەجێگە دانان. ڕێکخراوەکانی((ئەرتەشی شاهنشاهی ئێران))ی لەئوستانە جیاوازەکانی ئێراندا بەم جۆرە سازدا:

لەشکری ١ی تاران

بەفەرماندەیی ڕاستەوخۆی سەرداری سوپا، ڕەزاخان

سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەسەرهەنگ ٢ ئیسماعیل شفائی

ڕێکخراوەکانی بریتی بو لە:

١-تیپی تیرئەندازی گارد

٢-تیپی تیرئەندازی عیاق

٣-تیپی سواری گارد

٤-تیپی تۆپخانە

٥-بەشی سەربەخۆیی گەیلان، تەنگابون، مازندەران

لەشکری ٢ی شیمالغەرب لەتەورێز

بەفەرماندەیی سەر لەشکر ئیسماعیل فضلی

سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەمحەمەد حسێن میرزا فیروز

ڕێکخراوەکانی بریتی بو لە:

١-بریگادی تێکەڵاوی قازاق

٢-تیپی تێکەڵاو(ئاتریاد)ی ئەردەبیل

٣-هەنگی ژاندارمەری تەورێز

٤-بەتالیۆنی سەربەخۆی ژاندارمەری زەنجان

لەشکری ٣ی خوراسان لەمەشهەد

بەفەرماندەیی سەرلەشکر حسێن خزاعی

سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەسەرهەنگ ٢ محەمەد حسێن میرزا جهانبانی

ڕێکخراوەکانی بریتی بو لە:

١-بەشی تێکەڵاو(ئاتریاد) قازاقی خۆراسان

٢-هەنگی ١٠ی ژاندارمەری ئستراباد

٣-هەنگی سەربازی سدەو هەنگی سەربازی قاین و بەشی تۆپخانەی سیستان

لەشکری ٤ی ئەسفەهان

بەفەرماندەیی سەرلەشکر محەمەد ئایرم

سەرۆکایەتی ستدای سپێردرا بو بەسەرهەنگ حەیدەرقلی پسیان

ڕێکخراوەکانی بریتی بو لە:

١-بەشی تێکەڵاو(ئاتریاد)ی قازاقی ئەسفەهان

٢-هەنگی ژاندارمەری ئەسفەهان
٣-بەتالیۆنی سەربەخۆی کاشان.
لەشکری ٥ی هەمەدان
بەفەرماندەیی سەرلەشکر ئەحمەد ئەمیر ئەحمەدی
سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەسەرهەنگ عەبدولرەزاق افخمی
رێکخراوەکانی بریتی بو لە:
١-ئاتریادی هەمەدان، ئاتریادی بروجرد
٢-هەنگی ١١ی ژاندارمی کوردستان
٣-هەنگی ١٢ی ژاندارمی کرماشان
٤-هەنگی ٧ی ژاندارمی عیاق
٥-هەنگی ٨ی ژاندارمی بروجرد[٥١]

ژاندارم، قازاق، سەرباز لەژێر ناوی نیزام یەکخران. جلوبەرگیان وەکو یەکی لێ کرا. رەزا خان خۆی گرنگییەکی تایبەتی ئەدا بە ئەرتەش‌و ئەفسەرەکانی، بۆ چەسپاندنی دەسەلاتی خۆی، دەسەلاتێکی نائاسایی‌دا بو بەوان بۆ سەرکوت کردنی خەلك‌و دامەزراندنی دەسەلاتی ناوەندیی دەولەت، بەتایبەتی لەو سەردەمەدا لەچەند شوێنی گرنگی ئێران‌دا پشێوی‌و هەلگەڕانەوەی چەکدار هەبو، کەیەکێکیان بزوتنەوەکەی سمکۆ بو لەناوچەی ورمێ‌و لەمەلبەندی موکریان.

٢/٥ لاوازییەکانی سمکۆ

ماوەی چەند سالێکی خایاند تا حکومەتی ناوەندی ئێران خۆی گرتەوە هەندێ لەلاوازییەکانی چارە کرد. سمکۆ نەی توانی کەلك لەو کات‌و لاوازیە وەربگرێ.

سمکۆ هەینەتێکی ئەرکانی جەنگیی نەبو، رێکخراوێکی سیاسی یا ئەنجومەنێکی سەرکردایەتی‌ی نەبو، هەروەها ستراتیجێکی جەنگیی- سیاسی دیاری کراوی نەبو. هێزەکانی لەچەکداری هۆزەکان پێك هات بو نارێکوپێك‌و مەشق نەدیو بون. شارەزای شەڕی نیزامی نەبون‌و بۆ بەرهەلستی سوپای نیزامی رانەهێنرا بون. نەیان ئەتوانی بەباشی‌و رێکوپێکی ناوچە رزگار کراوەکان بەڕێوە بەن‌و نەیان ئەتوانی پارێزگاری جەنگیی ناوچەو شارەکان بکەن لەبەردەمی هێزی ئێرانی‌دا.

دوای رزگارکردنی شارەکانی ورمێ‌و سەلماس‌و سابلاخ جولانەوەکە توشی جۆرێ لەراوەستان بو نە تەنییەوە بۆ ئوستانە کوردنشینە گرنگەکانی کوردستان‌و کرماشان‌و ئیلام. هەندێ لەسەرۆکی هۆزەکانی ئەو شوێنانە هاودەردی‌و هاوکاری

زۆرتریان لەگەڵ شێخ محمود دەرئەبڕیو نەچونە پاڵ سمکۆ. جوڵانەوەکە لەناوچەیەکی جوگرافی تەسکی کەم بایەخی ستراتیجی ئێران قەتیس ما.

هێزەکانی سمکۆ لەزۆری شەڕەکانیدا هەندێ سەرکەوتنی بەدەس هێنابو. بەلکو جەزرەبەی کاریگەری لەهێزە چەکدارەکانی دەوڵەتی ئێران سرەواند بو[52] بەلام هێزەکانی سمکۆ لەچەکداری ئێلاتی کورد پێك هات بون. هەرچەندە ئێرانییەکان بۆ پاساودانی تێکشکانەکانی خۆیان ئەلێن ئەفسەرانی تورك لەناو هێزەکەیدا بون بەلام راستییەکەی هیچ پسپۆڕێکی بێگانەی تورك یا نەتورك لەهێزەکانی سمکۆدا نەبو. ئەم هێزانە نە سەرکردایەتییەکی شارەزای هەبو بەڕێوەی ببات و نەهەیئەتێکی ئەرکانی هەبو بەشێوەیەکی نوێ رێکی بخاو، پلانی خۆپاراستنو بەرەنگاریو هێرشی بۆ دابنێ. تەنانەت ئەو ئەفسەرە کوردانەی ((جەمعیەتی کوردستان))ناردنی بۆ هاوکاریی لەگەڵ سمکۆ هێشتا لەسەقز بون. نەگەیشت بونە ناوچەکانی ژێردەسەلاتی ئەو، هەواڵی شکانی سمکۆو سەرکەوتنی ئەرتەشی ئێرانیان بیستو بەدڵشکاوی گەڕانەوە[53] ئەگەرچی لەو کاتەدا توانای ئەوە هەبو، چەندین ئەفسەری لێوەشاوەو خاوەن تەجروبەی کورد کەپێشتر لەناو ئۆردوی عوسمانیدا فێر بوبون، ئامادە بون هاوکاری سمکۆ بکەنو لەریزی هێزەکانی ئەوا بەدڵسۆزی کاربکەن. سمکۆ کەڵکی لەوانە وەرنەگرت، لەسەرشێوەی کونینەی عەشایەری هێزەکەی بەڕێوە ئەبردو هەمویان فەرمانیان لەخۆی وەرئەگرتو راستەوخۆ بەسترابون بەخۆیەوە. بۆیە چارەنوسی بزوتنەوەکەش بەند بو بەچارەنوسی سمکۆ خۆیەوە.

سمکۆ کەڵکی لەکاتی لاوازیی ئێران وەرنەگرت بۆ پێکهێنانی لەشکرێکی رێکوپێك و دروست کردنی رێکخراوێکی سیاسیو کۆکردنەوەی ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵكو دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتییەکی ئەوتۆ لەکوردستاندا کەمافو ئاسایشی سەرو سامانی خەڵك دابین بکا. لەو کاتەدا ئێران بەتەنگوچەڵەمەیەکی قوڵدا تێ ئەپەڕی لەچەند شوێنی جیاجیایدا هەڵگەڕانەوەی چەکداری دژی دەسەلاتی ناوەندی دەستی پێ کرد بو، سمکۆ لەگەڵ ئەوانەش نەی توانی پێوەندی هاوکاریو هاودەنگی دابمەزرێنێ. لەبەرئەوە زەمینەی ناوەکی تێکشکانی بزوتنەوەکەی تا ئەهات تەخت تر ئەبو. حکومەتی ئێران پاش خۆگرتنەوەی بەچەند هێرشێکی یەك لەدوای یەك توانی هەمو ناوچە ئازاد کراوەکانیان لێ بسێنێتەوەو، بزوتنەوەکە بە تەواوی تێك بشکێنێ.

رەزاخان کەڵکی لەنارێکوپێکیو لەیەك دابڕاوی جوڵانەوەکانی ناو ئێران وەرگرت بۆ دامەزراندنی دیکتاتۆرییەتی خۆیو پێکهێنانی ئەرتەشێکی نوێو

چەسپاندنی دەسەڵاتی ناوەندی حکومەتی ئێران‌و تێکشکاندنی هەمو بزوتنەوە دیموکراتی‌و ئازادیخوازەکانی ئێران.

٣/٥ لەشکرکێشی یەکەمی ئەرتەش

ئیسماعیل ئاغای ئەمیر فضلی دانرا بەفەرماندەی لەشکری شیمالغەرب.

بۆ بەهێزکردن‌و پشتیوانی لەکارەکانی ئەم لەشکرە ٤ هەزار چەریکی کوردو ئازەری بەسەرکردایەتی خالۆ قوربان‌و هەندێ قازاخ لەمیاندواو کۆکرابوەوە.

خالۆ قوربان کوردی کرماشان‌و یەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی میرزا کوچك خانی جەنگەلی‌و، وەزیری جەنگی حکومەتی جەنگەڵ بو، دوای خۆبەدەستەوەدانی هێزێکی چەریکی عەشایەری پێك هێنا بو شان بەشانی ژاندارم‌و قازاخی ئێران بەشداری ئەکرد لەسەرکوت کردنی جولانەوەکانی دژی دەوڵەتدا.

سەرۆکی ستادی ئەم هێزە سەرهەنگ روح الله کیکاوسی بو(پێشان نازناوی جهانبانی بو)کیکاوسی ئەبو جولانی جەنگیی هێزی چەریك لەگەڵ فەرمانەکانی سەرکردەی گشتی عملیاتدا بگونجێنێ.

هێزەکانی تەورێز لەبەندەری کمارلو، سوارەکانی ظفرالدولە لەخوی، هێزەکانی چەریك لەمیاندواو مۆڵ درا بون.

لەتارانەوە سەرتیپ حبیب اللە شیبانی بۆ پشکنین‌و سەرپەرشتی گشتی عەمەلیاتەکە نێردرا.

هێزەکەی خالۆ قوربان ئەبو خەتی نێوان موکریان و ورمێ بگرێ بۆ ئەوەی هێزەکانی کورد لەو دو شوێنە لەیەك دابڕێ.

هەر ٣ هێز ئەبو پێکەوە هەریەکەیان لەقۆڵی خۆیەوە پێشڕەوی بکا بۆ سەر بارەگای سمکۆ.

هاوزەمان لەگەڵ خۆئامادەکردن بۆ ئەم لەشکرکێشییە سەرهەنگی ژاندارم لاهوتی لەتەورێز یاخی بو. لاهوتی کوردی کرماشان بو. سەردەمێ حوکمی ئیعدامی درا بو. لەسەر ئەوە هەڵات بو بۆ ئەستەمول‌و ماوەیەك لەوێ بو. تێکەڵاوی ئازادیخوازانی کوردو تورك بوبو. پاشان حکومەتی ئێران لێی خۆش بو، بەپلەی سەرهەنگی گەڕایەوە ناو ژاندارمی ئێران. یەکەمین هەلی کەبۆ هەڵ کەوت، تەورێزی گرتە دەست، بەتەما بو بچێتە سەر تاران. شیبانی بۆ سەرکوت کردنی لاهوتی هەندێ لەهێزەکانی گێڕایەوە بۆ تەورێز. جولانەوەکەی لاهوتی زۆر زو سەرکوت کرا. لەم کاتەدا هێزی کورد پەلاماری هێزەکانی خالۆ قوربانیدا. لەبەرزاییەکانی ئیندرقاش لای بۆکان بو بەشەڕ. خالۆ قوربانی سەرکردەی چەریکەکانی کوژرا. هێزەکە بەکوژرانی سەرکردەکەیان ورەیان بەرداو ریزەکانیان

تێك چو. بەتێکشکاوی بڵاوەیان لێ کرد. سەرهەنگ کیکاوسی، سەرهەنگ شهاب بهادرالسلطنەو ئەفسەرەکانی تری لەگەڵ خالۆ قوربان بون نەیان توانی هێزەکە رێك بخەنەوە. ئەوانیش خۆیان و قازاخەکانیان دەرباز کرد.

ژمارەی دوەمی رۆژنامەی ((کورد))ی زەمانی بزوتنەوەکەی سمکۆ بەزمانی فارسی ریپۆرتاجێکی لەسەر ئەم شەڕە نوسیوە. ئاغای تمدن لەکتێبەکەیدا وەکو خۆی رای گوێزاوە. وەکو بەڵگەیەکی مێژویی لێرەدا کوردییەکەی ئەنوسینەوە.

((هەواڵنێری ئێمە ئەنوسی:

کوژرانی خالۆ قوربان و شکانی ئۆردوەکەی بۆ ئاگاداری خوێنەرانی بەرێز رون ئەکەمەوە. رۆژی ٢٨ی مانگی رەمەزانی ١٣٤٠ی قەمەری لەکاتێکا ئۆردوی کورد لەژێر فەرماندەیی سەید تەها ئەفەندیدا لەدەوروبەری گوندی قزلوی خاکی ئەفشار پەلاماری سایین قەڵای دابو هەواڵی هێرشی ئۆردوی خالۆ قوربان لەمیاندواوە بۆ شاروێران و سابڵاخ لەلایەن دو سواری ئاغای سەرداری موکرییەوە هات دەسبەجێ روی کردە سابڵاخ. شەوی ٢٩ی رەمەزان لەبۆکان مایەوە سبەی بەیانییەکەی زو جولاو دو سەعاتی مابو بۆ رۆژئاوا لەنزیك گوندی درمان. سەرانی عەشایەر لەگەڵ سەید تەها ئەفەندی بۆ گفتوگۆو راوێژ کۆبونەوەو پلانی پەلاماردانی ئۆردوەکەی خالۆ قوربانیان بەمجۆرە دانا:

جیهانگیر بەگ(لەئیلی هەرکی)ئەسکەندەر خان(خەڵکی برادۆست)حەمزە ئاغا(لەئیلی مامەش)و ئەمیر ئەسعەد دیبوکری و سالار سەعید لەختی لاچین، لەکاتی ئاوابونی خۆردا لەهەر ٣ لاوە لەکاتێکی دیاری کراودا دەس بکەن بەهێرش و دەسرێژ.

امیر العشائرو امیر اسعدو سالار سەعید لەبەیانی ٢٩ی رەمەزان لەبەرزاییەکانی کێوی زاوابوکەوە هەڵیان کوتایە سەر تاقمێ لەهێزەکانی خالۆ قوربان کە لەسەرگردی دوشان مەجید لەناو سەنگەردا خۆیان بۆ شەڕ ئامادە کردبو. لەهەردولاوە بو بەشەڕ. سوارانی کورد نەیان هێشت شەڕ درێژە بکێشێ رژانە ناو سەنگەرەکانی عەجەمەکانەوە. ئەوانەیان بەلولەی تفەنگ دەرکردو راو نا. هەندێکیان دیل و هەندێکیان کوژران و هەندێکیشیان رایان کرد بۆ گوندی ئەگریقاش بۆلای خالۆ قوربان. سوارەکانی امیر العشائر حاجی سطوە السلطنەی حوکمڕانی سابڵاخیان بەدیل گرت و سوارەکانی امیر اسعدیش یەك عەرادە مەترەلۆزیان دەسکەوت بو. ئەسپ و قاترو تفەنگێکی زۆر لەکاتی هێرشەکەدا گیرابو.

امیر العشائرو سالار سەعید پاش تەواوکردنی کوشتن‌و بەدیل گرتنی تاقمەکەی دوشان مەجید تاقمی سواریان بۆ راونانی راکردوەکان ناردو خۆیان هەڵیان کوتایە سەر تاقمێکی تری هێزەکانی خالۆ قوربان کە لەسەر کێوی غەزالی بون، ئەوانەش دوای تێکهەڵچونێکی کەم شوێنەکەیان چۆڵ کردو هەڵاتن. لەوانەش هەندێکیان کوژراو دیل گراو ئەسپ‌و تفەنگێکی زۆر گیرا.

سوارەکانی سالار سەعید لەوێدا عەرادەیەك مەترەلۆزیان گرت. هەر کەراکردوانی ئەم دو شوێنە بەم داماوی‌و لێقەوماویە گەیشتنەوە ئاگریقاش، ئۆردوەکەی خالۆ قوربان ترسان‌و دەستیان کرد بەراکردن.

لەوکاتەدا ئاغایانی مەنگورو هەرکی‌و زەرزا شالاویان بۆ بردن لەپێکدانەکەدا خالۆ قوربان لەگەڵ ژمارەیەك خاوەن پایەو خەلکی تر کوژران‌و ژمارەیەکی زۆریشیان بەدیل گیران. تاقمەکەی سەید تەها ئەفەندی ٣ عەرادە تۆپ‌و سوارەکانی مەنگور ١ عەرادەو سوارەکانی هەرکی ١ عەرادە مەترەلۆزو تفەنگ‌و کەلوپەلێکی زۆرو ٢ عەرادە تۆپی گەورەیان دەسکەوت. خالۆ قوربان بەگێڕانەوەیەك سوارەی ئەحمەد کلالی ئاغای مەنگورو بەگێڕانەوەیەکی تر ئەحمەد خانی هەرکی کوشتویانە.

راکردوانی ئۆردوی خالۆ قوربان زۆریان گەراونەتەوە شوێنەکانی خۆیان‌و تاقمێکی دوسەد کەسیشیان چونەتە تەورێزو کۆلۆنێل نصراللە خان سەرۆکی ئۆردوی ژاندارمری کە لەساین قەلاوە پەلاماری موکری دابو، بە تەواوی لەم روداوانە بێ ئاگاو بەوپەڕی مەغرورییەوە روی کرد بوە بۆکان‌و بەتەما بو بداتە پاڵ خالۆ قوربان.

امیر اسعد لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵ دەسبەجێ خۆی گەیاندە میاوای لای بۆکان‌و کۆلۆنێلیش چو بوە ناو بۆکانەوە، هەر کەهەواڵی کوشتنی خالۆ قوربان‌و راکردنی ئۆردوەکەی ئەبیستێ، بۆکان بەجێ ئەهێلێ‌و ئەڕوا بۆ لای ساین قەلا.

سوارانی بەگزادەو سەرداری موکری کەوتنە دویان‌و سوارەکانی امیر اسعدی‌و هەمو ئاغایانی دیبوکرییش گەیشتنە یارمەتی سوارانی موکری‌و بەگزادە، ئۆردوی ژاندارمرییان لەکێوەکەی پشتی گوندی ئالبلاخ گەمارۆدا، ژمارەیەکی

زۆریان لێ کوشتن و دیل کردو دەسکەوتێکی زۆریان گرت. لەو پەلامارەدا سولتان عبدالحمیدخان، ئەفسەری ژاندارمەری، کوژراو کۆلۆنێل لەگەڵ پاشماوەی هێزەکەی بەشەو لەکێوەکە هات بوە خوارێ و لەکوێرە رێگاوە رای کرد.

ئاغایانی بەگزادە، فیض‌الله بەگیش تۆپێکی گەورەیان گرت و ناردیان بۆ چەهریق. لەراستی‌دا تێکۆشان و تەقەلای گشت ئاغایانی موکری، بۆ بەجێهێنانی فەرمانی نەتەوەیی، شایانی رێز لێ نانە. انشاءالله بەناوی هەقناسییەوە لەو جەریدە ناوازەیەدا ئەنوسرێ. ع ش))[٥٤].

ئەم لەشکرکێشییە بەشکان و ریسوایی دوایی هات. بەڵام سەرکردایەتی ئەرتەشی نوێ تەجروبەو شارەزایی زیادی ئەکردو رێکخستنی نوێی خەریک بو ئەچەسپا.

٤/٥ دوایین لەشکرکێشی

تێکشکانی هێزی ئێران و درێژەکێشانی روداوەکانی ئازەربایجان پەژارەیەکی زۆری لەتاران دروست کرد بو. رەزاخان پێویستی بەدەسکەوت و سەرکەوتن هەبو بۆ خۆی. سەرتیپ شیبانی کەسەرکەوتو نەبو لەکارە جەنگییەکانی‌دا دژی سمکۆ، کێشرایەوە بۆ تاران. سەرتیپ امان الله میرزای جهانبانی سەرۆکی ستادی ئەرتەش خۆی چوە ئازەربایجان، بو بەفەرماندەی گشتی هێزەکانی ئازەربایجان. دکتۆر مصدق لەو رۆژانەدا والی تەوریز بو. دەستی لەکار هەڵگرت. وەزارەتی کیشوەر کەسی کەی لەجێگەی ئەو دانەنا بەوالی. کاروباری ئیالەتی بەجهانبانی سپارد. بەجۆرە جهانبانی بەگوتەی ئێرانییان((دەسەڵاتی کیشوەری و لەشکری))پێ سپێردرا. کەوتە کۆکردنەوەو سازدانی هێزەکانی ئێران و کۆکردنەوەی زانیاری لەسەر سمکۆ، دارشتنی پلانی پەلاماردانی.

١-دارشتنی پلانی هێرش

پاش ئەوەی جهانبانی زانیاری تەواوی لەجوگرافیای ناوچەکەو هێزەکانی سمکۆ چاری کۆکردەوە کەوتە دارشتنی پلانی هێرش. بەجۆرە فەرمانی دەرکرد:

١-هەمو ئەو هێزانەی لەتارانەوە هاتون جگە لەسوارە نیزام کە لەژێر فەرمانی ئەمیر لەشکر ئیسماعیل ئاغای امیر فضلی‌دا بو بەهۆکانی گوێزانەوەی دەریایی بەنهێنی و لەناکاو لەبەندەری دانالو بۆ بەندەری شەرەفخان بگوێزرێنەوەو لەوێ جێگیر بن. سوارە نیزامی هێزی ناوبراویش ئەبو بەزۆرترین کات لەوشکاییەوە خۆی بگەیەنێتەوە بەندەری شەرەفخان.

ب-بەزوترین کات هەمو هێزەکانی ئازەربایجان لەبەندەری شەرەفخان کۆببنەوە. هێزەکانی ئێران بەهۆی شەرەفخانەوە ئەی توانی دەس بەسەر کەناری رۆژهەڵاتی

گۆمی ورمێدا بگرێو لەوێوە بجوڵێ. هێزی کورد لەکەناری رۆژئاوای گۆمی ورمێدا بەندەرەکانی قوچیو گوڵمانخانەی بەدەستەوە بو، بەهۆی نەبونی هۆی گواستنەوە نەی ئەتوانی کەڵکی تەواویان لێ وەربگرێ لەنێوان هەردو بەندەریشدا بەرزایی ((سەنگی کاظم))بەدەست کوردەوە نەبو. بەدەست یاخییەکی عەجەمی بەناوبانگی ئەو ناوەوە بو.

هێزەکانی دەوڵەت بەهۆی گۆمی ورمێوە ئەیان توانی مناوەرەی خێرا بکەنو لەلای چەپو راستەوە بجوڵێنو لەهەر شوێنێکی کەناری رۆژئاوایدا، کە بەدەست کوردەوە بو، بیانەوێ دابەزن، بەم پێیە بڕیاریدا:

١-لەبەرئەوەی لەسەروی گۆمی ورمێدا دیوارێکی تەخت هەیە کەهەورازی قزل داغەو لەشارستانی سەلماس تەواو ئەبێ، وا دانرا ئەو هێزانەی لەبەندەری شەرەفخان کۆبونەتەوە بەدزە کردن لەدیواری تەختی سەرو لەبەرزاییەکانی قزل داغەوە رابیورنو دوای گرتنی شارستانی سەلماس راستەوخۆ هێرش ببەنە سەر قەڵای چەهریق. بۆ ئەمەش ئەبو لەوشوێنە دابەزن کەبەدەس کاظمی یاخییەوە بو.

٢-هێزی چریك کە بەناوی گوردانی موورادی ناوئەبراو لەپاشماوەی هێزەکەی خالۆ قوربان پێك هێنرا بو لەژێر سەرکردایەتی مراد خانی کوردا لەگەڵ هێزێکی پچوکی نیزامی لەژێر فەرمانی راستەوخۆی سەرهەنگ ابوالحسن خان پوررزندا ئەبو لەکەناری رۆژئاوا لەبەندەری سەنگی کاظم دابەزن. فەرماندەی هەمو ئەم هێزە بەپوررزند بو.

هێزەکانی دەوڵەت کە بەسەرکردایەتی سەرتیپ امان الله میرزای جهانبانی لەشەرەفخانە کۆبوبوەوە لەم بەشانە پێك هات بو:

١-ستادی فەرماندەیی گشتی هێزەکانی ئازەربایجان

جهانبانی ویستی زۆرترین سود لەئەفسەرانی لاوو خوێنەوار وەربگرێ. سەرهەنگ سەیف الله شەهاب، سەرهەنگ روح الله میرزا، سەرهەنگ شاهرخ میرزا، سەرهەنگ ئەحمەد خان چارلسکی(دوایی ناوی گۆڕی بۆ ئەقسی)لەسەرۆکایەتی ستادی گشتی دانران. سەرهەنگ یوسف خانو سەروان مهینیش هەر لەوێ کاریان پێ سپێردرا.

٢-ستونی گارد، پێك هات بو لەهەنگی پیادەی پەهلەوی، هەنگی پیادەی رضاپور، یەك سواران سواری اکتشافی ١ ئاتەشباری روسی، ٤ عەرادە تۆپ بەسەرکردایەتی سەرتیپ فضل الله خانی زاهدی(ناوی پێشوی بصیر دیوان بو)

٣-ستونی شیمالغەرب پێك هات بو لە٢ هەنگی پیادەی لەشکری ئازەربایجان، ١ سوارانی اکتشاف ١ ئاتەشبار، ٤ عەرادەی روسی شاخی، بەسەرکردایەتی سەرتیپ حسێن مقدم.
٤-ستونی سوارە پێك هات بو لەهەنگی سواری لەشکری شیمالغەرب هەنگی سواری خاوەن چەکی قورسی مەرکەز، ١ ئاتەشباری شنایدەری صحرایی، ١ دەستە تۆپخانەی ابوخوفی صحرایی، بەسەرکردایەتی سەرهەنگ کریلاتی عەلی خان نخجوان.
٥-شەرکەرانی غەیرە نیزامی کەهەزار کەس بون بەسەرپەرشتی ئەفسەرانی ئەرمەنی.
٦-ئاتریادی هەمەدان بەسەرکردایەتی سەرهەنگ رضاخان کنەی بۆ احطیاط لەبەردەستی فەرماندەیی گشتیدا دانرابو.
٧-سەرهەنگ مەحمود خانی پولادین لەگەڵ هێزێکی بچوکی نیزامیو سواری چریکو ژاندارمەری، لەساخلوی نیزامی خوی بن.
هێزەکانی دەوڵەت بەهەموی بریتی بو لە٨ هەزار پیادەو ١ هەزار سوارەو ٥ هەزار چریکو ١ هەزار شەرکەری غەیرە نیزامی کەتێکرا ئەی کردە ١٥ هەزار کەس.
هێزی دەوڵەت بەبێ شەڕ لەسەنگی کاظم دابەزی. بەمەش جێگە پێیەکی گرنگی خۆیان لەناوچەکانی شۆڕشدا کردەوە. لەوێوە ئەیان توانی هێرش دەس پێ بکەن. کاظم هەمو تاقمەکەی خۆی بۆ چاوساغی ئەرتەش تەرخان کردو کوێرە رێگەکانی چەهریقیان پیشان دان.
فەرماندەی گشتی ((حوکمی عەمەلیاتی جەنگیی))بەجۆرەی لای خوارێ بەهەمو سەرکردەکان راگەیاند.
ا-ستونی گارد: هەنگی پیادەی پەهلەوی، هەنگی پیادەی رضا پور، ١ سوارانی سوارەی اکتشاف، ١ ئاتەشبار ٤ ئەرابەی کوهستانی، لەژێر سەرکردایەتی فضل الله خانی زاهدی. ئەم هێزە ئەبو لەبەرزاییەکانی قزل داغو میشوداغ بەرەو قەڵای چەهریق پێشڕەوی بکەن.
ب-ستونی شیمالغەرب: هەنگی پیادەی لەشکری ئازەربایجان، ١ سۆران اکتشاف ١ ئاتەشبار، ٤٠کوهستانی، لەژێر سەرکردایەتی سەرتیپ حسێن مقدم. ئەبو لەبەرزاییەکانی شکریازی بەرەو قەڵای چەهریق پێشڕەوی بکەن"
ج-جەنگاوەرانی نا نیزامی: لەژێر سەرپەرشتی ئەفسەرانی ئەرمەنیدا، ئەبو لەلێواری روی سەروی کەناری گۆمی ورمێ بەرەو قەڵای چەهریق پێشڕەوی بکا"

د-ستونی چریك: لەبەندەری سەنگی کاظمدا لەژێر سەرکردایەتی سەرهەنگ ابو الحسن پوررزند، ئەبو لەگەڵ عەمەلیاتی هێزەکانی بەندەری شەرەفخانە پێکەوە هاوئاهەنگ بن‌و لەیەك رۆژدا دەس پێ بکەن.

٢-فەتحی چەهریق

لەبەیانی رۆژی ٤ی موردادی ١٣٠١(بەرامبەر بە١٠ی موحەرەم واتە رۆژی عاشورای ١٣٤١) بەفەرمانی سەرتیپ جهانبانی عەمەلیات بەخێرایی دەستی پێ کرد. لەهەمو لاکانەوە شەڕ بەگەرمی دەستی پێکرد. لەبەرزاییەکانی قزل داغ شەڕێکی سەخت لەنێوان ستونی هەنگەکانی گاردو هێزەکانی سمکۆدا رویدا، هێزی کوردەکان توانی بویان کەرتەکانی ئەو هێزە لەیەکتری دابڕن‌و درزێکی گەورە بکەنە ریزەکانییەوە، جهانبانی ستونی سواری وەکو هێزی ئیحتیاط بۆ روداوی کتوپڕ لەبەردەستی خۆیا گل دابوەوە، دەسبەجێ فەرمانیدا بەهێزی ئیحتیاط ئەو کەلێنەی کوردەکان کردبویانە هێزەکانی گاردەوە پڕ بکەنەوە. تێکهەڵچون شەوورۆژێکی خایاند. هێزەکانی کورد لەوە زیاتر بەرەنگارییان پێ نەکراو، بەتێکشکاوی کشانەوە سەلماس‌و چەهریق. هێزەکانی ئێران نەیان هێشت هێزەکانی کورد ماوەی خۆڕێکخستنەوە خۆکۆکردنەوەیان هەبێ. لەبەرئەوە جهانبانی فەرمانی دواکەوتنی هێزی کوردەکانیدا، لەپاش دو رۆژ بەرهەڵستی کوردەکان سەلماسیان بەرداو، بەرەو چەهریق کشانەوە. سەرتیپ جهانبانی بۆ ئەوەی ئەو سەرکەوتنەی بەدەستی هێنا بو بیقۆزێتەوەو، نەهێڵێ هێزەکانی دوژمن فریای پشودان‌و خۆڕێکخستنەوەو بکەون، فەرمانی بەهەمو هێزەکانیدا هەل لەدەس نەدەن‌و هەمویان هێرش بەرن بۆ سەر چەهریق. هێزەکانی ئێران لەپاش بڕینی ٨ فرسەخ رێگەی سەختی شاخاوی توانییان قۆناغ لەدوای قۆناغ بەرهەڵستی پچڕ پچڕی شۆڕشگێڕانی کورد تێك بشکێنن‌و بگەنە داوێنی قەڵای چەهریق‌و گەمارۆی بدەن، لەرۆژی ٢٠ی موردادی ١٣٠١دا قەڵای چەهریقیان گرت‌و هێزەکانی سمکۆ بەتێکشکاوی کشانەوە ناو خاکی تورکیا.

جهانبانی مژدەی ئەم سەرکەوتنەی بەم بروسکەیەدا بەرضاخان:

((لەچەهریقەوە، ژ ٦٤١:

مەقامی مەنیعی بەندەگانی حضرتی اشرەف وەزیری جەنگ‌و فەرمانەدەی گشتی قشون، دامت عظمتە!

بەدوای راپۆرتی ژ١٧١ بەعەرزی حضوری موبارەك ئەگەیەنێ" هێزەکانی ئێمە بەدوی دوژمنەوە ئەمرۆ ٢٠هەمی بورجی ئەسەد سەعات ١١ی بەیانی قەڵای چەهریقی گرت‌و، ئەو تۆپ‌و موسەلسەلانەی لەماوەی رابردودا لەهێزەکانی

دەوڵـەتی گـرت بـو، گێڕایـەوە. دوژمـن بەلێقـەوماوی رای کـردو موتـەواری بـو، هێزەکانی ئێمە بۆ راونانی دوژمن بەخێرایی لەپێشڕەوی دان.

فەرماندەی هێزەکانی ئازەربایجان

سەرتیپ امان الله))[55].

حسێن مکی لەبارەی گیانی چەهریقەوە ئەڵێ:

((فەتحی قەڵای چەهریق شوهرەتێکی گـەورەی پەیدا کـردو لەگشت ئیـالاتو ولایەتـەکاندا دەنگـی دایـەوە زەمینەیـەکیدا بەدەسـت جەریـدەکانی لایـەنگری سەرداری سوپاوە کەماوەیەك لەو روەوە قەڵەم فەرسایی بکەن. تەلگرافی پیرۆزبـایی لەهەمو شارستانەکانەوە بۆ سەرۆکی حکومەتو سەرداری سـوپا نێـردراو لـەزۆری شـارەکاندا لەلایـەن فەرمانـدەکانی لەشـکرەوە بەشـانازی ئـەم پیرۆزییـەوە کردیـان بەجەژنو چراخان. بۆ سەرداری سوپا کە کابرایەکی ظـاهرسـاز بـو هـەلێکی لـەبار بـەدەس هـات لـەبارەی فتوحـاتی نیزامییـانی ئازەربایجـانو هێـزە ناوچـەییەکانی تەظاهوراتێ بنوێنێ. بەم بۆنەیەوە لە۲۸ی ئەسـەدی ۱۳۰۱ی خورشـیدی بەشـانازی سـەرکەوتنی ئـۆردوی دەوڵـەتی لـەئازەربایجان بـەپێی فـەرمانی وەزیـری جـەنگ لە((مەیدانی مەشق))جـەژنیان کـرد. هـەمو ئەفسـەران لـەم جەژنـەدا بەشـداربون. دوای نان خواردنی ئێوارە لەلایەن سـەرداری سـوپا(وەزیـری جـەنگی)ەوە وتـارێکی گرنگ درا کە لەباری سەرنجی بایەخو گیانی دیماگۆگیو بەگوتـەی هەنـدێ نیشـان دانـی سـەرداری سـوپا لـەباخی سـەوزا بـە تـەواوی شـایانی سـەرنج دانـە، چـونکە نوسـەرانی بـەتوانای سـەرداری سـوپا ئـەو وتارەیـان بـێ ئەنـدازە بـاش ئامـادە کردبو..))[56]

نوسەری بەناوبانگی ئێران ملك الشعراء بەهار، وەکو خۆی ئەڵێ، ئەو وتـارەی بۆ سەرداری سوپا نوسی بو بەم بۆنەیەوە بیخوێنێتەوە[57].

٦- پێوەندی لەگەڵ دەوڵەتان

١/٦ ئێران

ئێران، وڵاتێکی فرەنەتەوەو فرەزمانو فرەمەزەبە، قـانونی ئەساسـی بەرهـەمی مەشروتە هیچ دەسکەوتێکی تایبەتی بـۆ نەتـەوەکانی نـاو ئێـران بـەدەس نـەهێنا، کەمـافی فەرهەنگی، سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابورییان داین بکا. قانونی ئەساسـی ئەنجومـەنی ئییالـەتیو ولایـەتی سـەلماند بـو، ئەمـە ئێرانـی نـەکردە وڵاتێکـی دیمـوکرات. بـەڵام ئیالەتـەکانو ولایەتـەکان لەسـەر بنچـینەیەکی نازانسـتی جیاکرابونـەوە، لەجیاکردنـەوەی سـنوری ولایەتـەکاندا، هێڵـی رەگـەز، زمـان، عەشیرەت، نەتـەوە، مـەزەب، دیـن، پێویسـتی جوگرافی، دەسـکەوتی ئـابوری،

انەت مەسەلەی عەسکەری لێك نەدرا بوەوە، ئەگەر رێکخستنەوەی ولایەتەکان
گوێرەیە بوایەو، ئەنجومەنی ئییالەتو ولایەت رێك بخرایە، ئەوسا ئێران
رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لەوانە بو ببێتە نمونەی نیشتمانی پێکەوە ژیانی نەتەوەو
گەزو دینو مەزەبی جیاواز.

لەئەنجامی شۆڕشی مەشروتەدا کورد هیچ دەسکەوتێکی پێ نەبڕا. کاروباری
یەتەکەی نەدرایەوە دەس رۆڵەکانی خۆی. تەنانەت یەك رۆژنامەی بەزمانی خۆی
نەبڕا. هەروەها دەزگای فاسیدی دەوڵەتو، زوڵمی ژاندارمی لەسەر هەڵ نەگیرا،
شروتە لەکوردستاندا نەك رەنگی نەدایەوە، بەڵکو ئەوەی لەمەشروتە خوازان
و بەبەڵا ئەیان نارده کوردستان.

دەزگای مەرکەزی، فەسادی گەیشت بوە رادەیەك، حوکمڕانی شارەکانی بەپارە
فرۆشتو، سەروەزیرانیش هەمو نیشتمانەکەی بەنرخێکی هەرزان ئەفرۆشت.

ئەو((غەدر))ەی کەمێژونوسی ئێرانی سەعید نەفیسی باسی ئەکا کە لەناو
مالەی قاجارا بو بوە نەریتی حوکمڕانی، دوردۆنگیەکی وەهای دروست کرد بو
سەرکردەکانی کورد، بۆ چارەسەرکردنی کێشەی شەخسی خۆیان، یاخود کێشەی
تی میللەتەکەیان بڕوایان بەهیچ بەڵێنو گفتێکی حکومەتی مەرکەزی نەبو.

دەرباری ئێرانو کورە دەسەڵاتدارەکانی حکومەت بۆچونێکی دیموکراتییان
بو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی نەتەوەیی، خواستی نەتەوەییان بەجیابونەوە
ازیو پارچەکردنی ئێرانو خیانەت لەشاو نیشتمان دائەنا. بەڵکو بەگوێرەی
گەیشتنی رەسمیی ئەوان لەئێران قەومو قەبیلەو عەشیرەت هەبون، نەتەوەی
اواز نەبو. دانیان بەبونی کوردا نەئەنا وەکو نەتەوەیەکی جیاواز. لەئێران یەك
ەوە هەبو، ئەویش نەتەوەی ئێران بو. کوردیش قەومێکی ئێرانیە، بەڵکو
ومە رەسەنەکانی ئێرانە. لەم روانگەیەوە حکومەتی ئێران لەبەرئەوەی لای وابو
شەی کورد لەئێراندا بەباشی چارەسەرکراوە، دوای راگرتنی جەنگی جیهانی
کاتی بەستنی کۆنفرەنسی ئاشتیدا، داوای ئەکرد بۆ چارەسەرکردنی کێشەی
ەوەی کورد لەتورکیا هەمو کوردستانی عوسمانی بخرێتە سەر ئێران.

رضا شا بەچاولێکەری مستەفا کەمال ئەی ویست جیاوازی نەتەوەو رەگەزو
ان لەئێران دا نەهێڵێو نەتەوە- دەوڵەت دروست بکا. هەر بەو مەبەستە بو
سییەکاندا وشەی((ئێران))ی لەباتی وشەکانی((پارس))و((فارس))کردە ناوی
می وڵاتەکەی[58].

نیشتمانپەروەرانی کورد، لەوانە سمکۆ، لایان وابو ئێران نەتەوە نیەو وڵاتە.
رد نەتەوەیەکی جیاوازە لەفارسو ئازەریو تورکو عەرەب. ئەویش وەکو هەمو

نەتەوەكانی تری دنیا مافی ئازادیو سەربەخۆییو هەبونی دەوڵەتی تایبەتی خۆی هەیە.

تەجروبەی كورد بەگشتی لەگەڵ دەوڵەتی ئێران باش نەبو. تەجروبەی سمكۆش، هی خۆیو براكانیو باوكیو باپیریو باپیرە گەورەی باش نەبو. هیچ لایەكیان بڕوای بەوی تریان نەبو. كاربەدەستانی ئێرانی سمكۆیان بەیاخیو نافەرمانو راووڕوتكەر.. دائەنا، ئەویش كاربەدەستانی ئێرانی بەپەیمان شكێنو زینهار نەناسو زاڵمو بەرتیلخۆر.. دائەنا.

لەبەرئەو هۆیانە لەیەك گەیشتنی كوردو ئێران لەتواناادا نەبو، چونكە بۆچونو باری سەرنجو تێگەیشتنیان بۆ مافی نەتەوەیی ئەوەندە جیاوازو لەیەك دور بو، بەهیچ جۆرێ نەئەگەیشتنە یەكتری.

زەمانی دانوسەندنی دەوڵەتی ئێران لەگەڵ سمكۆ بەزۆری گوللەو دیوانی گفتوگۆیان بەزۆری مەیدانەكانی شەڕ بو. ئەو چەند جارەی ئێران لەئەنجامی لاوازیو گیروگرفتی ناوخۆیدا پێوەندی لەگەڵ سمكۆ كردوە. هەموی بەنیازی خاوكردنەوەی سمكۆو، دانانی ڕێوشوێنی لەناوبردنی بوە. ئەو چەند جارەش سمكۆ لەئەنجامی ناچاریو نائومێدیو تێكشكاندا پێوەندی لەگەڵ كردون، هەموی بەنیازی خۆگرتنەوەو جێگیر كردنەوەی خۆی بوە.

سمكۆ چەندین جار كەوتە گفتوگۆ لەگەڵ كاربەدەستانی دەوڵەت.

گفتوگۆكانی لەگەڵ عین الدولە بەئەنجام نەگەیشت، چونكە لەسەر ئاستی سیاسی هیچ دەسكەوتێكی بۆ كورد یا بۆ خۆی تێدا نەبو، لەسەر ئاستی شەخسییش ئەیان ویست هەمو شتێكی لێ بسێنن بێ ئەوەی هیچی بدەنێ.

گفتوگۆكانی لەگەڵ رضاخان ١٣٤٣كۆچی ئەویش هەر بەئەنجام نەگەیشت، چونكە رضاخان نەك هەر هیچ ڕەنگێكی سیاسی نەدا بەدیتنەكە، بەڵكو دڵنیاییو تەئمینی شەخسییشی لەلای سمكۆ دروست نەكرد، لەكاتێكا لەو دیتنەدا سمكۆ ئەی توانی رضا خان لەناو ببا.

دوایین گفتوگۆی ١٩٣٠ لەگەڵ كاربەدەستانی ئێرانی كێشی كردە ناو داوی مەرگەوە، بەكوشتنی خۆیو دوایی هاتنی بزوتنەوەكەی تەواو بو.

٢/٦ توركیای كەمالی

توركیا بەشكاوی لەجەنگی جیهانیی یەكەم دەرهات بو. هێزەكانی هاوپەیمانەكان چوبونە ناو ئەستەمولی پایتەختی عوسمانی تێكشكاوەوە. ئەوان دەستیان بەسەر كاروبارەكاندا گرت بو.

ئەگەرچی سولتان مابو، بەلام پایەیەکی روکەش بو، دەسەلاتێکی راستەقینەی نەبو، دەستی بەسەر هیچ شوێنێکی تورکیادا نەئەڕۆیشت. گەورە پیاوەکانی کورد لەئەستەمولٚ بەهیوای بەلێنی هاوپەیمانەکان کەوت بونە چالاکی سیاسی‌و رۆشنبیری، لەخەلکی کوردستان دابڕا بون. مستەفا کەمال لەئەرزرومەوە کەوتە رێکخستنەوەی ئۆردوی تورك‌و دەرکردنی هێزەکانی بێگانەو تێکشکاندنی بزوتنەوەی کوردو دانانی بناغەی تورکیای نوێ.

بۆچونی مستەفا کەمال بەرامبەر کوردو بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد هەرگیز هیچ لێلییەکی تێدا نەبوە. لەو رۆژەوە لەئەرزڕۆم کەوت بوە کارکردن. یەکێ لەبەندەکانی کارنامەی سیاسی بەگژاچونی جولانەوەی کوردو رێ گرتن بو لەهەمو چالاکییەکی سیاسی‌و فەرهەنگی کوردی‌و، هەولٚ دان بو بۆ پەك خستن‌و شکاندنی هەولی رزگاری خوزای کورد.

مستەفا کەمال هەر لەسەرەتاوە لق‌و بارەگاکانی هەمو رێکخراوە سیاسیەکانی کوردستانی قەدەغە کردو، فەرمانی گرتنی دەرکرد بۆ جەلادەت‌و کامەران بەدرخان‌و ئەحمەد فائق کە لەگەلٚ میجەر نوئێل چو بون بۆ مەلاتیە بۆ پێوەندی کردن لەگەلٚ گەورە پیاوانی کورد دەربارەی خواستە نەتەوەییەکانی.

ناوچەکانی ژێردەسەلاتی سمکۆ هاوسنوری ناوچەکانی جموجولی کەمال بو، بەلکو پشتی جەبهەی هێزەکانی بو. بێگومان سمکۆ لەچالاکی سیاسی‌و دیپلۆماسی‌و رۆشنبیری رێکخراوە کوردییەکانی ئەستەمولٚ بێ ئاگا نەبو، چونکە هیچ نەبێ بەهۆی سەید تەهاوە کەهەم ژنبرای‌و هەم یەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی بو، ئەبێ ئاگادار بو بێ. هەروەها ئەبێ لەهەلوێستی مستەفا کەمال‌و جولانەوەکەشی بەرامبەر ئامانجە نەتەوەییەکانی کورد لەتورکیا کەم یا زۆر ئاگادار بوبێ.

سمکۆ باوەڕێکی قولی بەوە هەبو، ئێران زۆر لاوازو بێ توانایەو تەقەللاکانی کورد لەوێدا کۆبکرێنەوە بۆ بەدەسهێنانی دەسەلات‌و دامەزراندنی ناوەندێکی سەربەخۆی کوردی. بۆ دامەزراندنی ئەوەش پێویستی بەچەك‌و تەقەمەنی ئەبێ، کەئەبێ لەشوێنێکەوە دابین بکرێ. سمکۆ ئینگلیزی تاقی کرد بوەوە ئامادە نەبون چەك‌و پارەی بدەنێ. سۆڤێت لەبارێکی وەهادا نەبو بتوانێ یارمەتی کورد بدا. ناوچەکەش جگە لەحکومەتی تورکیای کەمالی دەولەتی تری تێدا نەبو. بەتایبەتی ناوچەکانی سمکۆ راستەوخۆ نوسا بون بەناوچەکانی دەسەلاتی مستەفا کەمالەوە. هەر لەم روانگەیەوە هەلوێستی خۆی لەکوردستانی تورکیاو عیراق دیاری کردوە.

کاتێ ئەحمەد تەقی لەکاتی گیرانی شێخ محمودا بەزمانی هەندێ لەگەورە پیاوەکانی کوردستانی عێراقەوە لەتشرینی یەکەمی ١٩٢٠دا داوای هارکاریو پشتیوانی لێ ئەکا بۆ بەرپاکردنی شۆڕش بەپشتیوانی تورک لەدژی ئینگلیز، لەوەلامدا ئەڵێ: ((ئێستا ئینگلیز زۆر بەهێزە، موجادەلە کردن لەگەڵیا لەبارەی کوردەوە زۆر گرانە، باوەڕ ناکەم تورکی زەبونیش بتوانێ بەناردنی هێز بۆ ئەوەی دەست بخاتە کاروباری سیاسی رەواندزەوە، چاکترین شت بۆ کورد ئەمڕۆ ئەوەیە لەئێراندا جولانەوەمان یەك بخەین، وبونی خۆمان لەئێراندا بپارێزین، ئەمە بۆ باری ئەمڕۆمان زۆر باشە، و لەدوا رۆژا ئەتوانین کەلکی لێ وەربگرین[٥٩].

لەو گفتوگۆیەشدا کە لەتشرینی یەکەمی ١٩٢١دا مستەفا یاملکی لەگەڵ سمکۆی کردوە لەبارەگاکەی خوی لەچەهریق، لەو روەوە ئاشکراتر بیوڕای خۆی رون ئەکاتەوە:

((پرسیار: باشە تۆ هەوڵ دەدەی بۆ ئەوەی کورد رزگارو ئازاد بکەیت، ئەی بۆچی پێش هەمو شتێك ناوچەی وانو ئەرزڕوم بەتلیسو هەکاریو خەرپوت رزگار ناکەیتو ئەو خەلکە رێك ناخەی، کەماوەیەکە لەژێر جەورو ستەمی تاقمەکەی مستەفا کەمال دان؟

وەلام: من وای بەباش دەزانم، کە لەپێشدا لەئێرانەوە دەست پێ بکەم، من هیچ بەچاکی نازانم، لەم رۆژەدا لەگەڵ تورکەکاندا تێکی بدەم، چونکە ئەوان بەتفەنگو فیشەك یارمەتیم دەدەن...)).

تورك بەرواڵەت دۆستایەتی سمکۆیان ئەکرد. هەندێ چەكو تەقەمەنییان دابویە. ئەویش بەدابین کردنی خواردەمەنی، کە لەو سەردەمەدا گرنگییەکی تایبەتی هەبو، یارمەتی ئەدانەوە. بەلام سمکۆ سەرکردەیەکی بزوتنەوەی کورد بو. هەوڵی دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆی ئەدا. ئەمەش بەتەواوی ناکۆك بو لەگەڵ ئامانجی کەمالییەکاندا.

کەمالییەکان بۆ راپەڕاندنی خەلکی کوردستانی عیراق دژی ئینگلیزو گرتنەوەی ولایەتی موسڵ، بەهاوکاری هەندێ لەکوردەکانی ئەوێ. مەفرەزەیەکی پچوکیان بەسەرکردایەتی کابرایەك، بەناوی ئوزدەمیر بەگ. نارد بوە ناوچەی رەواندز. لەنامەکانی نێوان کاربەدەستانی تورکو فەرمانەدەی ئەم بارەگا پچوکەدا، هەلوێستی کەمالییەکان لەسمکۆ دەرئەکەوێ، کەئەمە نمونەیەکێتی:

((دیاربەکر
٣٣٨/٦/١٤
ئیستیخبارات، نومرە-١٧٤٥

بۆ ئوزدەمیر بەگی قایمقام

١-سمكۆ كابرایەكی فێڵبازە، بەهۆی زرنگی خۆیەوە ئەو خەنجەرە كەهەڵی گرتوە بۆ كاتی خۆی ئەشارێتەوە. ئەم كابرایە بیری سەربەخۆیی لەكەللەدایە. مەبستی ئەوەیە كە تا لەئێراندا دەسەڵاتی زیاد ئەكاو بەهێز ئەبێ لەگەڵ ئێمە تێك نەچێ‌و بەجۆرە بەمەرام‌و ئامانج بگا.

٢-سەركەوتنی سمكۆ لەناو عەشایری كوردا بەجۆرە گەورە بونی‌و دەسەڵات پەیداكردنی بۆ حكومەتی میللی ئێمە(واتە بۆ حكومەتی توركی مستەفا كەمال)دەس نادا. بەڵام لەم رۆژەدا تێكچونمان لەگەڵ سمكۆ بۆ ئێمەش باش نیە. ئەگەر بتوانن هەوڵی ئەوە بدەن كەبەپڕوپاگەندەو بەبڵاوكردنەوەیەكی وا كەعەشایەری پێ تەفرە بدەن‌و بیان كەن بەدوژمنی سمكۆ بەڕاستی خزمەتی گەورە بۆ حكومەت جێبەجێ ئەكەن. وەكو ئەوە كەبڵێن سمكۆ بەپارەی ئینگلیز ئەم شۆڕشە ئەگێڕێ‌و بۆ قازانجی خۆی‌و خزمەتی ئینگلیز خوێنی كوردەكان ئەڕژێنێ.

٣-ئەو مەفرەزەیە كەلێرەوە خراوەتە رێ جارێ ئەچێتە جولەمێرگ. دوای گەیشتنی ئێوە بەرەواندزو جێگیربونتان لەوێ، بەپێی هەواڵ‌و پێویست فەرمانی تر ئەدرێ بەبزوتنەوەی مەفرەزەكەو هاتن وە یا نەهاتنی بۆ رەواندز.

٤-مەكارە(هۆی گوێزانەوە)مان نیە كەتۆپ‌و مەترالیوزی (رەشاش)پیا بنێرن. هەوڵ ئەدەین كەئەوەشتان بۆ جێبەجێ بكەین.

بەناوی قوماندانی جەبهەوە

رەئیسی ئەركانی حەرب بصری[٦٠]

وەكو ئەوان سمكۆیان بەدوژمن داناوە، سمكۆش باوەڕی بەوان نەبو، بەڵكو وەكو لەگفتوگۆكانی‌دا لەگەڵ یاملكی وتویەتی توركی لەعەجەم بەدوژمن تر زانیوە بۆ كورد. بەڵام لەو كاتەدا پێویستی هەردو لایانی كۆكردۆتەوە، بەتایبەتی تورك كاتێ پێویستی بەبێلایەنی سمكۆ بو كەهێشتا لەشەڕا بو لەگەڵ هێزەكانی ئەرمەنی‌و، دوایی تر فەرەنسی‌و، ئینجا یۆنانی.

لەدوای ئەو هێرشە گەورەیەی ئەرتەشی ئێران كردی بۆ سەر مەڵبەندەكانی ژێردەسەڵاتی سمكۆو داگیركردنی چەهریق، سمكۆ كشایەوە بۆ ناو توركیا. دۆستایەتی سمكۆ لەگەڵ كەمالییەكان بەكەڵكی نەهات. چونكە هەڵوێستی راستەقینەی كەمالیەكان لەسمكۆ وەها بو وەكو لەو بەڵگەیەدا نوسراوە، نەك وەكو ئەوەی سمكۆ تێی گەیشت بو. لەناو خاكی توركیادا هێزێكی سوكەڵەی تورك لەناكاو بەشەو پەلاماری سمكۆیاندا بیكوژن. لەم پەلامارەدا ژنەكەی‌و هەندێ

لەهاورێکانی کوژران، کوڕەکەی بەدیل گیرا، هەرچی زێڕو سامانێکی پێ بو بە تالان برا. خۆیو براکەی بەزەحمەت دەرباز بون.

سمکۆ لەو سەفەرەدا کەهاتە کوردستانی خوارو، نوێنەرانی ئینگلیزی لەدێریو بەحرکە بینیو پاشان روی کردە سلێمانی بۆ دیدەنی شێخ محمود. لەو کاتەدا لەسلێمانی نوێنەرانی تورك خەریکی گفتوگۆ بون لەگەڵ شێخ محمود. ئینگلیزەکان بەهیوا بون سمکۆو شێخ محمود لەدۆستایەتی تورك ژیوان بکاتەوە. بەڵام سمکۆش کەگەیشتە سلێمانی لەگەڵ تورك تێ هەڵ چوەوە، بۆ ئەوەی کوڕەکەی بەر بدەنو پارەکانی بدەنەوەو دالدەی بدەن.

سمکۆ زۆر لەسلێمانی نەمایەوە، چونکە سلێمانی لەئەنجامی هەڕەشەی بەریتانیدا چۆڵ کرا. گەڕایەوە ناوچەکانی سنورو لەوێ پێوەندی لەگەڵ تورك نوێ کردەوە. تورك لەو کاتەدا لەگەڵ ئینگلیزو حکومەتی تازە دامەزراوی عیراق لەسەر ولایەتی موسڵ لەکێشەدا بون. ئینگلیز ئەی ویست ئاسوریەکان لەبادینان لەسەر سنوری تورك نیشتەجێ بکا. تورکیش ویستی سمکۆ تێکەڵاوی ئەم گەمەیە بکا. سمکۆیان بانگ کرد بۆ وان. گفتیان پێدا یارمەتی بدەن بەچەكو سەرباز بۆ ئەوەی بچێ بۆ یارمەتی دانی شێخ محمود لەدژی ئینگلیز بجەنگێ. زۆری نەخایاند تورکو ئینگلیز کێشەکانی خۆیان بەخۆشی چارەسەر کرد. تورك پێویستیەکی بەسمکۆو بەشێخ محمود نەما. کەوتە تەنگ پێ هەڵ چنینو راونانی. لەدوای تێکشکانی شۆڕشی ١٩٢٥ی کوردستانی تورکیا سمکۆ ناچار بو چەند جارێ لەنێوان تورکیاو ئێرانو عیراقدا ئەم دیو وئەو دیوی سنور بکا تا سەرەنجام لەشنۆ کوژرا.

٣/٦ بەریتانیا

بەریتانیاو روسیا لە١٩٠٧ەوە لەسەر دابەشکردنی ئێران رێ کەوت بون. هەمو کوردستانی ئێران ئەبو بکەوێتە ژێردەستی روسیا. بەڵام شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئەو نەخشەیەی بەجارێ هەڵ وەشاندەوە. بەریتانیا وازی لەدابەشکردنی ئێران هێنا. ئەی ویست دەوڵەتی ئێران بمێنێو حکومەتێکی مەرکەزی بەهێزی ئەوتۆی تێدا دابمەزرێ بەری تەنینەوەی کۆمۆنیزمو نفوزی سۆڤێتی بگرێ. بەڵام لەهەمان کاتدا ئەی ویست ئێران بەپەیمانێکی دو قۆڵی بەخۆیەوە ببەستێتەوە بۆ ئەوەی لەژێر کار تێ کردنی خۆیدا بێ.

ئێران ئەیویست لەکۆنفرەنسی ئاشتیدا بەشدار بێو بەیارمەتی بەریتانیا سنورەکانی خۆی لەسەر حسابی تورکیاو روسیا فراوان بکا. بەریتانیاش نەیئەویست ئێران، کەبەشداری جەنگی جیهانی نەبو بو، بەشداری کۆنفرەنسی

ئاشتی بێ بۆ ئەوەی هیچ بەشدارییەکی لەدیاری کردنی چارەنوسی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا نەبێ.

بەریتانیا لەرێگەی دانی چەردەیەك بەرتیل بەوثوق الدولەی سەر وەزیرو وەزیری دەرەوەو وەزیری دارایییەوە لە١٩١٩دا پەیمانێکی لەگەڵ ئێران بەست بەکردەوە ئێرانی ئەکردە ژێردەستەی بەریتانیا.

سیاسەتی ئێرانیی بەریتانیا بەکورتی ئەوە بو، ئێران بەیەکگرتویی‌و بەهێزی بێنێ. لەبەر ئەوە کورد هەلی ئەوەی نەبو، پشتیوانی بەریتانی بۆ خواستە نەتەوەییەکانی خۆی لەئێراندا بەدەس بهێنێ. لەکاتی سەردانی ویلسۆندا بۆ سلێمانی بۆ کۆبونەوە لەگەڵ شێخ مەحمودو مەزنەکانی تری کورد، کەمەسەلەی کوردی ئێران هێنرایە پێشەوە، هەندێ لەمەزنەکانی کوردی ئێران ئارەزوی یەککگرتنیان لەگەڵ کوردستانی عیراق دەربڕی، ویلسۆن ئەمەی بۆ نەسەلماندن.

لەکۆنفرەنسی پاریس، ئەگەرچی نوێنەرایەتی کورد مەسەلەی کوردی ئێرانی هێنایە کایەوە بەلاّم لەپەیمانی سیڤەردا کوردستانی ئێران بەتەواوی پشت گوێ خرا.

هەروەها سمکۆش کە بەهۆی بابەکر ئاغای پشدەرییەوە پێوەندی لەگەڵ ئینگلیز کردو، دوایی تر سەید تەهای نارد بو دیدەنی مەندوبی سامی لەبەغداد، بەلێنی هیچ جۆرە یارمەتیەکیان پێ نەدا.

زۆرکەس لەسمکۆیان پرسیوە بۆچی لەگەڵ ئینگلیز رێك ناکەوێ. سمکۆ رێککەوتنی لەگەڵ ئینگلیز رەت نەئەکردەوە. زۆریشیان لەگەڵ خەریك بو. بەلاّم ئینگلیز هیچ یارمەتییەکی سمکۆیان نەداو هیچ پشتیوانییەکیان لێ نەکرد، چونکە پشتیوانی کردنی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەئێران لەگەڵ سیاسەتی ئەوان نەئەگونجا، خۆیشی بەهۆی کوشتنی مارشیمۆن‌و رەفتاری لەگەڵ مەسیحییەکان لەلای ئەوان بەدناو بو.

مس بیل لەو روەوە ئەلێ بەهۆی ئەو بەیانەوە کەمیجەر نوئێل لەحوزەیرانی ١٩١٩دا دەربارەی مەسەلەی کورد بلاّوی کردەوە سمکۆ زیاتر نزیك بوەوە لەوەکیلی حاکمی عامی عیراق، بەلاّم بەهۆی ئەو پەیمانەوە کەئێمە لەگەڵ ئێران بەستمان هیچ هیوایەکی نەما بەپشتیوانی ئێمە بۆ دامەزراندنی یەکێتییەکی نەتەوەیی لەناو کوردەکانی تورکیاو ئێراندا. سەرەڕای ئەوەش ئەترسا سزا بدرێ لەسەر رەفتاری خراپی لەگەڵ مەسیحییەکان[٦١].

سمکۆ دوای تێکشکانی لەئێران روی کردە کوردستانی عیراق. لەدێرێ‌و لەبەحرکە نوێنەرانی ئینگلیزی بینی دو پێشنیاری خستە بەر چاویان" هاوکاری

کورد لەگەڵ ئینگلیز بەرامبەر بەوە ئەوانیش پشتیوانی کورد بکەن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستان.

ئەگەر ئەوە ناکەن، یارمەتی خۆی بدەن بەئاشت کردنەوەی لەگەڵ ئێران یا بەشەڕ بگەڕێتەوە شوێنی خۆی[٦٢].

دوایین دوژمنایەتی ئینگلیز لەگەڵ سمکۆ ئەوە بو" کاتێ سمکۆ لەژێر گوشاری تورکی‌دا بەناچاری چوە کوردستانی عیراق، موعتەمیدی بەریتانی لەبەغداد داوای لەحکومەتی عیراق کرد هاوکاری لەگەڵ حکومەتی ئێران بکا بۆ سەرکوت کردنی یاخیبونی سمکۆ[٦٣].

٤/٦ روسیە

سیاسەتی کوردیی روس لەپێش هەڵگیرسانی جەنگ‌و لەسالانی جەنگ‌دا خواستە نەتەوەییەکانی کوردی رەچاو نەئەکرد. هەمو تەقەللاکانی عەبدولرزاق بەگی بەدرخان، کامل بەگی بەدرخان، سمکۆ، شێخ عبدالسلامی بارزانی، مەلا سلیمی خیزان، سەید تەهای شەمزینی کەڵکی نەبو. روسیا گرەوی لەسەر هاوکاری ئاسوری‌و ئەرمەنی کردبو، نەی ئەویست بۆ کورد ئەوان لەخۆی برەنجێنێ.

روسیە لەدوای سەرکەوتنی ئۆکتۆبەر، توشی کێشەی ناوخۆی‌و ئابڵوقەدانی دەوڵەتانی ئەوروپی بو، ئەیویست تەوقی ئابڵوقەدان بشکێنێ‌و، نەهێڵێ نفوزی دەوڵەتانی ئیمپریالیستی بگەنە سنوری لای خواروی، هەر بۆ ئەوەش بەپێچەوانەی سەردەمی قەیسەر کەرێ کەوت بو لەگەڵ بەریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیا بۆ دابەشکردنی خاکی عوسمانی‌و ئێران، سیاسەتی حکومەتی سۆڤیێتی هەڵوەشاندنەوەی هەمو رێککەوتنامە کۆنەکان‌و دروست بونی دەوڵەتی بەهێز لەتورکیاو ئێران‌و ئەفغانستان بو.

سۆڤیێت دەستی لەئەرمەنی‌و ئاسوری هەڵگرت‌و، بەکاروباری ناوخۆی‌و بەرەنگاری گەلە کۆمەکێی دنیای سەرمایەدارییەوە مەشغوڵ بو، نەی ئەپەرژایە سەر دەس وەردانە کاروباری ناوەوەی ئێران‌و تورکیا، لەبەرئەوەش نەیویست کۆمەك بەشۆڕشگێڕانی ئێران‌و تورکیا بکا، بەڵکو کۆمەکی بەحکومەتی مەرکەزی کردو، پەیمانی دۆستایەتی لەگەڵ تورکیای کەمالی‌و ئێران‌و ئەفغانستان بەست.

سمکۆیش کەخۆی رەفتاری لەگەڵ روس کرد بو، لەپێش جەنگ‌دا سەردانی تفلیسی کرد بو، و لەنزیکەوە سەرکردەکانی دی بون بەتایبەتی دوای رێککەوتنی روسی- بەریتانی ١٩٠٧کە هات بونە ئازربایجانەوە، و لەسەردەمی جەنگ‌دا بەگیراوی بردبویانە قافقاس‌و، دوایی دەس بەسەر لەخوی‌و پاشان بێلایەن لەچەهریق دانیشت بو.

سمکۆ لەساڵانی دەربەدەری کەهێشتا لەناوچەی باشقەڵای کوردستانی تورکیا بو لەسەرداوای خالد بەگی جەبرانلی سەرۆکی((جەمعییەتی ئیستیقلالی کوردستان))لەرێگەی کونسولی سۆڤێتییەوە لەورمێ پێوەندی لەگەڵ کردن. دو پێشنیاری خستە بەردەم" هاوکاری کوردو سۆڤێت بەرامبەر بەوەی پشتیوانی لەئامانجە نەتەوەییەکانی گەلی کورد بکەن. ئەگەر ئەوە نەتوانرا، لای کاربەدەستانی ئێران هەوڵی بۆ بدەن بگەڕێتەوە شوێنی خۆی‌و ئەوان دەستەبەری سەلامەتی بن.

یەکێتی سۆڤێت ئامادە نەبو پشتیوانی لەبزوتنەوەی کورد بکا چونکە لەگەڵ سیاسەتی ئێرانیی‌و تورکیی سۆڤێتی‌دا نەئەگونجا. روسیای سۆڤێتی لەو کاتەدا ئەی ویست دەوڵەتانی ئێران‌و تورکیا بەهێز بن‌و بتوانن خۆیان لەبەر گوشاری دەوڵەتانی ئەوروپی دوژمنی سۆڤێتدا رابگرن‌و، نەکەونە ژێردەستی ئەوان، هەروەها پەیمانی ((دۆستایەتی‌و هاوکاری))لەگەڵ ئیمزا کرد بون. نوێنەرانی سۆڤێتی لەوەڵامدا ئاگاداریان کرد، داوای یەکەمی لەگەڵ سیاسەتی ئەوان ناگونجێ، ناشیانەوێ درۆ لەگەڵ کورد بکەن. بۆ داوای دوەمی ئامادەییان دەربڕی بو بۆ یارمەتی دانی.

هەر لەئەنجامی ئەو سیاسەتەدا بو یەکێتی سۆڤێت بەدەنگ داواکانی شێخ محمودەوە لەعیراق‌و، داواکانی خالد بەگ‌و جەمعییەتی ئیستیقلالی کوردستانەوە لەتورکیاو، داواکانی سمکۆوە لەئێران، نەهات.

٧-ساڵانی دەربەدەری

١/٧ شەبەیخونی تورك

حاجی مستەفا پاشای یاملکی لەمانگی تشرینی یەکەمی ١٩٢١دا سەردانێکی سمکۆی کرد، لەم سەردانەش چەند مەبەستێکی هەبو" لەسەرو هەموریانەوە هاندانی سمکۆ دژی کەمالییەکان کەئەو بەگەورەترین دوژمنی کوردی دائەنان، هەروەها دەربڕینی پشتیوانی لەسمکۆو، ئامادەیی بۆ هاوکاری کردنی‌و گۆڕینی رەنگی جوڵانەوەکەی لەبزوتنەوەیەکی خێڵەکیی ناڕێکوپێکەوە بۆ بزوتنەوەیەکی سیاسی نەتەوەیی رێکخراو، یاملکی نەی توانی هیچ کام لەمەبەستەکانی بهێنێتەدی. لەهەمان کاتدا بو بەهۆی پونگانەوەی زۆرتری کامالییەکان لەسمکۆو بزوتنەوەکەی.

سمکۆ لەبەر هێرشی گەورەی ئەرتەشی ئێراندا بەرەو سنوری تورکیا کشایەوە، پشت ئەستور بەدۆستایەتی پێشوی لەگەڵ کەمالییەکان، بەتەمابو یارمەتی بدەن. سەرتیپ جهانبانی دەسبەجێ کاربەدەستانی تورکی لەپەڕینەوەی سمکۆ بۆ ناوخاکی ئەوان ئاگادار کردو داوای لێ کردن، سمکۆ بگرن‌و بیدەنەوە بەئێران[٦٤].

تورك لەلایەك دوژمنایەتی هەمو جولانەوەیەکی نەتەوەیی کوردیان ئەکرد، کەسمکۆ لەو قۆناغەدا رویەکی درەوشاوەی بو، لەلایەکی ترەوە دیتنی یاملکی، دوژمنی خوێنەخۆیی مستەفا کەمالو کەمالیەکان، ترسی ئەوەی لێ پەیدا کرد بون سمکۆ شۆرش بگوێزێتەوە ناو کوردستانی تورکیا. ئێرانیش داوای گرتنو بەدەستەوەدانی کردبو، تورك ویستیان هەلی تێکشکانی سمکۆ بقۆزنەوە، ئەو جولانەوەیەی لەوانەیە بتەنێتەوە بۆ ناو کوردەکانی ئەوێش، کێشەیەکی گەورەیان بۆ دروست بکا لەکاتێکا ئەوان بەشەری یۆنانەوە خەریك بون، لەرێگەی کوشتنی سمکۆوە بەیەکجاری تەواو بکەن.

هێزێکی سوکەلەی تورك شەوێ لەناکاو پەلاماری بارەگاکەی سمکۆیاندا. یەکێ لەهاوسەرەکانیو چەند کەسێ لەپیاو ماقولەکانی کوژران. خسرەوی کوری گیرا. هەرچی پارەو دارایییەکی پێی بو کەوتە دەست تورك. خۆیو ئەحمەد ئاغای برایو تاقمێ لەسوارەکانی بەفەلاکەت دەرباز بون[٦٥] تورك کەوتنە شوێنیو تەنگیان پێ هەلچنی. سمکۆ روی کردە دێرێ لەسەروی هەولێر لەکوردستانی خوارو.

٢/٧ سمکۆ لەکوردستانی خوارو

لەو کاتەدا هەمو عیراق لەژێردەستی ئینگلیزدا بو، بەلام هەندێ بەشی هەلومەرجێکی تایبەتی هەبو، شێخ محمود لەسلێمانی مەلیکی کوردستان بو. تورك بەهاوکاری هەندێ کوردی دوژمنی ئینگلیز هێزێکی کەمیان ناردبوە رەواندز. ئەیان ویست ولایەتی موسلْ بخەنەوە سەر تورکیا. ئینگلیزیش ئەی ویست بیخاتە سەر عیراق. ئەو هێزە پچوکەی تورك دەردەسەرێکی راستەقینەی بۆ کاربەدەستانی بەریتانی دروست کردبو. ئەیان ویست هەرچۆنێ بێ دەریان بکەن. هەندێ شوێنی کوردستان لەژێر دەسەلاتی راستەوخۆی هیچ لایەکدا نەبو. نێوانی شێخ محمودو ئینگلیز تێك چو بو. ناکۆکیەکانیان سەرلەنوێ خەریك بو ئەتەقیەوە. شێخ محمود لەگەلْ هێزەکەی تورك لەرەواندزو لەرێگەی ئەوانەوە لەگەلْ کەمالییەکان پێوەندی دۆستانەی دامەزراند بو. ئینگلیز لەهەلوێستی شێخ مەحمودو پێوەندی لەگەلْ کەمالیەکان نارەحەت بو. پەلاماردانی سمکۆ لەلایەن تورکەوەو هاتنی بۆ کوردستانی عیراق بۆ ئینگلیز هەلێ بوو ویستیان بیقۆزنەوە، بۆ ئەوەی لەرێگەی ئەوەوە کار لەشێخ مەحمود بکەنو نێوانی لەگەلْ تورك تێك بدەن.

ئینگلیز سمکۆیان بانگ کرد بۆ هەولێرو عیزەت تۆپچی یەکێ لەهاوکارەکانی شێخ مەحمودیان نارد بەدویدا بیهێنێ. سمکۆ لێیان دلْنیا نەبو، ئەترسا لەسەر

داوای ئاسوریەکان بیگرن، لەبەر ئەوە نەچو بۆ هەولێر بەڵکو چو بۆ گوندی بەحرکە[66] لەوێوە کەوتە ئاڵوگۆڕی پەیام لەگەڵ شێخ محمود.

٣/٧ گفتوگۆی ئینگلیزو سمکۆ

ئەدمۆنس گفتوگۆی خۆیانو سمکۆ بەجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((... رۆژی چوارەمی نۆڤەمبەر بۆ گفتوگۆ لەگەڵ لاین بەفرۆکە چوم بۆ کۆیە، لەپێنجەمی نۆڤەمبەردا کەوتمە رێ بۆ هەولێر. لەرۆژی شەشەمدا لەگەڵ لاین، کە لەکۆیەوە بەئوتومبێل گەڕابوەوە، و ئەحمەد ئەفەندیو لیتل دیل بەئوتومبێل کەوتینە رێ بۆ دیداری سمکۆ. دیدار لەگوندی بەحرکە بو کەهی هۆزی گەردییە کەوتۆتە دە میلیی کەناری رێی دێرە. سمکۆ لەگەڵ ئەحمەدی برایو دو سێ خزمی گەورەتریو نزیکەی بیست کەس لەهاورێکانی هات بو.

وتی هەست بەپەژارەو رەنجانێکی تایبەتی ناکا بەرامبەر ئێرانیەکان، ئەوەندەی لێی چێشتون، ئەوەندەشی تێ سرەواندون، بەڵام ئەیەوێ تەسفیەی حساب لەگەڵ تورکەکان بکا، کەگفتیان دابویە پشتیوانی بکەن، کەچی پشتیان تێ کرد. سەری سوڕما لەوەی، ئێمە زۆر بەتەنگ نەرەنجاندنی ئێرانیەکانەوەین، لەبەرئەوەی هەمو ئەزانن بەدرێژایی سنور ئێرانیەکان لەگەڵ تورکەکان ئێمەیان لەرەواندز و رانیەوە دەرپەڕاندوەو هێشتا لەگەڵ ئێمە ئەجەنگنو هاوکاری ئەکەن. وتی بەو هیوایە هات بو کەئێمە ئامادە ئەبین پشتیوانی بکەین لەئازادی کورد لەتەوقیی دو حکومەتی کەدوژمنایەتییان هەیە لەگەڵی، ئەگەر بەهەڵەدا چوە ئەوا لەم حاڵەدا هیچ ئارەزویەکی نیە داوای پەنادان لەئێمە بکات، بەڵکو ئەگەڕێتەوە ناو هۆزەکەیو خۆی بەتەنیا ئەوپەڕی تەقەلا ئەدا[67].

ئەحمەد تەقی لەزمانی سمکۆ وە گفتوگۆکان بەجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((ئینگلیزەکانو تورکەکان هەردو لایان درۆمان لەگەڵ دەکەن لەبابەت سەربەخۆییو سەربەستی کوردستانەوە، هەر بەڵێنو قسەیەك بدەنو بڵێن درۆ دەکەن وە هەڵمان دەخەڵەتێنن، ئینگلیز ئەیەوێ هەمو کوردێك وەك نۆکەر هەڵسوڕێنێو ئیشی پێ بکات بۆ چاکەو دەسکەوتی خۆی، وەك مەیمون هەڵمانپەڕێنێ بەکەیفی خۆی، بەرانبەر نەتەوەکەمان شەرمەزارمان بکا ئەمەش بەمن ناکرێت..

لەکاتێکا من لەشوێنەکەی خۆم رام کردو تورکەکان هێرشیان هێنایە سەرم، لەسەر ئامۆژگاریو هاندانی سەید تەها، من هاتم بۆ ناوچەی((دێرێ))لەعیراق لەلیوای هەولێر بۆ دیدەنیو رێك کەوتن لەگەڵ ئینگلیزەکان. حاکمی سیاسی ئینگلیز لەگەڵ سەید تەها دا هاتنە دێرێ بۆ دیدەنیم، دوورو درێژ قسەمان کرد

پێم وت: ((من کوردم ولێم قەوماوە دوژمنی حکومەتی فارسم لەئێران، ئەوا ئەم جارەش بومە دوژمنی تورك چونکە ژنیان کوشتم‌و کوڕیان بەدیل بردم. ئێوەش ئینگلیزەکان گەلێ قسەتان کردوە لەگەڵ((کۆمەڵی کورد))لەئەستەموڵ، وە بەڵێنی زۆرتان داونەتێ هیچتان بەجێ نەهێناوە، لەبەر ئەوە کوردەکان لەگەڵ مستەفا کەمال دا ڕێك کەوتن، وە هەروەها لەکوردستانی خواروش‌دا ئێوە ئیدارەی حکومەتی شێخ محمودتان تێکدا، ئەوانیش ناچاربون لەگەڵ کەمالیەکانا ڕێك کەوتن‌و هێنایانن بۆ ڕەواندز لەکوردستانی خواروداو ئێستاش من لەجیاتی هەمو کوردێك لەهەمو کوردستانا پێتان ئەڵێم: ئەگەر ئێوە ئامادە بن‌و ڕاست بکەن وە بەڕاستی بێنە پێشەوە بۆ دانی سەربەخۆیی بەکوردستان، منیش خۆم ئامادەم‌و بەڵێن ئەدەم کوردتان لەگەڵ ڕێك بخەم، ئەگەر ئەمەش ناکەن، تەنها داواتان لێ ئەکەم یاریدەم بدەن بچمەوە جێگای خۆم ئایا بەشەڕ کردن لەگەڵ ئێراندا، یا بەئاشت بونەوە لەسەر بەڵێن‌و گفتی ئێوە.

حاکمی سیاسی ئینگلیز لەوەڵاما وتی: جارێ حەز ئەکەم بزانم ئێوە کۆچتان کردوە چەند پارەتان پێویستە بۆ نەهێشتنی ئاتاجیتان؟

ئیسماعیل خان وەڵامی دایەوە، وتی: هیچ جۆرە ئاتاجیەکمان نیە. من میوانی برا کوردە دلێرەکانم تازە شێخ مەحمودی بەڕێز ٥٠٠ لیرەی ئاڵتونی بۆ ناردوم.

حاکم ئینجا وتی: ئەی چۆنە لاتان کەسەید تەها بکەین بەحاکمی ڕەواندزو حەریر، وە ئەحمەد ئاغای برات بەحاکمی بادینان؟

ئیسماعیل خان لەم پرسیارەی حاکمی سیاسی زۆر دڵگیر بو، وتی: من‌و سەید تەها کۆچەرین، لەدێرێ دانیشتوین ئەم ناوچەیە لەشۆڕشان لەگەڵ ئێوەدا، من لەپێشەوە بۆم ڕون کردنەوە ئەگەر ڕاست ئەکەن ئەبێ لەپێش هەمو شتێکەوە سەربەخۆیی‌و ئازادی کوردستان بخەنە بەرچاو، تەشکیلات‌و دانانی خەڵك ئەبێ بەپێی ئارەزوی دانیشتوانی وڵاتەکە بێت نەك ئارەزوی من‌و تۆ، لام وایە ئێوە نیازتان وایە بەقبوڵ کردنی ئەم داوا کردنانە، ئێمە بکەن بەدوژمنی کوردەکانی کوردستانی خوارو وە سوکمان بکەن لەناویانا، بۆ لەبریتی پرسی دانانی حاکمی بۆ ڕەواندزو حەریر، باسی تەرتیبات‌و تەشکیلاتی دامەزراندنی سەربەخۆیی کوردستان ناکەن‌و بەنوێنەر نامنێرن بۆ لای شێخ محمود کەبەشدار ببێ لەم یەکێتییەدا؟ بەداخەوە زۆر بەئەندێشەوە ئەڵێم داواکردنەکانت لەجێی خۆیا نیە.

حاکمی سیاسی پاش بێ دەنگ بون‌و بیر لێ کردنەوە بۆ ماوەیەك وتی: ئەم داواکردنانەی ئێوە بەمن نەدەگێڕێتەوە نەقبوڵیش دەکرێت چونکە لەدەسەڵاتی من دا نین، فەرمو بابچین بۆ هەولێر لەوێوە نوێنەری سامی لەبەغداوە دەهێنن بۆ گفتوگۆ کردن‌و دوان لەم بابەتە[٦٨].

٤/٧ پەیامەکانی سمکۆو شێخ محمود

هەر لەو ماوەیەدا کەسمکۆ لەبەحرکە بو بەتەلگراف لەگەڵ شێخ محمود کەوتە ئاڵوگۆڕی بیروڕا. پەیامەکانی هەردوکیان نرخێکی مێژوییان هەیە بۆ جۆری تەقەللای نەتەوەیی کوردو تێگەیشتن لەسیاسەتی کوردیی بەریتانیا.

ئەبێ رۆژنامەکانی ئێران لەسەر سەفەری سمکۆ هەندێ هەواڵی ناڕاستیان بلاّو کردبێتەوە، لەبەر ئەوە((رۆژی کوردستانی)) زمانی حکومەتی کوردستان تێکستی پەیامە ئاڵوگۆڕکراوەکانی هەردوکیانی وەکو خۆی بەمجۆرە بلاّوکردۆتەوە:

((بەتاریخی ٩ رەبیع ئەلئەوەلی ٣٤١ ژمارە ٧٠ی غەزەتەی ستارە ئێران موخالیفی حەقیقەت بەعزێ نەشریاتی کرد بو، بۆ تەصحیحی ئەفکاری عمومی سەرداران‌و مونەوەرانی کورد مەجبور بوین موخابەراتی کە لەبەینی حضرتی مەلیکی کوردستان‌و جەنابی سمکۆ و سەید تەها دا جەرەیانی کردوە دەرج نەشری بکەین:

سلێمانی

بۆ حوزوری حوکمداری اعظمی کوردستان

ئەمڕۆ مـوقەدەراتی کوردستان تەودیعی دەستی موبارەکتان کراوە. موناسیبی نازانین هیچ ئیشێك بێ ئەمری زاتی حوکمدارانەتان بکرێ. بەزەییتان نایەتەوە بەئێمەنان کەمیللەتی کوردی مەغدورین ئیستیرحام ئەکەین لەهەمو خوصوصێکەوە موعاوەنەت بفەرمون بۆ ئیستیخلاصی ئەم وەطەنەمان.

١٤ی کانونی ئەوەلی ٣٣٨ سمکۆ

ئەربیل

قەهرەمانی کوردستان حضرتی ئیسماعیل ئاغا

هەڵبەتە تەقدیری ئەفەرمون کە بەتاقی تەنیا لەڕێگای سەندنی حوقوقی میللەتی کوردا لەپێش هەمو کسێکەوە بە چ دەرەجە فیداکاریم کردوەو بەو نیسبەتەش فەلاکەتم دیوە. ئەمڕۆش بەئیتیفاقی قەهرەمانێکی وەکو زاتی وەطەن پەروەرانەی ئێوە بۆ گەیشتن بەعەینی غایە دەرەجەی ئارەزوم ئیحتیاج بەایضاح ناکات، حەواڵەی تەقدیری ویجدانی جەنابتانی ئەکەم. لاکین ئەبێ بۆ مودافەعەی حەقی بێ کەبێ قووەت ، بێ پاڵ، بێ موعاوەنەت. بێ حەق، خۆمان بهاوینە ناو جیدال‌و مەعرەکەی شەڕشۆڕو بۆ سەندنی غایەی میللەتی کوردبێ کەحەیاتی ئەم قەومە سەوقی افنا بکەین، ئەمڕۆ حەقێکی رەسمی نەدراوە بەمیللەتی کورد ، ئێمە

کەبێتە سەبەبی جونبوش‌و موداڧەعەی دوشمنانی خاریجی. وە هەرچەند ئێمە داوای لوطف‌و حوقوقمان کردبێ بەنەوع نەوع وەعدو بەهانە ئیهمال کراوە.

٣مانگ لەمەوپێش حکومەتی فەخیمەی بەریتانیا ئەو موعاوەنەتە کەوەعدی فەرموە لەسەد یەکێکی بەجێ نەهێناوە تا وەکو منیش میللەتی کورد بەئیستیقبالەوە تەماعداریان بکەم. بۆ حەقی شەڕوشۆڕم پێ خۆشە، بەلام بۆ ناحەقی پێم خۆش نیە کەخوێنی موسوڵمانانی کورد برێژم. ئەگەر لوطفەن حەقی خۆمان پێ ببەخشێ حازرین بۆ هەمو فیداکاری‌و دەفع‌و دورخستنەوەی موعتەریزەکانمان. ئەگینا هەر بۆ اطاعەتی موطلەقەی حکومەتی فەخیمە بەقطعی قەول ئەدەم کەبێ تەرەف‌و صادق ئەمێنمەوە بەرامبەر دەوڵەتی موعەظەمەی بەریتانیا.

ئەگەر لەمە زیاتر لزوم بە موزاکەرە هەیە بۆ تەشریف فەرمونتان رجار تەئیید ئیحتیرام ئەکەم.

١٤ی کانونی ئەوەلی ٣٣٨ محمود

سلێمانی

بۆ حوزوری حوکمداری ئەفخەم

لەحکومەتی ئینگلیس بەو لاوە کەس نیە حوقوق بەئێمە ببەخشێ‌و موقابیل ئەو لوطفە کە لەگەڵمان ئەکات چاوەڕوانی خدمەتی ئێمەیە. ئەم حوقوقە بێ شوبهە ئەتوانین بیسێنین. ئەگەر هەر لەجەنابی حوکمداریتانەوە ئیرادەیەکی دەرکردنیان ببێ بەعەونی خودا بێ خوێن رشتنی موسوڵمانان لێرە دەریان ئەکەم. وە حوقوقیشمان بەهەمو نەوع وەرئەگرین. وا مەصلەحەت ئەبینم کەپێکەوە دوشمن لەناو خۆمان دەرکەین‌و حوقوقیشمان هەر پێکەوە لەحکومەتی بەریتانیاو عەرەب وەرگرین.

١٤ی منە سمکۆ

ئەربیل

قەهرەمانی کوردستان حەزرەتی ئیسماعیل ئاغا

حەقیقەتەن بۆ هەمو نیعمەتی ئیختیاری زەحمەت‌و بۆ هەمو لوطفی عەرضی تەشەکور لازمە. لاکین بۆ لوطفی کەرەوا نەبینرێ ئیختیاری کولفەت کردن لەوە ئەچێ کەفیدای مەوجودیەت بکرێ بۆ مەنافیعی خەلقی تر. غەیری حکومەتی بەریتانیا ئەوی حەقی حەیاتمان بداتێ‌و ئومێدی سەعادەتی لێ بکرێ کەس شك نابەم. وەکو قیام کردن لەموقابیل موعتەریضی ئەو حوقوقەمان کەبە مەرحەمەت پێ ئەبەخشرێ بەمەشروعی ئەزانم بەبێ سەبەب چونە موجادەلەشەوە ئەوەندە

بەغەیر مەعقولی ئەزانم. هەمو میللەتی کورد بێ تەرەدود حازرە بۆ دەفعی دوشمنی خۆی بەشەرتێ وەکو حکومەتی بەریتانیا وەعدی داوە وەعدەکەی بەجێ بێنێ. ئیعتیراف بەمیللیەتمان بکات‌و بەمەرحەمەت تەقدیری حوقوقمان بفەرموی‌ولەحەرەکاتێکدا کەبەرامبەر دوشمنمان ئەکرێ مادیەن یارمەتیمان بدات بەلاَم ئەمڕۆ موعتەریضی وەطەن‌و دوشمنی میللیەتم ناناسم. کێ حەقمان ئەداتێ چ حکومەتی تەعەروضی حوقوقمان ئەکات. بێ زانینی سەبەب. بێ چاوپێکەوتنی حەق موجادەلە بۆچی بکەین، وە بۆ مەنفەعەتی کێ خوێن بڕێژین. ئەگەر بەم حالَە رازی بین موعاوەنەتێکی کورد لەدوای خۆمانەوە نابینین، چونکە ئەگەر بپرسن بۆ چ حەقێك مودافەعەو خوێنی میللەت فیدا ئەکەن؟ جەوابمان نیە بیدەینەوە. ئیتر لەجیاتی دوشمنایەتی غەیر رەسمی اطاعەت کردنی حکومەت‌و بێ طەرەفانە لەماڵی خۆمدا دانیشتن بەموناسیب تر ئەزانم.

١٤ی مینهو محمود

سلێمانی

بۆ حوزوری عالی حوکمدار

دەستتان ماچ ئەکەم. ئەگەر مەظهەری تەوجیهتان بم خۆم بە بەختیار ئەزانم. مەعروضاتم بۆ حەضرەتی ئیسماعیل ئاغا تەرك کرد ئەفەندم.

١٤ی مینهو سەید تەها

ئەربیل

بۆ حەزرەتی برای موحتەرەمی خۆم سەید تەها ئەفەندی

بێ قەیدو شەرت تەشەکوری ئەو لوطف‌و تەوەجوهاتی داعی ئەوازانەتان ئەکەم. کە لەحەقم رەوا بینراوە. جوابی ئەمرەکانی ئیسماعیل ئاغام تەقدیم کردوە. من کوردم چونکە بەکوردی ژیان بەسەعادەت ئەزانم مەفتونی سەویەی میللەت پەروەرانەی هەمو قەهرەمانێکی کوردم.

١٤ی منە محمود[٦٩]

سمکۆ لەهاتنی‌دا بۆ کوردستانی خوارو ئومێدی وابو بەریتانیا پشتیوانی لەبزوتنەوەی نەتەوەیی کورد بکا لەئێران‌و تورکیاو عیراق بۆ دروست کردنی دەوڵەتێکی کوردی، بەلاَم ئەوان نەیان ئەویست هیچ کارێ لەدژی ئێران بکەن، ئەیان ویست دەوڵەتی ئێران وەکو خۆی بمێنێ، دەوڵەتی عیراق دروست ببێ‌و کوردستانی خواروی پڕ لەپەترۆڵیش بەشێکی بێ. دروستکردنی دەوڵەتی کوردی

لەهیچ لایەکی کوردستاندا لەبەرنامەی ئینگلیزەکان دا نەبو. سمکۆ هیچ ئومێدێکی لەسەر هەڵ نەچنین و چو بۆ سلێمانی بۆ سەردانی شێخ محمود.

٥/٧ سەردانی سلێمانی

رەفیق حلمی لەم بارەیەوە نوسیویەتی:

((تەلگرافەکانی بەینی سمکۆو شێخ محمود، ئینگلیزەکانی خست بوە هیواوە لەبەرئەوە رێگایاندا کەسمکۆ بێتە سلێمانی، کەئەم دەنگەش بڵاوبوەوە، سلێمانی بەجارێ خرۆشا، ناوو شورەتی سمکۆو باس و حەکایەتی ئازایی و قارەمانی ئەم کوردە ناودارە دەمێك بو گەیشت بوە کوردستانی عیراق. لەبەرئەوە هاتنی بۆ سلێمانی، بۆ مەسەلەی کورد بەمزگێنی ئەژمێردراو هیوای نیشتمانپەروەرەکانی تازە ئەکردەوە. سمکۆ یا ئیسماعیل ئاغای سەرەك عەشیرەتی شوکاك لەدڵی هەمو کوردێکا جێگەیێکی بەرزی هەبو بەقارەمانێکی میللی ئەدرایە قەڵەم. حکومەتەکانی تورك و ئێران بەچاوێکی پڕ لەکین و شکەوە تەماشایان ئەکرد. لەبەر ئەمە هاتنی بۆ سلێمانی شتێکی کەم نەبو، گەورەو بچوك بەژن و پیاوەوە، لەم هاتنە ئەدوان و بێ ئۆقرە چاویان لەرێ بو، چاوەڕوانی گەیشتنی ئەم قارەمانەیان ئەکرد. ئەیانویست ساتێ زوتر بەدیداری شادبن، ئەوانە کە کوردو نیشتمانپەروەر بون سمکۆیان بەقارەمانێکی میللی ئەهاتە بەرچاو. هیوای ئەوەیان لێ ئەکرد کەئەم هاتنەی بیێتە هۆی گۆڕینی((مەجرای سیاسەت)). تا تەرازوی کوردایەتی سەرکەوێ و شێخ محمود لەو((دو ریبیان))ـەوە کەلێی وەستا بو بخرێتەوە سەر رێی مەبەس، واتا روی پێ بکرێتەوە مەسەلەی کوردستان. مستەفا پاشا لەهەمو کەس زیاتر بەکەیف بو. لەو حاڵەوە کەتیابو چو بوە حاڵێکی ترەوە. خۆی قیت کردەوە. بو بو بەکوڕی چواردە ساڵ. ئەویش لەسەوادایەکی ترا بو، بەتەمای ئەوە بو سمکۆ شێخ محمود بەرەو ئامانجی خۆی بەرێ. لەو خەیاڵەدا بۆ کەسیاسەتی ئینگلیز بێتە جێ. لەپێش هەمو شتێکا تورك لە((رەواندز))بکرێتە دەرەوە. خەبات و ئاژاوە بگاتە کوردستانی تورکیا. بەکورتی بۆ شکاندنی پشتی((مستەفا کەمال))هەوڵی ئەدا...

ئیتر هاتنی سمکۆ بۆ سلێمانی نزیك ئەبوەوە، ئینجا لەسەر فەرمانی مەلیك، خانوەکەی شێخ مستەفای نەقیب پاکرایەوەو رێکخرا. رۆژی هاتنی سمکۆ سەرپاکی سلێمانی بەجارێ لەماڵ هاتنە دەرەوە، زۆربەی سوارەی عەشایری دەورو پشت چون بەپیریەوە. شاری سلێمانی وەکو بوك رازایەوە. لەناو ئاهەنگێکی گشتی و زەماوەندێکی میللی و نەتەوەییا بەرەو پیریەکی زۆر شیرین و شاهانەی بۆ کرا. شەوێك پێش گەیشتنی، شاری سلێمانی بەسانی شارە مێروولە وروژا. دەرزیت

بهارێشتایه نەئەکەوتە سەر ئەرز. تا ڕۆژ خەو لەچاوی کەس نەکەوت. شتێکی کەسەیر بێ ئەوە بو تورك خواکانیش لەکەیفا بون. بەڵکو ئەوان لەکورد پەروەرەکان زیاتر نەشئەیان پەیا کرد بو، وا دەرئەکەوت کە بەلای دەستەی تورك خواکانیشەوە هاتنی سمکۆ جێی هیوا بو، وە بۆ سەرکەوتنی سیاسەتی تورکو مەبستی خۆیان بەباشیان ئەزانی. ڕۆژئاوا بو بو، کە لەمستەفا پاشا کاغەزێکم وەرگرت. داوای ئەوەی لێ ئەکردم کەهەر بەو شەوە((گۆرانی))یەکی جوانی میللی ڕێك بخەمو فێری قوتابیەکانی بکەم بۆ ئەوە کە لەبەرەو پێری سمکۆدا بخوێنرێتەوە. دەسبەجێ چومە مەکتەبی ئەعدادی. شەو بو بو بەڕۆژ. لەبەرئەمە بەئاسانی قوتابیەکان کۆکرانەوە، تا ئەوان کۆبونەوە منیش((گۆرانی))یەکم ئامادە کرد. تانیوە شەو لەگەڵ دەستەی قوتابیی گۆرانی خەریك بومو هەمو شتێ جێبەجێ کرا، قوتابیەکان لەخۆشییا نەیان ئەزانی چی بکەن؟ پێیان عەرزی نەئەگرت. بەتەما نەبون ئەو شەوە سەرخەوێ بشکێنن، بۆ ئەوە چونەماڵەوە کەبۆ سبەینێ خۆیان کۆبکەنەوە. ئەو سبەینێیە کەجەژنی کورد بوو ئەچون بەپیر پاڵەوانی کوردستانەوە...

بەیانی ئەو شەوە، پێش هەتاو کەوتن ئەهالی شاری سلێمانی وردو درشت، بەپیاوو ژنەوە ڕژابونە کۆڵانەکان، قوتابیانی مەکتەبەکان، لەو کۆڵانەدا کەئەچو بۆ ماڵی((شێخ مستەفا))لەگەڵ عەسکەرو پۆلیس بەرانبەر بەیەك ریزیان بەست بو. بۆ ڕاگرتنی ئەمانەو ڕێکخستنیان، زابتە کوردەکانو مامۆستاکان بەچوستی لەهاتو چۆدا بون، خەلق تا ئەهات زۆر ئەبونو لەو دەشتو کۆڵانەدا جێیان نە ئەبوەوە، تەلارو پێش هەیوانو بەرپەنجەرەی خانوەکان، وسەربانی مزگەوتی گەورەو دوکانو بازاڕ، جمەی ئەهات، دێهاتیو لادێی نزیکی سلێمانی بەجارێ ڕویان کرد بوە ناو شار، لەدوای ئەمانەو چاوەڕوانییەکی بێ ئۆقرە، نزیکی نیوەڕۆ سەیارەی شێخ قادری سەرەك رەئیس دەرکەوت. خەڵقەکە جارێکی تر خرۆشانو بەیەکا چون. مامۆستا خوێن گەرمەکانو زابتە چوستو چالاکەکان، گورج بونەوەو چون بەلای قوتابیانو عەسکەرەکانەوە، ئیتر بۆ کرنوش((سەلاو))چاوەڕوانی ئیشارەتی بون، ریزی قوتابیان بەرانبەر بەریزی عەسکەرەکان وەکو دو خەتی ڕاستی بەڕاستە کێشراو وەستا بون، چاویان بڕی بوە دەمی زابتو مامۆستاکانیان، لەپڕ سەیارەیەك گەیشتە پێشەوەو دەرگاکەی کرایەوە، بەتەنیشت شێخ قادرەوە باڵای بەرزو قەدی شمشاڵی سمکۆ دەرکەوت، پڵنگی کوردستان لەبەرگی عەسکەریا بەرێنەی ژەنەراڵێك هاتە پێشەوە.

چاوێکی بەو خەڵقەدا خشاندو بۆ سەڵاو هەردو دەسی بەجارێ بڵند کردەوە، ئیتر لەگەڵ هەلهەلەو چەپڵە ڕێزانی ژنان، لەلایەکەوە گوڵ باران‌و دەنگی((بژی بژی))و لەلایەکی تریشەوە گرمەی تۆپ دەسی پێ کرد. فرمێسکی شادی بەری چاوی نیشتمانپەروەرەکانی گرت بو بۆ ماوەیەك لەهۆش خۆیان چون، لەمێژوی رۆژە گرنگە پیرۆزەکانی سلێمانی یا، دوای رۆژی گەڕانەوەی شێخ محمود لەهیندستان، ئەو رۆژە یەکەم رۆژی شادی‌و پیرۆزی سلێمانی بو، ئەو ڕێزە قوتابی‌و عسکەرانە کە لەکڕنۆشا وەستا بون چاوەڕوانی سمکۆ بون، ئەبو بە بەردەمیانا بڕواو بیان پشکنی، ئەنجا سمکۆ بەهەنگاوێکی ڕێك‌و لەسەرخۆ بەرەو ئەوان ئەجولایەوە. لەو ساتەدا لەشاهێ لەو شاهانە ئەچو کە لەبیرو خەیاڵی کوردا ئەژین، قوتابی لەگەڵ گۆرانی بەخێرهاتنا دەسیان کرد بەگوڵباران‌و عسکەرو پۆلیس بەتفەنگە بریسکەدارەکانیانەوە لەسەلاوا وەستان، وێنەی ئەو ساتەی سمایل خان‌و دەستە سوارەکەی پڕ لەچەکی شوکاك، ئەشیا کەبچێتە لاپەڕەکانی مێژوی کوردەوە، سمکۆ خۆی هەرچەن بەرگی عسکەری لەبەرا بو، بەڵام لەگەڵ ئەمەشا نیشانەی رەگەزی کوردایەتی ئەو بەجێگەیێکی بەرزەوە ئەبینرا. واتا کڵاوێکی کوردانەی شوکاکیشی لەسەر نابو وچەن هەورییەك‌و مشکی بەدەوری ئەم کڵاوەدا پێچا بو وتێی ئاڵاند بو، ئەو پیاوانەی کە لەگەڵیشی بون بە بەرگی کوردی شوکاکەوە لەکوردستانی باکورەوە دیاریەکی بەنرخ، واتا دیمەنێکی شیرینی براکانی ژورویان بۆ هانی بوین، مستەفا پاشای دۆستی دێرینی سمکۆ، بەوتارێکی گەرم‌و بەهێز داستانی دورو درێژی ئەم بێچوە شێرەی بۆ گێڕاینەوە، مێژوی پاڵەوانی‌و نیشتمانپەروەری سمکۆو ئەو کارەساتانەی بۆ هۆنینەوە کە لەم ڕێیەدا بەسەری هات بو))[70].

ژمارەی ٨ی هەفتەنامەی((رۆژی کوردستان))زمانی حکومەتی کوردستان ریپۆرتاجێکی درێژی لەسەر چونی سمکۆ بۆ سلێمانی بەمجۆرە نوسیوە:

((قەهرەمانی کوردستان، حەضرەتی ئیسماعیل ئاغا- سمکۆ

هەفتە لەمەوپێش جەنابی طاهر ئەفەندی سەرکاتبی حەضرەتی ملوکانە بەقوەتێکی سواریەوە تەشریفی حەرەکەتی کرد بۆ ئیستیقبالی حەضرەتی قەهرەمانی کوردستان جەنابی ئیسماعیل ئاغا.

رۆژی ٧ی کانون سانی ٣٩ کەجەنابی ئاغا قۆناغی نزیك سلێمانی بۆ وە حەضرەتی رەئیس الرؤسا جەنابی شێخ قادر ئەفەندی کە لەمەعییەتی موبارەکی‌دا قوماندانی تابوری ژاندرمە بەقوەتێکی زۆرەوەو کوللی ئەشرافی مەملەکەت مەوجود بون بۆ ئیستیقبال حەرەکەت فەرما بو و نزیکی مەنزلی تەشریفی چو بەپیریەوە.

رۆژی ٨ی کانونی سانی ٣٩ عومومی دەوائیری حکومەت تەعتیل کرا ئەهالی دوکانیان هەڵ گرت. عومومی ساداتی کیرام‌و مەئمورانی عەسکەری‌و مولکی رۆئەساو ئەشراف‌و موننەوەران‌و ئەهالی موحتەرەمە بۆ مەراسیمی ئیستیقبال نزیکی نیوسەعات بسواری‌و بەپیادە حەرەکەت‌و رویان کردە رێگای ئیستیقبال‌و ئینتیزار.

جەنابی رەئیسی داخلیە لەگەڵ جەنابی کەپتان چپمن وەکیلی فەخامەتی مەندوبی سامی‌دا بەئوتومبێل‌و سائیری رۆئەسای حکومەت قیسمەن بەئوتومبێل تا سەعاتی رێگا ئیستقبالیان کرد. هەرچی رۆئەسای عەشایری کە لەسلێمانی حازر بون هەرکەسە بەخۆی‌و دەستەو دایرەیەوە بەسورەتێکی مونتەظەم‌و جیاواز داخلی مەراسیمی ئیستیقبال بون.

لەپاش تەرتیب‌و تەنظیمی ئەم مەراسیمە گەردونە حەزرەتی جەلالەتی مەلیک دامە شەوکەتوهو ساعەت لەشەشی کوردی لەشارەوە نزیکی نیو سەعات رێگا بۆ ئیستیقبال تەشریفی فەرمو وە لەجێگای مەخصوص ئینتیزارو ئیستراحەتیان فەرمو، کەتەشریفی موبارەکی حەزرەتی ئاغای نامدار نزیك بوە لەریاسەتی قوماندانی میللی‌دا عومومی قەطەعاتی سواری میللی ملوکانە ساعەتی رێگا لەشار دور تا کەناری شار لەهەردو لای رێگادا صەف بەستەی ئیحتیرام‌و سەلام بون‌و عەرضی تەعظیمات‌و تەبریکاتیان کرد.

لەپاش قەدەرێ کەحەضرەتی ئاغای نامدار لەگەڵ جەنابی ئەحمەد ئاغای برای موحتەرەمی‌و سایری خزمان‌و مەعیيەتی موبارەکی‌و رۆئەسای کیرام‌و ذی‌الاحترامی عەشیرەتی پشدەر جەنابی بابەکر ئاغاو جەنابی عەباس ئاغاو سایری رۆئەسای پشدەرو مەنگوڕو ئوجاغ لەخزمەت جەنابی رئیس الرؤسا حەزرەتی شێخ قادر ئەفەندی‌دا بەتەواوی نزیکی مەوقیعی مەخصوصی جەلالەتی حەضرەتی مەلیك بونەوە، ئەوسا گەردونە حەضرەتی تاجداریش تۆزێ چوە پێشەوە هەردو طەرەف دا موصافەحەو بەیانی خۆش ئامەدی‌و تەبریکات‌و لەوازیمی موحیبەت‌و حورمەتی فوقولعادە لەهەردو جیهەتەوە بەجێ هێنرا. وە بەئیرادەی ملوکانە حەضرەتی ئاغای موحتەرەم لەگەردونەی مەخصوصەی ملوکانەدا ئەخزی مەوقیعی فەرموو لەخزمەت حەضرەتی مەلیك‌دا گەڕانەوە بۆ شار.

ئومەراو زابتان‌و عەساکیری مەنصورەی کوردستانیش کە لەخاریجی شاردا بەصورەتێکی مونتەزەظم صەف بەستەی ئیحتیرام‌و سەلام بون رەسمی تەعزیمات‌و سەلامیان ئیفاو گەلێ گۆرانی وەطەنی خۆشیان خوێندەوەو دوعای تەرەقی‌و موەفەقییەتی حکومەت‌و میللەتی کوردیان کرد، لەطەرەف جەلالەتی حەضرەتی

مەلیكو حەضرەتی ئاغای نامدارەوە تەفتیشی عەسكەرەكان كراو یەكە یەكە مەظهەری سەلام بون.

لەدوایی‌دا بەعومومی عەودەت كرایەوە بۆ خانوی مەوقیعی مەخصوصی حەضرەتی ئاغای موحتەرەمو لەبەر دەرگا تەوەقوفیان فەرمو لەوێدا هەمو شاگردانی مەكتەب بەصورەتێكی رێكوپێك لەصەفی حورمەتو ئینتیزاردا راوەستان. گەلێ گۆرانیو ئەشعاری كوردی وەطەنی بەتەئسیریان خوێندەوە كەدڵی سامیعینی ئەكرد بەئاو.

لەطەرەف یەكێ لەشاگردانی مەكتەبەوە بەموناسەبەتی ئەو رۆژە موبارەكەوەو ئەو زاتە موحتەرەمەوە نوطقێكی جوانو رەوان خوێنرایەوە. كەعەرضی خۆش ئامەدی حەضرەتی ئاغای نامدار، دوعای بەقای موەفەقییەتو تەرەقی حەضرەتی مەلیكو میللەتی كورد بو، لەم ئیستیقباله مونتەظەمەو لەم مەنظەرە موحتەشەمە عادەتەن عالەمی كوردییەتو قەومییەت ئیحیا بوەوە، لەپاش‌دا موسافرینی موحتەرەمە لەخزمەت حەضرەتی جەلالەتی مەلیكدا تەشریفیان چوە مەقامی خصوصی خۆیان.

حەقیقەت ئەم رۆژە رۆژێكی تاریخیو زۆر موقەددەسە. ئێمە ناتوانین دەركی مەعالیو مەدحو سەنای خەدەماتی وەطەنپەروەرانەو ئیقداماتی فیداكارانەی حەضرەتی ئاغای نامدار بكەین. لاكین بەناوی عومومی میللەتی كوردەوە عەرضی خۆش ئامەدیو تەبریكاتی حەضرەتی ئەم قەهرەمانی كوردستانەوە رەفیقانی موحتەرەمی ئەكەینو بەتەشریف هاوردنیان ئیعلانی مەسارو ئیفتیخارو سەعادەتو موەفەقییەتی هەمو قەومی كورد لەبارەگاهی كبریا ئیستیرحام ئەكەین)).

هاوزەمان لەگەڵ سەردانی سمكۆ بۆ سلێمانی چەند ئەفسەرێكی تورك، توپال رەمزی، فوزی بەگ لەلایەن توركەوە لەرەواندزەوە هات بون بۆ گفتوگۆ لەگەڵ شێخ محمود. لەرێگەی موسڵیشەوە فەتاحی ئەمینی عەتار، ژنبرای شێخ محمودو ئەفسەری تورك هات بوە سلێمانی. ماوەیەك بۆ ئاڵوگۆڕی نامە لەنێوانی شێخ محمودو ئوزدەمیر، فەرماندەی هێزەكەی تورك لەرەواندز، هاتوچۆی نوێنەرانی هەردولا بەردەوام بو. ئەوانە توانییان شێخ محمود لەئینگلیز دور بخەنەوەو رای بكێشنە ناو سیاسەتی توركەوە. سمكۆش پاش گەیشتنی تێكەڵاو بو. شێخ محمودو سمكۆو ٢٠كەس لەپیاوە ناسراوەكانی كوردستانی عیراقو ئێران مەزبەتەیەكیان دابو بەتورك دەربارەی مافەكانی كوردو رێكخستنی جۆری پێكەوە ژیانی كوردو تورك[٧١].

دەستەیەکی نوێنەرایەتیشیان لەرەفیق حلمی، ئەحمەد تەقی، فەتاح ئەمین عەتار
ێك هێنا لەگەڵ نوێنەرانی تورك فوزی بەگ‌و رەمزی بەگ بچن بۆ گفتوگۆ بۆ
ورکیا[٧٢].
سمکۆ لەگفتوگۆکانی لەگەڵ نوێنەرانی ئینگلیز هیچ بەڵێنێکی سەبارەت
ەمافی نەتەوەیی کورد وەرنەگرت بو، لەبەرئەوە لەچونی‌دا بۆ سلێمانی نەك هەر
ەی توانی شێخ محمودو ئینگلیز پێك بهێنێتەوە، بەڵکو خۆیشی لەئینگلیز
ەڵگەڕایەوە، لەگەڵ تورك رێك کەوتەوە. لەو رۆژانەدا نێوانی شێخ محمودو
ەریتانیا بەتەواوی تێك چو بو. بەوردی ئاگایان لەکەینوبەینی شێخ محمودو تورك
و. ئەیان ویست شێخ محمود لێ بخەن‌و سلێمانی لەژێر دەست دەربهێنن‌و بیخەنە
سەر دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراق.
ئەدمۆنس پلانی روخاندنی حکومەتی کوردستان بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:
((لەبەرئەوە لەشانزەهەمی شوباتدا بەفڕۆکە چوم بۆ بەغداد لەوێ
لەکۆنفرەنسێکا بەهاوبەشی سێر هینری دوبس، بوردیلن‌و من لەلایەك‌و، سەرتیپی
هێزی ئاسمانی بورتن‌و فەرماندەی هێز ماکنیس بەنوێنەرایەتی سەرکردایەتی
گشتی لەسەر پلانی کاری ژێرو پێکهاتین: ١)لە٢١ی شوباتدا کۆمیساری باڵا
محمود بە تەلگراف داوا بکا بۆ بەغداد" ٢)هەر کە لەجێبەجێ کردنی فەرمانەکە
سەرپێچی کرد هێزی ئاسمانی بەسەر سلێمانی‌دا دەس بکا بەفڕینی نمایشیی‌و فڕێ
دانی بەیان، تیێ‌دا لێخرانی ئەو رابگەیەنێ‌و پێنج رۆژ مۆڵەتی بدەنێ لەگەڵ هەمو
ئەندامانی ئەنجومەنی بەڕێوەبەرایەتی بچن بۆ بەغداد" ٣)بۆ بەهێزکردنی ((هێزی
ـاوچەیی))و پیشگیری لە هەر جۆرە پەلامارێکی کتوپڕ بۆ سەر ئەم لایە، دو
گروهان لەکەرتی١٤ی سیك، بەشمەندەفەر ببرێتە کنگربان‌و لەوێشەوە بەفڕۆکە
بگوێزرێنەوە بۆ کەرکوك" ٤)ئەگەر محمود شاری بەجێ نەهێشت سەربازگاو
بارەگاکەی بۆمباران بکرێ. دەسەڵاتیش درا بەمن ئاگاداری سمکۆ بکەم کەدەوڵەتی
ئێران بەهۆی کۆمیساری باڵاوە لێبوردنی ئەوی قوبوڵ کردوە، هاتی بدەم
سلێمانی بەجێ بهێڵێ[٧٣].
ئینگلیزەکان نەیان توانی بەهەڕەشە شێخ محمود لابەن، لەبەرئەوە هەڕەشەی
بۆمبارانیان لەخەڵکی سلێمانی کرد.

لەرۆژی ۱۹۲۳/۲/۲۳دا بەیاننامەیان بەفرۆکە فڕێ دایە خوارەوە داوایان لەسمکۆ کرد کەسلێمانی بەجێ بهێڵێت بۆ ئەوەی لەبۆمبارانی سلێمانیدا توشی زەرەر نەبێ.

لەرۆژی ۱۹۲۳/۲/۲٦دا بەیاننامەیەکی تریان بۆ شێخ محمودو دانیشتوانی شاری سلێمانی بەفرۆکە بەسەر سلێمانیدا بڵاوکردەوە. داوایان لەشێخ محمودو دانیشتوانی شارەکە کرد چۆڵی بکەن چونکە بۆمبارانی ئەکەن.

لەرۆژی ۱۹۲۳/۲/۲۸دا سمکۆ سلێمانی بەجێ هێشت. بۆ راوێژ رەشید جودت، کەیەکێ لەئەفسەرە هاوکارەکانی شێخ محمود بو، لەگەڵێ چو، بەرەو ناوچەکانی سنور.

پاش ئەوان شێخ محمود بەلەشکرەوە چوە ئەشکەوتی جاسەنە. دانیشتوانی شارەکەش رویان کردە دێهاتەکان.

لەتاریکولێڵی بەیانی۱۹۲۳/۳/٤دا فرۆکەکانی بەریتانیا سلێمانیان بۆمباران کرد[٧٤].

سمکۆ بەر لەوەی سلێمانی بەجێ بهێڵێ، بەهۆی رۆژنامەی((رۆژی کوردستان))ـەوە سوپاسنامەیەکی بەمجۆرە بڵاوکردەوە:

((لەسەر دەعوەتو ئیرادەی حەضرەتی جەلالەتی مەلیکی کوردستانو سیدالسادات جەنابی مەلیك محمودی اول، دامە شەوکەوتوهو، بەکەمالی شەوقو شەطارەتەوە بۆ کەسبی شەرەفی زیارەتی حەضرەتی مەلیکی موعەظەم هاتمە سلێمانی. لەهەمو خوصوصێکەوە مەظهەری تەوەجوهاتو عینایاتی حەضرەتی ملوکانە بوم لەبەرئەوە بەهەمو مەوجودییەتمەوە عەرضی تەشەکورو ئیفتیخار ئەکەمو لەشێوەی ئینسانییەتو حسیاتی قەومییەت پەروەرانە کە لەمەراسیمی ئیستیقبالدا لەطەرەف جەنابی رئیس الرؤساو ساداتی کیامو رونەساو مەئمورانی عەسکەریو مولکی حکومەتو ئەشرافو مونەوەرانو ئەهالی کوردستانەوە دەرحەق بەشەخسی من رەوا بینرا بو گەلێ موتەشەکیرو موفتەخیرم بەلکو هەر فەلاکەتو ئەزییەتی کە لەرێگای خزمەتی ئازادیو خەلاصی ئەم میللەتەدا بەسەرما هاتوە لەبیرم چۆتەوە.

خودا هەمو لایەکمان موەفەق بکات...... سمکۆ))[٧٥].

٨-گەڕانەوە بۆ سنور

سمکۆ لەسلێمانی لەگەڵ تورك پێك هاتەوە. لەو روەوە حلمی نوسیوێتی:

((سمکۆ لەدڵا تورکی خۆش نەئەویست. جگە لەمە تورکەکان تازە دەسیان لێ وەشاند بوو برینیان کولاند بۆوە، لەبەرئەوە بۆی بکرایەو هیوای سەرکەوتنی

ببوایە، بەهەمو جۆرێ هەوڵی ئەوەی ئەدا کە تۆڵەیان لێ بسەنێتەوە، بەڵام هەواڵی بەجۆرێکی تر ئەهاتە بەرچاو، پڕوپاگەندەی ئوزدەمیرو لاگیرەکانی ئێجگار بەهێزو وەستایانە بو. تای تەرازوی سیاسەتی تورك لەسەرەوە بو، لەولای تریشەوە((خەسرەو)) پارچەیی لەجەرگی سمکۆ، بەدیل گیرابو لەلای تورك بو، لەخەزێنەی پارەکەشی دوای تالان‌و لەناوچون، نزیکەی ٢٠ هەزار لیرەی ئالتونی لە وان لەسندوقی فیرقەدا دانرا بۆ مابوەوە، چ لەئێران‌و چ لەتورکیادا بستێ عەرزیشی دەس نەئەکەوت کەتیا بحەوێتەوە[٧٦].

تورك بەڵێنیان دایە گیراوەکانی بەربدەن‌و پارەکانی بدەنەوە، لێی بگەڕێن لەمولکەکانی خۆیا لەتورکیا دابنیشێ. سمکۆ سلێمانی بەجێ هێشت بەرەو ناوچەی باشقەلا کەنزیکی مەڵبەندی ژیانی خۆی بو.

کەمالیەکان ویستیان لەگەمەی سیاسی نێوان خۆیان‌و ئینگلیزدا لەکاتی ئالۆزانی کێشەی موسڵدا, لەبەرامبەر هەڕەشەی ئاسوریدا، کەڵك لەم وەربگرن.

کاربەدەستانی تورك لە وان داوایان لەسمکۆ کرد" بچێتە مەرکەزی ولایەت‌و سەر بۆ حکومەت دابنەوێنێ‌و دڵسۆزیی خۆی بسەلمێنێ، بەڵێنی شەرەفیان دابویە لەو چونەدا بەسەلامەتی بگەڕێتەوە. بۆ دەربڕینی دۆستایەتی فەرماندەی ئۆردوی تورك لەوان دوسەد لیرەو هەندێ تفەنگ‌و فیشەکی بەئەحمەد تەقی‌و رەشید جەودەت‌و وەهبی بەگی یاوەری خۆیدا بەدیاری بۆ نارد.

سمکۆ مەرجەکانی قوبوڵ کرد. خۆی‌و هەندێ لەپیاوەکانی چون بۆ وان. کاربەدەستانی تورك بەرێزەوە پێشوازییان کرد. سمکۆ میوانی فەرماندەی ئۆردو بو. هەزار لیرەی تریان لەپارەکەی خۆی دایەوە، لەگەڵ هەندێ چەکی تر.

وەکو سەرچاوە کوردیەکان ئەگێڕنەوە کاربەدەستانی تورك بەسمکۆیان وتوە: ((حکومەتی ئەنقەرە بڕیاری داوە هەزار سەربازی پڕ چەکی تورك بەجلوبەرگی نەتەوایەتی کوردەوە بخەنە ژێر فەرماندەتانەوە لەگەڵ هەمو هێزی نەتەوەدا. حکومەت چیتان پێویست بێ بۆتان ئامادە ئەکا. بەم هێزەوە بچنە ئێران شوێن‌و جێگای خۆتان بگرنەوە. لەوێ ئەحمەد ئاغای برات بەوەکالەتی خۆت دابنێ. خۆشتان بەهێزەکەتانەوە بچن بۆ کوردستانی خوارو بۆ یاریدەدانی شێخ محمودو عەباس ئاغا پێکەوە لەدژی ئینگلیز. سمکۆ بەم قسانە زۆر دڵخۆش ئەبێت. رێگەی ئەدەن بگەڕێتەوە بارەگاکەی خۆی چاوەڕوانی ئەو هەزار سەربازە بێ بۆی بنێرن. بەڵام پاش ماوەیەك ئاگاداریان کرد" بەهۆی باری سیاسی ناو دەوڵەتانەوە مەسەلەکەیان دوا خستوە)).

ئینگلیز بۆ ئەوەی گوشار بۆ سەر تورك بیات سنوری خۆی لەگەڵ دەوڵەتی تازەی عیراق وا دیاری بکا وەکو ئەوان ئەیانەوێو بۆ ئەوەی تۆڵە لەو هۆزە کوردانە بکاتەوە کەبەرەنگاری دەسەڵاتی بەریتانی بوبونو هەندێ ئەفسەری ئینگلیزیان کوشت بو، ئەی ویست ئاسورییەکان لەبادینان لەسەر سنوری تورك نزیك مەڵبەندی مێژویی خۆیان، نیشتەجێ بکا. تورکیش ئەیان ویست سمکۆ بەکاربهێنن.

مەسەلەی نیشتەجێ کردنی ئاسوریەکان سەری نەگرت. هەر زو هۆزە کوردەکان روبەڕوی راوەستان. مادەی سێیەمی پەیمانی لۆزانیش لەتەموزی ١٩٢٣دا بڕیاریدا مەسەلەی موسڵ بخرێتە بەردەمی((کۆمەڵەی گەلان)) ئەگەر تورکو ئینگلیز لەماوەی نۆ مانگدا نەیان توانی بەخۆشی بەلایەکی دا بخەن. تورك پێویستی بەسمکۆ نەما[٧٧].

١/٨ هەوڵدان لەگەڵ سۆڤێت

هەر لەو ماوەیەدا کەسمکۆ لەسەر سنوری تورکی- ئێرانی بو.((کۆمەڵی ئیستیقلالی کوردستان))بەسەرکردایەتی خالد بەگی جبرانلی خەریکی خۆ ئامادەکردن بون بۆ شۆڕش. خالد بەگ لەسمکۆ رائەسپێرێ پێوەندی لەگەڵ سۆڤێت بکاو داوای پشتیوانیو یارمەتییان لێ بکا. سمکۆ بۆ ئەو مەبەستە ئەحمەد تەقی ئەنێرێ بۆ دیتنی کۆنسوڵی سۆڤێتی لەورمێ. راسپاردەکانی سمکۆ بۆ سۆڤێت بریتی ئەبێ لەدو شت" یەکەمیان، ئەگەر روسیا قایل بێت رێك بکەویت لەگەڵمان من ئامادەم هەمو کوردەکانی لەگەڵا رێك بخەم بۆ یارمەتیەکی سیاسیو دەست کەوتو چاکەی روسیا، بەو مەرجەی روسیاش ئامادە بێت بۆ یارمەتیدانی کوردەکان بۆ سەندنی سەربەخۆییو وەرگرتنی مافی نەتەوایەتیمان. دوەمیان، ئەگەر ئەمەش نەکەن یارمەتی شەخسی خۆم بدەن بۆ گەڕانەوەم بۆ شوێنو جێی خۆم لەئێراندا لەسەر بەڵێنو چاودێری روسیا)). کونسوڵی روسی لەوەڵامدا وت بوی: ((بەئیسماعیل خان بڵێن داواکردنی یەکەمی لەگەڵ سیاسەتی ئەمڕۆی روسیادا ناگونجێت وەناشیانەوێ درۆی لەگەڵدا بکەن، چونکە لەپاشەڕۆژدا کوردو روس ئەبێ رێك کەون بۆیە نایانەوێ بەدرۆزن دەرچن لایان. بۆ داواکردنی دوەم ئەگونجێ تێ بکۆشینو هەوڵ بدەین بام خان لەمەودوا پەیوەندی بێ لەگەڵمان...)).

یەکێتی سۆڤێت تازە((پەیمانی دۆستایەتیو هاوکاری)) لەگەڵ حکومەتەکانی ئێرانو تورکیا بەست بو، وەبەڵێنیان دابو بەیەك یارمەتی دوژمنانی یەکتری نەدەن.

٢/٨ یەکتر بینینی رضا خان‌و سمکۆ

رضا خان دوای ئەوەی بو بەسەرداری سوپاو وەزیری جەنگ لەمانگی ذی القعدە ١٣٤٣ هیجری‌دا سەردانێکی ئازەربایجانی کرد. ئەوسا عەبدوڵلا خانی ئەمیر طهماسبی فەرماندەی لەشکری شیمالغەرب بو. ئێران بەناو لەسمکۆ خۆش بو بو. لەو سەردانەدا رەزا خان‌و سمکۆ لەشاری سەلماس یەکتریان بینی. نوسەرێکی ئێرانی لەزمانی دبیر اعظم بهرامی کەسەرۆکی کابینەو هاورێی رەزاخان بوە لەو سەفەرەدا چیرۆکی ئەو یەکتر بینینە بەم جۆرە ئەگێرێتەوە:

((..لەماوەی چەند رۆژێکا فەرماندەی لەشکر بەو پەرِی خۆشییەوە کەوتە پیشان دانی پێشکەوتن‌و ئیصلاحات‌و باشییەکانی زەمانی خۆی" رێگای زۆرو جادەی شوسەدار، سەربازخانە. . .

سەرۆکەکانی عەشیرەتەکانی بانگ کردە خزمەت. لەوانە ویستی ئیسماعیل ئاغای سمکۆی ناسراو لەگەڵ سەرداری سوپا بەیەك بگەیەنێ. عەبدوڵلا خان لەپێشەوە تەلگرافی بۆ ئیسماعیل ئاغا کرد لەسەلماس ئامادە بێ تا بەخزمەتی حەضرەتی ئەشرەف شەرەفیاب ببێ. حەزرەتی ئەشرەفیش لەگەڵ عەبدوڵلا خان‌و چەند نەفەر هاورێکاکانی خۆی کە لەتارانەوە لەگەڵی هات بون چونە سەلماس.

ئیسماعیل ئاغا لەگەڵ ٨٠٠ نەفەر سواری کورد هەمو بەجلوبەرگی قەشەنگ‌ر مەوهیبی کوردییەوە، بەچەکداری ریزیان بەست بۆ چاوەڕوانی گەیشتنی فەرماندەی گشتی لەشکر بون.

سەرداری سوپا کاتێ ژمارەی هاورێکانی خۆی، کەتەنها ئەوانەی ناو دو ئوتومبێل بون، بینی‌و دیمەنی هەشت سەد سواری چەکداری کوردیشی لەپشت سەری ئیسماعیل ئاغاوە دی‌و بینی سەربازخانەکەش چۆڵە، بێ ئەندازە ترسار، هەقیشی بو. مەگەر ئەمە هەمان ئیسماعیل ئاغا نیە کەچوار سەد نەفەر ژاندارمەری بێچارەی بەو چەرمەسەرییە کوشت؟ مەگەر ئەمانە هەمان سوارانی نین کە یەك لەدوای یەك بەوپەری دلِرەقییەوە خەنجەرە ترسناکەکانی خۆیان لەپرشالی قوتوری خۆیان ئەکێشاو ورگیان ئەدری‌و مەمکیان ئەبری‌و سەریان ئەپەڕاند؟ ئەم فەرماندەی لەشکرەمان گەوجێکی چەند سەیرە کەمن‌و خۆی بەجۆرە بەدەس بەسراوی خستۆتە داوی ئەو جانەوەرانەوە. ئێستە تەنیا فەرمانێکی ئیسماعیل ئاغا کافیە بۆ ئەوەی ئێمەش وەکو ئەو ژاندارمانە کوت کوت بکەن. . .

لەگەڵ ترسی زۆرا دیسان سەرداری سوپا، وەکو هەمیشە رۆڵی خۆی بەباشی یاری کرد، هەرگیز پەشۆکانی دەرنەخست(تەنیا یەك دو کەس لەنزیکەکانی کەچاك شارەزای رەوشتی بون‌و بەچەند نیشانەیەکی پچوکی دیارا پەیان بەشاردراوەکانی ناو دەرونی ئەبرد، تێ گەیشتن).

ئیسماعیل ئاغا هەر بەبینینی سەرداری سوپا لەئەسپەکەی هاتە خوارێو بەشێوەی خۆیان سڵاو و چاکوچۆنی کرد، بەڵام سەرداری سوپا بەئەنقەست زۆر گوێی نەدایە، بەلوتبەرزییەکی زۆرەوە وەڵامێکی ساردی دایەوەو یەکسەر روی کردە سەربازخانە.

ئەفسەری لەپێش سەربازخانەدا راوەستابو بەو پەڕی رێزەوە سەلامی کرد، بەڵام فەرماندەی گشتی کەبەهۆی شتی ترەوە نارازیو تورە بو گوێی نەدایەو لوطفی پیشان نەدا. تەنانەت شەللاقەکەی لەتورەیی‌دا شکا. غەزەبی حەضرەتی اشرەف نەنیشتەوە. دوایی چوە سەربازخانە ئامادە بوان هەمو بەسەرسامی راوەستا بون. کەس لەهۆی ئەوە تێ نەئەگەیشت، سەرداری سوپاش لەپێش ئەوەدا ئەوانی تر لەسەرسامی دەربێن روی کردە ئەو ماڵەی بۆ شەو بۆیان ئامادە کرد بو. ئەو شەوە تا بەیانی نەنوستو هەموی لەناو ژورەکەدا هاتوچۆی ئەکرد. ئینسافەن هەقیشی بو. بۆچی سمکۆ شەو بە۸۰۰ سوارەکەیەوە نەی دا بەسەر ئەم دە پانزە کەسەدا؟ هێشتا کەس تێ نەگەیشتوە، تەنانەت بیستم سمکۆش دوایی لەگێلی خۆی سەری سورما بو و ئەفسوسی خوارد بو.

لەکاتێکا کەپاش ماوەیەك دیسانەوە ئیسماعیل ئاغا بەهێزەکەی خۆیەوە چو بۆ شەڕی لەشکری شیمالغەرب، بیستم بەنزیکەکانی خۆی گوتوە: من ئیحتیمالی زۆر دائەنێم لەم شەڕەدا بەشکاوی لەناو بچم بەڵام سەرەرای ئەوەش ئەجەنگم. چونکە ئەمە چارەنوسی منەو ئەبێ گوێرایەڵی چارەنوسی خۆم بم، ئەگینا ئەو شەوەی سەرداری سوپاو عەبدوڵڵا خان لەگەڵ چەند کەسێکی دەستو پێ بەستراو وەکو مەلی کەساس کەوت بونە داوی منەوە، هەق وابو کەڵك لەئیقبالی خۆم وەربگرمو هەمویانم بکوشتایە. لەبەرئەوەی شەقم لەبەختی خۆم هەڵ داوە مەحکومم بە لەناوچون.

بەکورتی ئەو شەوە لەشانسی سەرداری سوپا، سمکۆ خۆی گوتەنی کەڵکی لەئیقبالی وەرنەگرتو بەیانی هەمو بەسەلامەتی لەسەلماس دەرچونو بەرەو سەلماسی کۆن کەوتنە رێ..

.پاش بەسەربردنی تەشریفاتی سەردانو پشکنینی پێویستو بەخشینی خەڵات بەسمکۆ، سەرداری سوپا سەلماسی بەجێ هێشتو لەگەڵ هاورێکانی گەڕایەوە بۆ تەورێز.

راوی ئەڵێ کاتێ سەرداری سوپا بەئەندازەی کافی لەسمکۆ دور کەوتەوە لەنزیك قاوەخانەیەکەوە راوەستاو هەناسەیەکی قوڵی هەڵ کێشاو بەزمانی حاڵ وتی: توشی عەجەب تەڵەیەك بوین! واقیعەن ئەم کابرا گەوجە ئێمەی هاویشت بوە چ تەهلوکەیەکەوە، ئەوەندەی نەما بو بەخۆڕایی تیا بچین، بیحەمدیللا بەخێر تێ پەڕی...)) [٧٨].

٣/٨ ڕێکەوتنی تورکی- ئێرانی

ڕضا شا لەزۆر ڕووەوە لاسایی مستەفا کەمالی ئەکردەوە. بەنمونەیەکی پێشڕەوی دائەنا بۆ نوێ کردنەوەی ئێران. ئێران‌و تورکیا چەندین کێشەی هاوبەش‌و لەیەکچویان هەبو. لەوانە کێشەی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد. سمکۆ دوای تێکشکانی لەچەهریق ئیتر چالاکییەکی چەکداری ئەوتۆی نەکردبو دژی ئەرتەشی ئێران. ڕەزا شا بەتەواوی دەستی گرت بو بەسەر ئێراندا. کۆتایی بە شۆڕش‌و یاخی بونی ناوچە جیاوازەکان هێنابو. دەسەڵاتی ناوەندی بەهێزی تێدا دامەزراند بون.

لەنیسانی ١٩٢٦دا ئێران‌و تورکیا پەیمانێکی دو قۆڵییان بەناوی((معاهده نامەی ودادیەو تامینیه مابین دولت علیەی ایران‌و جمهوریت ترکیه)) بەست. ئەم پەیمانە ١١ فەسڵ(مادە)بو. تەرخان کرا بۆ دانانی ڕێوشوێنی ئاشتی لەنێوان هەردو وڵاتدا. بێلایەنی ئەم لایە ئەگەر لاکەی تر توشی شەڕ بو. بەشدار نەبون لەهیچ جۆرە پێکهاتنێکی سیاسی‌و ماڵی‌و ئابوریدا دژی یەکتری، ڕێکەوتنی بازرگانی، کونسوڵی پۆست‌و تەلەگراف، ئیقامەو دانەوەی تاوانباران، بەلاداخستنی ناکۆکی بەخۆشی. ئەوەی لێرەدا جێگەی سەرنجدانە فەسڵەکانی پێنجەم‌و شەشەمە:

فەسڵی پێنجەم: هەردو لایەنی مەزنی پەیمانکار بەڵێن ئەدەن، لەخاکی خۆیاندا ڕێگە نەدەن بەدامەزراندن‌و جێگیر بونی دامەزراو دەستەی ئەوتۆ کەئەیانەوێ ئاشتی‌و ئاسایشی مەملەکەتی پەیمانکارەکەی تر تێك بدەن یاحکومەتەکەی بگۆڕن، هەروەها ئەو کەس‌و تاقمانەی بەرێگەی پڕوپاگەندە یا بەهەر ڕێگەیەکی تر ئەیانەوێ دژی مەملەکەتی پەیمانکارەکەی تر کار بکەن لەخاکی خۆیدا ڕانەگرن.

فەسڵی شەشەم: بۆ دابین کردنی ئاسایش‌و ئەمنییەتی دانیشتوانی ناوچەکانی سنور هەردو لایەنی پەیمانکار هەمو جۆرە هەنگاوێکی پێویست ئەنێن بۆ کۆتایی هێنان بەخرابکاری‌و کردەوەکانی تایەفەکانی دانیشتوی سەرسنورەکان کە لەوانەیە زەرەر لەئاسایشی مەملەکەت بدەن. هەردو دەوڵەت ئەو کارانە بەجیا یا ئەگەر بەپێویستیان زانی پێکەوە ئەکەن[٧٩].

دیارە هەندێ لەبەندەکانی ئەم ڕێکەوتنە لەترسی بزوتنەوەی کورد بوە لەو ماوەیەدا. شۆڕشی سمکۆ لەکوردستانی ئێران‌و شۆڕشی شێخ سەعید لەکوردستانی تورکیاو شۆڕشی شێخ محمود لەکوردستانی عیراق.

شۆڕشەکانی کوردستانی تورکیا" ١٩٢٥و ١٩٢٧-١٩٣٠ تورکیای هەژاند. مەڵبەندەکانی سەر سنوری تورکی- ئێرانیشی گرت بوەوە. هەم هێزەکانی شۆڕش بۆ خۆپاراستن ناچار ئەبون ئەمدیو و ئەودیو بکەن، هەم هێزەکانی تورك. لەکاتی

هەڵگیرسانی شۆڕشی ئاگری داخدا ئەم سنور شکاندنە بو بەهۆی گرژی پێوەندی هەردو حکومەتو ئاڵوگۆڕی نامەو نوێ کردنەوەی گفتوگۆ بۆ دانانی رێوشوێنی هاوبەش دژی بزوتنەوەی کورد. لێرەدا راگەیەنراوێکی رەسمی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی حکومەتی ئێران لە١٧ی مانگی میهری ١٣٠٦دا بو نمونە ئەنوسینەوە:

((قائیم بالاعمالی تورکیا لە٢٠ی ئەیلول دا لەنامەیەکا بۆ وەزارەتی دەرەوەی نوسیویێتی: لەبەرئەوەی حکومەتی تورکیا لەمانگی ئەیلولدا دەس ئەکا بەتەمێ کردنی کوردەکانی خۆی لەئاگری داخ کە لەسەرسنور شەرارەت ئەکەن، داوا لەحکومەتی ئێران ئەکا بەهێزەکانی ئاسایشی خۆی رێ بگرێ لەو ئەشرارەی بیانەوێ پەنا بۆ خاکی ئێران بهێنن، هەروەها داوا لەحکومەتی ئێران ئەکا بۆ ئەوەی هەنگاوەکانی تورکیا کاریگەر بێ. لەو بارەیەوە کاری هاوبەش بکەن.

لە١٩ی شەهریوەردا، دوای ئەوەش لە٤ی میهردا وەزارەتی کاروباری دەرەوە بۆ سەفارەتی تورکیای نوسیوە" کەهەڵبەت حکومەتی تورکیا لەسەرکوت کردنی عەشیرەتەکانی خۆیدا ئازادەو حکومەتی ئێران لەروانگەی پتەوکردنی پێوەندی دۆستانەی نێوان هەردو وڵاتەوەو لەروانگەی ئەرکی دراوسێیەتییەوە سەرەڕای کورتی ماوەکەو دواکەوتنی دانی ئاگاداری بەدەوڵەتی ئێران، کوردەکانی خۆی ئەخاتە ژێر چاودێرییەوە بۆ ئەوەی لەلایەن ئەوانەوە یارمەتی بەکوردەکانی تورکیا نەدرێو بۆ ئەوەی نەوەکو بەهۆی تەعسباتی هاونەژادیو خزمایەتییەوە ئەوانە کارێ بکەن، ئێلاتە سنور نشینەکانی خۆی لەخەتی سنور دور ئەخاتەوەو بۆ ناوەوەی وڵاتیان رائەگوێزێو، فەرمان دراوە بەکاربەدەستانی قشونو سنور" ئەگەر کوردەکانی تورکیا لەبەرامبەر عەمەلیاتی هێزە جەنگییەکانی تورکیادا رایان کرد بۆ ناو خاکی ئێران" نەهێڵن ئەوانە لەسنورەکانا بێننەوەو بتوانن سەر لەنوێ کاری جەنگیی دژی ئۆردوی تورك بکەن، خاوەن پایەیەکی بەرزیش بۆ چاودێری بڕیارەکانی سەرو نێردراوو فەرمانی پێ درا کە لەپێوەندی راستەوخۆدا بێ لەگەڵ فەرماندەیی تورکاو لەیارمەتی دانی پێویست درێغی نەکاو هەنگاوی پێویست بنێ بۆ رێ بڕین لەپەڕینەوەی یاخییانی کورد لەسنوری ئێران. لەهەمان کاتدا حکومەتی ئێران لەروانگەی دائیمی خۆیەوە جارێکی تر بیری حکومەتی تورکی خستەوە" کەمادام ناکۆکییەکانی سنور کە لەلایەن حکومەتی تورکیاوە دروست کراون بەلادا نەخرێنو، دەسدرێژی کاربەدەستانی سنورو هێزە چەکدارەکانی تورك بۆ سەر خاکی ئێران رانەگیرێو کێشەکانی سنور چارە نەکرێو، حکومەتی تورکیا رێگری نەکا لەپەلاماری ئەشراری تورکیا بۆ سەر خاکی ئێران، هاوکاری تەواوی حکومەتی ئێران لەگەڵ حکومەتی تورکیا لەتوانادا نابێ.

لەوەڵامی نامەی ١٩ی شەهریوەری وەزارەتی دەرەوە، قائیم بالاعمالی تورکیا بەناوی حکومەتەکەی خۆیەوە لەیارمەتی دانی حکومەتی ئێرانی سوپاسی دەربڕی.

لەگەڵ هەمو ئەو یارمەتییانەی ئێران‌و بەجێهێنانی ئەرکەکانی دۆستی‌و دراوسێیەتی، ماوەیەك لەمەوبەر هەواڵ گەیشت کەفرۆکەکانی تورکیا دەسدرێژییان کردۆتە سەر خاکی ئێران‌و بۆمبایان بەرداوەتەوەو چەند کەسێکیان بریندار کردوەو ئۆردوی تورك پەلاماری ناوەندێکی سنوری لەسەردار بلاغی داوەو سوتاندویەتی. هەر لەم ماوەیەدا لە١ی تشرینی(٨ی میهر)نوسراوێ لەقائیم بالاعمالی تورکیاوە گەیشت" کەتاقمێ سەربازی تورك لەکاتی جوڵاندا لەناو خاکی تورکیادا لەلایەن عەشایەری کوردەوە پەلاماری داون ٤٤ سەربازو چەند خاوەن پایەو ٥ رەشاش کەوتۆتە دەس پەلاماردەرەکان‌و بردویانەتە ناو خاکی ئێرانەوە، داوای کرد بو لەماوەی ١٠ رۆژدا دیلەکان بەر بدرێن‌و چەکە گیراوەکان بدرێتەوەو زەرەرەکانی لێیان کەوتوە بۆیان بپژێردرێ، داوای مەعزەرەت لەتورکیا بکا، لەحالەتی جێبەجێ نەکردنی ئەوانەدا دور نیە پێوەندی سیاسی بپڕێ.

پێویست بەوتن ناکا کە گەیشتنی نوسراوی گۆڕین مایەی سەرسوڕمان‌و داخی حکومەتی ئێرانە بەتایبەتی بەپێی ئەو زانیارییانەی بەحکومەتی ئێران گەیشتوەو ئەو قسانەش کەخاوەن پایەکانی تورك کەلای کوردەکان دیل بون‌و بەراکردن خۆیان گەیاند بوە بارەگای پۆستەکانی ئێران کردویانە، پشتیوانی لێ ئەکا بەجۆرە بوە:

لە٣١ی شەهریوەردا خاوەن پایەیەکی تورك بەناوی بینباشی محەمەد شوکری بەگ بەبریندارێ پەنای برد بوە بەر بارەگای سنوریی قەراولانی ئێرانی، لەوێ وتویەتی کە لەگەڵ تاقمەکەی خۆیا بەرەو((ایدر))ئەچون لەناو خاکی تورکی‌دا، لەناکاو کەوت بونە ناو ئابلۆقەی کوردە قاچاغەکانی تورکیاوە، زۆری سەربازەکان ئەکوژرێن‌و رەشاشەکان‌و هەمو تفاقە جەنگییەکان بەتاڵان چون‌و ئەویش خۆی‌و چەند خاوەن پایەیەکی تر بەدیل ئەگیرێن. محەمەد شوکری بەگ بەکەسێ ئەسپێرن کەبیباتە ماڵی عەبدولقادر. ئەو کەسەش لەرێگا گوللەیەکی نابو بەسەری محەمەد شکری بەگەوە وای زانی بو مردوە لەوێ بەجێی ئەهێڵێ‌و خۆی ئەڕوا، ئەویش هەرچۆنێ ئەبێ خۆی ئەگەیەنێتەوە پۆستی قەرەوڵەکانی ئێران. پۆستە سنورییەکەی ئێران میوانداری شوکری بەگ ئەکەن‌و ئەینێرنەوە بۆ بارەگای ئۆردوی تورك. هەروەها قسەکانی خاوەن پایەیەکی تری تورکیش بەناوی سەلاحەدین بەگ پشتیوانی لەم ئاگادارییانە ئەکا.

لە١٣ی میهردا وەزارەتی دەرەوە بەدرێژی وەڵامی نوسراوەکەی سەفارەتی تورکیای دایەوەو بەو بەڵگانەی لەدەستابون دەربڕینەکانی تورکیا بەرپەرچ

درانەوە، دەری برِی بو کەهیچ جۆرە بەرپرسییەك لەسەر ئەوەی سەربازانی تورکیا بەهۆی بێ ئیحتیاطیەوە لەناوچەیەکی جەنگییدا کەوتونەتە بەر هێرشی کوردی تورکیاو لەناو خاکی تورکیادا ناتوانرێ ئاراستەی ئێران بکرێ. بەپاڵ دانی ئەو مەسەلانە بەحکومەتی ئێران نامەتیقیو جێگەی ئیعتیراضی حکومەتی ئێرانە. دەربارەی ئەوەی کوردە قاچاغەکانی تورکیا دیلو چەکەکانیان هێناییتە ناو ئێرانەوە حکومەتی ئێران ئاگادارییەکی باوەڕ پێ کراوی نیە، بگرە ئاگادارییەکانی سەرچاوە ئێرانییەکان پشتیوانی لەوە ناکەن. مەسەلەکە پێویستی بەلێکۆڵینەوە هەیە. لەئەنجامدا حکومەتی ئێران کاتی دیاری کراوی حکومەتی تورکیاو ناوەڕۆکی نوسراوی ١ی ئۆکتۆبەری قوبوڵ نیە. بەڵام بۆ پیشان دانی نیازی باشی خۆی پێشنیار ئەکا دەستەیەکی تێکەڵاو لەنوێنەرانی هەردولا لەشوێنی روداوەکەدا لەمەسەلەکە بکۆڵنەوە بۆ ئەوەی راستی رون بێتەوە. ئەگەر بکەرەکان لەخاکی ئێراندا بون، حکومەتی ئێران ئەوانە تەمێ ئەکاو، ئەگەر کوردە قاچاغەکانی تورکیا دیل یا چەکەکانیان هێنا بوە ناو خاکی ئێرانەوە هەنگاو ئەنێ بۆ وەرگرتنەوەیان.

ئەگەرچی گەیشتنی نوسراوی باسکراو بونەتە هۆی داخو سەرسوڕمانی حکومەتی ئێران، لەگەڵ ئەوەشدا ئێمە هێشتا بێ هیوا نین کەسیاسەتی بنچینەییو قازانجە بەرزەکانی هەردو ولات زاڵ بێ بەسەر ئەو روداوانەداو.. حکومەتی تورکی بە لەبەرچاو گرتنی ئەو گیروگرفتانەی کە لەسیاسەتی رۆژهەلاتی لەوانەیە بەهۆی ئاڵۆزانی پێوەندییەکانی ئێرانو تورکیاوە پەیدا ببێ گیانی هێمنییو دۆستایەتی کە لەلایەن دەوڵەتی ئێرانەوە پیشان دراوە لەلایەن حکومەتی تورکیاشەوە پیشان بدرێو مەسەلەکە بەکۆتاییەکی باش بگات)) [٨٠].

لەو کاتەدا محەمەد عەلی فروغی لەئەوروپاوە بۆ ئێران ئەگەڕایەوە. لەسەر داوای حکومەتی ئێران بۆ گفتوگۆ چو بۆ تورکیا. چەند هەفتەیەك لەوێ مایەوە. پێوەندییان چەوە دۆخی ئاسایی جارانی.

٤/٨ پەڕینەوە بۆ کوردستانی عیراق

تورك تەنگی بەسمکۆ هەڵچنی. بەتایبەتی دوای شۆڕشی ١٩٢٥ی کوردستانی تورکیا. لەتشرینی یەکەمی ١٩٢٦دا هاتە ناو کوردستانی عیراقەوە. حکومەتی عیراق ویستی دەری بکا بەڵام نەی توانی. لەناوچەکانی دەوروبەری رەواندزدا مایەوە.

معتمدی سامی بەریتانی لەبەغداد داوای لەحکومەتی عیاق کرد هاوکاری لەگەڵ ئێران بکات بۆ سەرکوت کردنی جوڵانەوەکەی سمکۆ. وەزارەتی دوەمی جەعفەر العسکری لەم بارەیەوە لەکۆبونەوەی ١٤ی تەمموزی ١٩٢٧دا بڕیاریدا:

((حکومەتی عیراق جاران و ئێستا پێڕەوی سیاسەتی چەك کردنی هەمو عەشایەری کردوە، لەبەرئەوە چەك هەڵگرتنی بێ ئیجازەی لەهەمو عیراقییەکان قەدەغە کردوە لەهەندێ ناوچەی دیاری کراودا، وە پلە پلە کەوتە فراوان کردنی ئەو ناوچانەو دابین کردنی هێزی پێویست بۆ جێبەجێ کردنی سیاسەتی چەککردنی گشتی، لای وایە ئەم سیاسەتە دەستەبەری بەدیهێنانی ئامانجە ویستراوەکانە، بەڵام مەسەلەی چەککردنی عەشایەر بەزۆری هێرشی سوپایی، ناتوانێ ئەنجامی گونجاوی هەبێ. ئەگەر ئەو هێرشانە بەڕێوەبەرایەتی بەهێز لەدوای خۆی بەجێ نەهێڵێ، لەو شوێنانەدا کەبۆی ئەنێرن، حکومەتی عیراقی لەو بڕوایەدایە ئەو دواکەوتنەی لەدامەزراندنی پێوەندی لەنێوان عیراق و ئێراندا بوەو لەئەنجامی ئەوەشدا نەبونی هارکاری کردنی راستەقینەی کاربەدەستانی سنور، بۆتە هۆی هان دانی عەشایەرو، تاقمە چەکدارەکان بەردەوام بن لەسەر کارە زیانبەخشەکانیان ئەو کارانەی تائێستا حکومەتی عیراق گلەیی لەدەس ئەکا)).

لەمایسی ١٩٢٨دا سمکۆ لەژێر گوشاری عیراقدا چوەوە ناو تورکیا. بەڵام تورك سەرلەنوێ تەنگیان پێ هەڵ چنییەوە. بەناچاری روی کردەوە کوردستانی عیراق. دیسانەوە حکومەتی عیراق زۆری بۆ بردو لەئەرزی عیراق دەری کرد. ئێران لەنیسانی ١٩٢٩دا بەرەسمی دانی بەدەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراقدا نا. حکومەتەکانی عیراق و ئێران لەیەك نزیك بونەوە. بەگوتەی عەبدولرەزاق الحسنی((حکومەتی عیراق شۆڕشگێڕی ئێرانی سمکۆی ناچار کرد خاکی عیراق بەجێ بهێڵێو بچێتە ناو خاکی تورکیاوە))[٨١] سمکۆ ئەو ماوەیە لەمەڵبەندە سنوریەکانی تورکیاو ئێران عیراقدا لەهەلومەرجێکی ناخۆشدا ئەژیا. لەهەر ٣ لاوە بەدوایەوە بون. کەوتە هەوڵ دان بۆ بەدەس هێنانی لێبوردنی حکومەتی ئێرانی.

٩-گەڕانەوە بۆ ئێران و کوژرانی(حوزەیرانی ١٩٣٠)

سمکۆ دوای ئەوەی لەتورکیاو بەریتانیاو عیراق ناتومێد بو. جێیەکی نەمابو تێیدا بحەوێتەوە، پێوەندی لەگەڵ کاربەدەستانی ئێرانی کرد بەهیوای ئەوەی لێی ببورن و رێی بدەن بگەڕێتەوە سەر جێگەو رێگەی خۆی. کاربەدەستانی ئەرتەش بەڵێنیان دایەو بۆ گفتوگۆ بانگیان کرد بۆ شنۆ. لەشنۆ بەپیلانێکی ناجوامێرانە کوشتیان. نوسەرانی ئێرانی بەتایبەتی ئەوانەی مێژوی روداوەکانی ئازەربایجان، یا

مێژوی شەڕەکانی ئەرتەشی ئێرانیان نوسیوەتەوە، بەشانازییەکی زۆرەوە پلانی کوژرانی سمکۆ ئەگێڕنەوە.

محەمەد تمدن نوسیویەتی:

((لە٢٧ی تیر ماهی ١٣٠٩ لەکاتێکدا تورکەکان خەریکی سەرکوتکردنی عەشایەری کورد بون لەناوچەکانی خۆیاندا. سمکۆ لەژێر ناوی تۆبە لەکردەوەکانی رابردوی، داوای لێبوردنی لەهێزەکانی دەوڵەتی ئێران کرد. بۆ ئەو مەبەستە لەگەڵ تاقمێ لەکوردانی هەکاری سەربەخۆی هاتە شنۆ. ملکەچی دەربڕی لەکاتێکا مەبەستی جگە لەفێڵ شتێکی تر نەبو. لەگەڵ هەمو ئەوەشدا چەند شەوێ میوانی سەرهەنگ صادق خان(فەرماندەی هەنگی شنۆ))ئەبێ‌و، داوا ئەکات لەگەڵ سەرتیپ ظفرالدولە یەکتری ببینن‌و دەربارەی لێبوردن‌و رێکەوتنی پەیمان گفتوگۆ بکەن، بەڵام لەژێرەوە جگە لەجێبەجێ کردنی پلانێکی نیاز خراپانە هیچی تر نەبو))[٨٢].

هەمان نوسەری لەو سەردەمەدا پەیامنێری رۆژنامەی((حبل المتين))ی فارسی بوە کە لەکەلکەتەی هیندستان دەرئەچو، لەگەرمەی روداوەکانی ئەو رۆژانەدا، لەراپۆرتێکا کە لەژمارەی ٣٣-٣٤ی رۆژی ٣٠ ئەیلولی ١٩٣٠ بلاوی کردۆتەوە، روداوی کوشتنی سمکۆ بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەرەضائییەوە: ئاشنایانی مێژوی ئێران بە تەواوی ئەزانن کەئیسماعیل ئاغای سمکۆ لەیاخییانی گرنگی ئازەربایجان‌و یەکەمینی سەرانی ئەشراری ملوك ئەلطوائفی بوەو ماوەی ٢٠ ساڵی تەواوە ئازەربایجانی کردۆتە مەیدانی تاڵان‌و رادووروت‌و ئامانجی هیوا پیسەکانی. تاوێ لەگەڵ قشونی قەیسەری روس هەنگاوی ئەناو دوای ئەوەی زەرەری لەوان ئەداو خیانەتی لێ ئەکردن، ئینجا ئەچوە پاڵ قشونی تورك. بەپێچوانەوە هەمان کاری خۆی لەروانگەی هەلپەرستی‌و فێڵبازییەوە دوبارە ئەکردەوەو ئەچوەوە ناو قشونی روسەوە. لەدوای تەواوبونی جەنگی جیهانی هەمان رەفتاری لەسنورەکانی ئێران‌و تورکیاو عیراقدا نوێ ئەکردەوەو، لەو ناوەدا زەرەری گەورەی بەرضائییە(ورمێ)و سەلماس‌و سابلاخی موکری(مەهاباد)گەیاندو، بو بوە هۆی کوشتارو هەزاران خوێنرێژی.

تا ئەوە بو لە٢٢ی تیر ماه لەگەڵ ٢٠٠ سوارەو پیادەی خۆی هاتە شنۆو، بەدەربڕینی پەشیمانی داوای لێبوردنی شاهنشاهی خاوەن عەظەمەتی پەهلەوی کرد. لەبەر ئەوەی بەزەیی‌و دڵنەرمی شاهنشاهی بەتوانای پەهلەوی شامیلی حاڵی هەمو چینەکانی رەعییەت لەلای هەموان رۆشن‌و دیارە، بۆیە وا چاوەڕوان ئەکرا کەئەمجارە سمکۆ بەدروستی هاتبێت‌و رێگەی راستگۆیی بگرێ.

بەڵام دوایی دەرکەوت کەدیسانەوە ڕێگەی تەفرەدانی گرتۆتە پێش‌و، خەیاڵی خیانەتێکی تری هەیەو ئەیەوێ سەرلەنوێ ئاگری فساد هەڵ بکاو فیتنەیەکی تازە بنێتەوە, ئەوە بو کەفەرماندەی لەشکری شیمالغەرب سەرتیپ ظفرالدولە پەی بەنیازی خراپی برد بو. ڕێوشوێنی بۆ ئەم مەسەلەیە داناو بەتەگبیری پەسند کراو فەرمانی پێویستی دەرکرد. هەروەکو پێشەکی لەلایەن فەرماندەی بەرێزی لەشکرەوە پێش بینی کرا بو لە٢٧ی تیر مادا بەتەواوی دەرکەوت‌و ئاشکرا بو، واتە ئەیویست لەو ڕۆژەدا بیرە پیسەکانی خۆی جێبەجێ بکاو دوا پلانی خیانەتی تایبەت بەخۆ ئەنجام بدا. بەڵام ئاگای لەوە نەبو، هەلومەرجی ئێستای ئێران ناکرێ لەگەڵ سەردەمەکانی پێشودا بەراورد بکرێ‌و، چون کاربەدەستانی ئێستای لەشکری شاهنشاهی بێدارن‌و لەنیازی ئەشرار ئاگادارن‌و ئەوەی لەدڵی خائینان دایە ئەی خوێننەوە.

لەکاتێکا لەسەعاتی دیاری کراودا، سمکۆ نیازی لەگەڵ ئاغای سەرهەنگ صادق خان خراپ بو، بەڵام نیزامییانی ئازا کەچاودێری هەلومەرجەکە بون کەوتنە بەرگری‌و، تەقو تۆق دەستی پێ کردو تا ٤ سەعات لەشەو رابورد ئاگری شەڕ درێژەی هەبو. سەرەنجام لەو تێکهەڵچونەدا سمکۆ کوژراو، خەسرەوی کوڕیشی بەسەختی بریندار بو.

کەسەکانی سمکۆ بۆ بردنەوەی لاشەکەی شەڕیان کرد، کوڕەکەیان هەڵگرت‌و هەڵاتن.

ڕۆژی ٢٨ی تیر ماە تەرمی سمکۆیان هێنایەوە ڕەضائییە. خەڵکی زۆر لێکراو کەهەزاران کوژست‌و میلۆنەها زیان‌و سوکایەتییان لێ دی بو، دڵسوتاو بون، بۆ سەیرکردنی لاشەکەی لەئوتومبیلی هەڵگری تەرمی سمکۆ، هێرشیان هێنایە سەر بەڕێوەبەرایەتی دژبانی‌و لەلایەن خەڵکەوە دەنگی هەور ئاسای بژی شاهنشاهی مەزن پەهلەوی خلد ملکە سولتانەو، بژی فەرماندەی گەورەو ئازای ئازەربایجان‌و، پایەداری نیزامییانی ئازا، شاری ئەلەرزاندو ئەگەیشتە ئاسمان. ٢٩ی تیرماهی ١٣٠٩/٢٠ی جولای ١٩٣٠))[٨٣].

عەلی دهقان، نوسەرێکی تر لەرووداوەکانی ورمێدا بەجۆرە باسەکە ئەگێڕێتەوە:

((سمکۆ ماوەی دو ساڵ لەسەر سنورەکانی ئێران‌و تورك ئاوارەو سەرگەردان بو، تا لەساڵی ١٣٠٣دا لەلایەن دەوڵەتی ئێرانەوە ڕێگە درا لەخاکی ئێراندا دابنیشێ، بەڵام لەبەر ئەوەی تاوانکارێکی زگماك بو، دیسانەوە ئارام دانەنیشت، چەند جارێ سوارەکانی ئەو شەرارەتیان ئەنواندو بەهۆی هێزەکانی دەوڵەتەوە سەرکوت ئەکران. جارێکیان خۆی لەگەڵ ٧٠٠ کەس لەسوارەو پیادەکانی هەڵی

کوتایه سەر هێزەکانی دەوڵەت، بەڵام ئەمجارەش بەتێکشکانی تەواوەوە سەرلەنوێ هەڵاتەوە بۆ ناو خاکی تورکیا.

سمکۆ لەسنورەکانی تورکیاو ئێراندا تا ساڵی ١٣٠٩ موتەواریو سەرگەردان بو، لەو ساڵەدا پەیامێکی بۆ فەرماندەی ئەو کاتی پادگانی شنۆ، سەرهەنگی دوەم صادق خانی نوروزی نارد" ئەیەوێ لەسنوری تورکیا- ئێراندا بیبینێ. سەرهەنگ سادق خان دەعوەتەکەی ئەوێ قوبوڵ کردو چو بۆ سنور بۆ لای. ئیسماعیل ئاغا لەگەڵ خورشید ئاغای سەرۆکی ئێلی هەرکی کە لەکوردانی یاخیو تەشرار بو. سەرهەنگ صادق خانیان بینیو لەگەڵی هاتن بۆ شنۆ.

لەو کاتەدا سەرلەشکر مقدم فەرماندەی لەشکری ٣ی تەورێز بۆ بەسەربردنی ئیجازە لەتاران بو. هەر کەئەو هەواڵە بەتاران گەیشت، شاهنشاهی فەقید دەسبەجێ فەرمان بەسەرلەشکر مقدم ئەدا بگەڕێتەوە ئازەربایجان سمکۆ لەناو بەرێ. سەرلەشکر مقدم هەرکە گەیشتەوە تەورێز سەرهەنگ هاشمی فەرماندەی هەنگی سپهبان رائەسپێرێ لەگەڵ یەك اسواران لەگەڵ فەرماندەی لەشکر بکەونە رێ. لەشەرەفخانەوە فەرمان ئەدا بەرەضائیە یەك گوردان پیادە بۆ عەمەلیاتی نیزامی ئامادە بن. لەنیوەی شەوا ئەچنە رەضائیەوە، سەرگورد هاشمی بەبێ دواکوتن گوردانی پیادە لەگەڵ خۆی ئەبات‌و لەدەرەی قاسملوە وە بۆ گرتنی ئەو بەرزاییانەی بەسەر شنۆدا ئەیان روانی کەوتە رێ، ٣ کەس استوارو گروهبان ئەنێرن بۆ شنۆ، هەواڵ ئەبەن کەسبەی تیمسار سەرلەشکر مقدم بۆ بینینی سمکۆ دیتە شنۆ.

رۆژی ٢٧ی تیرماهی ١٣٠٩ بڕیار بو سەر لەشکر مقدم بچێتە شنۆ سمکۆ ببینێ. پاش نیوەڕۆی ئەو رۆژە سمکۆ لەگەڵ تاقمێ لەسوارەکانیو کوڕەکەی بۆ پێشوازی لەسەر لەشکر موقەدەم چونە دەرەوەی شار. لەوێ ریزیان بەست‌و بۆ بەجێهێنانی رێوشرێنی پێشوازی ئامادە بون. تا ئێوارەیەکی درەنگ هیچ هەواڵێ لەگەیشتنی تیمسار مقدم نابێ. لەم کاتەدا ئاگاداریان ئەکەن بەهۆی خراپ بونی ئوتومبێلەوە هاتنی تیمسار کەوتۆتە سبەینێ. ئیسماعیل ئاغاش ئەگەڕێتەوە بۆ شنۆ.

پێشەکی سەرهەنگ صادق خان کارەکەی رێك خست بو. کەسانی چەکداری لەشوێنانی ئەمینێدا لەبۆسەدا دانا بو. پاش ئەوەی ئیسماعیل ئاغا گەیشتە کۆڵانەکە، لەباڵەخانەکەوە گوللەیەکیان پێوە نا. ئیسماعیل ئاغا پاش پێکرانی ئەیەوێ هەڵێ، بەڵام کەئەبینێ کوڕەکەی لەوێدا بەجێ ماوە، ئەگەڕێتەوە سەری بیبا، ئەوسا گوللەیەکی تری بەر ئەکەوێ‌و تەواو ئەبێ. خورشید ئاغای سەرۆکی ئێلی هەرکیش هەر لەوێدا ئەکوژرێ.

لەو کاتەدا سەرگورد هاشمی ئەو بەرزاییانەی گرت بو کەئەی روانی بەسەر شنۆدا، شەو دەسو پێوەندەکانی سمکۆی لەشنۆ راونا. بەیانی رۆژی دوایی ئەشرار ۳ جار هێرشیان هێنایە سەر شوێنەکانی لەشنۆ، بەڵام لەبەرئەوەی سەرگورد هاشمی پێشەکی شوێنە دیفاعییەکانی گرت بو، نەیان توانی شار بگرنو لاشەی سمکۆ ببەنەوە.

لاشەی سمکۆیان بردە رەضائیە دوسێ رۆژ بۆ تەماشا کردنی گشتی خەڵك دایان نا. یەکێ لەژنەکانی کە لەرەضائیە بو سەیری لاشەکەی کردو ناسییەوە کەئەوە لاشەی سمکۆیە، چونکە ئەو وتی پەنجەی سبابەی سمکۆ مار گستویەتیو، دو گرێی پەنجەی خۆی بەخەنجەر بڕی بو، ئەوەش باشترین نیشانەی ناسینەوەی لەشی سمکۆ بو. پاش ۳ رۆژ جەنازەکەیان هەڵگرتو لەدەرەوەی دەروازەی هەزاران نزیك جۆگەی دهوار بەخاکیان سپارد))[٨٤].

سەرتیپ حسەن مقدم لەرۆژی ۳۰ی تیری ۱۳۰۹دا خۆی بەبروسکە بەجۆرە کوشتنی سمکۆی بەوەزارەتی جەنگ راگەیاند:

وەزارەتی جەلیلەی جەنگ

بەدوی راپۆرتی نوسراوی ژمارە ۲۳٦۷و تەلەگرافی ژمارە ۲۹۹۷ ئەخاتە بەرچاو

لەدەوروبەری هاتنی بەندە بۆ رەضائییە لەو راپۆرتانەوە کە لەحکومەتی نیزامی شنۆ دەرکەوت کەسمکۆ دیسانەوە خاوەنی بیروڕای راستو دروست نیەو لەم ۳ رۆژەی مانەوەیدا لەشنۆ بەشێنەیی بەناوی دیدەنییەوە هەندێ لەکوردە رەوەندەکانی دەرەوەی لەخۆی کۆکردبوەوەو، ئامادە نەبوو بچێتە ناوەندی لەشکرو، لەلایەکی ترەوە درێژە پێدانی مەسەلەکەو گفتوگۆ لەگەڵ ئەو باش نەبو و کەڵکی نەبو لەبەرئەوە شەوی ۲۷ی ئەم مانگە ۳ ستون بەم پێیەی خوارەوی لەرێگەی جیاجیاوە نێردرانە شنۆ:

یەکەم، یەك ستون لەرەضائییە کەپێك هات بو لەیەك گوردانی پیادەو یەك گوروهان موسەلسەل.

دوەم، یەك گوردان لەسابڵاخەوە

سێیەم، یەك ستون سوار کەپێك هات بو لەکەرتەکانی سواری کە لەبەردەست ئەرکانحرب سیار لەشکر لەتەورێزەوە لەگەڵ خۆم هێنابومو، فەرمان بەساخلوی شنۆش درا کەئاگاداری سمکۆ بکەن دەسبەجێ بەرەو تەورێز بچێ یا ناوبراو چەك بکەن، لەحاڵەتی یاخی بون دا ناوبراو و کەسەکانی ئیعدام بکرێن. بەو جۆرەی چاوەڕێ ئەکرا ناوبراو لەچون بۆ ناوەندی لەشکر سەرپێچی کردو چەکیشی نەدا

بەدەستەوە، بۆیە هێزەکانی ساخلو ئەرکەکەی خۆی بەجێ هێناو، ستونە نێردراوەکانیش کەزۆر بەزویی جولاّبون لەئێوارێی ٢٧دا شنۆیان دەورەدا بو. سمکۆ خۆی کوژراو لەکەسەکانیشی زۆری کوژرانو بریندار کرانو ئەوانی تر هەڵاتنو تەعقیب ئەکرێن. وا بەشانازییەوە ئەخرێتە بەرچاو کۆتایی بەژیانی نەنگینی ئەم عونصورە مفسدە جوبە هێنرا. بەم بۆنەیەوە جولاّنی ئەو ستونانەی مەئموری عەمەلیات بون تاڕادەیەکی زۆر مایەی سەرنج ڕاکێشان بو" دو ستونی پیادەی ڕەضائیە ماوەی دوانزە فرسەخیان بەهەژدە سەعات بەپێ بڕیو ستونی پیادەی سابلاّخ ماوەی دە فرسەخی بەشانزە سەعات بڕیو ستونی سوار بەو پەڕی خێراییو باش ئەنجامییەوە توانییان بگەن بەئەنجامی تەواوی فەرمانەکەیانو باشی پەروەردە کردن لەژیانی نیزامییانی وەزیفەی یەکساڵەدا بەتەواوی سابت کرد.

ڕەضائییە
سەعات ٩ی ٢٧/٤/٩
ژمارە ٢٤١١سیار
فەرماندەی لەشکری شیمالغرب
سەرتیپ حسن مقدم[٨٥]

پەراوێزەکانی بەشی شەشەم

[1]احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، چ ١٤، تهران، امیر کبیر، ١٣٦٣، ص٧١
[2]کسروی، هـ س، ل١١٠.
[3]کسروی، هـ س، ل١١٢
[4]کسروی، هـ س، ل١١٩
[5]کسروی، هـ س، ل١٢٠
[6]د. محمد جواد شیخ الاسلامی، سیمای احمد شاه قاجار، جلد یکم، نشر گفتار. تهران، ١٣٦٨، ص٤٢٢-٤٢٤
[7]د. جواد شیخ الاسلامی، اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا درباره قرداد ١٩١٩ ایران‌و انگلیس، ج١، تهران، اطلاعات، ١٣٦٥، ل٢٠٩-٢١٤.
[8]هـ س، ل٢٠٥.
[9]هـ س، ل٢٠٩-٢١٤.
[10]هـ س، ل٢٢٢.
[11]هـ س، ل٢٤٤.
[12]هـ س، ل٢٩٣-٢٩٥.
[13]هـ س، ل٢٦-٢٧.
[14]هـ س، ل١٨.
[15]هـ س، ل٢٩٦.
[16]المس بیل، فصول من تاریخ العراق الحدیث، ترجمة جعفر الخیاط، بغداد، ١٩٧١، ص٢١٦.
[17]بڕوانە: نمونە ١٢ی بەشی دووەمی ئەم باسە
[18]دەربارەی علی ئاغا بڕوانە بەڵگەکانی ژ ٣٢٥و ٣٣٤و ٣٣٥و ٣٣٦و٣٤٨و٣٦٥و ٣٦٦و ٣٦٧و٣٦٨و٣٧٢و٣٧٣، واحد نشر اسناد گزیده اسناد سیاسی ایران و عثماني، ج٢، دفتر مطالعات سیاسی‌و بین المللی، تهران، ١٣٦٩.
[19]بڕوانە: نمونە ١٨ی بەشی دووەمی ئەم باسە
[20]ایرج افشار(سیستانی)، مقدمه ای بر شناخت ایلها، چادر نشینان‌و طوایف عشایری ایران، ج١، تهران، ١٣٦٦، ص١٥٩.
[21]بۆ ئاگاداری زۆرتر لەسەر ژیان‌و بنەماڵەی سمکۆ بڕوانە: ڕۆژنامەی((بانگی کوردستان)) ژ٢، س١، سلێمانی، ١ی ئاغستوسی ١٩٢٢" ژ٣، س١، ٢١ی ئاغستوسی ١٩٢٢" سمایل خان(سمکۆ)، گۆڤاری((ڕۆژی نوێ)) ژ١٢، س١، سلێمانی، مارتی ١٩٦٠، ل ٥٠-٥٤" علاءالدین سجادی، شۆڕشەکانی کوردو کوردو کۆماری عێراق، بەغداد، چاپخانەی مەعاریف، ١٩٥٩" مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران، ج١، تهران، زوار، ١٣٥٧، ص١٣٦-١٣٧" ایرج افشار(سیستانی)، مقدمه ای بر شناخت ایلها، چادرنشینان و طوایف عشایری ایران، ج١، تهران، ١٣٦٦، ص ١٥٤-١٦٩.

[22]جعفر مهدی نیا، زندگی سیاسی قوام السلطنه، چ۲، تهران ۱۳٦٦، ص٤٨٢.
[23]تمدن، س ن، ل۱۹۲-۱۹۳.
[24]کسروی، س ن، ل۸۳.
[25]رفیق حیلمی، یادداشت، بەشی دوەم، چاپکردنەوەی محەمەدی، سەقز، ل٥٤٨.
[26]حسین مکی، تاریخ بیست ساله ایران، ج۱، چ٤، تهران، نشر ناشر، ۱۳٦۳، ص ۲۳-۲٥.
[27]حلمی، س ن، ل٥۷۰" گفتوگۆی سمکۆو مصطفی پاشای یاملکی
[28]کسروی، س ن، ل۸۳۲" دەربارەی هەمان روداو بڕوانە: علی دهقان، رضائیة یا سرزمین زردشت، تهران، ابن سینا، ۱۳٤۸، ص٥٥٤" بانگی کوردستان، ژ۳، سلیمانی، ۲۱ی ئاغستوسی ۱۹۲۲.
[29]علی دهقان، رضائیه یا سرزمین زردشت، تهران، ابن سینا، ۱۳٤۸، ص ٥٥٥، محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیة، تهران" چاپ اسلامیه، ص۳۱۹.
[30]کسروی، س ن، ل ۸۳۸" تمدن، س ن، ل ۳۲۰
[31]تمدن، س ن، ل۳۲۱.
[32]هـ س، ل۳۲۲.
[33]هـ س، ل۳۲۲.
[34]هـ س، ل۳٥۱. ئەویش رای گوێزاوە لە: رۆژنامەی ((تجدد)) یەکشەممە ۱۲ ثور(اردیبهشت)۱۲۹۹، تەوریز
[35]هـ س، ل۳۲۷.
[36]هـ س، ل۳۲۸.
[37]هـ س، ل۳۳۰-۳۳۱.
[38]هـ س، ل ۳۳۷.
[39]کسروی، س ن، ل۸٥٥.
[40]مکی، س ن، ج۱، ل۱۳٤.
[41]حاج مخبر السلطنه هدایت، خاطرات و خطرات، چ٤، تهران، زوار، ۱۳٦۳، ص۳۲٤" تمدن، س ن، ل۳٥۹.
[42]تمدن، س ن، ل۳۷٤.
[43]هدایت، س ن، ۳۲٥-۳۲٦" تمدن، س ن، ل۳٦٤.
[44]ئەم گفتوگۆیەی سمکۆو حاجی مصطفی پاشای یاملکی لە ئارشیفی بەریتانیدا دۆزراوەتەوە. مامۆستا محمد رسول هاوار کردویەتی بەکوردیو لەگۆڤاری((مامۆستای کورد))سویدیدا بلاوی کردۆتەوە. ئەوانەی ناو ئەم باسە هەموی لەو وەرگیراون.
[45]علاءالدین سجادی، مێژوی ئەدەبی کوردی، بەغداد، چاپخانەی مەعاریف، ۱۹٥۲، ل٥٥۲.
[46]بڕوانە وەرگێڕاوی عەرەبی باسەکەی مارتین دەربارەی شوکاكو سمکۆ، گۆڤاری کاروان، ژ٤٤ .۱
[47]تمدن، س ن، ل۳٦۹

[48]هـ س، ل٣٧١.
[49]سجادی، س ن، ل٥٥٣.
[50]بۆ تەواوی ژمارەکانی بڕوانە: ((بانگی کوردستان)) کۆکردنەوەو لەسەر توسینی: جەمال خەزنەدار، بەغداد، ١٩٧٤.
[51]احمدی پور، تاریخ پیدایش‌و خدمات دودمان پهلوی، ص٦، وەرگیراوە لە: دهقان، س ن، ل٥٨٦.
[52]تا ئێستا سەرچاوەیەك لەبەردەست دا نیە جۆری شەڕەکان لەباری سەربجی کوردەوە بگێڕێتەوەو، بەدرێژی باسی تێکهەڵچوون‌و پلانی جەنگیی ئازادکردنی شوێنەکان‌و هێرش‌و بەرگری بکا.
[53]حلمی، س ن، ل٥١٦.
[54]مکی، س ن، ج٢، ل١١-١١٥" تمدن، س ن، ل٣٨١-٣٨٣.
[55]مکی، س ن، ج٢، ل١١٥-١٢٦" دهقان، س ن، ل٥٩٢-٥٩٣" ملك الشعرا بهار، تاریخ احزاب سیاسی ایران، تهران، ١٣٥٧، ص ٢٦٥" سروان احمد کاویانپور، تاریخ رضائیة، ص ١٧٢-١٧٣.
[56]مکی، س ن، ج٢، ١٢٧.
[57]بهار، س ن، ل٢٦٦.
[58]مکی، س ن، ج٦، ل١٩٨.
[59]رمزی قزاز، بزوتنەوەی سیاسی‌و رۆشنبیری کورد لەکۆتایی چەرخی نۆزدەهەمەوە تا ناوەڕاستی چەرخی بیست، سلێمانی، چاپخانەی ژین ١٩٧١، ل١٣٨.
[60]حلمی، س ن، ل٦٠٥-٦٠٦.
[61]ألس بیل، س ن، ل٢١٥-٢١٦.
[62]قزاز، س ن، ل١٥٦-١٦٠.
[63]السید عبدالرزاق الحسنی، تاریخ العراق السیاسی الحدیث، ج٣، ط٦، بیروت، دار الکتب، ١٩٨٣، ص٣٤٨.
[64]مکی، س ن، ل١٢٦.
[65]حلمی، س ن، ل٥١٣-٥١٦و ٦٠٨ تا ٦٠٩.
[66]ئەدمۆنس ئەڵێ ڕێگەمان نەداوە بێتە هەولێر، سەرچاوە کوردییەکان ئەڵێن لەبەر نائەمین بونی لەئینگلیز خۆی نەچۆتە هەولێرو چۆتە بەحرکە.
[67]سیسیل جی. ادموندز، کردها ترکها عرب ها، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران، روزبهان، ١٣٦٧، ص ٢٣٥-٢٣٦.
[68]قزاز، س ن، ل١٥٦-١٦٠.
[69]هەفتەنامەی((رۆژی کوردستان))ژ٧، ل٤٣-٤٤.
[70]حلمی، س ن، ل٥٩٩-٦٠٤.
[71]دەربارەی مەزیەتەکەو گفتوگۆی کورد - تورك بڕوانە: حلمی، س ن، ل١١٧ تا ١٤٧.

[72]حلمی، س ن، ل٥٦٨.

[73]ئەدمونس، س ن، ل٣٤٤.

[74]قزاز، س ن، ل١٧٦-١٧٧" بۆ وێنەی هەندێ لەم بەیانانە بڕوانە: ئەکرەمی مەحمودی سالّحی ڕەشە، شاری سلێمانی، ب٢، دەزگای ڕۆشنبیریو بلاوکردنەوەی کوردی، بەغداد، ١٩٨٩، ل٣٥٨-٣٦١.

[75]((ڕۆژی کوردستان)) ژ٨، سلێمانی، ١٠ی کانونی ثاني ١٣٣٨/٢٣ی جمادی الاولی ١٣٤١.

[76]حلمی، س ن، ل٦٠٨-٦٠٩.

[77] بۆ درێژەی چونی سمکۆ بۆ وانو گفتوگۆکانی بڕوانە: قزاز، س ن، ل١٦٤-١٧٠" بۆ باسی ئاسوریەکان بڕوانە: الحسنی، س ن، ج٣، ل٣١٦.

[78]مکی، س ن، ج٤، ل٤٧٠-٤٧٢.

[79]هـ س، ل٨١-٨٨.

[80]هـ س، ل ٣٠٤-٣٠٧.

[81]الحسنی، س ن، ل٣٤٨-٣٤٩.

[82]تمدن، س ن، ل٣٩٦.

[83]هـ س، ل ٤١٣-٤١٦.

[84]دهقان، س ن، ل٥٩٥-٥٦٩.

[85]مهدی نیا، س ن، ل٥٦٧.

٧. لە پەراوێزی مێژوی ئەردەڵان دا

مەستورە: (١٢٢٠-١٢٦٤): نوسەری ((تاريخ اردلان))

-١-

بنەماڵەکەی

باپیری مەستورە: محەممەد ئاغا، کە لەزۆری ((فتوحات))ی خوسرەو خانی گەورەدا بەشدارو، خەزوری ئەمانوڵڵا خانی گەورەو یەکێ لەباوەڕپێکراوە نزیکەکانی بوە. بۆ کۆکردنەوەی باج و سەرانەو، بۆ بەشداری لەشەڕو لەشکرکێشیەکانی‌دا. بۆ نوێنەرایەتی لەدەرباری قاجاردا.

باوکی مەستورە: ئەبولحەسەن بەگ کوڕی محەممەد ئاغا، ژنبرای ئەمانوڵڵا خانی گەورەو بریکاری حوسەینقولی خانی خوشکەزای بوە. ئەمیش باوەڕپێکراوێکی نزیکی ئەمانوڵڵاخانی گەورە بوە. سەرپەرشتی زەماوەندی گواستنەوەی کچی فەتحعەلی شای قاجار بۆ خەسرەو خانی ناکام ئەم کردویەتی.

مامەکانی مەستورە: ئیبراهیم ئاغاو ئیسماعیل ئاغا هەر یەکە پلەیەکی بەرزیان هەبوەو، میرزا عەبدوڵڵایش مونشی دیوان بوە. (حدیقە: ل ٣٢١). میرزا عەبدوڵڵای مونشی (ڕەونەق) نوسەری: ((تەذکەرەی حەدیقەی ئەمانوڵڵاهی)) یە، کەژیاننامەی شاعیرە فارسی بێژەکانی ئەردەڵان ئەگێڕێتەوەو، نمونەی شیعرەکانیان ئەنوسێ‌و، عەلی ئەکبەری ئامۆزایشی نوسەری: ((حەدیقەی ناصری))و ((تاریخ الاکراد))ـە.

دایکی مەستورە: لەبنەماڵەی میرزا عەبدوڵڵای وەزیر بوە.

بنەماڵەی باوکی مەستورە: ((قادری))و، بنەماڵەی دایکی: ((میرزا عەبدوڵڵای وەزیر))، هەردوکیان، لەبنەماڵە دەوڵەمەن‌و دەسڕۆیشتوەکانی سنە بون. بەتایبەتی بنەماڵەی وەزیر هەمیشە دەورێکی کاریگەریان هەبوە لەژیانی سیاسی، دارایی جەنگی.. داوودەزگای حوکمڕانی ئەردەڵان دا.

-٢-

لەدایکبونی

ماهشەرەف کچی ئەبولحەسەن بەگ، وەکو عەلی ئەکبەری ئامۆزای لە (حدیقە: ل٣٢١-٣٢٢) دا نوسیویێتی لەتەمەنی ٤٤ساڵی دا لە ١٢٦٤دا مردوە، بەم پێیە ئەبێ لە ١٢٢٠دا، لەباوەشی ئەم خێزانە نەجیبزادەیەدا لەدایک بوبێ. رەنگە هەواڵەکەی ئەم لەهی نوسەرانی‌تر دروستتربێ.

-٣-

پەروەردەو خوێندنی

مەستورە نۆبەرە واتە یەکەم منالّی دایكو باوکی بوە، لەبەر ئەوە باوکی بایەخی بەخوێندنو پەروەردەکردنی داوە. خۆی لەم بارەیەوە ئەڵێ: ((پاش ئەوەی لەسای...خودای لەهەمو شتێ هەورازترو، لەپەنای بەزەیی‌و داوەری بێ هاوتا، لەزگی دایکمەوە کەوتمە باوەشی پەروەردەی باوکمەوە... لەفەڕی نەخشی نێوچاوانی بەهرەو هێزی بینای بەخشندەگی‌و لەبەرەکەتی ئەو ئەختەری چلەپۆپەی زانستو خۆری گەردونی ئاوەزە کەمەیلی سروشتی‌و شەوقی راستەقانیی پەروەردەکردنی منالان‌و بەهێزکردنی جگەرگۆشاندا زۆر بو، بەتایبەت منی یەکەم گوڵی ئەو گوڵشەنەو نوخشە نەمامی ئەو چەمەنە، کەدەستم خامەی ئاشنایی گرتو چاوم بەنامەی رۆشنایی هەڵێنا، ناو بەناو مەیلی سروشتیم‌و ئارەزوی زگماکم بەمتالای کتێبان دەبزوت...)) (ل١١).

-٤-

شوکردنی

مەستورە داستانی شوکردنی خۆی بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((بەلام لەبەرایی فەرمانڕەوایی‌دا (مەبەستی فەرمانڕەوایی خەسرەو خانی ناکامە) لەبەر کەم ئەزمونی، توشی چەند هەڵەیی هات: باپیرو باوكو مامەکانی نوسیاری ئەم کتێبەی بەبێ تاوان کۆتو زنجیر کردو زۆر بەبێ بەزەییانەو رەفتارێکی دزێوەوە سێ هەزار تمەنی بەناوی باجەوە لێ سەندن. سەرەنجام خودا کردی بەدنیهادی‌و دڵپیسی بەدکارانی بۆ ئاشکرا بوو لەدوی ناردن‌و بەخەڵاتی گرانبایی‌و شایان سەربەرزی کردن.)) (ل ١٩٨-١٩٩).

خەسرەو خان بەوە وازی لێ نەهێنان، بەدەوڵەمەنی زانیون‌و، لای وابوە جگە لەسامانەکەی خۆیان، سامان‌و دارایی حوسەینقولی خانی باوکبایشی لەلای ئەمان حەشار دراوە، بۆ ئەوەی سامانەکەیان زەوت بکا، گێچەڵێکی تری پێ کردون. لەم بارەیەوە مەستورە نوسیویێتی:

((لەبەر ئەوەی حوسەینقولی خان زۆربەی سامان‌و نەختینەکانی لەکن ئەماڵەکەی منی کەمینە دانا بوو، نێوبراو سەبارەت بەوە کە لەباوکەوە ورزایشم بو، کاربەدەستانی والی بۆ باوکمیان تیّ چاندبوو لەداستانەکەیانەوە وەرداو لەو کارەکەوەیان گلاندو ئەوەیان کرد بەبیانو، ئەو سامان‌و نەختینەیەش کەهەمان بو لێمان داگیرکەن‌و ئەویش بخەنە سەر گەنجینە. بەم مەبەستە حوسەینقولیخانیان فریوداو بەڵێنی فەرمانڕەوایی ئیسفەندئابادیان دایێ‌و ئەمیش کەهێشتا ساردی‌و گەرمی‌و تاڵی‌و سوێری ژیانی بۆ کەس تا سەر ئەماوی نەچێژتبو، بەتەماحی فەرمانڕەواییەوە پشتی لەمافی خاڵۆو خوارزایی هەڵکردو پاشان بەبیانوی بەسەرکردنەوەی یەکێ لەئامۆزاکانمان کەنەخۆش کەوت بو لەدوای باوکی نارد، هەر کەباوکم گەیشتە ئەوێ، حوسەینقولیخان کۆڕێکی بەست‌و لەدژی والی دەستیان بەوتوویێژ کرد، بەڵام لەدەرەوە، چەند کەسێکی لەپشت پەردەوە لێ راگرت بون، گوێ یان لەهەمو کەین‌و بەینەکە گرت بو. ئەو شەوە بۆ سبەینێ محەمەد بەگ‌و مستەفا بەگ کوڕانی فەتح عەلی بەگی وەکیل‌و ئەکبەر بەگ، کەببو بەمایەی ئەم هەنگاوەیەو سوڵتانی کوڕی ئەزەر عەلی بەگ‌و ئەبولحەسەن بەگ باوکی ئەم کەمینەیەو مام‌و ئامۆزاکانی دیکەی سەرلەبەر فەرمانی کۆت‌و زنجیرکردن‌و زیندان کردنیان دراو هەمویان گیران‌و بەکۆت‌و زنجیرکراوییەوە زیندان کران. پاش چەنانێ فەتحعەلی بەگ‌و سوڵتانیان لەقەڵای قەسلاندا کوشت. ئەکبەریش بەهەزار تەڵەکەو دەهۆ، سا هەرچۆنێ بو، سەری خۆی رزگارکرد. مامی ئەم کەمینەیەیش، چونکە هیچ تاوانێکی نەبو، ئازادکراو بەبەزەیی‌و دڵاواییەکی زۆرەوە خەڵات کراو ئەوە بو بۆ پتەوکردن‌و چەسپاندنی نێوان تەبایی‌و تێوان کۆکی لەئەنجام دا بەندو بەندەواری هاوسەریم لەگەڵ خوسرەو خاندا سەروبەر نراو بەوپەڕی شان‌و شکۆوە پێم هاوێشتە حەرەمسەراوە.)) (ل۲۰۱-۲۰۲).

رەنگە لەو سەردەمەدا زۆر کچی سنەیی خەوی بەوەوە دی بێ ببێتە هاوسەری گەورەترین دەسەڵاتداری ناوچەکە: والی کوردستان، کەهێشتا لەناوەڕاستی سییەکانی تەمەنی‌دابو، بەڵام ئەم شوکردنە جۆرێ بوە لەسەودای سیاسی‌و کۆمەڵایەتی لەنێوان والی زۆردارو بنەماڵەی قادری زۆرلێکراودا، بنەماڵەی قادری کچەکەیان لەنرخی‌دا داوە.

ئەگەر لە ۱۲۲۰ دا لەدایك بوبێ، وەکو لە(تحفە:۳۲۲) تێ ئەگەین‌و، لە ۱۲٤٤دا شوی بەخەسرەوخان کردبێ، وەکو مەردۆخ ئەڵێ، ئەوا ئەبێ بە۲٤ ساڵی بەبوکی بۆ حەرەمسەرا برا بێ.

خوسرەو خان لەژیانی تایبەتی خۆیدا پیاوێکی بێ بەندوبار بوە. لەم بارەیەوە (مەستورە:١٩٨) ئەڵێ: ((زۆری حەز لەرابواردنو خۆش گوزەرانی دەکرد، دەنگی ئارەزوی رابواردنو خۆش گوزەراندنی ئەم پیاوە داستانی بارامی گۆڕی لەبیری خەڵك بردبوەوە..))

(بابانی:٧١) ئەڵێ: رۆژانی ژیانی بە((خواردنەوەی مەیو موعاشەرەتی ژنانی زیوئەندام)) بەسەر ئەبرد، ئەم رەفتارە کاری لەدانیشتوانی سنەیش کردوە، ((بەمفاد الناس علی دین ملوکهم، هەمو ئەعیانی کوردستان بەخواردنەوەی پێکی دەمادەمو هاونشینیی روسپییانی سۆزانییەوە خەریك بون)).

(تحفە: ٢٠٣) ئەڵێ: ((ئارەزویەکی لەئەندازە بەدەری لەژیانو رابواردن هەبو، هەمو شەوێ چل گۆرانیبێژو مۆسیقاژەنی ژنو پیاو لەمەجلیسەکەیدا ئامادە ئەبون..)).

خوسرەو خان، کاتی خۆی بەرابواردن لەگەڵ ژنانی جوانو، خواردنەوەی زۆری مەی بەسەر بردوە. لەئەنجامی ئەمەیشدا نەخۆش کەوتوە، وەك (بابانی:٧٢) ئەڵێ: ((بەهۆی زیادەڕەوی لەخواردنەوەی مەیدا توشی ماخۆلان بو))، یان وەك (مەستورە: ٢٠٣)ی هاوسەری ئەڵێ:((توشی نەخۆشی جەرگ بو))، لەهەردو حاڵەتدا ئەلکهول ئەبێ هۆی سەرەکی نەخۆشییەکەیو ئینجا مردنی بێ. لە٢ی رەبیعی ئەوەلی ١٢٥٠دا لەتەمەنی ٢٩ ساڵیدا مردو، مەستورەیش بەگەنجی بێوەژن کەوت. (مەستورە: ٢٠٤).

مەستورە لەخوسرەو خان مناڵی نەبوە، شوی تریشی نەکردۆتەوە. بەڵام هەوێکەی، حوسنی جیهان، ٣کوڕو ٣کچی هەبوە. پێ ئەچێ تا شێوازەی ئەم خێزانە بەتەواوی هەڵوەشاوە، مەستورە لەگەڵ ئەم بنەماڵەیەدا ژیابێ.

-٥-

کۆچی بۆ سلێمانیو مردنی

ساڵانی (١٢٥٠-١٢٦٤) کە بەبێوەژنی بەسەر بردوە، لەژیانی مەستورەدا ساڵانی کامڵ بونو بڕشتی زۆرو بەرهەمی گرانبەها بون. هەر لەو ماوەیەشدا بوە ((تاریخ اردلان))ی تەواو کردوە.

دوای مردنی خوسرەو خان، ئەردەڵان لەناو گەردەلولی ناکۆکیی ناوخۆی ئەمیرەکانی ئەردەڵاندا ئاسایشی بیرو، ژیانو، سامانی تێدا نەماوە. حوسنی جیهانو تویا خانمی بوکی، جوتە برا: رەزا قولیخانو ئەمانوڵلاخان، مامەکانیان: محەمەد صادق خان، عەباسقولی خان... نەك بەزەییان بەدانیشتوانی وڵاتەکەدا نەئەهاتەوە، بەڵکو بەزەییان بەیەکتریشدا نەئەهاتەوە، لەسەر دەسەڵاتو پارە

خەریك بون یەکتریبیان ئەهاڕی‌و، لەگەڵ خۆیـان دەسـەڵاتی دێرینـەی بنەماڵـەی ئەردەڵانیشیان بەرەو کوێربونەوە ئەبرد.

دوای ئەوەی ڕەزا قولیخان‌و ئەمانوڵلاخانی برای چەند جـاریٚ لـەلای دەربـاری قاجار ملی یەکتریبیان شکاند، دەربـاری قاجـار بـۆ ئـەوەی ئاسـایش‌و دەسـەڵات بگێڕێتەوە بۆ ناوچەکە، کەوتە سەر بیری دانانی حاکمێـك لـەدەرەوەی بنەماڵـەی ئەردەڵان. خوسرەو خانی گورجییان داناو، بەگەیشتنی حاکمی نویٚ هەر لـەڕێگاوە ڕەزا قولیخانی بەزنجیرکراوی ڕەوانەی تاران کرد. دەستوپێوەندەکانی هـەردو بـرا: ڕەزا قولیخـان‌و ئـەمانوڵلاخان، پـەرەوازە بـون. هەنـدێکیان بەکۆمـەڵ ڕویـان لەشارەزورو سلێمانی کرد. مەستورە لەم بارەیەو نوسیویێتی:

((لەبەرەوەتر باسمان کرد، کاتیٚ کەخوسرەو خانی گورجی (ئەرمەنی) گەیشتە ناوچەی کوردستان‌و بە بەڵێن‌و سوێندی فراوان ڕەزا قولیخانی هەڵفریواندو بەلای خۆی دای راکێشا، محەمـەد سـولتان خـان‌و سـەرلەبەری پیاومـاقوڵانی ولایـەتی ئەردەڵان ماڵ‌و ژن‌و منداڵی والی‌و زوربەی خەڵکی ئـەردەڵانیان بـەرەو هـەورامان کۆچ‌داو لەو کاتەدا من، نوسیاری ئەم دێڕانە یەکیٚ لەو کۆچ کردوانە بـوم. هـەر کەگەیشتنە شوێنیٚ کەناوی هۆشـبارانیە، حەسـەن سـولتانی هـەورامی بـەپیری کۆچکردوانەوە هات‌و بەشێوەیەك کەشایانی پلەو پایەیان بیٚ ڕیٚو ڕەسمی پێشـواز لیٚ کردنیانی بەجیٚ هێنا.

لەو دەمەدا خان ئەحمەد خـان کـە لەگـەڵ والی‌دا دوری نێـو یـەك قـەپیلك‌و ئەستێرەی یەك بورج بون، فەرمانڕەوای مەریوان بـو، سـەبارەت بـەوەی کـە والی لەگەڵی‌دا نێوانیان خۆش نەبو، ئەمەی بەهەل زانی‌و، بـەرەو ناوچـەی هـەورامان هات‌و مرخی لەگرتنی کۆچ کردوەکان خۆش کردبو، بەڵام هەر کەدیتی خەڵکەکە بەجاریٚ دەستیان لەگیانی خۆیان شوشتوەو هـەروا بەئاسـانی خۆیـان بەدەسـتەوە نادەن، لەو کارە کشایەوە.

ئەو شەوە کۆچ کردوەکان کە لەهەزار کەس زیاتر بون، لەگوندی هۆشبارانیان بەسـەربرد. بـۆ سـبەینیٚ کەهێشـتا ڕۆژ هـەڵ نـەهات بـو بنـەو باریـان راداو لەڕێگەیەکی ناهـەموارو سـەختەوە، کەهـەلۆی بەسـەردا فڕیبـا پـەڕی دەوەری‌و مانگی پیٚ سوکی ئاسمانی لێوە تیٚپەڕی با دەکەوتە خـواریٚ بـۆ نێـو کەنـدەڵان‌و هەڵدێری پەستی‌و هەپرون بەهەپرون دەبو، تیٚپـەڕین‌و بەگونـدیٚ لەگونـدەکانی شارەزور گەیشتن، کەنێوی سەرگەتەو لەویٚ لیٚی گیرسانەوە. ئینجا لەوێوە محەمـەد سولتان‌و میرزا عەبدوڵلای مونشی باشی چون بۆ سلێمانی‌و بەخزمەت عەبدوڵلا پاشـای بابـان گەیشـتن‌و ڕیٚو ڕەسمـی پێشـواز لیٚ کردنیـانی بەجیٚگەیانـدو

پیاوماقوڵێکی لەتەکیاندا نارد بۆ ناوچەی شارەزور، بۆ ئەوەی ئەو خەڵکە بەسەر گوندەکانی شارەزوردا ببەشرێنەوەو داین بکرێن.
لەباسی خونچەی باخی خوسرەوانی، نوێبارەی بێستانی کامەرانی، ئەمانوڵڵاخانی ثانیدا لەبیرمان کرد لەوە بدوێین کە لەو کاتانەدا دڵسۆزانی گیان فیدای ئەو زاتە هەر دەستەیەکیان کەوتنە وڵاتێکەوەو هەر برێکیان لەبنارێکدا گیرسانەوە. حوسەین قولیخانی مامی ئەمانوڵڵاخان کەپورزای من، نوسیاری ئەم کتێبەش بو، روی لەسلێمانی کردو بەو پەڕی رێزەوە لەوێ پێشوازی لێ کراو گیرسایەوەو کاتێکیش هەواڵی کۆچی ئێمەی بیستەوە خەڵکێکی زۆری بەئەسپو هێسترەوە نارد، سەد کەسێ لەبنەماڵەی ئێمە بگوێزنەوەو لەلایەن خۆیشیەوە جێگەی هێورینو گوزەرانی بۆ ئامادە کردینو هەر یەکەی بەپێی پێداویستی خۆی کۆمەکو یارمەتی دەداو لەخزمەتیدا کاتمان بەخۆشی بەسەر دەبرد، بەڵام پاش چەنانێ، چارەنوسی خودا لەخۆش گوزەرانی ئێمە رازی نەبو، ئەوەبو لەرۆژی ١٤ی مانگی زیلحیجەی ١٢٦٣ ك (٢٣/١١/١٨٤٦ز)دا جەنابی حوسەین قولی خان نەخۆشی بەسەریدا زاڵ بو، لەماوەی شەوو رۆژێکدا گیانی بە بەهەشتی بەرین شادبور لەپرسەکەیدا هەزاران سینەی بۆ هەڵ درانو منی مەستورەی سەر لێ شێواوو دەربەدەریش لەدوری لێك دابڕانی ئەو گیانە ئازیزەم دوسێ رۆژێکە لەشو رۆحم بە بەڵای تای نەخۆشییەوە دەتلێتەوە. بزانین خودا چیمان بەسەر دێنێو ئارەزوی بەچیە...)) (ل ٢٣٦-٢٣٨).
مەستورە بەو چەند دێرە کۆتایی بەمێژوەکەی هێناوە، چونکە ئەویش هەر لەو رۆژانەدا بەپێی (حدیقە: ٣٢١-٣٢٢) لە ١٢٦٤دا لەتەمەنی ٤٤ ساڵیدا بەهەمان دەرد کۆچی دوایی کردوە.

-٦-

بەرهەمەکانی

پێ ئەچێ ماهشەرەف خانم بەدانانی شیعر دەستی پێ کردبێ. لەدەرگای شیعرەوە چۆتە ناو دنیای نوسینەوەو، ((مەستورە))ی هەڵبژاردوە بەنازناوی خۆی.
((دیوان مستورە کردستانی)) سێ جار چاپ کراوە:
جاری یەکەم، ساڵی ١٣٠٤ هیجری شەمسی، لەسنە، لەلایەن حاجی یحیی معرفت کردستانییەوە چاپو بڵاوکراوەتەوە.
جاری دوەم، ساڵی ١٣٦٢ هیجری شەمسی، لەتاران نشرما، لەلایەن دیوان احمد کرمییەوە.

جاری سێیەم، بەهاری ٧٧، لەتاران انتشارات امیر بهادر، لەلایەن دکتر صدیق صفی زادە (بورەکەئی)یەوە.

شیعرەکانی ناو چاپی یەکەمو دوەمی دیوانەکەی فارسین. بەڵام چاپەکەی سەفی زادە جگە لەشیعرە فارسیەکانی ٤٦٢ بەیتی کوردی تیّدایە. زۆری شیعرە کوردیەکانی بەهەورامی هۆنیوەتەوەو، بەزۆری شیوەنی بەکوڵن بۆ مەرگی خوسرەو خانی ناکامی مێردی. هەندێ شیعری تریشی بەپاڵ دراوە. کە بەکرمانجی خوارو هۆنراونەتەوە، بەزمانەکەیو جۆری دارشتنیدا لەشیعری ئەو ناچن.

بەقسەی (صفی زادە: ١٦) دو کتێبی تریشی نوسیوە: ((مجمع الادباء)) کەبیۆگرافی شاعیرانی کوردەو، ((رسالەی شرعیات)) کەباسی بنچینەکانی عەقایدو ئەحکامی ئیسلام ئەکا.

(مجمع الادباء)ی جارێ لەبەردەستدا نیەو، کتێبەکەی تریشی لەژێر ناوی (عقائد) ساڵی ١٩٩٨ لەستۆکهۆڵم (سوید) لەلایەن عەبدوڵڵای مەردۆخەوە بەپێشەکیو لێکۆڵینەوەی تێرو تەسەلەوە بڵاوکراوەتەوە.

لێرەدا من خۆم لەقەرەی شیعرەکانی نادەم، ئەوە بەجێ ئەهێڵم بۆ شارەزایانی مەیدانی ئەدەب براو کتێبەکەی تریشی بەجێی ئەهێڵم بۆ خەڵکی کە. ئەوەی من مەبەستمە کتێبە مێژوییەکەیەتی: ((تاریخ اردلان)).

((تاریخ اردلان))ی ((مەستورە کردستانی))ی بەهیمەتی ((ناصر ازادپور)) ساڵی ١٣٤٣ ه. ش، لە ((چاپخانە بهرامی)) لەسنە چاپ کراوە.

د. حسن جافو شکور مصطفی، لەژێر ناوی، مەستورەی کوردستانی: ((مێژوی ئەردەلان))دا کردویانە بەکوردی، ساڵی ١٩٨٩ لەبەغداد، لەلایەن ((دەزگای رۆشنبیریو بڵاوکردنەوەی کوردی))ەوە بڵاوکراوەتەوە.

٣کەمایەسی لەم وەرگێڕانەدا هەیە:

١.زمانەکەی: ئەگەرچی وەرگێڕەکانی: شکور مستەفا کەرکوکیو، د. حەسەن جاف گەرمیانیە، بەڵام لەنوسینەکەیاندا زمانە رەوانو باوەکەی کوردستانی عیراقیان بەکار نەهێناوە، بەڵکو زۆریان لەخۆیان کردوە بۆ ئەوەی لاسایی زمانەکەی ((شەرەفنامە))ی هەژاری موکریانی بکەنەوە، لەم کارەدا سەرکەوتو نەبون، زمانەکەیان بۆ خوێندنەوە ناقۆڵاو بۆ تێگەیشتن سەختە.

٢.وەرگێڕانەکەی: لەهەندێ شوێندا بەوردی تەرجومە نەکراوە، لەهەندێ جێگەیشدا رستەی گرنگی لێ فرتاوە ئاخۆ هۆی ئەم ناتەواویە نوسینەوەو چاپکردنیتی یان وەرگێڕەکان بەئەنقەست ئەو رستانەیان لێ دەرهێناوە دیار نیە.

٣.چاپەکەی: هەڵەی چاپی زۆری تێ کەوتوە، هەندێ لەساڵەکانیشی، کە لەئەسڵی فارسیەکەیدا بەڕاستی نوسراون، لێرەدا تێکچون. لاپەڕە ٨٥ یشی ناتەواوە چونکە بەهەڵە، لەکاتی چاپدا، لاپەڕەی ٥٨ی خراوەتە جێگەی.

-٧-

سەرچاوەکانی

مەستورە خۆی دەربارەی هۆی دانانی ((تاریخ اردلان))و جۆری سەرچاوەکانی ئەڵێ: ((..تا ڕۆژێکیان ڕێم کەوتە دیوانەکانی پێشینیانو تۆمارو بەیازی پاشینان مێژوویێکم لەکوردانو دەستاوێژێکم لەنیشتمانەکەم بەرچاو کەوت. پاش متالاو دوای نامە گۆڕینەوە، تەماشام کردو خوێندیشمەوە کەشەرحێکیان لەمەڕ چۆنیەتی حاڵو باڵی فەرمانڕەوایانی کوردستان نوسیوە. بەڵام بەهۆی ئەوەی کە کورتەیێك لەمانەی مانەوە دوری نەسراو بو، منی کەمینە کە کەمترین دارخورمای گوڵشەنی ئەم گوڵزارە وەك ئێرەم بنیات نراوە.. بەسروشتی بلێسەدارو زەینی رەخنەگرانەوە بەدوی درێژەپێدانەوە چونم بەپێویست زانیو پەرژامە سەر نوسینی ئەم چەند دێڕەو دەنگوباسی پاشەڕۆژ بەخێروخۆشیو بەختەوەری گوزەرێنی زنجیرەی پایەبلێندنی بەنی ئەردەلانم بە بەشێك کە لەمێژوم هەڵێنجاوەو لەپێشینانم بیستوەو بەرچاوی منی کەمینە کەوتوە، لەم نوسخەیەدا رون کردۆتەوەو لەخوێنەرەوە چاوەڕوانی نزای چاکەم.)) (ل ١١-١٢).

بەم پێیە سەرچاوەکانی بریتی بون لەنوسراوو باسو بابەتی بیستراوو بینینەکانی خۆی:

١-نوسراوەکان

گرنگترینی سەرچاوە نوسراوەکانی مەستورە، مێژوەکەی مەلا محەممەد شەریفی قازی: ((زبدة التواریخ))و، خوسرەو کوڕی محەممەدی کوڕی مەنۆچەری ئەردەڵان: ((لب التواریخ))ـە. مەستورە کتێبەکەی خوسرەو بەگ بە((تاریخ الاکراد)) ناو ئەبا.

مەستورە لەکتێبەکەیدا لەلاپەڕەکانی: ٢٦، ٢٨، ٢٩، ٤٩، ٥٨، ٨٣، ٩٣، ٩٨، ١٠٦، پەنجەی بۆ کتێبەکانی قازی شەریفو خوسرەو بەگ راکێشاوە. هەندێ جار گێڕانەوەی هەواڵەکان، کە لەگەڵ یەکتری جیاوازن، بەیارمەتی ئەم دو سەرچاوەیە، لەگەڵ یەك بەراوردو تاووتوێ ئەکا، بەڵام ناوی ((ذیل شرفنامە)) نابا، رەنگە هۆی ئەمەیش ئەوە بێ، کە لەبەردەستیدا نەبوبێ.

بێگومان ((شەرەفنامە))، ئەگەرچی ئەو بەناو ناوی نەهێناوە، سەرچاوەیەکی گرنگی تری ئەم مێژوە بوە. هەروەها ئەبێ کەڵکی لەمێژوە باوەکانی ئێرانو، ئەو

نامەو بەڵگانەیش وەرگرت بێ کە لەکتێبخانە ئارەدانەکانی میرەکانی ئـەردەڵاندا هەبون.

٢-بیستنەکانی

بنەماڵەی مەستورە لەگەڵ میرەکانی ئەردەڵان تێکەڵاو بون. ئەنکی هاوسـەری خوسرەوخانو، خوشکێکی باوکی هاوسەری ئـەمانوڵڵاخانو، خۆیشـی هاوسـەری خوسرەو خانی ناکام بوە. باووباپیریشی بەشێ بون لـەداوودەزگای بەڕێوەبەرایـەتی ئەردەڵانو، لەشەڕوشۆڕەکاندا بەشـداربون. زۆر روداوو چـیرۆکی ئـەم بنەماڵەیـە کەنەنوسراونەتەوە لەناو خۆیاندا دەماودەم گێڕاویانەتەوە. لەم بارەیەوە ئەو هەلەی بۆ مەستورە هەلکەوتوە، رەنگە بۆ مێژونوسەکانی تر هەڵ نەکەوتبێ.

مەستورە، بۆ سـەلماندنی یـەکێ لەبۆچـونەکانی، ئـەڵێ: ((...بـەلام بەنـدەی کەمینە لەگەڵ رای یەکەم دام. چونکە ئەنکم یەکێ بوە لەوانـەی کـە لەباوەشـی ئەو بنەماڵە بەرزەدا پێ گەییوەو هاوسەری والی بڵێند نژاد، خوسرەو خانی باوکی ئەمانوڵڵا خان بـو. گۆڕیـان پـڕ لـەنور، دەربـارەی سـەردەمی منـداڵیی خـۆی، بەتایبەت لەو سەروبەندەدا. کەبنەماڵەکەیان لەهەمەدان بو، زۆری سەرگوزەشتە بۆ دەگێڕامەوە...)) (ل١٠٧).

لەشوێنێکی تردا ئەڵێ: ((هەرچەندە لەکتێباندا بەرچاو نەکەوتوە، بەلام وەك لەبەرینانم بیستوە..)) (ل٣٤).

لەجێگەیەکی کەدا ئەڵێ: ((... وێڕای ئەوەی کەمێژو لەم بارەوە زۆری لەسـەر نەڕۆیشتوە، بەلام وەك لەپێشینانم بیستوە، دوای نیشان کردنی زەڕین کولاە، ئـەو گەوهەرە گرانباییە ئەختەربڵێندە، بەهاوسەریی خان ئەحمەد خان قاییل نـەبو..)) (ل٤٥).

ئەمانەیش چەند نمونەیەکی کەن:

((دەگێڕنەوە: ئەو دەسکەوتەی لە لەشکرەکەی ئیسماعیل خـان وەگـیر بـاپیرم کەوت بو زۆر لەخۆی بەزیاتر دیت، لەبەر ئەوە بردیە خزمەتی خوسرەو خان، بەلام ئەو فەرمانڕەوا دادگەرە، بەو هیمەتە حاتەمی‌یەوەی کە هەی بو، تـوخنی هیچـی نەکەوتو سەرلەبەری بەرەو روی خۆی کردەوە، تەنانـەت ئاوێنـەیێکی گرانبـایی زۆر نایـاب لـەو دەسـکەوتە تـا ئێسـتا بەموفـەڕك لەبنەماڵـەی ئێمـەدا هـەر ماوەتەوە)) (ل١٥٧).

((میرزا لوتفوڵڵای کوڕی مـیرزا عەبـدوڵڵای وەزیـر کـەمامی راسـتەقینەی دایکی ئەم کەمینەیەیە، لەو شەڕەدا حەڤدە کەسی لەسەر زینی ئەسـپ گلانـدو

لەخوێنی خۆیانیدا گەوزاندنو بەم رەنگە ئازایەتیو مەردایەتیی خۆی ئیسپات کرد)) (ل١٦٠).
((باپیرە گەورەم کەدەرامەتی عەباسقولیخانو والی شوشتەری پێ سپێردرابو، هەزار تمەنی وەگیر کەوت)) (ل١٦٢).
((باپیری سەروەری ئەم کەمینە، لەو هەراوهوریایەدا لەگەڵ نارازییەکاندا هاودەست بو، لەبەر ئەوەی نەمامی پەنا سێبەری پەروەردەی ئەو بنەماڵەیە بو، بێ نمەکی کردبو، دەستی لەگەڵ دوژمنانی تێکەڵ کردبو، چەند رۆژێ بۆ گوێ راکێشان، چاوی بەزەیی لێ پۆشیو پێنج هەزار تمەنی چاوترسێنانە لێ سەند، بەڵام پاش ١٨ رۆژ دوبارە پلەی چاودێری کردنی دارایی پێ بەخشیەوە..))(١٧٤).
((..عەبدولڕەحمان پاشا جێگەی خۆی گرتەوەو دەسەڵاتی پەیداکردەوە ئەمانوڵلاخانیش بەسەرکەوتنەوە گەڕایەوە بۆ مەڵبەندی خۆیو کەهیەی بەغدای لەگەڵ دووسەد لە بەدیل گیراوانی رۆمیدا کەلەم شەڕەدا بەدیل گیرابون لەگەڵ محەمەد ئاغای باپیرەی ئەم کەمینەیەدا نارد بۆ خزمەت فەتح عەلی شا، بەڵام شا ناردنیەوە بەغدا.))(ل١٧٩).
((..بەنیازی لابردنی والییەوە رویان کردە دەرباری تارانو هەر ئەو شەوە بۆ بەیانی کەئەم هەواڵە بەوالی گەیشت محەمەد ئاغای سەرکاری کەباپیر پایە بلندی، نوسیاری ئەم مێژوەیە، بۆ رون کردنەوەی راستی کەینو بەینەکەو بەتاڵکردنەوەی نیازی پیسی نارەزایان، نارد بۆ دەرباری فەتح عەلی شا..))(ل١٨٣).
((ئەمانوڵلاخان ئەم کردەوەیەی بۆ قوت نەچوو... محەمەد ئاغا باپیری نوسیاری ئەم کتێبەی کردە سەرداری لەشکرێ لەئازاو شێردڵانی ئەردەڵانو بۆ ناوچەی بانەی نارد..))(١٨٤).
((خەبەری سەرکەوتنیشی لەشەڕو هەراکەی بانەدا... پێگەیشت. محەمەد ئاغای باپیری سەروەری ئەم نوسیارە بەرانبەر ئەم خزمەتە گەورەیە بەجوبەیێکی تورمەو شیرێکی دەبان خەڵات کرد..))(ل١٨٧).
((شا لەم بارەیەوە تا بڵێی خەمبار بو، تەنانەت نارەزاییو نەفرینی خۆی بەمحەمەد ئاغا، باپیرەی نوسیاری ئەم کتێبە، کەئەمانوڵلاخان بەناوی باڵیۆزەوەی ناردبو بۆ دەرباری قاجار بەئەمانوڵلاخان راگەیاند.))(ل١٨٨).
((..نزیکەی سەد هەزار تمەنێ بۆ سەروبەرنانی ئەم شاییو ژن هێنانە خەرج کرا. لەم سەد هەزار تمەنە، چل هەزار تمەنی بۆ ئالاو والاو بۆ زەكو دۆزەكو خشڵو زێڕوزیوی بوکێ خەرج کرا. خوالێخۆشبو باوکم بۆ خۆی سەرپەرشتی ئەم

زەماوەندەی کردوەو هەر خەرج‌و پوڵو دراوێکی بۆ شیرینی‌و خواردەمەنی خەرج کراوە ئەو سەرپەرشتی بوە. دەگێڕنەوە: لەم شاییەدا دە هۆڕ نوقڵ، لەگەڵ چەند تێڕ قەندو نەباتی سپی‌و چەند شیرینیەکی تر بەخەرج دراوە. ئیتر ئەو دواکەیشی هەر بەم پێوادانە بوەو دەبێ هەروایش لەقەڵەم بدرێ))(ل١٨٩).

ئەم گێڕانەوانەی دەماودەم پشتاوپشت لەناو بنەماڵەکەیاندا هاتون، سەرچاوەیەکی گرنگ بون بۆ دەوڵەمەندکردنی ناوەڕۆکی باسەکانی.

٣-بینینەکانی

مەستورە ئافرەتێکی زرنگ‌و وریا بوە. هەر لەمناڵیەوە خوێندویەتی‌و سەودای خوێندنەوەو نوسین لەکەللەی داوە. لەناو بنەماڵەیەکی ناسراوو دەوڵەمەندو رۆشنبیردا پێ گەیشتوە. بەچاوێکی تیژ سەیری روداوەکانی دەورو پشتی‌و چاودێری هەلومەرجی وڵاتی کردوە. کەچۆتە ناو حەرەمسەرای خوسرەو خانەوە ئەم بوارەی زیاتر بۆ فراوان بوە، بۆ ئەوەی لەنزیکەوە ئاگای لەهەواڵ‌و دەنگوباس‌و روداوەکان بێ‌و، زیاتر تێکەڵاو بێ لەگەڵ دەسەڵاتدارانی وڵات.

((..من ئەم کەمینەیە، بەچاوی خۆم دیتم باڵیۆزی روس‌و ئینگلیز لەسەردەمی فەرمانڕەوایی ئەمانوڵڵاخانی والی‌دا بەناوی دیتنی ئەم قەڵایەوە، بەسەر کوردستان (سنە)دا تێ‌دەپەڕین‌و لەگەڵ ئەوەش‌دا کەقەڵاکە وێرانە بو، سەیرانی شوێنەوارو کەلاوەکەیان دەکرد..))(ل٤٢).

(..لەساڵی ١١٣٨ی ك دا لەو جێگایەی کەئێستا باخێکەو نمونەی بەهەشتی بەرینەو نزیکی کۆشك‌و تەلاری مەرکەزی میرنشینەو بەفیردەوس بەناوبانگە، قوتابخانەیەکی بنیات ناو لەمەودایێکی کورتدا پاشای بابان هەر کەم‌و کوڕییەکی هەی بو، تەواوی کردو هێندەی دیکەی وەسەرناو منارەیەکی جوانی لێ‌دروست کرد، تا سەردەمی فەرمانڕەوایی پڕ شانازیی ئەمانوڵڵاخانیش هەر مابو، من بۆ خۆشم دیتم. ئەمانوڵڵاخان لەبەر ئەوەی بونی ئەو منارەو ئاسەوارەی بەمایەی سەرشۆڕیی ئەردەڵانەکان دەزانی وێران‌و خاپوری کردو داری بەسەر بەردیەوە نەهێشت.))(ل٩٠).

ئەم دو روداوەی ئەیانگێڕێتەوە هی سەردەمێکن کەهێشتا مەستورە شوی بەخوسرەوخان نەکردوە، کەنیشانەی ئاگاداریی زۆرو سەرنجدانی وردە، بێگومان دوای ئەوەی چۆتە ناو کۆشکی حوکمڕانیەوە ئاسۆی دیتنەکانی، بەتایبەتی ئاگاداری لەروداوە سیاسیەکان، فراوانتر بوە.

-٨-

گێڕانەوەکانی

مەستورە لەگێڕانەوەی باسێکدا ئەنوسێ:(ئەقڵی بێخەوش و چێژو، سەلیقەی ڕاست، ئەم قسەیە ناسەلمێنێ چونکە...))(ل١٥) ئەم سەرنجە ئەقڵیو ڕەخنەگرانەیە بۆ مێژونوس زۆر پێویستە بۆ ئەوەی ئەفسانەو ڕوداوی هەڵبەستراو تێکەڵاوی ڕوداوە ڕاستەکانی مێژو نەکات. مەستورە وەکو یەکێ لەبنەماڵەی ئەردەڵان لەباسەکانیدا بەلای ئەواندا دائەشکێنێ، بەڵام ڕاستگۆییەکی زۆر لەنوسینەکانیدا هەیە. ئەو هەواڵانەی بەتەواوی لێیان دڵنیا نەبوبێ، گومانی خۆی لەڕاستییو ناڕاستییان، بەچەند ڕستەیەکی وەکو: خودا هەر خۆی لەڕاستی هەمو شتێ ئاگادارە (ل١٥)، خودا بۆ خۆی دەزانێ (ل٣٠، ٥٠، ٦٦)، زانست لای خودایە (ل٣٤)، دەربڕیوە.

-٩-

ڕێبازی نوسینەکەی

مێژونوسانی کۆن، لەنوسینی ئەم بابەتانەدا دو ڕێبازیان گرتوە: یەکێکیان، کەسەکانیان کردۆتە سەرباس لەژێر ناوی ئەواندا ڕوداوەکانیان گێڕاوەتەوە. یان، ساڵ بە ساڵ ڕوداوەکانیان گێڕاوەتەوەو، ساڵەکەیان کردۆتە سەرباسو، باسی کەسایەتیو قارەمانی ڕوداوەکانیان بەپێی ساڵەکانیان بەدوای یەکدا گێڕاوەتەوە. شەرەفخان لەنوسینی ((شەرەفنامە))دا پێڕەوی ڕێبازی یەکەمی کردوە. هەمو مێژونوسەکانی ئەردەڵانیش، لەوانە مەستورە، لەڕێبازی نوسینو گێڕانەوەی ڕوداوەکانیاندا لاسایی شەرەفخانیان کردۆتەوەو، بەچاولێکەری ئەو درێژەیان بەمێژوی ئەردەڵان داوە. ئەگەر یەکێکیان یا زیاتر ڕوداوەکانی ساڵانە بگێڕایەتەوە، بێگومان ئێستا کەرەستەیەکی زۆرتری لێکۆڵینەوەی مێژوی ئەردەڵانمان لەبەر دەستدا ئەبو، بەراوردکردنی ڕوداوەکان ئاسانتر ئەبو.

زمانی نوسینی ((تاریخ اردلان))و جۆری داڕشتنی، هەر ئەوانە ئەتوانن هەڵی بسەنگێنن کەشارەزای پەخشانی فارسین، ئەگەرچی سەجعو وشەی هاوواتاو درێژەدانی زۆری تێدایە، بەڵام بۆ من ڕەوانو تێگەیشتنی ئاسانە. مەستورە جگە لەوەی شارەزای مێژو بوە، لەچەندین جێگای گونجاودا ئایەتی قورئان، پەندی عەرەبی، شیعری فارسی هی خۆیو هی شاعیری تری، تێکەڵاوی نوسینەکانی کردوە. ئەمەیش نیشانەی ئەوەیە کەسەرچاوەی ڕۆشنبیریی مەستورە دەوڵەمەند بوە.

هەڵسەنگاندنی

هەواڵەکانی ((تاریخ اردلان)) بەتایبەتی هەواڵەکانی پەنجا ساڵی دوایی

ەربارەی: ناکۆکی ناوخۆی نێوان میرەکانی ئەردەڵان و، نێوان ئەردەڵان و بابان و، ەنابردن بۆ یەکتری و، هاندانی یەکتری بۆ شەڕو پەلاماردانی یەکتری.

زوڵم و زۆری و والیەکانی ئەردەڵان، بەتایبەتی لەڕوی کۆکردنەوەی زۆرەملێی ارە، گرتن و ئەشکەنجەو کوشتنی ناڕەوا، دانان و لابردنی وەکیل و وەزیرەکان و، کۆچی بەکۆمەڵ بۆ دەرەوەی ئەردەڵان و، نەمانی سەلامەتی سەرو سامان.

بۆگەن بونی دەزگای بەڕێوەبەرایەتی و، خەریك بونی میرەکانی بەشایی و ابواردنی ژن و، خواردنەوەو، ڕاووشکارو، پێشکەش و بەرتیل.

گوێ نەدانە سکاڵاو گازندەی خەڵك، تەنانەت هی گەورەو دەسەڵاتدارەکان و، سەرکوتکردنی بێ بەزەییانەی هەمو جۆرە ناڕەزاییەك.

کارەساتی سروشتی قاتوقڕی و برسێتی، ڕێبەندانی بەفرو سەرما، ڕشانەوەو نەخۆشینی تر.

ناکۆکی ناوخۆی میرەکانی ئەردەڵان، کوڕەکانی ئەمانوڵڵاخان: خوسرەوخان، محەمەد صادق خان، حوسەینقولی خان. دوای ئەوانیش ناکۆکی ناوخۆی کوڕەکانی خوسرەوخان: ڕەزا قولی خان و ئەمانوڵڵاخانی دوەم.

دەسوەردانی ژنانی قاجار(حوسنی جیهانی کچی فەتح عەلی شا: هاوسەری خوسرەو خان و، توبا خانمی کچی عەباس میرزاو خوشکی محەمەد شا: هاوسەری ڕەزا قولی خان) لەململانێی دەسەڵاتدا لەنێوان میرەکانی ئەردەڵاندا.

لێکدانەوەی ڕوداوەکان مەستورە ئەگەیەنێتە ئەنجامگیرییەکی زۆر گرنگ دەربارەی پاشەڕۆژی میرایەتی ئەردەڵان و پێشبینی تێکچونی ئەکاو ئەنوسێ:((... تیدی ئیدی و نەختە نەختە ئەم سەربزێوی و سەرسەختی و گوێ نەدانە بو بەهۆی ئەوە شا پشتیان تێ کاو ڕویان لێ وەرگێڕێ و گوێیان ڕاکێشێ. تەنانەت دەتوانین بڵێین. شا هاتە سەر ئەو بڕیارە کەبناغەی ئەم بنەماڵە تێکداو داری بەسەر بەردیەوە نەهێڵێ.))(ل٢٣١).

مەستورە، کە لەقۆناغی داڕوخان و هەرەسهێنانی ژیانی سیاسی، کۆمەلایەتی، ڕۆشنبیری.. میرایەتیەکانی ئەردەڵان و باباندا، ژیاوەو، نزیکی داوودەزگای حوکمڕانی ئەردەڵان بوە، بەچاوی خۆی ڕوداوەکانی بینیوەو، گێڕانەوە جیاوازەکانی بیستوەو، بەڵگەکانی خوێندۆتەوە، وەکو شایەتێکی ئاگادارو لێهاتوی سەردەمی خۆی، گێڕانەوەکانی لە((تاریخ اردلان))دا بۆ لێکدانەوەی مێژوی هەردو ئەمارەتی ئەردەڵان و بابان، نرخێکی گران و گرنگیەکی تایبەتیان هەیە.

پلاری ژن

مەستورە لەناو روداوەکانی سەردەمی خان ئەحمەد خاندا، گفتوگۆی ژنە بلباسێك‌و خان ئەگێڕێتەوە، دوبارەکردنەوەی لێرەدا بێ جێ نیە.

ئێلی بلباس لەخان ئەحمەد خان یاخی ئەبن، خان لەشکریان ئەباتە سەرو پەلاماریان ئەدا. هەردولا بەشەڕ دێن. لەشکری ئەردەڵان لەشکری بلباس ئەشکێنێ. بلباس ئەکشێتەوە شوێنێکی سەخت‌و عاسی. لەشکری ئەردەڵان لەدوریان نابنەوە. (مەستورە: ٥٣-٥٤) لەسەری ئەڕواو ئەنوسێ: ((چەند ڕۆژێ گەمارۆیان دان‌و ڕێی هاتوچۆو کاروباریان لێ بەستن تا بەم شێوەیە داوێنی دان بەخۆدا گرتن‌و سەبریان لەدەست بدەن‌و واز لەلوتبەرزی بێنن‌و ملکەچی قوبوڵ بکەن. ئەگەرچی دوایی، هێرشەکەیان ڕاگرت بەڵام ئەو روداوە لەهەمو کانگای دڵیانەوە نەبو. لەبەر ئەوەی ڕێگای بەوێ گەیشتنی یەکجار سەخت‌و توش بوو بواری شەڕوشۆڕیان نەبو، لەسەروبەرتانی ئەم کارەدا سەریان سوڕما لەو دەشتەدا سەرگەردان مانەوە.

سەرەنجام ڕۆژێکیان کەڵەژنێکی جوانی ژیرو زیرەکی ئەو تیرەیە ئارەزوی گەشت‌و سەیران دەکا. دەوروبەری سوپا بێ سەنگەرو سوپەر بو. بەڕێکەوت توشی بو بەتوشی کاربەدەستی خانەوە، لێی پرسی:"هۆی لێرە هەوارگرتنتان لەبەر چیەو ئەم هەمو خۆ ئامادەکردن‌و خۆسازکردنە لەبەر کێیە؟" کاربەدەستەکە لەوەڵامدا گوتی: "هۆی هەوارگرتنمان لێرە ئەوەی ڕێگاوبان نیەو ڕێڕەوەکە زۆر تەنگەبەرەو بەئاسانی توانی لێوە دەربازبونمان نیە".

ئەو ئافرەتە شەنگە بەتانوت‌و پلارێکی نازو عیشوەئامێزەوە، بو بەبارەشێنی بڵێسەی ئاگری توڕەیی‌و رکی خان. هەر دەمودەست فەرمانی ئامادەبونی لەشکری سەرکەوتوی‌داو چیرۆکی ئەم ژنە نیهادپاکەی لەنوکەوە بۆ سەردارانی سوپا گێڕایەوە. سەردارانی سوپایش دەسبەجێ دەستیان لەگیانی خۆیان شوشت‌و دەستیان بەقلفی توندوتۆڵی فەزڵی خوداوەندی دو جیهانەوە گرت‌و لاوانی خەنجەر بەدەست بەتیخی ئاودارەوە چاکی ئازایەتییان لێ هەڵکردو دەستیان دایە شیرو رم‌و بەیارمەتیی خودای بێ هاوتا رویان کردە سەر لوتکەی چیاکان‌و لەو نشێوانەوە بەرەو هەورازان هەڵکشێن‌و دەروی شەڕوشۆڕیان لەڕوی دوژمنان هاوێشتە سەر گازی پشت. ئەم تیرە چارە بەدە ئەم هەنگامەیەیان دیت دەسبەجێ دەستیان بەشەڕکردو بەتەقەکردن‌و گابەرد گلۆر کردنەوەو تێ‌هەڵچون‌و ئەو دلێرە ڕۆستەم ئاکارانە بەتیخ‌و تیرو تەورەوە خۆیان گەیاندە سەنگەرە بەسامەکانیان‌و نێرو

میان لەتیخ کێشان و پاشماوەی ماڵو سامانیان بو بەدەستکەوتی ئەو سوپا سەرکەوتوەو لەشکری زاڵ بو بەدیلو یەخسیرێکی زۆرەوە، لەوە زێتر پێوە نەچو بەسەرکەوتن و زاڵ بونەوە گەڕایەوە...)).

((ذیل شرفنامە)) کەلە((تاریخ اردلان)). کۆنترە ئەم باسەی تێدا نەنوسراوە، بەڵام پێش ئەم (لب: ٥٤-٥٥) هەمان چیرۆکی گێڕاوەتەوە، پێ ئەچێ مەستورەیش لەوی وەرگرتبێ، دوای ئەویش هەم لە((حدیقە: ١٣١-١٣٢))و هەم لە((تحفە: ١١٣))دا بەکەمێ دەستکاریەوە دوبارە نوسراوەتەوەو، هەردوکیان شوێنەکەیان بەقەڵای ڕەواندز دیاری کردوە. ئەم چیرۆکە ئەگەر ڕاستو ڕوداو بێ، یان خەیاڵو هەڵبەستراو، گێڕانەوەی لەلایەن مەستورەوە، بەو ئاشکرایی و بێ پەردەییە، خۆی لەخۆیدا نیشانەی ئەوپەڕی ئازایەتی ئەدەبیە، بەتایبەتی بۆ ژنێکی چینی سەرەوەی کۆمەڵ، لەزەمانو زەمینی ئەوسای کوردستاندا. دورنیە نالی ئەم گێڕانەوەیەی مەستورەی خوێندبێتەوەو، هەر ئەمەش هانی دابێ پڕکێشی بکا شیعرە بەناوبانگەکەی لەسەر هەمان ڕێڕەوی تەنگ بهۆنێتەوە.

-١٢-

مەستورە لەبەر تیغی زماندا

دایکی ڕۆژگار نە پێش ئەوو نە دوای ئەویش، ژنێکی هەلکەوتوی وەکو مەستورەی بەمێژوی کورد نەبەخشیوە. بەڵام مەستورەش وەکو هەمو کەسایەتیەکی هەلکەوتوی کۆمەڵ، لەسەردەمی خۆیدا، کەوتۆتە بەر تیغی زمانو نەشتەری قەڵەم. خوا ئەزانێ لەسەردەمی خۆیدا چییان پێ وتوە؟ بەڵام ئەوەی بەنوسراوی بەجێ ماوە. شیعرێکی درێژی نالی، گەورەترین شاعیری ئەو سەردەمەو، کورتە لێدوانێکی فخر الکتاب، گەورەترین مێژونوسی ئەو سەردەمەیە.

-١٣-

نەشتەرەکەی نالی

مەستورە شاعیرێکی خاوەن دیوان بوە. بەقسەی (حدیقە: ٣٢١) نزیکەی ٢٠ هەزار بەیتو، بەقسەی (تحفە: ٢٠٩)زیاد لە ١٠ هەزار بەیتی بەفارسی هۆنیوەتەوە. نالی لەباتی ئەوەی لەشیعرەکانی بکۆڵێتەوەو بەهرەی هونەری و شاعیرانەی هەڵبسەنگێنێ و، بایەخ و ئایەخی بەرهەمەکانی لەیەك جیا بکاتەوە. کەسایەتی خودی مەستورەی داوەتە بەر تیغی زمانو نەشتەری قەڵەم. نالی شیعرێکی ٤٩ بەیتی هۆنیوەتەوە، بۆ جوانکردنو ڕازاندنەوەی وەستاییەکی

یەکجار زۆری تیّدا بەخەرج داوە. کیّش و قافیەی هەر ٩٨ دیّرەکەی وەکو یەک دارِشتوە. لەشیعرەکەیدا خەو بەمەستورەوە ئەبینیّ و ئەکەویّتە گیّرانەوەی:

مەستورە کەحەسناوو ئەدیبە بەحسابیّ
هاتە خەوم ئەمشەو بە چ نازیّک و عیتابیّ؟
هاتوم، وتی، عوقدەم هەیە، قەت مومکینە وابیّ؟
هی تۆم ئەگەرەم مەسئەلە حەل کەی بەجەوابیّ؟

لیّرە بەدواوە بەزمانی مەستورەوە ٣٠ بەیت هەلّئەبەستیّ، بۆ ئەوەی نالی تاو بکاو ئارەزوی جوتبونی لەلا بوروژیّنیّ، ستایشیّکی جنسی کونوکەلەبەری ناولنگی خۆی ئەکاو، داوای لیّ ئەکا لەگەلّی دروست ببیّ و، دوا بەیتی ئەم تاوکردنە گەرمە، بەزمانی مەستورەوە، بەم پرسیارە ئەهیّنیّتەوە:

کیّ بیّ لەجیهاندا چ گەدا بیّت و چ شا بیّ
تەرکیّکی وەها ناسک و پرِ لەززەتی (...) بیّ؟

لەوەلاّمی ئەم پرسیارەی مەستورەدا، نالی بەزمانی چوکی خۆیەوە ١٣ بەیت هەلّئەبەستیّ و، ئەلّیّ:

دیّوانە کەزانی کەدەبیّ عوقدە گوشا بیّ
هەستاوو، گوتی: ئەشکی رەوانم بەفیدا بیّ!
لەشویّنیّکی تریدا ئەلّیّ:
کیّ بیّ وەکو تۆ بەم شەوە رەحمی بەمنا بیّ؟
مەجزوبە سیفەت، یەعنی سیلەی رەحمی تیّدا بیّ!
هەم جازیبەوو قابیلەیی ئەخزو عەتا بیّ
مەستورەوو مەخفی، شەبەهی بادی سەبا بیّ؟
مەستانە هەلّستیّت و بەکویّریی روقەبا بیّ!
ئەم باب زەنە گەرم و تەرِیکا بەکەبابیّ! (دیوانی نالی. ٦٠٣-٦٣٠)

نالی، بیّگومان، لەم شیعرە مەبەستی ستایش و پەسنی مەستورە نیە، بەلّکو ئەم شیعرەی بۆ ئابرِوبردنی مەستورەو ئەتککردنی هەلّبەستوە. ئەبیّ چی پالّی بەنالییەوە نابیّ سوکایەتی بەمەستورە بکا؟

-ئارەزوی شیّتانەی گەنجی و حەز لیّکردنی سەرەرِۆیانەی سەردەمی فەقیّیەتی نالی بوە لەسنە، ئەگەر وایە خۆ میرەکانی بابانیش لەسلیّمانی هاوسەری جوان و کچی جوانخاسیان زۆر بوە بۆچی نالی خەوی بەکەسیانەوە نەدیوەو ناوی کەسیانی نەهیّناوە؟

-یان ئەمیش ((تێچێن))یێکە لەو ناکۆکیە درێژەی لەنێوان بنەماڵەی ئەردەڵانو باباندا هەبوە، بۆ شکاندنی یەکتری؟
-یان حەسودی بردن بەپایەی بڵندی ئەدەبیو رۆشنبیریو کۆمەلایەتی مەستورە؟
رەنگە هەر نالی خۆی بتوانێ وەڵامی ئەم پرسیارانە بداتەوە، نالیش نەماوە.
ئەگەرچی نالی لەو سەردەمەدا بەمەبەستی جنێو پیدان باسی ((سێکسی بون))ی مەستورەی کردوە، بەڵام لەم سەردەمەدا گەورەترین ستایش بۆ ژنێکی ئینگلیز ئەوەیە پێی بڵێ: ((سێکسیترینی ژنان)).
-١٤-
توانجەکەی فخر الکتاب
مەستورە لەدوای شەرەفخان، مەلا محەمەد شەریف، محەمەد ئیبراهیمی ئەردەڵانیو، خوسرەو بەگی ئەردەڵان، پێنجەمین کەسە مێژوی ئەردەڵانی نوسیبێتەوە. فخر الکتاب چەندین ساڵ دوای مردنی ئەو ئینجا دەستی داوەتە نوسینی ((تحفەی ناصری)). بێگومان یەکێ لەسەرچاوەکانی ((تحفە))، مێژوەکەی مەستورەو سەرچاوەیەکی تریشی ((حدیقەی ناصری)) عەلی ئەکبەری ئامۆزای بوە. بەراوردی ((حدیقە))و ((تحفە)) دەری ئەخەن، فخر الکتاب زۆری ئاگاداریەکانی لەم دو سەرچاوەیە وەرگرتوە، تەنانەت هەندێ لەباسەکانی بەکەمێ دەسکاریەوە دەقاودەق لە((حدیقە))راگوێزراوە. کەچی فخر الکتاب لەباتی ئەوەی وەکو مێژونوس بکەوێتە لێکۆڵینەوەی ناوەرۆکی مێژوەکەی مەستورەو، راستیو چەوتی گێڕانەوەکانی بخاتە سەر دەزگای هەڵسەنگاندنو رەخنە، کەسایەتی خودی مەستورەی داوەتە بەر تیغی زمانو نەشتەری قەڵەم.
فخر الکتاب (تحفە: ٢٠٩) ئەڵێ ((مەستورە یکی از نسوان طائفەی قادریو قدر بدصورت بودە ولی در طرائف معانیو ظرائف سخندانیو طرز غزل سرائیو قافیە ارائی اعجوبەی ان ایامو بخسرو خان ناکام عاشق بودە بوشاقت بیانو طلاقت زبانو غزلهای عاشقانە دلربائی از والی کردەو بهر شیوەو بهانە خودرا بحبالەی نکاح خسرو خان دراوردە...)).
لێرەدا چەند شتێ پێویستیان بەلێدوان هەیە:
١.بەپێی شیعرەکەی نالی ئەبێ مەستورە نەك ((نەختێ بەدفەساڵ)) نەبوبێ، بەڵکو ئەوەندە جوانو دڵڕفێن بوە، پیاوی بەزەوقی وەکو نالی خەوی خۆشی پێوە بینیوە. نوسەر بۆ شکاندنی ئەم توانجەی تێ گرتوە. تەنانەت ئەگەر

جوانیش نەبوبێ، نابێ لێی بەعەیب بگیرێ، هیچ کەس جوانیو ناشیرینی بەدەس خۆی نیە.

٢.وەکو ئەم ئەڵێ مەستورە بەزۆر خۆی بەسەر خوسرەو خان‌دا ساغ کردۆتەوەو، بەشیعرو قسەی جوان خوسرەو خانی راکێشاوەتە ناو داوی عەشقی خۆیو وای لێ کردوە مارەی بکاو بیهێنێ. ئەگەر ئەم قسەیەی فخرالکتاب راست بێ، شایەتیەکی زۆر گەورەیە بۆلێهاتوییو زیرەکی مەستورەو، کاریگەری ژن لەسەر پیاو. بەڵام مەخابن وەکو مەستورە خۆی ئەیگێڕێتەوە، ئەم وەکو قوربانیەکی دابو نەریتی دواکەوتوی کورد لەنرخی لێخۆشبونی باوکیو خزمەکانی‌دا دراوە بەخوسرەو خان، نەك لەئەنجامی عەشقو دڵداری‌دا.

میرزا شوکوروڵڵا، کەپشتاوپشت میرزا بون لەداوودەزگای میرەکانی ئەردەڵان‌دا، ناشێ لەم کەینوبەینە ئاگادار نەبوبێ، یا نەی بیست بێ، یا هیچ نەبێ ((تاریخ اردلان))ی مەستورەی نەخوێندبێتەوە کە بەئاشکرا باسەکەی گێڕاوەتەوە؟

٣.ستایشی وەستایی مەستورە ئەکا لەشیعرو لەگفتوگۆدا کەچی هیچ ئیشارەتێ بەمێژوەکەی نادا.

فخر الکتاب لەنوسینەکەی‌دا مەبەستی شکاندنی مەستورەو سوکایەتی پێ‌کردنێتی. ئەبێ چی پاڵی بەفخر الکتابەوە نابێ سوکایەتی بەمەستورە بکا:

-دوژمنایەتی بنەماڵەیی لەنێوان بنەماڵەی میرزا شوکروڵڵاو بنەماڵەی قادری‌دا؟

-یان حەسودی بردن بەپلەی بڵندی ئەدەبی، رۆشنبیریو کۆمەڵایەتی مەستورە؟

سەرەتای میرایەتی ئەردەڵان

-١-

سەری زنجیرەی حوکمڕانەکانی ئەردەڵان لەبابە ئەردەڵانەوە دەس پێ ئەکا.

لەدوای بابە ئەردەڵان، کوڕو نەوەکانی بەڕێز: کلۆڵی کوڕی بابە ئەردەڵان، خدری کوڕی کلۆڵ، ئەلیاسی کوڕی خدر، خدری دوەم کوڕی ئەلیاس، حەسەنی کوڕی خدری دوەم، باڵوڵی (بابلو) کوڕی حەسەن، مونزیری کوڕی باڵوڵ...

-٢-

مەئمون بەگی کوڕی مونزیر بەگ (٨٦٢-٩٠٠)

٣٢ ساڵ حوکمڕانی کردوەو، یەکێ لەپیاوە هەڵکەوتووەکانی ئەم بنەماڵەیە بوە، بۆیە ئەم بنەماڵەیە بەناوی ئەوەوە ناوی نراوە: "مەئمونی"و کوردیش کردویتی بە: "مامۆیی".

مەئمون، لەسەردەمی ژیانی خۆیدا قەڵەمڕەوەکەی بەسەر ٣ لەکوڕەکانیدا دابەش کردون:

بێگە بەگ، کوڕی گەورەی، لەسەر زەڵم، گوڵعەنبەر، شەمێران، هاوار، دوران، ئەوسو، داناوە.

سورخاب بەگ، کوڕی ناوەنجی، لەسەر تەوێ، مەریوان، تەنورە، هەورامان، کەوڵۆس، کڵاش، نشکاش، داناوە.

محەممەد بەگ، کوڕە بچکۆلەکەیشی، لەسەر سرۆچك، قەرەداخ، ئالان، شارەزور، داناوە.

-٣-

بێگە بەگ کوڕی مەئمون بەگ (٩١٥-٩٥٧)

مەئمون بەگ لەیادداشتەکەی ئەڵێ:

" کاتێ شا ئیسماعیلی سەفەوی کاروباری ئێرانی گرتە دەس و کەوتە پەلهاوێشتن بەم لاو ئەولای ئێراندا بێگە بەگی کوڕی مەئمون بەگ حاکمی ئەردەڵان بو. بنکەی ئەمارەتی ئەردەڵان لەقەڵای زەڵمدا بوو قەڵەمڕەوەکەیشی بەزۆری لەجنوبی خۆرئاوای کوردستاندا بو. ناوچەکانی مەریوان، هەورامان، شارباژێر، سرۆچك، قەرەداخ لەبەر دەس دا بو.

بێگە بەگ نەچوە ژێر باری فەرمانبەری شا ئیسماعیلەوە. شا هێزێکی گەورەی بەسەرکردایەتی چایان سوڵتان ناردە سەری لەگەڵ دوانزە میری تردا کەهەمو نازناوی سوڵتانیان هەبو. ئەم هێزە گوندەکانی دەشتی شارەزوریان تاڵان و وێران و، ٣ لە قەڵاکانیان کرد بەکەلاوە، بەڵام قەڵایەکیان کە بەشاخێکی سەختەوە بو (ئەبێ قەڵای زەڵم بوبێ) پێ نەگیرا دوای ئەوەی ساڵێك گەمارۆیان دا سەرەنجام دەستیان لێ هەڵگرت، بەڵام ناوبەناو هێرشیان ئەهێنایە سەر ناوچەکە.

لەسەردەمی جەنگی ٢٠ ساڵەی ڕۆم و عەجەمدا کەئۆردوی ڕۆم خۆی سازدا پەلاماری ئێران بداو، بەرایییەکەی بەسەرکردایەتی ئیبراهیم پاشا گەیشتە حەلەب، بێگە بەگ کوێخا حەیدەری بەنامەیەکەوە ناردە لای. ئەوان چونکە سوننەن هەمیشە لەژێر گوشاری قزڵباش دا بون و دڵسۆزی خۆی بۆ سەڵتەنەتی عوسمانی دەربڕی.

ئۆردوی ڕۆم بەرەو ئێران کشاو تەورێزی پایتەختی سەفەوی گرت و سوڵتان سلێمانی قانونی خۆی سەرکردایەتی ئەم لەشکرکێشیەی ئەکرد. لەبەر سەرمای زستان و کەمی خۆراك و ئالیك سوڵتان بڕیاری دا هێزەکەی بباتە ناوچە

گەرمەكانی نزیك بەغـداد. لەڕێگـەی هەمەدانـەوە بـەناو كوردسـتان دا بـەڕێ كەوتن. لـەڕێگا هەنـدێكی هێزەكـەی لـەناو بـەفردا مـردن‌و هەنـدێ لەوڵاخـە بارپەرەكانیشی تۆپین. بۆ ئـەوەی تـۆپ‌و كەلوپەلـەكانی نەكەونـە دەس قزڵبـاش فەرمانی‌دا هەندێ لەتۆپەكانیان لەژێر گـڵ دا شـاردەوەو هەنـدێكیان هاوێشـتە روبارەوە، بەقسەی مەئمون بەگ هەندێكیان لەپشتە شاخ‌و هەنـدێكیان خسـتۆتە ناو چەمی قەرەسووەوە (ل ٢٣).

كەسوڵتان گەیشتە بەغدادو حەسـایەوە پرسـی نـزیكترین دەسـەڵاتدارو وڵات بەشوێنی شاردنەوەی تۆپـەكان كێـەو لەكوێـە؟ وتیـان بێگـە بـەگ‌و وڵاتـی شارەزورە، كەپێشتر خۆی نامەی بەندایەتی ناردوە. سوڵتان فـەرمانی‌دا كەنامـەو نێردراوی بنێرنە لا بۆ ئەوەی خەریكی دۆزینەوەو هێنانەوەی تۆپەكان بـێ. بێگـە بەگ بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی فەرمانی سوڵتان سوهرابی برای بەنامـەو دیاریـەوە ناردو، داوای كرد كەسانێكی بۆ بنێرن كەبزانن تۆپەكانیان لەكوێ شاردۆتەوە بـۆ ئەوەی بیدۆزنەوە. سوڵتان بۆ درێژەپێدانی لەشكركێشیەكانی بەناو كوردسـتان دا دیسانەوە بـەرەو ئێـران ئەچـو. لەبـەر ئـەوە فـەرمانی‌دا بێگـە بـەگ خـەریكی دۆزینەوەی تۆپـەكان بـێ‌و بـۆ ئـەو مەبەسـتە شـارەزاو عەرەبانـەی بـۆ نـاردو، فەرمانیشی‌دا بەسـوهرابی بـرای بگەڕێتـەوە كوردسـتان خـەریكی دابینكردنـی خۆراك‌و ئالیك‌و پێویستیەكانی تری ئۆردوی عوسمانی بێ.

زۆراب لەگەڵ پێشەنگی ئۆردوەكەی ڕۆم دا بەڕێ‌كەوت‌و تا گەیشتنە مەراغـە ئەركی خۆی لەدابینكردنی پێویستیەكانی‌دا بەجێ هێناو، بێگـەیش ئاسـنگەرو دارتاشەكانی وڵاتی بانگ كردو ژمارەیـەكی زۆر ئەسـپ‌و ئێسـتری كـۆ كـردەوە. كەموكوڕی عەرەبانەكانیان چاك كردەوەو ئەو تۆپانـەی دۆزرابونـەوە لـەزەنگاباد تەسلیمی كوێخاكەی میری میرانی بەغدادی كرد.

لەو ماوەیەدا سوڵتان سلێمان گەڕایەوە ئەسـتەمولّ. بێگـە بـەگ نەبەشـداری شەڕەكانی كردبو، نەكەسیشی نارد بو بۆ نوێكردنەوەی دڵسـۆزی‌و بـۆ پیرۆزبـایی لەو سەركەوتنانە، وەكو مەئمونی كوڕی نوسیویّتی ڕێوشوێنی ئەم بەندایەتیـەی نەزانیوە. دوژمنەكانی بۆیان تێ چاند. سلێمان پاشای میری میرانـی بەغـداد بـە لەشكرەوە چوە سەری. قەڵای هۆرینی لێ گرت. بێگە كەبەم لەشكركێشیەی زانـی كوێخاكەی بەنامەی پاڕانـەوەو بەدیاریـەوە نـاردو دوای ئـەوەیش بۆدڵنیـاكردنی كلیلی قەڵاكانی بەمەئمون بەگی كوڕی‌دا نارد.(مذكرات:٣٢)

سەرداری لەشكر مەئمونی لای خۆی بەبارمتە گل دایـەوەو، ئیبراهیم بـەگی برای بێگەیشـی بەنامەیەكـەوە ڕەوانـەی ئاسـتانە كـرد. ئەگەرچـی لەسـەرەتادا

شارەزور درایەوە بەبێگە بەگ بەڵام دیسان ناحەزەکانی بۆیان تێ چاند. مەئمونیان خستە زیندانی قەڵای بەغدادەوە.

کاربەدەستانی عوسمانی گومانیان لەدڵسۆزی بێگە بەگ هەبوە. محەممەد پاشای میری میرانی بەغداد لەنامەیەك دا بۆ بێگە بەگی نوسی بو: ((ئەگەر لەنۆکەرانی پادیشای نەبێ راستگۆیی‌و سەرراستی خۆت بەوە بسەلمێنی کەسەری پەڕێنراو و زمانی براوی قزڵباشمان بنێری بۆ ئەوەی منیش مەسەلەکەت بەپایەی بەرز رابگەیەنم. بەشکە بیبێتە هۆی بەردانی کورەکەت!)) (مذکرات:٣٥) کورەکەی(مەئمون بەگ) ١٢ ساڵو ١٠ مانگ لەزیندانی بەغدادا بەگیراوی مایەوە. دیارە بێگە بەگ نەیتوانیوە داواکەیان بەجێ بهێنێ.

ئەلقاس میرزا

ئەردەڵان یەکگرتو نەبو، وەکو لەسەردەمی بارکیاندا بەسەر کورەکانیدا دابەش کرابو. بێگە لەقەڵای زەڵم‌و، زۆراب لەقەڵای مەریوان‌و، محەممەد لەقەڵای سرۆچك بو. هەریەکەیان لەناوچەکەی خۆیدا جۆرێ لەسەربەخۆیی هەبو، پێ ئەچێ گوێیان نەدابێتە یەکتری، بەتایبەتی کەناوچەکەیان بو بەمەیدانی ململانێی رۆم‌و عەجەم، ئەمانیش لەسەر دەسەڵات، لەناو خۆیان دا کەوتنە ململانێ‌و، داشکاندن بەلای لایەکیان دا.

ئەلقاس لەترسی گیانی خۆی هەڵات روی کردە شارەزور. هێزی رۆم دوای کەوت بون. ئەلقاس داوای لەبێگە کرد لەشوێنێکی عاسی وڵاتەکەیدا داڵدەی بدا، بەڵام بێگە وەڵامی دایەوە:((بەهیچ جۆرێ رێگەت نادەم پێ بنێیتە شارەزورەوە تۆ بوی بەمایەی فیتنەو ئاژاوە!)) بەڵام ئەلقاس چونکە تەنگاو بو گوێی نەدایە ئەم هەڕەشەیەو ویستی لەملەی چەقانی شاخی سورێن تێ بپەڕێ. بێگە فەرمانیدا بەعەلەمەدینی کوڕی رێگەی پێ بگرێ. شەڕێکی خوێناویبیان بو بەڵام ئەلقاس دەرباز بو گەیشتە ناوچەی مەریوان. پەنای بۆ زۆراب برد. بێگە داوای لەزۆراب کرد ئەلقاس بدەنەوە بەکاربەدەستانی عوسمانی، لەهەمان کاتدا لەشکری قزڵباش گەیشت بوە ناوچەکەو داوای بەدەستەوەدانی ئەلقاسیان ئەکرد.

بەربونی مەئمون بەگ

کەهەواڵی بەدەستەوەدانی ئەلقاس میرزا گەیشتە بابیعالی سوڵتان فەرمانیدا مەئمون بەگ بەر بدرێ‌و، سوڵتان حسێن بەگی میری بادینان هێزێك لەگەڵ خۆی بیات بۆ ئەوەی بەهاوکاری بێگە بەگ سزای زۆراب بەگ بدەن. لەم ڕوەوە (مەئمون بەگ:٦٠) خۆی وەها ئەگێڕێتەوە:

((بەڵام لەم لایەوە خورەم چاوەشی سەرۆکی زینـدانی بەغـداد هـاتو منـی لەزیندان دەرهێناو ناردمی بـۆ لای محەمـەد پاشـا لەکـەرکوك. سـوڵتان حسـێن بەگیش لەگەڵ چاوەشی نێردراودا کەوتە ڕێ بـۆ بینینـی بێگـە بـەگ. گەیشـتە شارەزورو بینی، بەزەیی‌و دڵنەوایییـەکانی سـوڵتانی پـێ ڕاگەیانـد، بێگـە بـەگ سوێندی بۆ خوارد کە لەبەختکردنی سەرو ماڵ لـەپێناوی دەرگـای هومـایونیی سوڵتاندا دریخی ناکاو، هەمیشـە لـەخوا ئەپاڕێتـەوەو دەس بـەدوعا ئـەبێ بـۆ دەوامی دەوڵەتی بەرز.

سەردانی سوڵتان

کاتێك ئەم بەندەیە(مەئمون بەگ مەبەستی خۆیەتی) نێردرا بۆ بـابی عـالی دەوڵەت، سوڵتانی خاوەن شکۆو بەختیاری، لەدیاربەکرەوە ئەگەڕایەوە بۆ بارەگـای تەختی سـەڵتەنەت، ئۆردوگـای سـەرکەوتو گەیشـت بـوە لیـوای ڕەهـای سـەر بەدیاربەکر. ڕۆژی دوەم بەزیارەتی ڕۆستەم پاشا لەناوچەی سروج، کـەدو مـەنزڵی لێ دورە، شەرەفاوی بو. لەڕۆژی سێیەمدا کەژاوەی سوڵتانی گەیشـتە شارۆچـکەی بیرەجکی سەر بەولایەتی حەلەب، دوای ئەوە بەهەیبەت‌و شکۆوە لەڕوباری فورات پەڕییەوە. لەکەناری ڕۆژئاوایدا دو ڕۆژ بارگەی خست. ئەنجومـەنی بـەرزی تـێدا کۆکرایەوە. ئەم بەندەیەش بۆ ماچکردنی دەرگا بـانگ کـرا. پـاش ئـەوەی لێیـان پرسیم چی بەسەر ئەلقاس هات‌و ڕوداوەکـە چـۆن قـەومابو بەدرێـژی گێڕایـەوە، بەزەیی سوڵتانی خرۆشا، لیوای کـەرکوکی بەموچـەی ٣٠٠ هـەزار ئاقچـە پـێ بەخشیم، هەروەها شمشێرێك‌و قەفتانێك‌و ئەسپێك کەزینەکەی ڕازێنرابوەوە بـایی ١٠٠ هەزار ئاقچە بو، لەگەڵ ئەسپێکی ڕەسـەنی تـرو هەنـدێ ئێسـتری دامـێ، ئەمە سەرەڕای ئەوەی ڕۆستەم پاشایش دو ئەسپ‌و دو قەفتانی دابومێ. هـەروەکو کورەی وراسی‌و ناوچەکانی بەر دەستی، وەکو هەبو، دایەوە بەبێگە بـەگ لەگـەڵ خەلعەتی شەریف‌و پاداشتی سوڵتانیدا.

ڕۆژی دوایی کەژاوەی بەرزی سـوڵتانی بـزوت، بەنـدە وریـایی کـرد کەپەلـە بکات‌و پێش بکەوێ‌و لەئەسپەکەی داببـەزێ بـۆ ئـەوەی ماوەیـەك بەراکێشـانی جڵەوی ئەسپی سوڵتانی شەرەفاوی ببێ‌و، ئینجا ئاوزەنگیەکەی ماچ بکا، ئەوسـا سوڵتان قسە گەوهەربارەکانی کردو وتی: " بەبێگە بەگی باوکت بڵێ، ئەو شیرەی هەڵم کێشاوە، کارێکە لەڕێی خوادایەو، ئـەو مەینەتیپیانـەی بەسـەرم دا هـاتوە لەپێناوی یەزدان‌و غیرەتی ئیسلامی‌و دینـی محەمـەدا بـوە، ئـەبێ تـۆیش تۆڵـە لەزۆراب بکەیتەوە کەڕێگەی بە ئـەلقاس داوە بگەڕێتـەوە باوەشـی شـا. ئەگـەر ئەوەی کرد، سوێند بێ بەگیانی باووباپیرم، بەر بەزەیی گەورەم ئەکەون... " منـی

کۆیلە پاش ستایش‌و نزا وەڵامم دایەوە: "بەندە بیگە بەگو ئەم بەندەیە درێخی لەسەرو ماڵ ناکەین‌و هەرزان‌و گرانی خۆمان بەخت ئەکەین لەپێناوی خزمەتی سوڵتان دا، هەمو هەوڵێك ئەدەین بۆ ئەوەی هیچ کەموکورییەك رو نەدا، هەمو شتێ بەفەزڵی بەزەیی سوڵتان‌و هیمەتی هێزای‌و بەختی دەوڵەتە کەریمەکەی جێبەجێ ئەبێ!" جارێکی تریش ئاوزەنگیی هومایونیی ماچ کردەوە. سوڵتان دەستی‌دا بەپشتم دا وتی:" ئادەی بتبینم!"

سەردانی بیگە بەگ

لەو مەنزڵە گەڕامەوە، چاوەش ئورروجم لەگەڵ بو کەڕاسپێردرابو سنجەقەکە بەبێگە بەگ بگەیەنێ، تا گەشتینە کەرکوك. ئەوسا چاوەش بەڕێ کەوت سنجەقی شەریف‌و بەرات‌و خەڵات ببا بۆ بێگە بەگ. بێگە بەگ بەخۆشی‌و شادییەکی زۆرەوە پێشوازی کردو، بەسلاوێکی زۆرو نزایەکی زۆری خێرەوە پەسنی خاوەن گەورەیی‌و سەڵتەنەتی‌دا. منیش ئەو راسپاردانەی سوڵتان فەرموبوی دەربارەی زۆرابم پێ راگەیاند. بێگە بەگ وتی: " بیستمان‌و گوێڕایەڵی ئەکەین!" بۆ نیشاندانی ملکەچی‌و کەساسی دەستی خستە سەر سەری‌و، وتی: "فەرمانی سوڵتان گوێ لێ گیراوەو هەرچی سەرکێشی لەدەرگای بەرز بکا لەئێمە بەریەو ئێمەیش لەو بەرین"

شەڕی بیگەو زۆراب

بەو هێزەوە کە لەگەڵی بو، هاورێ لەگەڵ ئورروج هەڵی کوتایە سەر زۆراب، ناوچەکەی وێران‌و کاول کردو، خۆی گەمارۆی قەڵاکەی‌دا، ناردی بۆلای میری میرانی بەغداد تمرد عەلی پاشا، داوای لێ کرد ١٠٠ کەسی تینکیشاری بۆ بنێرێ، بۆ ئەوەی شایەتی حاڵ‌و گەواهی راستیی قسەکان بن. ماوەی ٣ مانگ گەمارۆی قەڵاکەی‌دا. خەریك بو دەستی بەسەردا بگرێ. بەهار نزیك بوبوەوە، ئەو بەفرە ئەستورەی لەسەر رێی نێوان شارەزورو وڵاتی عەجەم دا بو دەستی کرد بەتوانەوەو رێگەکان رەش بونەوە. شا هەزاران کەسی لەهێزەکانی خۆی بەسەرکردایەتی سوندگ بەگ نارد بۆ رزگارکردنی زۆراب لەگەمارۆکە. چەند سەرکردەیەکی بەدڕەفتاری تریشی ناردە سەر شارەزور. کەجاسوس بێگە بەگیان لەهێرشی قزڵباش ئاگادار کرد، وازی لەگەمارۆدانی وڵاتەکەی زۆراب هێناو گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی لەقەڵای زەڵم‌و، لەبەردەمی‌دا سەنگەری لێ داو، وەڵامی نارد بۆ خەڵکی شارەزور کەئاگایان لەخۆیان بێ‌و وریا بن‌و، لەشاخەکانی نزیکیان‌دا بڵاو ببنەوەو بۆسەیان بۆ بنێنەوە. لەگەڵ ئاوابونی خۆردا لەشکری لێقەوماوی شا گەیشت، زۆرابیان لەگەمارۆ رزگارکرد. ئەو شەوە بێگە بەگ

ڕۆیشت‌و دەمەو بەیانی گەیشتە دەربەندی زەڵم. بۆ ئەوەی گیانی ئازایەتی‌و هەڵمەت بکا بەئینکیشاریەکانی بەغدادو پیادەکانی هێزەکەی خۆی، سواری ئێسترەکەی بو بۆ شەڕ ڕوبەڕوی دوژمنانی دین ڕاوەستا. هەردولا پێکا هەڵپژان‌و لێکیان دا. ٣٠٠ کەس لەهەردولا لەو مەیدانەدا بەکوژراوی کەوتن. دیار بو لەنێوان محەممەد بەگی برای بێگە بەگ‌و برایەکی تریدا زۆراب کەینوبەینێ هەبوبێ. کاتێ دوژمن لەلای چەپەوە هێرشی هێنا، محەممەد بەگ بەهەڵاتوێی پشتی تێ کردن، لەشکری دوژمن پەلاماری بێگە بەگیان‌داو شکاندیان، ٧٨ کەس لەهێزەکەی شەهید بون، بێگە بەگ خۆیشی لەدو لاوە سەری بریندار بوو، مێکوتێکیان لەپشتی سرەواند لەئێسترەکەی کەوتە خوارەوە. ئەم بەندەیە لەلای ڕاست بو، هەڵی کوتایە سەر قزڵباش‌و هاڕینی‌و بێگە بەگی لەو چورتمە کوشندەیە ڕزگار کردو چەکدارەکانی قزڵباشی ئاگرباران کرد زۆر لەپاسەوانەکانی کوشتن‌و، لەخوێن دا گەوزان. بێگە بەگی سواری ئێسترەکەی کردەوە. هێزی قزڵباش لەدەنگی تەقینی گوللە تۆقین‌و هەڵاتن. داوامان لەبێگە بەگ کرد بیگوێزنەوە ناو ئاوایی، بەڵام قوبوڵی نەکرد، بەڵکو پێی باشتربو خەریکی ناشتنی تەرمی کوژراوە شەهیدەکان‌و، بڕینی سەری دوژمنە کوژراوەکان بێ، واتێپەڕی تا شەو داهات ئەوسا گەڕایەوە ئاوایی)).

شایەتێکی تری ئەم ڕوداوە، حەسەن بەگی ڕۆملو، نوسەری ((احسن التواریخ)) سە. حەسەن بەگ خۆی لەم شەڕەدا بەشدار بوەو، لەناو ڕوداوەکانی ساڵی ٩٥٧دا بەمجۆرەی ئەگێڕێتەوە:

((شا تەهماسب، سوندگ بەگی قۆرچی باشی‌و حەسەن بەگی یوزباشی ناردە سەر بێگەی ئەردەڵان: زۆرابی کوردی ناردیە لای دەروازەی ئاینپەنا شاو ئاگاداری کرد کەبێگەی ئەردەڵانی والیی شارەزور لەگەڵ تاقمێ ڕۆم پەلاماری قەڵاکەیان داوە. کەئەم هەواڵەیان دا بە شا، تورە بو، فەرمانێ گوێ لێ گیراوی دەرکرد بۆ سوندگ بەگی قۆرچی باشی‌و حەسەن بەگی یوزباشی‌و ڕۆستەم بەگی ئەفشار بە ٥ هەزار سوارەوە بچن بۆ دەفعی شەڕی ئەم موفسیدە. میەکان بەرێ کەوتن‌و لەڕوباری تلوار، کەلەو کاتەدا هەستابو، پەڕینەوە. ٨٠ کەس لەقۆرچیەکان، لەکەناری بێستانەکانی شارەزوردا، توشی بێگە بون کە ٧ سەد سواری لەگەڵ بو، هەر یەکەیان بەڕۆستەمی داستان دائەنران. شەڕێکی قورس ڕوی‌داو بێگەیان لەئەسپەکەی بەردایەوە. بەڵام لەمردن ڕزگاری بو. ٤٠ کەس لەنزیکەکانی کوژران. لەو ڕۆژەدا نوسەری ئەم پیتانە، حەسەن ڕۆملو، لەبەرزاییەکەوە کەئەیڕوانی بەسەر قەڵای زەڵم دا، لەشەڕدا بوم لەگەڵ تاقمێ لەکوردەکان.

قزرچیەکان کەپەنجا کەسێك ئەبون لەبەردەم کوردەکان دا هەلاتن. کوردێ کەلەم شەڕەدا شادی بەگی زولقەدری کوشت بو، خەریك بو شاهویردی بەگی کوڕی قنقرات سولتان بەدیل بگرێ. حسێنقولی خولەفا، کە لەگەڵ ئەم هەژارەدا بو، غیرەتی ئەدایە بەر قزرچیەکان‌و هاتی ئەدان: ((لاوەکان هەلمەت بەرن! ئازا بن‌و وەکو ژن رامەکەن!)) بەلام ترسیان وەها لێ نیشت بو لەبەرزایی شاخەکانەوە هەلاتن بۆ قولایی دۆلەکە. بەلام ئەم هەژارە هەستی بەمەترسیەکە کردو لەگەڵ حسێنقولی خولەفا هەلیان کوتایە سەر کوردەکان‌و بلاوەیان پێ کردن‌و، شاهویردی بەگیان سواری ئەسپەکەی کردەوە درێژەیان دا بەشەڕ لەگەڵ ئەو کوردانەی کە ٤٠ کەسیان لەقزرچیەکانیان بەدیل گرت بو.

سوندگ بەگ لەشارەزور هەلی داو زۆراب لەقەلا هاتە دەرو دایە پالی. غازیەکان پەلاماری شارەزوریان داو ئالای سەرکەوتنیان تێ چەقاند. سوندگ بەگ، رۆستەم بەگی ئەفشاری بەتاقمێ لەدلاوەرەکانەوە نارد بۆ تالانکردنی ولایەتەکە، وێرانیان کردو گەڕانەوە ئۆردوگا. پاش ٢٠ رۆژ راوتان سوندگ بەگ گەڕایەوە قەزوین.))

حسن روملو: ((احسن التواريخ)) بسعى‌و تصحيح جارلس نارمن سيدن، ج ١، استنساخ تهران، انتشارات كتابخانه شمس ١٣٤٢ش، (ل٣٤٥ - ٣٤٦).

تالانکردنی شارەزور

(مەئمون بەگ:٦٤) لەسەری ئەڕوا و ئەنوسێ:

((کە لەشکری قزلباش گەڕایەوە کوڕانی زۆرابیان کرد بەپێشەنگی خۆیان‌و نیشتنە سەر گوندەکانی دەشتی شارەزورو وێرانیان کرد. لە هەر جێیەك ئاوەدانیەکیان بینی کردیان بەکەلاوەو، هەرچی چوارپێ‌و ئاژەلێکیان بەردەس کەوت تالانیان کردو، دەستیان گەیشتە هەر پەککەوتەو بەسەزمانێ کوشتیان. زەرەریان دا لەجوتیاران‌و هەژاران‌و، پەلاماری شوێنە قایمەکانیان دا. کوردەکان بۆ بەرگری‌و بەرهەلستی لەمەکۆو حەشارگەکانیانەوە دەرپەڕین، نزیکەی ٦٠ کەسیان لەقزرچیەکان کوشت‌و سەلکەکانیان بۆ بێگە بەگ هێنا. لەشکری داخ لەدڵ پەلاماری زەردەکەمەریدا کەسەر بەبەغدادو هی تیرەی تیلەکۆی ئێلی کۆچەری قەرەئولوسە. تالانیان کردو گەڕانەوە شارەزور، قایتمز بەگی برای بێگە بەگ لەدەمی قەلای دەربەند گاوردا رێگەی پێ گرتن. ئاروق شاهقولی سەرۆکی کوشتن‌و ئالاکەی داگرتن‌و ژمارەیەك لەقوروچی ناسراوەکانی کوشتن. ئەو ئاژەڵ‌و ولساتەی بەتالان برد بۆیان لێ‌ی سەندنەوەو دایەوە بەخاوەنەکانی، هەروەها دیلەکانیشی لێ سەندەوە.

دوای ئـەم رووداوانـە سـوندگ بـەگ، سـەرداری لەشـکری قزڵبـاش، ٥٠ ڕۆژ لەناوچەی شارەزوردا مایەوە تا دەغڵودان زەرد بو، ئەوسا دەغلـودانی ناوچـەکەی هەمو سوتاندو گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی. بێگـە بـەگ هێزێکـی بـەدودا نـاردن توانییـان دو قورچـی نـاودار بـەدیل بگـرن. دوای ئـەو سـەری بـڕاوو زمـانی دەرهێنراوی بەم بەندەیەدا نارد بۆ میری میرانی بەغداد عەلی پاشا. عـەلی پاشـا نێردراوی نارد بوو دەروازەی بەرزی دەوڵەت لەهێرشی قزڵباش ئاگـادار بکـا. بـە کەتخوداکەیدا سەرە بڕاو و زمانـە دەرهێنراوەکـانی بـۆ ئاسـتانەی بـەرز نـارد. کەنێردراوەکان گەیشـتن‌و لـەوان‌و لەقورچـیەکان زانـرا چـی قـەوماوەو درێـژەی رووداوەکان بەئاستانەی بەرز گەیەنرا، عینایەتی سوڵتانی بە سەر بێگـە بـەگ دا خرۆشا، شیرێکی نەخشدارو قەفتانێك‌و زریزەیـەکی زێـڕو گـۆو پـەردەی زێـڕین‌و ئەسپێکی زین نەخشکراوی بۆ ناردو، خەڵاتی بەنرخیشی نارد بۆ ئـەو خزمانـەی کە لەو شەڕەدابون. دیاریەکان بە یەنی شەهرلی مستەفا چاوەش دا بۆ بێگە بەگ نێردراو فەرمانی شەریف دەرچو لەزەویوزاری سوننی‌و خەواسی هومایونی نزیکی ٤ هەزار کیلەی بدرێتێ.

زۆراب بەگ لەدەرباری شادا

لەلاکەی ترەوە قورچی باشی زۆراب بەگی بردە لای شا، بەڵام زۆراب پێی وتن: "من دێم بۆ لای شـا بـەو مەرجـەی بـەڵێنم بـدەنێ شـا داوام لێ نـەکا جنێـو بەمەزەبەکەی خـۆم‌و دژون بـە سـەحابەکانی پێغەمبـەر بـدەم!" قورچـی باشـی بەسوێندی گەورە تەئمینی کردو، لەگەڵ خۆی بردی بـۆ لای شـا لەقـەزوین. کـە گەیشتە بارەگای شا، خەڵاتی رەنگین‌و مـاڵی، کەجیفـەی دنیـان، درایـە، زۆراب لەرێگەی باو بـاپیری لای دا. دوای ئـەوەی ماوەیـەك مایـەوە گەڕایـەوە بارەگـای شـەقاوەتەکەی... بـەڵام بێگـە بـەگ مۆڵـەتی نـەدا، هـەڵی کوتایـە سـەری‌و لەقەڵاکەیدا گەمارۆیدا، زۆراب هاواری بردەوە بەر شا. شـا ئیسـماعیل مـیرزای کـوڕی نـارد بـۆ یارمەتیـدانی. ئیسـماعیل پـەلاماری قـەڵای قزڵجـەی سـەر بەشارەزوری‌داو دو مـانگ گەمارۆی دا، کەزسـتانی سـەخت داهـات ئیسـماعیل گەڕایەوە بۆ قەزوین‌و باوکی بینی‌و رووداوەکانی بۆ گێڕایەوە.

مردنی بێگە بەگ

"لەو ماوەیەدا بێگە بەگ بە نەخۆشی لەجێگـەدا کـەوت، لـەو کاتـەدا ئـەم بەندەیە لەلیوای کەرکوك بوم، نامەیەکم لەباوکمەوە پێ گەیشت نێردراوێ هێنـا بوی، تێیدا نوسرابو: ((خێرا بێرەوە بۆ لامان‌و پشـت گـوێی مەخـە. هـەوڵ بدە بەزیندویەتی ببینی!)) نـاوەڕۆکی نامەکـەی بـاوکم لـەمیری میرانـی بەغـداد

گەیاند داوام لێ کرد رێم بدا بچم بۆ شارەزور. باوکم بینیەوە هێشتا زیندوبو، سوپاس بۆ خوا، دوعا خێرەکانیم پێ برا. دوای چوار رۆژ مانەوەم مرد)).

مەئمون بەگ ئەبێ بەحاکمی شارەزور

(مذکرات: ٦٦) زۆراب کەمردنی باوکمی بیست پەلاماری شارەزوری داو تالانی کرد. عەلی پاشام لەرِوداوە تازەکان ئاگادار کردو، لەگەڵ زۆراب کەوتینە شەڕەوە. کەنێردراوەکەمان گەیشتە بەغداد عەلی پاشا مەسەلەکەی بەهۆی نوروجی کەتخودایەوە بەئاستانەی بەرزگەیاند. ئەرکانی دەوڵەت زستانی ئەو ساڵەیان لەئەدرنەی پارێزراو بەسەر ئەبرد، کەتخودا مەعروزاتەکەی لەوێ بەئاستانەی بەرز گەیاند، پاش ئاگادار بونی عینایەتی خوسرەوانیو هیمەتی خاقانی خرۆشا، بەقەرە موراد پاشا کەچاوەش بو، بو بەمیری میرانی ئەرزرۆمو، مرد، شیرو خوفتانو بەراتی هومایونی، چون باوکم حاکمی ناوچەکە بو، بۆ ناردم. چاوەشی ناوبراو لەرۆژی حەڤدەهەم دا گەیشتو، دوعا بۆ دەوامی دەوڵەتی بەرزی سوڵتانی خوێنرایەوەو، خۆشیو کامەرانی هەمو لایەکی گرتەوە. منیش ئەم بەندەیە ئەو بەراتە شەریفەم بەسەرمایەی دەوڵەت داناو، پشتێنی خزمەتم لەو سنورانەدا بەستو سەرو ماڵم دائەنا.

جارێکی تریش مەتارەچی ئەسکەندەر چاوەش لەلایەن ئاستانەوە هات بۆلام، لەگەڵ نێردراوێك دا کەفەرمانی شەریفی سوڵتانی گوێ لێ گیراوی پێبو، ناوەرۆکەکەی بریتی بو لەوەی: ((فەرمانی گوێڕایەڵی کراوم دا بەمیرەکانی کوردی سەر بەولایەتەکانی دیاربەکرو بەغداد، گەورەو بچوکیان، کەمن تۆم بەسەرۆكو سەرکردەی هەموویان داناوە، دامناون بە بەرفەرمانو یاریدەدەری تۆ. لەبەر ئەوە پێویستە پەلاماری زۆراب بدەیو بەراستیو ئازایەتی هەوڵی گرتنی بدەی. ئەگەر لەلایەن شاوە یارمەتیەکی بۆ هات لەتوانای تۆدا نەبو، فەرمانی گوێڕایەڵی کراوم داوە بەمیرانی عەرەبو کوردی ولایەتەکانی قەرەمانو سیواسو حەڵەبو مەرعەشو دیاربەکرو بەغداد، وێنەیەکی ئەم فەرمانەم بۆ هەر یەکێکیان ناردوە، تا ئەگەر پێویستیت پێیان بو بەپەلە فریات بکەونو بێن بۆ یارمەتیدانتو، هەموویان هەوڵ بدەن بۆ پارێزگاری سنور، بەپێی فەرمانی هومایونی گوێ لێ گیراو)).

شەڕی مەئمون بەگو زۆراب

سوڵتان حسێن بەگی حاکمی ئامێدی کەبەم فەرمانە گوێ لێ گیراوەی زانی دەربارەی دانانم بەسەرداروسەرۆکی گشتیو، هەستی بە بەزەیی سوڵتانی کرد بەرامبەرم، ئاگری حەسودی لەدڵیدا هەڵگیسا، لەگەڵ مامم محەمەد بەگی

میری سروچك رێك كەوت‌و كەوتنە پیلانگێڕان‌و فڕوفێڵی شەیتانی‌و، بەڕۆستەم پاشایان وت : ((ئەگەر ولایەتی شارەزور بدرێ بەمحەمەد بەگ‌و مەئمون بەگ، بەهەر توهمەیەك بێ، بگیرێ، هەرچی كەلوپەل‌و قورسایی‌و دیاری بەنرخ‌و شتی ناوازەو ناومالّ‌و شتومەكێ كە لەبێگە بەگ بەجێ ماوە ئەیدەن بەو و رێوشوێنی ئەوەش دائەنێن ناوبراو بگەیەننە لای ئەو)). بەمجۆرە تەماعیان خستە بەردەم رۆستەم پاشاو، بەئارەزوی دڵی خۆیان فەرمانێكیان لێ وەرگرت. بەلاّم بێ ئاگا بون لەناوەرۆكی حەدیسی شەریفی " الحریص محروم"و لەكاكڵی پەندی " العبد یدبر والله یكدر" ... ئەم بەندەیە لەو رۆژانەدا قۆڵی كاری لێ هەڵ مالّی بوو، پشتێنی دڵسۆزی سوڵتانی هومایونی لێ بەست بو، بەسەرو مالّ شەڕی دوژمنانی ئەكرد، بەفەڕی هیمەتی سوڵتان‌و بەلوتفی حەق عز وجل بو بەمەزهەری عینایەتی سوڵتانی‌و، جێبەجێكەری بیری راست، هەڵی كوتایە سەر قەلاّكەی زۆراب كە بەمشعلە ناسراوە، كاتی خۆی ئەلقاس خۆی تێدا مەلاّس دابو، داگیری كردو هەمو پارێزگارو پاسەوانەكانی بەدیل گرت.

زۆراب ئەوەندە توڕەبو خەریك بو شێت بێ- خوا دوژمنانی دین كەساس‌و خۆشەویستانی دەوڵەت خۆشنود بكا- عەلی پاشا هەواڵی گرتنی قەلاّ، چونی شا تەهماسب لەولایەتی شیروانەوە بۆ شكی بیست. داوای لێ كرا ١٠٠ كەس لەمەمالیكی بەغدادو ١٠٠ پیادەی ئینكیشاری، بەپێی فەرمانی گوێ لێ گیراوی سوڵتان بنێرێ‌و، نامە بەچاوەشەكانی‌دا بۆ سوڵتان حسێن بەگ‌و میرەكانی‌تر بنێرێ، بۆ ئەوەی لەشوێنێك دا كۆ ببنەوە بۆ قۆستنەوەی هەلی چۆلیی سنورو ناوچەكە، بۆ پەلاماردانی زۆراب‌و داگیركردنی قەلاّكانی، بەیارمەتی خواو، گرتن‌و راونان‌و دورخستنەوەی لەولایەتەكەی.

كەنامەو نێردراوەكەمان گەیشتن، پاشای ناوبراو ٢٠٠ سوارو پیادەی بەغدادی ناردو، ئاگاداری كردین نامەی بەتەتەردا ناردوە سوڵتان حسێن بەگ‌و میرەكانی تر پەلە بكەن لەناردنی یاریدەو فریاكەوتن دا.

لێخران‌و گیرانی مەئمون بەگ

لەماوەی ١٠ رۆژدا، سوڵتان حسێن بەگ‌و محەمەد بەگ پێكەوە هاتن، بەندە پێشوازیم لێ كردن. لە ٥ مەیدانەكەدا كەقەلاّی گوڵعەنبەری تێ دا دروست كراوە بارگەیان خست. بەتەمای ئەوە بوین بەیانی‌ی رۆژی داهاتو لەزنجیرەی چەقانەوە هەڵكشێین‌و، دەربەندی بك باسان ببڕین‌و پەلاماری ناوچەی مەریوانی زۆراب بدەین. بەیانی هەمان رۆژ هێزەكانی خۆمم نارد بۆ جێگەی ناوبراو، خۆم چوم بۆ ئەوەی سوڵتان حسێن بەگ ئاگادار بكەم لەوەی كردومە. لەگەڵ هەندێ

لەپیاوەکانم دا گەیشتمە خێوەتەکەی ئەوو لەئەسپەکەم دابەزیم، چومە ناو خێوەتەکەیەو لەتەنیشتیەوە دانیشتم. سوڵتان حسێن بەگ دەسبەجێ فەرمانێکی رەسمیی دەرهێنا، ناوەرۆکەکەی ئەمە بو: ((ولایەتی شارەزور بەمحەممەد بەگ دراوەو فەرمانی گرتنی تۆیش دەرچوە)) منیش وتم: ((فەرمان فەرمانی سوڵتانە، بەڵام چەند کەسێ بنێرن بۆ قەڵا کەسوکارو کەلوپەلەکانم دەرباز بکەن، ئێوە خۆتان کاروباری قەڵاکە باشتر ئەزانن!)) محەممەد بەگ قسەکانی منی وەرنەگرت، دەسبەجێ لەگەڵ هەندێ لەپیاوەکانی خۆیدا رویان کردە قەڵاکە.

بێگە بەگ کوڕی مەئمون بەگ (٩١٥-٩٥٧)

(مەئمون بەگ:١٦) دەربارەی سەردەمی باوکی نوسیوێتی:

لەکاتێك دا ئەم بەندەیە: مەئمونی کوڕی بێگە بەگی عادلانی... رۆژانی تەشریف هێنانی شاهنشاهی جیهان... مورادخانی سێیەم بۆ سەر تەختی سەڵتەنەت، ئەم بەندە سوکە هەلی لستنەوەی دەروازەی بەرزی بەدەرفەت زانی، خۆی پێ بەناسین بداو بڵێ: باوکی خوا لێ خۆشبوم بێگە بەگ لەکاتی پێشودا حاکمی شارەزور بو، لەرۆژانی فەتحی بەغدادا بەهێزی شکێنەری سولەیمانیو مەهابەتی پاڵەوانانەی سوڵتانی ساڵی ٩٤١ هـ، دڵسۆزیو بەندایەتی خۆی بۆ سوڵتان دەربڕی، ئینجا کار گەیشتە ئەوەی ئەم بەندەیە لەئەنجامی دوزمانیی غازی خانی باغیدا خرایە زیندانی بەغدادەوە. هەروەها ئەم وتارە ئەو بەڵایانەی بەسەر ئەلقاس میرزا هات ئەگێڕێتەوە.

قزلباش لەشارەزور

رێچەڵەکی بەندە بێگە بەگ ئەگەڕێتەوە بۆ ئەبو عوبەیدەی جەڕاح لەعەشەرەی مەبەشەرەو ئەمیری موئمینان عەباس. یەکێ لەباپیرە مەزنەکانی، بەناوی عادل، لەسەرەتای رۆژانی کوشتاری جەنگیزییە زۆردارەکان دا والی شارەزول بوە. نەوەکانی گوێڕایەڵی فەرمانی پاشاکانی هەردو عیراق بون، تا قەزاو قەدەری ئیلاهی ئیسماعیلی کوڕی حەیدەری هێنا. کەئیسماعیل زانی، بێگە بەگ ئامادە نیە گوێڕایەڵی دەسەڵاتی بێ‌و گوێ بەفەرمانەکانی نادا، یەکێ لەسەرکردەکانی: چایان سوڵتانی راسپارد، کەدوانزە میر بەر فەرمانی بونو، پێیان ئەوتن سوڵتانو سەرکردایەتی هێزی زۆریان ئەکرد، بچێ بۆ داگیرکردنی وڵاتی بێگە بەگ. کەئەم هێزانە گەیشتنە خاکی شارەزور ئاوایییەکانی ناو دەشتەکەیان وێرانو کاول کردو، سێ لەقەڵاکانیان کرد بەکەلاوە، بەڵام قەڵایەکی قایمیان پێ نەگیرا کە بەشاخێکی سەختەوە بو. ماوەی ساڵێك گەمارۆیان دا، تا لێی نائومێد بونو بەجێیان هێشت. شەڕی روبەڕو لەنێوان هەردو لا نەئەقەوما

جگە لەو شالاوانەی دوژمنان بەردەوام لەهەمو لایەکەوە ئەیانهێنایە سەر ناوچەکە.

بەیعەت بەعوسمانی

زۆری پێ نەچو ناوچەی شارەزور، بەعینایەتی مەلیکی مەنان، کەوتە ناو پارێزراوەکانی سوڵتانیەوە. بەداگیرکرانی ولایەتەکانی دیاربەکرو موسڵ تا لای هەولێر، شارەزوریش چوە ناو مەمالیکی پارێزراوەوە. ئینجا کەوەزیری گەورە ئیبراهیم پاشا، رەحمەتی خوای لێ بێ، بڕیاریدا بچێتە سەر وڵاتی عەجەم، بۆ زستان لەحەلەبی پارێزراو ئارامی گرت، بێگە بەگ هەواڵەکەی بیست نامەیەکی درێژی نوسی، تییدا رونی کردبوەوە کەئەوان لەباووباپیریانەوە ئەهلی سوننەتو جەماعەت بون. تا ئەو کاتە لەنێوان ئەوانو قزلباشدا چەند جارێ شەڕو پێکادان قەوماوە. نامەکەی بۆ گەیاندنی بەدەروازەی بەرز بەکوێخاکەیدا حەیدەر ناو رەوانە کرد. کوێخا نامەکەی گەیاندو ئاستانەی بەرزی ماچ کرد. کەسوڵتان سلێمانی قانونی لەوە ئاگاداربو کەبەندە بێگە بەگ توشی چی بوە، عینایەتی سوڵتانی سەرریژی کرد، ئەحکامی شەریفی بو دەرکردو باشترین چاردێری کراو، بەنامەی پڕ لەلوتفو بەزەیی سەربەرز کرا.

سوڵتان سلێمان بە کوردستان دا تێ ئەپەڕێ

ئیبراهیم پاشای سامدارو سەنگین. لەبەهاری ئەو ساڵەدا بەرەو وڵاتی عەجەم چو، لەشکری لەئوجانی ئازەربایجانی نزیك تەورێز بەزاندو بەقەد ژمارەی ئەستێرە خێوەتی هەڵدا، کەڕاوەی سوڵتان سولەیمان، خوا بەهەشت بکاتە مەئوایو رەحمەتی خوای لێبێو بیبەخشێ، ئوجان بەهاتنی شەرەفاویو، لەشکری سەرکەوتویش بەلوتفی بوژایەوە. بەڵام زۆری ناخایاند زستانی سەخت هات، کەڕاوەیش ناچاربو بەشاخەکانی قەرەخاندا بەسەر ولایەتەکانی هەمەدانو دینەوەردا بەرەو عیراقی عەرەبی بڕوا. لەکاتێکدا گەیشتنە ماهی دەشت توشی سەرمای سەختی زستانو کەمیی خۆراكو ئازوقە بون، پیادەیەکی زۆری لەشکرەکە مردن، هەروەکو باربەرەکانیشیان تۆپینو ئەسپو ئێسترەکانی عەرەبانەی تۆپەکانیان رانەکێشا وەستان. کێشەکە خرایە بەردەم سوڵتانی کامەرانو چارەی لێ پرسرا. فەرمانیدا تۆپەکان لەشاخی پشتەدا بشارنەوەو ئەگەر توانرا بیگەیەننە دەشتو بیهاوێنە ناو ئاوی قەرەسوو، عەرەبانەکانیش بسوتێنن بۆ ئەوەی نەکەونە دەس دوژمن. سوڵتان هەر فەرمانێکیدا جێبەجێ کرا. ئینجا سوڵتان بەرەو بەغداد بزوت. کەهێزەکانی گەیشتنە زەنگابادی سەر بەولایەتی بەغداد بەکلیلی قەڵای بەغدادی پێشوازی کرا. خۆشی لەشکری

سەرکەوتوی داگرت کە بەزوترین کات ئەچنە ناوی بۆ پەیداکردنی ئازوقە، لەروباری دیالە کە بەنۆرێ ئاسراوە نزیك کەوتەوە، هەر کەچونە ناو ئاوەکەوە ولاخە شەکەتەکانیان نقوم بونو زۆریان خنکان.

لەنێوان سولتان سلێمانو بێگە بەگ دا

کەسولتانی گەورە بەتەمای بەسەربردنی پاشماوەی وەرزی زستان گەیشتە بەغدادو، بەسامو شکۆوە لەوێ جێگیر بو، پرسی کەکێ خاوەنی نزیکترین ولایەتە لەشوێنی شاردنەوەی تۆپەکان، شارەزاکانی ناوچەکە وەلامیان دایەوە:" ولایەتی شارەزور لەو شوێنەوە نزیکە، حاکمەکەیشی ناوی بێگە بەگە، کە لەئەهلی سوننەتو جەماعەتەو، لەشەرو دوژمنایەتیدا بوە لەگەڵ قزلباش. لەسەردەمی رابوردودا کەسانێکی ناردوە بۆ دەربڕینی بەندایەتی سولتان." سولتان فەرمانیدا چاوەشێ بەسوارەوە بنێرن پێی رابگەیەنێ: " کاتی خۆی دلسۆزیو گوێڕایەلێتان بۆ ئاستانەی بەرز دەرکەوتوە، بەلام مەرجی دلسۆزیو گوێڕایەلی ئەوەیە تۆپەکانی لەرێگە بەجێمان هێشتون بگەیەنیتە بەغداد، بەوەیش خزمەتەکانت بزر نابێو رەنجەکانت بەفیڕۆ ناڕوا، بەزەیی پاداشتی منیشت پێ ئەبرێ..."

موسەلا چاوەش، رەحمەتی خوای لێ بێ، فەرمانی بەرزی گەیاندە بێگە بەگ. بەفەرمانی هومایونی خوشحاڵ بو. دەسبەجێ زۆرابی برای لەگەڵ چاوەش باشی بەدیاریەکی زۆرەوە نارد بۆ دەروازەی دەولەت، بۆ ئەوەی بەسولتان بلێ:" بیستمانو گوێڕایەلین، فەرمانی بەجێ ئەهێنین. با ئەو رێبەرانە بێن کەشوێنی شاردنەوەی تۆپەکان لەناو روباردا ئەزانن، بۆ ئەوەی بەگیانو سەر ئەو خزمەتە بکەین!" زۆرابی ناوبراو چو بۆ ماچکردنی ئاستانەی بەرزی سولتانیو راسپێرییەکانی پێ راگەیاند.

سولتان سوپاسی خوای کردو بەستایشەوە دوعای خێرو سەرکەوتنی بۆ بێگە بەگ کردو، دلنەوایی زۆرابی سنجەقی میهرەوانی پێ بەخشی. فەرمانی ناردنی ئەوانەیدا کەتۆپەکانیان لەئاوەکەدا شاردبوەوە لەگەڵ تاقمێ سایەقی لێوەشاوەی عەرەبانە لەرێکابی میردا بەدیاری شایانەوە بۆ لای میر بێگە بەگ. کەنێردراوەکان گەیشتن، بێگە بەگ فەرمانیدا ئاسنگەرو دارتاشەکانی ولات کۆبکرێنەوە بۆ ئەوەی عەرەبانەکان چاك بکەنەوە، هەروەها فەرمانیدا ژمارەی پێویست ئەسپو ئێستر ئامادە بکرێن بۆ راکێشانی عەرەبانەو تۆپەکان. لەکاتێکدا خەریکی ناردنی تۆپەکان بون چاوەش باشی گەیشتو فەرمانێکی پێ بو کە:" لەبەر ئەوەی من بەتەمای سەفەرم بۆ تەورێز. بەسەر شارەزوردا ئەبێ ئازوقەو ئالیك ئامادە بکرێو بایەخ بەناردنی تۆپەکان بدرێ بۆ بەغداد. لەسەر

مەمالیك‌و خزمەتکارەکانیش پێویستە هاورێ لەگەڵ براکەت خەریکی ئامادە کردنی ئازوقەو پارێزگاری تۆپەکان بن تا بەهار!"

سوڵتان سلێمان دیسانەوە بەکوردستاندا تێ ئەپەڕێ

سوڵتان بەغدادی بەرێگای داقوق‌و کەرکوك دا بەجێ هێشت. بەناو دەربەندی ئیمانشادا تێپەڕی‌و گەیشتە دەشتی شارەزور، بەو رێگایەدا رائەبورد کەهەناوی ئەسکەندەری زولقەرنەینی تێدا نێژراو بو. رۆژانی جەژنی قوربانی لەنزیك قەڵای قزڵجەدا بەسەر برد. خادیم سلێمان پاشا، کە لەولایەتی میسرەوە هات بوو هەزاران مەمالیکی تایبەتی، خاوەن تاجی زێڕین‌و مەناتقی زیوین‌و جلوبەرگی ئاوریشمین‌و سەربازی پڕ چەك کە بەجوانترین جل رازابونەوە بەسواری ئەسپە عەرەبیەوە، لەگەڵ بو. لەو کاتەدا دایانە پاڵ لەشکرگای لەشکری سەرکەوتو لەشارەزور. زۆراب بەفەرمانی بێگە بەگ بەدیاری‌و کلیلی قەڵاکانەوە هات‌و، مەنزڵ بەمەنزڵ ئازوقەو ئالیکی پێویستی لەشکری دابین ئەکردو، لەگەڵ پێشەنگی تیپەکانی سوڵتان دا بو تا گەیشتنە باژێڕی مەراغەی سەر بەئازەربایجان. ئەوسا هەمو جۆرە رعایەت‌و ئیعزازی لەسوڵتان پێ گەیشت. زۆراب بەفەرمانی سوڵتانیی گوێ لێ گیراوەوە بۆ بێگە بەگ دەربارەی گەیاندنی تۆپەکان بەبەغداد بەزوترین کات، کەفەرمانی گوێ لێ گیراو گەیشتە بێگە بەگ، لەو کاتەدا ئەو لە زەنگابادی سەر بەولایەتی بەغداد بو. کوێخا عوسمان پێشوازی لەتۆپەکان کرد، کەسلێمان پاشای میری میرانی بەغداد بۆ ئەم ئیشەی نارد بو، تۆپ‌و کەلوپەل پێویستیەکانی تری لەبێگە بەگ وەرگرت بیگوێزێتەوە بۆ بەغداد، چەندین پیاوی کارامەی عەشیرەتەکانی خۆیشی لەگەڵ نارد بۆ ئەوەی بەسەلامەتی بیگەیەننە بەغداد.

بێگە بەگ گەڕایەوە شارەزورو بەچاوی بێدارەوە چاودێریی هەواڵە نوێکانی سوڵتانی دەسەڵاتداری ئەکرد، لەجێی خۆیدا جێگیرو ئەوەندەی توانی بوی پیاوی کۆ کردبوەوەو، ئامادەبو بۆ بەجێهێنانی هەر کارێکی پێی بسپێردرایە. لەم کاتەدا زانی کەسوڵتانی بەتوانا بەشکۆو سامەوە لەتەورێزەوە گەڕاوەتەوە بۆ نزیك یانەی بەرزی سەڵتەنەت، بێگە بەگیش بەهەمو پتەوی‌و پایەداریەکەوە لەنیشتمانەکەی خۆیدا مایەوە لەخوای عەزوەجل ئەپاڕایەوەو، ئایەتی ئەخوێندو نزای ئەکرد بۆ دەوامی سوڵتان‌و مانەوەی بەختیاری‌و، ناو بەناویش دڵسۆزیی‌و بەندایەتی خۆی نوێ ئەکردەوە.

ئەیویست نێردراو رەوانە بکا بۆ دەروازەی بەرز، جارێکیتر نیشاندانی بەندایەتی بۆ نوێ بکاتەوە، بەڵام نە رێوشوێنی نیشاندانی بەندایەتی ئەزانی‌و

شارەزای چۆنیەتی دەربڕینی نەریتی ملکەچی‌و کەساسی بو. ناردی بۆلای حسێن بەگی داسنی والی‌ی هەولێر لەم ڕووەوە یارمەتی بدا. حسێن بەگ، کەزەعامەتی دیاربەکری بەدەسەوە بو، کوێخا مەجنونی نارد. کەبەندە کوێخا مەجنون هات، بێگە بەگ ئیبراهیمی برای لەگەڵ نارد تا ئەوەندەی ئەتوانن دیاری لەگەڵ خۆیان هەڵبگرن بۆ پێشکەش کردنی بەدەروازەی بەرز. کەنێردراوەکان گەیشتنە ئاغجە قەلعە، ئەوەی چاوەڕێ نە ئەکرا ڕویدا. غازی خان کەپێشتر لەخزمەتی چوقە سوڵتاندا بور، پەروەردەی ئەوو لەبەردەسی ئەودا گەورە بوبو، بەلام لایەنی شای بەردابوو و دابویە پاڵ دەروازەی بەرزی سوڵتانی، نیوەی ولایەتی بەغدادی بەپلەی میری میران درابویە. چوقە سوڵتانیش خۆی لەسەردەمی سەڵتەنەتی شا ئیسماعیلی سەفەوی‌دا حاکمی مەندەلیجین‌و دینەوەری دراوسێی شارەزول بو. لەبەینی ئەمان‌و ئەوان دا، لەسۆنگەی غیرەتی قەومایەتی‌و دینییەوەو، بۆ پاراستنی هەژاران‌و بێنەوایان، شەڕو شۆڕی زۆر قەوما بو. شوێنەواری کینەو دوژمنایەتییان لەناودا مابو. غازی خان تاقمێ لەپیاوەکانی خۆی بەدوی نێردراوەکان دا: ئیبراهیم‌و کوێخا مەجنون، نارد لەئاغجە قەلعە کتوپڕ هەڵیان کوتایە سەریان، کوێخاکەی بێگە بەگ حسێن ناوو کوێخا مەجنون‌و چەند کەسێکی تریان لێ کوشتن. ئیبراهیم بەعینایەتی ملکی قەدیم لەم چورتمە رزگاری بور بۆ هەڵات بۆ هەولێر. پاش دو ڕۆژ ڕۆیشتن گەیشتە پێشگای حسێن بەگ، ئەوەی لێی قەومابوو بەدرێژی بۆی گێڕایەوە.

لەکاتێك دا خەریکی ئەوە بون بێگە بەگ لەوە ئاگادار بکەن کەنێردراوەکان چییان لێ بەسەر هاتوە، غازی خانی ناوبراو کوێخاکەی ئەنێرێ بۆ بەر دەروازەی بەرز. بۆ ئەوەی بڵێ:" ولایەتی شارەزول شایستەی ئەوەیە ببێتە بارەگای میری میرانێ، ئەگەر هیمەت بکەیت‌و هێزێکی لەشکر بدرێ بە بەندە فەتحی ولایەت کارێکی ئاسانە.

بەجۆرە نامەکەی غازی خان بو بەهۆی دەرچونی فەرمانی هومایونی شەریف بۆ لەشکرەکانی دیاربەکرو مەرعەش‌و شام‌و حەڵەب کەپشتیوانی سلێمان پاشای میری میرانی بەغداد بکەن بۆ پەلاماردانی شارەزول. سلێمان پاشا بۆ ئەوەی لەمەسەلەی لەشکرکێشی‌دا بۆ سەر شارەزول سەر لەبێگە بەگ بشێوێنێ، نامەیەکی بۆ نوسی کەوا ئەچێ بۆ سەر جەزائیر. بێگە بەگ وەڵامی دایەوە نامەکەی بەپیاوێکی خۆی‌دا بۆ نارد تێیدا نوسی بو:" ئەگەر فەرمان بدەن هێزێکتان بەسەرکردایەتی ئیبراهیمی برام دا بۆ ئەنێرم" سلێمان پاشا وەڵامی دایەوە پێویست ناکا کەس بنێری، خەریکی کۆکردنەوەی دەنگوباسی قزڵباش بە.

لەکاتێك دا بێگە بەگ لەدڵسۆزی دا پایەدارو بەدڵێکی پڕ لەدڵسۆزیەوە
لەخوای عەزەوەجەل ئەپاڕایەوە، کە لەشکر بەزویی سەربکەوێ، هەندێ
لەهەژارانی رەعییەتی هەواڵیان بۆ هێنا، لەشکرێ بەقەد ژمارەی ئەستێرە
هاتونەتە ناو سنوری شارەزول‌و قەڵای حورینیان گرتوە. بێگە بەگ دەسبەجێ
کوێخاکەی بەنامەیەکەوە نارده لای سەرداری سوپای سەرکەوتو سلێمان پاشا: "
چ خیانەتێ لەم بەندە دڵسۆزە دەرکەوتوە تا لەشکر بنێرن بۆ ئازاردانی؟ ئەگەر
قەڵاکانتان ئەوێ ئەوا بەندەو هەرچیەکی هەیەتی هی گەورەمانە، من
کەبەندایەتی خۆمم بۆ سوڵتان راگەیاندوە نرخی قەڵاکان چیە؟ ئەگەر سوڵتان
بەندایەتی من قوبوڵ ناکاو قەڵاکانی ئەوێ کلیلی قەڵاکانی بەبەندایەتی خۆمەوە
پێشکەش بێ" پاشای ناوبراو سوێندی گەورەی بەخوا خوارد کەدەستی ئەو لەم
هێرشەدا نەبوە، بەڵکو ئەمە ئەنجامی نامەی غازی خان بوە، ئەوە هیچ
گومانێکی لەسەر راستی‌و راستگۆیی ئەم نیە." بۆ نیشاندانی دۆستایەتی بێگە
بەگ کلیلی قەڵاکانی‌و دیاریەکی زۆری بەم بەندەیەدا بۆ پاشای ناوبراو نارد.
کەکلیل‌و دیاریەکان گەیشتن پاشا لەسەر راستی دڵنیابو، فەرمانی بڵاوە پێ
کردنی سەربازەکانی داو، ئەم بەندەیەی، سەرەڕای کەمی تەمەنی، لای خۆی
بەبارمتە گل دایەوە.

سەردەمی بەگەکان:

سورخاب بەگ (٩٤٥-٩٧٥) و نەوەکانی

-١-

کەمەئمونی دوەم بەدیلی رەوانەی دیاری رۆم کرا، وڵاتەکەی بێ سەرپەرشت ایەوە، سورخاب بەگی مامی، ئەم دەرفەتەی بەهەل زانی دەستی بەسەر وچەکانی ژێردەستی مەئمونی برازای داگرت، هەروەها ناوچەکانی ژێردەستی ەمەد بەگی برایشی داگیر کرد. محەمەد بەگ هەڵات و پەنای بۆ رۆم برد.

-٢-

نزیککەوتنەوەی ئەردەڵان لەدەرباری سەفەوی

ئەلقاس میرزای سەفەوی لەسەر دەسەڵات لەشا تەهماسبی برای ەڵگەڕایەوە، پەنای بۆ سوڵتان سلێمانی قانونی برد (٩٥٤). ئەو کاتە گەرمەی ەنگی ٢٠ ساڵەی رۆم و عەجەم بو. لەلایەن عوسمانیەوە پێشوازیەکی گەرمی لێ راو، لەشکرێکی گەورەیان بۆ سازدا. لەشکرکێشیەکە سەرکەوتو نەبو. ئەلقاس سا سوڵتان بیکوژێ هەڵات بۆ شارەزورو، چوە لای سورخاب بەگ. شا تەهماسب ردیە سەر سورخاب، ئەلقاسی تەسلیم بکا، سورخاب بۆ ئەوەی وڵاتەکەی کەوێتە بەر هێرشی قزلباش، ئەلقاسی تەسلیم کردن(٩٥٦). تەهماسب وەیەك ئەلقاسی برای لەقەڵای قەهقەهەدا زیندانی کرد، ئینجا فەرمانیدا سەر قەڵاکەوە فڕێیان دایە خوارەوەو مرد.

تەسلیم کردنی ئەلقاس بەتەهماسب، بوە هۆی نزیك کەوتنەوەی سورخاب دەرباری سەفەوی. تەهماسب لەپاداشتی ئەم چاکەیەدا موچەی ساڵانەی بۆ رخاب بڕیەوەو ئیتر بەلای ئەواندا ساخ بوەوە. عوسمانیەکانیش لەتۆڵەی ئەمەدا ەئمونیان لەبەند ئازاد کرد، بەڵام لەباتی گێڕانەوەی بۆ ئەردەڵان حیللەیان پێ ارد.

-٣-

بنکەی حوکمڕانی میرەکانی ئەردەڵان لەقەڵای زەڵم بوە. قەڵای زەڵم بەقەد شاخی سورێنەوەیە. شوێنێکی عاسیو دژوارە، کەوتۆتە لایەکی چەپەکەوە، هیچ شارو ئاوایییەکی گەورەی لەنزیك نەبوەو هیچ ڕێگەو بانێکی گرنگیشی پیدا تێ نەپەڕیوە. ناوچەیەکی کەم دەرامەتو هەژار بوە.

مەئمونی دوەم، کەدوای باوکی کاروباری وڵاتی گرتە دەس (٩٤٢)، ئیتر نەیتوانی خۆی لەشەڕ دورەپەرێز بگرێ. سوڵتان حسێن بەگی میری بادینان، بە لەشکری عوسمانییەوە هاتە سەریو، لەقەڵای زەڵمدا گەمارۆیدا. سەرەنجام ناچاربو خۆی بەدەستەوەدا. بەگیراوی ڕەوانەی لای کاربەدەستانی عوسمانی کراو خرایە زیندانەوە.

سورخاب بەگ، مامی مەئمون، ڕێی بۆ چۆڵ بو ناوچەکەی هێنایە ژێردەستی خۆیەوە. ئەمیش خۆی لەبەشداریی لەشکرکێشییەکانی جەنگی ٢٠ ساڵەی ئێرانو عوسمانی دور ڕاگرتوە. چەپەکیی ناوچەکەو، دابڕاویی لەمەیدانە سەرەکییەکانی جەنگەوە، یارمەتیدەری بون.

-٤-

قەراردادی ئاماسیە

هەردو دەوڵەت: ئێرانو عوسمانی، لەئەنجامی کێشەی ناوخۆو هەڕەشەی دەرەکیدا، ناچاربون شەڕ ڕابگرنو، پەیمانی ئاشتی ببەستن. دوای ئاڵوگۆڕی چەندین نامە لەنێوان گەورەکاربەدەستانو، شا تەهماسبی سەفەویو سوڵتان سلێمانی قانونیدا، ئێرانو عوسمانی لەڕەجەبی ٩٦٣ (مایسی ١٥٥٥)دا گەیشتنە ڕێککەوتنێك، کە لەمێژودا بە((قەراردادی ئاماسیە)) ناسراوە.

ئەم ڕێککەوتنە زۆرتر بەپێی سەرەتای ((باری هەبو)) ڕێك خرابو، هێزی هەر لایەك گەیشتبوە هەر جێگایەك لەوێدا مایەوە. بەم پێیە: ئازەربایجان هەموی بەر ئێرانو عیراقی عەرەبی هەموی بەر عوسمانی کەوتو، ئەرمەنستان، گورجستانو، کوردستان، بەشێکی کەوتە ژێر دەستی ئێرانو بەشێکی کەوتە ژێر دەستی عوسمانی. لەئەنجامی ئەمەیشدا قەڵەمڕەوی ئەردەڵان بو بەدو بەشەوە: هەورامان، مەریوان، بانە، سەقز کەوتنە ناو سنوری عەجەمو، شارەزور، شارباژێر، قەرەداخ کەوتنە ناو سنوری ڕۆم.

(شەرەفنامە: ٢٠٦-٢٠٧)و بەدوی ئەویشدا مێژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: ٣٢-٣٣)و (مەستورە: ٣٣)و (حدیقە: ١٢٣-١٢٤)و (تحفە: ٩٧-٩٨) ئەڵێن: سورخاب بەگ ناوچەکەی محەممەد بەگی برای زەوت کرد. محەمەدیش بۆ ئەوەی

ئەردەڵان بهێنێتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە پەنای بۆ رۆم برد. هێزێکی گەورەیان دایە. چونە سەر قەڵای زەڵمو گەمارۆیاندا. گەمارۆدان دو ساڵ درێژەی کێشا. شا تەهماسب هێزی بەفریای گەمارۆدراوەکانەوە نارد. لەشکری عوسمانی دەوری قەڵایان بەرداو بڵاوەیان لێ کرد. گەمارۆدراوەکان، چونکە لەمێژبو لەناو قەڵاکەدا گیریان خواردبو، کەڵکیان لەو هەلە وەرگرتو خۆیان دەربازکردو هەر یەکەیان بەلایەکدا رای کرد. یەکێ لەسەرانی لەشکری عوسمانی چۆڵیی قەڵاکەی بەهەل زانیو، یەکسەر چوە ناویو گرتی. قەڵای کرد بەبنکەی خۆیو لەوێوە دەستی بەسەر ناوچەکەدا گرت. ((لەوساوە-٩٦٩-شارەزور وەسەر قەڵەمرەوی عوسمانی خرا.)) بنکەی میرایەتی ئەردەڵان ئیتر لەقەڵای زەڵم هەڵکەنراو گوێزرایەوە قەڵای مەریوان.

ئەم شەڕە لەو ساڵەدا ئەگەر قەومابێ یا نە، ئەمە هیچ لە راستیە ناگۆڕێ کە: شارەزور بەپێی قەراردادی ئاماسیە لە٩٦٣وە خرابوە سەر قەڵەمرەوی عوسمانی، ئەگەر ئەم شەڕەیش بوبێ بۆ جێبەجێکردنی بوە.

-٥-

نەوەکانی سورخاب بەگ

سورخاب بەگ بەقسەی هەندێ ٦٠ ساڵو بەقسەی هەندێکی تر ٦٧ ساڵ حوکمڕانی کردوەو ١١ کوڕیشی هەبوە: حەسەن بەگ، ئەسکەندەر بەگ، ئەسلەمس(!) بەگ، شاسوار بەگ، سارۆخان، قاسم بەگ، سوڵتان عەلی بەگ، یەعقوب بەگ، بارام بەگ، زولفەقار بەگ، بیسات بەگ.

-٦-

رەچەڵەکی میرانی سۆران

مێژونوسەکانی ئەردەڵان، (لب: ٣٤)و (مستورە: ٣٤)و، (حدیقە: ١٢٥)و (تحفە: ١١٥) هەمویان لەسەر ئەوە یەکن کە: بارام بەگی کوڕی سورخاب بەگ کەئەو زەمانە بەفەرمانی باوکی کراوە بەحاکمی ئامێدیو رەواندز، باپیری زنجیرەی بنەماڵەی میرانی سۆرانەو، هەمویان سورن لەسەر ئەوەی کەمیر محەمەدی میری رەواندزو هەریرو کۆیە، کە لەو سەردەمەدا یەکێ لەپیاوە ناسراوەکانی ناوچەکە بوە، لەنەوەی بارامی کوڕی سورخابە.

ئاگاداریەکانی(شەرەفنامە: ٤٨٤) کەکۆنترین سەرچاوەی مێژوییە باسی بنجوبناوانی هەردو بنەماڵەی ئەردەڵانو سۆرانی کردبێ، لەم روەوە هیچ بەڵگەیەك بەدەستەوە نادا، کەبارام بەگ باپیری میرانی سۆران بێ. جگە لەوەیش شەرەفخان کەباسی سورخاب بەگی کردوە، لەم بارەیەوە هیچی نەوتوە. لەناو

زنجیرەی میرانی سۆرانیشدا بارام بەگیان تیّدا نیە. بۆیە ئەم قسەیە جیّگەی گومانە.

-٧-

سولّتان عەلی بەگ کوڕی سورخاب بەگ

لەپاش ماوەیەکی کورتی حوکمڕانیی بەگەنجی مرد. دو کوڕی منالّ: تەیمور خانو هەلّۆ خانی لەپاش بەجیّ ما. دایکی ئەم دو کوڕە، کچی مونتەشا سولّتانی ئیستاجلو بوە، کەیەکیّ بوە لەگەورەکانی قزلباش (شرفنامە: ٢٠٨). ڕەنگە سورخاب دوای بەدەستەوەدانی ئەلقاس میرزا، لەکاربەدەستانی دەرباری سەفەوی نزیك بوبیّتەوەو، ئەم ژنو ژنخوازیەیش بەرهەمی ئەوە بوبیّ.

-٨-

بیسات بەگی کوڕی سورخاب بەگ (٩٧٥-٩٨٦)

کوڕەکانی سولّتانی عەلی بەگ منالّ بون، لەبەر ئەوە مامیان بیسات بەگ کاروباری ولاّتی گرتە دەس. کەتەیمورو هەلّۆ گەورە بون چونە دەرباری شا ئیسماعیلی دوەم (٩٨٤-٩٨٥) بۆ ئەوەی حوکمی ولاّتەکەیان لەمامیان بۆ وەربگرێتەوە، بەلاّم بەهۆی پەشیّوانی هەلومەرجی دەربارەوە سەرکەوتو نەبون.

تەیمور کیّشەی زۆری بۆ مامی دروست ئەکرد. تالاّنو ڕاوڕوتی ئەکردو ئاژاوەی خست بوە ناوچەکەوە بەلاّم زەفەری بەمامی نەبرد تاخۆی بەدەردی خوا مرد (٩٨٦).

-٩-

تەیمور خان کوڕی سولّتان عەلی بەگ (٩٨٦-٩٩٨)

بەمردنی مامی کاروباری گرتە دەس. تا سەردەمی تەیمورو هەلّۆ نازناوی هەمو میرەکانی ئەردەلاّن ((بەگ)) بوە، لەدوای ئەمانەوە ئیتر هەمو نازناوی ((خان)) یان هەلّگرتوە.

دوای مردنی شا تەهماسب (٩٨٤) سەرانی قزلباش ئیسماعیلی دوەمیان لەزیندان دەرهیّناو، لەجیّی باوکی کردیان بەشای ئیّران. ئیسماعیل زیاتر لە ١٩ سالّ بەتەنیا لەزیندانی قەلاّی قەهقەهەدا بو. کەبو بەشا کەوتە کوشتنی براو خزمەکانیو، سەرانی قزلباش. سەرانی قزلباش پیلانیّکیان لیّ گیّڕا کوشتیان (٩٨٥). سەرانی قزلباش دوای ململانیّیەکی زۆر، تەنیا کوڕی زیندوی تەهماسب، محەممەدی خودابەندەیان، دانا بەشای ئیّران. محەممەد (٩٨٥-٩٩٦) بودەلّەو بیّکارەبو، سەرەڕای ئەوەیش چاو کتوکوێربو. ئەم بەناو شا بو دەسەلاّتداری ڕاستەقینەی دەربار هاوسەرەکەی بو.

هەلومەرجی ناوخۆی ئێران پەشێواوو نێوانی لەگەڵ عوسمانی تێك چوبو. سەرلەنوێ بارودۆخی جەنگ زاڵ بوبو بەسەر پێوەندیەکانیاندا. بابیعالی ئەیویست هەل لەلاوازی دەربارو پەشێوانی هەلومەرجی ئێران بهێنێ‌و، لەچەند لاوە پەلاماری ئێرانیان‌داو، سەرزەمینێکی فراوانیان لەرۆژئاواو سەروی ئێراندا، تەنانەت تەورێزیشیان، داگیر کرد. هێزەکانی ئێران بەری ئەم هێرشانەیان پێ نەئەگیرا.

تەیمور خان، بەهۆی پشێوی ناوخۆی ئێران‌و کزی دەسەلاتی دەرباری سەفەویەوە، نێوانی خۆی لەگەڵ عوسمانی چاك کرد. وەکو (شەرەفنامە: ٢٠٩) ئەڵێ: سالی ٩٨٦ پەنای بردە بەر سولتان مرادی سێیەم (٩٨٢-١٠٠٤). سولتان لەداهاتی زەوییە تایبەتیەکانی شارەزور موچەی سالانەی بۆ بڕییەوەو، هەر چوار کوڕیشی بەخەلات سەربەرز کردن: سنە، حەسەناوا، قزلجە، زەلم، شارەزور درا بەسولتانعەلی. قەرەداخ بە بداغ. مەریوان بەمراد بەگ. شارباژێڕ بەمیر عەلەمەدین.

تەیمور خان لەهەولی فراوانخوازی‌دا بو، هەولی ئەدا ناوچەکانی دراوسێی لەکرماشان، هەمەدان، ورمێ، داگیر بکا. لەگەڵ کەلوڕو لوڕ توشی شەڕ هات. لەکاتی گەمارۆدانی قەلای زەڕینکەمەر (گەڕوس)دا کوژرا (٩٩٨).

پەراوێز: ١. سنە ئەو کاتە هێشتا بنیات نەنرابو. ٢. وەکو دەریش ئەکەوێ قەلەمڕەوی ئەردەلان لەو کاتەدا بەزۆری خواروی کوردستان، بەتایبەتی بەشێکی سلێمانی ئێستای گرتۆتەوەو، سنورەکەی لەناو ئێراندا تەسك بوە.

سەردەمی خانەکان:

هەلۆ خان (٩٩٨-١٠٢٦)

لەدوای کوژرانی تەیمور خان هەلۆ خانی برای کاروباری ئەردەلانی گرتە دەس سەردەمی هەلۆخانیش ئێران هەر لەنائارامی‌دا بو. سەرانی قزلباش هەلیان کوتایە سەر کۆشکی شاو، بەبەرچاوی ئەوەوە ژنە دەسەلاتدارەکەیان کوشت. لەدوای زنجیرەیەك پیلانگێڕان، شا محەمەد کەنارەگیری کردو عەبباسی کوڕی لەسەر تەختی شایەتی دانرا (٩٩٦-١٠٣٩). لەو کاتەدا دەرباری ئێران لەوپەڕی بێ دەسەلاتی‌و شپرزەیی‌دا بو. خانەکانی قزلباش هەر یەکەیان لایەکی ئێرانی بۆ خۆی دابڕی بو. عوسمانی ناوچەیەکی فراوانی ئێرانیان لەژێر دەس‌دابو. سوپای ئێران لەچاو ئۆردوی عوسمانی‌دا نارێکوپێك‌و لاوازو بێ بەش بو لەچەکی گەرم. شا عەباس پێویستی بەکات هەبو، بۆ ئەوەی هەلومەرجی ناوخۆی ئێران چاك

بکـاتو، دەسـەڵاتی دەربـار بـەهێزو، سـوپای ئێـران رێـك بخاتـەوە، ئەوەیشـی لەبارودۆخی جەنگدا لەگـەڵ عوسمـانی بـۆ نەئـەکرا. لەبـەر ئـەوە لەسـەرەتادا هەوڵیدا لەگەڵ بابی عالی ئاشتی بکا. شا عەباس، مەهدیقولی خانی چاوەشلوی حوکمڕانی ئەردەبێلی لەگەڵ برازیەکی بەدیاریەوە نارد بـۆ ئەسـتەموڵ. سـەفیری ئێرانی لەسەفەوی ۹۹۹دا رێککەوتنێکی لەئەستەموڵ لەگەڵ بابی عـالی ئیمـزا کرد. بەپێی ئەم رێککەوتنە:

۱. ولایەتەکانی ئەرمەنستانو شەکیو شیروان، گورجستانو قـەراباغ، شـاری تەورێزو بەشی رۆژئـاوای ئازەربایجـان، کوردسـتانو لوڕسـتانو قـەڵای نەهاوەنـد بەدەوڵەتی عوسمانی درا.

۲. هەردولا بەڵێنیان بەیەکتریدا دیلەکانی جەنگ بدەنەوە بەیەکتری.

۳. هەردولا بەڵێنیاندا بەیەکتری داڵدەی راکردوانی یەکتری نەدەن.

٤. دەوڵەتی ئێران بەڵێنیدا سـوکایەتی بەهاوسـەری پێغەمـەرو خەلیفـەکان نەکا.

٥. بۆ دەستەبەرکرنی جێبەجێ کردنی ئەم پەیمانە ئێران حەیدەر میرزای برازای شا عەباسی بەبارمتە لەلای بابیعالی دانا. (پارسادوست: ۳٥-۳٦)

هەڵۆخان لەم هەلومەرجەدا کاروباری ئەردەڵانی گرتە دەس. قـەڵاکانی زەڵـم، پڵنگان، حەسەناوای ئاوەدان کردەوە، مزگـەوتو خـانو، بـازاڕ، حـەمامی تـێدا دروست کردن. وڵات ئاوەدان بووەوە. هەڵۆخان بەهۆی قـایمیی قـەڵاکانیو، زۆریـی سوپاکەیو، سامانو زەخیرەوە، ((شا عەباسـی بـەهیچ نەئـەزانی)). (لـب: ٤٢) نێوانی لەگەڵ هەردو دەوڵەت رۆمو عەجەم باش کردبو. بەسەربەخۆیی کاروبـاری وڵاتی بەڕێوە ئەبرد.

شا عەباس هەروەکو دەسەڵاتی ناوەندیی بەسـەر هـەمو ئێراندا سـەپاندەوە، ئەیویست کوردستانیش بهێنێتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. شا عەباس چـەند جـارێ لەشکری کردە سەری، بەڵام بەسەرنەکەوتویی ئەگەڕانەوە.

هەلومەرجی کوردستان هەتاسەر بەم جۆرە نەمایەوە. لەسەردەمی هەڵۆخاندا ئاڵوگۆڕی بنەڕەتی بەسەر جۆری بەڕێوەبەرایەتی ئـەردەڵاندا هـاتو، بناغـەی ٤ نەریتی نوێ لەم میرایەتیەدا داڕێژرا.

-٢-

ناردنی بارمتە بۆ دەرباری ئێران

مێژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: ٤٤)، (مەستورە: ٤٤-٤٥)، (حدیقە: ١٣٠)، (تحفە: ١٠٥-١٠٦) بەکەمێ جیاوازیەوە چیرۆکی ناردنی یەکەم بارمتەی ئەردەڵانی ئەگێڕنەوە:

شا عەباس بەهێزێکی گەورەوە بۆ گرتنی کوردستان لەئەسفەهانەوە مەنزڵ بەمەنزڵ کەوتە رێ لەمەیهەمی ئەسفەندئاباد بارگەی خست. بۆ تەماشای چیاکانی کوردستان و رێگەوبانەکانی ئەچێتە سەر شاخێکی بەرز. ئالی (عەلی) بالی زەنگەنە، کەلەو کاتەدا جڵەوداری تایبەتی شا بو، لەگەڵی ئەبێ، شا عەباس هەواڵی کوردستانی لێ ئەپرسێ. ئەویش کەخۆی بەکورد دائەنێ و ئەیەوێ چاکە بکا ئەڵێ: ((کوردستان چیای گەورەو قەڵای قایمی وای تێدایە باڵداریش نایگاتێ و، بەردەڵانی سەخت و باریکەرێی پڕ درەختی کەیەکانگیر ئەبن هیچ ملبەرزێ ناتوانێ بەسەریدا سەربکەوێ، سەرەڕای ئەوەیش شەڕکەری شێرگلێن و تازای لێیە کەهەر یەکێکیان لەگەڵ رۆستەم و ئەسفەندیار لافی بەرامبەری و لەگەڵ ئەفراسیاوی تورك دەعوای هاوسەری ئەکەن چاك وایە حەزرەتی شا دەس لەمە هەڵ بگرێ ئەگەر خوانەخواستە لەکاتی پێکاداندا شکان بەسەر سوپای شادا بێ، ئەم ئەنگ و شورەبیە تاقیامەت لەناو بنەماڵەی سەفەویدا ئەمێنێ!"

شا عەباس قسەکەی ئالی بالی ئەچێتە دڵ و، واز لەو بیرە ئەهێنێ کە بەزۆر داگیری بکا.

شا عەباس دەرگای گفتوگۆو دۆستایەتی لەگەڵ هەڵۆخان کردەوە. بەنامەو خەڵات و دیاری هێنایە ژێر باری فەرمانبەری و گوێڕایەڵی. خان ئەحمەد خانی کوڕی وەکو نیشانەی گوێڕایەڵی بە بارمتە رەوانەی دەرباری شاهی کرد. لەو کاتەوە ئیتر ئەمە بو بەنەریتێکی پێڕەوی کراوی دەربار، هەمیشە یەکێ یا چەند کەسێ لەمیرەکانی ئەردەڵان لەدەربارەکانی سەفەوی، ئەفشار، زەند، قاجاردا بارمتە بن.

-٣-

تێکەڵاوی ژن و ژنخوازی

مێژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: ٤٥)، (حدیقە: ١٣٠)، (تحفە: ١٠٧) چیرۆکی ژنهێنانی خان ئەحمەدخان ئەگێڕنەوە، کەشا عەباس لەبەر لێهاتویی زەڕینکولاهی خوشکی لێ مارە کردوە. بەڵام (مستورە: ٤٥-٤٦) لەهەمویان زیاتر بایەخی بەم چیرۆکە داوەو، وەکو لەپێشینانی بیستوە، تێکەڵاوی ئەکا

بەئەفسانەو خەیاڵی ژنانەو ئەنوسێ: ((پاش ماوەیی کەبەهرەو توانی خان ئەحمەد خان لەشا عەباس رون بوەوە، لەپایەو پلەی زیادکردو خوشکە گەوهەرە درەخشانەکەی نێو گەوهەردانی شاهێتییو ئەستێرە پرشنگدارەکەی ناو بورجی سەڵتەنەتی، کەناوی زەڕینکولاە بو، پێبەخشیو سەری بەزاواو خەزوریی شا بەرز بوەوە. وێڕای ئەوەی کەمێژو لەم بارەوە زۆری لەسەر نەڕۆیشتوە، بەڵام وەك لەپێشینانم بیستوە، داوی نیشانکردنی زەڕینکولاە، ئەو گەوهەرە گرانبایە ئەختەربلندە، بەهاوسەری خان ئەحمەد خان قایل نەبو.

حەزرەتی پاتشا کەلاوچاکیو ئازایەتی خان ئەحمەد خانی لێ رون بوو دلێریو کەلەمێردیی کەجێگەی شانازیی بنەماڵەی ئەردەڵان بو، لەئاوێنەی بیریدا رەنگی دابوەوەو سەردەرانەی تالاری بەبونی بەختەوەرانەیەوە رازاندبوەوەو بەفەڕی هێنابو، زەڕینکولاهی بۆ ئەو جێگایە کەئاسمانی بو، لەسەر زەوی جێگیر ببو، لەتەنیشت خۆیەوە دانا، ئەنجا فەرمانیدا کە لەدەرگای حەوشەوە خان ئەحمەد خان بێننو لەدەرگایەکی دیکەشەوە، نەڕەشێرێکیان، کەچەندین ساڵ بو لەکن شێرەوانەکانی شا لەزنجیر درابو، بەرەڵڵاکەن. شێری تایەن لەو چەقی مەیدانەدا هەڵی کردە سەر خان ئەحمەد خانو پەلاماریدا، ئەو هۆژەبرە چاونەترسە نەسڵەمییەوە، یەکسەر شمشێری دلێری هەڵکێشاو بەهێزی بازوی شێرانەیو دەمی شمشێری دلێرانەی شێرەکەی کوشتو لەناوی برد. شای سەفەوی ئەگەرچی ئازایەتیو دلێریی خان ئەحمەد خانی لەبەر چاو زیاتر بو، بەڵام لەکوشتنی شێرەکەو بێباکی ئەو دلێرە، ناوبراوی سەرزەنشت کرد. خان ئەحمەد خان لەوەڵامدا فەرموی:"ئێمە دو شێری هاوتاو دلاوەر پەلاماری یەکترمان دا، یەغباڵ هێنایو بەخت سواربو، من ئەوم بەزاند." شا فەرمایشتە جوانەکەی ئەو لاوچاکەی زۆر بەدڵەوە چوو، زەڕینکولاە بەهاوسەریی ئەو هومای کەشکەلانی بلندیە شادبو. ئینجا بەرێو رەسمێکی شایانی شاریاران بۆو بە بەزەكو دۆزەكو دەبدەبەو سەنسەنەیێکی لەشانی گەورەپیاوان بوەشێتەوە هەردو پرشنگدار جوت بونو بەیەك گەیشتن."

دیارە ئەم چیرۆکە ئەفسانەییە دروستکراوی خەیاڵی ژنانی بنەماڵەی ئەردەڵانە، بۆ ئەوەی ئازایەتیەکی نائاسایی بدەنە پاڵ کەسێ کە لەخەیاڵی ئەواندا پیاوێکی نائاساییو پاڵەوانێکی بێ وێنە بوەو، بەم چیرۆکە شانو شکۆی بەرز بکەنەوە.

هەروەکو ئەم چیرۆکە بەسەر زمانەوە بوەو، مەستورە لەپێشینانی خۆی بیستوەو لەمێژوەکەیدا تۆماری کردوە، چیرۆکێکی تریش هەر بەسەر زمانەوە

بوه، ئـەبێ ئەویشـی بیسـت بـێ، بـەڵام بـۆ ڕێـز لێـتـان لـەم بنەماڵەیـە خـۆی لەگێڕانەوەی بواردوە. لەپێش ئـەمو لـەدوای ئـەمیش، جگـە لەنوسـەری (سـیر الاکراد: ٤٥) کە لەبنەماڵەی ئەردەڵان نەبوە. کەسێك لەمێژونوسەکانی ئەردەڵان باسیان نەکردوە.

دەماودەم ئەگێڕنەوە: خاتو کلاوزەڕ حەز لەیوسف یاسکە ئـەکا کەنۆکـەرێکی قۆزی خۆیان بوەو دەستی لەگەڵ تێکـەڵاو ئـەکا. خـان بەکەینوبـەینی کـلاوزەڕو یوسف ئەزانێ. لەسەر ئەوە یوسف سزا ئـەدار، فـەرمان ئـەدا لەچـینی دیـواردا بەزیندویەتی بینێژن. یوسف شاعیرێکی دەم پاراو بـوە. لەگـەڵ هـەمو چـینێکی دیوارەکەدا شیعرێك ئەڵێو، لەخان ئەپاڕێتەوە لێی ببورێ. ئەم هەمو پاڕانەوەیـە کەلکی نابێ چینەکانی دیوارەکە ئەگاتە ڕاسـتی سـەری. ئەوسـا ئـیتر ئومێـدی بـەژیانو لێبـوردن نـامێنێ. بـۆ دەربڕینـی داخـی دڵـی ئەکەوێتـە جنێـودان، ئەڵێ:"ئەگەر ئـەمکوژی(...)، ئەگـەر نـامکوژی(...)، خـاتو کـلاوزەڕ کەوتـە ژێرمەوە." وەستاکە بۆ ئەوەی بەیەکجاری یوسـف بێـدەنگ بکـا تۆپـەڵێك گـەچ ئەماڵێ بەدەمیدا.

بەشـی یەکـەمی چـیرۆکەکە هـەموی لەهەڵبەسـتراو ئەچـێ. شـا عـەباس خوشکێکی نەبوە ناوی زەڕینکولاه بێو، هیچ سەرچـاوەیەکی ئـەو سـەردەمەیش باسی ئەم ژنهێنانو شێرشکاندنە ناکات. ڕەنگە ئەم ژنـەی دراوە بـەخان ئەحمـەد خان، وەکو نوسەری (ذیـل:١٨) ئەڵێ: ((..یەکێ لەپەردەنشـینانی حەرەمسـەرای شاهی...)) بوبێ، نەك خوشکی شا. شاهەکانی ئێران هەرگیز لـەژنو پـارە ئێـر نەئەبون. حەرەمسەراکانیان هەمیشە پڕ بـوە لـەژنو کـەنیزەك. جاروبـار لێیـان بەخشیون. بۆ نمونە: شا سوڵتان حسێن، دوایـین شـای سـەفەوی، ٥ هـەزار ژنـی سیغە کردوە، لەوانە ٢ هەزاریان کچ بون. فەتحعەلی شای قاجاریش نزیکەی هەزار ژنو کـەنیزەك لەحەرەمسـەراکەیدا بـوە. جاروبـار هەنـدێ لـەم ژنانـەیان، بەکاربەدەستو دەستوپێوەندەکانیان ئەبەخشێ.

-٤-

گۆڕینی مەزەبی بنەماڵەی دەسەڵاتدار

میرەکانی ئەردەڵان تا هەڵۆخان هەمویان سوننە بون. لـەخان ئەحمـەد خانـەوە کە لەدەرباری شا عەباسدا پەروەردە کراوە، ئیتر بون بەشیعە. لەم ڕووەوە نوسـەری (ذیـل:١٨) ئـەڵێ: ((شـاه عەباسـی بەهەشـتی، خـان ئەحمـەد خـانی کـوڕی هەڵۆخانی چەند ساڵێك بەنەریتی قزلباشی پـەروەردە کـردو بەجلوبـەرگو نـازو نیعمەت، لەدابو شوێنی کوردیو عەشیرەیی دوری خستەوە. دوای ئەوەی خسـتیە

سەر رەسم و ریگای قزلباشی، بەنەزەری شاهانە چاوی لێ کردو یەکێ لەپەردەنشینانی حەرەمسەرای شاهی.. شانازی پێ بەخشی.))
تێبینی: دەربارەی ژنەکانی شاسولتان حسێن، بڕوانە: (رستم التواریخ: ٧٠-٨٣)و، دەربارەی ژنەکانی فەتحعەلی شا، بڕوانە (تاریخ عضوی).

نوسەری (سیر:٤٤)یش چیرۆکێکی تری هەلۆخان ئەگێڕێتەوە کەدیارە بیستویەتی و ئەلێ: ((لەسەر دینی ئیسلام و مەزهەبی ئەهلی سوننەت و جەماعەت بو. تەعەسوبێکی تەواوی لەگەلَ گروهی دوانزە ئیمامی هەبوو، هەرگیز ریگەی نەئەدان بێنە ولاتەکەیەوە. کەبیستی خان ئەحمەد خان خوشکی شای هێناوەو تاقمێ قزلباشی لەگەلَ خۆی هێناوە، وتی: "انا لله وانا الیه راجعون، زۆر ناخایەنێ کەدەعوەتی رافیزی لەکوردستاندا بلاو ئەبێتەوە!"
نوسەری (تحفە:١٠٩)یش، ئەگێڕێتەوە کە لەکۆڕێکدا هەلۆخان بەتوڕەییەوە روی کردۆتە خان ئەحمەدو نزای لێ کردوەو وتویەتی:"...رۆلە جوانە مەرگ بی! وا کەپێی قزلباشت هێنایە ناو مەملەکەتی کوردستانەوە..."
ناکۆکی شیعە-سوننە لەو سەردەمەدا زۆر توندوتیژو، یەکێ لەگرنگترین بیانوەکانی شەڕوشۆڕی نێوان رۆم و عەجەم بوە. ئێران مانی خۆی لەپێڕەوی مەزهەبی شیعەو عوسمانی مانی خۆی لەپێڕەوی مەزهەبی سوننەدا دیوە. گۆڕینی مەزەب بەناوی میرەکانیشەوە دیارە: کەلبعەلی، عەلیقولی، عەباسقولی، حەسەنعەلی، رەزاقولی... کەهەمو ناوی شیعەن.

-٥-

گلدانەوەی میرە گومانلێکراوو سەرکێشەکانی ئەردەلان لە پایتەختدا

مێژونوسەکانی ئەردەلان (لب: ٤٨-٥٠)، (مستورە: ٤٧-٥٠)، (حدیقە: ١٣٠)، (تحفە: ١١٠-١١١)، دەربارەی ناردنی هەلۆخان بەگیراوی بۆ دەرباری شا عەباس، بەکەمێ جیاوازیەوە هەموریان یەك چیرۆك ئەگێڕنەوە:
شا عەباس کەهاتە سەر تەخت، دەسەلاتی ناوەندیی دەرباری سەفەوی لەوپەڕی لاوازیدا بو، بەلام بەشێنەیی هێزی تێ گێڕایەوەو دەسەلاتی بەسەر سەرانسەری ئەرزی ئێراندا پەیداکردەوەو، گەورەو دەسەلاتدارە خۆجێییەکانی هێنایەوە ژێر باری فەرمانبەری. هەلۆخان، یەکێ بو لەوانەی گوێی نەدابوە شا عەباس و، نەچوبو بۆ لای و، لەشەڕو لەشکرکێشییەکانیشیدا بەشداری نەکردبو. دوای ناردنی خان ئەحمەد خانی کوڕیشی بەبارمتە، پێوەندییان هەر بەجۆرە مابوەوە.

شا عەباس داوای لەخان ئەحمەد خان کرد بگەڕێتەوە کوردستان، خۆی کاروباری وڵات بگرێتە دەستو بارکی بۆ لای ئەم بنێرێ. خان ئەحمەد بەخەڵاتو بەراتەوە گەڕایەوە بۆ کوردستانو کەوتە دڵنەوایی‌و راکێشانی خەڵك. هەڵۆخان بۆ رێز لێنانی کوڕەکەی کۆڕی میوانداری رێکخست. فەرمانی‌دا مێوژو گوێزێکی زۆریان هێناو بەسەر دانیشتوانی کۆڕەکەدا دابەشیان کرد. مشتێ مێوژو دو مشت گوێزو دو بەردیان لەبەردەم هەر یەکێکیان‌دا دانا. بەردەکان بۆ شکاندنی گوێزەکان بو.

خان ئەحمەد ئەم سفرەو خوان‌و ئەم میوانداریەی بەسوکایەتی ئەزانێ بۆ خۆی، بەتایبەتی کەئەم ماوەیەکی درێژی لەناو شارستانیێتی قزلباش‌دا بەسەر بردبوو، کەسانی بێگانەی بۆ ئەم سەفەرە لەگەڵ خۆی هێنابو. ناردی لەناو بارەکانی خۆی‌دا قوتوی رەنگینی پڕ لەحەلەویات‌و شیرینی جۆراوجۆری هێنایە کۆڕەکەوە. هەڵۆخان لەمە زۆر توڕە ئەبێ بەخان ئەحمەد خان ئەڵێ: " بەم شیرینیە ژیانی منت تاڵ کردو کاروباری کوردستانت گەیاندە جێیەکی زۆر خراپ!))
بەتوڕەییەوە لەکۆڕەکە هەڵئەستێ‌و ئەچێتە ناو قەڵای حەسەناواوەو دەرگاکانی لەڕودا دائەخا.

خان ئەحمەد خان گەمارۆی قەڵاکەی‌دا، بەڵام نەیتوانی بیگرێ تادایکی پاسەوانەکانی قەڵای هەڵفریواندو، مەلا یەعقوبی ناردە لای خان ئەحمەدو شوێنێکی بۆ دیاری کرد کەنیوەشەو لەو شوێنەوە بێتە ناو قەڵاوە. هەڵۆخان پێ ئەزانێ‌و لەگەڕانەوەدا مەلا یەعقوب ئەگرێ‌و بڕیار ئەدا لەسەر ئەم خیانەتە کەرۆژ بوەوە بیکوژێ. هەمان شەو خان ئەحمەد دەرگای قەڵای بۆ ئەکرێتەوە ئەچێتە ناوی، هەڵۆخانی باوکی ئەگرێ‌و رەوانەی ئەسفەهانی ئەکا، مەلا یەعقوبیش ئازاد ئەکا.

مەلا یەعقوب، کە بەتەمای مردن بو، بەجۆرێکی چاوەڕێنەکراو بەر بو. لەو کاتەوە ئیتر کەیەکێ ئەکەوێتە بەر هەڕەشەی مەترسیی مردنەوە، هاوار ئەکا:
((خوای مەلا یەعقوب رزگارم کە!)) ئەمە بوە بەپەندو کەوتۆتە سەر زار.

-٦-

ئەم نەریتانە کەبنەماڵەی ئەردەڵانی بەشاهەکانی ئێرانەوە ئەبەستەوە، ئەگەرچی لەسەردەمی شا عەباس‌دا داهێنران، بەڵام دوای نەمانی زنجیرەی سەفەویش، لەدەرباری ئەفشار، زەند، قاجاردا پێڕەوی کرا.

سەرەنجامی هەڵۆخان

شا عەباس، لەهەڵۆخانی ئەردەڵان دڕدۆنگ بو، چونکە بۆ دەربڕینی دڵسۆزیو فەرمانبەری، هەرگیز نەچوبوە لایو لە لەشکرکێشیەکانیدا بەشداریی نەکردبو. بەبیانوی ئەوەی هەڵۆخان لەبەر پیری کەنەفت بوەو، لەناو عەشائیردا دەسەڵاتی نەماوە، خان ئەحمەدخانی کوڕی، کەهەر لەمناڵیەوە لەدەرباری شادا پەروەردە کرابو، ناردەوە بۆ کوردستان، بۆ ئەوەی ئەم لەجێگەی باوکی ببێ بەوالی ئەردەڵان (١٠٢٣). (عالم ارا: ٨٦٧).

هەڵۆخان ئەمەی پێ خۆش نەبو، بەخۆشیی ئامادە نەبو کاروباری وڵاتی تەسلیم بکا. مێژونوسی سەفەوی ئەم لاملییەی هەڵۆخان بەجۆرێكو مێژونوسەکانی ئەردەڵانیش بەجۆرێکی تری لێك ئەدەنەوە. (عالم ارا: ٩٢٦) ئەڵێ: بەپێی سروشتی مرۆڤ کە تا ئەمرێ ئامادە نیە دەس لەماڵو مولکی دنیاو پلەو پایەو دەسەڵات هەڵبگرێ، کاروباری وڵاتی تەسلیمی خان ئەحمەدی کوڕی نەکرد. مێژونوسەکانی ئەردەڵانیش.ئەڵێن: خان ئەحمەدخان ڕەفتاری کوردیی عەشیرەتی گۆڕیبو بەڕەفتاری قزلباش‌و، هەڵۆخان ئەترسا سەربەخۆیی وڵاتەکەی بەهۆی ئەمەوە لەناو بچێ.

خان ئەحمەد ساڵی ١٠٢٦ دوای ئەوەی بەشەڕوشۆڕ هەڵۆخانی باوکی شکاندو ناچاری کرد بکشێتەوە قەڵای حەسەناوا، بەیارمەتی دایکی بەفێڵ قەڵای حەسەناواو، لەناو قەڵاکەیشدا باوکی گرتو، بەگیراوی ڕەوانەی ئەسفەهانی کردو، خۆی کاروباری ئەردەڵانی گرتە دەس. (عالم ارا: ٩٢٦)، (لب: ٤٩-٥٠)، (مستورە: ٤٨-٤٩)، (حدیقە: ١٣٠-١٣١)، (تحفە: (١١٠-١١١).

هەڵۆخان لەو کاتەدا وەکو (عالم ارا: ٩٢٧) ئەڵێ تەمەنی لەهەشتا تێپەڕی بو بەڵام بەحەفتا ساڵ ئەچو. شا بڕیاریدا پاشماوەی ژیانی لەسەڵتەنەتخانەی ئەسفەهان، بەسەر بەرێ.

بەقسەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان شا عەباس ڕێزی زۆری لەهەڵۆخان گرتوە، قازی مەلا شەریف ئەڵێ هەتا مرد لەئەسفەهان گل درایەوە، بەڵام (خەسرەو بەگ: ٥٠) ئەڵێ پاش ماوەیەك ڕێگە درا بگەڕێتەوە کوردستان بەو مەرجەی دەس نەخاتە ناو کاروباری ئەمارەتەکەوە. (مستورە:٤٩) هەردو قسەی گێڕاوەتەوە بێ ئەوەی ڕەئی خۆی بداو ئەڵێ خوا خۆی باشتری ئەزانێ. نوسەرانی (حدیقە: ١٣١)و (تحفە: ١١١) قسەکەی خەسرەو بەگیان وتۆتەوەو، ئەوەندەیان لێ زیاد کردوە کەدوای ٦ مانگ بەڕێزو سەربەرزیەوە ڕێگەی گەڕانەوەی دراوە، بەڵام (عالم

ارای عباسی: ١٠٧٠) مەسەلەکەی بەچاکی رون کردۆتەوەو، لەناو روداوەکانی ساڵی ١٠٣٦دا نوسیویتی: ((هەڵۆخان، لەمیرەکانی زەمانی شا... بو، بەو جۆرەی کەپێشتر باس کرا مەملەکەتی میراتیی بەخان ئەحمەدخانی کوڕی سپارد، بەپێی فەرمان لەئەسفەهان دانیشت بو. تەمەنی لە٩٠ تێپەڕی بو، لەم ساڵەدا بێ ئەوەی نەخۆش بکەوێ، کتوپڕ مرد)).

لێرەدا چەند پرسیارێ دێتە پێشەوە: تۆ بڵێی مێژونوسەکانی ئەردەڵان ((عالم ارای عباسی)) یان نەخوێندبێتەوە، کەیەکێ لەبەناوبانگترینی مێژوەکانی ئەوسای ئێرانەو، نوسەرەکەیشی روداونوسی رەسمیی شا عەباس‌و هاوزەمانی روداوەکە بوە. یان خوێندویانەتەوە، بەڵام باوەڕیان بەگێڕانەوەکەی ئەو نەکردوە؟ یاخود بۆ مەبەستێکی سیاسی ئەبێ ئەم روداوەیان گۆڕی بێ؟

خان ئەحمەد خانی یەکەم (١٠٢٥-١٠٤٦)

-١-

سەردەمی ژیان‌و حوکمڕانی خان ئەحمەدخان، سەردەمێکی نائارام‌و ئاڵۆزو پڕ شەڕوشۆڕ بوە. لەلایەکەوە شەڕوشۆڕی رۆم‌و عەجەم‌و لەشکرکێشی یەك لەدوای یەك، لەلایەکی ترەوە نائارامی هەلومەرجی ژیانی تایبەتی خۆی: خیانەتی خاتو کلاوزەڕی هاوسەری، بەشداری لەشکرکێشی بۆ سەر بەغدادو کەرکوك‌و موسڵ، شێت بونی، کوێرکردنی کوڕەکەی، هەڵگەڕانەوەی لەدەرباری سەفەوی، پەنابردنی بۆ عوسمانی، شکانی لەدەشتی مەریوان... بێگومان، خان ئەحمەد خان یەکێ بوە لەخانە هەرە گەورەکانی ئەردەڵان‌و، دەورێکی گرنگی لەروداوەکانی ئەردەڵان‌و ناوچەکەدا گێڕاوە. مێژونوسەکانی ئەردەڵان، هەمویان بەرێزێکی زۆرەوە چەندین لاپەڕەی مێژوەکانیان بۆ باسی سەروەریەکانی تەرخان کردوە، بەڵام زنجیرەی روداوەکانیان لێ تێکەڵاو بوە. درێژەیان بەهەندێ روداوی بچوك‌و بێ بایەخ داوەو، هەندێ روداوی گرنگ‌و کاریگەریان فەرامۆش یان بەکورتی گێڕاوەتەوە. لێرەدا، بەیارمەتی ئەوان‌و هەندێ سەرچاوەی مێژویی تر، هەوڵ ئەدەم سەرلەنوێ روداوەکان دابڕێژمەوە.

-٢-

شاعیرێکی ئەو سەردەمە روداوە گرنگەکانی ژیانی خان ئەحمەد خانی، بەحسابی ئەبجەد بەوردی بە٥ وشە، لە ٤بەیتی فارسیدا کورت کردۆتەو، ئەڵێ:

خان اکراد یعنی خان احمد

سال (بخت: ١٠٠٢) امد از عدم بیرون

سال (کج بخت: ١٠٢٥) یافت حکم جلوس
در (غلط: ١٠٣٩) گشت ابله و مجنون
باز صحت بیافت اندر (غم: ١٠٤٠)
یافت حکمی از پیشتر افزون
سال (غم ها: ١٠٤٦) هزیمتش دادند
رفت بیرون از این زمانه دون
کوردیەکەی:
خانی کوردەکان، واتە: خان ئەحمەد،
ساڵی (بەخت) لەنەبون هاتە دەرێ
ساڵی (بەختی کەچ) فەرمانی حوکمڕانی وەرگرتو، لە (غەڵەت)دا گەوج‌و شێت بو
لەناو (غەم)دا چاك بووەوە، لەجاران زیاتر دەسەڵاتی پەیداکرد
ساڵی (غەمەکان) شکاندیان‌و، لەم زەمانە دونە دەرچوە دەرێ!

-٣-

پەلاماردانی موکری‌و بڵباس

پێ ئەچێ خان ئەحمەد سەرەتای فراوانخوازی قەڵەمڕەوەکەی بە لەشکرکێشی بۆ سەر موکری‌و بڵباس دەس پێکرد بێ. لەم هێرشەدا بێ بەزەییانە کەوتۆتە راونان‌و کوشتن‌و تاڵانکردنیان. ئێلەکانی موکری‌و بڵباس لەو ئێلانەبون، کە بەدرێژایی سەردەمی سەفەوی، لەگەڵ دەسەڵاتی قزلباش‌دا لەململانێ‌دا بون. چەندین جار کەوتونەتە بەر هێرشی خوێناوی قەتڵوعام‌و تاڵانی سەرو ماڵ. یەکێ لەو هێرشە خوێناوییانە، لەساڵی ١٠١٩دا، شا عەباس خۆی سەرکردایەتی کردوە، کەمەلا جەلالی مونەجیم بەدرێژی گێڕاویەتیەوە. خان ئەحمەدخانیش کەپەروەردەی دەرباری شا عەباس‌و دڵسۆزی گوێڕایەڵی بێ چەنوچونی بوە، دورنیە هێرشەکانی ئەمیش درێژەکێشانی هێرشەکانی ئەو بوبێ. (بڕوانە: ملا جلال الدین منجم: ((تاریخ عباسی، یا روزنامە ملا جلال))، بەکوشش سیف الله وحیدنیا، تهران، ١٣٦٦)

-٤-

داگیرکردنی بەغداد

بەکر، یەکێ لەئینکشاریەکانی بەغداد کەگەیشتبوە پلەی سوباشی، دەسەڵاتی زیادی کردبو چاوی بڕی بوە ئەوەی ببێتە پاشای بەغداد، لەپیلانێکی شێوە کودەتاییدا پاشای کوشت‌و، ناحەزەکانی تری لەناوبرد. داوای لەبابیعالی

کرد خۆی بکەن بەپاشای بەغـداد. بابیعـالی کەسـێکی تـری دانـا بەپاشـاو تـا گەیشتنی ئەویش کەسێکیان نارد کاروباری بەغـداد وەربگـرێ تـا وەزیـری تـازە ئەگات، بەکر ئەمیشی کوشت. فەرمان درا بەحافظ ئەحمەد پاشـای والی دیـار بەکر والی تازە بباتە سەر شوێنەکەی. ئـەمیش هێزەکـانی پاشـاکانی دیاربـەکر، موسڵ، مەرعەش‌و سیواسـی کـۆکردەوەو بـەڕێگای موسـڵ‌و کـەرکوك‌دا بـەرەو بەغداد چو، لەسەروی شاردا، نزیك ئەعزەمیە، بارگەی خست.

دانوسەندنی نێوان بەکرو حافظ بەئـەنجام نەگەیشـت، چـونکە بـەکر سـوربو لەسەر ئەوەی فەرمانی پاشایەتی بەغدادی بـۆ دەربچـێ. چـەند شـەڕێ لـەنێوان هێزەکانی بەکرو حافظ دابو، بێ ئەوەی هێزەکانی حـافظ هیچ سەرکەوتنێ بەدەس بهێنن. بەکر کلیلی شاری بەغدادی بۆ شا عەباس ناردو داوای یارمـەتی لێ کـرد. شا عەباس ئەم هەلەی بەدەرفەت زانی، بۆ ئـەوەی عـیراق‌و پیرۆزگاکانی بگـرێ. دەسبەجێ فەرمانی بۆ حاکمەکانی سەرسنور، لەوانە حاکمی ئەردەڵان، کە ئەوسا خان ئەحمەد خان بو، دەرکرد، بەسەرکردایەتی حاکمی هەمەدان کۆببنەوەو، بچـن بۆ یارمەتیدانی بەکر سوباشی.

هێزێکی گەورەی ئێران بەسـەرکردایەتی قەرچـغای خـان گەیشـتە شـارەبان. لەوێوە هەواڵیان بۆ سەرداری عوسمانی نارد: لەبەر ئەوەی بەغداد بۆتە شـارێکی ئێرانی‌و، بۆ ئەوەی ئاشتی لەنێوان ئەم دو میللەتەدا دابین ببێ، داوایـان لێ کـرد ئەو ناوچەیە چۆڵ بکات. لێشاوی هێزی ئێرانی بەرێگاوەبو. حـافظ پاشـا، بـەرەو دوا کشـایەوە موسـڵ. قەرچـغای خـان گەیشـتە بـن دیـواری بەغـدادو داوای خۆبەدەستەوەدانی لەبەکر کرد. بەکر ملی نەدا.

شـا عـەباس لـەهاوینی ١٠٣٣ (١٦٢٣)دا گەیشـتە بەغـداد. گـەمارۆدانی بەغداد پێی نایە مانگی سێیەمەوە، پارێزەرانی قەڵاو دیوارەکان ورەیان بەرداو، محەمەدی کوڕی بەکر بەنهێنی لەگەڵ شـا پێکهـات شـاری بەدەسـتەوە بـدا بـەو مەرجەی ژیانی بپارێزێ. شەوی ٢٨ی تشرینی دوەمـی ١٦٢٣ سـەربازی ئێرانـی چونە ناو بەغدادەوە، لەبەیانی‌دا لەمنارەو سەربانی شوێنە بەرزەکانەوە شەیپوری سەرکەوتنی شـای ئێـران لێ دار. بـەکر گـیراو بـە بەرچـاوی محەمـەدی کوڕیـەوە بەئەشکەنجە کوژرا. هەمو سەربازەکانی عوسمانی‌و ژمارەیەکی زۆر سوننە گیران‌و، دەولەمەنـدەکان خرانـە ژێـر ئەشـکەنجەوە. شـا ئەیویسـت هـیچ سـوننەیەك بەزیندویەتی نەمێنێ. گۆڕخانەکانی ئەبو حەنیفەو شێخ عەبـدولقادری گـەیلانی روخێنران‌و، زۆری مزگەوت‌و قوتابخانەکان کرانە تەویلـە. بەهـەزاران ژن‌و منـاڵ بەدیلی نێردرانەوە ئێران‌و فرۆشران‌و، جارێکی‌کە وڵاتەکەی خۆیان نەبینیەوە.

شا عەباس دوای ئەوەی زیارەتی پیرۆزگاکانی کردو، سەفیقولی خانی بەحاکمی بەغداد دانا، خۆی گەڕایەوە ئێرانو، قەرچغای خان چوە سەر ولایەتەکانی موسڵو شارەزور، ئەویشیان گرت. (لۆنگریك: ٧٦-٨٠).

هەندێ لەمێژونوسەکانی ئەردەڵان عاتیفە هەڵی گرتونو، ئەم سەرکەوتنە جەنگیە: گرتنی بەغدادو کەرکوكو موسڵیان، بەپاڵ خان ئەحمەد خان داوە. (لب: ٦٠-٦١)، (مستورە: ٥٧-٥٨)، (حدیقە: ١٣٣)، (تحفە: ١١٦-١١٧) بێگومان خان ئەحمەد خان لە لەشکرکێشیەکانی ئێراندا بۆ سەر عیراق بەشداریەکی کاریگەری کردوەو، بەسوپای کوردستانەوە لەو لەشکرەدا کە بەسەرکردایەتی شا عەباس شاری بەغدادی گرتو، لەو لەشکرەدا کە بەسەرکردایەتی قەرچغای خان موسڵو کەرکوکی گرت، بەشدار بوە. (عالم ارا: ١٠٠٢-١٠٠٦) بەڵام نەخان ئەحمەد بەتەنیا قارەمانی ئەم سەرکەوتنە بوەو نەهێزەکەیشی هێزی سەرەکی شەڕەکان بوە، ئەمیش یەکێ بوە لەو سەدان میرو سەردارانەی کە لەسەرانسەری ئێرانەوە لەگەڵ شا عەباس هات بون بۆ گرتنی بەغدادو، هێزەکەیشی جۆگەیەکی بچوکی دەریای ئەو لەشکرە گەورەیە بوە.

-٥-

مێژونوسەکانی ئەردەڵان درێژە بە لەشکرکێشیەکانی خان ئەحمەد خان ئەدەنو ئەڵێن: چوە سەر رەواندز، حەریر، کۆیە، ئامێدیو، بۆ هەر یەکێ لەم شارانە حاکمێکی لەبنەماڵەی ئامۆزاکانی: کوڕو نەوەکانی بارام بەگی کوڕی سورخاب بەگ، کە کەشمەکەشی رۆژگار بێدەسەڵاتی کردبون، دانا. هەروەها موسڵی گرتو چوە سەر یەزیدیەکان کوشتاری زۆری لێ کردنو تالآنی کردن. ئەم سەفەرە وەکو (لب: ٦١) ئەڵێ: ٧ ساڵو ٣ مانگی خایاندوە.

هەرچەندە ئەم هەواڵانە زۆریان پێوە نراوە، بەڵام ئەبێ لەو ساڵانەدا بوبێ، کەبەغدادو موسڵو کەرکوك گیراوەو، دەسەڵاتی عوسمانی لەعیراقدا نەماوەو، عیراق بۆتە بەشێکی قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریەتی فراوانی سەفەوی. لەو ساڵانەدا خان ئەحمەد خان جگە لەوەی والی ئەردەڵان بوە، بەگلەربەگی شارەزوریش بوە. قەڵەمڕەوی ئەردەڵان لەهیچ سەردەمێك دا، نە پێش ئەمو نە دوای ئەم، بەئەندازەی ئەم سەردەمەی خان ئەحمەد خان فراوان نەبوە.

-٦-

خان ئەحمەدخان ساڵانی ١٠٣٩-١٠٤٠ توشی نەخۆشی ئەقڵیی بوە. نەخۆشینەکەی ئەوەندە سەخت بوە، گەورەپیاوانی ئەردەڵان ناچار بون لەژورێکی تەنیادا بەزنجیرکراوی زیندانیی بکەن. (عالم ارا)یش لەڕوداوەکانی ساڵی

١٠٣٩دا، لەم بارەیەوە ئەڵێ: ((خان ئەحمەدخان، کە لەخاسانی حەرەمی عیزەت‌و پەروەردەکراوەکانی ئەم دەوڵەتە بو... بەپێی فەرمانی شـا، والی‌ی گـوێلێگیراوی تایەفەکانی ئەردەڵان بو.. لەم کاتەدا توشی نەخۆشینێ‌بو نەیئـەتوانی کاروبـاری وڵات بەڕێوە ببات، لەبەر ئەوەی پشت بەمیر مەئمونی برای نەئەبەستراو، گومانی لێ ئەکرا بیکوژێ، کاربەدەستانی دەوڵـەت بەچـاکیان نـەزانی لـەوێ بمێنێتـەوە، هێنایانە دەربار بۆ ئەوەی پزیشکەکانی شا تیماری بکەن)).

نەخۆش کەوتنی خان ئەحمەدخان هاوزەمان بوە لەگەڵ چەند روداوی گرنگدا: مردنی شا عەباس (١٠٣٩)و هاتنی شا سەفی بۆ سەر تەختو، هێرشی گـەورەو فراوانی خوسرەو پاشای سەرداری عوسمانی بۆ سەر موسڵ‌و شـارەزوورو ئـەردەڵان‌و هەمەدان.

-٧-

داگیرکردنی ئەردەڵان

عـیراق‌و پیرۆزگاکـانی بـۆ دەوڵـەتی عوسمـانی گرنگیـەکی گـەورەی هـەبو، بەتایبەتی لەڕوی مەعنەویەوە. لەبەر ئەوە نەیئەتوانی وازی لێ‌بهێنێ. چەند جارێ لەشکری ناردە سەری سەرکەوتو نەبو.

(لۆنگریـك: ٨٧-٩٠) بەیارمـەتی سەرچـاوە عوسمانیـەکان دەنگوباسـی لەشکرکێشیەکی گەورەی عوسمانی بـۆ سـەر مەڵبەنـدی ئـەردەڵان ئەگێڕێتـەوە، کەخوسرەو بەگ‌و مەستورە لێی بێدەنگ بون‌و، (حدیقە)و (تحفە)یش بردویانەتـە سەردەمی حوکمڕانی سلێمان خانی کوڕی عەلەمەدین.

خوسرەو پاشا، لەئاياری ١٦٢٩ (١٠٣٩)دا، بـە لەشـکرێکی گـەورەوە بـەرەو عیراق بۆ ئازادکردنی بەغداد کەوتە رێ. بەسـەر قۆنیـەو حەڵـەب‌و دیاربـەکردا گەیشتە موسڵ. ئەو وەرزەی ساڵ زۆر سەخت بـو. لەهەنـدێ شـوێن بـەفری زۆرو لەناوەڕاستی عیراقدا بارانێکی زۆر بـاری. پیرەکـانی وڵات بەدرێـژایی تەمـەنیان بارانی وا زۆریان لەموسڵ نەدی بو. رێگەوبانەکان هەموی بوبون بـەقوڕو چـڵپاو. لەبەر ئەوە پەلاماردانی بەغدادیان لەو هەلومەرجەدا بەباش نەزانی.

هێزەکە لەزێی گەورە پەڕییەوە بـەنیازی ئـەوەی پـەلاماری خـواروی عـیراق‌و رۆژهـەڵات بـدا. لـەنزیك هـەولێر ئەنجومـەنێکی جـەنگییان بەسـت. حاکمـە ئێرانیەکانی هەولێرو کەرکوك هەڵاتن بۆ بەغداد. هـەمو سـەرکردەکانی سـوپاو سەرۆکی تیمارەکان‌و بەگەکانی کوردو شـێخەکانی عـەرەب، لـەم ئەنجومەنـەدا، بەشدار بون. دەرکەوت هێرش بەرەو خواروی عیراق، بەهۆی قوڕو چـڵپاوی رێگـەو

مەترسی گوشاری دوژمنانەی ئەردەڵان لەپشتەوە، لەکردن نایەت. بڕیار درا یەکەمین هێرش بۆ سەر شارەزور بکرێ، بۆ پاککردنەوەی لەلایەنگرانی ئێران.

ئەو کاتە هێشتا خان ئەحمەدخان والی ئەردەڵان‌و بەندەی دڵسۆزی شا بو، بەڵام خۆی نەخۆش‌و لەناو خزمەکانیشی‌دا زۆری تیّدا بو لایەنگری ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی‌ی سوننە بون. کەئۆردوی رۆم لەکەرکوکەوە بەرەو رۆژهەڵات کشا زۆر لەبەگەکانی ئەردەڵان‌و ۲۰ خانی کورد بۆ دەسماچکردنی وەزیر ئامادە بون.

سوپای عوسمانی لەبەردەم تولەڕێی شاخەکانی هەورامان‌دا لەگوڵعەنبەر (خورماڵ) راوەستاو، سەرکردەکانی ئەنجومەنێکی جەنگیی گرنگیان بەست. بڕیاریان‌دا ئەو قەڵا کۆنە ئاوا بکەنەوە، کەسوڵتان سلێمانی قانونی کاتی خۆی لەسەر سنور دروستی کردبوو، دوای ئەو شا عەباس روخاندبوی. پاش ۷ حەفتە کاری سەخت قەڵاکەیان دروست کردەوە. ئینجا خوسرەو پاشا پێشەنگی هێزەکانی نارده سەر وڵاتی ئەردەڵان، یەکەم ئامانجیان قەڵای مەریوان بو، گرتیان‌و هێزێکی پارێزگارییان لیّدانا. هێشتا هێزی سەرەکی عوسمانی لەشارەزور چاوەڕوان بو، زەینەڵ خانی شاملو، سەرکردەی گشتی هێزەکانی ئێران، لەهەمەدانەوە بەخێرایی جمی، بەتەمابو راستەوخۆ هەڵ بکوتێتە سەر شارەزور کەبنکەی ئۆردوی رۆمی لیّبو. سوپای قزلباش‌و ئۆردوی رۆم لەدەشتی مەریوان بەرەنگای یەك بون. لەسوپای قزلباش چەند هەزار کەس کوژراو، زەینەڵ خان بەشکاوی گەڕایەوە ئۆردوگای شا سەفی. شا لەسەر ئەم شکانە لەسەری زەینەڵ خانی‌داو، رۆستەم خانی لەجێگەی ئەو کردە سوپا سالار.

لۆنگریك نوسیویّتی کەخان ئەحمەدخان، لەم لەشکرکێشیەدا، لەگەڵ زەینەڵ خان بوە. ئەمە جێگەی گومانە، چونکە لەو کاتەدا باری تەندروستی خان ئەحمەد بەڕادەیەك خراپ بوە تین‌و توانی بەشداری تیّدا نەبوە. رەنگە ئەوەی بەشداربوە، سلێمان خانی کوڕی میر عەلەمەدین بوبیّ، کەیەکیّ لەنزیکەکانی شا سەفی‌و، دواتریش لەجێگەی خان ئەحمەدخان کراوە بەوالی ئەردەڵان. رەنگە هەر لەبەر ئەوەیش بیّ نوسەرانی حدیقەو تحفە لەژیننامەی ئەودا گێڕاویانەتەوە.

دوای ئەم سەرکەوتنە خوسرەو پاشا چوە ناو خاکی ئەردەڵانەوە. قەڵای حەسەناوای گرت‌و زۆری لیّ کوشت‌و تالاّنی کرد. لەحوزەیرانی ۱٦۳۰ (۱۰٤۰)دا گەیشتە هەمەدان. ٦ رۆژ کوشتاریان تیّدا کردو شارەکەیان تالاّن‌و وێران کردو گەیشتنە دەرگەزێن‌و ئەوێشیان وێران کرد.

لەئەنجومەنێکی جەنگی‌دا، سەرکردەکانی ئۆردوی عوسمانی بڕیاریان‌دا بەرەو بەغداد بگەڕێنەوە، بەتایبەتی ئیتر کەهاوینیش داهات بو، ئەو وەرزەی عیاق

لەباربو بۆ لەشکرکێشی. ئۆردوی رۆم روی بەرەو رۆژئاوا وەرگێڕا. بەلوڕستاندا گەڕایەوە دەشتی دیالەو، لەتشرینی دوەمدا دەوری بەغدادی دا. گەمارۆدانەکە سەرکەوتو نەبو. خوسرەو پاشا بڕیاری کشانەوەیدا لەرۆژانی یەکەمی ١٦٣١دا گەیشتە موسڵ.

-٨-

ساڵی ١٠٤١ خان ئەحمەدخان لەنەخۆشینەکەی هەستایەوەو، هەر ئەو ساڵە بەهێزێکی ئێرانیەوە بەرەو شارەزور بەرێ کەوت‌و، هێزەکانی ئەردەڵانیش دایانە پاڵی. هەمو ئەو شوێن‌و قەڵایانەی شارەزوری گرتەوە، کەساڵی پێشو لەشکری عوسمانی گرتبونی، نارچەکە هاتەوە ژێردەستی خۆی. ٥ لەو پاشایانەی لەم ناوچەیەدا دانرابون‌و، خان ئەحمەدخان لەم هێرشەدا راوی نابون، هەڵاتن بۆ موسڵ، لەسەر ئەم هەڵاتنە هەر پێنچیان کوشتن. (ذیل عالم ارا: ٥٩)، (لۆنگریك: ٩٠).

-٩-

سەرەنجامی خان ئەحمەدخان

سورخابی کوڕی خان ئەحمەدخان، کەوەکو (ذیل شرفنامە: ١٩) ئەڵێ: ((کەبنەچەکەی دەگەڕایەوە بۆ پەردەنشینانی حەرەمسەرای شاهی))، لەزەمانی شا عەباسەوە لەئەسفەهان لەدەرباری سەفەویدا بۆ پەروەردەکردن راگیرابو. شا سەفی دڵی لێ پیس کردو چاوی دەرهێنا. ئەم هەواڵە خان ئەحمەدخانی هەژاند. بەقسەی (ذیل عالم ارا: ١٨٩): ساڵی ١٠٤٦ لەئێران هەڵگەڕایەوەو پەنای بۆ دەوڵەتی عوسمانی برد.

لەو کاتەدا لەنێوان رۆم‌و عەجەمدا هێشتا بارودۆخی جەنگ بەردەوام بو، هێزێکیان بۆ یارمەتیداندا بەخان ئەحمەدخان. هێزێکی ئێرانی لەدەشتی مەریوان هاتە سەر ئەم هێزەی لەگەڵ خان ئەحمەدخان بو. شەڕ بەقازانجی ئێران بەلادا کەوت. لەشکری رۆم‌و خان ئەحمەدخان شکان (١٠٤٦). خان ئەحمەدخان بەشکاوی کشایەوەو چوە موسڵ. هەر لەو ساڵەدا لەتەمەنی ٤٤ ساڵیدا بەئاوارەیی لەموسڵ جوانەمەرگ‌و لەنەبێ یونس بەخاك سپێردرا. (لب: ٦٣-٦٦).

بەم پێیە ئەو هەواڵەی (حدیقە: ١٣٤)و (تحفە:١٢٠) ئەیگێڕنەوە، کەگوایە: خان ئەحمەدخان، کرماشان، هەمەدان، ورمێی هێناوەتە ژێر دەستی خۆی‌و، حاکمەکانی قزلباشی لێ دەرکردن‌و هی خۆی لەجێگە داناون‌و، سوڵتانی عوسمانی‌یش ولایەتەکانی موسڵ‌و کەرکوکی پێ بەخشیوە. ماوەی ٧ ساڵ

بەسەربەخۆیی حوکمڕانی کردووە، لەمینبەری مزگەوتەکاندا خوتبە بەناوی ئەمەوە خوێندراوەتەوەو سکەی پارەی بەناوی خۆیەوە لێ داوە... لەهیچ سەرچاوەیەکدا، تەنانەت لەمێژووەکانی خەسرەو بەگو مەستورەیشدا، پشتیوانی لەم چیرۆکانە نەکراوە، لەبەر ئەوە دور نیە هەڵبەستی خەیاڵی خۆیان بێ.

محەممەدخان کوڕی خوسرەوخان (١١٠٥-١١١٣؟)

-١-

ئەگەرچی خوسرەوخانی باوکی بەفەرمانی شا سلێمان کوژرابو، بەڵام خۆی لەدەزگای سەفەویدا لەئەسفەهان مابووەوە. شا سولتان حسێن، کەهاتە سەر تەخت، محەممەدخانی لەجێگەی خان ئەحمەدخان کرد بەوالیو ڕەوانەی کوردستانی کردەوە.

-٢-

بوژانەوەی میرایەتی بابان

لەسەردەمی ئەمدا، میرایەتی بابان، سەرلەنوێ بوژایەوەو، وەکو هێزێکی کاریگەر لەڕوداوەکانی ناوچەکەدا هاتە مەیدانەوە. سلێمان بەبە، ناوچەکانی مەرگە، شارباژێڕ، قەرەداخی هێنابوە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوەو، هێزێکی گەورەو دەزگایەکی زلی پێکەوە نابو. لەو ماوەیەدا قاتوقڕیو برسێتیەکی کوشندە لەبەغداد بڵاوبووەوە. سلێمان بەبە لەگەڵ دلاوەری، موتەسەڕیفی شارەزوردا بو بەشەڕی، دلاوەر کوژراو، سلێمان بەبە کەرکوکی گرت، کەناوەندی ولایەتی شارەزور بوو. والی بەغداد بەگفتو گەف ویستی بیهێنێتەوە ژێرباری فەرمانبەری، کەلکی نەبو. هێزی نارده سەری ئەویش چاری نەکرد.

-٣-

لەهەولی فراوانخوازیدا، سلێمان پەلاماری قەڵەمڕەوی ئەردەڵاتیدا. هەورامان، مەریوان، بانە، سەقزی گرت. محەممەدخان چاری هێرشی سلێمان بەبەی پێ نەکرا. شا سولتان حسێنی سەفەوی نامەی شکاتی بۆ سولتانی عوسمانی ناردو، لەهەمان کاتدا لەشکرێکی گەورەی بەسەرکردایەتی عەباسقولی خانی زیادئوغلی قاجار نارده سەری. لەدەشتی مەریوان لێکیاندا. دوای شەڕێکی خوێناوی سەرداری قزلباش سەرکەوتو، سلێمان بەبە بەتێشکاوی کشایەوە. (لب: ٧٤) ئەم هێرشەی سلێمان بو بەهۆی هەڵتەکاندنی دەسەڵاتی محەممەدخانو، دورخستنەوەی میرەکانی ئەردەڵان، تا چەندین ساڵ، لەکاروباری کوردستان.

ئەنجامەکانی شەڕی مەریوان (١١١١)

میر سلێمان، میری بابان بەشێکی وڵاتی ئەردەڵانی گرت. لەو کاتەدا محەممەدخانی کوڕی خەسرەوخان والی ئەردەڵان بو. والی خۆی بەرگەی ئەم هێرشەی نەگرت. شا سوڵتان حسێنی سەفەوی، لەلایەکەوە نامەی شکاتی بۆ سوڵتانی عوسمانی نارەو داوای سزادانی میری بابانی کردو، لەلایەکی ترەوە لەشکرێکی گەورەی بەسەرکردایەتی عەباسقولیخانی قاجار ناردە سەری. لەدەشتی مەریوان شەڕێکی قورس لەنێوان لەشکری بابان و سەفەویدا قەوما. لەشکری بابان شکا. ئەم شەڕە دو ئەنجامی بەدوی خۆیدا هێنا:

یەکەمیان، ئێران قەتڵوعامی کوردەکانی ئەردەڵان و، عوسمانی قەتڵوعامی کوردەکانی بابانی کرد.

((قاسم سوڵتانی هەورامی بەعەباس خانی سەردار رائەگەیەنێ کەمحەممەدخانی والی و ئەهالی کوردستان لەگەڵ سلێمان پاشای بەبە هەم بەیعەت و هەم داستان بون. سەردار حوکمی کوشتنی ئەهالی کوردستان دەرئەکا. منارەیەك لەکەللەی سەرەکانیان دروست ئەکەن و سەری قاسم سوڵتانیش لەسەرو هەمو سەرەکانەوە دائەنێن. من حفر بئرا لاخیە فقد وقع فیە)) (لب: ٧٦)، (مستورە: ٧٦-٧٧)و، بەقسەی (تحفە)و (حدیقە) لەسەر ئەم دوزمانیە، سەرداری لەشکری سەفەوی، ١ هەزارو ٥ سەد کەسی لێ کوشتن و، منارەیەکی لەکەللەی سەریان دروست کرد.

بەڵام بەپێچەوانەی قسەکانی (لب: ٧٦) کەئەڵێ: سلێمان بەبە (لەگەڵ تاقمێکی کەم هەڵات و رەوانەی ئەستەموڵ کرا))، یان قسەکانی (مستورە: ٧٧) کەئەڵێ: ((سلێمان پاشای بابان کە لەهەردو دەوڵەت یاخی ببو پاش وتووێژ لەگەڵ والی بەغدا چارەنوسی خۆی لەوەدا دیت، کەعوزر بۆ دەرباری عوسمانی بێنێتەوەو لێیان نزیك بکەوێتەوە.)) یان (لۆنگریك: ١٠٦) کەئەڵێ: ((لەئەستەموڵ بەخۆشیەوە پێشوازی لێ کرا..))، یان (زکی، تاریخ السلیمانیە: ٦٣-٦٤) کەئەڵێ: ((کرا بەحاکمی ئەدرنە))، بەڵکو وەکو (هامەر پورگشتال: ٤/ ٢٨٨٣) نوسیوێتی: ((لەزەمانی حکومەتی حەسەن پاشادا... بەیارمەتی پاشاکانی حەڵەب و دیاربەکر شکێنراو، لەگەڵ ١٧ بەگی کوردا کە لەیاران و یاوەرانی ئەو بون، کوژرا...)).

دوەمیان، لەهەردو ئەمارەتدا تا چەندساڵێ دەسەڵات لەم لا لەدەست بنەماڵەی ئەردەڵان و لەولا لەدەس بنەماڵەی بابان دەرچو.

لەم رووداوانەدا محەمەدخانی ئەردەڵان لێخرا، ئاخۆ ئەویش کوژراوە یان دور خراوەتەوە، مێژوەکانی ئەردەڵان، جگە لە (لب: ٧٧) کەئەڵێ تا ساڵی ١١١٣ والی بوە، ئەوانیتر لەو بارەیەوە هیچ زانیاریەك بەدەستەوە نادەن. بەڵام دەرباری سەفەوی دوای ئەوە تا ماوەیەك ئیتر راستەوخۆ حاکمی بۆ کوردستان داناوە. بەڕێز محەمەدخانی گورجی (١١١٣-١١١٦)، حەسەنعەلیخانی ئیعتیمادەل دەولە (١١١٦-١١١٨)، ئینجا حسەینعەلیخانی برای (١١١٨-١١١٩)، ئەمجا کەیخوسرەو بەگ (١١١٩-١١٢١) کراون بەحوکمڕانی کوردستان. (مستورە: ٧٩)، (تحفە: ١٢٨-١٣٠).

لەو لایش میرایەتی بابان لەو پەڕی نائارامیدا دابەش بوبو، ماوەی چەند ساڵێ ((موتەسەللیم))ی تورك راستەوخۆ بەڕێوەیان ئەبرد، تا خانە پاشا، لەسییەکانی ئەو چەرخەدا، هاتەوە مەیدان. (العزاوی: ٥/ ١٩١)، (لۆنگریك: ١٥٧).

تێبینی: بۆ درێژەی ئەم شەڕە بڕوانە: (ذیل: ٢٢)، (لب: ٧٤-٧٦)، (مستورە: ٧٥-٧٧)، (تحفە: ١٢٧)، (حدیقە: ١٤١)، (نوائی: ١٢٩-١٣٠)، (لۆنگریك: ١٠٥)، (امین زکی، تاریخ السلیمانیە: ٦٢).

بنیاتنانی شاری سنه

سلێمان خان کوڕی عەلەمەدین (١٠٤٦-١٠٦٦)

-١-

کەخان ئەحمەدخان لەدەرباری سەفەوی هەڵگەڕایەوەو پەنای بۆ رۆم برد، شا سەفی (١٠٣٩-١٠٥٢)، سلێمان خانی کوڕی میر عەلەمەدینی لەجیٚکرد بەوالی ئەردەڵان. میر عەلەمەدینی باوکی، لەسەردەمی خان ئەحمەدخان دا پەنای بۆ رۆم بردبو، بەڵام بەنائومێدی لەویٚ مردبو، ئەو کاتە سلێمان خان لەگەڵ ئەحمەدخان دا بەشداری شەڕو لەشکرکێشیەکانی بو. سلێمان خان ئازاو لێوەشاوەبو. خان ئەحمەدخان سڵی لیٚدەکرد، ویستی لەناوی بەریٚ. سلێمان لەخۆی ترساو هەڵات. پەنای بۆ دەرباری شا سەفی برد. لەپێشدا گوێی پیٚ نەدراو ژیانێکی ناخۆشی بەسەر ئەبرد. تا شا سەفی بەلەشکرەوە بۆ شەڕی عوسمانی چوە سەر قەڵای ئیرەوان. سلێمان لەم شەڕەدا ئازایەتی نواند. ئەمە بو بەهۆی نزیککەوتنەوەی لەدەزگای سەفەوی. کە خان ئەحمەدخان لیٚخرا، شا سەفی ئەمی نارد بۆ کوردستان.

-٢-

بنیاتنانی سنە

سلێمان بەڵێنی بە شا دابو، ((دارولمولکی کوردستان)) بگوێزێتەوە، ساڵی ١٠٤٦ هەمان ساڵی دەسپێکردنی حوکمڕانی خۆی‌و، تێشکانی خان ئەحمەدخان‌و مردنی، لەسەر گردێك لەجێگایەکدا کەناوی ((سینە)) بو قەڵایەکی قایمی دروست کرد. خانوو حەمامو مزگەوت‌و بازاڕی تیٚدا بنیات نا. چەند جۆگەیەکی لەدەشتی سەرنووی رۆژئاوای سنەوە راکێشاو، بە ٣ حوشترگەرو ئاوەکەی بۆ ناو قەڵا سەرخست. قەڵاکانی زەڵم، حەسەناوا، پڵنگانی روخاندو، ((دارولحکومە))ی ئەردەڵانی گوێزایەوە قەڵای تازە، کە لەناو خەڵکدا بە سنە ناوی دەرکرد. (لب ٦٧-٦٩)، (مستورە: ٦٤-٦٦)، (حدیقە: ١٣٦-١٣٧).

مێژونوسەکانی ئەردەڵان ئەڵێن نیاز لەروخاندنی قەڵاکانی زەڵم، حەسەناوا، پڵنگان، ئەوە بوە کەئیتر هیچکام لەمیرەکانی ئەردەڵان نەتوانن لەکاتی سەرپێچی‌و یاخی بوندا لەشاکانی ئێران خۆیانی تیٚدا قایم بکەن. رەنگە ئەمە هۆیەك بیٚ، بەڵام هۆی لەمە گرنگتر ئەوەبوە: میرەکانی ئەردەڵان ویستویانە بنکەی ئەمارەتەکەیان لەسنوری دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی‌و دەستدرێژیەکانی پاشەڕۆژی دور بخەنەوە. بەتایبەتی دوای ئەوەی شارەزور، شارباژێڕ، قەرەداخ لەسنوری قەڵەمڕەوی ئەماندا نەماو، کەوتە سنوری دەوڵەتی عوسمانیەوە، ئیتر

ئەم قەلایانە هەمو کەوتبونە سەر سنورو، بەئاسانی لەشکری دوژمن نەگەیشتە سەریان.

گوێزانەوەی میرەکانی ئەردەڵان لەقەلایەکەوە بۆ قەلایەکی‌تر، پێوەندی بەخۆشیی‌و ناخۆشیی ئاوو هەواو، هەژاریی‌و دەوڵەمەندیی ناوچەکەو، هاتوچۆی بازرگانی‌و، کاروباری رۆشنبیرییەوە نەبوە، بەڵکو هۆی بڕیاردەر لەپلەی یەکەم دا، هەمیشە ئاسایش بوە. دروستکردنی شاری سنەیش هەر لەبەر هۆی ستراتیجی-جەنگیی بوە.

سنە بەدرێژایی چەند قەرن، جگە لەوەی ناوەندی دەسەلاتی والیەکانی ئەردەڵان بو، بو بەمەڵبەندێکی گرنگی شارستانی، خوێندەواری، رۆشنبیری‌و بازرگانی.

-٣-

گرتنەوەی بەغدادو پەیمانی زەهاو

سوڵتان مرادی عوسمانی لەشکرێکی گەورەی سازداو خۆی لەگەڵی بەرێ کەوت بۆ گرتنەوەی بەغداد. شا سەفەوی کابرایەکی لاوازو زۆرتر خەریکی رابواردن‌و خۆشگوزەرانی بو، تا دەوڵەتداری‌و لەشکرکێشی. دوای گیرانی بەغداد گفتوگۆی لەگەڵ سوڵتانی عوسمانی دەس پێ‌کرد. ئەم گفتوگۆیانە ساڵی ١٠٤٩، بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکیە ئەرزی، دینی، سیاسیەکانیان، بە بەستنی((پەیمانی زەهاو)) کۆتایی هات، کەگرنگترینی هەمو ئەو پەیمان‌و رێککەوتنانە بو، کە تا ئەو کاتە لەنێوان ئەم دو دەوڵەتەدا بەسترابون. بەپێی ئەم پەیمانە:

سنوری نێوان هەردو دەوڵەتی لەقافقاسەوە تا سەروی خەلیج: لەئاخسقە، قارس، وان، شارەزور، بەغداد، بەسرە، دیاری کرد. لەم دابەشکردنەدا: مەریوان، قەلای مەریوان، دەرەتەنگ، لەگەڵ هۆزەکانی پیرەو زەردویی بەر ئێران کەوت. بەدرە، جەسسان، مەندەلی، سەرمیل، درنە، قەلای زەلم، قزلجە، سەرچاوەی چەمی چەقان لەگەڵ هۆزەکانی زیادین‌و هارونی لەئێلی جاف بەر عوسمانی کەوتن.

ئێران بەڵێنی‌دا ئیتر لەمینبەری مزگەوتەکانەوە واز لەسوکایەتی بەخەلیفەکانی راشیدین‌و سەحابەکانی پێغەمبەر بهێنن‌و، عوسمانی بەڵێنی‌دا کەرەفتاری باش لەگەڵ زائیرانی پیرۆزگاکانی عیراق‌و، حاجییانی ئێرانی بکرێ.

هەردولا بەڵێنیان بەیەکتری‌دا کەدالدەی راکردوانی یەکتری نەدەن. (الراوی: ٢١١-٢١٦) (پارسادوست: ٤٥).

-٤-

سەرەنجامی سلێمان خان

سلێمان خان هەتا سەر نەیتوانی لەو شارەدا بژی کەخۆی بنیاتی نابو. دوای ئەوەی سولتان مراد هێرشی کرد بۆ سەر بەغدادو گرتی. خوسرەو پاشا بەلەشکرێکی گەورەوە پەلاماری شارەزوری‌دا. شارەزور، قەرەداخ، قزلجە، شارباژێری گرت‌و چوە مەریوانەوە. وەکو (مەستورە: ٦٦) ئەلێ: ((... لەبەرئەوەی کەسنورەکانی بەدەست رۆمەوە بون‌و سلێمان خان توانستی ئەوەی نەبو بەرەنگاریان بێتەوە، شا سەفی لێی بەگومان کەوت، بۆ ئەسفەهانی بانگ کردو لەوێی هێشتەوەو نەی هێشت جارێکی دیکە بۆ کوردستان بگەرێتەوە، هەر لەوێ مایەوە تا فەرمانی خودای بەجێ هێنا)).

-٥-

کەلبعەلی خانی کوڕی سلێمان (١٠٦٠)

سلێمان کە لەئەسفەهان مرد، مورید سولتانی کەلوڕ سەرپەرشتیکەری کاروبارەکانی بو، پیاوێکی تێگەیشتوی زیرەك‌و، لەدەرباری شادا دەسرۆیشتو بو. لەلای شا تێکەوت مولکەکانی بەسەر منالەکانی‌دا دابەش بکا، شا رازی بو:

کەلبعەلی خان لەسنەو، خوسرەو خان لەمەریوان‌و، زۆراب سولتانی کوڕی کەلبعەلی خان لەسیاکێو، مورید سولتان لەپلنگان، دانران. هەورامان بەیەکێ لەسانەکانی خۆی‌و، ئێلی جاف‌و جوانرۆیش بەیەکێ لەگەورەکانیان سپێردرا.

-٦-

خان ئەحمەد خانی دوەم، کوڕی کەلبعەلی خان

کەباوکی مرد ئەم لەجێگەی بو بەفەرمانڕەوای ئەردەلان. بەپێچەوانەی باوکیەوە ئەم کابرایەکی دەسبلاو بو. زۆرتر لەوەی خەریکی کاروباری ولاتەکەی بێ، خەریکی خۆشگوزەرانی‌و رابواردن‌و راووشکار بوو. لەبەر ئەوەی لەدەسبلاوی‌دا بێ حساب بو، ناویان نابو خانە زێرینە.

خەسرەو خانی مامی، کەحاکمی مەریوان بو، لای شا سلێمان زمانی لێ‌داو بۆی تێچاند. شا سلێمان، فەرمانی لێخستنی خان ئەحمەدو دانانی خوسرەو خانی بەوالی ئەردەلان دەرکرد. خوسرەو خان لەمەریوانەوە بەخێرایی بەرێ کەوت‌و لەناکاو دای بەسەر خان ئەحمەدخان دا لەسنەو گرتی. بەزنجیرکراوی رەوانەی ئەسفەهانی کرد.

-٧-

خوسرەو خانی یەکەم، کوڕی سلێمان خان (١٠٨٩-١٠٩٣)

(مستورە: ٧١) لەباسی خوسرەو خاندا ئەڵێ: ((کاتێ لەساڵی ١٠٨٩دا خوسرەو خان چوە سەر تەختی فەرمانڕەوایی، بەئازارو ئەشکەنجەدانو ستەمکاری گیانی خەڵکی هێنایە کونەلوتیانو دەوری هەمو بژێوو گوزەرانو بەڕێوەچونێکی لەهەژارو دەستەوسانان پێوە داو، بناغەی زوڵمو زۆری دامەزراندو چەسپاند. بانگی دەستدرێژیو ستەمکاریی بەگوێی ژێر دەستیاندا راهێشتو سامانێکی، خان ئەحمەدخانی برازای لەسەروبەندی فەرمانڕەواییدا بەخەڵکی کوردستانی بەخشی بو، بەشەقو تێهەڵدانو ریسواکردنو هەزار چەرمەسەرێ، لێی سەندنەوە. بەدئاکاریو بەدزمانیی بەئەندازەیێ گەیاند درندە بەدرندەیی خۆی نەی گەیشتویەتێ. گەورەو پچوك گیانیان هاتە کونە لوتیان، ناچار سکاڵاو گلەو گازنیان بردە بەر دەرباری سەفەوی)).

شا سلێمان لەئەسفەهان لەباتی ئەوەی دادیان بپرسێ، ئاشتی کردنەوەو رەوانەی کوردستانی کردنەوە. دوای گەڕانەوەی لەجاران خراپتر کەوتە ئازاردانو چەوساندنەوەی خەڵك. ئەجارەیش بۆ دەربڕینی سکاڵا خەڵکی زۆرلێکراو رویان کردەوە دەرباری سەفەوی. لەکاتێکدا ئەمانە لەقوشخانەی شادا مانیان گرت بو، بۆ ئەوەی لەهەلێك دا شا ببینن‌و سکاڵای خۆیانی لەلا بکەن. خوسرەو خانو دەسوپێوەندەکانی هەڵیان کوتایە سەریانو هەندێکیان برینـدار کردن. شا لەم دەستدرێژیە زۆر تورەبو. فەرمانیدا خوسرەو خانیان گرتو لەمەیدانی شاهیدا لەئەسفەهان کوشتیان (١٠٩٣). (لب: ٧٣)، (مستورە: ٧٢)

-٨-

تەیمورخانی ئاجورلو (١٠٩٣-١٠٩٩)

پێ ئەچێ شا لەم شکاتو شکاتکاریو ئاڵوگۆڕە بێزار بوبێ، یەکێ لەباوەڕپێکراوانی خۆی دانا بەکاربەدەستی ئەردەڵان. ٦ ساڵ مایەوە. مێژونوسەکانی ئەردەڵان بەچاکە باسی ئەکەنو، سەردەمی ئەم، بەپێچەوانەی خانەکانی ئەردەڵانەوە، سەردەمی ئاسایشی سەرو سامانو بوژانەوەی خەڵکی وڵاتەکە بوە.

-٩-

خان ئەحمەدخان، بۆ جاری دوەم (١٠٩٩-١١٠٥)

خان ئەحمەدخان کەخەسرەوخان کاتی خۆی بەگیراوی رەوانەی ئەسفەهانی کردبو، ئەبێ لەئەسفەهان مابێتەوەو، چوبێتە دەزگای سەفەویەوە. شا دوبارە

ئەمی دانایەوە بەوالی. بەلام خوورەوشتی پێشوی نەگۆڕیو، لەسەر کەیفو رابواردن بەردەوام بو. (مستورە: ٧٤) لەباسی خان ئەحمەدخاندا ئەڵێ: ((دوبارە ملی لەرابواردنو کەمتەرخەمی نایەوەو زۆری گوێ بەکاروباری ولات نەداو زۆربەی کاتی بەڕاووشکارو خانووبەرە دروست کردنی بێ سودو نامەحکەم بەسەر برد... دەگێڕنەوە: کە زیاد لەسێ سەد کەس لەپیاوماقوڵانو گەورەو مەزناتی ئەیالەتی کوردستانی کردبو بەبازەوانو خوسرەو بەگی، کەیەکێ بو لەو بنەماڵەیەو هەمیشە بریکاربو، کرد بەمیر شکارو بێ لێبڕان خەریکی راووشکار بو، ناو بەناویش حەزی لەگوڵ چاندن دەکردو بەم کارەوە خۆی خەریک دەکرد...)).

کە شا سوڵتان حسێن (١١٠٦-١١٣٥) هاتە سەر تەخت ئەمی لابرد.

عەباسقولی خان (١١٢٢-١١٣٦)

-١-

هەرای ئەفغان

ساڵی ١١٢٠-١١٢١ میروەیسی ئەفغانی غەلەجایی پەلاماری قەندەهاریدا گرتیو حاکمەکەی کوشت. قەندەهار لەژێر دەسەلاتی سەفەوی دەرچو. دەرباری سەفەوی نەیتوانی بیهێنێتەوە ژێر باری فەرمانبەری. میروەیس مرد (١١٢٧) عەبدولعەزیزی برای جێگەی گرتەوە. عەبدولعەزیز ویستی سەرلەنوێ بچنەوە ژێر باری فەرمانبەریو گوێڕایەڵی شای سەفەوی، بەلام مەحمودی کوڕی میروەیس مامی کوشتو، خۆی بو بەڕێبەری غەلەجایی. دەرباری سەفەوی چەندی هەوڵیدا شۆڕشەکەیان بکوژێنێتەوە کەڵکی نەبو. مەحمود بەرەو خوراسان بەڕێ کەوتو کرمانی گرت (١١٣٣) ئینجا بەرەو ئەسفەهانی پایتەختی سەفەوی بەڕێ کەوت. پاش گەمارۆدانێکی سەختی شەش مانگە، کەنزیکەی ٨٠ هەزار کەسی لەبرسنا تێدا مرد، شا سوڵتان حسێنێ سەفەوی خۆیو شارەکەی بەدەستەوەدا (١١٣٥)و، مەحمودی ئەفغانی چوە ئەسفەهانەوە. مەحمود توشی نەخۆشیەکی ئەقڵیی کوشندە بو، ئەشرەفی ئامۆزای لێی هەڵگەڕایەوەو، زیندانیی کردو، خۆی لەجێگەی ئەو بو بە شا(١١٣٧).

لەشکری عوسمانی بەسەرکردایەتی ئەحمەد پاشای والیی بەغدادو لەشکری ئەفغانی بەسەرکردایەتی ئەشرەفی ئەفغانی لەنزیك هەمەدان لێکیاندا (١١٣٩). سەرەڕای نا بەرامبەری نێوان ئەم دو هێزە. لەشکری عوسمانی شکستێکی گەورەی وای لێ قەوما، بابی عالی ناچار بو پەیمانی ئاشتی لەگەڵ

ئەشرەف بەست. هەلومەرجی میرایەتی ئەردەڵانیش بەهۆی ئەم روداوانەوە ئالوگۆڕیان بەسەردا ئەهات.

-٢-

میرەکانی ئەردەڵان دێنەوە سەرکار

عەباسقولیخانی کوڕی محەممەدخان، کەماوەیەك لەدەزگای بەڕێوەبەرایەتی سەفەویدا کاری کردبو، لەلایەن شا سولتان حسەینی سەفەویەوە دانرا بەوالی ئەردەڵان و گەڕایەوە کوردستان (١١٢٢-١١٢٩).

نوسەری (تحفە: ١٣١) ئەڵێ: ((لەساڵی ١١٢١ی کۆچی عەباسقولی خان نەبیرەی خان ئەحمەدخان بەهەڵبژاردنی ئەهالی مەملەکەت دەستی بەسەر مەسنەدی ئیالەت داگرت. ماوەیەك خەریکی رێکخستنی کاروباری ولایەت و راپەڕاندنی ئەرکەکان و دڵنەوایی رەعییەت بو، تا لەساڵی ١١٢٨ی کۆچیدا شاە سولتان حسێن، عەباسقولی خانی لەگەڵ لەشکری کوردستان دەفعی فیتنەی ئەفغانی ئەبدالی راسپارد بۆ دارولمولکی قەندەهار، خانی ناوبراو بە ٨ هەزار سوارەوە لەکوردستانەوە بەرەو جێگەی مەبەست بزوت کەچونە تاران نیشانەی ئاشکرای تێکچونی سەڵتەنەتی سولتان حسێن بینرا. سوارەکانی کوردستان لەعەباسقولی هەڵگەڕانەوەو بەرەو کوردستان گەڕانەوە. عەباسقولی خان بەتەنیا لەگەڵ چەند کەسێ لەهاوڕێکانی چو بۆ دەرباری شا سولتان حسێن، باسی خۆی و سوپاییەکانی عەرزی شا کردو، تاوانی ئەم جولانەوە وەحشیانەیەی خستە ئەستۆی عەلیقولی بەگی نەبیرەی کەلبعەلی خانی بەنی ئەردەڵان. شاریاری ئێران عەباسقولی خانی عەزل و حەبس کردو، هەمان عەلیقولی بەگی نەناسراوی تاوان بەپاڵ دراوی کرد بەحاکمی کوردستان...)).

شا لەباتی ئەوەی سزای عەلیقولی بدا، پیی وابو مادام ئەو لەعەباسقولی بەتواناترەو توانیوێتی لەشکری کوردستانی لێ هەڵبگێڕێتەوە، ئەوی لەجێگەی ئەم کرد بەوالی ئەردەڵان (١١٢٩-١١٣٢). (لب: ٨٠)، (مستورە: ٨٢).

-٣-

عەلیقولی خان

عەلیقولی خان، یەکێ لەمیرە گۆشەگیرەکانی ئەردەڵان بو، لەدێی شەخەڵەی سەر بەناوچەی خورخورە بەهەژاری ئەژیا. دەستی کورت و گوزەرانی سەخت و پیاوێکی بێ تەماع بو. زۆر جار کەپێیان ئەوت: "بۆ ناچی تۆیش، وەکو میرەکانی تری ئەردەڵان، هەوڵێ بدەی شتێ بۆ خۆت پێکەوە بنێی؟"لەوەڵامدا ئەیوت:

"ئەگەر خوا بیدا لەشەخەڵەیش ئەیدا!" دوای ئەم روداوە قسەکەی عەلیقولی بەپەندو کەوتە سەر زار.

شای ئێرانو داوودەزگای حوکمڕانیی سەفەوی لەو کاتەدا کەوت بوە بەر مەترسی هەڕەشەی روخێنەری شۆڕشی ئەفغان. پێ ئەچێ ئەمیش ئەرکە قورسەکانی شای ئێرانی پێ هەڵنەسوڕابێو، نەی توانی بێ داواکانی جێبەجێ بکا. لەبەر ئەوە ئەمیشیان لابردو دیسان عەباسقولی خان گەڕایەوە سەر کار (١١٣٢-١١٣٦).

-٤-

نوسەری (ذیل شرفنامە: ٢٢-٢٣) ئەڵێ:

((لەساڵی ١١٣٤ ی کۆچی‌دا کاتێ مەحمودی ئەفغان گەیشتە ئیسفەهان، ئاڵۆزیو پشێوییەکی زۆر کەوتە کاری شاە سوڵتان حسێنو ناوچەی عیراقی عەجەمەوە. عەباسقولی خانی والی هەمو ئەو هێزو سوپایەی هەیبوو و لەشەش هەزار کەس تێپەڕی دەکرد، بەسەرۆکایەتی ئەمیرێك لەئەمیرانی خۆی، ئەرخانی یارمەتی شاە سوڵتان حوسەین کردو بەرەو ئیسفەهانی ناردن.

کاتێ سوپای ئەردەڵان گەیشتە مەنزڵی "سیاە چاڵ" کە دو قۆناغ لەئیسفەهانەوە دورە، مەحمودی ئەفغان، هەواڵی پێ گەیشتو ئەشرەفی خزمی خۆی کەدوای ئەو بو بەجێنشینو ناوی ئەشرەف شاهی لێ نرا، بەحەوت هەشت هەزار سوارەی ئەفغانیەوە ناردە شەڕی قشونی ئەردەڵان.

هەردو لەشکر لەمەنزڵی سیاە چاڵ بەگژیەکدا چونو هەر لەرۆژهەڵاتەوە تا نزیك ئێوارێ شەڕو گەڕیان درێژەی کێشا. شیرو نێزەو چەکی کوشندەی شەڕو لێدانیان بەنیازی گرتنی کوردستان لەبابانەوە جولاو، گەیشتە سنوری مەریوان. کەسێ بەرەنگاریو پێشگیری لێ نەکرد. ئەشراری مەریوانو هەورامانو دێهاتەکانی سەرەڕێ رویان لەحاکمی خۆیان وەرگێڕاو بونە هاوڕێو هاوداستانی لەشکرەکەی خانە پاشای بابان. خانە پاشا بەهێزبو بێباکانە تا پێنج فرسەخی سنە هات. ئەم هەواڵە بەعەلیقولی خان گەیشت لەم روداوە خزمو بێگانە هەراسو لەکاری خۆی سەری سوڕما بەم جۆرە توانای بەرهەڵستی لەخۆی‌دا نەدی ناچار بۆ ئەسفەهان هەڵات. گەورەو سەروەرەکانی سنە لەبینینی ئەم روداوانە بۆ پارێزگاری گیانو ماڵی خۆیان سەری گوێڕایەڵییان بۆ دانەواندو پێشوازییان کردو بەرێزەوە هێنایانە ناو شار. لەساڵی ١١٣٢ی کۆچی‌دا خانە پاشا بەبێ شەڕو کوشتار کوردستانی گرت لەسنوری کەرکوکەوە تا هەمەدانی هێنایە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە..)).

-٥-

سەرەنجامی عەباسقولی خان

(مستورە: ٨٨-٨٩) ئەڵێ: ((لەم سەروبەندەدا ئەفغانییەکان پتریان پێداگرتو دایانە سەرەڕۆییو بەجارێ ئێرانیان داگیرو شا سوڵتان حوسەینیان لەتیغی بێ دادی کێشاو کوشتیانو لەوڵاتی فارسو عیراقو خۆراساندا بوون بەفەرمانڕەوا. سەرۆکەکانی سوپاو پاشا عوسمانییەکان کە لەسەر سنورەکانی ئێرانەوە نزیك بونو بەدەسەڵات بوون، لەدەرباری عوسمانییان راگەیاند، کەئێران بەجارێ وێران بوەو بێشەو بێشەڵانی بوە بەلانەی تورەکو ئەفغان. ئەگەر بێتو لەلایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە رێ بدرێ ئەوانیش ئەو ناوچانەی لەخۆیانەوە نزیکن لەئێران داگیر دەکەن. سوڵتانی عوسمانی داخوازیەکەیانی پەسەندکردنو دنەی دان تا زووە داگیریان کەن. ئەوانیش یەکسەر بەلەشکرێکی زۆرەوە پەلاماری قەڵاو قەڵایچەکانی ئێرانیاندا و هەموویان داگیر کرد. سەرلەشکرێکی بەناوبانگی ناوچەی ئەرزرۆم قەڵایچەکانی یەریڤانو شیروانو موشو وانو هەمو ناوچەکانی ئازەربایجانی تا مەراغەو خەمسە داگیر کرد. پاشاکانی بابانو عیراقی عەرەب سودیان لەم هەلە وەگیرکەوت، ناوچەی ئەردەڵانو کرماشانو هەمەدانو بڕۆجەردو نەهاوەندو گەڕوسیان لەماوەیەکی کورتدا داگیر کردو فەرمانڕەوای خۆیانیان لەسەر قوت کردنەوە. خانە محەمەد پاشای بابان لەساڵی ١١٣٦ی ك دا هەڵیکردە سەر ئەردەڵانو داگیری کردو بوو بەفەرمانڕەوای.

عەباسقولیخانیش لەم شەڕوشۆڕانەدا کوژرا.

-٦-

لێرەدا هەندێ روداو پێویستیان بەساخکردنەوەو، هەندێ هەواڵی پێویستیان بەراستکردنەوە هەیە.

١.بەپێی نوسینەکەی ذیلو مەستورە لەکاتی هاتنی خانە پاشادا عەباسقولی خان والی ئەردەڵان بوەو لەو شەڕوشۆڕانەدا کوژراوە، بەلام بەپێی نوسینەکانی حدیقەو تحفە لەو کاتەدا عەلیقولی خان والی بوەو، دوای هاتنی خانە پاشا بەرەو ئەسفەهان هەڵاتوە.

٢.خانە پاشا وەکو (حدیقە: ١٤٧)و (تحفە: ١٣٤) ئەڵێن: کوڕی محەممەد پاشاو لەئامۆزاکانی سلێمانی پاشا نەبوە. بەڵکو خۆی ناوی محەممەدو کوڕی سلێمان پاشا بوە، لەبەر نازداری پێیان وتوە خانە محەممەد پاشا، مەستورەیش هەر بەخانە محەممەد پاشا ناوی بردوە. جگە لەوەیش لەو کاتەدا بنکەی ئەمارەتی پاشاکانی

بابان لەقەلاچوالان بوە. چونکە ئەوسا شاری سلێمانی هێشتا بنیات نەنرابو، شاری سلێمانی لە ١١٩٩دا ئاوا کراوەتەوە.
٣.کەخانە پاشا بەرێ ئەکەوێ بۆ گرتنی سنە وەکو نوسەرانی حدیقەو تحفە ئەڵێن: "ئەشراری!" مەریوانو هەورامان داویانەتە پاڵی. بەڵام وەکو روداوەکان دەری ئەخەن ئەوانەی هاوکارییان کردوە هەر ئەشراری مەریوانو هەورامان نەبون، بەڵکو کەسانی ناوداری بنەماڵەی ئەردەڵانیشیان تیّدا بوە لەوانە: سوبحان ویردی خان. ئەو کاتەی خانە پاشا حوکمڕانی سنە بوە، سوبحان ویردی کاربەدەستی ئەسفەند ئابادو گەڕوسو خەمسە بوەو نازناوی پاشایشی دراوەتێ. (لب: ٨٧)، (مستورە: ٩١) لەو شەڕە گەورەیەش دا کە لەنێوان لەشکری عوسمانیو لەشکری ئەفغانیدا رویدا (١١٣٩)، ئەم یەکێ بوە لەو ٢٠ میرە کوردەی لەژێر سەرکردایەتی خانە پاشادا باڵی چەپی لەشکری عوسمانییان پێک هێناوە. (العزاوی: ٥/ ٢١٩).
٤.(حدیقە: ١٤٨)و (تحفە: ١٣٦) ئەڵێن: کەدەنگوباسی سەرکەوتنەکانی نادری سەرکردەی لەشکری شا تەهماسبی سەفەوی بەسەر ئەفغانیەکان بڵاو بوەوە. عەباسقولی خان لەگەڵ هەندێ لەدەسوپێوەندەکانی چوە لای شاو، نادر بەڕەزامەندی شا، عەباسقولی خانی دانایەوە بەوالی ئەردەڵان. عەباسقولی بەرەو کوردستان گەڕایەوە. عەلی خانی بابان بەبێ شەڕ سنەی بۆ بەجێ‌هێشت. عەباسقولی هاتەوە سنە (١١٤٢) بەڵام عەباسقولی هەمان ساڵ مردو، سوبحان ویردی خانی کوڕی لەجێگەی دانرا.
ئەگەر عەباسقولیخان، وەکو مەستورە ئەڵێ، لەشەڕوشۆڕەکانی ١١٣٦دا کوژرا بێ، ئەم گێڕانەوەیەی حدیقەو تحفە هیچ بناغەیەکیان نامێنێ.
٥.مێژونوسەکانی ئەردەڵان لەساڵی گرتنی ئەردەڵانو شاری سنەدا لەلایەن خانە پاشای بابانەوە یەك نین: (ذیل: ٢٣) ئەڵێ: ١١٣٤و، (مستورە: ٧١) ئەڵێ: ١١٣٦و، (حدیقە: ١٤٧)و (تحفە: ١٣٥) ئەڵێن: ساڵی ١١٣٢ بوە. هەمو مێژونوسەکانی عوسمانی کەدەربارەی روداوەکەیان نوسیوە، باسی ساڵی ١١٣٦ یان کردوە. (العزاوی:٥/٢٠٦-٢٠٧) لەبەر ئەوە دیاریکردنەکەی مەستورە لەناو ئەوانەدا راستە.
٦.بەقسەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان (حدیقە: ١٤٧-١٤٨)و (تحفە:٣٥-١٣٦) خانە پاشا ٤ ساڵ حوکمڕانی ئەردەڵانی کردوە (١١٣٢-١١٣٦)و، ئەوسا حوکمڕانیی سنەی بۆ عەلی خانی کوڕی بەجێ هێشتوەو، خۆی گەڕاوەتەوە موڵکی بابان. گوایە عەلی خانیش ٦ ساڵ حوکمڕانی سنە بوە (١١٣٦-١١٤٢). ئەگەر

خانە پاشا ٤ ساڵ حوکمڕانی سنە بوبێ (١١٣٦-١١٤٠)و ئیتر بۆ عەلی خانی کوڕی بەجێ‌هێشت بێ، ئەرا عەلی خان تەنیا دو ساڵ حوکمڕانی کردوە، چونکە وەکو ئەوان ئەڵێن لە ١١٤٢دا عەباسقولی خان هاتۆتەوە سنەو، عەلی خان بەبێ شەڕ ڕژیشتوە.

٧.ئەو ماوەیە هەلومەرجی ناوچەکە بەهۆی هێرشی گەورەی عوسمانیەوە بۆ سەر لوڕستان‌و کرماشان‌و هەمەدان‌و دواتر شەڕی لەشکری عوسمانی‌و ئەفغانی لەنزیك هەمەدان‌و شکانی لەشکری عوسمانی بەهۆی هەڵگەڕانەوەی خانە پاشاو لەشکرەکەیەوە لەعوسمانیەکان. ئەو ماوەیە خانە پاشا خەریکی بەشداری بوە لەم لەشکرکێشییانەدا. خانە پاشا بەقسەی ڕەنجوری ساڵی ١١٤٣و بەقسەی سەرچاوە عوسمانیەکان لەساڵی ١١٤٥دا کوژراوە.

سوبحانویردی خان (١١٤٣-١١٦١)

-١-

تەهماسبی دوەم کە لەگەمارۆی ئەفغانیەکان لەئەسفەهان دەرباز بو بو، خەریکی سازدانی هێزو پەیداکرنی پشت‌و پەنا بو. یەکێ لەو کەسانەی دابویانە پاڵی کابرایەکی نەناسراوی ئێلی ئەفشار بو. لەماوەیەکی کورتدا ئەم پیاوە هەڵکەوتوە ناوی وەکو قارەمانی ئێران دەرکردو بو بەسەرداری هێزەکانی تەهماسب‌و، لەدو شەڕی چارەنوس سازدا ئەشرەفی ئەفغانی شکاند (١١٤١-١١٤٢). ئەشرەف بەشکاوی ئەسفەهانی بەجێ هێشت‌و، بەرەو قەندەهار هەڵات. بەڵام لەڕێگە کوژرا. کوژرانی ئەشرەف کۆتایی هێنا بەحوکمی ٧ ساڵەی ئەفغانی لەئێراندا.

(مستورە: ٩٠-٩١) ئەڵێ: ((چون دەوڵەتی نادرشا لەڕۆژهەڵاتی ئێرانەوە ئەستێرەی پرشنگی‌داو شاتاماسبیش کە لەو سەروبەندەدا نێوی کەوت بوە نێو نێوانەوە، نادرقولی ئەمەی بەهەل زانی‌و کردی بەبیانوو و دەسپێچك بۆ خۆی‌و توانی ئێران لەچەنگاڵی بیانی رزگار کاو بە لەشکرێکەوە بەرەنگاری پاشا عوسمانیەکان کەکرماشان‌و سنەو هەمەدان‌و کوردستانیان داگیر کردبوو، بۆوەو پاش شەڕوشۆڕی عوسمانی‌و بابان بەزین‌و هەڵاتن‌و لەشکری نادرشا سەرکەوت، زۆربەی پیاوماقوڵانی کوردستان لەو شەڕەدا کوژران‌و لەناوچون‌و بەشێکیشیان لەکۆت‌و زنجیر دران، خوسرەو بەگی مونشی‌و مەلا عەبدولکەریمی قازی لەناو کوژراوەکاندا بون‌و هەروەها محەمەد عەلی (!) بەگی وەکیلیش لەناو لەکۆت‌و زنجیردراوەکاندا بوو. لەساڵی ١١٣٢ی ك دا (ئەبێ ساڵی ١١٤٢ بێ) لەشکری

پیرۆزی نادرشا هاتە ناو سنەوە. نادرشا محەمەدقولی بەگی وەکیلی، کە لەنێو بەندکراوەکاندا بو، بانگ کردو لێی پرسی: "کەسێ لەبنەماڵەی ئەردەڵان ماون شیاوی فەرمانڕەوایی بێ، تا پلەو پایەی فەرمانڕەوایی باووباپیرانی پێ بسپێرێ؟" محەمەدقولی بەگ، سوبحانویردی خانی (کوڕی محەمەد بەگی!) دەس نیشان کرد. گوتی: "هەر ئەو دەتوانێ ئەم کاروبارە لەئەستۆی خۆی بگرێ." نادر شایش نێوبراوی کرد بەفەرمانڕەوای کوردستان‌و ئەیالەتەکەی پێ سپارد."

-٢-

سەردەمی سوبحان ویردی خانی کوڕی عەباسقولی خان زۆر نائارام بوە لەبەر ئەوە هەشت جار دانراوەو لابراوە (لب: ٩٨). لەو شەڕەدا، کەشا تەهماسب لەگەڵ لەشکری عوسمانی کردو شکا، ڕۆژهەڵاتی ئێران کەوتەوە دەس عوسمانی. خالید پاشای بابان بو بەحوکمڕانی ئەردەڵان (١١٤٤). سوبحانوێردی خۆی شاردەوەو، بەخاوو خێزانەوە هەڵات بۆ تاران، دو ساڵ لەوێ مایەوە، تا دیسان نادرشا عوسمانیەکانی دەرکرد، ئینجا ئەویش گەڕایەوە ئەردەڵان. (مستورە: ٩٢).

-٣-

نادر شا لەکاتی لەشکرکێشیدا بۆ سەر شیروان چوە سنە (١١٤٧). سوبحان ویردی خان‌و ئەعیانی سنە بەپیریەوە چون‌و، سوبحان ویردی لەکۆشکەکەی خۆیدا جێگەی حەسانەوەی بۆ نادر ئامادە کردبو. نوسەری (تحفە: ١٣٧) ئەگێڕێتەوە:

((بۆ ڕێز لێ نانی-نادرشا-لەدەمی تەلارەکەدا بەپێوە راوەستابو. لەبەر ئەوەی سوبحان ویردی خان پیاوێکی ریش سپی‌و کامڵ بوە، نادر شا دوای دەربڕینی مەکارم‌و میهرەبانی پێی ئەڵێ: "مامە! ئێمە نەهاتوین جێگەی تۆ زەوت بکەین. تەلارەکەتان ئەوەندە فراوانە جێگەی سەڵتەنەتی من‌و حکومەتی تۆی تێدا ئەبێتەوە-مسکن وسیع است ای عمو ما گوشەی تو گوشەی-وەرە سەرەوە" بەم شێوە جوانە رێگەی دانیشتنی ئەداو پاشان ئەڵێ: "والی نامانەوێ ببینە هۆی زەرەرو زەحمەتی ئێوەو رەعییەت. بەئەندازەی پێویست نان‌و دۆیەکمان بەرێ!" سوبحان ویردی خان لەوەڵامدا ١٤ هەزار مەن رۆن کەلەو رۆژانەدا بایی نزیکەی ٥ هەزار تمەن بو لەگەڵ ١٠ هەزار تمەن زێری نەختینەی پێشکەش کردو هەمو پێویستیەکانی تریشی جێبەجێ کرد.. ئەمە بو بەهۆی خۆشنودی‌و رەزایەتی نادر شا. لەکاتی نانی نیوەڕۆدا رێگە بەوالی ئەدا نانی لەگەڵ بخوا لەسەر سفرەکە نەختێ لەگەڵی ئەدوێ، فەرمویەتی:"بۆ فراوان کردنی تیوڵ‌و ئیدارەو پایەو ئیمتیاز هەر تەمەننایەکت هەیە بیلێ!" سوبحان ویردی لەوەڵامدا ئەڵێ :"جگە لەسەلامەتی حەزرەتی نادری داوایەکی ترم نیە. بیستومە ترشیاتی عەنبە

لەکارگەی پیرۆزدا دەس ئەکەویٚو ترشیاتیٚکی خۆش مەزەو بەتامە. ئەگەر یەکدو گۆزە مەرحەمەت بکەی بۆ مـن لەهـەمو شـتیٚ چـاکترە" نـادر شـا زەردەخەنـە ئەیگریٚو فەرمانی داوە چەند گۆزەیەك ترشیاتی عەنبـە بنیـٚرن بـۆ مـاڵی والی. میٚژونوسەکانی ئەردەڵان ئەمە بـەوە لەقەڵـەم ئـەدەن کەگوایـە سـوبحان ویـردی ((تەبیعەتی قانعو کەم تەماعو زۆر زاهیدو سادە لەوح بوە))، بەڵام نادر شا ئـەم وەڵامەی بەنیشانەی بودەڵەییو لیٚ نەهاتویی سوبحان ویردی خان دائـەنیٚ. (تحفـە: ١٣٧-١٣٨).

-٤-

نادر شا لەیەکەمین هەڵدا ئەمی لابردو مستەفا خانی بـرای لەجیٚگـەی دانـا (١١٤٩). بەڵام مستەفا خەڵکی ئازار ئەداو زوڵمو زۆرداری ئەنواند، پاش چـەند مانگیٚ خەڵك لیٚی هەڵگەڕانەوەو هاواریان بۆ نادر شـا بـرد. نـادر مسـتەفای لیٚ خستو بۆ جاری دوەم، سوبحان ویردی خانی دانایەوە (١١٤٩). (تحفە: ١٣٩).

نادرشا، لەسەریەك چەند جاریٚ سوبحانویردیخانی داناوەو لابردوە:

جاری یەکەم، مستەفا خانی برای لەجیٚگـەی دانـا (١١٤٩). بـەڵام مسـتەفا خەڵکی ئازار ئەداو زوڵمو زۆرداری لیٚ ئەکردن، پاش چـەند مـانگیٚ خـەڵك لیٚی هەڵگەڕانەوەو هاواریان بۆ نادرشا برد. نادر مستەفای لیٚ خستو بۆ جـاری دوەم، سوبحان ویردی خانی دانایەوە (١١٤٩). (تحفە: ١٣٩).

دەربارەی هەلومـەرجی ئـەردەڵان لـەو رۆژگـارەدا (مسـتورە: ٩٤) ئەنوسـیٚ: ((بەبۆنەی ئاژاوەو ئاشوبەوە وڵات وا ویٚران ببو، بـەجاریٚ داری بەسـەر بەردیـەوە نەمابو. بوجەی دەوڵەت بەجاریٚ کز ببوو بەشی هیچی نەدەکرد. بـەم جـۆرە وڵات بەجاریٚ ویٚران ببو..))

جاری دوەم، کە لەسـەفەری هینـدسـتان گەڕایـەوە خـان ئەحمـەدخانی کـوڕی لەجیٚگەی دانا (١١٥٣). لەو کاتەدا ژنی سـوبحانویردی بەبارمتـە لەئەسفەهان بو، داوای لەخۆیشی کرد بچیٚتە ئەسفەهانو چو. خان ئەحمەدی لەجیٚگـەی دانـا. (مستورە: ٩٥) بەڵام نادر پیٚویستی بەلەشکری ئەردەڵانو خـان ئەحمـەد بـو بـۆ لەشکرکیٚشی بۆ سەر داغسـتان، بۆیـە خـان ئەحمـەدی بـانگ کـردەوەو دیسـان سوبحانویردی بۆ جاری سیٚیەم دانایەوە (١١٥٤).

جـاری سـیٚیەم، کـە لەسـەفەری داغسـتان گەڕایـەوە نـادر شـا سـەرلەنویٚ سوبحانویردی خانی لاداو، خان ئەحمەدخانی کوڕی لەجیٚگەی دانا (١١٥٥). بـەڵام خان ئەحمەدخان لەبەر ئەوەی عەماری دانەویٚڵەی نادرشـای شـکاندبو، لەترسـی سزای شا هەڵات بۆ ناو عوسمـانی. نـادر کـە بەهـەڵاتنی خـان ئەحمـەدی زانـی،

سوبحانویردی دور خستەوە بۆ تاران (١١٥٦)و، کابرایەکی بەناوی حاجی مەولاویردی خانی قاجارەوە کرد بەوالی ئەردەلآن (١١٥٧). مەولاویردی شیعەیەکی توندڕەوبو. زوڵمی زۆری لەخەڵك ئەکرد. خەڵك هاواریان لێ هەڵساو سکالآیان بردە بەر نادر. نادر مەولاویردی لێخستو سوبحان ویردیخانی بۆ جاری چوارەم دانایەوە (١١٥٨).

-٥-

وەکو (مستورە: ٩٩) نوسیوێتی: ((خەڵکی ناوچەی ئەردەلآن کە لەترسی شۆڕشێکی لەپاش ڕۆیشتنی خان ئەحمەدخان کەوتبۆوەو وڵاتی بەجارێ گرتبۆوەو لەدەست زۆرداریو ستەمکاریی نادرشا کەهەریەکە بەلایەکدا بڵاوەی لێ کردبوو لەوڵات هەڵات بون، هەمو گەڕانەوە ناوچەکانی خۆیان...)).

نادرشا ئەمجارەیان هێزێکی چەند هەزار کەسی لەئەفغانیو خۆراسانی لەگەڵ چەند کاربەدەستی باوەڕپێکراوی خۆی لەگەڵ نارد بۆ کوردستان. پاشتر نادرشا، میرزا تەقی خانی گوڵستانە، مامی نوسەری ((مجمل التواریخ))یشی نارد. میرزا تەقی ((مستەوفی)) واتە بەرپرسی کاروباری کۆکردنەوەی باجو سەرانە بو.

ئەم هێزە تاکوژرانی نادرشا(١١٦٠) لەکوردستان بون. لەو ماوەیەدا زوڵمو زۆرێکی زۆریان لەخەڵك ئەکرد. لەترسی نادرشا، نە والی ئەوێرا بەرهەڵستییان بکاو نەکەسیتر. بەڵام کەهەواڵی کوژرانی نادر گەیشتە سوبحان ویردی، پێش ئەوەی هەواڵەکە لەناو خەڵکدا بڵاوببێتەوەو، ببێتە هۆی وروژانی خەڵكو پەلاماردانی هێزی بێگانە، سوبحان ویردی سەرکردەی هێزەکە بانگ ئەکاو داوای لێ ئەکا تا خەڵك بەهەواڵەکەیان نەزانیوە، بۆ ئەوەی توشی هیچ بەڵایەك نەبن، خۆیان دەرباز بکەن. هێزەکە بەشەو شار بەجێ ئەهێڵنو ئەڕۆن. (تحفە: ١٤٣-١٤٤).

بەڵام (گلستانە: ١٣٧)، سوبحانویردی، لەمەدا بەوە تاوانبار ئەکا، کاتێ کەمیرزا تەقی گوڵستانە لەسنەوە بەڕێ ئەکەوێ بۆ کرماشان، ئەم بەنهێنی هەواڵی بۆ هەندێ لەسەرانی ئێلەکانی زەندی کەڵەشێرە ناردبێ، ڕێگەی پێ بگرن دەسکەوت بەنیوەیی ڕوتی بکەنەوەو بیکوژن. لەڕێگە ڕوت ئەکرێتەوە، بەڵام ناکوژرێ.

-٦-

سەرەنجامی سوبحانویردی خان

دوای ئەویش بۆ جاری چوارەم، کاتێ ئیبراهیم لەجێگەی نادر بانگی شایەتیدا، حەسەنعەلی خانی ئەردەلآن لەناو هێزەکەی ئەودا خزمەتی بەو کردبو.

ئیبراهیم لەپاداشتی ئەو خزمەتەدا حەسەنعەلی خانی لەجێگەی سوبحان ویردی خان کرد بەوالی ئەردەڵان (١١٦١). حەسەنعەلی گەیشتەوە کوردستان بەڵام هەندێ لەگەورەکانی ئەردەڵان بەتایبەتی جەعفەر سوڵتانو، محەممەد عەلی سوڵتانی بانە، والیەتی حەسەنعەلییان قوبوڵ نەکردو، سوبحان ویردیان دانایەوەو حەسەنعەلییان دەرکرد. بەڵام سەرەنجام حەسەنعەلی خان لەو ململانێیەدا سەرکەوت. (مستورە: ٨٨) پێ ئەچێ حەسەنعەلی خان چاوی محەممەد عەلی سوڵتانی لەسەر ئەم هەڵگەڕانەوەیە دەرهێنابێ، ئەویش لەسەر ئەم کارە سەلیم پاشای بابانی لەیەکەمین هەلدا بۆ تۆڵە لێ کردنەوە، هێنابێتە سەری. (گلستانە: ١٦٧).

سوبحان ویردی خان چوە هەمەدانو ٥ ساڵی پاشماوەی ژیانی لەوێ بەسەربردو هەر لەوێ مرد (١١٦٧)و پاش شەش مانگ ئینجا تەرمەکەیان هێنایەوە کوردستان لەسەر کێوی شەیدا بەخاکیان سپارد. (مستورە:٨٩) (تحفە: ١٤٤).

خان ئەحمەدخانی سێیەم (١١٥٣-١١٥٥)

-١-

باجی خوێن

والیەکانی ئەردەڵان سەرەڕای ئەوەی ساڵانە باجێکی زۆریان ئەدا بەشاکانی ئێران، ئەبو ((باجی خوێن)) یش بدەنو لەهەمو لەشکرکێشیەکانیدا بەشدار بن. ئەمە کارێ بو کەوالی لەشا نزیك ئەخستەوە. لەشکری ئەردەڵان لە لەشکرکێشیەکانی نادر شادا بەشدار بون. سوبحانویردی، خان ئەحمەد خانی کوڕی بەلەشکری ئەردەڵانەوە نارد بۆ بەشداری لە لەشکرکێشیدا جارێك بۆ سەر هندستانو جارێکی تر بۆ سەر داغستان. هەردو جار خان ئەحمەد خان ئازایەتی زۆری نواندوەو، لەبەرامبەر ئەوەدا شا ئەمی لەجێگەی باوکی ئەکرد بەوالی.

لەو بارەیەوە (مستورە: ٩٤) نوسیوێتی: ((لەم سەردەمەدا خان ئەحمەدخانی کوڕیشی لەگەڵ برێ لەگەورەپیاوەکانی کوردستانی ئەردەڵان، وەك ئەڵڵاویردی بەگو حەسەن بەگی میر ئەسکەندەریو پێنج سەد کەسی تر لەئازاو دلێرانی بەناووبانگی کوردستان لەنێو ئەو لەشکرەدا بون، کەنادر بۆ گرتنی هندستان بەرێی کرد. لەساڵی ١١٥٢ك گەڕانەوە. چون خان ئەحمەدخان لەو سەفەربەرەدا پیاوەتیو مێرخاسی زۆری نواندبو شێرانە کوشتارێکی زۆری لەدوژمن کردبوو خزمەتێکی زۆری کردبو، نادرشا کردی بەجێگری فەرمانڕەوای کوردستانو لەگەڵ شەریف خانو چەند میرێکی دیکەدا بۆ ئەردەڵانی ناردنەوە)).

دەربارەی بەشداری لەشکری ئەردەڵان لە لەشکرکێشی نادردا بۆ سەر داغستان، (مستورە: ٩٦) ئەڵێ: ((لەکاتێکدا نادرشا لەساڵی ١١٥٤ی ك بۆ داغستان دەچو سوبحانویردیخان داوای لێ کرد رێگەی بدا بۆ سنە بگەڕێتەوە. خان ئەحمەد خانی کوڕیشی لەگەڵ نادر شادا نارد بڕوا بۆ داغستان..)).

-٢-

دوای لەشکرکێشی داغستان نادر شا سوبحانویردی لادایەوەو، خان ئەحمەدخانی کوڕی لەجێگەی دانایەوە. خان ئەحمەد کەوتە راپەڕاندنی کاروباری ئەردەڵان (مستورە:٩٧) گوتەنی: ((.. ئەیالەتی سنەی بەخێرو خۆشی رازاندەوەو خەڵکی وڵاتەکە هەمو دڵیان خۆش بو لەنارەحەتی رزگار بون. لەپێناوی وڵاتپارێزیو ژێردەست دڵدانەوەدا زۆر تێکۆشاو رەنجێکی فرەی بەخەرجدا. بۆ لەناوبردنی پیاو خراپو دزو درۆزن هەوڵو تەقەلایەکی زۆریدا. زۆری نەبرد قاتوقڕێکی قورسو گران لەوڵاتەکە کەوتەوە...)).

(ذیل: ٢٥-٢٦) لەم بارەیەوە نوسیوێتی: ((شا تەهماسب لەساڵی ١١٥٥ کۆچیدا، سوبحان ویردیخانی لەبەر پیریو کەنەفەتی لابردو ئەحمەدخانی کوڕە گەورەی لەسەر کورسی والیگەری ئەردەڵان داناو بەم خەڵاتە سەربەرزی کرد، ئینجا ناردیەوە بۆ خاکی ئەردەڵان.

لەم کاتەدا بەهۆی (زۆریی) پیتاكو سەرانەو (رادەی بەرزی) چەوساندنەوەی دیوەخان (ی شاه)و کەم بونەوەی داهاتی ناوچەی ئەردەڵانەوە ئاگری قاتوقڕی بەچەشنێك هەڵگیرسابو، لەدڵ(ی مرۆڤ) لەسوێی گەنم، وەك دەنکی گەنم قەڵشتی هێنابوو باڵندەی گیان لەخەمی دەخڵودان لەداوی هیلاکەت دا ئەسیر مابو.

نادرشا دوازدە هەزار خەڵوار دانەوێڵەی لەناوچەی عیاقەوە نارد بوە ئەردەڵانو لەعەماردا بۆ مەسرەفی قشونی راگرت بو. لەو رۆژانەدا بەهۆی بارینی بەفرێکی زۆرەوە، رێگاوبان بەستراو رێی هاتوچۆ گیرا.

خەڵکی ئەردەڵان داوێنی ئەحمەدخانی والیان گرتو (گوتیان) با ئەو پیتاکی سورساتە وەك یارمەتیەك وەرگرینو لەکاتی بەهاردا کەرێگەوبان کرایەوە، دانەوێڵەکە بخەینەوە عەمباری شاهی.

بەڵام لەوەرزی بەهارو لەدوای توانەوەی بەفردا، بەقودرەتی خوا، (نرخی) مەنێکی تەورێزیی گەنم لەئەردەڵانو ناوچەکانی دەوروبەری گەیشتە دو هەزارو دەستەواوی عەماری شاهیو پیتاكو باجو سورو ساتی نادر شاه گەیشتە رادەیەك کە لەتاقەتی ئەحمەد خانو خەڵکی ئەردەڵاندا نەماو، ناچار خان خۆیو ٥٠٠

کەس لەگەورەپیاوانی خاوەن ڕێز لەساڵی ١٠٥٥ (ئەبێ ١١٥٥ بێ)ی کۆچی‌دا هەڵاتنە خاکی ڕۆم‌و لەوێ چونە لای سوڵتان مەحمودی خوندکار))ذیل: (٢٥-٢٦).

-٣-

هەندێ لەنوسەرانی ئەردەڵان درێژە بە باسەکە ئەدەن‌و هەندێ ڕوداوی ڕونەداوی بەپاڵ ئەدەن. نوسەرانی (لب: ٩٢-٩٣)و (حدیقە: ١٥١-١٥٢)و (تحفە: ١٤١) ئەڵێن: لەگەڵ دو هەزار سوار لەدەسوپێوەندەکانی خۆی ڕوی کردە شارەزور، زاهیر بەگی سەرۆکی جاف ڕێگەی پێ گرت بەڵام ئەم شکاندی‌و کوشتی. لەوێوە ڕوی کردە سلێمانی‌و خالید پاشای بابان بەو پەڕی دۆستایەتیەوە پێشوازی کردو دوای چەند ڕۆژێ میوانداری کردو دیاری شایانی دایە، ئینجا ڕوی کردۆتە موسڵ. حاکمی موسڵ لەڕوی‌دا ڕاوەستاوە، ئەمیش بەشەڕ شاری موسڵی گرتوەو حاکمەکەی بەدیل گرتوەو دوای چەند ڕۆژێ کوشتویەتی‌و محەمەد چەلەبی لەجێگەی ئەو کردوە بەحاکمی موسڵ. خۆیشی چوە بۆ دیاربەکرو حەلەب‌و دوای یەك مانگ‌و چوار ڕۆژ گەیشتۆتە ئەستەموڵ‌و سوڵتان، سەدری ئەعزەم‌و شێخەل ئیسلام‌و هەندێ لەکاربەدەستانی گەورەی ناردوە بۆ پێشوازی.

(مەستورە:٩٩) درێژە بەباسەکە ئەدار ئەنوسێ: ((دەرباری سوڵتانی عوسمانی لەشکرێکی گەورەی خستە تەك خان ئەحمەدخان‌و ئەرکی بەگژ ئێراندا چونی لەئەستۆ خرا. لەڕێگای ئەرزڕۆمەوە بەرەو ئێران بەڕێ کەوت. نادرشایش بۆ بەرەنگاربوونی خان ئەحمەدخان خۆی ئەیارو ئامادەکرد. پاش شەڕێکی گەورە خان ئەحمەدخان‌و لەشکرەکەی ڕۆمی شکاندو تا توانی ڕاوەدوی‌نان، بەڵام خان ئەحمەدخان هەر وازی نەهێنا، دوسێ جاری دیکە بەلەشکرێکی گەورەوە لەگەڵ سەرکردە ناودارەکانی عوسمانی‌دا، لەڕێی موسڵ‌و بەغداوە بۆ داگیرکردنی سنە، هاتە ناوچەکەوە. بەڵام هیچ سەرکەوتنێکی ئەوتۆی بەدەس نەهێنا، پاش شەڕو تێك گیرانێ، کە لەهەمویان‌دا شکستی دەهێنا، ناوچەکەی بەجێ دەهێشت‌و دەگەڕایەوە بۆ ناوچەی ڕۆم.

ئەم بارودۆخە هەر بەو ڕەنگە مایەوە، تا نادرشا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی‌دا ڕێك کەوت‌و بەم شێوەیە سوڵتان بۆ بەرژەوەندی هەردو دەوڵەت، هێنای کردی بەوالی ئەدرنە، ئیتر بەم جۆرە خان ئەحمەدخان دەستی لەو ناوچەیە پچڕاو خەڵکی ناوچەکە بۆ خۆیان ئاسودەسەر بون‌و ئەویش لەئەدرنە فەرمانی خودای بەجێ هێنا)).

بەڵام (گلستانە: ١٦٨) چارەنوسی خان ئەحمەدخان بەجۆرێکی تر باس ئەکا: ((خان ئەحمەدخان کوڕی سوبحانویردی خان کەهاوئاوزەنگی نادر شا بوو، لەرۆژانی نادر شادا لە لەشکر هەڵات بو، پەنای بۆ ولایەتی رۆم بردبو. پاشاو ئەعیانی مەمالیکی رۆم داڵدەدانیان بەچاك نەزانی بو، لەسەر داوای نادر شایش ناردنەوەیان بەنەنگی دودمانی عوسمانی دانابو، لەبەر ئەوە بەدزییەوە دەرمانخواردیان کرد)).

*

پێ ئەچێ ئەم چیرۆکانە هەڵبەستی میر یا مێژونوسەکانی ئەردەڵان خۆیان بێ بۆ زلکردنی ئەم ئەمیرە هەڵکەوتوە لێقەوماوە، چونکە هیچ کام لەسەرچاوە ئێرانیو عوسمانیەکانی ئەو سەردەمە باسی هیچکام لەم روداوانە ناکەن، ئەمە جگە لەوەی هەندێ هەڵەی مێژوییان تێکەڵاو بوە:

١.نادر لە ١١٤٥دا تەهماسبی لەسەر تەختی شایەتی داگرتو، زەماوەندی شایەتی بۆ عەباسی سێیەم گێڕا کەساوایەکی ٨ مانگەی تەهماسب بو. لە ١١٤٨یش دا بەیەکجاری کۆتایی بەزنجیرەی سەفەوی هێناو، لەدەشتی موغان لەکۆبونەوەیەکی گەورەدا خۆی بو بەشای ئێران. لەبەر ئەوە نوسینەکەی ((ذیل)) کە تەهماسب، خان ئەحمەدخانی دانابێ لەگەڵ روداوەکانی مێژودا یەك ناگرێتەوە. لەو کاتەدا نادر، نەك تەهماسب، شای ئێران بوە. (مهدوی: ١٦٢-١٦٤).

٢.لەو کاتەدا هێشتا سلێمانی بنیات نەنرابو. سلێمانی لە ١١٩٩دا بنیات نراوە. بنکەی میرایەتی بابان ئەوسا لەقەڵاچوالان بوە. خالید پاشایش بەهۆی هێرشی نادر شاوە بۆ سەر ناوچەی بابان لەو کاتەدا بەخاووخێزانەوە هەڵات بو بۆ موسڵ، ئینجا لەوێوە بەنەخۆشی چوە بۆ ئورفاو لەوێ مردوە (١١٥٦). لەبەر ئەوە ناگونجێ پێشوازی لەخانو میوانداری کردبێ.

٣.عەجەم لە ١١٥٤دا هێرشیان کردە سەر مەندەلیو شارەزورو، بەڵام هێرشی گەورەیان بەسەرکردایەتی خودی نادر شا لە ١١٥٦دا دەس پێ کرد لەم هێرشەدا هەمو ناوچەی بابانو کەرکوكو هەولێریان گرتو گەمارۆی موسڵو بەغدادیاندا. بەڵام هیچ کام لەو دو شارەی بۆ نەگیرا. حاکمی موسڵ لەو کاتەدا حسێن پاشای ئال جەلیلی بوە کەبەوپەڕی ئازایەتیەوە بەرەنگاری نادر شا بوەو نەیهێشتوە شارەکەی بگرێ. نادرشا، دوای ئەوەی زیاتر لە ٤٠ رۆژ گەمارۆی موسڵیداو ئاگربارانی کرد، لەسەرکەوتن نائومێدبو داوای ئاشتبونەوەو رێککەوتنی لەدەوڵەتی عوسمانی کردو، خۆیو لەشکرەکەیشی گەڕایەوە ئێران.

جا ئەگەر نادرشا بە ١٧٠ هەزار کەسەوە نەیتوانی بیێ موسڵ بگرێ، خان ئەحمەدی داماوو هەڵاتو (بە ٥ سەد کەسەوە وەکو ((ذیل)) ئەڵێ‌و بە ٢هەزار کەسەوە وەکو ((حدیقه))و ((تحفه)) ئەڵێن) ئەبێ چۆن موسڵی بۆ گیابێ‌و حاکمەکەی کوشت بێ‌و محەمەد چەلەبی لەجێگە دانابێ؟ (عماد عبدالسلام: ١٠٢-١١٥).

٤.لەناو لیستی والیەکانی موسڵدا کەسێکی تێدا نیە بەناوی محەمەد چەلەبی. لەو رۆژگارەدا (١١٥٤-١١٥٩) حسێن پاشای ئال جەلیلی والی موسڵ بوە. (عماد عبدالسلام: ٤٩٩-٥٠٠)

پەراوێز: بۆ ئاگاداری زۆرتر لەسەر گەمارۆدانی موسڵ لەلایەن نادرشاوە بڕوانە: عماد عبدالسلام رووف، ((الموصل في العهد العثماني-فترة الحكم المحلي ١١٣٩-١٢٤٩ هـ ١٧٢٦-١٨٣٤م))، النجف، ١٩٧٥.

حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان (١١٦١-١١٦٤)

حەسەنعەلی خانی کوڕی عەبباسقولی خانی ئەردەڵان کەساڵی ١١٦١ لەئەسفەهان لەلایەن ئیبراهیم شای ئەفشار دانرا بەوالیی کوردستان‌و، لە ١١٦٣دا لەمەریوان لەلایەن سەلیم پاشای بابانەوە شکێنراو، لە ١١٦٤دا لەقەڵاچوالان کوژرا، جێگەیەکی تایبەتی هەیە لەناو مێژوی ئەردەڵاندا، چونکە لەسەردەمی میرایەتیی تەمەن کورتی ئەم والیەدا روداوی چارەنوس ساز لەئێران‌داو، شەڕوشۆڕی زۆر لەکوردستاندا قەومان. بەڵام لەناو مێژوەکانی ئەردەڵان‌دا بەکورتی‌و کەموکوڕی باسی کراوە. هەندێ لەمێژونوسەکان، روداوی رونەداویان بەپاڵ داوەو، هەندێکیشیان ساڵی حوکمڕانییان گەیاندۆتە ساڵی ١١٦٦و، کوژرانەکەیشیان بردۆتە ساڵی ١١٦٧.

لێرەدا من هەوڵ ئەدەم روداوەکانی سەردەمی حەسەنعەلی خان سەرلەنوێ دابڕێژمەوەو، هەندێ لەو هەڵانەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان تێی کەوتون راست بکەمەوە.

لەناو مێژوەکانی ئەردەڵاندا ((زبده التواریخ))و ((ذیل شرفنامه)) لەهەمویان کۆنترن.

نوسەری (ذیل شرفنامه) دەربارەی حەسەنعەلی خان نوسیویتی:

((لەساڵی ١١٦٠دا نادر شا کوژراو لەساڵی ١١٦٢ی کۆچیدا لەسەردەمی شاهێتی ئیبراهیم شادا حەسەنعەلی خانی کوڕی عەبباسقولی خان‌و برازای سوبحانویردی خان بەمەنسەبی والێتی ئەردەڵان سەرفرازکراو لەهەمان ساڵدا

ئیبراهیم پاشا کوژراو ئالۆزی کەوتە وڵاتی ئێرانەوە: لەلایەك کەریم خانی زەندو لەلایەکی تر ئیمامقولی خانی زەنگەنە سەریان بەرزکردەوەو دەستی تالآن و ئازاریان بۆ سەر دراوسێی دوورو نزیك درێژ کرد.

کەریم خان بەهێزێکی زۆرەوە هەڵیکوتایە سەر میهر عەلی خانی تەکەللو، حاکمی هەمەدان. میهر عەلی خانیش بەسوپاو هێزی خۆیەوە بەرامبەر بەکەریم خان وەستاو لەمەلایەر بەگژیەکدا چون. میهر عەلی خان هەڵات و هانای بردە بەر حەسەنعەلی خانی والی ئەردەڵان بەنیازی ئەوەی تۆڵەی (میهر عەلی خان لەکەریم خانی زەند) بسێنێتەوە، بەسوپاو شەڕکەری خۆیەوە کەوتە ڕێو گەڕ لەشوێنی پەریە دەستی پیکرد. تێکشکانی زۆرو لەڕادەبەدەر توشی تۆردوی کەریم خان و هۆزی زەند هات، کۆمەڵێکی زۆریان بونە خۆراکی شمشێری پاڵەوانانی ئەردەڵان و حەسەنعەلی خان والی سەرلەنوێ میهر عەلی خانی لەهەمەدان دابین کردەوەو خۆی بەسەرکەوتویی و زاڵی و بەغەنیمەتێکی زۆرەوە گەڕایەوە شوێنی حکومەتی خۆی لەئەردەڵان.

بەساڵێك دوای ئەم کارەساتە ئیمامقولی خانی زەنگەنە کۆمەڵێکی زۆری دە پانزە هەزار کەسی عەشایری لەخۆی کۆکردەوەو ئالآی یاخیبونی هەڵکردو کەوتە بیری ئەوەی بەگژ حەسەنعەلی خاندا بچێ. بۆ ئەمەش لەکرماشانەوە گەیشتە بیلاوەر.

حەسەنعەلی خانیش هەر بەو کۆمەڵە خەڵکەوە کە لەشاری سنەو دەورووبەری ئامادەبون، کەوتنە ڕێو هاتنە داکۆکی کردن. لەشوێنی بیلاوەری کرماشان هەردو تاقم دایان بەیەك داو شکستێکی یەکجاری کەوتە سوپای ئیمامقولی خانی زەنگەنەوەو زۆربەی قشونەکەی کەوتە بەر تیغی خوێنڕێژی (لەشکری ئەردەڵان). حەسەنعەلی والیش زاڵ و سەرکەوتو، گەڕایەوە شوێنی خۆی.

لەکۆتایی ئەم ساڵەدا (١١٦٣)، سولەیمان پاشای بەبە لەدەست سەلیم پاشای ئامۆزای هەڵات و پەنای هێنایە بەر حەسەنعەلی خانی والی ئەردەڵان. سەلیم پاشا لەسەردەمی نادرشادا، پاشای سەربەخۆی شارەزور بوو، زۆر کاتیش بەخۆی و هەزار سواری بابانەوە لەخزمەت نادرشادا بو.

حەسەنعەلی خانی والی، بەنیازی ڕێکخستنی کاروباری سلێمان پاشاو تێکشکاندنی سەلیم پاشا، بەهێزێکی زۆرەوە لەئەردەڵان کەوتەڕێ. سەلیم پاشا کەدەست و پێوەندی وەزیری بەغدابو، یارمەتی لێ خواست. محەممەد ئەفەندی کەهیای خۆی بەحەوت هەشت هەزار سوارەوە، لەگەڵ پاشایانی کۆی و حەریری و هتد.. نارده یارمەتیدانی.

لەناوچەی مەریوان هەردولا روبەڕوی یەك بونەوەو پاش بگرەو بەردەی زۆرو بەکارهێنانی کەرەستەی جۆربەجۆری شەڕو گەڕ، حەسەنعەلی خان هەڵاتو سەلیم پاشا دەم لەسەرپشت، گەیشتە سنە)) (ئیبراهیم ئەردەڵانی: ٢٧-٢٩).

((ذیل شرفنامە)) ساڵی ١٢٢٥ نوسراوە، مێژویەکی لەو کۆنتر: ((مجمل التواریخ)) کەساڵی ١١٩٦ ئەبولحەسەنی گولستانە نوسیویێتی رواداوەکان بەجۆرێکیتر ئەگێڕێتەوە. هەر ٣ روداو: شکاندنی تیمامقولی خانی زەنگەنە، پەلاماردانی زەند، تێشکانی لەبەردەم سەلیم پاشادا، بەدوای یەکدا لەیەك ساڵدا بوە.

ئەبولحەسەن خۆی شایەتی روداوەکان بوە. لەو کاتەدا میرزا محەممەد تەقی گولستانە، مامی نوسەر، لەسەردەمی نادر شادا مستەوفی بوە لەسنە، دوای کوژرانی چۆتە کرماشان. لەوێ بۆتە یەکێ لەپارێزەرانی قەڵای کرماشان. ئەبولحەسەنیش هەر لەگەڵ ئەو لەقەڵای کرماشانو ماوەیەك لەهاروناوا دانیشتوە. کەتیمامقولی خانی زەنگەنە گەمارۆیان ئەداو، هاوارنامەی بەهاناوە هاتن ئەنێرن بۆ حەسەنعەلی خانو، شەڕی بیلاوەر ئەقەومێ ئەم خۆی بەدیار روداوەکانەوە بوە. کاتێ کەریم خانی زەند دێتە کرماشانو، دوای ١٤ مانگ گەمارۆدان، لەسەر بەڵێنی کەریم خان قەڵای کرماشان ئەدەن بەدەستەوە، ئەبولحەسەن نوێنەری مامی بوە بۆ گفتوگۆ لەگەڵ کەریم خان. کاتێ کەریم خان بەرەو سنە بەڕێئەکەوێ، ئەمیش لەگەڵ لەشکرەکەی کەریم خاندا ئەبێ، بەڵام لەڕێگا بیانویەك ئەدۆزێتەوە بۆ ئەوەی خۆی بدزێتەوە.

لەبەر ئەم هۆیانە ئەبێ هەواڵەکانی کە گولستانە لە ((مجمل التواریخ))دا ئەیانگێڕێتەوە زیاتر جێگەی باوەڕ بن تا گێڕانەوەکانی نوسەرانی ئەردەڵان کەکۆنترینیان ((زبدة التواریخ)) ١٨ ساڵو، ((ذیل شرفنامە)) ٣٠ ساڵو، ((لب التواریخ)) ٥٥ ساڵو، ((تاریخ اردلان)) ٦٧ ساڵ دوای ئەوو، ((حدیقەی ناصری))و ((تحفە ناصری)) ش کەزۆر درەنگتر دوای ئەوان نوسراون. ئەمە جگە لەداشکاندنی مێژونوسانی ئەردەڵان بەلای میرەکانیاندا.

پەشێوانی هەلومەرجی ئێران

لەدوا ساڵەکانی حوکمڕانی خۆیدا نادر شا بەوپەڕی دڵڕەقییەوە لەگەڵ خەڵكو کاربەدەستەکانی ئەجولایەوە. لەسەر شتی بچوكو، زۆر جار بەخۆڕایی سزای توندی ئەدان. کاتێ نادر زانی عەلیقولیخانی برازای لەگەڵ هەندێ لەناحەزەکانی قسەیان کردوە بەیەك، دوری خستەوە بۆ سیستان. عەلیقولی

بەئاشکرا لەنادر هەڵگەڕایەوە. نادر بەتەمابو لەشکر بنێرێتە سەری. (مهدوی: ١٧٥).

لەهەمان کاتدا خۆی بەڕێ کەوت بو بچێتە سەر کوردەکانی خەبوشان کەڕەوەی شاهانەیان تاڵان کردبو. لەفەتحئابادی لای قوچان بارگەی خست بو. لەگەڵ سەرداره سوننیەکانی سوپاکەیدا ڕێك کەوت بو، سەرداره شیعەکانی سوپاکەی بکوژێ. سەردارەکانی کەبەمەیان زانی ئەوان دەس پێشکەرییان کردو، بەشەو لەناو خێوەتەکەی خۆیدا کوشتیان (١٧٤٧/١١٦٠).

بەکوژرانی نادر دەورانێکی نائارامو خوێناوی لەئێراندا دەستی پێکرد نزیکەی ١٠ساڵ درێژەی کێشا.

ئەحمەد خانی ئەبدالی، فەرماندەی ئەفغانیەکانی ناو سوپاکەی پاش ئەوەی دەستی گرت بەسەر بەشێ لەگەنجینەی نادردا چوە قەندەهار، ناوی لەخۆی نا ئەحمەد شاهی دەرانی.

عەلیقولی کە لەگەڵ بکوژانی نادردا هاودەنگ بو، بەپەلە خۆی گەیاندە مەشهەد، ناوی لەخۆی نا سوڵتان عەلی عادلشاو، لەڕاگەیاندنێکی ئاشکرادا ئۆباڵی کوشتنی نادری گرتە خۆی، چونکە ((وازی لەمەزەبی شیعە هێنا بو))و، هەمو بنەماڵەی ئەفشار، کە لەکەلات بون جگە لەشاهڕوخی نەوەی نادر، کوشتو، دەستی گرت بەسەر گەنجینەکەی نادردا. (مهدوی: ١٧٦).

سەڵتەنەتی عادلشا یەك ساڵ زیاتری نەخایاند. ئیبراهیم خانی برای کەفەرمانفەرمای ئازەربایجان بو ملی بۆ نەداو، لێی هەڵگەڕایەوە. عادلشا بەلەشکرەوە کەوتە ڕێ بۆ سەر ئیبراهیم لەئازەربایجان. هەردو برا لەسوڵتانیە دایان بەیەکدا. عادلشا شکاو گیراو بەفەرمانی براکەی چاویان دەرهێنا (١٧٤٨/١١٦١).

ئیبراهیم چوە مەشهەد، ناوی لەخۆی نا ئیبراهیم شا. بەڵام سەڵتەنەتی ئەمیش ٦ مانگی نەخایاند. بەدەستی سەرانی سوپا گیراو، عەلیقولیو ئیبراهیم هەردو کوژران. شاهڕوخ، نەوەی نادر، کەتەنیا زیندوی بنەماڵەی ئەفشار بو لەمەشهەد کرا بەشای ئێران (١٧٤٨/١١٦١).

هەندێ لەناڕازییەکانی مەشهەد، بەبیانوی ئەوەی شاهڕوخ ئەیەوێ وەکو باپیری برەو بەمەزەبی سوننە بداو شیعە لەناودا نەهێڵێ، لەشاهڕوخ هەڵگەڕانەوە. شاهڕوخیان گرتو هەردوچاویان دەرهێناو، لەجێگەی ئەو میر سەیید محەممەد، متەوەللی ئاستانی قودسی ڕەزەوییان، بەناوی شا سولەیمانی دوەمەوە، لەسەر تەخت دانا. (مهدوی: ١٧٧).

سەبید محەممەد تەنیا ٤٠ رۆژ شایەتی‌کرد. هێزێکی سەر بەشاهرۆخ مەشهەدی گرت‌و، سەرانی شۆڕشەکە، لەوانە میر سەبید محەممەدیان، کوشت. شاهرۆخ لەسەر تەخت دانرایەوە. بەلام سنوری دەسەلاتی لەخۆراسان تێ نەئەپەڕی، چونکە لەو کاتەدا ٤ لەگەورە پیاوەکانی ئێران: ئازاد خانی ئەفغانی لەئازەربایجان، محەممەد حەسەن خانی قاجار لەئەستەر ئابادو مازندەران، عەلی مەردان خانی بەختیاری لەئەسفەهان‌و خوزستان، کەریم خانی زەند لەلوڕستان‌و فارس هەر یەکە لەلای خۆیەوە ئەیویست دەس بەسەر تاجی بێ خاوەنی ئێراندا، یاهیچ نەبێ دەس بەسەر ناوچەکانی خۆیدا بگرێ. (مهدوی: ١٧٨-١٧٩، هدایت: ٢٦١-٢٦٢).

دەرکەوتنی کەریم خانی زەند

ئەو کاتەی ئێران لەژێر دەستی ئەفغاندا بو، لەشکری عوسمانی هێرشیان کردە سەر رۆژئاوای ئێران، کرماشان‌و هەمەدانیان گرت. گەورەپیاوەکانی ناوچەکە لەبەرامبەر هێزی زۆری عوسمانیدا نەیانتوانی بەرەنگاری بکەن. هەندێکیان سەریان دانەواندو هەندێکیان هەلاتن بۆ ناوچە شاخاوییە سەختەکان. یەکێ لەوانە کابرایەکی زەند بو بەناوی مەهدی خان.

مەهدی خان‌و خزمەکانی ٧٠٠ کەسێ لەسوارەو پیادە ئەبون. لەگوندەکانی پەری‌و کەمازان دائەنیشتن. ئەمانە بەردەوام شەبەیخونی رۆمیان ئەکرد. لێیان ئەکوشتن، ولاخ‌و کەلوپەلیان بەتالان ئەبردن‌و رایان ئەکردو ئەکشانەوە ناوچە شاخاوییە سەختەکان. هێزەکانی عوسمانییان ناڕەحەت کردبو.

کە نادر شا لەشکری بەرەو رۆژئاوای ئێران بەرێ خست‌و هێزی عوسمانی راو ناو، هێزی سازدا بەرەو بەغداد، ماوەیەك لەکرماشان مایەوە. مەهدی خان جەردەیی‌و راووڕوتی کردبو بەپیشە. کاروانی بازرگانەکانی روت ئەکردەوە. نادر شا یەکێ لەفەرماندەکانی خۆی: باباخان چاوەشلوی، راسپارد کەمەهدی خان‌و داروەستەکەی بگرێ.

باباخان ناردی بەدوی مەهدی خاندا کەنادر شا ئەیەوێ پلەو پایەی پێ ببەخشێ‌و خەلاتی بکا. بەم فێلە مەهدی خانی ئەفرەداو، راکێشایە ناو داو.

باباخان مەهدی گرت‌و ٤٠٠ کەسی لەپیاوەکانی کوشت. دوای ئەوەی سامان‌و دارایی مەهدی خانی تالان کرد ئەویشی کوشت‌و، پاشماوەی بنەمالەو ئێلەکەی دور خستەوە بۆ خۆراسان. لەو کاتەدا کەسێ کەخاوەن ناوو دەسەلات بێ لەناو زەندا نەما بو. کەریم، شێخە، عەلی وەیس، ئەسکەندەر، نادر خان.. کەبرازای مەهدی خان بون هێشتا منالْ بون. لەخۆراسان سەری خۆیان کز کردبو.

دوای کوژرانی نادر شا زۆری ئەو عەشیرەتانەی دور خرابونەوە ئەو هەلـەیان بەدەرفەت زانی گەڕانەوە شوێنەکانی خۆیان. کـەریم خـانو خـزمو ئێلەکەیشیان گەڕانەوە پەری‌و کەمازان. وەکو جاران کەوتنەوە چەردەیی‌و راووڕوت. کەریم خـان ناوی دەرکردو بو بەدەسەلاتداری کزازو تویسرکان.

میهر عـەلی خـانی تکـەلو، حـاکمی هەمـەدان، ١٢ هـەزار سـواری هـەبو. چاودێری هەواڵی جموجوڵی کەریم خانی زەندی ئەکرد. ویستی بەلای خۆیدا رایان بکێشێ. نامەی بۆ کەریم خان‌و گەورەکانی زەند نوسی‌و بەسوارێکدا بۆی ناردن.

میهر عەلی لەنامەکەیدا بۆ کەریم خانی نوسی بو: کەئـەو لەسـایەی خـواوە بوە بەدەسەلاتداری ناوچەکەو هەمو گەورەو سەردارەکانی ناوچەکە ملیان بۆ کـەچ کردوە. داوای لەویش کردبو بچێتە لای‌و فەرمانبەرداری دەربڕێ.

کەریم خان‌و گەورەکانی زەند بـۆ سـوکایەتی بەفەرمانەکـەی میهـر عـەلی، لوت‌و گوێی کابرایان بڕی‌و ناردیانەوە.

میهـر عـەلی لـەم کـارە زۆر تورەبـو. پێـنج هـەزار کەسـی لەگـەڵ یـەکێ لەسەردارەکانی ناردە سەریان. فەرمانیدا کەریم خان بەزیندویەتی بگرن‌و بیهێنن بۆلای خۆی، بۆ ئەوەی خۆی سزای بدا.

زەند کەزانییان لەشکریان هاتۆتە سەر ئەوانیش خۆیان سازدا. لەناکاو کەریم خان بەدوسەد کەسـەوە پـەلاماری ناوجەرگـەی لەشـکرەکەیانی‌داو، تـەفروتونای کردن. ٣ تۆپ‌و کەلوپەلێکی زۆریان دەس کەوت.

میهر عەلی بۆ تۆڵەی شکانی لەشکرەکەی، خۆی لەشکری کۆکردەوە چوە سەر کەریم خان. شەڕێکی قورس رویدا. کەریم خـان سـەرکەوت‌و میهـر عـەلی خـان بەشکاوی کشایەوە. لەشکری زەند بۆ راونانی کەوتنـە دوی. میهـر عـەلی خـۆی لەقـەلای ولاشـجرد لـەنزیک هەمـەدان قـایم کـرد. لەشـکری زەنـد گـەمارۆی قەلاکەیاندا. زۆری هێزەکانی میهر عەلی لەترسی زەند بلاوەیان لێ کرد.

میهـر عـەلی، عەبدولغـەفار خـانی بـرای بەشـەو لەقـەلا دەربـاز کـردو بەنامەیەکەوە ناردی بۆ لای حەسەن عەلی خانی ئەردەلان.

حەسەنعەلی خان والی‌و بەگلەر بەگی ئەردەلان بو. هێزەکەی کەپێك هـات بـو لەکوردو قزلباش‌و ئەفغان ٢٠ هەزار کەس ئەبو.

عەبدولغەفار گەیشتە لای عەلی خان. ١٢ رۆژ لەلای مایەوە.

حەسـەنعەلی خـان رێـزی زۆری لەغـەفار گـرت‌و بـەلێنی دایـە بـەدەنگ هاوارەکەیانەوە بچێ. بەلام لـەو کاتـەدا نەینـەتوانی داواکـەیان جێبـەجێ بکـا، چونکە خەریکی خۆسازدان بو بۆ لەشکرکێشییەکی تر. (گلستانە: ١٤٦-١٥١).

حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان و ئیمامقولی خانی زەنگەنە

وەکو گلستانە ئەگێڕێتەوە:

ئیمامقولی خانی زەنگەنە (کوڕی محەممەد رەحیم بەگی زەنگەنە) کەدوای شکانی لەشکرەکەی ئیبراهیم پاشا هەڵات بو، لەگەڵ حەیدەر خانی زەنگەنە بە ۳ سەد کەسەوە هات بوە بێستون لەنزیك کرماشان، ئەیویست سەرانی زەنگەنەو کەلوڕو ئێلاتی ناوچەکە بکا بەهاودەنگی خۆی.

لەو کاتەدا مورتەزا قولی خانی زەنگەنە، عەبدولعەلی خانی خۆراسانیو میرزا محەممەد تەقی گولستانە، دەسەڵاتداری کرماشان بون. میزا تەقی پارێزەری قەڵای کرماشان بو کەنادر شا چەكو تفاقی جەنگی تیٚدا هەلگرت بو، بۆ لەشکرکێشی داهاتو بۆ سەر عوسمانی.

گەورەکانی کرماشان بۆ دەرکردنی ئیمامقولی بەخۆ کەوت. مورتەزاقولی خانی زەنگەنەو نەجەفقولی خانی ئێلبەگی کەلوڕ ٦ هەزار کەس سوارو پیادەیان کۆکردەوە لەکرماشان دەرچون بۆ سەر ئیمامقولی. نەجەفقولی کوێربو، چونکە نادرشا چاوی دەرهێنا بو.

ئیمامقولی ئەو هێزە زلەی پیٚ چار نەئەکرا ویستی فێڵیان لیٚ بکا. نێردراوێکی نارده لایان وتی: من خەیاڵی گەورەییم لەسەردانیە. هاتوم سەردانی خزمو سەرانی ئێلات ئەکەم. ئەگەر پێتان ناخۆشە ئەڕۆم بۆ لایەکی تر.

مورتەزا لەگەڵ سەردارەکانی لەشکرەکەی کۆیوەوە بۆ راوێژ. ئەمانیش ویستیان فێڵی لیٚ بکەن. وتیان ئەگەر دەری بکەین لەوانەیە بچێتە پاڵ ناحەزو دوژمنەکانمان لەگەڵ ئەوان رێك ئەکەویٚو بەهاوکاری ئەوان گێچەڵمان بۆ ئەنێتەوە، چاکتر وایە لەخۆمانی نزیك بخەینەوە، لەنزیك خۆمان بیٚ هەر کات سەربزێوی کرد، سەری پان ئەکەینەوە.

وەڵامی ئیمامقولییان دایەوە، کەئەوان بۆ پێشوازی هاتون نەك بۆ شەڕ. ئەگینا، ئیمامقولی بەو ژمارە کەمەوە لەگەڵ ئەوان چی پیٚ ئەکریٚ. داوایان لیٚ کرد بچێتە لایان بۆ ئەوەی پێکەوە بچن بۆ ناو کرماشان.

نێردراوەکە گەڕایەوە، راسپاردەکانی بەئیمامقولی گەیاند.

ئیمامقولیو حەیدەر بیریان لەپیلانێك کردەوە. ئەمان کەم بونو ئەوان زۆر. بڕیاریاندا تەفرەیان بدەنو شەو شەبەیخونیان بکەن. بەکابرایەکی زمان لوسدا هەواڵیان بۆ ناردن کەسبەینیٚ بەیانی دێنە لایان.

هێزەکە شەو بەخەیاڵی ئاسودە پاڵی لیٚدایەوە. بەر لەوەی رۆژببێتەوە لە ۳ لاوە شەبەیخونیان کردن. هێزەکەی کرماشان شکاو هەڵات. مورتەزاقولی خۆی هەڵات

بۆ قەڵای کرماشانو، نەجەفقولی هەڵات بۆ ناو ئێلەکەی خۆی. ئیمامقولی بەسەرکەوتویی چوە ناو کرماشانەوە.

ئیمامقولی نامەی بۆ سەرانی زەنگەنەو ئێلەکانی تر نوسیو داوای لێ کردن بێنە سەردانی.

لەماوەی ١٠ رۆژدا نزیکەی ٤ هەزار کەسی لێ کۆبوەوەو، لەماوەی ٢٠ رۆژدا بون بە١١ هەزار کەس. کەوتە گەمارۆدانی قەڵاکە. وڵاخو ئاژەڵی تاڵان کردن.

دانیشتوانی قەڵا بەتەنگ هاتن. مورتەزاقولیو عەبدولعەلیو میرزا تەقیو گەورەکانی تری ناو قەڵای گەمارۆدراو بڕیاریاندا داوای یارمەتی لەحەسەنعەلی خانی ئەردەڵان بکەن. نامەیەکی بەکۆمەڵیان بۆ نوسی.

لەنامەکەدا بەڵێنیان دایە لەو شەڕەدا هەرچی چەکێکی بەکار هێنا بۆی ببژێرن. نامەو نێردراو گەیشتە لای حەسەنعەلی خان.

حەسەنعەلی خان لەوەڵامدا بۆی نوسینەوە کە: داواکەی ئێوە رەوایە، بەڵام لەبەر ئەوەی ئێستا شوێنی شا چۆڵە، ئەگەر ئەم شەڕە بکەین توشی دوژمنایەتی خێڵەکی ئەبین، چونکە ئێلاتی کوردستانو کرماشان دراوسێی یەکترین، لەهەرلایەك بکوژرێ، دوژمنایەتی لەپاش بەجێ ئەمێنێ، بەتایبەتی کەئیمامقولیش زەنگەنەیە. داوای لێ کردن نامەیەکی تری بۆ بنوسنو بەکۆمەڵ مۆری بکەن، لەو نامەیەدا ئەوان تۆباڵی شەڕەکەو خوێنی کوژراوەکانی هەردولا بگرنە ئەستۆ، بۆ ئەوەی ئەمان لەداڕۆژدا توشی دوژمنایەتیو لێپرسینەوە نەبن. بەڵێنی دانێ دوای گەیشتنی نامەیەکی وەها هێزێکی گەورە ساز بداتو بچێتە سەر ئیمامقولی، ئەگینا خۆی لەو شەڕەوە ناگلێنێ.

دوای گەیشتنی ئەم وەڵامە مورتەزاقولی خانی زەنگەنە، عەبدولعەلی خانی خۆراسانیو میرزا تەقی خانی گولستانەو، هەمو سەرانی قەوم، کە لەقەڵادا گەمارۆ درابون، بەڵگەیەکیان نوسیو بەکۆمەڵ مۆریان کرد. تۆباڵی شەڕو کوژراوەکانیان گرتە ئەستۆی خۆیان.

حەسەنعەلی خان ٢٥ هەزار سواری کۆکردەوە. بەو لەشکرەوە بەڕێ کەوت بۆ سەر کرماشان. لەبیلاوەر خێوەتگای دامەزراند. کەوتە خۆئامادە کردن بۆ شەڕی داهاتو.

ئیمامقولی لاوێکی سەرگەرمو هەڵەشە بو. بەتازایەتی خۆیەوە ئەنازی. کەهەواڵی هاتنی لەشکری ئەردەڵانی پێ گەیشت، هەزار کەسی لەهێزەکەی هەڵبژاردو بەرەو بیلاوەر کەوتە رێ.

پیاوە نزیکەکانی زۆری لەگەڵ خەریك بون بۆ ئەوەی بەهێزێکی واکەمەوە نەچێتە سەر لەشکری بەژمارە زۆری ئەردەڵان. بەڵام ئیمامقولی گوێی لێ نەگرتن. کەزانییان گوێیان لێ ناگرێ، زۆری لەگەڵ خەریك بون بۆ ئەوەی جارێ چاوەڕێ بکا تا لەشکری ئەردەڵان لەدەربەندەکە تێ ئەپەڕێو دێتە دەشتاییەوە، ئەوسا پەلاماریان بدا. لەمەشدا بەقسەی نەکردن بەڵکو دانیە بەر توانجو تانەو بەترسنۆکی لەقەڵەم دان. لای وابو بەو هێزە پچوکە لەشکری ئەردەڵان ئەشکێنێو تا سنە راویان ئەنێ.

حەسەنعەلی خان لەناو دەربەندەکەدا بۆیان دامەزرا.

تفەنگچییانی هەورامی لەکێوەکانی ئەمبەرو ئەوبەری دەربەندەکەدا دامەزراند. چەمێك کە بەناو دەربەندەکەدا ئەڕۆیشت، ئەم بەبەردی زل بەری گرتو ئاوەکەی شکاندە سەر ڕێگاکە، بۆ ئەوەی گڵی ڕێگاکە ببێ بەقوڕ، زەلامو وڵاخی تێدا بچەقێ.

دەمەو بەیان ئیمامقولی گەیشتە دەمی دەربەند. گەنج محەممەد بەگی زەنگەنەو سلێمان بەگی زەنگەنە، کەدو کەسی شارەزای شەڕ بون، هەریەکەی لەگەڵ ۱۰۰ کەس کرد بەچەرخەچی. سەیدی سوڵتانی جەلیلوەندیشی بە ۳ سەد سوارەوە نارد بەشاخەکەدا هەڵبگەڕێ. خۆیشی بە ۵۰۰ سوارەوە خۆی ئامادەکرد بۆ هێرش بۆ ناو دەربەند.

چەرخەچییەکان بەخێرایی بەڕێ کەوتن، بەڵام هەموییان لەناو قوڕدا چەقین، چەندی تەکانیان ئەدا زیاتر ئەچەقین. چەرخەچییەکانی ئەردەڵان کە لەوشکایی‌دا بۆیان دامەزرا بون، دایان گرتنەوە زۆریان لێ کوشتن.

حەسەنعەلی خان ۳ هەزار سواری لەشاخەوە نارد بەدیوی ئەودیودا شۆڕببنەوە، دەمی دەربەندەکەیان لێ داخەنو، ڕێگەی کشانەوەیان لێ بگرن.

سەیدی کە بەشاخەکەدا هەڵگەڕا دی هێزەکەی خۆی کەمو دوژمن زۆر، بەخۆیدا رانەپەرمو پەلاماریان بدا لەنشێوێکەوە ئاوابو بەرەو ناوچەکەی خۆی گەڕایەوە.

ئیمامقولی هێرشی کرد بۆ ناو دەربەند. ئەمانیش لەقوڕدا چەقین.

حەسەنعەلی خان فەرمانی‌دا دەوری ئیمامقولی بگرنو نەهێڵن کەسیان لێ دەربچێ.

ئیمامقولی بەزەحمەتێکی زۆر خۆی لەقوڕەکە دەرباز کردو لەگەڵ ژمارەیەکی کەم لەسوارەکانی گەڕایەوە دواوە. ویستی لەدەمی دەربەند تێ بپەڕێ دی گیراوە. بەناچاری بەغارو شەڕ خۆی کرد بەناویاندا دەرباز بو.

جگە لەئیمامقولی‌و چەند کەسێ لەسوارەکانی‌و سەیدی کە لەسەرەتاوە هەلاّت بو، کەسی کەیان دەرنەچو. ئەوانی تریان هەندێکیان کوژران‌و هەندێکیان بەدیل گیران.

هەوالّی شکانی ئیمامقولی لەپێش خۆیدا گەیشتە کرماشان. زۆری ئەوانەی لێی کۆبوبونەوە بلاّوەیان لێ کردو گەڕانەوە شوێنەکانی خۆیان. ئیمامقولی هاتەوە کرماشان بۆ ئەوەی هێزەکەی رێك بخاتەوە. هێزی پێ کۆ نەکرایەوە. کرماشانی بەجێ هێشت روی کردە ناو ئێلاتی وەند کەهاوپەیمانی زەنگەنە بون.

وەند ئێلێکی گەورە بو پێك هات بوو لەم تیرانە: ئەحمەد وەند، کاکە وەند، قولی عەلی وەند، جەلال وەند، جەلیل وەند، مافی وەند، بەهتلی وەند، قوریە وەند، خەلیل وەند، خواجا وەند، زوبێرە وەند، نانەکەلی وەند، بوجول وەند. (گلستانە: ١٥١-١٥٨).

حەسەنعەلی خان هەوالّی ئەم سەرکەوتنەی بەگەمارۆدراوەکانی ناو قەلاّداو خۆیشی هاتە نزیکیان. سەردارو گەورەکان بۆ پێشوازی لەقەلاّ دابەزین‌و بۆ میوانداری بردیانە ناو قەلاّکە.

سەردانی قەلاّو جبەخانەکەی کرد. ٥ تۆپی لێ وەرگرتن‌و رۆژی دوایی گەڕایەوە خێوەتگاکەی خۆی.

ئەردەلاّن‌و کەریم خان

لەمێژوی ئێراندا کەریم خانی زەند، کە خۆی بەوەکیلی دەولّەت‌و وەکیلی رەعایا نەك بەشا داناوە، بەیەکێ لەدادپەروەرترین حوکمڕانەکانی ئێران ناسراوە. کەچی مێژونوسانی ئەردەلاّن بەچاك باسی ناکەن‌و هەندێکیان هێرشیان بردۆتە سەری، بەتایبەتی نوسەری (لب التواریخ: ١٠٤-١٠٥). بەدوای ئەویشدا (تاریخ اردلان: ١٠١)، (حدیقەی ناسری: ١٥٤)، (تحفەی ناسری: ١٤٥)، کەریم خان تاوانبار ئەکەن بەوێران کردن‌و تالاّن کردن‌و سوتاندنی سنە. کەسیان هۆی ئەم کارەیان رون نەکردۆتەوە.

هەوالّەکانی (حدیقەی ناسری: ١٥٤) گێڕاویتیەوەو، (تحفەی ناسری: ١٤٥) دوبارەی کردۆتەوە سەبارەت بەهێرشی کەریم خان بۆ سەر کوردستان‌و گەمارۆدانی حەسەنعەلی خان لەقەلاّی قەراتورا (١١٦٤)و، دوای ئەوە هێرشی هاوبەش‌و بەجوتەی حەسەنعەلی خان‌و کەریم خان بۆ سەر عەلی مەردان خانی بەختیاری، راست نین. لەو سالاّنەدا حەسەنعەلی خان نەك هەر والیی کوردستان نەبوە، بەلّکو لەژیانیشدا نەماوە.

گلستانه بەدرێژی هۆی دوژمنایەتی کەریم خانی لەگەڵ ئەردەڵان رون کردۆتەوە.

قەڵای کرماشان نزیکەی ١٤ مانگ لەگەمارۆی هێزەکانی زەندا بو، پارێزەرانی قەڵا ئامادە نەبون خۆیانو قەڵاکە بەدەستەوە بدەن. کەریم خان بۆ بەلادا خستنی ئەم کۆسپە بەهێزێکی گەورەوە روی کردە کرماشان، کێشەکەی بەگفتوگۆ بەلادا خست (بەمەزەننە ئەبێ ساڵی ١١٦٥ بوبێ). ئینجا روی کردە سنە.

خەڵکی ناوچە کە بەهاتنی کەریم خانیان زانی، خەسرەو خان، کە لەو کاتەدا والیی ئەردەڵان بو، لەگەڵ ئەعیانی سنە بەپیریەوە چونو، بەگەرمی پێشوازییان کردن. خەسرەو خان خۆی میوانداریی لەکەریم خان کرد.

حەسەنعەلی خان، والیی پێشوی کوردستان، لەسەر داوای میهر عەلی خان بۆ سەرکوتکردنی کەریم خانو لەشکری زەند چو بۆ هەمەدانو دوایی دریان کەوت بۆ پەریو کەمازان، مەڵبەندی ژیانی ئێلی زەند، لەوێ مایەوە تا سەلیم پاشای بابان هێرشی کرد بۆ سەر ئەردەڵان. کەریم خانو سەردارەکانی ئەم داخەیان لەدڵدا بو.

وەکو گلستانە ئەڵێ: کەریم خان لەبەر ئەو دوژمنایەتیە بڕیاریدا کوردستان وێران بکا. بەقسەی تاقمێ هەرچیو پەرچی، کە لەناو لەشکرەکەیدا بونو کاری تەواویان تێ ئەکرد، کەوتە بێدادی.

کەریم خان لەسەرەتای دەوڵەتداریدا بو، بەتەواوی دەستی بەسەر لەشکرەکەیدا نەئەڕۆیشت. هەرچیەکیان ئەکرد رێگەی لێ نەئەگرتن. لەو چەند رۆژەدا زیانێکی زۆریان بەسنەو ناوچەکانی دەوروبەری گەیاند. خەڵکەکەیشی بەهۆی نیفاقی ناوخۆیانەوە زەرەری جۆراوجۆریان لێ کەوت. (گلستانە: ١٧٩-١٨٠).

کەریم خان سنەی بەجێ هێشت بەرەو هەمەدان.

حەسەنعەلی خانو شەڕی زەند

گولستانە ئەم شەڕە بەدرێژی ئەگێڕێتەوە:

حەسەنعەلی خان، دوای شکاندنی ئیمامقولی، وەکو بەڵێنی دابو لەشکرەکەی لەکرماشانەوە بەرێ خست بچێ بۆ یارمەتیدانی میهر عەلی خان، کەهێشتا لەقەڵای ولاشجردا لەلایەن لەشکری زەندەوە گەمارۆ درابو.

حەسەنعەلی خان بەرەو هەمەدان بەرێ کەوت. لەشکری زەند کەبەمەیان زانی، دەوری قەڵاکەیان بەرداو کشانەوە پەریو کەمازان، مەڵبەندی خۆیان.

حەسەنعەلی خان لەزاغە لەنزیك هەمەدان خێوەتگای دامەزراند. میهر عەلی بۆ پێشوازی لەحەسەنعەلی خان لەقەڵا دابەزی. خۆی کەوتە کۆکردنەوەو رێکخستنەوەی هێزە پەراگەندەکەی‌و، داوای لەحەسەنعەلی خان کرد بچێ بۆ سەرکوتکردنی کەریم خانی زەند.

حەسەنعەلی خان بەلەشکرەکەیەوە بەرەو پەری‌و کەمازان کشا. کەریم خان بەخۆیدا رانەپەرمو شەڕی روبەرویان لەگەڵ بکا. ژن‌و منداڵەکانی ناردە جێگایەکی ئەمین‌و خۆی‌و هێزەکەی دەستیان کرد بەشەڕی پارتیزانی. هەمو شەو پەلاماری لەشکری ئەردەڵانیان ئەدا. خەڵکیان لێ ئەکوشت‌و وڵاخ‌و کەلوپەلیان لێ ئەگرتن. حەسەنعەلی خان چەندی هەوڵی‌دا لەشوێنێکا بەگیریان بهێنێ نەیتوانی.

٤٥ رۆژ بەو جۆرە مایەوە. لەو ماوەیەدا هەواڵی پێ گەیشت سەلیم پاشای بابان بەهاندانی گەورەو ریش سپییەکانی ناوچەکە، بەلەشکرێکی ١٨ هەزار کەسییەوە هاتۆتە ناوچەی ئەردەڵان، گەرەکێتی سنە بگرێ. حەسەنعەلی خان وازی لەڕاونانی زەند هێناو، بەپەلە بەرەو کوردستان گەڕایەوە.

ئەمجارە کەریم خان وازی لەحەسەنعەلی خان نەهێنا. بەدرێژایی رێگای گەڕانەوەیان لەدوایی هێزەکەیانی ئەدا لێی ئەکوشت‌و، وڵاخ‌و کەلوپەلی لێ گل ئەدانەوە. لەنزیك تویسرکان لەدەربەندێکا کە ئەبو لەشکرەکەی حەسەنعەلی خانی پی‌دا تێ بپەڕێ، کەریم خان بەهێزێکی ٧٠ کەسییەوە خۆی بۆ لەبۆسە نابون. لەناکاو هەڵی کوتایە ناوجەرگەی لەشکرەکەوە. هەندێکی لێ کوشت‌و پشێویەکی زۆری تێ خستن. دەستی گرت بەسەر گەنجینەکەی حەسەنعەلی خاندا. ٢ ئێستر کەبارەکانیان زێڕی سپی‌و ١ ئێستر کەبارەکەی ئەشرەفی بو لەگەڵ چەند بار کوتاڵ‌و شتی گرانبەهاو چەند سەر ئەسپی بەتاڵان بردو بەسەلامەتی بۆی دەرچو. (گلستانە: ١٦٠).

سەرەڕای ئەوەش بنەماڵەی ئەردەڵان نەك هەر هیچ دۆستایەتیەکان لەگەڵ کەریم خان‌و گەورەکانی زەند دانەمەزراندبو، بەڵکو لەگەڵ دوژمنەکانی کەریم خان هاوکار بون. سوبحانویردی خان‌و حەسەنعەلی خان لەلایەن شاهەکانی ئەفشارەوە دانرابون‌و، خەسرەو خانی نەوەی سوبحانویردیش لەلایەن محەممەد حەسەن خانی قاجار، دوژمنی خوێنەخوێی کەریم خانەوە، دانرابو.

سەرەنجامی ئیمامقولی خان

میهر عەلی خان کەوتە کۆکردنەوەی سوپا. مورتەزاقولی خانی کۆسە ئەحمەدلوی ئەفشار بە ٢ هەزار سوار لەسەر داوای شاهرخ گەیشتە هەمەدان.

لەگەڵ میهر عەلی یەکیان گرتەوە. ١٣ هەزار سواریان کۆکردەوە بەرەو کرماشان بەڕێ کەوتن. لەپێشەوە سواریان نارد ئاگاداری دانیشتوانی قەڵای کرماشانیان کرد کەوا بەڕێگاوەن. گەیشتنە بیستون. کاربەدەستانی قەڵا چەند کەسێکیان نارد بۆ پێشوازیو بەخێر هێنانیانو بردنیان بۆ کرماشان. لەو کاتەدا ئیمامقولی خەریکی خڕکردنەوەی لەشکربو لەناو ئێلاتی وەندا.

دوای ئەوەی گەیشتنە کرماشان خانەکان لەقەڵا دابەزینو کەوتنە تەگبیر بۆ چارەسەرکردنی ئیمامقولی. هەندێکیان پێیان وابو یەکسەر پەلاماری بدەن، بەڵام هەندێکی تریان لایان وابو کەلەو ناوچە شاخاوییەدا توشی زەرەری گیانی زۆر ئەبن، چاکتر وایە بەقسەی خۆش بیخەنە ناو داو.

کابرایەکیان بەناوی حسێن چراخ کەباوەڕپێکراوی میهر عەلی بو، لەزمان لوسیو فێڵبازیدا بێ نمونە بو، هەڵبژارد بچێتە لای ئیمامقولی بۆ ئەوەی رازی بکا بیهێنێ بۆ لایان.

ئیمامقولی بەقسەکانی حسێن چراخ هەڵخەڵەتا، بێ ترسو بەدڵنیایی سواربو لەگەڵی بۆ بینینی خانەکان لەکرماشان.

ئیمامقولی کەگەیشتە لایان چاویان دەرهێناو بەگیراوی رەوانەی قەڵایان کرد. لەشکرەکانی هەمەدانو ئەفشار گەڕانەوە جێگەکانی خۆیان. (گلستانە: ١٦١-١٦٥).

شەڕی سەلیم پاشاو حەسەنعەلی خان

نوسەری ((ذیل)) ئەڵێ: سلێمان پاشای بەبە لەدەس سەلیم پاشای ئامۆزای هەڵاتو هانای بۆ حەسەنعەلی خان هێنا. گوایە حەسەنعەلی بۆ ئەوەی سلێمان بباتەوە سەر جێگای خۆی لەمەریوان توشی شەڕ بوە لەگەڵ سەلیم پاشاو، شکاوە.

بەڵام گلستانە کەهاوچەرخو ئاگاداری روداوەکە بوە بەجۆرێکی تری ئەگێڕێتەوە:

لەکاتێکدا حەسەنعەلی خان خەریکی راونانی کەریم خانی زەندو، لەشکرەکەی بو، هەواڵی بۆ هات کەسەلیم پاشای بابان بەهێزێکی گەورەوە بەهاندانی هەندێ لەگەورەو ریش سپییەکانی ئەردەڵان، لەشکری هێناوە بۆ گرتنی سنە. حەسەنعەلی خان دەس لەراونانی کەریم خان هەڵئەگریو بەپەلە ئەگەڕێتەوە بۆ ئەردەڵان. حەسەنعەلی خان دڵی زۆر کەسی لەگەورەکانی ئەردەڵان رەنجاند بو. ئەمانە سەلیم پاشایان هاندا بوبێت بۆ گرتنی سنە. لەڕێگاش هەندێ لەوانەی لەگەڵی بون، خۆیان ئەدزییەوەو ئەیاندایە پاڵ سەلیم پاشا.

حەسەنعەلی خان لەشوێنێکی نزیك سنە (دەشتی مەریوان) پەلاماری سەلیمیدا. سەلیم شەڕەکەی بردەوەو حەسەنعەلی خانی بەخراپی شکاند. حەسەنعەلی خان لەگەڵ چەند کەسێ لەهێزەکەی دەربازبونو بۆ خۆحەشاردان روی لەشاخ کرد. (گلستانە: ١٦٧).

١. زۆری بنەماڵەی ئەردەڵان، بۆ رازی کردنی دڵی شاکانی ئێران مەزەبی رەسمیی دەوڵەتیان وەرگرت بو، بوبون بەشیعە. حەسەنعەلی خان یەکێ بو لەوانە. لەکاتێکدا دانیشتوانی ئەردەڵان وەکو میرەکانی بنەماڵەی بابان هەمویان سوننە بون. لەو سەردەمەدا ناکۆکی شیعەو سوننە توندوتیژو، یەکتریان بەکافر دائەنا.

٢. حەسەنعەلی خان رەفتاری لەگەڵ دانیشتوانی ناوچەکەو گەورەپیاوەکانی توندوتیژ بو. هەر لەو ماوەیەدا چاوی محەممەد عەلی سوڵتانی دەرهێنابو، کەگەورەی بانەو هەورامان بو. لەتۆڵەی ئەمەدا ئەمیش دەستی هەبو لەهاندانی خەڵکی ناوچەکەدا دژی حەسەنعەلی خانو، هێنانی سەلیم پاشادا.

٣. لەو ماوە کورتەدا هێزەکەی حەسەنعەلی خان توشی زنجیرەیەك شەڕی یەك لەدوای یەك بوبو: شەڕ لەگەڵ ئیمامقولی زەنگەنە لەنزیك کرماشان، شەڕ لەگەڵ زەند لەنزیك هەمەدانو مەلایەر. کە لەگەڵ لەشکرەکەی سەلیم پاشادا چون بەگژ یەکدا، هێزەکەی ئەم شەکەتو ماندو بو.

رەنجوری ئەڵێ: ((شکست حەسەن ئەلی خان ١١٦٣))

سەرەنجامی حەسەنعەلی خان

نوسەری (ذیل شرفنامە) ئەڵێ:

((حەسەنعەلی خان بەهیوای دەسگرۆییو یاریدە وەرگرتن چوە لای، (ئازاد خانی ئەفغان) کەئەو کات لەناوچەی ئازەربایجان ئاڵای شاهێتیو سەربەخۆیی هەڵکردبو. سەلیم پاشا لەترسی یارمەتیدانی ئازاد خانو گەڕانەوەی حەسەنعەلی خان، بێوچان کەوتە شوێنیو گەیشتە هۆردوی ئەفغان.

ئازاد خان کەباری حەسەنعەلی خانی لاواز هات بوە بەرچاوو سەلیم پاشای لەوپەڕی هێزو دەسەڵاتدا دەدی، سەرشۆڕی بێ مروەتی بەخۆی رەوا دیتو بەتەماعی ماڵی دنیاو پارە زۆری سەلیم پاشا، کە لەگەڵ گەلێك خزمەتی دیکەدا بەڵێنی پێدا بو، حەسەنعەلی خانیدا بەدەستی سەلیم پاشاوە. بەڵام هەر لەو رۆژانەدا حەسەنعەلی خان بەمەرگی وەعدەکراو مردو، سەلیم پاشاش بەهۆی ئەو نزیکایەتیەوە، روی تیتاعەتی لەوەزیری بەغدا وەرگێڕا، سەری بۆ ئازاد خان دانەواند. ئیتر لەو سەردەمەدا هیچ گەورەپیاوێك لەبنەماڵەی مەزنی باوە ئەردەڵان

نەمابوو، مەزنایەتی خانەدانەکە مابووەوە بۆ خەسرەو خانی کوڕی ئەحمەد خان کەئەو کات لەتەمەنی ٢٢ ساڵیدا بو)). (ئیبراهیم ئەردەڵانی: ٢٩).

ئازاد خان وەکو مێژونوسەکانی ئەردەڵان تاوانباری ئەکەن، بۆ تەماعی دنیاو بەرامبەر چەردەیەك دراو وەکو (وقائع نگار: ١٥٤)و (فخر الكتاب: ١٤٦) ئەڵێن: ٤ هەزار تمەن، ئا پیاوی کرد حەسەنعەلی خانی بەگیاوی و زنجیرکراویدا بەدەس سەلیم پاشاوەو، ئەویش وەکو (ذيل شرفنامە: ٢٩) ئەڵێ: هەر لەو رۆژانەدا بەمەرگی وعدەکراو مرد، یا وەکو (لب التواريخ:١٠٤) ئەڵێ: کوشتی، یان وەکو (مستورە: ١٠٠) ئەڵێ: دوای گلدانەوەی ٧ مانگ بەگیاوی ساڵی ١١٦٤ لەقەڵاچوالان کوشتی.

ئازاد خان لەو کاتەدا لەململانێی دەسەڵاتدا بو لەگەڵ کەریم خانی زەندو محەمەد حەسەن خانی قاجار، کە هەریەکەیان لەلایەکی ئێراندا خەریکی پەیداکردنی دەسەڵات بون. ئەو دو گەورە پیاوە هەردوکیان شیعە بون، لەکاتێکدا ئازاد خان سوننە بو. حەسەنعەلی خان شیعەو سەلیم پاشا سوننە بو. ئازاد پێویستی بەکەسێکی ناودارو دەسەڵاتداری وەکو سەلیم بو لەو ناوچەیەدا، لەو ململانێ سەختەدا ببێتە پشتیوانی.

پێ ئەچێ سەلیم پاشا ماوەیەکی زۆر لەسنەدا نەمابێتەوە، چونکە کە کەریم خان چۆتە سنە (١١٦٦) خەسرەو خانی ئەردەڵان و والیی کوردستان بوە. وەکو هەندێ لەمێژونوسانی ئەردەڵان ئەڵێن: (فخر الكتاب: ١٤٧، مستورە: ١٠١). لەسەر کوشتنی حەسەنعەلی خان خەڵکی سنە لەسەلیم پاشا رەنجاون و دەریان کردوە. رەنگە ئەمە هەندێ راستی تێدا بێ. بەڵام لەو کاتەدا ململانێی دەسەڵات لەنێوان کەریم خانی زەند کەخوراسان و، محەمەد حەسەن خانی قاجار کەسەروی ئێران و، ئازادخانی ئەفغانی کەئازەربایجان و، عەلی مەردان خانی بەختیاری کەلوڕستانی کردبو بەبنکەی لەشکرکێشیەکانی، گەیشت بوە بەرزترین لوتکەی توندوتیژی. میرەکانی بابان و ئەردەڵان بوبون بەبەشێ لەم ململانێیەو، بەگوێرەی گۆڕانی تەرازوی هێز لەنێوان ئەم سەرکردە ناکۆکانەدا، ئەوانیش ئەگۆڕان.

سەلیم پاشا چارەنوسی خۆی بەئازاد خانەوە بەست بو، بەڵام خەسرەو خانی ئەردەڵان و بنەماڵەکەیان هاوکاری نادر شاو جێنشینەکانی و، دوای ئەوانیش هاوکاری محەمەد حەسەن خانی قاجار بون.

پێ ئەچێ لەو کاتەدا کەکەریم خان روی کردۆتە کرماشان و، دوای ئەوێ ئەردەڵان، سەلیم پاشا سنەی بەجێ هێشت بێ و، دابێتیە پاڵ ئازاد خان لەورمێ. لەو شەڕەدا کە لەنزیك ورمێ لەنێوان هێزەکانی کەریم خان لەلایەك و، هێزەکانی

ئازاد خان: فەتحەلی خانی ئەفشار، شاباز خانی دونبولی، سەلیم پاشای بابان، لەلایەکی ترەوە، قەوماو بەتێشکانی زەند تەواو بو، سەلیم پاشا دەورێکی کاریگەری لەبەلادا خستنیدا گێڕاوە.

سەلیم پاشا بە ١٠ هەزار سوارەوە هەڵی کوتاوەتە سەر ((بونە)) ی کەریم خان، لەکاتێکدا کەهێشتا هەندێکیان باریان نەخست بو، هەندێکیشیان پشتێنیان کردبوەوەو پاڵیان دابوەوە. هەندێ خێوەتیان هەڵدا بو، هەندێکیشیان هێشتا نەگەیشت بون. لەشکر کەوتە هەلاتن. کەریم خان چەندی هەوڵیدا هێمنیان بکاتەوەو بەری راکردنیان بگرێ، کەلکی نەبو. لەشکری زەند پەرەواز بو. خانەکانی زەند گەڕانەوە پەریو کەمازانو، کەریم خان چو بۆ ئەسفەهان بۆ کۆکردنەوەی لەشکر. (گلستانە: ٢٧٣).

ململانێی دەسەڵات کۆتایی نەهات تا عەلی مەردان خانی بەختیاری لە ١١٦٧داو، محەممەد حەسەن خانی قاجار لە ١١٧٢دا کوژران. (هدایت: ٢٦٣و ٢٦٩). ئازاد خانیش پاش چەند سەرکەوتنو شکان، ماوەیەکی بەخۆشاردنەوە لەشارەزورو هەکاریو، بەپەنابەری لەبەغدادو گورجستان بەسەر برد، سەرەنجام سەری بۆ کەریم خان دانەواند.

سەرەنجامی سەلیم پاشا

نوسەری (ذیل شرفنامە) ئەڵێ:

((لەو دو سێ ساڵەی سەردەمی ئازاد خانی ئەفغاندا، بەهۆی دوژمنکاری سەلیم پاشای بەبە لەگەڵ بنەماڵەی ئەردەلانەوە، ئیقبال روی نەکردە خوسرەو خان. بەڵام ئەو کاتەی دەنگی هاتهاتی محەممەد خانی قاجار لەئەستەرابادی مازندەرانەوە تا موغانی ئازەربایجان بەرز بوەوە، خوسرەو خانی مەردو رەند، کە بەهۆی غیرەتی زگماکەوە هەمو کات گوێ قولاغی بیستنی هەواڵێکی وابو، لەپایتەختی قەزوین هەلاتو لەگەڵ چەند کەسێکی هاودەمی خۆیدا لەموغان چوە خزمەتی محەممەد حەسەن خانی قاجار.

هەمو چەشنە مەرحەمەتو لاواندنەوەیەکی لەگەڵدا کراو ئەم دڵنەوایی‌و میهرەبانیە رۆژ لەگەڵ رۆژ زیاتر دەبو. بەڵێنی والیتیو حکومەتی ئەردەلانو شارەزور، دڵگەرمو شادمانی دەکرد، تا کاتێ کەشەڕی محەممەد حەسەن خانو ئازاد خانی ئەفغانی نزیك بوەوە. پاش سێ چوار مانگێگ، لەساڵی هەزارو شەستو نۆدا (١١٦٩)، شەڕی محەممەد حەسەن خانی قاجارو ئازاد خانی ئەفغانی لەناوچەی ورمێ روی دا. لەکاتێکدا سەلیم پاشای بەبەش لەگەڵ ئازاد خان دابو، شکستی گەورە بەسەر ئازاد خانو سەلیم پاشادا هاتو ئەرکو خزمەتێکی زۆر

لەخوسرەوخان وەشایەوە. ئازاد خان بەرەو هەكاری هەڵاتو سەلیم پاشای بەبەش رووەو سنوری بابان كشایەوە كەئەو كات سلێمان پاشای ئامۆزای لەلایەن والی بەغداوە بەڕێوەی دەبرد.

سلێمان پاشای بەبە، بە رقەبەرایەتی بنەماڵەی باوە ئەردەڵان، بەفێڵ لەگەڵی‌دا ئاشت بووەوو هەروكیان پێكەوە پێشكەشیەكی قورسیان بەچەند كەسی باوەڕپێكراوی خۆیان‌دا نارد بۆ دیوەخانی محەممەد حەسەن خانی قاجار، هەموشی بەو هیوایەی كەناوچەی ئەردەڵان بدرێت بەسەلیم پاشا. محەممەد حەسەن خان، بەهۆی گەورەیی رۆحو غیرەتی زگماكیەوە، پێشكەشیەكانی نەخستە بەرچاو داخوازییەكانی وەرنەگرت. لەوەڵامیش‌دا فەرموی. ئەگەر سەلیم پاشا خزمەتمان پێ بكات، ئەوا ناوچەیەكی تر لەمەملەكەتی ئێرانی دەدینێ. لەهەمان كاتیش‌دا، هەر بە بەرچاوی نوێنەرەكانی ئەوەوە خەڵاتی والیتی (ئەردەڵانی) بەئەسپو زینو بەرگی ئاڵتونو میناو خەنجەری جەواهیرنیشانەوەدا بەخوسرەو خانو رەوانەی ئەردەڵانی كرد.

كاتێ خەسرەو خان گەیشتە ناوچەی بانەی‌سەر بەئەردەڵان، سەلیم پاشای بەبە، بەخۆیو بەهەزار سوارەوە بەتەماحی ئەوەی بتوانن شتێك بەشتێك بكەن، سەرەڕێیان پێ گرت. هەردو قشون لەمەحاڵی بانە تێك ئاڵانو دوای كوشتوبڕێكی زۆر، شكستی گەورە بەسەر سەلیم پاشای بەبەدا هاتو سێ سەد چوار سەد كەسێك لەسوارەی دەوروبەری بونە خۆراكی شیری ئازایانی ئەردەڵان.

دوای هەڵاتن، سەلیم پاشا چارەی كاری لەوەدا دی بچێ بۆ بەغدا، وەك گوتویانە: ((كاتێ ئەجەل نزیك دەبێتەوە، راو دەچێتە لای راوچی))، ئەویش هەر ئەوەندە گەیشتە بەغدا، لەسەر شاهیدی شاهیدانو بەحوكمی وەزیر، لەگۆڕەپانی ئیمامی ئەعزەم‌دا كوژرا)). (ئیبراهیم ئەردەڵانی: ٢٩-٣١).

-١-

خوسرەو خان (١١٦٨-١٢٠٦)

لەساڵانی ١١٦٣-١١٦٨دا پێ ئەچێ هەلومەرجی ئەردەڵان نائارامو شێواوبێ، دەسەڵات لەسنەدا لەنێوان سەلیم پاشای بابان، كەریم خانی عەبباسقولی خانو خوسرەو خانی خان ئەحمەد خان‌دا دەستاودەستی كردبێ.

سەلیم پاشای بابان دوای شكاندنی حەسەنعەلی خان (١١٦٣) دەستی بەسەر سنەدا گرت، بەڵام وەكو هەندێ لەمێژونوسەكان ئەڵێن، دوای كوشتنی حەسەنعەلی خان (١١٦٤) خەڵكی سنە سەلیمیان دەركردووە، كەریم خانی برای حەسەنعەلییان كردوە بەحوكمڕانی خۆیان. بەڵام كەریم خان كابرایەكی بودەڵەو

بێ فەڕ بوە. شارەزای کاروباری حوکمڕانی نەبوە، بەڵکو زۆردار بوە. (لب: ١٠٦) نمونەیەك لەسەر جۆری حوکمڕانیی کەریم خان ئەگێڕێتەوە: ((پیاوی ئەعیانێ بۆ دزی ئەچێتە سەر ماڵی یەکێ. خاوەن ماڵ دزەکە ئەگرێو ئەیباتەلای کەریم خان. کەریم خان دەسبەجێ دزەکە بەرئەداو گوێی خاوەن ماڵەکە ئەبڕێ)). کەریم خان زۆر نەماوەتەوە. ئینجا خوسرەو خانی کوڕی خان ئەحمەد خان خۆی سەپاندوە. (مستورە: ١٠١-١٠٣).

خوسرەو خان لەسەرەتادا نەیتوانیوە جێگیر ببێ چونکە هەمیشە هەڕەشەی سەلیم پاشای لەسەر بوە، کە لەو کاتەدا یەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی ئازاد خانی ئەفغانی بوەو، بنکەی دەسەڵاتداری ئازاد خانیش لەورمێ بوە.

نوسەری (ذیل-شرفنامە: ٢٩)ئەڵێ:

((لەو دو سێ ساڵەی سەردەمی ئازاد خانی ئەفغاندا، بەهۆی دوژمنکاری سەلیم پاشای بەبە لەگەڵ بنەماڵەی ئەردەڵانەوە، ئیقبال روی نەکردە خوسرەو خان. بەڵام ئەو کاتەی دەنگی هاتهاتی محەممەد خانی قاجار لەئەستەرابادی مازندەرانەوە تا موغانی ئازەربایجان بەرز بوەوە، خوسرەو خانی مەردو رەند، کە بەهۆی غیرەتی زگماکەوە هەمو کات گوێ قولاغی بیستنی هەواڵێکی وابو، لەپایتەختی قەزوین هەڵات‌و لەگەڵ چەند کەسێکی هاودەمی خۆیدا لەموغان چوە خزمەتی محەممەد حەسەن خانی قاجار.

هەمو چەشنە مەرحەمەت‌و لاواندنەوەیەکی لەگەڵدا کراو ئەم دڵنەوایی‌و میهرەبانیە رۆژ لەگەڵ رۆژ زیاتر دەبو. بە بەڵێنی والیێتی‌و حکومەتی ئەردەڵان‌و شارەزور، دڵگەرم‌و شادمانی دەکرد..)).

مێژونوسەکانی ئەردەڵان ئەڵێن، سەلیم پاشا پەنای بۆ محەممەد حەسەن خانی قاجار بردوە، کە لەو کاتەدا دەستی بەسەر ناوچەکانی سەروی ئێراندا گرت بو، بۆ ئەوەی حوکمڕانی ئەردەڵانی پێ ببەخشێ. هەمویان ئەم چیرۆکە، بەکەمێ جیاوازییەوە، ئەگێڕنەوە: (لب التواریخ: ١١٠، حدیقە: ١٥٥-١٥٦)، (تحفە: ١٤٧).

سەلیم پاشا بەهیوای ئەوەی بکرێتە حاکمی کوردستان پەنا بۆ خانی قاجار ئەبا. خوسرەو خان کەبەم هەواڵە ئەزانێ، ئەویش بەهەڵەداوان خۆی ئەگەیەنێتە لای خانی قاجار. سکاڵای حاڵی خۆی‌و، باسی کوشتنی حەسەنعەلی خانی بۆ ئەکا. خانی قاجار ئەڵێ: ((تۆ محەممەد حەسەن خانت خراپ ناسیوە، من ئەو کەسە نیم چاو لەنەنگی‌و عار بپۆشم‌و وڵات بەبێگانە بفرۆشم..)).

بەگێڕانەوەیەکی تر گوایە وتویەتی: ((خوسرەو خان تۆ سەرکەچەڵ محەممەد حەسەنت خراپ ناسیوە، قسەی من یەکێکە، کوردستان هی تۆیە، ئەم قسانەی پێ ناوێ، لەهەمو رویەکەوە دڵنیابە!)).

بەقسەی (حدیقە: ١٥٦)، (تحفە: ١٤٨) دوای ئەوەی خانی قاجار، خوسرەو خانی دانا بەوالیی ئەردەلان، گەڕایەوە سنە (موحەڕڕەمی ١١٦٨). یاریدەدانی خوسرەو خان لەلایەن خانی قاجارەوە، ئەشێ راست بێ، بەڵام پەنابردنی سەلیم پاشا بۆ خانی قاجار ریی تێ ناچێ، چونکە سەلیم پاشا یەکێ بوە لەهاوکارە نزیکەکانی ئازاد خانی ئەفغانیو، لەهەمو شەڕەکانیدا لەگەڵ کەریم خانی زەندو محەممەد حەسەن خانی قاجاردا هاوبەش بوە. لەم روەوە نوسەری (ذیل:٣١) ئەڵێ: ((.. لەساڵی هەزارو سەدو شەستو نۆدا (١١٦٩)، شەڕی محەممەد حەسەن خانی قاجارو ئازاد خانی ئەفغان لەناوچەی ورمێ ڕویدا. لەکاتێکدا سەلیم پاشای بەبەش لەگەڵ ئازاد خاندا بو، شکستی گەورە بەسەر ئازاد خانو سەلیم پاشادا هاتو ئەرکو خزمەتێکی زۆر لەخوسرەو خان وەشایەوە. ئازاد خان بەرەو هەکاری هەڵاتو سەلیم پاشای بەبەش روەو سنوری بابان کشایەوە کەئەو کات سلێمان پاشای ئامۆزای لەلایەن والی بەغداوە بەرێوەی دەبرد)). خوسرەو خان ئەم ملۆزمەی لەکۆڵ نەبوەوە تا لەبەغداد گیراو، کوشتیان (١١٧٠).

-٢-

کوشتنی سەرانی جاف

ئێلی جاف یەکێکە لەئێلە گەورەکانی کورد. لەنێوان جەبەل حەمرینو کوێستانەکانی سنەدا گەرمیانو کوێستانیان کردوە. بەزاندنی سنورو زیان گەیان بەکشتوکاڵی دانیشتوانی دێهات، زۆر جار کێشەو شەڕی لێ پەیدا بوە. لەڕوی سیاسیەوە سەر بەمیرایەتی بابان بونو، لە لەشکرکێشیەکانی باباندا بەشدار بون.

خوسرەو خان بۆ ئەوەی تەمێیان بکاتو سەریان پێ دابنەوێنێ ساڵی ١١٧٢، بەفێڵ میهر عەلی سوڵتانو خوسرەو بەگ، کە لەسەرۆکە دەس ڕۆیشتوەکانی جاف بون، بانگ ئەکا بۆ راو، بانگهێشتنەکەی قوبوڵ ئەکەن، بەڵام چونکە لێی دڵنیا نەبون. بۆ ئەوەی هەردوکیان پێکەوە نەکەونە داو، کەئەچن بۆ لای، یەکێکیان ئەچێتە ناو قەڵا بۆ لایو ئەوی کەیشیان لەدەرەوەی قەڵاکەدا لەگەڵ سوارەکانی تردا چاوەڕێ ئەبێ. هەروەها کەئەچن بۆ راو، خوسرەو بەگ بەهانەیەك ئەدۆزێتەوە لەماڵ ئەمێنێتەوەو، میهر عەلی لەگەڵی ئەچێ.

دوای تەواوکردنی راوەکە، لەکاتێکدا خوسرەو خان بۆ نانی نیوەڕۆ لائەدا، دەستەیەك لەپیاوەکانی ئەنێرێ خوسرەو بەگ بگرن‌و، لەوێش فەرمان ئەدا میهر عەلی بگرن.

میهر عەلی ئەگرن‌و کۆت‌و پێوەنگی ئەکەن. ئەوانەش کەئەچنە سەر خوسرەو بەگ، خوسرەو لەکاتی بەرگریدا ئەکوژن‌و، کەللەی سەری بەبراوی ئەبەنەوە بۆ خوسرەو خان. خان کەسەری براوی ئەبینێ ئەڵێ: ((میهر عەلی لەهەمو شتێکدا لەگەڵ خوسرەو بەگ شەریك‌و هاوڕێ بوە، ئینساف نیە خوسرەوە بەگ بەتەنیا لەدیاری عەدەمدا بەجێ بهێڵێ، ئەویش بەخێرایی بنێرن بۆ دیاری عەدەم‌و بیگەیەنن بەخوسرەو بەگ!)) دەسبەجێ ئەویش ئەکوژن. (تحفە: ١٥٠-١٥١)(لب: ١١٣).

جاف چەندین جار کەوتۆتە بەر پەلاماری میرەکانی ئەردەڵان.

-٣-

کەریم خانی زەندو خوسرەو خان

کەریم خان کەئەچێتە سنە خوسرەو خان پێشوازی لێ ئەکا. بەڵام لەشکری زەند سنە تاڵان‌و وێران ئەکا. ململانێی دەسەڵات هێشتا لەنێوان خانی زەندو مێملەکانیدا بەلادا نەکەوت بو. خوسرەو خان، بەلای خانی قاجاردا دائەشکێنێ. رەنگە یەکێ لەهۆکانیش ئەوە بوبێ کەرێچەڵەکی خانی زەندی پێ نزمتر بوبێ لەهی خۆی، بەتایبەتی کەخانی زەند لەبنەماڵەیەکی خێڵەکی نەناسراوی کوردی لەك بوە.

خوسرەو خان بەیارمەتی محەمەد حەسەن خانی قاجار کاروباری ئەردەڵانی گرتبوە دەس، کەخانی قاجار کوژرا خوسرەو خان پشتیوانەکەی لەدەس داو، ترسی لێ نیشت کەریم خان تۆڵەی لێ بکاتەوە. لەبەر ئەوە کەوتە قایمکردنی قەڵاو، سازدانی لەشکر. خانی زەند کەبەمەی زانی، بۆ ئەوەی ترسی خوسرەو خان برەوێنێتەوە، فەرمانی ولایەت‌و خەڵاتی بۆ نارد.

کاتێ کەریم خان لەتارانەوە گەیشتە سوڵتانیە، خوسرەو خان بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی‌و فەرمانبەری، خان ئەحمەد خانی کوڕی بەدیارییەوە نارده لای. ئەویش رێزی لێ ناو، دڵنەوایی کردو، بەخەڵات‌و بەراتەوە رەوانەی کوردستانی کردەوە. (حدیقە: ١٥٨، تحفە: ١٥١-١٥٢).

-٤-

سلێمان پاشای بابان لەسنە

نوسەری تحفه ئەڵێ:

((لەساڵی ١١٧٦دا سلێمان پاشای بابان بەنیازی داگیرکردنی کوردستان بەسوپایەکی فراوانەوە روەو مەریوان هات. خوسرەو خان کەبەوەی زانی بەو کۆمەڵەی کە لەبەردەستیدا بون چو بۆ بەرەنگاری سلێمان پاشا. لەمەریوان هەردولا دایان بەیەکدا. دوای کەشش‌و کۆششێکی زۆر خوسرەو خان سەرکەوت‌و سلێمان شکا.

پاشای شکاو ئەم مەسەلەیەی بەنەنگ‌و سوکی دانا بۆ خۆی. دوای بیرکردنەوەیەکی زۆر چاکەی کاری خۆی لەوەدا دی کەبۆ تۆڵە سەندن بچێ بۆ دەرباری کەریم خان تەبەعییەتی ئێران قوبوڵ بکا. بەخۆئامادەکردنی پێویستەوە پەنای بۆ دەرگای کەریم خان برد. بەفێڵ‌و فەرەجی زۆر خوسرەو خانی بەئیتیهامی سەیر تاوانبار کردو ٣ هەزار تمەن زێڕی نەختینەی پێشکەش بەکەریم خان کرد.

ئەم زمان لێدانەی سلێمان پاشا کینەی دێرینەی کەریم خانی وروژاند. خوسرەو خانی بانگ کرد بۆ شیراز. بەگەیشتنی دەستی لەکارکێشایەوەو، سلێمان پاشای کرد بەحاکم‌و رەوانەی سنەی کرد.

خوسرەو خان ماوەی یەك ساڵ لەشیراز نیشتەجێ بو. (تحفه: ١٥٢-١٥٣)

سلێمان پاشا لەسنە بەوپەڕی بەدخوییەوە حوکمڕانی ئەکرد. پاش یەك ساڵ لەجلی نوستن‌دا بەدەستی فەقێ برایم ناوێك کوژرا. محەممەد پاشای برایشی بەفەرمانی کەریم خان بو بەحاکمی کوردستان. لەبەر ئەوەی محەممەد پاشا لەسلێمانی موتەسەڕریف‌و فەرمانگوزار بو لەلایەنی خۆیەوە عەلی خانی کوڕی نارده سنە.

دو ساڵی تەواو لەم شتە تێپەڕی نائارامیەکی زۆر کەوتە کوردستانەوە. کاروباری شارو بلوکەکان لەهەمو رویەکەوە تێك چوبو. کەریم خانی وەکیل لەکردەی خۆی پەشیمان‌و دوبارە بەرامبەر خوسرەو خان دڵی نەرم بو. ئەوی کردەوە بەحاکم‌و رەوانەی کوردستانی کردەوە)). (تحفه: ١٥٣. نوسەری (حديقه: ١٥٨-١٥٩) هەمان هەواڵ ئەگێڕێتەوە، بەڵام ئەم لەباتی ٣ هەزار نوسیویێتی ٣٠ هەزار تمەنی داوە بەکەریم خان‌و، گەڕانەوەی خوسرەو خانی خستۆتە ساڵی ١١٧٩).

گێڕانەوەکانی مێژونوسانی ئەردەڵان پێویستیان بەتاووتوێ کردن‌و بەراورد هەیە لەگەڵ هەندێ سەرچاوەی تر.

١. سلێمان پاشا دو جار روی کردۆتە ئێران‌و هەردو جارەکە بەتێشکاوی چوە. جاری یەکەم، کەوالی‌ی بەغداد ئەمی لەسەر کار لابردو، سەلیم پاشای لەجێگە دانا (١١٦٤). سلێمان پاشا پەنای بۆ ئەردەڵان برد. بەڵام چەند مانگێ زیادتری نەخایاند کەوالی‌ی بەغداد سەلیمی لادایەوەو، دیسان سلێمانی دانایەوە بەحوکمڕانی بابان. جاری دوەم کە لەکۆشکی زەنگی لەبەردەم لەشکری والی‌ی بەغدادا شکاو، بارەگاو، کەلوپەلی هەموی دەس سوپای عوسمانی کەوت. پەنای بۆ کەریم خانی زەند برد (١١٧٦). بەڵام هەر لەو ماوەیەدا والی‌ی بەغداد، عەلی پاشا، کوژراو لەجێگەی ئەو یەکێکی تر، عومەر پاشا، بو بەوالی‌و سلێمانی گێڕایەوە سەر مولکی بابان. هەمان ساڵ لەقەڵاچوالان، فەقێ برایم لەکاتی نوستندا بەخەنجەر کوشتی.

٢.سلێمان یەکێ لەمیرە هەڵکەوتوەکانی بابان بوە. بایەخێکی زۆری داوە بەخوێندن‌و مزگەوت‌و مەدرەسەو کتێبخانە. هەروەها بایەخێکی زۆری بەپیشەو پیشەسازی داوە. یەکێ لەو پیشەسازییانەی سلێمان پاشا خەریکی دامەزراندنی بوە، دروستکردنی باروت بوە.

لەڕوی هەڵسوکەوت‌و خووڕەوشتەوە، هەندێ لەنوسەرانی هاوچەرخی بەستایشێکی زۆرەوە باسیان کردوە. نوسەری (دوحە: ١٣٥-١٣٦)، کەهاوزەمانی سلێمان پاشا بوە، نوسیوێتی: ((... لەو پیاوە ساڵحانەبو کەتەقوای یەزدانیان کردبو بەشیعاری خۆیان‌و، لەو گوێڕایەڵانەبو کە ئەم ئایەتە کەریمەیان جێبەجێ کردبو ((واطیعوا الله والرسول واولی الامر منکم)). حاکمی ناوچەکانی بابان‌و کۆیەو هەریرو هەولێرو کۆپری‌و قەرەحەسەن‌و زەنگاباد‌و جەسسان بو. ماوەی دوانزە ساڵ کاروبارەکانی بەجۆرێ بەڕێوە ئەبرد کەخواو پێغەمبەرو دەوڵەتی بەرزی لێ رازی بون. لەو ماوەیەدا کەسێ نەبو شکاتی لێبکا یا بەربەرەکانی بکا یالێ‌ی یاخی ببێ... بەڵام لەماوەی دوایی‌دا کەوتە کۆکردنەوەی رەسم‌و باج لەو ناوچانەداو، وا رەفتاری ئەکرد کەوەکو مولکی خۆی بن، بەمجۆرە سامان‌و داراییەکی زۆری کۆکردەوە، ئەوسا کەوتە بیری هەڵگەڕانەوە لەدەوڵەت‌و هەندێ کەسیشی لێ کۆبوەوە..)).

راستییەکەی ئەوەبو، گێچەڵی پارەیان پێ ئەکردو، نەیان ئەویست ئەو کەمە سەربەخۆییەی دایمەزراندبو جێگیر ببێ.

شکستی زرێبار (١١٩١)

سادق خانی زەند پاش گەمارۆدانێکی چەند مانگە شاری بەسرای گرت. لەو کاتەدا نائارامیەکی زۆر لەبەغداد بو. والیەکانی دائەتران یاخۆیان ئەسەپاند زۆر نەئەمانەوە. لەناو خۆیاندا ناکۆك و لەسەر دەسەڵات پیلانیان لەیەکتری ئەگێڕا. لەبەر ئەوە نە لەکاتی گەمارۆدانی بەسرادا پەرژایان هێز بنێرن بۆ شکاندنی گەمارۆکەو، نەدوای گرتنی هێز بنێرن بۆ رزگارکردنی. کەعەبدوڵلا کەهیە بو بەوالیی بەغداد، یەکێ لەو ئەرکانەی بەو و بەحەسەن پاشای والیی کەرکوك سپێردرا بو رزگارکردنی بەسرا بو لەداگیرکردنی ئێرانی. ئەمانە وا رێك کەوتن:

عەبدوڵلا پاشا هێزەکانی بەغدادو موسڵ بباتە سەر بەسراو، حەسەن پاشاش هێزەکانی کوردستان، بۆ خەریك کردن، بنێرێتە سەر کرماشان و ئەردەڵان. حەسەن پاشا، هێزەکانی کوردستانی سازدا، چەردەیەك پارەی بۆ تەرخان کردن و، هەندێك زیادەی دانێ. ئەحمەد پاشای بابانی نارد لەزەهاوەوە پەلاماری کرماشان و، محەممەد پاشای بابان لەقەڵاچوالانەوە پەلاماری سنە بدا.

ئەحمەد پاشا، لەحەسەن پاشا رەنجابو، هێزەکانی خۆی لەدسکەرەی نزیك زەهاو مۆڵ داو، لەوە زیاتر پێشڕەوی نەکردو هیچ جموجوڵێکی نەنواند. بەڵام محەممەد پاشا بەرەو مەریوان بەڕێ کەوت. عەبدوڵلا پاشای والیی بەغداد، کەئەبو پەلاماری بەسرا بدا، لەبەغداد نەجولا.

خوسرەو خان، لەزرێباری مەریوان، بەرەنگاری لەشکرەکەی محەممەد پاشای بابان وەستا. شەڕێکی سەخت قەوما. خوسرەو خان شکاو، نزیکەی هەزار کەسی لێ کوژراو، بەشێکی هێزەکەیشی بەدیل گیرا. لەبەر ئەوەی لەهیچ قۆڵێکی ترەوە هێرش نەکرا. محەممەد پاشا لەمەریوان تێ نەپەڕی. دیلەکانی ئازاد کردو، گەڕایەوە قەڵاچوالان.

کەریم خان کەئەم هەواڵەی بیست، بۆ تێ هێنانەوەی ئەو شکستە هێزێکی گەورەتری نارده سەر موڵکی بابان. محەممەد پاشا داوای یارمەتی لەوالیی بەغداد کرد، یارمەتییان نەدا، لەبەر ئەوە کشایەوە کۆیە. لەشکری زەند بێ بەرگری هاتە ناو کوردستانەوە، کەوتە کوشتن و گرتن و تاڵانکردن و سوتاندن. ئەحمەد پاشای بابان لەم دەسدرێژیە توڕە بو، غیرەتی بزوت. کەوتە پەلاماردانی لەشکری زەند. ناچاری گەڕانەوەی کردن. (دوحه الوزرا: ١٥٧-١٥٩، تحفه: ١٥٣).

رەنجوری ئەڵێ: ((شکستی خوسرەو خان لەزرێبار ساڵی ١١٩١)).

-٦-

مەرگی کەریم خان (؟-١١٩٣)

لـــەماوەی ٢٢ ســـاڵ حـــوکمڕانیدا (١٧٥٧-١٧٧٩) کـــەریم خـــان جـــۆرێ لەئاسایشی ناوخۆی لەئێراندا چەسپاندبو. بەڵام بەمردنی ئەو سەرلەنوێ پشێوی کەوتەوە ناو ئێران. خزمو کەسوکارەکانی خانی زەند لەو کاتەوە کەمردبو لەســەر سەڵتەنەت لەناو خۆیاندا کردبویان بەشەڕ. مــاوەی ٣ رۆژ تــەرمی کــەریم خــان کەوت بو، بەهۆی شەڕی ناوخۆیانەوە نەیانتوانی بو بەخاکی بسپێرن.

زەکی خان. دایکبای کەریم خــان ١٥ کــەس لەگــەورەکانی زەنــدی کوشــتو، ئەبولفەتح خانی کوڕی کەریم خــانی لەســەر تــەختی ســەڵتەنەت دانــاو، خــۆی کاروبارەکانی گرتە دەست.

زەکی خان بەدەستی یەکێ لەسوپاییەکانی خۆی کوژراو، سادق خان لەبەسراوە بەهەڵەداون گەڕایەوە شیراز ئەبولفەتحی لێ خستو، خۆی کاروباری گرتــە دەســت. عەلیمراد خان، کەلەو کاتەدا حوکمڕانی ئەسفەهان بو، ســەڵتەنەتی بەشــایانی خۆی ئەزانی. پەلاماری شــیرازیدا بــۆی نــەگیرا. دوای ئــەوە بەمــاوەیــەك لــەنزیك هەمــەدان سادق خانی شکاندو بای دایەوە بۆ ســەر شــیراز. دوای گــەمارۆدانێکی چەند مانگە شیرازی گرت. چاوی سادق خانو ئەبولفــەتحو تــاقمێ لەخزمــەکانی خۆی دەرهێنا. لەئەسفەهان تاجگوزاری کرد (١٧٨٢).

لەم قۆناغەدا گەورەترین مێملی بنەماڵەی زەند، ئاقا محەممەد خانی قاجار بو، ئاقا محەممەد کوڕی محەممەد حەسەن خانی قاجار بو، کەســەردەمێ مێملــی کــەریم خان بو، ئەیویست ببێ بەشای ئێرانو، لەو ململانێیــەدا کوژرابــو. ئاقــا محەممــەد خان، بەدرێژایی ماوەی حوکمڕانی کەریم خان لەشیراز بەدەسبەسەری وەکو بارمتە گل درابوەوە. (مهدوی: ١٨٨) دوای مردنی کەریم خان یەکسەر لەشیرازەوە هەڵات بۆ ئەستەر ئاباد، سەرانی ئێلی قاجاری کــۆکردەوەو، دەســتی بەســەر ناوچــەکانی سەروی ئێراندا گرتو، لە (١١٩٧/١٧٨٣)دا ناوی لەخۆی نا شاو، تارانی کــرد بەپایتەخت.

لەسەردەمی ســەڵتەنەتی عــەلیمراد خــان کــە ٣ ســاڵی خایانــد (١٧٨٢-١٧٨٥) ئاقا محەممەد زاتی نەئەکرد پەلاماری قەڵەمڕەوی زەند بدا. بــەڵام کەئــەم لەموچــەخورتی ئەســفەهان مــرد (١١٩٩/١٧٨٥)و، جەعفــەر خــانی کــوڕی لەجێگەی ئەو لەسەر تــەخت دانیشــت. ئاقــا محەممــەد ئــیتر کەوتــە پەلهاوێشتن جەعفەر خان ٤ ساڵ سەڵتەنەتی کرد. لەو ٤ ساڵەدا ٢ جار لەگەڵ ئاقــا محەممەد بەشەڕ هاتو، هەردو جار بەشکاوی کشایەوە ناو دیواری شیراز. دیوارەکەی شــیراز بەگرتن نەئەهات.

جەعفەر خان دەرمانخوارد کراو مرد(١٢٠٤/١٧٨٩) لوتفعەلی خانی کوڕی کەهێشتا گەنجێکی تازە پێگەیشتوبو، سەرپەرشتی کاروباری بەندەرو کەنارەکانی خەلیجی ئەکرد. دەسبەجێ گەڕایەوە شیراز بکوژەکانی باوکی کوشتو، لەجێگەی ئەو دانیشت. ئاقا محەمەد چوە سەر شیراز ئەمجارەش بۆی نەگیراو گەڕایەوە تاران لەزنجیرەیەك پیلان و فێڵ و هێرش و کشانەوەدا سەرەنجام لوتفعەلی شکاو گیراو کوژرا. زنجیرەی بنەماڵەی زەند پێچرایەوە. بنەماڵەی قاجار کاروباری ئێرانی گرتە دەست. (مهدوی: ١٩٠).

-٧-

گۆڕینەوەی پەنابەر(١١٩٤)

محەمەد رەشید بەگی وەکیل، کەیەکێ لەگەورە دەسەڵاتدارەکانی ئەردەڵان بو، نێوانی لەگەڵ خوسرەو خان تێکچو. کەهزاد خانی کوڕی سوبحانویردی خان و تاقمێ لەگەورەکانی ئەردەڵانی لەگەڵ خۆی برد بۆ دەرباری عەلیموراد خان بۆ دەربڕینی سکاڵا لەدەس خوسرەو خان. خوسرەو لابراو، کەهزاد خان لەجێگەی دانرا. گەڕانەوە سنە. خوسرەو بەمە قایل نەبو. شەوێك لەناکاو دای بەسەریاندا. (تحفه: ١٥٥).

بەزۆر دەری کردن و هەتا گوندی سورەتو لەمەحاڵی پلنگان راوی نان. کەهزادو محەمەد رەشید بەگو دەستوپێوەندەکانیان پەنایان برد بۆ مەحمود پاشای خالید پاشای بابان. لەو کاتەدا دو برای مەحمود پاشایش، محەمەد پاشاو عومەر بەگ، پەنایان برد بوە بەر خوسرەو خان. مەحمودو خوسرەو پێکهاتن سەودایەك بکەن بۆ گۆڕینەوەیان. مەحمود پاشا کەهزادو محەمەد رەشید بنێرێتەوە بۆ سنە، خوسرەویش محەمەدو عومەر بنێرێتەوە بۆ قەڵاچوالان.

رەنگە خوسرەو خان لەم سەودایەدا، تۆڵەی شکانەکەی زرێباری لەمحەمەد پاشا کردبێتەوە، ئەگینا ئەم جۆرە سەودایە لەکوردەواریدا بەکارێکی ناشیرین دائەنرێ. مەحمود پاشا، محەمەد پاشاو عومەر بەگی کوشت (١١٩٤ ك/ ١٧٨٠ز). (تحفه: ١٥٦) (لب: ١٢٢).

رەنجوری ئەڵێ: ((کوشتنی محەمەد پاشاو عومەر پاشا رەمەزانی ساڵی ١١٩٤))

-٨-

خوسرەو خان لەشیراز

محەمەد رەشید لەرێگە هەڵاتو روی کردە بەغداد. ماوەیەك لەبەغداد مایەوە هیچی بەهیچ نەکرد لەبەر ئەوە گەڕایەوە ئێران. چوە لای جەعفەر خانی زەند. جەعفەر خان هێزێکی گەورەی سازدا لەگەڵ محەمەد رەشید بەرێ کەوت بۆ سەر

سنە. پێشتر ڕەزاقولی خانی برای خوسرەو خانی هەڵگێڕا بوەوەو کردبوی بەهاوەدەنگی خۆی. ڕەزاقولی دایە پاڵیان.

خوسرەو خان بەخۆدا ڕانەپەڕمو بەرەنگارییان بکا، خاوخێزانی لەگەڵ خان ئەحمەد خانی کوڕیدا ڕەوانەی شارەزور کردو، خۆی چو بۆ شیراز بۆ لای عەلیموراد خان.

جەعفەر خان گەیشتە سنە. ئەمجارەیان ڕەزاقولی خانو محەممەد ڕەشید بەگ دوای ڕاکردوەکانی ئەردەڵان کەوتن تا هەورامان. (تحفە: ١٥٧)

جەعفەر خان کەوتە زوڵمو زۆرداریو دڵی دانیشتوان، تەنانەت دڵی دەسکێشەکانی خۆیشی ڕەنجاند. هاوکارەکانی هەر یەکەیان هەڵاتن بۆ لایەك. ڕەزاقولی خان چو بۆ ورمیێ، کەهزاد خانو لوتفعەلی خان بۆ کرماشان. محەممەد ڕەشیدیش جەعفەر خانی بەجێهێشتو چو بۆ کرماشان. لەو کاتەدا یەکێ لەوانەی بەتەمای شاهێتی بو، بەلەشکرەوە روی لەئەسفەهان کردبو. جەعفەر خان کەئەم هەواڵەی بیست سنەی بەجێ هێشتو بەپەلە بەرەو ئەسفەهان بەڕێ کەوت.

ڕەزاقولی خان کەزانی سنە چۆڵە لەورمێوە گەڕایەوە سنەو کاروباری گرتە دەس، پاش چەند ڕۆژێ کەهزادو لوتفعەلیو محەممەد ڕەشیدیش گەڕانەوە سنە. لەگەڵ ڕەزاقولیدا بو بەشەڕیان. ڕەزاقولی بەبریندارى هەڵات بۆ گەڕوسو دوای حەفتەیەك مرد. (تحفە: ١٥٨).

هەواڵی پەشێوانی هەلومەرجی ئەردەڵان بەعەلیموراد خان گەیشت. بۆ چارەسەرکردنی ئەو پشێوییە خوسرەو خانی بانگ کرد، سەر لەنوێ داینایەوە بەوالیی ئەردەڵان. بەڵام خۆی لەوێ گل دایەوە، لەباتی ئەو کاروباری ئەردەڵان سپێردرا بەخان ئەحمەد خانی کوڕی کەلەو کاتەدا لەشارەزوربو. خان ئەحمەد گەڕایەوە سنە. میرەکانی ئەردەڵان پێشوازییان لێ کردو سەریان بۆ دانەواند.

بەهۆی ئەم ئاڵوگۆڕانەوە هەندێ لەباجی ئەردەڵان دوا کەوت بو. عەلیموراد خان بۆ کۆکردنەوەی باجی کۆنەکراوە، جەعفەر خانی ناردە سنە. جەعفەر خان دیسانەوە دەستی کردەوە بەزوڵمو زۆرو ئازاردان. کەعەلیموراد بەجەورو ستەمی جەعفەرو پەرێشانی خەڵکی زانی، خوسرەو خانی ڕەوانەی کوردستان کردو، جەعفەر خانی کێشایەوە. دوای ئەمە بەچوار مانگ عەلیموراد خان مرد. (تحفە: ١٥٩).

شەڕی ئەڵڵاقولی خانی زەنگەنەو خوسرەو خان

دوای مردنــی کــەریم خــان زۆر لــەو ئێلانــەی کــەریم خــان لەکرماشــانەوە گوێزابونیەوە بۆ شیرازو ئەسفەهان گەڕانەوە کرماشان، لەدەوری گەورەی زەنگەنە، ئەڵڵاقولی خان، کۆبونەوە.

ئەڵڵاقولی خان بەهیوای دامەزراندنی سەڵتەنەت بو. محەممەد ڕەشید بـەگ کـە لەکرماشان بو، دایە پاڵ ئەڵڵاقولی خانو، هانیدا وەکـو سـەرەتای فراوانکردنـی قەڵەمڕەوەکـەی خــاکی ئــەردەڵان بگــرێ. ئــەڵڵاقولی خــان هێزێکــی گــەورەی لەئێلەکانی کرماشان کۆکردەوە بەسەر سەحنە، کەنگاوەرو دینەوەردا بەرەو سنە بەڕێ کەوت. هەواڵ بەخوسرەو خان گەیشت. ئەمیش هێزەکانی خـۆی کـۆکردەوە.

نوسەری حدیقەو تحفە ئەڵێن: هێزەکەی ئەردەڵان بەهەمـوی ٧٤٠ کەس بوە.

خوسرەو خان هێزەکەی ئەکا بە ٧ بەشەوە. شەش بەشیان کەهەر یەکەی ١٠٠ سوار بوە پەیەکێ لە ٦ کوڕەکەی ئەسپێرێو، خۆیشی ٤٠ سواری لەگەڵ ئەمێنێ. لەنیوە شەودا پێشەنگی هەردولا ئەدەن بەیەکداو، لەگەڵ هەڵاتنی خـۆردا ئـەبێ بەشەڕ. هێزی ئەردەڵان فێڵێکی جەنگی ئەکەن. بـۆ ئـەوەی هێزەکـەی ئـەڵڵاقولی خان لەتۆپو زەنبورەکەکانیان دور بخەنەوە، لەبەردەم هێزەکەی ئـەڵڵاقولی خـاندا پاشەکشە ئەکەنو، خۆیان بەشکاو پیشان ئەدەن. ئەڵڵاقولی خـان فـەرمان ئـەدا شەیپوری جەنگ لێ بدەنو، هێرشیان بۆ بکەن. هێـزی ئـەردەڵان لـەناکاو لێیـان ئەسوڕێنو تێیان بەر ئەبن. هەندێ ئـەکوژنو هەنـدێ ئـەگرن. ئـەڵڵاقولی خـان ئەکوژرێ. شکست ئەکەوێتە لەشکری ئەڵڵاقولی خانەوە. دەس ئەکـەن بەهـەڵاتن. خێوەتی شاهانەی ئەڵڵاقولی خانو، کەلوپەلی بارەگاکەیو رانو رەوەی ئـەڵڵاقولی خان کەوتە دەس لەشکری ئەردەڵان.

کەللەی ئەڵڵاقولی خان بەبڕاویو، محەممەد ڕەشید بەگو نەسیر خانی کولیاییان بەدیلی بۆ خوسرەو خان هێنا. والی رو ئەکاتە محەممەد ڕەشـید بـەگو ئـەڵێ: ((.. بەشێلمو بروێشـەکەی خـۆت قەناعـەت بکـەی باشـترە لەخواردنـە خۆشـەکانی بەغدادو کرماشان!)) (ذیل: ٣٢-٣٣، حدیقە: ١٥٩-١٦٥، تحفە: ١٦٠-١٦٥).

نوسـەری (ذیـل: ٣٢) ئـەڵێ: ٦ی جیمـادی ئـەوەلی ١١٩٩ کـاتی مردنـی عەلیموراد خانو، نوسەری (حدیقە: ١٦٥) ئـەڵێ رەبیعـی ئـەوەلی ١١٩٣ یـەك مـانگ دوای مردنی کەریم خانو، نوسەری (تحفە: ١٦٥) ئـەڵێ: رەبیعـی ئـەوەلی ١١٩٤ دوای مردنی کەریم خان.

جەعفەر خانی زەندو خوسرەو خان (١٢٠٠)

دوای مردنی عەلیموراد خان، جەعفەر خانی کوڕی هاتە جێگای. ناکۆکی نێوان خانی زەندو ئاقا محەممەد خانی قاجار لەسەر تاجو تەختی ئێران لەوپەڕی توندوتیژیدا بو. هەر یەکەیان ئەیویست سنوری قەڵەمڕەوەکەی خۆی فراوانتر بکاتو، ئەوی‌که لەناو ببات.

جەعفەر خان لەئەسفەهانەوە هاتە هەمەدان. ئەیویست خانی ئەردەڵان بەلای خۆیدا رابکێشێ. پەیكو پەیامی بۆ خوسرەو خان ناردو، داوای لێ کرد بچێ بۆ سەردانی. خوسرەو خان بۆ راوێژ ئەعیانی ئەردەڵانی کۆکردەوە. قسە لەوە کرا کەگوێڕایەڵی بۆ جەعفەر خان دەربڕن یا بەرهەڵستی بکەن. (حدیقە: ١٦٥، تحفە: ١٦٦).

نوسەری ((سیر الاکراد)) لەم بارەیەوە نوسیویتی:

میرزا ئەحمەدی وەزیر کەباوو باپیری پشتاوپشت لەکوردستاندا خاوەن پلەو نیشان بون... بەخوسرەو خانی وت: ((خانەکانی زەند لەئێلییەتدا هەمیشە لەحاکمانی کورد نەویتر بون، جگە لەکەریم خانی وەکیل کەخوابو بەدەلیلو هادیو گەیشتە پایەی سەڵتەنەت، دوای ئەو خزمو کوڕەکانی لەگەڵ یەك کەوتنە نیفاقو ئیتیفاقیان تیدا نەبو. بەپێی رەوتی رووداوەکان وا دەرئەکەوێ لەناوچونی دەوڵەتی زەند رونو ئاشکرایە. ئەگەر چەند ساڵێ کەریم خان لەم دنیایەدا ئیقباڵی بو، چ پێویستە کەخوسرەو خانی والی کوردستان گوێڕایەڵی فەرمانی جەعفەر خان بێ؟)) (بابانی: ٥٣-٥٤).

نوسەری (حدیقە: ١٦٥، تحفە: ١٦٧) لەو راوێژەدا بڕیاریاندا دژی جەعفەر خان رابوەستنو گوێڕایەڵی بۆ خانی قاجار دەربڕن. لەبەر ئەوە بەتوندی وەڵامی جەعفەر خانی دایەوەو، لەشکری ئەردەڵانی سازدا بۆ شەڕو، هەواڵی بۆ خانەکانی خەمسەو گەڕوس نارد بەلەشکرەوە بێن بۆ یارمەتی دانی.

نوسەری (ذیل گیتی گشا، میرزا عبدالکریم: ٢٨٥) ئەڵێ خوسرەو خان نامەیەکی دڵسۆزانەی بۆ ناردبو کە لەشکری ئەو سولەیمانپایەیە خۆی ئەرکی هاتنی کوردستان نەکێشێ، ئەو مێرولە بێ توانایە نەکا بەژێر سمی ئەسپەکانیەوە.

لەشکری ئەردەڵان بۆ بەرەنگاری خانی زەند بەرەو هەمەدان کشا، هێزی قەراگوزلو و خانەکانی خەمسەو گەڕوس گەیشتنو، لەبەهاری نزیك هەمەدان یەکیان گرتەوە.

لەشکری هەردولا دایان بەیەکدا (٢٤ی شەعبانی ١٢٠٠). رۆژی یەکەم شەڕ هەتا ئێواریّ درێژەی کێشا بیّ ئەوەی بەسەرکەوتنی هیچ لایەك تەواو ببیّ. رۆژی دوەم تێهەڵچونەوە. لای نیوەڕۆ لەشکری خانەکانی خەمسە بەشکاوی شەڕیان بەجیّ هێشت. خوسرەو خان لەمە پەشۆکا. خۆیو کوڕەکانی بەدو هەزار سوارەوە بۆیان چونە مەیدانەوە. لەشکری زەندیان شڕ کرد. ١٣٠٠ کەس لەهێزی زەند کوژراو ٨٠٠ کەسیان لیّ گیراو، ٣٤٠ کەسیش لەهێزی ئەردەڵان کوژراو ٥٤ یشیان بەسەختی بریندار بون. مێژونوسەکانی ئەردەڵان بۆ ئەوەی جەعفەر خان سوكو خوسرەو خان زل بکەن ئەڵێن: خانی زەند چونکە قەڵەوو ورگن بو، نەیتوانی بو هەڵیّ لەناو سەنگەرەکانی تۆپخانەکەیدا خۆی قایم کردبو. کەشەو داهات یەکیّ لەمەلا بەرێزەکانی هەمەدانی بەقورئانو جەواهێرێکی زۆرەوە ناردە لای خوسرەو خان بۆ ئەوەی رێگەی بدا بڕوا. خان پیاوەتی لەگەڵ کرد رێگەیدا لەگەڵ ٣ کەس لەنۆکەرەکانی بڕۆن. هەر ئەو شەوە بەپەلە بەرەو ئەسفەهان گەڕایەوە. (حدیقه: ١٦٦، تحفه: ١٦٨).

دیارە لەگێڕانەوەی ئەم چیرۆکەدا هیچ لایەکیان: مێژونوسەکانی زەندو مێژونوسەکانی ئەردەڵان، بێلایەن نین، هەر لایەك لایەنی میرەکەی خۆی ئەگریّو، زلتری ئەکا.

دوای ئەم سەرکەوتنە خوسرەو کەوتە فراوانکردنی قەڵەمڕەوەکەی. ناوچەکانی مەلایەر، تویسکان، کزاز، فراهان، گوڵپایەگانی گرت. (تحفە: ١٦٧-١٦٨) لە گوڵپایەگان ٣ رۆژ پشوی حەسانەوەی بەئۆردوەکەیدا. لەکۆڕێکی بەزمو رابواردن دا لەجەعفەر بەگ، یەکیّ لەهاونشینەکانی، پرسی: ((ئەم سەڵتەنەتەی ئێمە چۆن ئەبینیّ؟)) جەعفەر بەگ بۆ ئەوەی لەو بیرە پەشیمانی بکاتەوە ئەڵیّ: ((والی! پیّ راکێشانی زیادتر لەبەڕە جگە لەمەینەتیو، قوتدانی پاروی گەورە جگە لەدڕانی گەرو، شتێکی تری لیّ پەیدا نابیّ. شێلمو بڕوێشکەی خۆمان لەهەمو خواردنێکی شاهانە خۆشترە!)).

ئەم قسانە کاریان لەخوسرەو خان کردو، وازی لەبیری دامەزراندنی سەڵتەنەت هێنا. رۆژی دوایی دیلەکانی شەڕەکەی لەگەڵ نامەیەکی دڵسۆزیو چەردەیەك جەواهێری بەدیاری بۆ ئاقا محەمەد خانی قاجار، کەتازە خەریك بو بناغەی شایەتی دائەمەزراند، نارد. (حدیقه: ١٦٧، تحفه: ١٦٩).

سەرەنجامی خوسرەو خان

ئاقا محەممەد خان چەند جارێ هاتە هەمەدان، ئەیویست دەس بەسەر کوردستاندا بگرێ. بەڵام هیچ جارێ خوسرەو خان نەچو بۆ سەردانی، ئەترسا شتێکی لێ بکا، تەنانەت لەئاهەنگی تاجگوزاریشدا بەشدار نەبو. هەمو جار نامەی دڵسۆزیو گوێڕایەڵیو دیاریو پێشکەشی بۆ ئەناردو، خۆیشی لەقەڵای حەسەناوادا قایم ئەکرد. ئاقا محەممەد داوای لێ کرد یەکێ لەکوڕەکانی بنێرێ بەدایمی لەگەڵی بێ. (تحفە: ١٧١) ئەمانوڵڵا خانی کوڕیو، لوتفعەلی خانی مامی نارد. ئاقا محەممەد رێزی زۆری گرتنو، بەرێزەوە ناردنیەوە بۆ وڵاتی خۆیان. داوای لێ کرد کەخۆیو خان ئەحمەد خانی کوڕی بۆ دەربڕینی دڵسۆزی بچنە لای. والی ئەعیانی ئەردەڵانی کۆکردەوە راوێژی پێ کردن. هەمویان هاتنە سەر ئەوەی کەدیسان ئەمانوڵڵا خان بنێرێتەوە بۆ دەرباری قاجارو، خۆیشی لەبەهاردا بچێ. لەبەهاردا، خان ئەحمەد خانی کوڕی لەجێگەی خۆی داناو، خۆی چو بۆ تاران بۆ سەردانی ئاقا محەممەد خان. خانی قاجار خوسرەو خانی گل دایەوە (١٢٠٣). (تحفە: ١٧٢).

خوسرەو خان دوای ماوەیەك تێکچو. مێژونوسەکانی ئەردەڵان هەندێکیان ئەڵێن لەترسی ئاقا محەممەد خان شێت بوە (حدیقە: ١٦٨، تحفە: ١٧٣)، بەڵام مەردوخ ئەڵێ ئاقا محەممەد خان دەرماخواردی کردوە.

ئێلاتی موکریو بلباس کەبیستیان خان تێکچوە، ئەو هەلەیان بەدەرفەت زانی یاخی بون لەدەسەڵاتی ئەردەڵان. خان ئەحمەد خان بۆ ئەوەی بیانهێنێتەوە ژێر باری فەرمانبەری لەشکری بردە سەریان. لەگەڕانەوەدا یەکێ لەهێزەکەی خۆی کوشتی. ئەم هەواڵە کەگەیشتە خوسرەو خان، نەخۆشییەکەی توندتر بو. حەکیمەکان نەیانتوانی چاکی بکەنەوە. شا لەچابونەوەی نائومێدبو، لەجێگەی ئەو لوتفعەلی خانی مامی کرد بەوالیی ئەردەڵانو، رەوانەی سنەی کرد (١٢٠٤). لوتفعەلی خان ٤ساڵ بو بارمتە بو لەدەرباری قاجاردا.

پێ ئەچێ دوای ئەوەی خوسرەو خان نەخۆشیش کەوتوە، رێگە نەدرا بێ بگەڕێتەوە کوردستان، بۆیە بەو جۆرە مایەوە تا لەساڵی ١٢٠٦ وەکو (لب: ١٤٧) ئەڵێ لەتاران مردو لاشەکەیان بەتەختەڕەوان برد بۆ پیرۆزگاکانو هەندێکی تریشیان ئەڵێن لەئەسفەهان مرد. (تحفە: ١٧٣، حدیقە: ١٦٩، ذیل:٣٧).

دور نیە ئەم نەخۆشییە (وراثی) بوبێ، چونکە پێش ئەمیش خان ئەحمەد خانو، دوای ئەویش ئەمانوڵڵا خان، توشی هەمان نەخۆشین بوەو، بەهەمان دەرد مردون.

پاشکۆ

شێخ عەبدولموئمینی مەردۆخی بەبۆنەی لێخستنی خوسرەو خانەوە شیعرێکی داناوە. (در عزل عالیجاه معلی جایگاه معدلت پناه خسروخانِ ابن احمد خان واقع شد).

میزام نەمەندەن
سەیران چارباخ چاخش نەمەندەن
نەمامان زویر، خاتر چەرکەندەن
ریشەی شادیشان جە بێخ داکەندن
گەرد ماوی تەم زەرگون نی دیار
بەرگ گوڵ زایف، تەرز توڵ زگار
عەر عەر قامەتان عوریان وە ماتەم
گوڵان، گوڵچینان، گشت ماتەن نە خەم
چەمەنان بێ نور، گوڵاڵان بەداخ
نەرگس جەمینان نەداران دەماخ
تەتاران بێ خەوف نە سای چناران
مەکەران سمکۆ هەر سوب تێواران
مەگێڵان بێ باك سوب نەسەر شاخان
شەو، جار مەکۆشان نە پای یاتاخان
پەی چی؟ پەی نەدین خان خوسرەو خو
کەیانی، کەی تەبع، کەیخوسرەو شکو
بێ نازو نیاز، نە موڵك عەجەم
جەم غوڵامش شێویان وەهەم
هەر رۆ پەرێ عەیش، شادیو بەشارەت
مەیۆ نە پای عالی عەمارەت
هاهای کەرەنار سەدای تەپڵو کوس
ئاموشۆی دیوان، میان وەپابوس
نوتاخ بێ دەماخ، خانلەران دڵتەنگ
نە مەی، نە مەینۆش، نە ساز چلچەنگ
نە تەختو نە تاج، نە سوپاو سانش
نە مەندەن نە ئەمر، حوکم فەرمانش

ئیسە وێنە فیکر هەنیەتی پەروەر
موجەڕڕەد مەندەن خان لال کەمەر
دوشمنان پەردەی شادی دەردەوە
خانان خەوفشان جەدڵ بەردەوە
مەهتاب نشینان ماڕوی فەنامەن
بە سەیل ئەسرین تەڕ کەردەن دامەن
بێ سورمە، سیێن دیدەی تەتاران
نور دیدەشان بەچەم مەداران
جەیرانان بێ خەوف شین بەباخان دا
بەسەهەندو حەوز، جای خوسرەو خان‌دا
واتەن بەیەکدی، هەرکەس جە نەدوێ
دەستگای خوسرەوی شەوق نەمەندەن پێ
سارایی کۆ گەرد پۆکە نە سای سەنگ
چون خان مازول، مات مەندەن، بێدەنگ (مەردۆخی ٣٢٣-٣٣٤).

مەردۆخی ئەم شیعرەی وەکو خۆی نوسیوێتی: (در کنار اب رود شهر... وی رقم انشاد بذیرفت ١١٩٦)

کەخوسرەو خان عەزل ئەکرێ‌و، لەشیراز گل ئەدرێتەوە، خان ئەحمەد خانی کوڕی‌و خێزانەکەی‌و دەسوپێوەندەکان رو ئەکەنە شارەزور. پێ ئەچێ شێخ موئمین یش، کەخەتیبی نوێژی هەینی سنە بوە، لەگەڵ ئەوان ڕۆیشت بێ، یان وەکو ئەڵێن ناردویانە بەدویان‌دا بیان هێنێتەوە، بەڵام بۆ دەربرینی ناڕەزایی ئەویش لەوێ ماوەتەوە. پێ ئەچێ ئەو وشەیەی کوژاوەتەوە شەهرەزور بێ‌و، ئاوی روبارەکەش چەمی زەڵم بێ‌و، ئەو ئاوو هەوا ناخۆشەی لەشیعرەکەدا باس کردوە ئاووهەوای دەشتی شارەزوری پڕ دوپشك‌و مارو مور، بێ.

میزام وەگەردان
بدیە وەگەردش گەرون گەردان
ئەی زەدەی مەینەت، ئاوارەی هەردان
بێ تۆ چونش کەرد وێڵ سەرگەردان
کەفتیم وە مەسکەن عارەبانی بەڕ
یۆرد چۆڵگەردی قەیس ئەربەد گەڕ
شەو سەرد، رۆ گەرم، ئاب تەڵخ‌و شور
جای ئەفعاو عەقرەب، ماهی‌و مارو مور

ماوای تار لەرز، سەرێشەو سپڵ
یاگەی ئیستیسقاو سەفراو دەرد دڵ
شەوو رۆ دایم تاقەت لێم سەندەن
هەر نیمە نامێم بەزۆر پیۆ مەندەن
ئەویچ هەم جە تاو دەرد فیاقەت
زەرڕێ، نیم لەحزە، نییەن فیاقەت
هەر نە پەژارەن، شەوانو رۆژان
بیۆ خوردو بیۆ خاو، بیۆ تابو تەوان
رێڵ وێڵ مەگێڵۆ، بەیدی بە بەیدی
بیزار جاوایی، هەی نائومێدی
چەنی کۆهییان مەسکەن نە تونیم
چۆڵ ئەریەد گێڵ کۆهیو زەبونیم
ئاوارەی زامن، دورکەوتەی وڵات
کەس نی عەرزو حاڵ باوەرۆ وەلات
بەی گشت دەردەوە منەتبارەنان
بلا بەی مەینەت گرفتارەنان
هەرگیز نەپرسان هامسەران من
جە کۆن؟ جە کۆیو؟ کۆ کەرد بەزامن؟ (مەردۆخی: ٣٣٥)
(در بیان عدالت معدلت دستگاه معلی جایگاه خسرو خان واقع شده)
میزام نەمەندەن
روکن زەلالەت پایەش نەمەندەن
.. نەجام، خاتر پەڕ کەندەن
ریشەی شاخ زوڵم جە بێخ داکەندن
پەی چێش؟ کەپەروێز بەهزادی ئەڕەنگ
جانشین تەخت خانان ئەرژەنگ
بازیی بەساحێب تاج خوسرەوی
هامراو هامبەزم جیهان پەهلەوی
عەهد خوسرەوی تازە کەرد ئایین
بلند بی ئاواز کۆس عەدڵ ئایین
هەرچەند جە زوڵمات سوپای زوڵمو جەور
تەمام بی سیا عەرزەی دون دەور

جە مەطلەع ئیحسان نور عەدالەت
سا چون طلوع کەرد، کەم بی زەڵالەت
دڵ پەی نەقد عەدڵ ساکە بیٚ مەحەك
عەین عافیەت جێش نەبیٚ مونفەك
چون خاتر بەعەدڵ تەمام بی کامڵ
کەسر ئیقباڵش بەفەتح بی واسڵ
داد مەزڵومان، فوقەراو مسکین
سەند جە زاڵمان ئەهل ئی زەمین
عەدڵو دادو عیلم، وەچەرخ سەر ساوا
زاڵم بەرد وەقەعر چای بێژەن ماوا
دوشمنان ئەبواب خەمان گوشاد کەرد
نە دڵ خەوفەو بیم بیٚ پەروا جا بەرد
خانان سەرحەد، تەمام جەسامش
داخڵ بین وە نەجم جەرگەی غولامش
پەروین ئەعداش، هەراسەندە بی
چون ((بنات النعش)) پەراگەندە بی
سوپای شادیو عەیش مەزڵومان بەعام
تاراج کەرد ئەحشام زاڵمان یام
جە عەدلش ئەیەن موڵکو مەملەکەت
حامی مەزڵومان، ماحیی زوڵمەت
بینای موڵك نیا جە چەدلش ئەساس
حوکم کەرد بەعەدڵ تەمام ((بین الناس))
جە سایەش یاوا خەڵك بەئاسایش
چون سایە ساوان گشت نە سەر پایەش
سەریرش بەعەدڵ قایم کەرد پایە
پایە بڵند بۆ پەریٚ سەر سایە
تاکە سارایی دورکەوتەی زامن
بیۆ نە زامن، بگیرۆ زامن! (مەردۆخی: ٣٣٨-٣٣٩)
(کەشکۆڵە شیعرێکی کوردی ((گۆرانی)) گردەوەکۆیی شێخ عبدالمومنی مەردۆخی (١١٥٢-١٢١١/١٧٣٩-١٧٩٧)، ساغ کردنەوەو سەرەتا نوسینی: ئەنوەری سوڵتانی، لەندەن ١٩٩٨).

حوسەینقولی خانی ئەردەڵان (؟-١٢٦٣)

-١-

ئەمانوڵڵا خانی گەورە (؟-١٢٤٠)

ئەمانوڵڵا خانی گەورە یەکێ لەوالییە دەسەڵاتدارو هەرە دەوڵەمەندەکانی ئەردەڵان بوە. بەرامبەر رەعییەت، تەنانەت بەرامبەر خزمو کەسوکارەکانی خۆیشی، زۆر دڵرەقو بێ بەزەیی و جنێوفرۆش بوە. لەپارە سەندنو تەرز داگیرکردنو روتاندنەوەی دانیشتوانی قەڵەمرەوەکەی‌دا چاوچنۆکێکی زۆرداری بێ نمونە بوە، بۆیە مێژونوسەکانی ئەردەڵان کەباسی سامانو دارایی ئەکەن، ئەڵێن گەیشتۆتە ٦ کرور (تحفە: ٢٠٠-٢٠١). لەوە ٢ کروری موڵکو خشڵو کەلوپەلی ماڵو گەلەو رەوەو رانو ٤ کرورەکەی تریشی زێری نەختینە بوە.

لەگەڵ ئەوەش‌دا بایەخی زۆری داوە بەئاوەدانکردنەوەی وڵات. کۆشکو سەرا، خانو کاروانسەرا، بازاڕو دوکان، حەمام، مزگەوتی... دروست کردوە. یەکێ لەشوێنەوارە گرنگەکانی مزگەوتی ((دار الاحسان))ە کە لەهەمان کاتدا ناوەندێکی گرنگی خوێندەواری بوە. هەروەها کتێبخانەیەکی ئاوەدانی هەبوە کتێبی نارازەو دەگمەنی وەکو شەرەفنامەی تێ‌دا بوە، کەدانەیەکیانی بەدیاری داوە بەریچ.

ئەمانوڵڵاخان چەندین ژنی هێنانەوە چەندین منداڵی نێرینەی لێیان بوە. لەوانە محەممەد حەسەن خان، خەسرەو خان، محەممەد صادق خان، عەبباسقولی خان، حوسوینقولی خان، ئەبولفەتح خان... جیاوازی پایەی کۆمەڵایەتی بنەماڵەکانی دایکی ئەم کوڕانە کاری لەپاشەڕۆژیان کردوەو، ناکۆکی لەنێوان‌دا دروست کردون.

لەناو کوڕەکانی‌دا هەندێکیان شاعیر بون لەوانە:

حوسەینقولی خان کەشاعیرێکی بەتوانا بوە، بەنازناوی ((حاوی)) زۆر شیعری بەفارسی داناوە. حاوی لەباوکەوە لەناو ئەم بنەماڵەیەدا پێ گەیشتوە. دایکیشی: خوردە خانم، کچی محەممەد ئاغای قادری‌و، خوشکی ئەبولحەسەن بەگی باوکی مەستورە بوە. بەم پێیە لەگەڵ مەستورە خاڵۆزاو پورزا بون.

هەروەها خەسرەو خان، کەدوایی بو بەوالی‌و دواتر بو بەهاوسەری مەستورە، ئەویش شیعردۆستو، هەندێ جار خۆیشی شیعری داناوە.

-٢-

ژنهێنانی حوسەینقولی خان

ساڵی ١٢٣٦ تیلی جاف زیانییان کردبو، خەلکی مەریوان سکالآیان بردە بەر ئەمانوللاّخان. ئەویش ئەم هەلەی بەدەرفەت زانی لەشکری کۆکردەوە چوە سەریان، لەنزیك مەریوان گەمارۆی دان. هەندێکی لێ کوشتن‌و هەندێکی لێ گرتن، نزیکەی دو کرور ران‌و رەوەی بەتالآن بردن. لەهیچ سەردەمێکی پێشتردا زیانی وا زۆر لەجاف نەکەوتوە. (تحفە: ١٩٣) لەسەرانی جاف وەلەد بەگو کورەکانی: رۆستەم بەگو حەبیب بەگ، لەناو گیراوەکاندا بون. وەلەد بەگ لەزینداندا مایەوە تا وەك(مستورە: ١٩١) ئەلّێ: ((بەر ئەوازشتی والی کەوت‌و لێی خۆش بوو، یەکێ لەکیژە بەئابروەکانی، کە بەراستی لەئاسمانی داوێنپاکی‌و جوانی‌دا مانگی تابان بو، دا بە حوسەینقولی خان‌و سەری پێ بلّیند کرد..)).

-٣-

ژنهێنانی خەسرەو خان

فەتحعەلی شا نزیکەی هەزار ژنی هەبوە. یەکێ لەو ژنانەی، سەروناز خانمی، بەدیاری بەخشی بەئەمانوللاخان. فەتحعەلی شا لەژیانی خۆی‌دا لەو ژنانەی نزیکەی هەزارو پێنج سەد کورو کچ‌و نەوەی هەبوە. ئەمانوللاّ خان، یەکێ لەکچەکانی فەتحعەلی شا، حوسنی جیهان خانمی، بۆ خەسرەو خانی کوری هێنا. خەرجی ئەم ژنهێنانە، بەقسەی (مستورە: ١٩١) ١٠٠ هەزار تمەن‌و، بەقسەی (بابانی: ٧١) ٢٠٠ هەزار تمەن‌و، بەقسەی (تحفە: ١٩٤) ٢٢٤ هەزار تمەنی ئەو سەردەمەی تێ چوە. لەسەر ئەمە محەممەد حەسەن خان لەباوکی زیزو هەلگەڕایەوە، چونکە ئەمەی بەنیشانەی ئەوە لێك دایەوە کەباوکی خوسرەو ئامادە ئەکا بۆ جێنشینی خۆی، لەکاتێکدا ئەم خۆی بەشایانی بوکی تایەن‌و جێنشینی دائەنا. لەشەڕێکی خوێناوی‌دا کە ٤٤٠ کەسی تێ‌دا کوژراو ١١٠ کەس، کە بەدیل گیرابون، ئەوانیش بەفەرمانی ئەمانوللاّ خان کوژران، محەممەد حەسەن خان کوژرا. دیلەکانی بەباوك‌و براکانیان کوشت (١٢٣٧). (حدیقە: ١٧٧) ئەم زەماوەندەی خوسرەو خان رەنگە گرانترین شایی مێژوی کوردەواری بێ لەڕوی تێچونی خوێنی زۆرو پارەی زۆرەوە!

ئەمانوللاّ خان ساڵی ١٢٤٠ مرد. بەر لەمردنی بەچەند ساڵێ توشی نەخۆشینی ئەقڵیی بوە. هۆی ئەمە ئەگێڕنەوە بۆ کوژرانی کوڕەکەی.

خەسرەو خانی ناکام

خوسرەو خان لەجێگەی باوکی لەتەمەنی ١٩ ساڵیدا بو بەوالی ئەردەڵان. دیارە زاوایەتی لەگەڵ شا لەمەدا دەوری هەبوە. خەسرەو خان بەپێچەوانەی باوکیەوە، پیاوێکی بەرچاوتێرو دەسبڵاو بوە. مێژونوسەکانی ئەردەڵان هەڵوێستێکی جوامێرانەی لێ ئەگێڕنەوە:

ساڵی ١٢٤٣ قاتوقڕیو گرانی وڵاتی داگرت. خەلکی لەبرساندا ئەمردن. خەسرەو خان نزیکەی ٥٠ هەزار تەغار گەنمو دانەوێڵە، کە لەعەمارەکانیدا بو، بەسەر خەڵکدا دابەشی کرد، ((سەنەد))ی لێ وەرگرتن کەدوای بەسەرچونی گرانیەکە نرخەکەی ببژێرن. خەڵك لەبرسێتی رزگاریان بو. پاش ماوەیەك بوژانەوە. میرزا فەرەجوڵڵا خانی وەزیر سەنەدەکانی هێنا بۆ خەسرەو خان تا فەرمانی وەرگرتنەوەی نرخەکانیان بدا. نرخی ئەم سەنەدانە بایی زیاتر لە ١٥٠ هەزار تمەن بو. خەسرەو خان هەمو سەنەدەکانی نایە ناو ئاگرو سوتاندنی. (حدیقه: ١٧٨-١٧٩).

وەزیر لۆمەی والی کرد چونکە ماڵو دارایی بەخۆڕایی بەفیڕۆ ئەدا. بەلام خەسرەو خان وتی: ((...ئینسافتان بێ! ٧٠٠ ساڵە ئەهالی ئەم مەملەکەتە بەگیانو ماڵ خزمەتی ئەم بنەماڵەیە ئەکەنو، گیانو ماڵی خۆیان وەقفی رەزای ئەم بنەماڵەیە کردوەو، شاردراوە نیە کەموڵكو دەوڵەتو ئیعتبارو مەکنەتی بنەماڵەی ئێمە لەقازانجو سودی ئەم رەعییەتە حەقگوزارانەوەیە. هەمو کات ئێمە لەوانمان وەرگرتوەو نانو خواردنی ئەوانمان خواردوەو، موڵكو دەوڵەتی ئەوانمان بەهەر جۆرێ بێ بردوە، ئێستاش کە بەتەقدیری خوایی، ئەهالی ئەم مەملەکەتە یەك ساڵ توشی بەلای قاتوقڕیو گرانی بونو، بون بەمیوانی سفرەو خوانی ئێمە. بەکام ئینسافو مروەت جائیزە مەئمورانی توندگر بنێرمو نرخی نانو خواردنیان لێ داوا بکەم.)) (تحفه: ٢٠٢-٢٠٣).

لەگەڵ ئەم دەسبڵاویەدا، لەپارەسەندنو، تالانکردنو، توندوتیژی سزاداندا، چەپی لەباوکی گەڕاوەتەوە. تەنانەت لەگەڵ باوك براکانیشیدا بەوپەڕی دڵڕەقیەوە جولاوەتەوە:

عەباسقولیخانی زڕبرای، لەپلەوپایەی سەردەمی باوکی روت کردەوەو، خۆیو دایکی تالان کردو هەرچی سامانو داراییان هەبو، هەموی لێ زەوت کردن. (مستوره: ١٩٩)

((حوسەینقولی خانی برای، کە لەسەردەمی باوکیدا فەرمانڕەوایی ئیسفەندئابادی پێ سپێردرابو، سەرەڕای هەمو ملکەچیو گوێڕایەڵییەکی، دوای ماوەی ساڵێك، دەستی لەکار کێشایەوەو لای بردو فەرمانڕەوایی ناوچەکەی بەباباخانی مەراغەیی سپارد. حوسەینقولی خانی بێ چارەیش هیچی بۆ نەمایەوە، هەر ئەوەندەی بۆ لوا، هەرچی سەروەتو سامانێکی نەختینەی هەبو پێچایەوەو بەقورئانێکەوە، بەهەڵەداوان چو بۆ خزمەت خوسرەو خان، رای گەیاندێ: ئەوەی هەیەتیو نیەتی، هەر ئەمەیەو بەس، ئیتر هەڵی گرەو لەکۆڵم بەوەو رێسی ملم مەخە ژێر بیوری سەربڕەوە.)) (مستورە: ۱۹۹).

محەمەد صادق خان، زڕبراکەی تری، دو جار تاڵان کردو هەرچی هەبو لێ سەند، تەنانەت کارەکەرەکانی چێشتخانەکەیشی بەتاڵان بردو بەنۆکەرەکانی خۆی بەخشی (تحفە: ۲۰۳).

نوسەری (لب: ۱۸۱)یش ئەڵێ: ((ئەگەرچی جودو عەتای زۆری هەبو بەڵام نوسەری ئەم کتێبەی لەوپەڕی زیللەتو برسێتیدا بەجێ هێڵا)).

خوسرەو خان تەنیا ۱۰ ساڵ حوکمڕانی کردو بە۲۹ ساڵی مرد (۱۲۵۰)، لەبەر ئەوە پێی ئەڵێن: خانی ناکام، واتە جوانەمەرگ. لەحوسنی جیهان ۳ کوڕ: رەزاقولی، ئەمانوڵڵا ناسراو بەغولامشا، خان ئەحمەد خان، و ۳کچی هەبوە. کوڕە گەورەکەی ۱۰ ساڵ بوە، بەڵام لەجێگەی باوکی کراوە بەوالی کوردستان. دیارە لەم دانانەشدا دایکی دەوری کاریگەری هەبوە.

-٥-

رەزا قولی خان

حوسنی جیهان بۆ ئەوەی ئەم بنەماڵەیە زیاتر ببەستێتەوە بەدەرباری قاجارەوە، تویا (طوبی) خانمی کچی عەبباس میرزاو، خوشکی محەمەد شای بۆ رەزاقولی کوڕی هێنا. رەزاقولی کەگەورە بوو کاروباری گرتە دەس، نێوانی لەگەڵ دایکی خۆش نەبو، هەروەها لەگەڵ براکانیو مامەکانی.

-٦-

مەعرەکەی دەشتی مەریوان (۱۲۵۷)

ساڵی (سەرەتای ۱۲۵۷ك/ ۱۸٤۱ز) مەحمود پاشای بابان سلێمانی بەجێ هێشتو، پەنای بۆ رەزاقولی خان برد. پاش ئەوەی سەردانی دەرباری قاجاریان کرد گەڕانەوە بۆ ئەردەڵانو، بۆ ئەوەی مەحمود پاشا بباتەوە سەر موڵکی بابان، لەشکری ساز دا هێزەکەیان کرد بەدو بەشەوە: بەشێکیان بەسەرکردایەتی ئەمانوڵڵا بەگی وەکیل لەگەڵ مەحمود پاشا نارد بۆ سەر سلێمانی. بەشەکەی

تریان لەگەڵ والی لەمەریوان بارگەیان خست. مەحمود پاشاو لەشکرەکەی هێنا بوی بەبێ شەڕ گەیشتە نزیك سلێمانی (تحفە: ۲۱۸-۲۲٤، حدیقە: ۱۸۱-۱۸۳).

ئەم لەشکرکێشیەی والی ئەردەڵان بۆ گێڕاندنەوەی مەحمود پاشا بۆ سلێمانی، پێچەوانەی ماددەی یەکەمی پەیماننامەی ئەرزڕوم بو، کە لەساڵی ۱۲۳۸ (۲۸ی تەموزی ۱۸۲۳ز)دا لەنێوان ئێران‌و عوسمانی‌دا بەسترا بو.

ئەگەرچی مەحمود پاشا لەگەڵ ئەو هێزەی بۆ پشتیوانی لەگەڵی هات بو، بێ شەڕو بەرەنگاری، گەیشت بونە سلێمانی. بەڵام عەبدوڵڵا پاشای بابان، لەناکاو هەڵی کوتایە سەر بارگەو بارەگای والی لەدەشتی مەریوان. هێزەکەی والی تەفروتونا کردو، ژمارەیەکی زۆر لەپیاوە ناسراوەکانی ئەردەڵان کوژران. بەبیستنی ئەم هەواڵە مەحمود پاشاو ئەو هێزەی لەگەڵی بو، ورەیان بەردا سلێمانییان بەجێ هێشت‌و گەڕانەوە سنە.

تێبینی: بۆ درێژەی ئەم شەڕە بڕوانە: (مستورە: ۲۱۰-۲۱۵)، (حدیقە: ۱۸۱-۱۸۲)، (تحفە: ۲۱۸-۲۲۱).

-۷-

ڕەزا قولیخان دوای تێکشکانی لەمەریوان، پیاوماقوڵێکی خۆی بەناوی میرزا عەبدولەجیدەوە ئەنێرێ‌و بۆ تاران، بۆ ئەوەی ڕوداوەکە بۆ کاربەدەستانی دەربارەی قاجار ڕون بکاتەوە. میرزا عەبدولەجید نەوەی میرزا شوکروڵڵاو ئامۆزای میرزا هیدایەتوڵڵای وەزیر، فەرمانڕەوای جوانڕۆو عێلی جاف بو. ((لەسەرگرانی‌و سەرڕاستی‌و زیرەکی‌و ژیری‌دا ئیفلاتونی دوەم بو...)) بەڵام دەسبەجێ مەجید ئەگرن‌و ئەیکوژن. (مستورە: ۲۱۵)، (حدیقە: ۱۸۳)، (تحفە: ۲۲۳)

حوسەینقولی خان بەم بۆنەیەوە شیعرێکی ۱۸ بەیتی بەسۆزی لەشیوەنی‌دا داناوە. لەدوا بەیتی‌دا ئەڵێ:

سال این سوك نمایان وقت این نقش شگرف

زد رقم حاوی شهید دوست شد عبدالمجید (۱۲۵۷)

لەسەر شەڕی مەریوان ڕەزاقولی لەوالیەتی خرا. لەجێگەی ئەو، وەزیرەکەی، کەئەمان تاوانباریان ئەکرد بەخیانەت، دانرا کاروباری ئەردەڵان بەڕێوە ببا. حوسەینقولی خان، مامی ڕەزاقولی خان، ئەگەرچی لەناکۆکی ناو بنەماڵەکەیاندا دژی ئەم‌و لایەنی ئەمانوڵڵا خانی گرتوە، بەڵام لەتێکشکانی ئەردەڵان زۆر

ناڕەحەت‌و، بۆ کوژراوەکانی دڵتەنگ بوە. لەسەر ئەو ڕووداوانـە چـەند قەسـیدەی بەفارسی داناوە. لەسەرەتای شیعرێکی ٢٦ بەیتی‌دا ئەڵی:

نطع بازی قضا در تختەی کیهان کشاد
مهرە ی بدنامی اندر طاس کردستان فتاد

لەو تێکشکانەدا مێژوو نووسەکانی ئەردەڵان تاوانی خیانەت ئەدەنە پاڵ میرزا هیدایەتوڵڵا، گوایە پلانێکی خراپـی بـۆ شـەڕەکە دانـاوە بـۆ ئـەوەی لەشکری ئەردەڵان بشکێ‌و، لەهەمان کاتدا هەواڵی بۆ عەبدوڵڵا پاشاش ناردوە هێـرش بکاتە سەر بارەگای ڕەزاقولی خـان. (مسـتورە: ٢١٣)، (حديقـە ١٨١)، (تحفـە: ٢٢٠) حوسەینقولی خانیش هەمان تاوان ئاراستەی هیدایـەت ئـەکا، هـەر لـەو دەوروبەرەدا شیعرێکی ٥٠ بەیتی لەسەر شەڕەکەو لەسـەر حکومەتەکـەی مـیرزا هیدایەت داناوە، سەرەتاکەی بەمە دەس پێ ئەکا:

زنسل اردلان اصل سنندج تا کە بنیاد شد
ب طومار ممالك اردلان اباد عنوان شد

حوسینقولی سیاسیەکی ڕۆشنبیرو شاعیرێکی بەتوانا بـوە. بەشـێکی گرنگـی شـیعرەکانی لەحدیقـەی ئـەمانوڵڵاهی‌دا کۆکراوەتـەوەو چـاپ کـراوە. هـەروەها نامیلکەیەکی ئەدەبیی درێژی تێکەڵاو لەپەخشـان‌و شـیعر کـە بەبۆنـەی جوانـە مەرگ بونی کوڕێکی خاڵۆزایەوە دای ناوە.

-٨-

دو گێڕانەوەی جیاواز

گێڕانەوەکەی عەبدوڵڵا پاشا، کە لەنامەیەکدا بـۆ کاربەدەسـتانی عوسمـانی نوسیوە، لەهەندێ شوێن‌دا لەگەڵ گێڕانەوەکانی مێژونوسەکانی ئـەردەڵان‌دا یـەك ناگرێتەوە.

عەبدوڵڵا پاشا بەپێچەوانەی گێڕانەوەی مێژونوسەکانی ئەردەڵانەوە، وا ئیدیعا ئەکا کەشەڕەکە لەنزیك ئۆردوگاکەی ئەمان لەقزڵجە لەناو ئـەرزی عوسمـانی‌دا، واتە لەقەڵەمڕەوی باباندا قـەوماوە، نـەك لـەناو خـاکی ئێـراندا. بـەڵام هـەمو سەرچاوەکان وا ئەگێڕنەوە کەشەڕەکە لەمەریوان بوە. تەنانەت سالم لـەو شـیعرەدا کە بەبۆنەی هەواڵی گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشاوە وتویەتی، ئـەڵێ: ((رم وەشـێنێ مەعرەکەی دەشتی مەریوان هاتەوە)) ئەو کاتە مـەریوان بەشێ بوە لەقەڵەمڕەوی ئەردەڵان، واتە ئەرزی ئێران بوە.

عەبدوڵڵا پاشا لەنامەکەی‌دا ئەڵێ ئەوان پەلاماری ئێمەیان‌دا چـونکە وایـان زانی ئێمە ژمارەمان کەمـە، کەچـی هـەمو سەرچـاوەکان وا ڕاتەگەیـەنن، کـە

لەشکری والی لەدەشتی مەریوان هەڵی داوەو، عەبدوڵڵا پاشا لەناکاو هەڵی کوتاوەتە سەریان. عەبدوڵڵا پاشا زۆر لەسەر تێشکانی والی‌و، ئەو زەرەرە گیانییەی لەهێزەکەی گەورەپیاوانی ئەردەڵان‌و، ناوو ناوبانگی والی کەوتوە، نەدواوە، بەڵکو باسی ئەو زەرەرە زۆرە ئەکا کە لەسلێمانی‌و شارەزور کەوتوە.

مێژونوسەکانی ئەردەڵان هۆی ئەم تێشکانە ئەدەنە پاڵ خیانەتی میرزا هیدایەتوڵڵای وەزیر والی. وا ئەگێڕنەوە کاتێ والی لەتاران بوە لەکۆڕێکی تایبەتی خۆی‌دا هەڕەشەی کوشتنی لەمیرزا هیدایەتوڵڵاو میرزا جەعفەری کوڕی کردبو. میرزا هیدایەتوڵڵا ترسی ئەوەی ئەبێ کە ئەگەر والی بەسەرکەوتویی لەسەفەرەکەی بگەڕێتەوە ئەم لەناو ببات، لەبەرئەوە گوایە: هەم تەگبیرێکی خراپی بۆ دابەشکردنی هێزەکانی والی کردوەو، هەم بەنهێنی پێوەندی لەگەڵ عەبدوڵڵا پاشادا هەبوە. لەجموجوڵی لەشکرەکەیان ئاگاداری کردوە.

رەنگە ئەمە بیانو بێ بۆ ئەو شکستە قورسەی بەسەر والی‌دا هاتوە، یان توهمەیەك بێ بۆ شکاندنی کەسایەتی میرزا هیدایەت. میرزا هیدایەت لەبنەماڵەی ئەردەڵان نەبوە، بەڵام لەجێگەی ئەوان کراوە بەحاکمی ئەردەڵان. ئەگەر وەکو ئەوان ئەڵێن خائین بوبێ‌و، هاوکاری ژێر بەژێری لەگەڵ پاشای بابان کردبێ بۆ شکاندنی لەشکری ئەردەڵان، شای ئێران چۆن دوای ئەم کارەساتە راستەوخۆ لەجێگەی رەزاقولی ئەمی بەحاکمی ئەردەڵان دائەنا.

-٩-

کۆچی حوسەینقولی خان بۆ سلێمانی‌و مردنی

سەردەمی کوڕانی خانی ناکام نا ئارام‌و پڕ لەپیلانگێڕان‌و شەڕو شۆڕ بوە.

رەزاقولی خان لەسالانی (١٢٥٠-١٢٥٧) بەناو والی ئەردەڵان بو، بەڵام کاربەدەستی راستەقینە والیە (حوسنی جیهان خانمی دایکی) بو. رەزاقولی بەهۆی تێکشکانەی مەریوانەوە لێخرا، ئەوو براکانی برانە تاران دەس بەسەر دانران. کاروباری ئەردەڵان بەمیرزا هیدایەت سپێردرا (١٢٥٧-١٢٥٨). جاری دوەم سەرلەنوێ رەزاقولی خان دانرایەوە بەوالی (١٢٦٠-١٢٦١) بۆ ئەوەی بتوانێ کاروبارەکانی بێ‌کێشەو گیروگرفت بەڕێوە ببا، ئەمانوڵڵا خانی برای‌و، مامەکانی: حوسەینقولی خان، عەبباسقولی خان، لەگەڵ میرزا هیدایەت بۆ ئەسفەند ئاباد دور خرانەوە (مستورە: ٢١٧).

ئەم گوریسێنەی نێوان ئەم دو برایە لەسەر دەسەڵات هەمو خەڵکی وڵاتی تێوە گلابو. زۆری نەخایاند رەزاقولی خان لابراو، ئەمانوڵڵا خان (١٢٦١) لەجێگەی دانرا. لەسەردەمی ئەم دا داروەستەی رەزاقولی خان بۆ ئەسفەند ئاباد

دور خرانەوە. هەندێ لەگەورە پیاوەکانی ئەردەڵان رویان کردە بابان‌و هەورامان. ئەمانوڵڵا خان پێشکارەکەی رەزاقولی خانی برای لەزینداندا کوشت (فخر الکتاب: ٢٢٨).

بۆجاری سێیەم دیسان رەزاقولی خان کاروباری گرتەوە دەس (١٢٦١-١٢٦٣). بەتوندی تۆڵەی لەوانە کردەوە دەستیان لەکوشتنی پێشکارەکەیدا هەبو. دانی یەکێکیانی دەرهێناو بەچەکوش دایان کوتا بەکەللەی سەریداو، ٣ پەنجەی نوسینی ((مونشی باشی)) بڕی. (فخر الکتاب: ٢٣٠).

زەبروزەنگی دڕندانەی هەردو برا زۆر کەسی ئاوارە کردوە، یەکێکیان حوسەینقولی خان بوە. لەم بارەیەوە (مستورە: ٢٢٩) نوسیویێتی: ((حوسەینقولی خان کە بەفەرمانی نەواب ئەمانوڵڵا خان پاراستنی کەوشەن‌و بومی رەوانسەری پێ سپێردرابو، بەدەست خەلکی ئەو ناوچەیە تالان کراو دەستدرێژیەکی زۆری لێ کرا... ئەویش بەناچار لەگەڵ دوسێ کەسێکدا گیانی خۆی بەهەزار شەڕەشەق رزگار کردو سا بەهەر جۆرێ بو، لەرێی ئەفشارەوە خۆی گەیاندە سولەیمانی‌و خزایە پاڵ عەبدوڵلا پاشای بابانەوە)).

حوسەینقولی خان ژیانێکی نائارامی بەسەر بردوە، بەتایبەتی دوای مردنی باوکی. هەر لەماوەی ژیانی ئەمدا ٣ جار رشانەوەو تاعون لەناوچەکەدا داکەوتوە (سالانی، ١٢٤٦، ١٢٥٠)و، بەکۆمەڵ خەلکی کوشتوە. چەند جارێ بەشداری شەڕ بوەو، چەند جارێ تالان کراوەو، توشی ((دەستکورتی‌و تەنگانەی بژێو بەرێوەچون)) بوە. لەنێوان سنە، ئیسفەندئاباو جوانڕۆو رەوانسەردا جێگۆڕکێی کردوە، تا سەرەنجام لەسلێمانی لەرۆژی ١٤ی مانگی زیلحیجەی ١٢٦٣ ك (١٨٤٦/١١/٢٣ز)دا بەوەبایەکی کوشندە، کەڕەنگە کۆلێرا بوبێ، لەئاوارەییدا سەری نایەوە. (مستورە: ٢٣٨).

هەلومەرجی سیاسی سەردەمی ژیانی حوسەینقولی خان نائارام‌و ئاڵۆز بوە. خۆیشی چەند جارێ دوچاری راونان‌و گرتن‌و دورخستنەوەو تالان کران هاتوە. بەشێکی گرنگی شیعرەکانی حوسەینقولی رەنگدانەوەی ئەو نائارامی‌و ئاڵۆزانەیەو، ئەچێتە خانەی شیعری سیاسیەوە. بۆ لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی ئەو قۆناغەی ژیانی میرایەتی ئەردەڵان نرخێکی زۆریان هەیە. ئەهێنێ ئەم شیعرانەی لەفارسیەوە بکرێنە کوردی‌و، بەلێکۆڵینەوەی مێژوییەوە بلاو بکرێنەوە.

وەکو شێخی خاڵ لەفەهرستی دەسنوسەکانی کتێبخانەکەیدا نوسیویێتی ئەبێ دیوانەکەی حوسەینقولی خان کەوتبێتە کتێبخانەکەی ئەوانەوە. هەوڵێکی زۆرمدا

بۆ ئەوەی چاوێکی پیّدا بگێرِم‌و بزانم ئاخۆ هیچ شیعرێکی بەکوردی هۆنیوەتـەوەو هـیچ شـیعرێکی سیاسـی تـری دانـاوە کـە لەحەدیقـەی ئـەمانوڵڵاهی‌دا بـڵاو نەکرابێتەوە، بەڵام سەرکەوتو نەبوم. هیوادارم لەدوارِۆژدا کەسێکی کە ئـەم کـارە ئەنجام بدا.

-١٠-

ئەنجامەکانی شەڕی مەریوان

دەشتی مەریوان ناوچەیەکی ستراتیجی بوە لـەنێوان رۆم‌و عەجـەم‌و، لـەنێوان بابان‌و ئەردەڵاندا. گرتنی مەریوان کلیلی گرتنی شاری سنەو، ناوچـەی ئـەردەڵان بوە. لەم دەشتەدا چەندین جار شەڕی خوێناوی قەوماوە.

خوسرەو پاشای سەرداری ئۆردوی رۆم لەدەشتی مەریوان زەینـەڵ خـانی سـوپا سالاری قزلباشی شکاند (١٠٤٠)و هەتا هەمەدان پێشڕەوی کرد.

خان ئەحمەد خان، کەڕوی لەدەرباری سەفەوی وەرگێڕاو هێزی عوسمـانی هێنـا بۆ ئەوەی دەس بەسەر ناوچەکەدا بگرێتەوە، لەگەڵ لەشکری سەفەوی لەمـەریوان لێکیان دا (١٠٤٦). خان ئەحمەد شکاو کشایەوە بۆ موسڵ‌و، هەمان ساڵ لـەوێ مرد.

میر سلێمانی بەبەو، لەشکری سـەفەوی بەسـەرکردایەتی عەباسـقولی خـانی قاجار هەر لەم دەشتەدا بەرەنگاری یەك بون‌و، سلێمان شکا (١١١١)و، عـەباس قولی قەسابخانەیەکی بۆ کوردەکانی ئەردەڵان دانا.

خانە پاشای بابانیش هەر لەمەریوانەوە کشا بۆ گرتنی ئەردەڵان (١١٣٦).

سـەلیم پاشـای بابـان (١١٦٣) کەچـو بـۆ گرتنـی ئـەردەڵان لەمـەریوان حەسەنعەلی خانی شکاندو، ناوچەکەی لێ داگیر کرد. (ذیل: ٢٨).

محەمەد پاشای بابان لەدەشتی مەریوان لەشکری خوسرەو خانی دوەمی شکاند (١١٩١).

ئەورەحمان پاشای بابان بەیارمەتی هێزی ئێران، لەناکاو لەم دەشـتەدا هـەڵی کوتایە سەر لەشکری والی بەغـدادو، شـکاندی‌و سـلێمان کەهیـەی سـەرکردەی لەشکرەکەی بەدیل گرت (١٢٢١).

هەر بەو جۆرە چەندین شەڕی تر.

ئەم شەڕەیش، مەعرەکەی دەشتی مەریوان (١٢٥٧)، ئەڵقەیەك بوە لەزنجیرەی ئەو شەڕانەی، لەم دەشتەدا، بەدرێژایی چەند سەدە لەنێوان ئەم دو میرایەتیـەدا، سا ئیتر بەیارمەتی لەشکری رۆم‌و عەجەم یان بەبێ یارمـەتی ئـەوان، قـەوماوە.

بەڵام گرنگی ئەم شەڕەیان لەوەدایە دوایین شەڕبو، چونکە دوای ئەم شەڕە بەماوەیەکی کورت، ئەم دو ئەمارەتە ئیتر روخانو، لەڕوداوەکانی ناوچەکەدا دەوریان نەما.

وەکو نوسەرانی (حدیقە: ١٨٢)و (تحفە: ٢٢١) ئەڵێن: شەڕەکە لەڕۆژی ٤ شەممە ١٤ی رەبیعی یەکەمی ١٢٥٧دا قەوماوە. ئەم تێشکانە، هەروەکو تێشکانی رەزاقولی خانو میرایەتی ئەردەڵان بو، بەهەمان ئەندازە بگرە زیاتر، تێشکانی مەحمود پاشاو پاشایەتی بابان بو. ئەم روداوە زیاتر پاڵی بەهەردو دەوڵەتەوە نا زوتر هەوڵی بەلاداخستنی کێشەکانی سنورو، دانانی سنورێ بۆ ئەم جۆرە گیروگرفتانە دابنێن. ئەوەبو هەردو دەوڵەت لە ١٦ جیمادی یەکەمی ١٢٦٣/١ی نیسانی ١٨٤٧ز پەیماننامەی دوەمی ئەرزڕۆمیان بەستو بناغەی هەڵوەشاندنەوەی میرایەتیە کوردیەکانیان دانا.

-١١-

کۆتایی ئەمارەتی ئەردەڵان

بەبیانو ئەوەی لەگەڵ یەکێ لەمیرەکانی قاجار خەریکی پیلانگێڕانە، محەممەد شا، رەزاقولی خانی لابردو، خوسرەو خانی گورجی نارد بۆ گرتنی. خوسرەو خان، رەزاقولی خانی بەگیراوی ناردە تارانو خۆی حوکمی ئەردەڵانی گرتە دەس (١٢٦٣-١٢٦٤). دوای ئەمیش بۆ جاری چوارەم رەزاقولی خان (١٢٦٤)و، بۆ جاری دوەم دیسان ئەمانوڵڵا خان (١٢٦٥-١٢٧٦) بون بەوالی. سەرەنجام ناسرەدین شا، فەرهاد میرزا موعتەمیدەل دەولە، کەمامی خۆیو خاڵۆی کورەکانی خوسرەو خان بو، نارد بۆ سنەو، بەیەکجاری کۆتایی بەداوودەزگای دێرینەی ئەمارەتی ئەردەڵان هێنا.

پاشکۆ

نامەی عەبدوڵڵا پاشای بابان، کە لەڕۆژی ٥ی جیمادی دوەمـی ١٢٥٨/١٤ی تەموزی ١٨٤٢دا بەبۆنەی ئـەم شـەڕەوە نوسـیویتی، لەڕێگـەی ئەحمـەد پاشـای برایەوە ناردویەتی بۆ کاربەدەستانی عوسمانی. ئەحمەد پاشاش نامەکەی بـۆ سـەر عەسکەری رۆم لەئەرزڕوم ناردوە، رەوتی روداوەکان بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەهاتنی والی‌ی سنەو مەحمود پاشا بۆ سـەر سـنوری ولایـەتی شـارەزورو، لەدەستدرێژییانم ئاگادار کردبون. درێژیی باسەکە بەمجۆرەیە:

رەزاقولی خان والی‌ی سنە بۆ دانـانی مـەحمود پاشـا لەسـلێمانی بـەهێزێکی زۆرەوە لەسنەوە بەڕێ کەوت تا گەیشتە سەر سنوری شارەزور. لەهەمو لایەکـەوە ئاژاوەو پشێوییان نایەوە. لەشکری هەوارامانیان نارد مەحالـەکانی گوڵعەنبـەرو هەڵەبجەیان داگیر کرد. لەلایەکی ترەوە مەحالـەکانی قزلجـەو تـەرەتوڵو ئـالان‌و سیوەیلیان گرت‌و، پیاوی خۆیان بۆ حوکمڕانی لەسەر دانا. لەبەر ئەوەی کـار بـەم رادەیە گەیشت‌و پی‌ی بێگانە داخڵی مولکی مەحروسەی شاهانە بو، غولام ناچار بو لەشاری سلێمانییەوە بۆ پاراستنی سنورەکان چومە شـارەزور. حسێن ئاغـای ئەندەرونی‌و حاجی محەمەد ئاغای میر ئاخوری پێشوم ناردە لای والی ناوبراو کەئەم جۆرە جوڵان‌و رەفتارانەی بەرامبەر مەمالیکی مەحروسـەی شـاهانەی ئـەنوێنێ، بەتەواوی پێچەوانەی مەرجەکان‌و قانونەکانی نێوان هەردو دەوڵەتە. ئەگەر هـەر کاتێ لای کاربەدەستانی دەوڵەتی خۆیان بەهانەیەکیان بەدەسـتەوە بێ، پیشـانی بدەن بۆ ئەوەی ئێمەش هەوڵی چارەسەرکردنی بـدەین، ئـەگینا دەس لـەم کارانـە هەڵبگرن‌و، ناوچە داگیرکراوەکان بەجێ بهێڵن‌و بگەڕێنـەوە. والی نـاوبراو قسـەی حسابیی قوبوڵ نەکرد، بەزۆریی لەشکرەکەی مەغرورو بەقسەی ئەوان وایان زانی بو لەزۆریی لەشکرەکەیان ئەترسم، دو مەنزڵی تر هاتنـە پێشـەوە تـا گەیشتنە پێنجوێن لەوێ خێوەتیان هەڵدا. لـەوە بـێ ئاگـابون کـە مـن لەلێپرسـینەوەی شەهریارو گلەیی داوەر سڵ ئەکەم نە لەترسی زۆریی ئەوان.

من بۆ دوربینیـی هێـواش هێـواش مـەنزڵێکم ئـەکرد بـەدوان‌و سـێیان تـا گەیشتینە لای قزلجە بۆ ئەوەی دەستی دەستدرێژی بۆ سـەر مـولکی پـارێزراوی شاهانە کورت بکەینەوەو، شوێنە گیراوەکان بەجێ بهـێڵن‌و بگەڕێنـەوە. کـەڵکی نەبوو بەهیچ جێیەك نەگەیشت. ئەو رۆژەی من گەیشتمە قزلجە، ئەو شـەوە والی هەزار کەس سواری بەسەرکردایەتی ئەمانوڵلاخان، کوڕەزای محەمەد رەشید بەگ، کە لەبنەماڵە گـەورەکانی کوردستانە، بـۆ دانـانی مـەحمود پاشـا لەسـلێمانی

ناردبوو، ٧ سەد تفەنگچی بەسەرکردایەتی قوباد بەگی فەڕاشباشی لەڕێگەی شاخەوە نارد بۆ دەربەند، کە لەپشتی ئۆردوی منەوە بو بۆ ئەوەی ڕێگە لەمن بگرن. چونکە ئەوە ڕێگەی هاتوچۆی ئێمە بو، ئێمەشیان بەتاقمێکی کەم ئەزانی. خۆیشی لەگەڵ پێنج شەش هەزار سوارەو تابورێك نیزام هاتە سەر ئۆردوەکەی من.. شەڕ بەناچاری ئێخەی گرتم. پشت بەخوا کەوتینە بەرەنگاری. لەنزیك ئۆردوەکەی ئێمەوە هەردولا لەیەکیان دا. پاش نیو سەعات سێ چارەك بەپێی ئایەتی: ((کم من فئة قلیلة غلبت فئة کثیرة باذن الله)) سەرەڕای کەمیی ئێمەو زۆریی ئەوان توانای بەرهەڵستییان نەماو مەیدانیان بەجێ هێشت‌و شکان. نزیکەی نیو سەعات دوایان کەوتین‌و گەڕاینەوە. ئەگەرچی مەیدانی شەڕەکە ئەرزی عیراق بو، بەڵام لەنیو سەعات زیاتر دوایان نەکەوتین ئەوەکو لەسنور تێپەڕین، لەپێش شەڕەکەش‌دا هەمو عەسکەرەکانمان تێ گەیاند بو کە بەهیچ جۆرێ لەسنور تێ نەپەڕن.

ئەو شەوە لەشوێنی شەڕەکەدا ماینەوە، بەیانی زو بۆ سەندنەوەی سلێمانی لەدەس ئەمانوڵڵا خان‌و مەحمود پاشا ڕومان کردە سلێمانی. قوباد بەگ کەسەر ڕێگەی لەئێمە گرت بو، بەبیستنی شکانی والی هەلات‌و، مەحمود پاشاو ئەمانوڵڵا خانیش کەچوبونە سەر سلێمانی، بەبیستنی گەڕانەوەی من‌و هەواڵی تێشکانی والی، شارو ئاواییەکانی نزیکیان تالان کردبو. چەند کەسێکیشیان بەناڕەوا کوشتوە. کەلوپەلی تالانکراویان بەوڵاخی ئاغایان‌و نۆکەرەکانیان‌و قەتارچییەکان گواستۆتەوە. بۆ سەندنەوەی ئەم تالانییە دوایان نەکەوتین چونکە ئەبو بچینە ناو سنوری ئەوانەوە. ئەوەش بێ فەرمان‌و ویستی ئاصەفانە نە ئەکرا. دەستمان لەهەمو ئەو کەلوپەل‌و ئێسترو ماین‌و ڕەوەو گەلەیە هەڵگرت. ناوچەکانی شارەزور کەداگیریان کردبو هەمویان تالان کردوە. چەند ژن‌و پیاویان کوشتوە. سێ سەد خێزانیان بۆ لای بانە ڕاگواستوە.

من کە گەیشتمەوە سلێمانی مەملەکەت وێران‌و تالان کرابو. زەرەرو زیانێ کەئەم جارە بەهۆی ڕەزاقولی خانی والیی سنەوە بەسلێمانی‌و ناوچەکانی شارەزور گەیشتوە، لەحساب نایەت)) (نصیری: ٢/١٨٤-١٨٦).

سەرچاوەكانی بەشی حەوتەم

*ئـەنوەری سـولّتانی: ((دەسنوسـی كـوردی (وفارسـی سـەبارەت بـەكورد) لەكتێبخانەكانی بەریتانیا))، كتێبی ئەرزان، (سوید١٩٩٧).
*ئیـبراهیم ئـەردەلانی، محەمـەد: ((مێـژوی ئـەردەلان، ذەیلـی شـەرەفنامەی بەتلیسی))، سەرەتا نوسین و ساغكردنەوەی: نەسرین برنـا. وەرگێڕانـی: ئـەنوەری سولّتانی، (سوید ١٩٩٧).
*بابانی، عبدالقادر ابن رستم: ((تاریخ و جغرافیای كردستان، موسوم بە: سیر الاكراد))، بە اهتمام ((محمد رئوف توكلی))، (تهران ١٣٦٦ ه.ش).
*خسرو بن محمد بن منوچهر اردلان: ((لـب التـواریخ))، وێنـەی دەسـخەت و وەرگێڕانی روسی، مۆسكۆ ١٩٨٤.
*رونق، میرزا عبدالله سنندجی: ((تـذكره حدیقەی امان اللهی))، بەتصحیح و تحشیه د. ع. خیامپور، موسسه تاریخ و فرهنگ ایران، (تبریز ١٣٤٤ شمسی).
*فخـر الكتـاب، مـیرزا شـكرالله سـنندجی: ((تحفـەی ناصـری در تـاریخ و جغرافیای كردستان))، به اهتمام (دكتر حشمت الله طبیبـی))، انتشـارات امـیر كبیر، (تهران ١٣٦٦ ه. ش).
*گلستانه، ابو الحسن بن محمد امـین: ((مجمـل التـواریخ))، بسـعی و اهتمـام مـدرس رضـوی، انتشـارات دانشـگاه تهـران، چـاپ سـوم، (تهـران ٢٥٣٦ شاهنشاهی).
*مستوره، ماه شرف خانم: ((تاریخ اردلان))، به اهتمام ((ناصر ازادپـور))، (سنندج ١٣٤٣ ه.ش).
*مەستورەی كوردستانی: ((مێژوی ئـەردەلان))، وەرگێڕانـی بـۆ كـوردی: د. حسن جاف و شكور مصـطفی، دەزگای رۆشنبیری و بلاوكردنەوەی كوردی، (بەغداد ١٩٨٩).
*مهدوی، عبدالرضا هوشنگ: ((تاریخ روابط ایران از ابتدای دوران صـفویه تا پایان جنگ دوم جهانی))، انتشارات امیر كبیر (تهران ١٣٦٤ ش).
*وقائع نگار كردستانی، علی اكبر: ((حدیقەی ناصـری در جغرافیـاو تـاریخ كردستان))، به اهتمام ((محمد رئوف توكلی))، (تهران ١٣٦٤ ه. ش).
*هدایت، رضاقلی خـان: ((فهـرس التـواریخ))، بەتصـحیح و تحشـیه: دكـتر عبدالحسـین نـوائی و مـیر هاشـم محدث، پژوهشـگاه علـوم انسـانی و مطالعـات فرهنگی، (تهران ١٣٧٣).

پێڕستی ناوەکان

-ب-

-پ-

-ت-

-ج-

-د-

ـ ر ـ

-ز-

-ژ-

-س-

-ص-

-ع-

-غ-

-ف-

-ق-

-و-

-هـ-

-ی-

ناوەرۆك